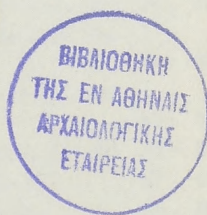
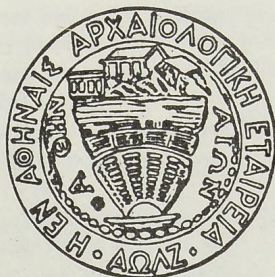

ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ

1982

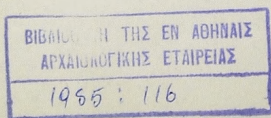
ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1984

ΤΟΜΟΣ 138 (1982)

Copyright © 'Η ἐν 'Αθήναις 'Αρχαιολογικὴ 'Εταιρεία, 'Ελευθ. Βενιζέλου 22

'Επιμέλεια ἐκδόσεως : 'Ελευθερία Κονδυλάκη-Κόντου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ευεργέται	Σελ. θ'
Διοικητικόν Συμβούλιον διὰ τὴν τριετίαν 1981 - 1983	ια'
Ἐπίτιμοι ἀντιπρόεδροι	ιβ'
Ἐπίτιμοι σύμβουλοι	ιβ'
Ἐπίτιμοι ἑταῖροι	ιγ'
Ἀντεπιστέλλοντες ἑταῖροι	ιδ'
Τακτικοὶ ἑταῖροι	ιζ'
Ἐκθεσίς τοῦ Γεν. Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας περὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς κατὰ τὸ ἔτος 1982	κα'

Α' ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΝΑΣΚΑΦΕΩΝ

1. Ἀνασκαφικὲς ἔρευνες στὰ ἀρχαῖα Ἀβδηρα ὑπὸ Χάιδως Κου- κούλη-Χρυσανθάκη (παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 1 - 8)	1 - 17
2. Ἀνασκαφὴ Πολυστύλου Ἀβδήρων ὑπὸ Χαράλαμπου Μπα- κιρτζῆ (πίν. 9 - 14)	18 - 26
3. Ἀνασκαφὴ Μαρωνείας ὑπὸ Εὐαγγέλου Πεντάζου (πίν. 15 - 16)	27 - 30
4. Ἀνασκαφὴ Ὀκταγώνου Φιλίππων ὑπὸ συνεργατῶν Στυλ. Πε- λεκανίδη (πίν. 17 - 18)	31 - 42
5. Ἀνασκαφὲς καὶ ἔρευνες τῆς Ἀμφίπολης ὑπὸ Δημητρίου Λα- ζαρίδη (παρένθ. πίν. Β' καὶ πίν. 19 - 35)	43 - 51
6. Ἀνασκαφὴ Βεργίνας ὑπὸ Μανόλη Ἀνδρόνικου (πίν. 36 - 39)	52 - 56
7α. Ἀνασκαφὴ Πέλλας ὑπὸ Μαρίας Σιγανίδου (πίν. 40 - 47)	57 - 62
8. Ἀνασκαφὴ Σίνδου ὑπὸ Αἰκατερίνης Δεσποίνης (πίν. 48)	63 - 65
9. Ἀνασκαφὴ Δίου ὑπὸ Δημητρίου Παντερμαλῆ (πίν. 49 - 52)	66 - 68
10. Ἀνασκαφὴ Τορώνης ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου (πίν. 53 - 56)	69 - 78
11. Ἀνασκαφὴ Κασσώπης ὑπὸ Σωτήρη Δάκαρη (πίν. 57 - 60)	79 - 84
12. Ἀνασκαφὴ Δωδώνης ὑπὸ Σωτήρη Δάκαρη (πίν. 61 - 62)	85 - 88

13. 'Ανασκαφή 'Εφύρας ὑπὸ Θανάση Παπαδόπουλου (πίν. 63) 89 - 90
14. 'Ανασκαφή 'Αγ. Σοφίας Μύτικα ὑπὸ Παναγιώτη Βοκοτόπου-
λου (πίν. 64 - 69) 91 - 94
15. 'Ανασκαφή Νέας 'Αγχιάλου ὑπὸ Παύλου Λαζαρίδη (παρένθ.
πίν. Γ' καὶ πίν. 70 - 72) 95 - 104
16. 'Ανασκαφή Γλαῦ ὑπὸ Σπυρίδωνος 'Ιακωβίδη (πίν. 73 - 79) 105 - 108
17. 'Ανασκαφή μυκηναϊκῆς Τανάγρας ὑπὸ Θεοδώρου Σπυροπούλου
(πίν. 80 - 85) 109 - 123
18. 'Ερευνα χώρου ἀεροδρομίου Σπάτων ὑπὸ Γεωργίου Σταῖνχάουερ 124 - 126
19. 'Ανασκαφή Ραμνουῖνος ὑπὸ Βασιλείου Πετράκου (παρένθ. πίν.
Δ' καὶ πίν. 86 - 101) 127 - 162
20. 'Ανασκαφή στήν 'Ερέτρια ὑπὸ Πέτρου Θέμελη (πίν. 102 - 118) 163 - 180
21. 'Ανασκαφή 'Ελευσίνας ὑπὸ Γεωργίου Μυλωνᾶ - 'Ιωάννου Τραυ-
λοῦ (παρένθ. πίν. Ε' καὶ πίν. 119 - 121) 181 - 182
22. 'Ανασκαφή Σικυώνας ὑπὸ Καλλιόπης Κρυστάλλη-Βότση 183
23. Στύμφαλος. Topographical and Geophysical Survey. Κα-
ναδικὸ 'Αρχαιολογικὸ 'Ινστιτοῦτο 184 - 186
24. 'Ανασκαφή ὑστερογεωμετρικοῦ ἀποθέτη στή Ραχίτα Παναχαΐ-
κοῦ ὑπὸ 'Ιωάννου Παπαποστόλου (πίν. 123 - 125) 187 - 188
25. 'Ανασκαφή "Ηλιδας ὑπὸ Νικολάου Γιαλούρη (πίν. 126 - 128) 189 - 190
26. 'Ανασκαφή Βοῖδοκοιλιᾶς Πυλίας ὑπὸ Γεωργίου Στυλ. Κορρέ
(πίν. 129 - 147) 191 - 231
27. 'Ανασκαφή στήν Πάρο ὑπὸ Δημήτρη Σκυλάρντι (παρένθ. πίν.
ΣΤ' καὶ πίν. 148 - 154) 232 - 252
28. 'Ανασκαφή Νάξου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρινουδάκη (παρένθ. πίν. Ζ'
καὶ πίν. 155 - 163) 253 - 259
29. 'Ανασκαφή πλατείας Μητροπόλεως Νάξου ὑπὸ Β. Κ. Λαμπρι-
νουδάκη - Φ. Ζαφειροπούλου (πίν. 164 - 165) 260 - 262
30. 'Ανασκαφὲς Θήρας ('Ακρωτήρι) ὑπὸ Χρίστου Ντούμα (πίν.
166 - 169) 263 - 266
31. 'Ανασκαφή Σελλάδας Θήρας ὑπὸ Νικολάου Σ. Ζαφειροπούλου
(πίν. 170 - 178) 267 - 271
32. 'Ανασκαφή Μινώας 'Αμοργοῦ ὑπὸ Λίλας Μαραγκοῦ (παρένθ.
πίν. Η' - Θ' καὶ πίν. 179 - 201) 272 - 306

33. 'Ανασκαφή μινωικοῦ οἰκισμοῦ εἰς Βασιλικὴν Ἱεραπέτρας ὑπὸ 'Αντώνη Ζώη (πίν. 202)	307 - 311
34. 'Ανασκαφή στὸ Καστέλλι Χανίων ὑπὸ Γιάννη Τζεδάκι (πίν. 203 - 207)	312 - 319
35. 'Ανασκαφή Ζάκρου ὑπὸ Νικολάου Πλάτωνος (πίν. 208 - 221)	320 - 348
36. Ἔρευνα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρὰ ὑπὸ Ν. Δρανδάκη - Ν. Γκιολέ - 'Ε. Δωρῆ - Σ. Καλοπίση - Β. Κέπετζη - Χ. Κωνσταντινίδη - Μ. Κωνσταντουδάκη - Μ. Παναγιωτίδη (πίν. 222 - 248)	349 - 466
37. 'Ανασκαφή Ἀρχανῶν ὑπὸ Γιάννη καὶ Ἑφης Σακελλαράκη (πίν. 249 - 266)	467 - 530
7β. 'Ανασκαφή στὴν Ἀκρόπολη τῆς Πέλλας (ἀναλυτικὴ ἐκθεση) ὑπὸ Μαρίας Σιγανίδου (πίν. 267 - 269).	531 - 535
Β' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ	536 - 537
Γ' Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1983	538 - 540
Δ' ΕΚΘΕΣΙΣ ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟ- ΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ	541 - 551
Ε' ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1982	552
ΣΤ' ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙ- ΡΕΙΑΣ 1837 - 1984	

ΕΥΕΡΓΕΤΑΙ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΘΘΩΝ
ΤΟ ΕΘΝΙΚΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ
Η ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΦΙΛΑΡΧΑΙΩΝ
Η ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ ΕΛΛ. ΚΟΙΝΟΤΗΣ
Ο ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΕΩΝ
Ο ΔΗΜΟΣ ΕΡΜΟΥΠΟΛΙΤΩΝ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΙΩΝΙΔΗΣ
DUC DE LUYNES
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΜΠΕΝΑΡΔΑΚΗΣ
ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΑΡΣΑΚΗΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΣΤΟΥΡΝΑΡΑΣ
ΣΙΜΩΝ Γ. ΣΙΝΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΡΩΜΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΠΕΤΡΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΡ. ΣΟΥΤΣΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗΣ
ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΥΓΓΡΟΣ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ
ΚΥΡΙΛΛΟΣ ΠΑΤΡΩΝ
ΙΩΑΝΝΗΣ Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΛΑΔΟΠΟΥΛΟΣ
HILARION ROUX

ΟΔΥΣΣΕΥΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
ΜΕΝΕΛΑΟΣ ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗΣ
HEINRICH SCHLIEMANN
ΙΕΡΩΝΥΜΟΣ ΒΑΛΛΙΕΡΗΣ
ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΡΗΣΤΑΚΗΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΑΧΙΛΛΟΠΟΥΛΟΣ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΗΦΑΙΣΤΙΔΗΣ
ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΣ
ΣΟΛΩΝ ΧΡΗΣΤΑΚΗ ΖΩΓΡΑΦΟΣ
ΣΤΑΜΑΤΙΟΣ Ι. ΠΡΩΙΟΣ
ΘΩΩΝ Α. ΚΟΝΤΟΣΤΑΥΛΟΣ
ΠΑΥΛΟΣ ΠΑΥΛΟΠΟΥΛΟΣ
BENIAMIN ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΗΣ
ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π. ΔΕΛΙΓΙΑΝΝΗΣ
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΖΑΡΙΦΗΣ
ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΤΣΙΒΑΝΟΠΟΥΛΟΣ
ΧΑΡΙΛΑΟΣ ΤΡΙΚΟΥΠΗΣ
GEORGES CLEMENCEAU
Α. Ε. Η. ΓΟΕΚΟΡ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
ΦΟΙΒΟΣ ΦΑΡΜΑΣ

ΔΩΡΗΤΑΙ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΩΝ

WILLIAM PATON
ΜΙΧΑΗΛ Π. ΒΛΑΣΤΟΣ
ΠΕΤΡΟΣ ΣΤ. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗΣ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΝ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΔΙΑ ΤΗΝ ΤΡΙΕΤΙΑΝ 1981 - 1983

ΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΖΕΠΟΣ

ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ

ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

Σ Υ Μ Β Ο Υ Λ Ο Ι

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΠΑΠΑΣΤΑΜΟΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΟΝΤΑΣ

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛΙΔΗΣ-ΝΟΥΑΡΟΣ

ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΑΝΤΙΠΡΟΕΔΡΟΙ

Einar Gjerstad. — Filippavägen 4A 22241, Lund. Σουηδία.

Doro Levi. — Βεΐκου 64. Ἑνταῦθα.

Louis Robert. — 31 Av. René Coty. 75014 Paris. Γαλλία.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ

Pierre Amandry. — 54 Brd St Jacques 75014 Paris. Γαλλία.

Bernard Ashmole. — 5 Tweed Green Peebles. EH 45 8AP, Σκωτία.

Oscar Broneer. — Ἀμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας 54.
Ἀθῆναι 106 76.

Georges Daux. — 6 Av. Paul - Appell, 75014 Paris XIVe. Γαλλία.

Pierre Demargne. — 120 Brd de Montparnasse, 75014 Paris. Γαλλία.

André Grabar. — 2 Av. Dode de la Brunerie, Paris XVIe. 75016. Γαλλία.

Βάσος Καραγιώργης. — Κυπριακὸν Μουσεῖον, Λευκωσία. Κύπρος.

Emil Kunze. — Immergrünstraße 1, D - 8023 Großhesselohe/B München.
Ὁμ. Δ. Γερμανίας.

Paul Lemerle. — 84 rue Vergniaud 75013, Paris. Γαλλία.

Benjamin Dean Meritt. — 712 W 16th Street Austin, TX 78701. Η.Π.Α.

† **Charles H. Morgan.** — Amherst College, Amherst, MA 01002. Η.Π.Α.

Werner Peek. — Dornberger Str. 86a, D - 4800 Bielefeld 1, Λ. Δ. Γερμανίας.

Karl Schefold. — 4051 Basel St. Albangraben 5. Ἑλβετία.

Homer Thompson. — Institute for Advanced Study, Princeton, N.J.
08540. Η.Π.Α.

Eugene Vanderpool. — Ἀμερικανική Σχολή Κλασσικῶν Σπουδῶν, Σουηδίας
54. Ἀθῆναι 106 76.

ΕΠΙΤΙΜΟΙ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Åke Åkerström.** — Eklandagatan 10, 412 55 Göteborg. Σουηδία.
- Emmett L. Bennett, Jr.** — Institute for Research in the Humanities. University of Wisconsin, 1401 Observatory Drive Madison, WI 53706, H.Π.Α.
- Helmuth Berve.** — Rainweg 9, Hechendorf (Pilsensee).
- W. C. Brice.** — Cherry Tree Cottage, 14 Barlow Moor Road, Manchester M 208 GJ. 'Αγγλία.
- Hans Gunter Buchholz.** — Espenstr. 10 D-6306 Lang-Göns über Gießen. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
- Veselin ^vCaikanovic^v.** — Gledstonova 22, Beograd. Γιουγκοσλαβία.
- Hector W. Catling.** — 'Αγγλική 'Αρχαιολογική Σχολή, Σουηδίας 52. 'Αθῆναι 106 76.
- John Chadwick.** — Downing College, Cambridge. 'Αγγλία.
- Otto Demus.** — Prinz Eugen - Str. 27, A - 1030 Wien. Αυστρία.
- Hubert Gallet de Santerre.** — 175, rue des Amandiers 34980 Saint Clément la Rivière. Γαλλία.
- Stanislaw J. de Gasiowski.** — Ul. Jozefa Pilsudskiego 6, Krakow. Πολωνία.
- Ulrich Hausmann.** — Ob dem Viehweidle 8 D - 7400 Tübingen. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
- Herbert Hunger.** — Weißgerberlande 40, A - 1030 Wien. Αυστρία.
- Ulf Jantzen.** — Iserbrooker Weg 56 b/c, D-200 Hamburg, 55. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
- Hamit Zübeyr Köşay.** — T. K. Kültür Bakanlingi^v, Ancara. Τουρκία.

- James R. McCredie.** — 30 Battle Road, Princeton, NJ 08540.
- Kazimierz Michalowski.** — Brzozowa 12, Warszawa. Πολωνία.
- Jean Pouilloux.** — Université de Lyon. Pimotin Tupin - Semons 69420 Condrieu. Γαλλία.
- Jeanne Robert.** — 31 Av. René Coty 75014 Paris. Γαλλία.
- Georges Roux.** — Maison de l'Orient, Rue Raulin 1, Lyon 69007. Γαλλία.
- Fritz Schachermeyr.** — Liechtensteinstr. 59, A - 1090 Wien. Αυστρία.
- Hidenaka Tanaka.** — Imperial University, Kyoto. Ήαπωνία.
- A. D. Trendall.** — Menzies College, La Trobe University, Bundoora, Vic. 3083. Αυστραλία.
- Walther Wrede.** — Allmandweg 54 D - 7270 Nagold 1. Όμ. Δ. Γερμανίας.

ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΕΣ ΕΤΑΙΡΟΙ

- Richard David Barnett.** — 14 Eldon Grove, NW3 5PT London. 'Αγγλία.
Henri Ducoux. — 111, La Croisette 06400 Cannes. Γαλλία.
P. M. Fraser. — All Souls, Oxford. 'Αγγλία.
Karl Kübler. — Linsenbergstraße 25, D - 7400 Tübingen. 'Ομ. Δ. Γερμανίας.
Αικατερίνη Melrose. — 7135 Aberdeen Av. Dallas, Texas 75320. Η.Π.Α.
Ibraim Noshy. — Egyptian University of Cairo. Αίγυπτος.
Asher Ovadiah. — 10, Ben - Tabbai Str. Ranot - Gonen (San - Simon) Jerusalem. 'Ισραήλ.
Jerome W. Sperling. — Εὐζώνων 17. 'Αθήναι 106 76.
Iwan Velkoff. — Musée National, Sofia. Βουλγαρία.
-

ΕΚΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΕΤΑΙΡΩΝ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1983

Σημ. Οι δι' άστερίσκου σημειούμενοι έταίροι είναι ισόβιοι.

1. 'Αδαμίδης Κωνσταντίνος
2. *'Αλεξανδρῆ - Τζάχου Όλγα
3. *'Αλεξίου Στυλιανός
4. *'Αναστασιάδης 'Αναστάσιος
5. *'Ανδρειωμένου 'Αγγελική
6. *'Ανδρόνικος 'Εμμανουήλ
7. 'Αντουράκης Γεώργιος
8. 'Απέργης Μάκης
9. 'Ασημακοπούλου - 'Ατζακᾶ Παν/τα
10. 'Αχειμάστου-Ποταμιάνου Μυρτάλη
11. * Βαβρίτσας 'Ανδρέας
12. Βαγιακάκος Δικαῖος
13. * Βαλάσης Θωμάς
14. Βάλδικιρχ-Κοτιώνη 'Αλεξάνδρα
15. Βάλτερ - Καρύδη 'Ελένη
16. * Βασιλείου 'Ιωάννης
17. Βασιλείου Σπύρος
18. * Βασσενχόβεν Λουδοβίκος
19. * Βελουδίου Μαρία
20. Βλαχάκη Καίτη
21. Βλάχος 'Αγγελος
22. Βοβολίνης Σπυρίδων
23. Βοκοτόπουλος Παναγιώτης
24. Βορίδης Κίμων
25. Βότση - Κρυστάλλη Καλλιόπη
26. * Βουκίδης Τιμολέων
27. Βρανούσης Λέανδρος
28. Γαλλῆς Κωνσταντῖνος
29. Γεωργίου Παῦλος
30. * Γιαλούρης Νικόλαος
31. * Γιαννακόπουλος Γεώργιος
32. Γιαννουλίδου Καλλιόπη
33. Γιούρη Εὐγενία
34. Γκόφας Δημήτριος
35. Γριτσόπουλος Τάσος
36. Γουλανδρῆ Αἰκατερίνη Ν.
37. * Γουλανδρῆ Ν.
38. * Δαβάρας Κωνσταντῖνος
39. * Δάκαρης Σωτήριος
40. * Δασκαρόλης 'Αθανάσιος
41. Δεκουλάκου 'Ιφιγένεια
42. Δεληβορριάς 'Αγγελος
43. Δεσπίνης Γεώργιος
44. Δημακόπουλος 'Ιορδάνης
45. Δημακοπούλου Αἰκατερίνη
46. Δημητροκάλλης Γεώργιος
47. * Διαμαντοπούλου 'Αγνή
48. * Διαπούλης Χαράλαμπος
49. * Δοντάς Γεώργιος Σπ.
50. Δοξιάδης 'Απόστολος
51. * Δρανδάκης Νικόλαος
52. * Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή
53. * Ζακυθηνός Διονύσιος
54. Ζαφειρόπουλος 'Αλέξανδρος
55. * Ζαφειρόπουλος Νικόλαος
56. * Ζέπος Παναγιώτης
57. Ζερβουδάκη 'Ηώ
58. Ζίας Νικόλαος
59. * Ζολώτας Ξενοφῶν
60. Ζώης 'Αντώνιος
61. Ζώρα Καλλιόπη
62. *'Ηλιόπουλος Γεώργιος
63. Θέμελης Πέτρος
64. Θεοχάρη Μαρία
65. Θεοχάρη Μαρία Δ.
66. Θεοχάρης Περικλῆς

67. Θρεψιάδης Ἀντιγόνη	107. Κουλεϊμάνη-Βοκοτοπούλου Ἰουλία
68. *Ἰακωβίδης Σπυρίδων	108. Κουμανούδης Ἰωάννης
69. Ἰακωβίδου Ἀθηνᾶ	109. Κούμouλος Γεώργιος
70. Καββαδίας Γεώργιος	110. Κουνουπιώτου-Μανωλέσου Ἑλένη
71. *Καλλίας Κωνσταντῖνος	111. Κουρέτας Δημήτριος
72. Καλλιγᾶ-Γερουλάνου Αἰμιλία	112. Κρανιδιώτης Νικόλαος
73. Καλλιγᾶ Εἰρήνη	113. *Κριεζῆς Ἀντώνιος
74. *Καλλιγᾶς Μαρῖνος	114. Κριμπᾶς Κωνσταντῖνος
75. Καλλιγᾶς Πέτρος	115. Κριτζᾶς Χαράλαμπος
76. *Καλογεροπούλου Ἀθηνᾶ	116. Κυριαζόπουλος Βασίλειος
77. *Καλοκύρης Κωνσταντῖνος	117. Κύρου Ἀδωνις Κ.
78. Καμπιτογλου Ἀλέξανδρος	118. *Κωνσταντινίδου Γρηγόριος
79. *Κανελλόπουλος Παναγιώτης	119. Κωνσταντῖνου Θεόδωρος
80. Κανελλόπουλος Παῦλος	120. *Κωνσταντῖνου Ἰωάννα
81. Κάντα Ἀθανασία	121. Κωστόπουλος Ἰωάννης
82. Καπετανάκης Ρούσος	122. Λαζαρής Ἀνδρέας
83. Καπετανόπουλος Ἡλίας	123. *Λαζαρίδης Δημήτριος
84. *Καράγιωργα-Σταθακοπούλου Θεοδ.	124. *Λαζαρίδης Παῦλος Ἡρ.
85. *Καραμανώλη-Σιγανίδου Μαρία	125. Λαμπρινουδάκης Βασίλειος
86. *Καρανδρέας Ἀπόστολος	126. Λεμπέση Ἀγγελική
87. Καρδαῖ Χρυσούλα	127. Λούβαρης Νικόλαος
88. Καρέτσου - Ἰωαννίδου Ἀλεξάνδρα	128. Λουκάκης Θεόδωρος
89. *Καρούζου-Παπασπυρίδη Σέμνη	129. Μανάρης Κωνσταντῖνος
90. Καψῆς Ἀντώνιος	130. *Μανούσκακας Μανούσος
91. *Κεραμόπουλος Δημήτριος Ἀ.	131. *Μαντζούφας Γεώργιος
92. Κοκολάκης Μίνωας	132. Μαραγκοῦ Λίλα
93. Κόκκινος Δημήτριος	133. *Μαρκεζίνης Σπυρίδων
94. Κοκκολιάδης Σπύρος	134. *Μαστροκώστας Εὐθύμιος
95. Κόκκου Ἀγγελική	135. Μαυροματῆ Μαρία Ἀ.
96. Κόλλιας Ἡλίας	136. Μεταξᾶς Νικόλαος
97. Κομίνης Ἀθανάσιος	137. Μεταξᾶς-Μεσσηνέζης Διον.
98. *Κονιδάρης Γεράσιμος	138. Μιράσγετση Μαρία
99. *Κονοφάγος Κωνσταντῖνος	139. *Μιτσὸς Μάρκελλος
100. *Κοντολέοντας Εὐρυδίκη	140. Μιχαηλίδης Μύρων
101. Κοντὸς Παναγιώτης	141. *Μιχαηλίδης - Νουάρος Γ.
102. Κοντοῦ-Θεοφανοπούλου Δήμητρα	142. Μιχαηλίδου - Νουάρου Εὐ.
103. Κορρὲς Γεώργιος	143. Μουρίκη Ντούλα
104. *Κορρὲς Στυλιανὸς	144. Μουτσόπουλος Νικόλαος
105. *Κορωνάιος Δημήτριος	145. *Μπακαλάκης Γεώργιος
106. Κουκούλη-Χρυσανθάκη Χάιδω	146. Μπακιρτζῆς Χαράλαμπος

147. Μπαμπινιώτης Γεώργιος
148. Μπέζη Ἑλένη
149. * Μπόνης Κωνσταντῖνος
150. Μπορμπουδάκης Ἐμμαν.
151. Μπουντής Γεώργιος
152. Μπούρα - Φιλιππίδου Ασκαρίνα
153. Μπούρας Χαράλαμπος
154. * Μπουφίδης Νικόλαος
155. Μπρούμης Ἰωάννης
156. Μπρούσκαρη Μαρία
157. * Μυλωνᾶς Γεώργιος
158. * Μυλωνᾶς Παῦλος Κ.
159. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου Εὐτυχία
160. Νικολάου Ἰνῶ
161. Νικολόπουλος Παναγιώτης
162. Νικονᾶνος Νικόλαος
163. * Νομικὸς Μᾶρκος
164. Νταῆ Ἑρική-Εἰρήνη
165. * Νταῆς Ἀστέριος
166. Ντεγιάννης Ἰωάννης
167. * Ντούμας Χρῖστος
168. Oekland - Παπαδάκη Στυλιανή
169. * Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία
170. Οἰκονομόπουλος Ἀθανάσιος
171. * Πάλλας Δημήτριος
172. Παναγιωτίδης Μαρία
173. Παναγιωτόπουλος Γεώργιος
174. * Πανταζόπουλος Νικόλαος
175. * Παντελίδου - Γκόφα Μαρία
176. Παντερμαλῆς Δημήτριος
177. Πάντος Πάντος
178. Παπαδόπουλος Ἀθανάσιος
179. * Παπαδόπουλος Θωμᾶς
180. * Παπαδόπουλος Στυλιανὸς
181. * Παπαδοπούλου-Ζαφειροπούλου Φωτεινὴ
182. * Παπαθανασόπουλος Γεώργιος
183. * Παπαϊωάννου Ἀγγελος
184. * Παπαϊωάννου Κωνσταντῖνος
185. * Παπαντωνίου Γεώργιος
186. Παπαντωνίου Ροζαλίνδη
187. Παπαπάνος Κωνσταντῖνος
188. Παπαποστόλου Ἰωάννης
189. Παπαστάμου Δημήτριος
190. Παπαστάμου Μαρία
191. * Παπαφλέσσας Κωνσταντῖνος
192. Παπαχατζῆς Νικόλαος
193. Παπαχριστοδούλου Ἰωάννης
194. Παρλαμᾶ Στυλιανή
195. Πασαδαῖος Ἀριστείδης
196. * Πελεκίδης Χρύσης Εὐστρ.
197. Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντῖνα
198. Περαντῖνος Νικόλαος
199. * Πεσματζίγγλου Γεώργιος
200. * Πετράκος Βασίλειος
201. Πετρονώτης Ἀργύρης
202. * Πέτσας Φώτιος
203. * Πλάτων Νικόλαος
204. Πουλιανὸς Ἀρης
205. Πουρναρόπουλος Γεώργιος
206. * Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη Εὐαγγελία
207. * Ρουμπάνης Γεώργιος
208. * Ρωμοπούλου Αἰκατερίνη
209. Σακελλαράκη-Σαπουνᾶ Ἐφη
210. Σακελλαράκης Ἰωάννης
211. * Σακελλαρίου Ἀγνή
212. * Σακελλαρίου Μιχαήλ Β.
213. Σαπουνᾶς Θωμᾶς
214. Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος
215. * Σεργόπουλος Γεώργιος
216. Σῦνος Στέφανος
217. Σκιαδᾶς Ἀριστόξενος
218. Σκυλάρνη Δημήτριας
219. * Σολομωνίδης Γεώργιος
220. Σταθᾶτος Κωνσταντῖνος
221. * Σταθάτου Χριστῖνα
222. * Στασινοπούλου-Τουλούπα Ἐβη
223. * Σταυρόπουλος Κωνσταντῖνος
224. * Στεργιάδης Στέργιος
225. Στράτου Δόρα
226. Συμεωνόγλου Σαράντης

227. * Συνοδινὸς Ἐλευθέριος	245. Φαράκλας Νικόλαος
228. Συριόπουλος Κωνσταντῖνος	246. * Φατούρου-Ήσυχάκη Κάντω
229. * Τεγοπούλου-Ἡλιοῦ Ἀλεξάνδρα	247. * Φιλιππάκη Βαρβάρα
230. Τζαβέλλα Τερψιχόρη-Χαρὰ	248. Φυλακτόπουλος Γ.
231. * Τζαννετᾶτος Θησεὺς	249. Φωτίου Κωνσταντῖνος
232. Τζεδάκις Ἰωάννης	250. Χατζῆ Δέσποινα
233. * Τοῦλ Χάρης	251. Χατζηαναστασίου Γεώργιος
234. Τουράτσογλου Ἰωάννης	252. * Χατζηδάκης Ἐμμανουήλ
235. * Τραυλὸς Ἰωάννης Μ.	253. * Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος
236. * Τριανταφυλλίδης Περικλῆς	254. Χατζημιχάλη - Σβορώνου Ἰωάννα
237. * Τριανταφυλλόπουλος Ἰωάννης	255. Χατζημιχάλης Ἰωάννης
238. Τριάντη Ἀλίκη	256. * Χατζηνικολάου Ἄννα
239. Τσάκος Κωνσταντῖνος	257. Χουρμουζιάδης Γεώργιος
240. Τσαντίλας Ἰωάννης	258. * Χρήστου Χρύσανθος
241. * Τσάτσος Κωνσταντῖνος	259. * Χριστόπουλος Μιχαήλ
242. Τσιγαρίδας Εὐθύμιος	260. Χριστόπουλος Παναγιώτης
243. Τσιμπίδης - Πεντάζος Εὐάγγελος	261. Χωρέμης Ἀγγελος
244. * Τωμαδάκης Νικόλαος	

ΕΚΘΕΣΙΣ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΥΤΗΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1982

Πανοσιολογιώτατε, Ἀγαπητοὶ Συνάδελφοι, Κυαίαι καὶ Κύριοι,

Εἰς τὴν μακρὰν ζωὴν τῆς Ἑταιρείας, ποὺ περιλαμβάνει ἓνα καὶ ἡμισυ αἰῶνα, προστετέθη ἀκόμη ἓν ἔτος, τὸ 1982, ἐπιστημονικῆς δράσεως καὶ προσπάθειας. Μὲ τὴν βοήθειαν τοῦ Θεοῦ, τὴν ὀλόψυχον συνεργασίαν τῶν ἐταίρων καὶ τὴν σταθερὰν βοήθειαν φίλων καὶ συμπαραστατῶν ἡ Ἑταιρεία συνεπλήρωσεν ἓν ἔτος πλούσιον εἰς ἔργον ἐθνικὸν καὶ ἐπιστημονικῶς καρποφόρον. Ἡ συμβολὴ τῆς ἔφερε καὶ πάλιν εἰς τὸ λαμπρὸν ἑλληνικὸν φῶς πατρογονικὴν κληρονομίαν ποὺ ἔχει καταστῆ καὶ κληρονομία τοῦ πολιτισμένου κόσμου. Προτοῦ ἱστορήσω τὰ τοῦ ἐφετινοῦ ἔργου τῆς, κατὰ μακροχρόνιον ἔθιμον, ὀφείλω νὰ ἀποτίσω τὸν ὕπατον φόρον τιμῆς εἰς τοὺς ἐκλιπόντας ἐταίρους, Ἑλληνας καὶ ξένους, οἱ ὅποιοι συνέβαλον προσωπικῶς καὶ ἐπιστημονικῶς εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ σκοποῦ τῆς Ἑταιρείας.

Ἡ Ἑταιρεία εἰδικῶς ἐστερήθη κατὰ τὸ 1982 τῆς παρουσίας τοῦ εὐρωδικαστοῦ Ἀλεξ. Χλωροῦ, τῆς ἀρχαιολόγου Ἑλένης Σταθάτου, τοῦ φιλαρχαίου πολιτικοῦ μηχανικοῦ Νικ. Χαρολάυτη καὶ τοῦ ἐνθέρμου ὑποστηρικτοῦ τοῦ ἔργου μας Ἰωάν. Ζαφειροπούλου. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐπιστήμη γενικώτερον ἐστερήθη τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ ἔργου τοῦ πρῶην διευθυντοῦ τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς R. Stillwel, τοῦ καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σορβόνης R. Flacelière καὶ τοῦ André Plassart,

ἐπίσης καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Σορβόνης, ὡς καὶ τοῦ R. Hansnik, καθηγ. τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Βιέννης.

Μετὰ τὴν ὀφειλομένην τιμὴν πρὸς τοὺς νεκροὺς συναδέλφους καὶ φίλους, ὀφείλω νὰ ἐκφράσω τὰς εὐχαριστίας καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην ὅχι μόνον τῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιστήμης εἰς τὸν Πρόεδρον τῆς Δημοκρατίας κύριον Κωνσταντῖνον Καραμανλῆν διὰ τὸ ὁλόψυχον ἐνδιαφέρον καὶ τὴν συμβολὴν του εἰς τὸ ἔργον μας ὅχι μόνον διότι ἐξησφάλισε καὶ ἐξασφαλίζει ἀκόμη οἰκονομικοὺς πόρους ἀδιανοήτους εἰς τὸν οἰκονομικῶς περιορισμένον ἀρχαιολογικὸν κύκλον ἐρευνῶν, ἀλλὰ καὶ διότι διηνοιξε νέους ὀρίζοντας ἐρεύνης εἰς τὸν προηγουμένως στενὸν κύκλον μας καὶ οὕτω κατέστη προπομπὸς ἐνισχυμένης προσπάθειας καὶ ἐνθουσιασμοῦ, ποὺ ἀπέδωσε καὶ πάλιν λαμπρὰ ἀποτελέσματα. Ἡ Ἑταιρεία καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη τοῦ ὀφείλουν τὴν εὐγνωμοσύνην καὶ τὰς εὐχαριστίας των. Ἡ Ἑταιρεία ἐπίσης ὀφείλει εὐχαριστίας εἰς τὰ Ὑπουργεῖα Ἐθνικῆς Οἰκονομίας καὶ Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν διὰ τὴν συμπαράστασίν των εἰς τὸ ἔργον μας. Προσβλέπομεν μὲ ἐλπίδα εἰς τὴν συνέχισιν συνεργασίας ἰδίᾳ μὲ τὴν Ὑπουργὸν Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν κυρίαν Μελίνα Μερκούρη, ἡ ὁποία περιέβαλε τὸ ἔργον μας μὲ ἐνδιαφέρον καὶ πρόθυμον ἐνθάρρυνσιν, ἐλπίζομεν δὲ ὅτι καὶ τὸ Ὑπουργεῖον Οἰκονομικῶν θὰ προστεθῇ εἰς τὴν χορείαν τῶν φίλων τῆς Ἑταιρείας μὲ τὴν ἀπόδοσιν τῶν ὕσων κατὰ δίκαιον ἀνήκουν εἰς αὐτήν.

Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς λογοδοσίας μου αὐτῆς πρέπει νὰ τεθῇ ἡ ἐργασία ποὺ ἐπιτελεῖται εἰς τὸν ἱερὸν βράχον τῆς Παλλάδος, εἰς τὴν Ἀκρόπολιν τῶν Ἀθηνῶν, ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν μὲ τὴν συνεργασίαν τῆς Ἑταιρείας, ὑπὸ Ἐπιτροπῆς Ἑλλήνων ἐπιστημόνων. Τὸ ἔργον τοῦτο ποὺ ἤρchiσε τὸ 1975, περιῆλθεν εἰς νάρκωσιν ἐπ' ὀλίγον καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ζωὴν σφριγηλὸν καὶ τελεσφόρον χάρις εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ Προέδρου τῆς Ἑλληνικῆς Δημοκρατίας καὶ εἰς τὴν ἄμεσόν του ἐποπτείαν. Αἱ ἀναστηλωτικαὶ καὶ ἐνισχυτικαὶ ἐργασίαι εἰς τὸ Ἑρέχθειον παρ' ὅλας τὰς δυσκολίας καὶ τὴν ἑλλειψιν τῶν ἀναγκαιούντων ὑλικῶν, ὡς καὶ τὸν περιορισμένον ἀριθμὸν πεπειρα-

μένων τεχνιτῶν βαίνουν πρὸς τὸν τερματισμὸν των. Προπαρασκευαστικαὶ ἐργασίαι διὰ τὰ Προπύλαια, μολονότι περιορισμέναι ὅπως ἐσχεδιάσθησαν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναλήψεως τοῦ ἔργου, προχωροῦν καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ εἶναι σχεδὸν ἐτοίμη νὰ ἀναλάβῃ πρακτικὰς ἐπεμβάσεις εἰς διάφορα τμήματα τοῦ Παρθενῶνος, τοῦ συμβόλου αὐτοῦ τῆς ἀνθρωπίνης ὑπερτάτης δημιουργίας. Ἀκόμη καὶ ἡ ἐργασία διὰ τὴν στερέωσιν τῶν βράχων εἰς τὴν βόρειον κλιτὸν τῆς Ἀκροπόλεως συνεχίζεται μὲ ἄριστα ἀποτελέσματα. Θὰ μοῦ ἐπιτραπῇ νὰ ἐξάρω καὶ ἐφέτος τὸν ζῆλον, τὴν ἀνιδιοτέλειαν, τὴν λαμπρὰν συνεργασίαν τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς, ὡς καὶ τὴν ἀφοσίωσιν εἰς τὸ ἔργον τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ της, ἔργον ποῦ ἔτυχε καὶ τυγχάνει τῆς ἐπιδιοκίμασίας τοῦ διεθνοῦς ἐπιστημονικοῦ κόσμου καὶ δημιουργεῖ κεφάλαιον δόξης διὰ τὴν ἑλληνικὴν ἐπιστήμην καὶ πολιτείαν.

(Ἐπεταὶ ἡ ἔκθεσις περὶ τῆς ὁποίας βλ. τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1982.)

.....
 .....

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ε. ΜΥΛΩΝΑΣ

1. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΑ ΑΡΧΑΙΑ ΑΒΔΗΡΑ*

(Παρένθ. πίν. Α' καὶ πίν. 1 - 8)

1α. Ἀρχαία πόλη

1. ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Συστηματική τοπογράφηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῶν Ἀβδήρων ἄρχισε τὸ ἐργαστήριο Φωτογραμμετρίας τοῦ Πολυτεχνείου Ἀθηνῶν. Μετὰ τὸν τριγωνισμό, τὴν πολυγωνομετρία καὶ τὴ χωροστάθμιση τῆς περιοχῆς ποὺ περιχλείεται ἀπὸ τὸν περίβολο τῶν τειχῶν συντάχθηκε τοπογραφικὸ σχέδιο σὲ κλίμακα 1:2.000 ποὺ συμπεριέλαβε τὴν ἀρχαία πόλη, καθὼς καὶ τὸν βόρειο περίβολο τῶν τειχῶν, ποὺ δὲν ἦταν γνωστὸς τὴν ἐποχὴ τῆς μελέτης τοῦ Δ. Λαζαρίδη¹.

Στὸν κἀναβο τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου, ἐντάχθηκε μὲ συντεταγμένες ἡ ἀρχαία πόλη καὶ οἱ παλιοὶ ἀνασκαφικοὶ τομεῖς τῶν ἐτῶν 1952 - 1977.

Μὲ τὴν πρόοδο τῶν ἐργασιῶν θὰ συντάσσονται πινακίδες σὲ μικρότερη κλίμακα (1:500) γιὰ τοὺς ἐπὶ μέρους ἀνασκαφικοὺς τομεῖς (παρένθ. πίν. Α').

1β. Νεκροπόλεις

Στὰ βόρεια καὶ στὰ βορειοδυτικὰ τῆς ἀρχαίας πόλης τῶν Ἀβδήρων ἐκτείνονται οἱ νεκροπόλεις τῆς, ποὺ χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὸν μεγάλο ἀριθμὸ τῶν σωζόμενων τύμβων. Μὲ τὸν τοπογράφο Θ. Τριβελά ἄρχισαν νὰ ἀποτυπώνονται σὲ χάρτη καὶ νὰ καταγράφονται οἱ τύμβοι. Ἡ ἐργασία δὲν ὀλοκληρώθηκε φέτος, ἀλλὰ ἔχουν μετρηθεῖ καὶ τοποθετηθεῖ στὸν χάρτη 200 τύμβοι.

Οἱ τύμβοι εἶναι διάσπαρτοι σὲ πολὺ μεγάλη ἔκταση ἔξω ἀπὸ τὴν ἀρχαία πόλη καὶ ὅποιαδήποτε ἄλλη τοπογράφησή τους πρὸς τὸ παρὸν εἶναι ἀδύνατη ἐξαιτίας τοῦ τεράστιου κόστους ποὺ ἀπαιτεῖ. Τὸ ἐργαστήριο τῆς Φωτογραμμετρίας φωτογράφησε μὲ μπαλόνι ὀρισμένες συστάδες τύμβων τῆς βόρειας νεκρόπολης (πίν. 1).

2. ΓΕΩΜΟΡΦΟΛΟΓΙΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ ἀρχαϊκὴ φάση τῆς πόλης τῶν Ἀβδήρων πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ βορειότερα ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφικοὺς τομεῖς τῶν ἐτῶν 1952 - 1977 ποὺ ἔχουν ἐντοπίσει κτίρια ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα, τοὺς ἐλλήνι-

1. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, Ἀβδῆρα καὶ Δίκαια (Ἀθῆνα 1971) σχ. 28 (Ἀρχαῖες Ἑλληνικὲς Πόλεις ἀριθ. 6).

στικούς καὶ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους μὲ ἐλάχιστα στοιχεῖα ἀρχαιότερων φάσεων, ζήτησαμε τὴ συνεργασία τοῦ ᾽Εργαστηρίου Φυσικῆς Γεωγραφίας τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης γιὰ νὰ μελετήσῃ συστηματικὰ τὴ γεωμορφολογία τῆς περιοχῆς αὐτῆς ποὺ ἔχει ὑποστεῖ πολλὰς μορφολογικὰς ἀλλοιώσεις ἀπὸ τίς προσχώσεις τοῦ Δέλτα τοῦ ποταμοῦ Νέστου. Τὰ ἀποτελέσματα τῶν πρώτων ἐπιφανειακῶν ἐρευνῶν τοῦ καθηγητῆ Α. Ψιλοβήκου βεβαιώνουν ἄλλε-πᾶλληλες διεισδύσεις τῆς θάλασσας γύρω καὶ μέσα στὴν ἀρχαία πόλη. Ἡ διεισδυση τῆς θάλασσας πολὺ βαθύτερα στὰ βορειοδυτικὰ τῆς ἀρχαίας πόλης, ποὺ φαίνεται πολὺ πιθανὴ ἀπὸ γεωμορφολογικὴ ἄποψη, θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγήσει τὴν ἐγκατάστασιν τῶν πρώτων ἀποίκων βορειότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ παραλία. Ἀντίστοιχὴ διεισδυση τῆς θάλασσας ἀπὸ τὰ βορειοανατολικά ἀπομόνωσε τὴν ἀρχαία πόλιν τῶν ᾽Αβδήρων σὲ μιὰ χερσόνησον ποὺ ἐπικοινωνοῦσε σὲ μιὰ λωρίδα στεριᾶς μὲ τὴν ἡπειρωτικὴ χώρα στὰ βόρεια — ὅπου οἱ κίνδυνοι τῶν τοπικῶν θαρικῶν φύλων — καὶ εἶχε ἐλεύθερη τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸ Αἰγαῖο στὰ νότια, ὅπου ὁ χῶρος τῶν οικονομικῶν καὶ πολιτιστικῶν ἐπικοινωνιῶν τῆς ἀποικίας.

Ὅπως δὴ ποτε τὰ παραπάνω συμπεράσματα θεωροῦνται ἀκόμα προσωρινὰ καὶ πρέπει νὰ ἐπιβεβαιωθοῦν καὶ μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ γεωτρήσεις, ποὺ προγραμματίστηκαν γιὰ τὸ 1983.

3a1. Τείχος ἀρχαίων ᾽Αβδήρων

3. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ
ΕΡΕΥΝΕΣ

Ἀξιόλογα στοιχεῖα γιὰ τὸν περίβολο τῶν τειχῶν τῶν ἀρχαίων ᾽Αβδήρων ἀποκαλύφθηκαν μὲ τίς πρῶτες ἀνασκαφὰς τῆς ᾽Εφορείας Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στὸ λόφο τῆς βυζαντινῆς ἀκρόπολης. Κάτω ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ Πύλη ἀποκαλύφθηκε μιὰ ἀρχαία πόλη μὲ πύργο στὰ δυτικά. Τὸ ἀρχαῖο τεῖχος ποὺ ἐντοπίστηκε κάτω ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ περίβολο καὶ ἡ πύλη μὲ τὸν πύργο δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἀρχαιότερα ἀπὸ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. (βλ. ἐκθεση Χ. Μπακιρτζή) (πίν. 2).

3a2. Ἀρχαία πόλη

Ἡ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀρχαίας πόλης προχώρησε φέτος ἐλάχιστα καὶ ἐξαιτίας τῶν δυσκολιῶν ποὺ παρουσιάζονται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ὅλη ἡ ἀρχαία πόλη εἶναι χωράφια ιδιόκτητα, δεσμευμένα τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἔτους ἀπὸ καλλιέργειες, ἀλλὰ καὶ ἐξαιτίας τῆς συγκέντρωσης τῆς ἔρευνας στὶς νεκροπόλεις τῆς ἀρχαίας πόλης ποὺ εἶχε προηγηθεῖ καὶ ἀπορροφήσῃ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ οικονομικοῦ δυναμικοῦ τῆς ἀνασκαφῆς.

Οἱ δοκιμαστικὰς ἀνασκαφικὰς ἔρευνες ποὺ πραγματοποιήθηκαν φέτος εἶχαν στόχο νὰ συγκεντρώσουν πληροφορίες γιὰ τὴ γεωμορφολογικὴ ἔρευνα καὶ νὰ χρονολογήσουν τὸν δεύτερο περίβολο τῶν τειχῶν, ποὺ εἶχε ἐπιστημάνει ἡ ᾽Εφο-

ρεία 'Αρχαιοτήτων Κομοτηνής στα βόρεια του γνωστού βόρειου τείχους τῶν 'Αβδέρων.

Οἱ ἀνασκαφικές έρευνες στήν περιοχή αὐτή ἄρχισαν ἀπό τή ΒΔ γωνία αὐτοῦ τοῦ δευτέρου περιβόλου, πού βρίσκεται σέ μικρή ἀπόσταση (250 μ.) νότια ἀπό τὸ νεκροταφεῖο τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. καί ἀμέσως μετὰ τὰ ἀνατολικά ὅρια τῆς περιοχῆς ἣ ὁποία πρέπει κατὰ τὴν ἀποψη τῶν γεωμορφολόγων νὰ καλυπτόταν στήν ἀρχαιότητα ἀπὸ θάλασσα (τετράγ. Ε1 τοπογραφικοῦ σχεδίου πίν. 1).

'Απὸ τίς δύο ἀνασκαφικές τομές (Α & Β), πού πραγματοποιήθηκαν μὲ στόχο τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ἀρχαίου περιβόλου, σημαντικά εὐρήματα ἔδωσε μόνο ἡ ἀνασκαφική τομὴ Α'.

Το μ ἢ Α' (Διαστάσεις τομῆς 16 × 14 μ.)

Στὴ ΒΑ περιοχή τῆς τομῆς, ὅπου ἐμφανίζοταν μία ἰσχυρὴ ἑξάρση τοῦ ἐδάφους ἀποκαλύφθηκε τμήμα τείχους καὶ λατρευτικὴ ἐσχάρα ἑξω ἀπὸ τὸ τεῖχος (εἰκ. 1, πίν. 3α).

Τὸ τεῖχος ἔχει κατεύθυνση Β - Ν καὶ ἐμφανίζει 2 τουλάχιστον οἰκοδομικές φάσεις. Στὴν ἀρχαιότερη φάση πρέπει νὰ ἀνήκει τὸ τμήμα ἐκεῖνο πού ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ μεγάλους λιθόπλινθους ἀπὸ τοπικὸ κροκαλοπαγῆ λίθο ἢ πωρόλιθο, ἐνῶ στὴ νεώτερη οἰκοδομικὴ φάση ἔχουν χρησιμοποιοθεῖ λίθοι μικρῶν διαστάσεων — κυρίως πωρόλιθοι — καὶ ἀνάμεσά τους καὶ ὀρισμένοι ὀρθογώνιοι μαρμαρόπλινθοι ἀπὸ β' χρήση.

'Η ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν προχώρησε στὸ βάθος καὶ ἔτσι δὲν ὑπάρχουν ἀκόμα ἀσφαλὴ ἀρχαιολογικά στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς κατασκευῆς τοῦ τείχους καὶ τῶν οἰκοδομικῶν του φάσεων.

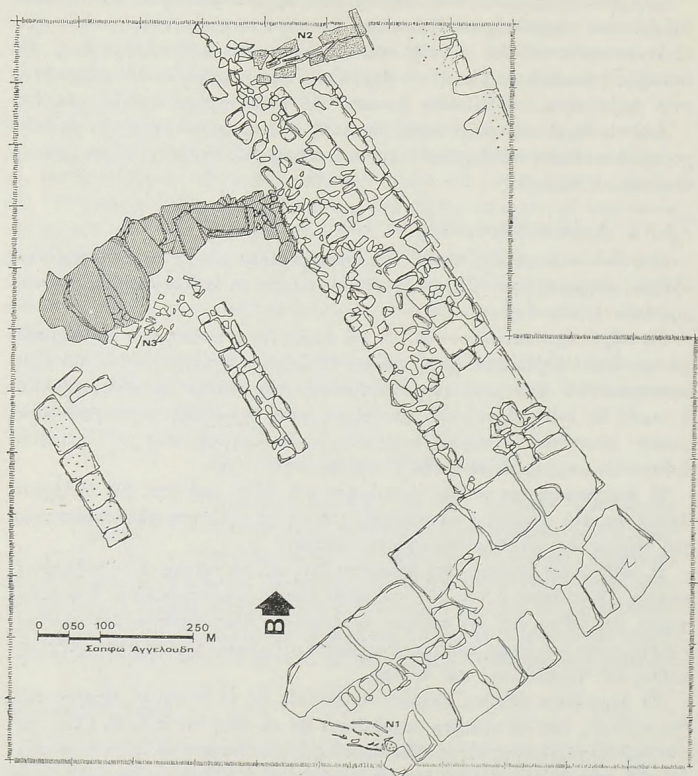
'Η λατρευτικὴ ἐσχάρα, πού βρίσκεται ἑξω ἀπὸ τὸ τεῖχος, ἔχει ὀρθογώνια κάτοψη (διαστάσεις 2.5 × 3.5) καὶ εἶναι ἀρκετὰ κατεστραμμένη. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κάτω ἀπὸ ἓνα στρώμα καταστροφῆς διαπιστώθηκε ἓνα στρώμα καύσης, μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν θαύσματα εἰδωλίων, μικρογραφικὰ ἀγγεῖα, καθὼς καὶ καμένα ὀστά καὶ ὀστρεα.

Τὰ ἀρχαιότερα εἰδώλια μποροῦν νὰ ἀνεβοῦν ὡς τὸ δ' καὶ γ' τέταρτο τοῦ 6ου π.Χ. αἰ., ἐνῶ τὰ νεώτερα κατεβαίνουν ὡς τὰ τέλη 4ου π.Χ. αἰ. (πίν. 3β, πίν. 4α). 'Ο συχνότερος τύπος εἰδωλίου εἶναι μία καθισμένη σὲ θρόνο γυναικεία θεότητα (πίν. 4β). 'Υπάρχουν ὡστόσο καὶ ἄλλοι τύποι εἰδωλίων, ὅπως μία φτερωτὴ μορφή πού εἶναι γνωστὴ στὰ "Αβδηρα καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα, καθὼς καὶ ἓνας τύπος 'Αθηνᾶς (πίν. 4γ). Στὰ εἰδώλια τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. διακρίνονται ἐπίσης θαύσματα εἰδωλίων 'Αθηνᾶς, καθὼς καὶ ὀρισμένα εἰδώλια πού παριστάνουν παιδικές μορφές.

'Η χρονολογημένη στὸν 6ο π.Χ. αἰ. λατρευτικὴ αὐτὴ ἐσχάρα εἶναι τὸ ἀρχαιότερο ἱερὸ πού ἔχουν δώσει ὡς τώρα οἱ ἀνασκαφές στὰ "Αβδηρα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τείχους στὴ θέση Θ - Ζ/14-16, ὅπου ἡ ἔρευνα προχώρησε

ὡς τὸν φυσικὸ βράχο ἀποκαλύφθηκε ἓνας τοῖχος πολὺ ἐπιμελέστερης κατασκευῆς ἀπὸ μαρμαρόπλινθους μὲ ἀδρά δουλεμένη τὴν ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια.

Εἰκ. 1. ΒΔ γωνία βόρειου περιβάλου Ἀβδήρων, ἐσχάρα.

Ὁ τοῖχος αὐτὸς ποὺ πατάει πάνω στὸν φυσικὸ βράχο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ ἀπὸ τὰ ὕστρακα τῶν ταινιωτῶν ἰωνικῶν κυλίκων στὰ τέλη τοῦ βου π.Χ. αἰ. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ τείχους χρονολογοῦνται ὀρισμένες ταφές, ποὺ ἔχουν βρεθεῖ πάνω στὸ τεῖχος.

Ἀπὸ αὐτὲς ἡ N1 καὶ N3 εἶναι ἀκτέριστοι ἐνταφιασμοί, ποὺ βρέθηκαν σὲ

άποσπασματική κατάσταση. 'Ιδιαίτερα ή ταφή Ν3 έχει καταστραφεί από ένα μεταγενέστερό της τοίχο πολύ πρόχειρης κατασκευής. Τò ανατολικό τμήμα του τοίχου αυτού, όπου έχουν χρησιμοποιηθεί και 2 μεγάλοι άκανόνιστοι λίθοι προχωρεί σε κάποιο βάθος, αλλά τò δυτικό τμήμα του που άκουμπά στο τείχος είναι μία τελείως πρόχειρη επιφανειακή κατασκευή που χρησιμοποιεί και παλιά άρχιτεκτονικά μέλη.

'Η χρονολόγηση τών ταφών αυτών προκύπτει από τὰ κτερίσματα του νεκρού Ν2, που έχει έναποτεθεί σε κεραμοσκεπή τάφο. Τò χάλκινο νόμισμα-δανάκη και ή χάλκινη σλεγγίδα τής ταφής αυτής δίνουν μία όχι και τόσο άσφαλή χρονολόγηση στα μέσα 4ου π.Χ. αι.¹

Το μ ή Β ΒΑ τής ταφής Α' (διαστάσεις 2 x 9 μ.)

Στήν τομή αυτή δέν έντοπίστηκε τò βόρειο σιέλος του περιβόλου που περιμέναμε, αλλά μόνο σωροί λίθων και λιθόπλινθοι. 'Η τομή πρέπει νά βρίσκεται έξω από τή βόρεια παρειά του περιβόλου που πρέπει νά άναζητηθεί νοτιότερα.

'Η έντόπιση άρχαικής φάσης στο έσωτερικό του βόρειου περιβόλου που διαπιστώθηκε στην τομή Α ένισχύεται και από τήν άνεύρεση σποραδικών άρχαϊκών εύρημάτων στην περιοχή αυτή, από τὰ όποία τò πιο σημαντικό είναι μία πλήλινη ανάγλυφη σίμη με παράσταση μαινάδας που χρονολογείται στα τέλη του 6ου π.Χ. αιώνα².

'Από τήν επιφανειακή έπίσης κεραμική τής περιοχής του βόρειου περιβόλου προκύπτει μία έκτεταμένη κατοίκηση τής περιοχής στόν 4ο π.Χ. αιώνα. 'Η άπουσία έλληνιστικής και ρωμαϊκής κεραμικής όδηγεί στην άποψη ότι ή περιοχή δέν κατοικήθηκε στα έλληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Τότε ή ζωή τής πόλης πρέπει νά μεταφέρθηκε νοτιότερα, στην περιοχή του νότιου περιβόλου, όπου και ή βυζαντινή άκρόπολη και τò σημερινό λιμάνι.

'Η έντόπιση άρχαικής φάσης στη βόρεια περιοχή τής πόλης τών 'Αβδήρων ένισχύθηκε έπίσης και από ένα άλλο άπροσδόκητο εύρημα, που ύπήρξε και ή σημαντικότερη ανακάλυψη τής φετινής ανασκαφής: Σε απόσταση 250 μ. βόρεια από τόν δεύτερο βόρειο περίβολο τών 'Αβδήρων έντοπίστηκε σε έργασίες εκβάθυνσης ενός σύγχρονου άποστραγγιστικού καναλιού τò νεκροταφείο τής άρχαιότερης φάσης τής άποικίας τών 'Αβδήρων, που χρονολογείται στο β' μισό του 7ου π.Χ. αιώνα. 'Η θέση του νεκροταφείου αυτού κοντά στόν δεύτερο βόρειο περίβολο και μακριά από τή σημερινή παραλία πρέπει νά συνδέεται και με άντίστοιχη απομάκρυνση τών πρώτων άποίκων από τή σημερινή

1. Χάλκινο νόμισμα Ζώνης. HILL, Num. Chroniol. 1922, III -, IV, 248. T. GERASIMOV, Bull. Inst. Arch. Bulg. XXII (1959) 334 - 335 (τάυτιση Ε. Σκαρλατίδου).

2. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 459 πίν. 556α.

παράλια, χωρίς αὐτὸ νὰ σημαίνει καὶ ἀπομάκρυνσή τους ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ὅπως ἔχουμε ἤδη σημειώσει εἶναι δυνατό ἡ θάλασσα νὰ εἰσχωροῦσε βαθύτερα στὴν περιοχὴ αὐτὴ σχηματίζοντας ἓνα κόλπο στὰ δυτικὰ τοῦ περιβάλλοντος τῆς ἀρχαίας πόλεως.

3β1. Νεκρόπολη 7ου π.Χ. αἰώνα¹

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ
ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΙΣ
ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ ΤΩΝ
ΑΡΧΑΙΩΝ ΑΒΑΘΡΩΝ

Τετράγωνο Ε1 - Τομέας Κ. Διαστάσεις ἀνασκαφικῆς τομῆς: 40 × 40 μ. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφανειακὴ ἀργιλικὴ ἐπίχωση ἐμφανίζεται τὸ παχὺ στρώμα τῆς παράλιας θαλάσσιας ἄμμου, ποὺ καλύπτει τὸ φυσικὸ ὑπόβαθρο. Μέσα στὴν ἄμμο εἶναι ἐναποθετι-
μένες οἱ ταφές, ποὺ καλύπτονται ἐπίσης ἀπὸ τὸ ἴδιο στρώμα ἄμμου.

Βρέθηκαν συνολικὰ 81 ταφές, οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι βρεφικὲς ταφές-ἐνταφιασμοὶ μέσα σὲ ταφικὰ ἀγγεῖα. Ἀπὸ τὶς παραπάνω ταφές μόνο 5 εἶναι ταφές ἐνηλίκων. Πρόκειται γιὰ ταφές-ἐνταφιασμοὺς στὴν ἄμμο χωρὶς κτερίσματα (πίν. 5α).

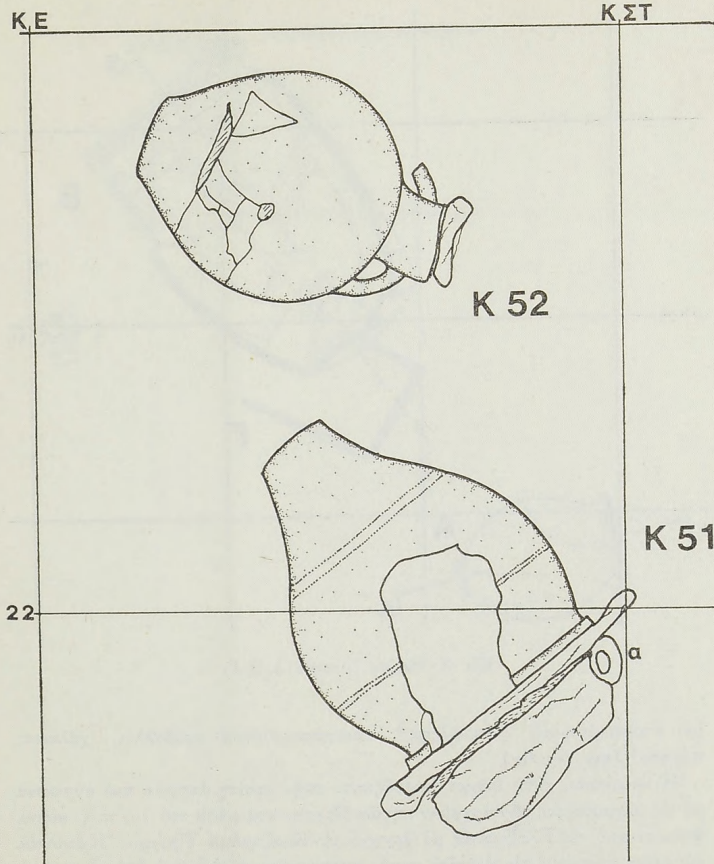
Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν παιδικῶν ταφῶν, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ περισσότερες εἶναι ταφές νεογνῶν. Σημειώνουμε ἐπίσης τὴ γυναικεία ταφή Κ41 ἡ ὁποία πρέπει νὰ σχετίζεται μὲ τὸ ταφικὸ ἀγγεῖο Κ26 ποὺ περιεῖχε ταφή παιδιοῦ 0 - 3 μηνῶν (πίν. 5α).

Τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα βρίσκονται σὲ ὀριζόντια ἢ ἐλαφρὰ λοξὴ θέσι καὶ ἔχουν τὸ στῆμιο φραγμένο μὲ πλακαρὲς πέτρες ἢ θραύσματα ἀγγείων. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἀμφορεῖς, ποὺ ἐμφανίζονται μὲ τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ὑπάρχουν καὶ ἄλλα σχήματα ἀνοιχτῶν ἀγγείων, ποὺ χρησιμοποιοῦνται στοὺς ἐγχυτρισμοὺς τῶν παιδιῶν (εἰκ. 2). Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν ἐγχυτρισμῶν εἶναι ἀκτέριστο (εἰκ. 3), ἐμφανίζονται ὥστόσο καὶ ὀρισμένα κτερίσματα, μικρογραφικὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀγγεῖα καὶ πόρπες. Συχνὸ κτέρισμα εἶναι οἱ ἀστράχαλοι αἰγοπροβάτων, συνηθισμένο κτέρισμα παιδικῶν ταφῶν στὴν ἀρχαιότητα. Συχνὴ εἶναι ἡ ἐμφάνιση ὁστῶν ζῶων μέσα ἢ ἔξω ἀπὸ τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα, ποὺ πρέπει νὰ συνδέονται μὲ προσφορὰς τροφῆς στοὺς νεκροὺς (πίν. 5β).

Δίπλα στὰ ταφικὰ ἀγγεῖα ἐντοπίστηκαν καὶ περιοχές μὲ καύσεις καὶ σπασμένα ἀγγεῖα, ποὺ πρέπει νὰ ἀποτελοῦν λείψανα τῶν τελετῶν τῶν ἐναγισμῶν ποὺ ἀκολουθοῦσαν τὶς ταφές. Ἀπὸ τὰ ταφικὰ ἀγγεῖα καὶ τὰ κτερίσματα τῶν ταφῶν, καθὼς καὶ ἀπὸ τὴ διάσπαρτη κεραμικὴ ἀνάμεσα στὶς ταφές καὶ τὴν ἀποσπασματικὴ κεραμικὴ τῶν ἐναγισμῶν, τὸ νεκροταφεῖο χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Χαρακτηριστικοὶ εἶναι οἱ ταφικοὶ ἀμφορεῖς μὲ διακόσμηση

1. Ἀπὸ τὴν ἐκθεση ἀνασκαφῆς τῆς Εὔης Σκαρλατίδου, ἐπιμελητρίδας τῆς Ἑφορείας Ἀρχαιοτήτων Κομοτηνῆς.

γραφτή SOS στον ώμο¹, ιωνικές κύλικες bird style², δακτυλιόσχημα άγγεία

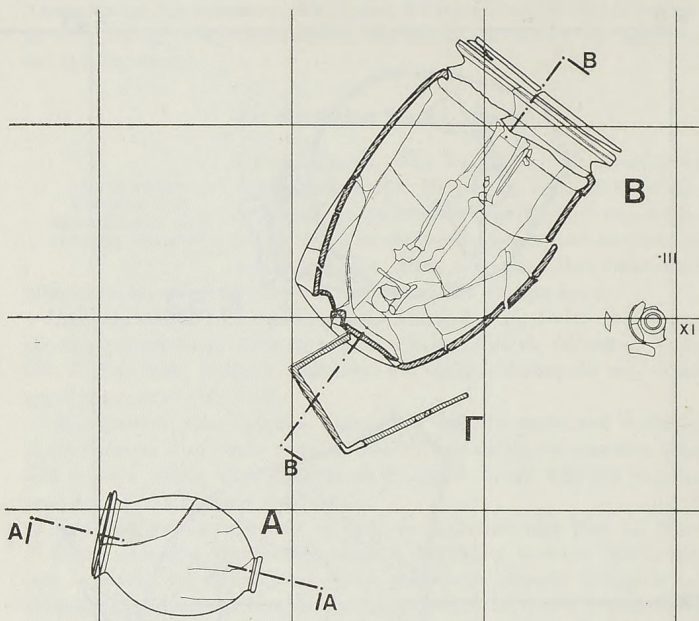

Είχ. 2. Λεπτομέρεια από νεκροταφείο του 7ου π.Χ. αί. Έγχυτρισμοί K51, K52.

1. P. BERNARD, Céramique de la première moitié du VII siècle à Thasos, BCH LXXXVIII, 1964, 137 - 140, εικ. 80.

2. J. BOARDMAN - J. HAYES, Excavations at Tocra (1963 - 64) 44. J. BOARDMAN, Greek Emporio (1966) πίν. 43, άρ. 450 - 4.

Εἰκ. 3. Τύμβος 7, ταφές Α, Β, Γ.

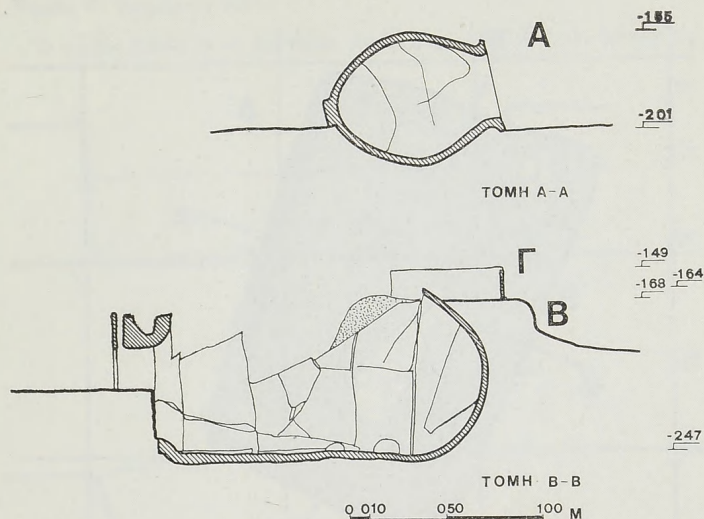
μέ ὑπογεωμετρικὴ διακόσμηση¹, πρωτοκορινθιακοὶ ἀρύβαλλοι, χάλκινες πόρπες² (πίν. 5γ, 6α).

Ἡ νεκρόπολις αὕτῃ ἀνήκει ὅπωςδήποτε στὴν πρώτη ἀποικία πού σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες τῶν ἀρχαίων πηγῶν ἱδρύσαν στὰ μέσα τοῦ 7ου π.Χ. αἰῶνα ἄποικοι ἀπὸ τίς Κλαζομενές μέ ἀρχηγό τὸν Κλαζομένιο Τιμήσιο. Ἡ ἀποικία σύμφωνα πάντα μέ τίς ἀρχαῖες πηγές καταστράφηκε γρήγορα ἀπὸ τὰ τοπικὰ θρακικὰ φύλα. Ὁ οἰκιστὴς ὥστόσο Τιμήσιος, πού σκοτώθηκε ἀπὸ τοὺς Θρά-

1. P. BERNARD, ὁ.π. σ. 140, εἰκ. 51. Ἀγγεῖα αὐτοῦ τοῦ τύπου ροδοῦνικῆς ἢ κυκλαδικῆς κατὰ ἄλλους καταγωγῆς χρονολογοῦνται ἀνάμεσα στὰ 625 - 550 π.Χ. Τὸ παράδειγμα ἀπὸ τὰ Ἀβδηρα εἶναι πολὺ κοντὰ στὸ ἀντίστοιχο ἀγγεῖο ἀπὸ τὴν Θάσο, 625 π.Χ.

2. J. BOARDMAN, Greek Emporio (1966) 206, τύπος J.

κες λατρεύθηκε ὡς ἡρώας-οἰκιστῆς στὴ νέα ἀποικία τῶν Ἀβδήρων ποὺ ἱδρύθηκε στὰ 545 π.Χ. ἀπὸ φυγάδες τῆς μικρασιατικῆς Τέω μετὰ τὴν κατάνκτηση τῆς Ἰωνίας ἀπὸ τοὺς Πέρσες¹.

Εἰκ. 3.

3β2. Νεκροταφεῖο Τύμβων

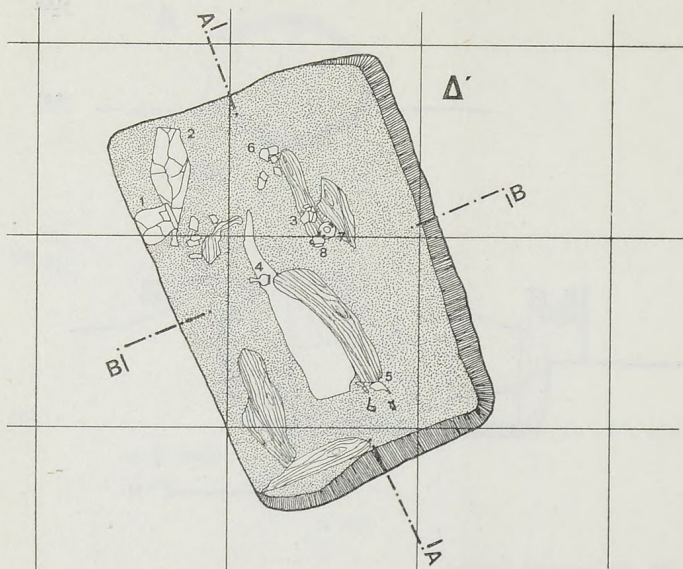
Ἡ φετινὴ ἔρευνα στὸ ἐκτεταμένο στὰ βόρεια τῆς πόλης νεκροταφεῖο τῶν τύμβων εἶχε σκοπὸ νὰ ἐξακριβώσει μὲ λεπτομερειακὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ὁρισμένων τύμβων τὰ ἐξῆς: α. Ἄν ὑπάρχει ὀριζόντια στρωματογραφία στὸ τεράστιο αὐτὸ νεκροταφεῖο ποὺ ἐκτείνεται στὰ βόρεια καὶ στὰ δυτικὰ τῆς ἀρχαίας πόλης. β. Ἄν οἱ τύμβοι καλύπτουν μεμονωμένους τάφους ἢ εἶναι τάφοι οἰκογενειακοί.

Γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῆς ὀριζόντιας στρωματογραφίας τῶν νεκροταφείων ἐπιλέξαμε τύμβους δύο διαφορετικῶν περιοχῶν, ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο βρίσκονται σὲ περιοχὴ γειτονικὴ μὲ τὸν δεύτερο βόρειο περίβολο, ἐνῶ ὁ τρίτος σὲ μεγάλη ἀπόσταση ἀπὸ τὸν περίβολο τῆς πόλης καὶ στὶς παρυφές τοῦ ἔλους ΒΑ τῆς ἀρχαίας πόλης (Τομεῖς Α καὶ Β) (παρένθ. πίν. Α').

1. ΗΡΟΔΟΤΟΣ, I, 168.

Τομέας Α (Τετράγωνο Ζ2, Ζ3, ΣΤ2, ΣΤ3, Ε3)

Στὴν περιοχή αὐτὴ ἔχουν ἀνασκαφεῖ στὰ 1964 πέντε τύμβοι¹ ἀποσπασματικά ὅμως χωρὶς ὀλοκληρωμένα συμπεράσματα καὶ ἔχουν ἀνασκαφεῖ ἐπίσης

Εἰκ. 4. Τύμβος 7, ταφὴ Δ.

μεμονωμένοι τάφοι ποὺ βρέθηκαν τυχαῖα κατὰ τὴν ἄρση. Οἱ ὡς τώρα γνωστοὶ τάφοι τῆς περιοχῆς αὐτῆς χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 6ο - 4ο π.Χ. αἰ.²

Τύμβος 124: Τετράγωνο Ζ3³

Ὁ τύμβος 124 κάλυπτε ἓνα κεντρικὸ κιβωτιόσχημο τάφο ποὺ περιεῖχε μία

1. Δ. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, ΠΑΕ 1954, 170 - 171, ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 377 κέ. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 460 - 461.

2. Στὴν περιοχή αὐτὴ βρέθηκαν καὶ οἱ σαρκοφάγοι κλαζομενικαοῦ τύπου Η. ΚΟΥΚΟΥΛΙ-CHRYSTANTHAKI, BCH XCIV, 1970, 326 κέ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ, ΑΔ 31, 1976, Χρονικά, τυπ.

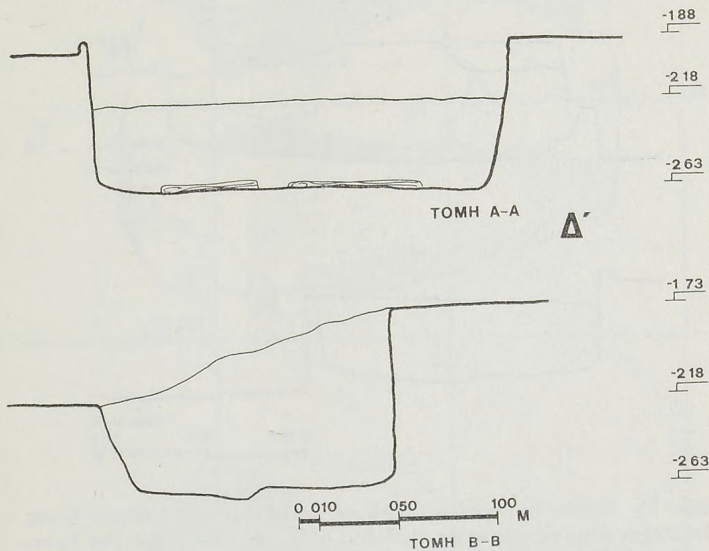
3. Ἀπὸ τὴν ἐκθεση ἀνασκαφῆς τῆς Σταυρ. Σαμαρτζίδου, ἐπιμελητρίας τῆς Ἑφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας.

ταφή άκτέριστη. 'Από τὰ ἐλάχιστα ὕστρακα πού βρέθηκαν στήν ἐπίχωση τοῦ τύμβου προκύπτει μιὰ χρονολογία στὰ τέλη τοῦ θου π.Χ. αἰώνα.

Τύμβος 7: Τετράγωνο Ε3¹

Ὁ τύμβος βρίσκεται σέ ἀπόσταση λίγων μέτρων ἔξω ἀπό τὸν δεύτερο βό-

Εἰκ. 4.

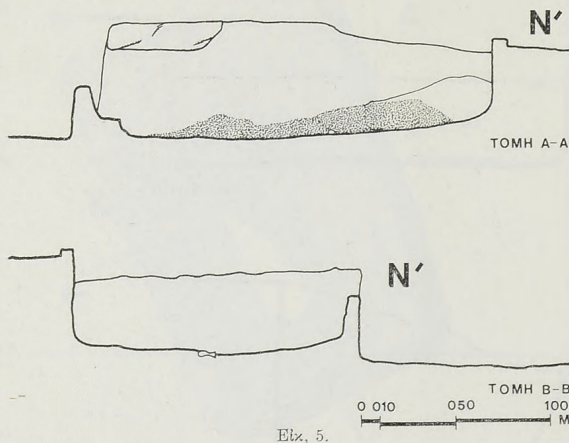
ρειο περίβολο τῶν τειχῶν. Ἡ ἐπίχωσή του ἀποτελοῦνταν ἀπὸ χῶμα καὶ στρώμα λίθων. Τὸ σχῆμα του ἐμφανιζόταν ἐλλειψοειδές, πιθανότατα ἐξαιτίας τῶν ἀλλοιώσεων πού ἔχει προκαλέσει ἡ ἄροση στήν περιφέρεια τοῦ τύμβου. Διάμετρος τύμβου 15 μ. Ὑψος: 1.50 μ. (πίν. 6β).

Στὴν ἀνασκαφή τοῦ τύμβου βρέθηκαν συνολικὰ 45 ταφές, ἐνταφιασμοὶ καὶ καύσεις. Οἱ ἐνταφιασμοὶ εἶναι ἀπλές ταφές στὸ φυσικὸ ἔδαφος, ἢ ταφές σὲ πιθάρια (εἰκ. 4), σὲ πήλινες λάρνakes, σὲ κιβωτιόσχημους τάφους. Οἱ ταφές-καύσεις βρίσκονται μέσα σὲ μεγάλα ὀρθογώνια ὀρύγματα στὸ φυσικὸ ἔδαφος,

1. 'Απὸ τὴν ἔκθεση ἀνασκαφῆς τῆς Κατερίνας Περιστέρη, ἐπιμελητρίας τῆς 'Εφορείας Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων Καβάλας.

ὅπου καιγόταν ὁ νεκρὸς μὲ τὰ κτερίσματά του. Ὅρισμένα κτερίσματα ρίχνονταν στὸ λάκκο τῆς πυρᾶς μετὰ τὴν καύση (εἰκ. 4, πίν. 7α).

Στοὺς λάκκους τῆς καύσης διακρίνονται συχνὰ καὶ ὑπολείμματα ἀπὸ τὰ καμένα ξύλα τῆς ἰσχυρῆς καύσης, ποὺ εἶχε ἀποτεφρώσει τοὺς νεκροὺς. Συχνὰ ἐπίσης δίπλα στοὺς τάφους, ἐνταφιασμοὺς ἢ καύσεις ἐντοπίζονται τὰ ἔχνη τῶν πυρῶν τῶν ἐναγισμῶν μὲ τὰ σπασμένα ἀγγεῖα καὶ ἄλλα κτερίσματα

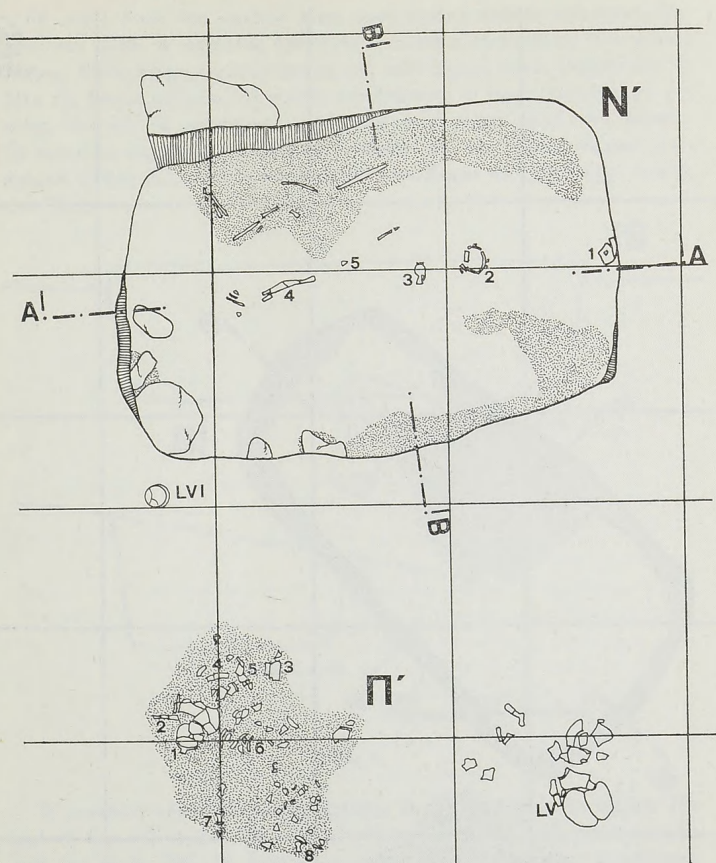

(εἰκ. 5). Θραύσματα ἀγγείων, ἀλλὰ καὶ ἀκέραια ἀγγεῖα βρέθηκαν ἐπίσης διάσπαρτα ἀνάμεσα στὶς ταφές. Δὲν εἶναι βέβαιο ἂν προέρχονται ἀπὸ διαταραχὴ προγενέστερων ταφῶν, ποὺ πρέπει νὰ συνέβαινε σὲ κάθε νεώτερη ταφή στὸν τύμβο, ἢ ἂν εἶναι προσφορὲς στοὺς νεκροὺς μετὰ τὸν ἐνταφιασμό τους. Ὁ τύμβος χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ κτερίσματα τῶν τάφων ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα ὠς τὸν 3ο π.Χ. αἰ. Οἱ περισσότερες ταφές χρονολογοῦνται μέσα στὸν 4ο π.Χ. αἰ. (πίν. 7β).

Τομέας Β (Τετράγωνα Ζ4, Ζ5, ΣΤ4, ΣΤ5)

Στὴν περιοχὴ αὐτὴ ποὺ βρίσκεται στὰ ΒΑ τῆς ἀρχαίας πόλης στὶς παρυφές ἐνὸς ἑλους, ποὺ δὲν εἶναι ἀκόμα βέβαιο ἂν ἀποτελεῖ κατάλοιπο παλιᾶς λιμνοθάλασσας ἢ νεώτερη διείσδυση τῆς θάλασσας στὴν περιοχὴ αὐτὴ, διακρίνεται μεγάλος ἀριθμὸς τύμβων ποὺ σχηματίζουν μάλιστα συστάδες (πίν. 1).

Ἀνασκάφηκαν δύο γειτονικοὶ τύμβοι 79α καὶ 79β, τὰ ὅρια τῶν ὁποίων ἦταν συγκεχυμένα καὶ ἔτσι ἡ ἀρίθμησή τους ὑπῆρξε κοινὴ.

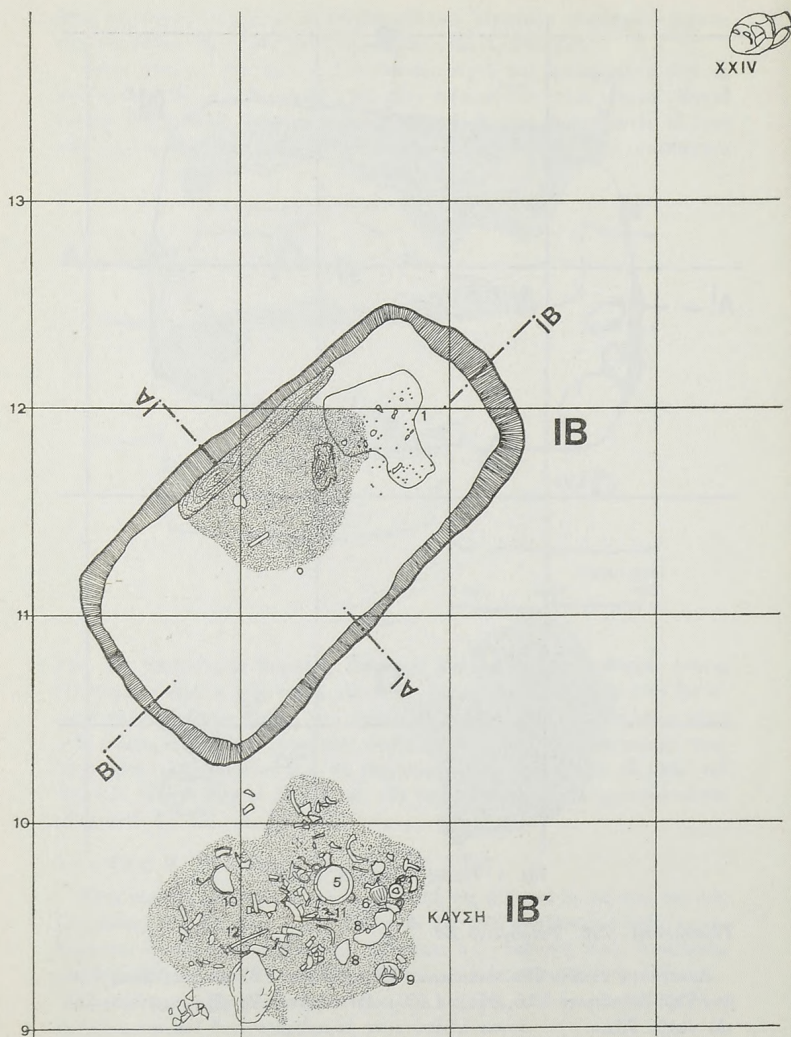

Εικ. 5. Τύμβος 7, ταφή N, πυρά Π'.

Τύμβοι 79α - 79β: Τετράγωνο Ζ4

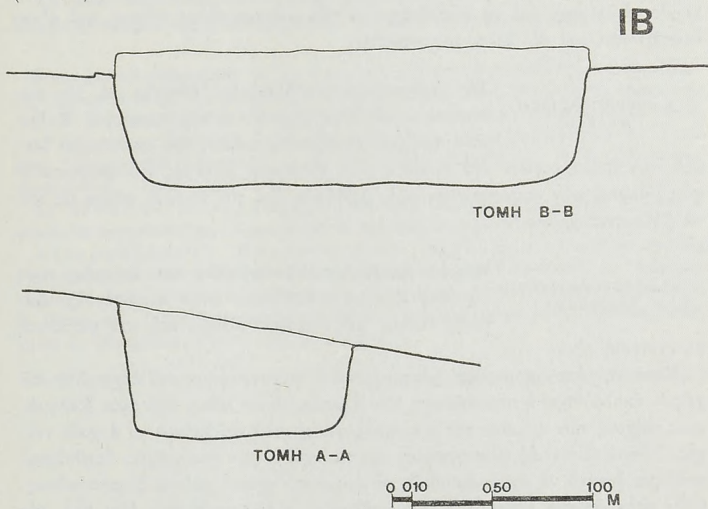
Διαστάσεις τύμβου 79α. Διάμετρος: 18 μ. Ύψος: 2.86 μ. Διαστάσεις τύμβου 79β: διάμετρος: 13.5, ύψος: 1.90 μ. Ο τύμβος 79β είναι νεώτερος από τὸν τύμβο 79α.

Είκ. 6. Τύμβος 79, ταφή IB', πυρά IB.

Οί ταφές στους δύο τύμβους είναι κατά κανόνα καύσεις που πραγματοποιούνται μέσα σε μεγάλους ορθογώνιους λάγκκους σκαμμένους στο φυσικό έδαφος. Στους λάγκκους αυτούς έκαιγε μια πολύ ισχυρή πυρά, λείψανα από τὰ ξύλα τῆς οποίας σώζονταν σε πολλές περιπτώσεις. 'Ο νεκρός καιγόταν με την κλίνη του και τὰ κτερίσματά του μέσα στην πυρά αυτού τοῦ λάγκκου. Σε όρισμένες περιπτώσεις υπάρχουν ένδειξεις για την καύση περισσότερων ατόμων (Ταφή Ε), αλλά ο κανόνας είναι ένα άτομο σε κάθε λάγκκο καύσης (πίν. 8α).

Εικ. 6.

‘Η μοναδική ταφή-ένταφιασμός βρέθηκε σε ένα πιθάρι έναποθεθειμένο έξω από τὰ όρια τοῦ τύμβου 79β. Πιθανότατα πρόκειται για ταφή μεταγενέστερη από τὸν τύμβο 79β. Οί άρχαιότερες ταφές τῶν τύμβων είναι οί κεντρικές (ταφή Ε και ΙΔ στὸν τύμβο 79α και ΙΒ στὸν τύμβο 79Β). Συχνή είναι ἡ παρουσία τῶν έναγισμῶν δίπλα στις ταφικές πυρές (εἰκ. 6, πίν. 8α). ‘Η πυρά Δ με τὰ πολλά θραύσματα αγγείων σχετίζεται πιθανότατα με την ταφή-καύση Ε και περιέχει τὰ άρχαιότερα εύρήματα τοῦ τύμβου, που φθάνουν, όπως μια έρυθρόμορφη κύλικα με λευκό έδαφος στο έσωτερικό της, ως τὸ β’ τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Οί περισσότερες όπωςσδήποτε από τις ταφές χρονολογούνται στα τέλη τοῦ 5ου π.Χ. αἰ.

Τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τῶν ἀγγείων εἶναι ἀττικά καὶ πολὺ ἀξιόλογη εἶναι ἡ σειρὰ τῶν εἰδωλίων ποὺ βρέθηκε στοὺς τάφους τῶν δύο τύμβων. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἡ ἀνέυρεση καὶ στοὺς τύμβους τῆς περιοχῆς αὐτῆς εἰδωλίων καὶ ἀγγείων ἀκεραίων μέσα στὴν ἐπίχωση τῶν τύμβων.

Τὰ γενικά συμπεράσματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ βόρειο νεκροταφεῖο τῶν Ἀβδήρων εἶναι τὰ ἑξῆς: α) Δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχει ὀριζόντια στρωματογραφία στὸ νεκροταφεῖο τῶν τύμβων. β) Οἱ τύμβοι περιέχουν κατὰ κανόνα πολλὰς ταφές, εἶναι δηλαδὴ οἰκογενειακοὶ τάφοι, χωρὶς νὰ λείπουν καὶ τὰ παραδείγματα τῶν μεμονωμένων τάφων, ποὺ εἶχαν διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις.

4. ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

Τὸ Ἀνθρωπολογικὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν μὲ τὸν καθηγητὴ κ. Α. Κοντόπουλο καὶ τὸν ἐπιμελητὴ Θ. Πίτσιο πραγματοποιοῦσε τὴ μελέτη τοῦ σκελετικοῦ ὕλικου τῶν νεκροταφείων στὰ πλαίσια μιᾶς εὐρύτερης μελέτης τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου τῶν νεκροταφείων τῶν Ἀβδήρων ἀπὸ τὸν 7ο π.Χ. αἰῶνα ὡς καὶ τὰ βυζαντινὰ χρόνια¹.

5. ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ²

Μικρὲς ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες καὶ ἐργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν στὴν περιοχὴ τῆς Δυτικῆς Πύλης τοῦ τεῖχους³ καθὼς καὶ στὴ γειτονικὴ ἑλληνιστικὴ οἰκία.

Μετὰ τὴν ἀποτύπωση καὶ λεπτομερειακὴ φωτογράφηση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀκολούθησε ἡ περισυλλογὴ τῶν διασπαρμένων λίθων ἀπὸ τοὺς διαλυμένους τοίχους τῶν κτιρίων τῆς ρωμαϊκῆς φάσης ποὺ καλύπτουν τὸ ἀρχαῖο τεῖχος. Ὅπου οἱ παλιὲς φωτογραφίες καὶ τὰ σχέδια τῶν ἀνασκαφῶν βοηθοῦσαν, στάθηκε δυνατὸ νὰ ἀναγνωρισθοῦν οἱ πεσμένες πέτρες καὶ νὰ ξανατοποθετηθοῦν στὴν ἀρχικὴ τοὺς θέση. Οἱ ὑπόλοιπες συγκεντρώθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸν ἀνασκαφικὸν χώρον (πίν. 8β). Γιά νὰ ἀναδειχθεῖ ἐπίσης τὸ ἀρχαῖο τεῖχος καὶ οἱ πύργοι ποὺ πλασιάζουν τὴν πύλη ἀφαιρέθηκε ἓνα μέρος τοῦ κατεστραμμένου ἀγωγοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ ἐπικάλυπτε τὴν πύλη. Ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ αὐτόν, ποὺ πατάει πάνω σ' ἓνα σαθρὸ ὑπόστρωμα ἄμμου, ἐνδεικτικὸ γιὰ μιὰ διείσδυση καὶ παραμονὴ θάλασσας στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς πόλης σὲ κάποια χρονικὴ περίοδο τῆς ἀρχαιότητος ποὺ προηγεῖται ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀγωγοῦ, διατηρήθηκε τὸ δυτικὸ τμήμα ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς πύλης.

1. Ἡ μελέτη τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου ἀποτελεῖ συνέχεια τῆς μελέτης τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ὕλικου τοῦ νεκροταφείου ΠΑΕ 1976, 131.

2. Ὑπεύθυνοι: Μόσχος Ὁτατζίης - Εὐὴ Σκαρλατίδου.

3. ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 376 κέ. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 453 κέ. ΑΔ 22, 1967, Χρονικά, 429 κέ.

Για τή διαμόρφωση και συντήρηση επίσης του ανασκαφικού χώρου κατασκευάστηκαν αναλήμματα στην ανασκαφική τάφρο και διαμορφώθηκε χώρος προσπέλασης στην πύλη. Για την ανάδειξη τής πυργόσχημης κατασκευής στα νότια τής Πύλης απομακρύνθηκε μία περιοχή με χώμα πάνω στην οποία σώζονταν διαλυμένα λείψανα κιβωτιόσχημων τάφων και αναστηλώθηκε ή γκρεμισμένη ΝΑ γωνία τής. Η χρονολόγηση και ό προσορισμός τής πυργόσχημης αὐτῆς κατασκευής πρέπει νά αποτελέσει αντικείμενο χωριστῆς έρευνας.

Έργασίες στερέωσης τῶν άρχαίων τοίχων καθώς και τῶν παρεῶν τῆς ανασκαφικῆς τάφρου πραγματοποιήθηκαν και στην έλληνιστική οίκία.

Έπιστημονικοί συνεργάτες: α) Τακτικοί: 1. Χάιδω Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Έφορος 'Αρχαιοτήτων ΙΗ' Έφορείας Καβάλας. 2. Σ. Σαμαρτζίδου, Έπιμελήτρια 'Αρχαιοτήτων ΙΗ' Έφορείας Καβάλας. 3. Ε. Σκαρλατίδου, Έπιμελήτρια 'Αρχαιοτήτων ΙΘ' Έφορείας 'Αρχαιοτήτων Κομοτηνῆς. 4. Κ. Περιστέρη, Έπιμελήτρια 'Αρχαιοτήτων ΙΘ' Έφορείας 'Αρχαιοτήτων Κομοτηνῆς. 5. Σ. 'Αγγελούδη, 'Αρχιτέκτων. 6. Ε. Στυλιανάκη, 'Αρχιτέκτων.

β) Έκτακτοι συνεργάτες: 1. Μόσχος Ότατζής, 'Αρχαιολόγος. 2. Τριαντάφυλλος 'Αναγνωστόπουλος, 'Αρχαιολόγος. 3. Χαρούλα Στογιαννίδου, 'Αρχαιολόγος.

Συνεργαζόμενα Έπιστημονικά Ίδρύματα: 1. Έδρα Φυσικῆς Γεωγραφίας Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Γφηγητής Α. Ψηλοβήκος). 2. 'Ανθρωπολογικό Μουσείο Πανεπιστημίου 'Αθηνών (Καθηγητής Α. Κοντόπουλος, Έπιμελητής Θ. Πίτσος). 3. Έδρα Τοπογραφίας και Φωτογραμμετρίας Πολυτεχνείου 'Αθηνών (Καθηγητής Α. Μπαντέας, Τοπογράφος Κ. Παγάνης).

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

2. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΠΟΛΥΣΤΥΛΟΥ ΑΒΔΗΡΩΝ

(Πίν. 9 - 14)

Φέτος για πρώτη χρονιά ή 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία περιέλαβε στis δραστηριότητές της έκτενές ανασκαφικό πρόγραμμα στη Θράκη με έπόπτη τόν καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη¹. Ένας από τούς τομείς του προγράμματος αυτού άποσκοπεί στην έρευνα τής βυζαντινής πόλης, που ιδρύθηκε στη θέση τών 'Αβδήρων και μαρτυρείται από τόν 9ο αϊ. με τó όνομα Πολύστυλον. Έρείπια του όχρωματικού της περιβόλου διακρίνονται και σήμερα στόν χαμηλό γήλοφο, που σχηματίζει τó άκρωτήριο Μπαλούστρα, δίπλα στο λιμάνι τών 'Αβδήρων² (πίν. 9).

Η φετινή έρευνα του Πολυστύλου διεξήχθη παράλληλα με την έρευνα τών αρχαίων 'Αβδήρων, που διενεργείται στόν ίδιο χώρο με τη διεύθυνση τής 'Εφόρου 'Αρχαιοτήτων Χαίδως Κουκούλη-Χρυσανθάκη, και επεκτάθηκε σε δύο ανασκαφικούς τομείς.

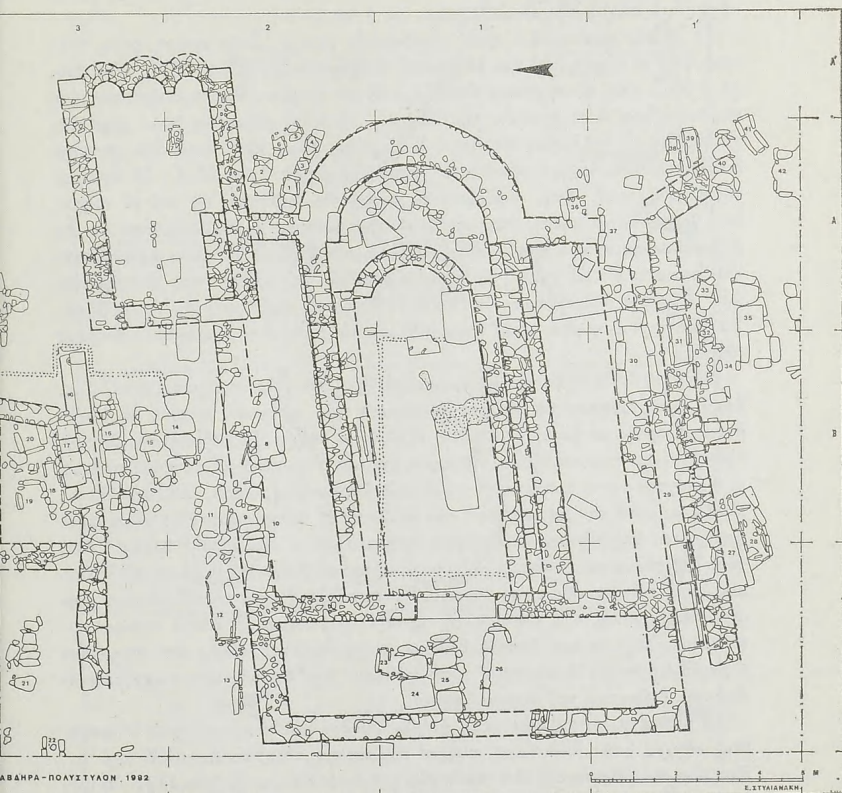
Βρίσκεται έξω από τά βυζαντινά τείχη, προς τά Α ΤΟΜΕΑΣ
(πίν. 10α)
B - ΒΔ, σε χώρο όπου προηγούμενες ανασκαφικές έργασίες αποκάλυψαν τμήμα τής κλασικής όχύρωσης τών 'Αβδήρων με τη δυτική πύλη, οικίες, άλλα δημόσια και ιδιωτικά κτίρια, ως και έκτεταμένο νεκροταφείο³. Φέτος αποκάλυφθηκαν έν μέσω του νεκροταφείου αυτού και έξω από τη δυτική πύλη του αρχαίου τείχους θεμέλια τρίκλιτης βασιλικής, μήκους 14.50 μ. και πλάτους 9.90 μ. (είκ. 1, πίν. 10β).

1. Για τó πρόγραμμα τής Θράκης βλ. Έργον 1982. Στη φετινή έρευνα του Πολυστύλου συμμετείχε ό έπιμελητής 'Αρχαιοτήτων Νίκος Ζήκος.

2. C. ASDRACHA, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles. Etude de géographie historique ('Αθήνα 1976) 96 - 8. Π. ΠΑΝΤΟΣ, 'Ιστορική τοπογραφία του Νομού Εζάνης, Θρακικά Χρονικά 32, 1975/6, 12, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.

3. Η ανασκαφική έρευνα τών αρχαίων 'Αβδήρων άρχισε τó 1950 από τόν Δημ. Λαζαρίδη. Έκθέσεις δημοσιεύθηκαν στα ΠΑΕ και στα 'Αρχαιολογικά Χρονικά του ΑΔ. Συνολική παρουσίαση του χώρου έγινε από τόν ΔΗΜ. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, 'Αβδερρα και Δίκαια, στη σειρά 'Αρχαίες Έλληνικές Πόλεις, άριθ. 6 ('Αθήνα 1971). Για τίς έρευνες στόν δυτικό τομέα τών 'Αβδήρων βλ. ΑΔ 17, 1961/2, 245 - 8, ΑΔ 20, 1965, 453, ΠΑΕ 1966, 61, ΑΔ 22, 1967, 433, ΠΑΕ 1971, 63 - 71, ΠΑΕ 1976, Α', 134, ΠΑΕ 1978, 77 - 9, ΠΑΕ 1979, 101 - 5. Συνοπτική έκθεση τών ανασκαφών στα 'Αβδερρα δημοσιεύθηκε στα Θρακικά Χρονικά, 36, 1980/1, 58 - 60.

Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς ἐκκλησίας ἀνοίγεται ἡ κεντρικὴ εἴσοδος ἐνῶ δευτερεύουσα πόρτα ὑπῆρχε πιθανὸν στὴ νότια στενὴ πλευρὰ τοῦ νάρθηκα.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τρίκλιτης βασιλικῆς.

Ὁ νάρθηκας, ἐσωτ. διαστ. 8.70×2.20 μ., εἶναι ἐνιαῖος καὶ ἰσοπλατῆς μετὰ τὸν κυρίως ναό. Ἐπικοινωνεῖ μετὰ τὸ μεσαῖο κλίτος μετὰ εἴσοδο, πλάτους 1.90 μ., τῆς ὁποίας τὸ μαρμάρينو κατώφλι, διαστάσεων $1.86 \times 0.60 \times 0.24$ μ., παρεμένο ἀπὸ ἀρχαιότερο κτίριο, βρέθηκε στὴ θέση του. Ὁ κυρίως ναὸς διαιρεῖται

ἀπὸ δύο τοίχους, πάχους 0.60 μ., πὺν ἔφεραν πιθανὸν τοξωτὰ ἀνοίγματα, σὲ τρία κλίτη· τὸ μεσαῖο ἔχει πλάτος 3.95 μ. καὶ τὰ πλάγια 1.80 μ. τὸ καθένα. Τὸ ἱερὸ βῆμα ἀπολήγει ἀνατολικά σὲ ἡμικυκλικὴ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ κόγχη, τὸ πάχος τῆς ὁποίας φθάνει τὰ 1.10 μ.

Τὸ κτίριο παρουσιάζει τρεῖς οἰκοδομικὰς φάσεις. Στὴν πρώτη φάση ἀνήκουν ὅλοι οἱ ἐξωτερικοὶ καὶ ἐσωτερικὰ διαχωριστικοὶ τοῖχοι. Εἶναι κτισμένοι μὲ λίθους, πὺν προέρχονται ἀπὸ ἀρχαιότερα κτίρια. Ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη παρουσιάζεται ἡ τοιχοποιία τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπου χρησιμοποιοῦνται σὲ ἐπάλλῃλες στρώσεις λαξευμένοι λίθοι καὶ πωρόλιθοι μεγάλων διαστάσεων μὲ ἰσχυρὸ συνδετικὸ ἀσβεστοκονίαμα (πίν. 11α). Οἱ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ ναοῦ, ὅπου σῶζονται οἱ τοῖχοι τοῦ νάρθηκα, ὡς καὶ οἱ τοῖχοι, πὺν χωρίζουν τὰ κλίτη, παρουσιάζουν προχειρότερη δομὴ, δεδομένου ὅτι τὸ ἀσβεστοκονίαμα, πὺν χρησιμοποιήθηκε γιὰ συνδετικὸ ὕλικό, εἶναι ἀσθενέστερο καὶ ἀνακατεμένο μὲ χῶμα. Τμῆμα δαπέδου τῆς α' φάσης, πὺν ἀποτελεῖται ἀπὸ πλίνθους διαστάσεων $33 \times 32 \times 2$ ἐκατ., βρέθηκε στὸ ἱερὸ βῆμα. Τὸ δάπεδο τοῦ κυρίως ναοῦ ἦταν πιθανότατα στρωμένο μὲ μεγάλες πέτρινες πλάκες.

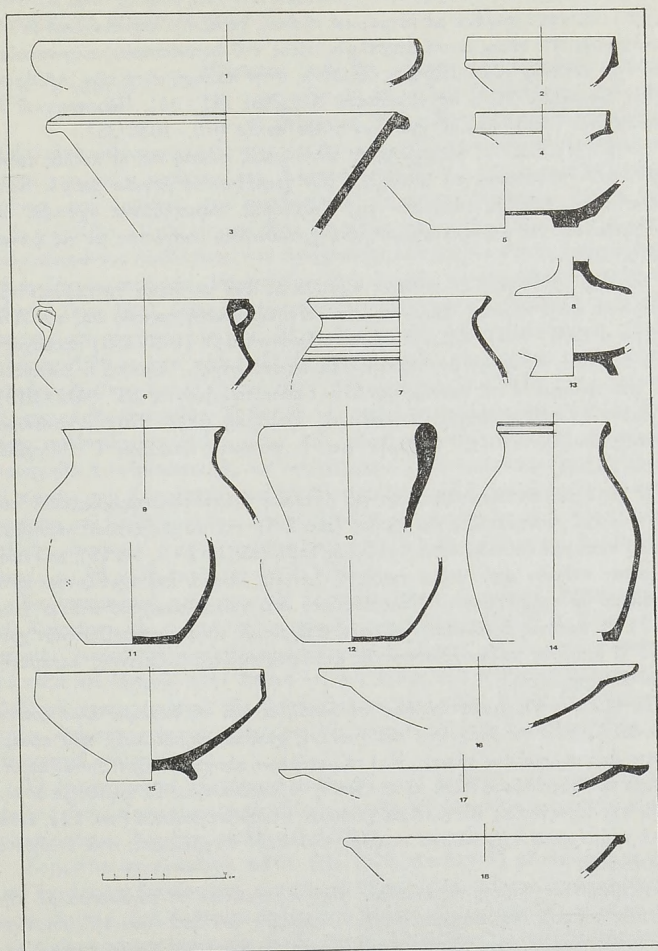
Κατὰ τὴ δευτέρη φάση ὁ ναὸς περιορίσθηκε στὸ χῶρον τοῦ μεσαίου κλίτους, ἀπὸ ἐντοιχίσθηκαν τὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα τῶν πλάγιων τοίχων, οἱ ὁποῖοι μετατράπηκαν σὲ βόρειο καὶ νότιο ἐξωτερικὸ τοῖχο. Τὸ δάπεδο τῆς κόγχης καὶ τοῦ ναοῦ παρουσιάζεται ὑπερυψωμένο καὶ στρωμένο μὲ πέτρινες πλάκες.

Κατὰ τὴν τρίτη φάση μικρὸ μονόχωρο παρεκκλήσι, διαστ. 8.83×3.80 μ., ἰδρύθηκε, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ τῆς β' φάσης, στὸν ἴδιον χῶρον σχηματίζοντας ρηχὴ ἡμικυκλικὴ κόγχη, πάχους 0.50 μ. καὶ χορδῆς 1.68 μ. Ἀπὸ τοὺς δύο πλευρικοὺς τοίχους, πάχους 0.40 μ., σῶζονται τὰ θεμέλια τοῦ νότιου καὶ μέρος τῶν θεμελίων τοῦ βορείου. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ τῆς β' φάσεως χρησιμοποιήθηκε καὶ στὴ φάση αὐτῇ, ἀπὸ ἐπιστρώθηκε μὲ λεπτὸ στρώμα κονιάματος. Ἐπάνω στὸ δάπεδο βρέθηκε στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ σπασμένα κεραμίδια στέγης. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ βρέθηκαν λίγα σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ τὸν διάκοσμο τοῦ παρεκκλησίου.

Σὲ μία τέταρτη πιθανὸν φάση ἀνήκει δεῦτερο μονόχωρο μὲ τρεῖς ἰσομεγεῖς κόγχες στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ παρεκκλησίου, διαστάσεων 6.25×4 μ., ἰδρυμένο στὴν ἐξωτερικὴ ΒΑ γωνία τῆς τρίκλιτης βασιλικῆς (πίν. 11β). Οἱ τοῖχοι του, πάχους ± 0.60 μ., εἶναι κτισμένοι μὲ πέτρες καὶ λάσπη. Εἴσοδος ἀνοίγεται στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς.

Νότια καὶ βόρεια τῆς βασιλικῆς βρέθηκαν τοῖχοι προσκτισμάτων ἄγνωστης μέχρι στιγμῆς μορφῆς καὶ χρήσης. Εἶναι κτισμένοι πρόχειρα μὲ πέτρες καὶ λάσπη καὶ σὲ διαφορετικὴ μετὰξὺ τους στάθμη θεμελίωσης. Συσχετίσθηκαν μὲ τὴ β' φάση τῆς βασιλικῆς καὶ μὲ τὸ μεταγενέστερο παρεκκλήσι (δ' φάση).

Τὰ φ. ο. ι. Γύρω ἀπὸ τὴ βασιλικὴ καὶ τὸ παρεκκλήσι βρέθηκαν συνολικά

Εικ. 2. Τομές αγγείων.

στή φετινὴ περίοδο 42 τάφοι, οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι κιβωτιό-
 ληκτοι, κατασκευασμένοι μὲ πέτρες καὶ πλάκες, ἐκτὸς δύο περιπτώσεων ἀπλῶν
 λακκοειδῶν. Οἱ τάφοι αὗτοὶ ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ἐκτενέστερου νεκροταφείου,
 ποὺ ἔχει ἀναπτυχθεῖ σὲ διάφορες περιόδους στὴν περιοχὴ αὐτῇ τῶν Ἀβδήρων·
 ἔχουν ἀναφερθεῖ τάφοι μὲ νομίσματα Κλαυδίου (41 - 54), Ἰουστινιανοῦ Α΄
 (κοπῆς 527 - 538) καὶ μὲ ἀνώνυμο φόλλι κοπῆς 970 - 1030/35¹.

Εὐρήματα. Οἱ ἀλλεπάλληλες οἰκοδομικὲς φάσεις καὶ οἱ πολλὲς ταφὲς
 εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὴ διατάραξη τῶν χωμάτων σὲ μεγάλο βαθμὸ. Κατὰ
 συνέπεια τὰ διάφορα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς, περιορισμένα σχετικὰ, δὲν
 προσφέρονται γιὰ στρωματογραφημένη χρονολογικὴ συσχέτιση μὲ τὶς φάσεις
 τῶν κτισμάτων.

Συνολικὰ βρέθηκαν 27 χάλκινα νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ περισσότερα
 ἀνάγονται στὴν κλασικὴ, ρωμαϊκὴ καὶ ὑστερορωμαϊκὴ περίοδο ἕως τὸν Διο-
 κλητιανὸν (284 - 305). Χάλκινο νόμισμα Θεοδοσίου Β΄ (408 - 450) προέρχεται
 ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ τῶν Ἀβδήρων ἐκ περισυλλογῆς. Ἀπὸ τὰ 6 βυζαντινὰ
 χάλκινα νομίσματα τῆς φετινῆς περιόδου 1 εἶναι τοῦ Λέοντος ΣΤ΄ (886 - 912),
 1 ἀνώνυμος φόλλης ἐποχῆς Ἰωάννου Α΄ Τσιμισκῆ (969 - 976), 3 ἀνώνυμοι
 φόλλεις ἐποχῆς 976(;) - 1030/35 καὶ 1 σκυφωτὸ Ἀλεξίου Γ΄ Ἀγγέλου
 (1195 - 1203).

Ἡ κεραμικὴ ἀντιπροσωπεύεται μὲ ὄστρακα ρωμαϊκὰ-ὑστερορωμαϊκὰ τοῦ
 2ου - 4ου αἰ., ἐπιτραπέζια καὶ χύτρες (εἰκ. 2:6) καὶ μὲ βυζαντινὰ τσουκάλια
 ἀπλοῦ τύπου μὲ ἐπίπεδο πάτο καὶ χωρὶς λαβή (εἰκ. 2: 7 - 9, 11, 12), ποὺ προ-
 ἔρχονται πιθανὸν ἀπὸ ἔθιμα ταφῆς ἢ λατρεῖα νεκρῶν καὶ σχετίζονται κατὰ
 συνέπεια μὲ τοὺς τάφους. Ἐνα ὄστρακο ἀπὸ χεῖλος ἀνοιχτοῦ πιάτου (εἰκ.
 2:17) μὲ πράσινη ἐφύαλωση καὶ λευκὸ ἐπίχρισμα εἶναι μεταβυζαντινῶν χρό-
 νων. Ἡ ἀπουσία παλαιοχριστιανικῆς καὶ ἐφυσταλωμένης βυζαντινῆς κεραμικῆς
 εἶναι ἀξιοσημείωτη.

Τὰ γυάλινα εὐρήματα ἀνήκουν σὲ κανδηλῆες καὶ σὲ διάφορα ἄλλα σκεύη,
 ἐνῶ δὲν λείπουν τὰ βραχιόλια καὶ γυάλινες χάνδρες περιδεραιίου, ποὺ προέρ-
 χονται ἀπὸ συλημένους τάφους. Καὶ τὰ μετάλλινα εὐρήματα σχετίζονται περισ-
 σότερο μὲ τοὺς τάφους παρὰ μὲ τὸν ναὸ ἢ τὸ παρεκκλήσι. Τὰ κυριότερα εὐρή-
 ματα τῆς κατηγορίας αὐτῆς εἶναι χάλκινοι σταυροὶ-ἐγκόλπια (πίν. 12), ἄλλα
 ἀπλὰ κοσμήματα ἢ μετάλλινα κομβία, ποὺ ἦταν ἐπιρραμμένα στὰ ἐνδύματα
 τῶν νεκρῶν.

Λαμβάνοντας ὑπόψη τὶς ἐνδείξεις τῶν νομισμάτων σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν
 ἀπουσία τυπικῆς παλαιοχριστιανικῆς κεραμικῆς τοῦ 5ου - 6ου αἰ. μπορούμε
 νὰ τοποθετήσουμε πρὸς τὸ παρὸν τὴν ἔδρυσή τῆς βασιλικῆς ἀνάμεσα στὸ τέλος
 τῆς παλαιοχριστιανικῆς περιόδου καὶ στὸν 9ο/10ο αἰ. Νεώτερα εὐρήματα

πού θα προκύψουν από την έρευνα τῶν τάφων, πιθανόν θά ἐπιτρέψουν χρονολόγηση σέ στενότερα πλαίσια.

B TOMEAS
(πίν. 13α)

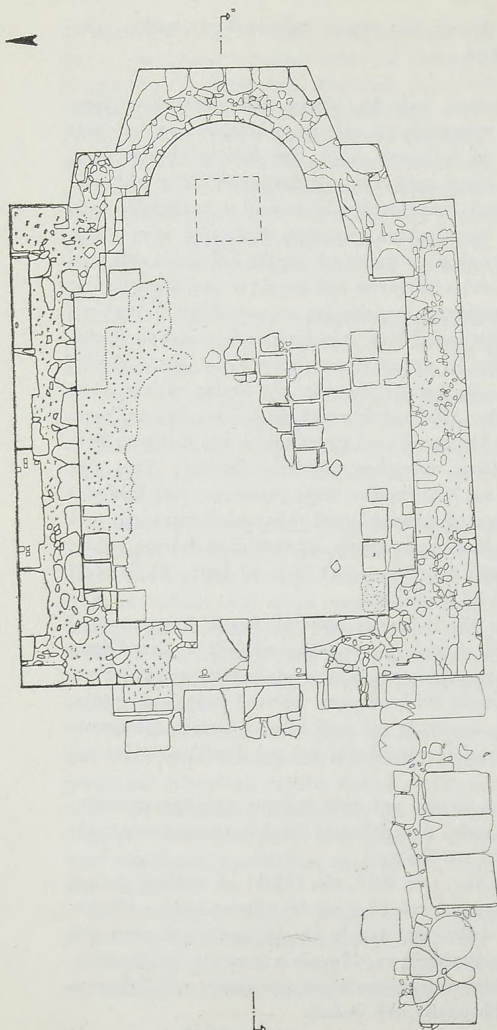
Βρίσκεται στή ΒΔ πλαγιά τοῦ χαμηλοῦ γηλόφου, πού σχηματίζει τὸ ἀκρωτήριο Μπαλούστρα, καί μέσα ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ τεῖχη. Στὴ θέση αὐτὴ εἶχε ἐντοπισθεῖ ἀπὸ λαθρανασκαφεῖς κόγχη κτίσματος. Ἡ ἀνασκαφή ἔδειξε πὼς πρόκειται γιὰ μικρὸ μονόχωρο ναὸ, διαστάσεων 7.25×5.40 μ., μεσοβυζαντινῶν χρόνων, πού ἀπολήγει στὰ ἀνατολικά σὲ τρίπλευρη ἐξωτερικὰ κόγχη (εἰκ. 3, 4, πίν. 13β). Οἱ τοῖχοι του εἶναι κτισμένοι μὲ μεγάλα λαξευμένα μάρμαρα καὶ λαξευμένους πωρόλιθους, πού προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖα κτίρια, διαταγμένους σὲ ὀριζόντιες στρώσεις. Περισσότερο ἐπιμελημένη παρουσιάζεται ἡ δομὴ τῆς κόγχης (πίν. 14α), ὅπου χρησιμοποιοῦνταν στὴν ἐσωτερικὴ παρεὶά τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Ἡ πρόσβαση στὸ ναὸ γινόταν μὲ μία εἴσοδο, πλάτους 1.26 μ. στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς, τῆς ὁποίας τὸ μαρμάρινο κατώφλι βρέθηκε στὴ θέση του. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς εἰσόδου σχηματίζονται ἐξωτερικὰ δύο ἀντηρίδες. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πλίνθους. Βρέθηκε πολὺ κατεστραμμένο ἰδίως στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ βήματος, ὅπου εἶχε προηγηθεῖ ἡ λαθρανασκαφή, καὶ λεηλατημένο, ὅπως χαρακτηριστικὰ δηλώνουν οἱ πλίνθοι πού ἀφαιρέθηκαν καὶ τὰ ἀποτυπώματά τους, πού διακρίνονται στὸ κονίαμα τοῦ ὑποστρώματος. Χρησιμοποιοῦνταν, προφανῶς σὲ δεύτερη χρῆση, πλίνθοι τεσσάρων διαφορετικῶν διαστάσεων: α) 31×23 ἑκατ., β) 31×31 ἑκατ., γ) 38×36 ἑκατ., δ) 38×30 ἑκατ.

Χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς ἐκκλησίας εἶναι οἱ παχεῖς συγκριτικὰ μὲ τὶς διαστάσεις τῆς τοῖχοι, πού τὸ πλάτος τους φθάνει τὰ 0.72 μ. Στὶς 4 ἐσωτερικὲς γωνίες τοῦ ναοῦ ἐνσωματώνονται 4 κτιστοὶ πεσσοί, πού ἐνώνονταν μὲ τόξα καὶ ὀδηγοῦν στὴν ἄποψη ὅτι ἡ στέγαση τοῦ ναοῦ γινόταν μὲ τροῦλο. Δεύτερο χαρακτηριστικὸ τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ναοῦ εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ἐνδιάμεσου τόξου ἀνάμεσα στὸ τεταρτοσφαῖριο τῆς κόγχης καὶ στὸ ἀνατολικὸ τόξο, πού ἀνακρατεῖ τὸν τροῦλο.

Σὲ ἰσογραμμὴ μὲ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ βρέθηκε πρόχειρα κτισμένος τοῖχος, ὅπου εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ δύο κομμάτια μαρμάρινων κιόνων, διαμέτρου 0.52 καὶ 0.58 μ.

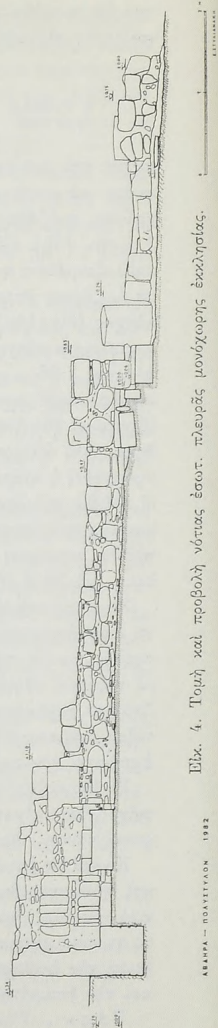
Κομμάτια ἐφυσωμένου πιάτου (εἰκ. 2:16, πίν. 14β:1) μὲ πράσινη γραπτὴ καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση, τυπικὴ τοῦ 15ου αἰ. καὶ χάλκινο πρῶμο ὀθωμανικὸ νόμισμα, πού βρέθηκαν ἐπάνω στὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας καὶ κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς ἀνωδομῆς τῆς ὀδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι ἡ ἐγκατάλειψη τῆς ἐκκλησίας θά πρέπει νὰ συσχετισθεῖ μὲ τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου καὶ τὴν ἐπικράτηση τῶν Ὀθωμανῶν στὴ Θράκη.

Τὰ φ.ο.ι. Γύρω ἀπὸ τὸν μονόχωρο ναὸ ἀποκαλύφθηκαν 63 χριστιανικοὶ

Εἰκ. 3. Κάτοψη μονόχωρης ἐκκλησίας.

ΑΡΧΑΙΑ — ΠΟΛΙΤΕΥΑΝ 1982

Εἰκ. 4. Τομή καὶ προβολὴ νότιας ἐσωτ. πλευρᾶς μονόχωρης ἐκκλησίας.

ΑΡΧΑΙΑ — ΠΟΛΙΤΕΥΑΝ 1982

τάφοι, από τούς οποίους οί περισσότεροι εἶναι κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι με λίθους καὶ καλυμμένοι με πλάκες ἢ στρώμα κονιάματος. Ἡ ἀπουσία καλυπτηρίων πλακῶν ἀπὸ τούς περισσότερους τάφους καὶ ἡ ἀνεύρεση ἔξω ἀπὸ αὐτούς εὐτελῶν κοσμημάτων, ποὺ συνηθίζονται νὰ φέρουν οἱ νεκροί, δηλώνει σύλληψη τοῦ νεκροταφείου σὲ μεγάλη ἔκταση. Δύο ἀρχαῖες μονόλιθες σαρκοφάγοι με μαρμαρίνα σαμαρωτά πώματα ξαναχρησιμοποιήθηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ γιὰ διαδοχικὰς ταφάς. Οἱ σκελετοὶ τῶν τελευταίων ταφῶν βρέθηκαν στὴ θέση τους, ἐνῶ τὰ ὀστά τῶν προηγούμενων βρέθηκαν συγκεντρωμένα στὶς γωνίες τῶν σαρκοφάγων.

Ὁ χυρὸς περὶ βολος. Τμήμα τοῦ βυζαντινοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου ἦταν ὁρατὸ καὶ πρὶν τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ ἀπόσταση 20 μ. ΒΔ τοῦ ναοῦ. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς ἕως τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα τὴν πληρέστερη ἀποκάλυψή του σὲ μῆκος 30 μ. πρὸς Α. Τὸ τεῖχος ἔχει πλάτος ὁρατὸ 1.35 - 1.75 μ. Στὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ τείχους βρέθηκε τετράπλευρος πύργος καὶ πύλη, ποὺ θὰ ἐρευνηθοῦν τὴν ἐπόμενη περίοδο. Τομὴ, διαστάσεων 1.50×1.50 μ., στὴ γωνία συμβολῆς πύργου καὶ τείχους διαπίστωσε ὅτι ἡ βυζαντινὴ ὀχύρωση, σ' αὐτὸ τουλάχιστον τὸ τμήμα, εἶναι κτισμένη ἐπάνω σὲ θεμέλια τείχους κλασικῶν χρόνων, ποὺ ἀνήκει πιθανότατα στὴν ἀκρόπολη τῶν 'Αβδήρων (πίν. 14γ)¹. Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τῆς βυζαντινῆς ὀχύρωσης ἡ ἀνεύρεση μικροῦ θησαυροῦ ἐπτὰ χάλκινων νομισμάτων (ἀνώνυμοι φόλλεις), ποὺ ἀποδίδονται στὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ Δ' τὸν Παφλαγῶνα (1034 - 1041) καὶ ἀπεκρίβησαν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους, στὸ σημεῖο ποὺ ἡ βυζαντινὴ τοιχοδομὴ πατᾶ στὸ κλασικὸ θεμέλιο ὁδηγεῖ στὴν ἄποψη ὅτι τὰ βυζαντινὰ τεῖχη τοῦ Πολυστύλου ἰδρύθηκαν ἢ εἶχαν ἤδη ἀνεγερθεῖ στὸν 11ο αἰ. καὶ ὅτι ἡ ἀναφερόμενη ἀπὸ τὸν Καντακουζηνὸ (II, 226) καὶ τὸν Γρηγορῶ (II, 626) ἀνοικοδόμησή τους στὸ α' μισὸ τοῦ 14 αἰ. δὲν ἦταν παρὰ μία ἐπιδιόρθωση².

Εὐρήματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τούς ἀνώνυμους φόλλεις ἐποχῆς Μιχαὴλ Δ' Παφλαγῶνα καὶ τὸ πρῶμο ὀθωμανικὸ νόμισμα, ποὺ ἀναφέραμε, βρέθηκαν καὶ ἄλλα νομίσματα, ὅπως 2 βασιλιᾶ Ροιμητάλκου (11ου π.Χ. - 12ου μ.Χ.), ἀνώνυμος φόλλης ἐποχῆς Ἰωάννη Α' Τσιμισκῆ (969 - 976) καὶ 5 χάλκινες σκουφές ἐφαρμένες λατινικὰς ἀπομιμήσεις.

Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ἀξίζει νὰ σημειώσουμε μία βάση ἀνοιχτοῦ ἐφυαλωμένου ἀγγείου με ὁμόκεντρος χαρακτοὺς κύκλους τύπου Ζευξίππου (περὶ τὸ 1200, εἰκ. 2:13), ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀνοιχτοῦ ἐπίσης ἐφυαλωμένου ἀγγείου με

1. Ἡ ἄποψη ὅτι στὸ λόφο τῶν 'Αβδήρων βρισκόταν ἡ ἀκρόπολη τῶν 'Αβδήρων διατυπώθηκε, μετὰ ἀπὸ ἀνασκαφικὰς ἐρευνες, ἀπὸ τὸν ΔΗΜ. ΔΑΖΑΡΙΔΗ, ΠΑΕ 1954, 169.

2. Ἡ ἄποψη αὐτὴ ὑποστηρίχθηκε πρὶν ἀκόμη προκύψουν οἱ ἀρχαιολογικὰς μαρτυρίαι ἀπὸ τὴν ΑΙΚ. ΑΣΔΡΑΧΑ, ὁ.π. 97, σημ. 4.

χαραγμένο διάκοσμο ἐποχῆς Παλαιολόγων (εἰκ. 2:15) καὶ ἓνα μεγάλο κομμάτι ἀπὸ κλειστὸ ἐφυαλωμένο κανάτι μὲ κατακόρυφες πινελιὲς ρόδινου ἐπιχρίσματος πρῶιμων μεταβυζαντινῶν χρόνων (εἰκ. 2:14).

Μετάλλινα εὐρήματα — χάλκινος σταυρός, ἀπλὰ συρμάτινα σκουλαρίκια καὶ χάλκινα κομβία — ὅπως καὶ κομμάτια γυάλινων βραχιολιῶν προέρχονται ἀπὸ συλημένους τάφους.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

3. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑΣ

(Πίν. 15 - 16)

Συνεχίστηκαν και φέτος με έντατικό ρυθμό οι έρευνες στην αρχαία Μαρώ-
νεια: στο θέατρο, τὸ Ἱερὸ καὶ στὸ ἐλληνιστικὸ σπίτι. Οἱ ἐργασίες ἔγιναν με
τὴ συνεργασία τοῦ καθηγητῆ τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης κ. Γ. Λάββα καὶ τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Γ. Καραδέδου. Ἐλαβαν ἐπί-
σης μέρος οἱ ἀρχαιολόγοι κυρίες Χρ. Καραδήμα, Μ. Πεντάζου, Χριστίνα Μερ-
κούρη, Πολυξένη Μπούγια καὶ οἱ φοιτήτριες τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν
Ζαφειρούλα Ἀργυροπούλου, Παρασκευὴ Δεληκάρη, Σοφία Δουκατά, Οὐρανία
Κουκά, Δέσποινα Παπαγεωργίου, Μαριάνθη Τσαγκαράκη. Ἐπίσης ἐργάστη-
καν οἱ φοιτήτριες τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς Θεσσαλονίκης Βασιλικὴ Μαγγανά, Εἰ-
ρήνη Φατσέα καὶ ἡ σχεδιάστρια Ματθίλδη Ζαρίφη.

ΘΕΑΤΡΟ*
(εἰκ. 1)

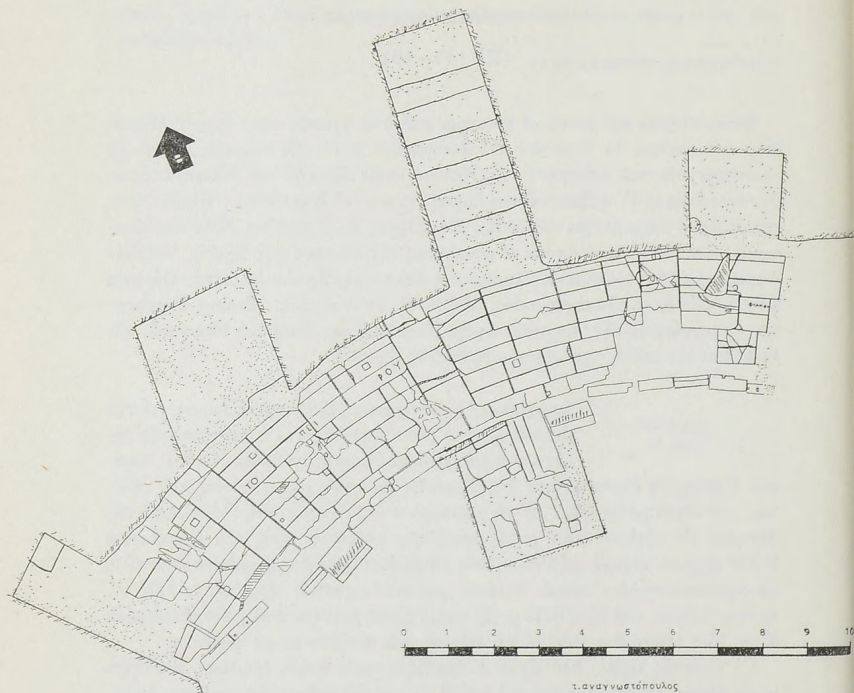
Συνεχίστηκε ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα γιὰ τὴν
ἀποκάλυψή του (πίν. 15α). Ἐγιναν 4 δοκιμαστικὲς το-
μές καὶ διαπιστώθηκε ὅτι μέχρι τὸ βάθος τῶν 2 μ. περί-
που ἡ ἐπιχώση αποτελοῦνταν ἀπὸ ἀμμῶδες καστανὸ χῶμα, πέτρες καὶ χαλί-
κια, ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ ἀπ' τὸ χεῖμαρρο ποὺ βρίσκεται στὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ
θεάτρου. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο χρησιμοποιήθηκε μηχανικὸ μέσο, ποὺ ἀπομάκρυνε
2.000 περίπου κυβικὰ χῶματος. Στὶς ἐπιχώσεις βρέθηκε μαρμάρينو ἐπιστύλιο
μὲ σχηματοποιημένο ἰωνικὸ κυμάτιο, ρωμαϊκῶν χρόνων· ἔχει μῆκος 1.07 μ.,
πλάτος 0.51 μ., καὶ ὕψος 0.38 μ. Σὲ μικρὸ βάθος βρέθηκε διαλυμένο οἰκοδομικὸ
ὕλικὸ ἀπὸ ὀρθογώνια τοῦβλα καὶ πέτρες ποὺ συνδέονταν μὲ ἀσβέστη.

Οἱ περσινὲς τομές, ποὺ εἶχαν ἀποκαλύψει τρεῖς σειρὲς ἐδωλίων, ἐνώθηκαν
καὶ ἡ ἐρευνα ἐπεκτάθηκε στὸ ΒΔ καὶ Β τμήμα τοῦ κοίλου, ὅπου ἐπίσης διαπι-
στώθηκε ἡ διατήρηση τῶν τριῶν κατώτερων σειρῶν τῶν πέτρινων ἐδωλίων.
Οἱ ἀνώτερες σειρὲς, ποὺ τὰ ἐδωλιά τους χρησιμοποιήθηκαν σὰν οἰκοδομικὸ
ὕλικὸ γιὰ τὸ σύγχρονο δημοτικὸ σχολεῖο τῆς Μαρώνειας, διαπιστώνονται ἀπὸ
τὴ διαμόρφωση κοίτης στὸ ἔδαφος γιὰ τὴν τοποθέτησή τους. Τρεῖς κλίμακες
ποὺ ἀποκαλύφθηκαν χωρίζουν τὸ κοῖλο σὲ 4 κερκίδες. Σὲ κάθε σειρὰ ἐδωλίων
ἀντιστοιχεῖ μιὰ βαθμίδα τῆς κλίμακας καὶ ὄχι δύο ὅπως συνήθως· τὸ ἴδιο συμ-

* Τὸ σχέδιο τοῦ θεάτρου ὀφείλεται στὸν ἀρχαιολόγο-τοπογράφο κ. Τριαντάφυλλο Ἀνα-
γνωστόπουλο.

βαίνει στοῦ θέατρο τοῦ Διονύσου. Γιὰ νὰ μειωθεῖ τὸ ὕψος τους οἱ βαθμίδες παρουσιάζουν κλίση πρὸς τὴν ὀρχήστρα.

Τὸ ὕλικο τῶν ἐδωλίων εἶναι ἀσβεστόλιθος πὺ συναντᾶται στὴ Μαρώνεια

Εἰκ. 1. Μαρώνεια. Τὸ θέατρο.

σὲ ἀπόσταση 3 - 5 χλμ. ἀπὸ τὸ θέατρο. Τὰ ἐδωλία ἔχουν ὕψος 0.33 μ. καὶ πλάτος 0.98 μ. περίπου. Τὸ κυρίως κάθισμα ἔχει πλάτος 0.39 μ., ἐνῶ ἡ θέση γιὰ τὰ πόδια τῶν θεατῶν τῆς προηγούμενης σειρᾶς ἔχει πλάτος 0.41 μ.

Στὸ κυρίως κάθισμα τῶν ἐδωλίων παρατηρήθηκαν ἐγχάρακτα γράμματα μὲ διαφορετικὲς διαστάσεις: ΤΟ - ΠΕΙ - ΡΟΥ, ΦΛΑΠΟΛ. . . . Φαίνεται ὅτι οἱ σειρὲς αὐτὲς προορίζονταν γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν ἀντίστοιχων θρακικῶν πόλεων.

Μπροστὰ ἀπὸ τὴν πρώτη σειρὰ καθισμάτων καὶ ἀφοῦ μεσολαβεῖ ἓνας στενὸς διάδρομος γιὰ τὰ πόδια τῶν θεατῶν, βρέθηκαν πεσμένα ἀρκετὰ θωράκια τοῦ στηθαίου — μερικά εἶναι στὴ θέση τους — ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ ρωμαϊκὴ μετασκευὴ τῆς ὀρχήστρας.

Στὴ ΒΑ - Α πλευρὰ τοῦ θεάτρου ἀνοίχτηκε κανάλι γιὰ νὰ διοχετεύονται τὰ νερά τοῦ χειμάρρου τὸ χειμῶνα. Στὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν βρέθηκαν σὲ μικρὸ βάθος κομμάτια ἀπὸ πέτρινα ἐδώλια. Σὲ τομὴ τοῦ ἀνοίχτηκε στὸ κανάλι βρέθηκε μαρμάρινος θρόνος μὲ δυσανάγνωστη λατινικὴ ἐπιγραφή στὸ κάθισμα καὶ τὸ ἐρεσίνωτο.

Στὴ Ν πλευρὰ τοῦ θεάτρου, στὴ θέση ὅπου πρέπει νὰ βρίσκεται ἡ σκηνή, ἀποκαλύφθηκε τοῖχος μήκους 3.78 μ. καὶ πλάτους 1.40 μ. μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ΒΔ πρὸς ΝΑ, ποὺ εἶναι κτισμένος μὲ μικρὲς καὶ μέτριες πλακωτὲς πέτρες. Σὰν συνδετικὸ ὕλικὸ χρησιμοποιήθηκε ἀσβέστης μὲ χαλίκι. Στὴ Ν πλευρὰ του σῶζονται κομμάτια ἀπὸ χοντρόκοκκο κονίαμα. Στὴ Β πλευρὰ του εἶναι χτισμένο μαρμάρينو ἀρχιτεκτονικὸ μέλος — ἴσως ἀνώφλι — σὲ δευτέρῃ χρήσῃ ποὺ ἀκολουθεῖ τὴν ἴδια κατεύθυνση. Σὲ πολὺ χαμηλότερο ἐπίπεδο βρέθηκε ἓνας δευτέρος τοῖχος, πλάτους 0.45 μ., ποὺ ἀκολουθεῖ παράλληλῃ μὲ τὸν πρῶτο πορείᾳ. Πιθανῶς νὰ ἀποτελοῦν κάποια μετασκευὴ τῆς σκηνῆς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ θεάτρου εἶναι φθαρμένη, ἄβαφη στὴν πλειονότητά της, καὶ προέρχεται ἀπὸ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης. Ἐλάχιστα μελαμβαφὴ ὅστρακα συγκεντρώθηκαν, κυρίως ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα, ἀλλὰ παράλληλα βρέθηκαν καὶ μερικά βυζαντινὰ ἐφυσλωμένα. Κυριαρχοῦν τὰ ἔμβολα ὀξυπύθμενων ἀμφορέων, ἐνσφράγιστες λαβὲς μὲ ἀσαφὴ σφραγίσματα καὶ λίγα ὅστρακα ἀπὸ μελαμβαφεῖς ἐλληνιστικοὺς κανθάρους, φιαλίδια καὶ λυχνάρια ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 3ο π.Χ. αἰ. καὶ ἐξῆς. Ἀρκετὰ ἦταν τὰ κομμάτια τῶν κεραμιδιῶν στέγης ἀπὸ τραχὺ πηλὸ μὲ ἐγκλείσματα, ἄβαφα τὰ περισσότερα. Μερικὰ φέρουν ἔχνη μαύρου ἢ κόκκινου γανώματος.

Τὰ ὑπόλοιπα κινητὰ εὐρήματα εἶναι: α) τμῆμα μαρμάρινης παλάμης γλυπτοῦ ποὺ σῶζει τρία δάχτυλα ποὺ κρατοῦν ὡσεὶδὲς ἀντικείμενο, β) ἄλλα κομμάτια μαρμάρινων μελῶν σώματος (τμῆμα ἀστραγάλου καὶ κνήμης) ποὺ πιθανόν συνανήκουν, γ) ἀπότμημα μαρμάρινου κιονοκράνου μὲ ἀνάγλυφα σχηματοποιημένα φύλλα ἄκανθας. Βρέθηκαν ἀκόμα πολλὰ ὅστρεα, κόκαλα ζώων, σιδερένια καρφιά καὶ 12 χάλκινα νομίσματα, στὰ ὁποῖα κυριαρχοῦν τὰ μαρωνίτικα τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. (ἡμίτομο ἀλόγου στὴ μιὰ ὄψη καὶ σταφύλι στὴν ἄλλη).

ΙΕΡΟ

Ὑστερα ἀπὸ διακοπὴ 9 χρόνων ξανάρχισε φέτος ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα στὸ Ἱερό. Οἱ ἐργασίες περιορίστηκαν στὸ χῶρο Β - ΒΔ τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἀπέβλεπαν

στὸν ἐντοπισμὸ τυχόν προσκτισμάτων. Ἡ ἐπίχωση εἶναι γενικὰ μικρὴ (0.40 -

0.70 μ.), γιατί τὸ ἔδαφος παρουσιάζει κλίση πρὸς τὰ ΝΑ καὶ ἔχει καλλιεργηθεῖ συστηματικὰ.

Ἡ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς, σὲ μικρὸ βάθος (0.30 μ. περίπου), θεμέλια κτιρίου παράλληλου μὲ τὸ ἱερό. Εἶναι μακρόστενο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ πέντε δωμάτια. Οἱ τοῖχοι ἔχουν πλάτος 0.50 μ. καὶ στὴν καλύτερη περίπτωση σώζονται ἔως ὕψος 0.40 μ. Εἶναι κτισμένοι μὲ μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους πέτρες καὶ ἔχουν δουλεμένα μόνο τὰ μέτωπα. Σὰν συνδετικὴ ὕλη χρησιμοποιοῦντο πηλός. Δὲν σώζονται σ' ὅλο τους τὸ μῆκος, γιατί ἡ βαθιὰ ἄροση ἔχει καταστρέφει ὀρισμένα τμήματα· στὰ σημεῖα αὐτὰ ὑπάρχουν σκόρπιες πέτρες.

Ἡ κεραμικὴ εἶναι ἄφθονη, οἰκιακὴ κυρίως καὶ χρονολογεῖται στὸ β' μιστὸ τοῦ 4ου αἰ. καὶ ἐξῆς. Βρέθηκαν πολλὰ ὅστρακα ἀπὸ ἄβαφα χοντροειδῆ ἀγγεῖα καθημερινῆς χρήσης, ἔμβολα ὀξυπύθμενων ἀμφορέων καὶ ἐνσφράγιστες λαβὲς (σὲ μερικὲς διακρίνεται ΘΑΣΙΩΝ). Ἐντυπωσιακὸς ἦταν ὁ ἀριθμὸς ὀστράκων ἀπὸ μελαμβαφεῖς κανθάρους καὶ ὀξύβαφα πινάκια. Βρέθηκαν ἀκόμη πολλὰ κομμάτια εἰδωλίων.

Ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ τῶν τοίχων βρέθηκαν πολλὰ κομμάτια κεραμιδιῶν στέγης μὲ μαῦρο ἢ κόκκινο γάνωμα καὶ δύο ἀκροκέραμοι μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση. Τὰ ἄλλα εὐρήματα ἦταν πολλὰ σιδερένια ὀξιδωμένα καρφιά, ἄφθονα ὅστρεα, κόκαλα, κονιάματα καὶ 12 χάλκινα, ὀξιδωμένα νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 4 εἶναι Μαρόνειας καὶ 1 Ἀβδῆρων τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

Ἀπὸ παλιὰ εἶχε ἐντοπιστεῖ στὰ ΝΑ τοῦ Ἱεροῦ ἓνας τοῖχος· φέτος συνεχίστηκε ἡ ἀποκάλυψή του. Ἐνα τμήμα του ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ ἀγροτικὸ δρόμο ποὺ περνáει ἀνατολικά του (σῶζ. μῆκος 21.50 μ. καὶ πλάτος 0.45 - 0.50 μ.). Εἶναι χτισμένος μὲ πέτρες ποὺ ἔχουν δουλεμένα μόνο μέτωπα καὶ δὲν σώζεται σὲ μεγάλο ὕψος. Τμήμα τῆς Ν ὀψῆς του διατηρεῖ γκριζο κονίαμα. Μεταξὺ τοίχου καὶ κονιάματος ὑπάρχει στρώμα ἀπὸ πηλὸ καὶ κομμάτια κεραμιδιῶν. Τὰ εὐρήματα ἦταν λίγα.

ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΟ ΚΤΙΡΙΟ
ΣΤΗ ΘΕΣΗ
ΠΑΛΑΙΟΠΗΓΑΔΑ

Συνεχίστηκε ἡ ἀποκάλυψη τῆς περίστυλης, λιθόστρωτης αὐλῆς, ἀλλὰ ἡ ἔρευνα παρεμποδίστηκε ἀπὸ τὸν ἰδιοκτήτη τοῦ διπλανοῦ κτήματος καὶ ἔτσι δὲν μπόρεσε νὰ ὁλοκληρωθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κτιρίου μὲ τὴν ἀποσαφήνισή του ΝΑ πέρατός του.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΠΕΝΤΑΖΟΣ

4. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΟΚΤΑΓΩΝΟΥ ΦΙΛΙΠΠΩΝ

(Πίν. 17 - 18)

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων συνεχίσθηκε καὶ φέτος ἀπὸ ὁμάδα συνεργατῶν τοῦ ἐκλιπόντος καθηγητῆ Στυλιανοῦ Πελεκανίδη μὲ στόχο τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας, ποὺ ἤδη ἔχει γίνεи, καὶ τὴ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς μὲ βάση τὰ κατὰλοιπα τοῦ ἀνασκαφέα της. Γι' αὐτὸ ἡ φετινὴ ἔρευνα περιορίσθηκε σὲ διερευνητικὲς τομὲς μέσα στὸν ἀνασκαφικὸ χῶρο ποὺ σκοπὸ εἶχαν τὴν ἐπίλυση ὀρισμένων προβλημάτων, ποὺ προκύπτουν κατὰ τὴ σύνθεση τοῦ κειμένου. Τὴν ἔρευνα στὸν ὀκτάγωνο ναὸ καὶ στὸ αἶθριο ἐπέβλεψε ὁ Α. Μέντζος καὶ ἡ Ἔ. Πελεκανίδου, τὴν ἔρευνα στὰ προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου καὶ στὰ λουτρά ὁ Γ. Γούναρης καὶ στὸ ἐπισκοπεῖον ὁ Χ. Μπακιρτζῆς. Τὰ σχέδια ἀναπαράστασης ἐπεξεργάσθηκε ὁ ἀρχιτέκτων Α. Μπακιρτζῆς.

ΕΡΕΥΝΕΣ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΟΚΤΑΓΩΝΟ

Οἱ ἔρευνες ποὺ ἔγιναν φέτος μέσα στὸ Ὀκτάγωνο εἶχαν ὡς στόχο τὴ λύση ὀρισμένων ἐπὶ μέρους προβλημάτων, ποὺ προέκυψαν καθὼς προχωροῦσε ἡ σχεδίαση τῶν φάσεων τοῦ Ὀκταγώνου. Συγκεκριμένα ἔγιναν διερευνητικὲς τομὲς στὸ νότιο τμήμα τοῦ νάρθηκα, στὸν περίπατο τοῦ ναοῦ, στὰ δύο ΝΑ προσκτίσματα, στὴ νότια στοὰ καθὼς καὶ στὸ πρόπυλο τοῦ ἀρχαιότερου αἵθριου τοῦ Ὀκταγώνου.

Νάρθηκας

Ἀνοίχτηκε τομὴ διαστ. 5×2 μ. στὸ Ν τμήμα τοῦ νάρθηκα, σὲ ἐπαφὴ πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῦ τοῖχο καὶ σὲ ἀπόσταση 3.60 μ. ἀπὸ τὴ νότια παραστάδα τῆς βασιλείου Πύλης, μὲ ἄξονα παράλληλο πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ νάρθηκα. Τὸ νότιο ὄριο τῆς τομῆς φθάνει στὴν προέκταση τοῦ ἀρχαιότερου νότιου τοῖχου τοῦ νάρθηκα, ποὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ παλαιότερα (ΠΑΕ 1979, 92, εἰκ. 1). Στὴν ἐπίκωψη τῆς τομῆς παρατηρήθηκαν πολλοὶ ἀργοὶ λίθοι, ποὺ προῆλθαν ἀπὸ καταστροφὴ τοιχοποιίας, καθὼς καὶ τμήματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ τυφλὰ μαρμάρινα θραύσματα. Διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ κατωφλιοῦ τῆς νότιας θύρας τοῦ νάρθηκα πρὸς τὸ ὀκτάγωνο στὸ δυτικὸ τμήμα της, ἀποτελεῖται ἀπὸ χυτὴ πρόχειρη τοιχοποιία ἀργολιθοδομῆς, κονιάματος καὶ χρώματος.

Σὲ βάθος 1 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκα ἀποκαλύφθηκε ἡ

συνέχεια τοῦ θεμελίου τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐγγεγραμμένου Ὁκταγώνου. Ὁ τοῖχος αὐτός, κτισμένος χωρὶς ὄψη, ξεκινάει ἀπὸ τὴ Ν γωνία τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐλεύθερου Ὁκταγώνου καὶ συναντᾷ τὴν προέκταση τοῦ ἀρχαιότερου νότιου τοίχου τοῦ νάρθηκα, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴ συνέχεια τοῦ νότιου τοίχου τοῦ αἰθρίου. Ὁ τοῖχος δὲν σώζεται στὸ σημεῖο αὐτό, σώζονται ὅμως τὰ ἔχνη (φωλιές) τῆς ἐνώσεώς του μὲ τὸ θεμέλιο τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἐγγεγραμμένου Ὁκταγώνου. Πάνω στὸ θεμέλιο αὐτὸ ἐδράζονται οἱ παραστάδες τῆς νότιας θύρας τοῦ νάρθηκα πρὸς τὸ ναό. Ὁ τοῖχος, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν συνέχεια πρὸς Ν τῆς νότιας παραστάδας, σὲ ἀπόσταση 0.35 μ. ἀπὸ τὴν ἀκμὴ της συναντᾷ ἐπίσης τὸν ἴδιο νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκα. Καὶ ἐδῶ ἡ σύνδεση τῶν δύο τοίχων βρέθηκε κατεστραμμένη καὶ συνάγεται μόνον ἀπὸ τὶς «φωλιές» στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἀνοίγματος διατηρεῖται ὡς ὑποθεμελίωση τοῦ κατωφλιοῦ, τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ΝΔ κόγχης τοῦ πρώτου ἐγγεγραμμένου Ὁκταγώνου.

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα συνάγεται ὅτι: 1) Τὸ νότιο ὄριο τοῦ νάρθηκα στὶς δύο φάσεις τοῦ ἐγγεγραμμένου Ὁκταγώνου, καὶ πιθανὸν καὶ στὸ ἐλεύθερο, ὁρίζεται ἀπὸ τὸν ἀρχαιότερο νότιο τοῖχο, ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1979· 2) ἡ νότια θύρα τοῦ νάρθηκα πρὸς τὸ ναὸ πιθανὸν δὲν ὑπῆρχε στὸ πρῶτο ἐγγεγραμμένο Ὁκτάγωνο· 3) σὲ μεταγενέστερη περίοδο ὁ νάρθηκας προεκτάθηκε πρὸς Ν κατὰ 3 περίπου μέτρα καὶ ὁ νότιος τοῖχος του κατασκευάστηκε στὴν προέκταση τοῦ νότιου ἐξωτερικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ.

Ὁκτάγωνος ναὸς

Δύο τομὲς ἔγιναν στὸ νότιο τμήμα τοῦ περιπάτου τοῦ Ὁκταγώνου. Ἡ πρώτη, διαστ. 1×1.90 μ., ἀνοίχθηκε σὲ ἀπόσταση 2 μ. ἀπὸ τὴν κεντρικὴ νότια θύρα τοῦ ναοῦ, σὲ σημεῖο ὅπου ἔλειπε τὸ μαρμαροθέτημα τοῦ δαπέδου, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὑπῆρχε παλαιότερο δάπεδο (πίν. 17α). Πραγματικὰ σὲ βάθος 0.075 - 0.095 μ. ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ μαρμαροθετήματος βρέθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου ποὺ συνίσταται ἀπὸ ὑποδομὴ ἀργῶν λίθων καὶ ἐπάνω, στρώμα ἰσχυροῦ ἀσβεστοκονιάματος πάχους 0.02 - 0.04 μ. Στὸ τμήμα ποὺ ἀποκαλύφθηκε, τὸ ὑπόστρωμα παρουσίαζε κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ.

Σκοπὸς τῆς δευτέρας τομῆς, διαστ. 1×0.80 μ., ποὺ ἀνοίχθηκε μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, ἐπάνω στὴ νοτιὰ χορδὴ τῆς ΝΔ κόγχης καὶ σὲ ἀπόσταση 0.80 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ της, ἦταν νὰ διερευνηθεῖ ἂν ὁ ἀρχαιότερος τοῖχος τοῦ νάρθηκα συνδέοταν μὲ τὸ Ὁκτάγωνο Α. Ἀπὸ τὴν ἔρευνα αὐτὴ φάνηκε ὅτι: α) ὁ τοῖχος τῆς ΝΔ πλευρᾶς τοῦ Ὁκταγώνου Α ἦταν ἐλεύθερος καὶ ἀπὸ τὶς δύο ὀψεις του, καὶ β) δυτικὰ τοῦ τοίχου τοῦ Ὁκταγώνου Α, σὲ ἀπόσταση 0.28 μ. ἀπὸ αὐτόν, βρέθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου μὲ κλίση πρὸς Ν

και Δ, σέ βάθος 0.35 μ. από τή στάθμη τοῦ δαπέδου τῆς ΝΔ κόγχης και 0.055 μ. από τήν ἄνω σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ ΝΔ τοίχου τοῦ 'Οκταγώνου Α.

Ἡ ὑποθεμελίωση τοῦ δαπέδου, πού ἀποκαλύφθηκε, ἀποτελεῖται ἀπό δύο στρώσεις: ἡ πρώτη περιέχει λίθους μέ κονίαμα χωρίς κεραμίδι και ἡ δεύτερη τὸ ἴδιο λευκὸ κονίαμα, πάχ. ± 0.03 μ. Ἡ ὑποθεμελίωση αὐτὴ ἔχει τὴν ἴδια μορφή μέ αὐτὴν τοῦ νότιου περιπάτου τοῦ ναοῦ.

ΝΑ διαμερίσματα

Ἐπειδὴ ὁ προορισμὸς τῶν δύο διαμερισμάτων πού βρίσκονται στὴ ΝΑ γωνία τοῦ 'Οκταγώνου ἐξακολουθοῦσε νὰ εἶναι προβληματικός, ἐπιχειρήθηκε μία νέα μικρὴ ἔρευνα μέσα σ' αὐτά. Μετακινήθηκαν τὰ κατώφλια τῆς βόρειας και δυτικῆς θύρας τοῦ τετράπλευρου διαμερίσματος, ἀπομακρύνθηκαν τὰ χῶματα πού ὑπῆρχαν κάτω και γύρω ἀπὸ αὐτὰ και μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου διαπιστώθηκε ὅτι: 1) κάτω ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς βόρειας εἰσόδου ὑπῆρχε γέμισμα ἀπὸ χῶμα ἀνάμεικτο μέ κομμάτια κεραμικοῦ κονιάματος, πού προέρχεται ἀπὸ κρημνίσματα· 2) ἡ ἀρχικὴ ὑποθεμελίωση τοῦ κατωφλιοῦ βρίσκεται σέ βάθος 0.27 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ἔδραση τοῦ νεότερου κατωφλιοῦ· 3) ἡ τοιχοποιία τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ τετράπλευρου χώρου κάτω ἀπὸ τὴν εἰσοδο αὐτὴ εἶναι ὅμοια μέ αὐτὴν τοῦ 'Οκταγώνου Β· 4) κάτω ἀπὸ τὸν ἀμφικλῖνα, πού χρησιμοποιήθηκε ὡς κατώφλι τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ ἴδιου διαμερίσματος, ὑπῆρχε μαλακὸ χῶμα σέ ὕψος ± 0.20 μ. (πίν. 17β)· 5) ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε ὁ μαρμαρόλιθος, πού χρησιμοποιεῖται ὡς βαθμίδα τῆς ἴδιας θύρας, ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐξωτερικὴ παρειὰ τοῦ τοίχου τῆς ΝΑ κόγχης τοῦ 'Οκταγώνου και διαπιστώθηκε ὅτι ὁ ἡμικυκλικὸς τοῖχος στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει κοπεῖ πρόχειρα γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἡ δυτικὴ εἴσοδος τοῦ διαμερίσματος· 6) παρατηρήθηκε ὅτι τὸ τμήμα τοῦ τοίχου τῆς ΝΑ κόγχης, μετὰξὺ τῆς θύρας πρὸς τὴ νότια στοὰ και τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ τετράπλευρο διαμέρισμα, ἔχει ξανακτισθεῖ ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς στάθμης τοῦ δαπέδου τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ και πάνω.

Ἡ ἔρευνα ἐπεκτάθηκε και στὸ κυκλικὸ διαμέρισμα. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς ἐσωτερικῆς παρειᾶς τοῦ καμπύλου τοίχου παρατηρήθηκαν τρεῖς δοκοθήκες κλιμακῆδὸν τοποθετημένες μέ κλίση ἀπὸ Ν πρὸς Β σέ ἀπόσταση 1.20 μ. ἡ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Οἱ δοκοθήκες αὐτὲς εἶχαν μέ ἐπιμέλεια κλειστεῖ μέ κορασάνι, μικρὰ κομμάτια ἀπὸ κεραμίδι και ἐπίχρισμα σέ μεταγενέστερη φάση.

Τὰ νέα εὐρήματα σέ συνδυασμὸ μέ παλαιότερες παρατηρήσεις (ΠΑΕ 1959, 56) ὁδηγοῦν στὶς παρακάτω διαπιστώσεις γιὰ τὸ κυκλικὸ διαμέρισμα: Ἀρχικὰ ὁ χώρος εἶχε μόνο μία εἴσοδο πρὸς Ν, σέ στάθμη κατὰ ± 0.27 μ. χαμηλότερη ἀπὸ τὴν στάθμη τῆς τελευταίας φάσης και χρησίμευε ὡς κλιμακοστάσιο ἀνάδου στὸ ὑπερῶο(;) τοῦ ναοῦ.

Ἀργότερα ἀνοίγεται πέρασμα πρὸς τὸ χῶρο τοῦ Ἱ. Βήματος, ὅποτε καταρ-

γεῖται ἡ κλίμακα, διότι τὸ ἄνοιγμα διακόπτει τὴ σείρα τῶν βαθμίδων, καὶ ὑπερυψώνεται τὸ δάπεδο, γιὰ νὰ συμφωνεῖ προφανῶς μετὰ τὴ στάθμη τοῦ χώρου τοῦ Ἰ. Βήματος. Τότε ὑπερυψώνεται καὶ τὸ κατώφλι τῆς νότιας εἰσόδου καὶ τοποθετεῖται ἑξωτερικὰ μία βαθμίδα γιὰ νὰ καλύψει τὴν ὑψομετρικὴ διαφορά τῶν δύο διαμερισμάτων. Τὴν περίοδο αὕτη γίνεται καὶ ἡ πλακόστρωση τοῦ τετράπλευρου χώρου, ἡ ὁποία παίρνει ὑπόψη τῆς τῆς βαθμίδα τῆς εἰσόδου στὸ κυκλικὸ διαμέρισμα.

Στὴν τελευταία φάση κλείνεται ἡ νότια εἰσόδος τοῦ χώρου, πρὸς τὸ τετράπλευρο διαμέρισμα καὶ ὑπερυψώνεται ἐκ νέου τὸ δάπεδο τοῦ κυκλικοῦ αὐτοῦ χώρου, γιὰ νὰ συμφωνήσῃ ἴσως μετὰ ἀντίστοιχῃ μικρῇ ὑπερύψωση τοῦ δαπέδου τοῦ Ἰ. Βήματος.

Τὸ τετράπλευρο διαμέρισμα εἶναι νεότερο τόσο ἀπὸ τὴ ΝΑ κόγχη τοῦ Ὁκταγώνου Β, δηλαδὴ τὴν πρώτη φάση τοῦ ἐγγεγραμμένου Ὁκταγώνου, ὅσο καὶ ἀπὸ τὸ κυκλικὸ διαμέρισμα. Ὁ προσορισμὸς του καθορίζεται πιθανὸν ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ χωνευτηρίου στὴ ΝΑ γωνία του. Τὸ γεγονὸς τοῦτο σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὴν ἀπόφραξη τῆς εἰσόδου πρὸς τὸ κυκλικὸ διαμέρισμα καθὼς καὶ τὸν περιορισμὸ τῆς ΝΑ κόγχης τοῦ Ὁκταγώνου μετὰ τὴν ἀποκατάσταση (ΠΑΕ 1976 Α, σ. 121 - 124), ὁδηγοῦν στὴν ὑπόθεσιν ὅτι τὸ τετράπλευρο διαμέρισμα χρησιμοποιοῦντο ὡς «θάλασσα» ἐνῶ τὸ κυκλικὸ μετὰ τὴν κατάργηση τῆς κλίμακας ὡς βοηθητικὸς χώρος τοῦ ἱεροῦ (σκευοφυλάκιον;).

Νότια στοὰ

Στὴν τομὴ ποὺ ἀνοίχθηκε στὴ νότια στοὰ μεταξὺ τῆς Ν - ΝΔ ἀκμῆς τοῦ Ὁκταγώνου Α καὶ τοῦ μέσου τῆς ΝΔ ἑξωτερικῆς διακοσμητικῆς κόγχης τοῦ Ὁκταγώνου Β, ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 2 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ δαπέδου τῆς στοᾶς τὸ θεμέλιον τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ Ὁκταγώνου Β. Ἡ ΝΔ διακοσμητικὴ κόγχη τοῦ Ὁκταγώνου ἐδράζεται στὸ θεμέλιον αὐτό.

Πρόπυλο ἀρχαιότερου αἵθριου

Μετὰ τὴν τομὴ ποὺ ἔγινε μέσα στὴν κόγχη τοῦ προπύλου τοῦ ἀρχαιότερου αἵθριου, σὲ σημεῖον ὅπου ἔλειπε ἡ πλακόστρωση τοῦ δαπέδου, καὶ ἀκριβῶς νότια ἀπὸ τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου ποὺ ὀδηγεῖ στὸ αἶθριο, ἐπιβεβαιώθηκε ἡ παλιότερη ἄποψη (ΠΑΕ 1968, 78) ὅτι τὸ ὑπάρχον δάπεδο τοῦ προπύλου εἶναι κατὰ ± 0.30 μ. ὑψηλότερο ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ἀρχαιότερου, τὸ ὁποῖο πιθανῶς ἐπεκτεινόταν πρὸς Ν.

Χρισμάριον

Ἐγινε καθαρισμὸς τοῦ διαμερίσματος τοῦ Χρισμαρίου καὶ διευθετήθηκαν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἄλλα γλυπτὰ ποὺ εἶχαν βρεθεῖ ἢ τοποθετηθεῖ στὸν αὐτὸν κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ του.

ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ

'Από την έρευνα πού έγινε στή νότια παρειά τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου, πού βρίσκεται 0.15 - 0.20 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ χώρου καὶ ἀπέχει 7.70 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ καὶ 7.52 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ δωματίου καὶ φαίνεται νὰ τέμνει τὸ χάωρ σὲ δύο μέρη, διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τοίχος αὐτὸς δένεται κανονικά μὲ τὸν ἀνατολικὸ καὶ ὅτι σὲ κάποια ἐποχή, πιθανῶς ὅταν δημιουργήθηκε τὸ συγκρότημα τοῦ Βαπτιστηρίου, κατεδαφίστηκε γιὰ νὰ ἀποκτήσει ὁ χώρος τὴ σημερινή του ἔκταση. 'Αντίθετα ὁ ἐγκάρσιος τοίχος δὲν δένεται ὀργανικά μὲ τὸ δυτικὸ τοίχο τοῦ διαμερίσματος. Τὸ ὅτι εἶναι ἀρχαιότερος φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν τοιχοδομία του, πού εἶναι ἐγχόρηγη, ἀπὸ τὸ συνδετικὸ ὕλικὸ πού διαφέρει ἀπὸ τὸ ὕλικὸ τῶν ἄλλων τοίχων καθὼς καὶ ἀπὸ τὴν καλοκτισμένη ὄψη του. Σὲ βάθος 0.60 μ. βρέθηκε χάλκινο νόμισμα τοῦ 'Αρκαδίου (395 - 408). 'Επίσης ἀπὸ τὸ ἴδιο βάθος περισυνελέγησαν ὄστρακα διάφορων λεπτῶν ἀγγείων (ἓνα μὲ πράσινη ἐφυάλωση, πού ἀνήκει σὲ πρῶιμη ἐποχή) καὶ τμῆμα τοιχοβάτη. Στὸ ὑπόστρωμα τοῦ δαπέδου τοῦ Χρισμαρίου βρέθηκε χάλκινο καμένο νόμισμα ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Τομὴ 0.50×1 μ. έγινε καὶ κοντὰ στὸ μεταγενέστερο Praefurnium, πού βρίσκεται παρὰ τὴ ΒΑ γωνία τοῦ διαμερίσματος. 'Αποκαλύφθηκε τὸ μεταγενέστερο δάπεδο πού ἀποτελεῖται ἀπὸ πλακίδια ποικίλων ποιότητων καὶ ἀκανόνιστων σχημάτων. "Ολα προέρχονται ἀπὸ δευτέρη χρήση. 'Απὸ τὸ σκάμμα τῆς τομῆς ἀνασύρθηκαν πολλὲς στάχτες ἀνάμεικτες μὲ χρώματα καθὼς καὶ μερικὰ ὄστρακα λεπτῶν ἀκόσμητων ἀγγείων καὶ κομμάτια γυαλιῶν ἀπὸ ὑαλοστάσια.

Τομὴ 1.50×1.50 μ. έγινε καὶ στὸ μέσο τοῦ Χρισμαρίου, ὅπου τὸ ἔδαφος εἶχε ὑποχωρήσει. Διαπιστώθηκε ὅτι διασχίζει τὸ δωμάτιο ἀπὸ Δ πρὸς ΝΑ μεγάλος ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς πλάτ. 0.65 μ. καὶ ἄγνωστου βάθους, πού περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιο τοίχο τοῦ Χρισμαρίου. 'Η διέλευση τοῦ ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὸν ἐγκάρσιο τοίχο καὶ τὸ ὅτι ὁ ἀγωγὸς κατὰ βάση ἐξυψηρετοῦσε τὰ λουτρά, πού θεωροῦνται ἀρχαιότερα, μᾶς δίνουν τὴ δυνατότητα νὰ χρονολογήσουμε τοὺς διάφορους τοίχους καὶ νὰ βγάλουμε τὰ σχετικὰ συμπεράσματα. 'Ο ἀγωγὸς στὰ σημεῖα πού ἀποκαλύφθηκε ἦταν καλυμμένος μὲ ἀρχαιότερα γλυπτά, ἥτοι: ὑπέρθυρο διαστ. $1.20 \times 0.26 \times 0.21$ μ., τμῆμα ἐπιστυλίου ἢ θυρώματος διαστ. $1.22 \times 0.30 \times 0.235$ μ. καὶ τμῆμα θυρώματος μήκ. 1.13 μ. (τὸ πλάτος καὶ τὸ πάχος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ μετρηθοῦν), καὶ τμῆμα κατωφλίου διαστ. $0.60 \times 0.40 \times 0.11$ μ.

'Ο καθαρισμὸς πού έγινε κοντὰ στὸ νότιο τοίχο τοῦ Χρισμαρίου ἀποκάλυψε χτιστὸ χαμηλὸ πεζούλι πού διατηρεῖται μερικὰ ἑκατοστὰ πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο. 'Εχει πλάτος 0.24 - 0.26 μ. καὶ καλύπτεται μὲ πλίνθους. Ποιὸς εἶναι ὁ προορισμὸς τοῦ πεζουλιοῦ αὐτοῦ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ εἰπωθεῖ. Τὸ πῶς πιθανὸ εἶναι ὅτι πρόκειται περὶ ἀγωγοῦ.

Φωτιστήριο

Καθαρισμός πού ἔγινε στήν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ πεσσοῦ κοντά στή ΝΑ γωνία τοῦ Φωτιστηρίου, ἔδωσε τήν εὐκαιρία νά διαπιστωθεῖ ὅτι ὁ πεσσοῦς αὐτός ἀποτελεῖ ἐνιαία κατασκευή μὲ τὸν ἀνατολικό τοῖχο καὶ ὅτι ἡ γωνιώδης αὕτη κατασκευὴ ἐφάπτεται, χωρὶς νά δένεται ἐπιμελῶς, στὸ νότιο τοῖχο. Τὸ συμπέρασμα πού προκύπτει ἀπὸ τὴν ἔρευνα εἶναι, ὅτι ὁ ἀρχαιότερος τοῖχος πού ἐγκάρσια διατρέχει τὸ διαμέρισμα τοῦ Χρυσμαρίου συνεχιζόταν καὶ πρὸς Δ καὶ ἐμβολιαζόταν στὸν ἄλλο τοῖχο πού περιέβαλλε ἀπὸ τὰ βόρεια τὸν «ἐλληνιστικὸ» τάφο.

Πρόθεση

Ὁ καθαρισμός τῆς Πρόθεσης μᾶς ἔδωσε τὴ δυνατότητα νά ἐπιχειρήσουμε νέα ἔρευνα κοντά στή ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου, ὅπου καὶ ἡ μικρὴ κτιστὴ δεξαμενὴ, ἡ ὁποία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς φέρει ὀρθομαρμάρωση καὶ ἐξωτερικὰ περιβάλλεται ἀπὸ συμπαγὴ πλινθοκτιστὴ κατασκευή. Τὸ κεντρικὸ σκάμμα ἔχει διάμετρο 0.63 μ. καὶ εἶναι ἐνδεκάπλευρο. Τὰ νέα στοιχεῖα καὶ οἱ παρατηρήσεις πού ἀκολούθησαν ὁδήγησαν στὴ σκέψη πὼς ἡ μικρὴ δεξαμενὴ διευρύνονταν πρὸς τὰ ἄνω σχηματίζοντας δύο βαθμίδες. Τὸ νερὸ ἢ τὸ πιθανότερο τὸ ἀγίασμα τὸ ἔπαιρνε μὲ μολύβδινο ἀγωγό, τοῦ ὁποίου ἡ κοίτη εἶχε βρεθεῖ κατὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου σὲ ὕψ. 0.65 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἄνω στάθμῃ τῆς κατασκευῆς, μὲ κλίση ἀπὸ Δ πρὸς Α, ἀπὸ τὴ δεξαμενὴ πού βρίσκεται στὸ λεγόμενο Διακονικόν. Ἐγίνε ἐπίσης πρόχειρὴ συντήρηση στὴ χτιστὴ τράπεζα προσφορῶν πού βρίσκεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου. Ἡ σπουδαιότητα τοῦ χώρου φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου πού ὁδηγεῖ στὴν ἀπόδο Α' καὶ ἔχει ἄνοιγμα 1.60 μ. γιὰ τὴν ἀνετὴ διέλευση πλῆθους πιστῶν. Τὸ δάπεδο τῆς Πρόθεσης, σὲ ὅσα σημεῖα σώζεται, εἶναι στρωμένο μὲ χονδροὺς ὑπτόπλινθους διαστ. 0.28 × 0.30 μ. καὶ 0.48 × 0.32 μ.

Κατηχουμενεῖον

Γιὰ νά διαπιστωθεῖ ἡ σχέση ἀνάμεσα στήν ἀνατολικὴ παραστάδα καὶ στὸν τοῖχο συνέχεια αὐτῆς ἔγινε τομὴ διαστ. 2 × 1 μ. κοντὰ στὴ νότια θύρα τοῦ Κατηχουμενείου. Ἀπὸ τὴν τομὴ αὕτη διαπιστώθηκε: ὁ νότιος τοῖχος τοῦ Κατηχουμενείου καὶ τοῦ Φωτιστηρίου πρέπει ἀρχικὰ νά ἀποτελοῦσαν ἓνα εἶδος περιβόλου πού περιέκλειε ἀπὸ βόρεια τὸν ἀρχαῖο τάφο. Στὸν τοῖχο αὐτὸ ἐνώθηκε ἀργότερα ὁ συνεχόμενος πρὸς Δυσμὰς τοῖχος, ὅπου καὶ ἡ νότια θύρα τοῦ δωματίου.

Σὲ βάθος 0.63 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Κατηχουμενείου βρέθηκε κιβωτιόσχη-

μος τάφος, ὁ ὁποῖος ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ ἀρχαιότερους ρωμαϊκοὺς ὀπτόπλιν-
θους μεγάλου πάχους καὶ γλυπτά ἀπὸ τὸν ὀκτάγωνο ναὸ (πίν. 17γ). Ἡ ἀνατο-
λική πλευρὰ τοῦ τάφου ἐφάπτεται στὴ βάση τῆς ΝΑ ἐξέδρας τῶν κατηχητῶν,
ἡ ὁποία, ὅπως διαπιστώθηκε, ἔχει κατασκευαστεῖ πάνω στὸ δάπεδο χωρὶς
καμία ὑποθεμελίωση. Οἱ διαστάσεις τοῦ τάφου εἶναι: μῆκ. 1.70 μ., δυτικὸ
πλάτος 0.52 μ., ἀνατολικὸ πλάτ. 0.41 μ., καὶ βάθος 0.26 μ. Ἀπέχει ἀπὸ τὸ
νότιο τοῖχο 0.15 μ. Ὡς δάπεδο τοῦ τάφου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ δύο θωράκια
θωρακίων διαστ. $0.51 \times 0.51 \times 0.04$ μ. καὶ $0.40 \times 0.39 \times 0.04$ μ. ποὺ προ-
έρχονται ἀπὸ τὰ θωράκια τοῦ τέμπλου τῆς τελευταίας φάσης τοῦ 'Οκταγώνου,
καὶ τμῆμα πλάκας ἀπὸ ἀτράκιο λίθο ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ συν-
θρόνου τοῦ 'Οκταγώνου. Στις κάθετες μακριές πλευρές ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ
τμῆμα ἀπὸ καταληπτήρα τῶν θωρακίων τοῦ τέμπλου ἀπὸ ἀτράκιο καθὼς καὶ
δύο ποδιές παραθύρων. Ἡ ταφή περιεῖχε σκελετὸ ἄντρα θαμμένου μὲ τὸ κε-
φάλι στὰ δυτικά. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ ἀνασύρθηκαν χάλκινη πόρπη ζώνης
(πίν. 18α), καθὼς καὶ λεπίδα μικροῦ σιδερένιου μαχαιριδίου μῆκ. 0.15 μ. Ἡ
ταφή τοῦ νεκροῦ μέσα στὸ χῶρο τοῦ Βαπτιστηρίου καὶ ἡ θέση τοῦ σώματός
του μὲ τὸ πρόσωπο πρὸς τὴν Ἀνατολὴ μᾶς ὀδηγοῦν στὴ σκέψη ὅτι ὁ νεκρὸς
ἦταν χριστιανός. Ὡς πρὸς τὴ χρονολόγηση τῆς ταφῆς, αὕτη πρέπει νὰ τοποθε-
τηθεῖ μετὰ τὴν ἐγκατάλειψή τοῦ 'Οκταγώνου, ἴσως ἀπὸ σεισμό, ἡ δὲ πόρπη
νὰ καταταγεῖ στις λεγόμενες «βαρβαρικές».

Γιὰ νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ ἐδραση τῆς ΒΑ ἐξέδρας καὶ νὰ ἐξετασθεῖ ἡ στρωματο-
γραφία ἐγινε τομὴ διαστ. 2×1 μ. κοντὰ στὴ δυτικὴ τῆς πλευρᾶς. Μετὰ τὴν
ἀφαίρεση στρώματος χώματος πᾶχ. 0.20 - 0.30 μ. φάνηκε στρώμα στάχτης
καὶ ἀνθρώπων πᾶχ. 0.05 μ. καὶ πιὸ κάτω τοιχάρια ἄγνωστου προορισμοῦ. Τὸ
συμπέρασμα εἶναι ὅτι καὶ ἡ ἐξέδρα αὕτη ἐδράζεται πάνω στὸ δάπεδο χωρὶς
καμία ὑποθεμελίωση. Τὸ στρώμα τῆς στάχτης καὶ τῶν ἀνθρώπων πρέπει νὰ
ἀποδοθεῖ στὸ γεγονός ὅτι ὁ χῶρος τοῦ βαπτιστηρίου πρὶν χρησιμοποιηθεῖ
γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό, χρησιμοποιόταν γιὰ τὴν πρόχειρη ἀποθήκευση τῆς στά-
χτης τοῦ λουτροῦ.

Περίβολος «ἀρχαίου» τάφου

Ἐγινε τομὴ παρὰ τὴ νότια παρεῖα τοῦ τοίχου ποὺ περιβάλλει ἀπὸ βόρεια
τὸν ἀρχαῖο τάφο. Ἡ τομὴ ἀπέβλεπε στὴν εὕρεση τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ τοί-
χου καὶ τὴν ἐξέταση τῆς τοιχοδομίας. Σὲ βάθος 0.05 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο καὶ
πολὺ κοντὰ στὸν τοῖχο βρέθηκε χάλκινο νόμισμα ποὺ παρὰ τὴ φθορά του
μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 4ο αἰ. Ἐπίσης σὲ βάθος 0.50 μ. βρέθηκε ἕτερο
χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκῶν χρόνων, ἐνῶ σὲ βάθος 1 μ. τρίτο χάλκινο νόμισμα
ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ τομὴ ἔφθασε σὲ βάθος 2.20 μ. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ
ἀρχίζει ἡ κρηπίδα τοῦ τοίχου, ποὺ προσέχει κατὰ 0.10 μ. Ἡ τοιχοδομία

ποὺ εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τῶν ἄλλων τοίχων τοῦ Βαπτιστηρίου, καὶ ἡ σὲ τόσο βάθος θεμελίωσή του δηλώνουν πὼς εἶναι ἀρχαιότερος καὶ ὅτι μάλλον εἶχε κατασκευαστεῖ γιὰ νὰ περιβάλλει τὸν τάφο ἀπὸ βόρεια. Ἀπὸ τὰ στρώματα τῆς τομῆς ἀνασύρθηκαν διάφορα ὄστρακα, ἥτοι ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 2.20 μ. μελαμβραφὴ καὶ terra sigillata καὶ ἀπὸ τὸ βάθος τῶν 1.50 - 2 μ. ὄστρακα ἀπὸ χονδρὰ οἰκιακὰ σκεύη ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸν 5ο - 6ο αἰ.

Ἀποδυτήριον

Ἀπὸ τὴν τομὴ διαστ. 1×0.80 μ. ποὺ ἔγινε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ κτιστοῦ πάγκου ποὺ βρίσκεται στὸ μέσο τοῦ ἀποδυτηρίου διαπιστώθηκε πὼς καὶ αὐτὸς ἐδράζεται ἐπιπόλαια στὸ δάπεδο, ὅπως καὶ οἱ ἐξέδρες τῶν κατηχητῶν.

ΛΟΥΤΡΑ

Μὲ σκοπὸ τὴ διερεύνηση τῆς στρωματογραφίας καὶ τῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ἵδρυση τοῦ λουτροῦ κατασκευῶν ἔγινε τομὴ διαστ. 2×0.80 μ. κοντὰ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ δυτικοῦ στυλοβάτη τῆς παλαιστρας. Σὲ βάθος 0.20 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο βρέθηκε τμήμα ἄμορφου καὶ πρόχειρου τοίχου καὶ μέσα στὰ μπάζα τμήμα γλυπτοῦ τρίποδος (πίν. 188). Σῶζει τὴν πλίνθο του καὶ ἔχει τὶς τρεῖς πλευρὲς ἐλαφρῶς κοίλες. Στὸ ἄνω μέρος του σώζεται ὁ ὀμφαλὸς καὶ στὶς ἀκμὲς τοῦ τριγώνου σώζει τρία πέλματα ποδιῶν λιονταριοῦ. Πάνω στὸν ὀμφαλὸ ὑπάρχει τμήμα ἀνάγλυφου φιδιοῦ. Μερικὰ στοιχεῖα τοῦ γλυπτοῦ δηλώνουν πὼς δὲν ἦταν τελειωμένο. Οἱ διαστάσεις του εἶναι: ὕψ. πλίνθου 0.10 μ., ὕψ. τρίπλευρου γλυπτοῦ 0.17 μ., ὕψ. ὀμφαλοῦ 0.07 μ., πλευρὰ τριγώνου 0.13 μ., πλάτ. ἀκμῶν 0.04 μ. Ἐπίσης ἀπὸ τὰ μπάζα ἀνασύρθηκε ἐργαλεῖο ἐπεξεργασίας μαρμάρου, ποὺ μοιάζει μὲ τὸν ἀρχαῖο «τύκον» (κουσκούδα) καὶ ἔχει μῆκ. 0.19 μ. καὶ πλάτ. 0.05 μ. Στὴν ὁπὴ τοῦ στειλιαριοῦ ἔσωζε ὑπολείμματα ξύλου.

Ἄλλο συνεργεῖο ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ ἀποχωμάτωση τοῦ δωματίου ἀρ. 5 τῶν λουτρῶν τὸ ὁποῖο εἶχε μείνει μισοσκαμμένο ἀπὸ παλαιότερη ἀνασκαφὴ (βλ. ΠΑΕ 1963, 84). Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ παρατηρήθηκε ὅτι γιὰ τὴ μπάζωση τοῦ δωματίου, ποὺ ἔγινε κατὰ τὴν τελευταία περίοδο, χρησιμοποιοῦνταν ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ στάχτες καὶ ὑπολείμματα καύσης ἀπὸ τὰ λουτρά. Τὸ στρώμα εἶχε πάχος 0.65 μ., παρουσίαζε κλίση ἀπὸ Α πρὸς Δ καὶ βρισκόταν σὲ βάθος 0.30 μ. ἀπὸ τὸ τελευταῖο δάπεδο.

Στὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου ἀποκαλύφθηκε ἡ διόδος ποὺ ἔφερε τὴ θερμότητα ἀπὸ τὸ μικρὸ caldarium στὸ ἑρῶ αὐτό. Ἔχει ὕψ. 0.60 μ. καὶ πλάτ. 0.48 μ. καὶ φαίνεται πὼς ἀνοίχτηκε σὲ μεταγενέστερη ἐποχὴ, γιατί γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς διέτρησαν τὸν τοῖχο καὶ δὲν χρησιμοποίησαν καθόλου πλίνθους στὶς παρειὰς τοῦ ἀνοίγματος.

Τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, ποὺ ἦταν στρωμένο μὲ ὀπτόπλινθους, σώζεται

μόνο σὲ μερικά σημεῖα κοντὰ στοὺς ΝΑ καὶ ΒΑ τοίχους. Πεσσίσοι ὑποκαύ-
στων δὲν βρέθηκαν. Φαίνεται πὼς ἀφαιρέθηκαν κατὰ τὴ μπάζωση τοῦ δωμα-
τίου. Κοντὰ στὴ ΝΔ γωνία τοῦ χώρου ἀφέθηκε σκόπιμα τμῆμα ἀπὸ τὸ μετα-
γενέστερο δάπεδο ἐκτάσεως $1/2 \mu^2$.

ΕΠΙΣΚΟΠΕΙΟ

Στὸ ἐπισκοπεῖο ἡ φετινὴ ἔρευνα περιορίσθηκε στὴ
βόρεια πτέρυγά του, ποὺ δὲν ἔχει ἐπαρκῶς ἀνασκαφεῖ
καὶ εἶναι ἡ μόνη ἀπὸ τὶς πτέρυγες τοῦ κτιρίου, ποὺ
παρουσιάζει νεότερες φάσεις. Γιά τὸν σκοπὸ αὐτὸν ἔγιναν τομὲς στὰ ἐξῆς
σημεῖα: στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου LVII, στὴ ΒΔ γωνία τῆς αὐλῆς (LIV),
στὸ ἀνατολικό της τμῆμα (LIII) καὶ στὸ διάδρομο LV.

Δωμάτιο LVII

Τὸ δωμάτιο αὐτὸ βρίσκεται βόρεια τῆς αὐλῆς LIII - LIV καὶ ἐπικοινωνοῦσε ἀρχικά, ὅταν δὲν ὑπῆρχαν τὰ βόρεια νεότερα προσκτίσματα τοῦ ἐπισκο-
πείου, μὲ τὴν Ἑγνατία ὁδὸ. Κατὰ τὴν ἔρευνά του τὸ 1971 βρέθηκαν στὸ ἄνω
στρώμα συμπλεκόμενοι τοῖχοι μεταγενέστερων πρόχειρων κατασκευῶν καὶ
κάτω ἀπὸ αὐτοὺς στρώμα κεράμων στέγης, ποὺ κατέπεσαν στὸ δάπεδο τοῦ
δωματίου κατὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου (ΠΑΕ 1971, 78). Τομὴ, 1×2
μ., στὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου προχώρησε, ἀκολουθώντας τοὺς τοίχους σὲ
βάθος 2.30 μ., ὅπου βρέθηκε δάπεδο ἀπὸ χῶμα συμπιλητό. Ἀπὸ τὸ κατώτερο
α' στρώμα τῆς ἐπίχωσης προέρχονται ἑλληνιστικὰ μελαμβαφὴ ὅστρακα μὲ
ἐγγράφη γραμμικὴ καὶ γραπτὴ φυτικὴ διακόσμηση τῆς κατηγορίας «Δυτικῆς
κλιτύος» (3ου - 2ου αἰ. π.Χ.) (πίν. 18β). (Πρβ. ἀνάλογα εὐρήματα ἀπὸ τὴν
'Αγορὰ τῶν Φιλίππων, ΑΔ 23, 1968, Χρονικά, 352.) Σὲ ὕψος 0.80 μ. βρέθη-
καν ἱχνη πῆλινου δαπέδου. Στὸ ἀμέσως ἀνώτερο β' στρώμα τῆς ἐπίχωσης
βρέθηκε κεραμικὴ ρωμαϊκῶν χρόνων, 3 χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκῆς ἀποι-
κίας Φιλίππων, ἐποχῆς Αὐγούστου (μετὰ τὸ 27 π.Χ.) καὶ 1 χάλκινο νόμισμα
βασιλιᾶ Κασσάνδρου (316 - 297), ποὺ προφανῶς προέρχεται ἀπὸ ἀρχαιότερο
διαταραγμένο στρώμα. Στὸ γ' στρώμα τῆς ἐπίχωσης βρέθηκαν ὅστρακα ἀγ-
γελίων καθημερινῆς χρήσης ὑστερορωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν χρόνων
(4ος - ἀρχὲς 7ου αἰ.), κομμάτια ἀπὸ γυάλινα σκεύη, σιδερένια καρφιά, σκου-
ριές ἀπὸ καμινεύσεις καὶ 5 χάλκινα νομίσματα: Μαξιμιανοῦ Γαλέριου, καίσα-
ρα (293 - 305), Κώνσταντος (337 - 350), Ἰουλιανοῦ (355 - 361), Ἰουστίνου
Α' (518 - 527) καὶ Ἰουστινιανοῦ Α' (527 - 565).

Ἡ τομὴ ἔδωσε τὴν εὐκαιρίαν νὰ γίνουν καὶ ὀρισμένες παρατηρήσεις στὸ βό-
ρειο καὶ δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου LVII. Εἶχε ἤδη διαπιστωθεῖ (ΠΑΕ 1971,
78) ὅτι ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου παρουσιάζει δύο φάσεις: στὸ σημεῖο
μάλιστα ὅπου αὐτὲς οἱ δύο συμπλέκονται εἶχε βρεθεῖ νόμισμα τοῦ Ἰουστινια-
νοῦ Α' (527 - 565), ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς terminus post quem τῆς

νεότερης ἀπὸ τὶς δύο φάσης. Φέτος διαπιστώθηκε ἐπιπλέον ὅτι ὁ ἴδιος βόρειος τοῖχος σὲ ὕψος 1.70 μ. ἀπὸ τὸ κατώτατο τμήμα τῆς θεμελίωσής του καὶ δίπλα στὸ σημεῖο ὅπου ἐφάπτεται μὲ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου, σχηματίζει ἀπλὸ μαρμάρينو κατώφλι, ποὺ ἐξέχει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνειά του. Τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, ποὺ ἀντιστοιχεῖ σ' αὐτὸ καὶ ποὺ τὸ πλάτος της εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πλάτος (1 μ.) τῆς τομῆς καὶ δὲν ἔχει διαπιστωθεῖ, φράχθηκε μεταγενέστερα ἀπὸ τοιχοποιία, ποὺ ἐπικάθησε σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ κατεστραμμένου βόρειου τοίχου τοῦ δωματίου. Ἡ ἴδια τοιχοποιία διαπιστώθηκε φέτος ὅτι ἐπεκτείνεται καὶ στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ δωματίου LVII, τοῦ ὁποῖου τὸ κατώτερο τμήμα εἶναι νεότερο τοῦ βόρειου τοίχου.

Ἀνεξάρτητα δηλαδὴ ἀπὸ τρία στρώματα τῆς ἐπίχωσης διαπιστώθηκαν στὴν τομὴ αὐτὴ τρεῖς φάσεις τοίχων, οἱ ὁποῖες κατατάσσονται ὡς ἐξῆς: στὴν α' φάση ἀνήκει τὸ κάτω τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου, στὴ β' φάση ἀνήκει τὸ κάτω τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ στὴν γ' φάση ἀνήκει τὸ ἄνω τμήμα καὶ τοῦ βόρειου καὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου.

Αὐλὴ (LIII - LIV)

Στὸ κέντρο τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ ἐπισκοπείου σχηματίζεται αὐλὴ, μήκους 15 μ. καὶ πλάτους 10.15 μ., τῆς ὁποίας ἡ ἔρευνα κατὰ τὸ 1971 συνάντησε δυσκολίες καὶ ἔγινε μὲ πολλὰς προφυλάξεις, διότι σ' ὅλη τὴν ἔκτασή της βρέθηκαν πρόχειρες μετασκευές (ΠΑΕ 1971, 76). Τομὴ, 1×2 μ., στὴ ΒΔ γωνία τῆς αὐλῆς αὐτῆς (πίν. 18γ) ἀποκάλυψε φέτος σὲ βάθος 0.40 μ. τοῖχο (T1) πλάτους 0.45 μ., κτισμένο μὲ λίθους καὶ κουρασάνι. Ὁ τοῖχος αὐτὸς βαίνει παράλληλα πρὸς τὸν τοῖχο (T3), ποὺ εἶναι διαχωριστικὸς τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ δωματίου LVIII. Ἡ πρὸς Δ συνέχεια τοῦ T1 καταστράφηκε ἀπὸ κάθετα σ' αὐτὸν βαίνοντα τοῖχο (T2), πλάτους 0.55 μ., κτισμένο ἐπίσης μὲ λίθους καὶ κουρασάνι. Ὁ T2 βαίνει παράλληλα καὶ σ' ἐπαφὴ σχεδὸν (ἀπόσταση 0.10 μ.) πρὸς τὸν τοῖχο (T4), ποὺ εἶναι διαχωριστικὸς τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ δωματίου LIX. Ὁ T2 ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ τοίχου, ποὺ διαχωρίζει τὰ δωμάτια XXXV καὶ XXXVI τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ ἐπισκοπείου. Σύγχρονο πρὸς τὸν T2 εἶναι τὸ κάτω τμήμα τοῦ T3, μὲ τὸ ὁποῖο καὶ συνδέεται ὀργανικά. Τὸ ἄνω τμήμα τοῦ T3 εἶναι σύγχρονο μὲ τὸν T4, ὁ ὁποῖος σημειωτέον εἶναι θεμελιωμένος στὴν ἐπίχωση καὶ σὲ βάθος μόνον 0.30 μ., μὴς δηλαδὴ σειρᾶς λίθων ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς αὐλῆς.

Ἡ τομὴ προχώρησε συναντώντας ἀραιὰ ἔχνη καύσης σὲ βάθος 1.90 μ., ὅπου βρέθηκε στρῶμα ἔντονου κόκκινου χρώματος. Ἡ ἔρευνα δὲν συνεχίσθηκε λόγῳ στενότητος χώρου. Τὰ εὐρήματα τῆς τομῆς (κοιμῆματα ἀσβεστοκονιάματος ἐσωτερικοῦ χώρου μὲ βαθέρυθρο χρῶμα, κομμάτια ἀπὸ ὑαλοστάσια καὶ ἀπὸ γυάλινα σκεύη) λόγω τῶν ἀλλεπάλληλων κατασκευῶν δὲν εἶναι στρωματογραφημένα. Γενικὰ μόνο μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἀρχαιότερα τοῦ δα-

πέδου τῆς αὐλῆς. Δύο χάλκινα νομίσματα, Κωνσταντίνου Β' (337 - 361) καὶ Οὐάλεντος (364 - 378), βρέθηκαν ἐπάνω ἀπὸ τοὺς τοίχους T1 καὶ T2 καὶ προέρχονται προφανῶς ἀπὸ ἐπιχώσεις, ποὺ ἔγιναν στὸ σημεῖο αὐτὸ γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ τὸ δάπεδο τῆς κλειστῆς αὐλῆς.

Καὶ στὴν τομὴ αὐτὴ διαπιστώθηκαν τρεῖς οἰκοδομικὲς φάσεις: στὴν α' ἀνήκει ὁ T1, στὴ β' ἀνήκει ὁ T2 καὶ τὸ κάτω τμήμα τοῦ T3, ἐνῶ τὸ ἄνω τμήμα τοῦ T3 μαζὶ μὲ τὸν T4 ἀνήκουν σὲ νεότερη διαμόρφωση τῆς βόρειας πτέρυγας τοῦ ἐπισκοπείου. Οἱ τρεῖς αὐτὲς οἰκοδομικὲς φάσεις διαπιστώθηκαν καὶ στὴν προηγούμενη τομὴ καὶ σὲ τομὴ, ποὺ ἔγινε τὸ 1971 στὸ μέσο τῆς αὐλῆς (ΠΑΕ 1971, 77).

Τρίτη τομὴ, διαστ. 1.10×2.40 μ., μὲ τὸν μεγάλον ἄξονα Α - Δ, ἔγινε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς αὐλῆς (LIII) κάτω ἀπὸ τὶς σχιστόπλακες τοῦ δαπέδου. Σὲ βάθος 0.60 μ. περίπου βρέθηκε ἀρχαιότερο πλακόστρωτο (ΠΑΕ 1971, 76) ἐσωτερικῆς ἐπίσης αὐλῆς, ἡ ὁποία δὲν ἐπεκτείνεταν στὸ δυτικὸ τμήμα (LIV) — ὅπου δὲν βρέθηκαν στὴν ἔρευνα ἔχνη παλαιότερου δαπέδου ἀνοιχτῆς αὐλῆς — ἀλλὰ περιοριζόταν στὸ ἀνατολικὸ τμήμα (LIII) καὶ στὸ διάδρομο (LV). Κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο πλακόστρωτο τῆς αὐλῆς καὶ σὲ βάθος 0.90 μ. περίπου βρέθηκε κτίσμα, δύο δηλαδὴ τοῖχοι, πλάτους 0.50 μ. ὁ ἀνατολικὸς καὶ 0.60 μ. ὁ δυτικὸς, παράλληλοι, μὲ κατεύθυνση Β - Ν, σχηματίζοντας μεταξὺ τους διάδρομο καὶ ἔχοντας ἀνάμεσά τους μαρμάρينو κατώφλι καὶ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ λευκὲς καὶ κόκκινες ψηφίδες, πλευρᾶς 2 ἑκατ. περίπου, μὲ θέμα: τετράγωνο ἐγγεγραμμένον σὲ τετράπλευρο διπλὸ πλαίσιο. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο καὶ μέσα στὴν ἐπίχωση παρατηρήθηκε σωλῆνας ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα μὲ καμένο τὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα, ποὺ σχετίζεται πιθανὸν μὲ καμινεῦσεις μεταλλων(;). Ἀπὸ τὴν τομὴ προέρχονται κομμάτια μαρμάρινων μελῶν (ψευδεπίκρανο παραστάδας, τοιχοβάτης, θωράκιο). Μικρὴ χάλκινη ὑποδιαίρεση 5ου - 6ου αἰ. βρέθηκε στὴν ἐπίχωση ἀνάμεσα στὸ πρῶτο πλακόστρωτο δάπεδο τῆς αὐλῆς καὶ στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο καὶ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς *terminus post quem* τῆς πλάκωσης.

Λόγω τῆς ἀνεύρεσης τοῦ ψηφιδωτοῦ ἡ τομὴ ἐπεκτάθηκε πρὸς Α κατὰ 3.80×2.70 μ. μέσα στὸ διὰδρομο LV τοῦ ἐπισκοπείου καὶ συγκεκριμένα ἀνάμεσα στοὺς δύο νεότερους κτιστοὺς τετράπλευρους πεσσούς. Ὁ χώρος εἶχε ἀνασκαφεῖ καὶ παλαιότερα (ΠΑΕ 1971, 76) σὲ βάθος 0.65 μ. περίπου, ἕως τῆ στάθμης τοῦ ἀρχαιότερου δαπέδου τῆς αὐλῆς. Ἡ ἐπίχωση, ποὺ ἀνασκάφηκε φέτος, εἶχε πάχος 0.60 μ. περίπου καὶ ἦταν ἐνιαία. Καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκε ψηφιδωτὸ δάπεδο ἀπὸ ἄσπρες καὶ μελανὲς ψηφίδες, πλευρᾶς 1 ἑκατ. περίπου, ποὺ σχηματίζουν ὀκτάκτινους γεωμετρικοὺς ρόδακες στὸ κεντρικὸ τετράπλευρο, κατὰ πάσα πιθανότητα, διάχωρο καὶ στὴν πλατιά ταινία, ποὺ περιβάλλει τὸ διάχωρο αὐτό, πλοχοὺς μὲ κισσόφυλλα καὶ ἀστερίσκους στὴ σειρὰ (βλ. εἰκ. εἰς Ἔργον 1982). Τὸ ψηφιδωτό, ποὺ χρονολογεῖται

στὸν 4ο αἰ., βρέθηκε μερικῶς κατεστραμμένο. Δύο χάλκινα νομίσματα τοῦ Θεοδοσίου Α' (379 - 395) βρέθηκαν σὲ σημεῖο ποὺ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο ἦταν κατεστραμμένο· ἓνα χάλκινο νόμισμα Κωνσταντος (337 - 350) βρέθηκε στὴν ἐπίχωση ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, ἐνῶ μικρὴ χάλκινη ὑποδαίρεση 5ου - 6ου αἰ. βρέθηκε στὴν ἐπίχωση ἀκόμη ψηλότερα.

Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς νέας τομῆς τοῦ διαδρόμου LV καὶ πάνω στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο βρέθηκε κτιστὴ μὲ λίθους, πλίνθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα χαμηλὴ ἐξέδρα, ποὺ ἐκτείνεται πρὸς Α καὶ πέραν τῆς τομῆς. Μπροστὰ στὴν ἐξέδρα, πάλι ἐπάνω στὸ ψηφιδωτό, βρέθηκε μεταγενέστερο δάπεδο ἀπὸ κομμάτια πλίνθων σὲ ἀκανόνιστη ἐπιφάνεια 0.75×0.60 μ. Σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. νότια τοῦ δαπέδου τούτου καὶ σὲ ἐπαφὴ πρὸς τὴν ἐξέδρα βρέθηκε πῆλινο ἀγγεῖο ἐγκιβωτισμένο στὸ ἔδαφος, μέρος προφανῶς ὑδραυλικῆς ἐγκατάστασης ἐργαστηρίου (;), ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὸ χῶρο αὐτὸ κατὰ τὸν 4ο - 5ο αἰ. Ἡ ἐπίχωση παρουσιάζει κατὰ τόπους τὴν ἐξῆς εἰκόνα: στὸ μέσο τῆς τομῆς καὶ ἐπάνω στὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο διακρίνονται στάχτες, στὸ βόρειο τμήμα κόκκινο χῶμα σὰν πηλὸς ἐπάνω στὸ δάπεδο καὶ ἐπάνω ἀπὸ αὐτὸ ἔντονο στρώμα καύσης μὲ κεραμίδια στέγης, ἐνῶ στὸ νότιο τμήμα ἀσβεστοκονίαματος. Ἀπὸ τὴν τομὴ προέρχονται ἐπίσης κομμάτια διάφορων μαρμάρινων μελῶν καὶ μία ἀκέραιη πλίνθος διαστ. $26.5 \times 13.5 \times 4$ ἑκατ.

Μέσα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς αὐλῆς (LIII) καὶ κάτω ἀπὸ τὶς σχιστολιθικὲς πλάκες τοῦ δαπέδου ἐγίνε δεύτερη τομὴ, βορειότερα ἀπὸ τὴν προηγούμενη, διαστ. 1.101×2.90 μ. Σὲ βάθος 0.80 μ. περίπου βρέθηκε τὸ πρῶτο δάπεδο τῆς αὐλῆς καὶ στὴν ἐπίχωση, ἀνάμεσα στὰ δύο δάπεδα, ἀσσάριο Μαρκανοῦ(;) (450 - 457). Κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχαιότερο δάπεδο βρέθηκε τοῖχος, πλάτους 0.60 μ., ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Β συνέχεια τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς προηγούμενης τομῆς, ποὺ ἐγίνε στὸν ἴδιο χῶρο (LIII), ὁ ὁποῖος πατᾶ σὲ ἀρχαιότερους, κάθετους πρὸς αὐτὸν τοίχους. Οἱ ἀρχαιότεροι τοῖχοι καὶ πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τμήμα σχηματίζουν σὲ βάθος 1.90 μ. ἐσωτερικὸ χῶρο μὲ δάπεδο ἀπὸ χῶμα συμπιλητό, στὸ ὁποῖο βρέθηκε θέση ἔδρασης πιθαριοῦ. Τὰ χῶματα πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο αὐτὸ φέρουν στὸ κάτω στρώμα ἔντονα ἔχνη καύσης ἐνῶ στὸ πάνω στρώμα εἶναι χρώματος κόκκινου πηλοῦ. Στὸ κάτω στρώμα βρέθηκε ἀκέραιη πλίνθος $50 \times 30 \times 5$ ἑκατ. καὶ κονιάματα ἐσωτερικῶν χώρων μὲ βαθέρυθρο χρῶμα ἢ ἀκόσμητα.

Γ. ΓΟΥΝΑΡΗΣ, Α. ΜΕΝΤΖΟΣ, Α. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ
Χ. ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ, Ε. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΟΥ

5. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΚΑΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΗΣ ΑΜΦΙΠΟΛΗΣ

(Παρένθ. πίν. Β' και πίν. 19 - 35)

Συνεχίστηκαν στην 'Αμφίπολη κατά τὸ 1982 οἱ ἀνασκαφές τῆς 'Αρχαιο-
λογικῆς 'Εταιρείας ἀπὸ τὸν ὑπογράφοντα μὲ τὴ βοήθεια τῶν ἀρχαιολόγων-
ἐπιστημονικῶν βοηθῶν δεσποινίδων 'Αργ. Κοκκινάκη, 'Αν. Μανδάλα καὶ Μ.
Λαμπροπούλου, καθὼς καὶ τῶν ἀκαταπόνητων καὶ πολὺ ἱκανῶν φυλάκων ἀρ-
χαιοτήτων τῆς 'Αμφίπολης κ.κ. 'Αλ. Κοχλιαρίδης καὶ Ν. Κοχλιαρίδης. 'Ο ἀρ-
χιτέκτων κ. 'Αλ. Παπανικολάου ἔκανε τὰ σχέδια τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ὁ ζω-
γράφος κ. Δημοσθ. Σωτηροῦδης ἀντίγραφο τῆς τοιχογραφίας τοῦ βόρειου
τοίχου τοῦ δωματίου τῆς ἐλληνιστικῆς κατοικίας. Γιὰ τὸν καθαρισμὸ, τὴ
στερέωση καὶ τὴ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν, τὴν προσεκτικὴ ἀποκάλυψη
καὶ περισυλλογὴ τῶν πεσμένων στὰ στρώματα τῆς ἐπίχωσης ἀποτμημάτων
τοιχογραφιῶν καὶ ἀρχιτεκτονικῶν καὶ διακοσμητικῶν στοιχείων ἀπὸ στοῦκο,
ἐργάστηκαν οἱ συντηρητὲς τοῦ Μουσείου Καβάλας κ.κ. Δημ. Σιαμπανόπουλος,
Παν. Τζανετάκης καὶ Βαῆς Γανίτης, ἐνῶ ὁ συντηρητὴς κ. Γ. Ξυλαπετεσίδης
καθάρισε καὶ συντήρησε νομίσματα, κοσμήματα καὶ ὅπλα ἀπὸ χαλκὸ, ἄργυρο,
σίδηρο καὶ κόκαλο, καθὼς καὶ τὰ ξύλα ποὺ βρέθηκαν μέσα σὲ τάφοι¹.

Οἱ ἀνασκαφές καὶ διάφορες ἐργασίες, ποὺ κράτησαν 4 μῆνες περίπου, ἀπὸ
21 'Ιουνίου ἕως 22 'Οκτωβρίου, ἔγιναν τόσο στὴ θέση τῆς ἀρχαίας πόλης,
ὅσο καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτή, στὸ μεγάλο τύμβο στὴ θέση «Καστὰς» καὶ εἶχαν πολὺ
ἀξιόλογο ἀποτελέσματα.

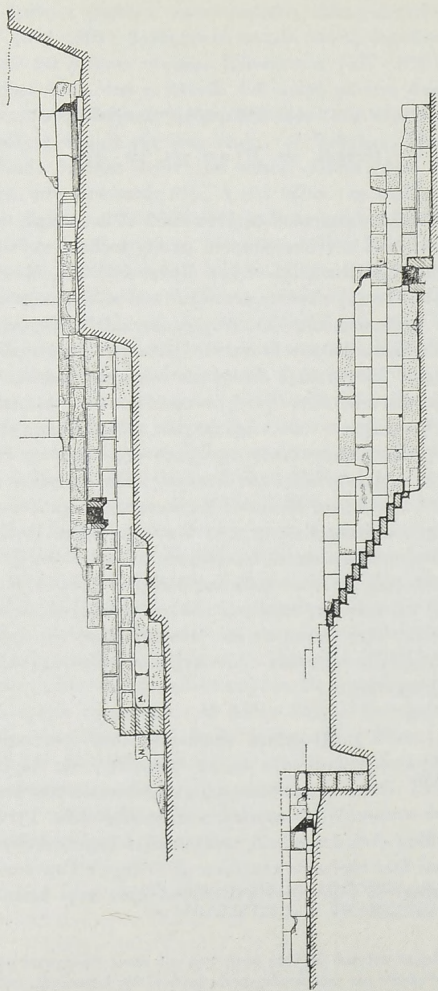
Α' ΘΕΣΗ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ
ΠΟΛΗΣ

1. 'Η κύρια προσπάθεια τοῦ ἀνασκαφέα ἀποσκο-
ποῦσε στὴν ἔρευνα θέσης ΝΑ τῆς ἀκρόπολης, ὅπου
τὸν περασμένο χρόνον εἶχε ἀποκαλυφθεῖ ἀναλημματικὸς
τοίχος, ἰσόδομης κατασκευῆς² (εἰκ. 1). 'Η συνέχεια
τῆς ἔρευνας στὴ θέση αὐτὴ, ἀποκάλυψε μεγάλο τμήμα κτιριακοῦ συγκροτήματος,
ποὺ ἐπιγραφὰς καὶ ἄλλα εὐρήματα ταυτίζουν μὲ τὸ ἀρχαῖο Γυμνάσιο (πίν. 19α).
'Η κύρια εἰσοδὸς τοῦ Γυμνασίου φαίνεται νὰ ἦταν στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ

1. Εὐχαριστῶ θερμὰ καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ τοὺς πρὶ πάντων συνεργάτες μου, καθὼς καὶ
τοὺς ἐμπειροὺς συντηρητὲς καὶ τοὺς προσεχτικοὺς ἐργάτες τῆς ἀνασκαφῆς, ποὺ μὲ τὴν ἐργα-
σία τους συνέβαλαν στὴν ἐπιτυχία τῆς.

2. Τὸ 'Εργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας κατὰ τὸ 1981, 15.

Εἰκ. 1. Ἐξωτερικὸς τοῖχος ἐσωτερικά ἀπὸ τὴν κλίμακα. Κάτω. Τομὴ ἀναγμωμῆς τοῖχος Γυμνασίου.

και τὴν ἀποτελοῦσε μνημειακὴ κλίμακα, πλάτους 8.70 μ., ἀπὸ τὴν ὁποία δώδεκα βαθμίδες βρίσκονται στὴ θέση τους (παρένθ. πίν. Β', εἰκ. 1, πίν. 19β). Παράλληλα μὲ τὴν κλίμακα καὶ πίσω ἀπὸ αὐτὴ, ἀποκαλύφθηκε τοῖχος κτισμένος μὲ ἐπιμελημένη, ἰσοδομὴ τοιχοποιία. Οἱ λιθόπλινθοι παρολίθου, ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν οἰκοδομὴ του, φέρουν περιτένεια καὶ διάφορα τεκτονικὰ γράμματα, μὲ ἐπικρατέστερα τὸ Ν καὶ Κ (εἰκ. 1, πίν. 20α). 'Ο τοῖχος αὐτὸς ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 11.60 μ., συνεχίζεται ὅμως πρὸς Β καὶ πέραν τοῦ σημείου αὐτοῦ. Πρὸς Ν σχηματίζει γωνία καὶ ὀρίζει ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ τὴν κλίμακα. 'Η νότια πλευρὰ τοῦ τοίχου ἔχει μῆκος 8.30 μ.

'Η ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Γυμνασίου ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 44.60 μ. (πίν. 20β), καθὼς ὅμως πρὸς Β δὲν βρέθηκε ἡ γωνία τοῦ κτιρίου ἕως τὸ σημεῖο ποὺ ἀνασκάφθηκε, εἶναι βέβαιο πὼς ἡ πλευρὰ αὐτὴ συνεχίζεται πρὸς Β κατεύθυνση καὶ πέραν ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό. 'Η νότια πλευρὰ ἔχει μῆκος 36.25 μ. (πίν. 21α) καὶ ἡ δυτικὴ πλευρὰ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 31.10 μ. (πίν. 21β). 'Η ὑπαρξὴ ἐλαιώνα στὸ δυτικὸ καὶ βόρειο τμήμα τῆς οἰκοδομῆς, ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὸν ἰσοδομικὸ τοῖχο τῆς πρόσοψης, δὲν ἐπέτρεψε τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης τοῦ κτιρίου.

Κατὰ μῆκος τῶν τριῶν πλευρῶν τοῦ Γυμνασίου — ἀνατολικῆς, νότιας καὶ δυτικῆς — ἀποκαλύφθηκαν δεκατέσσερις μεγάλοι καὶ μικροὶ χῶροι. 'Ενας ἀκόμη μεγάλος ὀρθογώνιος καὶ ἀκάλυπτος χῶρος, ποὺ πιθανὰ χρησίμευε γιὰ ἀσκήσεις καὶ ἀγωνίσματα, ἀνασκάφηκε στὸ ἐσωτερικόν, στὸ μέσον περίπου τῆς ἔκτασης ποὺ καταλαμβάνει τὸ κτίριο (πίν. 22α). 'Ο ἀνατολικὸς τοῖχος τοῦ χῶρου αὐτοῦ ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 15.70 μ., ἐνῶ ὁ νότιος σὲ μῆκος 13.75 μ.

'Απὸ τὰ δωμάτια καὶ τίς αἴθουσες τοῦ κτιρίου, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν ἕως τώρα, τὸ μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τρεῖς χῶροι:

α) ΒΔ τῆς κλίμακας, ἐσωτερικὰ ἀπὸ τὸν ἰσοδομικὸ τοῖχο, ἀνασκάφηκαν δύο χῶροι μὲ πλακοστρωμένον δάπεδο. 'Ο ἓνας ἀπὸ τοὺς χώρους αὐτοὺς ἀνήκει σὲ λουτρό, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τίς δύο μεγάλες ὀρθογώνιες λεκάνες, ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴ θέση τους (παρένθ. πίν. Β', πίν. 22β). 'Η ἀποκάλυψη τοῦ λουτροῦ δὲν ὁλοκληρώθηκε, ἐξαιτίας τῆς παρουσίας ἐπάνω ἀπὸ αὐτόν, τοῦ ἐλαιώνα. 'Εξῶ ἀπὸ τὸ λουτρό, στὴν πρόσοψη τοῦ ἰσοδομικοῦ τοίχου καὶ σὲ ἐπαφὴ μ' αὐτόν, βρέθηκαν τοποθετημένα στὴ σειρὰ, σὲ δευτέρῃ χρήσῃ, ἐπάνω στὴν ἐπίχωση, διάφορα πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη — τρίγλυφα, μετόπες, ἡμικίονες, σπόνδυλος (πίν. 23β).

β) Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε στοά, μήκους 15.30 μ. καὶ πλάτους 4.83 μ., ποὺ ἔφερε πεντάστυλῃ κιονοστοιχία πρὸς τὸ ἐσωτερικόν (πίν. 23α). 'Η στοά αὐτὴ πρέπει νὰ ἦταν ἀπὸ τοὺς πιὸ σημαντικοὺς καὶ πολυσύχναστους χώρους τοῦ Γυμνασίου καὶ χρησίμευε σὰν τόπος ἀνίδρυσης ἐρμαϊκῶν στηλῶν καὶ ἄλλων μνημείων καὶ πιθανὰ σὰν τόπος συνάθροισης καὶ ἀσκήσεως τῶν ἀθλητῶν. Κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς, βρέ-

θηκαν πέντε βάσεις γιά τή στήριξη ἐρμαϊκῶν στηλῶν, ἐνῶ μία ἕκτη, προφανῶς μετακινήμενη ἀπό τήν ἀρχική της θέση, ἀποκαλύφθηκε στή ΝΑ γωνία (πίν. 23γ). Κοντά σέ μιὰ βάση βρέθηκε πεσμένη, κάτω ἀπό τὸ στῶμα τῆς καταστροφῆς τῆς στέγης, ἐρμαϊκὴ στήλη — ὕψους 1.55 μ. — ποὺ παριστάνει νέο ἀθλητὴ ἢ μέλος βασιλικῆς οἰκογένειας, ὅπως μπορεῖ νὰ ὑποτεθεῖ ἀπὸ τὸ διάδημα ἢ στρόφιον, ποὺ στολίζει τὸ ὄμορφο κεφάλι (πίν. 24α). Πρόκειται γιά ἐνδιαφέρον ἐργο κλασικιστικῆς τέχνης, ἐπιμελημένης ἐργασίας (πίν. 24β). Μία δεύτερη ἐρμαϊκὴ στήλη — ὕψους 1.31 μ. — μὲ κεφάλι Ἑρμοῦ, ἀρχαϊστικῆς τέχνης βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τῆς στοᾶς (πίν. 24γ), ἐνῶ μιὰ προτομὴ στεφανηφόρου ἀθλητῆ, πιθανὰ κι αὐτὴ ἀπὸ ἐρμαϊκὴ στήλη, βρέθηκε στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Γυμνασίου, νότια ἀπὸ τὴν κλίμακα (πίν. 24δ). Στὸ μέσον περίπου τῆς βόρειας, στενῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς ὑπάρχει βάση πιθανὰ γιά βᾶθρον μνημείου καὶ μπροστὰ σ' αὐτὴ δάπεδο ἀπὸ πῆλινες πλάκες σὲ σχῆμα ἡμικύκλιου-ἐλλειψης, ποὺ πιθανὰ χρησίμευε γιά κάποιο ἀγώνισμα — πάλη; — (πίν. 25α).

γ) Ὁ τρίτος ἐνδιαφέρων χώρος τοῦ Γυμνασίου εἶναι ἓνα μικρὸ δωμάτιο — διαστάσεων 4.83×3.05 μ. — βόρεια ἀπὸ τὴ στοὰ καὶ σὲ ἐπαφὴ μ' αὐτὴ, ποὺ δὲν ἀνασκάφηκε ὁλόκληρο. Στὸ μέσον τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δωματίου, πῆρχε ἀρχικὰ εἴσοδος, ποὺ ἀργότερα κλείσθηκε. Ἐδῶ, μπροστὰ στὸν τοῖχο, βρέθηκε στὴ θέση του μεγάλο ἐνεπίγραφο βᾶθρον ἀγάλματος τοῦ Ἀπελλά Διογένους, προστάτη καὶ Γυμνασιάρχου τῶν νέων, ποὺ ἔστησαν τὸ μνημεῖο (πίν. 25β). Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή, ποὺ χρονολογεῖται στοὺς πρώιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, ὑπάρχει ἀνάγλυφο στεφάνι ἐλιᾶς, δεμένο στὸ πίσω μέρος μὲ ταινία, ποὺ τὰ ἄκρα της κρέμονται. Στὴν περιοχὴ τοῦ βᾶθρου βρέθηκαν πολλὲς λατύτες μαρμάρου, προφανῶς ἀπὸ μνημεῖα ποὺ καταστράφηκαν κατὰ τὴν ἀρχαϊότητα.

Κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς οἰκοδομῆς, ἐξωτερικὰ καὶ σὲ ἐπαφὴ μ' αὐτὴ, ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 16.15 μ., λιθόστρωτος δρόμος, πλάτους 1.70 μ. Τὸ κατὰστρωμα τοῦ δρόμου ἔχει ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὸν ἄξονά του, γιά τὴ συγκέντρωση καὶ ροὴ τοῦ νεροῦ τῆς βροχῆς ἔξω ἀπὸ τὸ κτίριο (πίν. 21β). Τέλος βόρεια καὶ ἀνατολικά τῆς μνημειακῆς κλίμακας, ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 13 μ. μεγάλος λιθόκτιστος ἀγωγὸς — ὕψους 1.60 μ. καὶ πλάτους 1.70 μ. περίπου — μὲ κατεύθυνση ΒΔ - ΝΑ (πίν. 26α). Ὁ ἀγωγός, κατασκευασμένος μὲ μεγάλους τετράπλευρους παρόλιθους, διέρχεται κάτω ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο, ποὺ ὀρίζει καὶ προστατεύει ἀπὸ Β τὸν χώρο τῆς κλίμακας. Στὸν ἀγωγὸ αὐτὸν ἐκβάλλουν δυὸ ἄλλοι πῆλινοι ἀγωγοί, ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου καὶ εἶναι διευθετημένοι κάτω ἀπὸ τὴν κλίμακα (πίν. 26γ).

Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς ξεχωριστὴ σημασία γιά τὴν ταύτιση τῆς οἰκοδομῆς μὲ τὸ Γυμνάσιο, ἔχουν ἔξι ἀκόμη ἀποτμήματα τιμητικῶν ἐπιγραφῶν καὶ μιὰ ἀναθηματικὴ, χαραγμένη σὲ ταινία ἐπίστεψης μνημείου, κάτω ἀπὸ

αργό κυμάτιο. Τò μνημεῖο αὐτò ἀνέθεσε στὸν προστάτη τῶν ἀγώνων Ἑρμῇ, ὁ Γυμνασιάρχης Ἀντιγένης Διογένης (πίν. 26β). Βρέθηκαν ἀκόμη μαρμάρινες βάσεις μνημείων — μία ἀπὸ τὶς βάσεις ἔχει στὴν πάνω ἐπιφάνειά της πακτωμένο μὲ μολύβι, σιδερένιο κρίκο καὶ πιθανὰ προέρχεται ἀπὸ βωμὸ — πολλὰ ἀποτμήματα γλυπτῶν, πλῆθος ὀστράκων ἀπὸ ἀγγεῖα μελαμβαφῇ μὲ ἐμπαιστὴ διακόσμηση ἢ ραβδώσεις, ἐρυθροβαφῇ, ἀβαφῇ, καὶ λίγα ἐρυθρόμορφα, ἀποτμήματα λύχνων καὶ γυάλινων ἀγγείων, καθὼς καὶ 56 νομίσματα. Ἐνδιαφέρον εἶναι πῆλινο ἀνάγλυφο ὁμοίωμα φύλλου ἀμπέλου — μήκους 0.12 μ. — μὲ λαβὴ στὴ θέση τοῦ μίσχου, στὸ ὁποῖο ἀποδίδονται οἱ νευρώσεις καὶ τὰ πριονωτὰ περιγράμματα (πίν. 27α).

Τὸ Γυμνάσιο τῆς Ἀμφίπολης θὰ πρέπει νὰ οἰκοδομήθηκε στὴ θέση αὐτὴ κατὰ τὴν ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὅπως δείχνουν ἡ ἐπιμελημένη ἰσόδομη τοιχοποιία μερικῶν τοίχων καὶ τὰ ὀστρακα ἀγγείων κλασικῆς καὶ ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ποὺ βρέθηκαν στὰ βαθύτερα στρώματα τῆς ἐπίχωσης, κατὰ μῆκος τῶν θεμελίων τῶν τοίχων. Μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἔγιναν στὴν οἰκοδομὴ προσθήκες καὶ ἀλλαγές, ἀλλὰ ἐξακολουθῆσε νὰ χρησιμοποιεῖται ἕως τοὺς πρώτους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους. Τότε καταστράφηκε βίαια, κήκε καὶ ἐγκαταλείφθηκε. Τὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς, πάχους 0.40 - 0.60 μ., ποὺ διασώζεται στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοᾶς καὶ τὸ ἀποτελοῦν κεραμίδια, στάχτες καὶ κάρβουνα (πίν. 25), διαπιστώθηκε σὲ πολλοὺς χώρους τῆς οἰκοδομῆς, ἀκόμη καὶ ἐξωτερικὰ ἀπὸ αὐτὴ, στὶς τάφρους ποὺ ἀνοίχθηκαν κατὰ μῆκος τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων γιὰ τὴν ἀποκάλυψή τους.

2. Δοκιμαστικὲς ἐρευνες ποὺ ἔγιναν ἀνατολικά καὶ νότια ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ κτίριο καὶ ἀποσκοποῦσαν στὴν πιθανὴ ἐντόπιση χώρων ἢ ἐγκαταστάσεων, σχετικῶν μὲ τὸ Γυμνάσιο, εἶχαν σὰν ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη δυὸ τάφων, παράλληλα καὶ σὲ ἐπαφὴ τοποθετημένων μέσα σὲ περίβολο — διαστάσεων 5.30 × 5.15 μ. Οἱ δύο τάφοι βρέθηκαν στὸν ἀργὸ τοῦ Θεοχάρη Κυπριανίδη, σὲ ἀπόσταση 69.50 μ. περίπου ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ Γυμνασίου. Εἶναι κιβωτιόσχημοι, κτισμένοι μὲ μεγάλες πλίνθους καὶ κονίαμα καὶ καλύπτονταν μὲ ἀμφικλινὴ στέγη, ποὺ τὴν ἀποτελοῦσαν δύο σειρὲς ὁμοίων πλίνθων (πίν. 28α). Οἱ τάφοι περιέκλειαν μολύβδινες θῆκες — διαστάσεων 2.05 × 0.50 καὶ 0.55 μ. — μέσα στὶς ὁποῖες εἶχαν τοποθετηθεῖ ξύλινα φέρετρα. Ὁ πρῶτος τάφος ἦταν συλημένος καὶ βρέθηκε μὲ παραβιασμένο τὸ κάλυμμα, ἀνακατωμένο καὶ γεμάτο χώματα τὸ ἐσωτερικὸ τῆς θῆκης. Ὁ δεῦτερος τάφος, ποὺ ἀνήκει σὲ γυναῖκα, ἦταν ἀσύλητος καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ νομίσματα στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ. Βρέθηκαν μέσα σ' αὐτὸν γυάλινα καὶ λίθινα ἀγγεῖα μὲ φλεβώσεις (πίν. 28β), πολλὰ λεπτὰ φύλλα χρυσοῦ, χρυσὸ δακτυλίδι μὲ ἐλλειψοειδὴ δακτυλιόλιθο μαύρου χρώματος, ποὺ φέρει παράσταση δύο χειρῶν ποὺ κρατοῦν ἄνθη (πίν. 28γ), ἀσημένια δηνάρια καὶ ζεῦγος καττυμάτων ἀπὸ φελλὸ (πίν. 28δ). Τὰ κατῦματα ἀνήκουν σὲ μικρὲς παντοῦφρες ἢ ἐλαφρὰ ὑπόδηματα.

3. Νότια ἀπὸ τῆ θέσης τοῦ Γυμνασίου, στὴ δυτικὴ ὁχθὴ ρεματιᾶς, ἀνασκάφηκε πηγαδόσχημο καμίνι μὲ διάμετρο 2.80 μ. καὶ βάθος 2.30 μ. Τὰ τοιχώματα τοῦ καμινιοῦ εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ στρώμα ψημένου πηλοῦ — πάχους ± 0.24 μ. — ποὺ συχνὰ ἐπικαλύπτει τὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου, στὸν ὁποῖο ἔχει διευθετηθεῖ. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἀποκαλύφθηκαν δύο ἐπάλληλα στόμια καὶ στὸν πυθμένα σχάρα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα καὶ ἀποτμήματα ἀπὸ μελαμβαφή, ἐρυθροβαφή καὶ ἀβαφή χονδροειδῆ ἀγγεῖα.

4. Ὁ δεῦτερος σημαντικὸς καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρων τομέας τῆς ἀνασκαφῆς, ἦταν καὶ πάλι στὸ νότιο τμήμα τῆς πόλης, ΝΔ ἀπὸ τὴ βασιλικὴς τῆς ἀκρόπολης, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ ρεματιᾶς. Διαπιστώθηκε στὴ θέση αὕτῃ σημαντικὴ οἰκία τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, ποὺ μεγάλο τμήμα της θὰ πρέπει νὰ καταστράφηκε πρὶν ἀπὸ χρόνια, κατὰ τὴ διάνοιξη μὲ μηχανικὰ μέσα ἀγροτικοῦ δρόμου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν ἐρευνήθηκε ἓνα μόνο δωμάτιο τῆς οἰκίας — μήκους 5.20 μ. περίπου καὶ πλάτους 4.57 μ. —, ποὺ οἱ τοῖχοι του φέρουν τοιχογραφίες μὲ ζωηρὰ χρώματα, κόκκινο ἀνοιχτὸ καὶ βαθύ, πράσινο, γαλάζιο, κίτρινο, καφέ καὶ μαῦρο. Ἡ διακόσμηση ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιους πίνακες — ὕψους 1.40 μ., ποὺ χωρίζονται μὲ ἰωνικοὺς κίονες — ὕψους 2.22 μ. — (πίν. 29α). Οἱ κίονες ἀποδίδονται μὲ φωτοσκίαση, μὲ ὑποθετικὴ κοινὴ ἐστία φωτὸς στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ δωματίου. Στὴ θέση τῶν ἐλλείων τῶν κιονοκράνων ὑπάρχουν ἐγχάρακτα, κυκλικὰ ὀδοντωτὰ περιγράμματα ἢ κύκλοι — διαμέτρου 0.65 μ. —, σχεδιασμένοι μὲ διαβήτη, ποὺ στόλιζαν ἐπικολλημένα κοσμήματα ἀπὸ στοῦκο, πολὺ πιθανὰ ρόδακες (πίν. 29β). Ἐπάνω ἀπὸ τοὺς πίνακες ὑπάρχουν δύο ζῶνες ἐρυθροῦ χρώματος, χωρισμένες σὲ ὀρθογώνια παραλληλόγραμμα, καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτές, μία τρίτη ζώνη μὲ μικρὰ ὀρθογώνια χωρίσματα διάφορων χρωμάτων, ἐναλλάξ ἀδιακόσμητων ἢ μὲ γραμμικὴ διακόσμηση ὀκτώσχημων κοσμημάτων, τοξοειδῶν ἢ ἐλλειψοειδῶν γραμμῶν καὶ ἀπομιμήσεων φλεβώσεων μαρμάρου (πίν. 30α). Κάτω ἀπὸ τοὺς πίνακες, ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ δωματίου ὑπάρχει ζώνη ποὺ ἀπομιμεῖται πολυχρωμὴ ὀρθομαρμάρωση.

Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ δωματίου, ποὺ εἶναι ὁ καλὺτερος διατηρημένος, οἱ τοιχογραφίες σώζονται σὲ ὕψος 2.60 μ. Στὴν πλευρὰ αὕτῃ ὑπάρχουν τρεῖς ὀρθογώνιοι πίνακες — ὁ μεσαῖος μὲ ἐγγεγραμμένο ρόμβο —, ποὺ ὀρίζονται ἀπὸ δύο κίονες καὶ δύο ἡμικίονες στίς γωνίες (πίν. 29α). Ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἄλλους τοίχους ὁ νότιος πρέπει νὰ εἶναι πολὺ καταστραμμένος καὶ δὲν βρέθηκε ἀκόμη. Ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ δυτικὸς, κτισμένοι μὲ ὡμὰ πλιθιά εἶναι καὶ αὐτοὶ πολὺ καταστραμμένοι καὶ σώζονται σὲ ὕψη ποὺ ποικίλλουν ἀπὸ 0.50 μ. ἕως 1.60 μ. περίπου (πίν. 30β).

Σὲ ἀπόσταση 3.60 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ δωματίου, διαπιστώθηκε εἴσοδος ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ, στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ἀνήκει μαρμάρينو κατώ-

φλι πού βρέθηκε έσωτερικά από τή θέση αὐτή, πρὸς τὸ μέσον τοῦ δωματίου (πίν. 31α). Μία ἀντίστοιχη εἴσοδος θὰ πρέπει νὰ ὑπάρχει, σύμφωνα μὲ ἐνδείξεις, καὶ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου. 'Εδῶ, σὲ ἀπόσταση 3.90 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία καὶ 0.30 μ. περίπου ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀποκαλύφθηκε, τοποθετημένο στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου, πώρινο προστομιαῖο πηγαδιοῦ. Στὸ στόμιο καὶ στὴν ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια ὑπάρχουν βαθιᾶς ἀυλακώσεις, πού δημιούργησε τὸ σχοινὶ τῆς ἀντλήσης τοῦ νεροῦ.

Στὰ βαθύτερα στρώματα τῆς ἐπίχωσης, κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου καὶ ἀνατολικοῦ τοίχου, ἀποκαλύφθηκαν ἀποτμήματα κονιαμάτων μὲ ἀπομιμήσεις ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων καὶ ἀνάγλυφων διακοσμητικῶν θεμάτων, ὅπως γεῖσα, ἰωνικά ἐπιστύλια, γεισίποδες, φατνώματα στολισμένα μὲ ρόδακες, ἀνθοστέφανοι μὲ φύλλα καὶ καρπούς, πού τὰ ἄκρα τους στηρίζουν μικρές, σχεδὸν ὀλόγλυφες μορφές, πιθανὰ ἐρωτιδέων (πίν. 31β, 32α).

Τὰ ἀνάγλυφα αὐτὰ ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, τὰ ζωηρὰ χρώματα καὶ οἱ διακοσμητικοὶ πίνακες, πού καθὼς παρεμβάλλονται στὰ στενὰ ἀνάμεσα στοὺς κίονες μοιάζουν μὲ σκηνικὸ θεάτρου, θυμίζουν τὸ πρῶτο πομπηϊανὸ στυλ.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δωματίου μαζεύτηκαν πολλὰ ὅστρακα ἀπὸ ἄγγεῖα μελαμβαφῇ, ἐρυθροβαφῇ, τεφρόχροα καὶ ἀβαφῇ, ἀποτμήματα λύχνων, ἀγνύθες, κεφάλι μικροῦ εἰδωλίου γυναικας καὶ ἀκέφαλος κορμὸς μαρμάρινου ἀγαλματίου 'Αφροδίτης, ὕψους 0.09 μ. (πίν. 32β).

Τὰ εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ δωματίου, ἐπιτρέπουν τὴ χρονολόγηση τῆς οἰκίας στὸν 2ο π.Χ. αἰῶνα, εἶναι ὅμως πολὺ πιθανὸ πὼς ἡ οἰκία κατοικήθηκε καὶ κατὰ τὸν 1ο π.Χ. αἰῶνα.

5. Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἀκρόπολης, κοντὰ στὸ τεῖχος, ἀνασκάφηκε τὸ ἐσωτερικὸ δύο δωματίων κατοικίας τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα, πού εἶχε διαπιστωθεῖ καὶ ἐν μέρει ἐρευνηθεῖ κατὰ τὸ 1971¹. 'Ανατολικά καὶ νότια τῆς οἰκίας αὐτῆς ἔγιναν δοκιμαστικὲς τομές, πού ἀποσκοποῦσαν στὴν ἐρευνα τῆς θέσης καὶ τὴν πιθανὴ ἀποκάλυψη καὶ ἄλλων χώρων, γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ σχεδίου της. 'Αποκαλύφθηκαν κομμάτια δαπέδων, πού ἔγιναν μὲ λευκὲς κροκάλες καὶ βότσαλα, ἐπάνω σὲ ἀσβεστοκονίαμα (πίν. 32γ). Σὲ ἀπόσταση 3.40 μ. ἀπὸ διάδρομο στὰ ἀνατολικά τῶν δωματίων, βρέθηκε τετράπλευρος πεσσὸς — διαστάσεων 0.70×0.70 μ. —, μὲ τετράγωνη διαμπερὴ ὁπὴ στὸ μέσον — 0.23×0.24 μ. —, πού πιθανὰ χρησίμευε γιὰ τὴν περισυλλογὴ καὶ τὴν ἀποχέτευση τοῦ νεροῦ.

Κατὰ τὴν ἐρευνα τῆς οἰκίας βρέθηκαν ὅστρακα μελαμβαφῶν κυαθίων μὲ ἐμπαιστὴ διακόσμηση ἀνθεμίων, ὅστρακα μεγαρικοῦ σκύφου καὶ λύχνοι μελαμβαφεῖς ἢ ἀβαφεῖς. Τὸ πιὸ σημαντικὸ ὅμως εὐρημα ἦταν χρυσὸς στατήρας τοῦ Μ. 'Αλεξάνδρου, τοῦ νομισματοκοπείου τῆς 'Αμφίπολης², πού βρέθηκε

1. ΠΑΕ 1971, 54 - 56, εἰκ. 2, πίν. 71 - 74.

2. Ο.Μ. SELTMAN, Greek Coins (London 1965) 204, 207 καὶ πίν. 48, 1, 2.

στή μικρὴ ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βόρειου δωματίου. Τὸ νόμισμα φέρει κεφάλι Ἀθηναῶς στὴν κύρια ὄψη (πίν. 33α), ἐνῶ στὴν ἄλλη πλευρὰ Νίκη ποὺ κρατᾷ στεφάνι καὶ ἰστό πλοίου, καθὼς καὶ τὸ ὄνομα ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ.

Ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν δύο δωματίων μαζεύτηκαν πολλὰ κομμάτια ἀπὸ κάρβουνα.

6. Στὸν δυτικὸ τομέα τῆς ἀκρόπολης, ἀνατολικά ἀπὸ τὴν οἰκία τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ἔγινε ἐκτεταμένη ἔρευνα κατὰ μῆκος σειρᾶς παρωλίων, ποὺ καλύπτονταν ἀπὸ ἄγρια βλάστηση. Ἀποκαλύφθηκαν ἐδῶ σὲ μῆκος 27 μ. μεγάλοι λιθόπλινθοι παρωλίου, ποὺ δὲν ἀποτελοῦσαν τοῖχο, ἀλλὰ ἦταν τοποθετημένοι σὲ ἐπιφανειακά στρώματα, καθὼς καὶ τμῆμα ἀσβεστόκτιστου τοίχου, πλάτους 1.90 - 2 μ. Στὴν ἐπίχωση ποὺ κάλυπτε τὸν τοῖχο, βρέθηκε μικρὸ ἀποτμημα ἐπιγραφῆς τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα (πίν. 33β), ποὺ διασώζει σὲ τρεῖς στίχους λίγα μόνον γράμματα, χαραγμένα μὲ ἐπιμέλεια:

--- ΙΔΩΝ ---

--- Ο:ΑΘΗ ---

--- ΠΙΗ

Στὴν ἴδια θέση βρέθηκε καὶ κεφάλι ἀγάλματος γυναίκας — ὕψους 0.27 μ. — σπασμένο λοξὰ στὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου, ρωμαϊκῆς ἐποχῆς (πίν. 33γ). Οἱ κόρες τῶν ματιῶν ἀποδίδονται μὲ ὀπές, βαθιὰ λαξευμένες.

Β' ΤΥΜΒΟΣ ΣΤΗ
ΘΕΣΗ «ΚΑΣΤΑΣ»

Στὸν τύμβο στὴ θέση «Καστὰς» ἔγιναν κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ αὐτὴ περίοδο μεγάλης ἔκτασης ἔρευνες καὶ ἀποχωματώσεις στὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τομέα καὶ τὰ στρώματα τῶν ἐπιχώσεων ἀπομακρύνθηκαν ἕως τὸ ἐπίπεδο τῶν τάφων τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Σὲ τμῆμα τοῦ βόρειου τομέα ἡ ἔρευνα προχώρησε καὶ κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῶν ἀρχαϊκῶν τάφων καὶ σὲ βάθος δύο περίπου μέτρων, διαπιστώθηκε ὁ φυσικὸς βράχος.

Στὸ δυτικὸ τομέα τοῦ τύμβου ἡ τομὴ εἶχε πλάτος 22 μ. περίπου καὶ βάθος 6.50 μ. ἀπὸ τὴν τωρινὴ ἐπιφάνεια τοῦ τύμβου. Στὸ ἐπίπεδο αὐτὸ ἐμφανίζονταν οἱ τάφοι τῆς ὀψιμῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Ἀποκαλύφθηκαν καὶ ἐρευνήθηκαν συνολικὰ δέκα τάφοι (ἀρ. XLI - L), ὁκτὼ στὸ βόρειο τομέα τοῦ τύμβου καὶ δύο στὸν ἀνατολικό. Οἱ τάφοι εἶναι κιβωτιόσχημοι ἢ λακκοειδεῖς καὶ ἀνήκουν σὲ ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ. Παρακάτω ἀναφέρονται τὰ κυριότερα εὐρήματα κατὰ τάφους:

Τάφος XLI. Λακκοειδὴς παιδικὴ ταφή, στὴν ὁποία διαπιστώθηκαν τέσσερα κρανία νηπιῶν. Περιεῖχε χάλκινα κοσμήματα — βραχιόλι, πόρπες, χάλκινα ἐλάσματα — καθὼς καὶ ἓνα πρωτοκορινθιακὸ ἀρύβαλλο (πίν. 33δ).

Τάφος XLII. Κιβωτιόσχημος. Κατὰ τὴν ἐρευνά του βρέθηκαν κύλιξ

καὶ σιδερένια ὅπλα — αἰχμὴ ἀκοντίου καὶ μαχαίριδιο μὲ κοκάλινη λαβή, διακοσμημένη μὲ σειρὸς κυκλικῶν ὀπῶν (πίν. 35α).

Τάφος XLIII. Κιβωτιόσχημος. Περιεῖχε ἐξάλειπτρο, χρυσὸ ἔλασμα, λεπτὸ χρυσὸ σπειροειδὲς σύρμα, τοξόσχημη χάλκινη πόρπη, χάνδρα καὶ χάλκινη βελόνη (πίν. 34α).

Τάφος XLIV. Κιβωτιόσχημος. Κατὰ τὴν ἔρευνά του βρέθηκαν ἐξάλειπτρο, ζεῦγος χρυσῶν ἐνωτίων, χρυσὸ ἔλασμα, χρυσή ψῆφος, τοξόσχημη χάλκινη πόρπη, δύο χάλκινες βελόνες καὶ πολύχρωμη γυάλινη χάνδρα (πίν. 34β, 35β).

Τάφος XLV. Λακκοειδής. Τὸ μόνον εὔρημα τοῦ τάφου ἦταν σιδερένια λεπίδα.

Τάφος XLVI. Λακκοειδής. Βρέθηκε λογχοειδὲς σιδερένιο ὅπλο.

Τάφος XLVII. Λακκοειδής. Κατὰ τὴν ἔρευνά του βρέθηκαν ἀμφορίσκος, χάλκινη βελόνη καὶ δύο σιδερένια ἐλάσματα.

Τάφος XLVIII. Λακκοειδής, παιδικός, ἀκτέριστος.

Τάφος XLIX. Λακκοειδής, παιδικός. Περιεῖχε δύο χάλκινα βραχιόλια, περιεστραμμένο ἔλασμα καὶ ἀπροσδιόριστο σιδερένιο ἀντικείμενο.

Τάφος L. Λακκοειδής, παιδικός, ἀκτέριστος.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1981 εἶχαν ἐπισημανθεῖ τρεῖς ἀκόμῃ μακεδονικοὶ τάφοι, σὲ χαμηλὸ τύμβο ποὺ βρισκόταν σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν τάφο ποὺ ἔσκαψε στὰ 1861 ὁ Leon Heuzey. Ἡ ἀνασκαφὴ τοὺς ἄρχισε τὸ 1981, ἀλλὰ περιορίστηκε στὴν ἀποκάλυψη τῆς καμάρας τοὺς καὶ τοῦ ἀνώτερου τμήματος τῆς πρόσοψός τοὺς. Πρῶτος στόχος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1982 στάθηκε ἡ ὁλοκληρώσιμη τῆς ἀνασκαφῆς τῶν τριῶν αὐτῶν τάφων. Ὁ στόχος αὐτὸς ὁλοκληρώθηκε στὴν πρώτη φάση τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, ποὺ κράτησαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς Ἰουνίου ὡς τὰ μέσα Ἰουλίου. Ὅπως ἦταν γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1981 καὶ οἱ τρεῖς τάφοι εἶχαν συληθεῖ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ οἱ τυμβωρύχοι εἶχαν ἀναστατώσει τὸ ἐσωτερικὸ ἐνῶ ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τοὺς εἶχε εἰσχωρήσει χῶμα στὸ ἐσωτερικόν, ποὺ κάλυψε τὸ χῶρο σὲ μεγάλῳ ὕψος. Οἱ ἐργασίες λοιπὸν τοῦ 1982 προχώρησαν τόσο στὴν ἀποκάλυψη τῆς πρόσοψης τῶν τάφων ὅσο καὶ στὴν ἀφαίρεση τοῦ χρώματος ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν.

Ὁ τάφος I (διαμ. 5.75×4.04 μ.) (πίν. 36) ἔχει δρόμο κτιστὸ μῆκ. 7.40 μ. ποὺ ὁδηγεῖ στὴ δωρικὴ πρόσοψή του· τὸ ἀνοιγμα τῆς ἐξωτερικῆς εἰσόδου ἐκκλίνει μόνον μὲ ἓνα τοῖχο ἀπὸ πεπολίθους ἐξωτερικὰ τοῦ τάφου καὶ δὲν εἶχε τὴ συνηθισμένη μαρμάρινη θύρα. Ὁ προθάλαμος ἔχει στέγη ἐπίπεδη, στὴν ὁποία ὑπάρχουν πώρινοι ψευδοδοκοί, ποὺ μιμοῦνται ξύλινη κατασκευή. Τὸ ἐπίχρισμα τῶν τοίχων μιμεῖται λίθινους δόμους. Ὁ κυρίως θάλαμος στεγαζόταν μὲ καμάρα· ἡ ἐσωτερικὴ θύρα, ἀνάμεσα στὸν προθάλαμο καὶ τὸ θάλαμο ἦταν μαρμάρινη. Οἱ τυμβωρύχοι τὴν εἶχαν σπάσει καὶ τὴν εἶχαν ρίξει στὸ ἐσωτερικόν. Στὴ ΒΔ γωνία τοῦ θαλάμου ὑπῆρχε ἡ νεκρικὴ σαρκοφάγος ἡ ὁποία ἔχει ἐξωτερικὰ τὴ μορφή κλίνης. Τὰ πόδια τῆς κλίνης διαμορφώνονται πλαστικὰ μὲ μεγάλῃ ἐπιμέλειᾳ καὶ τὰ διακοσμητικὰ τοὺς στοιχεῖα — ἑλικες, ἐπικράνο, ρόδακες κλπ. — διατηροῦν σὲ πολὺ καλὴ κατάστασις τὸ χρωματισμὸ τοὺς. Ἀνάμεσα στὰ δύο πόδια ὑπάρχει γραπτὴ ζωφόρος μὲ παραστάσεις γρυπῶν. Τὸ κάλυμμα τῆς σαρκοφάγου μιμεῖται στρώμα κλίνης, ἐνῶ στὰ ἄκρα ὑπῆρχαν λίθινα προσκέφαλα. Πολλοὶ λίθοι τοῦ καλύμματος, τὰ προσκέφαλα καὶ τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς κλίνης εἶχαν ἀσπασθεῖ ἀπὸ τοὺς συλητὰς καὶ βρέθηκαν διασκορπισμένα μέσα στὸ θάλαμο. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν χωμάτων, μεταφέρουμε τὰ τμήματα τῆς μαρμάρινης θύρας ἔξω ἀπὸ τὸν τάφο καὶ ἀποθέσαμε προσω-

ρινὰ τὰ μέλη τῆς κλίνης μὲ κάποια τάξη στὸ θάλαμο· μόνον ἓνα τμήμα κατορθώσαμε νὰ τὸ ξανατοποθετήσουμε στὴ θέση του.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες ἔγιναν ἀμέσως οἱ ἀπαραίτητες στερεωτικὲς ἐργασίες τῶν θραυσμάτων ὑπερθύρων, τῶν παραστάδων καὶ τῶν λίθων τῆς ὀριζόντιας στέγης τοῦ προθαλάμου.

Ὁ τάφος II (διαστ. 3.08×3.32 μ.) εἶχε πολὺ ἀπλὴ πρόσοψη καὶ στὸ ἐσωτερικὸ μιὰ τεράστια σαρκοφάγο ποὺ καλύπτει τὰ $2/3$ περίπου τοῦ μονοθαλάμου χώρου.

Ὁ τάφος III εἶναι μονοθάλαμος (διαστ. 4×4.48 μ.). Ἡ πρόσοψή του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓναν ἐνιαῖο τοῖχο, ποὺ τελειώνει ἐπάνω σὲ ὀριζόντιο γεῖσο. Τὸ μαρμάρينو θύρωμα — κατώφλι, παραστάδες καὶ ὑπέρθυρο — μαρτυρεῖ ἐξαιρετικὰ ἐπιμελημένη ἐργασία· τὴν ἴδια ἐπιμέλεια διαπιστώνουμε καὶ στὰ δύο φύλλα τῆς μαρμαρίνης θύρας ποὺ βρέθηκαν πεσμένα καὶ σπασμένα στὸ ἐσωτερικόν.

Ἐπάνω ἀπὸ τὴ θύρα, στὴν πλατιά καὶ ὑψηλὴ ἐπιφάνεια ὑπάρχει ζωγραφικὴ παράσταση (πίν. 37). Στὸ μέσον ὀπλίτης, μὲ τὸ δόρυ ποὺ κρατεῖ μὲ τὸ ὑψωμένο δεξιὸ χέρι· ἀριστερά του ὑψηλὴ γυναικεῖα μορφή, τείνει πρὸς τὸν ὀπλίτη μὲ τὸ δεξιὸ τῆς χέρι χρυσο στεφάνι· δεξιὰ τοῦ ὀπλίτη νεανικὴ ἀνδρικὴ μορφή καθιστῇ· ἡ δεξιὰ πλευρά του εἰκονίζεται γυμνή, ἐνῶ ἡ χλαμύδα του πέφτει στὴν πλάτη του, βγαίνει ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρά του καὶ ἀναδιπλώνεται ἐπάνω στοὺς μηρούς. Στρογγυλὴ ἀσπίδα, μὲ «ἐπίσημα» ἀετὸ ἀκουμπᾷ στὸ κάθισμά του καὶ καλύπτει μέρος τῶν γοφῶν καὶ τῶν μηρῶν του.

Θεωρῶ βέβαιον ὅτι ὁ κεντρικὸς ὀπλίτης εἰκονίζει τὸν νεκρὸ· ἡ γυναικεῖα μορφή πρέπει νὰ ἀποτελεῖ προσωποποίηση εἴτε τῆς Μακεδονίας εἴτε τῆς Ἀρετῆς, ἡ ὁποία στεφανώνει τὸν πολεμιστὴ γιὰ τὴν ἀνδρεία του· ἡ καθιστῇ μορφή πρέπει νὰ ἀποτελεῖ ἀντίστοιχο τῆς γυναικείας καὶ νὰ ἐκφράζει τὸ ἰδανικὸ τοῦ πολεμιστῆ· μία πρώτη σκέψη θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὅτι ἔχουμε τὸν Ἄρη — ἄλλωστε τὸ κάθισμα φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀσπίδες - τρόπαιο; —, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται καὶ ἡ μορφή τοῦ Ἀλεξάνδρου· ὅπωςδήποτε δὲν πρόκειται, κατὰ τὴ γνώμη μου, γιὰ ἀνθρώπινη μορφή ποὺ σχετίζεται μὲ τὸν νεκρὸ πολεμιστῇ.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τάφου (3×3.48 μ.), ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τμήματα τῆς θύρας, βρέθηκαν πολλὰ μαρμάρινα καὶ πώρινα κομμάτια. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ δὲν εἶναι ἀκόμη δυνατὸ νὰ ἐρμηνευθοῦν. Πολλὰ ὅμως, μαρμάρινα καὶ πώρινα, ἀνήκουν σὲ ἓνα μαρμάρينو θρόνο, χωρὶς ἐρεισίνωτο. Μὲ τὴ βοήθεια τοῦ θαυμάσιου τεχνίτη κ. Σπ. Καρδάμη, ποὺ ἦταν καὶ ὁ ἐκτελεστὴς τῶν στερεωτικῶν ἐργασιῶν στὸν τάφο I, κατορθώσαμε καὶ συναρμολογήσαμε τὸ θρόνον· ἐπίσης βρήκαμε τὴν ἀρχικὴν θέση του, ποὺ εἶναι στὸ μέσον τοῦ πίσω τοίχου τοῦ τάφου. Τοποθετήσαμε λοιπὸν τὰ πρόχειρα συναρμολογημένα μέλη στὴ θέση τους καὶ διαπιστώσαμε ὅτι ἐπάνω ἀπὸ τὸ θρόνον, στὸν τοῖχο τοῦ τάφου, ὑπῆρχε χρωματι-

στή μίμηση ἑρεσίνωτου, πού ἀποτελεῖται ἀπὸ κόκκινα τετράγωνα πού χωρίζονται μὲ λευκὲς ζώνες: Εἶναι πρόδηλο ὅτι οἱ λευκὲς ζώνες θέλουν νὰ παραστήσουν τὰ ἐξέχοντα λευκὰ τμήματα καὶ τὰ κόκκινα τετράγωνα τὰ εἰσέχοντα διάχωρα τοῦ ἑρεσίνωτου πού εἶχαν αὐτὸ τὸ χρωματισμό. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι βρέθηκε καὶ ὁ μαρμάρινος «θρήνυς» — ὑποπόδιο — τοῦ θρόνου.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού ἔχουμε στὴ διάθεσή μας θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε πὼς ὁ τάφος μὲ τὴν τοιχογραφία εἶναι ὁ ἀρχαιότερος καὶ χρονολογεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ 3ου π.Χ. αἰώνα. Ὁ μεγάλος διθάλαμος — τάφος I — πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ἴδιου αἰώνα — ὕστερα ἀπὸ τὸ 250 π.Χ. — καὶ στὴν ἴδια ἴσως ἐποχὴ ἀνήκει καὶ ὁ μικρότερος τάφος III — ἂν δὲν εἶναι ἀκόμη νεώτερος — ἀρχὲς 2ου π.Χ. αἰώνα.

Ὁ τάφος τοῦ *Heuzey* εἶχε καταχωσθεῖ ἐδῶ καὶ πολλὰ χρόνια καὶ συχνὰ ἀναφερόταν ὡς τελείως κατεστραμμένος. Πραγματικὰ ἓνας τεράστιος λάκκος σκεπασμένος μὲ ἄγριους θάμνους μαρτυροῦσε ὅτι πρέπει νὰ εἶχε ὑποστεῖ σημαντικὴ καταστροφή. Θεώρησα λοιπὸν χρήσιμο νὰ ἐπιχειρήσω τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου· πραγματικὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν θάμνων καὶ τῶν χωμάτων πού εἶχαν γεμίσει τὸ λάκκο διαπιστώσαμε πὼς ἡ καμάρα τοῦ τάφου εἶχε τελείως καταστραφεῖ καὶ οἱ λίθοι εἶχαν ἀφαιρεθεῖ. Ἀλλὰ ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς ἔδειξε ὅτι οἱ κάθετοι τοῖχοι σώζονται σὲ ἀρκετὸ ὕψος καὶ μᾶς δίνουν μὲ σαφήνεια τὴν κάτοψή τους. Ἀπὸ τὶς πληροφορίες καὶ τὰ σχέδια τοῦ L. Heuzey καὶ H. Daumet ἦταν προφανὲς ὅτι οἱ Γάλλοι ἀνασκαφεῖς δὲν εἶχαν ἀποκαλύψει ὀλόκληρη τὴν πρόσοψη. Προχωρήσαμε λοιπὸν στὶς ἐργασίες τῆς ἀποκάλυψης. Μολονότι ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὴν πρόσοψη δὲν εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὸ, ἓνα κινητὸ εὔρημα ἀποζημίωσε, νομίζω, τὴν προσπάθειά μας: στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς πρόσοψης καὶ σὲ ὕψος δύο περίπου μέτρων ἀπὸ τὸ δάπεδο βρέθηκε τὸ μεγαλύτερο τμήμα ἐνὸς ἀμφορέα· θεωρῶ ἀναμφίβολο ὅτι ὁ ἀμφορέας δὲν ἀνήκει στὰ «μπάζα» πού γέμιζαν τὸ δρόμο, γιατί πρέπει νὰ εἶχε ἀποτεθεῖ ἀκέραιος, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο — ὑποθέτω ὅτι τὸ τμήμα τοῦ ἀμφορέα πού λείπει ἔσπασε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1981 καὶ πετάχτηκε. Στὴ λαβὴ τοῦ ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: ΘΑΣΙΩΝ - ΚΡΙΝΟΜΕΝΗΣ. Ἐπειδὴ γνωρίζουμε ἀπὸ ἀρκετοὺς ἄλλους θαστίτικους ἀμφορεῖς τὸν ἄρχοντα Κρινομένη, μπορούμε νὰ χρονολογήσουμε τὸν τάφο στὸ τελευταῖο τρίτο τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴ χρονολογία πού ἀρχικὰ εἶχε δοθεῖ σὲ αὐτόν, τὴν ὁποία εἶχαν ἀμφισβητήσει τελευταῖα μερικοὶ ἐρευνητές.

Στὴ δεύτερη περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς — Αὐγούστος - Ὀκτώβριος — ὁ στόχος μας στάθηκε ἡ πόλη. Συνεχίσαμε πρῶτα τὴν ἐρευνα ἐνὸς ἐλληνιστικοῦ κτίσματος πού εἶχαμε ἀποκαλύψει τὸ 1981, ἀνατολικὰ τοῦ ἀνακτόρου. Μὲ δοκιμαστικὰς τάφρους σὲ τρία σημεῖα βόρεια ἀπὸ τὰ ἀνάκτορα ἐπισημάνσαμε τὴν ὑπαρξὴ θεμελίων ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν κτιρίων. Σὲ σύντομο διάστημα διαπιστώσαμε πὼς ἓνα ἀπ' αὐτὰ παρουσίαζε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον καὶ περιορί-

σαμε τὴν ἔρευνά μας κατὰ κύριο λόγο σ' αὐτό. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν περισσό-
τερο σημαντικὸ ἀπὸ ὅσο μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ἀρχικά. Τὸ κτίριο εἶναι
ἓνας μικρὸς ναὸς (8 × 5 μ.) μὲ πρόναο καὶ σηκό, ἀλλὰ μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ
N πρὸς B — ἡ θύρα ἦταν στὰ βόρεια. Στὸν πίσω τοῖχο τοῦ σηκοῦ ὑπῆρχαν δύο
βάσεις ἀγαλμάτων (πίν. 38α) καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτὲς βάσεις γιὰ τὴ στήριξη τραπε-
ζοφόρων, πράγμα πού σημαίνει τὴν ὑπαρξὴ ἱερῆς τράπεζας. Ἐξω ἀπὸ τὸν ναὸ
βρέθηκαν δύο μαρμάρινες βάσεις ἀγαλμάτων — ἴσως καὶ ἡ θεμελίωση τρίτης.
Ἡ μία ἀπὸ αὐτὲς, πού σώζει τίς δύο βαθμίδες της, φέρει στὴν ὀψὲς της ἐπι-
γραφή. Ἡ χάραξη εἶναι ἐξαίρετικά ἐπιμελημένη. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς
μᾶς δίνει τὸ ὄνομα τῆς ἀναθέτριας καὶ τὸ ὄνομα τῆς θεότητος. Γράφει (πίν. 38β):

ΕΥΡΥΔΙΚΑ ΣΙΡΡΑ ΕΥΚΛΕΙΑΙ

Ἡ μορφή τῶν γραμμάτων ἐπιτρέπει τὴ χρονολόγηση στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα.
Ἡ Εὐκλεία εἶναι θεότητα γνωστὴ καὶ στὴν Ἀθήνα, ὅπου ὑπῆρχε ναὸς της,
ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες ἐλληνικὲς περιοχές. Τὸ ὄνομα τῆς ἀναθέτριας: *Εὐρυδίκαι*,
εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ γνωστὰ μακεδονικὰ ὀνόματα. Τὸ πατρώνυμο: *Σίρρα*, ὅμως
δὲν εἶναι τόσο κοινό. Ὡστόσο ὑπάρχει μία Εὐρυδίκαι Σίρρα, καὶ αὕτὴ εἶναι ἡ
μητέρα τοῦ Φιλίππου τοῦ II, σύζυγος τοῦ Ἀμύντα τοῦ III, διάσημη καὶ δυνα-
μικὴ ὅσο περίπου καὶ ἡ Ὀλυμπιάδα. Πιστεύω πὼς ἡ ποιότητα τόσο τῆς βάσης
ὅσο καὶ τῆς χάραξης συμφωνοῦν μὲ τὴν ὑψηλὴ θέση τῆς ἀναθέτριας καὶ μᾶς
ἐπιτρέπουν νὰ δεχθοῦμε ὅτι πρόκειται γιὰ βασιλικὸ ἀνάθημα. Ἡ σημασία
αὐτῆς τῆς ταύτισης εἶναι ἀξιόλογη, ἀλλὰ εἶναι πρόωρη αὕτὴ τὴ στιγμή κάθε
συζήτηση.

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση νότια ἀπὸ τὸ ναὸ — καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια ἀπὸ
τὸ ἀνάκτορο — ὁ ἐπιστάτης τῆς ἀνασκαφῆς Κώστας Παυλίδης παρατήρησε
πὼς διακρινόταν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ἓνας μεγάλος πωρόλιθος· ὅταν
ἐπιχείρησε νὰ ξεχωρίσει τὰ ὄριά του διαπίστωσε τὴν ὑπαρξὴ καὶ δεύτερου
μικρότερου. Ἡ ὑπόδειξή του αὕτὴ στάθηκε ἡ ἀφορμὴ τῆς πιὸ σημαντικῆς
ἀποκάλυψης τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς. Βεβαιώθηκε ἀμέσως πὼς τὸ μέγεθος
τοῦ λίθου ἀπέκλειε τὴν περίπτωσιν νὰ ἀνήκει σὲ ἰδιωτικὴ κατασκευή, ἐνῶ ἡ
διαμόρφωση τοῦ ἐδάφους μὲ ὁδηγοῦσε πρὸς ὑποθέσεις τόσο ἐλκυστικὲς πού
δίσταζα νὰ πιστέψω στὴν ὀρθότητά τους. Ἀπὸ τὸ 1980 ἡ ἀναζήτησις τοῦ ἱστο-
ρικοῦ θεάτρου τῶν Αἰγῶν, ὅπου εἶχε δολοφονηθεῖ ὁ Φίλιππος, ἀποτελοῦσε
σταθερὴ, ἀλλὰ ἀβέβαιη ἐπιδιώξή μας. Ἐτσι καὶ ἡ ἀμυδρὴ ἔστω ἐλπίδα πού
γέννησε ἡ ὑπόδειξίς του ἐπιστάτη μὲ ὁδήγησε στὴ διακοπὴ κάθε ἄλλης ἐργα-
σίας — ἐκτὸς τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μικροῦ ναοῦ — καὶ στὴ συγκέντρωση τῶν
δυνάμεών μας στὴ θέσιν αὐτή. Τὰ ἀποτελέσματα φάνηκαν σύντομα. Τὴ δεύ-
τερη κιόλας μέρα τῶν ἐργασιῶν βεβαιωθήκαμε ὅτι ὁ λίθος αὐτὸς ἀνῆκε στὸ
δυτικὸ ἄκρο τοῦ πετάλου τῆς ὀρχήστρας, ἀπ' ὅπου ἄρχιζε καὶ ἡ θεμελίωση τοῦ
ἀναλήμματος τῆς δυτικῆς παρόδου. Ὑστερα ἀπὸ συντονισμένη ἐργασία μπορέ-

σαμε καὶ ἀποκαλύψαμε ὁλόκληρο τὸ πέταλο τῆς πρώτης σειρᾶς τῶν ἐδωλίων (πίν. 39α-β) ποὺ σώζονται σὲ ἄριστη κατάσταση. Τὰ ἐδῶλια μοιράζονται σὲ 9 κερχίδες καὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ καλὸ πωρόλιθο. Πίσω ἀπὸ τὰ ἐδῶλια δημιουργεῖται διάδρομος γιὰ τὴ δεύτερη σειρὰ ἐδωλίων, ἡ ὁποία ὅμως, ὅπως καὶ οἱ ὑπόλοιπες, φαίνεται ὅτι ἦταν ξύλινη. Σὲ ὅλη τὴν περιφέρεια τῆς ὀρχήστρας σώζεται θαυμάσια τὸ ρεῖθρο γιὰ τὴ συλλογὴ τῶν νερῶν τῆς βροχῆς.

Ἡ ἀνατολικὴ πάροδος σώζει τὸ ἀνάλημμά της σὲ μεγαλύτερο ὕψος, ἀλλὰ μόνον ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς θὰ δείξει τὴ μορφή αὐτοῦ τοῦ ἀναλήμματος.

Ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῆς σκηνῆς σώθηκε μόνο τὸ ἀνατολικὸ τμήμα, ποὺ σχηματίζει Γ. Τέλος στὸ κέντρο τῆς ὀρχήστρας βρέθηκε ὁ λίθος, ὅπου στηριζόταν ἡ θυμέλη.

Τὸ μέγεθος τοῦ θεάτρου, τοῦ ὁποίου ἡ διάμετρος εἶναι 28.44 μ., ἡ πολὺ καλὴ κατάστασή του καὶ διατήρηση καθὼς καὶ ἡ γειτνίασή του πρὸς τὸ ἀνάκτορο συμπληρώνουν τὴν ἐπιβλητικὴ εἰκόνα ποὺ ἀποκομίζει ὁ θεατῆς ἀπὸ τὰ λείψανα τῶν δημόσιων οἰκοδομημάτων ποὺ ἔχουν ἀνασκαφεῖ ὡς τώρα στὴ Βεργίνα καὶ διαλύουν κάθε ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ χώρου μὲ τὴν ἀρχαία πρωτεύουσα τῶν Μακεδόνων, τὴς Αἰγές. Ἔτσι ἡ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βεργίνας γίνεται ὄχι μόνον ἐξαιρετικὰ ἐλπιδοφόρα, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαστικά, γιὰ τὴν ἀναζήτηση σημαντικῶν ἱστορικῶν τεκμηρίων τῆς πρώιμης ἱστορίας τοῦ μακεδονικοῦ ἑλληνισμοῦ.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΑΠΟΝΙΚΟΣ

7. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗΝ ΠΕΛΛΑ

(Πίν. 40 - 47)

ΑΓΟΡΑ

Συνεχίστηκε για μία ακόμη περίοδο, από τις 8 'Ιουνίου 1982, η ανασκαφική έρευνα στα καταστήματα - εργαστήρια, που έντοπίστηκαν το 1980 και μερικά ανασκάφηκαν το 1981 στην περιοχή μεταξύ του χωριού Π. Πέλλα και του αρχαιολογικού χώρου.

Η σωστική ανασκαφή του 1980 και η συστηματική του 1981 έφερε στο φως τμήμα στωικού οικοδομήματος, το οποίο αποτελούνταν από σειρά δεκατεσσάρων συνολικά δωματίων διατεταγμένων ανά δύο στον τύπο προθαλάμου - θαλάμου, που ανοίγουν στα δυτικά με στοά σε στυλοβάτη και λίθινο ρεῖθρο ("Εργον 1981, σ. 20 - 21).

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο η έρευνα στράφηκε κατά κύριο λόγο στην αποσαφήνιση του αρχιτεκτονικού σχεδίου του οικοδομήματος, τη διερεύνηση της πολύτιμης για την ύστερη ελληνιστική περίοδο κοροπλαστικής και κεραμικής των καταστημάτων του και την επίλυση ρυμοτομικών προβλημάτων, που σχετίζονται άμεσα με την περιοχή του ανασκαμμένου χώρου, αναφέρονται όμως γενικότερα σε ολόκληρη την αρχαία πόλη.

Για την επίτευξη των παραπάνω στόχων η ανασκαφή συνεχίστηκε τόσο προς Βορρά, όσο και προς Δυσμάς. Διανοίχτηκε σημαντικός αριθμός δοιμαστικών τομών σε έκταση 62.500 μ² και τα αποτελέσματα υπήρξαν ιδιαίτερα εντυπωσιακά από κάθε άποψη. Αποκαλύφθηκε έτσι η 'Αγορά της αρχαίας πόλης, που αποτελείται από έναίιο συγκρότημα στοών με καταστήματα, που περιβάλλουν κεντρικό ορθογώνιο χώρο διαστάσεων 200.15 μ × 180.50 μ. και καταλαμβάνουν μαζί με τα καταστήματα - εργαστήρια το συνολικό πλάτος πέντε (5) οικοδομικών τετραγώνων της αρχαίας πόλης. Οί τέσσερις στοές με τα καταστήματά τους εντάσσονται απολύτως μέσα στο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης, διασχίζονται από οδούς και λεωφόρους, που είναι ένσωματωμένες στο αρχιτεκτονικό σχέδιο των κτιρίων, έχουν δέ έναν αριθμό σημαντικών υδραυλικών εγκαταστάσεων παροχής και αποχέτευσης των υδάτων.

Αναλυτικότερα οί εργασίες της φετινής περιόδου έχουν ως εξής:

Στη στοά, η οποία όρίζει την ανατολική πλευρά της αγοράς, το νότιο μέρος της οποίας ανασκάφτηκε κατά το 1980 - 1981, συνεχίστηκε η αποκάλυψη προς Βορρά των διπλών δωματίων στον τύπο προθαλάμου-θαλάμου. Αποκα-

λύφθηκαν καὶ ἐρευνήθηκαν ἄλλα ἑξι διπλὰ δωμάτια, συνολικὰ δηλαδὴ δώδεκα καὶ καθαρίστηκε ἡ στοά, ὁ στυλοβάτης καὶ τὸ ρεῖθρο τοῦ (πίν. 40α). Οἱ διαστάσεις τῶν δωματίων εἶναι οἱ ἴδιες μὲ αὐτὲς τῶν προηγούμενων ἐτῶν, δηλ. 5×5 στὰ ἀνατολικά καὶ 5×7 στὰ δυτικά. Στὰ βόρεια τῶν δύο τελευταίων πρὸς Βορρὰ δωματίων σχηματίζεται μεγάλη πύλη ἀνοίγματος 15 μ. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πύλης ὀρίζεται μὲ στυλοβάτη, ἐπάνω στὸν ὁποῖο πατοῦσαν πιθανότατα δύο πεσσοκίονες ἀνάμεσα σὲ παραστάδες, ὅπως δείχνει τμῆμα πεσσοκίονα, ποὺ βρέθηκε στὴ θέση αὐτῇ. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς πύλης ὀρίζεται ἀπὸ τὸ στυλοβάτη τῆς στοᾶς. Στὴν πύλη αὕτῃ ὡδηγοῦσε μεγάλη λεωφόρος, ἴσου πλάτους (15 μ.), ἡ ὁποία διέσχιζε τὸν κεντρικὸ χῶρο τῆς Ἀγορᾶς καὶ τὴν πόλη ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά, διαιρώντας τὴν ἀγορὰ σὲ δύο μέρη (πίν. 40β, 41α).

Στὰ ἀνατολικά τῆς πύλης καὶ τῆς πρόσβασής της διαπιστώθηκε διασταύρωση ὁδῶν, ἡ ὁποία ὀρίζεται ἀπὸ τὴ λεωφόρο τῶν 15 μ. καὶ ὁδὸ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, πλάτους 6 μ., ποὺ βρίσκεται 10 μ. ἀνατολικά τῶν διπλῶν δωματίων τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς. Στὴν ὁδὸ αὕτῃ φαίνεται ὅτι ἀνοίγει τρίτη σειρὰ δωματίων τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, ποὺ βρισκόταν σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὰ διπλὰ δωμάτια στὰ δυτικά, λόγω τῆς διαμόρφωσης τοῦ βράχου ποὺ βρίσκεται ψηλότερα κατὰ 1.5 περίπου μέτρο.

Δοκιμαστικὲς τομὲς ποὺ ἀνοίχτηκαν στὰ βόρεια τῆς πύλης καὶ τῆς πρόσβασής της ἀπέδειξαν ὅτι ἡ ἀνατολικὴ στοὰ συνεχίζεται πρὸς Βορρὰ. Ἡ ἀποκάλυψη μάλιστα τῆς ΒΑ γωνίας τοῦ στυλοβάτη της ἀπέδειξε ὅτι τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς ἀνέρχεται σὲ 180.50 μ. (πίν. 41β). Δοκιμαστικὲς τομὲς στὴ βόρεια στοὰ ἀπέδειξαν ὅτι καὶ αὕτῃ ἔχει διάταξη διπλῶν δωματίων στὸν τύπο προθαλάμου - θαλάμου. Ὑπάρχουν δὲ ἀρκετὲς ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξὴ σειρᾶς τρίτου δωματίου, τὸ ὁποῖο ἀνοίγει σὲ λεωφόρο πρὸς Βορρὰ καὶ βρίσκεται σὲ ψηλότερο ἐπίπεδο ἀπὸ τὰ προηγούμενα.

Τὸ νότιο μέρος τῆς κεντρικῆς πλατείας τῆς ἀγορᾶς κλείνει στοά, ποὺ τὸ συνολικὸ μῆκος τοῦ στυλοβάτη της φτάνει τὰ 200.15 μ., ἐνῶ μαζὶ μὲ τὰ δωμάτια φτάνει τὸ μῆκος τῶν 255 μ. (πίν. 42α). Ἰκανὸς ἀριθμὸς δοκιμαστικῶν τομῶν ἀπέδειξε ὅτι καὶ ἡ στοὰ αὕτῃ ἔχει σειρὰ ἀπὸ τρία καταστήματα - ἐργαστήρια, ποὺ τὰ δύο ἀνοίγαν πρὸς τὸν κεντρικὸ χῶρο τῆς πλατείας στὰ βόρεια, τὸ δὲ τρίτο πρὸς τὰ νότια, σὲ δρόμο πλάτους 6.40 μ. ποὺ βρίσκεται στὰ βόρεια τοῦ τετραγώνου I.2 (ΑΔ 19, 1964, Χρονικά, 335, εἰκ. 1) καὶ τοῦ τετραγώνου I.4 (ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, 413, εἰκ. 1). Ἐτσι οἱ χῶροι οἱ ὁποῖοι ἀνασκάφηκαν πλημμελῶς κατὰ τὸ 1964, βορείως τοῦ τετραγώνου 4, ἀνήκουν στὰ νότια δωμάτια τῆς νότιας στοᾶς.

Σὲ μία τομῇ, ἡ ὁποία ἀνοίχτηκε στὰ ΒΑ τοῦ τετραγώνου I.2, στὴν ὁδὸ ἀνατολικά τοῦ τομέα I, ἀποκαλύφθηκε ὅτι ἡ ὁδὸς αὕτῃ, μέσω μεγάλης πύλης στὴ νότια στοά, ἀνοίγματος 5.10 μ., ὡδηγοῦσε στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς ἀγο-

ρᾶς (πίν. 42β, 43α). Τμήμα επικράνου από παραστάδα τῆς πύλης σώθηκε στο σημεῖο αὐτό. Αὐλακίδες ἀπὸ τὴ διέλευση ἀμαξιτῶν ἐξάλλου διατηροῦνται ἐπάνω στὰ θεμέλια. Πιθανότατα ὑπῆρχε ἀντίστοιχος πυλώνας καὶ στὴ βόρεια στοά, γεγονὸς ποὺ θὰ ἀποδείχθῃ σύντομα μὲ δοκιμαστικὲς τομές. Τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀγορᾶς ἐκκλίνει τέταρτη στοά (πίν. 43β). Ἐνα τμήμα τῆς ὑποθεμελίωσής της στὰ νότια ἀποκαλύφθηκε σὲ μῆκος 20 μ. περίπου. Ἀποδείχθηκε ἀκόμη ὅτι ἓνα μικρὸ τμήμα τῆς στοᾶς αὐτῆς ἀπὸ τρία διπλὰ δωμάτια, τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀνασκαφῆ τὸ 1962 ὡς τετράγωνο 6 τοῦ τομέα Ι, ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητά μέρος τῆς σειρᾶς τῶν δύο ἀπὸ τὰ τρία δωμάτια τῆς δυτικῆς στοᾶς. Ἀπὸ τὰ δωμάτια αὐτὰ τὸ δυτικὸ προφανῶς ἄνοιγε στὰ δυτικὰ σὲ ὁδὸ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸς Ν, ποὺ περνοῦσε δυτικὰ τοῦ τετραγώνου 5 τοῦ τομέα Ι, σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο, καὶ τὰ δύο ἄλλα στὰ ἀνατολικά, στὴν κεντρικὴ πλατεία τῆς ἀγορᾶς.

Ἡ κανονικότητα τῶν χώρων τῶν τεσσάρων στοῶν, τὸ δέσιμο τῶν ἐπιμέρους ἀρχιτεκτονικῶν ἐνοτήτων (στυλοβάτη, ρεῖθρου, τοίχων κλπ.) δείχνουν ὅτι ἔχει ἐντοπιστεῖ καὶ ὀριοθετηθεῖ μία γιγαντιαία κατασκευὴ ἀπολύτως ἐνιαία, τουλάχιστον γιὰ τὴν ἑλληνιστικὴ τῆς φάση.

Ἡ ἀνάπτυξη τῶν μερῶν τῆς Ἀγορᾶς ἐντάσσεται ἀπολύτως μέσα στὸ ρυμοτομικὸ σύνολο τῆς πόλης, μὲ τὴν πρόβλεψη λεωφόρων καὶ ὁδῶν ποὺ ἔδιναν πρόσβαση στὸν κεντρικὸ χώρο τῆς ἀγορᾶς καὶ ὑποβοηθοῦσαν τὴν κυκλοφορικὴ εὐρυθμία τῆς πόλης. Ἰδιαίτερη προσοχὴ δόθηκε στὴν ἐκμετάλλευση τῆς γεωλογικῆς διαμόρφωσης τοῦ ἐδάφους. Ἐτσι ὁ πυρῆνας τοῦ ἐσωτερικοῦ τετραγώνου τῶν στοῶν μὲ τὰ διπλὰ δωμάτια ἀναπτύσσεται σὲ ἓνα ἐπίπεδο μὲ τὴ λάξευση στὰ βόρεια καὶ ἀνατολικά τοῦ φυσικοῦ βράχου, καὶ τὴν ἰσοπέδωση στὰ νότια καὶ δυτικά. Ἡ σειρὰ ὅμως τοῦ τρίτου, ἐξωτερικοῦ δωματίου τῶν στοῶν ἀνοίγει πάντα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ πρὸς τὶς ὁδοὺς καὶ λεωφόρους ποὺ περιβάλλουν τὶς στοὰς καὶ προσαρμόζεται πάντα στὶς ἐδαφολογικὲς συνθήκες τοῦ χώρου ὅπου βρίσκονται.

Οἱ ἐδαφολογικὲς συνθήκες ἐπέβαλαν ἰδιαίτερη φροντίδα γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων τῆς ἀγορᾶς, ἰδιαίτερα στὸ βόρειο καὶ νότιο μέρος λόγω τοῦ ἐπικλινούς τοῦ ἐδάφους. Ἐτσι στὸ νότιο μέρος τῆς ἀγορᾶς βρέθηκαν τρεῖς ὀχετοί, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ δύο ἰδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων, πλάτους 0.80 μ. καὶ βάθους 1 μ. περίπου, διοχέτευαν τὸ νερὸ πρὸς νότια, κάτω ἀπὸ τὸ κτίριο, πρὸς τὶς ὁδοὺς τῆς πόλης. Στὸ βόρειο μέρος τῆς ἀγορᾶς ἀποκαλύφθηκε λίθινο ρεῖθρο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, ποὺ συγκέντρωνε τὰ νερά τῆς λεωφόρου, ποὺ προφανῶς ὑπῆρχε βόρεια τῆς βόρειας στοᾶς. Ἀνάλογο ρεῖθρο συγκέντρωνε καὶ τὰ νερά τῆς μεγάλης πύλης στὴν ἀνατολικὴ στοά. Ἐνας μάλιστα πῆλινος ἀγωγὸς κάτω ἀπὸ τὴν πύλη αὐτὴ ἔφερε πόσιμο νερὸ στὸν κεντρικὸν ὅροστον τῆς Ἀγορᾶς.

Ἡ κεντρικὴ πλατεία τῆς Ἀγορᾶς φαίνεται ὅτι κοσμοῦνταν μὲ μνημεῖα, καὶ

πιθανῶς καὶ ἄλλα κτίρια, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση ἀψιδωτῆς κατασκευῆς ἀπὸ καλοδοουλεμένους πώρινους λιθόπλινθους. πού βρέθηκε στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς κεντρικῆς πλατείας.

Ἡ ἀνασκαφὴ κατὰ τὴ φετινὴ περίοδο ἔδωσε σημαντικὸ ἀριθμὸ κινητῶν εὐρημάτων.

Ἀξιοπαρατήρητη εἶναι ἡ μεγάλη ποικιλία τόσο τῶν μητρῶν ὅσο καὶ τῶν εἰδωλίων, πού βρέθηκαν στὰ δωμάτια τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς, τὰ ὅποια χρησιμοποιοῦντο ὡς ἐργαστήρια κοροπλαστικῆς (πίν. 44, 45, 46α-β). Βρέθηκε σημαντικὸς ἀριθμὸς ἀπὸ μῆτρες γυναικείων μορφῶν, ὕψους 0.30 ὡς 0.40 μ., γυναικείων εἰδωλίων, ἀνδρικών μορφῶν, σειληνῶν, ζώων, θεατρικῶν καὶ Διο-νυσιακῶν μορφῶν.

Πολλὰ εἰδώλια ἀπεικονίζουν τὴν Ἀθηνᾶ, τὸν Διόνυσο, τὴν Ἀφροδίτη κλπ. Μεγάλες μάζες πηλοῦ γιὰ χρῆση παραμένουν ἀκόμα στὰ δάπεδα τῶν δωματίων.

Ἀνάμεσα στὰ κινητὰ εὐρήματα ἰδιαίτερη θέση κατέχει χάλκινο χέρι ἐξαιρετικῆς κατασκευῆς, πού προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα φυσικοῦ μεγέθους, καὶ σώζεται ἀπὸ τὸ ὕψος τῶν ὤμων σὲ ἄριστη κατάσταση (πίν. 46γ). Ἀκόμη στὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκε μαρμάρινο ἀγαλματίδιο Ἀθηνᾶς, ἑκατοντάδες ἀπὸ χάλκινα νομίσματα, πολλὲς ἐνσφράγιστες λαβὲς ἀμφορέων, λυχνάρια καὶ πολλὰ ἀγγεῖα. Ἕνας πολὺ μεγάλος ἀριθμὸς ἀπὸ τὰ λακωνικὰ κεραμίδια ἔφερε σφραγίδες *ΒΑΣΙΛΙΚΟΣ* ἢ σύντμηση *ΒΑ* (Βασιλικὸς) ἢ σύντμηση καὶ ὄνομα (Εὐάρχος κλπ.) γνωστὲς ἀπὸ τίς παλιὲς ἀνασκαφὲς τῆς Πέλλας.

Τὸ στῦλ τῶν εἰδωλίων, οἱ ἐνσφράγιστες λαβὲς, τὰ νομίσματα καὶ ἡ τοικοδομία τοποθετοῦν τὸ κτίριο αὐτὸ σὲ μία ἐνιαία χρονολογικὴ περίοδο, στὰ χρόνια τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε'.

Ἐλπίζουμε ὅτι πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος τῆς φετινῆς περιόδου θὰ μporέσουμε νὰ καθορίσουμε τὴ διάταξη τῶν γύρω ἀπὸ τὴν ἀγορὰ οἰκοδομικῶν τετραγώνων γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν τὸ ἱπποδάμειο σύστημα, πού γνωρίζουμε ὅτι ἐφαρμόστηκε στὸ νότιο τμῆμα τῆς πόλης, συνεχίζεται κατὰ τὴν ἴδια διάταξη καὶ στὰ βόρεια τῆς ἀγορᾶς.

Μὲ τὰ συμπεράσματα τῶν ἀνασκαφῶν στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἔχουμε ἀποκτήσει ἀρκετὰ καθαρὴ εἰκόνα τοῦ κέντρου τῆς ἀρχαίας πόλης.

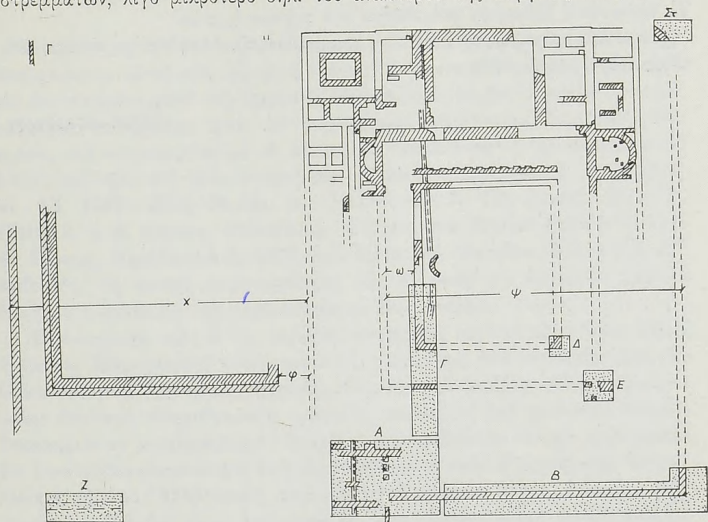
Ἀμεσος στόχος τῶν προσεχῶν ἀνασκαφῶν θὰ εἶναι ἡ διερεύνηση τοῦ χώρου μεταξὺ τῆς Ἀγορᾶς καὶ τῆς Ἀκρόπολης, πού πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι βρίσκονται στὴν ἴδια εὐθεία, γιὰ νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ὁ χώρος αὐτὸς ἀνήκει σὲ οἰκιστικὴ περιοχὴ ἢ βρίσκειται ἐκεῖ τὸ διοικητικὸ κέντρο τῆς πόλης.

Θὰ προσπαθήσουμε ἀκόμη νὰ διαπιστώσουμε ἂν ὑπάρχει θέατρο καὶ στὴν Πέλλα, ὅπως καὶ στὴ Βεργίνα, στὴ σχετικὰ ἀπότομη πλαγιά κάτω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη. Γιατὶ εἶναι φυσικὸ νὰ ἀκολουθεῖται μία ἐνιαία πολεοδομικὴ μορφή σὲ δύο πόλεις πού κατοικοῦνταν ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἀνθρώπους.

Τὴν ἀνασκαφὴ διενήργησε ὁ ἐπιστημονικὸς συνεργάτης κ. Γιάννης Ἀκαμάτης.

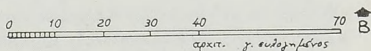
ΑΚΡΟΠΟΛΙΣ (εἰκ. 1)

Στὴν Ἀκρόπολιν συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἡ ὁποία ἀποκάλυψε σπουδαϊότατο ὀρθογώνιο κτίριο, ἐξωτ. διαστ. 78.5×97.5 μ., ἐμβαδοῦ 7.5 στρεμμάτων, λίγο μικρότερο δηλ. τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας. Στὸ κέντρο

ΠΕΛΛΑ — Ακρόπολις

A-Z Ανασκαφικὲς τομὲς 1982

Εἰκ. 1. Ἡ ἀκρόπολις τῆς Πέλλας.

τοῦ κτιρίου ὑπάρχει περίστυλη αὐλὴ (πίν. 47α), μὲ στυλοβάτη 31×35.5 μ. Τὸ ἐμβαδὸν τῆς αὐλῆς εἶναι μεγαλύτερο ἀπὸ στρέμμα, μὲ στοᾶς περιμετρικά, οἱ ὁποῖες ἀνατ., δυτ. καὶ νότια ἔχουν πλάτος 6.5 μ., ἐνῶ στὴ βόρεια πλευρά, ὅπου τὸ πλάτος φθάνει τὰ 9.5 μ., σχηματίζονται δύο κόγχες ἀνατολικά καὶ δυτικά. Στὴ βόρεια πλευρά, μεταξύ τοῦ στυλοβάτη καὶ τοῦ νότιου τοίχου τῶν

δωματίων παρεμβάλλεται «πόδιον» ἴσου μήκους καὶ ἴσου πλάτους πρὸς τὸ βόρειο περιστύλιο.

Ἡ ἀνατ. κόγχη, ἡ ὁποία εἶναι μεγαλύτερη καὶ ἔχει ἀνασκαφεῖ πρὶν ἀπὸ 20 χρόνια ἔδωσε πλούσιο ἀρχιτεκτονικὸ ὕλικὸ (πίν. 47β), ἐνῶ ἡ δυτικὴ εἶναι μικρότερη καὶ ἀπλούστερη στὴ μορφὴ της. Πίσω ἀπὸ τὴ στοὰ ὑπάρχει τεράστια αἴθουσα, διαστ. 21×18 μ., δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς ὁποίας σχηματίζονται χώροι ἴσου μήκους πρὸς τὴ μεγάλη αἴθουσα, ἀλλὰ μικρότερου πλάτους. Τὸ περιστύλιο βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ συγκροτήματος.

(Βλ. ἀναλυτικὴ ἔκθεση περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ἀκρόπολης Πέλλας στὸ τέλος τοῦ τόμου σ. 531).

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

8. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΗ ΣΙΝΔΟ

(Πίν. 48)

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές εργασίες στη Β' βιομηχανική ζώνη της Θεσσαλονίκης κοντά στη σημερινή Σίνδο. Η έρευνα επεκτάθηκε βόρεια από τον ανασκαμμένο χώρο του αρχαίου νεκροταφείου και αποσκοπούσε: α) στον καθορισμό του βόρειου όριου του νεκροταφείου και β) στην εξακρίβωση της σχέσης του νεκροταφείου με τις οικιστικές εγκαταστάσεις της παρακείμενης διπλής τράπεζας που είναι γνωστή ως τούμπα Ν. 'Αγχιάλου (L. Rey, BCH 41 - 43, 1917 - 1919, 74 κέ., εικ. 58 - 60 πίν. 9. Ch. Picard, BSA 23, 1918/19, 4. S. Casson, Macedonia, Thrace and Illyria² (1968), 8. 122. Φ. Πέτσας, Μακεδονικά 7, 1967, 305 αριθμ. 98. Μακεδονικά 9, 1969, 167 αριθμ. 66). Τη συνεχή παρακολούθηση των ανασκαφικών εργασιών ανέλαβε υπεύθυνα ο διδάκτωρ τής αρχαιολογίας κ. Στ. 'Ανδρέου.

Η συνεχόμενη προς Β της περσινής ανασκαφής περιοχή είχε, όπως έδειξε ή έρευνα, αναμολυνθεί στο μεγαλύτερο τμήμα της από την κατασκευη ή ύδρευτικών και άρδευτικών άγωγών, ένός άγωγού βενζίνης και τής διερχόμενης από εκεί σιδηροδρομικής γραμμής, καθώς και από κυκλικούς λάκκους άπορριμμάτων μεταγενέστερων εποχών. Έξακριβώθηκε ότι το νεκροταφείο δέν επεκτεινόταν βορειότερα από τον καινούριο άγωγό ύδρευσης τής Θεσσαλονίκης (δίκτυο 'Αραβησσοῦ), παρόλο που ό χαμηλός λόφος, ό όποιος είχε χρησιμοποιηθεί ως τόπος ένταφιασμών, επεκτείνεται ακόμη βορειότερα, ως τη σιδηροδρομική γραμμή. Προς τό τέλος του 5ου π.Χ. αί., εποχή στην όποία ανήκουν λίγοι τάφοι, ή θέση αυτή έπαψε για κάποιους λόγους νά χρησιμοποιείται για ταφικές ανάγκες. Τό μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσίασε ή έρευνα στο ΒΑ τμήμα αυτού του ανασκαφικού χώρου, όπου σέ βάθος 1.20 μ. περίπου και ως τό παρθένο έδαφος αποκαλύφθηκε στρώμα πάχους 50 εκ. με όστρακα τής ύστερης νεολιθικής περιόδου. Τό εύρημα είναι σημαντικό γιατί οί παλιότερες χρονολογικές ένδείξεις που είχαμε μέχρι σήμερα από την ίδια την τούμπα τής Ν. 'Αγχιάλου και τη γύρω της περιοχή ήταν όστρακα έγχώριας κεραμικής τής πρώιμης εποχής σιδήρου και όστρακα είσηγμένων άγγείων των πρωτογεωμετρικών χρόνων ('Α. Σακελλαρίου, ΑΔ 20, 1965, Χρον., 421). Τό νεολιθικό στρώμα βρέθηκε άμέσως κάτω από την αρχαϊκή επίχωση που κυριαρχούσε άλλωστε σέ όλόκληρη την έκταση που ανασκάφηκε.

Μέ δέκα έπτά μεγάλες δοκιμαστικές τομές έρευνήθηκε σέ συνέχεια όλος

σχεδὸν ὁ χῶρος κάτω καὶ γύρω ἀπὸ τὴν τούμπα τῆς Ν. Ἀγχιάλου. Σὲ ἓναν τουλάχιστον τομέα, βόρεια ἀπὸ τὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὶς ὑπώρειες τῆς τούμπας, διαπιστώθηκε καὶ πάλι τὸ νεολιθικὸ στρώμα (πίν. 48α)· στὴ βόρεια τομὴ αὐτοῦ τοῦ τομέα εἶχε πᾶχος 55 ἐκ. περίπου, ἐνῶ στὴ νότια τομὴ ἦταν λεπτότερο καὶ προῆλθε μάλλον ἀπὸ ἀποθέσεις ὕστερα ἀπὸ πλημμύρες. Κάτω ἀπὸ τὸ νεολιθικὸ στρώμα τῆς νότιας τομῆς καὶ σὲ βάθος 3 μ. περίπου διαπιστώθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν περιοχὴ αὕτῃ ἄμμος τοῦ Ἀ-ξιοῦ ποταμοῦ. Τὸ στρώμα τῆς ἄμμου παρακολουήθηκε ὡς βάθος 4.50 μ. χω-ρὶς νὰ βρεθεῖ τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι ὅλες οἱ ἐπιχώσεις τῆς πε-ριοχῆς ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια καὶ ὕστερα σχηματί-στηκαν ἀπὸ ἄμμο τοῦ Γαλλικοῦ ποταμοῦ. Οἱ ἐπιχώσεις ἀπὸ τὴν ἄμμο τοῦ Ἀξιοῦ μποροῦν ἴσως νὰ βοηθήσουν στὴ συζήτηση τῶν προβλημάτων τοῦ κα-θορισμοῦ τῶν θέσεων τῶν ἀρχαίων πόλεων ποὺ ἀναφέρονται σ' αὐτὴ τὴν πε-ριοχὴ μετὰ τῶν ποταμῶν Ἀξιοῦ καὶ Γαλλικοῦ. Στὰ ψηλότερα στρώματα τοῦ τομέα διαπιστώθηκε πληθώρα ἀπὸ κεραμικὰ εὐρήματα (ὄστρακα ἀγγείων, ἀγινύθες κ.ἄ.) τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς κυρίως ἐποχῆς.

Στὰ βόρεια καὶ ἀνατολικά τῆς τούμπας οἱ τομὲς δὲν ἔδωσαν τίποτα τὸ ἀξιο-σημεῖωτο. Ἡ ἔρευνα ὥστόσο δὲν ὀλοκληρώθηκε γιὰτὶ στὴν περιοχὴ αὕτῃ κατασκευάστηκαν ἀποστραγγιστικὰ ἔργα ποὺ δυσχεραίνουν τὴν ἀνασκαφικὴ ἐργασία.

Τέλος, μὲ δύο μικρὲς τομὲς ἐρευνήθηκε τὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς τούμπας. Πρόκειται γιὰ τὸν μόνο μικρὸ χῶρο ποὺ βρίσκεται ἔξω ἀπὸ τὰ συρματοπλέγ-ματα τοῦ ἐγκατεστημένου σὲ ὅλῃ τὴν ἔκταση τῆς τούμπας στρατοπέδου. Ση-μαντικότερα ἀποτελέσματα ἔδωσε μία τομὴ 2 × 2 μ. ποὺ ἔγινε στὸ ψηλότερο, ἐπίπεδο σημεῖο τοῦ χώρου. Ἐπικρατέστερη ἦταν καὶ ἐδῶ ἡ ἀρχαϊκὴ κερα-μικὴ. Ὡστόσο, κάτω ἀπὸ ἓνα δάπεδο ἀποκαλύφθηκε ἀποθέτης (εἰκ. 48γ) μὲ ὄστρακα ποὺ συγκροτοῦν ὀλόκληρα ἀγγεῖα ἢ καὶ ἀκέραια ἀγγεῖα (εἰκ. 48β) τοῦ τέλους μάλλον τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. Πρόκειται γιὰ προϊόντα τοπικοῦ ἐργαστηρίου, μετὰ τῶν ὁποίων ὑπῆρχαν ἐπίσης ὄστρακα πρώιμων πρωτοκορινθιακῶν καὶ εἰσηγμένων γεωμετρικῶν ἀγγείων τῆς Ν. Ἑλλάδας. Στὸν ἴδιο ἀποθέτη βρέ-θηκαν ἐπίσης ὑπολείμματα κατεργασίας μετάλλου. Ὑπενθυμίζεται ὅτι σὲ πα-λιότερη περιορισμένη ἔρευνα τῆς Ἐφορείας στὴν Τούμπα Ν. Ἀγχιάλου βρέ-θηκε χωνευτήρι χαλκούργικοῦ ἐργαστηρίου (Α. Σακελλαρίου, ὅ.π. πίν. 472γ). Ἡ τομὴ ἐρευνήθηκε ὡς βάθος 3.50 μ. χωρὶς νὰ βρεθεῖ τὸ φυσικὸ ἔδαφος. Στὸ βαθύτερο στρώμα τῆς τομῆς βρέθηκαν καὶ περιορισμένα οἰκοδομικὰ λείψανα.

Ἀπὸ τὴν ὅλη ἔρευνα τοῦ 1982 συνάγονται τὰ ἀκόλουθα γενικὰ συμπερά-σματα:

Στὰ ὕστερα νεολιθικά χρόνια ἓνας σημαντικὸς οἰκισμὸς ὑπάρχει κατὰ πάσα πιθανότητα ἐγκατεστημένος ἐπάνω στὴν τούμπα τῆς Ν. Ἀγχιάλου μὲ ἐπέκταση τῶν δραστηριοτήτων του καὶ στὴν περιοχὴ νότια καὶ δυτικὰ κάτω ἀπὸ τὴν

τούμπα. Στά χρόνια αὐτά ἡ κοίτη τοῦ Ἀξιοῦ βρισκόταν πολὺ ἀνατολικότερα ἀπὸ τὴ σημερινή κοίτη τοῦ ποταμοῦ, κοντὰ στὴν τούμπα τῆς Ν. Ἀγχιάλου τόσο, ὥστε μὲ τὶς πλημμύρες νὰ ἀποθέτει ἐπιχώσεις ἄμμου στὴν περιοχὴ. Ὁ οἰκισμὸς ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει καὶ στὶς ἐπόμενες περιόδους. Μόνο ἀπὸ τὴ μέση ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ δὲν ἔχουμε ὡς σήμερα σαφεῖς ἐνδείξεις. Στὴν ἐποχὴ τοῦ σιδήρου καὶ ἰδιαίτερα στὰ γεωμετρικὰ χρόνια ὁ οἰκισμὸς παρουσιάζει κάποια ἀνθησὴ μὲ ἐργαστηριακὲς δραστηριότητες ποὺ περιορίζονται ὅμως στὰ ὑψώματα τῆς τούμπας. Μεγάλῃ ἀκμῇ στὰ ὑστεροαρχαῖα χρόνια φανερώνει ἡ πληθώρα τῶν κεραμικῶν ἐνδείξεων ὅχι μόνο στὸ ἐρευνημένο ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τούμπας, ἀλλὰ καὶ σὲ ὁλόκληρῃ τὴν ἔκταση γύρω ἀπὸ αὐτήν. Στά χρόνια αὐτὰ ἀνήκουν καὶ οἱ πλουσιότεροι τάφοι τοῦ νεκροταφείου τῆς Σίνδου. Μετὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. παρατηρεῖται μία κάμψη ποὺ κορυφώνεται βαθμιαῖα γύρω στὰ μέσα τοῦ αἰῶνα. Τέλος, ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. οἱ ταφὲς ἐπεκτείνονται στὴν εὐρύτερη ἔκταση, ἀνατολικά ἀπὸ τὴ θέσιν τοῦ ἀρχαικοῦ νεκροταφείου. Οἱ τέσσερις κεραμικοὶ κλίβανοι τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴ θέσιν τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ δείχνουν ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἐξακολούθησε νὰ ὑπάρχει, ἀλλὰ οἱ χρόνοι τῆς μεγάλῃς ἀκμῆς του εἶχαν πρὸ πολλοῦ περάσει.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΣΠΟΙΝΗ

9. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΙΟΥ

(Πίν. 49 - 52)

Τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐφετινῶν ἀνασκαφῶν στὸ Δῖον κατὰ τομεῖς ἦταν τὰ ἑξῆς:

Στὸ ἱερὸ τῆς *Λήμνητρας* (πίν. 49α) ἔγινε ἐκτεταμένη ἀνασκαφή πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ βόρεια. Ἦρθαν στὸ φῶς λατρευτικοὶ χώροι ποὺ περιέχουν βάρβα ἀναθημάτων καὶ θεμελιώσεις γιὰ τράπεζες. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πηλῖνα εἰδώλια σημαντικὸ εὔρημα ἦταν ὁ κορμὸς ἐνὸς ἀγάλματος στὸν ὁποῖο προσαρμόστηκε ἀπόλυτα ὀλόκληρο τὸ κάτω μέρος ποὺ εἶχε βρεθεῖ πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια κατὰ τὴν ἀνασκαφή τοῦ κεντρικοῦ δρόμου (πίν. 49β). Ἡ γυναικεία μορφή ποὺ εἰκονίζει τὸ ἄγαλμα πατᾶ μὲ τὸ ἀριστερὸ πόδι σὲ βράχο καὶ κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ χέρι λύρα. Τὸ ἡγεῖο τῆς λύρας μιμεῖται καβούκι χελώνας. Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τῆς μορφῆς καὶ τὸ συγκεκριμένο μουσικὸ ὄργανο ἐπιτρέπουν τὴν ταύτισή της μὲ τὴ Μούσα Τερψιχόρη. Τὸ γλυπτὸ αὐτὸ ἔργο εἶναι μιὰ χαριτωμένη δημιουργία τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἀποτελεῖ τὴν πρώτη ἀρχαιολογικὴ μαρτυρία γιὰ τὴ γνωστὴ λατρεία τῶν Πιερίδων Μουσῶν στὸ Δῖον.

Μὲ τὴν ἔρευνα στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1973, φωτίστηκαν προβλήματα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τῶν κτισμάτων καὶ ἤρθαν στὸ φῶς νέα εὐρήματα. Ἀνάμεσά τους εἶναι ἓνα μικρὸ μαρμάρينو κεφάλι τοῦ Ἀσκληπιοῦ (πίν. 50α), τὸ δεξιὸ πόδι ἐνὸς μεγάλου μαρμάρινου ἀγάλματος καὶ τὸ ὁμοίωμα ἐνὸς φιδιοῦ.

Λίγο πρὶν νότια ἀπὸ τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ στὸ χωράφι τῶν κληρον. Κελεπούρη ἀποκαλύφθηκαν οἱ θερμαινόμενοι χώροι τῶν λουτρῶν ποὺ εἶχαν ἐντοπισθεῖ μὲ δοκιμαστικὴ τομὴ τὸ φθινόπωρο τοῦ 1980. Ἐρευνήθηκαν τὸ ὑπόκαυστο καὶ οἱ κτιστὲς λεκάνες. Μέσα στὰ ἐρείπια βρέθηκαν πολλὰ πηλῖνα ποὺ πιθανότατα χρησίμευαν στὴν κατασκευὴ κενῶν μέσα στοὺς τοίχους γιὰ τὴ διόδου τοῦ θερμοῦ ἀέρα. Στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ ὑποκαύστου βρέθηκε εἰδικὸ σιδερένιο ἐργαλεῖο καθαρισμοῦ τῆς κάπνας. Στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῶν λουτρῶν ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις γιὰ σημαντικὲς μετασκευὲς τῶν χώρων.

Στὸ ἱερὸ τῆς *Ἰσίδας* (πίν. 51α) οἱ ἐργασίες ἄρχισαν ἀφοῦ προηγήθηκε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ ἐκβάθυνση τῆς κοίτης τοῦ παραρρέοντος ποταμοῦ σὲ μῆκος 1.200 μ. Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ ἔπεσε ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ στὸ ἱερὸ στὸ ὕψος τῶν δαπέδων. Γιὰ πρώτη φορὰ προχώρησε ὁ καθαρισμὸς τοῦ τεμένους σ' αὐτὸ τὸ βάθος. Κατὰ τίς ἐργασίες ἤρθε στὸ φῶς ὑπόγειο σύστημα ἀγωγῶν

και δεξαμενῶν στὸ ὁποῖο διοχετεύονται τὰ νερά ἀπὸ τὸ ναὸ τῆς Ὑπολυμπιδίας Ἀφροδίτης. Ἀνάμεσα στὰ κινητὰ εὐρήματα εἶναι τὸ μαρμάρινο ὁμοίωμα ἐνὸς ταύρου (πίν. 50β), ἓνα μαρμάρινο κεφάλι μικροῦ ἀγάλματος τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων καὶ θραύσματα γλυπτῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ ἔργα τὰ ὁποῖα βρέθηκαν κατὰ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

Μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση μεγάλων ὄγκων χωμάτων προχώρησε ἡ ἀνασκαφή καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἱεροῦ, ὅπου βρέθηκαν τὰ πέρατα τῶν πετερύγων του, ὁ τοῖχος τοῦ περιβόλου καὶ ἡ ἀνατολικὴ εἴσοδος. Στὴ νότια πτέρυγα μέσα στὰ ἐρείπια τῶν τοίχων ὑπῆρχαν σανίδια καὶ ἄλλα ξύλα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ κτίσμα. Λίγα μέτρα ἔξω ἀπὸ τὸ ἱερὸ βρέθηκε πλάκα μὲ παράσταση ζεύγους αὐτιῶν καὶ ἐπιγραφή ἀναθηματικὴ γιὰ τὸν Σάραπι, τὴν Ἴσιδα καὶ τὸν Ἄνουβι. Μέσα ἀπὸ τὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ ἀνασύρθηκε ἀνάγλυφο μὲ παράσταση τοῦ Δία. Ὁ θεὸς εἰκονίζεται μὲ σκῆπτρο στὸ ἀριστερὸ καὶ ἀετὸ στὸ δεξιὸ του χέρι. Στὰ πόδια του ὑπάρχει κρατῆρας καὶ βουκράνιο.

Περίπου στὸ ὕψος τοῦ κτίσματος μὲ τὸ λουτρὸ στὸν ἀγρὸ κληρον. Κελεπούρη καὶ μέσα στὴν κοίτη τοῦ ποταμοῦ ἀποκαλύφθηκαν δύο κτίσματα. Τὸ ἓνα εἶναι κατασκευασμένο μὲ μεγάλους λίθους καὶ εἶναι ὁρατὴ ἡ ΝΑ γωνία του. Τὸ κτίσμα αὐτὸ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἐρευνηθεῖ ἂν δὲν προηγηθεῖ εἰδικὴ διευθέτηση τοῦ χώρου, ὁ ὁποῖος φέρει πυκνότερη βλάστηση καὶ διασχίζεται ἀπὸ αὐλάκια πηγαίων νερῶν. Τὸ ἄλλο κτίσμα σκάφτηκε ἐν μέρει. Τὰ ὕλικά δομῆς του εἶναι ἀργοὶ λίθοι καὶ πλίνθοι. Ἀποκαλύφθηκε ὑπόκαυστο λουτροῦ καὶ μία ἀποθήκη ποὺ περιεῖχε ἓνα μεγάλο πιθάρι καὶ ἀμφορεῖς πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποῖους σώθηκαν ἀκέρατοι.

Στὸ ἑλληνιστικὸ θέατρο ἔγιναν ἐργασίες στὸ κοῖλο ὅπου ἦρθαν στὸ φῶς νέες στρώσεις πλίνθων. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχουμε ὡς τώρα φαίνεται ὅτι ἡ κεντρικὴ κερκίδα τοῦ κτίσματος ἦταν ὑπερυψωμένη. Ἄν αὐτὸ ἀποδειχθεῖ σωστὸ θὰ ἀποτελέσει μιὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ ἰδιορρυθμία τοῦ θεάτρου στὸ Δῖον.

Στὸν ἀνατολικὸ πρόβολο τοῦ τείχους ἔγιναν ἐκτεταμένα ἔργα. Διευρύνθηκε ἡ τάφος στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ κατὰ 3 περ. μέτρα καὶ ἔγινε ἐκβάθυνση τῆς κοίτης τῆς κατὰ 1 μέτρο ἔτσι ὥστε νὰ εἶναι ὁρατὸς ὁ τοιχοβάτης. Ἀποκαλύφθηκε μεγάλο μέρος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ τείχους, ὅπου φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἀκάλυπτος χώρος, καὶ σκάφτηκε στὸ ἐσωτερικὸ του ὁ πύργος ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὴ μαρμαρίνη πύλη τοῦ προβόλου. Ἐργασίες ἔγιναν καὶ στὸ νότιο τεῖχος ὅπου ἐρευνήθηκε τμήμα τοῦ τείχους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. σὲ σχέση μὲ πολλὴ μεταγενέστερη προσθήκη του, ἡ ὁποία στηρίζεται πάνω σὲ ξύλινους πασσάλους.

Πρὸς ὀλοκλήρωση προχωρεῖ ἡ ἀνασκαφὴ τῶν μεγάλων θερμῶν μέσα στὴν πόλη (πίν. 51β). Φέτος σκάφτηκε ἡ νότια πλευρὰ ποὺ ἡ ἐπίχωσή της ἔφθανε τὰ 4 μέτρα. Ἀποκαλύφθηκαν μεγάλοι θερμαινόμενοι χώροι ποὺ τὰ δάπεδά τους στηρίζονταν μὲ πεσσίσκους δημιουργώντας ἔτσι τὸν ὅγκο τοῦ ὑποκαύστου. Τὸ ση-

μαντικότερο ἀπὸ τὰ εὐρήματα εἶναι ἓνα ἀκέφαλο ἄγαλμα τοῦ Διονύσου σχεδὸν σὲ φυσικὸ μέγεθος (πίν. 52α). Ὁ θεὸς φορᾷ δορὰ ζώου ποὺ καλύπτει ἓνα μέρος τοῦ σώματος καὶ ἀκουμπᾷ σὲ στήριγμα ποὺ ἔχει τὴ μορφή κορμοῦ δένδρου, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο τυλίγονται τὰ κλαδιὰ ἐνὸς ἀμπελιοῦ. Χαμηλὰ πάνω σὲ μιὰ ἰδιαίτερη βάση καὶ ἀκουμπώντας στὸν κορμὸ τοῦ δένδρου εἰκονίζεται μιὰ μικρὴ σὲ μέγεθος μορφή, ἓνας ἀπὸ τοὺς δαίμονες τῆς συνοδείας τοῦ Διονύσου. Τὸ ἔργο εἶναι ἀντίγραφο τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνινῶν καὶ εἶναι δουλεμένο μὲ ἐξαιρετικὴ φροντίδα καὶ ἱκανότητα.

Ἕνας νέος μεγάλος ἀνασκαφικὸς τομέας ἀνοίξε φέτος κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου, ὅπου ἀποκαλύφθηκε μιὰ σειρά κτισμάτων μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι καταστήματα καὶ ἐργαστήρια. Ἡ ἐπίχωση ἦταν παντοῦ πλούσια σὲ εὐρήματα. Βρέθηκαν πολλὰ ὕστρακα ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρα ἀγγεῖα, ἡμιεπεξεργασμένα κόκαλα καὶ κοκάλινα ἀντικείμενα, χάλκινα ἐξαρτήματα μιᾶς ξύλινης κατασκευῆς, διάφορα χάλκινα καὶ σιδερένια ἐργαλεῖα καὶ ὁ κορμὸς ἐνὸς ἀγάλματος ποὺ ἀντλεῖ τὴν ἐμπνευσή του ἀπὸ πρότυπα τῶν πρώιμων κλασικῶν χρόνων. Στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τομέα ἄρχισε κατὰ τὶς τελευταῖες μέρες τῆς ἀνασκαφῆς ἡ ἀποκάλυψη ἐνὸς χώρου μὲ τέσσερις ἰωνικοὺς κίονες καὶ ὑπαίθρια αὐτὴ στὸ μέσο. Στὴ νότια πλευρὰ βρέθηκε τὸ προστομαῖο ἐνὸς πηγαδιοῦ, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν ἐρευνήθηκε. Ἕνα εὐρημα μὲ ἰδιαίτερη σημασία ἀπὸ τὸν τομέα αὐτὸν εἶναι ἡ μαρμαρίνη εἰκονιστικὴ κεφαλὴ ποὺ βρέθηκε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ καταστήματα. Πρόκειται γιὰ τὸ κεφάλι ἐνὸς ὄριμου ἄνδρα στὸν τύπο τῶν φιλοσόφων τοῦ 2ου καὶ 3ου αἰ. μ.Χ. (εἰκ. 52β). Μετὰ ἀπὸ σύντομη ἀναζήτησις ἀποδείχθηκε ὅτι τὸ κεφάλι αὐτὸ ἀνήκει στὸν κορμὸ μιᾶς ἐνεπίγραφης ἐρμαϊκῆς στήλης ποὺ εἶχε βρεθεῖ πρὶν ἀπὸ 5 χρόνια στὴν ἀνασκαφὴ τῶν μεγάλων θερμῶν. Δὲν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι μετὰ τὴ φοβερὴ σεισμικὴ καταστροφὴ ποὺ σῶριασε σὲ ἐρείπια τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν θερμῶν κάποιος ἀπὸ τοὺς αὐτοίκους τῆς ἀρχαίας πόλης ἀνέσυρε μέσα ἀπὸ τὰ χαλάσματα τὸ ἐντυπωσιακὸ αὐτὸ πορταῖτο καὶ τὸ μετέφερε στὸ κατάστημα ὅπου βρέθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφή. Τὸ ἐπίγραμμα στὴν ἐρμαϊκὴ στήλη, ἓνα χαριτωμένο λογοπαίγνιο γραμμένο στὸ πνεῦμα τῆς δεύτερης Σοφιστικῆς, βοηθᾷ στὴν ἔνταξη τοῦ εἰκονιζομένου στὴν ἐποχὴ του. Τὸ ὄνομά του ἀναγράφεται στὴν τελευταία σειρά: Ἑρηνιανός.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ προχώρησε ἡ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ χώρου, ἡ σχεδίαση κτισμάτων καὶ ἀντικειμένων, ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ συγκόλληση τῶν εὐρημάτων, ἔγιναν προστατευτικὰ ἀναλήμματα, αὐτάκια γιὰ ἀποστράγγισις, προσβάσεις σὲ βαλτώδη σημεία, συντήρηση τῶν τοίχων καὶ καθαρισμὸς τοῦ χώρου. Σημαντικὴ πρόοδος ἔγινε στὴ μελέτῃ καὶ ἐπιστημονικὴ ἐπεξεργασία τοῦ ὕλικου.

ΔΗΜ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗΣ

10. ΑΝΑΣΚΑΦΕΣ ΤΟΡΩΝΗΣ

(Πίν. 53 - 56)

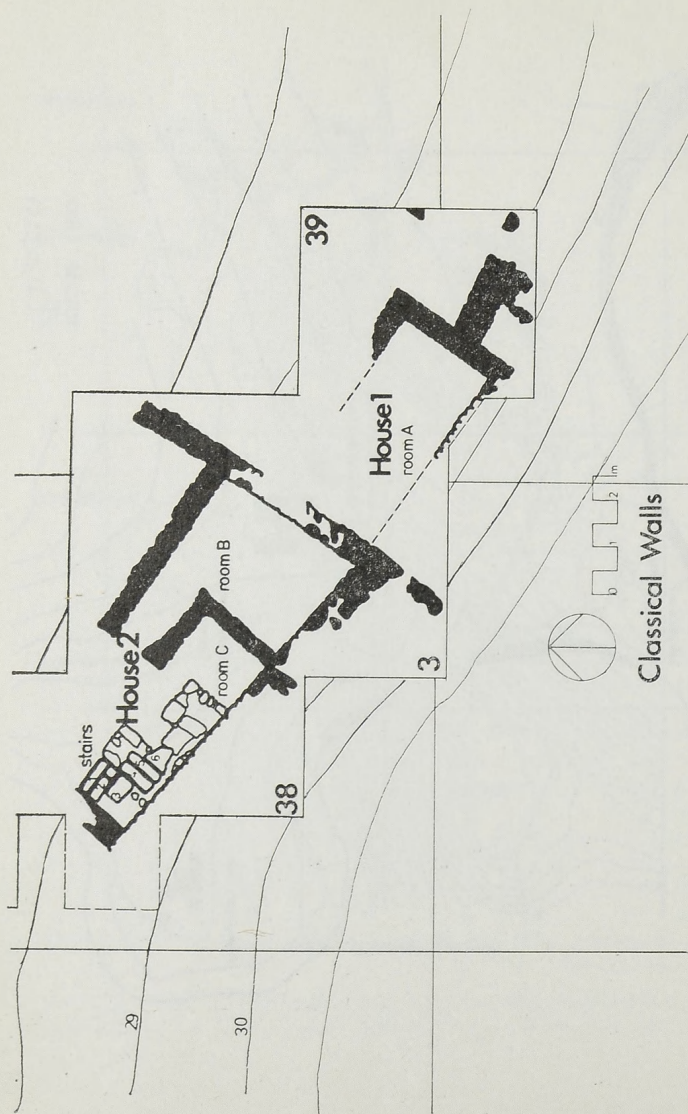
Οι ανασκαφές τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνεχίσθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Ἰουλίου καὶ Αὐγούστου τοῦ 1982 ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος μὲ προσωπικὸ ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Sydney. Αὕτῃ ἦταν ἡ πέμπτη ἀνασκαφικὴ περίοδος τῆς ἀποστολῆς στὴν Τορώνη, σκοπὸς τῆς δὲ ἦταν τόσο ἡ συνέχιση τῆς ἐξερεύνησης περιοχῶν τῶν ὁποίων ἡ μελέτη εἶχε ἤδη ἀρχίσει σὲ προηγούμενα ἔτη, ὅσο καὶ ἡ ἀνασκαφὴ νέων, ἀνεξερεύνητων περιοχῶν.

1. Ἡ Κάτω Πόλη

Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτῆς τῆς περιοχῆς εἶχε ἀρχίσει τὸ 1978 καὶ συνεχίστηκε τὸ 1981 καὶ 1982 (εἰκ. 1 - 2). Ἡ Κάτω Πόλη ἀποτελεῖ σημαντικὸ τμῆμα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου γιὰτὶ βρίσκεται σὲ μιὰ σχετικὰ ἐπίπεδη ἔκταση στὰ ΝΑ τοῦ ἀρχαίου λιμανιοῦ τῆς Τορώνης (ΠΑΕ 1978, 84 κέ.). Οἱ ἀνασκαφές τοῦ 1978 καὶ 1981 εἶχαν ἤδη ἀποκαλύψει ἐδῶ διάφορες φάσεις τοῦ ἀρχαίου ὀχυρωματικοῦ συστήματος καθὼς καὶ μερικὰ κτίσματα τῆς κλασικῆς καὶ τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Τὸ 1982 ἀνοίχτηκαν δύο τάφροι στὶς ὁποῖες βρέθηκαν τὰ θεμέλια οἰκοδομῶν τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν διατηροῦνταν καλὰ, καθὼς καὶ τμῆματα δύο οἰκιῶν χρονολογούμενα στὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. Οἱ οἰκίες αὐτὲς βρίσκονται στὰ νότια τοῦ κλασικοῦ τείχους (πίν. 53α· βλ. ΠΑΕ 1978, 85, εἰκ. 4) καὶ πολὺ κοντὰ σ' αὐτό. Ἐπειδὴ τὰ στρώματα ἦταν βαθιά, ἡ ἀνασκαφὴ σ' αὐτὲς τὶς τάφρους ἔφερε στὸ φῶς μικρὰ εὐρήματα τόσο τῆς κλασικῆς ὅσο καὶ τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια. Σημαντικὴ ἦταν ἡ εὕρεση νομισμάτων, μετὰξὺ τῶν ὁποίων συμπεριλαμβάνονται δύο ἀργυρὰ νομίσματα τῆς Ἰδίας τῆς Τορώνης μὲ ἐπιγραφή ΤΕ ποὺ χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. (πίν. 54α).

2. Ἡ περιοχὴ τάφων τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ οἰκιῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ αὐτὴ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1981 (Ἔργον 1981, 17 κέ.) μὲ ἀποτέλεσμα τὴν ἀποκάλυψη νεκροταφείου τῆς ὕστερης ρωμαϊ-

Εἰκ. 3. Σχέδια τῶν οἰκτῶν τῆς ὑπεριοχῆς τάρων τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ οἰκτῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς.

κῆς ἐποχῆς, καθὼς καὶ τμημάτων ἰδιωτικῶν οἰκιῶν τῆς κλασικῆς περιόδου. Ἡ περιοχὴ βρίσκεται σὲ ἓνα ἄνδρo στὰ δυτικά τῆς « Κάτω Πόλης », ὅπου τὸ 1982 ἀνοίχτηκαν τρεῖς τάφοι μὲ σκοπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ μελέτῃ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν οἰκιῶν (εἰκ. 2, 3). Ἡ ἀνασκαφὴ ἔφερε στὸ φῶς ἓνα ἐπιβλητικὸ μακρὸ ἀναλημματικὸ τοῖχο τοῦ ὁποῖου τὸ ἀρχαιότερο τμῆμα χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. (πίν. 53β). Κολητὰ στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο βρέθηκαν δύο οἰκίαι ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μία (ἀρ. 1) εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 5ου αἰῶνα (εἰκ. 3). Ἀπὸ αὐτὴν τὴν οἰκίαν προέρχονται κεραμικὰ εὐρήματα ἐξαιρετικῆς ποιότητος (πίν. 54β - γ): ἡ ἐγκατάλειψή τῆς ἴσως νὰ σχετίζεται μὲ τὴν κατάρρευση τῆς πόλης ἀπὸ τὸν Βρασίδα τὸ 423 π.Χ. Ἡ δευτέρα, διπλανὴ οἰκία, στὴν ὁποία βρέθηκε μιὰ ἐντυπωσιακὴ λίθινη κλίμακα, χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰῶνα ἐπὶ τῇ βάσει τῆς τοιχοποιίας τῆς καθὼς καὶ τῶν κεραμικῶν ὁστράκων καὶ τῶν νομισμάτων τὰ ὁποία βρέθηκαν στὸ δάπεδό τῆς (εἰκ. 3, πίν. 53β, 55α). Γενικὰ ἡ περιοχὴ αὐτὴ πρόσφερε πολὺτιμες πληροφορίες γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Τορώνης.

Στὴν ἴδια ἔκταση βρέθηκε νεκροταφεῖο τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 4ο καὶ 5ο αἰῶνα μ.Χ. Παρόλο ὅτι μόνον ἓνα τμῆμα αὐτοῦ τοῦ νεκροταφείου ἔχει ἐξερευνηθεῖ, ἡ ποικιλία τῶν τάφων καὶ οἱ πολλαπλοὶ ἐνταφιασμοὶ πλουτίζουν σημαντικὰ τίς γνώσεις μας γιὰ τὰ ταφικὰ ἔθιμα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς στὴ Μακεδονία.

Οἱ τάφοι διακρίνονται σὲ κτιστοὺς τετράπλευρους μὲ πολλοὺς σκελετοὺς, λακκοειδεῖς πλαισιωμένους μὲ λίθους, ἐγχυτρισμοὺς χρησιμοποιούμενους ἀποκλειστικὰ γιὰ βρέφη καὶ κεραμοσκεπεῖς.

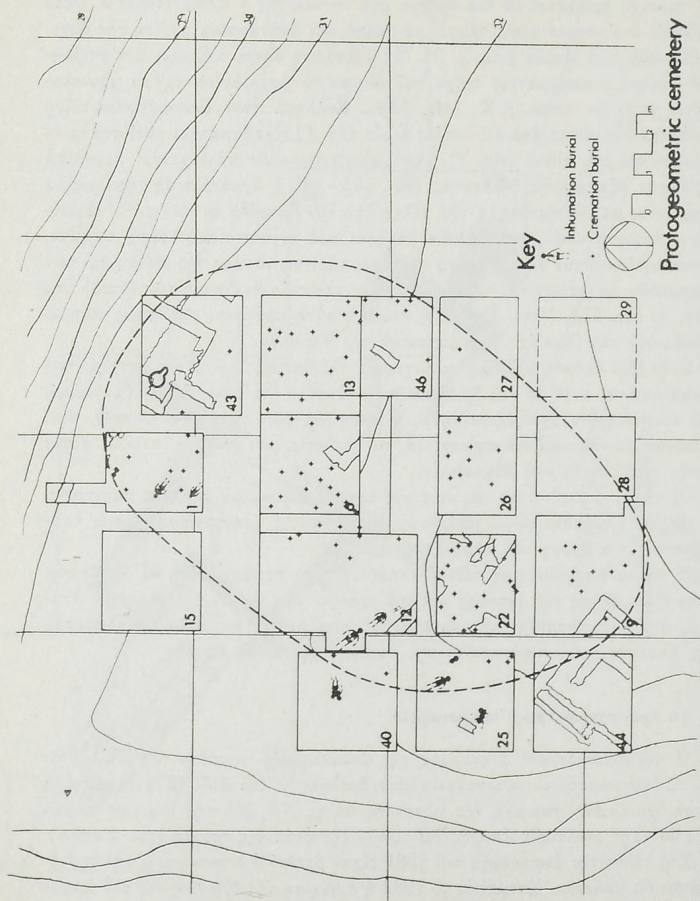
Ἡ μελλοντικὴ συνέχιση τῶν ἀνασκαφῶν στὴν περιοχὴ αὐτὴ θὰ ἀποβλέπει στὴν ἐξακρίβωση τῆς ἔκτασης καὶ τοῦ σχεδίου τῶν οἰκιῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, στὸν προσδιορισμὸ τῆς τοιχοποιίας τους καθὼς καὶ στὸν προσδιορισμὸ τῆς ἔκτασης τοῦ νεκροταφείου τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

3. Τὸ πρωτογεωμετρικὸ νεκροταφεῖο

Ἡ πιὸ ἐντυπωσιακὴ ἀνακάλυψη τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου τοῦ 1981 ἦταν τὸ πρωτογεωμετρικὸ νεκροταφεῖο ποὺ βρέθηκε σ' ἓνα ἀπὸ τὰ ἄνδρa μέσα στὴν ὀχυρωμένη περιοχὴ τῆς κλασικῆς πόλης ΝΔ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τάφων τῆς ὕστερης ρωμαϊκῆς ἐποχῆς καὶ οἰκιῶν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (εἰκ. 2 καὶ 4).

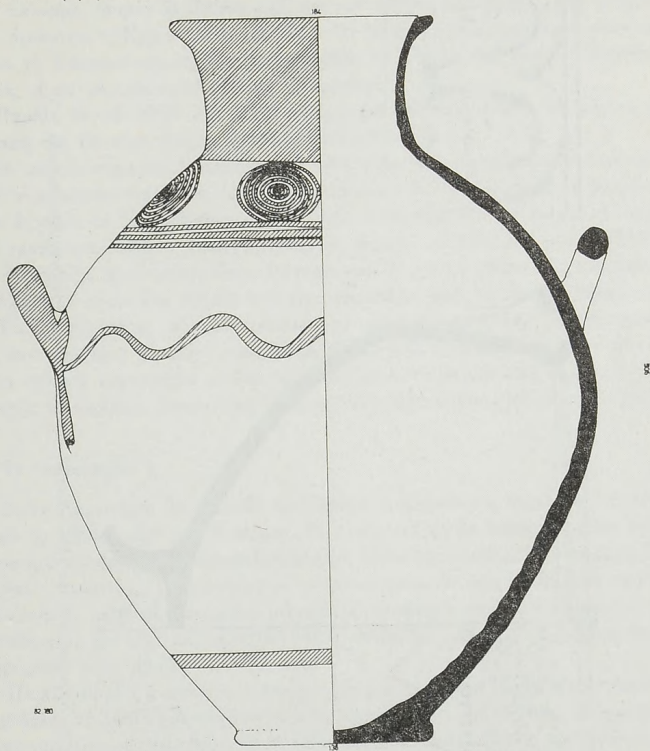
Στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1981 εἶχαν βρεθεῖ 6 ἐνταφιασμοὶ καὶ τουλάχιστον 65 καύσεις. Ἐπομένως τὸ 1982 ἡ συνέχιση τῆς ἐξερεύνησης τοῦ νεκροταφείου καὶ ὁ προσδιορισμὸς τῆς ἔκτασής του ἀποτελέσαν τὸν κύριο σκοπὸ τῆς ἀποστολῆς. Στὸ τέλος τῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου εἶχαν βρεθεῖ 13 ἐνταφιασμοὶ καὶ περισσότερες ἀπὸ 110 καύσεις.

Ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα καύση ποὺ βρέθηκε τὸ 1982, ἦταν ἓνας κιβωτιόσχη-

Εἰκ. 4. Σχέδια τῶν τάφων τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ νεκροταφείου.

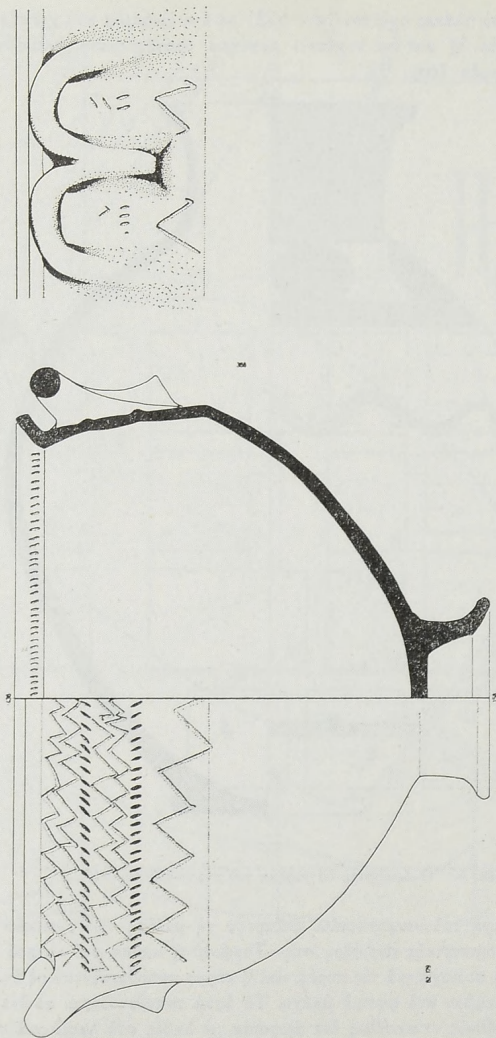
μος τάφος ἀπὸ πλάκες σχίστου (πίν. 55β) μὲ ἓνα ἀμφορέα ποὺ χρησίμευε σὰν ὀστεοθήκη (εἰκ. 5) καὶ ἓνα τεράστιο κρατήρα τοποθετημένο ἀνάποδα ἐπάνω ἀπὸ τὸν ἀμφορέα (εἰκ.. 6).

Εἰκ. 5. Ὁ ἀμφορέας-ὀστεοθήκη τοῦ τάφου τοῦ πίν. 55β.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ νεκροταφείου ἐπέτρεψε τὴ μελέτη τῶν ταφικῶν ἐθίμων τῆς πρωτογεωμετρικῆς περιόδου στὴν Τορώνη: ἡ καύση τοῦ νεκροῦ γινόταν σὲ μιὰ εἰδικὴ περιοχὴ γιὰ τὶς πυρές, καὶ ἡ τέφρα τοποθετοῦνταν σὲ ἓνα λάκκο τὸν ὁποῖο ἔσκαβαν στὸ φυσικὸ βράχο. Τὰ ὀστά τοποθετοῦνταν σὲ ἓνα ἀγγεῖο ποικίλου μεγέθους — συνήθως ἓνα ἀμφορέα μὲ λαβὲς στὸ λαιμὸ γιὰ τοὺς ἄν-

Εἰκ. 6. Κρατήρας ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ πίν. 55β ποὺ βρέθηκε τοποθετημένος ἀνάποδα.

δρες καὶ ἓνα ἀμφορέα μὲ λαβὲς στὴν κοιλιά γιὰ τὶς γυναῖκες — τὸ ὁποῖο ἔθαβαν στὸ λάκκο πού περιεῖχε τὴν τέφρα. Μία κύλικα ἢ ἓνα μικρὸ κύπελλο τοποθετοῦνταν ἀνάποδα ἐπάνω ἀπὸ τὸ λαιμὸ τοῦ ἀγγείου πού περιεῖχε τὰ ὅσα σὰν κάλυμμα, συχνὰ δὲ ἔθαβαν μαζὶ καὶ μιὰ πρόχου μὲ ὀπισθότμητη προχὴ σὰν ἀφιέρωμα (Ἔργον 1981, εἰκ. 22). Ἡ πρόχους ἴσως χρησιμοποιοῦνταν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κηδείας γιὰ σπονδὲς πρὸς τιμὴ τοῦ νεκροῦ. Μερικὲς ταφὲς εἶχαν περισσότερες κύλικες ἢ πρόχους.

Παρόλο ὅτι τὸ 1981 καὶ 1982 ἀνοίχτηκαν στὸ νεκροταφεῖο 16 τάφοι, ἡ ἔκτασή του δὲν ἔχει ἀκόμη προσδιορισθεῖ μὲ ἀκρίβεια.

Ἡ πιὸ ἐνδιαφέρουσα ἀνακάλυψη τοῦ 1982 στὴν περιοχὴ τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ νεκροταφείου ἦταν ἓνας κεραμικὸς κλίβανος (εἰκ. 4, πίν. 56α). Τὰ ὅστρακα τῶν ἀγγείων τὰ ὁποῖα βρέθηκαν μέσα στὸν κλίβανο ἀπέδειξαν ἀναμφισβήτητὰ ὅτι χρονολογεῖται στὴν πρωτογεωμετρικὴ ἐποχὴ. Ὁ θάλαμος τοῦ κλιβάνου μὲ τὰ ἀγγεῖα εἶχε καταρρεύσει, διατηροῦνταν δὲ μόνο ὁ χῶρος τῆς ἀνθρακιάς καὶ μέσα σ' αὐτὸν ἓνα ἀγγεῖο πού εἶχε καταπέσει ἀπὸ τὸν ἐπάνω θάλαμο.

Ἐκτὸς τῆς ἀξίας τῶν εὐρημάτων τοῦ πρωτογεωμετρικοῦ νεκροταφείου ὡς ἀντικειμένων, ἡ μελέτη τους θὰ βοηθήσει τοὺς ἀνασκαφεῖς νὰ προσδιορίσουν τοπικὰ ἐργαστήρια καὶ νὰ χρονολογήσουν τὴ μακεδονικὴ κεραμικὴ τῆς ἐποχῆς μὲ ἀκρίβεια μεγαλύτερη αὐτῆς ἢ ὁποία ἔχει ἐπιτευχθεῖ μέχρι στιγμῆς.

4. Τὸ Ἀκρωτήριο 2

Στὸ «Ἀκρωτήριο 2» (εἰκ. 2) τοῦ ὁποίου ἡ ἐξερεύνηση ἄρχισε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1982 ἀνοίχτηκαν 8 τάφοι. Τὸ «Ἀκρωτήριο 2» βρίσκεται μέσα στὴν ὀχυρωμένη περιοχὴ τῆς κλασικῆς πόλης, ἡ ὁποία περικλείεται ἀπὸ τὰ τείχη Α, Β καὶ Γ (εἰκ. 1). Ἡ γειτνίαση τοῦ «Ἀκρωτηρίου 2» πρὸς τὴ Λήκυθο καὶ τὴ θάλασσα τὸ καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον. Δυστυχῶς ἐπειδὴ ἡ περιοχὴ εἶναι ἐκτεθειμένη καὶ εἶχε καλλιεργηθεῖ στοὺς νεώτερους χρόνους, τὰ ἀρχαιολογικὰ στρώματα εἶναι ἀβαθῆ.

Παρόλα αὐτὰ ἡ ἀνασκαφὴ ἐξέθεσε τμήματα τεσσάρων ξεχωριστῶν οἰκοδομημάτων, τὰ ὁποῖα χρονολογοῦνται στὸν 5ο αἰῶνα π.Χ. ἐπὶ τῇ βάσει τῶν μικρῶν ἀντικειμένων πού βρέθηκαν στὰ δάπεδα καὶ τῶν ὑπολειμμάτων καταστροφῶν.

Τὰ οἰκοδομήματα αὐτὰ βρέθηκαν σὲ μιὰ σειρὰ, τὸ ἓνα κοντὰ στὸ ἄλλο ἀπὸ Ἀνατολὴν πρὸς Δυσμὰς εἶχαν δὲ εἰσόδους πρὸς τὸ Βορρὰ.

Τὸ μεγαλύτερο οἰκοδόμημα (οἰκοδόμημα 3) εἶχε κτισθεῖ μὲ σχιστόλιθους καὶ ἀσβεστόλιθους σὲ πολυγωνικὴ τοιχοποιία. Ἡ εἴσοδος τῆς «οἰκίας» ἦταν πρὸς τὸ Βορρὰ καὶ εἶχε ἓνα δάπεδο ἀπὸ ἄνισες ἀσβεστολιθινὲς πλάκες. Σὲ προέκταση ἀπὸ αὐτὴ τὴν εἴσοδο ὑπῆρχε ἓνας μικρὸς διάδρομος μὲ δάπεδο ἀπὸ πεπιεσμένα θαλάσσια χαλίγια τοποθετημένα ἐπάνω σὲ ἓνα ἀμμῶδες ὑπόστρωμα (πίν. 56β). Κοντὰ στὴν εἴσοδο, δίπλα στὸν ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τοῖχο τοῦ δια-

δρόμου βρέθηκαν δύο βάθρα ἀμφορέων κτισμένα μὲ μικροὺς λίθους τοποθετημένους ὀρθογώνια. Δύο μεγάλα δωμάτια αὐτοῦ τοῦ οἰκοδομήματος ἐξερευνήθηκαν τὸ 1982, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προέρχεται μεγάλη ποσότητα ἀγγείων λεπτῆς κατασκευῆς καὶ χονδροειδῶν ἀγγείων τοῦ 5ου αἵωνα, τοπικῶν καὶ εἰσαγμένων. Παρόλο ὅτι ἡ περιοχή φαίνεται ὅτι καλύπτεται ἀπὸ ἰδιωτικὲς οἰκίες, δὲν ἀποκλείεται ἡ δυνατότητα ὑπαρξῆς σ' αὐτὴ καὶ δημόσιων κτισμάτων.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΜΠΙΤΟΓΛΟΥ

11. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΚΑΣΣΩΠΗΣ

(Πίν. 57 - 60)

Στὴν Κασσώπη συνεχίσαμε ἐπὶ ἑξὶ ἑβδομάδες τὴν ἀνασκαφή, μὲ τὴ συνεργασία τῶν W. Hoepfner καὶ E. L. Schwandner τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου καὶ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, τὸ ὁποῖο ἐνισχύει οἰκονομικὰ τὴν ἀνασκαφή¹.

Ἐρευνήσαμε συνολικὰ πέντε σπίτια. Στὰ τρία (6, 7 καὶ 9, εἰκ. 1) ποὺ βρίσκονται σὲ ἐπικλινὲς ἔδαφος καὶ δὲν διατηροῦσαν ἐπιχώσεις, περιοριστήκαμε στὸν καθαρισμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ. Ἀλλὰ ἡ ἀνασκαφή τῶν σπιτιῶν 8 καὶ 14 ποὺ εἶχαν ἐπιχώσεις, γιατί βρίσκονται σὲ ἐπίπεδο ἔδαφος, κοντὰ στὴν κύρια ἀρτηρία, δὲν ἔχει περατωθεῖ.

Μὲ τὴν ἔρευνα αὐτὴ ἐλέγχθησαν οἱ ὡς τώρα παρατηρήσεις μας γιὰ τὴ μορφή τῶν σπιτιῶν, προέκυψαν ὅμως καὶ νέες ποὺ θὰ συμβάλουν στὴ λύση προβλημάτων ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία τοῦ σπιτιοῦ καὶ τοῦ πολεοδομικοῦ σχεδίου τῆς Κασσώπης. Ὅλα τὰ σπίτια εἶναι σχεδὸν τετράγωνα (14.70×15.60 μ.) καὶ ἴσου περίπου ἐμβαδοῦ (περίπου $230 \mu^2$) μὲ ἐξαίρεση τὸ σπίτι 7 ποὺ εἶναι λίγο μεγαλύτερο (15.70×16.60 μ.), πιθανὸν διότι βρίσκεται στὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ οἰκισμού, στὸ χεῖλος τοῦ βράχου. Κάθε πολίτης ἐπομένως τῆς Κασσώπης λάμβανε ἀπὸ τὴν πολιτεία ἴσο κλῆρο μέσα στὴν τειχισμένη πόλη.

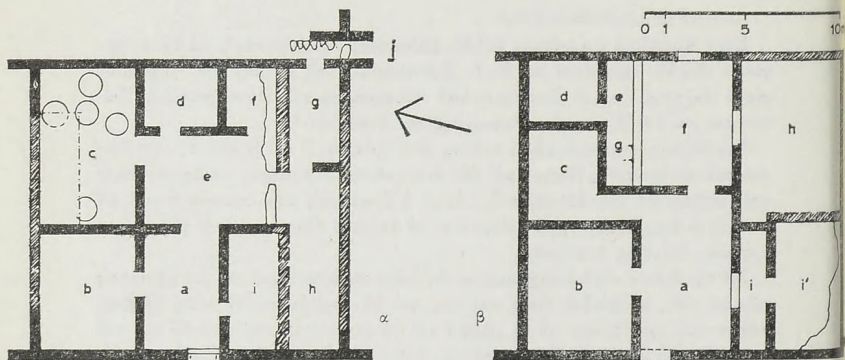
Τὰ σπίτια εἶναι διαταγμένα ἀνὰ δύο στὸ οἰκοδομικὸ τετράγωνο, πλάτους 30 μέτρων, χωρίζονται κατὰ μῆκος ἀπὸ στενὸ διάδρομο, πλάτους 1 μ., καὶ ἐπικοινωνοῦν μὲ τίς στενωποὺς ὁδοὺς ποὺ τὰ πλαισιώνουν. Οἱ διαχωριστικοὶ διάδρομοι δὲν χρησίμευαν μόνο γιὰ τὰ ὕμβρια νερὰ τῆς στέγης ἢ καὶ τῆς αὐλῆς τῶν σπιτιῶν, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀποχέτευση τῶν νερῶν ἀπὸ τοὺς λουτρῶνες, ποὺ πιθανὸν χρησίμευαν καὶ ὡς ἀποχωρητήρια. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ὅπου βεβαιώνονται λουτρῶνες, βρίσκονται στὴ ΝΑ γωνία τοῦ σπιτιοῦ, πάντοτε κοντὰ στὸ διάδρομο ἢ ἐνδεχομένως στὴ στενωπὸ ποὺ δεχόταν τὰ ἀπόβλητα (εἰκ. 1α, γ)².

1. Στὴν ἀνασκαφὴ συμμετεῖχαν οἱ πτυχιῶχοι τοῦ Φιλοσοφικοῦ Τμήματος Ἰωαννίνων Β. Λαδοπούλου καὶ Χρ. Παπασταμάτη, οἱ φοιτήτριες τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τομέα Ζην. Χατζηϊωαννίδου, Μ. Μπακαδήμα, Χρ. Τουρνάκη καὶ ὁ φωτογράφος τῆς 12ης Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Β. Πτηνόπουλος, ἀπὸ γερμανικῆς πλευρᾶς ὁ πτυχιῶχος τοῦ Πολυτεχνείου τοῦ Βερολίνου J. Wendel.

2. Ἡ πρώτη περίπτωση βεβαιώθηκε στὰ σπίτια 1, 3, 5 τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν οἰκο-

Τὰ σπίτια 6, 7 καὶ 9, ποὺ εἶναι χτισμένα σὲ ἐπικλινὲς ἔδαφος, ἐδράζονται σὲ δύο ἢ τρία βαθμιδωτὰ δάπεδα, ποὺ ἔχουν διαμορφωθεῖ μετὰ τὴν λάξευση τοῦ βράχου.

Ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα προέκυψε ἐπίσης ὅτι ὅλα τὰ σπίτια ἀνέρχονται στὸν 4ο αἰῶνα. Κατὰ τοὺς τρεῖς ὅμως αἰῶνες ποὺ ἄκμασε ἡ πόλη, ὑπέστησαν τροποποιήσεις στὲς ἐσωτερικὲς διαρᾶξεις. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ εἶναι συχνὰ πολὺ

Εἰκ. 1. Τὰ σπίτια 6 καὶ 7: α. α στεγασμένο προαύλιο, β ἀνδρῶν, γ οἶκος καὶ ἀργότερα πιθεῶν, δ, f, βοηθητικοὶ χώροι, ε αὐλὴ, g λουτρῶν, i, h βοηθητικοὶ χώροι (:). β. α αὐλὴ ἢ προαύλιο, β ἀνδρῶν, γ βοηθητικὸς χώρος, d λουτρῶν, f αὐλὴ ἢ οἶκος, e-g κλιμακοστάσιο, h οἶκος, i-i' βοηθητικοὶ χώροι (σταῦλος;).

δύσκολη ἡ διάκριση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων, ὅταν μάλιστα λείπουν ἐπιχωσεις μετὰ στρωματογραφία. Τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τῶν σπιτιῶν δὲν μεταβαλλόταν, ἐκτὸς ἂν ὑπῆρχαν εἰδικοί λόγοι¹.

Ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωση ἀκολουθεῖ τὸν καθιερωμένο στὴ δυτικὴ Ἑλλάδα τύπο τοῦ σπιτιοῦ, μετὰ τὴν κεντρικὴ αὐλὴ, ἀπ' ὅπου φωτίζονται καὶ ἐπικοινωνοῦν οἱ

δομικῶν τετραγώνων. Σπίτια τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς δὲν ἔχουν ἀνασκαφεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κτίριο 4 ποὺ περιλαμβάνει καταστήματα. Ἐπομένως δὲν εἶναι βέβαιο ποῦ βρίσκονται οἱ λουτρῶνες καὶ οἱ ἀποχετεύσεις τῶν σπιτιῶν τῆς ἀνατολικῆς σειρᾶς. Πιθανὸν βρίσκονται στὴ ΝΑ γωνία τῶν σπιτιῶν, σὲ γειτνίαση μετὰ τὴν ἀνατολικὴ στενωπὴ, ἢ ὅποια ἴσως γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν ἔχει λιθόστρωτο γιὰ νὰ παρασύρονται εὐχερέστερα τὰ ἀπόβλητα τῶν ἀποχωρητηρίων.

1. Ἡ περίπτωσις αὕτη παρατηρήθηκε στὸ σπίτι 1 (ΠΑΕ 1979, 114) ποὺ ἐπεκτάθηκε σὲ βάρος τοῦ σπιτιοῦ 3 καὶ τοῦτο σὲ βάρος τοῦ ἀμέσως βορειότερου σπιτιοῦ. Ἡ πιθανότερη αἰτία ἦταν ἡ διάνοιξη τῆς πλακόστρωτης παρόδου βόρεια τοῦ Καταγωγίου, ποὺ ἔγινε σὲ βάρος τῶν σπιτιῶν 1 καὶ 2.

γύρω χώροι. Δύο παράλληλοι μεσότοιχοι διασταυρώνονται με δύο κάθετους σχηματίζοντας δικτώ ή έννιά χώρους, μικρότερους ή μεγαλύτερους, κατά τις ανάγκες και τη χρησιμότητα.

Στήν κεντρική αύλη φτάνει κανείς από τη στενωπή όδo διαμέσου στεγασμένου προαυλίου (χαγιάτι), έχοντας άριστερά τόν άνδρώνα και δεξιά συνήθως βοηθητικό χώρο.

Γύρω από την αύλη συγκεντρώνονται ο οίκος, τo μαγειρείον, ο πιθεών και ο λουτρον' ο τελευταίος πάντοτε στη ΝΑ γωνία του σπιτιού.

Οι έξωτερικοί πολυγωνικοί τοίχοι είναι συνήθως οι άρχικοί, αλλά συχνά παρουσιάζουν επισκευές. Έξαιρέση αποτελεί τo σπίτι 14, που άνακατασκευάστηκε από τη βάση του στο τέλος του 3ου αιώνα, πιθανόν εξαιτίας καταστροφής από ρήγμα και καθίζηση του βραχώδους εδάφους που παρατηρήθηκε και στο άντικρινό σπίτι 7. Τα κεραμίδια της στέγης και τὰ νομίσματα, τὰ έπιμελημένα έπίκρανα των παραστάδων και οι καλοπελεκημένοι όρθοστάτες της άνατολικής πλευράς (πίν. 57α) που πλαισιώνουν τη θύρα με τo πρόθυρον και τo προστέγασμα, τοποθετούν την κατασκευή του σπιτιού στην περίοδο του Κοινού (234/3 - 168 π.Χ.)¹.

Στους χρόνους αυτούς τo σπίτι 14 συνδέθηκε με τo άμέσως προς δυτικά συνεχόμενο κτίριο με περιστύλιο, δημόσιου μάλλον χαρακτήρα, με μία διπλή είσοδο που κατασκευάστηκε στη ΝΔ γωνία του σπιτιού. Τόν δημόσιο χαρακτήρα του σπιτιού 14 υποδηλώνουν ο μεγάλος άριθμός νομισμάτων (82 χάλκινα, 3 άργυρά) και τέσσερα χάλκινα σταθμά με γράμματα που δηλώνουν υποδιαιρέσεις μνάς (πίν. 57β)². Ίσως πρόκειται για κατοικία άγορανόμου και τo άμέσως δυτικά με την περιστύλιο αύλη κτίριο είχε συναφή χαρακτήρα.

Σε όσες περιπτώσεις διαπιστώθηκαν λείψανα κλίμακας, τo κλιμακοστάσιο βρίσκεται στη βόρεια πτέρυγα του σπιτιού. Άνω όροφος έπομένως θα υπήρχε μόνο στη βόρεια πλευρά με προσανατολισμό προς τo Νότο, με θέα προς τόν Άμβρακικό, την χερσόνησο της Πρέβεζας και τo Ίόνιο πέλαγος. Ή ύπαρξη κλίμακας στο σπίτι 7 βεβαιώθηκε από ένα στενό όρθογώνιο χώρο, πλάτους

1. Από τὰ 85 νομίσματα που βρέθηκαν στο σπίτι 14 τὰ 21 είναι του 4ου π.Χ. αί., 9 Κασσωπείων (π. 360 - 342 π.Χ.), 4 Λευκάδας του 4ου αί., 3 Έλέας ή Κορινθου, 2 Άλεξάνδρου του Γ', 1 Κέρκυρας, 1 Φιλίππου του Β', 2 Άργους Άμφιλοχικού. Ή ταύτιση των νομισμάτων όφείλεται στην ύπηρεσία της Νομισματικής Συλλογής Άθηνών και την διευθύτρια, έφορο Μ. Οικονομίδου, ή όποία ανέλαβε τη μελέτη των νομισμάτων Κασσώπης.

2. Τα δύο τετράγωνα σταθμά με τo άνάγλυφο μονογράφημα ΔΑ (ΜΟΣΙΑ;) έχουν όλκήν 225,22 και 260,88 γραμ., τὰ δύο τριγωνικά με τo άνάγλυφο Τ έχουν όλκήν 168,15 και 168,04 γραμ. Στο γειτονικό σπίτι 7 βρέθηκε τo μεγαλύτερο σταθμόν όλκής 509,06 γραμ. με τo μονογράφημα ΚΑ (ΣΣΩΠΑΙΩΝ). Οι δύο πρώτες κατηγορίες φαίνονται υποδιαιρέσεις του μεγαλύτερου σταθμού της μνάς, διότι ή πρώτη άντιπροσωπεύει τo 1/2 περίπου και ή άλλη τo 1/3 του μεγάλου σταθμού. Πιθανόν λοιπόν τὰ άνάγλυφα μονογραφήματα των υποδιαιρέσεων σημαίνουν Δ(ευτέρ)α και Τ(ρίτη).

1.30 μ., όπου στηριζόταν ή ξύλινη κλίμακα (εικ. 1β, g - e)¹. Παρόμοιες κατασκευές παρουσιάζουν και τὰ σπίτια 1, 3 και 4.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ σπιτιοῦ 8 δὲν περατώθηκε. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀποκαλύφθηκε ἓνα σύμπλεγμα ἀπὸ τοίχους ποὺ δὲν μποροῦν νὰ κατανοηθοῦν, πρὶν ἀπὸ τὴν πλήρη διερεύνηση. Εἶναι χτισμένο τὸν 4ου αἰώνα, στὴ βόρεια πλευρὰ τῆς κεντρικῆς ἀρτηρίας. Στὸ νότιο τμήμα τοῦ λειτουργήσε ἐργαστήριο χαλουργίας, ἐνῶ ἡ βόρεια πτέρυγα χρησίμευε γιὰ κατοικία. Στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. ἀνακατασκευάστηκε ἀπὸ τὴ βάση τοῦ πιθανῶς, ἐξαιτίας σεισμικῶν ρηγμάτων ποὺ παρατηρήθηκαν καὶ στὰ σπίτια 7 καὶ 14 καὶ στὸ Καταγώγιον. Στὴ φάση αὕτὴ κατασκευάστηκε στὴ νότια πτέρυγα ἓνα μικρὸ περιστύλιο καὶ στὸ βόρειο ἓνα ἀψιδωτὸ κτίσμα 6 × 4.20 μ., τοῦ ὁποῖου ἡ λειτουργία δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβωθεῖ. Τὰ πιδ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα ἦταν ἀπανθρακωμένοι πυρῆνες ἐλαιόκαρπου, ἀπόδειξη γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ἐλιάς στὸν 4ο - 3ο π.Χ. αἰώνα, καὶ χάλκινο δαχτυλίδι, μὲ μεγάλη ὡσεὶδὴ σφενδόνη μὲ ἐγγλυφὴ παράσταση γυμνῆς φτερωτῆς Νίκης τοῦ 4ου αἰώνα.

Τὸ κύριο ὅμως ἐνδιαφέρον τῆς ἀνασκαφῆς στράφηκε στὴ Βόρεια Στοά, ποὺ πλαισιώνει τὴν Ἀγορὰ ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρά. Μὲ τομὲς διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἀρχαιότερο δημόσιο οἰκοδόμημα τοῦ 4ου αἰώνα, κάτω ἀπὸ τὴ Στοά, ἐκτείνεται καὶ ἀνατολικότερα τῆς ὁδοῦ 6. Ὁ πολυγωνικὸς τοῖχος τῆς ἐλληνιστικῆς Στοᾶς δὲν περιορίζεται μόνο στὶς τρεῖς πλευρές, ἀλλὰ συνεχίζεται καὶ στὴ νότια πλευρὰ καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἄκρα, σὲ μῆκος 5.60 μ., ὅπως συμβαίνει στὶς στοᾶς τῆς Δ. Ἑλλάδας (εικ. 2)².

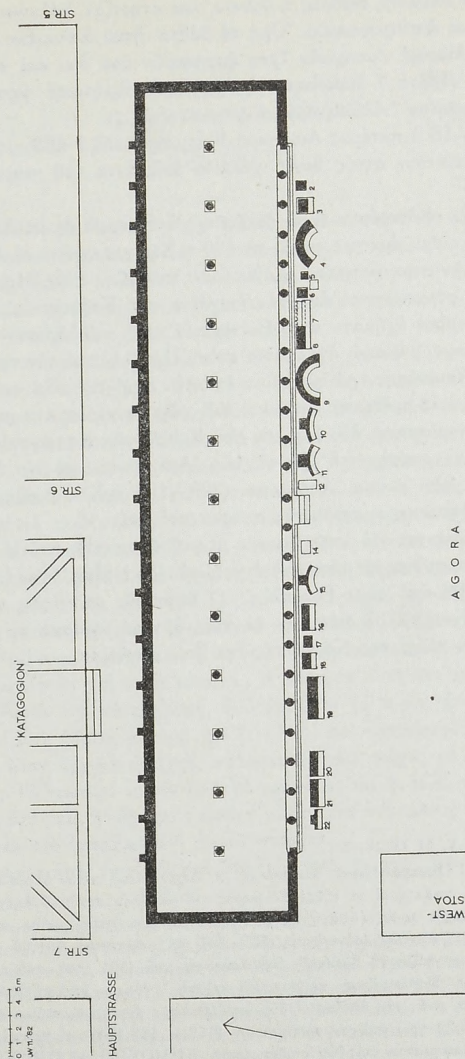
Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ βρέθηκαν πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ θριγκοῦ, ἐπιστύλια ἀπὸ τοπικὸ ἀσβεστόλιθο, τρίγλυφα, λίγα κομμάτια μετόπης καὶ πολλὰ γείσα, ὅλα πώρινα, ποὺ ἀποκαθιστοῦν τὸν θριγκό, ὕψους 1.208 μ.³ Βρέθηκε ἐπίσης ὀλόκληρη ἡ δυτικὴ παραστάδα ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς Στοᾶς, ὕψους 2.65 μ., ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κομμάτια, τὰ ὁποῖα τοποθετήθηκαν στὴ θέση τους (πίν. 58, 60).

Μποροῦμε ἐπομένως νὰ ἀναπαραστήσουμε μὲ ἀκρίβεια τὴν πρόσοψη τῆς Στοᾶς (πίν. 59), ἡ ὁποία εἶχε ὕψος 4.63 μ., ἀν συνυπολογίσουμε τὸ ὕψος τῆς δίβαθμης κρηπίδας (0.51 μ.) καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἐπικράνου τῆς παραστάδας, ἴσο περίπου μὲ τὸ ὕψος τῶν δωρικῶν κιονοκράνων (0.265 μ.). Κατὰ μῆκος τῆς κρηπίδας ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης ἄλλα 10 βάθρα, ἐκτὸς τῶν 12 ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ 1955 (εικ. 2, πίν. 60). Ἔχουν

1. Τὸ μῆκος τοῦ χώρου g-e 6.30 μ., εἶναι ἀρκετὸ γιὰ κλίμακα ὕψους τριῶν μέτρων καὶ γιὰ τὸ πλατύσκαλο στὴ βάση καὶ στὴν κορυφὴ τῆς κλίμακας.

2. J. J. COULTON, *The Architectural Development of the Greek Stoa* (1976) 58 κέ. καὶ 81.

3. Στὴ δοκιμαστικὴ ἀνασκαφὴ τῆς στοᾶς τὸ 1955 εἶχαμε ὑπολογίσει τὸ ὕψος τοῦ θριγκοῦ σὲ 1.11 μ. ἢ «κατὰ τι μεγαλύτερον», ΠΑΕ 1955, 184.

AGORA

Ελκ. 2. Κάτοψη της Βόρειας Στοάς.

τῇ μορφῇ ἡμικυκλικῆς ἐξέδρας ἢ θρόνου, καὶ στήριζαν χάλκινους ἀνδριάντες τιμητικούς καὶ ἀναθηματικούς. Ὅλα τὰ βάρη ἦταν διαλυμένα ἀπὸ λαθραῖες ἀνασκαφές. Μερικὰ διατηροῦν ἔχνη ἐπιγραφῶν τοῦ 3ου καὶ τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα. Στὴν ἐξέδρα 4 διακρίνεται ἡ ἀρχὴ τοῦ τιμητικοῦ ψηφίσματος, (ἡ) πόλις Κασσωπαίων Ἀλέξα(νδρο)ν- - - -

Στὸ βάρη 18 ὁ πατέρας Λυκίσκος Νικομάχου καὶ ὁ ἀδελφὸς Καλλιμάχος Λυκίσκου ἀναθέτουν στοὺς θεοὺς χάλκινο ἀνδριάντα τοῦ νεκροῦ Λαμίσκου Λυκίσκου.

Περισσότερο ἐνδιαφέρον εἶναι δεκάστιχο ἐπίγραμμα σὲ ἱαμβικὸ τρίμετρο, ποὺ χρονολογεῖται ἀμέσως μετὰ τὸ 130 π.Χ., χαραγμένο σὲ λίθινη στήλη, ἀφιέρωμα τριῶν στρατιωτικῶν, μισθοφόρων πιθανῶς, στὸν Ἡρακλέα Σωτήρα. Οἱ τρεῖς στρατιωτικοὶ ἀπὸ τὰ Βουχέτια τῆς Κασσωπαίας, ποὺ ἔλαβαν μέρος μὲ πολεμικὰ ὀχήματα στὴν ἐκστρατεία κατὰ τοῦ Ἀριστονίκου στὴ Μ. Ἀσία, ἀναθέτουν χάλκινο ἀγαλμάτιο στὸν Ἡρακλή, ποὺ τὸν προσαγορεύουν Σωτήρα τῆς Κασσώπης, γιὰ τὴν αἴσια ἐπάνοδο στὴν πατρίδα τους.

Στὶς ἀνασκαφές βρέθηκαν συνολικὰ 258 χάλκινα νομίσματα καὶ 7 ἀργυρά. Τρία ἀργυρὰ νομίσματα, δύο δραχμὲς τοῦ Κοινοῦ τῶν Κασσωπαίων (234/3 - 168 π.Χ.) καὶ στατῆρ τοῦ Κοινοῦ τῶν Ἀκαρνάνων, μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Ἀχελώου καὶ τὸν Ἄκτιο Ἀπόλλωνα (229 - 168 π.Χ.), βρέθηκαν μαζὶ μὲ συνανήκοντα ὄστρακα «μεγαρικοῦ» σκύφου στὸ σπίτι 9.

Πιθανὸν πρόκειται γιὰ ὑπολείμματα μικροῦ θησαυροῦ, ποὺ οἱ ἔνοικοι τοῦ σπιτιοῦ εἶχαν τοποθετήσει μέσα στὸ ἀγγεῖο σὲ εἰδικὴ θέση, ὅταν ἡ πόλη καταλήφθηκε τὸ 168 ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους. Ὁ θησαυρὸς συλήθηκε, φαίνεται, σὲ νεώτερους χρόνους, ἀλλὰ διέφυγαν τὰ τρία ἀργυρὰ νομίσματα, μία ἔνδειξη γιὰ τὸ τραγικὸ τέλος τῆς Κασσώπης ἕνα ἔτος ἀργότερα.

Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ

ΠΡΟΣΘΗΚΗ ΣΤΗ Σ. 81 ΥΠΟΣ. 2

Ὁ λέκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, κ. Δημ. Ράιος, στὸν ὁποῖο ἔθεσα ὑπόψη τὰ πέντε σταθμά, παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς: Τὸ βάρος τοῦ μεγάλου σταθμοῦ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴν ὅλκῃ τῆς ἄττικῆς μνᾶς (436 γρ.), ποὺ ἦταν σὲ γενικότερη χρῆση, καὶ τὴν ὅλκῃ ὅλων τῶν ἄλλων γνωστῶν (αἰγινήτικη 625 - 685 γρ., ἐμπορικὴ 601,88 γρ., ἀγοραία 654,90 γρ.). Προσεγγίζει τὴ «μικρὴ» βαβυλωνιακὴ μνᾶ (504 γρ.), ποὺ εἰσῆχθη στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τοὺς Πτολεμαίους, τὴ συριακὴ καὶ τὴ λεγόμενη ἰταλικὴ μνᾶ. Πρόκειται μάλλον γιὰ τοπικὴ μνᾶ, τῆς ὁποίας οἱ δύο ὑποδιαίρεσεις ἀντιπροσωπεύουν τὸ ἡμιμναῖον (260,88 καὶ 225,22 γρ.) καὶ τὸ τριτημόριον (168,4, 168,15), καὶ προτείνει τὴν ἀνάγνωση τῶν μονογραφήματων στὶς δύο ὑποδιαίρεσεις, ΔΑ(ΜΟΣΙΑ) καὶ Τ(ΡΙΤΗΜΟΡΙΟΝ).

12. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΔΩΔΩΝΗΣ

(Πίν. 61 - 62)

Συνεχίσαμε από 12 'Ιουλίου μέχρι 2.8.82 την ανασκαφή του οικοδομήματος Ο1, που βρίσκεται άμεσα νότια του Βουλευτηρίου (είκ. 1, πίν. 61)¹. 'Η πτέρυγα αυτή, διαστ. 33.30×7.75 μ., είναι προσθήκη στη βόρεια πλευρά του αρχαιότερου οικοδομήματος Ο και κατασκευάστηκε στην περίοδο του Κοινού των 'Ηπειρωτών (234/3 - 168 π.Χ.).

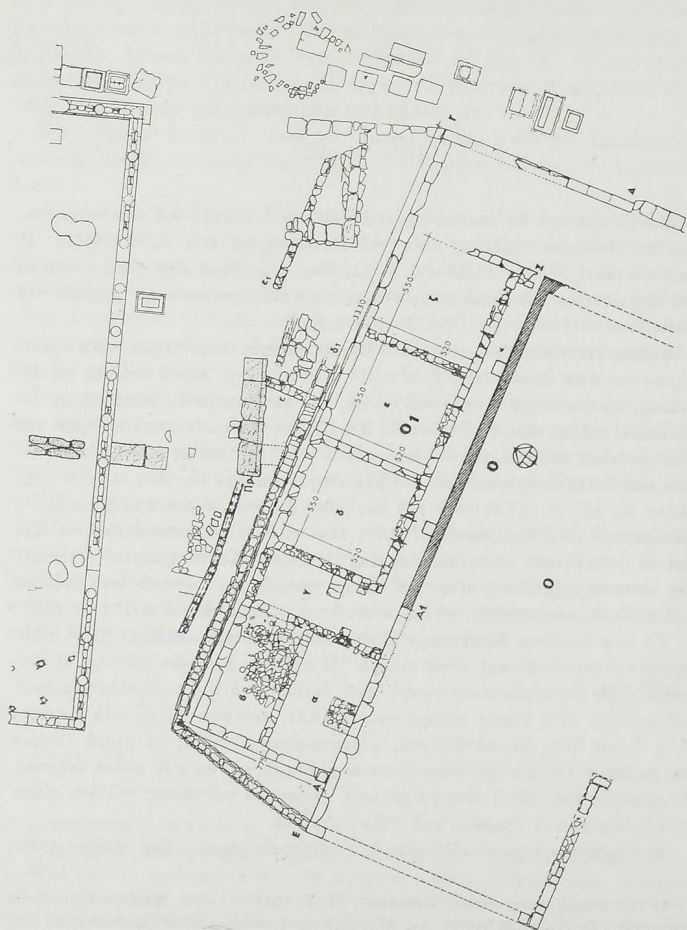
'Εφέτος έρευνήσαμε ως το αρχαίο δάπεδο το ανατολικό τμήμα, τρία όμοιόμορφα δωμάτια δ, ε, ζ (είκ. 1, πίν. 61). 'Ενα συνεχές λεπτό στρώμα με άνθρακες, κεραμοποιημένο πηλό από φωτιά, που κατέστρεψε το οικοδόμημα, και κεραμίδες στέγης κάλυπτε το δάπεδο. Τά χάλκινα νομίσματα, που βρέθηκαν στο στρώμα αυτό, του Κοινού των 'Ηπειρωτών, της 'Αμβρακίας και των 'Ακαρνάνων, και όστρακα «μεγαρικά», που χρονολογούνται από το τέλος του 3ου π.Χ. αιώνα ως και το πρώτο μισό του 2ου², δέν αφήνουν καμιά αμφιβολία ότι ή καταστροφή είναι του έτους 167 π.Χ., όταν οι Ρωμαίοι κατέστρεψαν το ιερό και το μεγαλύτερο μέρος της αρχαίας 'Ηπείρου. Χαρακτηριστική μαρτυρία της καταστροφής αυτής είναι ένα άργυρο τετράδραχμο άττικό, που βρέθηκε στο στρώμα καταστροφής του δωματίου δ και κόπηκε το 169 π.Χ. (πίν. 62β).

Τά τρία δωμάτια, διαστάσεων 5.50×5.20 μ., επικοινωνούσαν με το οικοδόμημα Ο με είσοδο στη νότια πλευρά. 'Η πτέρυγα αυτή δέν φαίνεται νά έπισκευάστηκε μετά την καταστροφή, ένώ αντίθετα το κύριο οικοδόμημα άνοικοδομήθηκε. Στη βόρεια πλευρά του Ο (Α2), που αντιστοιχεί στα δωμάτια δ, ε, ζ και ήταν αρχικά άνοιχτή, κατασκευάστηκε τοίχος με μικρά λιθάρια και άσβέστη. Το νεώτερο κτίριο ήταν σε χρήση ως τον 4ο μ.Χ. αιώνα πιθανώς, άν κρίνουμε από τρία ή τέσσερα χάλκινα νομίσματα του τέλους του 4ου αιώνα που βρέθηκαν στο ύπεράνω του πηλού στρώμα.

'Ενδιαφέροντα ήταν τά εύρήματα από τους τρεις χώρους. Στο στρώμα κατα-

1. Βλ. έκθεση προηγούμενης ανασκαφής ΠΑΕ 1981, 67 - 71. Συνεργάστηκαν στην ανασκαφή ή έπιστημονική βοήθος 'Αμ. Βλαχοπούλου, ή πτυχιούχος του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων Β. Λαδοπούλου, οι φοιτήτριες του 'Αρχαιολογικού Τομέα Φ. Σπυροπούλου, Χαρ. Τουρνά και Θεοδ. Δουλοπούλου, ο σχεδιαστής του Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων Γ. Διαμαντόπουλος και ο φωτογράφος της 12ης 'Εφορείας Β. Πτηνόπουλος.

2. 'Η χρονολόγηση της κεραμικής σύμφωνα με τη γνωμάτευση της έπιστημονικής βοήθους Ντ. Γραβάνη.

Εἰκ. 1. Κάτοψη τοῦ οἰκοδομήματος Ο1.

στροφής βρέθηκαν ένσφράγιστες κεραμίδες, δύο από τις όποίες εικονίζουν ανά-
γλυφο δελφίνι και έπιγραφή αντίστροφη Νικομάχου με γράμματα του 4ου ή
άρχων του 3ου π.Χ. αι. (πίν. 62α), και τó μολύβδινο έλασμα, στή μία πλευρά
του όποίου διακρίνονται άμυδρά τά γράμματα ΑΓΑΘΤΥΧΑ, στήν άλλη ή
έπιγραφή, πιθανόν άπάντηση στήν έρώτηση που θά ήταν χαραγμένη στήν α'
πλευρά, με γράμματα του 4ου αι., ούκ έστι ασφάλεια, άλλ' άπωλέωτι πάντα.

Χάλκινη προτομή γρυπός, ύψ. 0.21 μ., έξάρτημα λέβητος τριποδικού, που
διατηρεί τή χαρακτηριστική τεφροπράσινη όξίδωση των δωδωναίων χαλκών
(πίν. 62γ). Οί συμπαγείς αναλογίες, ό ισχυρός τονισμός των λεπτομερειών,
οί ένθετοι βολβοί των ματιών, οί τρεῖς κερατοειδείς θηλές στο μέτωπο, ή
δαιμονική έκφραση και ό ένιαῖος ρυθμός που διατρέχει όλη τή μορφή, χρο-
νολογούν τόν γρύπα πρίν από τά μέσα του 7ου αιώνα¹.

Στό δωμάτιο δ, στο στρώμα καταστροφής, βρέθηκε τó άττικό άργυρό τε-
τράδραχμο του λεγόμενου Νέου ρυθμού (New-Style), με τήν προτομή τής Παρ-
θένου 'Αθηνᾶς στόν έμπροσθέντο και στόν όπισθόντο γλαυκά επάνω σε
πλαγιασμένο παναθηναϊκό άμφορέα, τρεῖς Χάριτες, Α Θ Ε και όνόματα αρχόν-
των, Εϋρυκλεί(δης), 'Αριαρά(θης)², 'Ιππό(λυτος).

Τά τρία ίσομεγέθη δωμάτια, που έπικοινωνούσαν μόνο με τó κύριο οικόδό-
μημα, χρησίμευαν πιθανότερα για τή διαμονή των έπισκεπτών του ιερού. 'Η
κατασκευή τής προσθήκης στο τέλος του 3ου ή στις αρχές του 2ου π.Χ. αιώνα
συμπίπτει με τή μεγάλη άνθηση του ιερού και τήν ανάπτυξη του Κοινού των
'Ηπειρωτών, που είχε τήν έδρα του στο Βουλευτήριο τής Δωδώνης. Τήν επέ-
κταση επέβαλαν οί αύξημένες ανάγκες του ιερού, που στους χρόνους αύτους
παρουσιάζει μεγάλη οίκοδομική και πολιτική δραστηριότητα.

1. 'Η προτομή του γρύπα έντάσσεται στο τέλος τής αρχαιότερης όμάδας των χυτών
προτομών γρυπών, που χρονολογείται στο δεύτερο τέταρτο του 7ου π.Χ. αι., και ως τήν
άρχή τής μέσης περιόδου που έκπροσωπεῖ ή έφάμιλλη σε ποιότητα και διατήρηση προτομή
του 'Εθν. 'Αρχαιολ. Μουσίου 'Αθηνών, που χρονολογείται γύρω στο 650 - 640 π.Χ., Η. - V.
HERRMAN, Olympische Forschungen XI (1979) 98 κέ. και 154, π. 38,2 (G.65), 39 - 40
(G. 68 ως G 70) και π. 41 - 42, 1, πρβ. και J. BOARDMAN, Greek Sculpture, The Ar-
chaic Period (1978), εικ. 22.

2. Για τήν χρονολόγηση του νομίσματος στο 169 π.Χ. βλ. HEALD, HN³, 383 (φωτοα-
νατύπωση 1963). 'Η χρονολόγηση (154/3 π.Χ.), που δίνει ή M. THOMPSON, The New-
Style silver coinage of Athens, 196 (N. York 1961), δέν φαίνεται να συμβιβάζεται με
τά δεδομένα τής ανασκαφής μας. Πρόκειται για τόν 'Αριαράθ τόν Ε', που μαθήτευσε στήν
'Αθήνα, πρίν γίνει βασιλιάς τής Καππαδοκίας (163 π.Χ.). 'Ηταν μαθητής του Καρνεάδη
και πρós αυτόν άπευθύνει τις έπιστολές του ό σκεπτικός φιλόσοφος. Και μετά τήν άνοδό του
στο θρόνο τής Καππαδοκίας, ό 'Αριαράθης δέν έπαυσε να εύεργετεί τήν 'Αθήνα με άγω-
νοθεσίες και γενναίες δωρεές. Μαριμάρινη κεφαλή άνδριάντα του 'Εθν. 'Αρχαιολ. Μουσίου
των 'Αθηνών από τους δυτικούς πρόποδες τής 'Ακρόπολης, συσχετίζει με έπιφύλαξη ή
Σ. ΚΑΡΟΤΖΟΙ με τόν φιλότεχνο πρίγκιπα, AE 1948 - 49, 11 κέ., ιδίως 25 κέ., εικ.
15 - 17.

Πρόκειται ἐπομένως γιὰ ἕναν δημόσιο ξενώνα, Καταγώγιον, στὸν ὁποῖο διέμεναν οἱ ἐπισκέπτες τοῦ ἱεροῦ καὶ ἰδίως οἱ πολυάριθμοι πολιτικοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ Ἡπειρωτικοῦ Κοινοῦ, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται ἐντελῶς ἡ περίπτωση ὅτι πρόκειται γιὰ Πρυτανεῖο, ἄποψη ποὺ ὑποβάλλουν ἡ γειτνίασή του μὲ τὸ Βουλευτήριον καὶ ἡ ἀνεύρεση ἀφιερωμάτων, ὅπως ὁ χάλκινος γρύπας, λείψανα τριπόδων κ.ἄ., ποὺ βρέθηκαν στὸ Ο1. Τέτοια «κειμήλια» φυλάγονταν συνήθως στὰ Πρυτανεῖα¹.

Σ. ΔΑΚΑΡΗΣ

1. Ἐνα χάλκινον εἰδώλιον λιονταριοῦ, ἐξάρτημα σκεύους, τοῦ 6ου π.Χ. αἰῶνα εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα στὸ χωρὶς β τοῦ οἰκοδομήματος, ΠΑΕ 1974, 77, π. 59. Τὰ πρυτανεῖα χρησίμευαν ἐπίσης καὶ ὡς ἀρχεῖα, ὅπου φυλάγονταν ἱστορικὰ τεκμήρια τῆς πόλεως, ὅπως π.χ. οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνος, ἀνδριάντες ἐπιφανῶν ἀνδρῶν ἢ ἀγάλματα συμβολικῆς σημασίας, ὅπως τῆς Ἑστίας καὶ τῆς Εἰρήνης, ΠΑΤΣ. 1. 18. 2 - 4. Σχετικὰ St. MILLER, *The Prytaneion* (1978) 16 - 17.

13. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΦΥΡΑΣ

(Πίν. 63)

Συνεχίστηκε και έφέτος για όγδοη περίοδο ή ανασκαφή στην προϊστορική ακρόπολη τής Έφυρας από τόν υπογραφόμενο υπό την αίγίδα τής Αρχαιολογικής Έταιρείας και με δαπάνη αútτς και χρηματική επιχορήγηση του Πανεπιστημίου Ίωαννίνων.

Η ανασκαφή επέκτάθηκε βόρεια του χώρου τών δύο προϊστορικών τύμβων Α και Β, όπου είναι όρατά λείψανα κτιρίου διαστ. 16.10×10.50 μ., με κύριο σκοπό την έρευνα αútου και τόν προσδιορισμό τής χρονολόγησης και τής χρήσης του (πίν. 63α).

Τά αποτελέσματα ήταν αρκετά ικανοποιητικά και ενδιαφέροντα. Αν και ή αρχιτεκτονική μορφή δέν έχει τελείως αποκαλυφθεί, φαίνεται ότι τó κτίριο διαιρείται με δύο εγκάρσιους (άξονας Α-Δ) πρòς τó κυκλώπειο αναλημματικό τεΐχος λίθινους μεσότοιχους σέ τρία κύρια δωμάτια (Α, Β, Γ) ΐσων περίπου διαστάσεων (4.65×4.65 μ.), ένω άλλος όμοιας κατασκευής μεσότοιχος με άξονα Β - Ν χωρίζει τά δωμάτια αútá από τó ΒΑ τμήμα του κτιρίου (τετράγωνα XXX - XXXI).

Μόνο τó δωμάτιο Β και τά τετράγωνα XXX, XXXI έρευνήθηκαν, όπου διαπιστώθηκε ότι τó ανώτερο στρώμα, χρονολογούμενο με βάση χάλκινο κεραμικό νόμισμα (χρονολόγηση κ. Μ. Οικονομίδου 300 - 229 π.Χ., πίν. 63β) και όστρακα άγγείων στην ελληνιστική εποχή, διαδέχεται άδιατάρακτο προϊστορικό. Από αútá τά στοιχεΐα και με κάποια επιφύλαξη, αφού ή έρευνα δέν έχει ολοκληρωθεί, μπορεί νά υποστηριχτεί ότι τó κτίριο ανήκει στους ελληνιστικούς χρόνους και έδράζεται άπευθείας στέ προϊστορικό στρώμα.

Η έρευνα τών θεμελίων του βόρειου τοΐχου του κτιρίου έδειξε ότι οί άκονό-νιστοι και μεγάλοι δόμοι έδράζονται επί του φυσικού βράχου και όχι σέ τάφρο θεμελίωσης.

Από τά εύρήματα άξιοσημείωτα είναι: απότμημα όστέινου κυλινδρικού έργαλείου με εγκάρακτη μαϊανδροειδή διακόσμηση, τρία μολύβδινα έλάσματα (συνδετήρες), τρία σιδερένια καρφιά, τó χάλκινο κεραμικό νόμισμα, τρεΐς άγνύθες, τρία πήλινα πηνία, έξι λίθινοι τριπτήρες, ένα λίθινο έλλειψοειδές άκόνι, μικρά πυριτολιθικά έργαλεΐα, άφθονα όστρακα έγχώριας προϊστορικής κεραμικής (άμφορέων, κύαθων, κ.ά.) και κεραμικής τών ελληνιστικών χρόνων, όστά ζώων (αΐγοπροβατοειδών και άγριοχοίρων) και θαλασσινά όστρεα.

Τέλος, νοτιοανατολικά τῶν προϊστορικῶν τύμβων ἐντοπίστηκε ἀναλημματικός τοῖχος, ἀπὸ ἑλλειψη ὅμως χρόνου καὶ χρηματικῆς πίστωσης ἡ ἔρευνά του καθὼς καὶ ἡ ὁλοκλήρωση ἐκείνης τῶν ὑπόλοιπων δύο δωματίων τοῦ κτιρίου (Α, Γ) ἀναβλήθηκε γιὰ τὸ 1983.

ΘΑΝΑΣΗΣ Ι. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

14. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΜΥΤΙΚΑ

(Πίν. 64 - 69)

Τò καλοκαίρι τοῦ 1982 συνεχίσθηκε καὶ σχεδὸν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῆς Ἀγίας Σοφίας στὸν Μύτικα τῆς Ἀκαρνανίας¹. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μνημείου ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀποκομιδὴ τῆς ἐπιχώσεως ἀπὸ τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ ναοῦ καὶ ἀπὸ τὸν νάρθηκα. Ἀποκαλύφθηκε ἔτσι ὁλόκληρο τὸ δάπεδο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθογώνιες λίθινες πλάκες, ποὺ διαγράφουν σταυρὸ κατὰ τὸν κατὰ μῆκος καὶ τὸν ἐγκάρσιο ἄξονα (πίν. 64α). Λεπτὲς σχιστόπλακες σχηματίζουν δύο μικρότερους σταυροὺς στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ (πίν. 64β). Ἰχνη ἄμβωνα δὲν διακρίνονται στὸ δάπεδο, οὔτε βρέθηκαν γλυπτὰ, ποὺ νὰ μποροῦν ν' ἀποδοθοῦν ἀνεπιφύλακτα σὲ ἄμβωνα.

Στὸ βόρειο κλίτος διαπιστώθηκε ὅτι στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη τῆς κιονοστοιχίας ὑπάρχει, σὲ ἀπόσταση 5.10 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, λοξὴ ἐγκοπή (πίν. 65α). Σὲ ἀντίστοιχο σημεῖο τοῦ βορείου τοίχου, σὲ ἀπόσταση 5.30 μ. ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, τὸ κόνιαμα διακόπτεται κάθετα. Φαίνεται ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε χώρισμα, ποὺ ἀπομόνωνε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βορείου κλίτους καὶ τοὺς δύο ἀνατολικούς χώρους τοῦ βορείου προσκτίσματος, ποὺ ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸ βόρειο κλίτος.

Στὸ παρεκκλήσιο ποὺ σχηματίζεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νοτίου κλίτους, διαπιστώθηκε ὅτι τὸ ἀρχικὸ δάπεδο βρισκόταν 30 ἐκ. περίπου χαμηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο, στὸ ὁποῖο εἶχε φθάσει ἡ σκαφὴ τὸ 1979. Κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε πεζοῦλι ἀπὸ ἀργολιθοδομή, ὕψους 0.40 καὶ πλάτους 0.42 μ. Τὸ πεζοῦλι αὐτὸ διευρύνεται στὸ μέσο, ὅπου σχηματίζεται σκαλοπάτι πλάτους περ. 0.41 μ. (πίν. 65β). Μπροστὰ στὴν κόγχη τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἶναι διαμορφωμένο ἡμικυκλικὸ κοίλωμα χορδῆς 1.04 μ., βέλους 0.61 μ. καὶ βάθους 0.20 μ., τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπιφάνεια εἶναι ἐπιχρισμένη.

1. Ἐκθέσεις γιὰ τὴν ἀνασκαφὴν τῶν προηγουμένων ἐτῶν βλ. στὰ ΠΑΕ 1972, 109 - 113· 1979, 121 - 126· 1980, 34 - 36· 1984, 79 - 81. Πολυτιμότητα βοήθεια προσέφεραν καὶ ἐφέτος ὁ λέκτωρ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κ. Γεώργιος Γούναρης καὶ ὁ ἀρχιτέκτων-ἀρχαιολόγος κ. Γεώργιος Βελένης. Στὴν ἀνασκαφὴ ἔλαβαν μέρος οἱ τελειόφοιτοι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Μαρία Πέτσα, Δημήτριος Παπαγιάννης καὶ Λυδία Καίτση.

Στὴ νοτία πλευρὰ τοῦ παρεκκλησίου βρέθηκε πεζοῦλι ἀπὸ ἀργολιθοδομῆς, πλάτους 0.40 μ.

Μετὰ τὴν κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο διάνοιξη ἀποστραγγιστικῶν τάφρων ἀνατολικῶς καὶ νοτίως τοῦ μνημείου, ἔγινε δυνατὴ ἡ ἔρευνα τῆς περιοχῆς ἀνατολικῶς τοῦ ναοῦ, ὅπου ἀνέβλυζαν ὕδατα. Ἡ κρηπίδα πλάτους 0.22 - 0.30 μ., μέρος τῆς ὁποίας εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1979, συνεχίζεται σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς ἀψίδας (πίν. 66α). Χαμηλότερη κρηπίδα, πλάτους ± 0.46 καὶ μήκους 3.22 μ., ὑπάρχει στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, βορείως τῆς ἀψίδας. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ὑποθεμελίωση τῆς ἀψίδας ἐξέχει κατὰ 0.34 μ. στὸν ἄξονά της καὶ κατὰ 0.24 μ. στὸ νότιο ἄκρο της, καὶ βρίσκεται σὲ βάθος 1.08 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἀπόληξιν τῆς κρηπίδας. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νοτίου κλίτους ἡ ὑποθεμελίωση ἐξέχει κατὰ 0.14 μ. Ἀνατολικά τῆς ἀψίδας βρέθηκε καλυβίτης τάφος, σκεπασμένος μὲ δύο κεραμίδια ποῦ σχηματίζουν ἀμβλεία γωνία καὶ μὲ ἄλλο ἓνα ἀπὸ πάνω τους.

Νότια ἀπὸ τὸ ναὸ διευρύνθηκε τὸ σκάμμα, ποῦ εἶχε διανοιγεῖ τὸ 1981 γύρω ἀπὸ τὸ πρόπυλο τοῦ νάρθηκα. Ἀποκαλύφθηκαν θεμέλια τοίχου πλάτους ± 0.65 μ., ἀπὸ ἀλάξευτους λίθους καὶ λάσπη, ποῦ ἀνήκουν, μαζὶ μὲ τοὺς τοίχους ποῦ ἀνασκάφηκαν τὸ προηγούμενο ἔτος ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ προπύλου, σὲ δωμάτιο μέσων ἐσωτερικῶν διαστάσεων 5.65×4.65 μ. ποῦ κτίσθηκε μετὰ τὴν ἐρείπωση τῆς βασιλικῆς (πίν. 66β).

Ἡ ἀνασκαφὴ δυτικὰ τοῦ μνημείου ἐπεβεβαίωσε ὅτι δὲν ὑπῆρχαν ἐκεῖ αἶθριο ἢ ἄλλα προσκτίσματα, καὶ ὅτι δὲν ἀνοιγόταν στὸν τοῖχο αὐτὸ καμμία θύρα. Κυρία εἴσοδος ἦταν ἡ βόρεια θύρα τοῦ νάρθηκα μὲ τὸ μνημεῖωδες καμπύλο πρόπυλο, καὶ δευτερεύουσα ἡ στενότερη νότια θύρα μὲ τὸ ἀπλούστερο μικρὸ ὀρθογώνιο πρόπυλο. Σὲ ἀπόσταση 1.40 μ. δυτικὰ τοῦ νάρθηκα, στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου του, ἀνασκάφηκε κιβωτιόσχημος τάφος ἀπὸ ἀλάξευτους πλακοειδεῖς λίθους (πίν. 67α). Ὁ νεκρὸς, ὕψους περ. 1.60 μ., ἦταν στραμμένος πρὸς τὰ βορειοανατολικά, μὲ τὰ χέρια σταυρωμένα στὸ στῆθος. Κτερίσματα δὲν βρέθηκαν.

Στὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, βορείως τοῦ τριβήλου, ἀποκαλύφθηκε νωπογραφία ποῦ μιμεῖται ὀρθομαρμάρωση ἀπὸ φαιοπράσινες καὶ λευκὲς πλάκες, ὅπως αὐτὴ ποῦ σώζεται στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους¹ (πίν. 67β). Τὸ πλάτος τῶν καθέτων ταινιῶν ποῦ μιμοῦνται πλάκες τῆς ὀρθομαρμαρώσεως ποικίλλει μεταξὺ 0.18 καὶ 0.28 μ. Στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ βρέθηκαν πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν μὲ ζωηρὰ χρώματα σὲ τόνους ὠχρας, καστανέρυθρου, πράσινου ἀμυγδαλοῦ καὶ λεικοῦ.

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε πολλὰ τμήματα γλυπτῶν, ποῦ ἀνήκουν κυρίως σὲ διάτρητα θωράκια, πεσσίσκους καὶ στηθαῖα τοῦ φράγματος τοῦ πρε-

1. ΠΑΕ 1979, 123.

σβυτερίου καὶ σὲ κίονες. Δύο ἀπὸ τὰ τμήματα τοῦ στηθαίου τοῦ τέμπλου κοσμοῦνται στὴ μία πλευρὰ μὲ μικρὸ ἀνάγλυφο σταυρὸ. Βρέθηκαν ἐπίσης λιθόπλινθοι, τοποθετημένες ἄλλοτε στὴν ποδιὰ τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδας¹, καὶ ἓνα ἰωνικὸ κιονόκρανο, ποὺ κοσμεῖται μὲ ἑλικες καὶ τρία ὀξύληκτα ὧσὶ στὸν ἐχίνο, ἐνῶ τὰ προσκεφάλαια εἶναι ἀκόσμητα (πίν. 68α). Οἱ μεγάλες διαστάσεις τοῦ κιονοκράνου² δείχνουν ὅτι θ' ἀνῆκε στὸ μεταξὺ νάρθηκα καὶ κυρίως ναοῦ τρίβηλο, καὶ ὅτι ἐστήριζε εἴτε τὸ ἐπίθημα μὲ τὸ χρίσμα καὶ τὴν ἐπιγραφὴ νεῶ ἐποίησεν, ποὺ εἶχε βρεθεῖ παλιότερα³, εἴτε τὸ πάρισό του ἐπίθημα, ποὺ δὲν ἔχει δυστυχῶς βρεθεῖ.

Μὲ τὴν οὐσιαστικὴ ὁλοκληρώση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ μνημείου, ἔγινε προσπάθεια ν' ἀνασυσταθοῦν μαρμάρινα μέλη ἀπὸ τὰ ἀφθονα θραύσματα ποὺ βρέθηκαν, καὶ ἄρχισε ἡ συγκόλλησή τους ἀπὸ τὸν ἐμπειρότατο μαρμαροτεχνίτη κ. 'Ιω. Τσεύλικο. Δυστυχῶς κανένα μέλος — ἐκτὸς ἀπὸ βάσεις, κιονόκρανα καὶ ἐπίθηματα κίονων, καθὼς καὶ μερικοὺς βατῆρες καὶ στηθαῖα τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου — δὲν ἀποκαθίσταται ὁλόκληρο. Τὰ γλυπτὰ τῆς 'Αγίας Σοφίας καταστράφηκαν, ὅπως φαίνεται, σκόπιμα, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὰν οἰκοδομικὸ ὑλικὸ ἢ γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀσβέστη. Εἶναι ἐνδεικτικὸ, ὅτι μέλη ποὺ ἐφαρμόζουν τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο βρέθηκαν στὰ ἀντίθετα ἄκρα τοῦ μνημείου. 'Απὸ τοὺς κίονες τῶν τοξοστοιχιῶν μόνο ἓνας — ὁ δεῦτερος ἀπὸ Δυσμῶν τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, μὲ τὸ τεκτονικὸ σημεῖο Δ — μπορεῖ νὰ ἀνασυντεθεῖ σὲ ὅλο τὸ ὕψος του, ποὺ εἶναι 2.405 μ. 'Απὸ τὰ κιονόκρανα μόνο τέσσερα σώζονται ἀκέραια, ἀπὸ τὰ ἐπίθηματα μόνο τρία τῆς νοτίας κιονοστοιχίας, ποὺ κοσμοῦνται μὲ φύλλα ὕδροχαροῦς φυτοῦ⁴ καὶ δύο τῆς βορείας, μὲ ἀνάγλυφο μονογραμμικὸ σταυρὸ μέσα σὲ κύκλο⁵. Θωράκια ἀνάμεσα στοὺς κίονες δὲν ὑπῆρχαν, οἱ κορμοὶ ὅμως τῶν κίονων ποὺ σώθηκαν ἔφεραν ἀπὸ μία μικρὴ ὀπὴ διαμέτρου περ. 2.5 ἐκ. σὲ ὕψος 1.97 μ. 'Ελάχιστα γλυπτὰ σώθηκαν ἀπὸ τὸ μεταξὺ νάρθηκα καὶ κυρίως ναοῦ τρίβηλο: τμήματα βάσεων, πλευρᾶς 44.5 καὶ 50.5 ἐκ., ἅνω τμήμα κορμοῦ κίονα διαμέτρου 37.5 ἐκ., ἓνα ἰωνικὸ κιονόκρανο καὶ ἓνα κολουροπυραμιδοειδὲς ἐπίθημα⁶.

'Η καλυπτῆρια πλάκα τῆς ἀγίας τράπεζας δὲν σώθηκε. Βρέθηκαν τουναντίον πολλὰ τμήματα τῆς βάσεώς της, ἀπὸ γκρίζα πέτρα, μὲ τετράγωνες βαθύνσεις

1. 'Αναφέρονται ἐνδεικτικῶς οἱ διαστάσεις μιᾶς ἀπ' αὐτές: Ὑψος 19.5 ἐκ., μῆκος 70 ἐκ., πλάτος 42 ἐκ.

2. 48 x 42.5 ἐκ. Διάμετρος βάσεως 37.5/38 ἐκ.

3. ΠΑΕ 1979, 125 - 126, εἰκ. 3α, πίν. 88β.

4. ΠΑΕ 1980, 36, πίν. 46β. 'Αλλο ἓνα ἐπίθημα τῆς νοτίας κιονοστοιχίας χρησιμεύει σὰν σκαλοπάτι στὴν εἰσοδὸ τοῦ ναῖσκου τῆς 'Αγίας 'Ελεούσας, δυτικὰ τοῦ Μύτικα· βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τοῦ Μύτικα 'Ακαρνανίας, ΑΑΑ Α', 1968, 153.

5. ΠΑΕ 1980, 36, πίν. 46α.

6. Βλ. ἄνωτέρω.

στὶς γωνίες καὶ τὸ κέντρο, ὅπου θὰ στηρίζονταν τὰ πόδια, καὶ μὲ προεξέχουσα παρυφή μὲ κοίλο κυμάτιο¹.

Τὰ θωράκια καὶ οἱ πεσσίσοι τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου σώθηκαν σὲ θραύσματα, ποὺ δὲν εἶναι ἀρκετὰ γιὰ νὰ ἀνασυντεθοῦν ὁλόκληρα. Τὰ θωράκια ἦταν διάτρητα, μὲ τριῶν εἰδῶν διακόσμηση: φολίδες (πίν. 68β), διαγώνια τεμνόμενες ταινίες (πίν. 68γ), ἢ διμερεῖς ταινίες ποὺ συνδυάζονται μὲ ἀνθέμια καὶ τετράλοβα ἄνθη² (πίν. 69α). Κοιλόκυρτο κυμάτιο διαμορφώνεται καὶ ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς τοῦ στηθαίου τοῦ τέμπλου. Σὲ δύο ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ βρέθηκαν ἢ μία πλευρὰ κοσμεῖται μὲ ἀνάγλυφο σταυρό, τοῦ ὁποῖου οἱ κεραῖες διαπλατύνονται στὰ ἄκρα³ (πίν. 69β). Γιὰ τοὺς βατῆρες τοῦ τέμπλου χρησιμοποιήθηκαν χοντροδουλεμένα κομμάτια ἀσβεστολίθου.

Ὁ κ. Τσεύλικος συγκόλλησε καὶ συμπλήρωσε τὰ τέσσερα θωράκια τοῦ ταφικοῦ μνημείου τοῦ Β. κλίτους, ποὺ κοσμοῦνται μὲ ἀνισοσκελεῖς σταυροῦς, τῶν ὁποίων οἱ κεραῖες διαπλατύνονται στὰ ἄκρα⁴ (πίν. 69γ).

Ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε πέντε νομίσματα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα δύο εἶναι μικρὲς χάλκινες ὑποδιαίρέσεις τοῦ 5ου - 6ου αἰ., πολὺ φθαρμένες⁵. Δύο ἄλλα εἶναι φθαρμένα χάλκινα νομίσματα τοῦ Ἰονικοῦ Κράτους καὶ τὸ πέμπτο διδραχμο τοῦ 1926.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

1. Γιὰ τὴν κάτω πλάκα τῆς ἀγίας τραπέζης πρβ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης (Ἀθῆναι 1954) 445 - 446. Ἄλλα παραδείγματα τραπέζων μὲ πέντε πόδια βλ. αὐτόθι 449.

2. ΠΑΕ 1979, πίν. 89.

3. Τὸ στηθαῖο τοῦ τέμπλου ἔχει πλάτος 29 ἐκ. ἐπάνω, 13.5 ἐκ. κάτω, καὶ ὕψος 13 ἐκ.

4. Ἔργον 1972, 51, εἰκ. 43.

5. Ἡ ταῦτις τούς ὀφείλεται στὴν Διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Ἀδ. Οἰκονομίδου τὴν εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ τῆς θέσης αὐτῆς. Τὰ νομίσματα τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφῆς καταγράφηκαν στὸ βιβλίον εἰσαγωγῆς τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου μὲ ἀριθ. 455.

15. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΝΕΑΣ ΑΓΧΙΑΛΟΥ

(Παρένθ. πίν. Γ' και πίν. 70 - 72)

Συνεχίστηκαν και κατά τὸ 1982 οἱ ἀνασκαφὲς στὸ συγκρότημα τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου στὴ Νέα Ἀγχιάλο, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογράφοντος, μὲ τὴν πολὺτιμη συνεργασία τῆς ἐπιμελήτριας βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων Ἀσπασίας Ντίνα.

Ἡ ἔρευνα ἔγινε στοὺς πρὸ κάτω 10 τομεῖς καὶ σὲ συνολικὴ ἔκταση 300 μ²: 1. Τομέας Ε (TM-E), χῶρος τοῦ Ἱεροῦ. 2. Τομέας Α (TM-A), κεντρικὸ κλίτος. 3. Τομέας Ρ (TM-P), δυτικὰ τοῦ αἵθριου. 4. Τομέας Κ (TM-K), κεντρικὸς χῶρος τοῦ αἵθριου. 5. Τομέας Γ (TM-Γ), ἐσωνάρθηκας 6. Τομέας Ο (TM-O), λουτρικὸ συγκρότημα, βόρ. βασιλικῆς. 7. Τομέας Ξ (TM-Ξ), ἀνατολικὰ τοῦ προηγούμενου. 8. Τομέας Λ (TM-Λ), ἀνατολικὸ μισδὸ νότιας στοᾶς. 9. Τομέας ΣΤ (TM-ΣΤ), προσκτίσματα, νότια τῆς στοᾶς. 10. Τομέας Μ (TM-M), ἀνατολικὰ τοῦ τομέα ΣΤ.

Τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου, μὲ πολλὴ συντομία, εἶναι τὰ ἑξῆς:

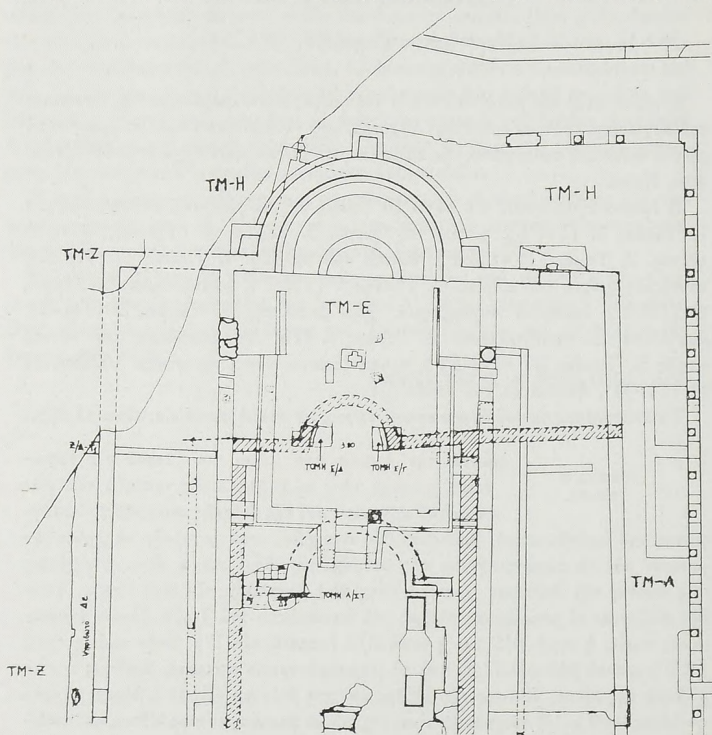
ΤΟΜΕΑΣ Ε
(TM-E)

Κατὰ τὴν ἔρευνα στὸ χῶρο τοῦ Ἱεροῦ τῆς τελευταίας χρονικῆς (6ος αἰ.) βασιλικῆς, μεταξὺ τῶν βάσεων τοῦ κιβωρίου καὶ τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, βρέθηκαν δύο στοιχεῖα, ποὺ μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν σὰν τὰ σημαντικότερα τῆς φετινῆς περιόδου. Αὐτὰ εἶναι οἱ γενέσεις τῆς ἀψίδας τῆς δεύτερης χρονικῆς (5ος αἰ.) βασιλικῆς. Σὲ δύο θέσεις, ὅπου δὲν σώζονταν οἱ μαρμαρίνες πλάκες τοῦ πατώματος τοῦ Ἱεροῦ, ἔγιναν ἐρευνητικὲς τομές, ἡ τομὴ Ε/Γ καὶ ἡ τομὴ Ε/Δ (παρένθ. πίν. Γ'). Στὴν πρώτη τομὴ (Ε/Γ) καὶ σὲ βάθος 0.37 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα, βρέθηκε ἡ τοιχοδομὴ τῆς νότιας γένεσης τῆς ἀψίδας καὶ στὴ δεύτερη (Ε/Δ) ἡ βόρεια γένεση σὲ βάθος 0.90 μ. Ἡ τοιχοποιία εἶναι ἰσχυρὴ μὲ ἀκατέργαστους λίθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Στὴν ἐσωτερικὴ παρεῖά της σώζονται στὴ θέση τους οἱ πλάκες τῆς ὀρθομαρμάρωσης, πάχους 0.007 - 0.02 μ. (εἰκ. 1).

Μὲ τὰ στοιχεῖα, ποὺ βρέθηκαν μέχρι τώρα καθορίζεται ἡ χορδὴ τῆς ἀψίδας σὲ 3.80 μ., τὸ ἀκριβὲς ὅμως σχῆμα της θὰ προσδιοριστεῖ σὲ μελλοντικὲς ἐρευνες. Ὑπενθυμίζεται ὅτι ἡ χορδὴ τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς τοῦ 4ου αἰ. εἶναι 5 μ. καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ 6ου αἰ. 8.20 μ.

Σ τ ρ ω μ α τ ο λ ο γ ι κ ῆ ς π α ρ α τ η ρ ῆ σ ε ι ς : Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο πάτωμα τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχει στρώμα κουρασσανιοῦ, πάχους 0.04 -

0.07 μ., πὺλ κάτω στρώση ἀπὸ ἀμμοχάλικο, πάχους 0.065 - 0.07 μ., πὺλ κάτω στρώμα χώματος, πάχους 0.10 - 0.11 μ. καὶ κάτω ἀπ' αὐτό, σὲ βάθος 0.30 μ., λεπτὸ στρώμα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα καὶ κουρασάνι, πὺλ πῆρε τὸ χαρακτηρισμὸ δάπεδο Δβ. Σὲ βάθος 1.08 μ. βρέθηκε ὑπόστρωμα δαπέδου (Δγ) ἀπὸ

Εἰκ. 1. Τομέας Ε (TM-E).

κουρασάνι, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου σώζονται οἱ μεταξὺ τῶν ἐξαφανισμένων πλακῶν ἄρμοι καὶ, τέλος, σὲ βάθος 1.15 μ., ἄλλη στρώση ἀπὸ ἀσβεστοκονία, πὺλ χαρακτηρίστηκε σὰν δάπεδο Δδ.

Εὐρήματα: ἓνα χάλκινο νόμισμα, κομμάτια πλακόστρωσης καὶ μαρμαροθετήματος, καρφιά, τεμάχια σιδήρου, ὀστρακα, σπαράγματα καὶ ψηφίδες ἐντοίχιων ψηφιδωτῶν, πὺλ ἀνήκουν, φυσικὰ, στὴ δεύτερη βασιλικὴ τοῦ 5ου αἰ.

μαιάνδρου (εικ. 2, πίν. 70β). 'Αλλά και άλλα σπαράγματα ψηφιδωτών καθώς και τοιχογραφιών περισυλλέχτηκαν στο στρώμα αυτό. Σὲ βάθος 0.62 μ. βρέθηκε μέρος τοῦ πλακόστρωτου πατώματος Δβ, πὺς κάτω, 0.80 μ., τὸ δάπεδο Δγ ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ χαμηλότερα, 1.10 μ., τμήμα τοίχου (Α/Η-Τ2), ποὺ προφανῶς εἶναι ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς πρώτης βασιλικῆς (4ου αἰ.), ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπισημανθεῖ καὶ στὴν τομὴ Α/Ε τοῦ τομέα TM-A. Βόρεια τοῦ Α/Η-Τ2 φάνηκε μέρος ψηφιδωτοῦ δαπέδου (Δδ) μεζατρίκιο σὺν διακοσμητικὸ θέμα. Στὴν ἐπίχωση τοῦ χώρου ποὺ ἐρευνήθηκε, μέχρι βάθος 0.80 μ. ὑπῆρχαν σπαράγματα τοιχογραφιῶν, ἐνῶ μέχρι βάθος 1.10 μ. καὶ σπαράγματα ψηφιδωτῶν.

"Ετσι, μετὰ τὴν φετινὴν ἐρευνα, προσδιορίστηκαν οἱ θέσεις καὶ, περίπου, οἱ διαστάσεις καὶ ἡ μορφή τῶν ἀψίδων καὶ τῶν δύο βασιλικῶν (4ου καὶ 5ου αἰ.), ποὺ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὴν τελευταία βασιλικὴ τοῦ 6ου αἰ.

ΤΟΜΕΑΣ Α
(TM-A)

Διερευνήσεις ποὺ ἔγιναν σὲ τέσσερις θέσεις τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ 6ου αἰ., ἔφεραν σὲ φῶς στοιχεῖα τῶν προγενέστερων κτιρίων. Στὴν

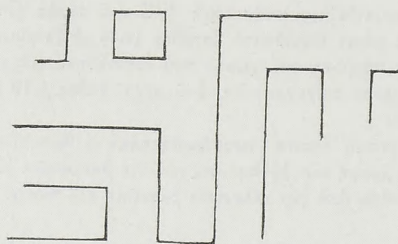
τομὴ Α/ΣΤ, ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ φράγματος τοῦ πρεσβυτερίου, ὅπου ἔχει βρεθεῖ ἡ βόρεια γένεση τῆς ἀψίδας τῆς βασιλικῆς τοῦ 4ου αἰ., σὲ βάθος 0.95 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα Δα, ἀποκαλύφθηκε ὁ βόρειος στυλοβάτης τῆς δεύτερης, χρονικὰ, βασιλικῆς, πλάτους 0.65 - 0.70 μ., μετὰ ὑπολείμματα ὀρθομαρμάρωσης στὴ νότια πλευρὰ του, πάρχους 0.03 μ. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη δὲν εἶναι ὁρατὴ γιατί ἐφάπτεται μετὰ τὴν τοιχοποιία τοῦ βόρειου στυλοβάτη τῆς τελευταίας βασιλικῆς.

Εὐρήματα: σπαράγματα ψηφιδωτῶν καὶ τοιχογραφιῶν, δύο χάλκινα νομίσματα, δύο καρφιά, θραύσματα ἀπὸ γυάλινα ἀγγεῖα καὶ ὑαλοπίνακες, ἐλάσματα μολύβδου καὶ ὀστρακα.

Στὴν τομὴ Α/Ζ, στὸ ΒΔ ἄκρο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους, καθαρίστηκε τὸ ψηφιδωτὸ Δδ, ποὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ σὲ προγενέστερη ἐρευνα. Τὸ διακοσμητικὸ θέμα του εἶναι ἐλικοειδὲς κισσός, μετὰ μαῦρες, ἄσπρες καὶ υποκίτρινες ψηφίδες.

Στὴν τομὴ Α/Η, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν προηγούμενη, κοντὰ στὸ νότιο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς τοῦ 6ου αἰ., ὅπου τὸ 1979 εἶχε ἐπισημανθεῖ σὲ βάθος 0.54 μ. ἡ τοιχοποιία τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς τοῦ 5ου αἰ., κατὰ τὴν ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς, βρέθηκε σὲ βάθος 0.15 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο Δα μεγάλο (διαστ. 0.62 × 0.37 μ.) τμήμα ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ποὺ μοιάζει μετὰ αὐτὰ ποὺ ἔχουν βρεθεῖ παλαιότερα στὸν τομέα TM-Θ (πίν. 70α). Πὺς κάτω, σὲ βάθος 0.50 μ. βρέθηκε ἄλλο τμήμα (διαστ. 0.62 - 0.46 μ.), ποὺ εἶναι συνδυασμὸς μαρμαροθετήματος καὶ ψηφιδωτοῦ. Σὲ κάμπο ἀπὸ ἄσπρα καὶ γκριζὰ μαρμάρινα πλακίδια, ἀκανόνιστα στὸ σχῆμα καὶ τὴν τοποθέτησή τους, σχεδιάζεται μετὰ μικρὲς μαῦρες ψηφίδες γεωμετρικὸ θέμα, ποὺ δίνει τὴν ἐντύπωση

Στὴν τομὴ Α/Ι, ἀνάμεσα στὶς δύο προηγούμενες τομές, σὲ βάθος 0.70 μ., βρέθηκε τὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ κουρασάνι τοῦ μαρμαρόστρωτου πατώματος Δβ, ποὺ ἀνήκει στὴ δεύτερη χρονικὰ βασιλικὴ καί, σὲ βάθος 1.20 μ., τὸ ὑπόστρωμα τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου, ποὺ ἀνήκει στὸ οἰκοδόμημα τοῦ 4ου αἰ. Ἡ ἐπίχωση

Εἰκ. 2. Σχεδιαστικὴ ἀπόδοση τοῦ «μαϊάνδρου» τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ πίν. 70β.

μεταξὺ τῶν δαπέδων Δβ καὶ Δγ ἀποτελεῖται ἀπὸ λατύπη, ἄμμο, χαλίκι, σπαράγματα ψηφιδωτῶν, πολλὲς ψηφίδες, ὄστρακα καὶ κομμάτια πλακόστρωσης.

ΤΟΜΕΑΣ Ρ
(TM-P)

Ὁ τομέας βρίσκεται δυτικὰ τοῦ αἱθρίου (παρένθ. πίν. Γ'). Ἐδῶ ἀποκαλύφθηκαν τμήματα πέντε τοίχων (P/82-T1 ἕως P/82-T5). Τὰ τμήματα τῶν τοίχων P/82-T2 καὶ P/82-T5, ἀν ἐπεκταθοῦν πάνω στὸ σχέδιο τῆς κάτοψης, ὀρίζουν, μαζί με τὸν P/82-T1, ἓνα ὥρο διαστάσεων 18×5.90 μ. Ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀποκαλυφθέντες τοῖχοι εἶναι ἀμελοῦς κατασκευῆς, ἀπὸ ἄμορφους λίθους καὶ χωματολάσπη, καὶ ἀκόμη ὅτι δὲν συνδέονται ὀργανικὰ μετὰ τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ αἱθρίου, συνάγεται ὅτι ἀνήκουν σὲ μεταγενέστερη προσθήκη γιὰ τὴ δημιουργία χώρου γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν πιστῶν. Εἶναι φανερό ὅτι δὲν ὑπῆρχε πρότυπο εἰσόδου στὸ συγκρότημα ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρά.

ΤΟΜΕΑΣ Κ
(TM-K)

Ὁ τομέας καταλαμβάνει τὸν κεντρικὸ ὥρο τοῦ αἱθρίου. Μὲ σκοπὸ τὴν ἀνέυρεση λειψάνων τῶν τοίχων K/Γ-T1 καὶ K/Γ-T2 συνεχίσθηκε σὲ μῆκος καὶ βάθος ἡ ἔρευνα στὶς τομές K/Δ καὶ K/Ε χωρὶς ὅμως θετικὰ ἀποτελέσματα, γιατί ὁ μεγάλος ἀσβεστόλακκος, ποὺ εἶχε ἀνοιχθεῖ ἐκεῖ, σὲ μεταγενέστερη περίοδο, ἐξαφάνισε κάθε ἔγχος τῶν τοίχων αὐτῶν (παρένθ. πίν. Γ').

Ἀπὸ τὴν τομὴ K/Δ περισυλλέχθηκαν: ἀκέραιος λύχνος (διαστ. 0.085 × 0.057 × 0.038 μ.), εἴκοσι ἐννέα χάλκινα νομίσματα, θραύσματα ἀπὸ λύχνους, ἀπὸ γυάλινα ἀγγεῖα καὶ ὑαλοπίνακες, χάλκινα ἀντικείμενα, ἐλάσματα μολύ-

βδινά και ὄστρακα. 'Απὸ τὴν τομὴ Κ/Ε περισυλλέχθηκαν: τεμάχια μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν (κιονοκράνων, ἐπιθημάτων, ἀμφίγλυφων καὶ διάτρητων θωρακίων, κιόνων, ὀρθομαρμάρωσης κ. ἄ.), ἓνα χάλκινο νόμισμα, θραύσματα λύχων καὶ γυάλινων ἀγγείων, σπαράγματα ψηφιδωτῶν, 10 κασάκια ψηφιδῶν καὶ ὄστρακα.

'Αποκαλύφθηκε σὲ μεγαλύτερο μῆκος ὁ ἀγωγὸς Αγ-1, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ πῆλινους σωλῆνες, μῆκους 0.73 μ. Βόρεια τῆς νότιας κιονοστοιχίας τοῦ αἰθρίου βρέθηκε κτιστὸ ὑπόβαθρο, διαστάσεων 0.83×0.83 μ. Καθαρίστηκαν καλύτερα τὰ ἐρείπια τοιχοποιίας, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1981, στὴν ἴδια θέσῃ. 'Αποκαλύφθηκαν δύο τόξα πεσμένα, ποὺ ἀνῆκαν στὴν κάτω, νότια κιονοστοιχία τοῦ αἰθρίου, ἡ πᾶνω ἀπὸ τὰ τόξα αὐτὰ τοιχοποιία καὶ μία ἀπὸ τὶς βάσεις τῆς ἄνω κιονοστοιχίας στὴν κορυφὴ τῆς τοιχοποιίας. 'Εἶσαι εἶναι δυνατόν μὲ σχετικὴ ἀκρίβεια νὰ σχεδιαστοῦν οἱ δύο κιονοστοιχίες, ἄνω καὶ κάτω, τῆς νότιας πλευρῆς τοῦ αἰθρίου.

TOMEAS Γ
(TM-Γ)

'Ερευνήθηκε περισσότερο ἡ τομὴ Γ/Δ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ἐσωνάρθηκα τῆς τελευταίας βασιλικῆς καὶ ἀποκαλύφθηκε μεγαλύτερη ἔκταση τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου Δδ, ποὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ παλαιότερα. Μὲ ψηφίδες ἄσπρες, μαῦρες καὶ υποκίτρινες σχεδιάζεται κισσός, ποὺ ἀνήκει σὲ πλαίσιο διαχώρου τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τοῦ κυρίου τῆς πρώτης περιόδου.

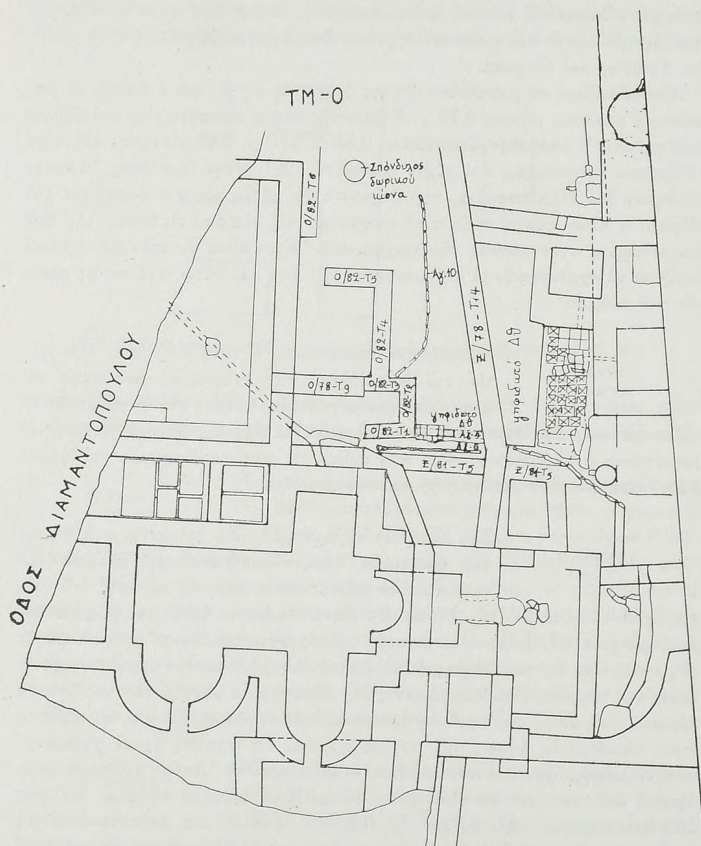
TOMEAS O
(TM-O)

Στὸ λουτρικὸ συγκρότημα, ποὺ βρίσκεται στὰ βόρεια τῶν βασιλικῶν, ἐπεκτάθηκε ἡ ἀνασκαφὴ πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ σὲ βάθος 1.50 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ τοίχου Ξ/78-T14 (παρένθ. πίν. Γ', εἰκ. 3). Κατὰ τὴν ἔρευνα ἤλθαν στὸ φῶς οἰκοδομικὰ στοιχεῖα, ποὺ ἀνήκουν σὲ τέσσερις τουλάχιστον περιόδους. 'Αποκαλύφθηκε σὲ μεγαλύτερη ἔκταση τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο Δθ, μὲ διάκοσμο τεμνόμενους κύκλους καὶ καμπυλόπλευρους ρόμβους στὰ διαστήματα μεταξὺ τῶν τομῶν τῶν κύκλων, ποὺ, ὅπως μαρτυροῦν οἱ ἐπισκευές του, ἀνήκει σὲ δύο ἀπὸ τὶς παλαιότερες οἰκοδομικὰς φάσεις τοῦ συγκροτήματος. Οἱ ψηφίδες ἔχουν χρώματα: ἄσπρο, μαῦρο, ὄχρα καὶ καστανὸ (εἰκ. 4 καὶ πίν. 70γ). 'Ακόμη βρέθηκαν τρεῖς ἀγωγοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δύο, Αγ. 10 καὶ Αγ. 6, εἶναι μὲ πῆλινους σωλῆνες διαφόρου μῆκους, 0.27, 0.30, 0.32, 0.36 καὶ 0.45 μ., καὶ ἀβεστοκονία γιὰ συνδετικὸ μείγμα, ἐνῶ ὁ Αγ. 4 εἶναι κτιστός, τετραγώνου διατομῆς, πλάτους 0.20 μ., μὲ πῆλινες πλάκες στὸν πυθμὲν καὶ ἀργολιθοδομὴ γιὰ κάλυμμα. Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ τομέα βρέθηκε καὶ ἄλλος (δεύτερος) σπόνδυλος, ἀπὸ πωρόλιθο, διαμέτρου 0.65 μ. καὶ ὕψους 0.80 μ.

Περισυλλέχθηκαν: 21 τεμάχια θωρακίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ 15 εἶναι ἀμφίγλυφων, 6 κιόνων, 4 κιονοκράνων, 2 ἐπενδύσεων παραστάδων, 151 ὀρθομαρ-

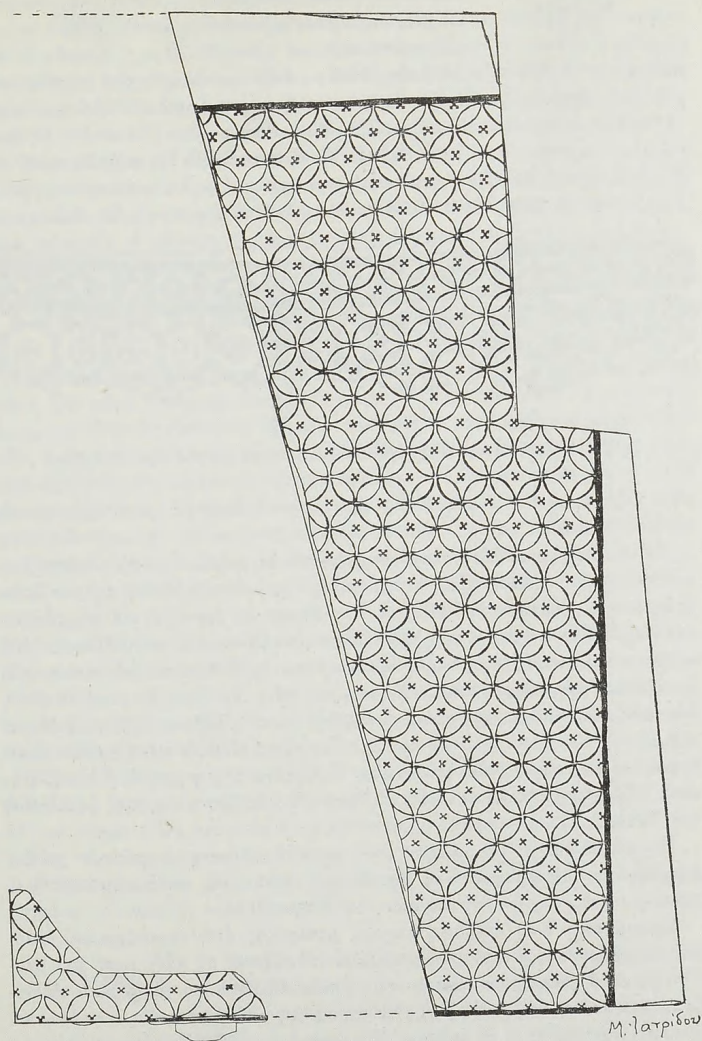

μάρωσης, 43 πλακόστρωσης καὶ 33 ἄμορφα, 17 νομίσματα, 4 καρφιά, σπαράγ-

Εἰκ. 3. Λουτρικὸ συγκρότημα βόρεια τῆς βασιλικῆς.

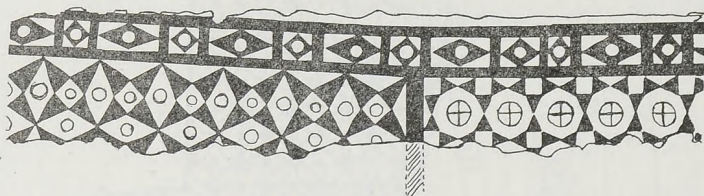
ματα τοιχογραφιῶν, θραύσματα λύχνων, υαλοπινάκων καὶ γυάλινων ἀγγείων καὶ πολλὰ ὅστρακα.

Εικ. 4. Σχεδιαστική απόδοση του ψηφιδωτού του πίν. 70γ.

ΤΟΜΕΑΣ Ξ
(TM-Ξ)

Στὸν τομέα TM-Ξ, κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ βόρειου τοίχου τῆς βασιλικῆς, ἀποκαλύφθηκε περισσότερο, σὲ συνολικὸ μῆκος 19.20 μ. τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο Δε, ποὺ βρίσκεται σὲ βάθος 1.87 μ. ἀπὸ τῆς κορυφῆς τοῦ βόρειου τοίχου τῆς τελευταίας βασιλικῆς. Ἐκτείνεται ὅμως τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ καὶ πρὸς Ἀνατολάς, κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο Ξ/Δ-T1 καὶ πρὸς Νότο, κάτω ἀπὸ τὶς βασιλικές (παρένθ. πίν. Γ', πίν. 71α). Ὁ τοῖχος Ξ/80-T2, ποὺ ἀποτελεῖ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ Δε εἶναι κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ μήκους του καταστραμμένος σὲ βάθος 0.20 - 0.26 μ. κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτό. Τὸ πλάτος του

Εἰκ. 5. Σχεδιαστικὴ λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ Δε στὸν τομέα TM-Ξ.

εἶναι 0.55 μ. καὶ ἡ σύστασή του ἀπὸ ἀργολιθοδομῇ μὲ χωματολάσπη σὰν συνδετικὸ ὕλικό.

Τὰ διακοσμητικὰ θέματα τοῦ ψηφιδωτοῦ Δε χωρίζονται μὲ πλαίσιο ἀπὸ μαῦρες ψηφίδες στὰ δύο. Στὸ δυτικὸ, ποὺ ἔχει μεγαλύτερο μῆκος, σχηματίζεται ἀτέρμονας συνδυασμὸς ἀπὸ ρόμβους, τετράγωνα καὶ τρίγωνα, ποὺ περικλείουν κύκλους, ἐνῶ στὸ ἀνατολικὸ σχηματίζονται ὀκτάγωνα, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ τρίγωνα καὶ τετράγωνα. Στοιὺς κύκλους ποὺ σχεδιάζονται στὸ κέντρο τῶν ὀκταγώνων ἐγγράφεται ἰσοσκελὴς σταυρὸς (εἰκ. 5). Συνεχὲς κοινὸ πλαίσιο, ἀπὸ ὀρθογώνια παραλληλόγραμμα, τετράγωνα καὶ ρόμβους, ὀρίζει τὴ βόρεια πλευρὰ καὶ τῶν δύο τμημάτων τοῦ δαπέδου. Τὰ χρώματα τῶν ψηφίδων εἶναι: λευκὸ, μαῦρο, κίτρινο καὶ ὑποκίτρινο. Καλυβίτης τάφος μικροῦ παιδιοῦ, μήκους 0.70 μ. καὶ πλάτους 0.40 μ. ἔχει καταστρέψει μέρος τοῦ ψηφιδωτοῦ (πίν. 71α).

Περισυλλέχτηκαν: 50 χάλκινα νομίσματα, θραύσματα μαρμάρινων μελῶν, σπαράγματα τοιχογραφιῶν καὶ ψηφιδωτῶν, ὑαλόμαζες, τεμάχια μολύβδινων, χάλκινων καὶ σιδηρῶν ἀντικειμένων καὶ ὅστρακα.

Σημειώνεται ἓνας ἀκέραιος λύχνος, μονόμυξος ἀπὸ κεραμῶχρωμο πηλῶ. Στὸ περιθώριο σειρὰ ὁμόκεντρων κύκλων, ἀνὰ ἑπτὰ σὲ κάθε μισὸ τοῦ στεφανιοῦ, μὲ 4 στιγμές στὸ κέντρο τῶν κύκλων. Στὸ κοῖλο τοῦ δίσκου εἰκονίζεται ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Στὸ αὐλάκι ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ κοῖλο στὴν ὀπὴ τοῦ φυτιλιοῦ σχηματίζεται τὸ γράμμα Χ μέσα σὲ παραλληλόγραμμο.

TOMEAS Λ
(TM-Λ)

Ὁ τομέας Λ εἶναι τὸ ἀνατολικὸ μιστὸ τῆς στοᾶς, ποὺ ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν. Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση ὕψους 0.70 μ. καὶ ἔτσι ἀποκαλύφθηκε τὸ τμήμα τῆς στοᾶς, μεταξὺ τῆς κιονοστοιχίας καὶ τοῦ μακροῦ τοίχου T6, μέχρι τὸ ἀνατολικὸν τέρμα του. Ἡ ἐπίχωση δὲν παρουσίασε στρωματολογικὸ ἐνδιαφέρον.

Περισυλλέχτηκαν: 8 τμήματα θωρακίων, 10 τμήματα κίωνων, 1 κομμάτι ζεύξης, 1 θραῦσμα φιάλης, τεμάχιο πεσσίσκου καὶ ἄλλο κιονοκρανίου, 19 θραύσματα ὀρθομαρμάρωσης καὶ 12 πλακόστρωσης, 5 πλακίδια μαρμαροθετήματος, μία ὑαλόμαζα, 1 χάλκινο νόμισμα, χάλκινο δακτυλίδι καὶ πολλὰ ὄστρακα.

TOMEAS ΣΤ
(TM-ΣΤ)

Ἀπὸ τὰ προσκτίσματα, ποὺ ἐκτείνονται νότια τῆς στοᾶς, ἀποκαλύφθηκε ὁ χώρος XIX, σ' ὅλη τὴν ἑκτασὴ του, μήκους 18.50 μ. καὶ πλάτους 7.20 μ. (παρένθ. πίν. Γ').

Ἡ ἐπίχωση ὕψους 0.80 μ. περιεῖχε σπαράγματα ψηφιδωτῶν δαπέδου καὶ ἐντοιχιῶν. Στὸν χώρον βρέθηκαν δύο ἀκόμη πίθοι, ὁ πίθ. 11 καὶ ὁ πίθ. 12, διαμέτρου 1 μ., καὶ ἔτσι ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν πίθων, ποὺ βρέθηκαν μέχρι τῶρα ἐδῶ, ἀνέρχεται σὲ 12. Τὴν ὀροφὴ τοῦ XIX ὑποβάσταζε κιονοστοιχία, τρεῖς ἀπὸ τίς βάσεις τῆς ὁποίας βρέθηκαν στὴ θέσιν τους. Σημειώνεται ὅτι τὸ μικρὸ ἄνοιγμα (0.58 μ.) στὸν ἀνατολικὸ τοῖχον (T37 καὶ T37a) τοῦ χώρου, εἶναι μεταγενέστερο, ποὺ ἀντικατέστησε ἄλλο εὐρύτερο. Ὁ χώρος XIX ἦταν κελλάρι.

Περισυλλέχτηκαν: ἀκέραιος κίονας, μαρμάρινος (7/82), ὕψους 1.99 μ., κάτω διαμέτρου 0.27 μ. καὶ ἄνω 0.22 μ. Στὴν κορυφὴ του ἔχει σχοινοειδὴ διάκοσμο· μία ὀπὴ στὴ βάση του καὶ ἄλλη σὲ ὕψος 0.87 μ. μαρτυροῦν τὴν προσαρμογὴ ἐκεῖ κάποιου κιγκλιδώματος· τὸ κάτω τμήμα κίονος (21/82), ὕψους 0.57 μ. καὶ διαμέτρου 0.37 μ.· τμήματα μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, 17 θραύσματα μαρμάρινων τραπεζῶν, κομμάτια ὀρθομαρμάρωσης καὶ πλακῶν πατώματος, θραῦσμα ἄμβωνος, 120 καρφιά, θραύσματα γυάλινων ἀγγείων καὶ ὑαλοπινάκων καὶ πολλὰ ὄστρακα.

Ἐρευνα ἐγίνε καὶ στὸ δυτικὸν τέρμα τοῦ βόρειου κλίτους τῆς στοᾶς, ὅπου σὲ βάθος 1 μ. βρέθηκε ἡ ἀρχὴ τῆς ὑποθεμελίωσης τοῦ στυλοβάτη καὶ νερό. Ὑπόλειμμα τοίχου (T1) προγενέστερης κατασκευῆς ἐπιστημάνθηκε βόρεια τοῦ στυλοβάτη τῆς μακρᾶς κιονοστοιχίας.

Περισυλλέχτηκαν: ἀμορφές, θραύσματα ὑαλοπινάκων, χάλκινο ἔλασμα, ὄστρακα καὶ μεγάλα κεραμίδια στέγης.

TOMEAS Μ
(TM-Μ)

Μικρῆς ἑκτασῆς ἔρευνα ἐγίνε καὶ στὰ προσκτίσματα ποὺ βρίσκονται ἀνατολικά τῶν χώρων XIX καὶ XX, ὅπου ἀφαιρέθηκε ἐπίχωση ὕψους 1 μ. (παρένθ. πίν. Γ').

Ἀνατολικά τοῦ XIX βρέθηκαν τὰ ἐρείπια κτιρίου μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα στὰ

δυτικά, χορδῆς 3.75 μ., καὶ θύρα στὴ νότια πλευρά του, ὡς καὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος δεξαμενῆς, διαστάσεων 7.30 μ. × 4.70 μ. Στὴν τοιχοποιία τοῦ πρώτου ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ πολλὰ τεμάχια μαρμάρινων παλαιοχριστιανικῶν μελῶν. Τὸ ἴδιο αὐτὸ κτίριο ἔχει θεμελιωθεῖ πάνω στὰ ἐρείπια ἄλλου, ἀρχαιότερου, μὲ πάτωμα ἀπὸ πῆλινες πλάκες διαστ. 0.45 × 0.30 × 0.035 μ. Νότια τῆς ἀψίδας βρέθηκαν δύο ἀκόμη πίθοι, ὁ πίθ. 13, διαμέτρου 0.83 μ. καὶ ὁ πίθ. 14, διαμέτρου 1.12 μ. Ὁ χώρος, ποὺ πῆρε τὸ χαρακτηρισμὸ XXII, πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἀκόμη.

Νότια τοῦ XXII, ἡ ἔρευνα ἔφερε στὸ φῶς ἐρείπια κτιρίων, ποὺ ἀνήκουν σὲ τρεῖς τουλάχιστον οἰκοδομικὲς περιόδους. Ὁ ἀγωγός, Αγ. 1, μὲ πῆλινους σωλῆνες, μήκους 0.35 μ., βαίνει κάτω ἀπὸ τὰ ἐρείπια. Σὲ μερικοὺς σωλῆνες τοῦ ἀγωγοῦ ἀνοίγονται ὁπὲς γιὰ τὸν καθαρισμὸ. Καὶ ὁ χώρος αὐτός, ποὺ πῆρε τὸ χαρακτηρισμὸ XXI, πρέπει νὰ ἐρευνηθεῖ ἀκόμη.

Περισυλλέχτηκαν: τρία ληκύθια, μία οἶνοχόη μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο, ἓνα πῆλινο πουλί, δύο πῆλινοι λύχνοι, πολλὰ θραύσματα μαρμάρινων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, πλακόστρωσης καὶ ὀρθομαρμάρωσης, δυὸ τμήματα ἄμβωνας καὶ δύο ἀπὸ ἐνεπίγραφη στήλη, τέσσερα χάλκινα νομίσματα, ζεύξεις, δέκα ἔξι καρφιά, θραύσματα γυάλινων ἀγγείων καὶ ὑαλοπινάκων κ.ἄ.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἀνασκαφὴ ἐγιναν καὶ ἄλλες ἐργασίες, ὅπως: ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν ποὺ προκλήθηκαν στὰ ἀνασκαμμένα μνημεῖα ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1980, συντήρηση τῶν εὐρημάτων, συγκόλλησις μαρμάρινων μελῶν, ἀγγείων κλπ. καὶ καθαρισμὸς τῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τοῦ συγκροτήματος τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καὶ τῆς βασιλικῆς τοῦ Μαρτυρίου.

Στὸ βόρειο κλίτος τῆς βασιλικῆς τοῦ ἀρχιερέως Πέτρου καθαρίσθηκε τὸ ψηφιδωτὸ σὲ ἔκταση 0.55 μ.². Φάνηκε πλούσια θεματολογία, κυρίως ἀπὸ τὸ θαλασσινὸ βασίλειο, μὲ διάφορα ψάρια, σμέρνες, χταπόδια, καλαμάρια κ.ἄ., ἀλλὰ καὶ γεωμετρικὰ σχέδια σὲ διάφορους συνδυασμοὺς (πίν. 71β, 72α - β).

16. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΓΛΑ

(Πίν. 73 - 79)

Ἐφέτος συνεχίστηκε ἡ ἐργασία στὸ κτίριο H¹ ὅπου σκάφτηκε ὁ κεντρικὸς διάδρομος H3 καὶ τὸ ΝΑ δωμάτιο H5 (πίν. 73α - β). Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στοὺς ἄλλους χώρους τοῦ κτιρίου, ὁ de Ridder εἶχε σκάψει ἐγκάρσιες δοκιμαστικὲς τάφρους πλάτους 1.20 ἕως 1.30 μ., δύο στὸ H3 καὶ τρεῖς στὸ H5, προφανῶς γιὰ νὰ προσδιορίσει τὸ σχῆμα καὶ τὶς διαστάσεις τῶν δωματίων. Οἱ τάφροι αὐτές, ποὺ προχώρησαν ὡς τὸ φυσικὸ βράχο, εἶχαν ἀναμοχλεύσει τελείως τὰ στρώματα, εἶχαν παραβιάσει τὰ δάπεδα τῶν δωματίων καὶ κατόπιν εἶχαν χωθεῖ πρόχειρα, μὲ ἀρκετὰ ἀπὸ τὰ χρώματα τῆς ἐκσκαφῆς σωριασμένα κατὰ μῆκος τους (πίν. 74α). Τόσο τὸ γέμισμα τῶν τάφρων, ὅσο καὶ οἱ σωροὶ στὰ χεῖλη τους ἀφαιρέθηκαν μὲ προσοχὴ καὶ ἀπομακρύνθηκαν ἀφ' ἑνὸς πρὸς ἔρευνα μόνον τὶς ἀπαραβίαστες ἐπιχώσεις. Ἐπιπλέον ὅπως καὶ πέρυσι, ἀφέθηκε κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ H5 ἄσκαφη λαοῖδα πλάτους 0.60 μ. γιὰ τὴ μελλοντικὴ παραβολὴ καὶ ἔλεγχο τῶν στρωμάτων.

Ὁ Χῶρος H3, ποὺ διασχίζει ὁλόκληρο τὸ πλάτος τοῦ κτιρίου, ἔχει μῆκος 14 μ. καὶ πλάτος 6 μ. Ἐχει δύο ἐξώπορτες, μία βόρεια καὶ μία νότια, καὶ τέσσερις ἐσωτερικὲς πόρτες πρὸς τὰ δωμάτια δεξιὰ καὶ ἀριστερά του. Ἐτσι, τὰ δωμάτια αὐτὰ δὲν ἐπικοινωνοῦσαν πρὸς τὸ ἐξωτερικὸ ἀπευθείας ἀλλὰ μόνον μέσω τοῦ διαδρόμου.

Τὸ δωμάτιο H5, μῆκους 17.85 μ. καὶ πλάτους 5.23 μ., εἶναι ἀπολύτως ἴσο καὶ συμμετρικὸ πρὸς τὰ πέρυσι ἀνασκαφέντα H1 καὶ H2 καί, καθὼς φαίνεται, πρὸς τὸ διπλάνό του H4. Ἡ πόρτα του πρὸς τὸ H3, ἀνοίγματος 1.98 μ., δὲν εἶναι στὴ μέση τοῦ δυτικοῦ του τοίχου ἀλλὰ ἐκκεντρὴ πρὸς Ν καὶ περὶ-που ἀπέναντι στὴν πόρτα H2 - H3. Ἐκκεντρες πρὸς Δ εἶναι ἐπίσης καὶ οἱ

1. Βλ. ΠΑΕ 1981, σελ. 92. Ἡ ἔφορος δις Ἀ. Ἀνδρειωμένου, ἡ ἐπιμελήτρια κ. Μ. Σούτου, οἱ ἐπιμελητὲς κ.κ. Β. Ἀραβαντινὸς καὶ Χρ. Πιτερὸς καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ Μουσείου Θηβῶν βοήθησαν μὲ προθυμία καὶ ἐνδιαφέρον τὴν ἀπρόσκοπτη διεξαγωγὴ τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τὴ μελέτῃ τῶν εὐρημάτων της. Σημαντικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων τοῦ χώρου κ. Ν. Τζουμάνη στὴν ὁργάνωση καὶ τὴ διεξαγωγὴ τῆς ἀνασκαφῆς, στὴν ὁποίαν ἔλαβαν μέρος οἱ φοιτητὲς καὶ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πεννσυλβανίας Δ. Χανιώτης, Β. Β. Kling, J. D. R. Evans, Φ. Ἀθανασοπούλου, Μ. Κουρουπάκη, Ἐ. Μπάνου καὶ C. Orr-Κωντανταράκη, ὁ φοιτητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Amsterdam Μ. Hagemeijer καὶ οἱ φοιτήτριες τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Κ. Σαρρῆ καὶ Β. Κωσταλῆ.

δύο ἐξώπορτες τοῦ H3 (βλ. πίν. 73α), ὅπου ἐπιπλέον ὁ τοῖχος πού τις πλαϊσιώνει ἐξέχει λίγο ἀπὸ τὴν οἰκοδομικὴ γραμμὴ τῆς προσόψεως τοῦ κτιρίου, ὅπως καὶ στὸ κτίριο Α τῆς ἀνασκαφῆς Θρεψιάδης¹.

Οἱ τοῖχοι, πλάτους 1.05 - 1.15 μ. χτισμένοι ἀπὸ μεγάλες ἀκατέργαστες πέτρες μὲ λίγη λάσπη στοὺς ἐσωτερικοὺς ἄρμους, σῶζονται σὲ ὕψος 0.60 - 1 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο, ὅχι ὁμως καὶ ἀπὸ τὸ φυσικὸ βράχο ὅπου εἶναι θεμελιωμένοι. Στὸ ἀνατολικὸ μέρος τοῦ κτιρίου ὁ βράχος χαμηλώνει σημαντικὰ μὲ ἔντονη κλίση ἀπὸ Δ πρὸς Α. Ὡς ἐκ τούτου, γιὰ νὰ διατηρηθεῖ τὸ δάπεδο τοῦ H3 καὶ τοῦ H5 στὸ ἐπίπεδο τῶν H1 καὶ H2, τὸ ἀρχικὸ ἔδαφος χώθηκε μὲ γέμισμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ χῶμα, σκεπασμένες στὴν κορυφὴ μὲ πλακοειδεῖς πέτρες (πίν. 74β). Τὸ πάχος τοῦ γεμίσματος ποικίλλει ἀναλόγως μὲ τὴ στάθμην τῆς ἐπιφανείας τοῦ βράχου, φτάνοντας στὸν Α τοῖχο τὰ 0.60 μ. περίπου. Ἀντίστοιχο εἶναι καὶ τὸ ὕψος τοῦ λιθοχτιστοῦ τοιχοβάτη ὁ ὁποῖος, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τις ἐπιχώσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δωματίων, συνεχιζόταν πρὸς τὰ πάνω μὲ πλῆθος πλασμένες ἀπὸ ἀργιλόχωμα ἀνακατεμένο μὲ ἄχυρα, χαλίκια καὶ ἄφθονα ὄστρακα. Καμία δὲν ἐσώθηκε ὁλόκληρη, τὰ κομμάτια ὁμως πού βρέθηκαν ἔχουν τις ἴδιες γενικὲς διαστάσεις πού παρατηρήθηκαν καὶ πέρυσι².

Τὰ κατώφλια, τόσο τοῦ H3 πρὸς τὰ ἔξω, ὅσο καὶ τοῦ H5 πρὸς τὸ H3, εἶναι ἀνώμαλα, κατασκευασμένα ἀπὸ ἀκατέργαστες πλακοειδεῖς πέτρες διαφόρων μεγεθῶν μὲ ἄφθονη κιτρινωπὴ λάσπη στοὺς ἀραιοὺς ἄρμους τοὺς (πίν. 75α). Τὸ πλάτος τοὺς εἶναι ἴσο πρὸς τὸ πλάτος τῶν τοίχων καὶ ἡ στάθμην τοὺς 0.04 - 0.05 μ. ψηλότερη ἀπὸ τὰ δάπεδα τῶν δωματίων. Οἱ ἄκρες τῶν τοίχων πού τὰ πλαϊσιώνουν δὲν ἔχουν κανονικὰ μέτωπα καὶ τὸ γέμισμα στὸ ἐσωτερικὸ τοὺς εἶναι κατὰ τόπους λάσπη χωρὶς πέτρες (πίν. 75β). Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτά, καθὼς καὶ ἴχνη στάχτης πού βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τοὺς, δείχνουν ὅτι οἱ πόρτες εἶχαν ξύλινο θύρωμα καὶ τὰ κατώφλια, ἴσως, ξύλινη ἐπένδυση.

Τὰ χτιστὰ αὐλάκια πού βρέθηκαν πέρυσι στὰ δωμάτια H1 καὶ H2 προχωροῦν κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους καὶ ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ H3, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐπίστροφή ἔκρυβε τις πλάκες πού τὰ σκέπαζαν, ἡ συνέχεια ὁμως τοῦ ἀγωγοῦ στὸ H5 ἦταν ἀκάλυπτη, χτισμένη μέσα στὸ λιθολόγημα τοῦ δαπέδου (βλ. πίν. 73β) καὶ ἔφτανε ὡς τὸ φυσικὸ βράχο, πράγμα πού τοῦ δίνει ρύση 3 % περίπου. Τὰ χεῖλινά του, ἀρκετὰ ἀνώμαλα, εἶναι καὶ ἐδῶ ψηλότερα ἀπὸ τὴν στάθμην τοῦ δαπέδου τοῦ δωματίου, τὸ ὁποῖο ὡς ἐκ τούτου δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀποστραγγίζει. Ἀπὸ κάπου ὁμως δεχόταν ὑγρὰ, διότι βρέθηκε νὰ περιέχει διάφορα ὄστρακα, παρασυρμένα καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον συσσωρευμένα στὶς ἀνωμαλίες τοῦ πυθμένα.

Ἡ ἐπίχωση πού γέμιζε τὰ δωμάτια, ἀφήνοντας σχεδὸν παντοῦ νὰ ἐξέχει

1. ΠΑΕ 1961, εἰκ. 2.

2. ΠΑΕ 1981, 93.

ή κορυφή του λίθινου τοιχοβάτη, είχε σχηματιστεί από το πέσιμο των τοίχων και την έρεϊπωση του κτιρίου. Κάτω από μία λεπτή επιφανειακή στρώση πάχους 0.02 μ. ακολουθεί δεύτερη, τεφροκάστανη, που έφτανε τὰ 0.10 - 0.20 μ. Η στρώση αυτή, αρκετά χαλαρή, όπου βρέθηκαν τὰ 25 % περίπου των όστράκων τής έφετινής ανασκαφής, δέν διαφέρει στη σύσταση από την έπόμενη, άσπροκίτρινη, που περιείχε πολλά κομμάτια πλίνθες και τὰ μισά περίπου από τὸ σύνολο των όστράκων. Η ύψηλή αυτή άναλογία όφείλεται άσφαλώς στὰ όστρακα που ήταν ζυμωμένα μέσα στις πλίνθες (πίν. 76α) και πιθανότατα σφηνωμένα άνάμεσα στους άρμούς τους. Οί δύο πρώτες στρώσεις περιλάμβαναν και άρκετούς βόλους από πηλό με έντυπωμένα τὰ ίχνη κλαδιών ή καλαμιών από τή δόρωση τής στέγης (πίν. 76β) καθώς και κομμάτια κεραμιδιών, κυρίως από στρωτήρες. Όλο αυτό τὸ γέμισμα σκέπαζε τὸ δάπεδο, πάνω στὸ όποίο βρέθηκαν τὰ 7 % περίπου τής κεραμικῆς.

Τὸ δάπεδο του H3, άλειμμένο με 2 - 3 ίσοπεδωτικές στρώσεις από κιτρινωπή λάσπη ήταν όμαλό και άρκετά καθαρὸ, με μερικές κηλίδες από στάχτη κοντὰ στις πόρτες. Η επίχωση στὸ δωμάτιο αυτό περιείχε μόλις τὸ 1/4 του συνόλου των όστράκων, άπ' αυτά όμως τὰ γραπτά ήταν περισσότερα από όσα αντίστοιχα υπήρχαν στὸ H5 και στὸ έσωτερικὸ του άγωγοῦ. Τὸ H5 και ὁ άγωγός του άπέδωσαν τὰ υπόλοιπα 3/4 τής κεραμικῆς.

Στὸ H5, τὸ δάπεδο είχε διαφορετική μορφή. Στὸ βόρειο τμήμα του οί πέτρες του λιθολογήματος έξέχουν, πλακισιώνοντας τὸν άγωγό, σὲ στάθμη αντίστοιχη περίπου πρὸς τὰ χεῖλη του. Στὸ νότιο τμήμα ήταν χαμηλότερο και είχε έπίστρωση από λάσπη ὅπως τὸ H3. Ένα μεγάλο μέρος τής επιφανείας του ήταν σκεπασμένο με στάχτη (πίν. 76γ), όπου βρέθηκαν κατὰ τόπους μικροί σωροί από άπανθρακωμένους κόκκους δημητριακῶν (πίν. 77α) και λίγα γίγαρτα από σταφύλι.

Καμένα ήταν επίσης και πολλά όστρακα, ιδίως από την περιοχή αυτή άλλά και από άλλα σημεία των δύο δωματίων. Άφ' έτέρου, οί σωροί τής στάχτης και ή επίχωση έν γένει περιείχαν έλάχιστα τρίμματα καμένου ξύλου. Τὸ περιεχόμενο των δωματίων κάηκε άσφαλώς, τὰ ξύλινα μέρη τής κατασκευῆς τους όμως είτε άποτεφρώθηκαν έντελώς προτου τὸ κτίριο καταρρεύσει και τὰ σκεπάσει πνίγοντας τις φλόγες και διατηρώντας τὰ άπανθρακωμένα ξύλα, πράγμα άπίθανο, είτε έμειναν άκαυτα και άποσαθρώθηκαν καθὼς οί τοίχοι κατέρρεαν λίγο-λίγο.

Η ποσότητα και τὸ είδος των εύρημάτων δείχνουν ότι τὸ H3 ήταν χῶρος προσπελάσεως του κτιρίου και πέραςμα, και ότι τὸ H5 (ὅπως και τὰ H1 και H2) ήταν αποθήκη δημητριακῶν και ένδεχομένως ύγρων, εάν οί άγωγοί είχαν σχέση με τὸ περιεχόμενο των άποθηκῶν και όχι μόνο με τὸν περιοδικὸ καθαρισμό τους.

Όπως είναι φυσικὸ ή κεραμική δέν διαφέρει από αυτήν που άπέδωσε ή άνα-

σκαφή τοῦ 1981. Ἐκτός ἀπὸ μία μικρὴ ἄγραπτη ἀρύταινα, ποὺ συγκολλήθηκε ἀπὸ ὄστρακα προερχόμενα ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ (πίν. 77β), μία μεγάλη δίωτη πρόχου, καμένη καὶ διακοσμημένη με ταινίες, ποὺ εἶχε ραγίσει στὸν ὄμο καὶ ἐπισκευαστεῖ στὴν ἀρχαιότητα (πίν. 77γ), τῆς ὁποίας τὰ κομμάτια σχηματίζαν σωρὸ πάνω στὸ δάπεδο τοῦ H5, καὶ τὸν ὄμο μικροῦ ψευδόστομου ζωγραφισμένο με διχαλωτὰ ἄνθη ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ H3 (πίν. 78α), ὅλα τὰ ὑπόλοιπα εἶναι ὄστρακα, ποὺ ἔφτασαν φέτος τὶς 8.000. Ἀπ' αὐτὰ τὰ 98 % περίπου εἶναι ἄγραπτα, παράταιρα καὶ διάσπαρτα. Πολλὰ εἶχαν φαγωμένες τὶς ἀκμὲς καὶ ἀσπρόχρωμα κολλημένο στὴν ἐπιφάνειά τους. Τὰ περισσότερα (63 %) προέρχονται ἀπὸ κύλικες, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον με χαμηλὸ πόδι καὶ τροπιδωτὸ ὄμο. Ἀρκετὰ (11 %) ἀνήκουν σὲ λεκανίδια χωρὶς βάση καὶ με ὀριζόντιες ταινιωτὲς λαβές. Τὰ κομμάτια πρόχων καὶ προχοειδῶν με διακόσμηση ταινιῶν στὸν ὄμο καὶ στὴν κοιλιά καὶ με χεῖλος χωρὶς ἐσωτερικὴ ἀλλάκωση ἀντιπροσωπεύουν τὰ 4,6 %. Οἱ σκύφοι, μερικοὶ ἐσώβαφοι, οἱ περισσότεροι ὅμως ὄχι, διακοσμημένοι με σπεῖρες ἢ ἀντιμέτωπα κροσσοπετάλια (πίν. 78γ), με κατακόρυφες σχηματοποιημένες πορφύρες, με πλασιωμένες στήλες τεθλασμένης (πίν. 78β), καὶ με ἐνἄλληλους ἀμείβοντες (πίν. 79α) φτάνουν τὰ 3 %. Ἀκόμη λιγότερα εἶναι τὰ κομμάτια ἀπὸ πίθους, μερικὰ με ἀνάγλυφη ταινία στὸν ὄμο, ἀπὸ χυτρώποδες καὶ ἀπὸ ψευδοστόμους.

Τὰ μικρὰ εὐρήματα εἶναι ἐλάχιστα, καὶ κανένα δὲν εἶχε διατηρηθεῖ στὴν ἀρχικὴ του θέση. Ἀξίζει νὰ μνημονευτοῦν δύο μικρὲς νεολιθικὲς λεπίδες ἀπὸ πυριτόλιθο (πίν. 79β), μερικὰ ἐλάσματα ἀπὸ μολύβι καὶ ἓνα μικρὸ κομμάτι ἀπὸ αὐγὸ στρουθοκαμήλου στὸ ὁποῖο εἶναι περασμένο λεπτὸ χάλκινο σύρμα (πίν. 79γ).

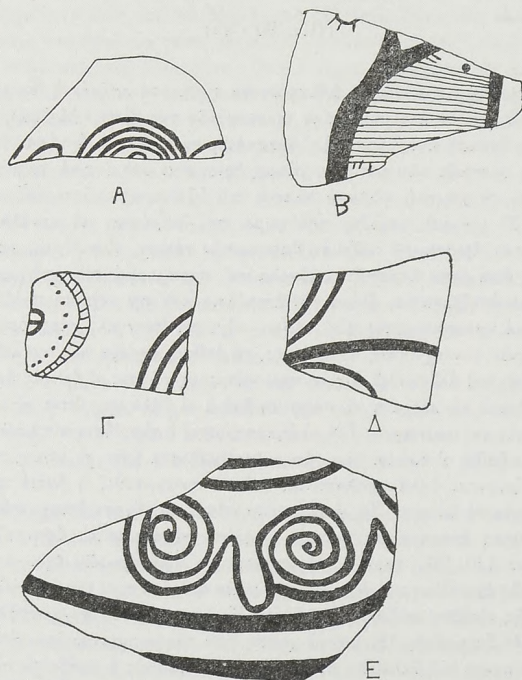
Τὸ λιθολόγημα τοῦ δαπέδου τοῦ H5 ἀπέδωσε μερικὰ ἄγραπτα ὄστρακα ἀπὸ κύλικες καὶ λεκανίδια, ὅμοια με τὰ ὑπόλοιπα ἀλλὰ ἀπὸ λεπτότερο, καθαρότερο καὶ ἰδιαιτέρως καλοψημένο πηλὸ, ποὺ δὲν διαφέρουν στὸ σχῆμα καὶ στὶς ἀναλογίες ἀπὸ τὰ ἄλλα. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ὅμως, ποὺ χρονολογοῦν ἀσφαλῶς τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιρίου, καὶ στὰ γραπτὰ ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδο καὶ ἀνήκουν στὴν τελευταία περιόδὸ του (πίν. 78β - γ) δὲν ὑπάρχει ἐμφανὴς διαφορά. Στὸ σύνολό της, ἡ κεραμικὴ ἀνάγεται στὴν ΥΕ ΠΙΒ1 περίοδο φτάνοντας ὡς τὶς ἀρχὲς τῆς ΥΕ ΠΙΒ2 καὶ τοποθετεῖ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ λειτουργία τῆς ἀποθήκης στὸ πρῶτο μισὸ ἢ, τὸ πολὺ, στὰ πρῶτα 3/4 τοῦ 13ου αἰῶνα π.Χ.

Σημαντική και πλούσια σὲ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφή τοῦ ἔτους 1982 στὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο στὴ θέση «Δένδρο», παρὰ τῆς μικρῆς τῆς ἔκτασης καὶ διάρκειας¹. Ἀνασκάφηκαν συνολικὰ 4 τάφοι (ἀρ. 127 - 130). Ἡ συστάδα τῶν φετινῶν τάφων βρίσκεται στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ νεκροταφείου σὲ χαμηλὴ, μαλακὴ πλαγιά τοῦ ὑψώματος τοῦ τεράστιου νεκροταφείου. Τὸ μαλακὸ γαιῶδες πηλόχωμα ποὺ λαξεύεται μὲ μεγάλη εὐκολία προσφερόταν ἄριστα γιὰ λάξευση θαλαμωτῶν τάφων, εἶναι ὅμως χαλαρὸ καὶ εὐθρυπτο, ἔτσι ὥστε ἀποσπᾶται εὐκόλα καὶ παραμορφώνεται γρήγορα ἢ μνημειακὴ του ἐπεξεργασία. Παρὰ τὴν ἐπιμέλεια καὶ τὴν τεχνικὴ πρόβλεψη ποὺ παίρνουν οἱ κατασκευαστὲς τῶν τάφων, σίγουρα ἐπαγγελματίες, ὀρύκτες τάφων, πιθανὸν συντεχνιακῆς ὁργάνωσης, τὰ ἀσθενῆ σημεῖα τῶν μνημείων ἔχουν ὑποχωρήσει καὶ ἀλλοιωθεῖ. Στούς περισσότερους τάφους οἱ ὀροφές ἔχουν ὑποχωρήσει παρὰ τὴ μέριμνα νὰ σκαφοῦν βαθιὰ οἱ θάλαμοι, ὥστε οἱ ὀροφές νὰ εἶναι παχιές καὶ συμπαγεῖς. Γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ εὐστάθεια αὐτῆς τῶν ὀροφῶν σκάβονται βαθιὰ οἱ δρόμοι τῶν τάφων, καὶ μάλιστα ὅπου τὸ μῆκος τους εἶναι μικρὸ λαξεύονται ψηλὰ σκαλοπάτια, γιὰ νὰ συντομευθεῖ ἡ βαθιὰ κλίση τοῦ δρόμου πρὸς τὸ θάλαμο. Τὰ γνωρίσματα αὐτά, ποὺ ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς ἐρευνές μας στὸ νεκροταφεῖο, ἀπαντοῦν ἐφέτος στὸν τάφο 130 (βλ. παρκ.). Ἡ κατάρρευση τῶν ὀροφῶν ἔχει συνεπιφέρει θράυση τῶν ἀνωφλίων καὶ τῶν μετώπων τῶν στομιῶν τῶν τάφων, ἐνῶ οἱ παραστάδες τῆς εἰσόδου σώζονται καλύτερα ἐξωτερικά, ὅπου συγκρατήθηκαν ἀπὸ τὶς ἰσχυρὲς ξερολιθιές. Ἡ μακρὰ χρῆση τῶν τάφων μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴ βαθμιαία διεύρυνση τοῦ θαλάμου, ποὺ ἀνοίγεται σὲ μυχοὺς ἢ σκάβεται σὲ στενοὺς ἀποθῆτες γιὰ νὰ φιλοξενήσει λείψανα παλιότερων τάφων. Τὴν ἴδια ἀνάγκη ὑπηρετοῦν καὶ οἱ ταφικὲς κόγχες ποὺ ἀνοίγονται στοὺς δρόμους τῶν τάφων. Ἡ διατήρηση τῶν σκελετικῶν λειψάνων δὲν εἶναι ἰδιαίτερα καλὴ στὸ μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Τανάγρας, ὅπως ἔχουμε ὑπογραμμίσει καὶ σὲ προγενέστερες ἐκθέσεις μας, ἔτσι ἡ χρονολόγηση τῆς τελευταίας κατάθεσης μέσα στὸν τάφο γίνεται μὲ βάση τὰ κτερίσματα κυρίως καὶ ὄχι πάντα μὲ τὴν ἀποκάλυψη τῆς τελευταίας ταφῆς.

1. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ἐκφράζονται στὴ δ. Παπαδοπούλου, ἐπιστημονικὴ συνεργάτιδα καὶ στὸν ἄξιο ἐπιστάτη τῆς ἀνασκαφῆς κ. Ἀναστάσιο Σιαμπάνη.

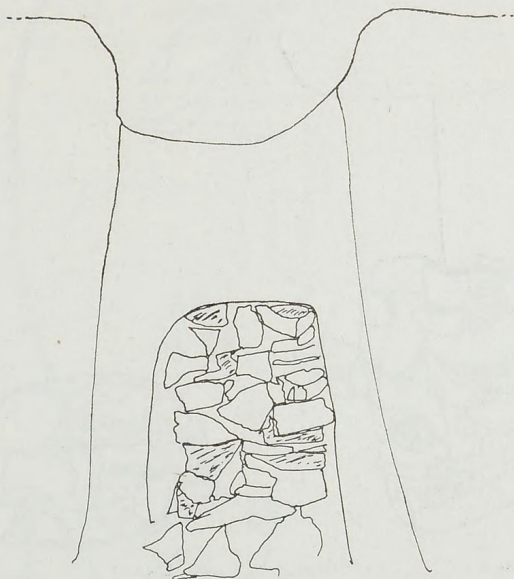
Ὁ τάφος 127 εἶναι εὐρύ καὶ βαθὺ ὄρυγμα μὲ δρόμον πρὸς Β. Ἡ ὀροφή του εἶχε καταρρεῦσει. Οἱ ἐπιχώσεις τοῦ δρόμου του ἦταν συμπαγεῖς καὶ σκληρὲς καὶ ἔδωσαν πλῆθος ὀστράκων, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ τμήμα ποὺ βρίσκεται κοντὰ στὸ στόμιο τοῦ τάφου. Τὰ ὀστρακα αὐτὰ ἀνέκουν σὲ διάφορα σχήματα ἀγγείων

Εἰκ. 1

(κύλικες, ποτήρια, σκύφους, κρατηρίσκους) τῶν γ' π. IIIA καὶ Β χρόνων (βλ. εἰκ. 1, Α - Δ). Ἡ στέρηση ξερολιθιά του ἔχει κτιστεῖ σὲ διπλὴ σειρὰ ἀπὸ μέσα καὶ ἔξω, ὅπου καὶ ἔχουν περισσεύσει μερικοὶ λίθοι, ἔχει δὲ συγκρατήσῃ μεγάλο μέρος ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο καὶ τὸ μέτωπο τοῦ θαλάμου (βλ. εἰκ. 2 καὶ 3 καὶ πίν. 80α). Ἡ κατεστραμμένη ὀροφή ἔπεσε πάνω στὶς ταφές καὶ τὰ κτερίσματά τους, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ συνέτριψε. Ἡ στρωματογραφικὴ εἰκόνα τῶν θαλάμων τῶν τάφων τῆς Τανάγρας δὲν ἔχει σημαντικὲς παραλλαγές. Τὸ

συμπαγὲς ἕζημα τῆς ὀροφῆς ἔχει κατακαλύψει τοὺς θαλάμους, ἐνῶ τὸ κενὸ ἀπὸ πάνω συμπληρώθηκε ἀπὸ καθαρά συνήθως χρώματα ποὺ εἰσέρρευσαν στοὺς λάγκους ἀπὸ τὶς βροχὲς καὶ τὴν καλλιέργεια τῶν ἀγρῶν. Μεταξὺ τῶν τάφων καὶ τῶν κτερισμάτων τοὺς καὶ τῆς γκρεμισμένης ὀροφῆς σπανιότερα δὲ καὶ

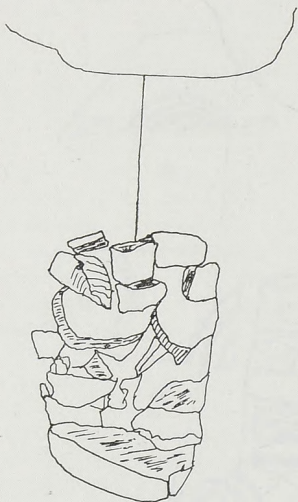

Elix. 2

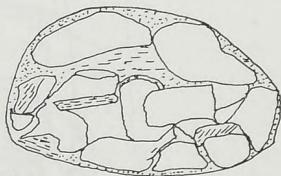
μέσα στὸ συμπαγὲ ὄγκο τοῦ ἕζηματος συναντῶνται λεπτὲς στρώσεις κόκκινου χρώματος μὲ λεπτὰ χαλίκια. Οἱ ἐπιστρώσεις αὐτὲς ὀφείλονται στὴ ροὴ τῶν ὀμβριῶν ὕδατων ποὺ παρέσυραν χαλίκια καὶ ἄργιλο μέσα στὸν τάφο, βροσκοῦντας κενὸ ἀπὸ τὴν ὀροφή ποὺ γκρεμίστηκε ἢ γκρεμιζόταν σιγά-σιγά στὸ πέρασμα τῶν αἰώνων. Ἔτσι στὸν τάφο 127 ὑπάρχει στρώμα πάχους 0.05 μ. μεταξύ τῶν ταφῶν καὶ τοῦ πηλοχρώματος τῆς ὀροφῆς. Τὸ στρώμα αὐτὸ εἶναι ἡ κόκκινη ἀργιλωδὴς διήθηση ποὺ σημειώνουμε παραπάνω συνοδευόμενη ἀπὸ λεπτὰ χαλίκια. Στὸν τάφο 127 χρειάστηκε νὰ ἀποκομίσουμε βαθιὰ ἐπίχωση 2.80 μ. γιὰ νὰ φθάσουμε στὴν ἐπιφάνεια τῶν εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα καλύπτουν παραπέρα βάθος 0.60 μ. Ὀλόκληρο τὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ θαλάμου τοῦ τάφου εἶχε σκαφεῖ σὲ βάθος 0.30 μ. βαθύτερα ἀπὸ τὸ λοιπὸ τοῦ δαπέδου γιὰ νὰ φιλο-

ξενήσει πλῆθος λειψάνων καὶ κτερισμάτων παλαιότερων ταφῶν (βλ. εἰκ. 4). Τελικὰ ἀπὸ τὸ τμήμα αὐτό, ποὺ χαρακτηρίστηκε δυτικὴ κόγχη, προῆλθαν ἀξιόλογα εὐρήματα, τὰ ὁποῖα περιγράφονται ἐν συνεχείᾳ. Στὸ ἀνατολικὸ μισὸ τοῦ θαλάμου ἐντοπίστηκαν δύο ὁμάδες κτερισμάτων καὶ λειψάνων ὁστών, ἡ πρώτη κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ τάφου (Ὁμάδα Β) καὶ ἡ ἄλλη στὸ κέντρο

Εἰκ. 3

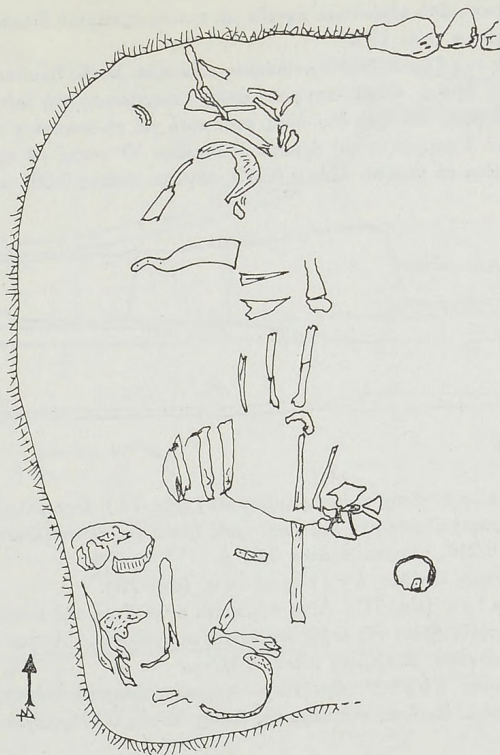

Εἰκ. 4

περίπου τοῦ τάφου πλούσια σὲ κτερίσματα καὶ σκελετικὰ λείψανα, ποὺ εἶχε φιλοξενηθεῖ ἐν μέρει σὲ ἀβαθὴ ἀποθήκη (πίν. 80β) (Ὁμάδα Γ). Καὶ οἱ δύο αὐτὲς ὁμάδες περιλαμβάνουν πλούσια κτερίσματα, χαρακτηριστικὰ τῆς χρονικῆς διάρκειας χρήσης τοῦ τάφου 127.

Στὸ δρόμο τοῦ τάφου ἀνοίχτηκαν δύο πλευρικὲς κόγχες, μία στὸ δυτικὸ καὶ μία στὸ ἀνατολικὸ του σκέλος, οἱ ὁποῖες φιλοξένησαν ταφές. Στὴν πρώτη (πίν. 81α καὶ εἰκ. 5) ἀποκαλύφθηκαν ἐλάχιστα λείψανα ὁστών, ἴσως μικρῆς παιδίσκης καὶ 3 ψῆφοι ὑαλομάζης ἐνῶ στὴ δευτέρῃ 2 θραύσματα χάλκινου μαχαιριδίου.

Ὁ τάφος 127 ἀνήκει γενικὰ στοὺς πλούσιους καὶ πρώιμους τάφους τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου στὴ θέση Δένδρο. Αὐτὸ φαίνεται στὸν κατάλογο τῶν εὐρημάτων του ποὺ ἀκολουθεῖ.

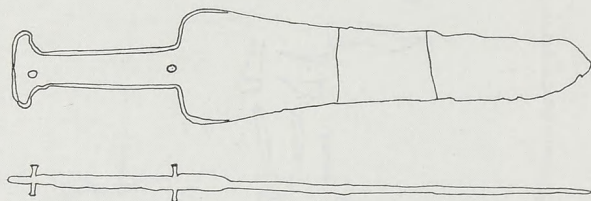
Ελκ. 5

Δυτική Κόγχη ή Όμάδα Α

1) Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (πίν. 82α - β). Συγκολλημένος, σφαιρικός πεπιεσμένος, δίσκος ψευδοῦς στομίου επίπεδος, λίγο κυρτός, βάση δακτυλιοειδής. Πηλός ἐρυθρός, διακόσμηση με καστανό χρώμα. Ταινίοσχημα διακοσμητικά σὲ ὅλο τὸ σῶμα, δακτύλιος γύρω ἀπὸ τὸ ψευδὲς στόμιο, βαμμένες οἱ ράχες τῶν λαβῶν με τὸ γνωστὸ ἐξηρημένο ἀνάστροφο τρίγωνο στὴν ἀρχή τους. Στοὺς ὤμους ἐκγραμμισμένο κρῖνοιδὲς κόσμημα. Ὑψος 0.097 μ., διάμ. βάσ. 0.061 μ., διάμ. δίσκου ψευδοῦς στομίου 0.027 μ. ΥΕ ΠΙΒ χρόνοι.

2) Ὅστρακα ἀπὸ εὐρύστομα ἀγγεῖα μὲ τυπικὴ γραμμικὴ διακόσμηση τῶν ὙΕ ΙΙΒ χρόνων (εἰκ. 1Ε).

3) Ἐγχειρίδιο (εἰκ. 6). Ἀνήκει στὸν τύπο D τῆς Sandars μὲ κάτω νεύοντες τοὺς ὤμους. Φέρει λεπτὴ καὶ ψηλὴ περιχέλιωση στὴ λαβὴ καὶ στὴν ἀρχὴ τῆς λεπίδας καὶ ἔχει δύο ὀπές στὸν αὐλὸ γιὰ τὴ στερέωση τῆς κώπης. Σπασμένο σὲ 3 κομμάτια καὶ ἀρκετὰ ὀξειδωμένο. Ὁ μῦκας σὲ σχῆμα Τ μὲ στρογγυλευμένα τὰ πέρατα. Μῆκος 0.313, μέγιστο πλάτος 0.061 μ.

Εἰκ. 6

4) Μάχαιρα κοπῆς κρέατος (chopper) (εἰκ. 7Α). Συγκολλημένη στὴν ἀκμὴ. Φέρει περιχέλιωση στὴ λαβὴ καὶ τρεῖς ἥλους γιὰ τὴ στερέωση τῆς κώπης. Μῆκος 0.216, μέγιστο πλάτος 0.07 μ.

5) Ἀπότμημα λεπίδας ἐγχειριδίου (εἰκ. 7Β).

6) Μάχαιρι (εἰκ. 7Γ). Λίγο σπασμένο στὴν ἄκρη τῆς λεπίδας. Φέρει δύο ἀπὸ τοὺς τρεῖς ἥλους τῆς λαβῆς καὶ λεπτὴ περιχέλιωση. Ἀνήκει στὸ γνωστὸ μυκηναϊκὸν τύπο. Σωζόμενο μῆκος 0.165 μ.

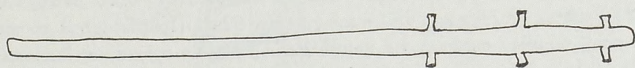
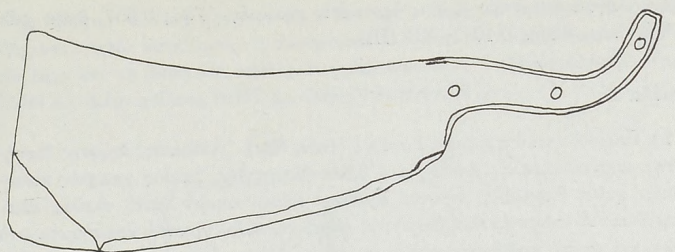
7) Φυλλοειδὴς ξυρὸς (εἰκ. 7Δ). Ἀποτετμημένος σὲ διάφορα σημεῖα τῆς λεπίδας, φέρει δύο ὀπές στὸ ἄκρο τῆς λαβῆς. Μῆκος 0.174, μέγιστο πλάτος 0.041 μ.

Ὅμαδα Β

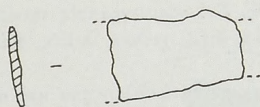
1) Ψευδόστομος ἀμφορίσκος (πίν. 82γ, δ). Ἀκέραιος, ἄριστη διατήρησης, σχῆμα σφαιρικό, βάση δακτυλοειδῆς, δίσκος ψευδοῦς στομίου ἐπίπεδος, πηλὸς κιτρινωπός, βαφὴ καστανή. Διακοσμεῖται μὲ γραπτὰς ταινίες στὸ σῶμα ἐνῶ στοὺς ὤμους φέρει ἐπάλληλες γραπτὰς γωνίες. ὙΕ ΙΙΒ. Ὑψος 0.095 μ., διάμ. βάσης 0.034 μ.

2) Ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο, σχῆμα κυλινδρικό, βάση ἐπίπεδη, ἐλαφρὰ κοίλη, ὧμοι κυρτοί, λαιμὸς πολὺ χαμηλὸς μὲ ἐξέχοντα χεῖλη. Σῶζει τὴ μία ἀπὸ τὶς τρεῖς κατακόρυφες λαβές του. Πηλὸς κιτρινωπός, διακόσμηση μὲ καστανὴ βαφὴ. Γραπτὸς κύκλος στὴ βάση, λεπτότεροι στὴν περιφέρεια, πῦλ

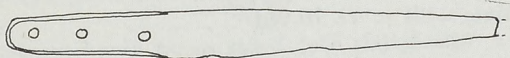

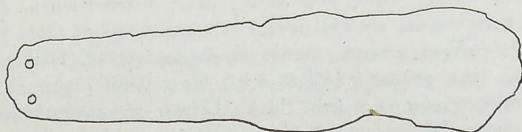
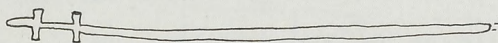
A

B

Γ

Δ

Εβλ. 7

πάνω πλέγμα καὶ στοὺς ὤμους ὀφιοειδεῖς γραμμές. Ὑψος 0.057, διάμ. χεῖλ. 0.054, διάμ. βάσης 0.10 μ. ΥΕ ΙΙΒ.

Ὅμαδα Γ

1) Τρίωτος πιθαμοφόρισκος (πίν. 82ε). Ἀκέραιος, ἄριστος διατήρησης, σχῆμα κωνικό, ἀπιόσχημο, βάση δισκοειδῆς, λαιμὸς χαμηλὸς κυλινδρικός, χεῖλη δισκοειδῆ, νεύοντα ἔξω καὶ κάτω, κομψὸ λεπτὸ σκεῦος. Διακοσμεῖται μὲ καστανέρυθρη βαφή καὶ φέρει ταινιωτὰ γραπτὰ κοσμήματα στὸ σῶμα καὶ ὠραῖο φολιδωτὸ κόσμημα στοὺς ὤμους, ἐνῶ στὸ χεῖλος στεφάνη γραπτῶν στιγμῶν. Ὑψος 0.10 μ., διάμ. χεῖλους 0.059 μ., διάμ. βάσης 0.04 μ.

2) Τρίωτος πιθαμοφόρισκος (πίν. 82ε). Πρόκειται γιὰ τὸ πάρισο τοῦ προηγούμενου σκεύους, γιὰ κομψὸ σκεῦος μὲ ἴδιο σχῆμα καὶ διακόσμηση. Ὑψος 0.103, διάμ. χεῖλους 0.058, διάμ. βάσ. 0.043 μ. ΥΕ ΙΙΑ.

3) Θήλαστρο (πίν. 82στ). Λεῖπει ἡ κατακόρυφη ὑπερψωμένη λαβὴ του. Σχῆμα ἀμφικωνικό, βάση ἐπίπεδη, λαιμὸς χαμηλὸς μὲ ἐξέχοντα χεῖλη. Πηλὸς κόκκινος μὲ κόκκινη ζωρὴ διακόσμηση. Στὸ σῶμα γραπτὲς ταινίες, στοὺς ὤμους συνεχὲς σπείρα. Σωζ. ὕψος 0.111, διάμ. χεῖλους 0.055, διάμ. βάσης 0.041 μ. ΥΕ ΙΙΒ.

4) Ἀρτόσχημο ἀλάβαστρο. Συμπληρωμένο στὴ βάση του καὶ σὲ τμήμα τοῦ χεῖλους. Σχῆμα ἐπιπεδόκυρτο, χεῖλη ἐξέχοντα, χωρὶς λαιμὸ. Στοὺς ὤμους τρεῖς μικρὲς κατακόρυφες λαβές. Πηλὸς κιτρινωπός, βαφή κόκκινη. Διακοσμεῖται μὲ ὀμόκεντρος γραπτὸς κύκλους στὴ βάση, βωβὸ κύμα στὸ σῶμα καὶ γραπτὲς ταινίες στὸ ἄνω τμήμα του. Ὑψος 0.054, διάμ. χεῖλους 0.081, διάμ. βάσης 0.184 μ. ΥΕ ΙΙΑ/Β.

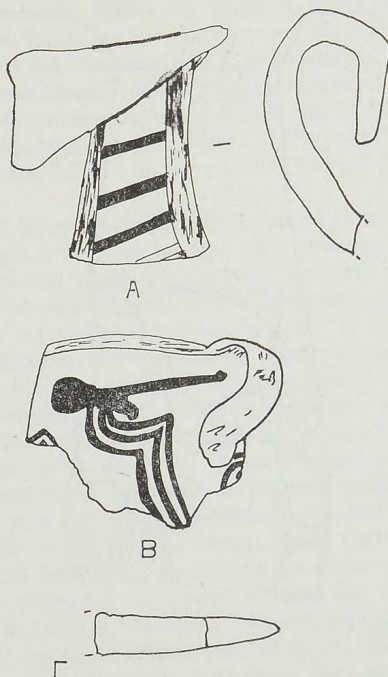
5) Κύλικα, ὑψίποδη (πίν. 83α). Σχῆμα κωνικό, βάση δισκοειδῆς - κοίλη, λαβὲς κατακόρυφες ταινιωτές, χεῖλη ἐλαφρῶς ἐξέχοντα, πηλὸς κιτρινωπός, ἄβαφη. Ὑψος 0.124, διάμ. χεῖλ. 0.12 - 0.132 μ., διάμ. βάσης 0.052. ΥΕ ΙΙΒ.

6) Κρατηρίσκος (πίν. 83β). Ἀκέραιος συγκολλημένος. Σχῆμα κωνικό, χεῖλη κατακόρυφα, ἐλαφρῶς ἐξέχοντα, λαβὲς κατακόρυφες ταινιωτές, βάση δισκοειδῆς - κοίλη, πηλὸς κιτρινωπός, βαφή καστανόμαυρη. Διακοσμεῖται μὲ γραπτὲς ταινίες καὶ στὸ μεταξὺ τῶν λαβῶν τμήμα φέρει γραπτὸ κόσμημα ἀπλῆς συνεχοῦς σπείρας. Λεπτὸ ὠραῖο σκεῦος, ΥΕ ΙΙΒ χρόνων. Ὑψος 0.137 μ., διάμ. χεῖλους 0.135 μ., διάμ. βάσης 0.061 μ.

7) Ραμφόστομη πρόχους (πίν. 83ε). Ἀκέραιη συγκολλημένη, ἀπιόσχημη, βάση δισκοειδῆς κωνική, λαβὲς κατακόρυφες κυλινδρικές ἀπὸ τὰ χεῖλη πρὸς τοὺς ὤμους, στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ πλαστικὸς δακτύλιος.

Λεπτὸ τολμηρὸ σχέδιο ποὺ μιμεῖται μεταλλικὸ πρότυπο. Πηλὸς κιτρινωπός, ἄβαφος. Ὑψος 0.275 μ., διάμ. βάσης 0.072 μ.

8) Ἄωτο, ὠόσχημο ἀγγεῖο (πίν. 83γ). Βάση ἐπίπεδη, χεῖλη ἐξέχοντα, πηλὸς κιτρινωπός. Διακοσμεῖται μὲ γραπτοὺς δακτυλίους στὰ χεῖλη, τὸν ὦμο καὶ τὴ βάση καὶ λεπτές στιγμές στὸ σῶμα (μίμηση αὐγοῦ). Ὑψος 0.089 μ., διάμ. χεῖλους 0.047 μ., διάμ. βάσης 0.036 μ.

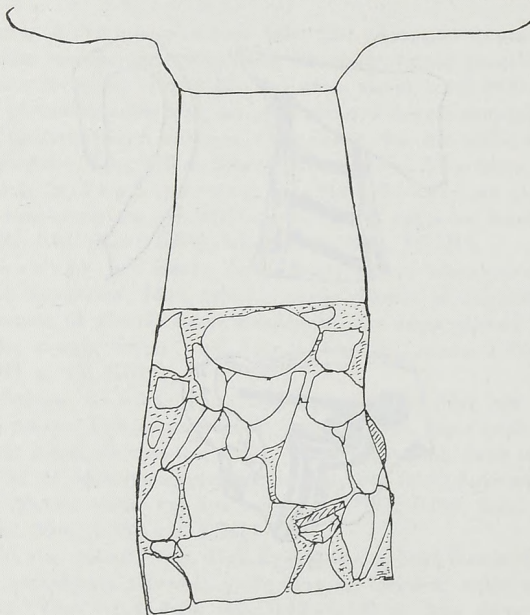
Εἰκ. 8

Ὁ Τάφος 128 εἶναι μικρὸς καὶ φτωχὸς σὲ κτερίσματα, στὴν πραγματικότητά ἀπεδείχθη τάφος ἀτομικός, ἀφοῦ εἶχε μόνο μία ταφή καὶ σὰν κτερίσμα τῆς ἓνα μικρὸ ψευδόστομο ἀμφορέα. Ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα μικροῦ τάφου μὲ περιφερὴ θάλαμο πού δὲν ἐπεκτάθηκε γιὰ τὴν ὑποδοχὴ πολλῶν νεκρῶν. Ἔτσι καὶ τὸ ὕψος τοῦ θαλάμου του καὶ οἱ ἄλλες διαστάσεις του παρέμειναν μικρὲς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ καταρρεῦσει ἡ ὀροφή του, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς ἀποφλοιώσεις πού ὑπέστη. Ὁ περιφερὴς - ἐλλειψοειδὴς τοῦ θαλάμου

μετρεῖ 1.10 - 1.40 μ., τὸ δὲ ὕψος τῆς εἰσόδου τοῦ φθάνει τὰ 1.18 καὶ τὸ πλάτος τῆς τὰ 0.60 μ.

Σὲ ἀπόσταση 0.60 μ. ἀπὸ τὴν εἴσοδο καὶ στὸ μέσο περίπου τοῦ θαλάμου ἀποκαλύφθηκαν ἐλάχιστα λεπτὰ ὅστὰ, ἐνῶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση πρὸς Α βρέ-

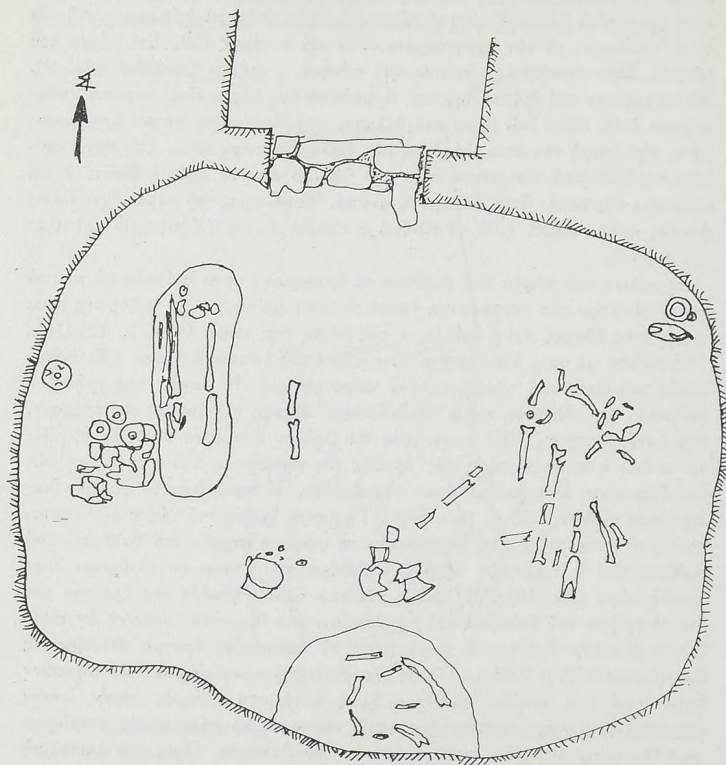
Εἰκ. 9

θηκε τὸ μόνο κτέρισμα τῆς ταφῆς, ἀνεστραμμένος ψευδόστομος ἀμφορίσκος (πρβ. πίν. 81β - γ). Λίγα ὅστρακα ἀποκαλύφθηκαν στὶς ἐπιχώσεις τοῦ δρόμου τοῦ τάφου (βλ. εἰκ. 8Α - Β) ἐνῶ στὸν ἀνατολικό του βραχίονα καὶ κοντὰ στὴν εἴσοδο ἀποκαλύφθηκε πάλι μικρῶν διαστάσεων κόγχη χωρὶς νὰ ἔχουν διατηρηθεῖ ὅστὰ, ἀλλὰ μόνο δύο θραύσματα χαλκοῦ μαχαيريδίου καὶ ἀπότμημα κυπέλλου τῶν ΥἚ ΙΙΑ χρόνων (εἰκ. 8Γ). Ὁ ψευδόστομος ἀμφορίσκος (πίν. 83δ) ποὺ συνόδευε τὴν ταφή τοῦ θαλάμου διατηρήθηκε ἀκέραιος. Ἐχει σχῆμα σφαιρικό μὲ δισκοειδῆ βάση καὶ ἐπίπεδο πρὸς κυρτὸ τὸ δίσκο τοῦ ψευδοῦς τοῦ στομίου. Ὁ πηλὸς του εἶναι κιτρινωπὸς καὶ διακοσμεῖται μὲ κόκκινες ταινίες, ἐνῶ στοὺς ὤμους φέρει γραπτὲς ἐπάλλληλες γωνίες καὶ ἐπάλλληλα τοξοει-

δὴ κοσμήματα. Ὑψος 0.12, διάμ. βάσης 0.036, διάμ. δίσκου 0.034. ὙΕ ΠΙΒ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ κτερίσματα τῆς ταφικῆς κόγχης εἶναι προγενέστερα χρονικῶς ἀπὸ τὴν ταφή τοῦ θαλάμου, πράγμα ποὺ δὲν ἀποκλείει νὰ εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἴδια ἡ κόγχη γιὰ ταφή, πρὶν ἀνοιχθεῖ ὁ θάλαμος τοῦ τάφου. Ὁμόλογος μὲ τὸν προηγούμενον εἶναι καὶ ὁ τάφος 129. Στὸ τέρμα τοῦ μικροῦ, λίγο ἐπικλινοῦς, δρόμου τοῦ φάνηκε ἡ τυπικὴ ξερολιθιά (εἰκ. 9). Τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου τοῦ καὶ τὸ μέτωπο τοῦ τάφου εἶναι περίπου κατακόρυφα (πίν. 84α) ἐνῶ μέσα στὸ θάλαμο, ποὺ διατήρησε, ἂν καὶ ἀποφλοιωμένη, τὴν ὀροφή τοῦ ἀποκαλύφθηκε μία διαλυμένη ταφή κάτω ἀπὸ παχὺ κόκκινο στρώμα, ποὺ εἰσέρρευσε πάλι στὸ θάλαμο ἀπὸ τὰ ὀμβρία ὕδατα. Μόνο κτέρισμα τῆς ταφῆς ἦταν σπασμένη κύλικα. Ὁ θάλαμος τοῦ τάφου ἔχει ἔλλειψοειδὲς σχῆμα διαστ. 1.05 - 1.60 ἐνῶ ἡ εἴσοδος διατηρεῖ ὕψος 1.05 καὶ πλάτος 0.55 μ.

Ἡ κύλικα τοῦ τάφου ποὺ βρέθηκε σὲ θραύσματα εἶναι ὑψίποδη μὲ πλατιά κοίλη βάση καὶ μία κατακόρυφη ταινιωτὴ λαβή (μόνωτη). Ὁ πηλὸς τῆς εἶναι κιτρινωπὸς ἄβαφος καὶ ἡ διάμετρος τῆς βάσης τῆς μετρεῖ 0.066 μ. ὙΕ ΠΙΑ. Ἀντίθετα μὲ τοὺς δύο προηγούμενους μικροὺς τάφους ὁ τάφος 130 ἀνήκει στοὺς μεγάλους καὶ πλούσιους τοῦ νεκροταφείου. Ἡ μακρὰ τοῦ χρήση, ἡ βαθμιαία τοῦ ἐπέκταση καὶ ἡ παρακόλουθη λάξευση τῆς ὀροφῆς τοῦ ἐπέφεραν τὴν κατάρρευσίν της. Τὰ τοιχώματα τοῦ δρόμου τοῦ εἶναι ἐλαφρῶς συγκλίνοντα ἐνῶ ἡ κατακρήμνιση τῆς ὀροφῆς τοῦ προκάλεσε καὶ τὴν πτώση τῶν ὑπερθύρων καὶ ὅλου τοῦ μετώπου τῆς εἰσόδου. Ἡ ξερολιθιά τοῦ στομίου διατηρήθηκε σὲ ὕψος 0.50 μ. (πίν. 84β). Τὴ μακρὰ χρήση τοῦ τάφου 130 πιστοποιοῦν οἱ ἀνακομιδὲς ποὺ ἀποτέθηκαν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ θαλάμου, ἐνῶ βρέθηκε καὶ ἡ τελευταία ταφή στὸ θάλαμο τοῦ τάφου σὲ εὐρύχωρο λακκοειδῆ τάφο (εἰκ. 10). Ἡ πρώτη πλούσια ὁμάδα (ὁμάδα Α) βρέθηκε στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ θαλάμου καὶ περιλάμβανε μία θαυμάσια συλλογὴ ἀγγείων. Δίπλα σ' αὐτὴν βρέθηκε ἡ ταφή μέσα σὲ λακκοειδὲς ὄρυγμα ἔλλειψοειδὲς διαστάσεων 0.35×0.80 μ. Τῆς ταφῆς διατηρήθηκαν λείψανα τῶν μηριαίων ὀστέων καὶ τοῦ κρανίου, βρέθηκε ὅμως ἀκτέριστη. Μικρὸς σωρὸς ὀστέων ἀποκαλύφθηκε στὸ νοτιότατο ἄκρο τοῦ τάφου, ἀλλὰ πάλι χωρὶς κτερίσματα. Ὁ σωρὸς συνεχίζει πρὸς τὸ κέντρο τοῦ θαλάμου. Πρὸς τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ θαλάμου, 0.80 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο πέρασ τοῦ θαλάμου ἀποκαλύφθηκε λάκκος ἔλλειψοειδοῦς ἀκανόνιστου σχήματος, στὸν ὁποῖο βρέθηκαν λείψανα 2 κρανίων καὶ φθαρμένα λείψανα ὀστέων, ἐνῶ στὴ ΒΑ γωνία τοῦ θαλάμου ἀποκαλύφθηκε μία ἀκόμα ὁμάδα ἀγγείων (ὁμάδα Β) μέσα σὲ ταπεινὴ ἐκβάθυνση τοῦ θαλάμου, χωρὶς σκελετικὰ κατάλοιπα. Ἡ ὁμάδα αὐτὴ περιλαμβάνει ἓναν ἀσκὸ καὶ ἓνα κύπελλο μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν καὶ σφονδύλι ἀπὸ στεατίνη. Ὁ πλούσιος τάφος 130 ἀνήκει χρονικὰ στοὺς χρόνους ἀκμῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου. Ἡ χρήση τοῦ ἀρχίζει στὰ ὙΕ ΠΙΑ

χρόνια καὶ συνεχίζει μέχρι τὸ μέσον τουλάχιστον τῆς ΓΕ ΠΙΒ περιόδου, ὅπως θὰ ἐκτιμήσουμε ἀπὸ τὰ κεραμικὰ εὐρήματα ποὺ θὰ περιγράψουμε στὴ

Ελκ. 10

συνέχεια. Μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλία τῶν κεραμικῶν εὐρημάτων του δείχνει τὸ ἐπίπεδο τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς μυκηναϊκῆς Τανάγρας, ποὺ συναγωνίζεται τὰ καλύτερα κεραμικὰ προϊόντα ὅλης τῆς Ἑλλάδας στὰ χρόνια τῆς σταθερῆς ἀκμῆς καὶ ἀνάπτυξης τοῦ μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ῥομάδα Α

1) Ὑευδόστομος Ἀμφορίσκος (πίν. 85α). Ἀπιόσχημος, βάση δακτυλιοειδῆς, δίσκος ψευδοῦς στομίου ἐπίπεδος, λαβὲς κατακόρυφες ταινιωτές. Πηλὸς ἐρυθρωπός, διακόσμηση μὲ κόκκινο καστανὸ χρῶμα. Φέρει ταινιωτὴ διακόσμηση στὸ σῶμα, ἐνῶ οἱ λαβὲς καὶ ὁ δίσκος τοῦ στομίου εἶναι ὀλόβαφα ὅπως καὶ ὁ λαιμὸς τοῦ πραγματικοῦ στομίου. Στους ὤμους, μεταξύ τῶν λαβῶν, τέσσερα φοινικοειδῆ κοσμήματα. ὙΕ ΠΙΑ.

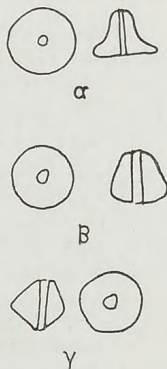
2) Κέρνος (πίν. 85β). Ἐχει συμπληρωθεῖ μερικῶς. Ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα ἄρθρα μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ κυρτὸ σῶμα, χαμηλὸ λαιμὸ καὶ ἐξέχοντα χεῖλη. Συνάπτονται ἀνὰ δύο περιμετρικῶς μὲ σωληνωτὸ λαιμὸ, χωρὶς νὰ συγκοινωνοῦν. Οἱ λαιμοὶ αὐτοὶ ἔγιναν χωριστὰ καὶ πάνω τους προσαρμόσθηκαν τὰ ἀγγεῖα. Μεταξὺ δύο τέτοιων λαιμῶν ὑπάρχει μεγάλη ταινιωτὴ λαβή. Πηλὸς ἐρυθρός, διακόσμηση μὲ κόκκινο χρῶμα. Στὶς βάσεις τῶν ἀγγείων γράφονται ὁμόκεντροι κύκλοι, οἱ λαβὲς τῶν σκευῶν εἶναι ὀλόβαφες, ὅπως ἐπίσης οἱ λαιμοὶ καὶ τὰ χεῖλη ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Στους ὤμους τὰ ἀγγεῖα φέρουν γραπτὸ κύκλο καὶ κάτω διπλὴ σειρὰ γραπτῶν κηλίδων. Ἡ λαβὴ φέρει ταινίες στὰ ἄκρα τῆς καὶ στὸ μέσον ἐπ'ἀλλήλη σειρὰ ἐνᾶλληλων γωνιῶν. Ὑψὸς ἀγγείων 0.061 - 0.068, διάμ. χεῖλ. 0.042 - 0.045, ὕψος μὲ τὴ λαβὴ 0.117 μ. ὙΕ ΠΙΑ.

3) Ἀρτόσχημο (πίν. 85δ). Ἀκέραιο μὲ μικρὲς ἀποφλοιώσεις τῆς ἐξωτερικῆς τοῦ ἐπιφάνειας. Σχημα πεπιεσμένο, ἀμφίκυρτος, λαιμὸς χαμηλὸς μὲ ἐξέχοντα χεῖλη. Σῶζει τρεῖς κατακόρυφες ταινιωτὲς λαβὲς, πηλὸς ἐρυθρός, βαφὴ καστανή. Φέρει γραπτὸς ὁμόκεντρος κύκλος στὴ βάση, ἔχει ὀλόβαφα τὰ χεῖλη καὶ τὶς λαβὲς καὶ στὸ σῶμα βωβὸ κύμα. Ὑψὸς 0.06, διάμ. χεῖλ. 0.049. ὙΕ ΠΙΑ.

4) Τρίωτος πιθαμφορίσκος (πίν. 85γ). Ἀπιόσχημος. Πηλὸς κιτρινωπός, χωρὶς διακόσμηση. Βάση κωνική, χεῖλη δισκοειδῆ ἐξέχοντα. Ὑψὸς 0.097 μ., διάμ. χεῖλ. 0.054 μ., διάμ. βάσης 0.035 μ.

5) Σκύφος (πίν. 85στ'). Μόνωτος μὲ ὑπερυψωμένη ταινιωτὴ λαβὴ ποὺ ἐκφύεται ἀπὸ τὰ χεῖλη καὶ φθάνει στους ὤμους τοῦ ἀγγείου. Σχημα κωνικό, βάση δισκοειδῆς, χεῖλη ἔξω νεύοντα μὲ ἀβαθὴ ράβδωση στὴ βάση τους. Ὅλο τὸ ἀγγεῖο φέρει βαθὺ κόκκινο ἐπίχρισμα ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βάση του. Ὑψὸς 0.075 μ. μὲ τὴ λαβὴ 0.125 μ., διάμ. χεῖλ. 0.172, διάμ. βάσης 0.047 μ. ὙΕ ΠΙΑ/Β.

6) Μόνωτο κύπελλο. Κωδωνόσχημο μὲ χαμηλὴ βάση, λαβὴ ται-

Εἰκ. 11

νιωτή, κατακόρυφη, πηλὸς κόκκινος, χωρὶς διακόσμηση. Ὑψος 0.079 μ., διάμ. χεῖλ. 0.104 - 0.115, διάμ. βάσης 0.034 μ.

7) Π ρ ό χ ο υ ς. Σχῆμα ἀμφικωνικό, βάση δακτυλοειδῆς, λαβὴ κυλινδρική, κατακόρυφη, χεῖλη ἐξέχοντα. Πηλὸς ἐρυθρός, διακόσμηση μὲ μαῦρο χρῶμα. Στὸ σῶμα φέρει γραπτοὺς δακτυλίους, ὁ λαίμκος καὶ τὰ χεῖλη ἔξω καὶ μέσα ὀλόβαφα. Στοὺς ὤμους διατηρεῖ ἐξίτηλο μοτίβο ἐνάλληλων ἀγκώνων. Ὑψος 0.117 μ., διάμ. χεῖλ. 0.057 μ., διάμ. βάσης 0.044 μ.

Ἀπὸ τὴν ἴδια ὁμάδα προέρχονται ἐπίσης τρία σφονδύλια στεατίτη χρώματος μαύρου (εἰκ. 11α - β), καὶ τεφροῦ (εἰκ. 11γ).

Ὅμαδα Β

1) Κ ύ π ε λ λ ο μόνωτο (πίν. 85ε). Τύπου Kefti, σχῆμα κυλινδρικό κοῖλο στὸ μέσον. Λαβὴ κατακόρυφη, ταινιωτή, πηλὸς ἐρυθρωπός, διακόσμηση μὲ καστανὴ βαφή. Στὴ βάση ὁμόκεντροι κύκλοι καὶ στὸ σῶμα ταινιωτὰ σχήματα. Ὑψος 0.052, διάμ. χεῖλ. 0.07 - 0.072 μ., διάμ. βάσης 0.06 μ. ΥΕ ΠΙΒ.

2) Μικρὸς ἄ σ κ ὸ ς (πίν. 85ζ'). Ἀκέραιος, φέρει μίαν κατακόρυφον ταινιωτὴ λαβή. Πηλὸς κόκκινος, διακόσμηση μὲ κόκκινο ζωηρὸ χρῶμα. Σὲ ὅλο τὸ σῶμα γράφονται κυματοειδεῖς ταινίες, ἐνῶ στὴ βάση γράφεται ὀρθογώνιο σχέδιο μὲ πλήρωμα κυματοειδεῖς κατακόρυφες γραμμές. Ὑψος 0.044 μ. μὲ τὴ λαβὴ 0.068 μ. ΥΕ ΠΙΒ. Τὸ μεγάλο μυκηναϊκὸ νεκροταφεῖο τῆς Τανάγρας μὲ τοὺς σημαντικοὺς τάφους του καὶ τὰ πλούσια κτερίσματά τους εἶναι πράγματι ἀνεξάντλητη πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη τοῦ μυκηναϊκοῦ μας πολιτισμοῦ.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ Γ. ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

18. ΕΡΕΥΝΑ ΧΩΡΟΥ ΑΕΡΟΔΡΟΜΙΟΥ ΣΠΑΤΩΝ

Κατά τὸ 1982 ἐπερατώθη ἡ ἔρευνα τοῦ ΒΔ τμήματος τοῦ χώρου τοῦ ἀεροδρομίου. Εἰς ἀπόστασιν 700 μέτρων ἀπὸ τοῦ 25ου χιλιομέτρου τῆς ὁδοῦ Ἀθηνῶν - Λούτσας ἐπεσημάνθη καὶ ἀνεσκάφη εἰς μῆκος 280 μέτρων ἀρχαία ὁδὸς με κατεύθυνσιν ΒΔ - ΝΑ. Τὴν ὁδὸν (πλάτους 3.50 μ.) ὀρίζουν οἱ καλῶς — εἰς ὕψος 0.60 - 1 μ. — διατηρούμενοι τοῖχοι τῶν περιβόλων τῶν ὁμόρων ἀγρῶν. Προερχόμενος προφανῶς ἀπὸ τὴν περιοχὴν τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου Σπάτων, ὅπου τοποθετεῖται τὸ κέντρον τοῦ δήμου τῆς Κονθύλης, ὁ δρόμος περνáει βορείως τοῦ λόφου Καράμπαμπα με κατεύθυνσιν πρὸς τὴν ἐντὸς τῆς λοφοσειρᾶς τοῦ ὀρίζει ἀπὸ Ἀνατολὰς τὸν κάμπον τῶν Σπάτων κειμένην θέσιν Μερκούρι (θέσιν μὴ ἐρευνηθεῖσαν εἰσέτι ἡ ὁποία ὁμῶς παρουσιάζει σημαντικὸν ἀρχαιολογικὸν ἐνδιαφέρον).

Τὸν δρόμον τέμνουν κατὰ τὴν ἐντὸς τοῦ ἀεροδρομίου πορείαν εἰς διαστήματα 220 καὶ 180 μ. τρεῖς ἔτεροι. Ἡρευνήθησαν οἱ δύο πρῶτοι (ἀπὸ Ἀνατολὰς) οἱ ὅποιοι συγκλίνοντες κατὰ τὴν πορείαν των περικλείουν τριγωνικὸν ἀγρὸν 160 στρεμμάτων (τὸ μέτρον πιθανὸν τῶν κλήρων εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν τοῦ πεδίου).

Κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τοῦ ἀνατολικοῦ δρόμου, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ ὅριον τοῦ κάμπου ἀπὸ τὴν πρὸς Ἀνατολὰς δασώδη (ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴν 24 καμινιῶν ξυλάνθρακος κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος) περιοχὴν εἶχε ἀνασκαφῇ κατὰ τὸ 1981 κλασσικὸν (τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰῶνων) νεκροταφεῖον. Περὶ τὰ 220 μ. βορειότερον ἐπὶ τοῦ ἰδίου δρόμου ἀνεσκάφη ἐφέτος μικρὰ ἀγροικία τοῦ 4ου αἰῶνος με αὐλὴν καὶ δύο μόνον δωμάτια, 60 δὲ μέτρα ἀνατολικότερον αὐτῆς ρωμαϊκὴ ἀγρέπαυλις ἀποτελουμένη ἀπὸ δύο πτέρυγας διατεταγμένας εἰς σχῆμα Γ κατὰ μῆκος τῆς Β καὶ Α πλευρᾶς μεγάλης ὀρθογωνίου αὐλῆς (συνολικὸν ἐμβαδὸν 1.600 μ²). Ἡ ἔπαυλις, ἡ ὁποία δὲν διακρίνεται διὰ τὴν πολυτέλειαν τῆς κατασκευῆς ἢ τῆς διακοσμῆσεως, ἐκτίσθη ἐπὶ παλαιότερας — χρονολογουμένης εἰς 4ον αἰῶνα — ἀγροικίας παρέμεινε δὲ ἐν χρήσει ἕως τὸν 4ον αἰ. μ.Χ., ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν χρονολογοῦνται αἱ σχετικῶς καλῶς διατηρούμεναι ἐγκαταστάσεις τοῦ λουτρῶνος. Ὁ δεῦτερος ἐξ Ἀνατολῶν δρόμος φαίνεται ὅτι ἀπετέλει τὸν κύριον ἄξονα ἐπικοινωνίας μεταξὺ τοῦ βορείου (ἀνήκοντος εἰς τὸν δῆμον τῆς Κονθύλης) καὶ τοῦ νοτίου (τοῦ δήμου Ἐρχίας) τμήματος τοῦ πεδίου.

Ἰδιαιτέρον ἐνδιαφέρον παρουσίασε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου τῆς διασταυρώσεως τοῦ δρόμου αὐτοῦ με τὸν ἀρχικῶς περιγραφέντα δρόμον Κονθύλης - Μερ-

κουρίου. Δύο ἀπὸ τὰς γωνίας εἶχον διαμορφωθῇ εἰς ταφικούς περιβόλους, ἡ μία μάλιστα κατὰ μνημειώδη τρόπον μὲ ἡμικυκλικὸν περίβολον ἀπὸ πωροπλίνθους.

Τὴν τρίτην γωνίαν κατελάμβανε ἀρχικῶς περίβολος ὀρθογώνιου 10×12 μ. περικλείων φρέαρ καὶ κατὰ τὴν δυτικὴν πλευράν του ὀρθογώνιον κατασκευὴν (πιθανῶς θεμελίωσιν βωμοῦ). Εἰς νεώτερον, ἐντὸς τοῦ 4ου αἰ., στάδιον (σύγχρονον μὲ τὴν ἐπὶ τὸ μνημειωδέστερον διαμόρφωσιν τοῦ ἔναντι ἡμικυκλικοῦ ταφικοῦ περιβόλου) ὁ περίβολος αὐτὸς περιωρίσθη ἀφῆνων ἔξω εἰς τὸν διευρυνθέντα οὕτω χῶρον τοῦ σταυροδρομίου — ποὺ παίρνει πλέον τὴν μορφήν μικρᾶς πλατείας — τὸ φρέαρ, εἰς τὸ ὁποῖο προστίθεται καὶ μικρὰ κατασκευὴ 3×2.50 ἐν εἴδει ἐξέδρας ἢ μικροῦ παροδίου ἱεροῦ.

Δύο ἀγροικίαι κλασσικῆς ἐποχῆς ἀνεσκάφησαν εἰς ἀπόστασιν 45 μ. ἀνατολικῶς (μὲ ἐγκαταστάσεις καμινεύσεως μεταλλεύματος) καὶ 50 μ. δυτικῶς τοῦ σταυροδρομίου. Περί τὰ 200 μ. νοτίως τῆς διασταυρώσεως εἰς τὴν δυτικὴν πλαγίαν τοῦ χαμηλοῦ λόφου Καράμπαμπα ἀνεσκάφη συγκρότημα κεραμικῶν κλιβάνων μοναδικοῦ ἐνδιαφέροντος, τόσον διὰ τὸ μέγεθος καὶ τὴν ἔκτασιν ὅσον καὶ διὰ τὴν καλὴν διατήρησιν τοῦ εὐρήματος. Διεπιστώθησαν τριῶν τύπων κλίβανοι, τῶν ὁποίων ἡ διαδοχικὴ ἢ καὶ ἐν μέρει σύγχρονος λειτουργία δίδει τὴν εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τοῦ ἐργαστηρίου ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 4ου ἕως τὸν 2ον αἰῶνα π.Χ.

Κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον χρησιμοποιοῦνται δύο μικροὶ (διαμέτρου 1.20 - 1.50 μ.) κυκλικοὶ πηλόκτιστοι κλίβανοι, ἡ παραγωγή τῶν ὁποίων συμπληρώνεται ἀργότερον μὲ τὴν κατασκευὴν ἐνὸς μεγαλύτερου τετραγώνου (πλευρὰ 2.50 μ.). Εἰς δεύτερον στάδιον καὶ οἱ τρεῖς αὐτοὶ κλίβανοι ἀντικατεστάθησαν ἀπὸ μεγάλον, ἐπίσης ὀρθογώνιον (διαστ. 3.50×5 μ.) ἄριστα διατηρούμενον κλίβανον μὲ εὐρύχωρον προαύλιον, κατὰ τὴν κατασκευὴν τῶν ὑψηλῶν ἀναλημματικῶν τοίχων τοῦ ὁποῖου κατεστράφησαν ἢ κατεχόσθησαν αἱ παλαιότεραι ἐγκαταστάσεις. Τὸ ἀποκορύφωμα τῆς δραστηριότητος τοῦ ἐργαστηρίου δηλώνει ἡ Ἱδρυσίς τρία μ. νοτιώτερον τεραστίου — μήκους 8.50 καὶ μεγ. διαμέτρου 6.20 μ. — πεταλοσχήμου κλιβάνου μὲ δύο εἰσόδους διακλαδουμένας ἐν συνεχείᾳ εἰς 4 σύριγγας. Ἡ κατασκευὴ εἶναι ἰδιαίτερώς ἐπιμελὴς καὶ στερεὰ. Πρὸ τῆς εἰσόδου ἀπεκαλύφθη στῶμα κεράμην — στρωτῆρων, καλυπτήρων, μεταξὺ τῶν ὁποίων περὶ τοὺς 20 ἀνθεμωτοὶ — ἐκ τῶν προϊόντων τοῦ ἐργαστηρίου. Βορείως τῶν κλιβάνων ἀνεσκάφη ἡ ἐπιμήκης ἀποθήκη τῶν προϊόντων, ἐργαλείων καὶ μητρῶν (εὐρέθη μία μήτρα διὰ τὴν κατασκευὴν καλυμμάτων πίθων φέρουσα καὶ τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ κατασκευαστοῦ *EMBIOY*), ἐνῶ εἰς τὸν ὑπαίθριον ἐργαστηριακὸν χῶρον πρὸ (δυτικῶς) τῆς ἀποθήκης εὐρέθη ἑτέρα μήτρα πηλίνης λεοντομόρφου ὑδρορρόης.

Κατὰ τὸ βόρειον πέρας τῆς ἀνασκαφῆς τέλος, εἰς τὴν ἄκρην τοῦ λόφου Καράμπαμπα πέραν ἀπὸ τὰς ἀποθήκας καὶ εἰς θέσιν προστατευομένην (χάριν

εις τούς κυριαρχούντας βορείους ανέμους) από τόν καπνόν τῶν κλιβάνων ἀπεκαλύφθη εὐρύχωρος οἰκία ἀνήκουσα προφανῶς εἰς τόν ἰδιοκτήτην τοῦ ἐργαστηρίου: ταύτης ἀνεσκάφησαν τρία δωμάτια μέ στοάν καθ' ὅλον τὸ μήκος τῆς προσόψεώς των, ἡ ὁποία ἀνοίγει εἰς τὴν κεντρικὴν αὐλήν, κατὰ τὴν βόρειον πλευρὰν τῆς ὁποίας ἀνεσκάφη μικρὸν δωμάτιον. Τὸ ὑπόλοιπον τῆς οἰκίας, ὅπως διεπιστώθη μέ δοκιμαστικὰς τομὰς, εἶχε καταστραφῇ.

Παρακολουθώντας τὴν πρὸς Νότον πέραν τῆς μεταβυζαντινῆς ἐκκλησίας τοῦ 'Αγ. Πέτρου πορεῖαν τοῦ ἰδίου δρόμου ἀνεσκάψαμεν εἰς ἀπόστασιν ἐνὸς καὶ ἐνὸς καὶ ἡμίσεος χιλιομέτρων ἀπὸ τὸ προαναφερθὲν σταυροδρόμι δύο ἀκόμη κλασσικοὺς ταφικοὺς περιβόλους. Ὁ πρῶτος ἰδρυμένος κατὰ μήκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δρόμου, τὸν ὁποῖον ἐδῶ ἠκολουθήσαμεν ἐπὶ 22 μέτρα ἐπιμελοῦς ἐκ παροπλίνθων κατασκευῆς, εἶχε μήκος 13.70 περιέκλειε δὲ ἄλλον μικρότερον (7×5 μ.). Αἱ ταφαὶ πῶριναι σαρκοφάγοι, λακκοειδεῖς καὶ κεραμοσκεπεῖς τάφοι, ἐγχυτρισμοὶ καὶ μία πυρά, ἦσαν διατεταγμένοι εἰς 4 σειρὰς καθέτως πρὸς τὸν δρόμον. Χρονολογοῦνται εἰς τὸν 5ον καὶ 4ον αἰ. π.Χ. πλην μιᾶς ρωμαϊκῶν χρόνων.

Ὁ δεῦτερος περίβολος 8.50×4.50 μ. ἐκ παροπλίνθων ἐπίσης κατασκευασμένος κατὰ μήκος τῆς ἀνατολικῆς παρεῖᾶς τοῦ δρόμου περιεῖχε 12 ταφὰς (κυρίως κεραμοσκεπεῖς τάφους) 5ου καὶ 4ου αἰ. καθέτως πρὸς τὸν δρόμον. Δυτικῶς τοῦ δευτέρου αὐτοῦ νεκροταφείου, εἰς τὸ μέσον τοῦ κάμπου τῶν Σπάτων, πλησίον τοῦ συγχρόνου ἀντλιοστασίου εἶχε ἐπισημανθῇ ἤδη κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ 1981 εὐρύχωρος ἀγροικία ἑλληνιστικῶν χρόνων ὀργανωμένη γύρω ἀπὸ μίαν ἐσωτερικὴν αὐλήν. Παρὰ τὴν ἐκτεταμένην καταστροφὴν ποὺ εἶχε προκαλέσει ἡ βαθεῖα ἄροσις, ἰδιαίτερα εἰς τὴν βόρειον καὶ ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς οἰκίας, πιστεύομεν ὅτι θὰ καταστῇ δυνατὸς ὁ προσδιορισμὸς τῆς μορφῆς καὶ τῆς χρήσεως τῶν διαφόρων χώρων. Παράλληλα πρὸς τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς τῆς ἀγρεπαύλεως ἀνεσκάφη κατὰ τὸ 1982 καὶ τμήμα τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ ποὺ ὀρίζει τὸ ἀγρόκτημα ἀπὸ Βορρᾶ.

Ὁ δρόμος αὐτός, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὴν μελέτην τῶν ἀεροφωτογραφιῶν προερχόμενος ἀπὸ τὸ νοτίως τῶν Σπάτων κείμενον κέντρον τοῦ ἀρχαίου δήμου τῆς Ἐρχίας, διασχίζει τὸν κάμπον μέ κατεύθυνσιν Α - Δ καὶ ἀφοῦ διασταυρωθῇ μέ τὸν ἀπὸ Βορρᾶ ἐρχόμενον (τοῦ ὁποίου τὴν πορεῖαν παρηκολουθήσαμεν προηγουμένως) πλησίον ἀνασκαφῆς τὸ 1981 ἀγροικίας τοῦ 4ου αἰ., συνεχίζει πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τῆς Βραυρώνας.

Περὶ τὰ 300 μ. ἀνατολικῶς τοῦ προαναφερθέντος σημείου, κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς κατωφερείας πρὸς τὸ ρέμα τῆς Βραυρώνας, ἀπεκαλύφθη νεκροταφεῖον κλασσικῆς ἐποχῆς (5ου καὶ 4ου αἰ.). Τοῦ νεκροταφείου, τοῦ ὁποίου ἔχουν ἀνασκαφῇ μέχρις στιγμῆς 14 πυραὶ καὶ 2 κεραμοσκεπεῖς τάφοι, ἐδέσποζε ἐστραμμένος πρὸς τὸ δρόμον μεγάλος (16×11 μ.) ταφικὸς περίβολος τοῦ 4ου αἰ., σωζόμενος εἰς ὕψος τριῶν δόμων. Εἰς τὸ μέσον περιῖπου τῆς ὀψείας ὑπῆρχε ἡ

βάσις (διαστ. 4.30×1.50) ἐπιτυμβίου μνημείου (ναΐσκου) ἐντὸς δὲ τοῦ περιβόλου ἀνεσκάφησαν δύο πώρινοι σαρκοφάγοι καὶ μία πυρά. Τὸ μνημεῖον εἶχε λεηλατηθῇ ἀγρίως· ἀπὸ τὸν γλυπτὸν διάκοσμόν του διεσώθη μόνον ἡ κνήμη ἀνδρικῆς μορφῆς καὶ θραύσματα μαρμαρίνης ληκύθου.

Περὶ τὰ 400 μ. βορείως τοῦ νεκροταφείου ἀνεσκάφη μία ἀκόμα μεγάλη (καλύπτει περίπου 800 μ.²) ἀγροικία τοῦ 4ου αἰῶνος, κατεστραμμένη ἀπὸ τὴν βαθεῖαν ἄρσιν εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε ἡ ἀποκατάστασις τῆς μορφῆς της νὰ παρουσιάζει σημαντικὰ προβλήματα. Διακρίνεται ἡ διάταξις δωματίων κατὰ τὴν νότιον καὶ τὴν δυτικὴν — πιθανῶς δὲ καὶ ἀνατολικὴν — (ἀποθήκαι) πλευρὰν τῆς αὐλῆς.

Ἡ βορείως τοῦ σημείου αὐτοῦ ἐκτεινομένη λοφώδης περιοχὴ παρουσιάζει ἀραιότερα ἔχνη κατοικήσεως. Αἱ ἐστραμμέναι πρὸς τὴν Ἀνατολὴν κλιτύες τῶν μαλακῶν λόφων προσεφέροντο κατὰ τὴν ἀρχαιότητα — ὅπως καὶ σήμερον — εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου. Πράγματι εἰς τὸ κέντρον αὐτῆς τῆς περιοχῆς, ἀνεσκάφη μία ἀρκετὰ ἐκτεταμένη (ἡ ἀνασκαφὴ δὲν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθῇ, καλύπτει ὅμως ἤδη ἔκτασιν 1 στρέμματος) ἀγροτικὴ ἐγκατάστασις, ἡ ὁποία λόγῳ τῆς χαλαρᾶς διατάξεως τῶν ἐπὶ μέρους κτιρίων (μικρῶν διαμερισμάτων ἐκ 2 ἢ 3 δωματίων, ἀποθηκῶν καὶ ἐνὸς πολὺ καλῶς διατηρημένου ληνοῦ) δίδει τὴν ἐντύπωσιν μᾶλλον μικροῦ ἀγροτικοῦ οἰκισμοῦ καλλιεργητῶν μεγάλου ἀγροκτήματος παρὰ ἀγροικίας. Ἡ κεραμικὴ, καθὼς καὶ θησαυροὶ νομισμάτων Ἰουστινιανοῦ Α' καὶ Ἰουστίνου Β' ἐπιτρέπουν τὴν ἀκριβῆ ἐντὸς τοῦ 6ου αἰ. μ.Χ. χρονολόγησιν τῶν ἐρειπίων τῆς τελευταίας φάσεως τοῦ οἰκισμοῦ.

Εἰς τὴν τελευταίαν περίοδον τῆς ἀρχαιότητος, συγκεκριμένως τὸν 4ον αἰῶνα μ.Χ., χρονολογεῖται τέλος μεγάλη, ἀνασκαφεῖσα τμηματικῶς μόνον ἀγρέπανις, κατὰ τὸ νότιον ἄκρον τοῦ ἀεροδρομίου, τὴν ὁποίαν διεδέχθη ἀγροικία τῶν μέσων βυζαντινῶν χρόνων. Τῆς ἐπαύλεως ἔχει ἀνασκαφῇ ἡ κεντρικὴ τρίκλιτος αἵθουσα μετὰ τῆς στοᾶς τῆς εἰσόδου (διάταξις ποῦ ἐνθυμίζει τὴν τῆς παλαιохριστιανικῆς βασιλικῆς) καθὼς καὶ τμήματα τῶν δωματίων ποῦ τὴν περιέβαλον κατὰ τὰς ὑπολοίπους τρεῖς πλευράς. Κατὰ τὴν ΝΑ γωνίαν ἀπεκαλύφθη πλακόστρωτος χώρος 5×6 μ. καὶ δεξαμενὴ.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΑΤΗΝΧΑΟΥΕΡ

19. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

(Παρένθ. πίν. Δ' και πίν. 86 - 101)

Συνεχίστηκε για ὄγδοη χρονιά ἡ ἀνασκαφή τοῦ Ραμνοῦντος ἀπὸ τὸν ὑπο-
γραφόμενο μετὰ τῇ βοήθειᾳ καὶ τῇ συνεργασίᾳ τῆς κυρίας Ἑλένης Θεοχαράκη ἡ
ὁποία εἶχε τὴν ἀμεση καὶ συνεχὴ ἐποπτεία τῶν ἐργασιῶν, καὶ τοῦ κ. Κωστῆ
Ἡλιάκη, ὁ ὁποῖος ἐκπόνησε τὰ σχέδια καὶ διηύθυνε τὴν ἀναστήλωση τῶν τα-
φικῶν μνημείων τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ. Ἐπὶ κεφαλῇς τῶν συνεργείων ἦταν οἱ
κ. Ἰωάννης Καραμῆτρος καὶ Νικόλαος Καραμαλῆς.

Ο ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΟΣ ΡΑΜΝΟΥΣ

Χαμηλὸς λόφος νότια τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης καὶ σὲ
ἀπόστασι 2 χιλ. περίπου ἀπὸ αὐτό, γνωστὸς μετὰ τὸ
ὄνομα Μαγούλα, πλάι στὸ δημόσιο δρόμο, πα-
ρουσιάζει θραύσματα ἀγγείων καὶ τάφους ποὺ χρονολογοῦνται στὴν ΠΕ II
περίοδο. Ἀπὸ τὸ νότιο μέρος τοῦ λόφου πέρασε, στὰ πρὶν ἀπὸ τὸ 1975 χρό-
νια, ὁ σημερινὸς πρὸς τὸ Ἱερὸ δημόσιος δρόμος ὁ ὁποῖος καὶ προκάλεσε ζημιές
σὲ σημαντικὸ μέρος του. Ἰσως τῇ Μαγούλᾳ τούτῃ ἔννοεῖ ὁ Fraser (Pausanias's,
Description of Greece, 11, 449): «On a low flat ridge which runs across
the valley from East to West there are some ancient ruins, consisting
of walls and foundations of houses».

Ἡ εἰκόνα τοῦ προϊστορικοῦ Ραμνοῦντος σχηματίζεται σιγά-σιγά. Ἦδη δια-
πιστώθηκαν νεολιθικὲς οἰκῆσεις πολὺ κοντὰ στὸ Ἱερὸ (ΠΑΕ 1977, 19 κέ.)
καὶ στὸ φρούριο (ΠΑΕ 1981, 131). Πρὸ ἐτῶν ὁ Μαστροκώστας ἐπισήμανε
προϊστορικὲς κατοικίες στὸ Παζαράκι, μικρὴ χερσόνησο μετὰξὺ Ἀγίας Μαρί-
νας καὶ Ραμνοῦντος (ΠΑΕ 1958, 37 πίν. 31α), μυκηναϊκὰ οἰκήματα διαπιστώ-
θηκαν στὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, ὅπως ἐκτίθεται παρακάτω, ἐνῶ προϊ-
στορικὰ ὅστρακα βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μικροῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἀνδῆ-
ρου τοῦ Ἱεροῦ. Ὁψιανοὶ βρίσκονται διεσπαρμένοι στὸ λόφο ἀνατολικά τοῦ
Ἱεροῦ καὶ τῆς Β. Ἱερᾶς Ὀδοῦ καὶ τοῖχοι διακρίνονται μέσα στὴν πυκνὴ φυτεία.

ΤΟ ΤΕΡΜΑ ΤΗΣ Ν. ΙΕΡΑΣ ΟΔΟΥ

Στὸ τελευταῖο τμῆμα τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὀδοῦ ποὺ ὀρίζε-
ται δυτικὰ ἀπὸ χαμηλὸ ἀνάλημμα (ΠΑΕ 1979, 1 - 2
πίν. 1) ἔγινε συμπληρωματικὴ ἐρευνα κατὰ τὴν ὁποία
βρέθηκαν ὅλα σχεδὸν τὰ θραύσματα τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Ἡρακλέους. Τὸ ἀνά-
γλυφο τώρα (ἀρ. 151) ἀποτελεῖται ἀπὸ 16 κομμάτια. Λεῖπουν τμήματα ἀπὸ

τὸ βάθος του, οἱ ἐλλείψεις αὐτὲς ὅμως δὲν βλάπτουν τὴν παράσταση, ὅπως καὶ τὸ ἔμβολο τοῦ ἀναγλύφου μὲ τὸ ἀποκάτω ἀπὸ τοὺς μηρούς τοῦ ἥρωος τμημα. Τὸ γλυπτὸ ἔχει ὕψος 0.53 μ., πλ. 0.685 - 0.703 μ., πᾶχ. 0.08 μ. (πάνω, στὸ ὕψος τοῦ κυματίου ποὺ στέφει τὸ ἀνάγλυφο) - 0.065 μ. (στὸ πλάι).

Εἰκονίζεται ὁ Ἡρακλῆς νέος καὶ ἀγένειος, μισοξαπλωμένος ἐπάνω στὴ λεοντή, νὰ κρατᾷ μὲ τὸ προτεταμένο δεξιὸ του χέρι κἀνθαρο καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κέρασ' Ἀμάλθειας σφίγγοντάς το μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ βραχίονά του. Τὸ κεφάλι, ποὺ δένεται μὲ ταινία καὶ τὸ ἀπὸ τῆ μέση καὶ κάτω μέρος τοῦ σώματος, εἰκονίζονται ἀπὸ τὰ πλάγια ἐνῶ ὁ κορμὸς ἀπὸ ἐμπρός. Τὸ δεξιὸ πόδι προβάλλεται λίγο ὑπερυψωμένο καὶ ἐμπρὸς εἶναι τοποθετημένο λοξά, τὸ ρόπαλο. Ἡ λεοντὴ παρουσιάζει περίτεχνη καὶ ἐκζητημένη ἀπόδοση. Ἡ παράσταση κλείνεται σὲ πλαίσιο - ἀπλὴ ταινία ποὺ στὸ πάνω μέρος στέφεται μὲ κυμάτιο (πίν. 86).

Τὸ ἀνάγλυφο χρονολογεῖται γύρω στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. καὶ ἀποτελεῖ, ὅπως παρατήρησαν οἱ κ. Δεσπίνης καὶ Boardman, τὴν πρωιμότερη παράσταση Ἡρακλῆ ἀνακεκλιμένου. Ὅπως μοῦ ὑπέδειξε ὁ κ. Boardman παλιότερη παράσταση Ἡρακλῆ σ' αὐτὴ τῇ στάσει, μὲ κέρασ' Ἀμάλθειας, ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντος χαρακτηριστικοῦ, εἰκονίζεται σὲ μελανόμορφη ἀγγειογραφία Beazley, *Paralipomena*, 257.

Λατρεία τοῦ Ἡρακλῆ στὸ Ραμνούντα δὲν μαρτυρεῖται. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν λατομείων τῆς Ἀγ. Μαρίνας προέρχεται μόνο τὸ πάνω σὲ βράχο ἀνάγλυφο μὲ παράσταση Ἡρακλῆ (ΠΑΕ 1979, 2 πίν. 3α). Στὸν γειτονικὸ Μαραθώνα ὑπῆρχε ἱερὸ τοῦ ἥρωα (Ἡρόδοτος VI, 108) ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται σύγχρονη μὲ τὸ ἀνάγλυφο ἐπιγραφή ποὺ συνόδευε ἀνάθημα στὸν Ἡρακλῆ (ΑΑΑ II, 1978, 237 - 244, ὅπου καὶ γιὰ τὴ θέση τοῦ ἱεροῦ).

Κοντὰ στὸ χῶρο εὑρεσης τοῦ ἀναγλύφου κειτόταν μεγάλο πεσσόσχημο βᾶθρο ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο μὲ ἐπιγραφὴ ἀναθηματικὴ (ΠΑΕ 1975, 33· ΑΕ 1979, 70 εἰκ. 38), τὸ ὁποῖο μεταφέρθηκε στὴν ἀποθήκη ὅπου συγκολλήθηκαν πολλὰ κομμάτια του ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή. Ἴσως εἶναι τολμηρὸ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στὸ βᾶθρο τοῦτο ἀνήκει τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἡρακλῆ. Ὡς μόνο ἐπιχειρήμα ἔχω τὸ σχῆμα τοῦ Μ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ βᾶθρου μὲ τὰ ἀνοικτὰ σκέλη καὶ τοῦ Ν μὲ τὶς κάθετες κεραῖες ποὺ κλίνουν δεξιά. Τὸ ἔμβολο τοῦ ἀναγλύφου, ὅπως ὑπολογίζεται, εἶχε μῆκος 0.26 καὶ πᾶχος 0.065. Ὁ τόρμος τοῦ βᾶθρου ἔχει μῆκος 0.29 καὶ πλάτος 0.10, διαστάσεις ποὺ ἀρμόζουν ἀπολύτως στὸ ἔμβολο.

Ἄλλο εὔρημα ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ δρόμου εἶναι μαρμάρينو περιρραντήριο ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο (ἀρ. 524) συγκολλημένο τώρα ἀπὸ πολλὰ κομμάτια, ὕψ. 0.62, διαμ. ἄνω (στὸν κίονα) 0.14, κάτω 0.268, κατεργασμένο μὲ βελόνι. Ἡ διάμετρος τῆς λεκάνης ἢ ὁποία δὲν σώζεται ὀλόκληρη, ἦταν 0.42 μ. Ἐχει ἐπιγραφὴ κατὰ μῆκος τοῦ κίονα ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸ ἄνω μέρος του, ὕψ. 0.014, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

[- - - -] ἀνέθηκε

[- - - - -] δημος Μικρ[ι]ων[ος]

Τῇ συμπλήρωση τῆς κατάληξης τοῦ πατρωνύμου θεωρῶ πιθανὴ παρὰ τὸ ὅτι στὸ τέλος τῆς λέξης δὲν σώζονται καθόλου ἔχνη γραμμάτων (πίν. 87α). Τοῦ περιρραντηρίου σώζεται καὶ ἡ βάση. Ἀποτελεῖται ἀπὸ κύβο ντόπιου μάρμαρου κομμένου στὰ δύο καὶ λειψοῦ πίσω, κατεργασμένου γύρω-γύρω μὲ τὸ βελόνι. Στὴν πάνω ἐπιφάνεια ἔχει κυκλικὸ τόρμο διαμέτρου 0.07 καὶ βάθους 0.06 μ.

Στὶς πέτρες τοῦ δρόμου εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1979 καὶ κομμάτια ἐρμαϊκῆς στήλης. Φέτος βρέθηκαν καὶ ἄλλα τὰ ὅποια δὲν συγκροτοῦν πλήρη στήλη, δίνουν ὅμως καλύτερη εἰκόνα τῆς. Ἡ στήλη (ἀρ. 523) ἀποτελεῖται ἀπὸ πολλὰ κομμάτια συγκολλημένα ἢ ὀχι, ὕψ. περίπου 1.33 μ., πλ. 0.26 μ., πᾶχ. 0.195 μ. Λεῖπει τὸ κεφάλι καὶ ἔχει πολλὰ κενά. Σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ θαυύσματα, στὴν παρυφή, σώζονται τὰ γράμματα ὕψ. 0.012 ΕΘ, ἴσως μέρος τῆς λέξης [- - -] ἐθ[ηκεν - -] ἢ [- - -] ἐθ[εσαν - -].

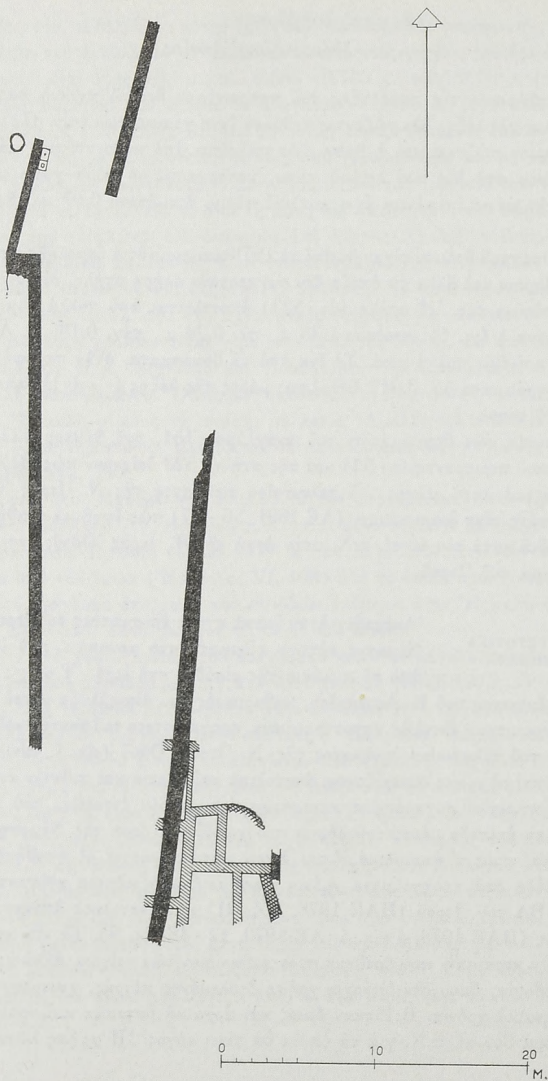
Ἡ παρουσία τῶν θαυύσμάτων τοῦ ἀναγλύφου 151, τοῦ βάθρου 422, τοῦ ἀναθηματικοῦ περιρραντηρίου 524 καὶ τῆς στήλης 523 δείχνουν πὼς ἰδρύονταν ἀναθήματα καὶ κατὰ μῆκος τοῦ τελευταίου τμήματος τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ. Ἡ δὲ Στάης εἶχε διαπιστώσει (ΑΕ 1891, 56 - 57) πὼς ἐφηβικὰ ἀναθήματα εἶχαν ἰδρυθεῖ κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. στὴν ἀρχὴ τῆς Β. Ἱερᾶς Ὁδοῦ, κάτω ἀπὸ τὸ ἀνάλημμα τοῦ Ἱεροῦ.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΑ ΟΙΚΗΜΑΤΑ

Ἀνέκαθεν ἦταν θεατὰ στοὺς ἐπισκέπτες τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης εὐτελεῖ κτίσματα στὸ μονοπάτι ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὸ φυλάκιο τῆς εἰσόδου στὸ ἱερό. Τοῖς οἰκιστοῖς,

κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Β. Λεονάρδου, καθαρισμός του ἀποκάλυψε μικρὸ οἰκοδομικὸ συγκρότημα ἐντελῶς κατεστραμμένο, προγενέστερο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀναλήμματος τοῦ τελευταίου τμήματος τῆς Ν. Ἱερᾶς Ὁδοῦ (εἰκ. 1, πίν. 87β). Οἱ τοῖχοι καὶ οἱ γῶροι συνεχίζονται ἀνατολικά καὶ βόρεια καὶ πιθανὸν ἀνήκουν στὸ μέγα κτιριακὸ συγκρότημα κατεστραμμένο σχεδὸν ἐντελῶς, ποὺ καταλαμβάνει τὸ ἐπίπεδο μέρος τοῦ λόφου ποὺ χωρίζει τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης ἀπὸ τὴν ρεματιά, πρὸς τ' ἀνατολικά, ὅπου ἔχουν κατασκευαστεῖ οἱ ἀποθήκες τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ δὲ στὰ προηγούμενα χρόνια ἐπιστημάνθηκαν κάποια κτίσματα δυτικὰ καὶ ΒΑ τοῦ Ἱεροῦ (ΠΑΕ 1976, 20ζ - 21) καὶ ἀνατολικά ἀπέναντι ἀπὸ τοὺς ναοὺς (ΠΑΕ 1978, 4 εἰκ. 4· ΑΕ 1979, 12 - 16 εἰκ. 8). Τὰ νέα κτίσματα ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὸν καθαρισμὸ τῶν τοίχων ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν τοιχοδομίαν, ὅπου δὲν ὑπάρχει χρῆση δουλεμένης πέτρας, χρονολογοῦνται στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Βρέθηκαν ὅμως καὶ ἀρχαῖα ὀστρακα καὶ νομίσματα τοῦ 4ου καὶ 3ου αἰ. π.Χ. γιὰ τὰ ὅποια θὰ γίνῃ λόγος. Ἡ χρῆση λοιπὸν τοῦ

Εἰκ. 1. Λεῖψανα κτιρίων κοντὰ στὸ ἱερό τῆς Νέμεσης.

χώρου ἦταν συνεχής. Ἴσως κατὰ καιροὺς (στὰ ἱστορικὰ χρόνια) κατασκευάζονταν ἐκεῖ πρόχειρα παρατήγματα γιὰ προσωρινή χρήση, στὰ πανηγύρια λ.χ.

Στὸν μικρὸ ὀρθογώνιον κλειστὸ χῶρο τοῦ μικροῦ συγκροτήματος (εἰκ. 1) εἶχαν βρεθεῖ, τὸ 1979, ἔξι νομίσματα. Τὰ τέσσερα εἶναι χάλκινα τοῦ Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου καὶ τὰ ὑπόλοιπα δύο ἐπίσης χάλκινα ἀθηναϊκά. Κατὰ τὴν ἀναγνώριση τῆς κυρίας Οἰκονομίδου, στὴν ὁποία χρεωστῶ καὶ τις βιβλιογραφικὲς παραπομπές, τὸ ἓνα τοῦ Πτολεμαίου Β' εἶναι τοῦ ἔτους Α (11), δηλαδή τοῦ 275 π.Χ. (Σβορώνος, Τὰ νομίσματα τοῦ κράτους τῶν Πτολεμαίων 86 ἀρ. 581 πίν. XIII, 21· S.N.G. Copen. ἀρ. 129) καὶ τὸ δεύτερο εἶναι τοῦ ἔτους 0(15), δηλαδή τοῦ 271 π.Χ. (Σβορώνος, ὁ.π. 87, ἀρ. 587). Στὰ ὑπόλοιπα δύο τὰ ὁποῖα εἶναι ὅμοια δὲν διακρίνονται μονογραφήματα καὶ σύμβολα ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς.

Ἀπὸ τὰ δύο ἀθηναϊκά νομίσματα, τὸ ἓνα μὲ δύο γλαυκὲς χρονολογεῖται γύρω στὸ 330 - 322 π.Χ. (J. H. Kroll, Essays in Honour of Margaret Thomson 149 πίν. 2), τὸ δεύτερο πολὺ φθαρμένο χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 4ου - ἀρχὲς 3ου αἰ. π.Χ.

Χάλκινο νόμισμα τοῦ Πτολεμαίου Β' Φιλαδέλφου, ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Νέμεσης, εἶχα ἤδη ἀπὸ χρόνια δημοσιεύσει (ΑΔ 22, 1967, 50 σημ. 67) καὶ τὸ εἶχα σχετίσει μὲ τὴν ἐκεῖ παρουσία τῶν στρατιωτῶν τοῦ Πατρόκλου κατὰ τὸ Χρემωνίδειο πόλεμο. Τὸ νέο εὑρημα ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση ποὺ εἶχα κάνει.

ΙΕΡΟ ΤΗΣ ΝΕΜΕΣΗΣ

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε στὴν ἔρευνα ἐπιφανειακῶν στρωμάτων τοῦ ἀνδῆρου, στὴν ἀφαίρεση τῆς ἐπιφανειακῆς ἐπίχωσης ποὺ εἶχε ἄλλωστε σκάψει ὁ Στάης τὸ 1890 καὶ τὴ σὲ βάθος ἀνασκαφὴ τῆς δεξαμενῆς τῆς κρήνης. Ἐπισημαίνω καὶ πάλι ὅτι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη ποὺ προηγήθηκε δημιουργεῖ συνεχεῖς δυσκολίες στὴν ἔρευνά μου καὶ ἐμποδίζει τὴ συναγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων.

Ἡ κ ρ ἦ ν η. Ἐναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἔγινε μὲ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιφανειακῶν στρωμάτων τῶν τετραγώνων Α - D 8 - 12 τοῦ Ἱεροῦ (παρένθ. πίν. Δ'). Σὲ μικρὸ βάθος, στὸ τετράγωνο C 9 καὶ μερικῶς στὰ D 9 καὶ C - D 10 ἀποκαλύφθηκε ὀρθογώνιον κτίσμα κατασκευασμένο ἀπὸ ντόπιες τραπεζιόσχημες μαρμαρόπετρες μὲ βύσματα στὰ μεταξὺ τους κενὰ ἢ πλακοειδεῖς πέτρες μὲ τις ὁποῖες συμπληρώνονται κατὰ τὸ ὕψος μικρότεροι λίθοι (πίν. 88α). Μεγάλῃ ὁμοιότητῃ παρουσιάζει ἡ τοιχοδομία αὐτὴ πρὸς τὴν τοιχοδομίαν τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ μικροῦ ναοῦ (πίν. 88β). Στὴν κρήνη, γιὰ τὸ κτίσμα ἀποδείχτηκε πὼς εἶχε αὐτὸν τὸν προορισμό, ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀπλούστερη καὶ ὁ τεχνίτης δὲν χάνει τὸν καιρὸ του σὲ ἐκζητήσεις. Οἱ λίθοι δὲν ἔχουν ὑποστεί κατεργασία παρὰ μόνο μὲ τὸ σφυρί.

Τὸ ὀρθογώνιον κτίσμα ἀποτελεῖ τὸ ἀνώτερο μέρος ὀρθογωνίας δεξαμενῆς

λαξευμένης στὸ μαρμαρυγιακὸ σχιστολιθικὸ πέτρωμα τοῦ Ἱεροῦ, τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ τὸ ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ βραχῶδους ἐδάφους μέχρι τῆς ἐπιφανείας τοῦ ἀνδρώου μέρος (παρένθ. πίν. Δ'). Ἡ δεξαμενὴ δὲν ἔχει σταθερὲς διαστάσεις. Στὸ ἀνώτερο μέρος της, στὸν τοῦχο, ἔχει διαστάσεις 1.10 μ. $\times$ 2.70 μ., σὲ βάθος 6.50 μ. 1.30 μ. $\times$ 2.75 μ. καὶ σὲ βάθος 9 μ. 1.22 μ. (δυτικὰ) - 1.34 μ. (ἀνατολικὰ) $\times$ 3 μ. (βόρεια) - 2.92 μ. (νότια).

Στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νότια παρεῖδ τῆς δεξαμενῆς ὑπάρχουν, σ' ὅλο τὸ ὕψος της, λαξεύματα. Στὴν ἀνατολικὴ παρεῖδ βρίσκονται περίπου στὸ μέσον της, στὴ νότια ἀπέχουν 0.60 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία. Ἔχουν μετρηθεῖ 15 μέχρι τοῦ βάθους τῶν 9.30 μ., ἀπέχουν 0.45 - 0.50 μ. μεταξύ τους καὶ χρησίμευαν γὰρ τὴν κάθοδο μέσα στὴ δεξαμενὴ.

Ὀλόκληρὴ ἡ δεξαμενὴ βρέθηκε ἐπιχωσμένη. Τὸ ἀνώτερο μέρος τῆς ἐπίχωσης, μέχρι βάθους 2.70 μ. εἶχε ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν Στάη καὶ τὰ χώματα, τὰ ἴδια ἢ ἄλλα, τοῦτο εἶναι ἄγνωστο, εἶχαν ριχτεῖ καὶ γεμίσει τὸ κενό. Μέσα στὴ νέα ἐπίχωση τοῦ Στάη βρέθηκε (πίν. 89α) μὲ τὸ ἓνα ἄκρο νὰ στηρίζεται στὴ ΒΑ γωνία καὶ τὸ κάτω ἄκρο νὰ βρίσκεται σὲ βάθος 2.70 μ. μονόλιθ ἄρράβδωτη κολόνα, σπασμένη σὲ δυὸ μεγάλα κομμάτια καὶ σὲ μικρότερα, ὕψ. 2.07 μ., διαμ. ἄνω 0.28 μ., κάτω 0.33 μ., ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο τῆς ἀγίας Μαρίας, δουλεμένη μὲ ψιλὸ βελόνι, ἐκτὸς ἀπὸ δυὸ στενὲς ταινίες στὰ δυὸ ἄκρα της ποὺ εἰσέχουν οἱ ὁποῖες ἔχουν δουλευτεῖ μὲ καλέμι. Ἡ ἄνω καὶ κάτω ἐπιφάνεια τῆς κολόνας δὲν ἔχει τὸρμους καὶ εἶναι δουλεμένη μὲ ψιλὸ χτένι. Ἡ λιθουργικὴ ἐργασία ποὺ περιγράφηκε εἶναι ὅμοια μὲ ἀντίστοιχὴ ἐργασία στὸ μεγάλο ναὸ τοῦ Ἱεροῦ.

Ὅμοια κολόνα κατὰ τὸ ὕλικο, τὴ λιθουργικὴ ἐργασία καὶ τὶς διαστάσεις, λεπτὴ ὅμως (σῶζονται δυὸ κομμάτια, τὸ κάτω ὕψ. 1.32 μ. καὶ τὸ ἄνω ὕψ. 0.40 μ.) ὑπῆρχε στὸ Ἱερό (ἀρ. 317) στὸ τετράγωνο Β 5. Στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ κάτω ἄκρο τῆς κολόνας βρέθηκαν μέσα στὴ δεξαμενὴ καὶ δυὸ βάσεις ἀπὸ τὸ ἴδιο μάρμαρο, οἱ ὁποῖες ἔχουν σχῆμα κολούρου κώνου, ὕψ. 0.29 μ. καὶ ἄνω διαμ. 0.38 μ. ἢ πρώτη, ὕψ. 0.30 μ. καὶ διαμ. 0.37 μ. ἢ δεύτερη. Ἡ ἐργασία τῆς πάνω ἐπιφάνειας τῶν βάσεων εἶναι ὅπως τῶν ἐπιπέδων ἄκρων τῶν κινῶν ἐνῶ ἡ κάτω ἐπιφάνειά τους εἶναι δουλεμένη ἀδρά. Ὁ Στάης εἶχε βρεῖ τὴν κολόνα καὶ τὶς βάσεις περιορίστηκε ὅμως νὰ ἐρευνήσει τὴν ἐπίχωση καὶ νὰ τὶς ἀφήσει μέσα στὴ δεξαμενὴ. Ἡ πίσω ἀπὸ τὴν κολόνα ἐπίχωση εἶχε καὶ αὐτὴ ἐρευνηθεῖ.

Ἡ ὑπόλοιπὴ ἐπίχωση τῆς δεξαμενῆς μέχρι βάθους 9.30 μ. ὅπου σταμάτησε ἡ ἀνασκαφὴ ἐξαιτίας τοῦ καιροῦ, ἦταν λατύπη ἀπὸ τὸ μαρμαρυγιακὸ σχιστολιθικὸ πέτρωμα τοῦ Ἱεροῦ, καθαρὴ, μὲ ἐλάχιστες ἀναμειγξεις χωμάτων, μὲ σποραδικὰ ἀρχαῖα, θαύσματα ἀγγείων, εἰδωλίων ἢ κεραμίδων. Δὲν γνωρίζω τὴν προέλευση τοῦ ὕλικου αὐτοῦ τῆς ἐπιχώσεως, δὲν κρίνω ἀπίθανο ὅμως νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ πηγάδι-δεξαμενὴ, σημερινοῦ βάθους 15.50 μ. ποὺ βρίσκεται

στο ΝΑ μέρος τοῦ Ἱεροῦ, πλάι στὴν εἴσοδο. Ὅταν ἔπαψε νὰ λειτουργεῖ ἡ κρήνη ποὺ ἐν μέρει ἐρευνήθηκε φέτος καὶ δημιουργήθηκε νέα, μετὰ τὰ προϊόντα τῆς ἐξόρυξης τῆς δευτέρας γεμίστηκε ἡ ἀχρηστευμένη παλιά.

Τὸ πάνω μέρος τοῦ τοίχου τῆς δεξαμενῆς εἶναι κατεστραμμένο, ἔφθανε ὅμως ψηλότερα ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τοῦ ἀνδῆρου. Ἐμπρὸς ἀπὸ τῆς δεξαμενῆς-κρήνης (ἀρυκρήνης, κατὰ τὸν ὅρο τοῦ Ὁρλάνδου) ὑπῆρχαν οἱ δυὸ μονόλιθες κολόνες ποὺ πατοῦσαν πάνω στὶς βάσεις οἱ ὁποῖες στηρίζονταν κατευθείαν στὸ χῶμα. Οἱ δυὸ κολόνες καὶ ὁ ὑπερυψωμένος, κυρίως πίσω, τοῦχος τῆς δεξαμενῆς σχηματίζουν μικρὸ προστώο τὸ ὁποῖο θὰ στεγαζόταν μετὰ ξύλινη στέγη καὶ κεραμιδία.

Ἡ ἀκριβὴς χρονολογία τῆς κατασκευῆς τῆς κρήνης θὰ βρεθεῖ μετὰ τὴν πλήρη ἀνασκαφὴ της. Ἀπὸ τὴν ὥρα ὅμως μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ ἐξόρυξή της ἔγινε πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν μεγάλων ἀναλημμάτων. Ἐγινε λοιπὸν τὸ ἔργο ὅταν ὁ χῶρος τοῦ σημερινοῦ ἀνδῆρου ἦταν ἀκόμη κατωφερικός. Ἡ κατασκευὴ τῆς κρήνης ἦταν τὸ πρῶτο μεγάλο ἔργο στὴ διαμόρφωση τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Ἀκολούθησε ἡ κατασκευὴ τῶν ἀναλημμάτων καὶ τοῦ ἀνδῆρου καὶ τέλος τοῦ μεγάλου ναοῦ.

Ἡ ἐπίκωση τῆς δεξαμενῆς μέχρι τοῦ βάθους τῶν 2.70 μ. περιεῖχε ἐκτός ἀπὸ τὶς δυὸ βάσεις καὶ τὸν κίονα, θραύσματα κεραμιδιῶν στέγης, κομμάτια ἀπὸ μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ, θραῦσμα ἀπὸ τὴ μαρμαρίνη τράπεζα ποὺ πιστεύω πὼς βρισκόταν στὸ σηκὸ τοῦ μεγάλου ναοῦ, ἔμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀγάλμα (ἀδημοσίτευτη, βλ. BCH CV, 1984, 248 κέ.), μεταγενέστερα ἕως βυζαντινὰ ὅστρακα καὶ κομμάτια γυάλινων ἀγγείων. Ἀπὸ αὐτὰ πρέπει νὰ σημειωθοῦν τὰ παρακάτω:

1. (546). Σταθμίο πεντελικοῦ μαρμάρου κυλινδρικό ἢ ἀντίβαρο ζυγοῦ, ὕψ. 0.07 μ., διαμ. 0.125 μ., βάρους 2570 γραμμαρίων. Στὴν πάνω ἐπιφάνεια, στὸ κέντρο, ἔχει σιδερένιο κρίκο στερεωμένο μετὰ χυτὸ μολύβι καὶ στὸ ἄνοιγμα τοῦ κρίκου ὑπόλειμμα δευτέρου. Στὴν ἴδια ἐπιφάνεια σώζεται καὶ χάραγμα.

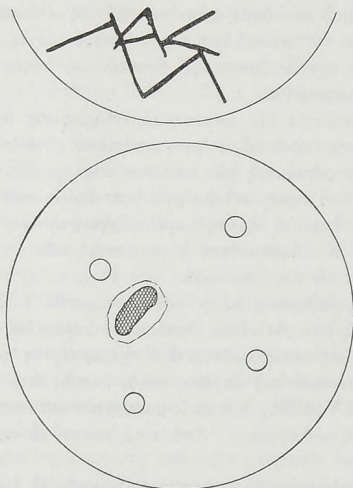
Στὴν κάτω ἐπιφάνεια ἔχει τέσσερις ὁπὲς στὶς γωνίες ὀρθογωνίου 0.05 × 0.05 μ., διαμ. 0.007 μ. Τὸ βάθος τους ποικίλλει 0.018 μ., 0.020 μ., 0.022 μ., 0.025 μ. Κοντὰ στὴ μιὰ ὑπάρχει καὶ πέμπτη ἐπιμήκης, διαστ. 0.02 × 0.007 μ. μετὰ μολύβι, σφυρηλατημένο, στὸ βάθος της (εἰκ. 2).

2. (547). Θραῦσμα κυλινδρικοῦ βάθρου ἀπὸ ντόπιο μάρμαρο, ὕψ. 0.075, πλ. 0.05 - 0.08 μ., βάθ. 0.04 - 0.06 μ. Σῶζει λείψανα ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.005 μ. (ο) - 0.01 (Γ), τοῦ 3ου αἰ. π.Χ.

[- - Ῥαμ]νούσ[ιος - -]

3. (548). Θραῦσμα χονδροῦ οἰκιακοῦ ἀγγείου (ἀμφορέως;). Πηλὸς ρόδι-νος, ἄβαφος. Ὑψ. 0.07 μ., πλ. 0.013 μ., πάχ. 0.06. Φέρει χάραγμα ὕψ. 0.02 ποὺ ἔγινε μετὰ τὸ ψήσιμο τοῦ ἀγγείου ΔΗ.

4. (549). Θραῦσμα λεκάνης ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο τὴν ὁποία κρατάει συμφυῆς ἀριστερὸ χέρι μικροῦ μεγέθους μὲ μισανοιγμένα τὰ δάκτυλα. Σώζεται τὸ ἀριστερὸ μέρος τῆς λεκάνης ἀπὸ τὸ χεῖλος πάχ. 0.02 μ. ὡς τὸν πυθμένα πάχ. 0.06 μ. Ὑψος κατὰ τὴν ὀρθή θέσιν τῆς λεκάνης 0.16 μ., πλ. 0.15 μ. Πιθανὸν εἶναι πὼς τὸ θραῦσμα τοῦτο τοῦ γλυπτοῦ ἀνήκει στὸ ἄγαλμα λεκανηφόρου

Εἰκ. 2. Ὦνω καὶ κάτω ὄψη μαρμάρινου σταθμίου.

ποῦ δημοσίευσεν ἀπὸ τὸ τετράδιον σχεδίων τοῦ Gandy Deering (AE 1979, 54 ἀρ. 1 εἰκ. 20). Τὸ ἄγαλμα βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο (πίν. 90α).

5. (550). Ἀριστερὸς ἀντρικός μὲρὸς γυμνὸς λυγισμένου σκέλους, ὕψ. 0.125 μ., πάχ. ἄνω 0.052 - 0.06 μ. Ἐξαιρετὴς κατεργασίας, διατήρησης καὶ τέχνης. Πίσω εἶναι κατεργασμένο ὅπως τὰ γλυπτὰ τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης. Τὸ μέγεθος τοῦ γλυπτοῦ ἀντιτίθεται στὴν ἀπόδοσή του στὴ βάση, ἀπὸ τεχνοτροπικὴ ἄποψη ὅμως παρουσιάζει μεγάλη συγγένεια μὲ αὐτήν.

Τὰ σημαντικότερα εὐρήματα ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῆς ἀδιατάρακτης ἐπίχωσης τῆς δεξαμενῆς εἶναι τοῦτα:

1. (536). Θραῦσμα ἐρυθρόμορφου ἀγγείου μὲ παράσταση γυμνοῦ φτερωτοῦ Ἑρωτα ποῦ ἱππεύει πρὸς τὰ δεξιὰ ἐλάφι. Βρέθηκε σὲ βάθος 3.30 μ. - 3.50 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς δεξαμενῆς (πίν. 90β).

2. (537). Δυὸ συγκολλημένα θραύσματα μεγάλου κλειστοῦ ἐρυθρόμορφου

ἀγγείου πού βρέθηκαν τὸ ἓνα σὲ βάθος 2.70 - μ. - 2.90 μ. καὶ τὸ δεύτερο σὲ βάθος 2.90 μ. - 3.10 μ. Σώζεται μέρος ζώνης μὲ μαϊάνδρο καὶ δυὸ σειρὲς ἀν-θεμίαν ἀντιθετικά τοποθετημένων (πίν. 90β).

3. (538). Δυὸ θραύσματα ἀπὸ λαβὴ καλυκωτοῦ κρατήρα πού βρέθηκαν σὲ βάθος 3.10 μ. - 3.30 μ. Στὴν πλάγια ἐπιφάνεια σώζονται συνεχεῖς σπεῖρες (πίν. 90β).

Τὰ ὄστρακα 537 καὶ 538 ἀνήκουν πιθανὸν στὸ ἴδιο ἀγγεῖο ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ διακόσμηση καὶ τὸν πηλό.

4. (534). Δυὸ κομμάτια συγκολλημένα κεφαλῆς γυναικείου εἰδωλίου, κα-θιμένον ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἄλλα θραύσματά του, ὕψ. 0.09 μ. πού βρέθηκαν σὲ βάθος 3.30 μ. - 3.50 μ. (πίν. 91α).

5. (535). Κεφάλι πῆλινου γυναικείου εἰδωλίου ὕψ. 0.095 (μὲ τὸ λαιμό), ἀκέραιο, πίσω ἐπίπεδο τὸ ὁποῖο προέρχεται ἀπὸ τὴ διακόσμηση πῆλινου ἀγγείου (πίν. 91α). Βρέθηκε σὲ βάθος 2.70 μ., ὅπου χωρίζε ἡ νέα ἐπίχωση τοῦ Στάτη ἀπὸ τὴν ἀδιατάρακτη ἀρχαία.

Δ ε ξ α μ ε ν έ ς σ τ ὸ Ἱ ε ρ ὸ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κρήνη πού περιγράφηκε σύντομα τὸ μέρος πού ἀποκαλύφθηκε στὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ στὸ Ἱερό, ὑπάρ-χουν ἀκόμη δυὸ δεξαμενές. Ἡ πρώτη βρίσκεται πλάι στὴν εἴσοδο τοῦ Ἱεροῦ καὶ μνημονεύτηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Ὁρλάνδο (BCH 48, 1924, 310). Τώρα ἔχει καλυφθεῖ μὲ πλάκα ἀπὸ ὀπλισμένο σκυρόδεμα καὶ εἶναι ἀθέατη. Ἐχει διάμετρο 1 μ. περίπου καὶ δὲν ἔχει ἐπίχρισμα. Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1960 βρέθηκε ἄδεια μέχρι βάθους 12 μ. Μέσα σ' αὐτὴν βρέθηκαν λίθοι τοῦ μικροῦ ναοῦ, θραύσματα μελῶν τοῦ μεγάλου, μέρος ἐρμαϊκῆς στήλης καὶ πέτρες. Ὁ καθαρισμὸς τῆς ἔφτασε ὡς τὸ βάθος τῶν 15.50 μ. χωρὶς νὰ ὀλοκληρωθεῖ.

Ἡ δευτέρη δεξαμενὴ βρίσκεται δυτικὰ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση (10 μ.) ἀπὸ τὸ μεγάλο ναό. Ἐσωτερικὰ εἶχε ὑδραυλικὸ κονίαμα πού διατηρεῖται σὲ μερικὰ σημεῖα, ἐξαιτίας τῆς σαθρότητος τοῦ πετρώματος ὅμως ἔχουν ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὰ τοιχώματά της μεγάλα τμήματα καὶ ἡ μορφή της ἔχει παραμορφωθεῖ. Μέσα σ' αὐτὴν βρέθηκαν τὸ 1960 τὰ κομμάτια τοῦ γνωστοῦ ψηφίσματος γιὰ τὸ Χερμωνίδειο πόλεμο (ΑΔ 22, 1967, 38 κέ.) καὶ θραύσματα μελῶν τοῦ μεγάλου ναοῦ.

Ὁ ἀ ρ χ α ῖ κ ὸ ς ν α ὸ ς. Οἱ ἀρχαῖκὲς φάσεις τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νέμεσης ἀπο-καλύπτονται τώρα γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνδῆρου ἡ ὁποία πέρυσι καὶ φέτος ἔδωσε τὰ πρῶτα βέβαια στοιχεῖα.

Στὴν ἐκθεση τοῦ 1981 εἶχα ἀναφέρει τὴν εὑρεση πῆλινης λακωνικῆς κερα-μίδας (ἀρ. 500) μὲ βερνίκι μαῦρο ἐξωτερικά, μήκους σωζ. 0.472 μ. μὲ σφρά-γισμα ἐσωτερικά 0.054×0.073 μ. τὸ ὁποῖο εἰκονίζει λιοντάρι πρὸς τὰ δεξιὰ μὲ τὸ κεφάλι στραμμένο ἀριστερὰ ἐνῶ ἡ οὐρά του, πάνω ἀπὸ τὸ σῶμα, φθάνει σχεδὸν ὡς τὸ κεφάλι ἀκολουθώντας τὴ γραμμὴ τῆς ράχης τοῦ ζώου γιὰ νὰ στραφεῖ πάλι ἀριστερὰ. Κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ζώου ὑπάρχει ἐπὶ τὰ λαῖα

ἐπιγραφὴ *ΕΣΤΟΝ*. Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων (ὑψ. 0.045 τὸ 0,0.009 τὸ Σ) χρονολογεῖ τὴν ἐπιγραφὴν στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 6ου αἰ., στὴν ἴδια ἐποχὴ χρονολογεῖται καὶ ἡ μορφή τοῦ ζώου ἂν συγκριθεῖ με συναφεῖς παραστάσεις σὲ ἀγγεῖα (πίν. 91γ).

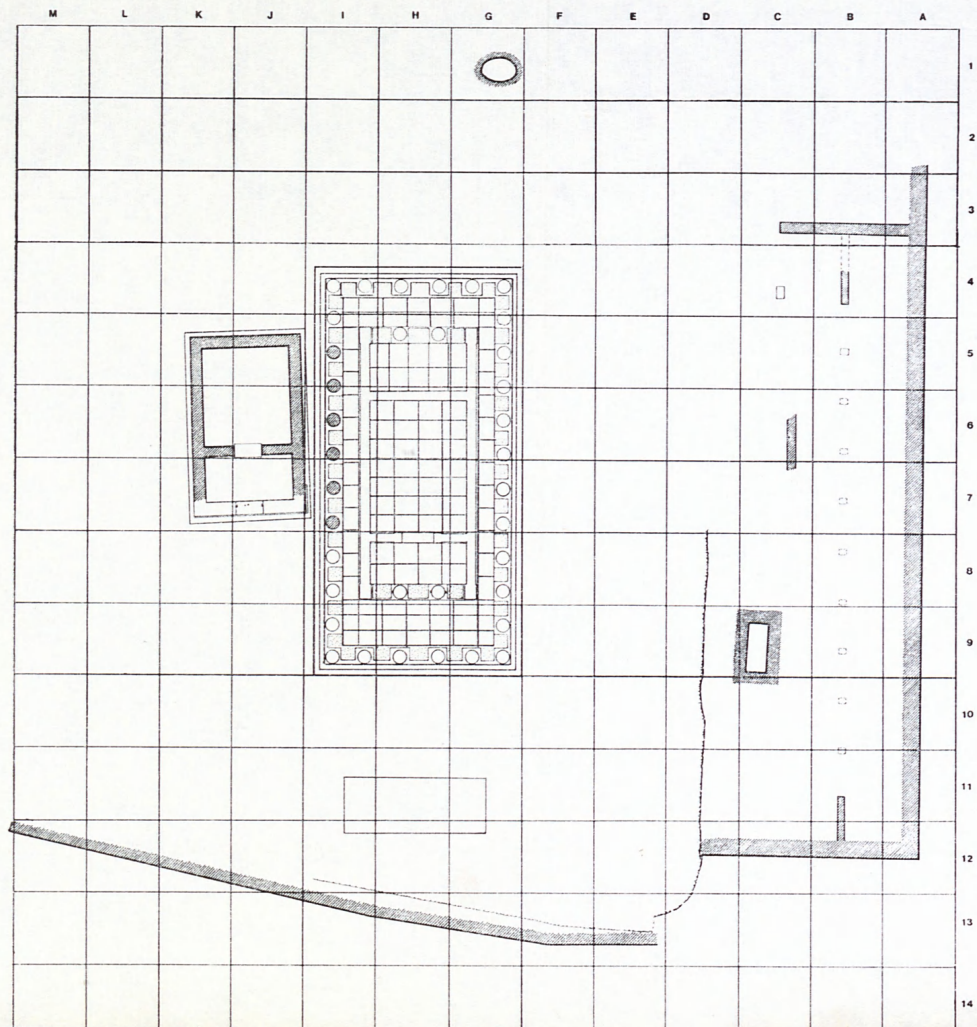
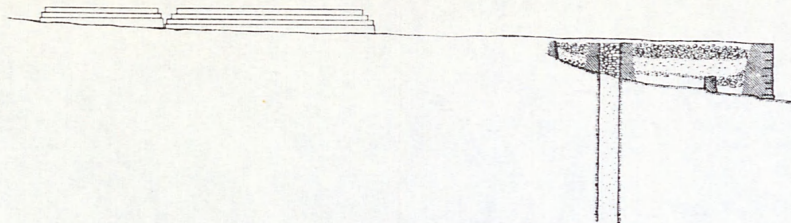
Ἡ κεραμίδα αὕτῃ εἶναι ἡ μόνη ποὺ βρέθηκε με σφράγισμα. "Ομοῖες λακωνικὲς κεραμίδες, σὲ κομμάτια, στρωτῆρες καὶ καλυπτῆρες, βρέθηκαν σὲ τόση ποσότητα στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ ὥστε νὰ ἀποδεικνύεται ἡ ὑπαρξὴ κάποιου οἰκοδομήματος ποὺ ἀλύπτε ἡ κεράμωση αὐτῇ.

Στὸ βραχῶδες ἔδαφος, στὸ βαθύτερο στρώμα τοῦ Ἱεροῦ, στὸ τετράγωνο D 9, σὲ βάθος 1.55 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, βρέθηκε ἐπίσης τμῆμα πήλινου κεραλίου (ἀρ. 551) ποὺ τὸ ἀπαρτίζουν δυὸ συγκολλημένα κομμάτια (πίν. 91β) καὶ τὸ ὁποῖο ἔχει ἀποσπασθεῖ ἀπὸ ἀρχιτεκτονικὸ διακοσμητικὸ μέλος κτιρίου τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ εἶναι μεγάλῃ σὲ ποσότητα, λίγα ὅμως εἶναι τὰ θραύσματα ποὺ μποροῦν νὰ δώσουν χρήσιμες χρονολογήσεις. Ἡ ἀξία τῶν περισσοτέρων εἶναι ἀμφίβολη γιὰτὶ μόνο ἐκείνων ποὺ βρέθηκαν στὸ βραχῶδες ἔδαφος εἶναι βέβαιη ἡ προέλευση. Τὰ ἄλλα ὅστρακα καὶ τὰ κεραμίδια, ἀνήκουν στὴν ἐπίχωση ποὺ ἔκαμε ὁ Στάης τῆς ἀνασκαφῆς του. Πιθανὸν νὰ μεταχειρίστηκε τὰ ἴδια χρώματα, τὰ στρώματα ὅμως καταστράφηκαν καὶ ἴσως ἔγινε καὶ ἀνάμιξη χωμάτων ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τοῦ Ἱεροῦ.

Μὲ βεβαιότητα μπορεῖ νὰ εἰπωθεῖ πὼς ἀπὸ τὴν ἕως τώρα ἀνασκαφὴ δὲν ὑπάρχει κεραμικὴ νεώτερη τῶν ἀρχῶν τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. Τὰ παλαιότερα θραύσματα ἀγγείων, χωρὶς νὰ ἀποκλείεται με τὸν καθαρισμὸ ὅλης τῆς κεραμικῆς νὰ βρεθοῦν καὶ ἀκόμη παλιότερα, ἀνήκουν στὴν ΠΕ ἐποχὴ. Βρέθηκαν ἐπίσης σποραδικὰ γεωμετρικά, κανένα ὅμως ἀκόμη με σαφὴ διάκοσμο καὶ ἀρκετὰ θραύσματα ἀγγείων τοῦ 6ου αἰ., λουτροφόρων, ποὺ ξέρουμε πὼς εἶχαν χθόνια σημασία (πίν. 92α). "Ενα μάλιστα ὅστρακο, θραῦσμα λαβῆς λουτροφόρου, σώζει στὴν ἐπιφάνειά του πλαστικὸ φίδι καὶ πιθανὸν χρονολογεῖται στὰ τέλη τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.

Π ὥ ρ ι ν α ο ἰ κ ο δ ο μ ῆ μ α τ α. Πρῶτος ὁ Gandy Deering τὸ 1813 βρῆκε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Νέμεσης πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τὰ ὁποῖα ἀπέδωσε στὸ μικρὸ ναὸ (Unedited Antiquities of Attica², 51). Σὲ τοῦτο τὸν ἀκολοῦθησαν ὅλοι ὅσοι ἀσχολήθηκαν με τὸν μικρὸ ναὸ τὸν ὁποῖο, ἀπὸ τὴ μορφή τῶν πώρινων μελῶν, ὅπως τὰ ἀπέδωσε ὁ Gandy καὶ ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ τοιχοδομία του χρονολόγησαν στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ., γύρω στὸ 500 ἀκριβέστερα (Weickert, Typen der Archaischen Architektur 134· Wrede, Attische Mauern 8·38·42). Καὶ ὁ Όρλάνδος (BCH 48, 1924, 319) σὲ πρόχειρη μελέτῃ τοῦ ναοῦ καὶ σχεδιάσῃ του (Pl. IX - X) ἀποδίδει χωρὶς δισταγμὸ τὰ πώρινα μέλη στὸ μικρὸ ναὸ χωρὶς νὰ ἀμφισβητεῖ τὴ χρονολόγησῃ του τὴν ὁποία ἐνισχύει με τὴ χρονολόγησῃ τῆς ἐσωτερικῆς τοιχοδομίας

ἐπι

χρε

νολ

ἀγῆ

·

νικί

πορ

οίκι

·

9, ·

πήλ

(πί

λος

·]

στότ

νολ

βρέ

καί

του

στρ

λ

ὕπά

σμα

νά |

σπο

θραι

σημ

σώζ

τοῦ

I

βρῆ;

όποί

τοῦ

ἀπὸ

ἐξω

500

WΓε

σὲ τ

διστ

γῆσ

του στην ἴδια ἐποχή, συγκρίνοντάς την με τὴν τοιχοδομία τοῦ τοίχου κάτω ἀπὸ τὸ βωμό.

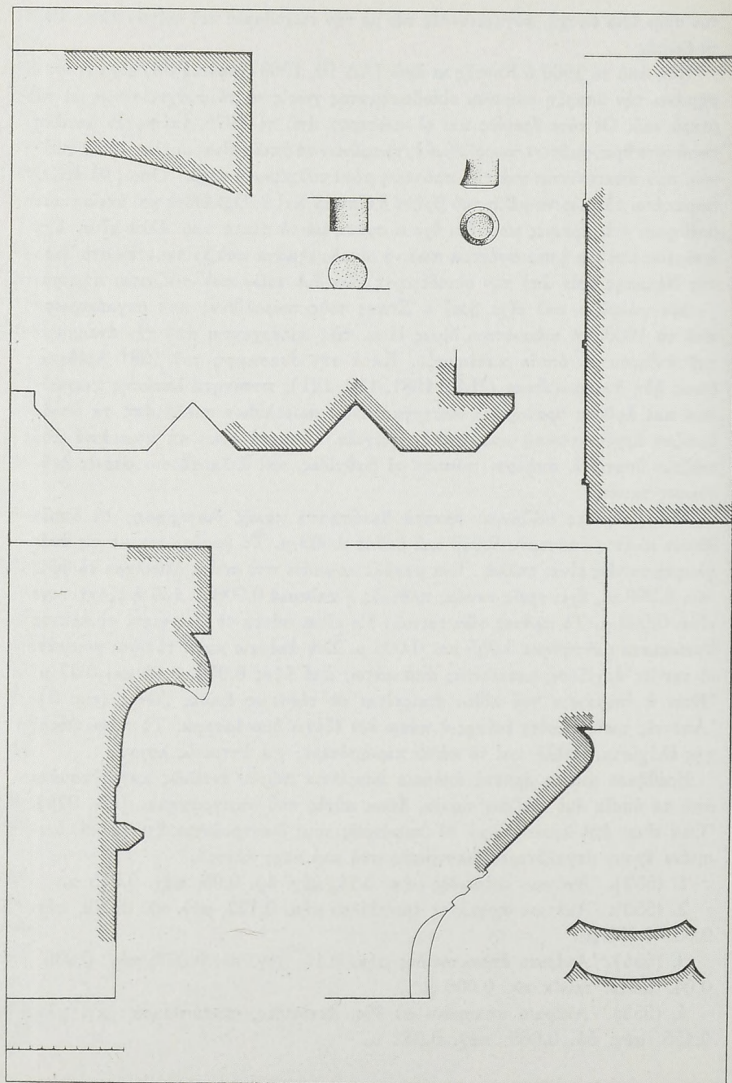
Ἦδη ἀπὸ τὸ 1960 ὁ Κοντῆς κι ἐγὼ (ΑΔ 16, 1960 Χρονικά 38) εἶχαμε ἐπισημάνει τὴν ὑπαρξὴ πώρινου οἰκοδομήματος χωρὶς νὰ τὸ συσχετίσουμε με τὸ μικρὸ ναό. Οἱ τότε ἔρευνες καὶ οἱ νεώτερες, ἀπὸ τὸ 1975, ἀπέδωσαν μεγάλη ποσότητα θραυσμάτων παρωλίων ἐργασμένων τὰ ὁποῖα εἶναι πολλαπλάσια ἐκείνων πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τὴν πρόσοψη μόνο τοῦ μικροῦ ναοῦ. "Ὅπως θὰ δεῖξω παρακάτω τὰ πώρινα μέλη πού βρέθηκε ὁ Gandy καὶ ὁ Ὀρλάνδος καὶ ἐκεῖνα πού βρέθηκαν στὶς ἔρευνές μου, δὲν ἔχουν σχέση με τὸ μικρὸ ναὸ ἀλλὰ εἶναι ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ ἕνα ἢ περισσότερα πώρινα οἰκοδομήματα πού βρισκόνταν στὸ Ἱερό τῆς Νέμεσης πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν δυὸ ναῶν πού σώζονται σήμερα.

Δὲν γνωρίζω ποῦ εἶχε βρεῖ ὁ Στάης τοὺς παρωλίθους πού συγκέντρωσα ἀπὸ τὸ 1960, τὸ πιθανότερο ὅμως εἶναι πὼς προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ἀνδρῆου τὸ ὁποῖο κατέσκαψε. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1981 βρέθηκε, ὅπως ἤδη ἀνακοινώθηκε (ΠΑΕ 1981, 119, 121), ποσότητα λατύπης παρωλίων καὶ ἄφθονα θραύσματα κατεργασμένων παρωλίων πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔσωζαν ἀρχιτεκτονικὰ κοσμητικὰ στοιχεῖα. Ἀρκετὰ εἶναι τὰ κομμάτια πού σώζουν ὑποτομὴ, ἀνήκουν πιθανὸν σὲ βαθμίδες, καὶ ἄλλα φέρουν στενὲς ἀνάγλυφες ταινίες.

Ἀπὸ βαθμίδες σώζονται ἀρκετὰ θραύσματα καλῆς διατήρησιν τὰ ὁποῖα δίνουν πλάτος ὑποτομῆς 0.035 καὶ βάθος 0.003 μ. Τὰ θραύσματα με τὶς ἀνάγλυφες ταινίες εἶναι πολλὰ. Ἐνα μεγάλο κομμάτι πού σώζει ὁλόκληρο τὸ ὕψος του, 0.398 μ., ἔχει τρεῖς ταινίες πλάτους ἢ καθεμιὰ 0.008 μ. ἐνὼ ἡ ἐξοχή τους εἶναι 0.002 μ. Τὸ πλάτος τῶν ταινιῶν δὲν εἶναι πάντα τὸ ἴδιο γιὰτὶ σὲ ἀρκετὰ θραύσματα μετρήθηκε 0.055 καὶ 0.006 μ. Στὸ ἀκέραιο κατὰ τὸ ὕψος κομμάτι οἱ ταινίες ἀρχίζουν, μετρώντας ἀπὸ κάτω, ἀπὸ ὕψος 0.032, 0.15 καὶ 0.27 μ. Ἔτσι ἡ ἐπιφάνεια τοῦ λίθου διαιρεῖται σὲ τέσσερις ἄνισες ζῶνες (εἰκ. 3). Ἀπὸ τὶς τρεῖς ταινίες ἐπίσης ἢ κάτω δὲν ἐξέχει ὁμοιόμορφα. Τὸ πάνω μέρος τῆς ἐλάχιστα, 0.002, καὶ τὸ κάτω περισσότερο, γιὰ ὀπτικὸς λόγους.

Βρέθηκαν ἀκόμη ἀρκετὰ ἀκέραια κομμάτια πώρου ἐντελῶς κατεργασμένα ἀπὸ τὰ ὁποῖα δυὸ σώζουν ταινία, ὅπως αὐτὲς πού περιγράφηκαν (πλν. 92β). "Ὅλα εἶναι ἀπὸ λευκὸ πῶρο, οἱ ἐπιφάνειές τους διατηροῦνται ἄριστα καὶ ὀρισμένα ἔχουν μεγαλύτερες διαστάσεις στὴ μιά τους πλευρά.

1. (552). Ἀκέραιο τοξοειδὲς μήκ. 0.14, μέγ. ὕψ. 0.05, πάχ. 0.045 μ.
2. (553). Ἀκέραιο σχήματος ἀμυγδαλοῦ μήκ. 0.127, μέγ. πλ. 0.072, πάχ. 0.03 - 0.035 μ.
3. (554). Ἀκέραιο ἀτρακτοειδὲς μήκ. 0.15, μέγ. πλ. 0.077, πάχ. 0.035 - 0.04. Σώζει ταινία πλ. 0.006 μ.
4. (555). Ἀκέραιο σπασμένο σὲ δύο, ἀετοειδὲς, πεντάπλευρο, μέγ. μήκ. 0.155, μέγ. ὕψ. 0.068, πάχ. 0.072 μ.

Ελκ. 3. Πώρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη.

5. (556). Ἀκέραιο τριγωνικὸ μέγ. μήκ. 0.08, μέγ. ὕψ. 0.047, πάχ. 0.05 μ.
 6. (557). Δεξιὰ λειψό. Γύρω - γύρω λεῖο, ἡ ἄνω ἐπιφάνεια μὲ ψιλὸ χτένι.
 Ἡ πρόσθια ὄψη ὕψ. 0.037 (πίσω 0.042) ἔχει στὴν πάνω παρυφὴ μικρότατο κυμάτιο (τσιμπούκι) κυκλικῆς τομῆς ποῦ ἐξέχει 0.002 μ. Σὲ ἄλλα θραύσματα δὲν ἔχει βρεθεῖ ἀκόμη ἡ μικρὴ προσέοχη. Πάχ. 0.023 - 0.03 μ.
 7. (558). Ἀκέραιο τραπεζιόσχημο μὲ ταινία στὸ πάνω μέρος, ὕψ. 0.04, πλ. 0.027 - 0.05, πάχ. 0.049 μ.
 8. (559). Ἀκέραιο ὀρθογώνιο ὕψ. 0.071 ἐμπρός, 0.073 πίσω, πλ. 0.021, βάθ. 0.052. Πιθανὸν χρησίμευε γιὰ τὴ διόρθωση βλάβης στὴν ἄκρη μέλους ὅπως τὸ 557.

9. (560). Ἀκέραιο ὀρθογώνιο, λεῖο γύρω - γύρω, ὕψ. 0.025, πλ. 0.05, βάθ. 0.039. Στὴν πρόσθια ἐπιφάνεια ὑπάρχει ἀνάγλυφο ὕψ. 0.001 ποῦ τὸ περιγράμματά του θυμίζει ἰωνικὸ κιονόκρανο πάνω στὴν κολόνα του (πίν. 92β). Ἀνάμεσα στὰ θραύσματα ποῦ σώζουν τίς ταινίες ὑπάρχουν μερικά στὰ ὁποῖα σώζονται χαραγμένα γράμματα. Ἐκτὸς ἐνὸς στὸ ὁποῖο ἀναγνωρίζω τὰ γράμματα *MHT* τοῦ 4ου αἰ. πιθανῶς (ἀρ. 213), ἀπὸ τὰ ἄλλα (ἀρ. 578, 579, 580) δὲν προκύπτει κάτι θετικό. Πρόκειται γιὰ ἀρχαῖα χαράγματα; Τὰ σχέδια ποῦ παραθέτω δίνουν ἀκριβῆ τὴν εἰκόνα τῶν ἐπιγραφῶν τῶν ὁποίων τὴν προέλευση δὲν μπορῶ νὰ ἐξηγήσω ἀκόμη (εἰκ. 4). Δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ χρησιμοποιοῦντο ὁ πῶρος σὲ κάποια ἄλλη κατασκευὴ (βλ. περίβολο Ἱεροκλέους ΠΑΕ 1977, 4) ἡ ὁποία εἶχε καὶ τίς χαρακτηριστικὲς ταινίες ποῦ στόλιζαν ἓνα ἢ περισσότερα ἀρχαῖα καὶ ἀθέατα πλέον κτίσματα τοῦ Ἱεροῦ.

Μερικὰ θραύσματα μὲ ἔντονα τὰ σημάδια τῆς πολυχρόνης φθορᾶς σώζουν λεπτότατο λευκὸ κονίαμα, κάτι φυσικὸ στὰ ἀρχαῖα πώρινα κτίρια. Τὰ περισσότερα ὅμως ἀπὸ τὰ θραύσματα καὶ ἰδιαίτερα ἐκεῖνα ποῦ σώζουν τὴν ἀρχικὴ, χωρὶς καμιά φθορὰ ἐπιφάνεια, δὲν ἔχουν κονίαμα. Πρόκειται γιὰ μέλη τοῦ ἴδιου οἰκοδομήματος ἢ περισσοτέρων;

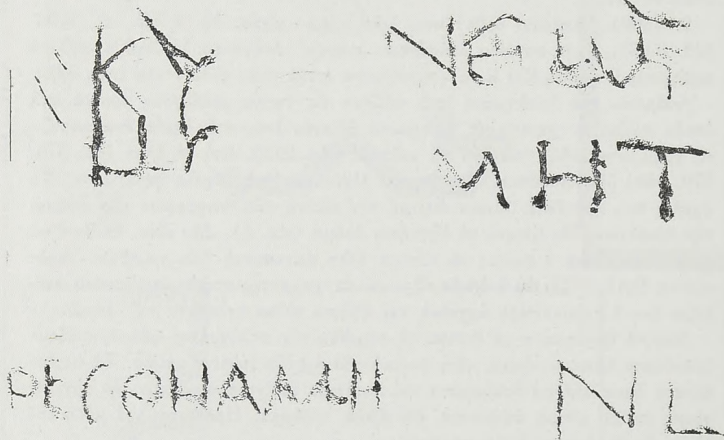
Τὰ θραύσματα ποῦ σώζουν κατεργασμένες ἐπιφάνειες ἀνήκουν σὲ κάποιο κτίριο τὸ ὁποῖο σκόπιμα διαλύθηκε καὶ τὰ κομμάτια του χρησίμευσαν ὡς γέμισμα τοῦ ἀνδῆρου. Τὸ πώρινο αὐτὸ κτίσμα διαλύθηκε κατὰ τὴν κατασκευὴ τῶν μεγάλων ἀναλημμάτων, πρὶν γεμίσει τὸ ἀνδῆρο καὶ πρὶν κατασκευαστεῖ ὁ μεγάλος ναὸς τοῦ ὁποίου λατύπη δὲν ἔχει βρεθεῖ ἀκόμη στὸ Ἱερό. Εἶναι πιθανὸν πὼς στὴ θέση τοῦ μεγάλου ναοῦ ὑπῆρχαν τὰ ἐρεπία ἐνὸς παρίνου τὰ ὁποῖα, ὅσα ἀνῆκαν στὴν ἀνωδομία θρυμματίστηκαν καὶ ρίχτηκαν ὡς γέμισμα στὴν τὰράτσα τοῦ Ἱεροῦ. Ἡ κρηπίδα δὲν διαλύθηκε ἀλλὰ λαξεύτηκε ὅπου χρειάζονταν γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ ὁ μεγάλος ναὸς στὸν ὁποῖο χρησίμευσε ὡς πυρήνας. Πολλὰ ἀπὸ τὰ θραύσματα δείχνουν πὼς κόπηκαν μὲ λιθοπρίονο. Τοῦτο ἔγινε γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ λάξευση; Κάθε περαιτέρω ὑπόθεση δὲν βασίζεται σὲ στερεὸ ἔδαφος. Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἴσου φωτίζει τὰ προβλήματα τοῦ ἀρχαικοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης.

Ἀπὸ τὰ μέλη ποὺ δημοσιεύει ὁ Gandy βρέθηκαν, ἔπειτα ἀπὸ ἐπίμονες ἔρευνες, ὀρισμένα κομμάτια (εἰκ. 3), τὰ ἐξῆς:

1. (561). Θραῦσμα ἐπικράνου παραστάδας πολὺ φθαρμένο, ὕψ. 0.38, πλ. 0.21, πάχ. 0.18 (πάνω) - 0.08 μ. (κάτω).

2. (562). Κάτω μέρος ἐπικράνου παραστάδας καλῆς διατήρησης. Σώζεται

Εἰκ. 4. Ἐπιγραφές πάνω σὲ θραύσματα παρολίων.

τὸ κάτω ἀπὸ τὸ κυμάτιο μέρος. Ὑψ. 0.185, πλ. 0.15, βάρ. 0.24 μ.

3. (563). Πάνω γωνιακὸ μέρος ἐπικράνου παραστάδας ποὺ σώζει ὀλόκληρο σὲ ὕψος, τὸν ἄβακα καὶ μέρος τοῦ κυματίου, ὕψ. 0.125, πλ. 0.09, βάρ. 0.10 μ.

4. (564). Ὁμοιο μὲ τὸ προηγούμενο θραῦσμα. Σώζεται τὸ κυμάτιο σχεδὸν ὀλόκληρο. Ὑψ. 0.14, πλ. 0.06, βάρ. 0.073 μ.

5. (565). Θραῦσμα ἐπιστυλίου ποὺ σώζει μέρος τοῦ κανόνας καὶ τῆς σταγόνας. Ὑψ. 0.085, πλ. 0.105, βάρ. 0.085 μ.

6. (566). Ἀκέραιη σταγόνα ἐπιστυλίου ὕψ. 0.027, διαμ. κάτω 0.032 μ. Φέρει στὴν κάτω ἐπιφάνεια κεντρικὴ στιγμὴ βάρ. 0.001. Σώζεται καὶ μέρος τοῦ ἐπιστυλίου συν. ὕψ. 0.072, βάρ. 0.05 μ.

7. (567). Σταγόνα διαμ. 0.033, ὕψ. 0.027. Φέρει ἀποκάτω κεντρικὴ στιγμή. Ὀλικὸ ὕψος μὲ τὸ συμφυὲς μέρος τοῦ ἐπιστυλίου 0.044 μ.

8. (568). Σταγόνα γείσου σχήματος κολούρου κώνου ὕψ. 0.025, διαμ. κάτω 0.032. Φέρει κεντρικὴ στιγμή. Ἡ κάτω κυκλικὴ ἀκμὴ ἐλαφρὰ λοξότμητη.

9. (569). Θραῦσμα δωρικοῦ κιονοκράνου ποὺ σώζει τὸν ἐχίνον, ἀρχὴ ἄβρακος καὶ ἀρχὴ ἱμάντος. Ὑψ. 0.165, πλ. 0.28, βᾶθ. 0.16 μ.

10. (570). Θραῦσμα ὅμοιο μὲ τὸ προηγούμενον ὕψ. 0.148, πλ. 0.30, βᾶθ. 0.135 μ.

11. (571). Κομμάτι δωρικοῦ κίονα ὕψ. 0.225, πλ. 0.274, βᾶθ. 0.175 μ. Σώζει πλήρη ράβδωση ἀβαθὴ πλ. 0.10 μ.

12. (572). Κομμάτι δωρικοῦ κίονα ὕψ. 0.25, πλ. 0.34, πᾶχ. 0.08 μ. Σώζει τρεῖς ραβδώσεις πλ. 0.09 μ. καὶ δύο μισές.

13. (573). Τμῆμα τριγλύφου ποὺ σώζει μέρος τῆς κεφαλῆς, ὁλόκληρη στὸ πλάτος γλυφὴ μὲ τὴν κάτω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ ἐσοχὴ καὶ τὴν ἀρχὴ δύο μηρῶν. Ὑψ. 0.15, πλ. 0.16, βᾶθ. 0.087 μ.

14. (574). Μέρος τριγλύφου ὕψ. 0.16, πλ. 0.125, πᾶχ. 0.045 μὲ τμῆμα μηροῦ πλ. 0.065 μ.

15. (597). Θραῦσμα τοῦ ἐξέχοντος τμήματος καταέτιου γείσου. Σώζει τὸ μέτωπον καὶ μέρος ἀπὸ τὴν πάνω καὶ τὴν κάτω πλευρὰ ὕψ. 0.127, πλ. 0.20, πᾶχ. 0.141 μ. Αὐτὸ τὸ μέρος δὲν περιγράφεται ἀπὸ τὸν Gandy.

Στὴν εἰκ. 3 εἰκονίζονται, σὲ τομῇ, ὀρισμένα μέλη. Οἱ συμπληρώσεις ἔγιναν ἀπὸ τὸν κ. Ἡλιάκη ἀπὸ τὰ σχέδια τοῦ Gandy. Ὁ ἐχίνος τοῦ κιονοκράνου στὸ νέο σχέδιον φαίνεται λίγο-διαφορετικὸς ἀπὸ ὅ,τι φαίνεται στὸ σχέδιον τοῦ Gandy. Τοῦτο ὀφείλεται στὴ φθορὰ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ μέλους ἢ ὅποια τοῦ μείωσε τὴν πλαστικότητα καὶ τὴ στιβαρότητα.

Μετοπῶν ἀπὸ πῶρον δὲν σώζονται λείψανα, πιθανὸν ὅμως νὰ ἦταν μαρμάρινες ὅπως προκύπτει ἀπὸ κάποιες ἐνδείξεις. Ἀνάμεσα στὰ θραύσματα τῶν μαρμάρων τοῦ Ραμνοῦντος βρέθηκαν ἀρκετὰ ποὺ ἴσως ἀνήκουν σὲ ἔνθετες μετόπες. Εἶναι πλάκες ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρον ποὺ σώζουν ταινία στὸ πάνω μέρος τοῦς τῆς ὁποίας τὸ ὕψος ποικίλλει, 0.075, 0.08, 0.085 καὶ 0.09 μ. Ἡ ἐσοχὴ τῆς ταινίας εἶναι 0.01 μ. Ἡ πλάκα ἔχει πᾶχος στὸ ὕψος τῆς ταινίας 0.082, κάτω 0.065 καὶ πίσω εἶναι ἐργασμένη μὲ τὸ βελόνι. Καμιὰ δὲν διατηρεῖ τὸ ὀλικὸ ὕψος καὶ πλάτος.

Μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴν ἔρευνα τῆς ἐπίχωσης τοῦ ἀνδῆρου καὶ τῇ μελέτῃ τῶν πώρινων κομματιῶν ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἴσως γίνει δυνατὸν νὰ προσδιοριστεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν πώρινων οἰκοδομημάτων ποὺ ὑπῆρχαν στὸ ἱερό. Εὐλογὸ ὅμως εἶναι νὰ ὑποθεθεῖ πὼς ἡ λακωνικὴ κεραμίδα μὲ τὸ σφράγισμα καὶ τὸ πῆλινον ἀρχαῖον κεφάλι ἀνήκουν σὲ κάποιον πώρινον κτίριον τῶν ἀρχῶν ἢ τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ βου αἰ. π.Χ. Ἀναμφισβήτητο ὅμως εἶναι πὼς στὸ ἱερό τῆς

Νέμεσης οἰκοδομήθηκε πῶριος ναὸς γύρω στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., ὅπου τοποθετοῦνται χρονικὰ τὰ μέλη ποὺ βρῆκε ὁ Gandy καὶ ποὺ ξαναβρήκαμε στὶς νέες ἐρευνες.

Ο ΜΙΚΡΟΣ
ΝΑΟΣ

Π α λ α ὶ ὀ τ ε ρ ε ς ἔ ρ ε υ ν ε ς. Ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, ποὺ καλεῖται καὶ πολυγωνικός, ἀνασκάφηκε πρώτη φορά ἀπὸ τὸν John Peter Gandy

Deering, ἀρχιτέκτονα τῆς ἀποστολῆς τῶν Dilettanti τὶς πρώτες μέρες τοῦ 1814 (Unedited Antiquities of Attica², 51 - 52· AE1979, 50 κέ. στ. 153-181). Οἱ ἀπόψεις τοῦ Gandy γιὰ τὴ μορφή τοῦ ναοῦ, ὅπως διατυπώθηκαν στὴ δημοσίευσή του ἔγιναν ἀνεπιφύλακτα δεκτὲς ἀπὸ τοὺς κατόπιν μελετητὲς μὲ ἐξαιρέση τὸν Zschietzschmann. Τὸ 1890 ὁ Στάης ὁλοκληρώνει τὴν ἀνασκαφή τοῦ ναοῦ, μὲ τὰ γνωστὰ θαυμάσια ἀποτελέσματα, χωρὶς νὰ προσφέρει νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή του. Ἀποδέχτηκε τὰ συμπεράσματα τοῦ Gandy καὶ διαφώνησε μόνο ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσή του στὴ λατρεία τῆς Θέμιδας, κάτι ποὺ ὁ ἄγγλος ἀνασκαφέας εἶχε κάνει ἐντελῶς συμβατικά.

Ὁ Ἄ. Ὀρλάνδος (BCH 48, 1924, 319 κέ.) δὲν πρόσφερε καὶ αὐτὸς νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ γνώση τοῦ ναοῦ παρὰ μόνο τὰ ἀκριβῆ σχέδια τῆς ἐσωτερικῆς τοιχοδομίας του καὶ τῆς βόρειας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς (β.π. εἰκ. 3 καὶ 11) καὶ ἐπιβεβαίωσε ἔμμεσα τὴν ἀπόψη τοῦ Gandy γιὰ τὴ μορφή τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ. Ἀπόψεις του ἣ σχέδια τοῦ ναοῦ περιέλαβε στὸ βασικὸ ἔργο του Τὰ Ὑλικά Δομῆς Β', 208 - 9· 217 - 18· 246· 248· εἰκ. 167· 176.

Ὁ Leake (Die Deme von Attika, 118 κέ.) δὲν προσφέρει πρωτότυπες παρρηγήσεις ἀλλὰ ἀντλεῖ κυρίως ἀπὸ τὸν Gandy ἐνῶ ὁ L. Ross (Archaeol. Aufsätze, 399 - 401· Der kleine Tempel in Rhamnus: Ob der Themis oder der Upis) ἀσχολεῖται μὲ τὴ θεότητα ποὺ λατρευόταν στὸ μικρὸ ναό.

Ὁ Fraser (Pausanias's Description of Greece II, 452 - 454) περιγράφει μὲ λεπτομέρειες τὸ ναὸ συνοψίζοντας τὰ πορίσματα τοῦ Gandy καὶ τοῦ Στάη, παρέχει μάλιστα καὶ σχέδιο τοῦ μνημείου (fig. 39).

Πρῶτος ὁ Zschietzschmann, ὅπως εἰπώθηκε, ἀμφισβήτησε τὴν ἀπόδοση τῶν πῶριων μελῶν στὸ μικρὸ ναὸ (AA 44, 1929, 442 - 452), σὲ τοῦτο ὅμως κανεὶς δὲν τὸν ἀκολούθησε, οὔτε στὴ χρονολόγησή ποὺ ἔκαμε τοῦ ναοῦ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ὁ Weickert (Typen der Archaischen Architektur, 134) δέχεται τὰ συμπεράσματα τοῦ Gandy καὶ χρονολογεῖ τὸ ναὸ στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὰ πῶρινα μέλη. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Wrede (Attische Mauern, 8·38·42·58· πίν. 18,108) χρονολογεῖ τὸ ναὸ γύρω στὸ 500 χωρὶς νὰ ἐκφράσει ἀμφιβολίες γιὰ τὴ μορφή τῆς πρόσοψής του. Ὁ Dinsmoor (The Architecture of Ancient Greece, 89 fig. 34) παρατηρεῖ τὸ ἀσύνηθες τῆς ἀντιστροφῆς τῶν ὑλικῶν (πῶρος στὴν πρόσοψη, μάρμαρο ὁ ὑπόλοιπος ναὸς) καὶ τὸν χρονολογεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., πιθανῶς στὸ 487.

Ἡ νέα ἀνασκαφή. Φέτος ἔγινε ὁλοκληρωτικὴ ἀνασκαφή τοῦ ἐσω-

τερικοῦ τοῦ ναοῦ καὶ λεπτομερὲς σχεδιάσή του. Ἡ νέα ἀνασκαφή δημιουργεῖ ἄλλην εἰκόνα τοῦ μικροῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης (εἰκ. 5). Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐπίχωσης τοῦ ναοῦ βρέθηκε 0.65 μ. χαμηλότερα τῆς ἀνώτερης βαθμίδας τῆς ὀψὲς τοῦ μνημείου. Στὸ πρῶτο στρώμα πάχους 0.10 μ. περίπου, ἀκάθαρτο ἀπὸ τὴ φυτεία, διαπιστώθηκαν λείψανα μεγάλῃς φωτιᾶς ποὺ κατελάμβανε τὸ ΒΑ τέταρτο περίπου τῆς ἑκτασῆς τοῦ σηκοῦ. Ἡ φωτιά ὀφειλόταν στοὺς βοσκούς τῆς περιοχῆς τῆς πρὸ τοῦ 1960 περιόδου οἱ ὅποιοι εἶχαν ὡς καταφύγιο ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ βοριά τὸ σηκὸ τοῦ ναοῦ. Τὸ ἐπόμενο στρώμα, ὁμοιόμορφο ὡς τὸ βράχο, παρὰ τὸ ὅτι ἦταν καθαρὸ καὶ κόκκινου χρώματος, ἦταν καὶ αὐτὸ ἀνασκαμμένο ἀπὸ τὸν Στάη. Σὲ βάθος 0.52 μ. βρέθηκε κομβιοειδὲς λαβὴ ἀπὸ πῶμα μαρμαρίνου ἀγγείου ὕψ. 0.024, διαμ. 0.023 καὶ ἡ βάσις ἀπὸ τὸ ἴδιο ἴσως ἀγγεῖο διαμ. 0.023 (ἀρ. 575 καὶ τὰ δύο). Σὲ βάθος 0.60 μ. περίπου βρέθηκε κομμάτι ἀπὸ πῆλινο κορινθιακὸ στρωτήρα ὅπως καὶ βάσις γυάλινου ἀγγείου. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε θραῦσμα ἀπὸ κυμάτιο τοῦ μεγάλου ναοῦ, τρία ΠΕ ὄστρακα καὶ ἓνα μυκηναϊκὸ ἀπὸ κλειστὸ ἀγγεῖο, ἴσως ἀπὸ ψευδόστομο ἀμφορέα, μὲ λείψανα παράστασης πορφύρας. Ὁ πηλὸς εἶναι κίτρινος καὶ τὸ βερνίκι μαῦρο.

Δυτικὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας τοῦ σηκοῦ καὶ ἀνάμεσα στὶς παραστάδες, ἀποκαλύφθηκε σωρὸς ἀπὸ ἀργεῖς πέτρες οἱ ὁποῖες εἶχαν ριχθεῖ ἐκεῖ ὅχι κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ, ἴσως ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τοῦ Στάη (πίν. 93α).

Τὰ χρώματα κάτω ἀπὸ τὰ τρία ὑπόβαθρα, στὴ ΝΔ γωνία τοῦ σηκοῦ ἦταν καθαρὰ καὶ ἀμμόδη καὶ περιεῖχαν λατύπη ἀπὸ τὴν κατεργασία τῶν λίθων τοῦ ναοῦ. Κάτω ἀπὸ τὸ νότιο-ὑπόβαθρο βρέθηκε πόδι ἀττικῆς μελαμβανοῦς κύλικας τύπου Α (ἀρ. 576) ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ ὡς τις ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. ὅπως ἐπίσης καὶ θραύσματα τοῦ ἀγγείου. Βρέθηκε ἐπίσης λαβὴ κανθάρου (ἀρ. 577) ἀπὸ πορτοκαλὶ πηλὸ μὲ καστανὸ γάνωμα ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 200 π.Χ., terminus post quem γιὰ τὴν ἔδρυση τῶν τριῶν ἀγαλμάτων στὸ μικρὸ ναό. Ἡ χρονολόγησις αὕτη ἰσχύει γιὰ τὰ ἔργα ποὺ φυλάχτηκαν μέσα στὸ ναὸ καὶ χρονολογοῦνται πρὸ τοῦ 200. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, ὅσα δὲν ταυτίστηκαν ἀκόμη στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι νεώτερα, ὅπως τὸ ἀρχαῖστικὸ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὸν πρόναο καὶ χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. π.Χ. Κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο ὑπόβαθρο βρέθηκαν μέσα στὸ ἀνάμικτο μὲ λατύπη χῶμα δυὸ προϊστορικὰ ὄστρακα.

Νομισματικὸ εὗρημα ὑπῆρξε σὲ βάθος 0.85 μ., σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. νότια τοῦ βόρειου τοίχου καὶ 1.30 μ. ἀνατολικά τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Πρόκειται γιὰ χάλκινο νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Β', τοῦ νομισματοκοπέλου Θεσσαλονίκης ποὺ χρονολογεῖται στὴν περίοδο 330 - 335 μ.Χ. (Carson-Hill-Kent, Late Roman Coinage, 20, 841). Πιστεύω πῶς τὸ νόμισμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο ποὺ βρῆκε ὁ Στάης ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ ἀγαλμα τῆς Ἱέρειας

Νέμεσης οἰκοδομήθηκε πώρινος ναὸς γύρω στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ., ὅπου τοποθετοῦνται χρονικὰ τὰ μέλη ποὺ βρῆκε ὁ Gandy καὶ ποὺ ξαναβρήκαμε στὶς νέες ἐρευνες.

Ο ΜΙΚΡΟΣ
ΝΑΟΣ

Π α λ α ὶ ὅ τ ε ρ ε ς ἔ ρ ε υ ν ε ς. Ὁ μικρὸς ναὸς τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης, ποὺ καλεῖται καὶ πολυγωνικός, ἀνασκάφηκε πρώτη φορά ἀπὸ τὸν John Peter Gandy Deering, ἀρχιτέκτονα τῆς ἀποστολῆς τῶν Dilettanti τὶς πρώτες μέρες τοῦ 1814 (Unedited Antiquities of Attica², 51 - 52· AE 1979, 50 κέ. στ. 153-181). Οἱ ἀπόψεις τοῦ Gandy γιὰ τὴ μορφή τοῦ ναοῦ, ὅπως διατυπώθηκαν στὴ δημοσίευσή του ἔγιναν ἀνεπιφύλακτα δεκτὲς ἀπὸ τοὺς κατόπιν μελετητὲς μὲ ἐξαιρέση τὸν Zschietzschmann. Τὸ 1890 ὁ Στάης ὁλοκληρώνει τὴν ἀνασκαφή τοῦ ναοῦ, μὲ τὰ γνωστὰ θαυμάσια ἀποτελέσματα, χωρὶς νὰ προσφέρει νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ μορφή του. Ἀποδέχτηκε τὰ συμπεράσματα τοῦ Gandy καὶ διαφώνησε μόνο ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοσή του στὴ λατρεία τῆς Θέμιδας, κάτι ποὺ ὁ ἄγγλος ἀνασκαφέας εἶχε κάνει ἐντελῶς συμβατικά.

Ὁ Ὑ. Ὁρλάνδος (BCH 48, 1924, 319 κέ.) δὲν πρόσφερε καὶ αὐτὸς νέα στοιχεῖα γιὰ τὴ γνώση τοῦ ναοῦ παρὰ μόνο τὰ ἀκριβῆ σχέδια τῆς ἐσωτερικῆς τοιχοδομίας του καὶ τῆς βόρειας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς (β.π. εἰκ. 3 καὶ 11) καὶ ἐπιβεβαίωσε ἔμμεσα τὴν ἀποψη τοῦ Gandy γιὰ τὴ μορφή τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ. Ἀπόψεις του ἢ σχέδια τοῦ ναοῦ περιέλαβε στὸ βασικὸ ἔργο του Τὰ Ὑλικά Δομῆς Β', 208 - 9· 217 - 18· 246· 248· εἰκ. 167· 176.

Ὁ Leake (Die Deme von Attika, 118 κέ.) δὲν προσφέρει πρωτότυπες παρατηρήσεις ἀλλὰ ἀντλεῖ κυρίως ἀπὸ τὸν Gandy ἐνῶ ὁ L. Ross (Archaeol. Aufsätze, 399 - 401· Der kleine Tempel in Rhamnus: Ob der Themis oder der Upis) ἀσχολεῖται μὲ τὴ θεότητα ποὺ λατρευόταν στὸ μικρὸ ναό.

Ὁ Fraser (Pausanias's Description of Greece II, 452 - 454) περιγράφει μὲ λεπτομέρειες τὸ ναὸ συνοψίζοντας τὰ πορίσματα τοῦ Gandy καὶ τοῦ Στάη, παρέχει μάλιστα καὶ σχέδιο τοῦ μνημείου (fig. 39).

Πρῶτος ὁ Zschietzschmann, ὅπως εἰπώθηκε, ἀμφισβήτησε τὴν ἀπόδοση τῶν πώρινων μελῶν στὸ μικρὸ ναὸ (AA 44, 1929, 442 - 452), σὲ τοῦτο ὁμως κανεὶς δὲν τὸν ἀκολούθησε, οὔτε στὴ χρονολόγησή ποὺ ἔκαμε τοῦ ναοῦ στὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ὁ Weickert (Typen der Archaischen Architektur, 134) δέχεται τὰ συμπεράσματα τοῦ Gandy καὶ χρονολογεῖ τὸ ναὸ στὸ τέλος τοῦ 6ου αἰ. ἀπὸ τὰ πώρινα μέλη. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Wrede (Attische Mauern, 8·38·42·58· πίν. 18,108) χρονολογεῖ τὸ ναὸ γύρω στὸ 500 χωρὶς νὰ ἐκφράσει ἀμφιβολίες γιὰ τὴ μορφή τῆς πρόσοψής του. Ὁ Dinsmoor (The Architecture of Ancient Greece, 89 fig. 34) παρατηρεῖ τὸ ἀσύνηθες τῆς ἀντιστροφῆς τῶν ὑλικῶν (πῶρος στὴν πρόσοψη, μάρμαρο ὁ ὑπόλοιπος ναὸς) καὶ τὸν χρονολογεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., πιθανῶς στὸ 487.

Ἡ νέα ἀνασκαφή. Φέτος ἔγινε ὁλοκληρωτικὴ ἀνασκαφή τοῦ ἐσω-

τερικοῦ τοῦ ναοῦ καὶ λεπτομερὲς σχεδιάσῃ του. Ἡ νέα ἀνασκαφὴ δημιουργεῖ ἄλλην εἰκόνα τοῦ μικροῦ ναοῦ καὶ τοῦ ἱεροῦ τῆς Νέμεσης (εἰκ. 5). Ἡ ἐπιφάνεια τῆς ἐπίχωσης τοῦ ναοῦ βρέθηκε 0.65 μ. χαμηλότερα τῆς ἀνώτερης βαθμίδας τῆς ὕψους τοῦ μνημείου. Στὸ πρῶτο στρώμα πάχους 0.10 μ. περίπου, ἀκάθαρτο ἀπὸ τὴ φυτεία, διαπιστώθηκαν λείψανα μεγάλης φωτιᾶς ποὺ κατελάμβανε τὸ ΒΑ τέταρτο περίπου τῆς ἔκτασης τοῦ σηκοῦ. Ἡ φωτιὰ ὀφειλόταν στοὺς βοσκούς τῆς περιοχῆς τῆς πρὸ τοῦ 1960 περιόδου οἱ ὅποιοι εἶχαν ὡς καταφύγιο ἀπὸ τὸν ἰσχυρὸ βοριά τὸ σηκὸ τοῦ ναοῦ. Τὸ ἐπόμενο στρώμα, ὁμοιόμορφο ὡς τὸ βράχο, παρὰ τὸ ὅτι ἦταν καθαρὸ καὶ κόκκινου χρώματος, ἦταν κι αὐτὸ ἀνασκαμμένο ἀπὸ τὸν Στάη. Σὲ βάθος 0.52 μ. βρέθηκε κομβιοειδὴς λαβὴ ἀπὸ πῶμα μαρμάρινου ἀγγείου ὕψ. 0.024, διαμ. 0.023 καὶ ἡ βάσις ἀπὸ τὸ ἴδιο ἴσως ἀγγεῖο διαμ. 0.023 (ἀρ. 575 καὶ τὰ δύο). Σὲ βάθος 0.60 μ. περίπου βρέθηκε κομμάτι ἀπὸ πήλινο κορινθιακὸ στρωτήρα ὅπως καὶ βάσις γυάλινου ἀγγείου. Στὸ ἴδιο στρώμα βρέθηκε θραύσμα ἀπὸ κυμάτιο τοῦ μεγάλου ναοῦ, τρία ΠΕ ὄστρακα καὶ ἓνα μυκηναϊκὸ ἀπὸ κλειστὸ ἀγγεῖο, ἴσως ἀπὸ ψευδόστομο ἀμφορέα, μὲ λείψανα παράστασης πορφύρας. Ὁ πηλὸς εἶναι κίτρινος καὶ τὸ βερνίκι μαῦρο.

Δυτικὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας τοῦ σηκοῦ καὶ ἀνάμεσα στὶς παραστάδες, ἀποκαλύφθηκε σωρὸς ἀπὸ ἀργὲς πέτρες οἱ ὁποῖες εἶχαν ριχτεῖ ἐκεῖ ὄχι κατὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ, ἴσως ἀπὸ τοὺς ἐργάτες τοῦ Στάη (πίν. 93α).

Τὰ χρώματα κάτω ἀπὸ τὰ τρία ὑπόβαθρα, στὴ ΝΔ γωνία τοῦ σηκοῦ ἦταν καθαρὰ καὶ ἀμώδη καὶ περιεῖχαν λατύπη ἀπὸ τὴν κατεργασία τῶν λίθων τοῦ ναοῦ. Κάτω ἀπὸ τὸ νότιο ὑπόβαθρο βρέθηκε πόδι ἀττικῆς μελαμβαφοῦς κύλικας τύπου Α (ἀρ. 576) ἡ ὁποία θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ ὡς τις ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. ὅπως ἐπίσης καὶ θραύσματα τοῦ ἀγγείου. Βρέθηκε ἐπίσης λαβὴ κανθάρου (ἀρ. 577) ἀπὸ πορτοκαλὶ πηλὸ μὲ καστανὸ γάνωμα ποὺ χρονολογεῖται γύρω στὸ 200 π.Χ., terminus post quem γιὰ τὴν ἵδρυση τῶν τριῶν ἀγαλμάτων στὸ μικρὸ ναό. Ἡ χρονολόγησις αὕτη ἰσχύει γιὰ τὰ ἔργα ποὺ φυλάχτηκαν μέσα στὸ ναὸ καὶ χρονολογοῦνται πρὸ τοῦ 200. Ὑπάρχουν καὶ ἄλλα, ὅσα δὲν ταυτίστηκαν ἀκόμη στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι νεώτερα, ὅπως τὸ ἀρχαῖστικὸ τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τὸ ὁποῖο βρέθηκε στὸν πρόναο καὶ χρονολογεῖται στὸν 1ο αἰ. π.Χ. Κάτω ἀπὸ τὸ βόρειο ὑπόβαθρο βρέθηκαν μέσα στὸ ἀνάμικτο μὲ λατύπη χῶμα δυὸ προϊστορικὰ ὄστρακα.

Νομισματικὸ εὗρημα ὑπῆρξε σὲ βάθος 0.85 μ., σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. νότια τοῦ βόρειου τοίχου καὶ 1.30 μ. ἀνατολικά τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Πρόκειται γιὰ χάλκινο νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Β', τοῦ νομισματοκοπέου Θεσσαλονίκης ποὺ χρονολογεῖται στὴν περίοδο 330 - 335 μ.Χ. (Carson-Hill-Kent, Late Roman Coinage, 20, 841). Πιστεύω πὼς τὸ νόμισμα αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸν τάφο ποὺ βρῆκε ὁ Στάης ἔμπροσ ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς ἱέρειας

Ελκ. 5. Ὁ μικρὸς ναὸς μετὰ τὴν ἀνασκαφή.

Ἀριστονόης, γιὰ τὸν ὁποῖο γίνεται λόγος στὴν ἐκθεση τούτη. Ἡ διασπορά του ὀφείλεται στὴν ἀπροσεξία τῶν ἐργατῶν τῆς παλιᾶς ἀνασκαφῆς.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ προνάου εἶχε τὰ ἴδια μὲ τοῦ σηκοῦ ἀποτελέσματα (πίν. 93β). Ἡ ἐπίχωσή του ποὺ ἀρχίζει 0.65 χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τῆς ἀνώτερης βαθμίδας τῆς πρόσοψης ἦταν τελείως διαταραγμένη καὶ ἀκάθαρτη. Βρέθηκαν σ' αὐτὴν κομμάτια ἀπὸ σύγχρονα μπουκάλια καὶ πήλινους κεσέδες, θραύσματα ἀπὸ μέλη τοῦ μεγάλου ναοῦ ὅπως ἐπίσης καὶ θραῦσμα ἀπὸ πτυχή τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης. Ἐντονα ἦταν τὰ λείψανα ἀπὸ φωτιές τῶν βοσκῶν. Ὁ σωρὸς τῶν ἀργῶν λίθων τοῦ σηκοῦ εἰσχωροῦσε στὸν πρόναο κατὰ 0.65 μ. Ἡ ἀνασκαφή ποὺ ἔφθασε ὡς τὸ βράχο ἔδειξε πὼς καὶ τὸ μέρος αὐτὸ τοῦ ναοῦ εἶχε ἐξαντλητικὰ ἐρευνηθεῖ ἀπὸ τὸν Στάη.

Ἡ ἀ ν α σ κ α φ ῆ τοῦ Σ τ ᾶ η. Γενικὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἐρευνα τῆς ἐπίχωσης τοῦ μικροῦ ναοῦ εἶναι ὅτι τὰ χῶματά της δὲν ἀνῆκαν στὴν ἀρχαία, ἀρχική, ἐπίχωση καὶ ὅτι ὁ χῶρος εἶχε ἀνασκαφεῖ ὀλοκληρωτικά. Τὸ βάθος τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Στάη φαίνεται καθαρὰ καὶ στὶς φωτογραφίες DAI Rhamnus 4, 7, 26. Στὶς φωτογραφίες 4 καὶ 7 φαίνεται καὶ τὸ σὲ τρία κομμάτια σπασμένο ἀλλὰ στὴ θέση του ἀκόμη μαρμάρينو κατῶφλι τῆς θύρας τοῦ σηκοῦ τὸ ὁποῖο ἐδράζεται πάνω στὸ ἀρχαῖο, ἀπὸ χῶμα, μπάζωμα (πίν. 94α). Τοῦ κατωφλιοῦ αὐτοῦ βρέθηκαν τὰ δυὸ κομμάτια ποὺ ἀποτελοῦν τὸ βόρειο μέρος του, ὅπως φαίνεται στὴ φωτογραφία (ἀρ. 608). Τὸ κομμάτι ὅμως ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ νότιο μισὸ θρυμματίστηκε μετὰ τὴν ἀνασκαφή ἐπίτηδες, εἶναι μάλιστα καθαρὰ τὰ χτυπήματα ποὺ δέχτηκε μὲ τὴ βαρειά. Ὅ,τι σώζεται ἀπὸ τὸ κατῶφλι, συγκολλημένο, τοποθετήθηκε πάλι στὴ θέση του (πίν. 94β).

Τὸ πλάτος τοῦ κατωφλιοῦ εἶναι 0.85 μ. (τὸ πᾶχος τῶν ἐκατέρωθεν τοίχων τοῦ προνάου εἶναι 0.57), τὸ πᾶχος του 0.14 μ., ὅχι ὅμως παντοῦ καὶ τὸ μήκος του ὅσο καὶ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, 1.68 μ. Ἡ ἐπιφάνειά του, ἐντελῶς ἐπίπεδη, εἶναι δουλεμένη μὲ βελόνι. Τὸ κεντρικὸ τμήμα του ἔχει γίνεи λειῶ ἀπὸ τὰ πατήματα. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά του, στὸ βόρειο μέρος, ὑπάρχει σὲ μήκος 0.48 μ. δόντι βάθους 0.035 μ. δουλεμένο μὲ τὸ βελόνι. Ἐπειδὴ δὲν ἐκτείνεται σ' ὅλο τὸ μήκος τοῦ κατωφλιοῦ θεωρῶ πὼς δὲν ἔχει σχέση μὲ ὑποδοχὴ πλακόστρωσης, ἀρκετὰ λεπτῆς (0.035).

Τὸ κατῶφλι δὲν ἔχει κοιλότητες γιὰ τὴν ὑποδοχὴ παραστάδων, στροφένων τῆς θύρας ἢ συρτῶν ποὺ ἀσφάλιζαν τὰ θυρόφυλλα, ἄρα τὸ ἄνοιγμα δὲν κλεινόταν ἀπὸ θύρα καὶ ἡ πρόσοδος στὸ σηκὸ ἦταν ἀνεμπόδιστη. Ἄν ἡ ἄποψη ποὺ ἐκτίθεται παρακάτω, πὼς ὁ ναὸς δὲν εἶχε πρόσταση ἀλλὰ τοῖχο μὲ θύρα μόνο, εἶναι ὅπως πιστεύω σωστή, τότε ἐξηγεῖται ἡ ἔλλειψη τῆς θύρας τοῦ σηκοῦ ἦταν περιττή.

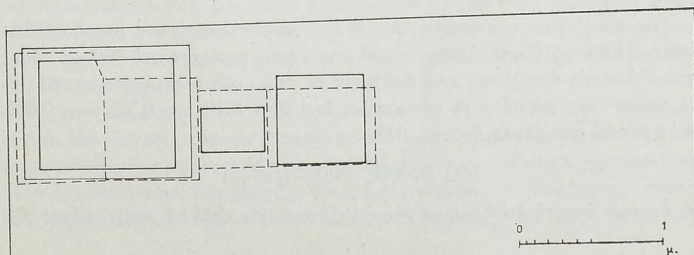
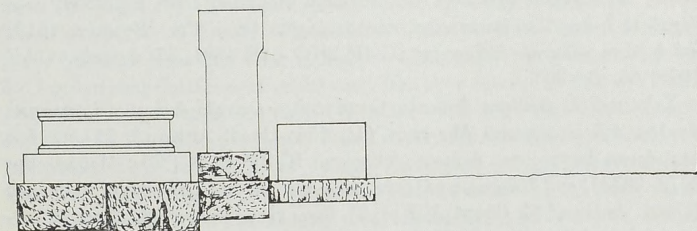
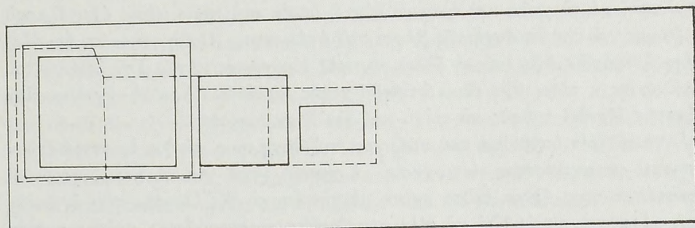
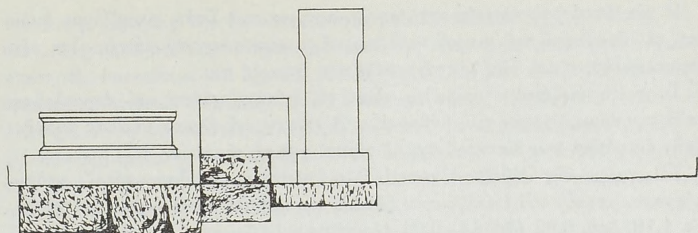
Ἀπὸ τὶς παλιές φωτογραφίες ποὺ μνημόνευσα καὶ τὶς ἐνδείξεις τῆς ἀνασκαφῆς μου ὑπολογίζω πὼς ὁ Στάης ἔσκαψε σὲ βάθος 1 - 1.20 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ κατωφλιοῦ τοῦ σηκοῦ ἢ ὁποία συμπίπτει μὲ τὴν ἐπιφάνεια

τῆς ἔδρασης τῆς βαθμίδας τοῦ τοιχοβάτη τῆς πρόσοψης καὶ μετὰ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους τοῦ Ἱεροῦ. Τὰ θαυμάσια εὐρήματά του τὰ βρῆκε στὴν κάτω ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ καταφλοιῦ ἐπίχωση ἢ ψηλότερα; Αὐτὸ εἶναι τὸ κυριότερο ἐρώτημα γιατί φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς δὲν εἶχε ὑποστῇ λεηλασία ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους. Οἱ λίθοι τῶν τοίχων του ποὺ γέμιζαν τὸ σηκό, οἱ ὁποῖοι ἀποθάρρυναν καὶ ἀπότρεψαν τὸν Gandy νὰ συνεχίσει τὴν ἔρευνά του, ἀποθάρρυναν καὶ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς θρόνους καὶ τὸ ἀρχαῖστικὸ ἄγαλμα ποὺ βρῆκε ὁ Gandy στὸν πρόδρομο τοῦ μικροῦ ναοῦ, ὑπῆρχε στὴ ΝΔ γωνία του χαμηλὴ βάση ἀναθήματος μετὰ ὀρθογώνιο τόρμο τὴν ὁποία ὁ Στάης ἀπομάκρυνε γιὰ νὰ ἐρευνήσει τὸν ἀποκάτω χώρο. Ἡ πάνω ἐπιφάνεια τῆς βάσης βρισκόταν 0.15 μ. περίπου ψηλότερα ἀπὸ τὸ κατώφλι τοῦ σηκοῦ. Ἡ βάση αὐτὴ βρέθηκε στὸ τετράγωνο L 4 τοῦ Ἱεροῦ καὶ τοποθετήθηκε στὴ θέση της. Ἔχει ὕψ. 0.25 μ., πλ. 0.58 μ. βάθ. 0.49 μ. καὶ ὁ ὀρθογώνιος τόρμος τῆς πάνω ἐπιφανείας ἔχει διαστάσεις 0.20×0.37 καὶ βάθος 0.095 μ. (ἀρ. καταλ. ἱεροῦ 943).

Τὸ μόνο σημεῖο τοῦ ναοῦ ποὺ ὁ Στάης ἄφησε ἀπείρακτο ἦταν τὰ τρία ὑπόβαθρα τῆς ΝΔ γωνίας τοῦ σηκοῦ πάνω στὰ ὁποῖα εἶχαν στηθεῖ στὴν ἀρχαιότητα τὰ ἀγάλματα τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀρ. 199, 231 καὶ 232 μετὰ τίς βάσεις τους (πίν. 95α). Πρῶτο, ἀπὸ ἀριστερά, ἦταν ἰδρυμένο τῆς Θέμιδος ἀρ. 231, δεῦτερο, στὸ μέσον, τῆς ἱερείας Ἀριστονόης ἀρ. 232 καὶ τρίτο, δεξιά, στὸν ἄξονα περίπου τοῦ ναοῦ, τοῦ ἐφήβου ἀρ. 199 σύμφωνα μετὰ τὴ δημοσίευση τοῦ Στάη (AE 1891, 46 εἰκ.). Τὰ ἀγάλματα αὐτὰ μετὰ τίς βάσεις τους στηρίζονταν σὲ τέσσερα ὑπόβαθρα ἀπὸ τὰ ὁποῖα τρία μόνο βρέθηκαν καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφή μου στὴ θέση τους. Τὸ τέταρτο (0.55×0.76 καθ' ὑπολογισμόν) εἰκονίζεται στὶς φωτογραφίες DAI Rhamnus 7 καὶ 8 στὴ θέση του ἀλλὰ ὄρθιο νὰ στηρίζεται καὶ αὐτὸ σὲ δύο μικρὲς πέτρες, ἀρχαῖες σφῆνες. Ὁ Στάης τὸ βρῆκε σ' αὐτὴ τὴ θέση, ὅπως συμπεραίνω ἀπὸ τὴν ὕψη τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ σηκοῦ στὶς φωτογραφίες ποὺ μνημόνευσα, ποὺ προδίδει πρόσφατη ἀνασκαφή καὶ ἀπὸ τὸ στερεὸ χῶμα ποὺ διακρίνεται στοὺς ἀρμούς τοῦ ὑποβάθρου αὐτοῦ. Πάνω στὸ τρίτο ἀπὸ ἀριστερὰ ὑπόβαθρο εἰκονίζεται ἐπίσης ἄλλο, ἰσομέγεθες περίπου μετὰ τὸ σήμερα σωζόμενο στὴ θέση του καὶ τὸ ὁποῖο ἔχει χαθεῖ. Ὁ κ. Ἡλιάκης ὑποθέτει ὅτι ἡ σειρά τῶν ἀγαλμάτων δὲν παραδίδεται ὀρθὰ ἀπὸ τὸν Στάη. Ἀριστερὰ θὰ ἦταν τὸ ἄγαλμα τῆς λεγόμενης Θέμιδος τῆς ὁποίας τὸ βάθρο μετὰ τὸ ὑπόβαθρο, ὅπως εἶναι ἐκτεθειμένο στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο, στηρίζεται στὰ δύο πρῶτα ἀπὸ ἀριστερὰ ὑπόβαθρα τοῦ σηκοῦ. Στὴ μέση ἦταν τὸ ἄγαλμα τοῦ ἐφήβου μετὰ τὸ βάθρο του νὰ στηρίζεται στὸ δεῦτερο χαμηλὸ ὀρθογώνιο βάθρο τῶν πιν. 89β, 90α καὶ τὸ σύνολο στὸ δεξιὸ σωζόμενο στὴ θέση του ὑπόβαθρο. Δεξιά, περίπου στὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ, ἦταν ἰδρυμένο τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀριστονόης πάνω στὸ χαμένο ὑπόβαθρο ποὺ εἰκονίζεται ὄρθιο στὶς φωτογραφίες (εἰκ. 6).

Εικ. 6. Τὰ βάθρα τῶν τριῶν ἀγαλμάτων στὸ σηκὸ τοῦ μικροῦ ναοῦ.

Ἡ νέα ἄποψη προσκρούει στὴ ρητὴ μαρτυρία τοῦ Στάη, γνωρίζουμε ὅμως ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ μικροῦ ναοῦ πὼς εἶχε κάπως συγκεχυμένη γνώση τῶν αποτελεσμάτων καὶ τῶν λεπτομερειῶν τῆς ἐρευνᾶς του.

Τὸ τρίτο σωζόμενο ὑπόβαθρο εἶναι σὲ δεύτερη χρήσιμη καὶ ἀποτελοῦσε, κατὰ τὴν ἀρχικὴν χρήσιν του, βάθρο μικροῦ χάλκινου ἀγάλματος ὀρθίας μορφῆς. Στὴν ἐπιφάνειά του διατηροῦνται οἱ τόρμοι γιὰ τὴ στερέωσι τῶν ποδιῶν.

Τὸ ἄγαλμα τῆς Θέμιδος εἶχε καὶ ἄλλο ὑπόβαθρο, ἀπὸ ἀσπρογάλαζο ντόπιο μάρμαρο, μεταξὺ τοῦ ἐνεπίγραφου βάθρου τῆς καὶ τοῦ κατὰ χώραν ὕψ. 0.205, πλ. 1.18, βάθ. 0.92 (δεξιὰ) - 0.94 (ἀριστερά), δουλεμένο μὲ τὸ βελόνι παντοῦ ἐκτὸς τῆς πρόσθιας ὀψης ποὺ εἶναι ἐργασμένη μὲ τὸ χτένι. Σποραδικὰ ἔχει δουλευτεῖ μὲ τὸ χτένι καὶ ἡ πάνω ὀψη ἢ ὅποια στὸ πίσω μέρος ἔχει ἐλαφρὸ κοίλωμα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῆς βάσης τοῦ ἀγάλματος. Ὁρθὴ γωνία σχηματίζει μόνον ἡ πρόσθια ὀψη ἐνῶ οἱ ἄλλες πλευρὲς εὐρύνονται κάτω. Τοῦ βάθρου τοῦ ἀγάλματος ἡ πίσω ὀψη εἶναι ἐπίπεδη χωρὶς κυμάτια. Ἄρα τὸ ἄγαλμα εἶχε ἐξαρχῆς ἰδρυθεῖ ἐμπρὸς σὲ τοῦτο καὶ δὲν ἦταν περίοπτο.

Ἀπὸ τὰ τρία ὑπόβαθρα ποὺ σώζονται στὴ θέσι τους, τὰ δύο ἀριστερὰ ἔχουν ὑποστῇ μεταγενέστερη κατεργασία μὲ χοντρὸ χτένι γιὰ νὰ περιοριστοῦν οἱ διαστάσεις τους. Ἐχει τοῦτο σχέση μὲ τὴν ἐποχὴ τῆς ἰδρυσης τῶν ἀγαλμάτων μέσα στὸ σηκό; Καὶ τὰ τρία τοποθετήθηκαν ταυτόχρονα, τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐπίπεδο τῆς ἡν ἐπιφανείας τους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τρία ἀγάλματα ποὺ ἀναφέρθηκαν, μέσα στὸ σηκὸ βρέθηκαν ἀκόμη τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου 1848 καὶ 2569, (δύο ἀρχαῖα ἢ ἀρχαίζουσαι κεφαλαὶ παγωνοφόρου) (Εὐρ. Γεν. Ἐφορείας 1612) καὶ ἡ βάση χάλκινου ἀγάλματος IG II² 3839 (AE 1891, 47· ἀπεικόνισις AE 1979, 66 εἰκ. 36).

Στὸν πρόναο βρέθηκε ἀπὸ τὸν Gandy τὸ γυναικεῖο ἀκέφαλο ἀρχαῖστικὸ ἄγαλμα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου (ἀρ. 154· Uned. Antiqu.², 51) καὶ δυὸ μαρμάρινοι ἐνεπίγραφοι ἀκέραιοι θρόνοι, οἱ IG II² 4638 (Ἑθν. Μουσεῖο ἀρ. 2672, 2673), στὴ θέσι τους μάλιστα, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῆς θύρας τοῦ σηκοῦ (Uned. Antiqu.² 52 Chapt. VII pl. 2), ὅπου ἔχουν μετακινηθεῖ ὥστε νὰ φαίνονται στὴν ἀναπαράστασι. Στὸν πίνακα 5 εἰκονίζονται στὴ σωστὴ τους θέσι ὅπως τὸ τονίζει ὁ Gandy (ὁ.π.).

Τῶν δυὸ θρόνων καταστράφηκαν τὰ ἐνεπίγραφα ἐρεισίνωτα μεταξὺ 1814-1880. Ὁ Φίλιος (ΠΑΕ 1880, 64 καὶ σημ.) τοὺς μετέφερε στὸ Ἑθνικὸ Μουσεῖο. Ἀπὸ τὶς ἀνακλίσεις τους βρέθηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια τρία κομμάτια, τὸ πρῶτο (ἀρ. 543) ἀπὸ τὸ πάνω μέρος ἔχει ὕψος 0.18, πλ. 0.22, πλάχ. 0.055 καὶ λείψανα ἐπιγραφῆς ὕψ. γρ. 0.02:

[ἐπὶ ἱερ]είας [Φιλοστράτης]

τὸ δεῦτερο ἀπὸ τὸ δεξιὸ μέρος τῆς ἀνακλίσεως (ἀρ. 544) διατηρεῖ μέρος τῆς

ἀνάγλυφης μίμησης τῆς ξυλοκατασκευῆς τοῦ θρόνου καὶ ἔχει ὕψ. 0.21, πλ. 0.26, πάχ. 0.085. Τὸ τρίτο θαυῆσμα (ἀρ. 545) εἶναι ἡ πρὸς τὰ ἐμπρὸς προέκταση τῆς ἀνακλίσεως καὶ ἔχει ὕψ. 0.025, πλ. 0.135, βάθ. 0.12. Τὰ τρία αὐτὰ θαυῆσματα ἀνήκουν στὸ θρόνο 2672 ἀφιερωμένο στὴ Θέμιδα ποὺ βρισκόταν ἀριστερὰ τῆς θύρας τοῦ σηκοῦ καὶ τοῦτο γιατί, ὅπως παρατήρησε ὁ ἀρχιτεχνίτης μαρμαρὰς τῆς ἀνασκαφῆς κ. Νικ. Καραμαλῆς, τὰ νερὰ τοῦ μαρμάρου στὰ θαυῆσματα εἶναι κατακόρυφα ὅπως τοῦ θρόνου 2672. Ἀντίθετα τὰ νερὰ τοῦ δεύτερου θρόνου 2673 εἶναι ὀριζόντια.

Οἱ δύο θρόνοι δὲν εἶχαν ἰδρυθεῖ ἐξαρχῆς στὸν πρόδρομο τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ τὸ αὐλάκι ποὺ βρίσκεται στὴν ἐμπρὸς ἀριστερὴ γωνία τῆς πάνω ἐπιφανείας τοῦ θρόνου 2673, γιὰ νὰ φεύγουν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ποὺ συγκεντρώνονταν στὴ ἄνω κοίλη ἐπιφάνεια, εἶναι φανερὸ πὼς στὴν ἀρχὴ εἶχαν στηθεῖ στὸ ὑπαίθρο.

Στὶς πληροφορίες ποὺ παρέχει ὁ Στάης γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ναοῦ ὑπάρχει κάποια ἀσυμφωνία. Στὴν πρώτη του ἔκθεση (ΠΑΕ 1890, 29) λέγει ὅτι «ὁ ναὸς οὗτος δὲν εἶχεν ἐσωτερικῶς ἐστρωμένον διὰ πλακῶν δάπεδον, ἀλλὰ γῆν, ἐν ἣ εὐρέθησαν καὶ τάφοι, ρωμαϊκῶν ὅμως χρόνων», ἐνῶ ἄλλοῦ (ΑΕ 1891, 45 καὶ εἰκ.) λέγει ὅτι ὁ ναὸς διατηρήθηκε σὲ καλὴ κατάστασις ὡς τὰ μεταγενέστερα χρόνια ὅπως ἀποδεικνύεται, μεταξὺ ἄλλων («καὶ ἐκ τάφου ἀποκαλυφθέντος ἐν τῷ δαπέδῳ τοῦ ναοῦ, περιέχοντος δὲ λύχνους κοινούς ἐξ ὀπτῆς γῆς Ρωμαϊκῶν χρόνων καὶ νομίσματα τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων» (βλ. ΑΕ 1979, 51). Προσπαθώντας μάλιστα ὁ Στάης νὰ ἐρμηνεύσει τὴν ὑπαρξὴ τοῦ τάφου στὸ σηκὸ (ΑΕ 1891, 54 - 55) ὑποθέτει ὅτι «ἴσως δὲ ὁ τάφος οὗτος ἦτο ὁ τῆς Ἀριστονόης». Καὶ ὁ Fraser (Pausanias's Description of Greece II, 454) μιλάει γιὰ ἓναν τάφο. Δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξακριβωθεῖ ἂν ἡ συμφωνία στὶς δύο δημοσιεύσεις ὀφείλεται σὲ παραδρομὴ. Καὶ στὴν πρώτη του ἔκθεσις (ΠΑΕ 1890, 28) ὁ ἴδιος λέγει ὅτι «ὁ τῆς Θέμιδος ναὸς, περὶ τῆς ὀνομασίας τοῦ ὁποῦ τανῶν ἴσως δὲν μένει ἀμφιβολία» ἐνῶ σὲ λίγο νεώτερη δημοσίευσή του (ΑΕ 1891, 53) ὑποστηρίζει μὲ σοβαρὰ καὶ ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα πὼς «ἐν Ραμνοῦντι δὲν ὑπῆρχε ναὸς τῆς Θέμιδος». Γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ ναοῦ, πέραν τῶν ὅσων ἀναφέρει γιὰ τὸν τάφο ἢ τοὺς τάφους, λέγει μὲ συντομία (ΠΑΕ 1890, 28) ὅτι ἀπεκάλυψε τὸν «ναὸν τῆς Θέμιδος, ἀφαιρέσας κυρίως τοὺς ἐκ τοῦ σηκοῦ εἰς τὸ δάπεδον αὐτοῦ καταπεσόντας ὀγκολίθους ἐκκαθάρας οὕτω τὸ ἐσωτερικὸν αὐτοῦ ἅπαν», κάτι ποὺ ἐλέγχεται ἀπὸ τὶς παλιὲς φωτογραφίες καὶ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ὡς εὐρημισμός, γιατί ἐφθασε ὡς τὸν βράχο ἀφαιρώντας ὅλη τὴν ἀρχαία ἐπίχωση.

Ἡ ἀνασκαφὴ καὶ ἡ δημοσίευσή τοῦ Gandy. Ἡ δημοσίευσή τοῦ Gandy, πρώτου ἀνασκαφέα τοῦ μικροῦ ναοῦ, ἐξαίρετη καὶ μὲ τὰ σημερινὰ κριτήρια, πιάσκει ἐξαιτίας τῶν ἐλλείψεων του: δὲν ἦταν ἀρχαιολόγος ἀλλὰ ἀρχιτέκτων καὶ δὲν γνώριζε, ὅπως ἐμεῖς σήμερα, τὴν οἰκοδομικὴ ἱστορία τοῦ Ἱεροῦ. Εἶχε μετρήσει δύο ναοὺς, ἐκλεκτικὰ, καὶ βρῆκε στὴν ἔρευνά του

μέλη δυὸ ναῶν. Τοῦ μεγάλου τὰ μέλη τὰ ἀπέδωσε χωρὶς δισταγμὸ στὰ ἐρείπια ποὺ δέσποζαν στὸ χῶρο. Στὸν μικρὸ ναὸ ἀπέδωσε τὰ πώρινα μέλη ποὺ βρῆκε γιατί πίστευε πῶς ὁ συνδυασμὸς ποὺ ἔκαμε ἦταν ὁ μόνος δυνατὸς ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχαν στὸ ἄνδρηο ἐρείπια πώρινου ναοῦ. Ἐξάλλου ἡ βιαστικὴ ἀνασκαφὴ ποὺ ἔκαμε τοῦ μικροῦ ναοῦ δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ δεῖ ὀλόκληρο τὸ μνημεῖο. Ἀπὸ τὰ σχέδιά του, τὰ δημοσιευμένα καὶ τὰ πρόχειρα, ἀποδεικνύεται πῶς δὲν εἶχε δεῖ τὴν ἀνώτερη βαθμίδα τῆς πρόσοψης, τὴν καθαρὴ ἐπιφάνειά της. Στὴ δημοσίευσή του Chapt. VII, pl. 1 δὲν σημειώνει τὸν χωρισμὸ τῶν λίθων οὔτε τοὺς τόρμους γιὰ τὴν ἐξάρτηση τῶν δυὸ θυροφύλλων. Ἀπὸ τὶς ὀρθογώνιες ἐγκοπὲς γιὰ τὴν ἴδρυση στηλῶν ὑπάρχουν στὴ δεύτερη, μεσαία, βαθμίδα 5. Ἀπὸ αὐτὲς ὁ Gandy ἀπεικονίζει στὸ πρόχειρο σχέδιό του 4 (παραλείπει τὴν ἐντελῶς ἀριστερή, νότια) καὶ στὴ δημοσίευση 3 (παραλείπει τὶς δύο ἀπὸ ἀριστερά). Δὲν ἀπεικονίζει ἐπίσης τὸν τόρμο γιὰ στήλη ποὺ ὑπάρχει στὴν πρώτη βαθμίδα ἐντελῶς ἀριστερά. Δὲν σημειώνει ἀκόμη τὸ κατώφλι τοῦ σηκοῦ τὸ ὁποῖο βρῆκε ὁ Στάης καὶ τὸ εἰκονίζει στὴν κάτοψη AE 1891,46 καὶ ποὺ εἰκονίζεται στὶς παλιὲς φωτογραφίες τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀντίθετα στὴν ἀναπαράσταση Chapt. VII pl. 2 καὶ 5 εἰκονίζεται βαθμίδα στὴ θέση τοῦ κατωφλιοῦ, κάτι ποὺ ἐλέγχεται ὡς ἀσύστατο ἀπὸ τὴν ἔρευνα. Εἶναι φανερὸ ὅτι ὁ Gandy δὲν ἀποκάλυψε ἐντελῶς αὐτὸ τὸ μέρος τοῦ ναοῦ, ὅπως ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ σχετικὸ μέρος τοῦ ἡμερολογίου του AE 1979,50, στ. 159 - 181. Στὸ ἴδιο ἡμερολόγιο δὲν λέγει ὅτι βρῆκε τὰ πώρινα μέλη μέσα στὸν μικρὸ ναὸ καὶ στὰ πρόχειρα σχέδιά του, σ' ἐκεῖνο ποὺ εἰκονίζει τὴν τομὴ τοῦ ἐπικράνου τῆς παραστάδας (δημοσιευμένο Chapt. VII pl. 4), σημειώνει πάνω ἀπὸ τὸ σχέδιο temple of Themis antis capital of stone καὶ κάτω ἀπὸ τὸ σχέδιο soft stone antis capital found inside the Temple of Nemesis.

Οἱ ἀνασκαφικὲς πληροφορίες τοῦ Gandy εἶναι πενιχρές, περισσότερες ὅμως ἀπὸ τοῦ Στάη. Ἔτσι ὁ Gandy ἀναφέρει ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ, γύρω ἀπὸ τοὺς τοίχους βρῆκε, μέσα στὸ χῶμα, σιδερένια καρφιὰ ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν ὁποίων συμπέρανε τὴν ὑπαρξὴ ξύλινης ἐπένδυσης τῶν τοίχων (Unedit. Antiqu., 51 - 52). Τὸ πιθανότερο εἶναι πῶς τὰ καρφιὰ προέρχονταν ἀπὸ τὴν ξυλοκατασκευὴ τῆς τελευταίας στέγης γιατί στοὺς τοίχους δὲν παρατηροῦνται σημάδια προσήλωσης ξύλινης ἐπένδυσης.

Σύμφωνα μὲ ὅσα λέγει στὸ ἡμερολόγιό του (AE 1979, 50 στ. 171 - 177) ἔσκαψε σ' ὀλόκληρο τὸν πρόναο, χωρὶς νὰ μετακινήσει τοὺς δυὸ θρόνους. Ἐδῶ πρέπει νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴ σὲ μιὰ φράση τοῦ ἡμερολογίου του, στ. 168 κέ. on the ground before these chairs in the pronaos was a statue six feet high in the Aegina style without head or arms, most probably the goddess aud under the pavement here all of which except two slabs under the chairs had been removed, on digging . . and

Ἄν ἐρμηνεύω σωστὰ τὴν παραπάνω φράση ὁ Gandy λέγει πῶς ὅχι μόνο

οί δυο θρόνοι πατοῦσαν σὲ δυο πλάκες ἀλλὰ ὅτι ὁλόκληρος ὁ πρόναος ἦταν πλακοστρωμένος. Στὴν ἀναπαράστασή του Chapt. VII pl. 5 εἰκονίζει τοὺς θρόνους πάνω σὲ ὀρθογώνιες πλάκες τοποθετημένες κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου τοῦ προνάου καὶ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ χώρου στρωμένο μὲ πλάκες κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα. Γνωρίζουμε ὅμως ὅτι ἡ ἀνασκαφή του δὲν ἔφθασε ὡς τὴ ΝΔ γωνία τοῦ προνάου, ὅπου ὁ Στάης βρῆκε στὴ θέση του βάσιν ἀναθήματος ἡ ὁποία δὲν στηριζόταν σὲ πλακόστρωτο δάπεδο. Ὁ Gandy βρῆκε ἀκόμη μέσα στὸν πρόναο «μεγάλῃ ποσότητι ἀπὸ κόκαλα ζώων, κομμάτια χαλκοῦ, χάλκινο δάκτυλο ποδιοῦ, Phials or Lacrymators, θαυύσματα ἀγγείων. Ἐξέτασα λίγο καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἀλλὰ δὲν βρῆκα παρὰ πῆλινα κεραμίδια τῆς στέγης καὶ ἐπειδὴ οἱ λίθοι ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖ ἦταν πολὺ ὀγκώδεις, θεώρησα τὴν περαιτέρω ἔρευνα ἄχρηστη».

Στὴ δημοσίευσή του λέγει (σ. 52) πὼς «the sepulchral bas-relief was found within the area of the cella». Πρόκειται γιὰ τὴ στήλη Conze 185 γιὰ τὴν ὁποία ἤδη ἐπεσήμανα (AE 1979, 80 ἀρ. 63) ὅτι στὸ τετράδιο σχεδίων τῆς ἀνασκαφῆς, κάτω ἀπὸ τὴν ἀπεικόνισιν τῆς στήλης γράφει «at Soulie near Rhamnus».

Ἐξω, ἀνατολικά τοῦ μικροῦ ναοῦ ὑπῆρχαν τὴν ἐποχὴ τοῦ Gandy δυο βάθρα, ἓνα σὲ κάθε γωνία του. Ὁ Στάης δὲν τὰ ἀπεικονίζει (AE 1891, 46 εἰκ.) γνωρίζουμε ὅμως ἀπὸ τίς παλιὲς φωτογραφίες ποὺ μνημόνευσα πὼς σωζόταν τὸ βάθρο τῆς ΒΑ γωνίας. Ὁ Ὁρλάνδος (BCH 48, 1924 πίν. IX - X) ἀπεικονίζει μὲ ἀκρίβειαν τὸ καὶ σήμερα σωζόμενο βάθρο τὸ ὁποῖο ἔχει ὕψ. 0.415, πλ. 0.835, βάθ. 0.83, εἶναι ἀπὸ μάρμαρο ἀγίας Μαρίας καὶ ἔχει δουλεუτεῖ μὲ τὸ βελόνι (ἀρ. 258). Στὴν πάνω ἐπιφάνειά του ἔχει στρογγυλὸ τόρμο διαμ. 0.53, βάθ. 0.055. Ὁμοιο βάθρο, ὅπως φαίνεται στὸ σχέδιο τοῦ Gandy, Chapt. VII pl. 1, ὑπῆρχε καὶ στὴν ἀριστερὴ γωνία τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ. Ὁ Gandy τὰ τοποθετεῖ ἔτσι ὥστε ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ δεξιᾶ καὶ ἡ νότια τοῦ ἀριστερὰ νὰ εἶναι περασιὰ μὲ τὴ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ τῆς πρώτης βαθμίδας τοῦ ναοῦ ἐνῶ σήμερα τὸ δεξιὸ βάθρο εἰσέχει 0.25 μ. περίπου ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῆς βαθμίδας, ὅπως φαίνεται καὶ στὸ σχέδιο τοῦ Ὁρλάνδου. Ἄν δὲν εἶναι λάθος τοῦ Gandy, κατὰ ὅχι πολὺ πιθανόν, τότε τὸ βάθρο θὰ μετακινήθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Στάη. Τοῦ ἄλλου βάθρου δὲν ἔχουν βρεθεῖ ἀκόμη λείψανα· μήπως ὁ Gandy τὸ σχεδίασε κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸ σωζόμενο;

Ἡ ὅψη τῆς βόρειας πλευρᾶς ὅπως τὴν ἀπεικονίζει ὁ Gandy (Chapt. VII, pl. 4) δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα, ὅπως πρῶτος ἐπεσήμανε ὁ Ὁρλάνδος (β.π. σ. 320). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν ὅψη τοῦ τοίχου τοῦ προνάου ἡ ὁποία εἶναι φανταστική. Στὸ τετράδιο σχεδίων μάλιστα οἱ τοῖχοι τοῦ προνάου διαφέρουν καὶ ἀπὸ τὸ δημοσιευμένο σχέδιο.

Νέα στοιχεῖα γιὰ τὸν μικρὸν ναό. Ὅπως μαθαίνουμε, ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ναὸ δὲν ὑπῆρχαν κολόνες στὴν πρόσοψιν τῶν ὁποίων ἔπρεπε νὰ σώζον-

ται τὰ κυκλικά ἔχνη στὸ σημεῖο ὅπου αὐτὲς πατοῦσαν καὶ νὰ εἶναι ἐμφανῆς ἡ φθορὰ τῆς ἐπιφάνειας τοῦ στυλοβάτη γύρω τους ἀπὸ τὰ πατήματα τῶν ἐπισκεπτῶν καὶ ἀπὸ τὶς καιρικὲς ἐπιδράσεις. Ἀντίθετα μᾶς σώζονται τόρμιοι γιὰ θύρα, στὰ σημεῖα ποὺ ὁ Gandy τοποθετεῖ τὶς κολόνες (εἰκ. 5). Εἶναι φανερὸ ἀπὸ τὰ παραπάνω καὶ ἀπὸ ὅσα εἰπώθηκαν σχετικὰ μὲ τὰ πώρινα οἰκοδομήματα τοῦ Ἱεροῦ, πὼς τὴν πρόσοψη τοῦ μικροῦ ναοῦ τὴν ἀποτελοῦσε ἓνας τοῖχος μὲ τὴ θύρα τῆς εἰσόδου ἡ ὁποία εἶχε δύο φύλλα καὶ ὀλικὸ ἄνοιγμα 1.40 μ. Ἀπὸ τὴ φθορὰ τῆς βαθμίδας στὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας προκύπτει ὅτι συνήθως ἄνοιγε μόνο τὸ δεξιὸ θυρόφυλλο γιὰτὶ ἐκεῖ τὸ δάπεδο εἶναι περισσότερο φαρμαμένο.

Ἐνα ἀκόμη ἰσχυρὸ ἐπιχείρημα πὼς ὁ ναὸς εἶχε μαρμάρινη καὶ ὄχι πώρινη πρόσοψη, προσφέρουν τέσσερα ἀκέραια κομμάτια τυμπάνου ἀετώματος κατασκευασμένα ἀπὸ τὸ μάρμαρο τοῦ ναοῦ. Τὰ δυὸ ἀριστερὰ ἀρ. 1002 καὶ 880, μήκους 1.12 μ. καὶ 0.82 μ. ἀντίστοιχα, ἔχουν πᾶχος 0.28 μ. Τὰ δυὸ δεξιὰ ἀρ. 869 καὶ 841, μήκους 0.86 μ. καὶ 0.90 μ. ἔχουν πᾶχος 0.32 μ. καὶ 0.29 μ. Δὲν ἐνώνονται τὰ τέσσερα γιὰτὶ λείπει κομμάτι μήκους 0.47 μ. ἀνάμεσα στὶς δυὸ ομάδες. Τὸ ὕψος τοῦ τυμπάνου στὴν κορυφὴ εἶναι 0.90 μ.

Δὲν γνωρίζουμε ἀκόμη πῶς στεφόταν τὸ ἀέτωμα. Δὲν σώζονται γεῖσα ὀρίζοντια οὔτε καταέτια, δὲν σώζονται ἐπίσης σίμες, μαρμάρινες ἢ πήλινες. Πρέπει ἐπίσης νὰ ἔχουμε ὑπόψη πὼς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς χρήσης τοῦ μικροῦ ναοῦ, ἀπὸ τὸ 500 π.Χ. ὡς τὸ 400 μ.Χ. περίπου ἔγιναν ὅπωςδῆποτε ἐπισκευὲς τῆς στέγης, ἀλλαγὴ τῆς κεράμωσης καὶ ἴσως ἀφαίρεση ἢ ἀντικατάσταση ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων.

Ἀπὸ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ προκύπτει πὼς ὁ μικρὸς ναὸς κτίστηκε σὲ ἔδαφος ποὺ τὸ ἀποτελεῖ σκληρὸς μαρμαρυγιανὸς σχιστόλιθος, τὸ ὁποῖο μετὰ τὸν καθαρισμό του παρουσίασε ἐπιφάνεια ἀνώμαλη, γεμάτη σχισμὲς καὶ ρωγμὲς. Ὁ χώρος δὲν εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὴν ἀρχαιότητα οὔτε εἶχε διαμορφωθεῖ ἢ ἐξομαλυνθεῖ (πίν. 95β). Οἱ λίθοι τοῦ πρώτου δόμου, τοῦ κατώτερου, τοποθετήθηκαν πάνω στὸ βράχο χωρὶς καμιὰ προεργασία, χωρὶς τὴ δημιουργία κοίτης ἢ τάφρου. Εἶναι μεγάλοι, σχεδὸν ἀκατέργαστοι, μὲ ἐξισωμένες μόνο τὶς πάνω ἐπιφάνειες καὶ ὀρισμένοι ἐξέχουν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἀρεκτά, ἐνῶ ἄλλοι εἶναι μικροὶ καὶ ἐξαίτιας τοῦ μεγέθους τους δημιουργοῦνται κενὰ (πίν. 99α).

Ἰδιαιτέρη πρόνοια ἔχει ληφθεῖ γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοίχου τοῦ προνάου ὅπου τὸ θεμέλιο ἐκτείνεται καὶ στὸ χῶρο τοῦ ἀνοίγματος τῆς θύρας. Ὅπως φαίνεται στὴ φωτογραφία DAI Rhamnus 4 τὸν μεταξὺ καταφλοιὺ καὶ θεμελίωσης χῶρο ὕψ. 0.60 μ. περίπου, τὸν γέμισαν οἱ ἀρχαῖοι μὲ χῶμα. Τὸ κατώφλι στὴ φωτογραφία εἰκονίζεται σπασμένο καὶ τοῦτο ἴσως ὀφείλεται σὲ καθίζηση ἢ στὴν πτώση λίθου ἀπὸ τοὺς τοίχους.

Οἱ λίθοι τῶν δόμων ποὺ ἐξέχουν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ δὲν ἔχουν ἀπόλυτη

ἀντιστοιχία μὲ τὶς βαθμίδες ποὺ ἐξέχουν στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ. Τοῦτο δείχνει πὼς ἡ ἐξωτερικὴ βαθμίδα στὶς τρεῖς πλευρὲς ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴ μεσαία τῆς πρόσοψης δὲν συνεχίζεται ἐνιαία στὸ ἐσωτερικὸ ἀλλὰ ὁ δόμος ἀποτελεῖται κατὰ τὸ πάχος ἀπὸ περισσότερες πέτρες. Δὲν ὑπάρχει λοιπὸν τοιχοβάτης παρὰ μόνον ἐξωτερικῇ.

Μιὰ ἀπόδειξη τῆς παλαιότητας τοῦ μικροῦ ναοῦ σχετικὰ μὲ τὸν μεγάλο εἶναι πὼς ὁ μικρὸς ναὸς ἦταν, ὅταν κατασκευάστηκε, ἐπιχωσμένος κατὰ 0.20 μ. ἀκόμῃ. Ἐπειδὴ ὅμως ἡ κρηπίδα τοῦ μεγάλου ναοῦ ἔγινε ἰσοῦψῆς μὲ τὶς τρεῖς βαθμίδες τοῦ μικροῦ καὶ ἔμεινε φανερό ἀπὸ τὸν μεγάλο καὶ μέρος τῆς εὐθυνηθρίας ὕψους 0.10 μ. περίπου, ἀναγκαστικὰ ἀποκαλύφθηκε ὁλόκληρη σχεδὸν ἡ κατώτερη βαθμίδα τοῦ μικροῦ τῆς ὁποίας ἓνα μέρος ἦταν ἀνεπεξέργαστο γιὰτὶ ἀρχικὰ δὲν ἦταν θεατὸ (ἄγρια ἐπιφάνεια). Γιὰ λόγους, πιθανόν, οἰκονομίας οἱ ἀρχαῖοι δὲν διατήρησαν, ὅταν ἔκαναν τὸ ἄνδρo, τὸ ἐπίπεδο τῆς ἐπιφάνειας τοῦ ἐδάφους τοῦ Ἱεροῦ στὸ ὕψος ποὺ ἦταν ἐμπρὸς ἀπὸ τὸν μικρὸ ναὸ ἀλλὰ σταμάτησαν τὴν ἐπίχωση στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυνηθρίας τοῦ μεγάλου, χαμηλότερου κατὰ 0.10 μ.

Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε στὸ ἔδαφος, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, εἶναι θραύσματα προϊστορικῶν (ΠΕ καὶ μυκηναϊκῶν), ἀρχαϊκῶν καὶ ὑστεροαρχαϊκῶν ἀττικῶν ἀγγείων. Τὰ νεώτερα φθάνουν ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ., ἔτσι ἀποκλείεται ἡ γνώμη τοῦ Zschietzschmann πὼς ὁ ναὸς χτίστηκε τὸν 4ο αἰ. π.Χ.

Ἀπὸ τὸν τάφο ποὺ ἔσκαψε ὁ Στάης καὶ ὁ ὁποῖος μὲ τὰ νομίσματα ποὺ περιεῖχε (AE 1979, 51) ἐπιτρέπει τὴ βάσιμη ὑπόθεση ὅτι ὁ ναὸς ἦταν ἀκόμῃ ὄρθιος τὸν 4ο αἰ. μ.Χ., δὲν βρέθηκε κανένα ἔχνος, οὔτε ἐπίσης θραύσματα ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ἐπιγραφῶν ἢ τῶν ἀγαλμάτων ποὺ φυλάγονταν ἐκεῖ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, παρὰ μόνον τὸ νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου Β' γιὰ τὸ ὁποῖο ἔγινε λόγος. Εἶναι φανερό πὼς καὶ ἐδῶ ἡ ἔρευνα τοῦ Στάη ὑπῆρξε πολὺ ἐπιμελής. Συμπέρασμα ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ φετινὴ ἔρευνα εἶναι πὼς ὁ ναὸς κατασκευάστηκε στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 5ου αἰ. καὶ σὲ τοῦτο συμφωνεῖ καὶ ἡ τοιχοδομία του καὶ ὅτι ἡ πρόσοψή του, ὅπως περιγράφεται στὴ βιβλιογραφία, δὲν ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα.

Ἐκεῖνο ποὺ διαπιστώνει κανεὶς ἀκόμῃ ἀπὸ τὶς παλιὲς φωτογραφίες τοῦ ναοῦ εἶναι πὼς ἡ φθορὰ τῶν ἐξωτερικῶν καὶ τῶν ἐσωτερικῶν του τοίχων ὑπῆρξε, μετὰ τὸ 1890, σημαντικὴ καὶ πὼς ἡ φθορὰ αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ἀνάπτυξη τῆς φυτείας καὶ τὶς ἐνέργειες τῶν χωρικῶν ποὺ σύχναζαν στὸ Ἱερό. Ἐπειδὴ σώζονται ὅλοι σχεδὸν οἱ λίθοι τῶν τοίχων τοῦ ἐλπίζουμε, οἱ συνεργάτες μου κι ἐγώ, πὼς εἶναι δυνατόν νὰ γίνῃ ἡ πλήρης ἀναστήλωσή του. Τοῦτο εἶναι θέμα μελέτης ἡ ὁποία ἔχει ἤδη ἀρχίσει.

Ο ΝΑΪΣΚΟΣ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ
ΤΟΥ ΔΙΟΓΕΙΤΟΝΟΣ

Ὁ ἰωνικὸς ναῖσκος τοῦ περιβόλου τοῦ Διογέιτονος ἀποτέλεσε ἀντικείμενο συγχῆς μελέτης κατὰ τὸ παρελθόν (ΠΑΕ 1975, 20 - 24· 1976, 23 - 26· 1979, 17· ΑΕ 1979, 18 κέ.). Φέτος ἔγινε στὴν αἶθουσα τοῦ ναοῦ ἀναστήλωσή του (εἰκ. 7, πίν. 96). Καὶ στὴν ἐργασία αὕτῃ ἀκολουθήθηκε ἡ ἀρχὴ ποὺ ἐφαρμόστηκε στὴν ἀναστήλωση τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ, νὰ μὴ γίνεи καμιὰ ἀπολύτως συμπλήρωση τῶν ἀρχαίων μελῶν. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ παραστάδες καὶ οἱ ἰωνικοὶ κίονες δὲν ἦταν δυνατόν, ἔξαιτίας τῶν ἐλλείψεων καὶ τῶν βλαβῶν ποὺ ἔχουν νὰ τοποθετηθοῦν συμπληρωμένοι στὸ μνημεῖο, προκρίθηκε ἡ ἀντικατάστασή τους μὲ ἐκμαγεῖα. Ἡ λύση τῆς συμπλήρωσης τῶν ἀρχαίων μελῶν μὲ γύψο ἢ ἄλλο ὑλικὸ εἶναι ἡ χειρότερη γιὰτὶ ἀποκλείει, ὅπως ἀποδεικνύεται συνεχῶς, τὴν ταύτιση ἄλλων κομματιῶν. Τὰ κιονόκρανα ἐπίσης εἶναι ἐκμαγεῖα τοῦ μικροῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὴ Σκάλα Ὁρωποῦ (ΠΑΕ 1981, 118) καὶ τὸ ὁποῖο πιστεύω ὅτι ἀνήκει στὸν ναῖσκο. Ἡ ἰωνικὴ ἐπίστεψη ἀποτελεῖται ἀπὸ πλῆθος κομμάτια καὶ στηρίζεται μὲ ἀπόλυτη ἀσφάλεια σὲ μεταλλικὸ πλέγμα. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναῖσκου τοποθετήθηκαν τὰ δυὸ γυναικεῖα ἀγάλματα, τῆς νεαρῆς θεραπαινίδας καὶ τῆς ὠριμῆς γυναίκας (ΠΑΕ 1976, 25 κέ.). Ὅπως ἐπεσήμανα ἤδη τὸ δεξιὸ μισὸ τοῦ ναῖσκου μένει ἄδειο, δὲν ὑπάρχει ὅμως τὸρμος στὴ βάση τοῦ ναῖσκου γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ἀγάλματος οὔτε ἔχει βρεθεῖ στὴν ἀνασκαφὴ γλυπτὸ ποὺ νὰ ἀποτελεῖ μέρος τῆς παράστασης τοῦ ναῖσκου.

Ο ΝΑΪΣΚΟΣ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΒΟΛΟΥ
ΤΟΥ ΠΥΘΑΓΟΡΑ

Στὴν αἶθουσα τοῦ ναοῦ ἔγινε ἐπίσης ἡ ἀναστήλωση τοῦ ναῖσκου τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθαγόρου (ΠΑΕ 1978, 5 - 9· ΑΕ 1979, 21 - 29), στὸν ὁποῖο συμπληρώθηκε μόνον τὸ δεξιὸ μισὸ τῆς βάσης του. Τὰ ὑπόλοιπα μέλη, τὸ ἀριστερὸ μισὸ τῆς βάσης καὶ οἱ παραστάδες ἔμειναν ἀσυμπλήρωτα. Ἐλπίζω μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ περιβόλου πὼς θὰ βρεθοῦν τὰ κομμάτια ποὺ λείπουν. Ὁ ναῖσκος παρουσιάζει στὴν κατασκευὴ του τεχνικὲς ἀμέλειες καὶ ἀτέλειες οἱ ὁποῖες θὰ ἐπισημανθοῦν σὲ ἄλλο δημοσίευμα (πίν. 97).

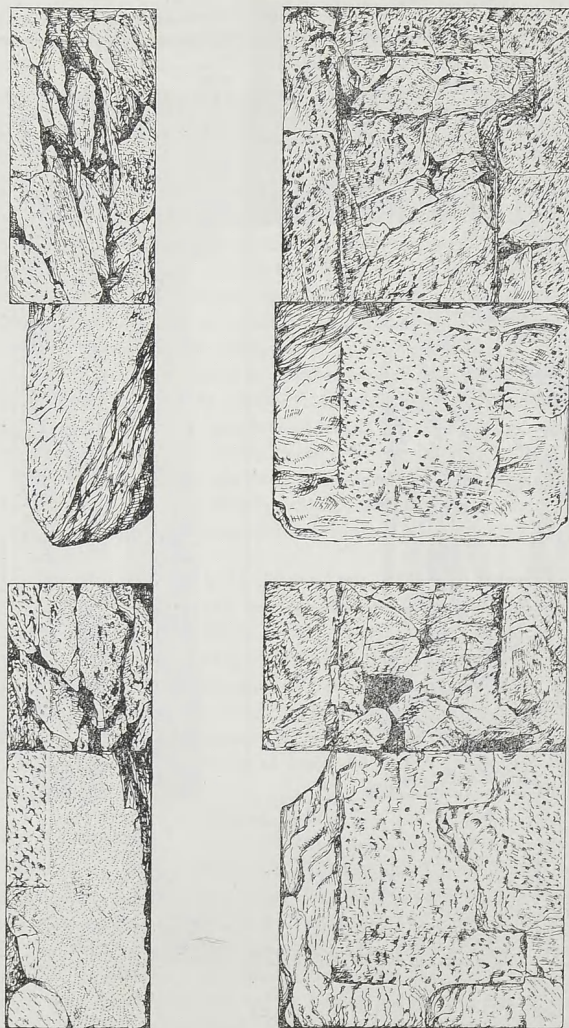
Ο ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ
ΤΟΥ ΙΕΡΟΚΛΕΟΥΣ

Ἐξαντλητικὴ ἔρευνα καὶ μελέτη ἑκατοντάδων θραυσμάτων ντόπιου μαρμάρου τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ συγκρότηση δυὸ τμημάτων τῆς βάσης τοῦ μεγάλου ναῖσκου (εἰκ. 8, πίν. 99α). Ἡ ἐπίστεψή του ὅπως καὶ δυὸ, ἀπὸ τὰ τέσσερα, τμήματα ποὺ ἀπάρτιζαν τὴ βάση του θρυμματίστηκαν σὲ μικρὰ κομμάτια στὰ νεώτερα χρόνια. Ἡ ἐπίστεψή του ἐνῶ ἔχει ποὺρὶ στὴν πάνω ἐπιφάνειά της δὲν ἔχει στοὺς ἄρμους συγκολλησέως, ἄρα δὲν ἔσπασε στὰ ἀρχαῖα χρόνια. Οἱ ἐπαφὲς τῶν θραυσμάτων τῶν βάσεων εἶναι ἐπίσης καθαρές. Ἡ καταστροφὴ ἔγινε ἀπὸ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους

Εἰκ. 7. Ὁ λωνικὸς ναῦσκος τοῦ περιβόλου τοῦ Διογείτωνος.

Εἰκ. 8. Οἱ βάσεις τοῦ μεγάλου ναΐσκου τοῦ Ἱεροκλέους.

οἱ ὁποῖοι στὶς παράνομες καὶ πάντα βιαστικὲς ἐπιχειρήσεις τοὺς δὲν μποροῦσαν νὰ μετακινήσουν, στὸ στενὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς τοὺς, τὰ βαριὰ μάρμαρα. Ἡ μετατροπὴ τῶν ἄχρηστων γι' αὐτοὺς μαρμάρων σὲ μικρὰ κομμάτια ἐπέτρεπε νὰ προχωροῦν γρήγορα, ὅπως τὸ φθινόπωρο τοῦ 1879, ποὺ ἔγινε ἡ μεγάλη καταστροφὴ τοῦ περιβόλου (ΠΑΕ 1976, 48). Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ πὼς τὸ πεντελικὸ μάρμαρο ζυγίζει 2700 χιλιόγραμμα κατὰ κυβικὸ μέτρο ἐνῶ τῆς ἀγίας Μαρίνας ἀπὸ τὸ ὁποῖο εἶναι κατασκευασμένες οἱ βάσεις τοῦ ναῦσκου τοῦ Ἱεροκλῆ, ζυγίζουν 3000 χιλιόγραμμα κατὰ μ³. Οἱ δυὸ σπασμένες βάσεις τοῦ ναῦσκου ζυγίζουν ἡ μία 1576 χιλιόγραμμα καὶ ἡ ἄλλη 966 χιλιόγραμμα, βάρος ὑπερβολικὸ γιὰ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους οἱ ὁποῖοι ἔλυσαν τὸ πρόβλημα ποὺ τοὺς ἐμπόδιζε στὴν ἐργασία τοὺς μὲ ριζικὸ τρόπο.

Συγκολλήθηκαν τὰ θραῦσματα 33 καὶ 87 ἐπιτύμβιας στήλης καὶ ἀπαρτίστηκε τὸ μεγαλύτερο, δεξιὸ μέρος ἀετώματος μὲ σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ κεντρικὸ ἀκρωτήριο στὸ ὁποῖο ὑπάρχει σειρήνα μὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀέτωμα σώζεται κεφάλι γυναικας μὲ καλύπτρα ἡ ὁποία βλέπει ἀριστερά. Ὑψ. 0.41, πλ. 0.32, πάχ. 0.14. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀέτωμα, στὴν ταινία, ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.02:

[-----, Δ]ημοστρά[τη]

Τὸ θραῦσμα 33 μὲ τὸ κεφάλι τῆς γυναικας δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Μαστροκώστα (ΑΕ 1961, Χρονικά, 12 ἀρ. 23 πίν. Θ') καὶ τὸ θραῦσμα 87 ἀπὸ μένα (ΑΕ 1979, 77 ἀρ. 50) χωρὶς προέλευση. Τὸ θραῦσμα 33 βρέθηκε στὸ μεταξὺ Ἱεροῦ καὶ φρουρίου νεκροταφεῖο (Μαστροκώστας, ὅ.π. 9). Κρίνω πιθανὸ πὼς ἡ στήλη τοῦτου προέρχεται ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ Ἱεροκλέους. Ἡ Δημοστράτη ἦταν σύζυγος τοῦ ἐγγονοῦ τοῦ Ἱεροκλέους Φειδεστράτου καὶ ἀναφέρεται στὴν ἐπίστεψη τοῦ μεγάλου ναῦσκου (ΠΑΕ 1977, 7).

Ἄλλη στήλη τοῦ περιβόλου ἀνασυγκροτήθηκε μὲ τὴ συγκόλληση πολλῶν θραυσμάτων. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 22 κομμάτια (319+331+336+340+341+347+374) τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζουν τὸ δεξιὸ μέρος τῆς, ἑλλιπὲς κάτω ἐνῶ ἀπὸ τ' ἀριστερὸ σώζονται μερικὰ κομμάτια. Ἡ στήλη ἔχει τώρα ὕψ. 1.45, πλ. 0.66 (ἀποκατεστημένο), πάχ. 0.095 - 0.135. Εἰκονίζεται στὸ δεξιὸ μέρος γυναικα στραμμένη ἀριστερά (λείπει τὸ κεφάλι), μὲ τὸ ἀριστερὸ χερὶ κάτω καὶ τὸ δεξιὸ ὑψωμένο καὶ λυγισμένο στὸ ὕψος τοῦ λαιμοῦ. Πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση ὑπάρχει γεῖσο μὲ ἡγεμόνες καλυπτῆρες καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὸ ἀνάγλυφη σειρήνα στὴ μέση δεξιὰ τῆς ὁποίας εἰκονίζεται γυναικα γονατισμένη ποὺ θρηνεῖ. Ὅμοια γυναικα θὰ ὑπῆρχε καὶ ἀριστερά. Στὴν ταινία τοῦ γείσου ὑπάρχει ἐπιγραφὴ ὕψ. γρ. 0.02 μ. :

Δ[ημο]στράτη

Μεγάλο κομμάτι τῆς στήλης εἶχε βρεθεῖ ἀπὸ τὸν Φίλιο τὸ 1880 (ΠΑΕ

1880, 66 - 67) καὶ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Conze 1238 πίν. CCLXIV. Νέο κομμάτι ποὺ κόλλησε στὸ παλαιὸ (ἀρ. 374) βρέθηκε στὶς ἀνασκαφές μου (ΠΑΕ 1977, 18 πίν. 5) ἐνῶ ἡ ἐπιγραφή (ἀρ. 319 + 340 + 347) εἶχε δημοσιευθεῖ χωριστὰ (Στήλη, 406· ΠΑΕ 1977, 12). Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία πὼς πρόκειται γιὰ τὴν Δημοστράτη ποὺ μνημονεύθηκε προηγουμένως (πίν. 98).

Ἀπὸ τὸ μικρὸ αὐτὸ ἱερὸ τοῦ Ραμνοῦντος προέρχεται
 ΑΜΦΙΑΡΕΙΟ ἡ ἀρ. 2336 κεφαλὴ κορασίδας τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου
 (ΑΔ 1891, 117 ἀρ. 21· ΠΑΕ 1976, 57 ἀρ. 38 πίν.

24β). Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ κόλλησε στὸ γυνὸ σῶμα μικροῦ ἀγοριοῦ ποὺ βρισκόταν στὴν ἀποθήκη τοῦ Ραμνοῦντος (ἀρ. 145). Τὰ δυὸ γλυπτὰ ἀποτελοῦν πλέον τὸ ἄγαλμα μικροῦ γυνου ἀγοριοῦ, ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, τοῦ ὁποῖου λείπει τὸ δεξιὸ χέρι ἀπὸ τὸν ὄμο, τὸ στάσιμο ἀριστερὸ πόδι ἀπὸ τὴ μέση τῆς κνήμης καὶ τὸ δεξιὸ πόδι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ μηροῦ. Τὸ ἱμάτιο κρέμεται ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ βραχίονα καὶ καλύπτει τὸ σῶμα ἐνῶ πίσω διαμορφώνεται ὡς μάζα ἀνάμεσα στὰ δυὸ πόδια καλύπτοντας τὸ ἀριστερὸ καὶ δημιουργώντας ἔτσι στήριγμα στὸ ἄγαλμα. Τὰ μαλλιά εἶναι κοντὰ καὶ σγουρά. Ἡ ἄκρη τῆς μύτης σπασμένη, φθορὸς γενικῆς. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατεῖ πουλὶ. Ὑψ. 0.47 (πίν. 99δ). Τὸ ἄγαλμα, εὐχαριστήριον ἀνάθημα κάποιου πατέρα, τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἀνήκει σὲ συνήθη τύπο ἀφιερώματος σὲ ἱαματικὰ ἱερά.

Ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρώνια ἔχουμε τὴν ἴδια περίπτωσι, νὰ συγκολληθοῦν σὲ σῶματα ἀγοριῶν κεφάλια ποὺ πιστευόταν πὼς ἀνῆκαν σὲ κορίτσια. (Οἱ κεφαλὲς ΠΑΕ 1950, 176 εἰκ. 5 καὶ Ἔργον 1959, 17 εἰκ. 16 κολλήθηκαν σὲ σῶματα ἀγοριῶν ἀρ. Μουσ. Βραυρώνος 1192 καὶ 1167. Βλ. καὶ Harrison, Agora XI, 125 σημ. 136.)

Ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο πιστεύω ὅτι προέρχεται γλυπτὸ τῆς ἀποθήκης Ραμνοῦντος (ἀρ. 526). Πρόκειται γιὰ πάνω δεξιὰ γωνία ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο (πίσω ἐντελῶς λεῖο) τοῦ ὁποῖου λείπει μέρος ἀριστερὰ καὶ κάτω, ὕψ. 0.15, πλ. 0.11, πάχ. 0.035. Εἰκονίζεται σὲ ταπεινὸ ἀνάγλυφο, τὸ κάτω μέρος γυνου σῶματος γυναικός, ἀπὸ τοῦ ὁμφαλοῦ μέχρι τοῦ μέσου τοῦ ἀριστεροῦ μηροῦ. Σῶζεται περισσότερο ἀπὸ τὸ μισὸ τῆς κοιλιᾶς (πίν. 99γ). Καὶ αὐτὸς ὁ τύπος τοῦ ἀναθήματος εἶναι συνήθης σὲ ἱαματικὰ ἱερά (Β. Πετράκου, Ὁ Ὁρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου, 128 ἀρ. 49· Ἐπιγραφικὰ τοῦ Ὁρωποῦ, 34 - 36 εἰκ. 26 - 27).

ΕΠΙΓΡΑΦΕΣ
 ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

1. Τὸ θραῦσμα ἀρ. 423 ποὺ προσερχόταν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν χωμάτων τῆς ἀνασκαφῆς Στάη, μὲ λεῖψανο ἐπιγραφῆς, κόλλησε στὴν πάνω ἀριστερὴ γωνία τοῦ θεωρουμένου ὡς βάλθρου ἀγάλματος τοῦ Κλαυδίου (ΠΑΕ 1979, 23). Τὸ θραῦσμα σώζει ἀπλὴ ἑλικὰ καὶ μέρος τοῦ προσκεφαλαίου βωμοῦ. Ἡ ἐπι-

γραφὴ (ὑψ. γρ. 0.02) εἶναι χαραγμένη στὸν ἄβακα τοῦ βωμοῦ, πάνω ἀπὸ τὸ κυμάτιο καὶ ἀρχίζει 0.075 μ. δεξιότερα ἀπὸ τὴν ἄκρη του, καὶ θὰ κατελάμβανε ὁλόκληρο σχεδὸν τὸν ἄβακα. Ὁ στίχος αὐτὸς τῆς ἐπιγραφῆς, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζεται μόνον ἡ ἀρχὴ *Καίσαρι* A[- - - -] πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ κύρια ἀνάθεση καὶ νὰ συνδεθεῖ μ' ἐκείνη ποὺ εἶναι χαραγμένη στὴν ἐπιφάνεια τῆς ὀψης τοῦ βωμοῦ. Μὲ τὴ νέα ταύτιση ἀποδεικνύεται πῶς γιὰ νὰ τιμηθεῖ ὁ Κλαύδιος ἐπεγράφη ἢ μετεπεγράφη ἀπὸ τοὺς βωμὸς ποὺ βρισκόταν στὸ Ἱερό καὶ δὲν ἔγινε ἀνάθεση ἀνδριάντος τοῦ ὅπως πιστευόταν ἐξαιτίας τῆς ἀτελοῦς γνώσης τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου (εἰκ. 9, πίν. 100α).

2. Στήλης ἐπιτύμβιας (ἀρ. 13) ποὺ δημοσίευσε ὁ Μαστροκώστας (ΠΑΕ 1958, 37· ΑΕ 1961, Χρονικά, 13 ἀρ. 31 πίν. Η') βρέθηκε τὸ κάτω μέρος. Ἡ στήλη τώρα ἔχει ὕψος 1.40, πλ. 0.37 - 0.395, πάχ. 0.13 μ. Ὑψ. γρ. 0.02 - 0.024 μ. Στὸ κείμενο προστίθενται δύο στίχοι ἀκόμη:

Παρθενίς

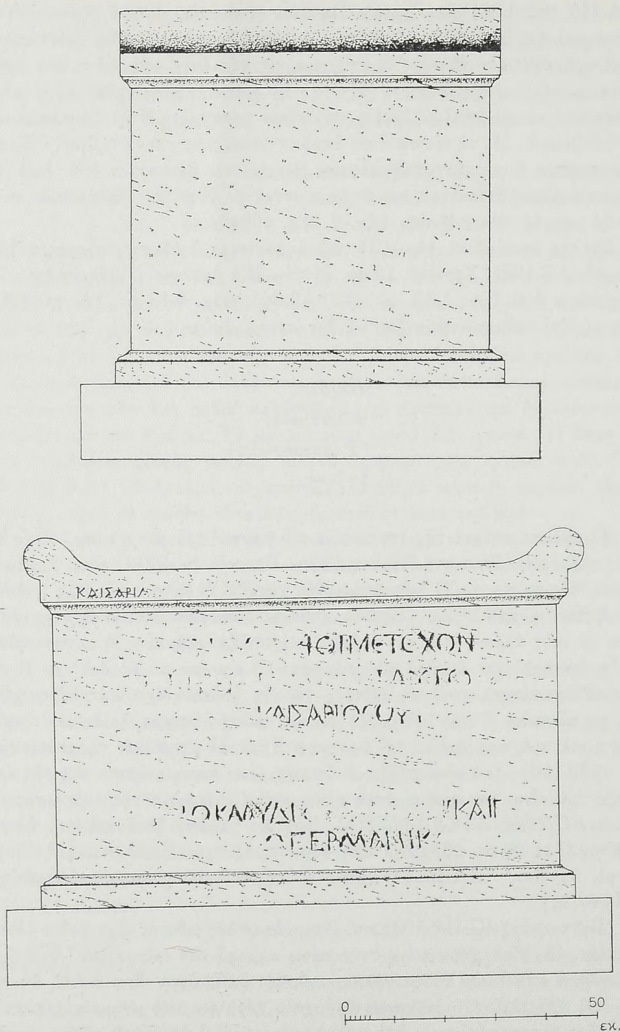
Φιλιστίωνος

[Ρ]αμνουσί[ο]υ

[Υ]νῆ

3. Ὁ πρῶτος στίχος τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ θρόνου τοῦ μικροῦ ναοῦ (IG II² 4638) ποὺ ἀφιερώθηκε στὴ Νέμεση (Ἐθν. Μουσεῖο ἀρ. 2673) εἶναι χαραγμένος γιὰ δευτέρη φορά. Ὁ λιθουργὸς εἶχε χαράξει ὁλόκληρη τὴ λέξη ἢ ὅποια κατελάμβανε ὥρο 0.265 μ. Ἐπειδὴ, φαίνεται, θεώρησε ὅτι δὲν εἶχε ἀρμονικὴ σχέση μὲ τοὺς ἄλλους δύο, τὸν ἔσβησε καὶ τὸν ξαναχάραξε. Ἀπὸ τὴν πρώτη χάραξη διατηροῦνται ἀμυδρά τὰ γράμματα Ν ε μ σ ε ι. Τὸ δεύτερο Ε ποὺ λείπει ἐδῶ συνέπεσε κατὰ τὴ δευτέρη χάραξιν ἢ ὅποια ἔχει καταλάβει ὥρο 0.16, μὲ τὸ τρίτο Ε τῆς λέξης. Τὸ Σ τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς δηλώνει καὶ ὁ Gandy στὸ πρόχειρο σχέδιο τοῦ θρόνου στὸ τετράδιο σχεδίων τῆς ἀνασκαφῆς (ΑΕ 1979, 46). Στὸ ἴδιο σχέδιο ὁ Gandy δίνει πανομοιότυπο καὶ τῆς ἐπιγραφῆς ποὺ εἶναι χαραγμένη στὴν πάνω στενὴ ἐπιφάνεια τῆς ἀνάκλισης τοῦ θρόνου: ΕΠΙΘΕΙΕΙΑΣΚΑΛΙΣΤΟΣ. Τὸ ἴδιο κείμενο δίνει καὶ στὸ ἡμερολόγιό του (β.π. 50 στ. 167) ἐνῶ στὴ δημοσίευσή του (Uned. Antq.² Chapt. VII pl. 5) δίνει ΚΑΛΛΙΣΤΟ. Στις νεώτερες δημοσιεύσεις συμπληρώνεται *Καλλιστο[ῦς]*.

4. Ἡ ἐπιγραφὴ IG II² 4003 ποὺ θεωρήθηκε ὅτι πιθανὸν εἶχε χαθεῖ (Pouilloux ἀρ. 45) εἶναι χαραγμένη στὴν πάνω παρυφὴ τοῦ τρίτου ἀπὸ Ἀνατολῶν κατὰ ὥραν σπονδύλου τοῦ μεγάλου ναοῦ, ὕψ. 0.92, διαμ. ἄνω 0.703, ὕψ. γρ. 0.02, καὶ ἀποτελεῖ τὸ μόνον γνωστὸ ἀρχαῖο χάραγμα στὸ μνημεῖο. Ὁ σπόνδυλος εἶχε μετακινηθεῖ πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια καὶ ἡ ἐπιγραφὴ εἶχε καταστρεῖ

Εἰκ. 9. Ὁ βωμὸς τοῦ αὐτοκράτορα Κλαυδίου.

άθραα (Wrede, Attische Mauern, πίν. 18). Στις 8 Σεπτεμβρίου 1981 τοποθετήθηκε πάλι στη θέση του.

5. Στην προηγούμενη έκθεση ανακοινώθηκε ότι η έπιγραφή IG II² 2493 που νομιζόταν ότι προερχόταν από το Σούνιο, άνήκε στον Ραμνούντα. Νέα εύρηματα και ταυτίσεις αποδεικνύουν ότι και η έπιγραφή IG II² 2494, και αυτή από το Σούνιο κατά τη βιβλιογραφία, εύρημα δῆθεν των εκεί άνασκαφών, προέρχεται από το ιερό τῆς Νέμεσης. Στο κομμάτι του 'Επιγραφικού Μουσείου 4225 (IG II² 2494) κόλλησαν τὰ κομμάτια τῆς αποθήκης Ραμνούντος άρ. 38, 209 και 445 που προέρχονται από την έρευνα των χωμάτων τῆς άνασκαφῆς Στάη. 'Η νέα έπιγραφή, που θα δημοσιευθεῖ από τον κ. Jameson, άποτελεῖ τὸ κάτω μέρος τῆς στήλης IG II² 2493 με τὴ μίσθωση τῆς 'Ερμης. 'Ηδη ὁ κ. Jameson εξέφρασε κάποιες ύπόνοιες για τὴν ἀληθινὴ προέλευση τῆς 2494 ('Αρχαιογνωσία, I, 1980, 228 και σημ. 3). Με τὴ νέα ταύτιση ἡ λατρεία τοῦ 'Απόλλωνος Λυκείου που ἀναφέρεται στὴ μίσθωση 2494, ἀνήκει στο Ραμνούντα, ὅπως και τοῦ Διὸς 'Ερκείου και πιθανῶς τῆς 'Αρτέμιδος που ἀναφέρονται μετὰ τὸν 'Απόλλωνα στὴν ἴδια έπιγραφή στο θραῦσμα 209.

6. Μεταφέρθηκε προσωρινά στο Ραμνούντα ἡ έπιγραφή EM 4211 (Pouilloux, La Forteresse άρ. 2) στὴν ὁποία συγκολλήθηκαν δυὸ ἐνεπίγραφα κομμάτια (άρ. 211) και τὸ πίσω μισό. Τὸ σύνολο άποτελεῖ βάθρο από ντόπιο μάρμαρο (ἔχι 'Υμηττοῦ) ὕψ. 0.535, πλ. 0.42, πάχ. 0.24 μ. Στὴν πάνω ἐπιφάνεια σώζει ὀρθογώνιο τόρμο 0.115 x 0.165, βάθους 0.04. Με τὶς νέες συγκολλήσεις ἐπιβεβαιώνεται ἡ προέλευση τῆς έπιγραφῆς τὴν ὁποία εἶχε ὑποθέσει ὁ Pouilloux (ἔ.π. σ. 108). Τὸ ἀνάθημα που ἦταν ἱδρυμένο στο βάθρο ὑποθέτω πὼς ἦταν ἐρμαϊκὴ στήλη.

ΓΛΥΠΤΑ ΤΟΥ ΡΑΜΝΟΥΝΤΟΣ

1. Σὲ προηγούμενο δημοσίευσμά μου (AE 1979, 68-69 άρ. 21) ἀπέδειξα, με τὴ βοήθεια νέου έπιγραφικοῦ εύρηματος, πὼς ὁ 'Ερμῆς άρ. 313 τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου (IG II² 3105) χρονολογεῖται στο 333/32 π.Χ. κι ἔτσι δὲν ὑπάρχει πλέον θέμα χρονολόγησής του, με τεχντροποικὰ κριτήρια στον 3ο αἰ. (Σ. Καρούζου, Συλλογὴ Γλυπτῶν, 168) ἢ ἀκριβέστερα στὰ μέσα τοῦ 3ου αἰ. (B. Ashmole, Netherlands Year-book for History of Art 1954, 98). Φέτος ἀποδείχτηκε ὅτι τὸ κεφάλι νέου άρ. 317 τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου κολλάει σὲ τετράγωνη στήλη τοῦ Ραμνούντος (άρ. 164), ὅπως εἶχε ἤδη ὑποθέσει ἡ Harrison (Agora XI, 126). Τὸ γλυπτό άποτελεῖ τώρα τετράγωνη ἐρμαϊκὴ στήλη από πεντελικὸ μάρμαρο ὕψ. 0.89, πλ. κατ' ἀποκατάσταση 0.18 (σῶζ. 0.165), βάθ. 0.13 ἡ ὁποία άποτελεῖται από τρία κομμάτια. Καταλήγει ἄνω σὲ κεφαλὴ νεανίου με σπασμένη τὴ μύτη και κοντὰ μαλλιά που δένονται με ταινία. 'Από τὸ σῶμα τῆς στήλης λείπει από τὸ ἀριστερὸ πλευρό, σ' ὀλόκληρο τὸ ὕψος τῆς, κομμάτι πάχους 0.015 ὅπως και τὰ χέρια. Στὴν πρόσθια ἐπιφά-

νεια ὑπάρχει τόρμος διαμ. 0.014, βάθ. 0.02 καὶ γύρω ἀπὸ αὐτὸν βάθυνση γιὰ τὴν ἐμπέδωση στὴ στήλῃ τοῦ χαλκοῦ ὄργάνου (πίν. 100β).

2. Τοῦ μεγάλου ἀναγλύφου τῶν λαμπαδηδρόμων, εὐρήματος τοῦ Gandy (ΠΑΕ 1976, 52 ἀρ. 13) μεταφέρθηκε ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο στὸ Ραμνούντα τὸ τμῆμα ἀναγλύφου ἀρ. 2331 ποὺ εἶχε ἀποδειχθεῖ ἀπὸ τὸν B. Ashmole ὅτι ἀποτελοῦσε μέρος του (AJA 66, 1962, 234 - 235 πίν. 59). Στὸ κομμάτι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου κόλλησε μέρος ἀνδρικοῦ κορμοῦ ἀρ. 457 ποὺ βρέθηκε παλιότερα στὸ ἀνώτερο στρῶμα τοῦ τετραγώνου Α 3 τοῦ Ἱεροῦ. Ταυτίστηκαν ἐπίσης ἀρκετὰ κομμάτια τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν τὸ δεξιὸ μέρος τοῦ ἀναγλύφου τοῦ ὁποίου ἔχουμε πλέον καὶ τὸ πέρας. Τὸ σύνολο ἔχει τώρα τὸν ἀριθμὸ 530 (πίν. 101).

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

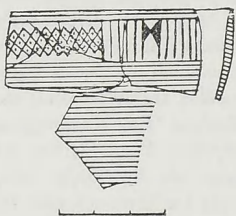
Ἡ ἀνασκαφή πραγματοποιήθηκε καὶ φέτος μὲ τὴν ἐνεργὸν συμμετοχὴ τῶν τεταρτοετῶν φοιτητριῶν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Πολυξένης Ἀραχωβίτη, Παρασκευῆς Λεμπιδάκη καὶ Στέλλας Ραυτοπούλου, ποὺ ἀποτελοῦν ἐδῶ καὶ τρία χρόνια τοὺς μόνιμους καὶ πεπειραμένους πιά συνεργάτες μου. Πῆραν ἀκόμη μέρος ἡ πτυχιούχος τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Τμήματος Ἀφροδίτη Παπαδοπούλου, καθὼς ἐπίσης ἡ φοιτήτρια τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ζυρίχης Ἐφη Κασάπογλου, ὁ φοιτητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Salzburg Ἀγγελος Ριτσώνης καὶ γιὰ σύντομο διάστημα ὁ πτυχιούχος τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Βρυξελλῶν Ἀλέξανδρος Μαζαράκης. Τὸ γενικὸ σχέδιο τῆς ἀνασκαφῆς ὀφείλεται στὸ φίλο καὶ ταλαντοῦχο ἀρχιτέκτονα Δῆμο Σβολόπουλο, ἐνῶ τὰ ἐπὶ μέρους σχέδια στὴν Εὐῆ Λεμπιδάκη. Οἱ φωτογραφίες εἶναι ἔργο τοῦ παλίου καὶ πολύτιμου συνεργάτη Βασίλη Σταματόπουλου. Ὁ ἔφορος ἀρχαιοτήτων Εὐβοίας κ. Π. Καλλιγᾶς καὶ τὸ φυλακτικὸ προσωπικὸ τοῦ Μουσείου τῆς Ἐρέτριας ἔκαναν ὅ,τι τοὺς ἦταν δυνατό γιὰ νὰ διευκολύνουν τὸ ἔργο μας στὸ ὑπαιθρο καὶ τίς ἀποθήκες. Θερμὲς εὐχαριστίες ἀπευθύνω κι ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ στὸν ἀγαπητὸ φίλο Andreas Tuor, γραμματέα τῆς Ἑλβετικῆς Σχολῆς γιὰ τὴν ἀμέριστη συμπαράσταση. Τὸ τραγικὸ ἀτύχημα ποὺ τοῦ συνέβη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς καὶ λίγο ἔλλειψε ν' ἀποβεῖ μοιραῖο γιὰ τὴ ζωὴ του, ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὸ ζῆλο καὶ τὴν προθυμία του νὰ μᾶς βοηθήσει.

Δυτικὸς Τομέας

Στὸ Δυτικὸ τομέα συνεχίστηκε κατ' ἀρχὴν καὶ ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ μεγάλου ΥΓ ἀποθέτη-βόθρου στὸ νότιο καὶ νοτιοδυτικὸ τμήμα του, κυρίως μέσα στὸ χωρὸ Β, καὶ ἐν μέρει στὸ Δ (πίν. 102)¹. Ἡ ἐπίχωσή του παρουσίαζε τίς ἴδιες χαρακτηριστικὲς στρώσεις ὑλικῶν, ποὺ παρατηρήσαμε καὶ πέρσι (πηλόχωμα, ἄμμος, λιθάρια ἀκανόνιστα μικροῦ καὶ μέτριου μεγέθους, χαλίκια). Ἐντονότερη ἦταν ἐδῶ ἡ παρουσία μαζῶν ἀργίλου. Δὲν ἔλειπαν καὶ τὰ ὅσα τῶν ζώων. Ἡ κεραμικὴ περιελάμβανε πολυάριθμα μικροτεμαχισμένα

1. Βλ. ΠΑΕ 1981, 146 κέ., εἰκ. 5 καὶ παρένθ. πίν. Ζ'.

ὅστρακα τροχήλατων καὶ γραπτῶν ἀγγείων διαφόρων σχημάτων καὶ μεγεθῶν καὶ ἐλάχιστα χειροποίητα μὲ ἐγχαράξεις τοῦ τέλους τοῦ 8ου καὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Ὅρισμένα δείγματα εἰκονίζονται στὸν πίν. 103α. Σημειώνουμε καὶ πάλι τὴν εὕρεση κυκλικὰ κοιμένων ὀστράκων (πίν. 103α, κάτω δεξιά), ποὺ ἡ χρῆση τους μᾶς εἶναι ἀγνωστὴ. Ἀπαντοῦν πάντως συχνὰ σὲ ΥΓ στρώματα στὴν Ἐρέτρια, εἶναι φτιαγμένα ἀπὸ θραύσματα μεγάλων κυρίως, τροχήλατων ἀγγείων καὶ τὰ μεγέθη τους ποικίλλουν. Τὰ θεωροῦμε παιδικὰ παιχνίδια (ἀμάδες), χωρὶς νὰ ὑπάρχουν ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα γι' αὐτό. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ συγχρονικοὺς συσχετισμοὺς παρουσιάζει μικρὸ θραῦσμα

Εἰκ. 1. Πρωτοκορινθιακὴ κοτύλη
(σχ. Ε. Λεμπιδάκη).

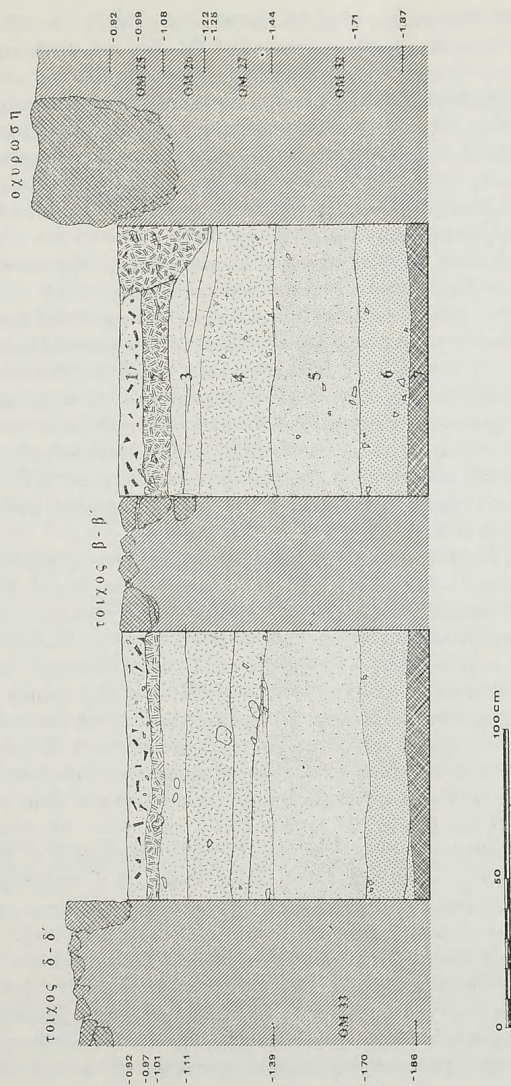
πρώτης πρωτοκορινθιακῆς κοτύλης, ποὺ ἦρθε νὰ προστεθεῖ σὲ τέσσερα ἄλλα συνανήκοντα ἀπὸ τὸ ἴδιο εἰσηγμένο ἀπὸ τὴν Κόρινθο ἀγγεῖο, ποὺ βρέθηκαν πέρσι μέσα στὸν ΥΓ ἀποθέτη-βόθρο (εἰκ. 1)¹.

Στὰ ΝΔ τοῦ χώρου Ζ ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε σὲ βάθος μὲ τὴν ἐλπίδα ἀποκάλυψης ΥΓ ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων. Ἱχνη κτίσματος δὲν βρέθηκαν, βεβαιώθηκε ὥστόσο σὲ βάθος 1.11 μ. ἡ παρουσία δαπεδόστρωσης ἀπὸ ἀκανόνιστα χαλίκια, πάνω σὲ στῶμα πηλοχώματος, πάχους 15 - 18 ἐκ. μὲ ἀφθονή χαρακτηριστικὴ κεραμικὴ τέλους 8ου - ἀρχῶν 7ου π.Χ. αἰ. (πίν. 103β), Ἱχνη ὀργανικῶν οὐσιῶν σὲ ἀποσύνθεση, λίγα ὅσα ζῶνα καὶ διάσπαρτα καρβουνάκια. Εἶναι φανερό ὅτι βρισκόμαστε σὲ χώρὸ κατοίκησης.

Στὸν χώρο θ κρίθηκε σκόπιμο νὰ ἀνασκαφοῦν δύο δοκιμαστικὲς τομὲς (Α-Α1), ἐκατέρωθεν τοῦ τοίχου β - β', σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐσωτερικὴ παρεῖα τῆς ΥΓ ὀχύρωσης ἀνατολικά καὶ μὲ τὸ τοῖχο δ - δ' δυτικά (πίν. 104). Οἱ τομὲς αὐτές, προχώρησαν ὡς βάθος 1.86 μ., ὡς τὴν ἀποσθαιρωμένη δηλαδὴ ἐπιφάνεια τοῦ γνωστοῦ μας ἀπὸ ἄλλες τομὲς συμπαγοῦς παλαιοεδαφούς ἐρυθρογῆς (terra rossa), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τὸ φυσικὸ, «παρθένο» ἔδαφος τοῦ ἐρετριακοῦ χώρου, τουλάχιστον γιὰ τὰ γεωμετρικὰ καὶ πιθανῶς καὶ γιὰ τὰ πρωτογεωμετρικὰ χρόνια. Πάνω στὸ παλαιοεδαφὸς αὐτὸ ἐπικάθονται τρεῖς ἐπάλληλες στρώσεις φυσικῶν ἐπιχώσεων, πάχους ἀπὸ 15 ὠς 30 ἐκ. περίπου ἢ καθε μιά. Εἶναι ὅλες χαλικώδεις (ἀμμόδεις) μὲ μειούμενη πρὸς τὰ κάτω συνεκτικότητᾳ (εἰκ. 2). Τὸ ἀνώτερο τρίτο στῶμα ἐπίχωσης περιέχει περισσότερη ἄργιλο καὶ εἶναι πιὸ συμπαγὲς ἀπὸ τὰ ἄλλα, τὸ κατώτερο πρῶτο εἶναι τελείως χαλαρὸ καὶ ὑγρό. Μέσα στὶς τρεῖς αὐτές στρώσεις φυσικῶν ἐπιχώσεων βρέθηκαν λίγα

1. Πρβ. J. P. DESCOEUDRES, Eretria VI (1978) 14 κέ., παρένθ. πίν. I. C. W. NEEFT, BABesch 50, 1975, 98: κοτύλη μὲ chevrons.

Εικ. 2. Βόρεια ύψη τομής Α-Α1 χώρου θ. 1: Στρώμα καταστροφής τοίχου β-β'. 2: Πηλόχωμα. 3-6: Στρώματα φυσικών αποθέσεων. 7: Παλαιότερος έρυθρογής (Ε. Λεμπιδάκη - Σ. Κυρίτση).

δοστρακα μικρῶν διαστάσεων, φθαρμένα καὶ κυλισμένα (πίν. 105α: OM 26, 27, 32). Τὸ πρὸς τὰ πάνω χρονολογικὸ τους ὄριο δὲν εἶναι δυνατό νὰ καθοριστεῖ μὲ ἀκρίβεια. Τὰ νεώτερα πάντως δοστρακα, ποὺ χρονολογοῦν καὶ τὸ σχηματισμὸ τῶν φυσικῶν ἐπιχώσεων, κατεβαίνουν ὡς τὰ ΥΓ χρόνια (τέλη 8ου - ἀρχὴς 7ου π.Χ.). Πάνω στὴν τελευταία (τρίτη) στρώση φυσικῆς ἐπιχώσης ἐπικαθόνται δύο ὡς τρία λεπτὰ ἐπάλ्लηλα στρώματα λεπτόκοκκης ἄμμου καὶ ἀργίλου μὲ κλίση πρὸς Α (ἀποτέλεσμα περιόδου χαμηλῶν βροχοπτώσεων(;) λιμνάζματος νερῶν(;) ξηρασίας(;), συνολικοῦ πάχους 10 - 20 ἐκ., ἐνῶ πάνω σ' αὐτὰ ἔχει θεμελιωθεῖ ὁ τοῖχος β - β' (εἰκ. 2).

Μέσα στὸ ἀνώτατο στρώμα πάχους 5 ἐκ. περίπου ζωῆς καὶ καταστροφῆς (δὲν διακρίναμε διαχωριστικὸ ἐπίπεδο δαπέδου ἀνάμεσά τους) τοῦ τοίχου β - β' βρίσκουμε ἄφθονη κεραμικὴ τοῦ γνωστοῦ χαρακτηριστικοῦ ἐρετριακοῦ τύπου τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων καὶ πάλι. Ὅρισμένα δείγματα εἰκονίζονται στὸν πίν. 105α, OM 24. Ἐπομένως καὶ ὁ τοῖχος β - β', ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ἀρχικὰ πιστέψαμε, χρονολογεῖται στὰ τέλη 8ου π.Χ. αἰ. καὶ ὄχι νωρίτερα.

Πάνω στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ τοίχου β - β' θεμελιώνεται τὸ κτίσμα δ - δ' (ὅπου ὁ σκύφος μὲ τὸ χρυσάφι), ποὺ θὰ πρέπει ἔτσι νὰ χρονολογηθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Στὴν ἴδια περίοδο θεμελιώνεται καὶ ἡ ΥΓ ὀχύρωση, ὅπως δείχνει ἡ τάφρος θεμελίωσής της, ποὺ τέμνει τὰ στρώματα ζωῆς-καταστροφῆς τοῦ τοίχου β - β' (εἰκ. 2).

Στὸ χώρο Ι, βορειότερα, ἀνασκάφηκε δοκιμαστικὴ τομὴ (πίν. 105β), ποὺ προχώρησε ὡς βάθος 1.72 - 1.82 μ., ὡς τὴν ἀποσαθρωμένη δηλαδὴ καὶ πάλι ἐπιφάνεια τοῦ παλαιοεδάφους ἐρυθρογῆς. Οἱ ἁμώδεις στρώσεις φυσικῆς ἐπιχώσης πάνω στὸ παλαιοεἶδος ἀπαντοῦν καὶ ἐδῶ (εἰκ. 3) μὲ τὴ διαδοχὴ ποὺ παρατηρήθηκε στὴν τομὴ Α - Α1 τοῦ χώρου θ. Τὸ συνολικὸ πάχος τους φθάνει τὰ 65 ἐκ. περίπου (-1.12 ἕως -1.70 μ.). Πάνω σ' αὐτὰ ὡς τὴν ἐπιφάνεια τῆς τομῆς ἀκολουθοῦν δέκα ὡς δώδεκα ἐπάλ्लηλα λεπτὰ ἀνισοπαχῆ καὶ σκληρὰ στρώματα ἄμμου, ποὺ τὰ περισσότερα ἐπικαλύπτονται ἀπὸ ἀργιλικὸ σκληρὸ ἐπίπαγο καὶ παρουσιάζουν ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ ΝΑ. Εἶναι παρόμοιαις ὕψους μὲ τὰ δύο λεπτὰ στρώματα ποὺ παρατηρήσαμε κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο β - β'. Ἡ δημιουργία τῶν λεπτῶν αὐτῶν ἐπάλ्लηλων στρωμάτων ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ βάθος -10 ἐκ. καὶ φθάνουν ὡς βάθος -1.10/1.12 μ. περίπου, πρέπει νὰ ὀφείλεται σὲ φυσικὰ ἐπίσης αἰτία, ὅπως καὶ ἡ δημιουργία τῶν τριῶν παχύτερων υποκείμενων στρωμάτων. Εἶναι ἴσως ἀποτέλεσμα περιόδου χαμηλῶν βροχοπτώσεων (ξηρασίας), κατὰ τὶς ὁποῖες τὰ νερὰ τῆς βροχῆς λιμνάζουν κατὰ τόπους, ἐνῶ τὰ ὑλικά ποὺ μεταφέρουν (χῶμα, χαλίκια, ἄμμος, ἄργιλος) κατακάθονται καὶ σχηματίζουν τὶς λεπτὲς ἐπάλ्लηλες στρώσεις, τῶν ὁποίων ἡ πάνω ἐπιφάνεια σκληρύνεται καὶ παίρνει τὴ μορφή ἐπίπαγου. Ἡ δημιουργία τέλους τῶν ἐπάλ्लηλων αὐτῶν φυσικῶν στρωμάτων, σύμφωνα μὲ τὴν κεραμικὴ ποὺ περιεῖχαν καὶ ποὺ μαζεύτηκε προσεκτικὰ σὲ τέσσερις διαδοχι-

κές ομάδες: 35, 36, 38 και 47 (πίν. 106α και εικ. 3), χρονολογείται στα τέλη του 8ου - αρχές 7ου π.Χ. αί. Μέσα στην ομάδα 47 του κατώτατου φυσικού αμμόδους χαλαρού στρώματος βρέθηκε κι ένα θραῦσμα από τὸν ὄμο πρόχου με διακόσμηση ὁμόκεντρων ἡμικυκλίων (πίν. 106α, πρῶτο κάτω ἀριστερά), πού μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ με παραδείγματα ἀπὸ τὰ νεκροταφεῖα στὸ Λευκαντὶ τῆς ὕστερης Πρωτογεωμετρικῆς - Ὑποπρωτογεωμετρικῆς I περιόδου. Ἡ παρουσία πρῶιμης κεραμικῆς τοῦ 9ου π.Χ. αἰ. μέσα στην κατώτατη φυσικὴ ἐπίχωση μαζί με ΥΓ ὄστρακα δείχνει ὅτι ὑπῆρχαν πάνω στὸ παλαιοέδαφος ἐρυθρογῆς καὶ κατάλοιπα (κτίσματα ἢ τάφοι) τῆς ὕστερης ΠΓ περιόδου, τὰ ὁποῖα παρασύρθηκαν καὶ ἐναποτέθηκαν στην ἐπίχωση κατὰ τὴν ΥΓ περίοδο. Σὲ τέτοια πρωτογεωμετρικὰ κατάλοιπα ἀνήκει ὁ πρῶιμος γεωμετρικὸς ἀμοφορίσκος ἀπὸ τὸ χῶρο Δ¹, καθὼς καὶ ἀριθμὸς ΠΓ ἀγγείων, πού βρέθηκαν σὲ βαθιὰ τομὴ μέσα σὲ στρώμα ἐρυθρογῆς στὰ βόρεια τοῦ ναοῦ τοῦ 'Απόλλωνος².

Παρόμοιες μορφῆς καὶ σύστασης στρώματα τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. παρατηρήθηκαν ἀπὸ τὴ Μιράντα Χατζιώτη στην 'Ακαδημία Πλάτωνος. 'Αποδίδονται κι ἐκεῖ σὲ περίοδο ξηρασίας. Ἡ ἀποξήρανση καὶ ἡ ἐπίχωση τῶν πηγαδιῶν τῆς ἀγορᾶς τῶν 'Αθηνῶν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ (τέλος 8ου - ἀρχές 7ου π.Χ. αἰ.) ἀποδίδεται σὲ παρόμοια αἵτια περιόδου ξηρασίας³. Φαίνεται τελικὰ πιθανὸ ὅτι ἡ παρακμὴ καὶ ἐγκατάλειψη τοῦ ΥΓ οἰκισμοῦ τῆς 'Ερέτριας στὶς ἀρχές τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. δὲν πρέπει ν' ἀποδοθεῖ μόνο στὸν Ἀηλάντιο πόλεμο, ὅπως ὑποθέσαμε παλαιότερα⁴, ἀλλὰ καὶ σὲ σιτοδεία, συνεπακόλουθο περιόδου ξηρασίας.

Μέσα στὰ τρία ἀνώτατα λεπτὰ στρώματα, στὸ ΒΔ ἄκρο τῆς τομῆς τοῦ χώρου I, ἔχει ἀνοιχθεῖ ἡ τάφος θεμελίωσης τοῦ τοίχου ε-ε' (πίν. 106β, εικ. 3), ὁ ὁποῖος ἔχει κατεύθυνση ΝΔ - ΒΑ. Εἶναι χτισμένος ἀπὸ ἀκανόνιστες ἀσβεστολιθικὲς πέτρες μεγάλου σχετικὰ μεγέθους, χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα με ὑποθεμελίωση ἀπὸ μικρότερες πέτρες σὲ μία ὡς δύο σειρές. Κατασκευαστικὰ παρουσιάζει ἀναλογίες με τὴν τοιχοδομὴ τῆς ΥΓ οχύρωσης, βρίσκεται ὡστόσο κατὰ 70 ἐκ. περίπου ψηλότερα καὶ ἡ χρονολόγησή του εἶναι ἀβέβαιη. Τὰ στρώματα ἀπλῶς, μέσα στὰ ὁποῖα εἶναι θεμελιωμένος ἔδωσαν, ὅπως σημειώσαμε, τὴ

1. ΠΑΕ 1976, 76, πίν. 39α.

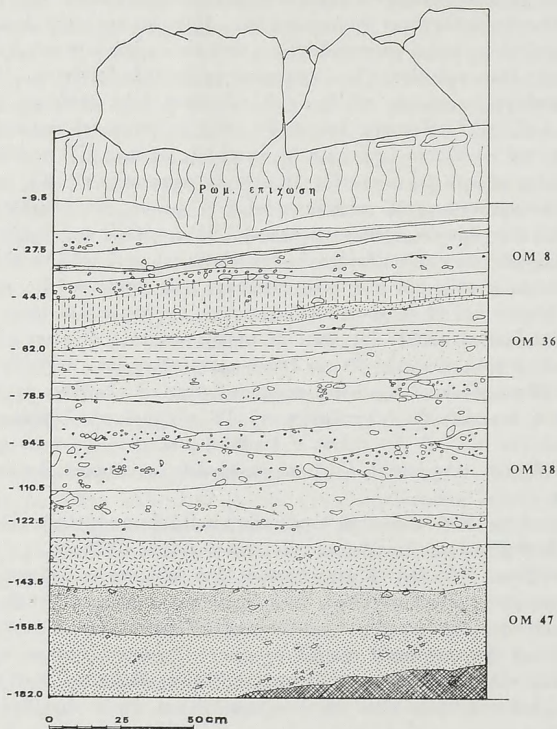
2. AntK 24, 1981, 83. CL. KRAUSE, Zur städtebaulichen Entwicklung Eretrias, AntK 25, 1982 (2), 139.

3. Agora VIII, 108. Πρβ. M. LANGDON, Sanctuary of Zeus on Mount Hymettos, Hesp. Suppl. XVI, 1976, 89 κέ., σημ. 49. Ἡ αὐξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν προσφορῶν στὸ Δία Ὁμῆριο τοῦ Ὑμητοῦ στὰ τέλη τοῦ 8ου π.Χ. αἰ. ἀποτελεῖ ἴσως ἐνδειξὴ ἰδιαίτερης ἀνάγκης γιὰ βροχὴ, ὥστε ν' ἀποτραπεί σιτοδεία. Ἡ Ἀττικὴ με τὴν ἀπέναντι Εὐβοία ἀποτελοῦν μιὰ κλιματολογικὴ ἐνότητα, ἔτσι ἡ «θεωρία τῆς ξηρασίας» τοῦ J. Camp, ἀν ἰσχύει γιὰ τὴν Ἀττικὴ ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν Εὐβοία.

4. ΠΑΕ 1980, 88. P. THEMELIS, An 8th c. Goldsmith's Workshop at Eretria, Proc. of the 2nd Int. Symp., ed. R. Hägg (Στοχόλμη 1983) 157 κέ.

γνωστή μας κεραμική τῶν ἀρχῶν τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. (πίν. 106α, ομάδα 35).
 Ἕνα θραῦσμα ἀπὸ βάση σκύφου τοῦ 6ου π.Χ. αἰ. τῆς ἴδιας ομάδας 35 (πίν.

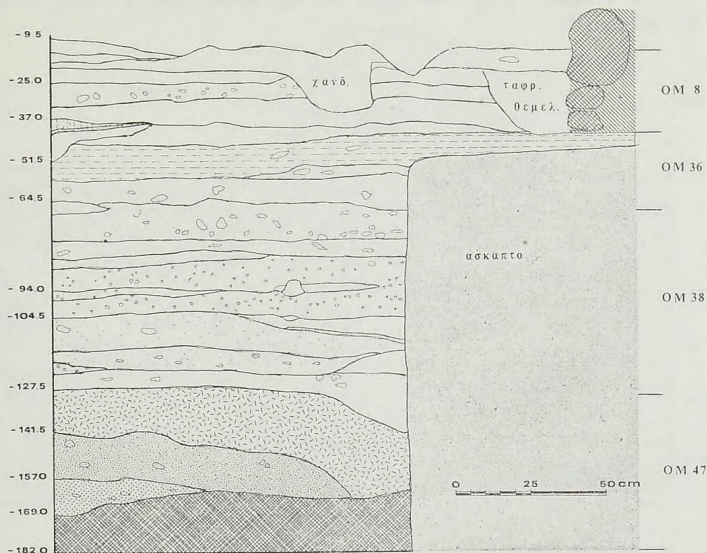

Είκ. 3. α. Νότια ὄψη τομῆς χώρου Ι. Στρωματογραφία φυσικῶν ἀποθέσεων. β. Δυτική ὄψη χώρου Ι. Στρωματογραφία φυσικῶν ἀποθέσεων (Ε. Λεμπιδάκη - Σ. Κυρίτση).

106α, δεύτερο ἀπὸ ἀριστερά) δείχνει ὅτι ὁ τοῖχος ε - ε' χρησιμοποιήθηκε πιθανῶς καὶ κατὰ τὸν 6ο π.Χ. αἰώνα.

Πάνω στὸν τοῖχο ε - ε' σώζεται τμῆμα μεταγενέστερου τοῖχου (πίν. 105β) παρόμοιου κατασκευαστικὰ μὲ τὴν τοιχοδομία τοῦ ἐλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος νοτιότερα, τοῦ ὁποῖου ὁ ΒΑ ἐξωτερικὸς τοῖχος ἐδράζεται ἀντίστοιχα πάνω στὴν ΥΓ ὀχύρωση.

Στὸ χῶρο *H* καθαρίστηκαν ἐπιμελῶς ὁ πυθμένος καὶ τὰ τοιχώματα τοῦ φρεατόσχημου ἀποθέτη (πίν. 102), πού μᾶς ἔδωσε πέρσι ἀξιόλογα δείγματα μελανόμορφης καὶ ἐρυθρόμορφης κεραμικῆς τοῦ τέλους τοῦ 6ου καὶ τῶν ἀρ-

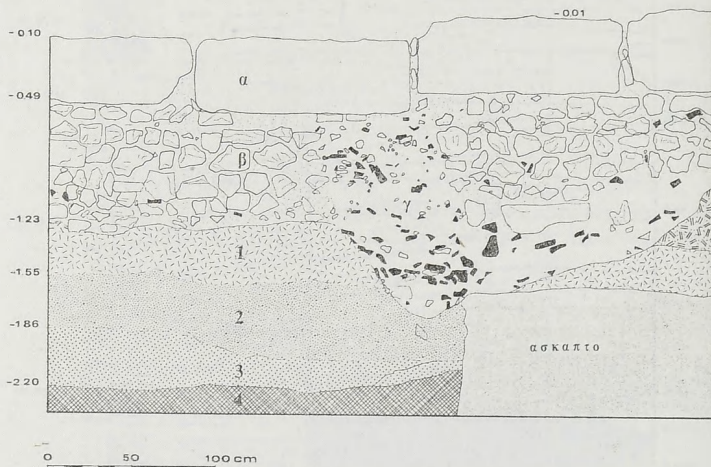
3β

χῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. μαζί με εἰδῶλια γυναικείων μορφῶν¹. Βρέθηκαν καὶ φέτος λίγα ἀκόμη θραύσματα γραπτῶν ἀγγείων τῆς ἴδιας περιόδου καὶ τὸ πρόσωπο ἐνὸς εἰδωλίου γυναίκας με ἔχνη ἐπιχρίσματος, αὐστηροῦ ρυθμοῦ (πίν. 114α).

'Ανασκάφηκε ἐπίσης καὶ ὁ παρακείμενος τριγωνικὸς χῶρος Δ ὡς τὸ παρθένο παλαιοῦδαφος ἐρυθρογῆς, πού ἔδω ἀπαντᾷ σὲ βάθος 2.20 μ. λόγῳ τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους πρὸς Ν. Ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι σχεδὸν ὀριζόντια καὶ στέρεη. Στὴ βόρεια γωνία τοῦ χώρου, ψηλότερα, ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τῆς περιφέρειας τοῦ ΥΓ ἀποθέτη-βόθρου. Ἐπάνω στὸ παλαιοῦδαφος ἐρυθρογῆς ἐπικαθόνται τὰ γνωστά μας τρία ἀμμόδη στρώματα φυσικῶν ἐπιχώσεων (εἰχ. 4), πού περιέχουν λίγα μὲν ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα ἀγγείων τέλους 8ου - ἀρχῶν 7ου π.Χ. αἰ. Ἡ βαθιὰ ὑποθεμελίωση τοῦ τοίχου τοῦ ρω-

1. ΠΑΕ 1981, 151 κέ., πίν. 111 - 115.

μαΐκοῦ τεμένους καὶ ἡ παρουσία ἀποθετῶν (τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.) ποὺ προχωροῦν βαθιὰ ὥς καὶ τὸ δεύτερο στρώμα φυσικῆς ἐπίχωσης (εἰκ. 4) κατέστρεψαν ὑπερκεείμενα ΥΓ στρώματα «ζωῆς» καὶ τὸν τοῖχο τῆς ἀψίδας τοῦ ΥΓ κτίσματος γ - γ', ποὺ μέρος του εἶχε ἀποκαλυφθεῖ στὴ ΝΑ γωνία τοῦ χώρου Η².

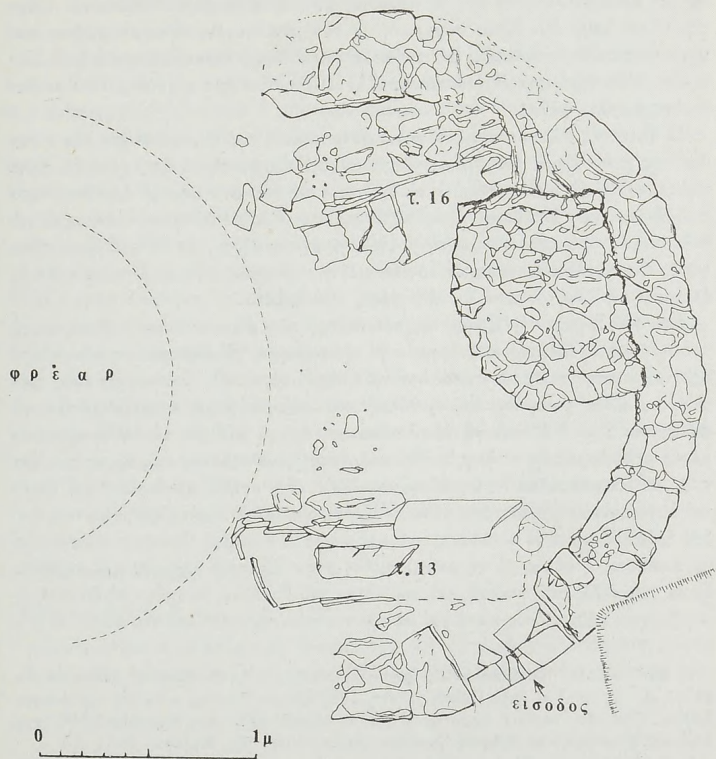
Εἰκ. 4. Δυτικὴ ὄψη χώρου Δ. α - β: θεμελίωση ρωμαϊκοῦ τεμένους. γ: κλασσικὸς ἀποθέτης.
1 - 3: φυσικὰς ἀποθέσεις. 4: παλαιοέδαφος ἐρυθρογῆς (Ε. Λεμπιδάκη - Σ. Κυρίτση).

Τὸ κυκλικὸ κτίσμα

Σὲ ἀπόσταση 2.50 μ. ΒΑ ἀπὸ τὸν περίβολο τοῦ «ρωμαϊκοῦ τεμένους» (τετράγωνο ΑΑ1), πάνω στὸ ὁδόστρωμα καὶ στὸ μέσο τῆς διασταύρωσης εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1976 τμῆμα καμπύλου τοίχου σὲ ἐπαφῇ μὲ δύο καλυβίτες κεραμοσκέπαστους τάφους (13 καὶ 16) παλαιοχριστιανικῶν χρόνων. Ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε καὶ ολοκληρώθηκε φέτος καὶ ἔφερε στὸ φῶς τὸ ἀνατολικὸ μισὸ περίπου ἐνὸς κυκλικοῦ οἰκοδομήματος, μιᾶς θόλου διαμ. ἐξωτερικῆς 3.20 μ. Τὸ δυτικὸ μισὸ ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ σύγχρονο πηγάδι (εἰκ. 5, πίν. 107).

Ὁ σωζόμενος καμπύλος τοῖχος τῆς, ἔχει πλ. 0.30 - 0.40 μ. καὶ εἶναι χτισμένος μὲ ἀκανόνιστες ἀσβεστολιθικὲς πέτρες σὲ δύο παράλληλες σειρὲς χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα ποὺ φέρουν γέμισμα ἀπὸ μικρότερες. Οἱ παρειὲς εἶναι

Εἰκ. 5. Κάτοψη κυκλικοῦ ἑλληνιστικοῦ κτίσματος (Ε. Λεμπιδάκη).

ἀδρὰ δουλεμένες καὶ οἱ ὀφειές, ὅσο ἐπιτρέπει νὰ διακρίνουμε ἡ κακὴ διατήρηση, παρουσιάζουν ἀντιστοιχία μὲ τὴν τοιχοδομία τῶν πρώιμων ἑλληνιστικῶν οἰκοδομημάτων τοῦ χώρου. Σὲ τμήμα τῆς περιφέρειας, στὰ ΝΑ, καὶ στὸν ἄξονα ἀκριβῶς τῆς ἀρχαίας ὁδοῦ, φέρει ἄνοιγμα εἰσόδου πλ. 0.50 μ. (εἰκ. 5), ποὺ στὰ ὕστερα ρωμαϊκὰ χρόνια φράχθηκε μὲ τοιχάριο ἀπὸ θραύσματα κεραμιδιῶν

καὶ ὀπτοπλίνθων. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἔφερε στρώση ἀπὸ κροκάλες, ἡ ὁποία καταστράφηκε στὸ μεγαλύτερο μέρος της ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τάφους. Ἡ τάφος μάλιστα τοῦ βορειότερου τάφου 16 κατέστρεψε καὶ μέρος τοῦ τοίχου τῆς θόλου. Μεταξὺ τῶν τάφων ἀποκαλύφθηκε λιθόκτιστη βωμό-σχημη κατασκευὴ 0.70×1 μ. περίπου, ποὺ πατᾶ ἐν μέρει πάνω στὸν τοῖχο τῆς θόλου (εἰκ. 5). Εἶναι σύγχρονη μὲ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τάφους καὶ χρησιμοποιοῦνταν πιθανῶς ὡς τράπεζα ἐναπόθεσης προσφορῶν γιὰ τοὺς νεκροὺς. Μία παρόμοια εἶχε ἀνασκαφεῖ τὸ 1976, ἔξω ἀπὸ τὴ θόλο, 0.50 μ. βορειότερα (πίν. 107α).

Ἡ θέση τῆς θόλου στὸ μέσο τῆς διασταύρωσης καὶ ἡ τοποθέτηση τῆς εἰσόδου της στὸν ἄξονα τοῦ δρόμου δείχνουν κατ' ἀρχὴν τὴν ἄμεση χρονικὴ, ἀλλὰ καὶ λειτουργικὴ σχέση της μὲ τὸ δρόμο, ὁ ὁποῖος στὸ σημεῖο ἀκριβῶς αὐτὸ διευρύνεται καὶ διχάζεται πρὸς τὰ Β καὶ τὰ ΒΔ. Μολονότι τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα δὲν ἐπιτρέπουν ἀκριβῆ χρονολόγηση τῆς θόλου, ἐν τούτοις εἶναι προφανὲς ὅτι συνδέεται κατασκευαστικὰ μὲ τὴν κλασικὴ (4ος π.Χ. αἰ.) καὶ τὴν ἑλληνιστικὴ (3ος - 2ος π.Χ. αἰ.) φάση τοῦ δρόμου.

Στὸ νοῦ ἔρχεται ὁ Ἑρμῆς ὡς προστάτης τῶν στρατοκόπων καὶ κυρίως ἡ τρίμορφη θεὰ Ἑκάτη, ποὺ ἔφερε τὴν προσωνομία Ἐνοδία καὶ στηνόταν στὰ τρίστρατα μπροστὰ στὰ σπίτια γιὰ νὰ διώχνει τὸ κακὸ¹. Στὸ κέντρο ἐνὸς τρίστρατου εἶναι χτισμένη καὶ ἡ θόλος ποὺ ἀποκαλύψαμε. Οὐμίζουμε ὅτι σὲ ἀπόσταση 2 μ. ΝΔ ἀπὸ τὴ θόλο πάνω στὸ δρόμο βρέθηκε τὸ 1977 τὸ πάνω μέρος μιᾶς ἐρμαϊκῆς στήλης², ποὺ μολονότι χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. θὰ μπορούσε νὰ ὑποθέσει κανεὶς ὅτι εἶχε στηθεῖ μέσα στὴ θόλο, ἔστω καὶ ὕστερογενῶς³. Ὡστόσο οὔτε ὁ Ἑρμῆς οὔτε καὶ ἡ Ἑκάτη λατρεύονταν, ἀπ' ὅσο ξέρουμε, μέσα σὲ οἰκοδομήματα καὶ μάλιστα κυκλικὰ. Φαίνεται πιθανότερο νὰ συνδέεται ἡ θόλος μὲ τὴ μαρτυρημένη στὴν Ἑρετρία λατρεία τοῦ μεγάλου ἥρωα Ἑρακλῆ, τοῦ νικητῆ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ θανάτου, ποὺ εἶχε τὴ δύναμη ν' ἀποδιώχνει κάθε εἶδους κακὸ καὶ νὰ προστατεύει τὸ σπίτι καὶ τὴν οἰκογένεια⁴.

1. M. NILSSON, 'Ἑλληνικὴ λαϊκὴ θρησκεία, Μετάφρ. Ἰ. Θ. Κακριδῆ (Θεσσαλονίκη 1979), 6, 77, 88. Τοῦ ἴδιου Griech. Feste, 400: λατρεία Ἑκάτης στὴν Κῶ καὶ Λάγυνα Κερίας. Πρβ. ΠΟΛΥΔΑΙΝΟΥ, Στρατηγ. 8, 42: λατρεία Ἐνοδίας στὴ Θεσσαλία. Ἀνάλογη ἦταν καὶ ἡ λατρεία τῆς Ἀθηνᾶς Στρατίας: ΛΟΥΚΙΑΝΟΥ, Ἑτ. διάλογοι, 9.1.

2. ΠΑΕ 1977, 34 - 35, πίν. 14α - 15γ.

3. Ἡ ἐρμαϊκὴ αὐτὴ στήλη μπορεῖ νὰ ἦταν στημένη πάνω στὴ γνωστὴ βάση «τῆς ἀρχῆς τῶν αἰωναιτῶν» (=N. KONTOLAEON, Οἱ αἰωναῖται τῆς Ἑρετρίας, ΑΕ 1963, 1965, 1 κέ). Τὸ σωζόμενο μέσα στὸν ὀρθογώνιο μολυβδοχορηγμένο τώρνο τῆς βάσης κάτω τμήμα ἐρμαϊκῆς στήλης ἀπὸ μάρμαρο Πεντέλης(;) συμφωνεῖ ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις μὲ τὸ ἄνω τμήμα τῆς δικῆς μας ἐρμαϊκῆς στήλης. Ἡ ἐπιγραφὴ τῶν «αἰωναιτῶν» πρέπει νὰ χρονολογεῖται στὶς ἀρχές τοῦ 5ου π.Χ. αἰ., τότε χρονολογεῖται καὶ ὁ Ἑρμῆς μας. Πρβ. ΊΣΜ. ΤΡΙΑΝΤΗ, Ἀρχαῖκὲς ἐρμαϊκῆς στήλες, ΑΔ 32, 1977, Μελέται, 121, πίν. 54 - 55.

4. NILSSON, ὁ.π. 76, πίν. 3, 9.

Ο γυμνός ανδρικός κορμός 'Ηρακλή ἄριστος τέχνης τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ποὺ βρήκαμε τὸ 1978 μαζί με ἀγαλμάτια κι ἄλλων θεοτήτων ('Ασκληπιοῦ, Κυβέλης, 'Αφροδίτης) μέσα σὲ ἼΡ ἀποθέτη¹ θὰ μπορούσε κάλλιστα νὰ ἦταν στημένος μέσα στὴ θόλο. Οἱ χρόνοι δημιουργίας τοῦ ἔργου καὶ τὸ μικρὸ μέγεθος του ἀποτελοῦν πρόσθετα ἐπιχειρήματα γιὰ τὸ συσχετισμὸ του μετὰ τὴ θόλο τοῦ τρίστρατου.

Στὸ ἀναθηματικὸ ἀνάγλυφο ἀρ. εὐρ. 631 τοῦ Μουσείου τῆς 'Ερέτριας, διαστ. 0.49×0.67 μ. (πίν. 107β), ὁ 'Ηρακλῆς εἰκονίζεται καθισμένος κάτω ἀπὸ ναῖσκο, ποὺ τὸ ἐπιστύλιό του παρουσιάζει καμπυλότητα, σὰν νὰ πρόκειται γιὰ μικρὴ περίστυλη θόλο. Ἡ δική μας θόλος δὲν εἶχε πτερό. Ἴσως ἡ ἀνωδομὴ κατέληγε σὲ ἐπίστεψη ποὺ εἶχε τὴ μορφή θριγκοῦ (δωρικοῦ ἢ ἰωνικοῦ κορινθιακοῦ). Θραύσματα ἐνὸς τέτοιου δωρικοῦ(;) θριγκοῦ κυκλικοῦ κτίσματος τῶν διαστάσεων τῆς θόλου μας βρέθηκαν στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ καθηγητῆ P. Ducrey (Οἰκία Μωσαϊκῶν) λίγα μέτρα βορειότερα.

Τὸ ἄνω τμήμα ἐνὸς μαρμαρίνου μοντέλου θόλου διαμ. 0.50 μ. (ἀρ. εὐρ. 1187) στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου 'Ερέτριας, με ἰωνικὸ θριγκὸ καὶ φοιδοτὴ στέγη (πίν. 108α-β) ποὺ θυμίζει τὸ χορηγικὸ μνημεῖο τοῦ Λυσικράτη, βοηθᾷ ν' ἀναπλάσουμε τὴ μορφή ποὺ θὰ εἶχε περίπου ἡ ἐπίστεψη τέτοιων κυκλικῶν κτισμάτων, ποὺ στὴν 'Ερέτρια, ὅπως ἀποδεικνύεται, ἦταν ἰδιαίτερα ἀγαπητά. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μεγάλη θόλο τῆς ἀγορᾶς, διαμέτρου 10.50 μ.², ἀξίζει νὰ μνημονεύσουμε τὰ δύο λουτρικὰ κυκλικὰ οἰκοδομήματα διαμ. 5.70 μ. με τοὺς 21 λουτήρες κοντὰ στὸ λιμάνι³, καὶ τέλος μιὰ κυκλικὴ πώρινη βάση, διαμ. 3.40 μ. (διαμ. θόλου μας 3.20 μ.) δίπλα στὸ δυτικὸ παρασκήνιο τοῦ θεάτρου τῆς 'Ερέτριας, ποὺ ἔφερε κυκλικὸ ναῖσκο ἢ χορηγικὸ μνημεῖο⁴.

'Ανατολικὸς Τομέας

'Υπόγειο 4ου π.Χ. αἰ.

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ δυτικὸ μισὸ τοῦ ὑπόγειου χώρου μετὰ τὸ λίθινο κλιμακοστάσιο⁵ (πίν. 109), ἀφοῦ ἀφαιρέθηκε ἓνα νεώτερο τει-

1. ΠΑΕ 1978, 26, πίν. 20β καὶ 22. 1975, 39 κέ.

2. ΑΔ 17 Β, 1961/2, 148 κέ. P. AUBERSON - K. SCHEFOLD, Führer durch Eretria, 123 κέ., εἰκ. 26 - 27.

3. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ΠΑΕ 1900, 55. 1916, 48. R. GINOUVÉS, Balaneutika (1962) 434. Führer, ὅ.π. 127 κέ., εἰκ. 29. Τὴν ἴδια διάμετρο (5.70 μ.) ἔχουν τρεῖς θόλοι, ποὺ βρέθηκαν στὴν Πέλλα τῆς Μακεδονίας, σὲ ἐπαφὴ μ' ἓνα τεράστιο κυκλικὸ περίβολο, διαμ. 30.30 μ., τοῦ τέλους 4ου - ἀρχῶν 3ου π.Χ. αἰ. (ἐποχῆς 'Αντιγόνου Γονατᾶ;) ποὺ ἑρμηνεύεται ὡς στοά. Ἴσως πρόκειται γιὰ χῶρο συνάθροισης πολιτικοῦ - λατρευτικοῦ χαρακτῆρα. ΑΔ 19, 1964, Χρον., 34, πίν. 398β, ΑΔ 20, 1965, Χρον., 414 κέ., σχ. 2, πίν. 469.

4. Führer, 48, εἰκ. 4.

5. ΠΑΕ 1980, 97 - 100, εἰκ. 7, πίν. 83α - β.

χάριο. Ἀποκαλύφθηκε πλήρως ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος, χτισμένος ἀπὸ παρόλτους καὶ καθαρίστηκε τὸ πλακόστρωτο δάπεδο. Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ ὑπογείου ἔχει ἀποκοπεῖ ἀπὸ τὴν κατασκευὴ ἑνὸς πολὺ βαθύτερου ὑπόγειου θαλάμου τῶν ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (βλ. παρακάτω). Τὸ στρώμα καταστροφῆς, στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ὑπογείου ἐδῶσε καὶ πάλι ἀξιόλογα δείγματα κεραμικῆς, ποὺ συμπληρώνουν ὅσα εἶχαν βρεθεῖ τὸ 1980, ὅπως οἱ δύο κάρθοροι τύπου Δυτ. κλιτύος τοπικοῦ ἐργαστηρίου, τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. τοῦ πίν. 12¹. Ἡ ἐπίχωση τοῦ ὑπογείου, σύμφωνα μὲ τὴν κεραμικὴ, μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ μὲ μεγαλύτερη ἀκρίβεια τώρα γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. καὶ ὄχι στὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ., ὅπως εἶχαμε σημειώσει τὸ 1980. Ἕνα νόμισμα τῆς Εὐβοϊκῆς Συμπολιτείας τοῦ 253 - 245 π.Χ. (βλ. σελ. 180, ἀρ. 6) ποὺ βρέθηκε πάνω στὶς πλάκες τοῦ ὑπογείου μᾶς δίνει ἕνα σίγουρο terminus post quem γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ στρώματος τῆς ἐπίχωσης, ἐφόσον δεχτοῦμε ὡς σίγουρη τὴ χρονολόγηση αὐτῆ τοῦ νομίσματος ἀπὸ τὸν Ο. Picard². Ἕνα παρόμοιο νόμισμα (βλ. σελ. 180 ἀρ. 7) βρέθηκε μαζὶ μὲ θραύσματα κεραμικῆς τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. σὲ στρώμα καταστροφῆς, ποὺ παρουσιάζει ἔντονα ἔχρη φωτιάς (πυρακτωμένες πλῆθρες κλπ.) ἀμέσως νότια ἔξω ἀπὸ τὸ ὑπόγειο καὶ μπροστὰ στὴν εἰσοδὸ του. Μποροῦμε ἔτσι νὰ ὑποστηρίξουμε ὅτι τὸ κτίριο, στὸ ὁποῖο ἀνήκει καὶ τὸ ὑπόγειο, καταστράφηκε βίαια ἀπὸ φωτιὰ γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., ἀνάμεσα στὰ χρόνια 253 - 245 π.Χ. ἢ ἀμέσως μετὰ τὸ 245 π.Χ.³

Ὑπόγειος θάλαμος ρωμαϊκῶν χρόνων

Ἡ ΝΑ γωνία τοῦ «κλασικοῦ» ὑπογείου ἔχει ἀποκοπεῖ, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω, ἀπὸ ἕνα νεώτερο πολὺ μεγαλύτερων διαστάσεων ὑπόγειο θάλαμο (πίν. 109), ὁ ὁποῖος προχωρεῖ ὡς βάθος -4.50 μ. περίπου ὡς τὴ σημερινὴ στάθμη τοῦ νεροῦ καὶ ἀκόμη βαθύτερα. Εἶναι ἐνσωματωμένος μέσα στὸ ὕστερο-ρωμαϊκὸ στοῖκὸ οἰκοδόμημα, ταυτόχρονα μὲ τὸ ὁποῖο καὶ κατασκευάστηκε. Τὰ ὡς σήμερα ἀνασκαφικά δεδομένα μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ τοῦ ὙΠ στοῖκου οἰκοδομήματος μὲ τὰ καταστήματα καὶ τὰ ἐργαστήρια στὸ 2ο μ.Χ. αἰώνα, στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Τραϊανοῦ⁴, ὅταν ἡ Ἑρέτρια ἀρχίζει νὰ ζεῖ μιὰ νέα περίοδο ἀκμῆς. Λίγο ἀργότερα μάλιστα, ἐπὶ Καρακάλλα κόβει καὶ δικὰ της νομίσματα. Τὸ οἰκοδόμημα, ποὺ χα-

1. Πρβ. ΠΑΕ 1980, πίν. 84α. I. METZGER, Eretria II, 56 κέ., πίν. 36 - 37, 39.

2. O. PICARD, Chalkis et la confédération Eubéenne (1979) 171 κέ., ἀρ. 23 - 26.

3. Ὁ Χερμωνίδειος πόλεμος, στὸν ὁποῖο θὰ μπορούσαμε ν' ἀποδώσουμε τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου, τοποθετεῖται μιὰ εἰκοσαετία περίπου προημότερα (267 - 261 π.Χ.).

4. ΠΑΕ 1978, 22 κέ. καὶ 32, εἰκ. 3, πίν. 13 - 16, 18 - 19.

ρακτηρίσαμε δημόσιο έξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται μὲ ἐπισκευὲς ὀρισμένων χώρων τοὺς ὡς λίγο πρὶν τὴ λήξῃ τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. Ταυτόχρονα μὲ τὸ οἰκοδόμημα κατασκευάστηκε καὶ ὁ μεγάλος ὑπόγειος θάλαμος, ποὺ ἀποτελεῖ ἄλλωστε οἰκοδομικὰ ἀναπόσπαστο τμήμα του, συνέχισε δὲ νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς τὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ., ὁπότε ὕστερα ἀπὸ κατάρρευση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ἐγκαταλείπεται καὶ ἐπιχώνεται μὲ παντοειδῆ ὕλικά (πίν. 110β): πέτρες, χῶμα, ἑκατοντάδες θραύσματα ἀγγείων, κεραμίδια, ὅστὰ ζώων κλπ. Ἡ κατάρρευση τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ὀφείλεται πιθανῶς σὲ σεισμὸ ποὺ προκάλεσε καὶ τὴν κατάρρευση τοῦ οἰκοδομήματος¹.

Ἡ παρουσία πολλῶν ἀποθετῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ χώρου, καθὼς καὶ τὸ γέμισμα τοῦ ὙΠ υπογείου θαλάμου εἶναι συνέπεια, ὅπως φαίνεται, τῆς ἐκτεταμένης αὐτῆς καταστροφῆς. Οἱ ἐπιζήσαντες Ἑρετριεῖς ἐπιχειρήσαν νὰ καθαρίσουν τὰ ἐρείπια, ἀπορρίπτοντας τὰ προϊόντα τῆς καταστροφῆς σὲ ἀποθέτες καὶ μέσα στὸ ἀνεπανόρθωτα κατεστραμμένο καὶ ἄχρηστο πιά γι' αὐτοὺς ὑπόγειο θάλαμο (πίν. 110β), ἐπισκεύασαν ὀρισμένους χώρους τοῦ δημόσιου στοῖκου οἰκοδομήματος καὶ τοὺς χρησιμοποίησαν γιὰ ἓνα χρονικὸ διάστημα, ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ξεπερνᾷ τὴ διάρκεια μιᾶς γενιᾶς. Ἡδη στὰ χρόνια τοῦ αὐτοκράτορα Θεοδοσίου ἡ Ἑρέτρια ἐγκαταλείπεται ὀριστικὰ καὶ ἐρημώνεται. Στοὺς χρόνους τῆς ἐγκατάλειψης ἀνήκουν οἱ δύο οἰνοχόες τοῦ πίν. 110γ, ποὺ βρέθηκαν σχεδὸν ἀκέραιες στὸ δάπεδο ἐνὸς χώρου². Ἡ κεραμικὴ πάντως αὐτὴ δὲν διαφέρει ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε μέσα στὸ ὑπόγειο.

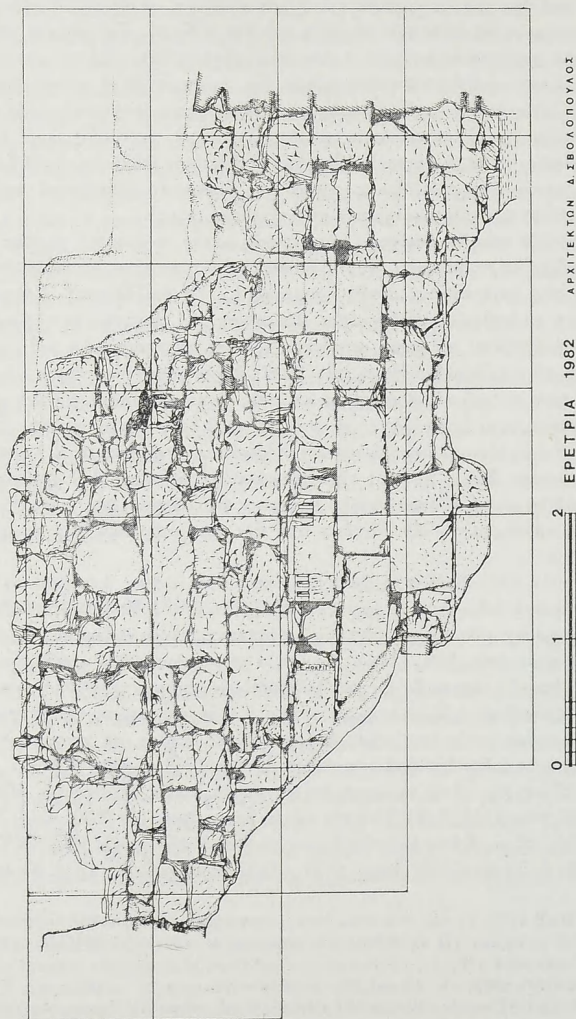
Μέσα στὸν ὑπόγειο θάλαμο βρέθηκαν ἐκτὸς ἀπὸ πλῆθος ἀκανόνιστων λίθων καὶ ἀρκετὰ ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ντόπιο ἀββεστολίθο ἢ ἐπιχρισμένο παρόλιθο, ὅπως τρίγλυφα, μετόπες, κιονόκρανα δωρικοῦ ρυθμοῦ, κατώφλια κλπ. (πίν. 109, 111α), τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ οἰκοδομήματα διαφόρων ἐποχῶν, ἀρχαϊκῶν ὡς καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων, εἶχαν δὲ χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό στὴν κατασκευὴ τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ ὑπογείου. Βρέθηκαν ἀκόμη τρεῖς ἐπιτύμβιες ἀββεστολιθινὲς στῆλεις, μὲ χαραγμένα τὰ ὀνόματα τῶν νεκρῶν: 1) Ἀκέραιη, διαστ. 0.76 × 0.48 μ. πᾶχ. 0.245 μ. ὕψ. γραμμ. 3.5 - 6 ἐκ. Ἄνω σὲ λειασμένη ταινία τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς: ΜΝΗ-ΣΑΓΟΡΗ (πίν. 111β)³. 2) Ἑλλιπὴς κάτω, διαστ. σωζ. ὕψ. 0.30, πλ. 0.325, πᾶχ. 0.055 - 65 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀέτωμα τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ: ΕΠΙΓΕΝΗΣ (πίν. 112α)⁴. 3) Θραῦσμα, διαστ. 0.39 × 0.37 μ. πᾶχ. 0.10 - 12 μ. Σὲ λεια-

1. Βλ. ΠΑΕ 1975, 40 κέ., πίν. 20α, ὅπου ἡ καταστροφή τοῦ κεραμικοῦ κλιβάνου τοῦ 4ου μ.Χ. αἰ. στὸ χωρὸ VII ἀποδίδεται στὸ μαρτυρημένο σεισμὸ τοῦ 365 μ.Χ. (= IG XII, 9, Testimonia 158).

2. Πρβ. ΠΑΕ 1975, πίν. 19 καὶ 25α. 1978, πίν. 27α.

3. Πρβ. CHR. DUNANT, Eretria VI (1978) 21 κέ., τύπος IB (χωρὶς περιτρίαντα).

4. DUNANT, ὁ.π. ἀρ. 175, 179: τύπος Πς''.

Εἰκ. 6. Ὁψη νότιου τοίχου ΥΠ ὑπόγειου θαλάμου.

σμένη ταινία τὰ τελευταῖα δύο γράμματα ἀπὸ τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς: - - ΠΗ (πίν. 112β)¹. Σύνθετο μὲ τὴ λέξη ἵππος ὄνομα, ὅπως Καλλίπτη, 'Αριστίππη κλπ.

Ἡ κεραμική, ποὺ βρέθηκε μέσα στὸν ὑπόγειο θάλαμο περιλαμβάνει μεγάλες ποσότητες ἀγγείων καθημερινῆς χρήσης: ἀμφορεῖς (πίν. 113), ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἕνας ἔφερε στὶς λαβὲς σφράγισμα ΦΡΟΔ (πίν. 114β), οἶνοχόες (πίν. 113), χυτροειδῆ (πίν. 113), πινάκια μὲ ἐρυθρώπιδ ἐπίχρυσμα (πίν. 113), κάδους, τηγάνια, πύραυρα (πίν. 114γ), ἀρκετὰ γυάλινα (πίν. 115α), καθὼς καὶ λυχνάκια τοῦ συνηθισμένου κυρίως κορινθιακοῦ τύπου (πίν. 115β), ἀλλὰ καὶ σπανιότερα σχήματα (πίν. 115γ), καθὼς καὶ ἓνα μοναδικὸ πολύμυξο σὲ σχῆμα πλοίου μήκ. 0.23 μ. (πίν. 116α).

Ὁ καλὰ διατηρημένος νότιος τοῖχος τοῦ ΥΡ ὑπόγειου θαλάμου ποὺ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σχεδὸν ὁλόκληρος σώζεται σὲ ὕψος 4 μ. περίπου ἐνῶ τὸ μῆκος φθάνει τὰ 6.50 μ. Εἶναι χτισμένος χωρὶς συνδετικὸ κονίαμα μὲ λιθόπλινθους, σπονδύλους κιόνων, τρίγλυφα, ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές καὶ ἄλλα μέλη (εἰκ. 6), ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ ἐρείπια πρωιμότερων οἰκοδομημάτων. Μὲ παρόμοιο τρόπο καὶ ὕλικὰ ἦταν χτισμένος καὶ ὁ βόρειος κατακρημνισμένος στὸ ἐσωτερικὸ τοῖχος, ὅπως σημειώσαμε παραπάνω. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἐντοιχισμένες ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές εἶναι σχεδὸν ἀκέραιη (διαστ. 0.70 × 0.34 μ.) καὶ φέρει τὸ ὄνομα τῆς νεκρῆς: ΞΕΝΟΚΡΙΤΗ (εἰκ. 6: τέταρτη σειρὰ ἀπὸ κάτω, ἀριστερά).

Ἐχομε νὰ κάνουμε μὲ ἓνα μακρόστενο (σχέση μήκους - πλάτους 1:3 περίπου) καὶ βαθὺ ὑπόγειο θάλαμο, διαστάσεων 2 × 6.50 μ. καὶ βάθος 4 μ. περίπου², ποὺ ἡ χρῆση του μᾶς εἶναι ἄγνωστη. Πάντως ἡ κατασκευὴ του (χωρὶς συνδετικὸ ὕλικὸ ἢ ὑδραυλικὸ κονίαμα καὶ χωρὶς δάπεδο) δείχνει ὅτι δὲν λειτουργοῦσε ὡς δεξαμενὴ νεροῦ. Μᾶς λείπουν ἐξάλλου στοιχεῖα, λόγῳ τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς κατάχωσης, ποὺ θὰ μᾶς ἐπέτρεπαν νὰ τὸν χαρακτηρίσουμε ὡς ἀποθηκευτικὸ ἢ λατρευτικὸ χώρο³. Ἐτσι τὸ θέμα τῆς ἐρμηνείας του παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἀνοιχτό.

Ἑλληνιστικὰ κτίσματα

Ἐνας ἐπὶ πλεόν στόχος τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς ἦταν ἡ πληρέστερη ἀποκάλυψη τῶν ἐλληνιστικῶν κτισμάτων τοῦ Δυτικοῦ Τομέα καὶ ἡ ἀκριβέστερη

1. DUNANT, ὁ.π. τύπος IB (μὲ περιτὰνία).

2. Ἡ στάθμη τοῦ νεροῦ βρίσκεται σήμερα ψηλότερα ἀπ' ὅ,τι τὴν ἐποχὴ κατασκευῆς τοῦ ὑπογείου.

3. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ «σιρὸν» (βλ. LIDDELL - SCOTT λ. σιρός), δηλ. ὑπόγεια ἀποθήκη σιταριοῦ, ὅπως αὐτὲς ποὺ στὴν ἐπιγραφὴ IG 1² 76 10. ὀρίζονται νὰ χτιστοῦν στὴν Ἐλευσίνα, γιὰ νὰ φυλάξουν τὴ δεκάτη τοῦ σιταριοῦ, ποὺ οἱ λάτρες πρόσφεραν στὶς θεές.

χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν τους φάσεων (πίν. 109). Ὁ στόχος αὐτὸς ἐν μέρει μόνο ἐπιτεύχθηκε, γιατί οἱ ἐρευνητικές μας τομὲς δὲν ἔφτασαν στὸ ἐπιθυμητὸ βάθος. Πάντως, ἔστω καὶ προκαταρκτικὰ μπορούμε μὲ σχετικὴ βεβαιότητα νὰ ὑποστηρίξουμε, ὅτι τὸ κεντρικὸ τουλάχιστον καὶ πληρέστερα ἀνασκαμμένο κτίσμα τοῦ Δυτ. Τομέα περιλαμβάνει τρεῖς οἰκοδομικὰς φάσεις. Ἡ πρώτη καλύπτει σὲ γενικὲς γραμμὲς τὸ χρονικὸ διάστημα: 4ος - α' μισὸ 3ου π.Χ. αἰ., ἡ δευτέρα τὸ διάστημα: β' μισὸ 3ου π.Χ. - ἀρχὲς 2ου π.Χ. αἰ., ἐνῶ ἡ τρίτη φάση τὸν 2ο π.Χ. αἰ. καὶ πιθανῶς καὶ μέρος τοῦ 1ου.

Οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις διακρίνονται μεταξὺ τους μὲ βάση ὄχι μόνο τοὺς διαφορετικοὺς τύπους τοιχοποιίας, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐπιχώσεις χρήσεως. Σαφέστερη εἶναι ἡ διάκριση μεταξὺ τῆς πρώτης καὶ τῆς δευτέρας φάσης, ὅπου παρεμβάλλεται στρῶμα καταστροφῆς τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. περίπου. Ἡ καταστροφή αὕτη φαίνεται ὅτι δὲν εἶναι τοπικοῦ χαρακτήρα, ἀλλὰ ἐκτείνεται σ' ὁλόκληρη τὴν πόλη. Οἱ ἡγεμονικὲς κατοικίες τῆς Δυτικῆς Πύλης, ἡ λεγόμενὴ Οἰκία τῶν Μωσαϊκῶν κ.ἄ. ἰδιωτικὰ καὶ δημόσια οἰκοδομήματα (ποὺ ἡ ἀρχικὴ κατασκευὴ τους τοποθετεῖται μέσα στὸν 4ο π.Χ. αἰ.) καταστρέφονται στὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ., γιὰ νὰ ἀνοικοδομηθοῦν ὅμως ἀμέσως μετὰ κατὰ κανόνα πάνω στὰ παλαιὰ χνάρια ἢ μὲ μικρὲς μετατροπὲς στὸ ἀρχικὸ σχέδιο κατόψεως. Ὅρισμένα οἰκοδομήματα, ὅπως π.χ. ἡ Οἰκία τῶν Μωσαϊκῶν, καθὼς καὶ τὸ δικό μας οἰκοδόμημα ὅπου τὸ ὑπόγειο μὲ τὸ λίθινο κλιμακοστάσιο δὲν ξαναοικοδομήθηκαν μετὰ τὴν καταστροφὴ αὕτη τῶν μέσων τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. "Ὅλα ὅμως τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα τῆς ἀνασκαφῆς μας καὶ ἰδιαίτερα τὸ κεντρικὸ ἐπισκευάσθηκαν καὶ κατοικήθηκαν ἐκ νέου. Εἶναι ἀκόμη νωρὶς νὰ σχετίσουμε τὴν καταστροφὴ αὕτη μὲ γνωστὸ ἱστορικὸ γεγονός, ὅπως π.χ. τὸ Χερμεωνίδειο πόλεμο τοῦ 267 - 261 π.Χ., ποὺ δὲν εἶναι ἄλλωστε μαρτυρημένο ὅτι εἶχε τόσο ἐκτεταμένες καταστρεπτικὲς ἐπιπτώσεις γιὰ τὴν πόλη τῶν Ἐρετριέων καὶ εἶναι ἄλλωστε μιὰ εἰκασαστία περίπου πρωιμότερος ἀπὸ τὸ στρῶμα τῆς καταστροφῆς.

Ἡ δευτέρη οἰκοδομικὴ φάση, ποὺ ἀρχίζει γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου συνεχίζεται ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. Ἡ διακοπὴ τῆς, ποὺ ἀποδίδεται συνήθως στὴν καταστροφὴ καὶ κατάρκτηση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, δὲν εἶναι ἀκόμη σαφής. Δὲν βρέθηκαν ἀκόμη βέβαια ἔχνη καταστροφῆς, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες πρὸς τὸ παρὸν ἐνδείξεις. Εἶναι πάντως γεγονός, ὅτι ὅσα κτίσματα ἔπαθαν ζημιές, καθαρίστηκαν καὶ συνέχισαν νὰ χρησιμοποιοῦνται σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

ΥΡ ἀποθέτης

Στὸ χώρο K, μπροστὰ στὴν εἴσοδο τοῦ ἀνατολικοῦ ἑλληνιστικοῦ οἰκοδομήματος ἀποκαλύφθηκε νέος ἀποθέτης ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (πίν. 116β). Ἔδωσε ἐκτὸς τῆς κεραμικῆς, ἓνα θραῦσμα ἐπιτύμβιας στήλης, ποὺ σώζει τὰ

τρία τελευταία γράμματα τοῦ ὀνόματος τοῦ νεκροῦ: - - ΚΟΣ (πίν. 117β) καὶ τὸ σημαντικότερο, μαρμάρينو θραῦσμα ἀπὸ τὸν βραχίονα(;) ἀγάλματος φυσικοῦ μεγέθους ἱματιοφόρου μορφῆς, σωζ. διαστ. 0.16×0.22 μ. (πίν. 117β).

Παλαιοχριστιανικὸς τάφος

"Ενας ἀκόμη κεραμοσκεπὴς τάφος, ποὺ περιεῖχε παντελῶς ἀκτέριστο σκελετὸ μήκ. 1.70 μ. περίπου (πίν. 117γ-δ), ἀποκαλύφθηκε στὸ ΝΔ τμήμα τοῦ χώρου Μ, ἀνεβάζοντας τὸν ἀριθμὸ τῶν παλαιοχριστιανικῶν τάφων τῆς ἀνασκαφῆς σὲ δεκαεννέα.

Κινητὰ εὑρήματα

'Απὸ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὑρήματα μνημονεύουμε ἐδῶ μόνο τὴν εὕρεση δύο θραυσμάτων ἀπὸ πήλινες μῆτρες εἰδωλίων (πίν. 118α) ποὺ μαρτυροῦν τὴν ὑπαρξὴ τοπικῶν ἐργαστηρίων κοροπλαστικῆς στὴν 'Ερέτρια. Ἡ μία σώζει τὸ πάνω τμήμα κορμοῦ πλαγγόνας μὲ κινητὰ μέλη, παρόμοιας μὲ δύο ἀκέραιες ποὺ ἐκτίθενται στὸ Μουσεῖο 'Ερέτριας (πίν. 118β). "Ενα ἐδρανοφόρο μὲ ἀνάγλυφο πλέγμα γρύπα (πίν. 118γ) βρέθηκε σὲ ἐπιφανειακὸ στρώμα στὰ ΒΔ τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς. Βρέθηκε τέλος ἡ δεξιὰ κνήμη τοῦ μαρμαρίνου συμπλέγματος "Ερωτα καὶ 'Αφροδίτης, ποὺ ἐπιτρέπει νὰ τὸ ἀποκαταστήσουμε στὴ σωστὴ του ὁρθία στάση (πίν. 119)¹. Τὸ ἔργο δὲν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ νωρίτερα ἀπὸ τὸν 2ο π.Χ. αἰ.

Τὰ νομίσματα

Φέτος βρέθηκαν συνολικὰ δεκαεννέα χάλκινα νομίσματα, ποὺ ἡ διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου κ. Μάντω Οἰκονομίδου καὶ οἱ συνεργάτες της ἀνέλαβαν καὶ πάλι ὄχι μόνο νὰ τὰ ταυτίσουν, ἀλλὰ καὶ νὰ τὰ καθαρίσουν.

Τὰ δώδεκα (1 - 12) εἶναι ἀρχαίων ἐλληνικῶν πόλεων καὶ καλύπτουν τὸ χρονικὸ διάστημα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ὡς τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. καὶ σχετίζονται μὲ τὶς οἰκοδομικὰς φάσεις καὶ τὶς καταστροφὰς τῶν ἐλληνιστικῶν κτισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς μας, καθὼς καὶ μὲ τὰ ἀντίστοιχα σύνολα κεραμικῆς. Τὰ πέντε (13 - 17) εἶναι αὐτοκρατορικῶν χρόνων καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 2ου π.Χ. αἰ. ὡς τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. Καλύπτουν τὴν περίοδο ζωῆς (προσθῆκες - ἐπισκευὲς - καταστροφή καὶ ὀριστικὴ ἐγκατάλειψη) τοῦ μεγάλου δημόσιου ὑστερορωμαϊκοῦ οἰκοδομήματος τοῦ 'Ανατολικοῦ τομέα καὶ τοῦ τεμένους τοῦ Δυτικοῦ τομέα.

1. Πρβ. ΠΑΕ 1978, 26 κέ., πίν. 25α - β, ὅπου περιγράφεται καὶ εἰκονίζεται ἐσφαλμένα ὡς καθιστό.

Ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ ὑπερτεροῦν, ὅπως εἶναι φυσικό, τὰ νομίσματα τῆς Εὐβοικῆς Συμπολιτείας. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα τὰ τρία (1, 9, 11) ἀντανакλοῦν τὶς παραδοσιακὰ σταθερὰ σχέσεις τῆς Ἑρέτριας μὲ τὶς ἀπέναντι περιοχὰς τῆς Βοιωτίας καὶ τῆς Ἀττικῆς, ἐνῶ τὸ ἓνα (ἀρ. 4) ἐπιβεβαιώνει τὶς ἱστορικὰ μαρτυρημένους σχέσεις τῆς πόλης καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Μενέδημου μὲ τὴ Μακεδονικὴ αὐλὴ τοῦ Ἀντίγονου Γονατᾶ.

Ἀρχαῖα ἑλληνικά

1. (N9.OM 31. Χῳρος Κ): Βοιωτῶν 338 - 315 π.Χ. SNG Cop., 179 - 181 SNG Sweden II, ἀρ. 1415.
2. (N7.OM 30. Χῳρος XII/NA): Εὐβοικῆς Συμπολιτείας 304 - 290 π.Χ. Picard, 168, ἐκδ. 13 - 21.
3. (N18.OM 55. Χῳρος Λ): Χαλκίδος 290 - 270 π.Χ. Picard, ἀρ. 30 - 41, ὁμ. 2.
4. (N11.OM 46, Χῳρος Μ/Δ): Ἀντίγονου Γονατᾶ 277 - 239 π.Χ. SNG Cop., ἀρ. 1205.
5. (N2.OM 11α Χῳρος XI/B): Εὐβοικῆς Συμπολιτείας 253/2 - 245 π.Χ. Picard, 171 - 178, ἀρ. 23 - 26 πίν. XXX.
6. (N4.OM 17α. Κλ. ὑπόγειο): Ὁμοιο μὲ προηγούμενο.
7. (N5.OM 28): Ὁμοιο μὲ προηγούμενο.
8. (N8.OM 30 Χῳρος XII/NA): Ὁμοιο μὲ προηγούμενο.
9. (N13.OM 51. Χῳρος Λ): Θηβῶν 244 - 197 π.Χ. ἢ τέλη 3ου π.Χ. αἱ. (συμμ. κοπή).
10. (N6.OM 29, Χῳρος Χ): Χαλκίδος τέλος 3ου - 196 π.Χ. Picard, 85 ἀρ. 53, ὁμ. 4.

11. (N10.OM 39 κυκλικό): Ἀθηνῶν 200 - 180 π.Χ. Kleiner, Hesp. 1976, 38, ἀρ. 9 - 11, πίν. 1.
12. (N17.OM 54, Χῳρος III): Τετρώβολο Χαλκίδος μετὰ τὸ 146 π.Χ. (σειρὰ 3η). Picard, 83, πίν. XXI.

Αὐτοκρατορικῶν χρόνων

13. (N15.OM 50. Χῳρος Λ, πίθος β): Σηστέριος Φαυστίνας Β', 161 - 176 μ.Χ. HCC II, 358, ἀρ. 59.
14. (N12.OM 48 Ἐπιφ.): Ἀντωνιανὸς Γαλλιανοῦ 267 μ.Χ. HCC 58, ἀρ. 199.
15. (N14.OM 49. Χῳρος Ν): Φόλλις Κρίσπου 325/326 μ.Χ., νομισματοκοπεῖο Κυζίκου, ἐργ. Δ (ΣΜΚΔ). RIC VII, 649, ἀρ. 36.
16. (N3.OM 3α. ὙΡ ἀποθ.): Σικυωνὸς 323 - 351 μ.Χ. ἀρ. 84 κέ.
17. (N1.OM 3. ὙΡ ἀποθ.): Ἀθηνῶν αὐτοκρ. χρόνων. Σβορώνος, πίν. 88 ἀρ. 51. J. Kroll, Hesp. 1973, 312 - 333.

Φθαρμένα

18. (N16.OM 41. Χῳρος Κ): Ἑλληνιστικό(;).
19. (N20.OM 70. Χῳρος Ξ/Δ): Ἑλληνιστικό(;).

ΠΕΤΡΟΣ ΘΕΜΕΛΗΣ

21. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ

(Παρένθ. πίν. Ε' και πίν. 120 - 122)

Μέσα στα πλαίσια της κοινής τους μελέτης για τὸ Ἱερὸ τῆς Ἐλευσίνας, ὁ ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Μυλωνᾶς καὶ ὁ ἀρχιτέκτων Ἰωάννης Τραυλὸς περιόρισαν τὸ 1982 τὶς ἔρευνές τους στὴν ἐξακρίβωση τῆς τοπογραφίας τοῦ ἱεροῦ κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους καὶ εἰδικότερα στὴν τελευταία φάση του.

Στὸ διάστημα ἀπὸ τὸν 1ο π.Χ. ὡς τὸν 2ο μ.Χ. αἰώνα τὸ ἐλευσινιακὸ ἱερὸ εἶχε πάρει τὴν πρὸ μνημειώδη μορφή τῆς ἱστορίας του χάρις στὶς φροντίδες καὶ τῇ γενναιοδωρίᾳ τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων καὶ ἄλλων πλούσιων ρωμαίων τιτλοῦχων, ποὺ εἶχαν μνηθεῖ στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια. Μόνο τὰ τεῖχη εἶχαν παραμεληθεῖ, τὰ ὁποῖα, ὅπως ἐξακριβώσαμε, ἐπισκευάστηκαν ριζικὰ γύρω στὰ μέσα τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. (πίν. 120). Ἡ φροντίδα γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ὀχυρώσεων ὀφείλεται, ὅπως πιστεύουμε, στὸν αὐτοκράτορα Βαλεριανὸ (253 - 260 μ.Χ.), ὁ ὁποῖος διέταξε, ὅπως εἶναι γνωστό, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῶν Γόθων καὶ τῶν Ἑρούλων, τὴν ὀχύρωση τῶν ἐλληνικῶν πόλεων. Στὸ πρόγραμμα αὐτὸ περιλαμβανόταν ἡ πόλη τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀσφαλῶς καὶ ἡ γειτονικὴ Ἐλευσίνα.

Ἡ παλαιότερη ἐρευνά μας δυτικὰ ἀπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια ἀπέδειξε ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Βαλεριανοῦ εἶχε ἐγκαταλειφτεῖ τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ἱεροῦ καθὼς καὶ τὸ πρὸς τὴν πλευρὰ αὐτῇ τμήμα τῆς πόλης. Τὸ κυρίως ἱερὸ μὲ τὸ Τελεστήριο εἶχαν περιοριστεῖ μέσα στὰ παλαιὰ ὄρια τῶν ὀχυρώσεων τῶν κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων. Τότε χτίστηκε τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος, πάχους 2.90 μ., ποὺ σῶζεται σὲ μεγάλο ὕψος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ μεταξὺ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ τῆς σπηλιᾶς τοῦ Πλούτωνα καὶ τότε ἐγκαταλείφθηκε ὁλόκληρο τὸ δυτικὸ τμήμα μὲ τὰ βοηθητικὰ κτίρια. Παντοῦ, στὴν ἔκταση αὐτῇ, τὰ παλαιότερα λείψανα σκεπάστηκαν μὲ παχὺ στρώμα ἐπιχώσεων, ὅπου ἔχουν βρεθεῖ πολλὰ ἀγγεῖα καὶ νομίσματα ποὺ χρονολογοῦν τὴν ἐγκατάλειψη τῆς περιοχῆς στὸν 3ο μ.Χ. αἰώνα. Μετὰ ἀπὸ τὴν οἰκοδομὴ αὐτοῦ τοῦ τεύχους, ἡ σπουδαιότερη ἐνίσχυση τῶν ὀχυρώσεων τοῦ ἱεροῦ ἦταν ἡ μετατροπὴ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων σὲ ὀχυρωμένη φρουρικὴ πύλη. Ὁλόκληρη ἡ βόρεια πλευρὰ μὲ τοὺς ἑξι δωρικοὺς κίονες ἔκλεισε μ' ἓνα ἰσχυρότατο τεῖχος, πάχους 2.20 μ., καὶ μόνο τὸ κεντρικὸ μεταξόνιο παρέμεινε ἐλεύθερο καὶ ἀποτέλεσε τὴ μοναδικὴ εἴσοδο. Διακρίνεται ἡ θέση τῆς εἰσόδου ποὺ τὸ πλάτος της, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἔχνη, ἦταν 2.29 μ.

Τὴν ἴδια ἐποχὴ περιέκλεισαν μέσα σὲ τεῖχος καὶ τὸ Καλλίχορον Φρέαρ γιὰ

νὰ ἐξασφαλίζει πόσιμο νερὸ στὸ φρούριο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν εἴσοδο ποὺ ἀνοίχτηκε στὸ νέο τεῖχος, ὑπῆρχε καὶ μιὰ δευτέρη ἐσωτερικὴ εἴσοδος ποὺ ἐπέτρεπε τὴν ἐπικοινωνία τῶν Προπύλαιων μὲ τὸ Καλλίχορον Φρέαρ (πίν. 121, 122α).

Ἄλλη σημαντικὴ ἐργασία γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῶν ὀχυρώσεων ἦταν ἡ οἰκοδομὴ νέου τείχους στῇ θέσῃ τοῦ παλαιοῦ Κιμώνειου τείχους, ἀπὸ τὰ Μεγὰλα Προπύλαια ὡς τὸν πρῶτο κυκλικὸ Περικλειο πύργο, σὲ μῆκος 94 μ. περίπου. Ἡ κατασκευὴ του εἶναι ἴδια ἀκριβῶς μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ τείχους ποὺ ἀναφέραμε δυτικὰ ἀπὸ τὰ Προπύλαια. Καὶ τὰ δύο εἶναι χτισμένα μὲ μάρμαρα ἀπὸ παλαιότερα οἰκοδομήματα καὶ μὲ μεγάλους ὀρθογωνικοὺς λίθους ποὺ συνδέονται μεταξὺ τους μὲ ἀφθονο καὶ ἰσχυρότατο κονίαμα ἀσβέστου (πίν. 122β).

Τὸ ὑπόλοιπο Περικλειο τεῖχος καθὼς καὶ ὁλόκληρο τὸ νοτιοανατολικὸ τεῖχος τοῦ 360 π.Χ. σώζονταν σὲ ἄριστη κατάσταση καὶ δὲν ἔγινε καμιὰ ἐπέμβαση σ' αὐτά· μόνο ἡ νότια πύλη φαίνεται ὅτι ἐπισκευάστηκε τότε. Καμιὰ ἐπέμβαση δὲν ἔγινε ἐπίσης στῇ δυτικῇ πλευρᾷ, δηλαδὴ στὸ διατειχίσμα πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς Ἀκροπόλεως, παρόλο ποὺ τὸ πᾶχος του ἦταν μόλις 0.65 - 0.70 μ. Πρὸς τὴν πλευρὰ ὅμως αὐτῇ, ὅπως ἐξακριβώσαμε, δὲν ἔγινε ἐπισκευὴ τοῦ τείχους, γιατί ἕνα νέο τεῖχος, πᾶχους 2.70 μ., ποὺ ἔχουμε ἀποκαλύψει ὁλόκληρο τὸ περίγραμμά του στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου, περιέβαλε τὴν Ἀκρόπολη στὰ χρόνια αὐτά.

Τὸ νέο αὐτὸ τεῖχος τῆς Ἀκροπόλεως ἔχει σχῆμα τραπεζοειδὲς καὶ ἐνισχύεται μὲ ὀρθογωνικοὺς πύργους ποὺ εἶναι τοποθετημένοι στὶς γωνίες καὶ στῇ μέσῃ τῶν πλευρῶν του. Τὰ ἄκρα τοῦ διατειχίσματος ἐνισχύθηκαν ἐπίσης τῶρα μὲ πύργους· στὸ βόρειο ἄκρο φαίνεται ὅτι χρησιμοποιήθηκε ὡς πύργος ὁ παλαιὸς ρωμαϊκὸς ναός, ἐνῶ στὸ νότιο ἄκρο χτίστηκε καινούριος πύργος. Ἐγκαταλείφθηκε ἐπίσης ἡ παλαιὰ εἴσοδος τῆς Ἀκροπόλεως τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων στῇ ΒΔ γωνίᾳ καὶ μοναδικὴ εἴσοδος παρέμεινε αὐτὴ ποὺ σώζεται κοντὰ στῇ ΝΑ γωνίᾳ τοῦ διατειχίσματος.

Ἡ Ἀκρόπολη, ὅπως πιστεύουμε, ἀποτελοῦσε βέβαια ἐνίσχυση τῶν νέων ὀχυρώσεων τοῦ ἱεροῦ, ἀλλὰ ὁ κύριος σκοπὸς της φαίνεται ὅτι ἦταν νὰ χρησιμεύει ὡς καταφύγιο στοὺς κατοίκους ποὺ ζοῦσαν ἐκεῖ γύρω. Πολλὰ σπίτια ὑπῆρχαν ἔξω ἀπὸ τὴν ὀχύρωση, στὶς πλαγιὰς τοῦ λόφου ὡς τὴ θάλασσα, ὅπως ἔδειξαν τὰ πολλὰ ὑστερορωμαϊκὰ ἐρείπια ποὺ βρέθηκαν κατὰ τὴν οἰκοδομὴ νέων σπιτιῶν στῇ γειτονικῇ πόλῃ τῆς Ἐλευσίνας.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΥΛΩΝΑΣ - ΙΩΑΝΝΗΣ ΤΡΑΥΛΟΣ

22. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΙΚΥΩΝΑΣ

Με τὸ ποσὸ τῶν 200 χιλιάδων ποὺ χορηγήθηκαν γιὰ τὸ 1982 ἄρχισε νέα περίοδος ἀνασκαφικῆς ἐρευνας στὸν ἀρχαιολογικὸ χῶρο τῆς ἐλληνιστικῆς καὶ ρωμαϊκῆς Σικυώνας. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε κατὰ τοὺς μῆνες Ὀκτώβριο-Νοέμβριο 1982 καὶ ἐργάστηκαν 6 ἐργάτες γιὰ δώδεκα ἡμέρες.

Ἀρχικὰ ἀνοίχτηκε μιὰ τομὴ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν ναὸ ποὺ ὅμως δὲν ἀπέδωσε τίποτα. Στὴ συνέχεια καθαρίστηκε ὁ μεταγενέστερος τοῖχος (ρωμαϊκὸς) στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς μεγάλης Στοῶς ποὺ ἔχει ἀνασκαφεῖ ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο καθηγητὴ Ἀναστάσιο Ὁρλάνδο (ΠΑΕ 1951, 188 εἰκ. 2). Ὁ τοῖχος αὐτὸς καθαρίστηκε ἐξωτερικὰ καὶ ἀνασκάφηκε ἐσωτερικὰ μὲ τομὴ πλάτους 1 1/2 μ. Ἡ ἀνασκαφὴ ἀπέδωσε 7 νομίσματα, τμήματα πώρινου γείσου μικροῦ οἰκοδομήματος, ὑποθεμελιώσεις κατὰ ὀρισμένα διαστήματα μικρῶν δωματίων ἐνῶ στὴν ἀρχὴ τῆς τομῆς καὶ ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς Στοῶς βρέθηκε ἡμικίονας πώρινος μὲ ἐπένδυση stucco ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸ στοιχεῖο ποὺ περιμέναμε γιὰ νὰ ἐπαληθευτεῖ ἡ εἰκασία τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν ἐλληνιστικὴ Στοὰ τῆς Λαμίας.

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ ἐλπίζεται νὰ συνεχιστεῖ τὸ 1983 θὰ δώσει πληρέστερα στοιχεῖα.

Κ. ΚΡΥΣΤΑΛΛΗ-ΒΟΤΣΗ

23. ΣΤΥΜΦΑΛΟΣ

TOPOGRAPHICAL AND GEOPHYSICAL SURVEY

In July and September of 1982 topographical and geophysical survey work was carried out at the site of ancient Stymphalos by the Canadian Archaeological Institute at Athens with the collaboration of the Archaeological Society, represented by Mr. John Travlos. A complete plan of all visible remains was prepared at a scale of 1:500, the first such plan of the whole site. The results clearly demonstrate that Stymphalos was an orthogonally planned city with blocks laid out regularly within an irregular polygon of city walls 2.3 km. long. The city had a maximum east-west width of about 850 m. and a north-south width of about 700 m. (the northern city wall has completely disappeared, probably used by the Franks for the nearby Cistercian abbey). We were able to pick up a repetition of 36 m. intervals between N-S lines of walls (four sets in the east and four in the west part of the site) that seems to indicate a module of perhaps 120 Doric feet was used to lay out the blocks. Although it was not possible to determine block lengths and street widths we hope to be able to do so in the summer of 1983 with the use of a proton magnetometer. A trial survey in late September 1982, proved the instrument could pick up lines of buried walls, especially in the flat eastern area of the site that is often covered by the waters of Lake Stymphalos. This discovery provides the first concrete evidence for Hippodamean town planning in Arcadia and adds one more orthogonally planned town to the handful yet known in Greece. A likely date for the plan is the first half of the fourth century B.C. when towns like Mantinea and Megalopolis were being built as part of a general process of synoecism in Arcadia.

Similarly the fortifications, probably mud brick on a stone socle, resemble in many details those of nearby Mantinea, although they employ a mixture of rectangular (on the western side) and semi-circular towers as well as at least one unusual hexagonal tower, apparently added later to accommodate artillery. We discovered several new gates as well as relocating the well known but lost Phleious Gate dug fifty-five years ago by Orlandos.

In the area of the site we examined three areas: an aqueduct just NE

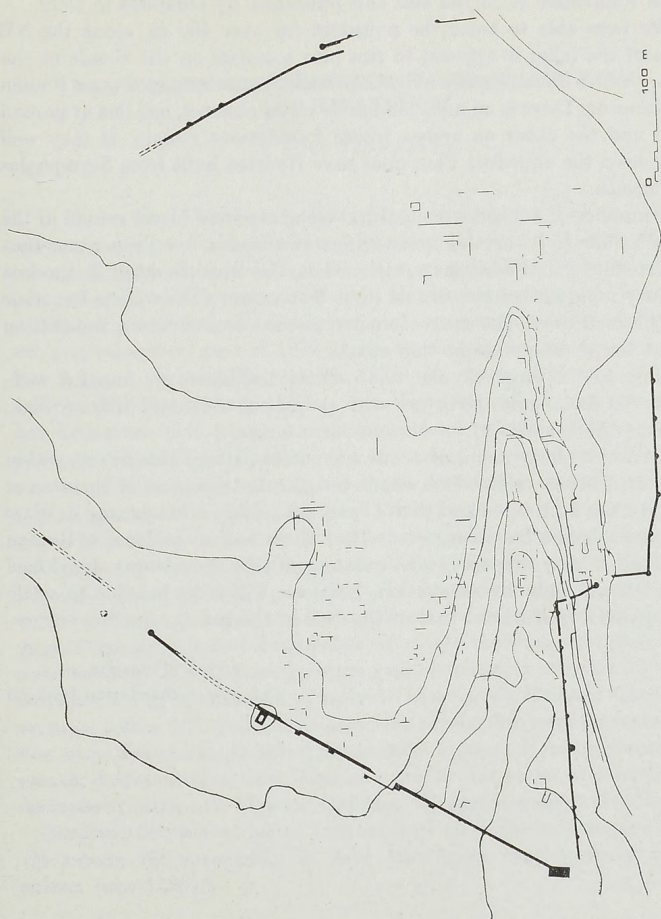

Fig. 1. Topographical plan of ancient Styμφalos.

of the city, ancient remains in and around the Frankish abbey, and the tomb excavated W of the site and published by Orlandos in 1929.

We were able to trace the aqueduct for over 400 m. along the NE edge of the lake; it appears to run into a tunnel on the E side of the valley where 19th century irrigation works have destroyed their Roman predecessor. There is an unusual double water channel, one line at ground level and the other on arches whose foundations remain. It may well have been the aqueduct Pausanias says Hadrian built from Stymphalos to Corinth.

A number of ancient architectural elements were found reused in the church while to its north appear orthostates from a temple, perhaps that of Artemis, that Pausanias mentioned in the area. Dodwell in the last century reported column drums three feet across at this place but none can be seen now. The magnetometer seemed to indicate a foundation about ten metres wide in this area.

Close to the large circular tomb mentioned above we found a well-preserved rectangular structure with polygonal walls still 1.75 m. high, perhaps the remains of an ancient farm house.

We noticed large amounts of tile and coarse pottery everywhere within the fortification walls, which seems to indicate that most of the area of the city was built upon and that it was not merely a *Fluchtburg* as some German scholars have suggested. That there was no evidence of Roman Occupation may support Strabo's statement that the site was abandoned in his time. Only by excavation, however, will it be possible to settle this question and indeed that of the date of the town plan.

HECTOR WILLIAMS
(Canadian Archaeological Institute)

24. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΥΣΤΕΡΟΓΕΩΜΕΤΡΙΚΟΥ ΑΠΟΘΕΤΗ ΣΤΗ ΡΑΚΙΤΑ
ΤΟΥ ΠΑΝΑΧΑΪΚΟΥ

(Πίν. 123 - 125)

Ἡ Ρακίτα εἶναι ὑψίπεδο στὸ Παναχαϊκό, σὲ ὑψόμετρο 1200 μ. Μεγάλο μέρος τῆς κατέχει ὁ οἰκισμὸς Ἄνω Μαζαράκι. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔγινε σὲ ἀπό-
σταση ἑνὸς χιλμ. πρὸς Ν τοῦ χωριοῦ, σὲ στενὴ κοιλάδα ἀνάμεσα στὶς δασω-
μένες πλαγιὰς τοῦ Παναχαϊκοῦ. Ἡ θέσις λέγεται Ἀχνάρι (πίν. 123α).

Χάλκινα μικροτεχνήματα καὶ ὄστρακα τῆς γεωμετρικῆς ἐποχῆς ἤρθαν ἐδῶ
στὸ φῶς γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1972 μὲ τὴν κατασκευὴν δρόμου πρὸς τὸ Αἴγιο
ποὺ διέσχισε τὴν κοιλάδα (ΑΔ 29, 1973-74, Χρον., 381 πίν. 246). Ἡ
πρώτη ἐκείνη περισυλλογὴ ὀδήγησε στὸν ἐντοπισμὸ τοῦ ἀρχαίου στρώματος
ποὺ ἐκτείνονταν κατὰ μῆκος, καὶ κυρίως πρὸς Δ τοῦ νέου δρόμου καὶ ἓνα
μέρος του ἀφανίσθηκε ἐξαιτίας τῶν ἐργασιῶν. Ἀργότερα, τὸ 1979 ἔγινε
συστηματικὴ ἀνασκαφὴ καὶ συγκεντρώθηκαν πολυάριθμα ἀντικείμενα¹.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐπανελήφθη τὸ θέρος τοῦ 1982 μὲ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση τῆς Ἀρ-
χαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ τὴν ἐνεργὴ καὶ πάλι ἐπιβλεψὴ τοῦ συναδέλφου ἐπι-
μελητῇ Ἀρχαιοτῶν κ. Μ. Πετροπούλου. Ἔως τῶρα ἔχει ἀνασκαφεῖ ἔκταση
μῆκους 21 μ. καὶ πλάτους 7 μ. περίπου. Τὰ ἀντικείμενα, ἀπὸ ἄγνωστη αἰτία,
συγκεντρώθηκαν, φαίνεται, καὶ διαστρώθηκαν πολὺ πυκνὰ σὲ ὅλον αὐτὸ τὸν
χώρο. Ἔτσι μποροῦμε νὰ ἀποκαλοῦμε τὸ σύνολο τοῦ στρώματος μὲ τὰ εὐρή-
ματα ἀποθέτη. Ἡ διάστρωση ἔγινε στὸ χαμηλότερο μέρος καὶ κατὰ μῆκος τῆς
δυτικῆς πλαγιᾶς, σὲ πλάτος 12 μ. περίπου. Ἐξαιτίας τῆς ἐδαφικῆς κλίσης φθά-
νει μέχρι βάρους 2.40 μ. Τὸ πάνω μέρος τῆς ἀρχαίας ἐπίχωσης βρίσκεται ἀμέ-
σως κάτω ἀπὸ τὸ μικροῦ βάρους ἐπιφανειακὸ στρώμα. Παρατηρήθηκαν χρω-
ματικὲς διαφοροποιήσεις κατὰ στρώματα ποὺ δὲν ὀφείλονται σὲ ἀλλεπάλληλες
διαστρώσεις, ἀλλὰ στὶς ἐδαφικὲς συνθήκες. Τὸ ἀρχαῖο στρώμα εἶναι ἐνιαῖο.

Στρώσεις ἀκανόνιστων λίθων, ἀνάμικτων μὲ τὰ εὐρήματα, βρέθηκαν σὲ ὅλη
τὴν ἔκταση τῆς ἀνασκαφῆς καὶ κατὰ διαστήματα παρατηροῦνταν συσσω-
ρεύσεις (πίν. 123β)².

1. Ἡ ἔκθεσις εἶναι πρὸς δημοσίευση στὰ χρονικά τοῦ ΑΔ 34, 1979.

2. Πρέπει νὰ ἐξετασθεῖ τυχὸν σχέση μὲ παρόμοιες συσσωρεύσεις λίθων (cairns) στὸν
πρωτογεωμετρικὸ Ἀετὸ τῆς Ἰθάκης, ποὺ θεωρήθηκαν λείψανα σπιτιῶν ἢ τάφων (H. L.
LORIMER, BSA 33, 1932 - 1933, 27 κέ.). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι μέσα στοὺς σωροὺς τῆς Ρακί-
τας ὑπῆρχαν καὶ ὄστρακα καὶ μικροτεχνήματα. Ἡ προέλευσή τους ἀπὸ οἰκοδομικὸ ὕλικό

Τὰ εὐρήματα πού περισυλλέχθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀνακάλυψης τοῦ ἀποθέτη ἕως τὴν τελευταία αὐτῇ περίοδο εἶναι ἑκατοντάδες χάλκινα καὶ σιδερένια μικροτεχνήματα, ἐκλεκτῆς ποιότητος καὶ μεγάλης ποικιλίας τύπων, συγκεκριμένως πόρπες, περόνες, κρίκοι, σφηκωτῆρες, ψῆφοι (πίν. 124) καὶ

Εἰκ. 1. Σκαραβαῖος
Τούθμωσι Γ'.

ἄλλα κοσμήματα, χτένια, εἰδώλια ἀλόγων καὶ πουλιῶν, αἰχμὲς δοράτων, διπλοὶ πελέκει, σφραγίδες κ.ἄ. Βρέθηκαν ἀκόμη γυάλινες ψῆφοι καὶ ἐλεφαντοστέινα μικροτεχνήματα (πίν. 125α)¹, μεγάλος ὄγκος ὀστράκων, λίγα ἀκέραια ἢ τμήματα ἀγγείων (πίν. 125β) καὶ πῆλινα εἰδώλια. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων περιλαμβάνεται καὶ αἰγυπτιακὸς σκαραβαῖος ἀπὸ φαγεντιανῆ, πού φέρει διπλὴ δέλτο μὲ τὸ θρονώνυμο τοῦ Φαραῶ τῆς 18ης δυναστείας Τούθμωσι Γ', ἀλλὰ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ πιθανότατα στὴν 22η δυναστεία (950 - 730 π.Χ.) (εἰκ. 1)².

Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν εὐρημάτων τοποθετεῖται στοὺς ὑστερογεωμετρικοὺς χρόνους, ἐνῶ φαίνεται ὅτι λιγότερα ἀντικείμενα (π.χ. τὰ πῆλινα εἰδώλια) ἀνήκουν στὴν πρώιμη ἀρχαϊκὴ περίοδο.

Τομὴ στὸ νοτιότερο μέρος τοῦ ἀποθέτη ἔδωσε κεραμικὴ τοῦ 2ου - 3ου μ.Χ. αἰ., ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὸ ὑστερογεωμετρικὸ στρώμα. Μόνο μετὰ ἀπὸ ἐξαντλητικὴ ἐρευνα θὰ εἶναι δυνατὸ νὰ διατυπωθοῦν σχετικὲς ἀπόψεις γιὰ τυχὸν διαδοχικὲς φάσεις.

Γιὰ τὴν ὥρα πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀσφαλὲς μόνο ὅτι ἀποκαλύφθηκε ἀποθέτης καὶ διαλυμένα κτιριακὰ κατάλοιπα ὑστερογεωμετρικοῦ ἱεροῦ γυναικείας θεότητας.

Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ

δὲν μπορεῖ νὰ ἀμφισβητηθεῖ ἄβεβαιο παραμένει ἂν, τουλάχιστον ὁρισμένοι λίθοι, βρίσκονται *in situ*.

1. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἐλεφαντοστέινη μορφὴ ξαπλωμένου βοοειδούς σὲ τετραπλευρὴ βάση, στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἀνάγλυφο αἰγοειδὲς (πίν. 125α) (πρβ. τὰ ὅμοια ἀπὸ τῆ Λακωνία, R. M. DAWKINS, *The Sanctuary of Artemis Orthia at Sparta* (1929) 230 κέ.). Τὸ μεγαλύτερο μέρος τοὺς χρονολογεῖται ἀπὸ τὸ 740 ἕως τὸ 660 π.Χ.

2. F. ΜΑΤΟΥΚ, *Corpus du Scarabée égyptien I* (1971) 184, ἀρ. 326, W. C. HAYES, *The Scepter of Egypt II* (1959) 124, 127, *Corpus Antiquitatum Aegyptiacarum*, (Hannover) 2, 123. Ἔχει καὶ ἄλλοτε διαπιστωθεῖ ἡ παρουσία τοῦ τύπου αὐτοῦ σὲ ὑστερογεωμετρικὰ σύνολα (Perachora II, 1962, 479 (D2-D 10), J.D.S. PENDLEBURY, *Aegyptiaka*, 1930, 59 ἀρ. 113 - 115).

Εὐχαριστῶ τὸν συνάδελφο κ. Περικλῆ Κουραχάνη πού εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ βοηθήσει στὴν πρὶν πάντων χρονολόγηση τοῦ σκαραβαίου.

Συνεχίστηκαν και κατά το 1982 οι ανασκαφές στην 'Αρχαία 'Ηλιδα υπό την έποπτεία του υπογράφοντος. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι έπιμελητές 'Ηλίας 'Ανδρέου, Εὐαγγελία Χατζιώτου και Ρόζα Προσκυνητοπούλου, έπίσης ο αρχιτέκτων Θ. Παπαθανασόπουλος, ο αρχιτεχνίτης Κ. 'Ανδριάς και ο σχεδιαστής Στάθης 'Ανδρουτσάκης.

Κατά το έτος αυτό οι ανασκαφικές έργασίες περιορίστηκαν στην περιοχή του κτιρίου D, όπου νότια προς αυτό είχε κατά το προηγούμενο έτος αποκαλυφθεί σειρά θεμελίων κτιρίων διαφόρων εποχών, στο δέ δυτικό θριο του κτιρίου D τμήματα μεγάλου καμαρωτού άγωγού.

Μετά τον καθαρισμό του παραπάνω χώρου τής ανασκαφής και την πληρέστερη αποκάλυψη των θεμελίων των αρχαίων κτιρίων (πίν. 126α) έγιναν τομές σε βάθος, σε διάφορα από τα κτίρια, για τη συλλογή περισσότερων στοιχείων για τη χρονολόγησή τους και τις διαδοχικές φάσεις οίκοδομής τους. Για τον ίδιο σκοπό έγιναν σκάρες στα τοιχώματα των περισσότερων από τα τετράγωνα τής ανασκαφής, που έδειξαν ότι τα πιό πολλά από τα κτίσματα ΝΔ του κτιρίου D, χρονολογούνται από τον 1ο αιώνα π.Χ. ώς τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ το κτίριο D, δέν είναι νεώτερο του 3ου αί. π.Χ. Σύγχρονοι με το κτίριο D είναι οι δύο παράλληλοι τοίχοι κτισμένοι με μεγάλους καλά πελεκημένους παρόλιθους που ξεκινούν από το νότιο τοίχο του κτιρίου αυτού και τα θεμέλιά τους είναι δεμένα με εκείνα του ίδιου κτιρίου. 'Αποτελούν έπομένως μέρος του κτιρίου D, και ίσως άνηκαν σε στοά, όπως αφήνει να συμπεράνουμε σπόνδυλος που βρέθηκε στον ένα από τους δύο παράλληλους τοίχους, τον βόρειο (πίν. 126β). 'Η κύρια όμως ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε το χρόνο αυτό στο χώρο δυτικά του κτιρίου D, όπου σε μήκος 20 μ. περίπου έντοπίστηκε αρχαία όδός μεγάλου πλάτους με κατεύθυνση από Β προς Ν, κατασκευασμένη από άμμοχάλικο και κεραμίδια που αποτελούν ένα πολύ σκληρό συμπαγές στρώμα. 'Επίσης έντοπίστηκαν τμήματα του δυτικού αναλήμματος τής όδοϋ (πίν. 127α) σε δυο τουλάχιστον φάσεις της, τη νεώτερη χρονολογούμενη στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, όπως βεβαιώνουν τα κινητά εύρήματα στο τμήμα αυτό και ιδιαίτερα λύχνος του 5ου μ.Χ. αί. (πίν. 127β). 'Η προσεχής έρευνα και μελέτη του χώρου αυτού θα έπιτρέψει την άκριβέστερο προσδιορισμό και χρονολόγηση των επάλληλων δσοστρωμάτων τής

ὁδοῦ αὐτῆς, καθὼς καὶ τῇ σχέσῃ τους μὲ τὸ κτίριο D. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ καμαρωτὸς ἀγωγὸς ποὺ εἶχε τμηματικὰ ἀνασκαφεῖ τὸν περασμένο χρόνον δυτικὰ καὶ νότια τοῦ κτιρίου D καὶ ἀποκαλύφθηκε τώρα σὲ μῆκος 25 μ. (πίν. 128α-β) βαίνει ἀπὸ B πρὸς N καὶ βρίσκεται δίπλα καὶ σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὸν ἀρχαῖο δρόμο ποὺ ἐντοπίσαμε.

Ἀπὸ μικρὴ δοκιμαστικὴ τομὴ ποὺ ἔγινε σὲ τμῆμα τοῦ ἀγωγοῦ, ὅπου ἡ καμαρωτὴ κάλυψή του ἦταν καταστραμμένη, φάνηκε ὅτι ὁ ἀγωγὸς (διαστ. ἔσωτ. ὕψος: 0.90 μ. καὶ πλάτος 0.80 μ.), ποὺ εἶναι ὀρθογωνικῆς διατομῆς, εἶναι κατασκευασμένος ἀπὸ καλὰ πελεκημένους πωρολίθους, ἐνῶ ἡ καμαρωτὴ ἀπόληξή του ἔχει γίνεи ἀπὸ ὀπτοπλίνθους καὶ ἀσβεστοκονίαμα. Ἀπὸ τίς ὡς τώρα ἐνδείξεις φαίνεται ὅτι ὁ ἀγωγός, τουλάχιστον ὡς πρὸς τὸ λίθινο μέρος του, εἶναι σύγχρονος τοῦ κτιρίου D. Παράλληλα μὲ τίς πιὸ πάνω ἐργασίες ἔγιναν σκάρες στὸ ἀνατολικό, βόρειο καὶ δυτικὸ ὄριο τοῦ σκάμματος τοῦ κτιρίου D καὶ στρωματογραφικὴ μελέτη τους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τίς ἐργασίες αὐτὲς ἔγινε συντήρηση τῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν τῶν τελευταίων ἐτῶν καὶ ἄρχισε ἡ συντήρηση καὶ τῶν ἄλλων ἀπὸ τίς παλαιότερες. Ἐπίσης ἄρχισε ἡ συστηματικὴ σχεδίαση τῶν σημαντικότερων εὐρημάτων, ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ὀριστικὴ δημοσίευση τῶν ὡς τώρα ἀποτελεσμάτων τῶν ἀνασκαφῶν στὴν ἀρχαία Ἡλιδα.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἄν καὶ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Βοΐδοκοιλιάς περιωρίσθη εἰς μόνον τὸν μῆνα Σεπτέμβριον καὶ τὰς ἀρχὰς Ὀκτωβρίου, ἐν τούτοις, τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξαν, παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν, σημαντικὰ καὶ μὴ ἀναμενόμενα, ἐάν ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τῆς ἐνδεκάτης κατὰ σειρὰν ἀνασκαφικῆς εἰς τὴν θέσιν περιόδου. Οὕτω, διὰ πολλῶν νέων κατὰ τὸν χαρακτῆρα εὐρημάτων, «διανοίγεται νέα σελίδα» εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ὑστεροκλασσικῆς Μεσσηνίας». Ὅντως δὲ ἀντιμετωπίζεται αὕτῃ ἡ δυνατότης, διότι εἶναι γνωστὴ ἡ ὑπὸ ἀμφισβήτησιν¹ σημασία αὐτῆς τῆς περιόδου, ἡ ὁποία ἐκπροσωπεῖται διὰ πλήθους κεραμεικῶν εὐρημάτων καὶ ζωικῶν καταλοίπων εἰς πλείστους ὅσους μυκηναϊκοὺς τάφους τῆς Μεσσηνίας καὶ Τριφυλίας, διὰ τοὺς ὁποίους ἐθρυλεῖτο ὅτι ὑπῆρξαν θέατρον ἐντατικωτάτης ταφικῆς λατρείας καὶ ἡρωολατρείας κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους. Κατὰ συνέπειαν, ἡ ἀνεύρεσις πλησίον τοῦ θολ. τάφου τῆς Βοΐδοκοιλιάς ἑκατοντάδων πηλίνων ἀναγλύφων πλακιδίων καὶ τινων πηλίνων εἰδωλίων, ἔτι δὲ ἡ πιθανὴ ταύτισις τοῦ πρὸ τριετίας ἐλθόντος εἰς φῶς ἀνασκαφέντος μεταγενεστέρου μικροῦ κτίσματος εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τῆς ἀνασκαπτομένης θέσεως πρὸς ἱερόν, ἔθεσεν ἐπὶ νέας βάσεως τὴν σημασίαν τῆς περιοχῆς, ἡ ὁποία, ὡς φαίνεται, διετήρησεν ἐπὶ μακρὸν τὴν φήμην χώρου ἱεροῦ ὡς νεκροταφείου μυκηναίων προγόνων. Βεβαίως, ἔγινε λόγος περὶ φήμης καὶ περὶ μυκηναίων προγόνων καὶ αὕτῃ ἡ κατάστασις πρέπει νὰ ἀναγνωρισθῇ ὅτι ἐπεκράτει κατὰ τὴν κλασσικὴν, τὴν ἑλληνιστικὴν καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν. Τότε, ἐθεωρεῖτο ὅτι εἰς αὐτὸν τὸν τάφον εἶχε ταφῇ ὁ υἱὸς τοῦ Νέστορος Θρασυμήδης καί, δι' αὐτὸν τὸν λόγον, ὁ χώρος ἐθεωρήθη ἱερὸς καὶ ἀπέκτησεν ἱερὰν σημασίαν διὰ τοὺς ἐπὶ τοῦ νοτίου ἀπέναντι βραχίονος κατοίκους τῆς κώμης τοῦ κλασσι-

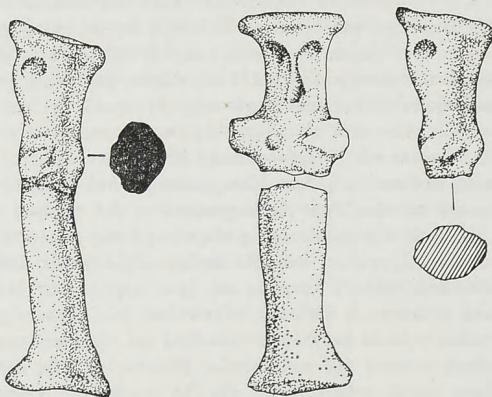
1. Ἔργον 1977, 132· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, ΠΑΕ 1977, 251· ὁ αὐτός, Τὸ Χρονικὸν τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Βοΐδοκοιλιάς ἐν Ἀρχαιολογικαὶ Διατριβαὶ ἐπὶ θεμάτων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, Ἀθηνᾶ, Σειρὰ Διατριβῶν καὶ Μελετημάτων, 21, 1979, 40, ὁ αὐτός, Ἡ Προϊστορία τῆς Βοΐδοκοιλιάς, «Μνήμη» Γεωργίου Ἰ. Κουρμούλη (Ἀθῆναι 1979), 27· ὁ αὐτός, Ἡ Προϊστορία τῆς Βοΐδοκοιλιάς Μεσσηνίας κατὰ τὰς ἐρεῦνας τῶν ἐτῶν 1956, 1958, 1975-79, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς «Παντείου» Ἀνωτάτης Σχολῆς Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν Ἀθηνῶν 1980, 341. Περαιτέρω, ἐν συντμήσει ΠρΒ (1979) καὶ ΠρΒ (1980), ἀντιστοίχως.

κοῦ Κορυφασίου. Ἡ προβληματικὴ δὲ τῶν πραγμάτων προσφέρει πλούσιον ὕλικόν διὰ τὴν κατανόησιν τῆς καταστάσεως.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατὰ τὸ ἔτος 1982 συνεχίσθη, ἀρχικῶς κατὰ μῆνα Ἰούλιον, τὸ μὲν ἡ μελέτῃ τοῦ ὕλικου τῆς ἀνασκαφῆς Βοῦδοκοιλιᾶς τοῦ ἔτους 1981 τὸ δὲ ἡ μελέτῃ τῶν εὐρημάτων τῶν ἀνασκαφῶν τῶν θολωτῶν τάφων Ρούτση καὶ Τραγάνας ὡς

Εἰκ. 1. Ὑστερομυκηναϊκῶν χρόνων εἰδῶλιον ἐκ τοῦ θολωτοῦ τάφου (21-9-77).

καὶ τῆς ΥΕ I ἀποθήκης Βορουλίων Τραγάνας διὰ τοῦ ὑπογραφομένου καὶ τῶν συνεργατῶν τῶν Ἀνασκαφῶν Πύλου κ. Γεωργίου Σταθοπούλου, κ. Σοφίας Ταράντου καὶ δίδος Ἀφροδίτης Χασιακοῦ. Συγχρόνως, συνεχίσθη, κατόπιν συγκαταθέσεως τῆς Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ὀλυμπίας, τὸ «κοσκίνισμα» πέριξ τοῦ θολ. τάφου 1 εἰς Βιγλίτσαν Τραγάνας, ποὺ ἀναμένεται νὰ συμπληρωθῇ εἰς προσεχῇ ἀνασκαφικὴν περίοδον. Ἐπίσης, ἐπεχειρήθη καὶ ἡ συνέχισις τῆς ἐργασίας πρὸς διευθέτησιν τοῦ προσφάτου ἀνασκαφικοῦ ὕλικου τῆς Περιστεριᾶς εἰς τὴν ἀποθήκην τοῦ Μουσείου Χώρας Τριφυλίας κατὰ τὸν αὐτὸν μῆνα Ἰούλιον, ὅποτε καὶ ἀνευρέθη ἐκ νέου τὸ ΥΕ IIIB εἰδῶλιον, ποὺ εἶχεν ἀνευρεθῇ τῷ 1977 εἰς δύο διαφορετικὰ βάρη τῆς κεντρικῆς κοιλότητος τοῦ δαπέδου τοῦ θολ. τάφου τοῦ Θρασυμήδους εἰς Βοῦδοκοιλιάν. Τὸ εἰδῶλιον εἶχεν ἀπορριφθῇ μετὰ χωμάτων μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ θολ. τάφου κατὰ Σεπτέμβριον 1956, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀπουσίαν τοῦ ἀνασκαφέως (εἰκ. 1, πίν. 129α).

Κατὰ μῆνα Σεπτέμβριον καὶ Ὀκτώβριον συνετελέσθη καὶ ἡ μεταφορὰ τῶν

εὐρημάτων τῶν παλαιῶν καὶ τῶν νέων ἀνασκαφῶν Πύλου τῆς ἐν 'Αθῆναις 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας ἐκ τῆς ἀποθήκης τοῦ Μουσείου Πύλου εἰς Νιόκαστρον εἰς ντάπιαν τοῦ αὐτοῦ κάστρου. Οὕτω, μετεφέρθησαν τὰ εὐρήματα τῶν ἀνασκαφῶν Βοϊδοκοιλιᾶς (1956, 1958), Κουκουνάρας (1958 - 63), Κισσοῦ καὶ Τουρλιδίτσας (1966 - 67), ἔτι δὲ τῶν ἀνασκαφῶν Κουκουνάρας (1973 - 75), Καμινίων (1975) καὶ Βοϊδοκοιλιᾶς (1976 - 81), ἔτοποθετήθησαν δὲ μερικῶς εἰς ρυμούς ντέξιον, κατὰ τὸ πλεῖστον, ἀποσταλέντας ἐκ τῆς Ζ' 'Εφορείας 'Αρχαιοτήτων καί, ἰδίᾳ, εὐγενῶς παραχωρηθέντας ὑπὸ τῆς φιλοξενούσης 'Εφορείας 'Εναλίων 'Αρχαιοτήτων.

Τῆς ἀνασκαφῆς εἰς Βοϊδοκοιλιᾶν μετέσχον οἱ πτυχιούχοι 'Αρχαιολογίας κ. Γεώργιος Σταθόπουλος, κ. Σοφία Ταράντου, δις 'Αφροδίτη Χασιακοῦ, κ. Κωνσταντῖνος Λιντοβόης, κ. Hekmat Salehi καὶ ἡ δις Π. Κέντη, ἡ ἀρχιτέκτων κ. 'Ελένη Σκαλτσᾶ, ὁ καλλιτέχνης σχεδιαστὴς κ. Εὐστ. 'Ανδρουτσάκης, ὁ φοιτητὴς κ. Μιχ. Κοσμόπουλος, καὶ αἱ φοιτήτριαι διδες Κυρ. Τριαλῶν καὶ Μαρία Λάλα. Φωτογραφήσεις ἐγένοντο εἰς τὰ Μουσεῖα Πύλου καὶ Χώρας ὑπὸ τοῦ κ. 'Ηλ. 'Ηλιάδη καὶ συγκολλήσεις ὑπὸ τοῦ κ. 'Αργ. Μαρίνη. Αἱ ἀπὸ μικροῦ ὕψους ἀεροφωτογραφήσεις εἰς Βοϊδοκοιλιᾶν ἐγένοντο, ὡς πάντοτε, ὑπὸ τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου.

'Ὡς καὶ κατὰ τὰς προηγουμένας ἀνασκαφικὰς περιόδους (1974 - 81), παρεχωρήθη εὐγενῶς ὄχημα 3/4 ἐκ τοῦ ΚΕΕΜ Σπάρτης διὰ τὴν ἄνετον μεταφορὰν τοῦ ἀνασκαφικοῦ συνεργείου, διὸ καὶ ἐκφράζονται αἱ δέουσαι εὐχαριστίαι εἰς τὸ Γ.Ε.Σ.

Εἰς τὴν ἀπρόσκοπτον διενέργειαν τῆς ἀνασκαφῆς συνετέλεσε τὰ μέγιστα καὶ ἡ ὅλος δαψιλὴς χορηγία τῆς 'Εθνικῆς Γεωγραφικῆς 'Εταιρείας τῆς Οὐάσινγκτων (National Geographic Society, Washington) εἰς τὰ μέλη τῆς 'Επιτροπῆς 'Ερεῦνης καὶ 'Εξερευνήσεως τῆς ὁποίας ἀπευθύνονται αἱ δέουσαι εὐχαριστίαι. 'Αποτελεῖ, πλέον, ὄντως, κοινὸν τόπον ὅτι, ἄνευ προσθέτων χορηγιῶν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἀντιμετωπίζωνται αἱ ποικίλαι καὶ ἐν ταῦτῳ ἡῤῥημέναι ἀνάγκαι μιᾶς ἀνασκαφῆς. Οὕτω, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν, προωθήθη σημαντικώτατα, ἡ συγκόλλησις, φωτογράφησις καὶ σχεδιάσις πολλῶν εὐρημάτων, ἀντιμετωπίσθησαν ἀποτυπώσεις ἀρχιτεκτονικαὶ κατὰ χώραν, ποικίλαι καταγραφαί, ἐργατικὰ ἡμερομίσθια καὶ ποικίλαι προμήθαι. 'Επίσης, συνεκολλήθησαν ἐκ νέου πολλὰ ἀγγεῖα ἐκ Κουκουνάρας λόγῳ τῆς μνημονευθείσης μεταφορᾶς ἔνδον τοῦ Νιόκαστρου Πύλου.

Θερμαὶ εὐχαριστίαι ἐκφράζονται καὶ πρὸς τὸν 'Επιμελητὴν 'Αρχαιοτήτων τῆς 'Εφορείας 'Αρχαιοτήτων 'Ολυμπίας κ. "Αρ. Λαζαρίδην, ὁρισθέντα 'Επόπτην ἀνασκαφῆς κατόπιν γενικῆς ἐντολῆς τῆς κεντρικῆς ὑπηρεσίας, καὶ τοῦτο διότι ἡ παρουσία του ἐξευλίχθη εἰς θετικὴν βοήθειαν εἰς πλείστους ὅσους τομεῖς μετὰ τὴν φιλόφροναν καὶ πρόθυμον συμπαράστασιν του διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον διεξαγωγὴν τῆς ἀνασκαφῆς. Εὐχῆς ἔργον εἶναι νὰ ὑπάρχουν παρόμοιοι προῦ-

ποθέσεις ἐνεργοῦ συνεργασίας, τῆς τελευταίας δυναμένης νὰ ἐπεκτείνεται καὶ εἰς ἄλλους τομεῖς, ὡς εἰς δημοσίευσιν ὕλικου ἀνασκαφῆς κ.ο.κ.

Ὑπὸ τὸν πίθον NNA-1

Συνεχίσθη ἡ ἔρευνα¹ τοῦ ἔτους 1980 εἰς βάθος, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τοῦ σημείου -22 ἐκ. Ἡ κεραμικὴ μέχρι αὐτοῦ τοῦ βάθους περιελάμβανεν, ἀποκλειστικῶς, ΠΕ II ὄστρακα (χονδροειδῆ, λεπτά, ἔτι δὲ ἐστὶλβωμένα καὶ κατὰ τέλειον τρόπον ἐστὶλβωμένα, ἦτοι burnished καὶ black polished). Τὰ λοιπὰ εἰς βάθος ὄστρακα δὲν ἐπέτρεπον σαφεῇ τὴν διάγνωσιν. Ὅστρακα συνηγνῶντο μέχρι βάθους -52 ἐκ., ἦτοι μέχρι τοῦ σημείου, εἰς τὸ ὅποιον ἤρχιζε τὸ παρθένον ἔδαφος. Πάντως, ὡς καὶ εἰς ἄλλας κοιλότητας, ὑπῆρχον ὄστρακα τῆς TN μὲ ἀμμόωδη πηλόν, μὲ ἐγχαράξεις εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ἐστὶλβωμένα εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὕψεις καὶ δὴ καὶ μὲ διαγραμμίσεις (burnished pattern) μέχρι βάθους -27 ἐκ. Εἰς τὸ αὐτὸ βάθος προῆλθε καὶ ἀβεβαία περιπτώσις ἐπιδιορθώσεως ἀγγείου διὰ μολυβδίνων συνδέσμων.

Εἰς τὸ εὐθύς, ἐν συνεχείᾳ, κατώτερον στρώμα (-29/-33 ἐκ.) ἐπανελήφθησαν τὰ ὄστρακα τῆς TN μὲ πλαστικὴν γραμμικὴν διακόσμησιν καὶ τὰ τοῦ τύπου burnished pattern (scribble burnish). Λεπίδες ὀψιανοῦ εὐρέθησαν εἰς διάφορα βάθη (-28, -29, -48 ἐκ.). Ἡ γενικὴ ἐντύπωσις παραμένει ὅτι ἡ πλήρωσις τῆς κοιλότητος ἔγινε κατὰ μίαν, βασικῶς, φάσιν, ὡς καὶ εἰς ἄλλας περιπτώσεις (A 8). (Ὑπεύθυνος ἀνασκαφῆς: δις H. Lewis.)

Πρὸ τοῦ πίθου 1

Συνεχίσθη καὶ εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον ἡ εἰς βάθος σκαφὴ νοτίως τοῦ ΠΕ II (ἐγκαρσίῳ πρὸς τὸ στόμιον τοῦ θολ. τάφου) τοίχου Σ 19 ἔνδον βραχώδους κοιλότητος. Εἰς βάθος -34 ἐκ. ὑπῆρχε στρώσις χαλίκων-βοτσάλων. Ἡ ὑπερκειμένη κεραμικὴ ἦτο ΠΕ II (πρώιμος καὶ ἐξειλιγμένη) πορτοκαλόχρους, ροδόχρους, κιτρινωπῆ, λεπτά ὄστρακα, δύο ὄστρακα μὲ λευκὸν ἐπίχρῖσμα (εἰς ἀμφοτέρας τὰς ὕψεις) κ.ἄ. Τὰ ὑποκείμενα (-33/-38 ἐκ.) ἦσαν, κυρίως, ὄστρακα χονδροειδῶν ἀγγείων, μὲ τὰ συνήθη λίθινα ἐγκλείσματα, κεκαυμένα ὄστρακα, ἐνῶ ἐξεπροσωποῦντο καὶ ἐγχαράξεις ὑπὸ τὸ χεῖλος εἰς σύνολον ἰχθυοειδῆς. Ὑπῆρχον, ὅμως, καὶ παραδείγματα μὲ τελείαν ἐρυθρὰν καὶ μελανὴν στίλβωσιν, δίχρωμα κατὰ τὰς ἐπιφανείας, γενικῶς δὲ σκοτεινῶν ἀποχρώσεων. Ἡ ἐπίχρωσις συνεχίζετο ἔτι πλεόν εἰς βάθος, ὑπῆρχε στρώμα λιθαρίων διαστάσεων 3 × 3, 10 × 5, 10 × 15 ἐκ. εἰς βάθος -40/-42 ἐκ. καί, τέλος, εἰς βάθος -51 ἐκ. ἀνεφάνη ἀνεξήγητος καὶ δυσερμήνευτος κατὰ τὸν προορισμὸν καὶ ἄγνωστος κατὰ τὴν ἐμφάνισιν πῆλινος ὄγκος μὲ ποικίλαν χρωμάτων (Munsell 7.5YR 5/4 brown, 5YR 5/8 yellowish red καὶ 5YR 3/4 dark

reddish brown). Τὸ παρθένον ὑπόστρωμα ἡκολούθει εὐθὺς ἐν συνεχείᾳ. (Ὑπεύθυνος ἀνασκαφῆς: δις H. Lewis.)

A-NA τομεὺς (ι-αα/19 - 33)

Εἰς τὸν μεῖζονα αὐτὸν τομέα περιλαμβάνονται οἱ ἀκόλουθοι ἐπὶ μέρους τομεῖς, οἱ ὁποῖοι παρηκολούθηθησαν ἀπὸ κοινοῦ κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον: NA ἀποθήκη, 'Ανατολικὴ αὐλή, δωμάτιον 1 (πίθου 9), NA κοιλότητες, Οἰκία 2 ('Ανατολικὴ Οἰκία) καὶ ἀνατ. περιοχὴ 'Ελληνιστικῶν (κ. Σ.-N. Ταράντου).

Δωμάτιον 1 (πίθου 9)

Χωρὶς νὰ προχωρήσῃ οὐσιαστικῶς εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον¹ ἡ ἀνασκαφή, διεπιστώθησαν σαφῶς τρεῖς ἀρχιτεκτονικαὶ φάσεις: α) Ἡ ἀνωτέρα, αὐτὴ ποὺ κατεστράφη ὑπὸ πυρκαϊᾶς κατὰ τὴν θεωρουμένην ὑστάτην ΠΕ II καὶ ποὺ διατηρεῖ τὸ κατώφλιον εἰσόδου τῆς οἰκίας (πρὸς Δυσμὰς ἐκτεινομένης). Εἰς αὐτὴν τὴν φάσιν ἀνήκει ἡ 'Ανατολικὴ (ANA) βοτσαλόστρωτη Αὐλή. β) 'Ανατολικῶς καὶ ἀκριβῶς ὑπ' αὐτήν, ἀλλὰ διαχωριζομένη ὑπὸ στρώματος τέφρας ἐκ τῆς ἀνωτέρας φάσεως, ὑπάρχει δευτέρα (προγενεστέρα) φάσις, ποὺ διαχωρίζεται καὶ διακρίνεται σαφῶς μόνον εἰς τὸν βόρειον χώρον τοῦ δωματίου. γ) Εἰς τὸ ἐπίπεδον τοῦ φυσικοῦ βράχου, τοῦ ὁποῖου αἱ ἀνώτεροι ἐπιφάνειαι ἀπεκαλύφθησαν διὰ γενομένου καθαρισμοῦ, διεκρίθη τμῆμα τοίχου ἐξ ἀσβεστολίθων μιᾶς εἰσέτι, παλαιότερας (τρίτης) φάσεως. Τὰ ὄστρακα, ποὺ ἀνεφάνησαν εἰς τὸ ὕψος αὐτοῦ τοῦ τοίχου, χρονολογοῦνται εἰς τὴν πρώϊμον ΠΕ II φάσιν καὶ ἔχουν τὸ κατὰ Caskey χαρακτηριστικὸν παχύρρευστον ἐπίχρισμα τῆς ἐποχῆς². Ἡ σκαφικὴ α) ἔρευνα δὲν ἐχώρησε περαιτέρω, ἀλλ' ἀνεβλήθη, ἐλλείψει χρόνου, διὰ τὸ ἐπιὸν ἔτος. Ἡ τετάρτη ἦτο ἡ τῆς φάσεως τοῦ πίθου 9.

Ἡ κάτοψις τοῦ δωματίου καὶ κατὰ τὰς τρεῖς αὐτὰς φάσεις δὲν θὰ κερδηθῇ ἴσως, διότι ἡ ΒΔ πλευρὰ καλύπτεται, εἰς τὸ σύνολόν της, ὑπὸ τῆς ὑψηλῆς χωματίνης ἐπιχώσεως τοῦ ὑπερκειμένου ΜΕ I τύμβου μὲ τὸν λίθινον μανδύαν καὶ τὸν περίβολόν του. Νοτίως τοῦ κατωφλίου εἰσόδου ὁ ΜΕ I ταφικὸς πίθος NA-6 ἔχει καταστρέψῃ τὸ μεγαλύτερον καὶ σημαντικώτερον τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου, ἐπιβάλλεται δὲ καὶ αὐτοῦ ἡ ἀπομάκρυνσις πρὸς διάπιστάσιν τῶν δύο ὑποκειμένων οἰκοδομικῶν φάσεων.

NA ἀποθήκη

Νοτίως τοῦ δωματίου 1 (υ-χ/19-22) ἡ NA ἀποθήκη³ ἀποτελεῖ ἀρχιτεκτο-

1. ΠΑΕ 1977, 261 - 62· Χρονικὸν (1979/84), 52, 53· ΠΑΕ 1980, 153· ΠΑΕ 1981, 206 - 8· ΠρΒ (1979), 11· Πρβ (1980), 326.

2. J. L. CASKEY, *Hesperia* 29, 1960, 289.

3. ΠΑΕ 1977, 259 - 62· ΠΑΕ 1978, 345 - 46· Χρονικὸν (1979/84), 40· ΠΑΕ 1980, 153 - 54· ΠΑΕ 1981, 204· ΠρΒ (1979), 10 - 11· ΠρΒ (1980), 325 - 26.

νικὴν συνέχειαν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου 1. Ἐν τούτοις, εἶναι ἄγνωστον κατὰ πόσον καὶ εἰς ποίαν ἐκ τῶν διαπιστωθεισῶν φάσεων τοῦ δωματίου 1 ἀντιστοιχεῖ ὁ τοῖχος οὗτος· ἴσως, τὸ καὶ πιθανώτερον, ἀντιστοιχεῖ εἰς τὴν ὑστέραν φάσιν τοῦ σημείου τούτου.

Εἰς τὴν ΝΑ ἀποθήκην (νοτιά πλευρά) ἐκαθαρίσθη τὸ κατώφλιον πλάτους 0.78 μ. Εὐθὺς μετὰ τὸ κατώφλιον, δημιουργεῖται ὀρθογώνιος χῶρος (ὁμοίως πλάτους 0.78 μ. καὶ μήκους 0.76 μ.), ποὺ ἀποτελεῖ, τρόπον τινά, προθάλαμον διὰ τὴν ἀποθήκην εἴσοδον ἐκ Νότου. Εἰς τὸν καθαρισμὸν αὐτοῦ τοῦ χώρου εὐρέθη ὕστρακον πίθου μὲ μολύβδινον σύνδεσμον ἐπισκευῆς (πίν. 129γ), διὰ τὸν ὁποῖον δέον ὅπως ἐξετασθῇ κατὰ πόσον ἀνήκει εἰς τὸν εἰς ὑψηλὸν ἐπίπεδον ἔνδον τῆς ἀποθήκης εὐρεθέντα (1977/78) πίθον ὑπ' ἀριθ. 31. Ἐπίσης, διεπιστώθη (μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἐπεσημάνθη) τὸ δάπεδον τῆς ἀποθήκης κατὰ τὴν φάσιν χρήσεως τῶν πίθων 2 καὶ 8. Ἐν σχέσει πρὸς τὸ δάπεδον τῆς ἀποθήκης, οἱ πυθμένες (ἥτοι, αἱ βάσεις) τῶν πίθων τούτων ἦσαν βαθύτερον, κατὰ τι, ἐμπεπηγμένοι εἰς τὸ χῶμα καί, εἰδικώτερον, ὁ πίθος ὑπ' ἀριθ. 8 ἐστηρίζετο εἰς τὸ κατώτερον τμῆμα τῆς γάστρας του διὰ μυλολίθου² (νοτιά ὀψις). Τὸ δάπεδον αὐτὸ περιλαμβάνει ἐξαιρετικὰ μικρὰ λευκὰ ἀκανόνιστα λιθαράκια. Ἐπίσης, σημειωτέον, ὅτι ἡ κατωτέρα σειρὰ τῶν τοίχων τῆς ἀποθήκης (θεμελίωσις) προεξέχει κατὰ 5 ἐκ. τῶν ἀνωτέρων, πράγμα ποὺ δυνατόν νὰ ὑποδηλοῖ καὶ προγενεστέραν τινὰ φάσιν οἰκοδομικὴν. Πρὸς τούτοις, ὁ ὑπὸ τὸ δάπεδον τῆς ἀποθήκης ἀναφανεὺς τοῖχος (Α-Δ) ἀνήκει εἰς τὴν ἀρχικὴν φάσιν.

Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς ΝΑ ἀποθήκης, ἐπειδὴ ἀποτελεῖ τὴν πρὸς Ἀνατολὰς κατωφέρειαν, εἶχε στηριχθῇ μὲ σειρὰς λίθων, ποὺ φαίνεται νὰ λειτουργοῦν ἀναλημματικῶς τῷ τρόπῳ³. Παρομοίως, ὅμως, τοποθετήσεως καὶ κλίσεως ἐπιμήκεις, τρόπον τινά, λίθοι ἔχουν ἐπισημανθῇ (Ἰούλιος 1981) καὶ εὐθὺς ἐκτὸς (πρὸς Βορρᾶν) τοῦ τύμβου εἰς τὸ σημεῖον (Ζ-η/19-21) μεταξὺ τοῦ ταφικοῦ πίθου Β-4 καὶ τοῦ βορείου ἄκρου τῆς ΒΑ τάφου⁴. Ἀρα, δυνατόν τὸ γεγονὸς νὰ ὑποδηλοῖ τρόπον καὶ μέθοδον οἰκοδομήσεως μιᾶς ὀρισμένης φάσεως τῆς ΠΕ II περιόδου. Τέλος, ἐν μέσῳ λίθων αὐτῆς τῆς σειρᾶς (φ-χ/24-25) εὐρέθη

1. ΠΑΕ 1978, 345 - 46 πίν. 213γ· Χρονικὸν (1979/84), 53· ΠρΒ (1979), 11· ΠρΒ (1980), 326· Τὸ Εὐμέγεθες κύπελλον «Κεφτι» τῆς Κουκουνάρας, «Στήλη», Τόμος εἰς Μνήμην Νικολάου Κοντολέοντος (1980), 592 καὶ σημ. 19. Πρβ. καὶ βιβλιοκρισίαν περὶ τοῦ ἔργου Asine, Results of the Excavations East of the Acropolis 1970 - 1974, Fasc. 2, The Middle Helladic Cemetery, The Middle Helladic and Early Mycenaean Deposits by SOREN DIETZ, 1980 ἐν Πλάτων 34/35, 1982/83, 302. Ὁ σύνδεσμος (Μουσεῖον Πύλου ἀριθ. 1772) ἔχει μῆκος κυρίου στελέχους 4.3 ἐκ., μῆκος τριγ. κεφαλῆς 1.5 ἐκ. καὶ πάχος κυρίου ἄξονος 0.45 ἐκ. Πρβ. καὶ ἐκ Νάξου (ΕΑΜ 11311) καὶ Σύρου (Καστράκι - ΕΑΜ 5240).

2. ΠΑΕ 1978, 345, πίν. 213γ· ΠρΒ (1979), 11· ΠρΒ (1980), 326.

3. ΠΑΕ 1981, 208 - 9.

4. Διαπίστωσις ἀνασκαφῆς ἔτους 1981.

(πίν. 130) πλήρης σχεδόν πρόχους, ούσιαστικῶς ἀκεραία, μὲ βάσιν ἐπίπεδον, πεπιεσμένην ἰσχυρῶς τὴν γάστραν, λαβὴν κυλινδρικήν καὶ στόμιον λοξότμητον. Τὸ ὕψος τῆς ἐμετρήθη 14.6 ἐκ. (πίν. 129β). Τὸ σχῆμα τῆς ἐνθυμίζει ἀντίστοιχα εὐρήματα ἐκ Λέρνης καὶ Ἀσκηταρίου (τῆς μεσαίας καὶ τῆς ὑστέρας, ἀντιστοίχως, ΠΕ II φάσεως), ἔτι δὲ πρόσφατα εὐρήματα ἐκ Τίρυνθος¹.

ΝΑ κοιλότητες (πίν. 130)

Κοιλότης ψ-α/27-29. Βάθος -1.30 μ. Εἰς αὐτὴν περιλαμβάνοντο πολλὰ ΠΕ ὄστρακα, ὧν μετὰξὺ δύο κυμβῶν, ἡ μία ραδινὴ, ἡ ἄλλη σαφῶς πρωιμωτέρα. Ὅστρακα τῆς ΤΝ δὲν ἐπεσημάνθησαν. Ἀρα, ὁ χῶρος δὲν ἐχρησιμοποιήθη πρὸς κατοίκησιν μετὰ τὴν συνήθη ἰσοπέδωσιν τῶν ἀρχῶν τῆς ΠΕ II τῆς περιόδου.

Κοιλότης φ-ψ/27-29. Περιεῖχεν ἐξαιρετικὰ μεγάλην ποσότητα ὄστράκων, συγχρόνων μετὰξὺ των, τμήματα κυμβῶν, κυαθίων καὶ φιαλιδίων, ὄστρεα καὶ κοχλίας. Ὁμοιάζει, λόγῳ τῆς προσελθούσης μεγάλης ποσότητος ὄστράκων πρὸς ΠΕ II ἀποθέτην.

Αἱ δύο ἀνωτέρω κοιλότητες δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν τὴν μορφήν τῶν ἄλλων, ποὺ ἔχουν σκαφή καὶ τοῦτο διότι τὸ ὑλικόν, ποὺ περιέχουν, εἶναι ἐνιαῖον.

Ἀνατολικὴ Οἰκία 2 (πίν. 130 - 131)

Ἡ τοποθέτησις τῶν ὀγκωδῶν λίθων, ποὺ περιβάλλουν ἐκ Δυσμῶν τὸν χῶρον, εἰς τὸν ὁποῖον εὐρέθησαν τὰ μικρὰ ἀνάγλυφα πλακίδια, κατέστρεψεν, ὡς εἶναι δυνατὸν νὰ πιθανολογηθῇ, τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον τῆς διμεροῦς Ἀνατολικῆς Οἰκίας. Ἀποτέλεσμα ὑπῆρξεν ἡ δημιουργία προχείρου — δίκην θεμελίου ἀκανονίστου θεμελίου τοιχείου — λιθολογήματος εἰς εὐθείαν περίπου γραμμὴν εἰς τὸ σημεῖον ὅπου πρότερον, ἴσως, ὑφίστατο ὁ ἀνατολ. τοῖχος τῆς οἰκίας (πίν. 130 - 131). Βεβαίως, δέον ὥπως ἀντιμετωπισθῇ καὶ ἡ περίπτωσις νὰ κατεστράφη ὁ ἀνατολικὸς οὗτος τοῖχος (ἡ θεμελίωσις αὐτοῦ) κατὰ τὴν περίοδον δημιουργίας τοῦ ΜΕ I τύμβου, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον δὲν θὰ πληροφωρηθῶμεν θετικῶς.

Τῆς οἰκίας ταύτης ἔχομεν² τὸν νότιον καὶ τὸν δυτικὸν τοῖχον, σφύζονται

1. Πρβ. H. - J. WEISSHAAR, Bericht zur Frühhelladischen Keramik ἐν K. KILIAN - G. HIESEL - H. J. WEISSHAAR, Ausgrabungen in Tiryns 1980, AA 97, 1982, 452 καὶ σημ. 144, εἰκ. 67.4 - 5. Ἀλλὰ, οὐχὶ τόσοσιν συγγενῇ δείγματα παρὰ CHR. DOUMAS, The N. P. Goulandris Collection of the Early Cycladic Art (1968), 41 ἀριθ. 229. J. A. MACGILLIVRAY, Mount Kynthos in Delos. The Early Cycladic Settlement, BCH 104, 1980, 21 εἰκ. 7 ἀριθ. 298. Περαιτέρω, ἰδὲ EVA HANSCHMANN - VL. MILOJIC, Argissa - Magula. Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa Magula in Thessalien, III. I - II. Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit (1976), Beil. 25 (Eutresis - 61), 28 (Askitarion - 26), 30 (Lerna - 8, 18).

2. ΠΑΕ 1978, 347, πίν. 205, 208.

δὲ δύο δωμάτια, τὰ ὑπ' ἀριθ. 1 καὶ 2 (ν-σ/26-29) ἀπὸ Νότου πρὸς Βορρᾶν. Ὁ βόρειος τοῖχος τῆς, πιθανώτατα, κατεστράφη καὶ αὐτὸς (ἂν μὴ καὶ ὁ ἀνατολικός) κατὰ τὴν περίοδον δημιουργίας τοῦ ΜΕ Ι τύμβου, ἐνῶ ὁ ἀνατολικός, τὸ ἀργότερον, κατὰ τοὺς πρώιμους ἑλληνιστικούς χρόνους πρὸς διευθέτησιν τοῦ χώρου, κατὰ τὰ λοιπά, ὅμως, ἀτυχῶς. Ἡ οἰκία εἶναι ὀρθογώνια μὲ κατεύθυνσιν ἀπὸ Βορρᾶ πρὸς Νότον καὶ μὲ πιθανὴν εἴσοδον ἐκ τῆς νοτίας στενῆς πλευρᾶς, ὅπως δεικνύει λίθος μὲ ἐμβάθυνσιν (ὄλμος), ποὺ σφίζεται εἰς τὴν ἀνωτάτην σειρὰν τῶν σφριζομένων δόμων τοῦ τοίχου καὶ ποὺ ἐχρησίμευσεν εἰς τὴν τοποθέτησιν τῆς στρόφιγγος τοῦ θυροφύλλου. Ὅτι πρόκειται καὶ περὶ κατωφλίου ἀποδεικνύεται ἐκ τοῦ μεγέθους τῶν χρησιμοποιηθέντων λίθων, οἱ ὅποιοι εἶναι, τοῦλάχιστον, διπλάσιοι τῶν λοιπῶν, καὶ ἐκ τῆς ὀριζοντίου τοποθετήσεώς των, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς τῆς τελευταίας φάσεως τοῦ δυτ. τοίχου.

Ὁ νότιος σφριζόμενος τοῖχος ἀποδεικνύεται ὅτι εἶναι ὁ ἐξωτερικὸς τῆς οἰκίας καὶ τοῦτο διότι εἰς τὴν νοτίαν, ἐξωτερικὴν του, πλευρὰν προφυλάσσεται ὑπὸ καταλλήλως τοποθετημένων λίθων, προφανῶς διὰ νὰ μὴ καταστρέφονται τὰ θεμέλια του ἐκ τῶν ὑδάτων τῶν βροχῶν ἐκ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, ποὺ ἐκυλοῦσαν εἰς τὴν λεγομένην ΝΑ αὐλὴν, σύγχρονον καὶ εὑρισκομένην εἰς τὸ αὐτὸ ὕψος.

Ὁ δυτικὸς τοῖχος τῆς Οἰκίας σφίζεται εἰς τὸ νότιον δωμάτιον 1 εἰς ὕψος τριῶν δόμων καὶ εἰς τὸ δωμάτιον 2 εἰς ὕψος δύο «δόμων» (οὐσιαστικῶς, τριῶν), ἐκ τῶν ὁποίων ὁ παχὺς κατώτερος προεἶχει εἰς τὸ ἐσωτερικόν, ὑποδηλὼν ὅτι εἶναι ὁ θεμέλιος τοῖχος τῆς παλαιότερας φαινομένης ἐκ τῶν τριῶν φάσεων. Ἡ ἀνασκαφὴ πρόκειται, ὅμως, νὰ συνεχισθῇ καὶ κατὰ τὴν προσεχῆ ἀνασκαφικὴν περίοδον, ὥστε νὰ δευχθῇ ἡ καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου ἀλληλοδιαδοχῇ τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων αὐτῆς τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας, ἡ ὁποία ᾠκοδομεῖτο συνεχῶς ἐπὶ τῶν αὐτῶν σημείων καί, κατ' ἐπέκτασιν, θεμελίων καὶ τοῦτο διότι εἶναι προφανές ὅτι μέχρι τοῦδε ἔχουν γνωστῇ αἱ δύο τελευταῖαι οἰκοδομικαὶ φάσεις, ὑπολείπεται δὲ ἡ εἰς βάθος σκαφὴ πρὸς διαπίστωσιν καὶ τῶν τυχόν παλαιότερων. Τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ σφριζομένου δυτικοῦ τοίχου ἀνήκει εἰς δύο οἰκοδομικὰς φάσεις· εἰδικώτερον, τὸ ἀνώτερον τμήμα τοῦ νοτίου τοίχου (ὡς θεμελίωσις καὶ κατώφλιον) συνεχίζεται κατὰ τὸ πλεῖστον τοῦ δυτικοῦ τοίχου, ὑπ' αὐτὸ δὲ διακρίνεται ἡ θεμελίωσις τῆς προγενεστέρας (προτελευταίας) οἰκοδομικῆς φάσεως. Συγκεκριμένως, ἐπὶ τοῦ βορείου τμήματος τοῦ μείζονος δυτικοῦ διακρίνονται πολλοὶ μικροὶ μεγέθους λίθοι (λιθάρια), γεγονὸς τὸ ὅποion ὑποδεικνύει ὅτι μέχρις αὐτοῦ τοῦ ὕψους ἐξικνεῖτο ἡ λιθὴν ὑποδομὴ (θεμελίωσις) τῆς οἰκίας τῆς προτελευταίας οἰκοδομικῆς φάσεως. Τὰ λιθάρια, ὡς γνωστόν, ἐχρησίμευσαν πρὸς δημιουργίαν ὀριζοντίου ἐπιπέδου ἐπιφανείας, ὥστε, ἐπ' αὐτῶν, νὰ ἐδράζωνται ὁμαλῶς καὶ κανονικῶς αἱ πλίνθοι τῆς ἀνωδομῆς.

Εἰς τὸ ἐσωτερικόν τοῦ δωματίου 1, καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν ΝΑ γωνίαν, εὐρέθη

βάσις πιθοσειδοῦς ἀγγείου (1978) ἐμπεπηγμένη εἰς τὸ χῶμα¹. Εἰς αὐτὸ τὸ βάθος, ποὺ συμπίπτει πρὸς τὸ βάθος τοῦ ὅλμου τῆς στρόφιγγος, εὑρητο τὸ δάπεδον τῆς ἀνωτέρας-τελευταίας ἀρχιτεκτονικῆς φάσεως τοῦ οἰκοδομήματος. Βαθύτερον, εἰς τὸ αὐτὸ δωμάτιον, εὑρέθησαν λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ καρδιόσχημον τμήμα τακέντος μολύβδου.

Εἰς τὸ δωμάτιον ὑπ' ἀριθ. 2 καὶ εἰς τὸ βάθος τῶν θεμελίων εὑρέθη ἄλλο δάπεδον παλαιότερον, εἰς τὸ ὁποῖον ἐπεσημάνθησαν τέσσαρες, τοῦλάχιστον, μυλόλιθοι, ἀνήκοντες εἰς τὴν προτελευταίαν οἰκοδομικὴν φάσιν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνήκει καὶ ὁ μεγάλος ἐγκάρσιος τοῖχος, ὁ διαχωρίζων, ὡς ἐλέχθη, τὰ δύο δωμάτια. Ὑπ' αὐτόν, καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ ἀνατολικόν του ἄκρον, διακρίνεται προγενέστερος τοῖχος, ἀνήκων εἰς τὴν παλαιότεραν τῶν δύο τελευταίων οἰκοδομικῆν φάσιν.

Ἡ κεραμική, ποὺ ἦλθεν εἰς φῶς καὶ εἰς τὰ δύο δωμάτια εἰς τὴν φαινομένην βαθύτεραν καὶ πρωιμωτέραν φάσιν χρήσεως τοῦ χώρου δι' οἰκοδομικὰς ἀνάγκας, χρονολογεῖται εἰς τὴν πρώιμον ΠΕ II φάσιν, ἀναμένεται, ὅμως, ἡ συνέχισις τῆς ἀνασκαφῆς μέχρι τοῦ βαθυτέρου στρώματος, ὥστε νὰ διαπιστωθῇ τὸ σύνολον τῶν ἀλλεπαλλήλων ἀρχιτεκτονικῶν φάσεων.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴν ἔρευναν νοτίως τοῦ νοτίου τοίχου τῆς Οἰκίας 2 ἀνεκαλύφθη ἕως τὸ μῆκος τῶν 2.74 μ. παχύτατος τοῖχος (οὐχὶ διπλοῦς), ὁ ὁποῖος χωρεῖ ὑπὸ τὸν νότιον τοῖχον τῆς Οἰκίας 2 καὶ τὸ χαλικίστρωτον δάπεδον τῆς ΑΝΑ Αὐλῆς με κατεῦθυνσιν Α - ΝΑ πρὸς Δ-ΒΔ. Εἶναι κατεσκευασμένος διὰ φαιμμιτῶν (παωρολίθων) καὶ ἀσβεστολίθων μεσαίου μεγέθους.

Δυτικῶς, εὐθὺς ὀπίσω τοῦ Δ τοίχου τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας, καὶ δὴ καὶ εἰς τὸ σημεῖον π-σ/26-27 καὶ εἰς βάθος -0.55 μ. ἀνευρέθη φύλλον (μᾶζα) μολύβδου βάρους 55 γρ., ἔχον μῆκος 4.9 καὶ πλάτος 3.7 ἐκ. (Μουσεῖον Πύλου ἀριθ. 1774). (Ὑπεύθυνος ἀνασκαφῆς: κ. Σοφία-Ναυσικᾶ Ταράντου.)

Ἀνατολικὸς τομεὺς (πίν. 131)

Ἐκπλήξεις ζωνρὰς ἐπεφύλαξε κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφικὴν περίοδον ὁ τομεὺς οὗτος, ὁ ὁποῖος, γενικώτερον, δυνατόν νὰ περιγραφῇ ἀνατολικῶς τοῦ ἄξονος 19, νοτίως τοῦ ι καὶ βορείως τοῦ ω τοῦ τεθέντος κανάβου. Ἡ ἐκπλήξις προῆλθεν ἐκ τοῦ ἀνατολικοῦ χώρου, ποὺ ἀνεσκάφη ἐφέτος τὸ πρῶτον, τοῦ χώρου, δηλ., ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἀπετέλεσε τὴν ἐπὶ 4 μ. πρὸς Ἀνατολὰς διεύρυνσιν τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου καί, ἀντιστοίχως, τὴν αὐξησιν τοῦ κανάβου. Ὁ χώρος αὐτὸς προσέφερε καὶ τὴν ἀπόδειξιν τῆς μεταγενεστέρως «παρουσίας» εἰς τὸν ἀνασκαπτόμενον χώρον, πέρα, βεβαίως, τῶν περιορισμένων τὴν ἔκτασιν εὐρημάτων τοῦ ἑξωτάτου ΒΔ τομέως.

Αἱ ἐνδείξεις διὰ μεταγενεστέραν παρουσίαν εἰς τὸν χώρον ἐνετοπίζετο, μέχρι τοῦδε, εἰς ἐλάχιστα ὄστρακα, ἀναμειγμένα, δυστυχῶς, μετὰ τοῦ ὑπολοίπου κεραμικοῦ ὑλικοῦ τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ, γεγονὸς ποῦ ἡμπόδισε τὸν προσδιορισμὸν τῆς προελεύσεώς των.

Ἀναγκαῖα εἶναι καὶ ἡ ἀναγωγή εἰς τὰς μέχρι τοῦδε ἐκ τοῦ συνόλου τῆς ἀνασκαφῆς προερχομένας ἐνδείξεις, γεγονὸς ποῦ θὰ βοηθήσῃ, ἔτι πλέον, εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐκ τοῦ προελθόντος ὑλικοῦ προκύψαντος προβλήματος, ἥτοι κατὰ πόσον πρόκειται, ἀπλῶς, περὶ ταφικῆς λατρείας ἢ κατὰ πόσον ἔχομεν συνδυασμὸν ταφικῆς λατρείας καὶ συγχρόνου λατρείας θεότητός τινος εἰς τὸ περιβάλλον τοῦ θολωτοῦ τάφου.

Ὁ Σπ. Μαρινάτος εἶχεν ἀνεύρει τῷ 1956 («λείψανα θυσίας ὀλοκλήρου βοδὸς κατατεθέντος εἰς τὸν τάφον») εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ ταφικοῦ θαλάμου καί, μάλιστα, εἰς ὑπερυψωμένον σημεῖον. Τὸ εὔρημα, ἐλλείπει συναφῶν στοιχείων (συγχρόνου κεραμικῆς) παραμένει ἀχρονολόγητον¹. Πάντως, ἂν καὶ δὲν ἔχει εἰσέτι ἐξετασθῇ τὸ ὀστεολογικὸν ὑλικόν, δύναται, ἀναμφισβητήτως, νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀνῆκεν εἰς τοὺς ἱστορικοὺς χρόνους.

Τῷ 1978 εὐρέθησαν τμήματα μικρὰ πηλίνων πλακιδίων μετ' ἀνάγλυφα στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα, λόγῳ τῆς ἀποσπασματικῆς των καταστάσεως, δὲν κατέστη δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν ἢ νὰ ταυτισθοῦν πρὸς ἄλλας γνωστὰς παραστάσεις. Τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον εὐρέθησαν, ἀπέχει περὶ τὰ 10 μ. τοῦ θολ. τάφου, ἥτοι ἀκριβῶς μετὰ τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὁποῖον («σβήνει») ὁ ΜΕ I τύμβος. Τῷ 1979 ἐπεσημάνθη εἰς τὸ ΒΔ ἄκρον τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου κτίσμα² μετ' ἀντικειμενικὰς κεράμους, τοῦ ὁποῖου ἡ κατασκευὴ (λιθοδομή) καὶ μόνον ἔχει διὰ τὴν χρονολογηθῆν εἰς ἄλλην ἐποχὴν ἢ τὰ ΠΕ II κτίρια. Ἐπίσης, λόγῳ τῆς πληθύος τῶν διαλελυμένων κεράμων κατὰ τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ἀνασκαπτο-

1. ΣΠ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Πύλῳ, ΠΑΕ 1956, 203· SP. MARINATOS, Excavations near Pylos, Antiquity XXXI, 1957, 97· J. N. COLDSTREAM, Hero-cults in the Age of Homer, JHS 96, 1976, 11 σημ. 25· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Χρονικὸν (1979/84), 13, 14, 16· LUDWIKA PRESS, The Worship of Healing Divinities and the Oracle in the 2nd Millennium B. C. From a Study in Aegean Glyptic Art, Archeologia 29, 1978 (Warszawa), 10 σημ. 39· Γ. Σ. ΚΟΡΡΕΣ, Ἡ προβληματικὴ διὰ τὴν μεταγενεστέραν χρῆσιν τῶν μυκηναϊκῶν τάφων τῆς Μεσσηνίας καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ τυπικοῦ τῶν ἐν αὐτοῖς ἐθίμων ταφῆς καὶ τῆς ἐνασκηθείσης ταφικῆς λατρείας, Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Πάτραι 1980), Β (1983), 395.

2. ΠΑΕ 1979, 150. Οἱ ἀσβεστόλιθοι ἐκ τῶν ὁποίων ἐσχηματίσθη τὸ θεμέλιον τοῦ κτίσματος τούτου (ΠΑΕ 1979, πίν. 109) δυνατόν νὰ προέρχωνται εἴτε ἐκ τοῦ περιβάλλου τῆς λεγομένης ἐξωτερικῆς κρηπίδος τοῦ ΜΕ I τύμβου (ΠΑΕ 1979, 150 - 51, πίν. 110) εἴτε καὶ ἐκ τοῦ περιβάλλου τοῦ περιβάλλοντος καὶ τὴν λιθίνην κρηπίδα μετ' ἐλαχίστην κλίσιν λιθωσαροῦ, ποῦ ἐπεκτείνεται ἀπὸ τῆς ΒΔ μέχρι καὶ τῆς ΑΒΑ πλευρᾶς τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου. Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει, δὲν ἀποκλείεται ὁ λιθοσωρὸς αὐτὸς νὰ εἶναι παλαιότερος καί, ἴσως, νὰ ἀνάγεται εἰς τὴν ΜΕ ἐποχὴν. Εὐρέθησαν καὶ δύο πλακίδια.

μένου χώρου, έθεωρήθη ότι τὸ σημεῖον ἐκεῖνο ἐχρησιμοποιήθη κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν, ὅμως, καὶ ἄλλων πλακιδίων καὶ τοῦ κάτω ἡμίσεος δευτέρου εἰδωλίου¹ γυμνοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ πλίνθου καὶ προβαλλομένου ἐπὶ βάθους (τὸ πρῶτον παράδειγμα ἤλθεν εἰς φῶς τῷ 1978), διεπιστώθη ὅτι πρόκειται περὶ ἀναθημάτων ὑστάτης κλασσικῆς ἐποχῆς καὶ δὴ ἐξ αὐτῆς τῆς ὑστεροκλασσικῆς-πρωΐμου ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς, ποὺ ἔχει διαπιστωθῆ εἰς πλῆθος θαλαμωτῶν καὶ θολωτῶν τάφων μυκηναϊκῆς ἐποχῆς τοῦ συνόλου τῆς Μεσσηνίας.

Κατὰ τὴν τελευταίαν ἀνασκαφικὴν περίοδον τοῦ Σεπτεμβρίου 1982, ἐν τῇ ἀναζητήσει τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας (Οἰκία 2) τοῦ ΠΕ II οἰκισμοῦ, ἀπεκαλύφθησαν ὀγκώδεις λίθοι τοποθετημένοι κατὰ σχετικὴν διάταξιν, ὥστε νὰ διαχωρίζουν τὰ ΠΕ II λείψανα ἀπὸ τοῦ πρὸς Ἀνατολὰς χώρου (πίν. 131). Πάντως, ἀνατολικῶς αὐτῶν τῶν ὀγκωδῶν λίθων, τὰ ὅστρακα ἔπαυσαν νὰ εἶναι προϊστορικὰ (τοῦλάχιστον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἀνώτερα στρώματα ἐπιχώσεως).

Ἀμέσως ὑπὸ τὴν ἐπιφανειακὴν ἐπίχωσιν, τὸ ὕλικόν ἦτο ὅστρακα ἐλληνιστικὰ καὶ τμήματα πηλίνων πλακιδίων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς. Ἀρχικῶς, ἐνετοπίσθη πλήρες πήλινον ἀνδρικὸν εἰδῶλιον καί, ἐν συνεχείᾳ, εἰς τὸν χῶρον ξ-υ/30-32, ἐξετείνοντο ὁκτὼ ὁμάδες πηλίνων πλακιδίων καὶ εἰδωλίων². Αἱ ὁμάδες ἐχωρίζοντο μετὰξὺ των διὰ λίθων, σχηματιζομένων, οὕτω, τριῶν ἀπλῶν κογχῶν. Συμφώνως πρὸς τὰς πρώτας προσπάθειας καταγραφῆς των, ὁ ἀριθμὸς τῶν πλήρως ἢ ἀποσπασματικῶς σωζομένων πλακιδίων ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὰ 200 (πίν. 132, 133).

Τὰ πλακίδια καὶ τὰ εἰδῶλια ἔχουν κατασκευασθῆ εἰς μήτρας. Ἡ ὀπισθία των πλευρὰ εἶναι ἐπίπεδος, βεβαίως δὲ μὲ συνεχεῖς ἀνωμαλίας κατὰ τὴν ἐπιφάνειαν αὐτήν. Ὁ πηλὸς των εἶναι χαρακτηριστικὸς (κιτρινωπός, ροδόχρους ἐντονος) καὶ περιέχει ἐγκλείσματα μικρῶν χαλικιδίων καὶ ὀργανικῶν οὐσιῶν. Ἡ ἀνεπιτυχὴς ἢ, μᾶλλον, ἀτελής-ἐλλιπὴς ὀπτησις δικαιολογεῖ ἀπολύτως τὴν κακὴν διατήρησιν τῶν περισσοτέρων. Ἀνεξαρτήτως τοῦ πολυπληθοῦς τοῦ ἀριθμοῦ των καί, μάλιστα, ἐν τῇ ἐλπίδι ὅτι συνεχίζονται εἰς βαθύτερα στρώματα, διεπιστώθη ὅτι ἐπαναλαμβάνονται τὰ αὐτὰ θέματα μὲ ἐλαχίστας διαφοροποιήσεις εἰς λεπτομερεῖας καὶ εἰς ρυθμὸν ποὺ προέρχονται (διαφοροποιήσεις) ἐκ τῆς κατασκευῆς εἰς διαφορετικὴν μήτραν ἢ, πιθανὸν εἰς ἄλλο ἐργαστήριον.

Εἰ δ ὡ λ ι α

α. Ἀνδρικὸν πήλινον εἰδῶλιον (πίν. 134α). Ἐν εὐρέθῃ (ὁμάς β) πλήρες, ἐνῶ

1. ΠΑΕ 1981, 219 εἰκ. 9.

2. Τὸ ὕλικόν αὐτὸ τῶν πλακιδίων καὶ τῶν εἰδωλίων ἐπεδείχθη εἰς διαφόρους συναδέλφους (Γίλα Μαραγκοῦ, Ἐλ. Ραυτοπούλου, Ἑλπ. Μητροπούλου, Ernst Kirsten, Βασ. Κ. Λαμπρινουδάκης, Ρένα Πέππα - Παπαϊωάννου), τοὺς ὁποίους καὶ εὐχαριστῶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης διὰ τὴν διατύπωσιν τῆς γνώμης των.

ἄλλο εἰς οἰκτρὰν κατάστασιν (ὁμάς β1). Ἡ μορφή ἀπεικονίζεται γυμνὴ μὲ τὴν κεφαλὴν ἐλαφρῶς κεκλιμένην πρὸς τὰ ἐμπρός. Οἱ πόδες ἀπέχουν ὁ εἰς τοῦ ἄλλου καὶ ἐρείδονται ἐπὶ τετραγώνου πλίνθου. ("Υψος 16 ἐκ.).

β. Καθιστὴ γυναικεία μορφή. Ἡ περιγραφή τῆς εἰῆς ἀδύνατος, διότι ὁ πληρὸς ἦτο πλημμελῶς ὠπτημένος καὶ οἰκτρῶς διατηρημένη ἡ μορφή (6.8 ἐκ.).

γ. Εἰδῶλια γυναικείας μορφῆς φερούσης ἱμάτιον (πίν. 134β). Συνολικῶς, εὐρέθησαν τρία εἰδῶλια (ὁμάδες ε, στ — ἡ καλύτερον διατηρουμένη — καὶ τρίτον ἀτυχὲς κατὰ τὴν κατασκευὴν, ὁμοίως τῆς ὁμάδος ε). Δὲν ἀποδίδονται χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου. ("Υψος 10 ἐκ.).

Π λ α κ ί δ ι α

Τὰ μετὰ ἀναγλύφων παραστάσεων πλακίδια εἶναι, κατὰ τὸ σχῆμα: α) ὀρθογώνια ἢ β) μὲ περιγράμματα ποῦ ἀκολουθοῦν τὸ ἀπεικονιζόμενον θέμα ἢ τὴν ἀπεικονιζομένην μορφήν ἢ γ) ἐλλειψοειδῆ (ἐν μέτρῳ τοῦδε), ἔτι δὲ μικρῶν καί, εἰς μίαν περίπτωσιν, μεγάλων διαστάσεων.

Τὰ θέματα ποῦ ἀπεικονίζονται εἶναι:

1. Ἀνακεκλιμένη ἀνδρική μορφή φέρουσα ἱμάτιον, πιθανὸν μορφή νεκροδείπνου. Εἰς αὐτὴν τὴν περίπτωσιν τὸ σχῆμα τοῦ πλακιδίου ἀκολουθεῖ τὸ περίγραμμα τῆς μορφῆς. Ὡρισμένα (καὶ μόνον αὐτῆς τῆς κατηγορίας) ἔχουν εἰς τὴν ὀπισθίαν των, ἐπίπεδον πλευράν, ἀπόφυσιν, προφανῶς ὥστε νὰ στηρίζονται εἰς ὀρθίαν θέσιν. Τὸ τελευταῖον, τοῦτο, στοιχεῖον, ὁμοῦ μετὰ τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν τὰ πλακίδια τῆς αὐτῆς ὁμάδος, ὁδηγοῦν εἰς τὴν σκέψιν ὅτι, μᾶλλον, ὑφίστατο βαθμιδωτὴ διάταξις τοῦ χώρου εἰς τὸν ὁποῖον ἀνετίθεντο. (Ἀνάλογα τὰ τῆς Σπάρτης.)

Ἡ μορφή ἀπεικονίζεται μὲ ἀνασηκωμένον τὸν κορμὸν ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ σώματος καὶ ἄνω. Ἡ ἀριστερὰ χεὶρ στηρίζει τὸν κορμὸν, ἐνῶ ἡ δεξιὰ ἐκτείνεται εἰς τοὺς μηρούς. Αἱ μόναι ἀποδιδόμεναι λεπτομέρειαι εἶναι τὸ στήθος καὶ ὁ πέριξ τῆς κεφαλῆς πέπλος. Πέριξ τοῦ σαφῶς διακρινομένου πέπλου ὑπάρχει ἐλεύθερος χῶρος. (Τὰ πάντα, οὕτω, συνηγοροῦν περὶ θηλείας μορφῆς.)

Ἡ παράστασις ἔχει δύο τύπους: εἰς τὸν πρῶτον τὸ κατώτερον ἡμισυ τοῦ σώματος καὶ τὸ ἀνάκλιντρον ἀπεικονίζονται ἐνιαῖα (πίν. 134γ). Ἐκ τῶν δώδεκα (12) πλακιδίων αὐτοῦ τοῦ τύπου τὰ ἑπτὰ (7) ἔχουν τὸ μνημονευθὲν εἶδος ἀποφύσεως εἰς τὴν ὀπισθίαν των ὅψιν, ποῦ πρέπει νὰ ἔχρησίμειε πρὸς στήριξιν τοῦ πλακιδίου εἰς ὀρθίαν θέσιν. Παρόμοιαι ἀποφύσεις εἶναι γνωσταὶ καὶ ἐκ Σπάρτης, ἀποτελοῦν, δηλ., τοπικὸν χαρακτηριστικόν. Εἰς τὸν δεῦτερον τύπον (ἑνδεκα, συνολικῶς), τὸ ἀνάγλυφον εἶναι πλέον ἐξεργον, ἢ κλίνη διακρίνεται ἔναντι τοῦ σώματος, ἢτοι ἀποδίδεται διακεκριμένη, πρὸ δὲ τῆς κλίνης ἀπεικονίζεται τράπεζα μὲ προσφοράς (πίν. 134δ). Ἡ ὅλη παράστασις εἶναι ρεαλιστικωτέρα. ("Υψος ἀπὸ 8.80 ἐκ. μέχρι 12 ἐκ., πλάτος 7.3 - 8 ἐκ.). Ὅτι πρόκειται περὶ ἀνδρικῆς μορφῆς, παρὰ τὴν ὑποδήλωσιν τοῦ πλουσίου στήθους,

κατεφάνη ἐκ τῶν εἰς Σπάρτην σημειωθέντων ἀναλόγων εὐρημάτων (1977).

2. Νεκρὸδειπνον μὲ δύο μορφάς εἰς ὀρθογώνιον ὀλικὸν περίγραμμα (πίν. 135). Ἡ δεξιὰ μορφή, ἡ ἐπὶ τῆς κλίνης ἀνακειλιμένη, εἶναι, μᾶλλον, ἀνδρική. Ἀριστερὰ ἀπεικονίζεται κατ' ἐνώπιον καθημένη μορφή φέρουσα ἱμάτιον, μᾶλλον γυναικεία. Πρὸ τῆς κλίνης ὑπάρχει τράπεζα. (Ὑψος 8.4 ἐκ., πλάτος 10.4 ἐκ.). Τρία παραδείγματα.

3. Ἴππεὺς ἐν καλπασμῷ. Εἰς τὸ θέμα ἐντάσσονται δέκα πέντε μικρὰ πλακίδια (πίν. 135α) καὶ δύο μεγαλύτερα πλακίδια, τὰ ὅποια σφύζονται, ὅμως, ἀποσπασματικῶς (πίν. 136γ). Τὸ σφύζομενον τμήμα, τὸ ὅποιον ἀπεικονίζει μόνον τμήμα τοῦ ἀλόγου, ἔχει τὰς διαστάσεις πλήρους πλακιδίου κανονικοῦ (ὡς τὰ λοιπὰ) μεγέθους. Ὁ ἵππος ἀποδίδεται ἐν καλπασμῷ. Ὁ ἵππεὺς κατευθύνει τὸν ἵππον διὰ τῆς ἀριστερᾶς, ἐνῶ ἀνυψοῖ εἰς ὀρθὴν γωνίαν τὴν δεξιάν. Ἀντικείμενόν τι ἀποδίδεται εὐθύγραμμον εἰς κάθετον τοποθέτησιν (πρὸς τὰ κάτω) καί, συγκεκριμένως, πρὸς τὴν οὐρὰν τοῦ ἵππου. Εἰς ἐν τῶν κανονικοῦ μεγέθους πλακιδίων μὲ παράστασιν ἵππέως τὸ περίγραμμα εἶναι ἑλλειψοειδές (πίν. 135β). Κανονικὸν μέγεθος. Ὑψος 9.2 ἐκ., πλάτος 10.9 ἐκ. Ὁ ἵππεὺς ἀποτελεῖ τὴν πολυπληθεστέραν ὁμάδα εἰς τὸ θεματολόγιον τῶν πλακιδίων τῆς Βοϊδοκοιλιάς.

4. Παράστασις μὲ τρεῖς πρὸς τὴν δεξιάν πλευράν ἱσταμένας μορφάς, αἱ ὁποῖαι μετέχουν τελετουργίας τινός. (Μέχρι τοῦδε ἔχουν εὑρεθῇ ὁκτὼ διαφορετικὰ πλακίδια.) (Ὑψος 7.5 ἐκ., πλάτος 7.3 ἐκ.).

Τρεῖς ὅμοιαι μορφαί, φέρουσαι ἱμάτιον, ἴστανται ἢ μία ὀπισθεν τῆς ἄλλης ἐστραμμέναι πρὸς τὴν δεξιάν πλευράν ἢ χωροῦν πρὸς δεξιάν κατεύθυνσιν. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἐλάχιστα ἑξεργόν. Ἡ ἀναγνώρισις τῶν λεπτομερειῶν δὲν ἐπιτυγχάνεται εὐκόλως (πίν. 135δ).

Εἰς ἐν τῶν πλακιδίων τούτων διακρίνεται τάσις τῆς δεξιᾶς χειρὸς τῶν μορφῶν εἰς κίνησιν σεβασμοῦ, ἐξ οὗ καὶ ἡ ὀνομασία, τὴν ὁποίαν προτείνω περὶ αὐτῶν «σεβίζοντες» (προσκυνηταί).

Εἰς αὐτὴν τὴν ὁμάδα δέον ὅπως ἐνταχθῇ τὸ ἀκέραιον καὶ ἐξαιρετικὰ καλῶς διατηρούμενον ἀνάγλυφον πλακίδιον τῆς ὁμάδος γ: τρεῖς μορφαί (κινούμεναι) χωροῦσαι πρὸς ἀριστερὰν κατεύθυνσιν (πίν. 135δ). Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο αἱ τρεῖς μορφαί φέρουν ἱμάτιον καὶ ὑψοῦν τὴν ἀριστερὰν κατὰ τελετουργικὴν κίνησιν. Ἡ κίνησις πρὸς τὰ ἀριστερὰ ὑποδηλοῦται καὶ διὰ τῆς γωνιώσεως πού σχηματίζει εἰς τὸ ὀπίσθιον σημεῖον τὸ ποδῆρες ἐνδυμάτων. Ἡ ἀπεικόνισις τῶν δεικνύει γεωμετρικὴν ἀντίληψιν τῶν ὀγκων, ἀποτελεῖ δὲ ὡς σύνολον τὸ πλακίδιον τοῦτο παράστασιν ἄγνωστον μέχρι τοῦδε ἐκ τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας ὑστεροκλασσικῆς πλαστικῆς. (Ὑψος 7.4 ἐκ., πλάτος 7.8 ἐκ.)

5. Παράστασις μὲ σκηνὴν «δεξιώσεως». (Μέχρι τοῦδε ἔχουν ἀνευρεθῇ καὶ συγκολληθῇ τέσσαρα πλακίδια.) Καθημένη (ἀριστερὰ) μορφή τείνει τὴν χεῖρα πρὸς τὴν ἑτέραν, ἱσταμένην, μορφήν. Ἡ παράστασις εἰς ὅλα τὰ πλακίδια

σφίζεται ἑλλιπὴς καὶ τὸ ἀνάγλυφον δὲν παρέχει ἱκανοποιητικὰς λεπτομερείας. (Ὑψος 6.6 - 7 ἐκ., πλάτος 7.2 - 8 ἐκ.) Ἡ ἀριστερὰ μορφή δὲν διακρίνεται καλῶς εἰς τὰ πλακίδια. Τὸ ἀνάγλυφον εἶναι ἐλάχιστα ἔξεργον (πίν. 135γ).

6. Παράστασις ὀπλίτου (μερικῶς σωζομένη παράστασις, τῆς ὁποίας ἀγνοεῖται τὸ περιεχόμενον τῆς λοιπῆς ἐπιφανείας). (Μέχρι τοῦδε ἔχουν ἐντοπισθῆ δύο παραδείγματα.) Ὁ ὀπλίτης ἀπεικονίζεται ἐστραμμένος πρὸς τὰ ἀριστερὰ (δεξιὰν τοῦ πλευρὰν) καὶ ὄρθιος, ἀντιθέτως δὲ οὐχὶ κατ' ἐνώπιον, ὥς κατ' ἀρχὴν φαίνεται, καὶ φαίνεται ὡς νὰ ἀναθέτῃ τὴν ἀσπίδα τὴν ὁποίαν φέρει. Τὸ ἀριστερόν τμήμα τοῦ κορμοῦ καλύπτεται ὑπὸ στρογγύλης ἀσπίδος. Φέρει βραχὺν χιτῶνα, ὁ ὁποῖος ἐξικνεῖται μέχρι τῶν γονάτων καὶ ὑπεράνω τούτου θώρακα μὲ σειρὰν χροσσωτῶν πτερύγων. Εἰς τὸ ὕψος τοῦ δεξιοῦ ὤμου διακρίνεται τμήμα κυκλικοῦ ἀντικειμένου. Εἰς τὸ καλῦτερον διατηρούμενον πινακίδιον τὸ σωζόμενον ὕψος δὲν ὑπερβαίνει τὰ 8 ἐκ. καὶ τὸ σωζόμενον πλάτος τὰ 5.5 ἐκ. (πίν. 136α).

7. Πλακίδια μὲ ὄφιν-δράκοντα (δύο, μέχρι τοῦδε, παραδείγματα).

α) Ἡ παράστασις ἀποδίδει ὀριζόντιον τὸν ὄφιν-δράκοντα εἰς ὀριζοντίαν μακροκοίτην διευθέτησιν-ἀνέλιξιν, πιθανὸν ὑπὸ κλίνην νεκροδείπνου.

β) Καθήμενὴ εἰς τὴν δεξιὰν πλευρὰν (τοῦ πλακιδίου) μορφή προτείνει ἀντικείμενόν τι διὰ τῆς δεξιᾶς εἰς ὄφιν ὁ ὁποῖος ἀναδιπλοῦται καὶ μὲ τὴν κεφαλὴν κατ' ἐνώπιον προσεγγίζει τὴν χεῖρα τῆς μορφῆς. (Σωζόμενον ὕψος 11.2 ἐκ., πλάτος 9.9 ἐκ.) (πίν. 136β).

Τὰ πλακίδια (πινακίδια) εὑρέθησαν καθ' ὁμάδας, αἱ πλεῖσται τῶν ὁποίων διακρίνονται κατὰ χώραν μετὰ τῶν διὰ λίθων (πίν. 132 - 133). Καθ' ὁμάδας ἔχοντες τὰ ἀκόλουθα σύνολα:

— ὁμάς «α» (σ-τ/30-31): μορφή νεκροδείπνου (τὸ ἐν μὲ ἀπόφυσιν ὀπίσω), τρία πλακίδια μὲ τρεῖς ἵσταμένους μορφὰς καὶ πέντε τμήματα ἀταύτιστων πλακιδίων.

— ὁμάς «β» (ρ-σ/30-31): μορφή νεκροδείπνου, εἰδώλιον ἀνδρικῆς μορφῆς, καθήμενὴ γυναικεία μορφή, πλακίδιον ἀταύτιστον.

— ὁμάς «β1» (ρ-τ/30-31): δύο πλακίδια μὲ μεμονωμένην μορφήν εἰς σκηνὴν νεκροδείπνου καὶ μὲ ἀπόφυσιν ὀπίσω, εἰδώλιον εἰς ἐξαιρετικὰ κακὴν διατήρησιν καὶ πλακίδιον εἰς τὸ ὁποῖον διακρίνονται μόνον δύο κεφαλαί.

— ὁμάς «γ» (ρ-σ/30-31): δέκα τρία (13) τεμάχια ἀταύτιστων πλακιδίων, ἐξ πλακίδια μὲ παράστασιν ἱππέως, πλακίδιον νεκροδείπνου καὶ τμήμα ἄλλου τοῦ τύπου α' καὶ τέσσαρα πλακίδια νεκροδείπνου μὲ παράστασιν νεκροδείπνου τοῦ τύπου β' σὺν ἐξ τμήματα ἄλλων, πλακίδιον ὀπλίτου, δύο πλακίδια μὲ τρεῖς ἵσταμένους μορφὰς (σεβίζοντες), δύο πλακίδια μὲ σκηνὴν δεξιῶσεως καὶ δύο πλακίδια μὲ σκηνὴν μὲ παράστασιν νεκροδείπνου (δύο μορφαί).

— ὁμάς «δ» (π-ρ/30-31): πλακίδιον ἱππέως καὶ μεγάλον πλακίδιον ἱππέως, ἔτι δὲ πλακίδιον μὲ παράστασιν δεξιῶσεως.

— ὁμάς «ε» (π-ρ/29-32): τρία πλήρη πλακίδια με παράστασιν ἱππέως καὶ τρία ἀποσπασματικῶς σφζόμενα, τμήμα μεγάλου πλακιδίου με ἱππέα (πίν. 136γ) καὶ πιθανὸν τμήμα ἄλλου, πλακίδιον με παράστασιν νεκροδείπνου καὶ ἄλλο με ἀπόφυσιν ὀπίσω, εἰδώλιον γυναικείας μορφῆς, πλακίδιον με τρεῖς ἱσταμένες χωρούσας μορφάς καὶ τμήματα τριῶν εἰσέτι, τῶν ὁποίων δὲν κερδίζεται ἡ παράστασις.

— ὁμάς «στ» (ο-π/30-31): δύο εἰδώλια «πεπλοφόρων», πλακίδιον με παράστασιν ἱππέως, τρία ἀποσπασματικῶς σφζόμενα με τρεῖς ἱσταμένες μορφάς, τμήματα ἀταύτιστων πλακιδίων. Ἐπίσης, τμήματα τοῦ μεγάλου ἱππέως τῆς ὁμάδος «ε», γεγονὸς τὸ ὅποιον ἀποδεικνύει ὅτι αἱ ὁμάδες «ε» καὶ «στ» εἶναι ἐνιαῖαι.

— ὁμάς «ζ» (ο-π/30-31): δύο πλακίδια με παράστασιν νεκροδείπνου καὶ τμήμα μεγάλου πλακιδίου με ἀταύτιστον παράστασιν.

— ὁμάς «η» (ο-σ/29-32): δύο πλακίδια καὶ τμήμα τρίτου με παράστασιν νεκροδείπνου καὶ με ἀπόφυσιν, δύο, σχεδόν, πλήρη πλακίδια με τρεῖς ἱσταμένες μορφάς, τμήμα πλακιδίου με ἱππέα, ἐλλειψοειδὲς κατὰ τὸ σχῆμα πλακίδιον με ἱππέα, τμήματα ἄλλων τριῶν πλακιδίων, με ἀταύτιστον παράστασιν, πλακίδιον με δράκοντα καὶ καθημένην μορφήν, ἔτι δὲ πλακίδιον με ὕψιν εἰς ὀριζοντίαν διευθετησιν. Ἐξ αὐτῶν αἱ ὁμάδες α, β, β1, καὶ γ περιείχοντο ἐντὸς τῶν τριῶν κορχῶν τῶν ἀσβεστολίθων, ἡ ὁμάς ε εὔρητο πρὸ τοῦ νοτιωτέρου ὀγκώδους ἀσβεστολίθου καὶ αἱ στ καὶ ζ πρὸ τῶν βορειοτέρων. Εἶναι προφανὲς ὅτι τὰ πλακίδια (κατὰ κύριον λόγον) ἀφίεντο ἐπ' αὐτῶν τῶν ὀγκωδῶν ἀσβεστολίθων καὶ ὅτι, ὅτε οἱ ἀσβεστόλιθοι κατέπεσαν, τὰ πλακίδια παρעסέρθησαν καὶ κατέπεσαν πρὸ τῶν καταπεσόντων ὀγκολίθων (πίν. 137).

Πέρα τῶν ἀνωτέρω, δέον ὅπως σημειωθῇ ὅτι πολλὰ τμήματα πλακιδίων εὑρέθησαν εἰς τὴν ἐπίχυσιν ἀναμειγμένα με ΠΕ II ὄστρακα, πάντοτε εἰς τὸν χώρον ἀνατολικῶς τοῦ ἄξονος 29. Οὕτως, αὐξάνεται σημαντικῶς ὁ ἀριθμὸς, κυρίως, τῶν νεκροδείπνων καὶ τῶν ἱππέων.

Σημαντικώτερα τῶν ἐπιφανειακῶν τούτων εὑρημάτων εἶναι: α) τμήμα πλακιδίου με παράστασιν νεκροδείπνου (τ-υ/29-31), εἰς τὴν ὁποίαν τὸ πρῶτον ἐμφανίζεται δράκων-ἕφρις, ποὺ λαμβάνει (τροφήν, προφανῶς) ἐκ τῆς δεξιᾶς χειρὸς τῆς μορφῆς καὶ β) τμήμα πλακιδίου (π-ρ/30-31) με παράστασιν ὀρθίας μορφῆς φερούσης βραχὺν χιτῶνα. Ἡ μορφή ἀκολουθεῖται ὑπὸ δράκοντος μέχρι τοῦ σφζομένου ὕψους τοῦ κορμοῦ τῆς.

Εἰς ἐξαιρετικὰ μικρὸν ἀριθμὸν περιορίσθη ἡ ἐκπροσώπησις τοῦ δράκοντος (ἔφρεως) εἰς τὰ πῆλινα πλακίδια τὰ εὑρεθέντα ἐφέτος. Καὶ αὐταί, ὅμως, αἱ περιπτώσεις ἀρκοῦν διὰ νὰ δειχθῇ ὁ χθόνιος χαρακτήρ τῆς τοπικῆς λατρείας.

Πάντως, ἡ παράστασις πλειόνων πλακιδίων θὰ κερδηθῇ ὀρθῶς, ὥσως, μετὰ τὴν ἀνεύρεσιν ἄλλων ὁμοίων ἀριστα διατηρουμένων καί, ὥσως, μετὰ τὴν κατὰ-ληλον φωτογράφησίν των, ποὺ θὰ ἀναληφθῇ εἰς τὸ ἐγγὺς μέλλον. Ἐπίμαχος

τύπος παραμένει ὁ τύπος τῆς ἀνδρικῆς ἀνακεκλιμένης μορφῆς, ποὺ παρουσιάζεται ὡς χαρακτηριστικὸς διὰ τὴν Λακωνίαν καὶ τὴν Μεσσηνίαν¹. (Ὑπεύθυνος ἀνασκαφῆς: κ. Σ.-Ν. Ταράντου.)

Χρῆσις-σημασία-παράλληλα

Τὰ θέματα τῶν πλακιδίων, ἡ θέσις εἰς τὴν ὁποίαν εὐρέθησαν καὶ ἡ σχέσις των μετὸν ὑπόλοιπον χώρον (ΜΕ τύμβον, πρωτομυκηναϊκὸν θολωτὸν τάφον μετὸν τύμβον) δεικνύουσι ὅτι τὰ πλακίδια εἶναι ἀναθηματικά.

Τῶν ἀναγλύφων τούτων πλακιδίων ἡ χρῆσις καὶ ὁ προορισμὸς ἀνεγνωρίσθησαν εὐθὺς ἀμέσως, ἦτοι ὅτι κατ' ἀρχὴν ἀπετέλουν ὡς ἀναθήματα ἀναπόσπαστον μέρος καὶ ἐκδήλωσιν τῆς εἰς τὴν θέσιν ἐπιτελουμένης ταφικῆς λατρείας καί, εἰδικώτερον, χθονίας λατρείας καὶ ἡρωολατρείας. Πολλῶν ἄλλων ἀναγλύφων πλακιδίων — ἀντιστοιχῶν μικρῶν διαστάσεων — ἔχει ἀναγνωρισθῆ ἡ ἀντιστοιχία χρῆσις, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι πρόκειται περὶ εὐρημάτων προερχομένων ἐξ ἱερῶν τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ. ἢ ὑστερώτερον.

Μέχρι τοῦδε, τὰ πλακίδια αὐτὰ καὶ τὰ ἐλάχιστα συνυπάρχοντα εἰδώλια εὐρέθησαν εἰς δύο σημεῖα: εἰς αὐτὸν τὸν μείζονα ἀνατολικὸν τομέα καὶ εἰς τὴν ΒΔ γωνίαν τοῦ ἀνασκαπτομένου χώρου². Εἰς τὸν ἀκραίον ΒΔ τομέα εὐρέθησαν ἐν συναρτήσει πρὸς τὸ ἀναφανέν μεταγενέστερον (ἐν σχέσει πρὸς τὰ λοιπὰ προϊστορικὰ) ὑστεροκλασσικὸν ἢ ἐλληνιστικὸν κτίσμα³. Αὐτὸς ὁ μείζων ἀνατολικὸς τομεὺς ἦτο ὁ κύριος χώρος ἀναθέσεως πλακιδίων καὶ εἰδωλίων πρὸς ἐνάσκησιν αὐτῆς τῆς τοπικῆς χθονίας καὶ ταφικῆς λατρείας. Βεβαίως, ὠρισμένα τούτων εἶχον παρασυρθῆ εἰς παρακείμενα σημεῖα καὶ ἡ ἀρχικὴ των τοποθέτησις εἰς διάφορα σημεῖα θὰ διευκρινηθῇ μόνον μετὰ τὴν συνέχισιν τῆς ἀνασκαφῆς. Ἦδη, γνωρίζομεν ὅτι εἶχον τοποθετηθῇ ἔνδον τριῶν κογχῶν ἀποτελουμένων ἐξ ἀσβεστολίθων μεσαίων μεγέθους (πίν. 132), ἐνῶ παραμένει ἀδιευκρίνητον διατὶ εἶχε παραμορφωθῇ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῶν δωματίων τῆς Ἀνατολικῆς Οἰκίας, ἐνῶ εἶχον ὀρθωθῇ οἱ τέσσαρες τεράστιοι ἀσβεστόλιθοι ἀνατολικῶς τοῦ παραμορφωθέντος τούτου τοίχου.

1. Μεμονωμένα παραδείγματα γυναικείων κατακεκλιμένων μορφῶν ἰδὲ παρὰ ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΔΑΦΦΑ - ΝΙΚΟΝΑΝΟΥ, Θεσσαλικά ἱερὰ Δήμητρος καὶ κοροπλαστικά ἀναθήματα, (Βόλος 1973), 70 ΠΡ 151), πίν. 4 εἰκ. 5 καὶ JEAN - MARIE DENTZER, Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J. - C. (Paris 1982), εἰκ. 139. Πρβ. καὶ AJA 2, 1895, 215, εἰκ. 21, D. M. ROBINSON, Terra-cottas from Corinth, AJA 10, 1906, 168 - 70 ἀριθ. 20, πίν. 12^a Corinth, Vol. XV, Part II. The Potters' Quarter. The Terracottas by AGNES N. STILLWELL, πίν. 20-23.

2. Τῷ 1983 εὐρέθησαν καὶ εἰς τὴν νοτίαν ἐπέκτασιν.

3. Ἰδὲ ἀνωτέρω, σ. 201-2 σημ. 14-15. Πρβ. καὶ Ἡ προβληματικὴ διὰ τὴν μεταγενεστέρα χρῆσιν τῶν μυκηναϊκῶν τάφων Μεσσηνίας καὶ ἡ ἐξέλιξις τῶν ἐν αὐτοῖς ἐθίμων ταφῆς καὶ ταφικῆς λατρείας. Πρακτικά Β' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν (Πάτραι 1980) Β (1983), 33 - 35, ἔτι δὲ ΠΑΕ 1981, 219.

Ἡδη, κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς ἐμφανίσεως αὐτοῦ τοῦ πλουσίου ἀμνητοῦ τῶν πλακιδίων καὶ τῶν ειδωλίων εἰς τὸν Ἀνατολικὸν τομέα τῆς ἀνασκαφῆς, συν-σχέτισα πρὸς αὐτὰ τὸ ΒΔ κτίσμα, τὸ ὁποῖον, πλεόν, ἐθεώρησα ὡς ἱερὸν, ὡς εὐκτῆριον οἶκον, ὡς ἱερὸν σηκόν, ἀνεξαρτήτως τῆς ταπεινῆς του μορφῆς καὶ τοῦτο διότι τὸ μὲν ἦτο τὸ μόνον μεταγενέστερον μετὰ χαρακτηριστικῶν κεράμων κτίσμα εἰς τὸν χῶρον τὸ δὲ εἶχον εὐρεθῆ ἔνδον καὶ πλησίον αὐτοῦ ἄλλα τεμάχια πλακιδίων καὶ ειδωλίων. Πράγματι, αὐτὸ ὑποδηλοῦται ὑπὸ διαφορῶν στοιχείων καὶ εἰς αὐτὸ κατατείνουσι αἱ ἔρευναι πλείων ἐρευνητῶν, ὡς τοῦ Σπ. Μαρινάτου, τοῦ Μαν. Ἀνδρονίκου, τοῦ Π. Θέμελη περὶ τῶν ταφικῶν ἱερῶν, ἔτι δὲ αἱ ἔρευναι τῶν Ernst Kirsten καὶ Μαν. Ἀνδρονίκου περὶ τῶν λακωνικῶν ἀναγλύφων.

Ταφικά ἱερὰ γνωρίζομεν ἐκ διαφορῶν περιοχῶν καὶ δὲν ἀποκλείεται, βεβαίως, μερικὰ τούτων νὰ μὴ εἶναι ὅλα παρουσιάζονται. Ταῦτα εἶναι τὰ ἀκόλουθα: τῆς Πρωτογεωμετρικῆς ἐποχῆς εἰς Ἀρκαδίας, Δρῆρον καὶ Βρόκαστρο Κρήτης, ἔτι δὲ εἰς Λευκαντί, τῆς Γεωμετρικῆς ἐποχῆς εἰς Ἀνάβυσσον Ἀττικῆς, παρὰ τὸν Β ταφικὸν κύκλον τῶν Μυκηνῶν, τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς εἰς Κύμην Αἰολίδος, τῆς ἀρχαϊκῆς καὶ κλασσικῆς ἐποχῆς τὸ ἱερὸν τῶν Τριτοπατρίων τοῦ Κεραμεικοῦ, τῆς ἐλληνιστικῆς ἐποχῆς τὸ ἱερὸν εἰς τὸ ὑστερογεωμετρικὸν ἱερὸν τῆς Ἀγορᾶς τῆς Κορίνθου, τὸ ἱερὸν τοῦ Ἡρακλέους εἰς Ρήγειαν Δήλου, τὸ ἱερὸν τῆς Πασικράτας εἰς τὸ νεκροταφεῖον τῆς Δημητριάδος Βόλου καὶ παρὰ τὸν θαλαμωτὸν τάφον Α εἰς τὸ νεκροταφεῖον Μεταξάτων Κεφαλληνίας. Ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς, ἐπίσης, γραπτῆς παραδόσεως κατέχομεν στοιχεῖα περὶ ταφικῶν ἱερῶν καὶ ἀρκεῖ ἡ μνεία τοῦ παρὰ Πausanias μνήματος τοῦ Κάστορος (Γ 13,1).

Εἶναι κατάδηλον ὅτι ὁ χῶρος οὗτος εἰς τὸν βόρειον βραχίονα τοῦ ὄρμου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς μὲ τὰ κατὰ τὸν 4ον αἰ. π.Χ. ἀναμφισβητήτως φαινόμενα μνημεῖα, τὸν ἄριστα διατηρούμενον θολωτὸν τάφον καὶ τὸν περιβάλλοντα αὐτὸν ΜΕ τύμβον, ἐθεωρεῖτο ὅτι ἦτο ἱερὸς διὰ τοὺς κατοίκους τοῦ ἐπὶ τοῦ νοτίου βραχίονος τοῦ ὄρμου τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς πολισματος καί, δι' αὐτὸν τὸν λόγον, ἐπέ-λέγη πρὸς ἐνάσκησιν ταφικῆς καὶ χθονίας λατρείας εἰς μνήμην ἑνὸς ἥρωος τῆς ἡρωικῆς ἐποχῆς δι' ἀναθέσεως ἑκατοντάδων πηλίνων πλακιδίων καὶ ἐλαχίστων ειδωλίων (δίκην ἀναθημάτων) καὶ τοῦτο ἀνεξαρτήτως τῆς εἰς Διβάρει (εἰς ἀπόστασιν ὀλίγων ἑκατοντάδων μέτρων) ἀναπτύξεως τοῦ ὑστεροκλασσικοῦ-πρωίμου ἐλληνιστικοῦ νεκροταφείου (1965)¹.

Ἡ ὅλη κατάστασις, ὡς ἀναφαίνεται εἰς τὸν νέον ἀρχαιολογικὸν χῶρον τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς, μὲ τὸν συνδυασμὸν ταφικοῦ ἱεροῦ καὶ ἀνάθεσιν ἀπλῶν ἀναγλύφων

1. Ν. ΓΙΑΛΟΥΡΗΣ, 'Ἑλληνιστικὸν νεκροταφεῖον Γαλόβης Παλαιοναυαρίνου (Κορυφασίου), ΑΔ 21, 1966, Β, 164 - 65, σχ. 1, πίν. 158 - 65· ὁ ΑΓΓΟΣ, ΑΑΑ Ι, 1968, 191 - 93 (Unusual forms of tombs and burial customs).

πλακιδίων καὶ εἰδωλίων εἰς τὸν χώρον ἐνὸς προϊστορικοῦ νεκροταφείου, οὐδεμίαν μοναδικότητα ἐνέχει, ἀντιθέτως, ὑποδηλοῦ τὴν διάδοσιν τοῦ αὐτοῦ πνεύματος — ἐν συγκρίσει πρὸς ἄλλα ἀντίστοιχα παραδείγματα — καὶ τὴν ἐνῶσησιν ἀντιστοίχου ἡρωολατρείας, ταφικῆς λατρείας. Βεβαίως, εἶναι πιθανώτατον ὅτι καὶ εἰς ἄλλους τάφους (νεκροταφεῖα) θὰ εἶχον δημιουργηθῇ παρόμοια ἱερὰ καὶ θὰ κατετίθεντο καὶ θὰ ἀφίεντο ἀναθήματα κατὰ τὸ τυπικὸν (μιᾶς) ταφικῆς λατρείας, πρῶγμα πού δὲν ἔχει διαπιστωθῇ, διότι σπανίως ἀνασκάπτεται ὁ πέριξ τῶν θολωτῶν καὶ τῶν θαλαμωτῶν τάφων τῆς μυκηναϊκῆς ἐποχῆς χώρος.

Ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον προετιμήθη ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς ἀνασκαπτομένης θέσεως διὰ τὴν ἐναπόθεσιν τοῦ πλήθους τούτου τῶν πλακιδίων, παραμένει ἀδιευκρίνητος καὶ τοῦτο ἐὰν ὑποτεθῇ ὅτι τὸ ΒΔ γωνιαῖον κτίσμα ἦτο ταπεινὸν ἱερὸν τῆς ἐποχῆς. Ἡ ὅλη διευθέτησις τοῦ χώρου ἦτο, ὡς ἐσημειώθη, πρόχειρος καὶ οὐχὶ ἡ ἐνδεδειγμένη πρὸς ἐπιτέλεσιν λατρείας.

Αἱ ἀνάγλυφοι παραστάσεις εἶναι ὅλαι (ἀλλὰ μὲ διαφορὰς αἰσθητὰς) πρόστυποι καὶ τοῦτο, βεβαίως, λόγῳ τῶν μικρῶν διαστάσεων αὐτῶν τούτων τῶν πλακιδίων μὲ μοναδικὴν ἐξάιρεσιν τὸ ζεῦγος τῶν ἀποσπασματικῶς διασωθέντων μεγάλων πλακιδίων τῶν ἱππέων (πίν. 136γ). Τὰ πλακίδια τῆς Βοῖδοκοιλιάς ἀνήκουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων ἅτινα ἐσπεροῦντο ὁπῆς ἀναρτήσεως, ἥτοι δὲν ἀνηρτῶντο, ὡς γνωρίζομεν δι' ἄλλα ἐκ Κνωσοῦ, Ἀμυκλῶν καὶ Ἀγγελόνας Λακωνικῆς¹.

Ἄλλη σημαντικὴ διαφορὰ τῶν πλακιδίων τῆς Βοῖδοκοιλιάς πρὸς τὰ τῶν Ἀμυκλῶν εἶναι ἡ ἀπόδοσις τοῦ κανθάρου εἰς τὰς λακωνικάς παραστάσεις ἀναθηματικῶν ἀναγλύφων μὲ ἐνθρονον θεὸν καὶ ἡ ἀπουσία τοῦ κανθάρου ἐκ τῶν ἀντιστοίχων παραστάσεων τῆς Βοῖδοκοιλιάς (πίν. 136α), ὅπου ὁ ἐνθρονος θεὸς προτείνει φιάλην ἢ ἄλλο τι, ὅπου λαμβάνει τροφήν (οὐχὶ ὕγρην) ὁ ἀνυψούμενος δράκων (ὄφις). Εἰς Ἀμύκλας ὁ κἀνθαρος ἀποτελεῖ δεῦγμα περὶ τοῦ τυπικοῦ τῆς τοπικῆς λατρείας καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ ἀπουσία του εἰς τὰ πλακίδια τῆς Βοῖδοκοιλιάς νὰ ὀφείλεται εἰς ἄλλην αἰτίαν, ὡς, ἐπὶ παραδείγματι, νὰ εἶχε λησμονηθῇ, μὲ τὴν πάροδον τῶν αἰώνων, ἡ χρῆσις τοῦ χαρακτηριστικοῦ (καὶ διὰ τὴν Βοιωτίαν) κανθάρου. Τελικῶς, ἀνεγνωρίσθη (1984) παράδειγμα.

Συγκρινόμενα τὰ πλακίδια τῆς Βοῖδοκοιλιάς πρὸς πλακίδια ἄλλων περιοχῶν εἶναι σαφές ὅτι διατηροῦν τὴν ἰδιαιτερότητά των καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς πληθύος τῶν παραλλαγῶν ἐνίων θεμάτων, ὡς, ἐπὶ παραδείγματι, τῶν σεβιζουσῶν μορ-

1. Χρ. ΧΡΗΣΤΟΥ, ΠΑΕ 1956, 212, πίν. 104γ· BCH 81, 1957, 551 εἰκ. 7· Χρ. ΧΡΗΣΤΟΥ, Ἀρχαία Σπάρτη (Σπάρτη 1960), 98, εἰκ. 25 (ἐξ Ἀμυκλῶν)· Α. J. B. WACE - F. W. HASLUCK, BSA 11, 1904 - 5, 86 εἰκ. 7· Α. J. B. WACE, BSA 12, 1905 - 6, 289· ΜΑΝ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Λακωνικά ἀνάγλυφα, Πελοποννησιακά Α', 1956, 296 (ἐξ Ἀγγελόνας)· Η. W. CATLING, AR for 1976 - 77, The Knossos Area 1974 - 76, 20 εἰκ. 48 - 49 (ἐκ Κνωσοῦ)· P. J. CALLAGHAN, BSA 73, 1978, 3, 21 - 26, πίν. 9.

φῶν (προσκυνηταὶ κατὰ Μαν. 'Ανδρόνικον), ποὺ ἐμφανίζονται εἰς τρεῖς, τοῦ-
λάχιστον, παραλλαγᾶς, ἢ τῶν νεκροδείπνων καὶ τῆς κυρίας παραλλαγῆς τῶν,
ἥτοι τῆς μεμονωμένης ἀνδρικήας κατακεκλιμένης μορφῆς.

'Αμεσώτερον, συγγενῇ παραδείγματα ἀποτελοῦν τὰ μικρὰ ἀναθηματικὰ πλα-
κίδια τοῦ ἡρώου πλησίον τοῦ ποταμοῦ εἰς τὴν Σπάρτην¹, τοῦ ἱεροῦ τοῦ Γλαύ-
κου εἰς τὸ σημερινὸν χωρίον τῆς Κνωσοῦ² καὶ τοῦ ἀποθέτου τοῦ ἱεροῦ εἰς
'Αμύκλας³ καὶ τοῦτο διότι καὶ εἰς τὰ τρία ἱερὰ ὁ τύπος τοῦ ἱππέως εἶναι τὸ
κύριον θέμα (ἐκ παραλλήλου πρὸς τὰ πολλαπλᾶ παραδείγματα τῶν νεκροδεί-
πνων, ποὺ καὶ αὐτὰ ὑποδηλοῦν ἡρωολατρείαν) καὶ ἀκολουθεῖ κατὰ τὴν ση-
μασίαν ὁ ἔνοπλος ἀναθέτης. Ἄλλα, συναφῇ, προέρχονται ἐκ Κορίνθου⁴ καὶ
Τροίας⁵, ἄλλα δέ, διάφορα, ἐκ Φρουρίου Φαρσάλων⁶ καὶ ἄλλοθεν.

Γενικῶς, ἡ ὅλη θεματολογία τῶν πλακιδίων τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς συμπίπτει
(εἶναι ἀνάλογος) πρὸς τὴν τῶν 'Αμυκλῶν τοῦ καθηγ. Χρυσ. Χρήστου (εὐρή-
ματα ἐτῶν 1956, 1960) καὶ τὴν τῶν τῆς Σπάρτης τοῦ ἐπιμ. ἀρχαιοτήτων Γ.
Σταϊνχάουερ (1977), ἐξ ὧσων δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν δημο-
σιευθέντων — καὶ μόνον — ἐκεῖθεν παραδειγμάτων. Βεβαίως, ἡ πληθὺς τῶν
θεμάτων (οὐχὶ ἀπλῶς παραλλαγῶν) τῶν πλακιδίων τῶν 'Αμυκλῶν εἶναι ἀσυ-
ναγώνιστος ἐν σχέσει πρὸς τὰ θέματα τῶν πλακιδίων τῆς Βοϊδοκοιλιᾶς καί,
ἴσως, ἀντιμετωπισθῇ κατὰ τὴν μελέτην τοῦ ὕλικου ἢ περιπτώσις διαδόσεως

1. A. J. B. WACE, *The Heroön*, BSA 12, 1905 - 6, 288 κέ., ἰδίᾳ, 292, εἰκ. 3 - 6·
MAN. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. 271, 301.

2. H. W. CATLING, ἔ.ἀ. 18 - 21, ἰδίᾳ 20 - 21 εἰκ. 48 - 49.

3. Χρ. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Ανασκαφή ἐν 'Αμύκλαις, ΠΑΕ 1956, 211 - 12, πίν. 104 - 5· BCH
81, 1957, 551 εἰκ. 4 - 9· M. S. F. HOOD, *Archaeology in Greece*, JHS 77, 1957, 12 - 13,
πίν. Ic - d· EUG. VANDERPOOL, *News Letter from Greece*, AJA 61, 1957, 283, πίν. 84
εἰκ. 5· Ἔργον 1960, 169· Χρ. ΧΡΗΣΤΟΥ, 'Ανασκαφή 'Αμυκλῶν, ΠΑΕ 1960, 103· 'Ο
ΑΥΤΟΣ, ΑΔ 16, 1960, 103· 'Ο ΑΥΤΟΣ, 'Αρχαία Σπάρτη, ἔ.ἀ. 98· G. DAUX, BCH 85,
1961, 685· MAN. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. 253 - 314· ΣΑΡΑΝΤΟΣ ΑΝΤΩΝΑΚΟΣ, 'Αμύκλαι ('Α-
θήνα 1982), 132 κέ., ἰδίᾳ 137 - 38 (4ος αἰ. π.Χ.). Πρβ. περαιτέρω, R. HOPE SIMPSON -
H. WATERHOUSE, *Prehistoric Laconia*, Part Two, BSA 56, 1961, 174 - 75· J. L. BINT-
LIFF, *Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece*, BAR
Suppl. Series, 28 (i), 1977, II, 386.

4. (D. M. ROBINSON, *Terra - cottas from Corinth*, AJA 10, 1906, 159 - 73, πίν.
10 - 13)· GL. DAVIDSON, *A Hellenistic Deposit at Corinth*, *Hesperia* 11, 1942, 106 -
13, εἰκ. 2 - 3· OSC. BRONEER, *Hero Cults in the Corinthian Agora*, αὐτόθι 128 - 61·
MAN. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. 302, 310. Πρβ. Corinth XII (1952), πίν. 24 - 28, Corinth XV
(1952), πίν. 20 - 23, 27, 34.

5. Troy. The Terracotta Figurines of the Hellenistic Period by DOROTHY BURR
THOMPSON, *Supplementary Monograph 3* (Princeton 1963), 108 - 16, πίν. 27 - 28,
62h.

6. ΑΘΑΝ. ΤΖΙΑΦΑΛΙΑΣ, Φάρσαλα, Λόφος Φρουρίου, ΑΔ 29, 1973 - 74, Β' 2, 578 - 79,
385 - 86, G. TOUCHAIS, BCH 104, 1980, 634, εἰκ. 114· H. W. CATLING, AR for 1979 -
80, 40.

ἐνὸς τυπικοῦ ἐκ Λακωνίας (ἐκ τῆς περιοχῆς τῶν Περιοίκων¹ ἢ καὶ ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς Σπάρτης) εἰς τὴν Μεσσηνίαν, ἤτοι ἡ ἐξάρτησις τοῦ τυπικοῦ τῆς ταφικῆς λατρείας, τῆς ἡρωολατρείας, τῆς ἐπιτελουμένης ὑπὸ τῶν Μεσσηνίων τῆς ὑστάτης κλασσικῆς-πρωίμου ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, ἐκ τῆς Λακωνίας καί, βεβαίως, κατὰ τὴν περίοδον κατὰ τὴν ὁποίαν οἱ Μεσσήνιοι καὶ οἱ πρόφῃν περίοικοι εἶχον ἀπαλλαγῇ, ἤδη, τοῦ σπαρτιατικοῦ ζυγοῦ.

Τὰ πολυπληθῆ ἀνάγλυφα πλακίδια τῆς Βοῖδοκοιλιάς ὑπολείπονται κατὰ πολὺ, κατὰ τὸν ἀριθμὸν, τῶν θεμάτων τῶν ἀναγλύφων πλακιδίων τῆς Σπάρτης, τῶν Ἀμυκλῶν καί, κατὰ ταῦτα, ἀποτελοῦν τὴν τρίτην εἰς ποσότητα καὶ εἰς ποικιλίαν θεμάτων ὁμάδα ἐκ τῆς ἡπειρωτικῆς Ἑλλάδος καί, γενικώτερον, τοῦ Αἰγαίου. Ὡς ἀναθήματα, ἀποτελοῦν τὴν χαρακτηριστικὴν διὰ τὴν ἐποχὴν (ἀρχαὶ 3ου π.Χ. αἰ.) ταπεινὴν προσφορὰν τῶν ἀγροτῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, ποὺ εἶχον, ἐν τούτοις, τὴν δυνατότητα ἐπιλογῆς μεταξὺ διαφόρων θεμάτων καί, ἀντιστοίχως, μεταξὺ διαφόρων παραλλαγῶν τοῦ αὐτοῦ θέματος χάρις εἰς μήτρας ποὺ ὑπῆρχον (ἐνὸς τοπικοῦ ἐργαστηρίου).

Εἰς τὴν Βοῖδοκοιλίαν τὸ περιβάλλον ἦτο ἐκεῖνο ἐνὸς νεκροταφείου, ἀλλ', ἐν ταύτῳ, διὰ τοὺς κατοίκους τοῦ Κορυφασίου εἰς τὸν νότιον βραχίονα τοῦ ὄρους τῆς Βοῖδοκοιλιάς, ἀπετέλει ἱερὸν χώρον καί, ἴσως, ἡ ΒΔ γωνία κατελαμβάνετο ὑπὸ ἐνὸς εὐκτηρίου οἴκου. Αἱ ἀπλαῖ κόγχαι ἐδέχθησαν τὰ πτωχικὰ ἀναθήματα τῶν κατοίκων τοῦ πόλεως τοῦ Κορυφασίου.

Χ ρ ο ν ο λ ό γ η σ ι ς

Κατὰ τὸν καθηγ. E. Kirsten τὰ πλακίδια τῶν Ἀμυκλῶν δέον ὅπως χρονολογηθοῦν περὶ τὸ 380 π.Χ.² Διὰ τὰ πλακίδια τῆς Βοῖδοκοιλιάς, ὑπὸ τῶν μελετητῶν ποὺ ἐγνώρισαν κατ' ἀρχὴν τὸ ὕλικόν, προετάρθησαν κυμαινόμεναι χρονολογήσεις. Πάντως, ἐντὸς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Συγκεκριμένως, ἀντιμετωπίσθη ἡ περίοδος περὶ καὶ μετὰ τὸ 360 π.Χ., ἐτι δὲ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ αἰῶνος (μετὰ τὸ 350 π.Χ.). Γεγονὸς εἶναι ἓνα, ἂν καί, μάλιστα, δὲν φαίνεται νὰ διαφοροποιοῦνται αἰσθητῶς ἐναντι τῶν τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Ἀμυκλῶν, ὅτι ὑπάρχει σχέσις μεταξὺ τῶν τριῶν ὁμάδων (Σπάρτης, Ἀμυκλῶν καὶ Βοῖδοκοιλιάς) ὅπως ὑπάρχουν καὶ διαφοροποιήσεις. Βεβαίως, ὅπως ὑποδηλοῦται καὶ ἐκ τῆς ὅλης ἐμφανίσεως τῶν πλακιδίων καὶ τῆς στάσεως τῶν ἀνδρικών εἰδωλίων, δέον ὅπως τὰ πλακίδια τῆς Βοῖδοκοιλιάς χρονολογηθοῦν μετὰ τὸ τέλος τοῦ 4ου αἰῶνος, ἤτοι ἀρκοῦντως μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν Μεσσηνίων ἐκ τοῦ σπαρτιατικοῦ ζυγοῦ. Εἰς αὐτὸ συμφωνοῦν καὶ ἅπαντα τὰ εὐρήματα ποὺ

1. Πρβ. ERNST KIRSTEN, Οἱ Περίοικοι τῆς Σπάρτης. Μία γεωγραφικὴ καὶ ἱστορικὴ μελέτη, Πρακτικά Α' Διεθνoῦς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, 1975, Α (1976), 99 - 108.

2. Κατὰ προφορικὴν ἀνακοίνωσιν.

έχουν σημειωθῇ εἰς τοὺς ἀνὰ τὴν Μεσσηνίαν ἀνασκαφέντας Μυκηναϊκοὺς θολωτοὺς καὶ θαλαμωτοὺς τάφους ὡς ἐκ τῆς εἰς μεταγενεστέρους χρόνους χρησιμοποίησέως των. Πάντως, δέον ὅπως ἀναγνωρισθῇ ὅτι ἀποτελοῦν τὴν πρώτης ὁμάδα ἀναγλύφων πλακιδίων εἰς ὅλο τὸ γνωστὸν φάσμα τῆς μεταγενεστέρας χρήσεως τῶν μεσσηνιακῶν τάφων τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ.

Ἡ χρονικὴ διάρκεια τῆς ἐνασκηθείσης εἰς τὸν βόρειον βραχίονα τοῦ ὄρμου τῆς Βοϊδοκοιλιάς τοπικῆς λατρείας δὲν εἶναι δυνατόν, εἰσέτι, νὰ καθορισθῇ. Ἀναμένεται ἡ συμπλήρωσις κατ' ἐκεῖνο τὸ σημεῖον τῆς ἀνασκαφῆς δι' εὐρέσεως συγχρόνου κεραμικῆς, ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν συνολικὴν μελέτην τοῦ ἐφετινοῦ ὕλικου. Τὸ δευτερον ἡμισυ τοῦ 4ου αἰῶνος εἶναι τὸ πλαίσιον δι' αὐτὴν τὴν νέαν, ὅλως παροδικήν, χρῆσιν τοῦ παλαιοῦ νεκροταφείου τῆς Βοϊδοκοιλιάς. Ἰσως, τυχοῦσα καταστροφή τοῦ θολ. τάφου νὰ ἐσήμαινε τὴν λήξιν τῆς λατρείας τοῦ ἀνωνύμου ἥρωος τῆς περιοχῆς (ἱππεύς), ποὺ δυνατόν νὰ χαρακτηρίζεται ἀνώνυμος κατ' ἐπίφασιν ὑφ' ἡμῶν, πλὴν ὅμως νὰ ἐχαρακτηρίζετο κατὰ μίαν γενικὴν ἔννοιαν Ἡρώς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τῶν κλασσικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἡρώς ἦτο ὁ Θρασυμήδης διὰ τοὺς μεταγενεστέρους καὶ ἴσως ἡ μνήμη του ἀπέτελεσε τὸ κύριον ἔναυσμα δι' αὐτὴν τὴν ἥρωολατρείαν (τοπικὴν λατρείαν)¹. Χθονία λατρεία ἐπετελεῖτο, ἐπίσης, ἐπ' ὀνόματι ἀνδρικῆς θεότητος, ὅπως διαπιστοῦται καὶ ἐκ τῆς ἀνακεκλιμένης μορφῆς καὶ ἐκ τῆς παρουσίας δράκοντος εἰς ὠρισμένα πλακίδια, ὡς εἰς τὸ πλακίδιον τῆς ὁμάδος «η».

Ἡ διάδοσις τοῦ αὐτοῦ θεματολογικοῦ τύπου ἀναθηματικῶν πλακιδίων ἀπὸ τῆς Βοϊδοκοιλιάς καὶ Σπάρτης-Ἀμυκλῶν (ΝΔ καὶ Ν Πελοπόννησος) μέχρι Κρήτης (χωρίον Κνωσοῦ) καὶ βορειότερον εἰς Κόρινθον καὶ Τροίαν, ἔτι δέ, κατὰ περίπτωσιν, μέχρι Φαρσάλων καὶ Προέρνης τῆς Φθιώτιδος Ἀχαΐας ἄγει εἰς τὴν διαπίστωσιν τῆς ὁμοιογενείας τῆς ἀσκουμένης προγονολατρείας, ἥρωολατρείας καὶ ταφικῆς λατρείας εἰς τὸ σύνολον τοῦ ἐλληνικοῦ-αἰγαιακοῦ χώρου.

Τὸ εὗρημα αὐτὸ ἀποτελεῖ, οὕτως εἰπεῖν, λαμπρὰν ἀπόδειξιν τῆς ἀνάγκης νὰ ἀνασκάπτονται τὰ ταφικὰ μνημεῖα τῆς Ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ οὐχὶ μόνον εἰς τὸ ἐσωτερικόν των, ὡς μέχρι τοῦδε, γενικῶς, ἐπιτελεῖται, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ σύνολον τοῦ ἀμέσου περιβάλλοντός των, ὡς ἐδείχθη διὰ τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ τύμβου τοῦ θησαυροῦ τοῦ Ἀτρώως καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου τοῦ Αἰγίσθου καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου 1 τῆς Περιστεριᾶς καὶ τοῦ κυκλικοῦ θολωτοῦ τάφου III τοῦ Θορικοῦ. Τοῦτ' αὐτὸ δέον ὅπως ἐπιχειρηθῇ καὶ εἰς τὸν μείζονα θολωτὸν τάφον τῆς Ἀναλήψεως παρὰ τὸ χωρίον Βούρβουρα Ἀρκαδίας. Ἡδη πλακίδια, ἀνεκαλύφθησαν περίξ τοῦ θολωτοῦ τάφου Ἀνθείας (1984).

1. «Ἡ σχέσις τῆς λατρείας ἀνωνύμου ἥρωος ἢ ἡρώων πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ τοὺς τάφους τούτων, εἶναι, κατὰ τὸν Ἀνδρόνικον, ἄμεσος. Ἡ λατρεία αὕτη δὲν ταυτίζεται πρὸς τὴν θεραπείαν τοῦ ἐνὸς συγκεκριμένου νεκροῦ καὶ τὴν φροντίδα τοῦ τάφου του» (Μ. ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ἔ.ἀ. 312).

Συγκεκριμένως, περιλαμβάνοντο ὕστατα νεολιθικά ὄστρακα, χονδροειδῇ μὲ ἐγκλείσματα ἀσβεστίτου, ἐξ αὐτῶν ποὺ ἀνήκουν εἰς τὴν μείζονα μεταβατικὴν φάσιν ἀπὸ τῆς ΤΝ εἰς τὴν ΠΕ Ι καὶ τὴν ΠΕ ΙΙ περίοδον. Τὰ ὕστατα Νεολιθικά ἀνήκον, κατὰ τὸ πλεῖστον, εἰς χονδροειδῇ καὶ εἰς πιθοειδῇ, τινὰ τῶν ὁποίων ἔφερον καὶ ἐπίπλαστον ταινίαν μετὰ ἢ ἄνευ δακτυλοπιέστου διακοσμῆσεως. Εἰς τὴν κοιλότητα 11 εὐρέθη καὶ ἱκανῶς σφῆζόμενον ἄντον κύπελλον ἀπὸ ροδόχρουν πηλόν, μὲ λεπτὰ τοιχώματα καὶ κωνικὴν τὴν βάσιν. Εἰς τὴν κοιλότητα 12 εὐρέθη ὄστρακον πιθοειδοῦς μὲ πλαστικὴν ταινίαν ὑπὸ τὸ προεκβαλλόμενον κυλινδρικήν διατομῆς χεῖλος. Εἰς τὸ βόρ. τμήμα τῆς κοιλότητος 4Α εὐρέθη ἱκανὴ ποσότης ὄστράκων χονδροειδῶν ἀγγείων καὶ σκευῶν πολὺ κακῆς (ἐλαττωματικῆς) ὁπτήσεως.

Περαιτέρω, τριεδρικαὶ καὶ τετραεδρικαὶ λεπίδες ἐξ ὀφιανοῦ εὐρέθησαν εἰς διαφόρους κοιλότητας (κοιλότητες 11, 1, 5, 9, 8, 4, 8Α καὶ εἰς τὰ σημεῖα β-δ/24-26, γ25, δ25, α26, γ23). Τμήμα λεπίδος ἐκ ξανθοῦ πυριτολίθου εὐρέθη εἰς τὴν κοιλότητα 8. Ἄπασαι αἱ λεπίδες ἢ τὰ τμήματα αὐτῶν μετεφέρθησαν μετὰ τοῦ ὕλικου πληρώσεως τῶν κοιλοτήτων αὐτῶν, γεγονόςς ποὺ εὐνοεῖ, πάντοτε, τὴν ἀποδοχὴν τῆς ἀπόψεως περὶ ὑπάρξεως ἄλλου τμήματος τοῦ οἰκισμοῦ εἰς μικρὰν πρὸς Β ἀπόστασιν.

Ὁ χαλκὸς ἦτο γνωστὸς εἰς τὴν Βοῖδοκοιλίαν κατὰ μίαν πρῶμον περίοδον τοῦ οἰκισμοῦ τῆς, ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἐπακριβῶς καὶ τοῦτο διότι εὐρέθη εἰς βάθος -17 ἐκ. εἰς τὸ ΒΑ τμήμα τῆς κοιλότητος 8. Δυνατὸν νὰ μετεφέρθη ἄλλοθεν μὲ ποσότητα χρώματος πρὸς πλήρωσιν τῆς κοιλότητος ἢ ὑποδηλοῖ χρῆσιν του κατὰ μίαν πρῶμον φάσιν τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου.

Οἱ προκύψαντες τοῖχοι. Πέρα τοῦ ἀποπλυθέντος ἐκ τῶν χειμερινῶν βροχῶν τοῖχου V (δ-ε-ζ/25) ἐξ ἀσβεστολίθων μεταξὺ τῆς μείζονος κοιλότητος 4-4Α καὶ τῆς κοιλότητος 13, προέκυψεν ὁ τοῖχος VI ἐκ ψαμμιτῶν εἰς τὴν κοιλότητα 12, σχετιζόμενος πρὸς τὸν μνημονευθέντα τοῖχον V. Ἐν τούτοις, δὲν ἔχουν ὑπολειφθῇ ἐνδείξεις ὅτι συνεχίζεται πρὸς Ἀνατολάς. Ἐκ τῶν δύο τούτων τοίχων καὶ ἐκ τῆς περιληφθείσης εἰς τὰς κοιλότητας ΤΝ/(ΠΕ Ι) κεραμικῆς προκύπτει ὅτι ὁ χώρος ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον συγχρόνως εἰς πρῶμον φάσιν τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου, ὡς καὶ οἱ λοιποὶ χώροι τῆς ἀνασκαπτομένης θέσεως. Ἡ ἐργασία ἐχώρησε μέχρι τῆς ἀνατολικῆς κοιλότητος 14 καὶ τῆς ἀνατολικωτέρας 15, ὅπου δὲν ὑφίστατο, πλέον, ὑποδομὴ οἴουδῃποτε ΠΕ κτίσματος.

Εἰς τὸ σημεῖον α22-23 ἐπεσημάνθησαν καὶ τέσσαρες λευκωποὶ εὐμεγέθεις ἀσβεστόλιθοι, ἀποτελοῦντες μικρότατον τμήμα τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβάλλου τοῦ ΜΕ νεκροταφείου. Νοτίως (ἐσωτερικῶς), τοῦ περιβάλλου τούτου ὑπῆρχον πλείονες μικρότεροι λευκωποὶ ἀσβεστόλιθοι, εἰς ὀριζοντίαν τοποθέτησιν, ὡς καὶ εἰς τὸ ΒΔ τμήμα. (Ἐπόπται ἀνασκαφῆς: Κων. Λιντοβόης καὶ Κυρ. Τριαλῶνη.)

Βόρειος τομεὺς

Οὐσιαστικῶς, συνεχίσθη ἡ ἔρευνα τοῦ ἔτους 1980¹ με ἐμφάνισιν ΠΕ II κεραμικῆς (λεπτῶν καὶ χονδροειδῶν ἀγγείων εἰς σημεῖον +24 ἐκ.) καὶ διάφοροι λεπίδες ἀλλὰ καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ μέχρι -14 ἐκ. Ἐπρόκειτο περὶ τῆς αὐτῆς ἐπιχώσεως μέχρι ± 0.00 μ. Εὐρέθησαν, ἐπίσης, ὄστρακα τοῦ ΜΕ I ταφ. πίθου Β-4, τμήματα πηλίνων φορητῶν ἐστιῶν (ταψία) καὶ ἄλλων σκευῶν ὄλων τῶν τυπικῶν διὰ τὴν Βοϊδοκοιλιᾶν τεχνικῶν. Ὑπὸ τὸ ὁροθετικὸν στρῶμα ± 0.00 μ. ὑπῆρχον ἐστιλβωμένα ὄστρακα καὶ μετὰ πλαστικῆς διακοσμῆσεως πρᾶγμα ποῦ ὑποδηλοῖ ὅτι ἐκπροσωπεῖται καὶ ἡ ΤΝ.

Εἰς βάθος -14 ἐκ. ἀνευρέθη πήλινος ψυκτήρ καί, ἔτι βαθύτερον, ἄλλο ἀγγεῖον. Ἀμφότερα παρέμειναν κατὰ χώραν λόγῳ ἀκαταλλήλων καιρικῶν συνθηκῶν. (Ὑπεύθυνος ἀνασκαφῆς: δις Η. Lewis.)

ΒΔ τομεὺς² (εἰκ. 2, πίν. 141)

Ἡ περυσινὴ ἀνασκαφὴ εἶχεν ἐπιτρέψει³ τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἀνατολικοῦ τοῖχου καὶ τῆς εἰς τὸν νότιον τοῖχον εἰσόδου τοῦ ὑπερκειμένου τετραπλεύρου κτίσματος, τὸν διαχωρισμὸν τῶν δαπέδων τῶν δύο δαπέδων (τοῦ ὑποκειμένου κυκλικοῦ ἀπὸ τοῦ ὑπερκειμένου τετραπλεύρου), ἔτι δὲ τὴν βορείως τοῦ βορείου τοῖχου τοῦ τετραπλεύρου κτίσματος ὑπαρξίν ἄλλου τοῖχου-ὑποθεμελιώσεως, ὁ ὁποῖος πρὸς οὐδένα ἄλλον τοῖχον ἀντιστοιχεῖ ἢ προσαρμόζεται. Συνολικῶς, τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος ἔχει ἀποκαλυφθῇ τὸ σύνολον τοῦ τοῖχου τοῦ πλὴν τοῦ ΝΑ τμήματός του καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ τοῦ νοτίου τμήματός του. Ἐπίσης, εἶχεν ἀφαιρεθῇ σημαντικὸν τμήμα τοῦ δαπέδου.

Κατὰ τὴν ἐφετινὴν ἀνασκαφὴν ἀφηρέθη τὸ τμήμα ἐκεῖνο τοῦ δαπέδου τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὑπολειφθῇ εἰς τὸ τετράγωνον ι-κ/8-9 (πίν. 141, 142α, 143α). Μέρος τοῦ δαπέδου κατὰ τὸ ΝΑ τόξον διετηρήθη ὡς μάρτυς. Εἰς αὐτὸ τὸ σημεῖον τὸ πᾶχος τοῦ δαπέδου ἦτο 0.08 μ., ἐνῶ εἰς τὸ τετράγωνον ι-κ/8-9 ἦτο μεγαλύτερον.

Ἐκ τῆς συνεχίσεως τῶν ἐργασιῶν κάτωθεν τοῦ δαπέδου τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος, ἀπεκαλύφθησαν φυσικοὶ βράχοι καὶ αἱ μεταξὺ τούτων κοιλότητες. Βράχος ὑπάρχει ἐκατέρωθεν τῆς εὐθείας ι-λ/9 (ι9-κ9-λ9), ὅστις ἐπανεμφανίζεται εἰς τὸ σημεῖον λ8 καί, προφανῶς ὁ ἴδιος, παρουσιάζεται καὶ πάλιν ἐκατέρωθεν τῆς εὐθείας ι8/08, ἔτι δὲ βορείως τοῦ σημείου θ9. Ἐκεῖ ἐξαφανίζεται ὑπὸ τοὺς τοίχους τῶν κτιρίων, διὰ τὴν ἐπανεμφανισθῇ βορείως αὐτῶν, ὡς ἀπεκάλυψεν ἡ ἔρευνα εἰς ἐκεῖνο τὸ σημεῖον (ιδεὲ κατωτέρω). Συνολικῶς, οἱ φυσι-

1. ΠΑΕ 1980, 164. Πρβ. καὶ ΠΑΕ 1981, 217 - 18.

2. ΠΑΕ 1978, 347, εἰκ. 7, πίν. 207, 210α, παρένθ. πίν. IB'. ΠρΒ (1979), 4, πίν. 10. ΠρΒ (1980), 317, πίν. 4. ΠΑΕ 1980, 164 - 67. ΠΑΕ 1981, 220 - 22.

3. ΠΑΕ 1981, 220 - 22.

Ειχ. 2. ΒΔ τομέυς (αί κοιλότῃτες τῶν βράχων καί τὰ ὑπερκείμενα κτίσματα).

καὶ βράχοι κατελάμβανον τμήμα μικρότερον τοῦ ἡμίσεος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος καὶ ἀπετέλουν ἐν σύνολον, περικλείοντες κοιλότητα διακοπτομένην διὰ προεκβολῆς βράχου ἀπὸ τοῦ νοτ. σημείου (πρὸς Β) μέχρι καὶ τοῦ Κ (έντρου) τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος.

Μεταξὺ τῶν βράχων δημιουργοῦνται φυσικαὶ κοιλότητες εἰς τὰ τετράγωνα τοῦ καννάβου κ-λ/8-9 («Κοιλότης Ι») καὶ ι-κ/8-9 («Κοιλότης ΙΙ») (πίν. 142α, 143α), εἰς τὸ τετράγωνον θ-ι/8-9 («Κοιλότης ΙΙΙ») (πίν. 143α) καὶ εἰς τὰ τετράγωνα θ-ι-κ/9-10 «Κοιλότης ΙV» (πίν. 142β). Αἱ κοιλότητες ἀνευρέθησαν πεπληρωμέναι λιθαρίων (σχετικῶς μεγάλων ὑψηλότερον καὶ μικρῶν χαμηλότερον), θραυσμάτων ἀγγείων, ὀστῶν ζώων καὶ λιθίνων ἐργαλείων (μυλόλιθοι, τριπτῆρες καὶ ὀψιανῶν ἀπολεπίσματα καὶ λεπίδες, ποὺ εἶχον χρησιμοποιηθῇ παλαιότερον). Εἰς αὐτὴν τὴν πλήρωσιν προέβησαν οἱ Πρωτοελλαδῖται, προκειμένου νὰ δημιουργήσουν ὁμαλὸν καί, ἐν ταύτῳ, ἀνθεκτικὸν διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου ὑπόβαθρον (πίν. 141, εἰκ. 2).

Ἐνδιαφέρον τι παρουσιάσθη ἐντὸς τῆς κοιλότητος ΙV, ὅπου, εἰς βάθος ἀνάλογον πρὸς αὐτὸ τῆς ἀνωτάτης ἐπιφανείας τῶν φυσικῶν βράχων (-0.01 μ.), ἐνεφανίσθησαν μεγάλοι ἀσβεστόλιθοι, τοποθετημένοι μὲ κανονικότητα ἀπὸ Β πρὸς Ν εἰς δύο σειράς, εἰς μῆκος 1.75 μ. Ἡ ἀρχικὴ σκέψις, ὅτι ἀπετέλουν ὑποθεμελίωσιν τοίχου (καί, μάλιστα, ἀντιστοιχῶς πρὸς ἄλλην εἰς τὸ κατώτερον σημεῖον τῆς ΔΝΔ τάφρου τοῦ ἔτους 1981)¹, ἐκρίθη, τελικῶς, ἀπίθανος, διότι: 1) δὲν ἔχουν παρουσιασθῇ συνανήκοντες τοῖχοι καὶ 2) ὁ «τοῖχος» οὗτος δὲν συνδέεται μὲ παλαιότεραν κεραμικὴν. Γεγονός, πάντως, παραμένει ἡ προσεκτικὴ τοποθέτησις τῶν ὀγκωδῶν ἀσβεστολίθων, πρᾶγμα ποὺ δὲν ἤμπορεῖ νὰ εἶναι καὶ τυχαῖον (πίν. 141, 142α - β).

Ἡ κεραμικὴ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος δὲν διαφέρει τῆς κεραμικῆς τῆς εὑρεθείσης ἐντὸς τοῦ δαπέδου. Οὕτως, ὁ «τοῖχος» δὲν ἀποτελεῖ εἰμὴ τὴν ἀνωτάτην διὰ εὐμεγέθων ἀσβεστολίθων ἐπίστρωσιν (μερικῶς) τῆς κοιλότητος ΙV πρὸς δημιουργίαν ἰσχυροτέρου ὑποβάθρου διὰ τὴν ἀνέγερσιν τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος, ἔτι δὲ πρὸς διευκόλυνσιν τῆς πληρώσεως τῆς κοιλότητος («μπαζώματος») μὲ τὸν περιορισμὸν τῆς εὐρύτητος τῶν κοιλοτήτων.

Ἡ κεραμικὴ τῶν κοιλοτήτων ἀνήκει σαφῶς εἰς τὴν πρῶτον φάσιν τῆς ΠΕ ΙΙ περιόδου. Δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχῃ πρῶμιωτέρα κεραμικὴ, πλὴν, ἕως, ὅλως μεμονωμένων περιπτώσεων, ἥτοι ἐνὸς ὀστράκου χειροποίητου πιθοειδοῦς μὲ ἐπίπλαστον δακτυλοπίεστον διακόσμησιν εὐθύς ὑπὸ τὸ χεῖλος καὶ ἐνὸς ὀστράκου σαφῶς πρῶμου ΠΕ ΙΙ πιθαρίου μὲ ἀντίστοιχον διακόσμησιν ἀποτελοῦσαν ἐπιβίωσιν αὐτῆς τῆς γνωστῆς διακοσμητικῆς τάσεως τῆς ΤΝ². Ἡ πρῶμος αὕτῃ κεραμικὴ εἶναι ἀνάλογος τῆς πρῶμου ΠΕ ΙΙ κεραμικῆς τῆς

1. Αὐτόθι 224, 226 - 28.

2. Αὐτόθι 215 εἰκ. 6γ, 7β.

Λέρνης μετὰ τὸ παχὺ καί, ἐν ταύτῳ, πυκνὸν ἐστιλβωμένον ἐπίχρισμα¹. Συνεπῶς, εἰς αὐτὸ τὸ ΒΔ τμήμα τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ βορείου βραχίονος τοῦ ὄρμου τῆς Βοΐδοκοιλιᾶς, δὲν ὑπῆρχε κατοίκησις κατ' αὐτὴν τὴν πρώιμον περίοδον, ἐνῶ, ἀντιθέτως, ἀντιστοιχεῖ εἰς αὐτὴν ἡ παλαιότερα οἰκοδομικὴ φάσις ἄλλων τομῶν, ὡς ὁ ἀνατολικός. Ἄρα, πρῶτον ἀνηγγέρθη τὸ δωμάτιον 1 (τοῦ ὑπερκειμένου πίθου 9), λογιζομένης τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς του φάσεως².

Ἐντὸς τῶν κοιλοτήτων ἡ κεραμικὴ παρουσιάζει μεγάλην ποικίλιαν. Συνυπάρχουν παντοῦ, χονδρά, μέτρια καὶ λεπτότατα ἀγγεῖα, ἀποτελούμενα ἐκ διαφόρων πηλῶν καὶ κοσμούμενα διὰ ποικίλων τεχνικῶν:

1. Ἐμφανίζονται τὰ χαρακτηριστικὰ φιαλίδια μετὰ τὸ ἔνδον νεῦον χεῖλος καὶ τὸ παχύ, σχετικῶς, τοίχωμα, τῶν ὁποίων αἱ ἐπιφάνειαι (μία τῶν δύο ἢ ἀμφότεραι) καλύπτονται μετὰ παχύρρευστον ἐστιλβωμένην βαφὴν. Ἡ βαφὴ αὕτη ἔχει συνήθως χρῶμα ἐρυθρόν, ποὺ ἄλλοτε γίνεται πορφυροῦν, ἄλλοτε ζωηρὸν ἐρυθρόν καὶ ἄλλοτε καστανόν (προφανῶς, λόγω τῶν συνθηκῶν ὀπτήσεως). Σπανιωτέρα εἶναι ἡ περίπτωση τῆς μελανῆς βαφῆς, ἡ ὁποία συχνάκις χρησιμοποιεῖται ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ἐρυθράν (εἰς τὴν ἐτέραν τῶν ἐπιφανειῶν), εἰς εὐμεγέθη (10) ἢ εἰς μικρά ἀγγεῖα. Ἡ στίλβωσις ἄλλοτε μὲν εἶναι τελεία (polish) καὶ ἄλλοτε ὄχι (burnish — ὅπου διακρίνονται τὰ ἔχνη τοῦ ἐργαλείου στίλβώσεως). Εἰς ὠρισμένα ὄστρακα καί, συνηθέστερον, εἰς τινὰ τῶν ὁποίων ἢ μία ἐκ τῶν δύο ἐπιφανειῶν εἶναι ἐστιλβωμένη, ἡ ἐτέρα φέρει ἐντονώτατα ἔχνη βούρτσας, μετὰ τὴν ὁποίαν εἶχε γίνεи, προφανῶς ἡ ἐπάλειψις τῆς βαφῆς³. (Μὴ στίλβονα ὄστρακα μετὰ ἐντονα ἔχνη βούρτσας ἀνευρέθησαν εἰς τὸ σημεῖον θ-ι/9-10 καὶ ἀλλαχοῦ.) Ἡ τεχνικὴ αὕτη προσομοιάζει τῇ γνωστῇ «smear ware» τῆς ἀρχῆς τῆς ΗΕ ΙΙΙ περιόδου (ἀν μὴ τοῦ τέλους, ἀκριβῶς, τῆς ΠΕ ΙΙ ὡς «score ware»)⁴.

2. Ἐμφανίζονται ὄστρακα πολὺ λεπτῶν καὶ ἐξαιρετικῆς ποιότητος ἀγγείων, ἀπὸ ἀπολύτως καθαρὸν ἀνοιχτόχρωμον πηλόν (μπεῖζ ἢ ρόδινον), συνήθως καλῆς, ἀν μὴ πάντοτε ἰσομεροῦς, ὀπτήσεως. Τὰ ὄστρακα αὐτὰ προέρχονται ἐκ

1. J. L. CASKEY, *Hesperia* 29, 1960, 289.

2. Ἰδὲ ἀνωτέρω, σ. 196.

3. Ἡ ἐπεξεργασία τῆς ἐπιφανείας τῶν ἐστιλβωμένων ἀγγείων πρὸ τῆς ὀπτήσεώς των ἐμφανίζεται ἀντίστοιχος πρὸς τὴν ἐπεξεργασίαν τῶν μὴ στίλβων ἀγγείων καί, εἰδικώτερον, διὰ τῆς χρήσεως λεπτῆς, ἰδίᾳ, βούρτσας πρὸς ἀρχικὴν ἐξομάλυνσιν τῆς ἐπιφανείας. Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ, Λεῖψανα Πρωτοελλαδικοῦ, Μεσοελλαδικοῦ καὶ Ὑστεροελλαδικοῦ οἰκισμοῦ στὴ Θῆβα, ΑΔ 30, 1975, Α (1978), 60, 61.

4. J. L. CASKEY, *Hesperia* 25, 1956, 161, 167· 27, 1958, 127, 144· 29, 1960, 296, πίν. 69f, g· Excavations at Lefkandi, Euboea 1964 - 66, by M. R. POPHAM and L. H. SACKETT, 1968, 8· Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ, ἔ.ἀ. 62· R. WÜNSCHE, Studien zur äginetischen Keramik der frühen und mittleren Bronzezeit (1977) 26, 101 σημ. 80· H. - J. WEISSHAAR, Bericht zur frühhelladischen Keramik (Tiryns 1981) ΑΑ 1983, 330. Πρβ. H. B. LEWIS, The Manufacture of Early Mycenaean Pottery, Ph. D., 1983 (Uni. Minn.), 181, 182, 184. Ἡ ἡμέτερα εἶναι «score ware».

κυμβῶν, φιαλιδίων, ἀσκῶν, κυαθίων (εἰκ. 3). Πέρυσιν, εἶχεν ἐπισημανθῆ ἑνὸς ἢ ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος ὄστρακον κύμβης καλῆς κατασκευῆς (ὅχι τοῦ ἀρχεγόνου τύπου) καὶ ἐκ τούτου συνεπεράναμεν ὅτι τὸ κτίσμα ἀνήκει εἰς μίαν προηγμένην φάσιν τῆς ΠΕ II περιόδου¹. Ἐφέτος, ἐπεσημάνθησαν εἰς τὸ βάθος τῶν κοιλοτήτων ὄστρακα κυμβῶν καλῆς ποιότητος, μὲ σκοῦρο ἐπίχρυσμα εἰς τὰς ἐπιφανείας, διὰ τῶν ὁποίων δηλοῦται ὅτι κύμβαι προηγμένης μορφῆς ἐχρησιμοποιοῦντο ἤδη κατὰ τὴν πρῶιμον φάσιν τῆς ΠΕ II περιόδου. Οὕτως, εἶναι δυνατὸν καὶ τὸ ἀρχέγονον παράδειγμα τῆς Εὐτρήσεως (Οἰκία Ι) νὰ ἀνήκῃ εἰς τὴν διακρινομένην βορείως τοῦ Ἴσθμου ΠΕ I φάσιν².

Εἰκ. 3. ΒΔ τομεῖς (κοιλότης I - II).

Ἀνευρέθησαν, ἐπίσης, ἐλαφρῶς ὑπερυψωμένοι βάσεις, ἡ πρώτη ἀπλῆ μορφή τῆς ἐπηρμένης βάσεως (pedestal base) τοῦ μέσου τῆς ΠΕ II περιόδου. Ἡ κανονικῶς ἐπηρμένη βάση ἀνευρέθη εἰς τὸ στῶμα καταστροφῆς τῆς ἀποθήκης τῆς ΒΑ τάφρου³ καὶ τοῦ συγχρόνου στρώματος καταστροφῆς τοῦ δωματίου 1 (τοῦ ὑπερκειμένου πίθου 9)⁴. Αἱ βάσεις τοῦ ΒΔ τομέως συνανήκουν μὲ ἕνδον νεύοντα χεῖλη συνήθως καὶ λεπτὰ τοιχώματα κεκαλυμμένα διὰ λεπτῆς, εὐκόλως ἀπολεπιζομένης, σκουροχρώμου βαφῆς. Δι' αὐτὰ τὰ ὄστρακα θεωροῦμεν ὅτι προέρχονται ἀπὸ φιαλίδια. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι εἰς ὠρισμένας τῶν βάσεων τούτων εἶναι ἐμφανέστατα καὶ τὰ ἔγχνη τροχοῦ⁵.

Ἐκ τοῦ τετραγώνου 0-κ/9-10 προῆλθε λεπτότατον ὄστρακον μὲ ἐπίπλαστον ταινίαν. Φέρει βαθύχρωμον λεπτὸν ἐπίχρυσμα. Πιθανῶς, προέρχεται ἀπὸ ἄωτον κυάθιον μὲ τὴν ταινίαν εἰς τὴν γάστραν, ἀνάλογον αὐτοῦ τῆς ΒΑ τάφρου⁶. Πάντως, εἶναι βέβαιον ὅτι ἡ περιφερειακὴ ἐπίπλαστος ταινία ἐπιβιώνει καὶ εἰς τὴν μεσαίαν ΠΕ II φάσιν.

1. ΠΑΕ 1981, 221: Παραδείγματα πρῶιμων κυμβῶν τῆς ΠΕ II περιόδου εἶναι τὰ ἀκόλουθα: EVA HANSCHMANN - VL. MILOJICIC, Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa - Magula in Thessalien, III, 1, Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit (Bonn 1976) Beil. 27.29. (Ὁρχομενὸς - Ν), 28.78 (Ἄγ. Κοσμάς), 29.12 (Μά-νικα), 30.7 (Λέρνα).

2. H. GOLDMAN, Excavations at Eutresis in Boeotia (1931) 12 - 15· J. L. CASKEY, Greece in the Early Bronze Age, CAH³, Vol. I, Part 2, 1971/1980, 778.

3. ΠΑΕ 1980, 157, εἰκ. 6 - 7, πίν. 121β - γ.

4. ΠΑΕ 1981, 207, πίν. 162β.

5. Πρβ. ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ, Προμικηναϊκὴ Θήβα (1981) 119 (σὲ μερικὰ ἀγγεῖα τῶν Θηβῶν στιλβωτὰ μὲ ἐπίχρυσμα, ποὺ κατατάσσονται εἰς τὴν ὁμάδα Β τῆς ΠΕ ἐποχῆς, εἶναι ἐμφανῆ τὰ ἔγχνη τροχοῦ). Ἐπίσης, μνημονεύεται ἡ περίπτωση καὶ εἰς τὰ μόνωτα κύπελλα τῆς αὐτῆς Β κατηγορίας (αὐτόθι 122). Πρβ. καὶ Κ. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ - ΝΤ. ΚΟΝΣΟΛΑ, ἔ.ἀ. 60.

6. ΠΑΕ 1980, 157, εἰκ. 7, πίν. 121γ.

Συγχρόνως πρὸς τὰ ἀνωτέρω, ἀνευρέθησαν καὶ ὄστρακα ἀγγείων ἐκ χονδροῦ πηλοῦ. Ὁ πηλὸς (εἴτε ἐκ φύσεως εἴτε κατόπιν προσθήκης) περιελάμβανε λίθινα ἐγκλείσματα. Ταῦτα διαφέρουν: α) κατὰ τὸ εἶδος (ἀσβεστίτης, μίκια, ἄλλα), β) κατὰ τὸ μέγεθος (ἄμμος, μικρά, μεγάλα) καὶ γ) κατὰ τὴν πυκνότητα (ἄφθονα, ὑπερβολικὰ πολλά).

α) Ὁρισμένα ὄστρακα, προερχόμενα ἐκ μεγάλων πιθοειδῶν ἀγγείων, εἶναι κατεσκευασμένα ἐξ ἐρυθρωποῦ πηλοῦ καὶ περιλαμβάνουν μεγάλην ποσότητα χαλίκων μίκας ἢ ἀσβεστίτου ἢ καὶ τῶν δύο συγχρόνως. Ὁρισμένα φέρουν λεπτότατον ἐπίχρισμα εἰς τὰς ἐπιφανείας. Ἄλλα, φέρουν ἐπίπλαστον, δακτυλοπίεστον διακόσμῃσιν, γνωστὴν ἀπὸ τῆς TN, ἢ ὁποῖα φαίνεται ὅτι ἐπιβιώνει μέχρι καὶ τῆς ΠΕ II περιόδου. Εἰς ἓν ὄστρακον ἡ τοιαύτη διακόσμῃσις εὐρίσκεται εὐθὺς ὑπὸ τὸ μὴ διακεκριμένον χεῖλος. Εἰς ἕτερον ὄστρακον (ἐκ τοῦ σημείου 18-9/09, εἰς βάθος -0.34 μ.) ἡ δακτυλοπίεστος διακόσμῃσις εὐρίσκεται ὑπὸ τὸ ἔξω νεῦον χεῖλος. Σφύζεται, ἐπίσης, παχεῖα λαβὴ μὲ ἐγχαράξεις (ἐκ τοῦ σημείου 19-10/010) καὶ ἄλλη, κατὰ τι λεπτοτέρα, κυλινδρική (ἐκ τοῦ σημείου 1-κ/9-10).

β) Ἄλλα ὄστρακα προέρχονται ἐκ σχετικῶς εὐμεγέθων, μᾶλλον ἀνοικτῶν (εὐρυστόμων) ἀγγείων, μὲ χεῖλη μὴ διακρινόμενα τῶν τοιχωμάτων. Περιλαμβάνουν, ἐπίσης, μεγάλην ποσότητα διαφόρων ἐγκλεισμάτων, ἐξεχόντων εἰς τὰς ἐπιφανείας, αἱ ὁποῖαι, εἰς ὀρισμένας περιπτώσεις, ἔχουν ὑποτυπωδῶς, μόνον, ἐξομαλυνθῇ. Τὰ ἀγγεῖα αὐτὰ ἔχουν πολλὰ σκοῦρα χρώματα: βαθὺ καστανέρυθρον, τεφρὸν ἢ σχεδὸν μέλαν. Ἐπίσης, ὄστρακα πίθων, ἀνευρεθέντα ὑπὸ τὸ δάπεδον τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος, ἔφερον βαθύχρωμον ἐπίχρισμα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν, μόνον, ἐπιφάνειαν, (σημεῖον 09/18-9). Ἄρα, ὁ πίθος οὗτος δυνατὸν νὰ ἐχρησίμευε δι' ἀποθήκευσιν στερεῶν τροφῶν καὶ γεωργικῶν προϊόντων.

Πέρα αὐτῶν τῶν μεγάλων κατηγοριῶν ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι μικρότεραι: ὄστρακα ἐκ καθαροῦ ἢ σχετικῶς καθαροῦ πορτοκαλόχρου πηλοῦ (εἰκ. 4) μὲ σκοῦρον ἐπίχρισμα εἰς τὰς ἐπιφανείας. Ὁστρακα ἐκ καθαροῦ κιτρίνου πηλοῦ μὲ λεπτότατον ἐπίχρισμα. Ὁστρακα ἐξ ἐξαιρετικῶς καθαροῦ μπᾶξ πηλοῦ μὲ λευκωπὸν ἐπίχρισμα εἰς τὰς ἐπιφανείας. Ὁστρακα, μὲ ὀλίγα λίθινα ἐγκλείσματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἐμπίπτουν εἰς τὴν κατηγορίαν τῶν χονδρῶν ἀγγείων.

Ὁρισμένα χαρακτηριστικὰ πρῶιμα ΠΕ II ὄστρακα εἶναι τὰ ἀκόλουθα:

α) Κάθετος διπλῇ λαβὴ ἐξ ἀγγείου μεγαλυτέρου τῆς κύμβης, πιθανῶς πρόχου. Πηλός, σχετικῶς καθαρός, κίτρινος (10 YR 7/6), ἐπίχρισμα μέλαν (ἐκ τῆς Κοιλότητος III· θ-1/9).

β) Φιαλίδιον μὲ ἔνδον νεῦον χεῖλος, τοῦ τύπου τῶν ἐστιλβωμένων, ἀλλ' ἐκ πηλοῦ ὑπερπλήρους χαλικιδίων, οὐχὶ καθαροῦ, ὡς ὁ κανὼν περὶ τῶν ἐστιλβωμένων ἀγγείων (ἐκ τοῦ σημείου θ-κ/9-10).

γ) Τμημα βάσεως «καρποδόχης» (fruit-stand) μὲ πλαστικὸν ὀφιοειδῆ σχη-

ματισμόν ἔνδον¹. Ὅπτησις ἀνεπαρκὴς εἰς τὰ παχύτερα σημεία. Ἐστιβωμέναι ἐρυθραὶ αἱ ἐξωτερικαὶ ἐπιφάνειαι (ἐκ τῆς Κοιλότητος II, σημεῖον ι-κ/8-9).

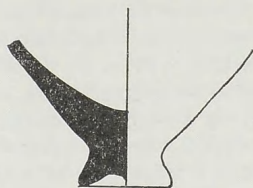
δ) Τμήμα μικροῦ σφαιρικοῦ ἀγγείου με ἐξω νεῦον χεῦλος καὶ λαβὴν εἰς σχῆμα τριγώνου με καμπύλας πλευράς καὶ ὀπὴν εἰς τὸ κέντρον. Πηλὸς καθαρὸς, μπέζ (7.5 YR 7/6). Ἐπιφάνειαι με λεπτόν, καστανομέλαν ἐπίχρισμα (ἐκ τοῦ σημείου ι10, βάθος -0.11 μ.) (εἰκ. 5).

ε) Ἐν πιθοειδὲς εἶχε T-rim, προῖον παρουσιαζόμενον σπανιώτατα εἰς Βοϊδοκοιλιάν, ὡς εἰς τὴν ὑπὸ τὸν πίθον Α-11 τομήν, καὶ

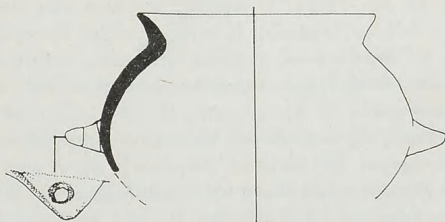
στ) Λαβὴ μονώτου ἀγγείου με διευρυνομένην πρὸς τὰ ἄνω τὴν λαβὴν. Πυρὴν τεφρὸς.

Γενικῶς, ἡ πρῶιμος φάσις τῆς ΠΕ II περιόδου παρουσιάζει τὰ καλύτερα δείγματα κεραμικῆς αὐτῆς τῆς μεγάλῃς περιόδου, πού διήρκεσε τετρακόσια ἔτη. Πάντως, καὶ εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις, συναντᾶται καὶ ἡ μὴ τελεία ὀπτησις τοῦ πηλοῦ με θαυμασίαν, ὅμως, τὴν ὄψιν τοῦ ἀγγείου.

Ἐν κατακλείδι, πρέπει νὰ τονίσωμεν καὶ πάλιν τὴν συνύπαρξιν ἀγγείων λεπτοτάτων, ὡς αἱ κύμβαι ἢ τὰ φιαλίδια, πολὺ προηγμένης τεχνικῆς (πηλὸς

Εἰκ. 4. ΒΑ τομεὺς (ι - κ/8 - 9). Φιαλίδιον ἐκ καθαρὸυ πορτοκαλόχρου πηλοῦ.

Εἰκ. 5. ΒΑ τομεὺς (ι 10). Σφαιρικόν ΠΕ II ἀγγεῖον.

ἀπολύτως καθαρὸς, ὀπτησις καλὴ, ἐκλεπτυσμένα σχήματα) ἢ ἀγγείων με θαυμασίως ἐστιβωμένας τὰς ἐπιφάνειας, με ἀγγεῖα χονδρά, τὰ ὅποια περιλαμβάνουν τόσον μεγάλην ποσότητα χαλίκων, πού ὄχι μόνον δὲν διευκολύνει τὴν κατασκευὴν τοῦ ἀγγείου, ἀλλ' ἀντιθέτως, συντελεῖ εἰς τὴν σαθρότητά του. Πρόκειται, βεβαίως, περὶ σκευῶν μαγειρικῶν καὶ ἀποθηκευτικῶν. Εἶναι, ὅμως,

1. ΠΑΕ 1981, 212 εἰκ. 5β, πίν. 165α - β. Τὸ παράδειγμα, ὅμως, τῆς ΒΑ τάφρου φέρει καὶ ἔχνη πυρᾶς.

ἀμφίβολον πόσον καλῶς ἐξετέλουν καὶ αὐτὴν τὴν λειτουργίαν καί, πάντως, παραμένει ἐντυπωσιακὴ ἡ διαφοροποίησίς των πρὸς τὰ ἄλλα. (Ὑπεύθυνος ἀνασκαφῆς καὶ μελέτης τῆς κεραμικῆς: δις Ἀφρ. Χασιακοῦ.)

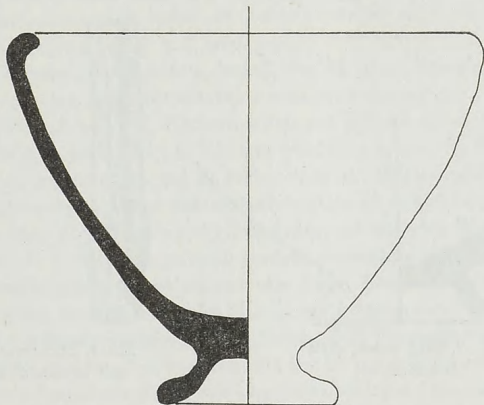
BBA τομεὺς (πίν. 143β, 144α - γ)

Βορείως τοῦ κυκλικοῦ καὶ τοῦ τετραπλεύρου κτίσματος ἀνεσκάφη περιωρισμένη ἔκτασις, ὀριζομένη μεταξὺ τῶν τετραγώνων η-ζ/10 καὶ η-ζ/13 τοῦ κανάβου, ἡ ὁποία, εἰς τὸ βάθος, παρουσίασεν εἰκόνα ἀνάλογον πρὸς τὴν τῶν ἄλλων κοιλοτήτων καὶ τὴν ἐντὸς τοῦ κυκλικοῦ κτιρίου. Εἰς βάθος -0.30 μ. εἰς τὴν περιοχὴν ζ11 ὑπάρχει βράχος, ὁ ὁποῖος κατευθύνεται ἀπὸ Ν πρὸς Β, ὁ ὁποῖος, πιθανῶς, νὰ ἀποτελῇ τὴν συνέχειαν τοῦ βράχου, ποὺ συντηγήσαμεν εἰς τὸ Β τμήμα ἐνδον τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος. Ἀπὸ τοῦ σημείου ζ11 ὁ βράχος κατευθύνεται, ὡς ἐσημειώθη, πρὸς Β καί, ἀμέσως, πρὸς Α, συνεχίζων ἐπὶ 1.20 μ. παραλλήλως πρὸς τὸν Β τοῖχον τοῦ τετραπλεύρου καὶ εἰς ἀπόστασιν 1.40 μ. ἀπὸ αὐτοῦ. Αἱ μεταξὺ τῶν βράχων κοιλότητες ἔχουν πληρωθῇ διὰ λίθων, λιθαρίων καὶ ὀστράκων πίθων καὶ λεπτῶν ἀγγείων συγχρόνως.

Κατὰ τὸ Δ τμήμα τοῦ τομέως τούτου (ὕψος 0.15 μ.) ἐνοῦνται δύο σειραὶ λίθων παρὰ τὸ σημεῖον ζ10 (νοτιώτερον), αἱ ὁποῖαι δυνατόν νὰ ἀποτελοῦν μερικῶς σφζομένους τοίχους: α) τὸν πρὸς ΒΑ κατευθυνόμενον (Ι), ποὺ ἐξαφανίζεται ὑπὸ τὴν *BBA* ἐξωτερικὴν κρηπίδα τοῦ τύμβου καὶ β) τὸν ΙΙ εἰς τὰ σημεῖα ζ10/η10-11 (πίν. 143β). Ἡ ἀνωτέρα ἐπιφάνεια τῶν λίθων ἐμετρήθη, ὡς ἐσημειώθη +0.15 μ. Ἀρχικῶς, ὁ δεῦτερος τοίχος ἐφάνη ὡς ἐξωτερικὴ ὀψις-περιφέρεια τοῦ θεμελίου τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος, πλὴν ὅμως τὸ πάχος τοῦ θεμελίου τούτου θὰ ἀπέβαινεν ὑπερβολικὸν ἐν σχέσει πρὸς τὰ λοιπὰ φανέντα (ἐπὶ παραδείγματι, τὸ Δ) τμήματα. Πρέπει, λοιπόν, νὰ θεωρηθῇ τὸ σημεῖον αὐτὸ ἐνώσεως ὡς ἡ γωνία ἐνὸς κτίσματος τετραπλεύρου, τοῦ ὁποῖου ἀγνοοῦμεν τὴν συνέχειαν. Ὑπ' αὐτὴν καὶ ἐνδον αὐτῆς τῆς σχηματιζομένης γωνίας ὑπῆρχεν ἐπίχωσις σχηματισθεῖσα ὑπὸ λίθων ἐρριμμένων. Τὸ κτίσμα δυνατόν νὰ διελύθη κατὰ τὴν ΜΕ Ι περίοδον διὰ τὴν προμήθειαν ὑλικοῦ χάριν τῆς κατασκευῆς τοῦ συγχρόνου τύμβου.

Ἡ ἐξετασθεῖσα ἐπίχωσις παρουσίαζεν ἰδιαιτέρον διαφέρον, ἂν καὶ ἡ πρώιμος ΠΕ ΙΙ κεραμικὴ ἦτο περιωρισμένη, ἐν σχέσει πρὸς ἄλλας περιπτώσεις. Οὕτως, εἰς βάθος ± 0.15 μ. καὶ κατὰ μῆκος τῆς εὐθείας η/11-12 τὸ χῶμα περιελάμβανε πλῆθος μικρῶν χαλίκων, ὁμοίων πρὸς αὐτοὺς τῶν δαπέδων τῶν κτηρίων. Βορειότερον, ἐκατέρωθεν τῆς εὐθείας ζ11-13 (0.40 μ. πρὸς Β καὶ 0.90 μ. πρὸς Ν) καὶ εἰς βάθος -0.22/-0.27 μ., ἀνεφάνη συγκέντρωσις ἀναλόγου ὑλικοῦ μετ' ἁλίκας, τὸ ὁποῖον δυνατόν νὰ προωρίζετο διὰ κατασκευὴν δαπέδου, καθ' ὅσον, λόγῳ τοῦ μεγάλου πάχους του, εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρηθῇ τὸ ἴδιον ὡς δάπεδον. Διὰ τὴν κατασκευὴν δαπέδων εἰς τὰς ἀγροτικὰς οἰκίας χρησιμοποιεῖται σήμερον κατ'ἀλλήλῳ χῶμα ἀπὸ καμίνι, ποὺ ἔχει κατὰ τὴν ἐμπροσθέντα τὸν σχημα-

τισμὸν λάσπης χάρις εἰς τὰ χαλίκια ποὺ παρεμβάλλονται. Ἀπὸ βάθους 0.15 μ. καὶ χαμηλότερον ἀνευρίσκοντο διάσπαρτα τεμάχια πίθων (πίν. 144β). Ἰδιαιτέρων διαφέρον παρουσιάζει λαβὴ τοξοειδῆς, ὀρίζοντία, τοποθετημένη εἰς ὑψηλὸν σημεῖον τοῦ πίθου. Εἶναι κυλινδρική εἰς τὸ κάτω μέρος, ἐπίπεδος εἰς τὸ ἐπάνω καὶ φέρει ἐγχαράξεις εἰς τὰ πλάγια. Εἰς τὰ τέσσαρα ἄκρα τῆς λαβῆς ὑπάρχουν ἀνὰ ἓν πλαστικὸν κομβίον διακοσμητικοῦ χαρακτῆρος. Θὰ ᾔτο δυνατόν νὰ τὰ θεωρήσωμεν ὡς ἀπομιμήσεις ἡλῶν ἐνὸς μεταλλικοῦ ἀγγείου-

Εἰκ. 6. ΒΒΔ τομὲς (εὐμέγεθες ΠΙΕ II φιαλίδιον).

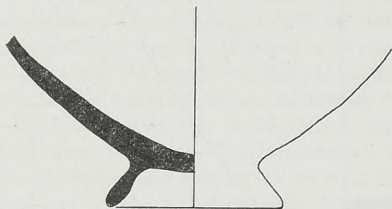
προτύπου, ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει γνωστὸν παράδειγμα εὐμεγέθους πίθου ἐξ αὐτῆς τῆς περιόδου.

Ὁ πηλὸς τοῦ πίθου (10 R 5/6-red) περιλαμβάνει ἀσυνήθως μεγάλην ἀναλογίαν χαλικιδίων (ἔως 0.002 μ.). Ἐπίχρισμα ἐπιστοιποιήθη εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιφανείας του. Διάσπαρτα ἦσαν καὶ τὰ ἐλάχιστα ὄστρακα ἄλλου πίθου μὲ πηλὸν ἀμμώδη, περιέχοντα χαλικίδια καὶ ἰσομεγέθη θαλασσινὰ βότσαλα (μήκους 0.001 μ.). Τὸ ἔξω νεῦον χεῖλος εἶναι ἄνω ὀριζόντιον, καμπύλον εἰς τὸ ἐξωτερικὸν κάθετον τμήμα του, ποὺ κλείει ἀποτόμως πρὸς τὰ ἔσω, μὲ ἀποτελεσμα νὰ δημιουργῇται εἶδος ὑποτυπώδους λαίμου.

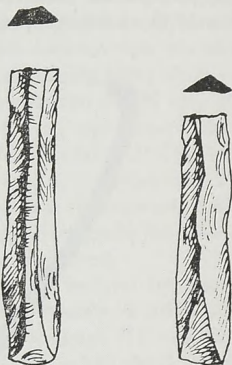
Εἰς τὸ αὐτὸ βάθος πρὸς τὰ ὄστρακα τῶν πίθων περιλαμβάνετο καὶ εὐμέγεθες φιαλίδιον (εἰκ. 6, πίν. 144β), ποὺ ἀνήκει, μετὰ τῶν πίθων, εἰς τὴν ἐπίχρῳσιν κατασκευῆς τοῦ δαπέδου τοῦ ὑποτιθεμένου κτίσματος τῶν δύο τοίχων (I, II). Τὸ φιαλίδιον ἐμφανίζεται καλλίγραμμον καὶ καλὸν τὴν κατασκευὴν μὲ ἔξωθεν καμπτόμενον τὸ χεῖλος καὶ ἐπηρμένην, πῶς, τὴν ὕψους 1.8 ἐκ. βάσιν, ποὺ σχηματίζεται δακτυλιοειδῆς-ἀμφίκολος (διάμετρος βάσεως 0.06 μ.).

Ὑπὸ τὸν τοῖχον II (βάθος -0.24 μ.) ἀνευρέθη τεθραυσμένον φιαλίδιον, ἐξ ἐξαιρετικὰ καθαροῦ πηλοῦ, μετὰ στυλπνοῦ, πως, σκούρου ἐπιχρίσματος εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιφανείας, μὲ ἀποχρώσεις ἐρυθράς καὶ μελανὰς λόγῳ ἀτελοῦς ὀπτήσεως. Ἡ βάσις (διαμέτρου 0.032 ἐκ.) σχηματίζεται κωνικὴ καὶ δακτυλιοειδῆς (εἰκ. 7). Ἡ λοιπὴ κεραμικὴ αὐτοῦ τοῦ συνόλου περιελάμβανε μόνον

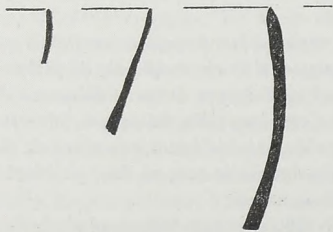

Εἰκ. 7. BBA τομεὺς (ΠΕ II φιαλίδιον).

Εἰκ. 8. BBA τομεὺς (ἐπιμήκεις λεπίδες ἐξ ὀψιανοῦ).

ἐν ὄστρακον ἐρυθροῦ ἐστυλβωμένου ἀγγείου, πού, προφανῶς, δὲν συνανήκει, ἅτε πρωιμώτερον. Ἀρα, ὁ σχηματισμὸς τοῦ ὑποτιθεμένου τούτου κτίσματος δέον ὅπως ἀναχθῇ εἰς τὴν περίοδον ἀνεγέρσεως τοῦ κυκλικοῦ καί, ἀκριβέστερον, εὐθὺς ἐν συνεχείᾳ. Ἀνευρέθη, ἐπίσης, ἐπιμήκης (0.051 ἐκ.) λεπίς ὀψιανοῦ τοῦ τριεδρικοῦ τύπου (εἰκ. 8).

Εἰκ. 9. BBA τομεὺς (χεῖλη ΠΕ II ἀγγείων).

Ἡ κεραμικὴ εἰς τὴν ἐπίχρῳσιν ὑπερθεῖν τοῦ βράχου ζ11-12 ἔχει τὴν αὐτὴν, περίπου, ποικιλίαν τεχνικῶν, ὥς καὶ ἡ ἔνδον τῶν δύο νοτιωτέρων κτισμάτων ἔκτασις, ἥτοι περιλαμβάνονται: α) λεπτὰ, μὲ λεπτὸν ἐπίχρῳσμα ἀγγεῖα (κύμβαι, φιαλίδια, ἀσκοί), ἀπὸ πηλὸν ἐξαιρετικὰ καθαρὸν καὶ μὲ καλὴν ὀπτήσιν (εἰκ. 9), β) ὄστρακα ἀπὸ καθαρὸν ἀμμόδη πηλόν, γ) ὄστρακα μὲ «red burnished» ἐπιφανείας, δ) ὄστρακα ἀπὸ σαθρόν, ἐρυθρὸν πηλόν, περιέ-

χοντα χαλκιδία, ε) ὄστρακα μεγάλου ἄγγείου ἀπὸ πολὺ καθαρὸν πηλὸν ἀλλ' ἀνισομερῆ ὅπτησιν, με ἐπίχρισμα μόνον εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν (ἐπειδὴ προωρίζετο διὰ στεγανὰς τροφὰς καὶ προϊόντα) καὶ με ἐξομαλυνσιν διὰ λεπτῆς βούρτσας εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν, στ) πρῶμιον σκευὸς με χεῖλος δημιουργούμενον εἰς ἀμβλεῖαν γωνίαν κ.ῆ.

Εἰδικῶς μεταξὺ τῶν ἐρριμμένων λίθων τῆς ἐπιχώσεως κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν γωνίαν τοῦ ὑποτιθεμένου κτίσματος εἶχον σωρευθῆ α) τεμάχια πιθαρίων με εὐάριθμα χαλκία ἀσβεστίτου ἢ mica, β) ἐν παράδειγμα κλειστοῦ ἄγγείου ἐκ καλῶς ἐπέξεργασμένου πηλοῦ, ἐξομαλυνθεῖσαν τὴν φέρουσαν ἐρυθρὰν βαφὴν ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν καὶ ἐστιλβωμένην τὴν ἐξωτερικὴν, γ) ὄστρακα εὐμεγέθους ἄγγείου ἐξ ἀμμώδους πηλοῦ, ἐτι δὲ με στίλβωσιν ἐρυθρὰν καὶ μελανήν, ἀντιστοίχως, εἰς τὴν ἐσωτερικὴν καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν, δ) ὄστρακα λεπτῶν ἄγγείων ἐξ ἐξαιρετικὰ καθαροῦ ρόδινου πηλοῦ κ.ῆ. Ἐπίσης, ἀνευρέθη καὶ ἐπιμήκης λεπίς, ἐξ ὀψιανοῦ (-0.043 μ.) (εἰκ. 8, δεξιὰ).

Νοτίως τοῦ σημείου ζ 11 καὶ εἰς βάθος -0.35 μ. ὑπῆρχον καὶ τεμάχια εὐμεγέθων ἄγγείων ἀπὸ ἐξαιρετικὰ καθαρὸν πηλόν, με πολὺ λεπτὸν ἐπίχρισμα εἰς τὴν ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν, με ἐπίπεδον βάσιν καὶ ἔνδον νεῦον χεῖλος, ἀλλὰ καὶ ὄστρακα πολὺ χονδροῦ σκεύους ἐκ πηλοῦ με πολλὰ χαλκία, κατακόρυφα τοιχώματα καὶ ἐπίπεδον βάσιν, ὅπως καὶ ὄστρακα με ἔχνη χονδρῆς-παχείας βούρτσας εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν.

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον παρουσίασεν ἡ ἔκτασις ζ12-13 καὶ ἐτι ἀνατολικώτερον εἰς βάθος -0.40/-0.45 μ., ἡ ὁποία ἀνευρέθη διηυθετημένη δίκην λιθοστρώτου δι' εὐτάκτως τοποθετημένων εἰς ἐνιαίαν ἐπιφάνειαν λιθαρίων (πίν. 144γ). Ἡ πλήρωσις τῆς κοιλότητος τοῦ βράχου θὰ συνεχίζετο, ἀναμφισβητήτως, περαιτέρω πρὸς Β καὶ πρὸς Ν, ἀντιστοίχως πρὸς τὴν δημιουργουμένην κοιλότητα (πίν. 143β, 144γ). Ἀκριβῶς, αἱ τελευταῖαι ὁμάδες κεραμικῆς ἀφοροῦν: 1) εἰς τὰ ὄστρακα τοῦ στρώματος ὑπερθεν τῶν μικρῶν λιθαρίων καὶ 2) εἰς τὰ ὄστρακα ἐν μέσῳ τῶν λιθαρίων.

Ἡ πρώτη ὁμὰς περιελάμβανεν: α) ὄστρακα λεπτῶν ἄγγείων ἐξ ἐξαιρετικὰ καθαροῦ πηλοῦ καὶ με λεπτότατον εἰς τὰς δύο ὀψεις ἐπίχρισμα, παχύτερα ἐκ τοῦ ἰδίου πηλοῦ ὄστρακα με λεπτοτάτην εἰς τὰς δύο ὀψεις ἐρυθρωπὴν βαφὴν, β) ὀλίγα ὄστρακα ἐκ πορτοκαλόχρου πηλοῦ, γ) ἐλάχιστα ὄστρακα ἀπὸ μικρὸν πιθάριον με πηλὸν περιέχοντα ἐξαιρετικὰ πολλὰ χαλκία ἀσβεστίτου καὶ δ) ὄστρακα με τὸν γνωστὸν ἐρυθρὸν καθαρὸν πηλὸν καὶ ἐρυθρὰς ἐστιλβωμένας ἐπιφανείας. Αὕτῃ ἡ ἐπίχρωσις, λοιπόν, περιελάμβανεν ὄστρακα ποῦ δυνατόν νὰ καταταγοῦν χρονολογικῶς κατ' ἀντίστροφον σειράν: τὰ παλαιότερα ἐστιλβωμένα, τὰ ἐπίσης πρῶιμα ἐκ πορτοκαλόχρου πηλοῦ, τὰ με λεπτότατον ἐπίχρισμα. Ἄρα, ἡ ἐπίχρωσις προέρχεται ἐκ φάσεως εὐθὺς μετὰ τὴν τῶν βαθυχρώμων ἐστιλβωμένων ἄγγείων καί, πιθανόν, τὸ ὑποτιθέμενον τοῦτο βόρειον κτίσμα ἠκολούθησεν εὐθὺς μετὰ τὴν κατασκευὴν τοῦ κυκλικοῦ κτίσματος.

Ἐν μέσῳ τῶν λιθαρίων εὐρέθησαν ὄστρακα συναφῆ, ἐπεὶ δὲ ἐν συναντῆκε πρὸς ὄστρακον εὐρεθὲν ὑπερθεῖν τῶν λιθαρίων, συναγεται ὅτι τὸ σύνολον εἶναι ὁμοιογενές. Εἰδικώτερον, διεκρίθησαν: α) ὄστρακα χονδρῶν ἀγγείων ἐκ πηλοῦ μὲ ἀφθονα χαλικάκια διαφόρων εἰδῶν, μὲ πυρῆνα καὶ ἐσωτερικὴν ἐπιφάνειαν ἐρυθρωπά, ἐξωτερικὴν ἐπιφάνειαν γκριζοκάστανην καὶ διακρινομένην εἰς τὰς ἐπιφανείας ἐξομάλυνσιν, β) ὄστρακα ἐξ ἐξαιρετικὰ καθαροῦ ροδίνου πηλοῦ, γ) ὄστρακα ἐκ καθαροῦ πηλοῦ μὲ λεπτὸν λευκωπὸν ἐπίχρισμα καὶ δ) ὄστρακα ἐκ σχετικῶς χονδρῶν ἀγείων μὲ ἐρυθρὰν εἰς ἀμφοτέρας τὰς ἐπιφανείας βαφὴν. Ὑπῆρχον, ἐπίσης, καὶ λεπίδες ὀψιανοῦ, ὅπως καὶ εἰς ἄλλα σύνολα κατὰσπαρτοί. (Ὑπεύθυνος ἀνασκαφῆς καὶ κεραμικῆς: δις Ἀφρ. Χασιακοῦ.)

ΝΔ τομεὺς (πίν. 145 - 147)

Στόχος ἐτέθη ἡ συμπλήρωσις τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ΝΔ τομέως, τοῦ ὁποίου τμήματα εἶχον ἀποκαλυφθῆ τῷ 1980 καὶ τῷ 1981¹. Πρὸς τοῦτο ἀφηρέθη τμήμα (ρ11-13/σ12-14/τ11-14/υ11-13) τῆς περιφερειακῆς διευθετήσεως τοῦ ΜΕ Ι τύμβου, ποὺ ἐσχηματίσθη κατὰ τὴν ΥΕ Ι περίοδον, ὁπότε καὶ προσετέθησαν ἐπιφανειακῶς λίθοι ἐκ τοῦ Ν καὶ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τοῦ ΜΕ Ι τύμβου (ἐκτὸς τούτου). Τὸ ἀφαιρεθὲν ΒΔ τμήμα τῶν προσθέτων τούτων λίθων ἐρείδeto ἀκριβῶς ἐπὶ τινος ΠΕ Ι τοίχου, ἥτοι δὲν ὑπῆρχεν ἐπίχωσις, ὥς εἰς ὅλα τὰ μέρη τοῦ κανονικοῦ τύμβου. Ἀντιθέτως, ἐπίχωσις (παρεμβολὴ χώματος) ὑφίστατο εἰς τὸ ἀνατ. τμήμα καὶ τοῦτο εἶναι φυσικὸν λόγῳ τῆς κλίσεως τοῦ ἐδάφους πρὸ-ἐκτὸς τοῦ ΜΕ Ι τύμβου. Τὰ προσελθόντα ἐκ τοῦ γενομένου σχετικοῦ καθαρισμοῦ εὐρήματα ἦσαν δύο ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ καὶ ΠΕ Ι ὄστρακα (χονδροειδῶν καὶ λεπτῶν ἀγγείων καὶ σκευῶν).

Συνολικῶς, ἀφηρέθησαν λίθοι ἐπιτρέψαντες τὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ΝΔ δωματίου μὲ τὸ σύνολον τῶν περιβαλλόντων αὐτὸ τοίχων (διπλοῦ ἢ τριπλοῦ), φυσικῶ τῷ λόγῳ μέχρι τοῦ σημείου εἰς ὃ ὑπελείφθησαν κατὰ τὴν ΜΕ Ι περίοδον, ὁπότε τὰ ἀκραῖα ΝΔ των τμήματα κατεστράφησαν χάριν τοῦ λιθίνου μανδύου τοῦ τύμβου, ἥτοι, τοῦ σχηματιζομένου ΝΔ δωματίου ἤλθον εἰς φῶς ὁ Δ, ὁ Β καὶ ὁ Α τοῖχος, ἐνῶ ὁ Ν δὲν ἐνεφανίσθη, ἐκτὸς καὶ ἐὰν εὐρίσκεται ὑπὸ τὸν ὄγκον τῆς ΝΔ ἐξωτερικῆς κρηπίδος τοῦ ΜΕ Ι(;) συνόλου τοῦ τύμβου.

Ἡ ἐπίχωσις τοῦ δωματίου (ὑπερθεῖν τοῦ δαπέδου) ὠρίσθη εἰς ὕψος +30 ἐκ. μέχρις +73 ἐκ., περιελάμβανε δὲ ΠΕ ΙΙ κεραμικὴν. Ἐπεὶ δὲ τὸ Δ ἡμισυ τοῦ δωματίου τούτου εἶχεν ἀνασκαφῇ τῷ 1981 (ἄτε εὐρισκόμενον ἀνάλυπτον ἐκτὸς τῆς ΥΕ Ι προσθήκης εἰς τὸ ΝΔ τμήμα τοῦ τύμβου) ἀνεσκάφη, οὐσιαστικῶς, τὸ ἀνατ. ἡμισυ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀναφανῇ εἰς πρώτην φάσιν τὸ δάπεδον τῆς κατὰ σειρὰν δευτέρας — ἂν μὴ τρίτης — οἰκοδομικῆς φάσεως αὐτοῦ τοῦ χώρου. Ἐπὶ τοῦ δαπέδου εὗρηντο (πίν. 145 - 146) ἐπιμήκης, ἀλλὰ μὲ ἀπεστρογ-

1. ΠΑΕ 1981, 230 - 32.

γυλευμένας τὰς γωνίας ἀμφίκυκλος (δὺς χρησιμοποιηθεῖς) μυλόλιθος (45×34 ἐκ.), παρακείμενος, ἀκριβῶς, ὁ ἡμισφαιρικός, περίπου, τριπτήρ (ὕψους 6.5 ἐκ. καὶ διαμέτρου βάσεως 7.5×9.5 ἐκ.) καὶ ἑκατοντάς καὶ πλέον (110) ὀστέων ἐκ πλευρῶν ζώων, τινὰ τῶν ὁποίων εἶχον ἀναφανῆ κατὰ τὴν παρελθούσαν ἀνασκαφικὴν περίοδον¹ (πίν. 145 - 146). Μεταξὺ τοῦ μυλόλιθου καὶ τῶν ὀστέων εὗρητο καὶ εὐμεγέθης ΠΕ II φιάλη, ποὺ εἶχεν ἀφαιρεθῆ, ὁμοίως, πέρυσιν² (πίν. 145 - 146).

Πάντως, διὰ μίαν εἰσέτι φοράν, ἀπεδείχθη ὅτι δὲν ὑπῆρχε δυνατότης ἐπακριβοῦς προσδιορισμοῦ τοῦ δαπέδου καὶ τοῦτο διότι, οὐδεμία ὑπῆρχε, κατὰ τὴν διαπίστωσιν τοῦ διεξάγοντος τὴν ἀνασκαφὴν κ. Γ. Σταθοπούλου, διάκρισις πρὸς τε τὸ ὑπερκείμενον καὶ τὸ ὑποκείμενον στρώμα ἐπιχώσεως. Ἄρα, μόνον τῇ βοήθειᾳ τῶν κατὰ χώραν εὐρημάτων κατέστη δυνατός ὁ καθορισμὸς τοῦ δαπέδου.

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ὀστᾶ, εἶναι σημειώσεως ἄξιον τὸ γεγονός ὅτι εἶναι ὅλα, περίπου, ὁμοειδῆ, ὡς ὁμοειδῆ ἦσαν καὶ τὰ ἡνωμένα διὰ τοῦ μετωπικοῦ ὀστοῦ κέρατα ζώων, ποὺ εἶχον εὗρεθῆ τῷ 1978 πρὸ τῶν πύλων NNA-1 καὶ NNA-5³.

Ὁ ἀνατ. τοῖχος τοῦ ΝΔ τούτου δωματίου ἔχει πάχος 1.10 - 1.20 μ., ἀλλ' εἰς τὸ ἀνώτερον σημεῖον τοῦ ἔχει ἐξαρθρωθῆ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ διδῇ ἐντύπωσιν τοίχου παχύτερου. Τὸ κανονικὸν πάχος ὑπολογίζεται εἰς 1.05 μ. Τοῦ θεμελίου τοῦ τοίχου τούτου ὑπελείφθησαν τέσσαρες δόμοι, συγκεκριμένως δὲ ἡ κατωτάτη στρώσις του εὗρηται 10 ἐκ. βαθύτερον τῆς ἀντιστοίχου τοῦ βορ. τοίχου (πίν. 145, 147α). Εἰς αὐτὸν ἐχρησιμοποιήθη ἡ μέθοδος τῆς ἰχθυοκάνθης.

Ὁ βόρ. τοῖχος (πίν. 145, 146, 147β) εἶναι διπλοῦς (βόρειον τμήμα πάχους 70 - 80 ἐκ. καὶ νότ. τμήμα 50 - 60 ἐκ.). Ἡ συνήθης ΠΕ II κεραμικὴ καὶ λεπτὴ λεπίς ἐξ ὀψιανοῦ περισυνελέγησαν καὶ πάλιν κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ τοίχου, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν ΜΕ I περίοδον. Ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ ἐπισήμανσις τεμαχίων ὠπτημένου (ἐκ πυρᾶς-πυρκαϊᾶς) πηλοῦ, πιθανὸν ἐκ τῆς ἀνωδομῆς (ἢ ἐκ τῆς στέγης) κατὰ τὴν ἀποψιν τοῦ κ. Γ. Σταθοπούλου. Ὑπὸ τὸν βόρ. τοῖχον εὗρηται ἄλλος παλαιότερος (ὁ Υ 10) μὲ κατεύθυνσιν πρὸς ΝΝΔ καὶ συγκεκριμένως, ἀποκλειστικῶς, ἐκ ψαμμιτῶν. Πάντως, δὲν ἐμφανίζεται εὐθύς, ἀλλὰ, τοὐναντίον, ὡς τμήμα περιφερείας. Ἐν τούτοις, δὲν φαίνεται καὶ νὰ συνεχίζεται εἰς τὴν ΝΔΝ τάφρον (1981), ἂν καὶ ἐπιβάλλεται νὰ ἐρευνηθῇ ὁ δυτικῶς ταύτης χώρος, ὥστε νὰ διαπιστωθῇ κατὰ πόσον ὑφίστατο, ὄντως, κυκλικὸν ἐκ ψαμμιτῶν κτίσμα, ὅμοιον πρὸς τὸ τοῦ ΒΔ τομέως (πίν. 145).

Ὅσον ἀφορᾷ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν κατασκευὴν τοῦ βορ. τούτου τοίχου, παρουσιάζεται σαφὴς ἀνωμαλία κατὰ τὸ δυτ. αὐτοῦ ἡμισυ καὶ δὴ καὶ κατὰ τὴν

1. Αὐτόθι 231 παρ. πίν. ΙΔ'.

2. Αὐτόθι 231, εἰκ. 10, πίν. 176β, 177α.

3. ΠΑΕ 1978, 342, πίν. 201, 203α, 204, παρὲνθ. πίν. ΙΒ' (σ/19 - 20).

ἄρρυθμον τοποθέτησιν τῶν ἀργῶν λίθων τῆς δευτέρας καὶ τρίτης κάτωθεν στρώσεως. Πράγματι, ὑφίσταται σαφὲς διαφορὰ ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν διευθέτησιν τῶν λίθων τοῦ ἀνατ. ἡμίσεος, ὅπου αἱ στρώσεις ἐμφανίζονται ἀπολύτως ὀριζόντιαι καὶ ἅπαντες οἱ λίθοι εἰς κανονικώτατα διαστήματα μεταξὺ των. Κατὰ ταῦτα, ἡ ἀνωμαλία αὐτὴ δυνατὸν νὰ ὑποδηλοῖ εἴτε νέαν φάσιν εἴτε, ἀπλῶς, ἔκφρασιν τοῦ αὐτοδιδάκτου τεχνίτου τῆς ἐποχῆς, ἂν κρίνωμεν ἐξ ἐνὸς ὀγκώδους λίθου τῆς κατωτάτης στρώσεως, ὁ ὁποῖος ἔχει τοποθετηθῇ καθέτως εἰς τὸ μεταίχμιον τῶν δύο ἡμίσεων (πίν. 146).

Αἱ διαστάσεις τοῦ ΝΔ δωματίου εἶναι 2.65 - 2.70 μ. (Α-Δ), ὡς δὲ εἰκάζεται, τῆς ἀνατ. του πλευρᾶς τὸ μῆκος δυνατὸν νὰ ἀνῆρχετο εἰς 2.80 μ. Ἡ θύρα δυνατὸν νὰ εὔρητο εἰς τὸν νότ. τοῖχον (ὡς εἰς τὸ δωματίον) ἢ εἰς τὸ νότ. τμήμα τοῦ δυτ. τοίχου.

Ἡ παλαιότερα φάσις τοῦ δωματίου τούτου ἐπεσημάνθη κατὰ τομὴν γενομένην, ἀκριβῶς, εἰς τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ δωματίου. Οὕτως, εἰς βάθος +15 ἐκ. ἐπεσημάνθη τὸ παλαιότερον «δάπεδον» μετ' στῶμα πυρᾶς-καταστροφῆς, ὡς εἶχεν, ἐξ ἄλλου, διαπιστωθῇ κατὰ τὸ ἔτος 1981 πρὸ (νοτίως) τοῦ βορ. τοίχου. Ἡ παρεμβالλομένη ἐπίχωσις περιεῖχε κεκαυμένον χῶμα καὶ ἐλάχιστα κάρβουνα, ἔτι δὲ ἐστιλβωμένην κεραμικὴν (ἀλλὰ καὶ χονδροειδῆ καὶ λεπτήν), δεῦγμα τῆς πρωιμότητος τῶν ΠΕ II χρόνων, κατὰ τοὺς ὁποίους ἐχρησιμοποιήθη. Σημειωτέον ὅτι ἡ κατωτάτη στῶσις τοῦ ἀνατ. τοίχου εὔρηται εἰς βάθος +5 ἐκ. καὶ ἡ τοῦ βορ. +15 ἐκ. Ἐν τούτοις, ἐπειδὴ τὸ στῶμα πυρᾶς-καταστροφῆς (+15 ἐκ.) χωρεῖ ὑπὸ τὸν βόρ. τοῖχον, δυνατὸν νὰ ἀνήκῃ εἰς φάσιν σύγχρονον πρὸς τὴν φάσιν χρήσεως τοῦ Α ἢ τοῦ παρεμβالλομένου τοίχου Υ 10 (Β-ΝΝΔ). Νὰ ἀνήκῃ εἰς τὸ δάπεδον τοῦ κτίσματος Υ 10, ἀποκλείεται καὶ τοῦτο λόγῳ τοῦ σχηματισμοῦ κυρτοῦ τόξου διὰ τῶν ψαμμιτῶν τοῦ ὑποτιθεμένου κυκλικοῦ κτίσματος τῆς ΠΕ II φάσεως. Οἱ μετωπικοί, ἐν τούτοις, ψαμμῦται δὲν εἶναι τοποθετημένοι κατὰ τὴν περιφέρειαν, ἀλλὰ λοξῶς πρὸς αὐτὴν καὶ ὁ λόγος εἶναι ἡ ὑπαρξίς βράχου εἰς διάφορα σημεῖα, γεγονὸς τὸ ὁποῖον ἐδυσχέραине τὴν κανονικὴν των τοποθέτησιν (πίν. 145).

Κατὰ μῆκος τοῦ βορ. τοίχου, εἰς τὴν βορ. του πλευράν (παρειάν) καὶ ἐφαπτόμενος, εὔρηται ἄλλος τοῖχος (ρ10-12/σ13-14). Οὗτος ἔχει πᾶχος 70-80 ἐκ., ἐνῶ ὁ βόρ. τοῦ ΝΔ δωματίου ἔχει, ὁμοίως, κυμαινόμενον πᾶχος 50 - 70 ἐκ. Ὁ βορειότερος οὗτος τοῖχος «γωνιάζει» πρὸς τὸν περυσινὸν «Β» τῆς ΔΝΔ τάφρου, ὡς διεπίστωσεν ὁ κ. Γ. Σταθόπουλος. Ἀλλαι παρατηρήσεις ἔγιναν ἐν σχέσει πρὸς τὰς κατόπιν σεισμοῦ μετακινήσεις τῶν τοίχων, σύνολον ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον, πού ἀξίζει νὰ μελετηθῇ εὐρύτερον.

Ἐν τῇ ἐκτιμῇσει τῶν στοιχείων πού προήλθον εἰς τὸν ΒΔ τομέα καὶ εἰς τὴν ΔΝΔ τάφρον (τῶν ἀρχαιοκαπήλων τοῦ ἔτους 1923), εἶναι πιθανὸν ὅτι τὴν πρώτην οἰκοδομικὴν φάσιν ἀποτελοῦν τοῖχοι ἐξ ὀγκωδῶν ἀβυσσολίθων μετ' ὑποθεμελίωσιν ἔνδον τῶν κοιλοτήτων τοῦ βράχου (τὸ προβληματικὸν θεμέλιον

ὑπὸ τὸ ΠΕ II κυκλικὸν κτίσμα τοῦ ΒΔ τομέως¹ καὶ ὁ τοῖχος ΟΑ² εἰς τὴν ΔΝΔ τάφρον) καὶ τὴν δευτέραν αἰ ἐκ ψαμμιτῶν ὑποθεμελιώσεις.

Ἡ σύγκρισις τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων εἰς αὐτὸν τὸν μεῖζονα ΝΔ-Δ-ΒΔ τομέα ἄγει εἰς τὸ συμπέρασμα τῆς διαρκοῦς ἀνεγέρσεως (ἀνανεώσεως) κτισμάτων εἰς τὰ πλαίσια αὐτοῦ τοῦ περιωρισμένου οἰκογενειακοῦ οἰκισμοῦ (ἐνὸς γένους) καί, μάλιστα, μερικῆς ἀνανεώσεως οὐχὶ δὲ ὀλικῆς. Εἰς αὐτό, πράγματι, τὸ συμπέρασμα ἄγουν αἱ παρατηρήσεις αἱ γενόμεναι ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ σημεῖον εἰς τὸ ὅποῖον ἐρεῖδεται ἕκαστος τοῖχος εἰς αὐτὸν τὸν μεῖζονα δυτ. τομέα. Δὲν ὑπῆρχε, δηλ., ἀνάγκη ριζικῆς-ὀλικῆς ἀνανεώσεως πολλῶν συγχρόνως κτισμάτων, ἀλλὰ, μόνον, μεμονωμένων, μὲ προσθήκην, ἐνίοτε, ἐνισχυτικῶν τοίχων ('Ακοβίτικα) χάριν διατηρήσεως μιᾶς κατοικίας (ἢ δωματίου). Εἰς αὐτὸ συνηγορεῖ καὶ ἡ διαφορά ἢ σημειωθείσα εἰς τὰ στρώματα καταστροφῆς διὰ πυρᾶς: τὸ στῶμα πυρᾶς-καταστροφῆς (;) ὑπὸ τὸ ΝΔ δωμάτιον εἶναι παλαιότερον τῶν στρωμάτων πυρᾶς-καταστροφῆς τοῦ ΝΑ χώρου τοῦ πίθου 9 καὶ τῆς ἀποθήκης ὑπὸ τὴν ΒΑ τάφρον τῶν ἀρχαιοκαπήλων τοῦ ἔτους 1923. ('Υπεύθυνος ἀνασκαφῆς: Γεώργιος Σταθόπουλος.)

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Ἐκ τῆς ἐφετινῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου προέκυψεν ὅτι μὲ τὰ πρόσφατα εὐρήματα τῶν μεταγενεστέρων χρόνων ὑποδηλοῦται, ἔτι κάλλιον, ἡ αὐτὴ ἑκτασις τῆς πολιτιστικῆς μονάδος Βοϊδοκοιλιάς καὶ κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς καὶ κατὰ τοὺς ὑστάτους κλασσικοὺς-πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Συγκεκριμένως, ἐδείχθη ὅτι ἡ ἀνασκαπτομένη θέσις εἰς τὸν βόρειον βραχίονα τοῦ ὄρμου τῆς Βοϊδοκοιλιάς ἀνῆκεν εἰς τὴν ἰδίαν οἰκιστικὴν μονάδα ποὺ εἶχε σχηματισθῇ εἰς τὸν νότιον βραχίονα τοῦ ὄρμου, ὅπου καὶ ἡ ἑλληνιστικῶν χρόνων κώμη καὶ τὸ σπήλαιον τοῦ Νέστορος, ἐνῶ τὸ ὑστεροκλασσικῶν καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων νεκροταφεῖον εἶχε σχηματισθῇ εἰς τὸ Διβάρι (Γιαλόβης).

Ἡ ἰδία κατάστασις ἐπεχράτει καὶ κατὰ τοὺς προϊστορικοὺς χρόνους, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μεγάλην ἑκτασιν ποὺ κατελάμβανον ὁ οἰκισμὸς εἰς τὸν βόρειον βραχίονα καὶ εἰς τὸ πρὸς Β πλάτωμα, τὰ νεκροταφεῖα εἰς τὸν βόρειον βραχίονα καὶ εἰς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου Ἀγίου Νικολάου (ἐκκλησιδίων Προφήτου Ἡλίας) καὶ ὑποστατικὰ εἰς τὸν χώρον, ὅπου ἡ σημερινὴ (ἀνανεωθείσα) λιμνοθάλασσα τοῦ Ὀσμάνγα, διὰ τὴν καλλιέργειαν τῶν ἀγρῶν, ἔτι δὲ τὸ σπήλαιον τοῦ Νέστορος ὑπερθεῖν τοῦ νοτίου βραχίονος ὡς χειμερινὸν κατάλυμα.

Οὕτω, τὸ διαφέρον τῆς ἀνασκαπτομένης θέσεως, μέρους ἐνὸς εὐρύτερου καὶ κατὰ τὰς ἐκάστοτε ἀνάγκας κατανεμημένου οἰκισμοῦ, τοῦ ὁποίου ἄλλα τμήματα (ΠΕ II νεκροταφεῖον, ΜΕ I οἰκισμός, ἄλλο ΜΕ I νεκροταφεῖον-τύμβος,

1. Ἰδὲ ἀνωτέρω, σ. 217.

2. ΠΑΕ 1981, 224, 226 - 28, πίν. 173β, παρένθ. πίν. ΙΓ'.

ΥΕ οἰκισμός καὶ σύγχρονον νεκροταφεῖον) εὕρηνται εἰς μικρὰν πρὸς Β ἀπόστασιν 300 - 400 μ., ἐμφανίζεται πολὺμορφον καὶ τοῦτο λόγῳ τῆς συνεχοῦς χρήσεως καὶ κατοικήσεως τοῦ χώρου καὶ τῆς μεζζονος οἰκιστικῆς γεωγραφικῆς μονάδος τῆς Βοῖδοκοιλιάς.

Συνολικῶς, μέχρι τοῦδε, διεπιστώθη χρῆσις τοῦ χώρου (συμπεριλαμβανομένων τῶν λοιπῶν πλησιοχώρων σημείων): α) κατὰ τὴν ΤΝ (πρὸ τοῦ 2.500 π.Χ.) εἰς τὸ πρὸς Β τοῦ οἰκισμοῦ πλάτωμα καί, ἐμμέσως, εἰς τὰς κοιλότητας τοῦ ἀνασκαπτομένου οἰκισμοῦ, β) κατοικήσις καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ΠΕ II περιόδου, ἴσως δὲ καὶ κατὰ τὴν πρῶμον ΠΕ III φάσιν, εἰς τὸν ἀνασκαπτόμενον οἰκισμόν, γ) σχηματισμός καὶ χρῆσις τύμβου κατὰ τὴν ΜΕ I, μόνον, φάσιν, δ) μακρὰ χρῆσις (ΥΕ I-IIIΒ) τοῦ θολ. τάφου, ἐκ τοῦ ὁποίου προέρχονται δύο, τοιλάχιστον, ὕστατα μυκηναϊκὰ εἰδῶλια (εἰκ. 1) καί, τέλος, ε) κατὰ τὴν πρῶμον, τὸ ἀργότερον ἐλληνιστικὴν ἐποχὴν (τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.), ὁπότε καὶ ἀνετέθησαν αἱ ἑκατοντάδες τῶν μικρῶν ἀναγλύφων (πληθύνων πλακιδίων) καὶ τῶν μεμονωμένων εἰς διάφορα σημεῖα πέριξ τοῦ τάφου καὶ τοῦ τύμβου εἰδωλίων. Τότε ἰδρύθη καὶ τὸ θεωρούμενον ὡς εὐκτήριος οἶκος γωνιακὸν (ΒΔ) κτίσμα μὲ ἐπικλινῆ στέγην καλυπτομένην ὑπὸ κεράμων, ἀπόδειξις ὅτι ἡ θαυμαστὴ παράδοσις τῶν Ἑλλήνων ἦτο βίωμα χαρακτηριστικὸν καὶ εἰς αὐτὴν τὴν περιοχὴν.

ΤΡΑΓΑΝΑ

Ἡ ἐφετινὴ εἰς Τραγάναν ἐργασία ἐστράφη εἰς σημεῖα τὰ ὁποῖα δὲν ἀπέδωσαν πλούσιον, ὡς ἄλλοτε, ὕλικόν, πλὴν, ὅμως, ἐν τῇ προσπάθειᾳ ὅπως ἐξαντληθοῦν ἄσπαι αἱ πιθανότητες καὶ δυνατότητες, ἐπιβάλλεται νὰ «κοσινισθῇ» τὸ σύνολον τοῦ χώματος πέριξ τοῦ τάφου. Ἡδη, ὑπολείπεται μικρόν τι τμήμα, ἔτι δὲ ὁ παρακείμενος ἀγροτικὸς δρομίσκος, δεξιᾷ τούτου καὶ σημεῖον παρὰ τὸν 2ον θολ. τάφον, ὅπου καὶ ἐρρίφθη χώμα ἐκ τῆς περιοχῆς τοῦ πρώτου τάφου.

Τὰ ἐφετινὰ εὐρήματα ἦσαν περιορισμένα καὶ δὴ καὶ τὰ ὄστρακα ἐκ τῶν τριῶν πιθαμορέων ἀνακτορικοῦ ρυθμοῦ, οἱ ὅποιοι, προφανῶς, εἶναι δυνατόν νὰ συμπληρωθοῦν χάρις εἰς τὸν μέγαν ἀριθμὸν (ἑκατοντάδες) τῶν μέχρι τοῦδε εὑρεθέντων ὄστρακων.

Ἐπισήμανσις νέων θέσεων

Ἐκ περιηγήσεων καὶ πληροφοριῶν προέκυψαν αἱ ἀκόλουθοι νέαι θέσεις:

1) 1.000 μ. δυτικῶς τοῦ χωρίου Πλάτανος Πυλίας εἰς τὴν χαμηλὴν ἑξάρσιν τοῦ ἐδάφους (ὑποτυπώδης λόφος), ὅπου ὁ οἰκίσκος τοῦ κ. Τάση Τζαννῆ (Χώρα Τριφυλίας), ἀνεγερθεὶς πρὸ εἰκοσαετίας ἐπὶ μεγάλου ἀριθμοῦ ὑπαρχόντων λίθων κατὰ τὴν δὴλωσίν του. Ἀρα, πρόκειται, μᾶλλον, περὶ τύμβου, ὃν βρίθει ἡ περιοχὴ τῶν χωρίων Πλάτανος καὶ Παπούλια, ἂν μὴ περὶ θολ. τάφου. Αὐτόθι εὑρέθη ὑπ' ἐμοῦ καὶ ὄστρακον ΜΕ πίθου (Οκτώβριος 1982).

2) Δυτικῶς τοῦ χωρίου Μενέγια ἐπὶ ἐκτεταμένου λόφου, ὅπου δυνατόν νά ὑπῆρχε προϊστορική κατοίκησις. Εἰς τὸ βόρειον τμήμα ὑφίσταται προεξοχή, ἥτις δυνατόν νά ὑποκρύπτῃ θολ. τάφον ἂν καὶ ἡ ἐκεῖθεν θέα εἶναι ὅλως περιωρισμένη ἂν μὴ ἀνύπαρκτος ('Απρίλιος 1982).

3) Χωρίον Λυκουδέσι Κυπαρισσίας παρὰ τὸ χωρίον Μουριατάδα. Κατὰ τὴν ἐσκαφὴν πρὸς ἀνέγερσιν οἰκίας ὑπὸ τὴν κεντρικὴν πλατεῖαν παρὰ τὴν ἐκκλησίαν προῆλθεν ἄφθονος μυκηναϊκὴ κεραμικὴ (Μουσεῖον Χώρας).

4) Εὐθὺς ἀριστερᾷ τοῦ δρόμου ἀπὸ Μεθώνης πρὸς τὸ χωρίον Εὐαγγελισμός (1.4 χλμ. προηγουμένως) μετὰ τὴν στροφὴν ποὺ δεικνύει πρὸς «Φοινίκην» ὑφίστατο καταστραφὲν ἐκ τῆς διανοίξεως τοῦ δρόμου ἔξαρμα, εἰς τὸ ὅποιον εὐρέθησαν πολλὰ ὕστρακα πίθων ΜΕ ἐποχῆς μὲ πῆλινα ἐγκλείσματα. 'Επίσης, εἰς τὸ ἀκρωτήριον τοῦ Φοινικοῦντος εὐρέθησαν ἐκ νέου ΠΕ καὶ ΜΕ ὕστρακα, ἔτι δὲ πολλὰ μεταγενέστερα καὶ ἄχρονα ('Απρίλιος 1982).

5) Λόφος 'Αντελικὸς περιοχῆς Χώρας ἔναντι τῆς ὁροσειρᾶς τοῦ Ρούτση (ἀγροτεμάχιον κυρίας Πούλιας Καλύβα - Παναγοπούλου). 'Ὡς ἐκ τῆς συστάσεως τοῦ ἐδάφους καὶ τοῦ ἀντιστοίχου σχηματισμοῦ «ἀνωφλίου», προκύπτει ὅτι ὑφίσταται θαλαμωτὸς τάφος¹ καί, μάλιστα, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ διανοίξεως ὁπῆς, καὶ ἀπορριφθέντων χωμάτων, σεσυλημένος.

6) Τέλος, ὅλως σημαντικὴ κρίνεται ἡ ἐπισήμανσις καὶ ἀνασκαφὴ ὑπὸ τῆς ἐπιμελητρίας ἀρχαιοτήτων 'Εφορείας 'Αρχαιοτήτων 'Ολυμπίας δίδος Γεωργίας 'Εμμ. Χατζῆ ἑνὸς μεγάλου μεγέθους θολωτοῦ τάφου εἰς τὸν λόφον-θέσιν Μεντζίκι παρὰ τὸ χωρίον Ψάριον εἰς ΒΑ Τριφυλίαν. Οὕτως, ἐκερδῆθη ἐτέρα, μέχρι τοῦδε terra incognita θεωρουμένη, περιοχὴ, ἥτις εἶχεν ἀκμάσει κατὰ τὴν μυκηναϊκὴν ἐποχὴν.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΤΥΛ. ΚΟΡΡΕΣ

1. "Ἄλλαι ὁμάδες θαλαμωτῶν τάφων εἶναι γνωσταὶ ἐκ Βολιμιδίων, Προφῆτου 'Ηλία ('Αγ. 'Ιωάννου) δυτικῶς τῆς Χώρας Τριφυλίας, ἐξ 'Εγκλιανοῦ, ἐκ Ριζομύλου, ἐκ Καρποφόρας, ἐξ 'Ανθείας καὶ ἐκ Καρτερολίου.

Για ένατο κατά σειρά χρόνο συνεχίσθηκαν και το 1982 οι ανασκαφικές εργασίες της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας στην Πάρο¹. Οι εργασίες στράφηκαν όπως και πέρυσι στην περισυλλογή στοιχείων σχετικά με τους αρχαίους οικισμούς της ζώνης γύρω στον κόλπο της Ναούσης και στην ανασκαφή της ακρόπολης των Κουκουναριδών². Συνεχίσθηκε ή καταγραφή και φωτογράφιση επιφανειακών εύρημάτων της ευρείας αρχαιολογικής ζώνης της ΒΑ Πάρου με τη βοήθεια ειδικευμένου συνεργείου και στη συνέχεια, από τα τέλη 'Ιουλίου και σε όλη τη διάρκεια του Αυγούστου, προχώρησε ή ανασκαφή από κλιμάκιο που αποτελείται από παλαιά μέλη της ανασκαφής και φοιτητές πανεπιστημιακών τμημάτων αρχαιολογίας³. Άλλη ομάδα φοιτητών ασχολήθηκε με την ταξινόμηση και καταγραφή του υλικού της ανασκαφής που βρίσκεται αποθηκευμένο στο Μουσείο της Πάρου.

Το 1982, οι εργασίες περισυλλογής πληροφοριών διά τις αρχαίες θέσεις της περιοχής όδηγησαν στον έντοπισμό δύο αρχαίων οικισμών στη ΒΔ πλευρά

1. Θερμές ευχαριστίες για το θερμό ενδιαφέρον και την πολύτιμη βοήθεια στη συνέχιση της ανασκαφής Κουκουναριών Πάρου οφείλονται προς το Συμβούλιο της 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας και τον Γενικό Γραμματέα Καθηγητή κ. Γ. Μυλωνά. Επίσης, θερμές ευχαριστίες εκφράζονται προς το 'Ιδρυμα Ψύχα και την Ένωση Ελλήνων Έφοπλιστών για συμπληρωματικές πιστώσεις που χορηγήθηκαν για τη μελέτη και ταξινόμηση των εύρημάτων της ανασκαφής στην αποθήκη του Μουσείου Πάρου καθώς επίσης και για την εξασφάλιση στέγης στους φοιτητές του κλιμακίου.

2. Βλ. ΠΑΕ 1975, 205 κέ.

3. Οι παρακάτω Έλληνες φοιτητές παρακολούθησαν σεμινάρια και εξασκήθηκαν στην μεθοδική ανασκαφική έρευνα: Γιώργος Βλαβίδης, Σοφία Βουτσάκη, Εύχαρις Κωστάλα, Άνναστας Λαμπροπούλου, Μαρία Λιονή, Άννα Παππή, Α. Πλάτων, Γ. Σαλαπάτα, Τζούλη Χριστογιώργου, Στέλλα Χρυσουλάκη. Η φωτογραφική κάλυψη της ανασκαφής και των εύρημάτων που φυλάσσονται στο Μουσείο Πάρου έγινε από τον φωτογράφο κ. D. Connelly. Στην ανασκαφή συνεργάσθηκαν οι αρχιτέκτονες Sergio και Paola Jona, οι οποίοι συνέχισαν την αποτύπωση του πλάτωματος και των αναλημμάτων της νότιας πλευράς της προσβάσεως την κορυφή της ακροπόλεως. Την ανασκαφή επισκέφθηκε ο καθηγητής κ. C. Renfrew με τη σύζυγό του, οι οποίοι ενημερώθηκαν για την πρόοδο των εργασιών. Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται και προς το ζεύγος Fowler Merle Smith από το Πρίνστον των Η.Π.Α. για το ζωηρό ενδιαφέρον και τη συμβολή τους στην επιτυχία της ανασκαφής.

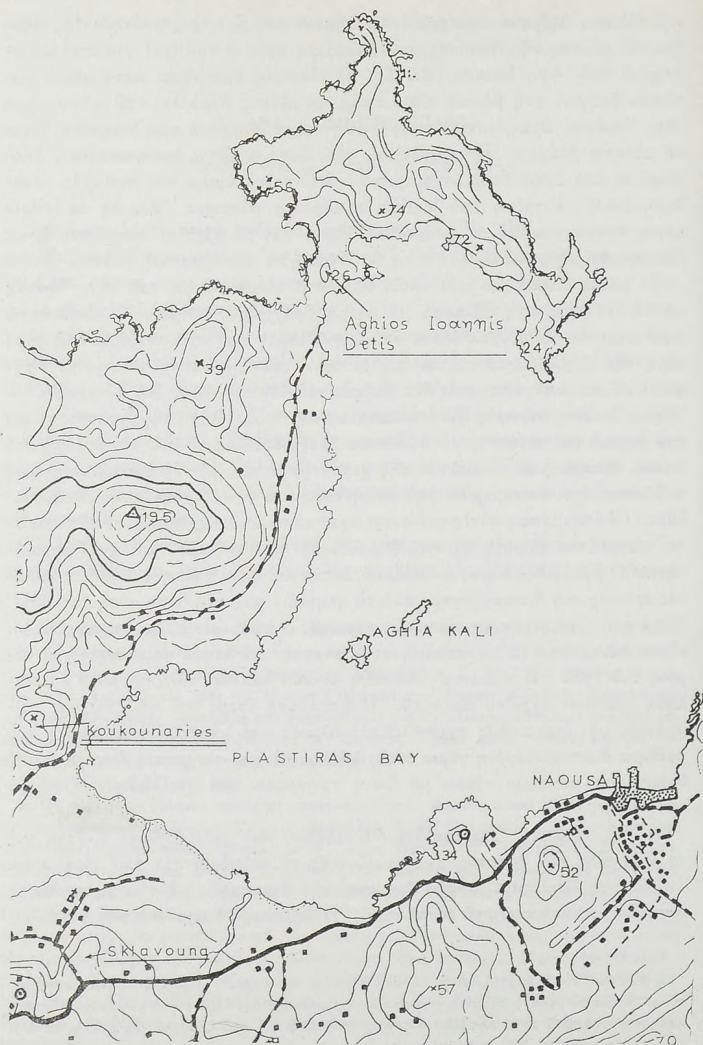
του κόλπου. Λείψανα οικισμού έντοπίσθηκαν στη δυτική χερσόνησο τής εισόδου του κόλπου τής Ναούσης και ειδικότερα προς Β του έκεϊ γνωστού μοναστηριού του 'Αγ. 'Ιωάννη (εικ. 1). 'Ο οικισμός έκτείνεται κατά μήκος μετώπου βράχων στη βόρεια πλευρά τής άμμόδους παραλίας του κόλπου του 'Αγ. 'Ιωάννη. Διακρίνονται παραλληλόγραμμα δωμάτια οικοδομημένα δίπλα σέ μέτωπα βράχων. 'Η τοιχοδομία, έκεϊ όπου σώζεται ίκανοποιητικά, άποτελείται από όγκολίθους λατομημένους από τους λόφους τής περιοχής, οικοδομημένους με τρόπο που θυμίζει κυκλώπειο σύστημα. 'Επειδή τά κτίρια έχουν κατασκευασθεί σέ βραχώδεις θέσεις και οί άρχαίες επιχώσεις έχουν εξαφανισθεί, ή χρονολόγησή τους θά απαιτήσει συστηματική μελέτη.

Τό μικρό άκρωτήριο στο όποιο ύψώνεται τό μοναστήρι του 'Αγ. 'Ιωάννη προβάλλει μέσα στη θάλασσα με μορφή βραχώδους σφήνας. Τό άκρωτήριο έκτείνεται Α - Δ προβαλλόμενο από στενό ίσθμο που σχηματίζεται στη θέση αυτή τής δυτικής χερσονήσου τής εισόδου του κόλπου τής Ναούσης. Γραφικοί κόλποι άνοίγονται στις δύο πλευρές του ίσθμου· προς ΒΑ ή παραλία του 'Αγίου 'Ιωάννη και προς ΒΔ ό κόλπος Διακοφτό. Στη μέση τής χερσονήσου και στα δυτικά του μοναστηριού ύψώνεται βραχώδης λόφος από την κορυφή του οποίου διακρίνονται οί κόλποι τής χερσονήσου (εικ. 1). 'Η ανατολική πλευρά του λόφου έχει διαταραχθεί από έπεμβάσεις για την εξόρυξη πλακών σχιστολίθου. Οί έπεμβάσεις αυτές φαίνονται σχετικά πρόσφατες, παρότι δέν αποκλείεται νά γινόταν εξόρυξη σχιστολίθου από την περιοχή αυτή και στην αρχαιότητα. 'Ο βραχώδης λόφος ονομάζεται Δέτης και είναι γνωστός από έπιφανειακές έρευνες που διενεργήθηκαν από τό κλιμάκίο μας στη θέση αυτή τό 1981¹. Μετά από είδοποίηση κατοίκου τής περιοχής διαπιστώσαμε ότι άρχαιοκάπηλοι είχαν διενεργήσει λαθρανασκαφή στην κορυφή του λόφου στις άρχες του θέρους του 1982. 'Η παράνομη διάνοιξη μικρών λάκκων όδήγησε στην άποκάλυψη έρειπίων αρχαίου οικισμού. 'Η έπέμβαση έφερε στο φώς τοίχους χτισμένους με πλακοειδείς σχιστολιθικές πλάκες και λάσπη. 'Η κεραμική που βρέθηκε διασκορπισμένη γύρω στους λάκκους άνήκε σέ γραπτά άγγεία και σέ θράυσματα μεγάλων πίθων με ζώνη τριγύφων και χιαζομένων γραμμών στον ώμο².

'Η ΚΑ' 'Εφορεία 'Αρχαιοτήτων Κυκλάδων που προσκλήθηκε άμέσως για νά έπιληφθεί του θέματος, άναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα των εύρημάτων ανέλαβε τη διενέργεια μικρής δοκιμαστικής άνασκαφής με την παραχώρηση έργατών μας και τεχνικού έξοπλισμού. 'Η άνασκαφή έφερε στο φώς θαλάμους

1. ΠΑΕ 1981, 270.

2. Για τον τύπο πρβ. ΑΑΑ 6, 1973, 263, σημ. 7 και εικ. 7. Σχετικά με την κατηγορία πίθων με διακόσμηση χιαζομένων γραμμών σημειώνεται ότι επειδή στα γεωμετρικά στρώματα του οικισμού Κουκουναριών ό τύπος άπουσιάζει, ή χρονολόγηση θά πρέπει νά ύρσθει στους μετά τό 700 π.Χ. χρόνους.

Είχ. 1. Κάτοψη τοῦ κόλπου Ναούσης Πάρου μετὰ τίς θέσεις τῶν ἀρχαίων οἰκισμῶν.

οικοδομήματος τοῦ οἰκισμοῦ καὶ μεγάλη ποσότητα γραπτῶν ἀγγείων καὶ θραυσμάτων πίθων τῶν ὁποίων ἡ παρουσίαση θὰ ἀποτελέσει τὸ ἀντικείμενο ἰδιαίτερης δημοσιεύσεως. Ἡ κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε ἀνήκει στὸν 7ο π.Χ. αἰ. σύμφωνα μὲ τὴν προκαταρκτικὴ ἐξέταση τῶν εὐρημάτων τῆς λαθροανασκαφῆς. Ἡ ἐπιλογή τοῦ λόφου γιὰ τὴν ἱδρυση οἰκισμοῦ, σὲ θέση ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι δυνατὴ ἡ κατόπτευση τῆς γύρω περιοχῆς καὶ τῶν κόλπων ἐκατέρωθεν τῆς χερσονήσου θυμίζει τὰ χαρακτηριστικὰ ἰωνικῶν οἰκισμῶν καὶ πρώιμων οἰκισμῶν τῆς Πάρου¹. Τὰ ἐρείπια τοῦ Δέτη ἀνήκουν στὴν ἴδια κατηγορία οἰκισμῶν ὅπως ἐκείνων τῆς νήσου Οἰκονόμου καὶ τοῦ Φιλιζίου τῆς Πάρου².

Ἐξάλλου τὸ κλιμάκιο τῆς ἀνασκαφῆς ἐπισκέφθηκε τὴ νῆσο Φιλίζι, ἀνατολικά τῆς χερσονήσου ποὺ ὀρίζει τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ μεγάλου κόλπου τῆς Ναούσης. Περισυλλέχθηκε κεραμικὴ ποὺ βρέθηκε ἐγκατεσπαρμένη γύρω στὰ ἐρείπια τοῦ οἰκισμοῦ καὶ μάλιστα θραύσματα πίθων μὲ τὴ γνωστὴ διακόσμηση ζώνης χιαζομένων γραμμῶν καὶ ἐμπιέστων κυκλίσκων τῆς ἀνατολίζουσας περιόδου. Ἡ παραπάνω κεραμικὴ παραδόθηκε στὸ μουσεῖο τῆς Πάρου.

Στὴν ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν, ποὺ ὑψώνεται δίπλα στὴ ΝΔ παραλία τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης, συνεχίσθηκαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες ἀπὸ τὸ συνεργεῖο μας γιὰ ἔβδομο κατὰ σειρὰ ἔτος (παρ. πίν. ΣΤ'). Οἱ ἀνασκαφὲς τῶν παλαιότερων ἐτῶν ἔδειξαν ὅτι στὴν πρώιμη ΥἚ ΙΙΓ φάση ὁ λόφος τῶν Κουκουναριῶν διαμορφώθηκε σὲ ἰσχυρὴ ἀκρόπολη μὲ τὴν κατασκευὴ ὀχυρωματικῶν ἔργων. Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου ἀνακαλύφθηκε ἐκτεταμένο οἰκοδομικὸ συγκρότημα ποὺ περιλάμβανε στὸ ἐσωτερικὸ του τεράστιο πλῆθος γραπτῶν ἀγγείων, πίθων, χαλκῶν ἀντικειμένων καὶ ἄλλων εὐρημάτων. Ὁ πλοῦτος καὶ ὁ ὄγκος τῶν εὐρημάτων πιστοποιοῦν ὅτι στὶς Κουκουναριές ἀναπτύχθηκε στοὺς ὕστερους μυκηναϊκοὺς χρόνους σημαντικὸτατο κέντρο δυνάμεως ποὺ θὰ πρέπει νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὴν ἔδρα ἡγεμόνα τῆς Πάρου³. Ἡ ἀκρόπολη, σύμφωνα μὲ τὶς ἀνασκαφικὲς ἐνδείξεις καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαϊὰ στὴ διάρκεια ἐχθρικῆς ἐπίθεσης ὅταν ἦταν σὲ διάδοση ὁ κεραμικὸς ρυθμὸς τῆς πρώιμης ΥἚ ΙΙΓ φάσεως⁴. Σὲ μεταγενέστερες περιόδους ἰδρύθηκαν ἐπάνω στὰ μυκηναϊκὰ ἐρείπια οἱ ἐπάλληλοι οἰκισμοὶ τῶν πρωτογεωμετρικῶν καὶ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων στοὺς ὁποίους ἀνήκουν οἰκοδομήματα μὲ στενοὺς δρόμους κατευθύνσεως Α - Δ καὶ Β - Ν⁵.

Τὸ μυκηναϊκὸ συγκρότημα ποὺ ἀνακαλύφθηκε στὸ πλάτωμα τοῦ λόφου

1. J. M. Cook, *The Greeks in Ionia and the East* (1962) 30, F. E. Winter, *Greek Fortifications* (1971) 16 καὶ ΠΑΕ 1975, 205 κέ.

2. ΠΑΕ 1975, 205 - 209.

3. ΠΑΕ 1980, 281 - 282.

4. ΠΑΕ 1981, 275, σημ. 2.

5. ΠΑΕ 1980, 281.

χαρακτηρίζεται ἀπὸ κανονικότητα ποὺ δηλώνει ὅτι ἀνεγέρθηκε μὲ συγκεκριμένο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα¹. Ἰσχυρὸ τείχος ὀρίζει τὴ νότια πρόσοψη τοῦ κτιρίου. Διασώθηκαν ἐπίσης παραλληλόγραμμα δωμάτια καὶ διάδρομοι ποὺ ἀνήκουν στὰ ὑπόγεια τοῦ οἰκοδομικοῦ συγκροτήματος. Οἱ ἐργασίες τοῦ 1982 στράφηκαν στὴ διερεύνηση τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν δωματίων τοῦ οἰκοδομήματος.

Στὸν δυτικότερο ἀπὸ τοὺς τρεῖς θαλάμους ποὺ ἔχει ὀνομασθεῖ πρώτη ἀποθήκη ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου πλήθους ἀποθηκευμένων ἀντικειμένων ποὺ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του, προχώρησε ἡ ἔρευνα στὴν ἐξέταση ἀδιατάρακτων στρωμάτων ποὺ παρέμεναν ἄσκαπτα πρὸς Νότο τοῦ ἰσχυροῦ τείχους². Ὁ μάρτυρας εἶχε ἀφεθεῖ ἄσκαπτος γιὰ τὸν ἔλεγχο τῆς στρωματογραφίας τοῦ δωματίου καὶ γιὰ τὴν ἐνίσχυση τοῦ ἐλαφρῶς γεμμένου πρὸς Ν βόρειου τοίχου. Ὁ μάρτυρας περιλάμβανε λίθους καὶ χῶματα ποὺ εἶχαν καταπέσει ἀπὸ τὸ ἰσόγειο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου στὴ διάρκεια τῆς καταστροφῆς. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ πρὸς Ν ἡμίσεος τοῦ μάρτυρα ὁδήγησε στὸν ἐντοπισμὸ ἐπάλληλων στρωμάτων, ἡ διαδοχὴ τῶν ὁποίων περιγράφεται παρακάτω. Ἡ στρώση 2 στὴν κορυφὴ τοῦ σωροῦ ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ μεγάλες σχιστολιθικὲς πλάκες δαπέδου. Ἡ 3 περιλαμβάνει θραύσματα μεγάλου πίθου μὲ τὴν τυπικὴ ἀνάγλυψη σχινοειδῆ διακόσμηση. Τὰ θραύσματα ἐκτείνονται ἐπάνω σὲ στρώση λευκάζουσας ὕλης, τὴν 4, ποὺ κατὰ τοὺς ντόπιους ἐργάτες καλεῖται «ἀσπριά» καὶ ἔχει μονωτικὲς ιδιότητες, καθόσον χρησιμοποιεῖται σήμερα στὴν Πάρο γιὰ τὴν ἀδιαβροχοποίηση τῆς ὀροφῆς κτιρίων. Ἡ ὕλη βρέθηκε ἀνάμεικτη μὲ τεμάχια κάρβουνου, ἄχυρα καὶ μικρὰ θραύσματα ἀγγείων. Ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ παραπάνω μείγμα διακρίνονται οἱ σχιστολιθικὲς πλάκες τῆς στρώσεως 5, ποὺ προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ καταρρευσαντος ἰσογείου. Ἡ 6 ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ χῶμα μὲ ἀπανθρακωμένη ὀργανικὴ ὕλη, προφανῶς ξύλο, ἡ 7 περιέχει πηλῶδες χῶμα, χρώματος ψαροκίτρινου μὲ τὴν προσθήκη ψηγμάτων κάρβουνου, ἄχυρου καὶ χαλικιῶν καὶ τέλος ἡ χαμηλότερη στρώση 8 περιέχει πλάκες σχιστολίθου καὶ γρανιτόλιθους, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔχουν δεχθεῖ κατεργασία. Ἡ ἀνάλυση τῆς στρωματογραφίας ἐπιβεβαιώνει τὴν ἂποψη ὅτι οἱ στρώσεις 5 καὶ 2 ἀνήκουν σὲ δάπεδα. Οἱ πλάκες τῆς στρώσεως 5, ὅπως καὶ ἐκεῖνες τῆς 2 στηρίζονταν ἐπάνω στὶς ἐγκάρσιες δοκοὺς (B - N) ποὺ ἀκουμποῦσαν ἐπάνω στοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ δωματίου. Ἡ 4, στρώση πηλῶδους συστάσεως, κάλυπτε τὶς πλάκες τῆς 5. Καὶ οἱ δύο στρώσεις φαίνεται ὅτι ἀνήκουν στὴν ὀροφὴ τοῦ ὑπογείου, ἐνῶ ἡ 2 πρέπει νὰ ὑποτεθεῖ ὅτι ἀνήκε

1. D. U. SCHILARDI, *The Decline of the Geometric Settlement of Koukounaries Paros, στὸ The Greek Renaissance of the Eighth Century B.C.: Tradition and Innovation, Proceedings of the Second International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 1 - 5 June, 1981 (Stockholm 1983)*, Edited by Robin Hägg, σ. 180.

2. ΠΑΕ 1977, 364, εἰκ. 2. ΠΑΕ 1981, 275 - 276.

στην όροφή του κτιρίου. Τέλος, η κατώτατη στρώση 8 περιλάμβανε λίθους που όπως φαίνεται προέρχονταν από τους γύρω τοίχους.

Έγκατεσπαρμένα ανάμεσά τους ανακαλύφθηκαν πολυάριθμα θραύσματα μικρών κατά κύριο λόγο γραπτών αγγείων. Τα σχήματα περιλαμβάνουν αλάβαστρα, με κάθετες πλευρές, ψευδόστομους αμφορείς, σκύφους, κύλικες και αρύταινα. Η στρώση 8 περιείχε επίσης όστα ζώων, λεπίδες όψιανού και κροκάλες, μεγάλος αριθμός τών όποιών είχε ανακαλυφθεί στην ίδια άποθήκη στη διάρκεια παλαιότερων έργασιών¹. Η ανακάλυψη νέου αριθμού κροκαλών άποτέλεσε την άφετηρία για την καταμέτρηση του αριθμού τής όμάδας αυτής άπό την έναρξη τής ανασκαφής τής πρώτης άποθήκης μέχρι σήμερα. Καταμετρήθηκαν 167 συνολικά κροκάλες, άπό τις όποτες όί 9 έχουν ιδιαίτερα μεγάλες διαστάσεις, καθιστώντας τή μετακίνησή τους δύσκολη. "Ας σημειωθεί ότι κροκάλες αυτού του είδους έχουν βρεθεί πάρα πολλές και σε άλλα σημεία του πλατώματος και τής νότιας άνάβασης που όδηγεϊ σ' αυτό. "Όπως προτάθηκε σε παλαιότερη έκθεση, όί κροκάλες είχαν συσσωρευθεί στην άποθήκη και την όροφή της, πίσω δηλαδή άπό τó ύπερυψωμένο έσωτερικό μέτωπο του τείχους, προκειμένου νά χρησιμοποιηθοΰν σαν βλήματα έκσφενδονιζόμενα κατά του άναρριχωμένου έχθρου².

Η έπόμενη στρώση 9 άποκαλύφθηκε στην έκταση που περιλαμβάνεται μεταξύ του άνατολικού τοίχου και τής μεσοτοιχίας τής άποθήκης. Η στρώση αυτή, πάχους 00.5 - 0.10 μ., ήταν σκληρή και πηλώδης, περιείχε «άσπριάν», ψήγματα κάρβουνου και μικρά όστρακα αγγείων. Προφανώς ή 9 άνήκε στο δάπεδο τής άποθήκης, ένώ ή άποκάτω στρώση, ή 10, καστανοκίτρινη και μαλακή, άποτελοΰσε τó γέμισμα για την κατασκευή όριζόντιας επιφάνειας προορισμένης νά δεχθεί τó δάπεδο.

Στή συνέχεια, ή έρευνα περιορίστηκε στην άνατολική πλευρά τής άποθήκης, σε λωρίδα πλάτους 1 μ. περίπου, με στόχο τή μελέτη άγωγοΰ, ό όποτος βαίνοντας Β - Ν, διοχέτευε τά νερά άπό τó έσωτερικό του συγκροτήματος μέσα άπό παραλληλόγραμμο άνοιγμα του τείχους στη νότια πλαγιά του λόφου³. "Ό άγωγός καθαρίστηκε στην επιφάνειά του. Διαπιστώθηκε ότι τόν κάλυπταν όχτώ μεγάλες άκανόνιστες πλάκες γρανίτη. Μικροί λίθοι κάλυπταν τά διάκενα τών πλακών μεταξύ τους. Η άφαίρεση τών πλακών άποκάλυψε τó έσωτερικό του λαξευμένου μέσα στο βράχο άγωγοΰ, ό όποτος έχει παραλληλόγραμμη διατομή, πλάτους 0.30 μ. περίπου και βάθος τουλάχιστον 0.30 μ. (πίν. 148α). Τό έσωτερικό είχε πληρωθεί με τέσσερις επάλληλες στρώσεις χώματος· όί κατώτερες τρεις άπέδωσαν λίγα εύρήματα. Διακρίνονται βόλοι («άσπριās»), κόκαλα ζώων, τεμάχια κάρβουνου και μικρά όστρακα αγγείων τής τυπικής

1. ΠΑΕ 1978, 207.

2. ΠΑΕ 1978, 207, 208, σημ. 1.

3. ΠΑΕ 1976, 147 και 1977, 368.

ΥΕ ΠΙΓ κεραμικῆς ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὶς στρώσεις καταστροφῆς τοῦ κτιρίου¹. Οἱ ἐνδείξεις πείθουν ὅτι ὁ ἀγωγὸς χρησίμευε στὴν ἀπομάκρυνση τῶν λυμάτων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ οἰκοδομήματος.

Ἡ ἔρευνα στράφηκε ἐπίσης στὴ μελέτη τῶν χαμηλότερων στρωμάτων τῆς πρὸς Ἀνατολὰς δεύτερης ἀποθήκης τῆς ὁποίας ὁ θάλαμος εἶναι μικρότερος. Ἐχει τὴν εἴσοδο πρὸς Β ὅπως καὶ ἐκείνη, ἐνῶ ὁ μακρὸς ἄξονας ἐκτείνεται Β - Ν. Δίπλα στὸ δυτικὸ τοῖχο βρέθηκε τὸ 1979 σκελετὸς γυναικάς ποῦ μάλλον ἀνῆκε σὲ ταφὴ μέσα σὲ ὕργμα². Ὁ σκελετὸς ἀνακαλύφθηκε ἀμέσως πρὸς Β μεγάλου πίθου ποῦ παρότι κατακερματισμένος ἦταν ὅρθιος στὴ θέση του. Στὴν ἐργασία ποῦ ἀκολούθησε τὸ 1982, ἀποκολλήθηκαν τὰ θραύσματα τῆς βάσεως τοῦ πίθου καὶ βεβαιώθηκε ὅτι αὐτὴ περιβαλλόταν ἀπὸ κύκλο λίθων χτισμένων μὲ λάσπη ποῦ τὸν στήριζαν ὅρθιο ἐπάνω στὸ δάπεδο. Τομὴ πλάτους 1.50 μ. ποῦ ἀνοίχτηκε στὴ νότια πλευρὰ τοῦ δωματίου πρόσθεσε νέα στοιχεῖα γιὰ τὰ στρώματα ποῦ εἶχαν συσσωρευθεῖ στὸ ἐσωτερικὸ του. Ἡ τομὴ ἀνοίχτηκε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς στρώσης 12 ποῦ εἶχε ἐν μέρει ἀνασκαφεῖ τὸ 1979³, ἐνῶ τὸ δάπεδο 12 κεῖται σὲ βάθος 1 μ. περίπου ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ κυκλώπειου τείχους, στὴ ΝΑ γωνία τοῦ δωματίου. Πρῶτα ἀφαίρεθηκε ἡ στρώση 12, γκριζωπὴ, χαλαρῆς συστάσεως ἐξαιτίας τῆς περιεκτικότητος σὲ τέφρα, ἡ ὁποία περιεῖχε καὶ θραύσματα λευκωποῦ ἐπιχρίσματος καὶ κάλυπτε τὴ σκληρὴ 13, κιτρινωποῦ χρώματος ποῦ θεωρεῖται τὸ δάπεδο τοῦ θαλάμου. Ἐπάνω σ' αὐτὴν βρισκόταν μεγάλη πλάκα γρανίτη, διαστ. 0.35 × 0.44 μ. καὶ πάχους 0.07 μ., ποῦ διασώζει δύο ἔδρες ποῦ συμβάλλουν σὲ ὀρθὴ γωνία. Ἡ στρώση 14, σχετικὰ σκληρὴ περιεῖχε σχιστολίθους καὶ κροκάλες καὶ ἀπέδωσε μικρὸ ἀριθμὸ εὐρημάτων, ὅπως ἀμφικωνικὸ πῆλινο σφονδύλι διαμ. 0.37 μ. καὶ ὕψους 0.020 μ. καλυμμένο μὲ μαῦρο γάνωμα καὶ θραῦσμα ὤμου-κλειστοῦ ἀγγείου μὲ σειρὰ ρόμβων⁴ μεταξὺ παράλληλων ταινιῶν. Ἡ διακόσμηση θραυσμάτων ἀνοιχτῶν σχημάτων περιλαμβάνει ἡμικύκλια⁵, τὴν τριγωνικὴ θαλάσσια ἀχιβάδα⁶ καὶ τὸν κομμένο πλοχμό⁷. Ἡ ἐπόμενη στρώση 15 εἶναι καστανή, χαλαρότερη καὶ φθάνει μέχρι τὸν βράχο· λίγα ὀστρακα ποῦ προέρχονται ἀπὸ τὴν 15 ἀνήκουν τυπολογικὰ στὴν ἴδια τεχνοτροπικὴ κατηγορία. Διακρίνεται θραῦσμα ἀνοιχτοῦ ἀγγείου μὲ διάτρητη μαστοειδὴ ἀπόφυση γιὰ ἀνάρτηση καὶ θραῦσμα σκύφου μὲ ἀντίκωτα ἡμικύκλια⁸. Ἡ περι-

1. ΠΑΕ 1981, 275, σημ. 2.

2. ΠΑΕ 1979, 24 καὶ 1981, 277 - 278.

3. Γιὰ τὰ εὐρήματα τῆς ἀποθήκης, βλ. ΠΑΕ 1979, 240, 242 - 243.

4. Γιὰ τὴ διακόσμηση πρβ. FM 73, W.

5. FM 43: 13.

6. FM 25: 23.

7. FM 48:8 (παράλλαγή).

8. FM 43: 22.

γραφὴ τῶν θραυσμάτων 14 - 15 σὲ συσχετισμὸ μὲ τὴν κεραμικὴ ποὺ ἀνακαλύφθηκε παλαιότερα στὶς στρώσεις καταστροφῆς τοῦ δωματίου¹ ὁδηγοῦν στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ ρυθμὸς διακοσμήσεως εἶναι ὁ ἴδιος. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ ὁδηγεῖ καὶ στὸ ἰδιαίτερα σημαντικὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ φάση διάρκειας τοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος ἀπὸ τὴν ἀνέγερσὶ τοῦ μέχρι τὴ βίαιη καταστροφὴ τοῦ δὲν πρέπει νὰ ἦταν μακρόχρονη ἀφοῦ ὁ κεραμικὸς ρυθμὸς δὲν παρουσιάζει ἐξελικτικὰ διαφοροποιήσεις. Μέσα στὴν ἐπόμενη στρώση 16 ἦλθε στὸ φῶς τοῖχος κατευθύνσεως ΒΔ - ΝΑ ποὺ διέρχεται κάτω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τῆς ἀποθήκης (πίν. 148β). Ὁ τοῖχος εἶναι χτισμένος μὲ μεγάλους λίθους γράνιτη καὶ ἔχει πλάτος 0.45 μ. Ἡ στρώση μέσα στὴν ὁποία βρίσκεται περιέχει χαλαρὰ χρώματα καστανοῦ χρώματος μὲ λίθους καὶ ὀργανικὰ ὑπολείμματα ὅπως ὁστά, θαλάσσια ὄστρακα, λεπίδες ὀψιανοῦ καὶ τέλος λίγα θραύσματα κεραμικῆς· ἡ στρώση ἀποτελεῖ ἐκτεταμένο γέμισμα ἐπάνω στὸ ὁποῖο θεμελιώθηκαν ὁ ἀνατολικὸς καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ θαλάμου. Ὁ συνδυασμὸς παρατηρήσεων ποὺ ἀποκομίσθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τῶν δύο παραπάνω ἀποθηκῶν ὁδηγεῖ σὲ ἐνδιαφέροντα συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο οἰκοδόμησής τοῦ κτιρίου. Συμπεραίνεται δηλαδὴ ὅτι μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἰσχυροῦ ἀναλημματικοῦ τείχους, ὁ πίσω χῶρος μπαζώθηκε προκειμένου νὰ δημιουργηθεῖ ὀριζόντιο ἐπίπεδο, δεδομένου ὅτι ὁ βράχος παρουσιάζει ἰσχυρὴ κλίση πρὸς Νότο. Ἀναλημματικὸ χαρακτήρα ἔχει καὶ ὁ διαγώνιος τοῖχος ποὺ προαναφέραμε, ὁ ὁποῖος ἀνεγέρθηκε ταυτόχρονα μὲ τὸ κυκλῶπειο τείχος. Ἀξιίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι στὴ δεύτερη ἀποθήκη μετὰ τὴν ἐπίστρωση τῆς 16, χτίσθηκαν ἐπάνω σ' αὐτὴν ὁ ἀνατολικὸς καὶ δυτικὸς τοῖχος τοῦ θαλάμου.

Ἡ ἔρευνα στράφηκε ἐπίσης στὴ διερεύνηση δωματίου ποὺ ἐκτείνεται πίσω ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο τῆς πρώτης ἀποθήκης. Τὸ δωμάτιο καταλαμβάνει τὸ χῶρο τοῦ νότιου τμήματος τοῦ τετραγώνου D2, ἂν συμπεριλαμβανόμε καὶ τὸ διάδρομο (μάρτυρα) μετὰξὺ τῶν D1 καὶ D2. Ἡ ἀνατολικὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ γεωμετρικοῦ ναόσχημου κτιρίου καταλήγει ἐκεῖ². Ὁ ναὸς διέρχεται ἀπὸ τὰ γειτονικὰ τετράγωνα B2 καὶ C2, ἐνῶ ἔχει θεμελιωθεῖ ἐπάνω στὴ στρώση καταστροφῆς τοῦ μυκηναϊκοῦ συγκροτήματος. Στὸ δωμάτιο κάτω ἀπὸ τὴν D2 εἰσερχόταν κανεὶς μὲ θύρα ποὺ ὑπῆρχε στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ. Ὁ διάδρομος ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ κτιρίου μέσα στὸ ὑπόγειο μὲ κατευθύνση Δ - Α, ὀρίζεται στὴ μία τοῦ πλευρὰ ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο τοῦ παραπάνω δωματίου (τοῖχος 3 - 4, τάφος D4). Γιὰ νὰ μὴ θιγοῦν τὰ γεωμετρικὰ ἐρεῖπια, ἡ ἔρευνα δὲν ἐπεκτάθηκε σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ τετραγώνου. Ὁ προσφερόμενος γιὰ ἀνασκαφὴ χῶρος εἶναι στενὴ λωρίδα πλάτους 1 μ. περίπου, ποὺ ὀρίζεται πρὸς Β ἀπὸ σειρὰ λίθων τοῦ λεγόμενου ἀγωγοῦ³ (βλ. κατωτ.) καὶ πρὸς Ν

1. ΠΑΕ 1979, πίν. 146β.

2. ΠΑΕ 1978, 209 καὶ 1981, 292.

3. ΠΑΕ 1977, 373.

ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 τῆς πρώτης ἀποθήκης. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ὑψομετρικὴ στάθμη μεταξὺ τοῦ δαπέδου τῆς ἀποθήκης καὶ τῆς κορυφῆς τῶν ἐρειπίων τοῦ γεωμετρικοῦ νόσχημου κτιρίου παρουσιάζει διαφορὰ -2 μ. περίπου—, μὲ ταπεινότερη τὴ στάθμη τῆς μυκηναϊκῆς ἀποθήκης.

Ἡ ἀνασκαφὴ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ γεωμετρικοῦ κτιρίου προσέγγισε σὲ βάθος -1.12 μ. ἀπὸ τὴν ἄνω ἐπιφάνεια τῶν ἐρειπίων, μυκηναϊκὲς ἀδιατάρακτες ἐπιχώσεις. Ἡ στρώση καταστροφῆς 8 περιεῖχε θραύσματα ἀπὸ κατακερματισμένο μεγάλο πῖθο καὶ κροκάλια μεγάλων διαστάσεων. Ἡ ἀποκάτω στρώση 9 εἶναι σκληρὴ καὶ διακρίνεται γιὰ τὴν ὑψηλὴ περιεκτικότητά σὲ κιτρινωπὸ πηλόχρ.μα. Ἡ στρώση ἀνήκει ἴσως σὲ πλίνθους ἢ σὲ πατημένο χῶμα ποὺ κατέπεσε ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ἄνω ὀρόφου. Μέσα στὴ στρώση ἀποκαλύφθηκαν ἄφθονα θραύσματα πύλων καὶ ἡ κάτω γνάθος ἀνθρώπινου σκελετοῦ. Καὶ ἡ ἐπόμενη στρώση 10 περιέχει ἐνδείξεις καταστροφῆς· ἔχει χρῶμα πρασινοκάστανο καὶ εἶναι λεπτόκοκκη. Διάσπαρτες βρέθηκαν μέσα σ' αὐτὴν ὀγκώδεις κροκάλεις. Μερικοὶ λίθοι ποὺ ἔχουν δεχθεῖ λάξευση προέρχονται σαφῶς ἀπὸ τοὺς περιβάλλοντες τοίχους. Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων ξεχωρίζουν θραύσματα ἀλαβάστρου μὲ τὸν ὅμοιο περιβαλλόμενο ἀπὸ ζῶνῃ ἀντίπτωτων ἡμικυκλίων¹, χάλκινη αἰχμὴ βέλους σωζ. μήκους 0.15 μ., ἡ ὁποία διασώζει τὸ αἰχμηρὸ ἄκρο προσαρμογῆς τῆς στῆς ξύλινο στέλεχος καὶ τέλος, κυρτὸς ὀστίνος δίσκος διάτρητος στὸ κέντρο, διαμ. 0.042 μ. Μέσα στὴν ἴδια στρώση βρέθηκαν καὶ θραύσματα ζεύγους σκύφων θαυμάσιας διατήρησης. Ἐπειδὴ ἡ στρώση 10 δὲν ἐξαντλήθηκε ἀνασκαφικὰ καὶ ἐνδέχεται νὰ βρεθοῦν καὶ τὰ ὑπόλοιπα θραύσματα τῶν σκύφων στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1983, ἡ παρουσίαση τοῦ εὐρήματος θὰ μᾶς ἀπασχολήσει στὴν ἔκθεσιν τοῦ 1983. Σημειώνεται πρὸς τὸ παρὸν ὅτι οἱ σκύφοι φέρουν στὴ ζώνῃ τῆς λαβῆς, ὁ ἓνας τρίγλυφο μὲ ἐκατέρωθεν ρόμβους μὲ δικτυωτὸ καὶ ὁ ἄλλος κόσμημα ἀντιθετικῶν σπειρῶν. Οἱ σκύφοι ἀνακαλύφθηκαν ἐπάνω στὴ στρώση 11, ποὺ θεωρεῖται ὅτι ἦταν δάπεδο γιὰτὶ περιεῖχε στρώση κιτρινωποῦ πηλοῦ.

Ἰδιαιτέρα σημαντικὴ ἀπέβη ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ κύριου διαδρόμου τοῦ ὑπογείου μέσα στὸ βόρειο τμῆμα τῆς τάφρου D2. Σὲ σχέση μὲ τὴ διάρθρωσιν τοῦ ἡγεμονικοῦ συγκροτήματος ὁ διάδρομος ὀρίζεται ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ προαναφερθέντος θαλάμου τῆς τάφρου D2 καὶ τὴ νότια τοῦ μυκηναϊκοῦ θαλάμου τῆς D3, στὸν ὁποῖο ἀνακαλύφθηκε τὸ ἐλεφάντινο τμῆμα θρόνου². "Ὅπως εἶπαμε παραπάνω, στὸν τοῖχο 4 τῆς τάφρου D2 ὑπάρχει ἀνοιγμα θύρας στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα, ποὺ χρησιμεύει γιὰ τὴν ἐπικοινωνίαν μὲ τὸ διάδρομο. Ἀνοιγμα θύρας ἔχει ἐξακριβωθεῖ καὶ στὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ τοίχου 2 τῆς D3. Σὲ προκαταρκτικὴ ἐρευνὰ ποὺ ἔγινε στὸν μεταξὺ τῶν δύο τοίχων χῶρον τὸ 1977,

1. FM 43: 1 (παραλλαγή).

2. ΠΑΕ 1979, 243 - 244.

ἀποκαλύφθηκαν κάτω ἀπὸ παχιά ἐπίχωση καταστροφῆς κατακερματισμένα μεγάλα ἀγγεῖα καὶ μικρὴ σμίλη ἀπὸ χαλκὸ¹. Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὴν ἴδια θέση ὁδήγησε τὸ 1982 στὴν ἀνακάλυψη μεγάλου ὄγκου εὐρημάτων. Μάλιστα, γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση τῆς πορείας τοῦ διαδρόμου ἀνασκάφηκε καὶ τὸ τμήμα τοῦ μάρτυρα μεταξὺ D2 - D3 καὶ E2-E3, σὲ μῆκος 3 μ., ἀμέσως πρὸς Α τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ θαλάμου μὲ τὸ ἑλεφαντοστό. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς τομῆς ἀναμενόταν ἡ ἀποκάλυψη τοίχου κατευθύνσεως Β - Ν, τοῦ 10, ὁ ὁποῖος θὰ ἀποτελοῦσε μὲ τὴ μεσολάβηση θύρας τὴν πρὸς Β προέκταση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ δωματίου κάτω ἀπὸ τὴν D2. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση ἐντυπωσιακῆς στρώσης καταστροφῆς (στρώσεις 3 - 6) πάχους ἄνω τοῦ 1.30 μ., ἀποτελούμενης ἀπὸ γκριζωπὸ λεπτόκοκκο χῶμα μὲ θραύσματα ἀγγείων, στάχτες καὶ πλῆθος ὀγκολίθων (πίν. 149α) βεβαιώθηκε ἡ ὑπαρξὴ ἀνοίγματος, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ὅτι ὁ τοῦχος 10, καμπτόμενος σὲ ὀρθή σχεδὸν γωνία ἔβαινε Α - Δ (τοῦχος 6) κάτω ἀπὸ τὸ διάδρομο μεταξὺ E2 καὶ E3 (πίν. 149β). Κατέστη ἔτσι σαφές ὅτι οἱ διάδρομοι τοῦ ὑπογείου εἶχαν σὲ κάτοψη σχῆμα κεφαλαίου ταῦ (Τ), ὅτι δηλαδὴ ὁ διάδρομος ποὺ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν εἴσοδο μὲ κατεύθυνση Δ - Α δὲν καμπτόταν ἀπλῶς πρὸς Β, ἀλλὰ ὅτι ἔβαινε πρὸς Ν καὶ πέραν τοῦ σημείου συμβολῆς του, ἐκεῖ ὅπου συναντᾶ δεῦτερο διάδρομο κατεύθυνσης Β - Ν. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς στρώσης καταστροφῆς ὁ χῶρος κοντὰ στὸ σημεῖο συμβολῆς τῶν διαδρόμων βρέθηκε κυριολεκτικὰ γεμάτος μὲ σωροὺς θραυσμάτων πίθων καὶ ἄλλων εὐρημάτων. Εἰδικότερα, ἡ στρώση 7 ἀποτελοῦνταν ἀπὸ πηλῶδες, σκληρὸ χῶμα κιτρινωποῦ χρώματος ποὺ περιεῖχε ὑπολείμματα κάρβουνου, θαλάσσια ὄστρακα, κόκαλα καὶ θραύσματα ἀγγείων. Ἡ 7 φαίνεται ὅτι ἀνῆκε σὲ δάπεδο τοῦ ἄνω ὀρόφου. Ἡ ἀποκάτω στρώση 8 εἶναι γκριζόχρωμη, χαλαρὴ καὶ λεπτόκοκκη, καθόσον περιέχει καμένες ὕλες καὶ θύλακες σάχτης. Ἡ στρώση περιεῖχε ἐπίσης ἐξαιρετικὰ μεγάλῃ ποσότητι διακοσμημένων ὀστράκων ἀγγείων, θαλάσσιων ὀστράκων, κροκαλῶν κ.ἄ. Ἡ τελευταία στρώση 9 μὲ σκληρὸ πρασινοκίτρινο πηλὸ, φαίνεται ὅτι ἀνῆκε στὸ δάπεδο τοῦ διαδρόμου. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου ὑπῆρχε συνωστισμὸς κατακερματισμένων πίθων, θραυσμάτων γραπτῶν ἀγγείων, θαλάσσιων ὀστράκων καὶ ἄλλων μικροαντικειμένων (πίν. 150α). Ἀνακαλύφθηκαν ἐπίσης τὸ κέρας ἐλάφου καὶ δύο ἀνθρώπινοι σκελετοί. Οἱ περιορισμένες διαστάσεις τοῦ κρανίου τοῦ ἐνὸς ἐδειχναν ὅτι ἀνῆκε σὲ μικρὸ παιδί (πίν. 150β). Οἱ σκελετοὶ σῴζονταν σὲ μέτρια κατάσταση, συμπιεσμένοι κάτω ἀπὸ λίθους καὶ τεμάχια πίθων. Μεταξὺ τῶν πλέον σημαντικῶν εὐρημάτων τῆς 8 συγκαταλέγονται θραύσματα ἑλεφαντοστοῦ ἀπὸ τὴν ἐπένδυση πολυτελοῦς ἐπιπλώσεως. Ἐνα θραῦσμα σωζ. μήκους 0.035 μ. σὲ σχῆμα ἐπίμηκης μὲ συγκλίνουσες πλευρὲς πρὸς τὸ ἓνα ἄκρο, φέρει διαμπερὴ χάλκινη καρφοβελὸνη στὴ μέση

1. ΠΑΕ 1977, 371.

τοῦ μήκους του. Ἐπίσης διασώθηκαν δύο μικρὲς δισκοειδεῖς διάτρητες χάνδρες ἐλεφαντοστοῦ, πῆλινα βαριδάκια¹, κωνικὸ βαριδάκι² ἀπὸ πορφυρὸ στεατίτη, ἓνα ἀκόνι μήκους 0.08 μ. καὶ μελανὴ ἀμυγδαλοειδὴς χάνδρα μήκους 0.017 μ. διάτρητη κατὰ τὸ μῆκος. Περιλαμβάνονται τέλος τουλάχιστον πέντε μολύβδινοι σύνδεσμοι γιὰ τὴ συγκόλληση σπασμένων πύθων, εἴτε ἀνεξάρτητοι εἴτε προσηλωμένοι σὲ διάτρητα χονδρὰ ὕστρακα. Χάλκινη τριχολαβίδα μήκους 0.10 μ., μέτριας διατήρησης, περισυλλέχθηκε τέλος ἀπὸ τὴ στρώση τοῦ δαπέδου. Ἡ ἀξιόλογη γραπτὴ κεραμικὴ τῶν στρωμάτων 8 καὶ 9 περιλαμβάνει σκύφους μὲ διακοσμημένη τὴ ζώνη τῶν λαβῶν ἢ μὲ ἀπλὴ ταινία κάτω ἀπὸ τὴ βάση τῶν λαβῶν. Περιλαμβάνονται ἐπίσης θραύσματα ὀλόβαφων βάσεων ὑπιπόδων κυλίκων, πρόχοι μὲ διακόσμηση ταινιῶν³, προχοῖδια⁴ καὶ πώματα⁵.

Ὁ σωρὸς τῶν σπασμένων ἀγγείων καὶ πύθων, μαζί μὲ τοὺς λίθους ποὺ κάλυπταν τοὺς σκελετοὺς παρῆχαν ἐντυπωσιακὴ εἰκόνα τῆς βιαιότητος μὲ τὴν ὁποία καταστράφηκε τὸ ἡγεμονικὸ συγκρότημα τῶν Κουκουναριῶν. Ἡ ἀνεύρεση τῶν παιδικῶν σκελετῶν ἀποτελεῖ μία ἐπιπρόσθετη μαρτυρία τῆς πολιορκίας καὶ ὀλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τῆς ἀκροπόλεως⁶. Δύο ἀκόμα παρατηρήσεις πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν στὴν ἐξέταση τῆς τομῆς αὐτῆς. Ἐμπρὸς στὴ θύρα τοῦ δωματίου τῆς τάφρου D2 ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε λίθινη πλάκα μεγάλων διαστάσεων ποὺ φαίνεται νὰ καλύπτει ἀγωγό. Ἡ ἔρευνα δὲν ἔχει ἀκόμα προχωρήσει στὸ σημεῖο αὐτό. Ὡστόσο, πιστεύεται ὅτι ἂν ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ἀγωγοῦ ἐπιβεβαιωθεῖ, τότε θὰ πρέπει νὰ λογισθεῖ πὼς εἶναι ὁ ἴδιος μ' αὐτὸν ποὺ ἀνασκάφηκε στὴν πρώτη ἀποθήκη. Ὑπενθυμίζεται ὅτι καὶ ἄλλος ἀγωγὸς κατεῦθυνας Α - Δ βρέθηκε στὸ διάδρομο ἀμέσως πρὸς Β τῆς δεύτερης ἀποθήκης⁷. Φαίνεται ὅτι τὰ νερὰ κατέληγαν ἀπὸ ἐδῶ στὸν κεντρικὸ ἀγωγὸ ποὺ προαναφέραμε.

Ἐξάλλου κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ περιγράμματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ μυκηναϊκοῦ δωματίου τῆς D2, κάτω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ μάρτυρα, ἦλθε σὲ φῶς στὴν κορυφὴ τοῦ ἐρειπωμένου τοίχου κεφαλὴ μικροῦ μαρμάρινου εἰδωλίου τῶν πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων (πίν. 151α). Ἡ κεφαλὴ σῶζει ὕψος 0.038 μ. Ἐχει σχῆμα ἐπίμηκες ὠσειδές, μὲ ἀνάγλυφη μύτη ποὺ προέχει, ἐγχάρακτο στόμα καὶ ἐλαφρὲς κοιλάνσεις γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ματιῶν. Τὸ εἰδῶλιο ἔχει κατασκευασθεῖ μὲ λεπτόκοκκο ντόπιο μάρμαρο καὶ ἀποτελεῖ ἀξιόλογο δεῖγμα τῆς καλλιτεχνικῆς δραστηριότητος τῆς Πάρου στὴν πρωτο-

1. ΣΠ. ΙΑΚΩΒΙΔΗΣ, Περαιτὶ Β' (1970) 279.

2. Ἐ.ἀ. 280, τύπος 7, εἰκ. 123.

3. Γιὰ τὸν τύπο πρβ. ἔ.ἀ. 227 - 228.

4. Γιὰ τὸν τύπο πρβ. ἔ.ἀ. 234 - 236.

5. Γιὰ τὸν τύπο πρβ. ἔ.ἀ. 261 - 266.

6. ΠΑΕ 1980, 283.

7. ΠΑΕ 1977, 371.

κυκλαδική II περίοδο. Μοναδική ένδειξη μέχρι τώρα για την παρουσία πρωτοκυκλαδικής δραστηριότητας στις Κουκουναριές ήταν το είδωλο της ανασκαφής του 1977 που βρέθηκε και αυτό μέσα στα μυκηναϊκά έρεπια ¹.

Πρός Β ή ανασκαφή του διαδρόμου (Β - Ν) του ύπογειου, έδωσε την ευκαιρία να επανεξετασθεί η στρωματογραφία των στρώσεων καταστροφής.

Έρευνήθηκε για το σκοπό αυτό το τμήμα του διαδρόμου που εκτείνεται κάτω από το νότιο τμήμα των τετραγώνων D4 και E4. Διαπιστώθηκε ότι ο λίθινος άναβαθμός ² που ανακαλύφθηκε το 1979 με κατεύθυνση διαγώνια (ΒΔ - ΝΑ) σε σχέση με το διάδρομο δέν βρισκόταν στη θέση του, καθόσον περιβαλλόταν από στρώση καταστροφής. Προφανώς ο λίθος θα είχε καταπέσει από τον επάνω όροφο του κτιρίου. Άμέσως αποκάτω ξεχώριζε στρώση πηλώδους σύστασης, σκληρή και κιτρινοκάστανου χρώματος που συμπεραίνεται ότι άνηκε στο δάπεδο του διαδρόμου. Η στρώση καταστροφής που είχε συσσωρευθεί επάνω του περιείχε κροκάλες, θραύσματα άγγелей και ύπολειμματα σκελετών ζώων, πιθανότατα αιγοπροβάτων. Στο ύπόγειο κατέβαινε κανείς μέσω της γνωστής θύρας ³ του ανατολικού τοίχου του διαδρόμου (τοιχος 7, τάφος E4) με λίθινη ύποτυπώδη κλίμακα της οποίας διασώθηκαν έλάχιστα λείψανα. Για την κατασκευή της χρησιμοποιήθηκε ο φυσικός βράχος που προβάλλεται κατά 0.35 μ. προς το έσωτερικό του διαδρόμου. Άπό τη στρώση καταστροφής προέρχεται κυβόλιθος που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο λίθος έχει μήκος 37.5 εκ., πλάτος 26 εκ. και πάχος 14 εκ. Κυκλικός τόρμος διαμ. 6 εκ. διακρίνεται στο άκρο του ενός εύρους μετώπου, πιθανώς για τον στροφέα θύρας. Η χρήση του ίδιου λίθου σε δεύτερη φάση προκύπτει από την κατεργασία του μετώπου της απέναντι πλευράς. Στην επιφάνεια ύπάρχει κυκλική κοίλανση διαμ. 0.14 μ. που περιβάλλεται από 16 μικρές κοιλότητες διατεταγμένες κυκλικά γύρω από αυτήν. Ο προορισμός του λίθου είναι άσαφής. Ίσως πρόκειται περί κέρνου προσφορών, χωρίς ώστόσο να αποκλείεται η πιθανότητα να συνδέεται και με άλλη χρήση ⁴.

Ο παραπάνω διάδρομος στην προς Β πορεία του δια ύπογειου βαθμιαία ανυψώνεται και οδηγεί στη βόρεια είσοδο του συγκροτήματος, που όπως τινίσθηκε στην έκθεση του 1981, άνοιγόταν στη ΒΔ γωνία του προβαλλόμενου δωματίου που άναφάνηκε μεταξύ των τάφων E4 και E5 ⁵. Η στενωπός που εκτείνεται πέρα από τη βόρεια πλευρά του κτιρίου άποτελέσε και φέτος το άντικείμενο συμπληρωματικής έργασίας. Το 1978 και 1981 οι έρευνες απο-

1. ΠΑΕ 1977, 370, πίν. 188α.

2. ΠΑΕ 1979, 244.

3. ΠΑΕ 1980, 278.

4. Για τον τύπο των λίθινων κέρνων, βλ. J. SOLES, The Early Gournia Town, AJA 83, 1979, 154, σημ. 30.

5. ΠΑΕ 1981, 284.

κάλυψαν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς, κάτω ἀπὸ παχιά ἐπίχωση καταστροφῆς σκελετοὺς αἰγοπροβάτων, δύο σκελετοὺς ἵπποειδῶν καὶ ἄλλους ἀνθρώπων, ποὺ ἀνῆκαν στοὺς ἀμυνόμενους τῆς ἀκροπόλεως καὶ τὰ ζῶα τους¹. Οἱ ἐργασίες τοῦ 1982 στράφηκαν στὴ μελέτῃ τοῦ τμήματος ποὺ περιλαμβάνει τὸν μάρτυρα μεταξὺ D6 καὶ E6, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς τάφρου E6. Ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθηκε δίπλα στὸ μεγάλο γεωμετρικὸ οἰκοδόμημα μὲ τὸ βόρειο κυρτὸ τοῖχο, τὸ ὁποῖο ἀποκαλύφθηκε τὸ 1978². Ἡ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδό του ἔφερε στὸ φῶς πλακόστρωτο μυκηναϊκὸ δωμάτιο ποὺ ὀρίζεται τῇ δυτικῇ πλευρᾷ τῆς στενωποῦ³. Ἡ ἀπέναντι πλευρὰ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 τῆς τάφρου E5 (πίν. 151β). Ἡ δυτικὴ πλευρὰ τῆς στενωποῦ ὀλοκληρώνεται μὲ τοῖχο ποὺ συνεχίζοντας ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο δωμάτιο πρὸς Β καταλήγει στὸ κάθετο μέτωπο βράχου ποὺ ὑψώνεται στὰ βόρεια τῆς D6. Ταυτόχρονα ἡ ἔρευνα ἀποκάλυψε τὴ συνέχεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς στενωποῦ μέσα στὴν τάφρο E6. Ὁ τοῖχος ἔχει πλάτος 0.56 μ. καὶ εἶναι οἰκοδομημένος προσεκτικὰ μὲ σχιστολίθους καὶ γρανίτη μὲ τὴν προσθήκῃ λάσπης. Ὁ ἄξονας τῆς στενωποῦ ὀδηγεῖ κατευθεῖαν στὴν εἴσοδο τοῦ υπογείου, ἐνῶ τὸ βόρειο ἄκρο τῆς στενεύει ἀφ' ἑνὸς ἀνοιγμὰ 1.10 μ. περίπου. Μάλιστα ὁ ἔγκος τοῦ βράχου, πέρα ἀπὸ τὴν E6 ἔχει δεχθεῖ λάξευση στὸ πλάτος τῆς διόδου ποὺ περνᾷ ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό. Στὸν τομέα αὐτὸ καὶ κάτω ἀπὸ τὰ στρώματα τῶν γεωμετρικῶν χρόνων ἀποκαλύφθηκαν στρώσεις καταστροφῆς τῆς μυκηναϊκῆς περιόδου. Τὰ στρώματα χαρακτηρίζονται ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ σκοτεινόχρωμου χρώματος μὲ τέφρα, θαλάσσιον ὀστράκων, πεσμένων πλακῶν, πολυάριθμων θραυσμάτων πίθων μὲ ἀνάγλυφον διακόσμηση, θραυσμάτων χαλκῶν ἀντικειμένων καὶ τέλος, τεμαχίου ὀψιανοῦ διαστάσεων $0.065 \times 0.053 \times 0.034$ μ. Ἡ κεραμικὴ ποὺ περισυλλέξαμε ἀνήκει τυπολογικὰ στὴν ἴδια κατηγορία, ὅπως ἐκεῖνη ποὺ ἀνασύρθηκε ἀπὸ τὰ στρώματα καταστροφῆς τοῦ συγκροτήματος⁴. Διακρίνονται σκύφοι μὲ γραπτὴ διακόσμηση, ὑψίποδες κύλικες ἄβαφες, κύπελλο μὲ προχοή⁵ διακοσμημένο μὲ ζώνην συνεχῶν σπειρῶν καὶ σκύφος μελανόβαφος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ.

Στὸ BA ἄκρο τοῦ πλατώματος (τετράγωνον H7 καὶ H8) ἐκτείνονται τὰ μερικῶς ὀρατὰ ἐρείπια κτιρίου οἰκοδομημένου σὲ βαθμιδωτὰ ἐπίπεδα στὴν ἀπότομη κλιτὺ τοῦ λόφου⁶ (πίν. 152α). Ἡ θέσις τοῦ κτιρίου μαρτυρεῖ καὶ τὸν προορισμὸ του. Ἡ κατασκευὴ βλέπει πρὸς τὸν κόλπον τῆς Ναούσης, παρότι ὁ προσανατολισμὸς του εἶναι πρὸς Α. Ἐτσι ἀπὸ τὴ θέσις αὕτῃ εἶναι δυνατὸς ὁ ἔλεγχος στὴ θαλάσσια περιοχὴ καὶ τὴ γύρω χερσαία ζώνη. Ἡ φετινὴ ἔρευνα

1. ΠΑΕ 1978, 201, 1980, 283, 1981, 285.

2. ΠΑΕ 1978, 209, 1979, 247 - 248.

3. ΠΑΕ 1979, πίν. 138α.

4. ΠΑΕ 1981, 275, σημ. 2.

5. FS σχῆμα 78, ἀριθ. 249.

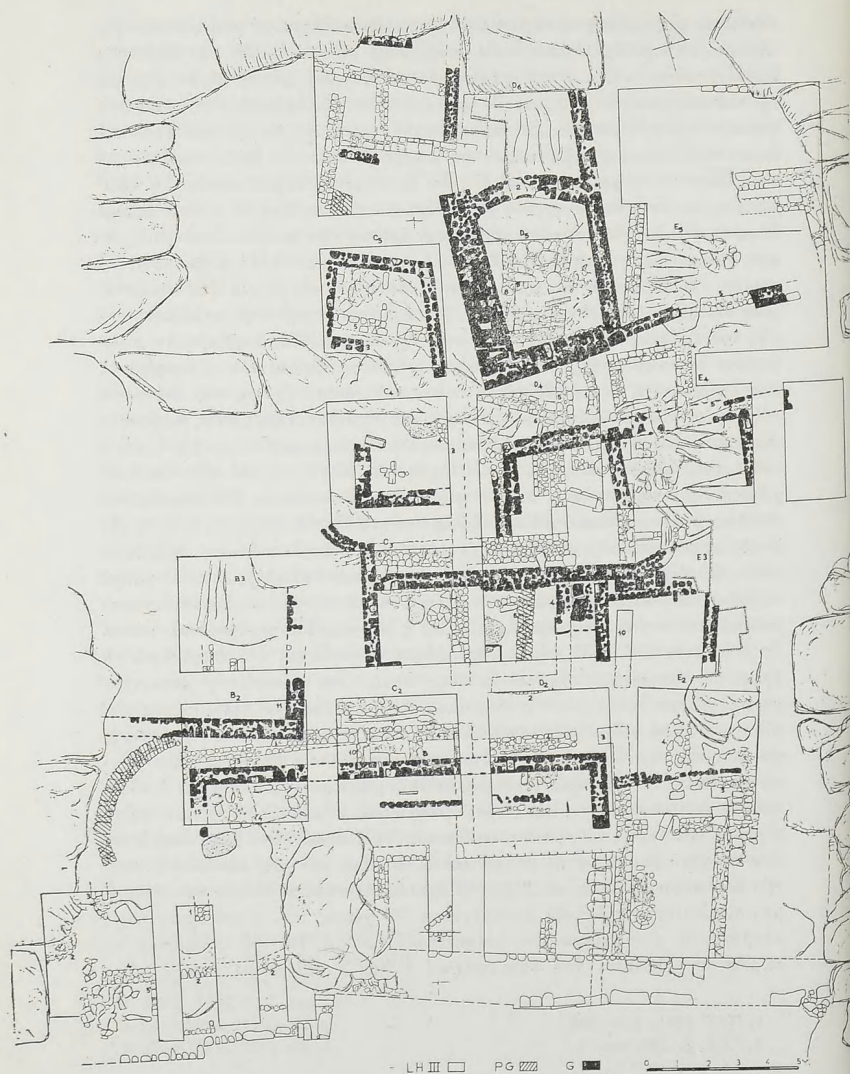
6. ΠΑΕ 1981, 272, εἰκ. 2.

στράφηκε στη μελέτη τῶν ἐρειπίων πού τὴν ἀκολούθησε καὶ μικρὴ ἀνασκαφή. Ὡστόσο, ἡ ἐπαλληλία οἰκιστικῶν φάσεων μὲ συνεπακόλουθο τὴν ἐπάλληλη διάταξη τοίχων καὶ ἡ ἀπόπλυση στρωμάτων ἀπὸ τὶς βροχές, μὲ ἀποτέλεσμα τὴν κατακρήμνιση ἀρχιτεκτονικῶν ὑπολειμμάτων, δὲν ἐπέτρεψαν τὴ συνաγωγὴ θετικῶν συμπερασμάτων. Ὡστόσο, ἡ πρώτη αὐτὴ ἔρευνα ὀδήγησε στὸν καθορισμὸ τῶν περιμετρικῶν τοίχων καὶ μικρῶν ἐσωτερικῶν δωματίων τοῦ κτιρίου. Πιστοποιήθηκε ὅτι ἡ κύρια φάση χρήσης τοῦ ἀνήκει στοὺς γΕ ΠΙΓ χρόνους καὶ ὅτι εἶναι σύγχρονο μὲ τὸ ἡγεμονικὸ οἰκοδόμημα. Διαπιστώθηκε ὅτι αὐτὸ εἶχε χτισθεῖ ἐπάνω σὲ ἀρχαιότερα ἐρείπια τῶν πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων, ἐνῶ στὰ μυκηναϊκὰ ἐρείπια θεμελιώθηκαν ἀργότερα οἱ τοῖχοι γεωμετρικοῦ κτιρίου. Ἡ διάβρωση τῶν στρωμάτων ἀποστέρησε τὴν ἔρευνα ἀπὸ τὴν ἀνεύρεση ἀξιόλογων κινητῶν εὐρημάτων. Ὅμως, ἀπὸ τὰ βαθύτερα στρώματα τομῆς πού σκάφηκε κοντὰ στὴ ΒΑ γωνία τῆς τάφρου Η8, ἀνασύρθηκαν σπιλβωμένα ὄστρακα μὲ ἐγγράρακτη γραμμικὴ διακόσμηση καὶ ἄλλα ἐνδιαφέροντα μικροαντικείμενα, ὅπως ἀδιάτρητη κυλινδρική χάνδρα ἀχάτη, πού ἀνάγονται στὴν πρωτοκυκλαδικὴ περίοδο. Ἡ ἀνεύρεση στρωματογραφημένης κεραμικῆς τῆς πρωτοκυκλαδικῆς περιόδου εἶναι κεφαλαιώδους σημασίας γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ λόφου. Μέχρι πρόσφατα ἡ κατοίκηση τῶν Κουκουναριῶν στὴν 3η π.Χ. χιλιετηρίδα ἦταν ὑπόθεση πού στηριζόταν στὴν ἀνεύρεση δύο μαρμάρινων εἰδωλίων στὰ μυκηναϊκὰ στρώματα (βλ. ἀνωτ. σ. 242). Ἡ ἀνεύρεση ὥστόσο τῆς ἐγγράρακτης κεραμικῆς σὲ ἀδιάτάρακτα στρώματα ἀποδεικνύει ὅτι στὶς Κουκουναριές εἶχε δημιουργηθεῖ οἰκισμὸς στὰ πρωτοκυκλαδικὰ χρόνια. Ἡ μακρὰ περίοδος πού μεσολάβησε μέχρι τὴν ὕστερη ἐποχὴ τοῦ χαλκοῦ δὲν ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις ἢ μεμονωμένα κεραμικὰ εὐρήματα. Στὴν πρώιμη γΕ ΠΙΓ περίοδο ὀχυρώθηκε ἡ ἀκρόπολις καὶ ἀνεγέρθηκε τὸ ἡγεμονικὸ συγκρότημα τοῦ πλατώματος. Ὅπως εἶναι γνωστό, τὴν καταστροφὴ τοῦ μυκηναϊκοῦ συγκροτήματος ἀκολούθησαν ἄλλες ἐπάλληλες φάσεις κατοίκησης¹. Στὸ χῶρο ἤχμασε σημαντικὸς οἰκισμὸς στὴ διάρκεια τῆς ὕστερης γεωμετρικῆς περιόδου (εἰκ. 2)². Ἡ φάση χαρακτηρίζεται ἀπὸ παραλληλόγραμμα οἰκοδομήματα μὲ σημαντικότερα τὸ ἐπίμηκες ναόσχημο κτίριο στὴ νότια πλευρὰ τοῦ πλατώματος καὶ παραλληλόγραμμο κτίριο μὲ τὸ βόρειο τοῖχο καμπύλο στὸ βόρειο πέρασ τοῦ πλατώματος. Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1982 διαφώτισε νέες πτυχὲς σχετικὰ μὲ τὴ μορφή καὶ τὸ μέγεθος τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ τῶν Κουκουναριῶν (παρ. πίν. ΣΤ'). Ἡ ἔρευνα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ναόσχημου οἰκοδομήματος ὑπῆρξε ἐνδιαφέρουσα. Ὁ χῶρος πού ἀνασκάφηκε περιλαμβάνει τὸ νότιο τμήμα τῶν τετραγώνων C2 καὶ D2 καὶ εἰδικότερα τὴ λωρίδα πού ὀρίζεται ἀπὸ τοὺς τοίχους 1 καὶ 2 τοῦ γεωμετρικοῦ κτιρίου,

1. ΠΑΕ 1981, 289 - 290.

2. Ἐ.ἀ. σ. 236, σημ. 1.

Εἰκ. 2. Γεωμετρικὰ ἑρείπια πλατώματος λόφου Κουκουναριῶν Πάρου (ἀποτύπωση 1981).

ἀπὸ τὸ βόρειο τοῖχο τῆς πρώτης ἀποθήκης καὶ ἀπὸ τὸ δυτικὸ διάδρομο τῆς τάφρου C2.

Ἡ ἐργασία ἄρχισε μὲ τὴν ἀφαίρεση λίθων ποὺ κάλυπταν σὲ σωρὸ τῇ λαρίδα πρὸς Ν τῶν τετραγώνων C2 καὶ D2. Μικροὶ πλακοειδεῖς λίθοι καὶ ἄλλοι μεγαλύτεροι εἶχαν καταπέσει πλάγια ὁ ἓνας ἐπάνω στὸν ἄλλο σὲ διάταξη καὶ πυκνότητα ποὺ δὲν ἄφηνε ἀμφιβολία ὅτι ἀνῆκαν σὲ γκρεμισμένο τοῖχο. Πιστεύεται ὅτι ἔβαινε μὲ κατεύθυνση παράλληλη μὲ τὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ναοσχημοῦ κτιρίου καὶ ὅτι ἴσως ἀνῆκε στὴ νότια πλευρά του. Ἡ καθαίρεση τοῦ διαδρόμου μεταξὺ C2 καὶ D2 πρόσφερε νέα στρωματογραφικὰ στοιχεῖα. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοσχημοῦ κτιρίου ταυτίζεται μὲ τὴ στρώση 3, ἐπάνω στὴν ὁποία ἐπικάθηται ἡ 2 μὲ τὰ ἐρείπια τοῦ γκρεμισμένου τοίχου. Ἡ στρώση 3 περιέχει μαλακὸ χῶμα ψαροῦ χρώματος. Αὕτῃ ἐπικάθεται στὰ θεμέλια μακροῦ τοίχου, τοῦ 3, ὁ ὁποῖος θεωρήθηκε κατ' ἀρχὴν σὰν πυθμένας λίθινου ἀγωγοῦ¹ (πίν. 152β). Ἡ συνολικὴ ἀνασκαφὴ τοῦ τοίχου 3, πλάτους 0.70 μ. περίπου, ἔδειξε ὅτι αὐτὸς κάμπτεται σὲ ὀρθή γωνία στὸ δυτικὸ ἄκρο του (τοῖχος 6). Οἱ συμβαλλόμενοι τοῖχοι περιβάλλουν τὴ στρώση 4, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ καστανὸ σκληρὸ χῶμα ποὺ πρέπει νὰ συνδέεται μὲ τὴν περίοδο χρήσεως τοῦ κτιρίου, ὅπως δείχνουν διάσπαρτα ὀστὰ καὶ θραύσματα ἀγγείων. Τὰ εὐρήματα χρονολογοῦν τὸ κτίριο στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους. Μεταξὺ τῶν πλεόν σημαντικῶν ἀντικειμένων συγκαταλέγεται τετράπλευρη πυραμοειδῆς ἀγνύθα ἀργαλειοῦ (ὕψος 0.055 μ.), θραύσματα ἀγγείων διακοσμημένων κατὰ τὸν γνωστὸ παριανὸ τρόπο² καὶ τέλος πῆλινη κεραμίδα, ἐλλειπῆς, διαστ. $0.08 \times 0.105 \times 0.025$ μ. (πίν. 153α). Τὸ εὕρημα σῶζει δύο ἀπὸ τὶς πλευρές, μία εὐθύγραμμη καὶ μία δευτέρα ποὺ διαγράφεται μὲ κοῖλο περιγράμμα. Ἰσως νὰ πρόκειται γιὰ κεραμίδα ὀροφῆς, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπόλυτα ἐξακριβωμένο. Ἡ ἐπόμενη στρώση 5 μὲ μαλακὸ χῶμα, στάχτη, πολυάριθμους λίθους καὶ πλάκες τοποθετημένες σ' ἓνα ἐπίπεδο, ἀποτελεῖ ἴσως τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου τῶν τοίχων 3 καὶ 5. Ἡ στρώση περιεῖχε καὶ αὕτῃ κεραμικὴ τῶν ὕστερων γεωμετρικῶν χρόνων. Ἀπὸ τὴ στάθμη αὕτῃ καὶ κάτω τὰ στρώματα εἶναι μυκηναϊκά (βλ. ἀνωτ. σ. 239 - 240).

Στὴ νέα τάφρο A3, πρὸς ΒΔ, τὰ εὐρήματα εἶναι πενιχρά, ὅπως ἐξάλλου ἀναμενόνταν, δεδομένου ὅτι οἱ ἐπιχώσεις ἔχουν ἀποπλυθεῖ. Ἀνακαλύφθηκε ὁ τοῖχος 1 ποὺ φαίνεται πὼς ἦταν παράλληλος μὲ τὸν 11 τῆς Β3. Ἰσως ὁ 1 νὰ ἀποτελεῖ τὸν δυτικὸ ἐξωτερικὸ τοῖχο παραλληλόγραμμου κτιρίου τοῦ ὁποῖου δύο συμβάλλοντες τοῖχοι ἀνακαλύφθηκαν στὶς τάφρους Β3 καὶ Β2.

1. Ἡ διάταξη τῶν πεσμένων λίθων τοίχου ἐπάνω στὴ θεμελίωση τοῦ τοίχου 3 (D2) ἔδωσε τὴν ἐντύπωση χτιστοῦ ἀγωγοῦ παραλληλόγραμμης διατομῆς. Βλ. ΠΑΕ 1978, πίν. 142α. Ὡστόσο, ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1982 ἐπέτρεψε νὰ διαπιστωθεῖ ὅτι οἱ θεωρούμενες πλευρὲς τοῦ ἀγωγοῦ ἀνῆκαν ἀπλῶς σὲ πεσμένους λίθους τοίχου.

2. Ἐ.ἀ. σ. 236, σχ. 1, σ. 180, εἰκ. 11.

Στρώση μὲ συσσωρευμένους σχιστολίθους ἴσως νὰ χρησίμευε σὰν δάπεδο. Σκληρὴ ἐπίχωση ποὺ ἀνακαλύφθηκε πρὸς Δ ὑποδηλώνει πιθανῶς τὴν ὑπαρξὴ δρόμου κατευθύνσεως Β - Ν.

Στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ πλατώματος ἀνοίχτηκαν δύο ἀκόμα τάφροι, οἱ Β5 καὶ Β6. Ἡ ἔρευνα στὴ Β6 δὲν σημείωσε μεγάλη πρόοδο. Ὡστόσο, ἀποκαλύφθηκε σ' αὐτὴν, σὲ μῆκος 5 μ. περίπου, ὁ τοῖχος 1 πλάτους 0.60 μ., ποὺ ἔβαινε διαγώνια στὴν τάφρο μὲ κατεύθυνση ΒΑ - ΝΔ. Ὁ τοῖχος, θεμελιωμένος στὸ βράχο ἔχει χτισθεῖ μὲ δύο σειρὲς λίθων, μία ἐξωτερικὴ καὶ μία ἐσωτερικὴ. Ἡ κεραμικὴ ποὺ συνδέεται μὲ τὸν 1 χρονολογεῖται στὸν 7ο π.Χ. αἰ.¹ Κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 1 διέρχεται ἐγκάρσια ὁ παλαιότερος τοῖχος 2 μὲ κατεύθυνση Α - Δ. Ὁ 2, ποὺ ἐκτείνεται πέραν τῆς Β6 καταλήγει στὸ οἰκοδόμημα τῆς γειτονικῆς τάφρου C6. Τὸ πρὸς Δ ἄκρο τοῦ τοίχου 2 συμβάλλει μὲ τὸν μέτριας διατήρησης τοῖχο 3. Τὰ εὐρήματα ποὺ βρέθηκαν στὸ δάπεδο, θραύσματα γραπτῶν ἀγγείων κ.ἄ. χρονολογοῦνται στοὺς ὕστερους γεωμετρικοὺς χρόνους. Ἡ κεραμικὴ ποὺ ἀνακαλύφθηκε σὲ βαθύτερα στρώματα, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο, πιστοποιεῖ συνεχὴ κατοίκηση ἀπὸ τοὺς πρωτογεωμετρικοὺς στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους.

Ἡ ἀνασκαφὴ τέλος στὸν τριγωνικὸ τομέα ἀμέσως πρὸς Α τοῦ τοίχου 1 τοῦ θαλάμου μὲ τὸν κυρτὸ βόρειο τοῖχο, στὸ μάρτυρα μεταξὺ τῶν τετραγώνων D5 - E5 καὶ D6 - E6, ἐπιβεβαίωσε ὅτι στὴ θέσι αὐτὴ ὑπῆρχε μεγάλο σύμπλεγμα δωματίων. Πράγματι, θεμελιωμένος ἐπάνω στὰ μυκηναϊκά στρώματα ἦλθε στὸ φῶς ὁ τοῖχος 5, πλάτους 0.50 μ. καὶ κατεύθυνσης Α - Δ. Ὁ 5 συνδεόμενος δομικὰ μὲ τὸν τοῖχο 1 τοῦ δωματίου μὲ τὸν κυρτὸ τοῖχο (D5), θὰ ἀνῆκε βεβαίως σὲ ἄλλο πλευρικὸ δωμάτιο, τεκμηριώνοντας τὴν ἄποψιν ὅτι τὸ ΒΑ τμήμα τοῦ πλατώματος καλυπτόταν μὲ κτίριο ποὺ περιλάμβανε ἱκανὸ ἀριθμὸ δωματίων.

Ὅμως ὁ οἰκισμὸς δὲν περιοριζόταν μόνο στὸ πλάτωμα τοῦ λόφου, ἀλλὰ εἶχε ἐξαπλωθεῖ καὶ σὲ ὑψηλές θέσεις τῶν γύρω πλαγιῶν. Στὴν προσπάθεια νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ἔκταση τοῦ γεωμετρικοῦ οἰκισμοῦ ἀνοίχτηκαν καὶ νέες τάφροι στὰ νότια ἀναλήμματα τῆς ἀνάβασης, ὅπου ἡ κατοίκηση στοὺς μετὰ τὴ μυκηναϊκὴ φάση χρόνους φαινόταν βέβαιη, μὲ βάση ἀρχιτεκτονικὲς ἐνδείξεις καὶ ὀστρακα ἐπιφανείας. Στὴν ἐκθεσὴ τοῦ 1981 ἔγινε περιγραφή τῶν εὐρημάτων τῆς τάφρου CO₄, ἡ ὁποία ἀνασκάφηκε στὸ 5ο ἀνάλημμα τοῦ λόφου². Ἐφέτος ὀρίσθηκαν τὰ ὅρια τῆς τάφρου CO₃ καὶ ἀνασκάφηκε τελικὰ τὸ νότιο μισὸ τμήμα

1. Μεταξὺ τῶν θραυσμάτων περιλαμβάνεται καὶ τμήμα χεῖλους κρατήρα διακοσμημένου σύμφωνα μὲ τὸ γραμμικὸ νησιωτικὸ ρυθμὸ. Προκαταρκτικὰ, ἡ χρονολόγησις τοῦ θραύσματος ἀνάγεται στὸ β' μισὸ τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Γιά τὴν κατηγορίαν τῶν παραπάνω κρατῆρων, βλ. Φ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ, Προβλήματα τῆς Μηλιακῆς Ἀγγειογραφίας (Διδακτορικὴ διατριβή, Θεσσαλονίκη 1981), 188 - 189.

2. ΠΑΕ 1981, 287 - 288.

της. 'Η ισχυρή κλίση τοῦ ἐδάφους καὶ ἡ ὑπαρξὴ σύγχρονου ἀναλημματικοῦ τοίχου περιορίσαν τὴν ἀνασκαφὴν στὴ μιστὴ τάφρο, ὅπου ἀνακαλύφθηκαν δύο τοῖχοι, ὁ 1 στὴ βόρεια πλευρὰ, ὁ ὅποιος βαίνει με κατεύθυνση Α - Δ καὶ ὁ 2 στὴ δυτικὴ, με κατεύθυνση Β - Ν. Καὶ οἱ δύο τοῖχοι ἔχουν χτισθεῖ με σχιστολίθους πού ἔχουν δεχθεῖ λάξευση. Διαπιστώθηκαν ἐπ'ἀλλήλης φάσεις χρήσης τοῦ χώρου. Σὲ νεώτερη φάση οἱ τοῖχοι 1 καὶ 2 περιβάλλονταν ἀπὸ τὴ στρώση 3, καστανοῦ χρώματος, πού περιεῖχε πλῆθος λίθων καὶ πλακῶν ἀπὸ καταστραμμένους τοίχους, ὅπως ἐπίσης καὶ θραύσματα σκύφων τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. 'Η ἀποκάτω στρώση 4, ἐπάνω στὴν ὁποία ἔβαιναν οἱ τοῖχοι, περιεῖχε γκριζωπὸ χῶμα καὶ ὀστρακὰ τῆς ἀνατολίζουσας περιόδου. Στὴ ΒΑ γωνία τῆς τάφρου, μέσα στὴν ἐπόμενη στρώση 5 ἀποκαλύφθηκε παραλληλόγραμμος λίθος με κυκλικὴ κοιλότητα στὴν ἄνω ἔδρα, προφανῶς γιὰτὶ χρησίμευε σὰν τριπτῆρας (πίν. 153β). 'Η στρώση 6 περιεῖχε χαλίκια, ἐνῶ ἡ 7, πρασινωπὴ στρώση με τέφρα, περιεῖχε μεγάλο πλῆθος ὀστράκων ἀγγείων. 'Η 7, πού ὅπως φαίνεται ἀποτελοῦσε στρώση χρήσης τοῦ χώρου περιεῖχε ἐκτὸς τῶν παραπάνω εὐρημάτων, θαλάσσια ὀστρακὰ καὶ δισκοειδεῖς ἀγνύθες, εἴτε πῆλινες εἴτε φτιαγμένες με πλακοειδῆ θαλάσσια βότσαλα. Πυκνὸ στρώμα τέφρας στὴ ΝΔ γωνία τῆς τάφρου ἀνῆκε προφανῶς σὲ ἐστία. Μεταξὺ τῶν ἀξιόλογων κεραμικῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται θραῦσμα χεῖλους μηλιακοῦ κρατήρα¹, θραύσματα σκύφων καὶ τεμάχια κορινθιακῆς κοτύλης με ἀπεικόνιση τοῦ πίσω τμήματος ζώου. Τὰ εὐρήματα χρονολογοῦνται στὸν 7ο π.Χ. αἰ.

Πρὸς Δ ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου ΒΟ4 ἔφερε στὸ φῶς ἐρείπια ἄλλων κτιρίων (πίν. 154α). Στὴ βόρεια πλευρὰ ἀναφάνηκαν οἱ τοῖχοι 2 καὶ 3, χτισμένοι με σχιστολιθικὲς πλάκες καὶ λάσπη, πού σχηματίζουν τὴ ΝΔ γωνία δωματίου. Τὸ πλάτος τους ἀνέρχεται στὰ 0.50 μ. περίπου. Τμήμα τοίχου θεμελιωμένου στὸ βράχο, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς τάφρου ἀνήκει μάλλον σὲ γειτονικὸ δωμάτιο. Μεταξὺ τοῦ τοίχου 2 καὶ ἄλλου τοίχου πρὸς ΝΔ, τοῦ 4, μεσολαβεῖ δίοδος 2 μ. περίπου. Αὕτὴ πιστεύεται ὅτι χρησίμευε σὰν δρόμος γιὰ τὴν ἀνάβαση στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Διάσπαρτοι στὴν ἐπιφάνειά του ἀνακαλύφθηκαν πεσμένοι λίθοι ἀπὸ τὴν πτώση τοίχων. 'Ο δρόμος παρουσίαζε συσσωματωμένες πλάκες στὴν ἐπιφάνειά του, ἐνῶ ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του ἀνασύρθηκαν ὀστρακὰ χρονολογούμενα στὸν 7ο π.Χ. αἰ.

Στὰ δεξιὰ τῆς ἀνάβασης τῆς ἀτραποῦ πού ὀδηγεῖ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκροπόλεως καὶ στὰ ΝΑ τοῦ ἐκεῖ πλατώματος ἀνοίγεται μέσα στοὺς ὄγκους τῶν βράχων ἐπίπεδος χῶρος ὁ ὅποιος διασώζει ἱκανὴ ἐπίχωση². Τὴν ὁμαλὴ αὐτὴ ἔκταση ὀνομάζουμε σήμερα πλάτωμα 2 ἢ μεσαῖο πλάτωμα, σὲ ἀντιδιαστολὴ

1. Γιὰ τὴν κατηγορίαν αὐτῆς τῆς ὁμάδας ἀγγείων, βλ. ἑ.δ. σ. 248, σημ. 1, σ. 188 - 189.

2. Γιὰ τὴ θέση τοῦ μεσαίου πλατώματος βλ. ΠΑΕ 1977, πίν. 182 (ἄνω καὶ δεξιὰ τοῦ ψηφίου α τῆς εἰκόνας, ὅπου καὶ διακρίνεται μικρὸς παραλληλόγραμμος λιθοσωρός).

μὲ τὸ πλάτωμα τῆς κορυφῆς τοῦ λόφου (πλάτωμα 1) καὶ τὸ πλάτωμα 3 μὲ τὸ ὁποῖο ἀσχοληθήκαμε στὴν ἐκθεση τοῦ 1980¹.

Ἀποφασίσθηκε νὰ ἐπεκταθεῖ ἡ ἀνασκαφὴ καὶ σ' αὐτὸ τὸν χώρο μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ ἐντοπισθεῖ τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο τοῦ ὁποῖου ἀγνοεῖται μέχρι στιγμῆς ἡ θέση. Ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὥστόσο ὅτι ὁ χώρος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ κατοίκηση. Ἀποκαλύφθηκε δωμάτιο στὸ ὁποῖο ἀνήκουν οἱ τοῖχοι 3 καὶ 1 - 2, ποὺ συμβάλλουν σὲ ὀρθὴ γωνία. Ὁ τοῖχος 1 - 2 τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἔχει πλάτος 0.50 μ., ἐνῶ ὁ βόρειος 3 μετράει 0.60 μ.

Ἄνοιγμα πλάτους 1 μ. στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ὀρίζει τὴ θέση θύρας (πίν. 154β). Τὸ ἄνοιγμα φράζουν δύο σειρὲς σχιστολιθικῶν πλακῶν ποὺ ἔχουν ἐμπηγεῖ κάθετα στὸ ἔδαφος κατὰ τὶς μακρὲς πλευρὲς τους. Οἱ τοῖχοι ἔχουν χτισθεῖ μὲ σχιστόλιθους μὲ τὴν προσθήκῃ λάσπης. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ δωματίου ἡ ἀφαίρεση τῆς στρώσης 4 μὲ δυσδιάγνωστα ὕστρακα καὶ ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ ἀποκάλυψαν τὴ στρώση δαπέδου (5), στὴν ἐπιφάνεια τῆς ὁποίας ὑπῆρχε συσσωματωμένη λίθινη ἑλλειπτικὴ πλάκα τριπτήρα μὲ κυρτὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀπὸ τὴν ἐντατικὴν χρήσιν. Τὸ γεγονὸς ὅτι σ' αὐτὸ τὸ δωμάτιο ἀσχοιοῦνται μὲ οἰκιακὰς ἐργασίες πιστοποιεῖται ὅχι μόνον ἀπὸ τὸν τριπτήρα ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα εὐρήματα, ὅπως θραύσματα ἀγγείων μὲ τὸν πυθμένα διάτρητο (ἡθμοὶ) καὶ πήλινες ἀγνύθες, ἄλλες πυραμοειδοῦς καὶ ἄλλες ἑλλειπτικοῦ σχήματος. Τὸ κτίριο ἀνάγεται στὸν 7ο π.Χ. αἰ. Διακρίθηκαν δύο φάσεις χρήσης του. Στὴν παλαιότερη ἀνήκει ἡ στρώση 5, ἐνῶ στὴ νεώτερη ἀποδίδονται τὰ εὐρήματα τῆς 4 καὶ ἡ τοίχιση τῆς θύρας.

Ἀνακεφαλαιώνοντας ὑπογραμμίζεται ἡ μεγάλη σημασία ἀνεύρεσης ἐνδείξεων ἐγκαταστάσεως (τάφος H8) στὴ διάρκεια τῶν πρωτοκυκλαδικῶν χρόνων στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου. Στὴν εὐρύτερη ζώνῃ τοῦ κόλπου τῆς Ναούσης ὁ οἰκισμὸς τῶν Κουκουναριῶν ἐντάσσεται σὲ ἓνα εὐρύτερο οἰκιστικὸ σύνολο ποὺ περιλαμβάνει τὸν λόφο τῆς Σκλαβούνας² στὰ ΝΑ καὶ τὸ νεκροταφεῖο τοῦ Πλαστηρᾶ³ πρὸς Βορρά (εἰκ. 1). Καὶ στὶς τρεῖς θέσεις πιστεύεται ὅτι ἀναπτύχθηκαν σημαντικοὶ οἰκισμοί, παρότι ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Πλαστηρᾶ ἔχει ἀποδώσει μόνον ταφικὰς κατασκευές. Ὅπως δὲν εἶναι οἱ μόνες ἐνδείξεις ἐγκαταστάσεων. Πιστεύεται ὅτι μελλοντικὲς ἐρευνες θὰ προσθέσουν καὶ νέες θέσεις στὸν κατάλογο πρωτοκυκλαδικῶν οἰκισμῶν τοῦ κόλπου Ναούσης Πάρου.

Ἡ μυκηναϊκὴ φάσις τῆς ἀκροπόλεως Κουκουναριῶν ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ σύμπλεγμα θαλάμων ποὺ ἀποτελοῦν ἐνιαῖο οἰκοδομικὸ συγκρότημα (παρένθ. πίν. ΣΤ'). Τὰ ἐρείπια ἔχουν ταυτισθεῖ μὲ ἡγεμονικὸ οἰκοδόμημα. Τρεῖς παράλ-

1. ΠΑΕ 1980, 283 - 284.

2. ΠΑΕ 1975, 210.

3. Χ. ΝΤΟΥΜΑΣ, ΑΔ 18, 1963, Χρονικά, 275.

ληγες πτέρυγες δωματίων Β - Ν εκτείνονται κάθετα πρὸς τὸ κυκλώπειο τεῖχος, ποὺ πέρα ἀπὸ τὸν ἀναλημματικό του χαρακτήρα, ἀποτελεῖ ταυτόχρονα καὶ τὴν ἐπιβλητικὴ πρόσοψη τοῦ κτιρίου. Οἱ ἀποθῆκες ποὺ εκτείνονται ἐσωτερικὰ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος ἀλλὰ καὶ ἡ μεσαία πτέρυγα τοῦ συμπλέγματος ἀνήκουν στὸ ὑπόγειο ἐπίπεδο τοῦ κτιρίου. Ἐπειδὴ ἐπάνω ἀπὸ τὰ ὑπόγεια εκτείνονταν ἰσόγειοι ὁροφοί, συμπεραίνεται ὅτι τὸ τεῖχος θὰ πρέπει νὰ εἶχε ὕψος 8 - 9 μ. Ἐνα πολυσύνθετο κτιριακὸ συγκρότημα σὰν αὐτό, μὲ ἐπάλληλα ἐπίπεδα καὶ δαιδαλώδη διάταξη θαλάμων ἀπαιτοῦσε ὅπως εἶναι φυσικὸ εἰδικὴ μέριμνα γιὰ τὴν ἀποχέτευση. Λίθινος ἀγωγὸς ἐπιμελημένης κατασκευῆς ὡδηγοῦσε λύματα καὶ ὕμβρια ὕδατα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς πρώτης ἀποθήκης, ἔξω στὶς κλιτύς τῆς νότιας πλευρᾶς. Αὐτὸς ἦταν ὁ κεντρικὸς ἀγωγὸς στὸν ὁποῖο ἀπόληγαν πλευρικὲς διακλαδώσεις. Ἡ ἀνακάλυψη τῆς ἀσαμίνθου¹ σὲ στρώματα τοῦ ἄνω ὁρόφου, ποὺ εἶχαν καταπέσει μέσα στὴν τρίτη ἀποθήκη, ἀποτελεῖ μία παραπέρα ἐπιβεβαίωση ὅτι στὸ κτίριο τῶν Κουκουναριῶν ὑπῆρχε ἀποχετευτικὸ σύστημα ἀγωγῶν.

Ἡ διάταξη τῶν διαδρόμων τοῦ ὑπογείου διευκρινίσθηκε μὲ τὴν ἐργασία τοῦ 1982. Δύο διάδρομοι, ὁ ἓνας Α - Δ καὶ ὁ ἄλλος Β - Ν συναντῶνται σὲ ὀρθή γωνία ἐξυπηρετώντας τὴ διακίνηση στὰ ὑπόγεια δωμάτια. Στενὴ ὑποτυπωδὴς κλίμακα ὡδηγοῦσε ἀπὸ θύρα τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ἰσογείου στὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ διαδρόμου.

Ἐνδιαφέρουσα ὑπῆρξε ἡ ἀνασκαφὴ τῶν μυκηναϊκῶν στρωμάτων καταστροφῆς, κυρίως γιὰτὶ εἶχαν κατακαλύψει ἀγγεῖα, πλῆθος ἄλλων εὕρημάτων καὶ σκελετοὺς ἀνθρώπων. Ἐντυπωσιακὴ ὑπῆρξε ἡ ἀνακάλυψη τῶν καταπλακωμένων μὲ λίθους καὶ θραύσματα πύλων, παιδικῶν σκελετῶν στὴ συμβολὴ τῶν δύο διαδρόμων. Ἡ θεωρία περὶ ἐγκλωβισμοῦ τῶν ἀμυνομένων κατοίκων στὰ ὑπόγεια τοῦ οἰκοδομήματος στὴ διάρκειά τῆς πολιορκίας τῆς ἀκρόπολης ἐνισχύθηκε μὲ τίς νέες ἐνδείξεις². Ἡ βίαιη καταστροφὴ τῶν Κουκουναριῶν ἔλαβε χώρα στὴν πρώιμη ὙΕ ΙΙΙΓ περίοδο, σύμφωνα μὲ τίς ἐνδείξεις τῆς κεραμικῆς ἀπὸ τὰ στρώματα καταστροφῆς τοῦ κτιρίου³. Ἡ ἐρευνα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς δευτέρης ἀποθήκης ἀπέδειξε πὼς ἡ μυκηναϊκὴ ἐγκατάσταση εἶχε σχετικὰ σύντομη διάρκεια, ἐφόσον ὁ κεραμικὸς ρυθμὸς μεταξὺ τῶν ἀντίστοιχων στρωμάτων κάτω καὶ ἐπάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο δὲν ἐμφανίζει οὐσιώδη τυπολογικὰ διαφορὰ.

Ἡ διάνοιξη τομῶν σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ πλατώματος πρόσφερε νέα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὸν γεωμετρικὸ οἰκισμὸ τῶν Κουκουναριῶν. Σὲ βαθύτερα στρώματα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ γεωμετρικοῦ νάοσχημου οἰκοδομήματος

1. ΠΑΕ 1980, 274, 276, πίν. 164α.

2. ΠΑΕ 1980, 283.

3. ΠΑΕ 1980, 283 καὶ 1981, 275, σημ. 2.

(τάφροι C2 καὶ D2), στὸ νότιο ἄκρο τοῦ πλατώματος, διαπιστώθηκε ἡ ὑπαρξη παλαιότερου κτιρίου ποὺ χρονολογεῖται καὶ αὐτὸ στοὺς ὕστερους γεωμετρικούς χρόνους. Ἐξέλλου ἡ ἔρευνα στὴν ἀνατολική πλευρά τοῦ οἰκοδομήματος ποὺ κεῖται στὶς τάφρους D5 καὶ D6 ἔδειξε ὅτι αὐτὸ ἀνῆκε σὲ εὐρύτερο σύμπλεγμα δωματίων. Τὸ κτίριο ἦταν τὸ μεγαλύτερο τοῦ οἰκισμοῦ καὶ ἴσως ἀνῆκε στὸν ἀρχηγὸ τοῦ οἰκισμοῦ.

Ἡ ἀνασκαφὴ τάφρων στὸ 5ο ἀνάλημμα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ λόφου καὶ μιᾶς ἀκόμα στὸ μεσαῖο πλάτωμα βεβαίωσαν τὴν ὑπαρξη δωματίων οἰκιῶν. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις οἱ στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις δείχνουν ὅτι ὁ οἰκισμὸς τῶν Κουκουναριῶν ἐγκαταλείφθηκε στὴ διάρκεια τοῦ 7ου π.Χ. αἰ. Ἄλλοι οἰκισμοὶ τοῦ κόλπου Ναούσης Πάρου ἐρμώθηκαν ἐπίσης στὴ διάρκεια τοῦ 7ου π.Χ. αἰ.¹ Ὁ οἰκισμὸς Οἰκονόμου, τὰ Λειβαδερά, τὰ Σαρακίνικα, τὸ Φιλίζι καὶ ὁ οἰκισμὸς ποὺ ἐντοπίστηκε πρόσφατα τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη Δέτη (βλ. ἄνωτ.) ἐρμώθηκαν στὸν ἴδιο αἰῶνα, δηλαδὴ σὲ ἐποχὴ ποὺ οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ, ἐγκαταλείποντας μικροὺς δύσβατους οἰκισμοὺς μετακινήθηκαν στὰ πεδινά, σὲ οργανωμένες κωμοπόλεις καὶ στὸ Ἀστὺ τῆς Πάρου. Τὴν ἐγκατάλειψη τῶν οἰκισμῶν καλεῖται νὰ ἐρμηνεύσει ὁ σύγχρονος ἐρευνητὴς μέσα στὸ εὐρύτερο ἱστορικὸ πλαίσιο τῶν ἀποικισμῶν τῆς ἀνατολίζουσας περιόδου², ὅταν ἡ Πάρος ἀναμείχθηκε μὲ δραστηριότητα στὴν ἐγκατάσταση ἀποίκων τῆς στῆς Θάσο³ καὶ τὰ θρακικὰ παράλια καὶ ὀργάνωσε ἀποικίες στὰ Δαλματικὰ παράλια⁴.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΚΙΛΑΡΝΤΙ

1. Ἐ.ἀ. σ. 236, σημ. 1, σ. 182.

2. Ἐ.ἀ. σ. 236, σημ. 1, σ. 182.

3. A. R. BURN, *The Lyric Age of Greece* (1960) 96 - 97, J. BOARDMAN, *The Greek Overseas* (1980) 229 - 232.

4. R. L. BEAUMONT, *Greek Influence on the Adriatic Sea before the Fourth Century B.C.* JHS 56, 1936, 188, σημ. 201 καὶ N. ΚΟΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ, *Οἱ Ἀεναῦται τῆς Ἐρετρίας*, AE 1963, 20, σημ. 3.

(Παρένθ. πίν. Ζ' και πίν. 155 - 163)

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Νάξου συνεχίσθηκε κατὰ τὸ 1982: α) στὸν τομέα τῆς συστηματικῆς ἔρευνας (ἀπαλλοτριωμένα οἰκόπεδα Κοντοπίδη καὶ Σκορδίλη) κοντὰ στὴν ἀκτὴ, β) στὸ οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας Ποτικιάν στὴ θέση Φουντάνα γιὰ τὸ ὁποῖο ζητήθηκε ἄδεια οἰκοδομήσεως καὶ γ) στὸ μεγάλο οἰκόπεδο ἰδιοκτησίας τοῦ δήμου Νάξου μπροστὰ στὸν Μητροπολιτικὸ ναὸ τῆς Χώρας, τὸ ὁποῖο βρίσκεται πολὺ κοντὰ στὸν χῶρο τῆς Ἑλεούσας, ποὺ ἀνέσκαψε ὁ Ν. Κοντολέων καὶ τὸ οἰκόπεδο Βασιλάκη, ποὺ ἀνέσκαψε τὸ 1980 ὁ ὑπογράφων. Στὸν χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὴ Μητρόπολη προγραμματίσθηκαν ἀπὸ τὸν Δῆμο Νάξου ἐργασίες διαμορφώσεως πλατείας καὶ ἄλλους χρηματοδοτούμενες ἀπὸ τὸν Ε.Ο.Τ. Λόγω τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τοῦ χώρου καὶ τοῦ ἐπείγοντος τῆς ἔρευνας ζητήθηκε γιὰ τὴν περίπτωσιν αὕτῃ ἡ συνεργασία τῆς ἀρμόδιας Ἐφορείας ἀρχαιοτήτων καὶ ἡ ἀνασκαφὴ ὁργανώθηκε ὡς συνεργασία τῆς Ἐταιρείας καὶ τῆς Ἐφορείας. Γι' αὐτὸ γιὰ τὸ χῶρο αὐτὸ συντάχθηκε ἀπὸ τοὺς δύο ὑπευθύνους ἰδιαίτερη ἔκθεσις (βλ. κατ.). δ) Στὸ Σαγκρί συνεχίσθηκε ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτῃ τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ.

ΓΡΟΤΤΑ

Στὸ οἰκόπεδο Σκορδίλη ἐξαντλήθηκαν, ὅπου ἦταν δυνατό, τὰ στρώματα τῆς ἐπιχώσεως ποὺ σχηματίσθηκαν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῶν γεωμετρικῶν χρόνων μέχρι καὶ τῇ νεώτερῃ ἐποχῇ. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση αὕτῃ μικρὸ τμῆμα εἶχε ἀπομείνει ἀνέπαφο στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου, λόγῳ τῆς παλαιότερης δραστηριότητος τοῦ G. Welter στὴν περιοχὴ (ΑΑ 1930). Στὸ νότιο ὅμως τμῆμα, κοντὰ στὸ ναῖσκο τοῦ Ἀγ. Γεωργίου καὶ τὴν οἰκίαν Σκορδίλη διατηρήθηκαν κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα μὲ τὶς ταφές τοῦ 14ου μ.Χ. αἰ.¹ (πίν. 155α - β) χαρακτηριστικὰ λείψανα μιᾶς μικρῆς βιοτεχνιακῆς ἐγκαταστάσεως. Ἡ ἐγκατάστασις αὕτῃ (παρένθ. πίν. Ζ', πίν. 156α) στὴν κύρια φάσιν λειτουργίας της διέθετε ἕνα βόρειο πλακόστρωτο χῶρο, ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ ὁποίου σώθηκε μικρὸ μόνον τμῆμα, καὶ τουλάχιστο δύο ἀκόμη χώρους στὰ νότια τοῦ πρώτου μὲ βαθιὰς δεξαμενές (δυτικὰ) καὶ ἀβαθέστερες, ἐπιχρισμένες μὲ ἀσβέστη λεκάνες (ἀνατολικὰ).

Χαρακτηριστικότερες γιὰ τὴν ἐρμηνείαν τῆς ἐγκαταστάσεως εἶναι οἱ δίδυμες

βαθιᾶς δεξαμενῆς (εἰκ. 156β). Ἀπὸ τὰ ὅρια τοῦ χώρου στὸν ὁποῖο ἀνῆκαν διατηρήθηκαν θεμέλια τοίχου σωζ. μήκους 4.5 μ. στὰ βόρεια καὶ ἔχνη ἀνάλογον θεμελίων στὰ ἀνατολικά τους (πίν. 157β). Τὸ δάπεδο τοῦ χώρου αὐτοῦ δὲν διατηρήθηκε, πρέπει ὅμως νὰ βρισκόταν λίγο ψηλότερα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τοῦ πλακόστρωτου χώρου. Οἱ δεξαμενῆς εἶναι χτιστὲς μὲ πλακοειδεῖς πέτρες ἢ παλιότερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ ἐπιχρισμένες μὲ κονίαμα. Εἶναι παραλληλόγραμμες καὶ ἔχουν μῆκος 1.95 μ. καὶ σωζ. βάθος 0.90 μ. καὶ οἱ δύο, πλάτος ὅμως διαφορετικὸ, 1 μ. ἡ νότια καὶ 0.65 μ. ἡ βόρεια. Μιὰ ἄλλη χαρακτηριστικὴ διαφορὰ εἶναι ὅτι ἡ φαρδιά δεξαμενὴ εἶχε κλειστὸ πυθμένα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώθηκε τμῆμα τῶν πλακῶν τοῦ ποῦ πατοῦσαν πάνω σὲ σκληρὸ χῶμα. Στὴ στενὴ δεξαμενὴ ἀντίθετα, οἱ πλάκες τοῦ πυθμένα ποῦ σώθηκαν ὅλες, ἄφηναν κενὰ μεταξὺ τους καὶ ἦταν τοποθετημένες πάνω ἀπὸ κενὸ χῶρο, ποῦ διατηρήθηκε ἐν μέρει μέχρι τὴν ἀνασκαφή, ὡς ἓνα εἶδος σχάρας. Στὴν πρώτη δεξαμενὴ ἔφερε ἀπὸ τὰ ΝΑ νερὸ ἓνας ἀγωγός, τοῦ ὁποῖου τὸ κατώτερο τμῆμα διατηρήθηκε κοντὰ στὸ χεῖλος τῆς. Ἡ ἐγκατάστασις αὕτη ἐρμηνεύεται κατὰ τὸν καλῦτερό τρόπο ὡς μικρὴ βυρσοδεψικὴ μονάδα, ὅπου ἡ δευτέρη δεξαμενὴ χρησίμευε γιὰ τὴ στράγγιση τῶν δερμάτων.

Τέσσερα μέτρα ἀνατολικά τῶν δεξαμενῶν αὐτῶν βρέθηκαν κατὰ τὸ 1981 στὸ ἴδιο ἐπίπεδο οἱ ἀβαθέστερες δίδυμες λεκάνες μὲ ἐσωτερικὰ τοιχώματα σκεπασμένα ἀπὸ ἐπάλληλα στρώματα ἀσβέστη, ποῦ χαρακτηρίσθηκαν τότε ὡς ἀσβεστόλακκοι¹. Ἡ εὕρεσις τῶν δεξαμενῶν στὰ δυτικά καὶ ἓνα τρίτο στοιχεῖο ποῦ ἀποκάλυψε ἡ ἐφετινὴ ἀνασκαφή στὰ βόρεια — τὸ πλακόστρωτο δάπεδο διακόπτεται στὸ ΝΑ τοῦ τμῆμα ἀπὸ μεγάλῃ μαρμάρινῃ πλάκα 1.60 μ. μήκους σὲ δευτέρῃ χρήσῃ ποῦ φαίνεται νὰ ἀποτελέσει τὸ τοίχωμα ἄλλης μιᾶς βαθιᾶς δεξαμενῆς, τῆς ὁποίας τὰ ἄλλα τοιχώματα καταστράφηκαν ἀπὸ τὴ δραστηριότητα μεταγενεστέρων ἐποχῶν σὲ βάθος, ὅπως π.χ. ἀπὸ μία ταφὴ τοῦ 14ου αἰ. μ.Χ., ποῦ χρησιμοποίησε ὡς τοίχωμα τὴν πλάκα ποῦ σώθηκε (πίν. 155β, 157α) δημιουργοῦν τώρα μιὰ περισσότερο ἐνιαῖα εἰκόνα, ἡ ὁποία ἐντάσσει μὲ μεγάλῃ πιθανότητα καὶ τίς λεκάνες καὶ τὰ ἔχνη τῆς τρίτης δεξαμενῆς στὶς ἐγκαταστάσεις τῆς ἰδίας βιοτεχνίας. Ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο αὐτῆς τῆς ἐγκατάστασις διατηρήθηκε *in situ* ξαναχρησιμοποιημένος μαρμαρίνος δόμος ἀπὸ τὸν στυλοβάτη μνημειώδους (στρωκτοῦ;) οἰκοδομήματος, διαστ. 1.70 × 0.70 μ., μὲ τὸ ἔχνος καὶ τὴ γόμφωση τοῦ κίονα σωζόμενα στὴν ἀνω ἐπιφάνειά του. Στὴν ἴδια ἐγκατάστασις ἀνήκουν πιθανότατα ἄλλο ἓνα μέλος ἀπὸ μαρμάρινῃ βαθμίδα ποῦ ἀποκαλύφθηκε παλαιότερα ἀπὸ τὸν Ν. Κοντολέοντα στὴν προέκτασις τοῦ νέου μέλους καθὼς καὶ ἓνα μεγάλο τεμάχιο μαρμαρίνου κατωφλιοῦ ὕψ. 0.33, πλάτ. 0.93 καὶ σωζ. μήχ. 1.45 μ., μὲ τὸρμους γιὰ τὴν παραστάδα, γιὰ ἰδιαίτερο μεσαῖο χώρισμα, γιὰ τὸν στροφέα καὶ γιὰ

τούς σύρτες τῆς θύρας καὶ μὲ φθορὰ μέχρι 4 ἐκ. ἀπὸ τῇ χρήσῃ, ποὺ βρέθηκε ψηλὰ στὴν ἐπίχωση, μετακινήμενο πιθανῶς ἀπὸ τὸν G. Welter¹.

Ἰχνη θεμελίων μιᾶς παλιότερης φάσης διαπιστώθηκαν στὸ ΝΑ τμήμα τῆς ἐγκαταστάσεως. Μιὰ μεταγενέστερη φάση ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ τὸ στρωμένο μὲ βότσαλα πάτωμα ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1981 πᾶνω ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τῆς ἐγκαταστάσεως, τὰ λείψανα θεμελίων ποὺ σχετίζονται μ' αὐτὸ στὴν ἀνατολική καὶ δυτική του παρυφὴ καὶ τὸν ἀγωγὸ στὴ νότια παρυφὴ του, ποὺ τὸ δυτικὸ τμήμα του, μὲ ἔντονη στροφή πρὸς τὴ θάλασσα, ἀποκαλύφθηκε ἐφέτος. Δύο βέβαια χρονολογικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ κατασκευὴς αὐτῆς εἶναι τὸ θωράκιο παλαιοχριστιανικοῦ ἄμβωνα ποὺ βρέθηκε ἐντοιχισμένο στὶς λεκάνες² καὶ οἱ τάφοι τοῦ 14ου μ.Χ. αἰ., ποὺ ἀνοίχθηκαν μέσα στὴν ἐπίχωση τῆς ἐγκαταστάσεως.

Κάτω ἀπὸ τὸ μεσαιωνικὸ στρώμα ἐπιβεβαιώθηκε στὸ ΝΑ τμήμα τῆς τάφρου ἢ διατήρηση λειψάνων χρήσεως στοὺς πρώιμους ἑλληνιστικοὺς χρόνους. Ὁ χώρος μὲ τὸ δάπεδο ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ τὸ πηγάδι ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1981 κάτω ἀπὸ τὴς δίδυμες λεκάνες³ φάνηκε ὅτι χρησιμοποιήθηκε σὲ περισσότερες φάσεις (παρένθ. πίν. Ζ'). 80 ἐκ. κάτω ἀπ' αὐτὸ ἀποκαλύφθηκε ἄλλο δάπεδο ἀπὸ σκληρὸ χῶμα αὐτὴ τῇ φορᾷ, ποὺ μαζὶ μὲ τμήμα τοίχου μὲ φορὰ ἀπὸ Α πρὸς Δ σωζ. μήκους 1.40 μ. (πίν. 157β, 158α) χρονολογήθηκαν ἀπὸ τὰ ὀστρακὰ στοὺς ΠΓ χρόνους. Ὁ τοῖχος αὐτὸς βρίσκεται περίπου στὸ ἴδιο βάθος καὶ στὴν προέκταση τοῦ κατεστραμμένου βόρειου τοίχου τῆς ΠΓ οἰκίας ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1980⁴. Μόνο ὅμως ἡ ἔρευνα τοῦ ἄσκαφου μέρους κάτω ἀπὸ τὸν ἀγωγὸ τοῦ παγοποιεῖου Κονδύλη ποὺ ὑπάρχει μεταξὺ τους θὰ δείξει ἂν πράγματι τὰ λείψανα αὐτὰ συνανήκουν.

Στὸ βόρειο μέρος τοῦ οἰκοπέδου καὶ τὰ στρώματα αὐτὰ ἦταν ταραγμένα, ἰδίως δυτικὰ τοῦ πλακοστρώτου. Στὰ ἀνατολικά τοῦ πλακοστρώτου φάνηκαν πολλὰ κακὰ διατηρούμενα τμήματα θεμελίων ὅταν ἡ ἀνασκαφὴ ἔφθασε σὲ ἀδιάτακτα στρώματα, τῶν ὁποίων ὅμως μόνο χονδρικὰ ἔγινε δυνατό νὰ προσδιορισθεῖ ἡ σύνδεση μὲ τὴν προϊστορικὴ - ΠΓ χρήσιν τῆς περιοχῆς.

Ἀπὸ τῇ γεωμετρικῇ-ἀρχαϊκῇ ἐπίχωση προέρχεται μεγάλος ἀριθμὸς ἰδιαίτερα ἐνδιαφερόντων τεμαχίων γλυπτῶν καὶ κυρίως ἀγγείων (πίν. 158β - 161α).

ΟΙΚΟΠΕΔΟ
ΠΟΤΙΚΙΑΝ

Στὸ οἰκόπεδο Ποτικιάν, ποὺ βρίσκεται στὴ νότια ὄχθῃ τοῦ χειμάρρου ποὺ ἐκβάλλει στὴ Μέσα Γρόττα καὶ ἀπέναντι στὸ οἰκόπεδο Μανδηλαρᾶ⁵, ὅπου ἐρευνήθηκαν γεωμετρικοὶ τάφοι στὴ βόρεια ὄχθῃ τοῦ ἴδιου χειμάρρου, ἀποκαλύ-

1. ΠΑΕ 1951, 221.

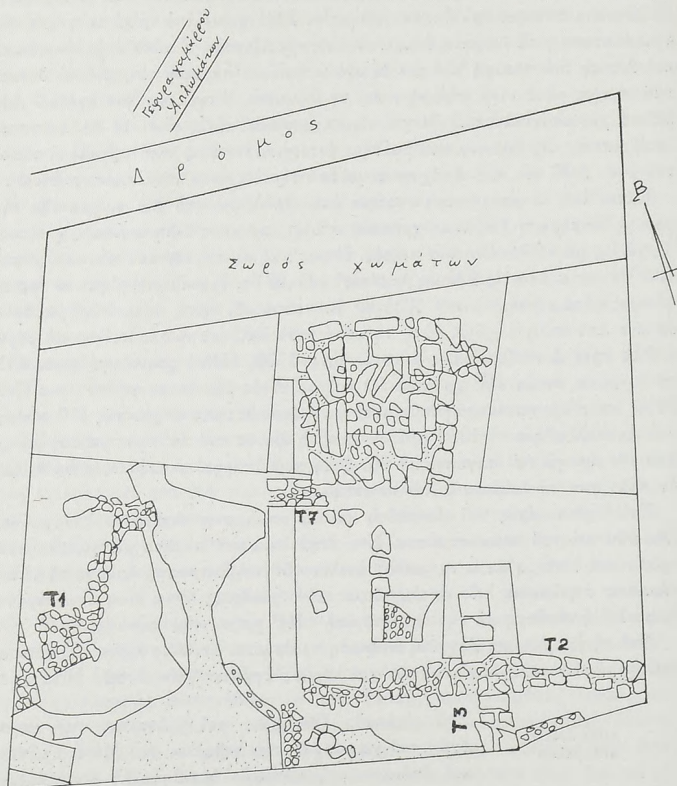
2. ΠΑΕ 1981, 293.

3. ΠΑΕ 1981, 294.

4. ΠΑΕ 1980, 260 - 261, εἰκ. 1.

5. ΠΑΕ 1978, 215 - 261, εἰκ. 2.

φθηκαν κάτω ἀπὸ ἐπίχωση 1-1.20 μ. θεμέλια κτισμάτων τῆς ὕστερης ἀρχαϊότητος (εἰκ. 1, πίν. 161β) καὶ τμῆμα ἀπλοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου σὲ πολὺ κακὴ ὅμως κατάστασι διατηρήσεως. Τὰ λείψανα αὐτὰ ἐκτείνονται ἀποσπα-

Εἰκ. 1. Κάτοψη οἰκοπέδου Ποτικιάν.

σματικά σὲ ὅλη τὴν ἑκτασι τοῦ οἰκοπέδου καὶ ἓνα μεγάλο πηγᾶδι μὲ τετράγωνο στόμιο ἀνοίγματος 1.50×1.80 μ., χτισμένο μὲ μεγάλους πελεκημένους λίθους σὲ δευτέρη χρήσι καὶ ἄλλο ὕλικό στὰ βόρεια τοῦ χώρου (πίν. 162α), δείχνει ὅτι στοὺς χρόνους ποὺ χτίστηκαν αὐτὰ τὰ κτίρια ἢ κοίτη τοῦ χειμάρ-

ρου είχε προσχωθεῖ σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ εἶχε στενέψει πλησιάζοντας τὴ μορφὴ πού ἔχει περίπου σήμερα. Πράγματι τομὲς κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια αὐτὰ ἐδείξαν ὅτι σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ χῶρο τοῦ οἰκοπέδου ὑπάρχει παλὺ στρώμα ἄμμου, ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο περίπου τοῦ ὑπόγειου νεροῦ στὴν περιοχὴ καὶ κάτω, καὶ ὅτι μόνον στὴ νότια παρυφὴ τοῦ οἰκοπέδου, ἓνα στρώμα παχιᾶς λάσπης περιέχει γεωμετρικὰ καὶ παλαιότερα ὄστρακα (πρβ. πίν. 162β, 163α δεξιὰ). Τὰ ὄστρακα αὐτὰ τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι προέρχονται ἀπὸ τάφους στὴν περιοχὴ πού παρασύρθηκαν ἀπὸ τὸ νερό, ἀφοῦ ἡ κοίτη τοῦ χειμάρρου στὰ χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα φαίνεται ὅτι ἦταν πολὺ φαρδύτερη. Τὴν ὑπόθεση αὕτῃ ἐνισχύουν τόσο ἡ ἀντίστοιχη εἰκόνα μὲ τάφους στὴν ὄχθη στοῦ οἰκόπεδο Μανδηλαρά καὶ ἡ παρουσία τοῦ γεωμετρικοῦ νεκροταφείου τοῦ Πλίου πού ἀνέσκαψε ἡ Φ. Ζαφειροπούλου λίγο ἀνατολικότερα, ὅσο καὶ ἡ εὑρεση στοῦ νότιο τοίχῳ τοῦ οἰκοπέδου Ποτικιὰν χωμένου μέσα στὴν ἄμμο πιθοειδοῦς ἀγγείου πού εἶχε συνθλιβεῖ ἀπὸ τὸ βάρος τῶν χωμάτων, εἶχε ὅμως ἀκόμη κοντά του δύο σχιστολιθικὲς πλάκες, ὥστε ὅλη ἡ εἰκόνα νὰ συνηγορεῖ μάλλον γιὰ τὴν ἐρμηνεία του ὡς τεφροδόχου (πίν. 163β).

Γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ ἔρευνα στοῦ Σαγκρί παραθέτω σὲ μετάφραση τὸ σχετικὸ κείμενο τῶν ἀρχιτεκτόνων G. Gruben καὶ M. Korré:

ΣΑΓΚΡΙ-ΓΥΡΟΥΛΑΣ
(G. GRUBEN
M. KORPE)

«Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ μελέτη τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ στοῦ Σαγκρί συνεχίστηκε τὸ 1982, δὲν τελείωσε ὅμως, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε σχεδιασθεῖ. Στὴν προσπάθειά μας νὰ φθάσουμε σὲ μιὰ ἀποκατάσταση χωρὶς κενὰ καὶ νὰ καθο-

ρίσουμε γιὰ κάθε ἀρχιτεκτονικὸ μέλος μὲ τὴ μεγαλύτερη δυνατὴ βεβαιότητα τὴ θέση του στοῦ κτίριου, μένουν ἀκόμη ἄλυτα ὀρισμένα προβλήματα πού συνδέονται ἀπὸ πολλὰς πλευρὰς μὲ τὴ σύνθεση τοῦ συνόλου.

Γιὰ τὸν καθορισμὸ τοῦ ἐπιπέδου τοῦ δαπέδου τοῦ σηκοῦ ὑπάρχουν δύο ἐναλλακτικὲς λύσεις (+28 ἢ +56 ἐκ. πάνω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τῆς προσόψεως), πού καθορίζουν ἀντίστοιχα τὴ θέση τῶν θυρῶν στὴν ἀνωδομὴ καὶ τὸ ὕψος τῶν ἐσωτερικῶν κιόνων. Ἐπειδὴ οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ δὲν σώζονται πουθενὰ μέχρι τὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου ἐπὶ τόπου, ἔγινε προσπάθεια νὰ βροῦμε αὐτὸ τὸ ἐπίπεδο συμπληρώνοντας τὸ θεμέλιο τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας. Ἐδῶ ἔχουν σωθεῖ μόνον οἱ κατώτερες στρώσεις ἀπὸ γρανίτη, θεμελιωμένες στὸν παρθένο βράχο. Ἡ τάφος θεμελιώσεώς τους τέμνει ἓνα πηλῶδες στρώμα γῆς πού περιέχει ὄστρακα μέχρι τὰ μέσα τοῦ βου αἰ. Τὸ στρώμα αὐτὸ καλύπτεται ἀπὸ δύο ἄλλα μὲ λατύπη, πού δημιουργήθηκαν προφανῶς συγχρόνως μὲ τὴ θεμελίωση. Ἡ ἐσωτερικὴ θεμελίωση ἀκουμπάει στὴν ἐξωτερικὴ, ἄρα τοποθετήθηκε μετὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἐξωτερικῆς. Ἀμέσως πάνω στὴ λατύπη, τὰ ἀπορρίμματα δηλ. ἀπὸ τὸ γειτονικὸ λατομεῖο, ἦταν τοποθετημένο τὸ δάπεδο τῆς βασιλικῆς.

Στις ἀνώτερες στρώσεις τῶν θεμελίων καὶ τὸν στυλοβάτη μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν τουλάχιστο 36 μαρμάρινα μέλη ποὺ ξαναχρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὸ χτίσιμο τῆς βασιλικῆς γιὰ τὴν πλακόστρωση. Κατανέμονται σὲ τρεῖς στρώσεις, μιὰ ἀδρὰ δουλεμένη, 24 - 35 ἐκ. ὑψηλὴ στρώση θεμελίου, μιὰ δευτέρα, ἐξισωτικὴ στρώση ὕψους 13 - 20 ἐκ. καὶ τὴν 18 περ. ἐκ. ὑψηλὴ στρώση τοῦ στυλοβάτη. Ὅτι φθάνουμε στὴ λύση μὲ τὸ χαμηλότερο ὕψος γιὰ τὸ ἐπίπεδο τοῦ διαπέδου (+28). Ὅτι ἐπειδὴ ὅμως ἡ δυνατότητα νὰ ἀνήκουν οἱ ἀδρὸι θεμέλιοι λίθοι σὲ δύο στρώσεις δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ καὶ ὀρισμένα στοιχεῖα γιὰ τὸν θυραῖο τοῦχο ἐνισχύουν τὴν ὑψηλότερη θέση τοῦ διαπέδου (+56), θὰ χρειασθεῖ περαιτέρω ἔρευνα γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα.

Τὸ ὕψος τοῦ τοίχου ἔχει καθορισθεῖ μὲ βεβαιότητα, ἀφοῦ ταυτίσθηκαν μὲ συνέπεια ὅλοι οἱ λίθοι τῆς ΝΔ παραστάδας τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν στυλοβάτη μέχρι τὸ ἐπίκρανο: μετροῦσε 4.20 μ. Τὸ ἴδιο ὕψος εἶχαν οἱ 5 κίονες τῆς προσόψεως.

Στὴν ἐπόμενη φάση τῆς μελέτης κατατάχθηκαν καὶ μετρήθηκαν οἱ περίπου 240 λιθόπλινθοι τῶν 3 ἐξωτερικῶν τοίχων ποὺ ἀποτελέσθηκαν ἐν μέρει ἀπὸ τεμάχια. Τὸ ὕλικό μοιράζεται σὲ 10 τουλάχιστο στρώσεις ὕψους 62 ἐκ. γιὰ τοὺς ὀρθοστάτες καὶ 53 - 43 ἐκ. γιὰ τοὺς κοινούς λίθους. Ὅτι ἐπειδὴ 6 γωνιαῖοι λίθοι τοῦ βόρειου τοίχου ποὺ σώθηκαν δίνουν, παράλληλα μὲ τὴ βεβαιωμένη δυτικὴ παραστάδα, στοιχεῖα γιὰ τὸν καθορισμὸ τῆς σειρᾶς τῶν δόμων, πιστεύουμε ὅτι μποροῦμε νὰ ἀποκαταστήσουμε ἐν μέρει τουλάχιστο τὴ συνάφεια τῶν λίθων: Μέχρι τὸ ὕψος τῆς παραστάδας χωροῦν μόνον 8 στρώσεις. 2 ἢ 3 ἀκόμη πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στὸ ὕψος τοῦ ἐπιστυλίου τῆς προσόψεως καὶ τῆς ζωφόρου. Αὐτὲς οἱ στρώσεις βέβαια πρέπει νὰ ὑπολογισθοῦν μόνο γιὰ τὴ νότια πρόσοψη. Οἱ τρεῖς ἐξωτερικοὶ τοῖχοι ἔφθαναν προφανῶς μέχρι τὸ κυμάτιο τῆς ἐπικρανίδος καὶ ἦταν χτισμένοι ἀπὸ ἀδρὰ δουλεμένους λιθόπλινθους (πρβ. ΠΑΕ 1981).

Ἀδρὰ σμιλεμένα ἦταν καὶ τὰ τύμπανα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἓνα κορυφαῖο κομμάτι, ἐνῶ τὰ ἐσωτερικὰ ἀετώματα τοῦ σηκοῦ ἦταν πολὺ πιὸ λεῖα. Ἡ διαμόρφωση τοῦ πίσω μέρους τῶν τυμπάνων δὲν μᾶς εἶναι ἀκόμη γνωστὴ.

Τὸ δάπεδο τοῦ σηκοῦ πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ μὲ τυκτὸ χῶμα, γιὰτὶ οἱ ἀδρὸι λίθοι τοῦ στυλοβάτη δὲν ἦταν κατάλληλοι γιὰ νὰ συνδυασθοῦν μὲ ἓνα πλακόστρωτο. Στὸν πρόναο εἶχαν στρωθεῖ πλάκες στὰ τμήματα τοῦ διαπέδου ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν μὲ τὰ μεταξόνια ἀπέναντι στὶς πόρτες τοῦ σηκοῦ, ἐνῶ τὸ ὑπόλοιπο πάτωμα ἦταν κι ἐδῶ ἀπὸ πατημένη γῆ. Ἡ θέση τῶν πλακοστρώτων αὐτῶν διαδρόμων ἀποδεικνύει ὅτι οἱ δύο θύρες πράγματι ἦταν τοποθετημένες στὸν ἄξονα τοῦ 2ου καὶ τοῦ 5ου μεταξονίου τῆς προσόψεως (πρβ. ΠΑΕ 1976, 300, εἰκ. 3). Ὅταν, τὸν 5ο πιθανότατα μ.Χ. αἰ., ὁ ναὸς μετατράπηκε σὲ ἐκκλησίαν (πρβ. ΠΑΕ 1979, 255) κατασκευάσθηκε στὰ δυτικὰ ἓνα πρόσκτισμα, ποὺ μαρτυρεῖται ἀπὸ ὅπες γιὰ τὴ στερέωση δοκῶν καὶ ἓνα ἄνοιγμα γιὰ τὴ σύνδεση τῆς στέγης σὲ μερικὸς δόμους. Σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προστέ-

θηκε στο ύψος τῶν παραστάδων μιὰ ἐπικλινῆς στέγη. Αὐτὴ ἡ ἐλαφρὴ προσθήκη, ποὺ ἡ θεμελίωσή της δὲν ἄφησε ἔχνη, πρέπει νὰ χρησίμευε ὡς χῶρος εἰσόδου στὴ θύρα τοῦ νάρθηκα ποὺ ἀνοίχθηκε στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ προνάου.

Μὲ αὐτὴ τὴ μετατροπὴ πρέπει νὰ ἀφαιρέθηκε τὸ ἀέτωμα τῆς νότιας προσόψεως. Τὰ μετακιόνια χτίστηκαν (ΠΑΕ 1979, 255), ἡ μαρμάρινη στέγη τοῦ προνάου καὶ τὸ νότιο ἀέτωμα ἀντικαταστάθηκαν μὲ μιὰ τρίπλευρη ἢ ἐπικλινῆ στέγη, ἡ ὁποία ἄφησε ἔχνη πάνω στὰ ὀριζόντια γεῖσα μὲ μιὰ γραμμὴ διαβρώσεως.

Ἀπὸ τὴ διακόσμηση τῆς βασιλικῆς σώθηκαν τρεῖς μαρμάρινοι δόμοι μὲ λείψανα τοιχογραφιῶν, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀψίδα γιατί ἔχουν καμπύλο σχῆμα. Κόκκινες, μαῦρες καὶ βαθυπράσινες λαρίδες ἢ ἐπιφάνειες μιμοῦνται προφανῶς τὰ νερὰ τῆς πέτρας.

Σὲ ἓνα ὕψωμα περ. 200 μ. ΒΑ τοῦ ναοῦ, ποὺ καὶ σήμερα ὀνομάζεται «Στὰ μάρμαρα», διαπιστώσαμε τὰ ἔχνη ἐνὸς λατομείου, ποὺ προμήθευσε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὸ ὕλικό τοῦ ναοῦ, τοὺς μικρότερους λίθους γιὰ τὰ θεμέλια καὶ τοὺς τοίχους. Τὰ ἐπιστύλια, οἱ θύρες, οἱ δοκοὶ τῆς στέγης κλπ. χρειάστηκε νὰ γίνουν ἀπὸ ὕλικό καλύτερης ποιότητος ποὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ πρὸ μακριά».

Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

Το 1982 ο Δήμος της Νάξου σχεδίασε και προγραμματίισε τη διαμόρφωση του ελεύθερου χώρου μπροστά στο Μητροπολιτικό ναό της Χώρας σε πάρκο και πλατεία. Η διαμόρφωση προβλέπει την ένοποιήση της τσιμεντοστρωμένης πλατείας που υπήρχε ήδη από παλιά μπροστά στη Μητρόπολη και ενός μεγάλου οικόπεδου στα δυτικά της που περιήλθε τελευταία στην κυριότητα του Δήμου. Το οικόπεδο αυτό ορίζεται από τους ναΐσκους του 'Αγ. Νικολάου (ΒΑ), της 'Ελεούσας (Ν) και της Χρυσοπολίτισσας (Δ) και χρησιμοποιήθηκε στη νεώτερη εποχή ως μάντρα, που διέθετε στις τρεις πλευρές (Ν, Α, Δ) έλαφρά μόνο κτίσματα. Η σπουδαιότητα της θέσης του για την έρευνα της προϊστορικής-πρώιμης ελληνικής και ύστερο-κλασικής-έλληνοιστικής πόλης που ανασκάπτει ή 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία στη Νάξο είναι προφανής: 'Απέχει 70 μ. από την ακτή της Γρόττας σε ευθεία γραμμή, 50 μ. από το μεγαρόσχημο μυκηναϊκό οικοδόμημα που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο του Ειρηνοδικείου Νάξου το 1965 (ΠΑΕ 1965, 168 κέ.), 30 μ. από το οικόπεδο Βασιλάκη στα δυτικά του, όπου αποκαλύφθηκαν το 1980 τμήματα μυκηναϊκών κτισμάτων διαφόρων φάσεων (ΠΑΕ 1980, 262), 10 μόλις μ. από τον χώρο της 'Ελεούσας στα νότιά του, όπου ο Κοντολέων εντόπισε πάλι πλούσια λείψανα της ίδιας πρώιμης εποχής (ΠΑΕ 1960, 262) και 30 μ. από την πλησιέστερη γωνία της πρώιμης έλληνοιστικής «Τετράγωνης στοάς» στα βορειοανατολικά του, που έρευνησαν πρώτοι οι Κλών Στέφανος και G. Welter (ΠΑΕ 1908, 114. ΑΑ 1930, 135) και κατόπιν οι Ν. Κοντολέων (ΠΑΕ 1965, 176, 1967, 119. 1969, 141. 1970, 152) και Β. Λαμπρινουδάκης (ΠΑΕ 1979, 249). Η έρευνα του χώρου πριν από τη διαμόρφωσή του σε πάρκο ήταν έτσι επιβεβλημένη και επείγουσα, παρά την τεράστια δαπάνη που φάνηκε από την αρχή ότι θα απαιτήσει. Μετά από συνεννοήσεις το έργο ανέλαβαν από κοινού η 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία και η ΚΑ' 'Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών 'Αρχαιοτήτων Κυκλάδων. Οι εργασίες το 1982 διήρκεσαν από τις 4 Αυγούστου έως τις 15 'Οκτωβρίου.

Το οικόπεδο καθαρίστηκε από τη σύγχρονη επίχωση με μηχανικό εκσκαφέα, ο οποίος προχώρησε σε βάθος από 0.60 έως 1.50 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του έδαφους μέχρις ότου συνάντησε τα δάπεδα (ΝΑ) ή τα θεμέλια (ΒΔ) των κτισμάτων που προϋπήρξαν στο οικόπεδο. Στο ΒΑ τμήμα του

οικοπέδου ο μηχανικός έκσκαφείας σταμάτησε όταν άγγιζε τὸ ἀνώτερο τμήμα ἑνὸς ἀσβεστόλακκου ποῦ λειτούργησε παράλληλα μὲ τὴ μάντρα. Μόνο σὲ χῶρο 5×10 περ. μ. στὴ ΝΑ γωνία τοῦ οἰκοπέδου τὰ σύγχρονα μπάζα ἔφθαναν σὲ βάθος πολλὸ μεγαλύτερο καὶ ἡ πρώτη αὐτὴ φάση τῆς ἐκσκαφῆς ἔφθασε μέχρι βάθους 2 περίπου μέτρων.

Ἡ τάφρος ποῦ δημιουργήθηκε σχηματίζει ἓνα παραλληλόγραμμο διαστάσεων 31.5 μ. (ΝΑ - ΒΔ) $\times$ 19.5 μ. (ΝΔ - ΒΑ), ποῦ χωρίστηκε σὲ τετράγωνους τομεῖς διαστ. 5×5 μ., προσανατολισμένους πρὸς τὸν Βορρά. Ἡ ἀρίθμηση τους ἔγινε μὲ ἀραβικοὺς ἀριθμοὺς ἀπὸ τὰ Δ πρὸς τὰ Α καὶ μὲ ἐλληνικὰ γράμματα ἀπὸ τὰ Ν πρὸς τὰ Β. Ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ ποῦ ἔγινε στοὺς τομεῖς Α4 - Α5, Β3 - Β6, Γ1 - Γ5, Δ1 - Δ4 παρουσίασε τὴν ἀκόλουθη εἰκόνα:

Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὰ σύγχρονα μπάζα ἀποκαλύφθηκαν σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς ποῦ ἐρευνήθηκαν λείψανα κατασκευῶν περισσότερων οἰκοδομικῶν φάσεων τῆς ὕστερης ἐποχῆς τῆς ρωμαιοκρατίας. Ὁ στρωματογραφικὸς ὀρίζοντας ποῦ ἀντιστοιχοῦσε σὲ αὐτά, μὲ διαφορετικὸ πάχος στοὺς διάφορους τομεῖς, παρουσίαζε πάντως μία γενικότερη κλίση ἀπὸ τὰ ΝΔ πρὸς τὰ ΒΑ καὶ περιεῖχε πληθὺς ἀπὸ ὅστρακα χρηστικῶν κυρίως ἀγγείων. Ἡ πάνω του ἐπιφάνεια σωζόταν σὲ ὕψος 3.80 μ. πάνω ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας στὰ ΝΔ (τομ. Γ1) καὶ 2.40 μ. ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο ἀναφορᾶς στὰ Α (τομ. Γ5). Ἀπὸ τὶς πυκνὲς κατασκευὲς τῆς περιόδου αὐτῆς διατηρήθηκαν δυστυχῶς ἀποσπασματικὰ καὶ πολλὰ κατεστραμμένα λείψανα: σὲ δύο μόνο σημεῖα εἶναι δυνατὴ ἡ μερικὴ ἔστω συμπλήρωση κατόψεων, δηλ. ἑνὸς παραλληλόγραμμου χώρου 2.70×3.50 μ. (Α5 - Α4) μὲ ἐπιμελημένους τοίχους καὶ ἑνὸς κυκλικοῦ χώρου διαμ. 3.20 μ. μὲ κουρασάνι στοὺς τοίχους, ἐνσωματωμένου σὲ εὐθύγραμμη εὐρύτερη κατασκευὴ (Γ5 - Γ4). Δύο πηγάδια (Α4 καὶ Γ1) διατηροῦνται ἐπίσης σχετικὰ καλὰ, ἐνῶ ὅλα τὰ ὑπόλοιπα λείψανα φαίνεται νὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἀσύνδετα πλέον τμήματα θεμελίων (πίν. 164α).

Κάτω ἀπὸ τὸν ὀρίζοντα αὐτὸν ἡ ἀνασκαφὴ ἔδειξε ὅτι ὑπῆρχε ἀμέσως, χωρὶς λείψανα τῶν ἐνδιάμεσων περιόδων, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα κλασσικὰ ὅστρακα, ὁ ὀρίζοντας τῶν μυκηναϊκῶν καὶ τῶν πρωίμων ἐλληνικῶν χρόνων. Τὰ θεμέλια τῶν ὑστερορωμαϊκῶν κατασκευῶν ἀνοίχθηκαν μέσα σὲ αὐτὸν τὸν ὀρίζοντα, ποῦ φαίνεται νὰ ἔχει τὸ ὑψηλότερο σημεῖο του στὸ ΒΔ τμήμα τῆς τάφρου.

Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε ἀκόμη στὴν ἐρευνα αὐτοῦ τοῦ ὀρίζοντα, μπόρεσε ὅμως νὰ κάνει δύο ἐνδιαφέρουσες διαπιστώσεις: α) Ἐνῶ σὲ ὁλόκληρη τὴ γύρω περιοχὴ τὰ λείψανα τῆς μυκηναϊκῆς πόλης βρίσκονται στὸ ἐπίπεδο περίπου τῆς στάθμης τῆς θάλασσας καὶ ὁ στυλοβάτης τῆς ἐλληνιστικῆς στοᾶς, 30 μ. ἀνατολικότερα, 0.60 μόλις μ. ἐπάνω ἀπὸ τὸ νερό, ὁ ὀρίζοντας αὐτὸς σώζεται ἐδῶ σὲ ὕψος 2 τουλάχιστο μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς θάλασσας. Ἡ ἀνασκαφὴ φαίνεται μάλιστα ὅτι ἀποκάλυψε τὸ σημεῖο τῆς ἀπότομης ἀνόδου τοῦ μυκηναϊκοῦ στρώματος στὰ ἀνατολικά: Ἐνῶ στὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ χώρου

μὲ τὰ βαθιὰ, ὅπως σημειώθηκε, μπάζα, ὅπου ὑπῆρχε ἡ δυνατότητα νὰ προχωρήσει ἡ ἔρευνα σὲ βάθος, τὸ ἐλληνιστικὸ καὶ τὸ μυκηναϊκὸ στρώμα βρέθηκαν, ὅπως παντοῦ ὡς σήμερα, χαμηλά, στοὺς τομεῖς Α5/4, Β5/4, Γ5/4 ἀποκαλύφθηκε ἐπὶ 11.5 μ. τμήμα παχύτατου τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Ν πρὸς Β, μὲ λίθινη χτιστὴ βάση ὕψους περ. 1.30 μ. (πίν. 164β), ποὺ ἔχει θεμελιωθεῖ σὲ βάθος 0.70 μ. πάνω ἀπὸ τὴ θαλάσσια στάθμη καὶ ποὺ, ὅπως φαίνεται, ἀποτελεῖ τὸ πρὸς τὰ ἀνατολικά ὄριο, ἐνὸς εἵδους κράσπεδο, τῶν πρωίμων στρωμάτων ποὺ βρίσκονται ψηλότερα στὰ δυτικά. Ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα αὐτῆς τῆς κατασκευῆς ἀναζητήθηκε ὅπου ἦταν δυνατό, χωρὶς μέχρι στιγμῆς νὰ ἀποκαλυφθεῖ παντοῦ σὲ ἐνιαία γραμμή. Πάντως τὸ πάχος τῆς κατασκευῆς δὲν ἦταν μικρότερο τῶν 3.20 μ. Ἐπάνω τῆς βρέθηκαν τοποθετημένες σὲ κανονικὲς στρώσεις ὠμὲς πλίνθοι ποὺ ἀλλοῦ σκεπάζονταν ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἐπίχωση καὶ ἀλλοῦ εἶχαν κοπεῖ κατὰ τὴ θεμελίωση τῶν ὑστερορωμαϊκῶν κτισμάτων (πίν. 165α). Πρὸς τὰ δυτικά φαίνεται ὅτι οἱ στρωμένες πλίνθοι ἐκτείνονταν καὶ πέρα ἀπὸ τὴ λίθινη βάση (τομ. Γ4, πίν. 165β), ἐνῶ ὑλικὸ ἀπὸ τὴ διάλυσή τους βρέθηκε τόσο ἀνατολικά, ἀλλὰ κυρίως σπαρμένο σὲ ὅλο τὸν χῶρο δυτικὰ τοῦ τοίχου.

β) Ὁ χῶρος πρὸς τὰ δυτικά τῆς ἰδιαίτερα σημαντικῆς αὐτῆς κατασκευῆς διακρίθηκε μὲ τὰ πρῶτα βήματα τῆς ἔρευνας κάτω ἀπὸ τὸν ὑστερορωμαϊκὸ ὀρίζοντα σὲ δυὰ χαρακτηριστικὰ διάφορες περιοχές: μιὰ ἀνατολικὴ καὶ μιὰ δυτικὴ. Τὸ ὄριο μεταξὺ τους φάνηκε ὅτι ἀποτελεῖ ἓνας πρόχειρος τοίχος στὸν τομέα Δ3. Δυτικὰ του ἀπλώνεται ἓνα στρώμα πλούσιο σὲ πηλὸ (ἀπὸ πλίνθους) καὶ σὲ γεωμετρικὰ ὀστρακα (τομ. Δ1, Δ2), ἐνῶ ἀνατολικά ὑπάρχουν κατὰ διαστήματα πάλι τὰ ὑλικά ἀπὸ τίς πλίνθους, ἀλλὰ τὰ ὀστρακα εἶναι ἤδη στὴ μεγάλη πλειοψηφία τους ὕστερα μυκηναϊκά.

Ἡ συνέχεια τῆς ἀνασκαφῆς ἐλπίζουμε ὅτι θὰ φωτίσει τὴν ἱστορίαν τοῦ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ συνόλου.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΥ - Β. Κ. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗΣ

(Πίν. 166 - 169)

Ἡ ἀνασκαφικὴ περίοδος — Ἰούλιος, Αὐγούστος, Σεπτέμβριος 1982 — ἀφιερώθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς στὴ μελέτῃ τῶν εὐρημάτων προκειμένου νὰ προχωρήσει ἡ διαδικασία γιὰ τὴ δημοσίευσή τους. Καθὼς ἔχει ἤδη ἀνακοινωθεῖ, προτεραιότητα στὴν ἐτοιμασία γιὰ δημοσίευση ἔχει δοθεῖ στὴ Δυτικὴ Οἰκία, δεδομένου ὅτι αὐτὴ εἶναι καὶ τὸ πιὸ ὀλοκληρωμένο ἀνασκαμμένο κτίριο¹. Οἱ ἐπιστημονικοὶ συνεργάτες ποὺ ἔχουν ἀναλάβει τὴν προετοιμασίαν τῆς δημοσίευσης κατὰ κατηγορίες εὐρημάτων, κατὰ τὴ φετινὴ περίοδον ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν καταγραφὴν, σχεδίασιν, φωτογράφησιν καὶ ταξινόμησιν τοῦ ὀλικοῦ.

Παράλληλα μὲ τὶς παραπάνω ἐργασίες περιορισμένες ἀνασκαφικὲς ἐργασίες ἐγέναν στὴ Δυτικὴ Οἰκίαν καὶ τὴν Ἑσπ. 3.

Στὴ **Δυτικὴ Οἰκίαν** ἐρευνήθηκε στὸν ἄνω ὄροφος τὸ μικρὸ τμήμα ποὺ εἶχε παραμείνει ἄσκαφο ἀνάμεσα στὰ δωμάτια 5 καὶ 6². Ὁ χώρος αὐτός, ποὺ πῆρε τὸ χαρακτηριστικὸ ἀριθμὸ 7, κατέχει τὴ μέση περίπου τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ κτιρίου καὶ περιλαμβάνει δύο τουλάχιστον πληρόκτιστα ἐρμάρια. Τὸ ἓνα ἐρμάριον, τὸ δυτικόν, ἀνοίγεται πρὸς τὰ δυτικὰ, πρὸς τὸ δωμάτιον 5 τῆς οἰκίας, καὶ τὸ ἄλλο, τὸ ἀνατολικόν, ἀνοίγεται πρὸς Βορρὰ, σὲ διάδρομον μέσῳ τοῦ ὁποίου ἐπικοινωνοῦσαν τὰ δωμάτια 5 καὶ 6. Τὰ ἐρμάρια αὐτὰ εἶχαν ὑποστῆ σοβαρὰ ζημιὰ ἀπὸ τμήμα τῆς βαριᾶς ὀριζόντιας στέγης ποὺ εἶχε καταπέσει πάνω τους³. Παρὰ τὴ ζημιὰ τους τὰ ἐρμάρια σώζονται σὲ ἀρκετὸ ὕψος καὶ παρέχουν πολὺτιμες πληροφορίες. Στὸ δυτικὸν ἐρμάριον ποὺ ἡ ἀνασκαφὴ του εἶχε προχωρήσει ἀρκετὰ ἀπὸ τὸν ἀείμνηστο Μαρινᾶτο, εἶχαν παλιότερα ἐπι-

* Συνεργάτες κατὰ τὸ 1982 ὑπῆρξαν οἱ ἀκόλουθοι: Ἀρχαιολόγοι: Δεβετζὴ Ἀναστασία, Κάτσα Λίτσα, Μιχαηλίδου Ἀννῇ, Μουνδρέα-Ἀγραφιῶτῃ Ἀντίκλεια, Παπαγιαννοπούλου Ἀγγελία καὶ Τζαχίλῃ-Ντούσκου Ἰρίς. Ἀρχαιολόγος - Παλαιοεθνοβοτανολόγος: Σαρπᾶκη Ἀνάγη. Ἀρχιτέκτονες: Παλυβοῦ Καλλιρρόη. Ζωγράφος: Λινάρδου Ὑβόννη. Συντηρητὲς τοιχογραφιῶν: Βούλγαρη Σοφία, Ἀγγελίδης Σταῦρος, Γέροντας Ἀρης, Δρίτσας Παναγιώτης, Νουκίης Γεώργιος, Στρατσιάνη Μαρίνα, Στρατσιάνης Ἀνδρέας. Συντηρητὴς κεραμικῆς: Ἀλεφραγκῆς Λουκάς. Εἰκοσάδα περίπου φοιτητῶν Ἀρχαιολογίας.

1. Βλ. ΝΤΟΥΜΑΣ ΧΡ., ΠΑΕ 1979, 267.

2. ΝΤΟΥΜΑΣ ΧΡ., ΠΑΕ 1980, 290 εἰκ. 1.

3. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ Σ., Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (Ἀθῆναι 1974) 16, πίν. 36β καὶ 37α - β. ΝΤΟΥΜΑΣ ΧΡ., ΠΑΕ 1978, 220.

σημανθεῖ τὰ λείψανα ψάθας ποὺ κάλυπταν τὴ ράχη του. Μέσα στὸ ἐρμάρι, ἀλλὰ ἀρκετὰ ψηλὰ ἀπὸ τὸ δάπεδο, βρέθηκαν ὀρισμένα ἀγγεῖα προδίδοντας τὴν ἀρχικὴ τους θέση πιθανῶς πάνω σὲ ράφι. Βέβαιη εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ραφιοῦ στὸ ἀνατολικὸ ἐρμάρι, ὅπου ἡ προσεκτικὴ ἀνασκαφὴ ἀπὸ τὸν ἀκρωτηριανὸ τεχνίτη τῆς ἀνασκαφῆς Νικόλα Σιγάλα, ἀποκάλυψε τὰ λείψανά του. Τὸ ράφι αὐτό, κατασκευασμένο ἀπὸ κλαδιὰ καθὼς μαρτυροῦν τὰ σχετικὰ λείψανα, ἦταν κατὰμεστο ἀπὸ ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα καταπλακώθηκαν κάτω ἀπὸ τὴ βαριὰ στέγη ὅταν αὐτὴ κατέρρευσε (πίν. 166α). Ἀπὸ τὸ βάρος τῆς στέγης — πάχους περίπου 30 ἑκατοστῶν — τὸ ράφι ὑποχώρησε καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρίσκονταν πάνω σ' αὐτὸ κατρακύλισαν στὸ διάδρομο μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἐρμάρι. Αὐτὸ τουλάχιστον προδίδει ἡ φορὰ μὲ τὴν ὁποία σκόρπισαν τὰ ἀγγεῖα ἀπὸ τὸ ράφι (πίν. 166β). Κάτω ἀπὸ τὸ ράφι βρέθηκε μεγάλῃ ποσότητι καθαρῆς ἐλαφροπέτρας (πίν. 167α), γεγονὸς ποὺ προδίδει τὴν παρουσία ἀνοιγμάτος στὸν μὴ σῶζόμενο σήμερα ἐκεῖ βόρειο τοῖχο τοῦ ὀρόφου. Τὴ θέση τοῦ παραθύρου μποροῦμε νὰ τὴν ἐντοπίσουμε σχεδὸν μὲ ἀκρίβεια μπροστὰ στὸ ἀνατολικὸ ἐρμάρι, ὅπου σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο βρέθηκε κατὰ χώραν ὀρογώνια πελεκητὴ πέτρα διαστάσεων 39×68 ἐκ. Ἡ πέτρα αὐτή, ἀπὸ λευκὴ τόφφο, ἔχει ἔντονα τὰ ἔχνη φθορᾶς κατὰ τὰ $3/4$ τῆς ἄνω ἐπιφανείας της, ὅμοια μὲ τὰ ἔχνη φθορᾶς ποὺ παρατηρεῖται σὲ θρανία ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό. Φαίνεται πὼς ἓνα μικρὸ θρανίον, ποὺ τὸ ἀποτελοῦσε ἡ παραπάνω πέτρα, βρισκόταν ἀκριβῶς κάτω ἀπὸ τὸ παρὰθυρο καὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἐρμάρι τοῦ χώρου 7 (πίν. 166β, 167α).

Ἡ ἀνάγκη νὰ ὑποστηλωθεῖ τὸ τμήμα τῆς στέγης ποὺ εἶχε καταπλακώσῃ τὰ ἐρμάρια, ἀλλὰ καὶ νὰ στερεωθοῦν μὲ ἐποξικὴ ρητίνη οἱ πηλὸτοιχοι τῶν ἐρμαρίων πάχους περίπου 10 ἐκ. καὶ τὰ λείψανα τοῦ ραφιοῦ, δὲν ἐπέτρεψε τὴν ὀλοκλήρωσιν τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἐρμαρίου ὡς τὸ δάπεδο. Αὐτὴ, καθὼς καὶ ἡ ἔρευνα στὸν ἀντίστοιχο χώρῳ τοῦ ἰσογείου, ἐφόσον στατικοὶ λόγοι τὸ ἐπιτρέψουν, θὰ ἐπιδιωχθεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν μέσα στὰ ἐρμάρια καὶ ποὺ ὑπολογίζεται σὲ ἀριθμὸ νὰ ὑπερβαίνουν τὰ διακόσια. Κυριότερα σχήματα ἀγγείων εἶναι: κωνικὰ ρυτὰ μὲ διακόσμηση χελωνίου σὲ ζῶνες· κυλινδρικὰ ἀνθοδοχεῖα (γλάστρες) μὲ ὅπῃ στὸν πυθμένα καὶ μὲ φυτικὴ διακόσμηση ἀπὸ καλαμοειδῆ στὴ μιὰ πλευρὰ καὶ κλαδιὰ μυρτιάς στὴν ἄλλῃ· μικροὺς ἀριθμὸς μαστοπρόχων καὶ μόνωτα κύπελλα μὲ γραπτὴ φυτικὴ ἢ γραμμικὴ διακόσμηση. Ἰδιαιτέρα μεγάλος εἶναι ὁ ἀριθμὸς — ἄνω τῶν εἴκοσι — τῶν καρποδοχείων ποὺ κοσμοῦνται ἐσωτερικὰ μὲ καλαμοειδῆ (πίν. 167β). Τέσσερις «κυκλαδικοὶ» σκύφοι μὲ μαῦρην στιλπνὴ ἐπιφάνεια συναρμολογήθηκαν ἀπὸ πλῆθος ὀστράκων καὶ ἀπαντοῦν γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀνασκαφὴ (πίν. 166β, 167β). Ὅστρακα ἀπὸ ὅμοια σκευὴ εἶχαν κατὰ καιροὺς βρεθεῖ σποραδικὰ καὶ προέρχονταν ἀπὸ ἀρχαιότερα στρώματα. Γι' αὐτὸ ἡ παρουσία ὀλόκληρων ἀγγείων τοῦ τύπου αὐτοῦ στὸν ὄροφον τῆς Δυτικῆς Οἰκίας ξενίζει. Τέλος μέσα στὰ ἐρμάρια βρέ-

θηκαν και άλλα σκεύη καθημερινής χρήσης αλλά σε μικρές ποσότητες. 'Ανάμεσα στα τελευταία ξεχωρίζουν οι τριποδικές χύτρες και οι αμφορείς με ελλειπτικό στόμιο.

Στην **Εσση 3** οι έργασίες περιορίστηκαν στην προσπάθεια να στερεωθεί και να αναστηλωθεί το πολυθύρο που συνέδεε τους χώρους 3 και 4 (πίν. 168α, 168β), καθώς επίσης να αποκατασταθεί το ανατολικό παράθυρο του χώρου 3¹.

'Ακολουθώντας την τακτική που έχει ήδη παγιωθεί στις ανασκαφές του 'Ακρωτηριού ή αναστήλωση του παραπάνω πολυθύρου ακολούθησε τις εξής φάσεις: α) έρευνα για τόν έντοπισμό των λίθινων βάσεων, όπου πατούσαν οι παραστάδες του πολυθύρου· β) ανίχνευση, έντοπισμός και καθαρισμός των αποτυπωμάτων που έχουν αφήσει μέσα στο ήφαιστειακό ύλικό οι ξυλοκατασκευές και γ) συμπλήρωση με όπλισμένο σκυρόδεμα των αποτυπωμάτων αυτών ακολουθώντας τις παραμορφώσεις που είχαν ύποστει οι ξυλοκατασκευές εξαιτίας της καταστοφής. Με τη διαδικασία αυτή αναστηλώθηκαν τα δύο ανατολικότερα ανοίγματα του πολυθύρου.

'Η σημερινή κατάσταση στον ανατολικό τοίχο του χώρου 3 (τοίχος μεταξύ δωμ. 1 και 3) παρουσιάζει δίλοβο παράθυρο², χωρίς να είναι απόλυτα βέβαιη ή ύπαρξή του. Κατά την ανασκαφή του από τόν Μαρινάτο είχε γίνει άρκετη χρήσητσιμέντου όταν αναστήλωσαν την εξωτερική του μόνο πλευρά κλείνοντας συγχρόνως τόν νότιο τμήμα του παραθύρου με πέτρες και λάσπη. Κατά τόν καθαρισμό της έσωτερικής πλευράς του παραθύρου αποκαλύφθηκε τόν κονίαμα που κάλυπτε τή νότια παραστάδα του νότιου τμήματος επιβεβαιώνοντας έτσι τήν ύπαρξη του παραθύρου. Κατά τις έφετινές έργασίες αποκαταστάθηκε τόν άνωφλι του παραθύρου κατά τήν έσωτερική πλευρά του χώρου.

Στα έργαστήρια της ανασκαφής άρχισε ό καθαρισμός και ή συντήρηση των τοιχογραφιών που βρέθηκαν κατά τόν 1981 στό χώρο δυτικά από τή «Δεξαμενή καθαρωών» της Εσσης 3 (πίν. 169). Τέσσερις μορφές νέων άνδρων εικονίζονται σε ποικίλες στάσεις. 'Ενας νέος κρατεί μεγάλο κλειστό άγγείο χρώματος καστανού· άλλος κρατεί άνοιχτό σκεύος (φιάλη) κίτρινου χρώματος. 'Η τρίτη μορφή εικονίζεται να κρατεί πολύχρωμη πλατιά ταινία. 'Ο τέταρτος νέος, πολύ μικρότερων διαστάσεων από τούς άλλους, άσφαλώς κρατεί κι αυτός κάτι που όμως τώρα είναι εξίτηλο και δέν διακρίνεται. Είναι άξιο προσοχής τόν γεγονός ότι ή τελευταία αυτή μορφή αποδίδεται με πορτοκαλί χρώμα, ενώ για τις υπόλοιπες τρεις έχει χρησιμοποιηθεί τόν παραδοσιακό για άνδρικές μορφές καστανό χρώμα. Σε όλες τις μορφές παρατηρείται σημαντική φθορά της τοιχογραφίας που περιλαμβάνει τά κατώτερα τμήματα των ποδιών. 'Από

1. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ Σ., 'Ανασκαφαι Θήρας VII ('Αθήναι 1976) 24. ΝΤΟΥΜΑΣ ΧΡ., ΠΑΕ 1979, 262, εικ. 2.

2. ΜΑΡΙΝΑΤΟΣ Σ., δ.π. παρένθ. πίν. Β'.

τὰ τμήματα αὐτὰ λείπουν κομμάτια ποὺ προφανῶς βρίσκονται μέσα στὸ χῶρο ποὺ παραμένει ἄσκαφος ἐξαιτίας τῶν παρακειμένων πολυθύρων, τῶν ὁποίων ἡ ἀναστήλωση πρέπει νὰ προηγηθεῖ.

Μὲ τὸ συνήθη βραδύ ρυθμὸ συνεχίστηκε ἡ συντήρηση τῶν τοιχογραφιῶν στὰ ἐργαστήρια τῆς Διεύθυνσης Συντηρήσεως στὴν Ἀθήνα λόγῳ ἀνεπαρκείας τῶν διατιθέμενων χώρων. Πάντως ὁλοκληρώθηκε ἡ συγκόλληση, ἡ τοποθέτηση σὲ μόνιμο μεταλλικὸ πλαίσιο καὶ ὁ καθαρισμὸς τῆς τοιχογραφίας τοῦ ἰσογείου βόρειου τοίχου ἀπὸ τὴ «Δεξαμενὴ Καθαρμῶν» τῆς Ξεστῆς 3.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

Με δαπάνην τῆς 'Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας συνεχίσθη καὶ κατὰ τὸ 1982 ἡ ἀνασκαφὴ εἰς τὰ νεκροταφεῖα τῆς ἀρχαίας Θήρας. Ἐφέτος εἰργάσθημεν ἐπὶ 9 ἡμέρας, ἀπὸ 7 ἕως 15 Δεκεμβρίου. Πολύτιμον βοήθειαν προσέφερεν ὁ ἐπιμελητὴς ἀρχαιοτήτων κ. Χ. Σιγάλας καὶ ἡ συνεργασία τῆς ἀρχαιολόγου κ. 'Αθ. Μαλαγαρδῆ.

Εἰς τὴν βορειοανατολικὴν Σελλάδα ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἶχε περιορισθῇ μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τοῦ δευτέρου σκέλους τῆς ἀρχαίας λιθοστρώτου ὁδοῦ¹. Μικρὰς ἐκτάσεως σκαφὴ εἰς τὸ πρηνὲς παρὰ τὸ πρῶτον σκέλος τῆς ὁδοῦ ἀπεκάλυψε τρεῖς ταφάς καύσεως (πίν. 170α - β). Τὰ τεφροδόχα ἀγγεῖα, δύο ὀξυπύθμενοι ἀμφορεῖς καὶ μελαμβραφεῖς σταμνοειδὲς ἀγγεῖον τοποθετημένα ὀρθία ἢ εἰς ὀριζοντίαν θέσιν, εἶχον στερεωθῇ ἐξωτερικὰ διὰ μικρῶν λίθων, ὅπως ἦτο ἡ γενικὴ συνήθεια. Τὸ τελευταῖον αὐτὸ μελαμβραφεῖς ἀγγεῖον ἔφερεν εἰς τὸν ὄμον ἐγχάρακτον ἐπιγραφὴν, τὸ ὄνομα τοῦ νεκροῦ: *BATTIDAS*.

Εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν Σελλάδα συνεπληρώθη ὁ καθαρισμὸς τοῦ χώρου, τὸν ὁποῖον κατελάμβανον τὰ λείψανα κατεστραμμένου θαλαμωτοῦ τάφου (ΠΑΕ 1976 Β, 333). Οἱ τοῖχοι ἦσαν κατεσκευασμένοι ἐκ μεγάλων σχετικῶς λίθων. Τὴν ἐσωτερικὴν πλευρὰν τοῦ θαλάμου ἀπετέλει ἐν μέρει τὸ φυσικὸν σχιστολιθικὸν πέτρωμα. Ὁ θάλαμος εἶχε πλάτος 2.60 μ. καὶ μῆκος, ὅπως δείχνουν τὰ σωζόμενα ὑπολείμματα τῶν τοίχων, 3.40 μ. τοῦλάχιστον. Ἡ εἴσοδος δὲν ἦτο εἰς τὴν ἐξωτερικὴν, πρὸς τὴν κατωφέρειαν πλευρὰν, ἀλλὰ εἰς μίαν τῶν πλαγίων πλευρῶν, κατὰ μῆκος τῆς ὁποίας βαίνει διάδρομος, πλάτους 2.30 μ. Τὸ ἄνοιγμα τῆς εἰσόδου εἶχε πλάτος 0.70 μ., μεγάλη ἀκανόνιστος πλάξ, μήκους 1.30 μ., πλάτους 0.44 μ. καὶ πάχους 0.10 μ., ἡ ὁποία εὐρέθῃ ἐκεῖ πλησίον, εἶχε χρησιμοποιοῦνθῇ πιθανῶς ὡς ὑπέρθυρον. Ἐντὸς τοῦ χώρου τοῦ θαλάμου, ὅταν θὰ εἶχε καταρρεῦσει, τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν κατεσκευάσθη κιβωτιόσχημος τάφος (μῆκος ἔχει 2.05 μ. καὶ πλάτος 0.45 μ.), τοῦ ὁποίου τὰς πλευρὰς ἐσχμάτιζον τοιχάρια ἐξ ἀργῶν λίθων ὕψους 0.25 μ. Σύρριζα πρὸς τὸ τοιχάριον τῆς ἐξωτερικῆς μακρᾶς πλευρᾶς εὐρέθῃ γεωμετρικὴ ὑδρία (πίν. 171α). Κατὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ ὑπολοίπου χώρου περισυνελέγησαν μαζὶ μετὰ ἄλλα ὅστρακα

1. Βλ. ΠΑΕ 1977, 400.

ἀγγείων τεμάχια λιθίνης λάρνακος, τρεῖς χαλκαῖ περόναι καὶ τρεῖς πρωτοκορινθιακοὶ ἀρύβαλλοι (πίν. 172γ).

Ψηφλότερα, εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν Σελλάδα πάντοτε, ὠλοκληρώθη ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ὑπολειπομένου τμήματος τοῦ βορείου τομέως, εἰς τὸν ὅποιον μεταξὺ τῶν ἀρχαϊκῶν ταφῶν, εἶχον ἀνοιγῆ ρωμαϊκοὶ τάφοι, εἰς μερικὰς περιπτώσεις μάλιστα ἐντὸς τῶν λάκκων τῶν ἀρχαϊκῶν πυρῶν¹. Ἀπεκαλύφθησαν συνολικὰ 12 ρωμαϊκοὶ τάφοι. Ἐκτὸς ἀπὸ μίαν περίπτωσιν ὁ νεκρὸς εἶχε ταφῆ μὲ τὴν κεφαλὴν πρὸς Α. Οἱ περισσότεροι τῶν τάφων ἦσαν χωρὶς κτερίσματα. Μόνον εἰς δύο τάφους εὐρέθησαν ὑάλινα ἀγγεῖα (πίν. 172α)· εἰς τρίτον τάφον τὰ κτερίσματα ἦσαν περισσότερα, πηλινὴ πρόχους, χαλκοῦν κάτοπτρον, μικρὸν περίαπτον ἀπὸ ὑαλόμαζαν εἰς σχῆμα ἀνθρωπίνης κεφαλῆς καὶ δακτυλίδιους φέρων παράστασιν πτηνοῦ. Εἰς τὸν χώρον αὐτὸν ἀπεκαλύφθη καὶ μία κατασκευή, εἶδος μικρᾶς, χαμηλῆς ἐξέδρας εἰς σχῆμα πῆ. Τὴν ἐσωτερικὴν, πρὸς τὴν ἀνωφέρειαν πλευρὰν ἀποτελεῖ σειρὰ λίθων μήκους 2.68 μ. καὶ ὕψους 0.29 μ. περίπου, μεταξὺ τῶν ὁποίων εἰς δευτέραν χρῆσιν κυβόλιθος ἐξ ἐρυθροῦ πώρου, τὴν δυτικὴν πλευρὰν ἀποτελεῖ τοιχάριον ἐκ μεγάλων λίθων μήκους 0.87 μ. καὶ ὕψους 0.45 μ. καὶ τὴν ἀνατολικὴν, εἰς δευτέραν ἐπίσης χρῆσιν τράπεζα ἐκ λάβας φέρουσα τὴν ἀρχαϊκὴν ἐπιγραφὴν ΚΑΛΛΙΑΝΑΚΣ (πίν. 171β). Τέσσαρες ταφικαὶ πυραῖ, αἱ ὁποῖαι ἐκαθαρίσθησαν ἐφέτος εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τοῦ βορείου τομέως, ἔδωσαν τὰ συνήθη εὐρήματα, μίαν ἰωνικὴν κύλικα καὶ περισσότερα κορινθιακὰ ἀγγεῖα (πίν. 172β). Εἰς τὴν ἰδίαν ὅμως περιοχὴν ἀπεκαλύφθη καὶ μία πέμπτη πυρὰ μὲ ἀπροσδόκητα εὐρήματα. Καθὼς ἤρχισεν ὁ καθαρισμός, εἰς τὸ ἀνώτερον στῶμα τοῦ λάκκου τῆς πυρᾶς ἀνεφάνησαν πέντε ἰδιόμορφα κυλινδρικὰ ἀγγεῖα (πίν. 173α) καὶ ἀμέσως κατόπιν τὸ περιχέλωμα πηλίνης λάρνακος, ὅπως ἐνομίσθη ἀρχικῶς. Ἀλλὰ καθὼς ἐπροχώρησεν ὁ καθαρισμός, ἐφάνη ὅτι ἐπρόκειτο διὰ πῆλινον ὁμοίωμα οἰκίας, τὸ ὅποιον εἶχε τοποθετηθῆ ἐπάνω εἰς τὸ στῶμα τῆς πυρᾶς καὶ περιεῖχε πλῆθος μικρῶν ἀγγείων συσσωρευμένων εἰς τὸ ἐσωτερικόν. Ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς των ἀνέρχεται εἰς 98. Τὰ περισσότερα ἦσαν ἐγχώρια θηραϊκά, ἀλλ' ὑπῆρχαν καὶ ἀρκετὰ κορινθιακά. Τὰ σχήματα ἦσαν διαφόρων τύπων ἀμφορεῖς (πίν. 173β, 174α), λέβητες (πίν. 174β), κοτύλαι, οἰνοχοαί, κλπ. Εὐρέθησαν ἐπίσης δύο λύχνοι, μικρὸν πῆλινον γοργόνειον, εἰδώλιον γυναικεῖας μορφῆς (πίν. 174γ), ἀργυροῦς ἀρύβαλλος, δακτύλιοι καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα. Ὁ λάκκος τῆς πυρᾶς εἶχε βάθος 0.90 μ. καὶ πλάτος 0.80 μ. Τὰ τοιχώματα ἦσαν ἐπενδεδυμένα διὰ τοιχαρίων ἐκ μικρῶν λίθων, πάχους 0.20 - 0.25 μ. Τὸ μῆκος τοῦ λάκκου παραμένει ἀκαθόριστον, διότι τὸ τοιχάριον τῆς βορείας μακρᾶς πλευρᾶς ἔχει μῆκος 1.85 μ., ἀλλὰ τὸ ἀνοιγμα τοῦ λάκκου εἰς ἀπόστασιν 1.15 μ. ἀπὸ τὸ τοιχάριον τῆς ἀνατολικῆς στενῆς πλευρᾶς κλείεται

1. Πρβ. ΠΑΕ 1978, 230.

ἀπὸ μεγάλους σχετικῶς λίθους ἀτάκτως τοποθετημένους. Φαίνεται ὅτι τὸ δυτικὸν τμήμα τῆς πυρᾶς ἔχει καταστραφῇ ἀπὸ μεταγενέστερον ρωμαϊκὸν τάφον. Τὸ πᾶχος τοῦ στρώματος τῆς πυρᾶς ἦτο 0.20 μ.

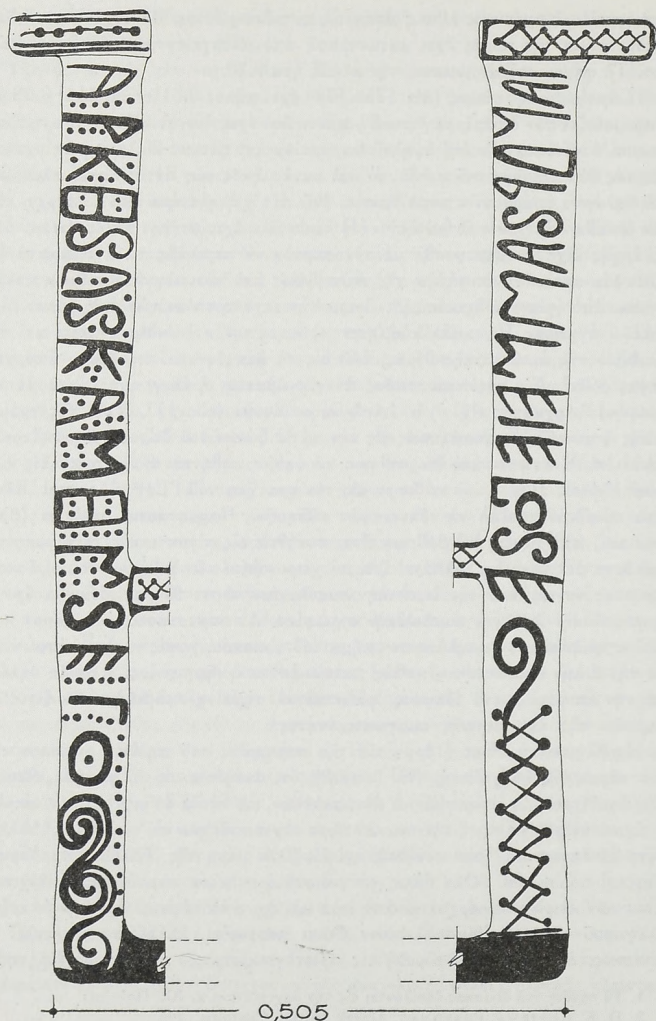
Τὸ ὁμοίωμα τῆς οἰκίας (πίν. 175 - 178) ἔχει μῆκος 0.61 μ. καὶ ὕψος 0.38 μ. Παρουσιάζει τὸν διμερῆ μεγαροειδῆ τύπον καὶ ἔχει δύο κίονας εἰς τὸν πρόδομον, οἱ ὅποιοι πατοῦν ἐπὶ ὑψηλοῦ θωρακείου καὶ φέρουν αἰολικὰ κιονόκρανα. Εἰς τὰς δύο πλευρὰς τοῦ προδόμου καὶ κατὰ μῆκος τῶν ἀντιστοίχων πλευρῶν τοῦ θαλάμου ὑπάρχουν κτιστὰ θρανία, ἐνῶ μία χαμηλότερα κλίνη ὑπάρχει εἰς τὸν ὀπίσθιον τοῖχον τοῦ θαλάμου. Ἡ οἰκία δὲν ἔχει στέγην καὶ φαίνεται ὅτι ἐξ ἀρχῆς εἶχε κατασκευασθῇ μὲ τὸν σκοπὸν νὰ περιλάβῃ τὰ κτερίσματα ἐν εἰδὲι λάρνακος. Ἡ ἐπιφάνεια τῆς προσόψεως καὶ τῶν πλαγίων τοίχων καλύπτεται ἀπὸ γραπτὴν διακόσμησιν κατὰ τὴν τεχνοτροπίαν τῶν συγχρόνων θηραϊκῶν ἀγγείων. Πλουσίαν κόσμησιν μὲ κυμάτιον καὶ ἀνθέμια φέρει καὶ τὸ πλαίσιον τῆς ἐπιβλητικῆς θύρας, ἐνῶ εἰς τὸ δάπεδον τοῦ προδόμου ὑπάρχει μέγας ρόδαξ. Εἰς τὰς παραστάδας ἀναγινώσκεται ἡ ἐπιγραφή (κατὰ μεταγραφὴν) 'Αρχιδίκας εἰμί ἐγὼ - 'Ανδρίας μὲ ἐποίη (εἰκ. 1)¹. Πλὴν τῆς γραμμικῆς ἢ φυτικῆς διακοσμῆσεως εἰς τὴν κάτω ζώνην τοῦ δεξιοῦ τοίχου εἰκονίζονται σειρὰ πτηνῶν καὶ δύο πίθηκοι, οἱ ὅποιοι κάθηνται ἀντιμέτωποι εἰς κυβικὰ ἐδῶλια. Παρόμοιον κάθισμα εἰς τὸν κρατῆρα τοῦ Ἐργοτίμου καὶ Κλιτίου συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν (αῦκος). Παραστάσεις πιθήκων (βαβουίνων) καθημένων ἐπὶ βάθρων εἶναι συνήθεις εἰς αἰγυπτιακὰς τοιχογραφίας καὶ ἔργα μικροτεχνίας, ἀλλὰ αἱ ζωγραφὰ χειρονομίαι τῶν πιθήκων τοῦ οἰκίσκου ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὴν ἱερατικὴν τυπολογίαν, ὥστε δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν θρησκευτικὴν ἢ ἄλλην συμβολικὴν σημασίαν. Αἱ παραστάσεις τῶν ζώων καὶ τῶν πτηνῶν εἰς τὸ χαμηλότερον τμήμα τοῦ οἰκίσκου, χωρὶς νὰ ἐναλλάσσωνται μὲ τὴν ἄλλην διακόσμησιν, καθὼς πατοῦν ἐπὶ μελανῆς ταινίας, ἡ ὁποία δηλώνει τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, φαίνεται νὰ σημαίνῃ προβολὴν τῶν ζωικῶν μορφῶν τῆς καθημερινῆς πραγματικότητος.

Προβληματικὴ εἶναι ἡ ἐρμηνεία τῆς παρουσίας τοῦ πηλίνου οἰκίσκου εἰς τὸν τάφον τῆς Ἀρχιδίκας. Νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἀνάγεται εἰς τὸ γενικὸν ἔθιμον τῆς ἀποθέσεως ὡς κτερισμάτων ἀντικειμένων, τὰ ὅποια ἀνῆκον εἰς τὸν νεκρὸν ἢ εἶχον συνδεθῇ μὲ τὴν ζωὴν του καὶ τῶρα τὸν συνοδεύουν εἰς τὸν τάφον;² Ἀλλὰ τότε θὰ ἔπρεπε νὰ ἦσαν συνήθεις καὶ εἰς ἄλλα μέρη τῆς Ἑλλάδος παρόμοιαι ταφικαὶ προσφοραί. Ὅλα ὅμως τὰ γνωστὰ ἕως τῶρα παραδείγματα ἀρχιτεκτονικῶν κτιρίων προέρχονται ἀπὸ ἱερὰ καὶ ὄχι ἀπὸ τάφους. Διὰ τὴν ὑπαρξὶν ἑλληνικοῦ ταφικοῦ ἐθίμου λείπουν ἄλλαι μαρτυρίαι. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ὁ οἰκίσκος, ὁ ὁποῖος ἔχει εὐρεθῇ εἰς πρωτογεωμετρικὸν τάφον τῆς Κρήτης³.

1. Τὰ σχέδια τοῦ οἰκίσκου ὀφείλονται εἰς τὴν ἀρχιτέκτονα κ. Κλ. Παλυβοῦ.

2. D. K. KURTZ - J. BOARDMAN, *Greek Burial Customs*, 206.

3. R. W. HUTCHINSON, *BSA* 49, 1954, 220.

Εἰκ. 1. Ἐπιγραφὰι πηλίνου οἰκίσκου.

Ἀκριβῶς διὰ τὴν περίπτωσιν αὐτὴν ἀπὸ τὸν J. Boardman¹ ἔχει διατυπωθῇ ἡ ἄποψις ὅτι πρόκειται περὶ ξένης ἐπιδράσεως καὶ ὅτι ὁ τάφος ἀνήκεν εἰς μέτοικον ἀπὸ τὴν Ἀνατολήν. Ἡ Ἀρχιδίκα βέβαια δὲν ἦτο ξένη², ἀλλὰ μὲ τὸν ἀποικισμὸν τῆς Κυρήνης ἀπὸ τὴν Θήραν ἤλθον οἱ κάτοικοι εἰς ἐπαφὴν μὲ ἓνα κόσμον, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἦτο δυνατόν νὰ φθάσῃ εἰς τὴν νῆσον καὶ ἡ ἐπίδρασις ἐνὸς αἰγυπτιακοῦ ταφικοῦ ἐθίμου. Εἰς τὸ ἐξωτικὸν περιβάλλον τῆς Ἀφρικῆς ὁδηγεῖ καὶ ἡ παράστασις τῶν πιθήκων. Εἰς τὸ Μουσεῖον τῆς Θήρας ὑπάρχει τὸ ἀπότμημα καὶ ἐνὸς ἄλλου πηλίνου οἰκίσκου, τὸ ὁποῖον προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὴν παλαιὰν ἀνασκαφὴν, καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν Σελλάδα ἔχουν εὑρεθῇ καὶ ἄλλα τεμάχια, τὰ ὁποῖα εἶναι δυνατόν νὰ ἀποδώσωμεν τώρα εἰς παρόμοια παραδείγματα. Πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ξένη ἐπίδρασις εἶχεν εὐρυτέραν διάδοσιν καὶ δὲν περιορίζεται εἰς μίαν μόνον ἀτομικὴν περίπτωσιν.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Σ. ΖΑΦΕΙΡΟΠΟΥΛΟΣ

1. BSA 62, 1967, 66 - 7.

2. Τὸ ἴδιον ὄνομα εἶχε διάσημος ἐταῖρα εἰς τὴν Αἴγυπτον (ΗΡΟΔ. II, 135).

32. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΙΝΩΑΣ ΑΜΟΡΓΟΥ

(Παρένθ. πίν. Η' - Θ' και πίν. 179 - 201)

Ἡ ἀνασκαφή και οἱ ἐπιφανειακές ἐρευνες¹ στὴ Μινώα Ἀμοργοῦ συνεχίστηκαν και κατὰ τὸ 1982, μὲ οἰκονομική ἐνίσχυση τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Κατὰ τὴν ἐφετινὴ, δεύτερη ἀνασκαφικὴ περίοδο, διενεργήσαμε ἀνασκαφή² σὲ δύο τομεῖς: 1) νότια ἀπὸ τὸν ναὸ και 2) στὸ χῶρο ΒΔ ἀπὸ τὸν ναὸ και τὸ κτίσμα Δ1 (βλ. τοπογραφικὸ παρένθ. πίν. Η').

1. ΝΟΤΙΑ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΝΑΟ
(τομὴ Ν - ν1)

Ἡ ἐρευνα στὸ χῶρο νότια ἀπὸ τὸν ναὸ συνεχίστηκε μὲ δύο τομεῖς Ν - ν1 και Ν - ν2. Ἡ τομὴ Ν - ν1 (πίν. 179α) παράλληλη πρὸς τὴν εὐθυνηρία τοῦ ναοῦ, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ³, ἔδειξε ὅτι και ἐδῶ⁴ τὰ χῶματα ἦταν σκαμμένα και διαταραγμένα ἕως τὸ φυσικὸ βράχο, τὸν σκληρὸ σχιστόλιθο, σὲ βάθος $\pm 1.30 - 1.50$ μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ χωραφιοῦ⁵. Ἄν και ἐρευνοῦμε σὲ χῶματα ποὺ κατὰ τὸ μεγάλυ-

1. Γιὰ τὴν ἐξερεύνηση τῆς περιφέρειας τῆς Μινώας βλ. Ἔργον 1982, 48 και παρακ. σελ. 304.

2. Στοὺς ιδιοκτῆτες τῶν χωραφίων ποὺ γίνεται ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα, κ. Σοφία Ν. Νομικοῦ, Κωνσταντῖνο Νικ. Νομικὸ και Μαρία και Εὐάγγελο Θεολογίτη ἐκφράζομε ἰδιαιτερές εὐχαριστίες. Ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ και ὁμάδα φοιτητῶν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ τμήματος τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων ἐργάστηκαν κάτω ἀπὸ ἰδιαιτέρα σκληρὲς συνθῆκες. Πολύτιμη ἦταν ἡ βοήθεια τῆς Βασιλικῆς Παππά, τοῦ Δημ. Κοκκῶνη, τοῦ Ἰωάν. Πετρόχειλου, τοῦ Κωνσταντίνου Ρακατσάνη και τῆς Καλ. Γαβαλᾶ-Σαρπάκη. Τὰ σχέδια ἔγιναν ἀπὸ τὸν Ἰωάν. Διαμαντόπουλο, σχεδιαστὴ τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων. Γιὰ τὴν ἐκπόνηση τοῦ τοπογραφικοῦ πρόσφερε και πάλι τίς ὑπηρεσίες του ὁ ἀμοργιανὸς τοπογράφος Ἰωάννης Λεμονῆς. Οἱ φωτογραφίες τοῦ χώρου και τῶν εὐρημάτων ὀφείλονται σὲ φοιτητὴ Πέτρο Σαμσάρη και στὸν Ἰωάν. Ἐμ. Δεσποτίδη, μαθητὴ Γυμνασίου. Πολύπλευρη ἦταν ἡ βοήθεια τοῦ φύλακα τῶν ἀρχαιοτήτων Σίμου Γιαννακοῦ. Ὅλους τοὺς εὐχαριστῶ θερμά.

3. Τὸ ἀρχικὸ μῆκος τῆς τομῆς ἀπὸ Α - Δ ἦταν 9.80 μ., ἀπὸ Β-Ν 3.40, σὲ ἀπόσταση ± 1.25 μ. ἀπὸ τὴν εὐθυνηρία τοῦ ναοῦ.

4. Βλ. ΠΑΕ 1981, 310.

5. Τὸ πάχος τοῦ στρώματος τῶν ξανασκαμμένων χωμάτων χωρὶς τὸ καλλιεργημένο (humus) εἶναι ἄνισο και κυμαίνεται ἀπὸ 1.30 - 1.70 μ. λόγω τῆς κατωφέρειας τῆς πλαγιάς τοῦ λόφου. Οἱ μετρήσεις γίνονται ἀπὸ τὸ σταθερὸ τοπογραφικὸ σημεῖο Σ1, δυτικὰ ἀπὸ τὸν ναὸ και νότια ἀπὸ τὸ κτίσμα Δ1 (βλ. τοπογραφικὸ παρένθ. πίν. Η').

τερο μέρος τους προέρχονται από τὰ «μπάζα» τῆς εὐρηματοθηρικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ G. Deschamps, τὰ εὐρήματα ἦταν πολλά καὶ σημαντικά γιὰ τὴν ἱστορία τῆς ἀρχαίας πόλεως τῆς Μινώας καὶ γενικότερα τῆς κατοίκησης τοῦ χώρου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρομε ὅτι στὴν τομὴ N-ν2 βρέθηκαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀμέτρητα κομμάτια ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα ἄβαφα χρηστικά ἀγγεῖα — κυρίως ἀπὸ πῖθους καὶ ἀμφορεῖς — ὅστρακα ἀπὸ πρωτοκυκλαδικὰ, ὑπο-πρωτογεωμετρικά¹, γεωμετρικά (εἰκ. 1α), ὑστεροκλασικά, κυρίως μελαμβαφῆ ἀττικοῦ ἐργαστηρίου, ἐλληνιστικά τοῦ λεγόμενου μεγαρικοῦ τύπου, «σάμια» καὶ «περγαμηνά», καθὼς καὶ θραύσματα ἀπὸ λύχνους διαφόρων ἐποχῶν, ἀπὸ τὴν κλασικὴ περίοδο ὡς τὴν ὑστερὴ ἀρχαιότητα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμικὴ συγκεντρώσαμε καὶ σημαντικὸ ἀριθμὸ ἀπὸ κατακομματιασμένα μαρμάρινα γλυπτὰ καὶ κονιάματα μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα σώζουν ἐπὶ χρίσμα καλῆς ποιότητος καθὼς καὶ θαλάσσια βότσαλα μὲ κονίαμα². Μεταξὺ τῶν μαρμάρινων θραυσμάτων ἦταν καὶ σπάραγμα λίθινης ἐπιγραφῆς³ (μέγ. μήκ. 0.20, πλ. 0.045 καὶ πᾶχ. 0.005 μ.). Σώζονται λείψανα τριῶν στίχων μὲ γράμματα ὕψ. 0.09 - 0.011 μὲ ἀκρέμονες:

Σ

H N

E

Θὰ πρέπει ὥστόσο νὰ σημειώσουμε πὼς παρόλο ποὺ στὸ συγκεκριμένο χῶρο ἐρευνοῦμε σὲ ξανασκαμμένα χρώματα, δὲν περιοριζόμαστε ἀπλῶς στὴ συγκέντρωση «εὐρημάτων», ὅσαν διέφυγαν τὴν προσοχὴ τῶν παλαιότερων ἀνασκαφῶν ἢ τὰ θεώρησαν «ἄχρηστα», «ἄνευ ἀξίας», ἀλλὰ καταβάλλομε προσπάθεια νὰ ταυτίσουμε, ἂν ὅχι μὲ ἀπόλυτὴ ἀκρίβεια, τουλάχιστον κατὰ προσέγγιση, τὶς θέσεις στὶς ὁποῖες ἔσκαψε ὁ Deschamps⁴. Παράλληλα προσπαθοῦμε νὰ ἐντοπίσουμε σημεῖα στὰ ὁποῖα τὰ χρώματα ἔμειναν «ἀπείραχτα»⁵ καὶ διέσωσαν

1. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. N. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery. A survey of ten local styles and their Chronology*. Methuen (London 1968) 330.

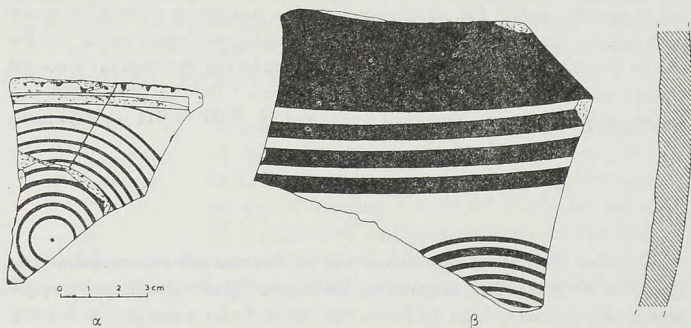
2. Τὰ βότσαλα αὐτὰ βρέθηκαν στὶς ἐπιχώσεις τοῦ χωραφιοῦ καὶ ἀσφαλῶς προέρχονται ἀπὸ τὸ ψηφοθέτημα τοῦ ναοῦ: βλ. ΠΑΕ 1981, 307, 312 πίν. 215.

3. Ἀριθμ. εὐρ. Μ. 82/E1.

4. Σχετικὰ μὲ τὸ πρόβλημα τῆς ταύτισης τῶν θέσεων αὐτῶν βλ. ΠΑΕ 1981, 306 - 307.

5. Ἀξίζει νὰ ἀναφέρομε σύντομα μερικὲς ἀπὸ τὶς πληροφορίες τοῦ ὑπέργηρου Ἰωάννη Μάρκου Δεσποτίδη ἀπὸ τὰ Μάρμαρα, τὴν πλησιέστερη στὴ Μινῶα συστάδα ἀγροκατοικιῶν, ὁ ὁποῖος μᾶς ἐπισκέφθηκε στὴν ἀνασκαφὴ καὶ μεταξὺ ἄλλων μᾶς βεβαίωσε πὼς «ἐδῶ (δ) ἐθ' βρετε τίποτι, μόνο θεμέλια κάτω-κάτω, γιατί τὰ χρώματα (δ) ἐν εἶναι ἀπείραχτα ἴσαμε (=ὡς) πρὶν ἀπὸ τοὺς πολέμους, συχνά, διάφοροι, ἀμοργιανοὶ καὶ ξένοι (=μὴ ἀμοργιανοί), κυρίως ὁ Ζοάννος, ἀνεμουδιοῦσαν (=ἔσκαβαν καὶ ἔφεραν τὰ κάτω χρώματα ἐπάνω) στὰ χωράφια τοῦ Μαργέττη (=σημερινὴ ἰδιοκτησία Ν. Νομικοῦ) γιὰ νὰ ἔβρουν ἀρχαῖα, ὅ,τι ἀπόμεινε ἀπὸ τὸν Γάλλο (=τὸν G. Deschamps) καὶ τὸν Παπᾶ Δημητράκη» (=ὁ γνωστός ἀπὸ τὰ ἀπόγραφα τῶν ἐπιγραφῶν Ἱερέας Δημήτριος Πράσινος: βλ. IG, XII, 7,1 κέ.

κάποιες στρωματογραφικὲς-χρονολογικὲς ἐνδείξεις. Ἔτσι, ἐρευνώντας στὴν τομὴ N-v1 παρατηρήσαμε πὺς κάτω ἀπὸ τὸ humus, ἄνισου πάχους $\pm 0.05 - 0.20$ μ., τὰ χρώματα εἶναι ἀνακατεμένα μὲ μικρὲς καὶ μεγάλες δουλεμένες¹ καὶ ἀδούλευτες πέτρες, τοποθετημένες ξεροτρόχαλα, πρόχειρα χτισμένες ἢ καὶ σὲ ἄμορφους σωρούς. Δὲν εἶναι βέβαια τυχαῖο ὅτι οἱ πέτρες αὐτὲς βρίσκονται πάντοτε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ θεμέλια ἀρχαίων τοίχων, ὅπως στὴν περίπτωση τῶν τοίχων α καὶ β², δυτικὰ ἀπὸ τὸ ναὸ (βλ. παρένθ. πίν. Η'). Ὅπως διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα — θραύσματα ἀπὸ μαρμάρινα γλυπτὰ καὶ κονιάματα καθὼς καὶ πάμπολλα ὄστρακα διαφόρων ἐποχῶν —

Εἰκ. 1. α - β. Ὅστρακα πρωτογεωμετρικά ἀπὸ τὶς τομὲς νότια ἀπὸ τὸν ναὸ (τομὲς N-v1 καὶ N-v2).

οἱ πέτρες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Deschamps, καὶ ὅπως φαίνεται οἱ ἰδιοκτῆτες τοῦ χωραφιοῦ, τὶς κάλυψαν πρόχειρα μὲ χρώματα τῆς ἀνασκαφῆς γιὰ νὰ ἐξοικονομήσουν σπόριμη γῆ. Κάτω ἀπὸ τὸ «στρώμα» αὐτὸ μὲ τὶς ἐπιχώσεις, τὰ «μπάζα» καὶ τὶς πέτρες τῆς γαλλικῆς ἀνασκαφῆς (πάχ. $\pm 0.70 - 0.80$ μ.) τὰ χρώματα εἶναι πῦθ σκληρά, τὰ μαρμάρινα θραύσματα καὶ τὰ κονιάματα λιγοστεύουν ἢ καὶ λείπουν τελείως, ὅπως π.χ. στὸ δυτικὸ μῆμα τοῦ τοίχου, δυτικὰ ἀπὸ τὸν ναὸ, σχεδὸν σύρριζα μὲ τὸν λαξευμένο φυσικὸ βράχο,

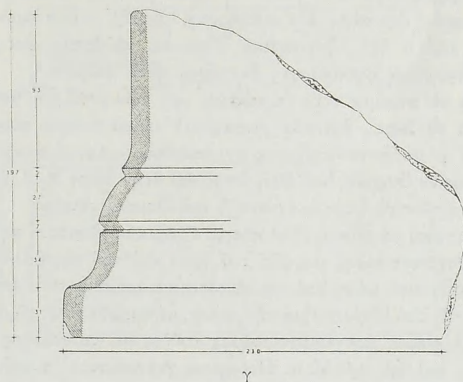
καὶ ἄλλοι· βλ. ἐπίσης G. DESCHAMPS, *La Grèce d'aujourd'hui* (Paris 1892) 192 κέ.) καὶ συνεχίζοντας τὴ διήγησή του τονίζει: «ἀλλὰ κ' ἐμεῖς ἐκτίσαμεν τὰ σπίτια μας (=στὰ Μάρμαρα) καὶ τοὺς σταύλους μας καὶ ἐστολίσσαμεν τὶς ἐκκλησὶές μας μὲ ἀρχαῖες πέτρες, μορφοδουλεμένες πού τὶς ἐμεταφέραμεν ἀπὸ τὴ Μοντυλιά».

1. Ὅλες οἱ δουλεμένες πέτρες μετὰ ἀπὸ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση *in situ*, συγκεντρώνονται μὲ ἐνδειξὴ τῆς θέσης πού βρέθηκαν.

2. ΠΑΕ 1981, 313 πίν. 212α.

ὁ ὁποῖος καὶ ἀποτελεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ, καθὼς καὶ στὴν ἀνατολικὴ παρεῖα τῆς τομῆς. Στὰ συγκεκριμένα σημεῖα τὸ στρώμα πάχ. 0.10 - 0.18 μ., ἐπάνω ἀπὸ τὸν φυσικὸ βράχο-«δάπεδο», ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπο-

Εἰκ. 1γ. Ἀπότμημα βάσης κίονος.

πελεκήματα σχιστολίθου («πασπάρου») καὶ ὄστρακα, τὰ περισσότερα μελαμβαφή καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων. Καὶ ἐδῶ, κυρίως στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς τομῆς μαρτυρεῖται θησαυροθηρικὴ δραστηριότητα, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Deschamps, ἀφοῦ στὸ σχεδὸν ἀδιατάρακτο στρώμα μὲ τὴ λατύπη, κατὰ τόπους τὰ χρώματα ἦταν ἀνακατεμένα· ξεχωρίσαμε μάλιστα καὶ κομμάτια ἀπὸ στάμνα τοῦ πρώιμου 20οῦ αἰῶνα, ἐγχώριας κατασκευῆς¹.

ΤΟΜΗ Ν - ν2

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἐπιβεβαιώθηκαν καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν κάθετη πρὸς τὴν εὐθυνηρία τοῦ ναοῦ τομὴ Ν-ν2² (βλ. σχέδιο παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 179β). Καὶ ἐδῶ, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ καὶ τοῦ καλλιεργημένου στρώματος (πάχ. ± 0.20 μ.), ἡ σύσταση τῶν ἐπιχώσεων (πάχ. $\pm 1.10 - 1.20$ μ.), δὲν διέφερε ἀπὸ ἐκεῖνη τῆς τομῆς Ν-ν1. Εἰδολογικὰ καὶ τυπολογικὰ συγγενικὰ ἦταν καὶ τὰ εὐρήματα: κεραμικὴ διαφόρων ἐποχῶν,

1. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κομμάτια τῆς στάμνας (προβ. παρακ. σ. 300 σημ. 1) βρέθηκαν καὶ μερικὰ ὀστά ἀπὸ μικρὸ ζῶο, πιθανῶς αἶγα, τὰ ὁποῖα καὶ κρατήθηκαν γιὰ ἐξέταση.

2. Οἱ ἀρχικὲς διαστάσεις τῆς τομῆς ἦταν ἀπὸ Β πρὸς Ν 5.40 μ. καὶ ἀπὸ Α πρὸς Δ 2 μ., ὅσο τὸ μήκος τοῦ «χωραφότοιχου», στοῦ ὁποίου τὴν ἀποκάλυψη καὶ ἐξερεύνηση ἀπέβλεπε ἡ τομὴ. Κατὰ τὴν πορεία τῶν ἐργασιῶν οἱ διαστάσεις τῆς διευρύνθηκαν μὲ ἐπεκτάσεις πρὸς Δ, πρὸς Ν καὶ πρὸς Α (βλ. παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 181β).

ἀπὸ τὴν πρωτογεωμετρικὴ περίοδο ὡς τοὺς ὕστερους ρωμαϊκοὺς χρόνους, θραύσματα ἀπὸ μαρμάρινα γλυπτὰ καὶ κονιάματα μὲ ἢ χωρὶς ἐπίχρισμα καὶ ἐλάχιστα μεταλλικὰ ἀντικείμενα (ἤλοι, βαρίδια κ.ἄ.) καθὼς καὶ ὀστέινα. Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ξεχωρίζομε τὰ ὕστρακα τῶν πρωτογεωμετρικῶν ἀγγείων (εἰκ. 1β) γιατί ἡ Ἀμοργὸς ὡς τώρα δὲν ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν τόπων προέλευσης γεωμετρικῆς κεραμικῆς¹. Σημαντικὰ εἶναι καὶ τὰ θραύσματα μελαμβαφῶν ἀγγείων μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση βατράχου στὸν πυθμένα².

Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν ἐπιχώσεων καὶ τῶν μπάζων, στὸ ἴδιο βάθος (1.40 μ. ἀπὸ τὸ Σμ., ἐπίπεδο χωραφιοῦ) συναντήσαμε στρώση πάχους $\pm 0.05 - 0.10$ μ. μὲ ἀποπελεκήματα σχιστολίθου («πασπάρου») καὶ ὕστρακα ἀγγείων διαφόρων ἐποχῶν. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν τομὴ N-v1 τὰ θραύσματα ἀπὸ μαρμάρινα γλυπτὰ ἦταν ἐλάχιστα ἢ καὶ ἔλειπαν τελείως.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα ἰδιαίτερη σημασία γιὰ τὴ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς μορφῆς τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ περιβάλλοντος χώρου, ἔχουν τὰ οἰκοδομικὰ μέλη καὶ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ποὺ ἀποκαλύφθηκαν στὴν τομὴ N-v2. Στὸ νότιο τμήμα τῆς τομῆς, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν ἐπιχώσεων, ἀποκαλύφθηκε προχειροχτισμένος τοῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α — Δ, πλ. ± 0.90 μ. καὶ ὕψ. ± 0.45 μ. Πρόκειται γιὰ νεώτερο, συνηθισμένο χωραφότοιχο γιὰ τὴ δημιουργία ἀνδρήρου, ποὺ ἀσφαλῶς κτίστηκε ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο οἰκοδομικὸ ὕλικό τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ Deschamps καὶ σκεπάστηκε μὲ χῶμα. Ὅπως διαπιστώσαμε κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου νότια ἀπὸ τὴν τομὴ N-v2 καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸ ναό, ὁ χωραφότοιχος συνεχίζεται σὲ μεγάλο μῆκος πρὸς τὰ δυτικά. Στὴ δυτικὴ προέκταση, σὲ ἀπόσταση 1.50 μ. ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ τοίχου ποὺ ἀποκαλύφθηκε, ἀνάμεσα στὶς πέτρες — δουλεμένες καὶ ἀδούλευτες — ξεχώριζε ἀπότμημα βάσης κίονος ἀπὸ ἐγγώριο δολομιτικὸ ἀσβεστόλιθο, διαστ. ὕψ. 0.197 μέγ. μῆκ. 0.23 (εἰκ. 1γ). Τὸ ὕλικό, λευκὸ λεπτόκοκκο ἡμιμάρμαρο, καὶ ὁ τρόπος ἐπεξεργασίας τοῦ κίονος ὡδηγοῦν στὴν ὑπόθεση ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν ναό. Ἡ συνέχεια τοῦ νεώτερου χωραφότοιχου πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀποκαλύφθηκε στὴν ἀνατολικὴ ἐπέκταση — κατὰ 2.50 μ. — τῆς τομῆς N-v2³. Στὴ ΝΑ γωνία τῆς ἐπέκτασης τῆς N-v2, σὲ ἀπόσταση 0.75 μ. ἀπὸ τὸν νεώτερο χωραφότοιχο καὶ ± 0.50 μ. ἀπὸ τὴν ξερολιθιά ποὺ ἀποτελεῖ τὰ ὅρια μὲ τὸ γειτονικὸ χωράφι ἰδιοκτησίας Νικήτα Γαβαλᾶ βρέθηκε λιθόπλινθος⁴ (διαστ. $0.40 \times 0.91 \times 0.18$) μὲ περιτένεια (μέγ. πλ. 0.07) καὶ ἀνα-

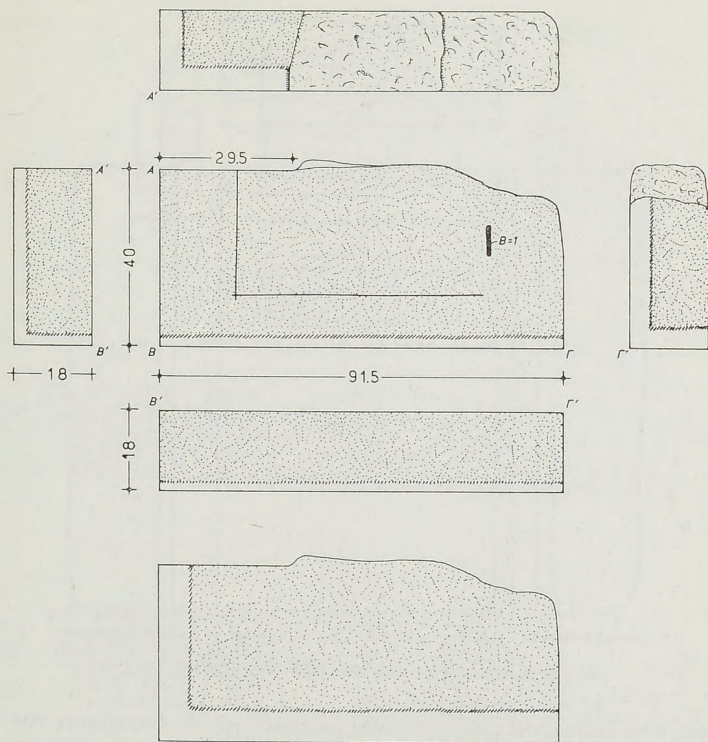
1. V. R. d'A. DESBOROUGH, *Protoegeometric Pottery* (1952), 214, 314, 321. N. COLDSTREAM, *Greek Geometric Pottery. A survey of ten local styles and their chronology* (1968), 164 κέ. Τοῦ ἴδιου, *Geometric Greece* (1977), 40.87.213. Βλ. καὶ L. MARANGOU, *Reliefkeramik aus Amorgos*, *Festschr. Ulr. Hausmann* (1982), 190 σημ. 2.

2. Βλ. παρακ. σ. 285 σημ. 4.

3. Ἡ τομὴ N-v2 διευρύνθηκε καὶ κατὰ 3.65 μ. ἀπὸ Β - Ν.

4. Ἀριθμ. εὐρ. M 82/N-v2/1.

θύρωση (εἰκ. 2). Ἐπειδὴ καὶ ἡ λιθόπλινθος αὐτὴ ἀσφαλῶς προέρχεται ἀπὸ τὸν ναό, μεταφέρθηκε καὶ τοποθετήθηκε προσωρινὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ ναοῦ. Μιὰ δεύτερη, μεγαλύτερη λιθόπλινθος, διαστ. μῆκ. 0.94, πλ. 0.65 καὶ

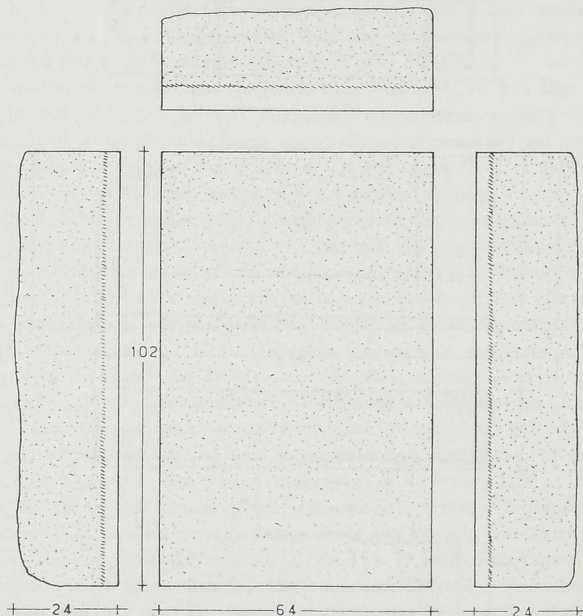
Εἰκ. 2. Λιθόπλινθος ἀπὸ τὸν ναό (ἀριθ. εὐρ. Μ. 82/Ν-ν2/1).

πάχ. 0.26 (εἰκ. 3) ἦταν ὁρατὴ ἐπιφανειακὰ στὸ χωράφι¹ (πίν. 180β-γ), σὲ ἀπόσταση ± 0.35 ἀπὸ τὴν πρώτη. Παρόλο ποὺ ἀνήκει στὸν ναό, λόγῳ τοῦ βάρους της καὶ τῆς ἔλλειψης τεχνικῶν μέσων καὶ ἐργατῶν δὲν τὴν μεταφέραμε ὡς τὸν ναό, ἀλλὰ τὴν τοποθετήσαμε προσωρινὰ στὴν «εἵσοδο» τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς ὡς παραστάδα («λαμπά») τῆς θύρας (πίν. 181α). Κατὰ τὴ διαμόρ-

1. Ἀριθμ. εὐρ. Μ 81/Ν-ν1.

φωση τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς τομῆς στὰ ἐπιφανειακὰ χρώματα κάτω ἀπὸ δουλεμένη πέτρα, βρέθηκε τρίτη λιθόπλινθος¹ διαστ. 0.55×0.43 καὶ 0.16 μ. μὲ περιτένεια (εἰκ. 4) ἡ ὁποία καὶ μεταφέρθηκε στὸν πρόναο τοῦ ναοῦ. Οἱ θέ-

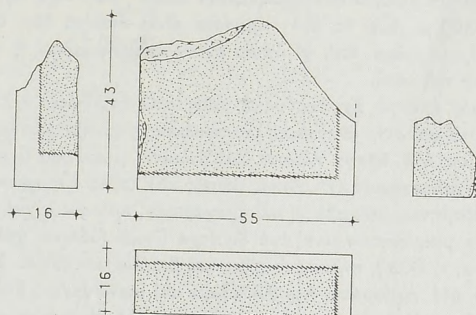
Εἰκ. 3. Λιθόπλινθος ἀπὸ τὸν ναὸ (ἀριθ. εὐρ. Μ. 81/Ν - ν1).

σεις ὅπου βρέθηκαν οἱ τρεῖς λιθόπλινθοι μαρτυροῦν γιὰ τὴν ἀναμόχλευση τῶν λίθων τοῦ ναοῦ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Deschamps ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῶν γειτονικῶν περιοχῶν γιὰ νὰ τοὺς χρησιμοποιήσουν ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό².

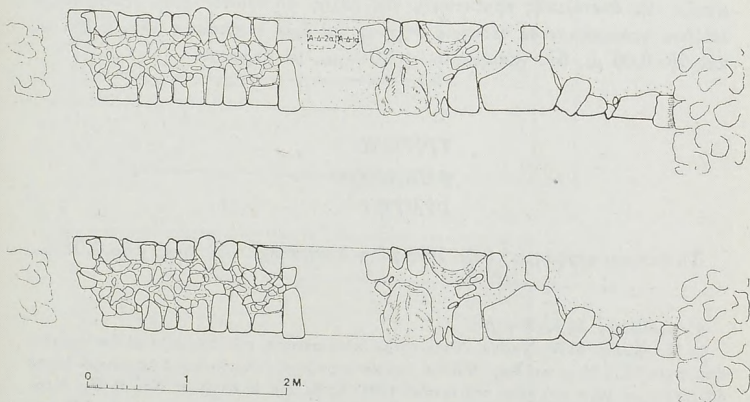
1. Ἀριθμ. εὐρ. Μ/82/Ν-ν2/2. Βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 6.20 μ. ἀπὸ τὴ ΝΑ γωνία τῆς εὐθυνητῆρας τοῦ ναοῦ καὶ 0.50 μ. βόρεια ἀπὸ τὸν νεώτερο χωραφότοιχο.

2. Πρβ. ΠΑΕ 1981, 306. Χαρακτηριστικὸ δείγμα προσπάθειας γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση καὶ τὴ μεταφορὰ εὐμεγέθους λιθοπλίνθου ἀπὸ τὴ δευτέρη βαθμίδα τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ διακρίνεται στὸν πλν. 227β: ἀκόμα βρίσκεται *in situ* ἡ μικρὴ πέτρα ποὺ χρησιμοποίησαν ὡς μοχλὸ («φωτιά», στὴν τοπικὴ γλῶσσα) γιὰ νὰ μετακινήσουν τὴ μορφοδουλεμένη πέτρα ποὺ κάνει γιὰ ἀνώφλι ἢ κατώφλι.

Με τὴν ἐπέκταση τῆς τομῆς N-v2 πρὸς τὰ ἀνατολικά ἀποκαλύψαμε τὸν νεώτερο χωροφῶτοιχο («τράφο») στὴν τοπικὴ γλώσσα) σὲ μῆκος 4.50 μ., καὶ πᾶχ. $\pm 0.90 - 0.95$ μ. Μετὰ ἀπὸ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση καὶ τὴ φωτογρά-

Εἰκ. 4. Λιθόπλινθος ἀπὸ τὸν ναὸ (ἀριθ. εὐρ. 82/N - v2/2).

Εἰκ. 5α - β. Κάτοψη τοῦ ἀρχαίου τοίχου τοῦ περιβόλου τοῦ ναοῦ.

φηση τοῦ τοίχου, ἀφαιρέσαμε τὶς χαλαρές, «ψόφιες», ξεροτρόχαλα κτισμένες πέτρες (ὑψ. $\pm 0.40 - 0.50$ μ.), οἱ ὁποῖες καὶ ἐδῶ ἐδράζονταν σὲ τοῖχο ἀρχαῖο, γερὰ θεμελιωμένο ἐπάνω στὸν φυσικὸ βράχο, στὸν «πάσπαρο» (παρένθ. πίν. Β', εἰκ. 5α-β, πίν. 181β). Ἀνάμεσα στὶς χαλαρές πέτρες ξεχωρίσαμε δύο οἰκοδομικά μέλη, τὰ ὁποῖα πιστεύω, ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸν ναὸ καὶ ἡ μελέτη τους

θὰ προωθήσει τὴν ἔρευνα γιὰ τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο καὶ τὴν ἀσφαλέστερη χρονολόγηση τοῦ κτιρίου. Πρόκειται γιὰ θαυῆσμα κιονοκράνου¹ (μέγ. σωζ. ὕψ. 0.12 μ., μέγ. σωζ. μήκ. 0.22 μ. καὶ μέγ. σωζ. πλ. 0.016 μ.) (εἰκ. 6) καὶ γιὰ ἀπότμημα μονολιθικοῦ ἀρράβδωτου κίονα² μέγ. σωζ. ὕψ. 0.07 μ. καὶ σωζ. διαμ. 0.03 μ. Καὶ τὰ δυὸ κομμάτια εἶναι ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό, λευκὸ λεπτόκοκκο ἡμιμάρμαρο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔχουν κατασκευαστεῖ ἡ κρηπίδα καὶ οἱ ὀρθοστάτες τοῦ ναοῦ.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὶς ἐπιχώσεις καὶ στὰ μπάζα στὴν τομὴ N-v2 καὶ στὴν ἀνατολική της προέκταση συγκεντρώσαμε πάμπολλα ὀστρακα κυρίως ἀπὸ ἄβαφα κλειστὰ καὶ ἀνοικτά, μικρὰ καὶ μεγάλα ἀγγεῖα, πολυάριθμα «χαρκτηριστικά», ὅπως βάσεις καὶ λαβὲς ἀμφορέων, ἐνσφράγι-στες ἢ ἀδιακόσμητες, μελαμβραφὴ καὶ «μεγαρικά», πολλοὺς λύχνους, θαυῆματα ἢ ἀκέραια μικροαντικείμενα ἀπὸ διάφορα ὕλικά (ύαλινα, χάλκινα, μολύβδινα, ὀστέινα, κ. ἄλλα), πῆλινες ἀγνύθες καὶ βαρίδια μολύβδινα. Στὰ ἀνώτερα «στρώματα», στὰ γεμίσματα, περισυλλέξαμε καὶ ἱκανὸ ἀριθμὸ ἀπὸ θαυῆματα μαρμαρίνων γλυπτῶν καὶ κονιαμάτων καθὼς καὶ δυὸ ἀποτμήματα ἐπιγραφῶν. Καὶ τὰ δυὸ θαυῆματα εἶναι ἀπὸ δολομιτικὸ ἀσβεστόλιθο καὶ βρέθηκαν στὰ μπάζα τῆς ἀνατολικῆς προέκτασης τῆς τομῆς. Τὸ πρῶτο³ (πίν. 182β) σώζει λείψανα γραμμάτων σὲ τέσσερις στίχους καὶ ἔχει διαστάσεις μήκ. 0.104 μ. καὶ ὕψ. 0.06 μ., ὕψ. γραμμάτων ± 0.010 μ., μὲ ἀκρέμονες.

Δ.

ΤΡΙΤΩΝΟ

ΦΗΚΑΙΟΝΟ

ΣΥΝΤΕΛ

Τὸ δεύτερο σπάραγμα⁴ (πίν. 182β) ἔχει διαστάσεις: μέγ. σωζ. μήκ. 0.042 μ.

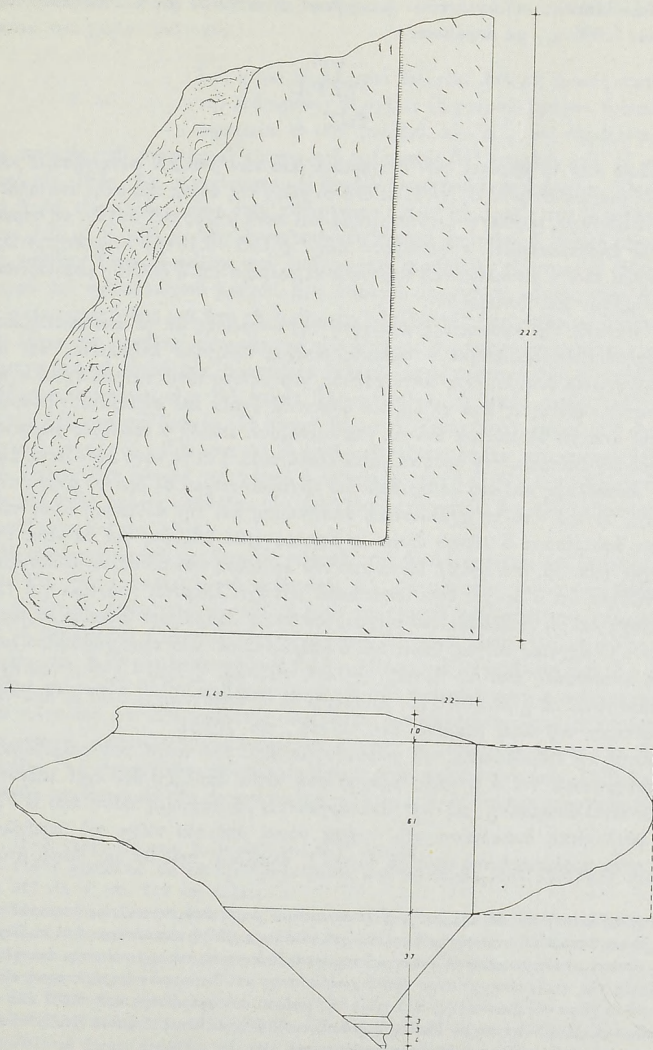
1. Ἀριθμ. εὐρ. M 82/N-v2/3.

2. Ἀριθμ. εὐρ. M 82/N-v2/4. Τὸ θαυῆσμα αὐτὸ φαίνεται πὺς ταιριάζει μὲ ἓνα κομμάτι ἀπὸ κίονα ὕψ. 0.24 μ. καὶ διαμ. 0.55 μ. ποὺ καταγράψαμε ἀνάμεσα στὰ ἐπιφανειακὰ ὀρατὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ τὸ 1981: ἀριθμ. εὐρ. M 81/N 9. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό καὶ μὲ τὶς ἴδιες βελονιὲς εἶναι δουλεμένο καὶ ἓνα τρίτο, μεγαλύτερο κομμάτι ἀρράβδωτου μονολιθικοῦ κίονα, τὸ ὁποῖο ἦταν κτισμένο σὲ νεώτερη κυκλικὴ κατασκευή, πιθανῶς ἀλάνι, στὸ χωράφι νότια ἀπὸ τὸν ναό. Μεταφέρθηκε στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ καὶ ἔχει ἀριθμ. εὐρ. M 82/N-v/6.

3. Ἀριθμ. εὐρ. M 82/E 2. Τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων καθὼς καὶ ὁ «ἴστος» («τὰ νερά») τοῦ μαρμαρίου ταιριάζουν μὲ ἐπιγραφή ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Deschamps ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Σύρου.

4. Ἀριθμ. εὐρ. M 82/E 3. Μεταξὺ τῶν στίχων διακρίνονται παράλληλες γραμμές, πιθανῶς ὁδηγὸς γιὰ τὴ χάραξη τῶν γραμμάτων.

Είκ. 6. Θραῦσμα κιονοκράνου ἀπὸ τὸν νεώτερο τοῖχο τοῦ περιβόλου.

καὶ ὕψ. 0.045 μ., τὸ ὕψος τῶν γραμμάτων εἶναι 0.007 μ., ἡ ἀπόσταση τῶν στίχων 0.005 μ., μὲ ἀκρέμονες:

....A
ΓΕΓΡΑ
ΤΟΣ

Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν ἐπιχώσεων καὶ τῶν μπάζων συναντήσαμε καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν τομὴ N-v1, σὲ ὅλο τὸ χῶρο τῆς τομῆς καὶ στὴν ἀνατολικὴ τῆς προέκτασι, κυρίως στὸ νότιο τμήμα καὶ κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου, τὴ στρώση μὲ ἀποπελεκήματα «πασπάρου» πάχ. $\pm 0.05 - 0.15$ μ. Χαρακτηριστικὴ ἦταν καὶ ἐδῶ ἡ ἀποκλειστικὴ παρουσία κεραμικῆς καὶ ἡ ἔλλειψη μαρμαρίνων θραυσμάτων καὶ κονιαμάτων.

Μετὰ ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀφαίρεση τῆς «στρώσης μὲ τὰ ἀποπελεκήματα πασπάρου» ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος πρόχειρα λαξευμένος καὶ σὲ πολλὰ σημεῖα διαβρωμένος· κατὰ τόπους, κυρίως στὸ νότιο τμήμα, ἔχουν σχηματιστεῖ κοιλότητες ἀπὸ τὰ ὕμβρια ὕδατα τὰ ὁποῖα καὶ σήμερα συγκεντρώνονται ἀπὸ τὰ βορειότερα ἄνδρα καὶ λιμνάζουν, ἐπεὶδὴ ὁ νεώτερος χωραφότοιχος δὲν ἐπέτρεπε τὴν πρὸς τὰ νότια ἔξοδό τους. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη καὶ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ἀρχαίου τοίχου σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς τομῆς, ὕστερα ἀπὸ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση καὶ τὴν ἀρίθμηση ὧλων τῶν λίθων ἀφαιρέσαμε 4 λίθους ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ διέξοδος γιὰ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς (εἰκ. 5β, πίν. 181β). Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῶν τεσσάρων λίθων διαπιστώθηκε ὅτι ὁ βράχος ἔχει ἰσοπεδωθεῖ καὶ ἔχει λαξευτεῖ πρόχειρα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ καὶ τὴ θεμελίωση τοῦ τοίχου, τὸν ὁποῖο συμβατικὰ ὀνομάσαμε περίβολο. Ὁ ἀρχαῖος τοῖχος, ὅπως καὶ ὁ ὑπερκείμενος νεώτερος χωραφότοιχος, ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ A - Δ, πάχ. ± 0.90 , σωζ. ὕψ. $\pm 0.40 - 0.45$ μ. καὶ ἔχει ἀποκαλυφθεῖ σὲ μῆκος 6.10 μ., βρίσκεται δὲ σὲ ἀπόσταση ± 6.90 μ. ἀπὸ τὴν εὐθυνηρία τοῦ ναοῦ (παρένθ. πίν. H' - Θ', πίν. 181β).

Κατὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου νότια ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ «περιβόλου» παρατηρήσαμε ὅτι ὁ φυσικὸς βράχος στὴ νότια ἀπόληξιν δὲν ἔχει λαξευτεῖ ἀλλὰ εἶναι ἀνώμαλος, τελείως ἀκατέργαστος, μὲ ἀπότομη κλίση ἀπὸ B - N. Ἡ μελλοντικὴ διερεύνηση στὸ τμήμα νότια ἀπὸ τὸν τοῖχο τοῦ περιβόλου καὶ στὴν προέκτασή του πρὸς τὰ δυτικὰ¹, ἐλπίζουμε, πῶς θὰ μᾶς δώσει στοι-

1. Στὴ δυτικὴ παρεῖα τῆς τομῆς N-v2 διαλύσαμε μέρος ἀπὸ τὸν νεώτερο χωραφότοιχο καὶ ξαναχτίσαμε πῶς στέρεα τὴν ξερολιθιά γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ κατολίσθηση ἀπὸ τὸ βάρος τῶν ὑπερκειμένων χωμάτων. Ἀνάλογες στερεωτικὲς ἐργασίες κάναμε καὶ στὴν ἀνατολικὴ ἀπόληξιν τῆς τομῆς ὅπου χτίσαμε ὑψηλὸ χωραφότοιχο καὶ διαμορφώσαμε προσωρινὴ εἴσοδο γιὰ τὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς. Στὸ χῶρο τῆς εἰσόδου συγκεντρώσαμε καὶ πολλὰ ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ μέλη — πάντα μὲ ἰδιαίτερη ἐνδειξη —, ὅσα ξεχωρίσαμε ἀνάμεσα στὶς ἀδόουλες πέτρες, στὰ μπάζα καὶ στοὺς χωραφότοιχους.

χεῖρα διαφωτιστικά γιὰ τὴ σχέση τοῦ τοίχου μὲ τὸν ναὸ καὶ γενικότερα γιὰ τὴν εἰκόνα τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ.

N - Δ1

Στὸ χῶρο N-Δ1, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὴ δυτικὴ παρειὰ τοῦ λαξευμένου σὲ σχῆμα Π φυσικοῦ βράχου, ὁ ὁποῖος περικλείει τὸ ναὸ¹ (παρένθ. πίν. Η'), καὶ τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ κτίσματος Δ1² (παρένθ. πίν. Η' εἰκ. 7 καὶ πίν. 183α - β), συνεχίστηκε καὶ σχεδὸν ὁλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα. Ὁ χῶρος N-Δ1 εἶναι λαξευμένος στὸν «πάσπαρον» καὶ οἱ σημερινές του διαστάσεις εἶναι 3.25 μ. × 3.64 μ. Τὴν ἀνατολική του πλευρὰ ἀποτελεῖ ἡ δυτικὴ παρειὰ τοῦ κάθετου δυτικοῦ σκέλους τοῦ βράχου ποὺ περιβάλλει τὸν ναὸ. Ἡ βόρεια πλευρὰ τοῦ σχιστολιθικοῦ βράχου, ἔχει ὑποστῇ σημαντικὲς φθορές τόσο ἀπὸ τίς μετασκευές³ ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ διαβρωτικὴ ἐπίδραση⁴ τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, ποὺ λόγω τῆς μεγάλης κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους συμπαρὰσφύρουν πέτρες καὶ χῶματα ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα, βορειότερα ἄνδρα. Ἰκανοποιητικὰ ἔχει διατηρηθεῖ ἡ ἐλαφρὰ στρογγυλεμένη ΒΑ γωνία ὕψ. ±0.90 μ., ἡ ὁποία σώζει καὶ τὴν ἀρχικὴ λάξευση τοῦ βράχου. Τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ χώρου N-Δ1 ἀποτελεῖ ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ κτίσματος Δ1, ὁ ὁποῖος ἐδράζεται ἐπάνω στὸ φυσικὸ βράχο⁵. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ χώρου ὁ πάσπαρος πλάτ. 0.97 - 1 μ. βρίσκεται λίγο πρὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ «δάπεδο» (ὕψ. 0.45) καὶ σχηματίζει ἓνα εἶδος «θρανίου» ἢ «πεζούλας» (πίν. 183β).

Ἡ σημερινὴ μορφή τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ N-Δ1 φαίνεται ὅτι ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ κτίσματος Δ1· θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ δυτικὸ σκέλος τοῦ φυσικοῦ βράχου ἀποκόπηκε καὶ λαξεύτηκε πρόχειρα γιὰ νὰ θεμελιωθεῖ ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τοῦ Δ1. Στὴ νότια πλευρὰ σώζεται τοίχος μήκ. 3.25 μ. ἄνισου ὕψους 0.55 - 0.92 μ. μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α - Δ· συνδέει τὸ φυσικὸ βράχο στὰ ἀνατολικά καὶ στὰ δυτικὰ ἀπολήγει στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Δ1. Στὸ καλύτερα σωζόμενο δυτικὸ τμήμα αὐτοῦ τοῦ τοίχου διακρίνονται εὐκρινῶς δύο οἰκοδομικὲς φάσεις: τὸ κατώτερο μέρος του, ὕψ. ±0.45 μ. μὲ προσεγμένη τοιχοδομία ἀνήκει στὴν παλαιότερη (πίν. 183α) καὶ πιθανῶς συνδέεται μὲ τὴν ἀρχικὴ μορφή τοῦ χώρου N-Δ1· τὸ προχειροχτισμένο,

1. ΠΑΕ 1981, 308 σημ. 2, παρένθ. πίν. ΙΣΤ' καὶ ΙΗ'.

2. Γιὰ τὸ κτίσμα Δ1 καὶ γιὰ τὴν ἔρευνα δυτικὰ ἀπὸ τὸν ναὸ βλ. ΠΑΕ 1981, 313, 316 - 319, 317 εἰκ. 4, πίν. 222 καὶ 223α.

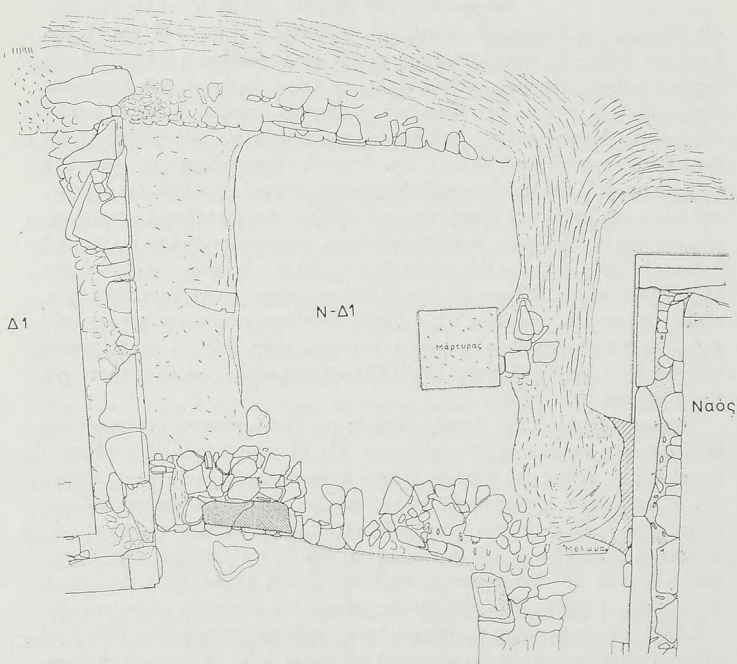
3. Παρόλο ποὺ τὰ στρώματα ἦταν διαταραγμένα (βλ. παρακ. σελ. 286) καὶ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἀποσαφηνιστοῦν οἱ διάφορες οἰκοδομικὲς φάσεις, φαίνεται πῶς, στὰ νεώτερα τουλάχιστον χρόνια, εἶχε κατασκευαστεῖ πρόχειρα ἓνα εἶδος βαθμίδων γιὰ τὴν πρόσβαση στὰ ἀνώτερα ἄνδρα.

4. Βλ. ΠΑΕ 1981, 308, σημ. 2.

5. Βλ. ΠΑΕ 1981, 317, εἰκ. 4. Ἡ ἔρευνα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Δ1 δὲν ἔχει ὁλοκληρωθεῖ στὴ βόρεια ἀπόληξη καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά.

ἀπὸ ποικίλο οἰκοδομικὸ ὕλικό, ἀνώτερο τμήμα εἶναι ἀσφαλῶς νεώτερο καὶ πιθανῶς χτίστηκε μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ N-Δ1 καὶ τοῦ κτίσματος Δ1. Στὴ διαπίστωση αὕτῃ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ ἡ ἐξέταση τῆς τοιχοδομίας. Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, παρόλο ποὺ τὰ στρώματα ἦταν δια-

Εἰκ. 7. Κάτοψη τοῦ N - Δ1.

ταραγμένα ὡς τὸ φυσικὸ βράχο, διαπιστώσαμε ὅτι οἱ πέτρες τοῦ ἀνώτερου τμήματος τοῦ νότιου τοίχου ἐδράζονται ἐπάνω σὲ ἔχνη φωτιᾶς. Ἐνισχυτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ ἀνώτερου τμήματος αὐτοῦ τοῦ τοίχου μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Δ1 εἶναι ἡ παρουσία ἐνὸς λίθου διαστ. 0.87×0.26 μ. (πίν. 183β), ὁ ὁποῖος ταιριάζει ἀπολύτως ὡς πρὸς τὶς διαστάσεις, τὸ ὕλικό καὶ τὸν τρόπο ποὺ ἔχει πελεκηθεῖ στὸ «πρόσωπο» καὶ στὶς ἄλλες πλευρές, μετὰ τὸ κενὸ στὴν ἀνώτερη σειρὰ τῶν ὀριζόντιων λίθων στὴ νότια ἀπόληξη

τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Δ1¹ (πίν. 183α). 'Ελπίζω ὅτι ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας στὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ νότιου τοίχου καὶ στὴ ΒΔ² γωνία τοῦ Ν-Δ1 καὶ ἡ μελέτη τοῦ συνόλου τῶν εὐρημάτων, τὰ ὁποῖα καὶ ἐφέτος ἦταν πολλὰ καὶ ποικίλα³, θὰ ὁδηγήσουν σὲ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα, γιὰ τὴ χρῆση ἢ τὶς χρήσεις τοῦ χώρου, καὶ τὴ χρονολόγηση τῶν οἰκοδομικῶν φάσεων. 'Απὸ τὰ κινητὰ εὐρήματα τὴν πρώτη θέση εἶχε καὶ πάλι ἡ κεραμικὴ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, μελαμβαφή, «μεγαρικὰ», ἄβαφα κ.τ.λ. 'Απὸ τὰ μελαμβαφή σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία θαυρύσματος πινακίου μὲ ἀνάγλυφο βάτραχο στὸν πυθμένα καὶ ἐντυπα ἀνθέμια⁴. 'Ιδιαιτέρη σημασία ἔχει καὶ ἡ προτομὴ⁵ πῆλινος γυναικείας μορφῆς⁶, πιθανῶς Κόρης⁷ ἢ 'Αφροδίτης⁸ (πίν. 184 - 186). 'Ο τύπος τῆς προτομῆς εἶναι σχετικὰ σπάνιος στὸν ἐλλαδικὸ χώρ⁹. τὰ περισσότερα δημοσιευμένα τυπολογικὰ παράλληλα προσέρχονται ἀπὸ τὴ δυτικὴ Μικρασία καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν Πριήνη, καὶ χρονολογικὰ τοποθετοῦνται στὸν πρώιμο 2ο π.Χ. αἰώνα¹⁰. Παρόλο ποὺ ἡ προτομή, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἄλλα κεφάλια ἀπὸ πῆλινα εἰδώλια¹¹, δὲν βρέθηκαν σὲ ἀνασκαφικὰ ἀδιατάρακτα ἢ χρονολογημένα στρώματα, ἡ ἀκριβὴς ταύτιση τῶν εἰκονιζομένων

1. 'Η διαπίστωση αὐτὴ ὀφείλεται στὴν ὁξυδέρκεια τῆς Βασιλικῆς Παππᾶ, ποὺ ἦταν υπεύθυνη στὴν τομὴ Ν-Δ1.

2. Γιὰ λόγους ἀσφαλείας δὲν προχωρήσαμε στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, ἐπειδὴ ὁ ἀντολικὸς τοῖχος τοῦ Δ1 στὸ σημεῖο αὐτὸ χρειάζεται στερέωση.

3. Γιὰ τὰ εὐρήματα τῆς πρώτης ἀνασκαφικῆς περιόδου βλ. ΠΑΕ 1981, 314 - 316, εἰκ. 3, πίν. 217β, 218, 220α - β.

4. 'Αριθμ. εὐρ. Μ 82/Ν-Δ1 (5.8). Διαστ. 0.03×0.031 μ., ὕψ. 0.015 μ. 'Ας σημειωθεῖ ὅτι ὡς τώρα βρέθηκαν 4 (τέσσερα) τυπολογικὰ συγγενικὰ παράλληλα σὲ διάφορους χώρους. Μελαμβαφή (στὸ ἐσωτερικόν): 1) Βόρεια ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ (Μ 81/Ν/7.8), διαστ. (μεγ. διαμ. 0.067, πλ. 0.036 μ.). 2) Στὸν ναό, κατὰ μῆκος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου (Μ 81/Ν/11.8), διαστ. 0.045×0.027 μ. 3) Νότια ἀπὸ τὸ Δ1, «στρώμα φωτιᾶς» (Μ 81/1.8), διαστ. 0.03×0.047 μ. καὶ 4) Ν-ν2, στὰ γεμίσματα (Μ 82/24.8) ἀπότμημα χεῖλους ἢ λαβῆς λεκανίδας, διαστ. 0.05×0.055 μ.

5. Μέγ. ὕψ. 0.28 μ. Βλ. 'Εργον 1982, 48 εἰκ. 116. Γιὰ τὴ χρῆση τοῦ ὄρου προτομῆ βλ. D. B. THOMPSON, *Hesperia* 35, 1966, 11 σημ. 69 καὶ 72, R.A. HIGGINS, *Greek Terracottas* (1967) 116.

6. 'Η προτομὴ συλλεχθεῖσα ἀπὸ κομμάτια ποὺ βρέθηκαν σκόρπια στὴν περσινὴ ἀνασκαφὴ στὶς ἐπιχώσεις καὶ στὰ μάζα. 'Αέραιο σφηνωμένο ἀνάμεσα σὲ εὐμεγέθεις λίθους βρέθηκε τὸ κεφάλι τῆς μορφῆς (πίν. 184α - β).

7. Βλ. THOMPSON, ὁ.π. σ. 11 σημ. 76.

8. Πρβ. MOLLARD - BESQUES, *Musée du Louvre Catalogue Raisonné des figures et reliefs en terre cuite II* (1963) 33 - 34, πίν. 38.

9. THOMPSON, ὁ.π. 11 σημ. 73.

10. R. A. HIGGINS, ὁ.π. 116. Priene 1904· WINNEFELD, *Die Einzelfunde aus den Privathäusern, Figürliche Terrakotten*, 354 εἰκ. 428-429. Βλ. ἐπίσης, EVA TÖPPERWEIN, *Terrakotten von Pergamon* (1976), 334 - 355.

11. Πρβ. ΠΑΕ 1981, πίν. 220α - β.

μορφῶν μὲ μιὰ συγκεκριμένη ἢ μὲ συγκεκριμένες θεότητες, θὰ μᾶς δώσει στοιχεῖα γιὰ τὶς λατρεῖες σὲ δημόσιους ἢ ἰδιωτικούς χώρους τῆς ἑλληνιστικῆς πόλης τῆς Μινώας.

Οἱ παρατηρήσεις ποὺ κάναμε ἤδη στὸ χῶρο νότια καὶ νοτιοδυτικὰ ἀπὸ τὸν ναὸ σχετικὰ μὲ τὴ στρωματογραφία, ἰσχύουν, σὲ μεγάλο μέρος καὶ ἐδῶ: τὰ χῶματα, οἱ ἐπιχώσεις καὶ τὰ μπάζα ἀπὸ παλιότερες «ἐσκαφές» ἦταν ἀνακατεμένα μὲ μεγάλες καὶ μικρὲς πέτρες, δουλεμένες καὶ ἀδούλευτες. Φαίνεται ὅτι οἱ «ἀνασκαφεῖς» ἀναζητώντας «πέτρες μὲ γράμματα» μετακίνησαν καὶ ἀναποδογύρισαν πολλὰ ἀπὸ τὶς δουλεμένες πέτρες, καὶ ἀφαίρεσαν ὅσες ἔκριναν σημαντικές· οἱ ἰδιοκτῆτες τοῦ χωραφιοῦ στὰ τελευταῖα χρόνια τὰ ξανασκέπασαν καὶ «ἐστρωσαν» τὸ χωράφι γιὰ σπορά. Ὡστόσο, κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν ἀνακατεμένων λίθων, διαπιστώσαμε κατὰ τόπους στρώση πάχ. 0.20-0.40 μ. μὲ ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς καὶ στάχτες, διάσπαρτα σὲ ὅλο τὸ χῶρο ὡς τὸ φυσικὸ βράχο.

Ἡ μελέτη τῶν κινητῶν εὐρημάτων, τῆς κεραμικῆς καὶ τῶν ἄλλων κατακομιματισμένων μικροαντικειμένων καθὼς καὶ ἡ συνεξέταση ὅλων τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων, ἐλπίζω, ὅτι θὰ μᾶς βοηθήσει νὰ ἀπαντήσουμε σὲ ὀρισμένα τουλάχιστον ἀπὸ τὰ πολλὰ ἐρωτήματα, ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ λειτουργία τοῦ χώρου N-Δ1, τὴ σχέση του μὲ τὸν ναὸ καὶ τὸ κτίσμα Δ1 καὶ μὲ τὰ κτίσματα στὰ βορειότερα ἀνδρὰ B1 καὶ B2 (βλ. παρὲνθ. πίν. H').

Στὸ χῶρο νότια ἀπὸ τὸ κτίσμα Δ1 (Δ1-v1)¹ μετὰ ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ τοῦ στρώματος πάχ. 0.15 - 0.18 μ. ποὺ δημιουργήθηκε μὲ τὰ λασποχώματα ποὺ συσσωρεύτηκαν ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, διαπιστώσαμε στρώση πάχ. 0.05 - 0.10 μ. μὲ ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς. Μέσα στὸ λασπόχωμα καὶ στὴ στρώση μὲ τὴ φωτιά βρέθηκαν πολλὰ ὅστρακα ἀπὸ ἄβαφα ἄγγεῖα, θραύσματα ἀπὸ μελαμβαφή καὶ μεγариκοῦ τύπου, ἓνα ἀκέραιο χάλκινο καρφὶ καὶ ἄλλα μικροαντικείμενα. Ἐπειδὴ, πιστεύω, ὅτι ἐδῶ εἶναι δυνατὸν τὰ στρώματα νὰ εἶναι, τουλάχιστον κατὰ τόπους, «ἀπείραχτα», διακόψαμε τὴν ἔρευνα γιὰ νὰ ὁλοκληρωθεῖ πρῶτα ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων καὶ τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τῶν ὑπερκειμένων στρωμάτων.

TOMEAS 2
(ΒΔ ἀπὸ τὸν ναὸ)

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὰ ὑψηλότερα ἀνδρὰ ΒΔ ἀπὸ τὸ ναὸ, βόρεια ἀπὸ τὸ N-Δ1 καὶ Δ1, ὑπαγορεύθηκε ἀπὸ πρακτικούς λόγους, γιὰ τὴν προστασία τῶν ἤδη ἀνασκαμμένων χώρων ἀπὸ κατολισθήσεις (παρὲνθ. πίν. H' καὶ πίν. 187α-β). Οἱ συνθήκες ἐργασίας στὸ χῶρο βόρεια ἀπὸ τὸ Δ1 ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνες λόγῳ τῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους. Γιαυτὸ καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου ποὺ ἦταν σχεδὸν ἀδιάβατος ἀπὸ τοὺς λιθοσωροὺς, χτίσαμε

1. Βλ. ΠΑΕ 1981, 320.

προστατευτική ξερολιθιά (πίν. 188α-β) κατά μήκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ Δ1, τὴν ὁποία καὶ διαλύσαμε μετὰ ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας.

Μετὰ ἀπὸ τοὺς ἐπιφανειακοὺς καθαρισμούς, τὴν ἀπομάκρυνση τῶν λίθων ποὺ κυριολεκτικὰ «γκρέμονταν» στὴν πλαγιά, καὶ τὴν κοπή τῶν ἀγκυθιδῶν σὲ ἀρκετὰ σημεῖα φάνηκαν ἐπιφανειακὰ νέα οἰκοδομικὰ λείψανα¹.

Κτίσμα Β5

Μεταξὺ τῶν ἐπιφανειακῶν ὁρατῶν οἰκοδομικῶν λει-
νων ξεχώριζε στὸ χῶρο ἀνατολικά ἀπὸ τὸ Δ3, δυτικὰ
ἀπὸ τὰ Β1 καὶ Β2 καὶ βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὸ Δ1, χα-
μηλὸς τοῖχος μὲ δύο σειρὲς λίθων ὕψ. 0.35 - 0.40 μ. καὶ μήκ. 1.50 μ. (πίν.
189α - β καὶ παρὲνθ. πίν. Η') καὶ κατεύθυνση ἀπὸ Α-Δ. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαί-
ρεση τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων («ψόφια χώματα») ἄρχισαν νὰ διαγράφονται
τὰ ὅρια κτίσματος λαξευμένου στὸ φυσικὸ βράχο, στὸν εὐθρυπτο «πάσπαρο»
μήκ. ± 4 μ. Παράλληλα πρὸς τὸν τοῖχο τῆς βόρειας πλευρᾶς ἀποκαλύφθηκε
καὶ ἄλλος μέγ. μήκ. ± 4.30 μ. Στὸ φυσικὸ βράχο εἶναι λαξευμένοι καὶ
οἱ δύο πλευρικοὶ τοῖχοι, ὁ ἀνατολικὸς μήκ. 3.20 καὶ ὁ δυτικὸς 3.10 μ. Τὸ
κτίσμα ὀνομάσαμε συμβατικὰ Β5 καὶ προχωρήσαμε στὴν ἀποσαφήνιση τῶν
ὁρίων τῶν πλευρῶν καὶ στὴ διερεύνηση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου. Ἡ ἔρευνα σὲ
βάθος ἔδειξε ὅτι τὰ στρώματα δὲν πρέπει νὰ εἶχαν διαταραχθεῖ ἀνασκαφικά,
τουλάχιστον στὸ πρόσφατο παρελθόν. Ἐτσι μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπι-
φανειακοῦ στρώματος ἦταν μιὰ λεπτὴ στρώση χώματος πάχ. 0.05 - 0.15 μ.,
κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία συναντήσαμε σὲ ὅλο τὸ χῶρο στρώμα πεσμένων λίθων
ποικίλου μεγέθους κατεργασμένων καὶ μή, πάχ. 0.45 - 0.50 μ.² (πίν. 189α).
Οἱ λίθοι φαίνεται πὼς προέρχονται ἀπὸ κατολισθήσεις καὶ κατακρημνίσματα
ἀπὸ τὰ βορειότερα κτίσματα στὸν ψηλότερο κατωφερικὸ χῶρο καὶ ἐν μέρει,
ἀπὸ τὸ βόρειο καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Β5. Τὸ στρώμα τῶν πεσμένων λί-
θων πιθανῶς ἀνήκει σὲ φάση καταστροφῆς χρονικὰ νεώτερης ἀπὸ τὴν ἐγκατά-
λειψη τοῦ χώρου. Τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν στὸ στρώμα αὐτὸ ἀνήκουν σὲ
διάφορες ἐποχές: μιὰ βάση ἀπὸ πρωτοκυκλαδικὸ ἀγγεῖο, πολλὰ ἄβαφα, καὶ λι-
γοστά μελαμβαφὴ καὶ μερικά μὲ στιλπνὸ ἐρυθρὸ γάνωμα, δύο θραύσματα λύ-
χων ἑλληνιστικῶν χρόνων, ἓνα μικρὸ θραῦσμα ἀπὸ γυάλινο ἀγγεῖο καὶ ἀρκετὰ
ὄστρακα ἀπὸ λεπτόφλουδα ἄβαφα ἀγγεῖα³. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν πε-
σμένων λίθων, σὲ βάθος 1.10 - 1.20 μ. ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία ὑπῆρχε στρώση μὲ
μαλακὰ χώματα καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα κυρίως ἄβαφα καὶ ἑλληνιστικῶν χρόνων.

1. Γιὰ τὰ ἐπιφανειακὰ ὁρατὰ οἰκοδομικὰ λείψανα βλ. τοπογραφικὸ τοῦ 1981, ΠΑΕ 1981, παρὲνθ. πίν. ΙΣΤ'.

2. Μὲ σταθερὸ σημεῖο μετρήσεως τὴ λαξευμένη στὸ βράχο ΒΔ γωνία, τὸ στρώμα μὲ τίς πεσμένες πέτρες ἄρχιζε σὲ βάθος ± 0.45 καὶ ἔφθανε ὡς βάθος ± 0.95 μ.

3. Ἀπὸ βάθος 0.95 - 1.10 μ. τὰ εὐρήματα ἦταν ἐλάχιστα ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος ἀττικού μελανόμορφου κρατήρα καὶ ἐλάχιστα ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα.

Σε βάθος 1.20 μ. ἀποκαλύφθηκε ὁ φυσικὸς βράχος στὴ ΒΔ γωνία. Ἡ λεπτὴ στρώση πάχ. $\pm 0.05 - 0.10$ μ. ἐπάνω ἀπὸ τὸ λαξευμένο φυσικὸ βράχο περιεῖχε μικρὲς πέτρες, ἀποπελεκήματα πασπάρου καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα ἄγγεῖα καθὼς καὶ μερικά ἀπὸ χρονολογήσιμα ἄγγεῖα. Ἐνα θραῦσμα ἀπὸ τὸν ὅμο λαγῆνου¹ μὲ ὑπόλευκο ἐπίχρισμα διακοσμημένο μὲ λεπτὲς παράλληλες γραμμές, ἓνα μελαμβαφὲς μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση καὶ ἓνα κομμάτι ἀπὸ σκύφο τοῦ λεγόμενου μεγαρικοῦ τύπου.

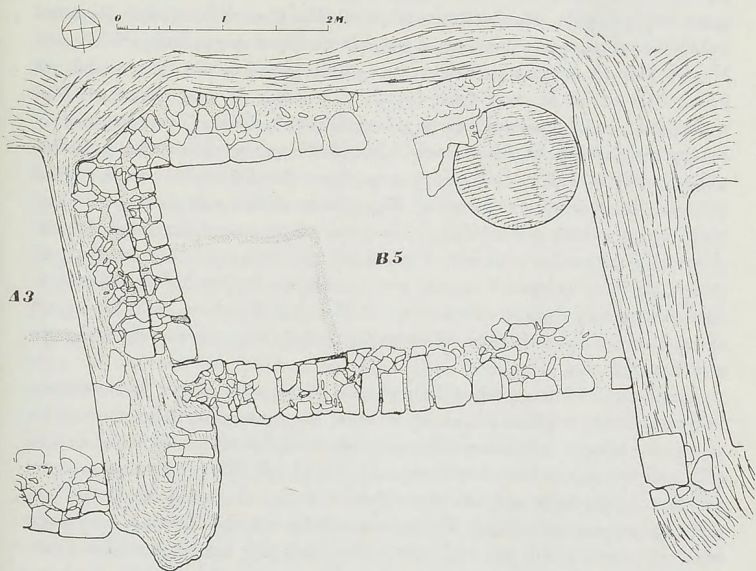
Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ Β5 ἀποκαλύφθηκε «φρεατώδης» κατασκευή, ἓνα εἶδος ἀβαθοῦς φρέατος λαξευμένου στὸ μαλακὸ σχιστόλιθο, στὸν πάσπαρο, στὴ συμβολὴ τῶν πλευρῶν Β καὶ Α (εἰκ. 8, παρένθ. πίν. Η' καὶ πίν. 189β). Οἱ διαστάσεις τοῦ «φρεατίου»² εἶναι: μέγιστη διάμετρος στομίου ἀπὸ Β - Ν 1.16 μ., ἐνῶ ἀπὸ Α - Δ 1.18 μ. Στὸ ἐσωτερικόν, στὴν κοιλία, ἡ μέγιστη διάμ. ἀπὸ Β - Ν 1.53 μ. καὶ ἀπὸ Α - Δ 1.38 μ., ἐνῶ στὸν πυθμένα ἀπὸ Β - Ν 1.30 μ. καὶ ἀπὸ Α - Δ 1.30 μ. Τὸ βάθος ἀπὸ τὸ χαμηλότερο σημεῖο τοῦ στομίου στὴ δυτικὴ πλευρὰ εἶναι 1.50 μ., ἐνῶ ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία φθάνει ὡς τὰ 1.90 - 2 μ. Ἀπὸ τίς διαστάσεις εὐκόλα διαπιστώνεται πόσο δύσκολη ἦταν ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα σὲ βάθος στὸν περιορισμένο χῶρο τοῦ «φρεατίου». Παρατηρήσαμε δύο διαφορετικὰ ἀνασκαφικὰ στρώματα: τὸ ἀνώτερο (α) ἔφθανε ὡς βάθος 1.10 - 1.20 μ. καὶ τὸ κατώτερο (β) πάχ. 0.25 - 0.35 μ. ὡς 1.50 μ., στὸν πυθμένα τοῦ «φρεατίου» στὸ φυσικὸ βράχο. Γιὰ τὸν διαχωρισμὸ τῶν ἀνασκαφικῶν στρωμάτων καθοριστικὴ ἦταν ἡ παρουσία φωτιᾶς: ἄνθρακες, τέφρα καὶ καμένα ἄγγεῖα, διάσπαρτα σὲ ὅλο τὸ χῶρο. Στὸ ἀνώτερο στρώμα (α) ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα ἀπὸ μεγάλα ἄβαφα ἄγγεῖα καὶ λιγοστὰ ὄστρακα ἀπὸ χρονολογήσιμα ἄγγεῖα διαφόρων ἐποχῶν, βρέθηκαν πολλὰ ὄστὰ ζῶων καὶ ἀρκετὲς μικρὲς καὶ λίγες εὐμεγέθεις πέτρες. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος αὐτοῦ σημειώνομε πέντε συνάνηχοντα θραύσματα χοντροειδοῦς ἄγγείου καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφὴ, βάση δακρυδόχου, ἓνα κομμάτι ἀπὸ μυλόλιθο, θραῦσμα πινακίου μὲ ἐρυθρὸ στιλπνὸ γάνωμα καὶ ἓνα μικρὸ ὄστρακο ἀπὸ γραπτὸ γεωμετρικὸ ἄγγεῖο, ὅλα ὡς βάθος ± 0.95 μ., μὲ σταθερὸ σημεῖο μετρήσεως τὴ ΒΑ πλευρὰ τοῦ φρεατίου³. Στὴ στρώση ἀπὸ βάθος $\pm 0.95 - 1.10$ μ. τὰ ὄστὰ ἀπὸ ζῶα ἦταν

1. Ἡ συχνὴ παρουσία τῆς λαγῆνου (πρβ. καὶ ΠΑΕ 1981, 219) μεταξὺ τῶν εὐρημάτων τῆς Μινώας εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ, γιατί, εἶναι γνωστὸ, ὅτι σπάνια συναντοῦμε παρόμοια ἄγγεῖα σὲ οἰκισμούς, καὶ ἡ χρῆση τους ἦταν κυρίως γιὰ ἑορταστικὰ τελετὰς ἢ ἐπίσημα γεύματα: βλ. H. A. THOMPSON, *Hesperia* III, 1934, 450 «on festive occasions» πρβ. καὶ ΠΑΕ 1980, 82 σημ. 3.

2. Τὸν ὄρο φρεάτιο χρησιμοποιοῦ μὲ τὴν ἀρχαία σημασία τῆς λέξης, ὡς ὑποκοριστικὸ τοῦ φρέατος: βλ. LIDDELL - SCOTT⁹, 1940, λ. φρεάτιον.

3. Ὅλες οἱ μετρήσεις ἔγιναν ἀπὸ τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τοῦ φυσικοῦ βράχου στὴ βόρεια ἀπόληξη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Ἡ διαφορά ὕψους ἀπὸ τὸ χαμηλότερο χεῖλος τοῦ στομίου τοῦ φρεατίου εἶναι ± 0.50 μ.

περισσότερα ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἀναφέρομε ἐνδεικτικὰ ἓνα θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος «μεγαρικου» σκύφου, ἓνα μικρὸ ἀπολέπισμα ὀψιδιανοῦ, ἓνα σιδερένιο καρφί (σωζ. μήκ. 0.03 μ.) καὶ ἓνα χάλκινο νόμισμα Νάξου (διαμ. 0.02 μ.) ἐλ-

Εἰκ. 8. Κάτοψη τοῦ B5.

ληνιστικῶν χρόνων, 3ου - 2ου π.Χ. αἰ.¹ Ἀπὸ τὰ εὐρήματα σὲ βάθος 1.10 ὡς 1.30 μ. ἐκτὸς ἀπὸ θραύσματα ξεχωρίζει μία γυάλινη φακοειδὴς ψῆφος (διαμ. 0.016 μ.) καὶ ἓνα σιδερένιο καρφί ὀξιδωμένο (μήκ. 0.085 μ.). Στὸ ἴδιο βάθος βρέθηκε καὶ θραῦσμα ἀπὸ μεγάλο ἄβαφο ἀδιακόσμητο πιθοειδὲς ἀγγεῖο (ὑψ. 0.634 μ., πᾶχ. 0.0357 μ.) καθὼς καὶ μία ὀστεῖνη περόνη μὲ περίτεχνα δου-

1. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ νομίσματος βλ. G. C. BMC 111, ἀριθμ. 15. Στὴν ἐμπρόσθια ὄψη κεφαλὴ πωγωνοφόρου ἀνδρὸς καὶ στὸν ὀπισθότυπο κἀνθαρος. Ὅλα τὰ νομίσματα τῆς ἀνασκαφῆς καθαρίστηκαν στὸ Νομισματικὸ Μουσεῖο. Θερμὲς εὐχαριστίες ἐκφράζω στὸ προσωπικὸ καὶ στὴν πάντα πρόθυμη φίλη Μάντω Οἰκονομίδου, διευθύντρια τοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου γιὰ τίς πληροφορίες καὶ τὴ βοήθειά της.

λεμένη κεφαλὴ (μῆκ. 0.108 μ.) (πίν. 190α). Στὴν κατώτερη στρώση τοῦ στρώματος α, σὲ βάθος 1.50 - 1.70 μ. βρέθηκε τὸ ἥμισυ ἀβαθοῦς λεκάνης λίθινου περιρραντηρίου ἀπὸ ἀμοργιανῆ πέτρα» (μεγ. διαμ. 0.735 μ., ἐλαχ. 0.355 μ., πᾶχ. ὑπερυψωμένου χεῖλους 0.03 μ.). Στὴν ἴδια στρώση, σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ($\pm 1.05 - 0.10$ μ.) ἀπὸ τὸ περιρραντήριο βρέθηκαν ἀρκετὰ ὄστρακα ἀπὸ μελαμβαφὴ ἀγγεῖα, δύο ὀστεῖνοι ἀστράγαλοι¹, ἀρκετὰ ὀστὰ ἀπὸ ζῶα, ἓνα μολύβδινο παραμορφωμένο ἔλασμα καὶ ἓνα σιδερένιο καρφί (μῆκ. 0.031 μ.). Μερικὰ ἀπὸ τὰ ὄστρακα τῶν ἄβαφων ἀγγείων εἶχαν ἔντονα ἔγχνη φωτιᾶς σὲ βάθος 1.65 - 1.70 μ., ἐκεῖ ὅπου ἄρχιζε τὸ στρώμα β, «τῆς φωτιᾶς». Ἐδῶ περισυλλέξαμε καὶ θραῦσμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ τὴν ὀριζόντια ζώνη «μεγαρικου» σκύφου καὶ λαβὴ μελαμβανοῦς κανθάρου. Στὴ στρώση τῆς φωτιᾶς ἀποκαλύφθηκαν, σχεδὸν ἀκέραια ἀγγεῖα ἢ ἀπὸ τὴν πτώση(;) κομματιασμένα ἀλλὰ συνανήκοντα θραύσματα ἀγγείων. Σημειώνομε ἐνδεικτικὰ οἰνοχόη μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο (πίν. 190β), φιάλη καὶ μικρὸ χυτροειδὲς ἄβαφο ἀγγεῖο. Λιγοστὰ ἦταν τὰ ὄστρακα στὴ στρώση μὲ τὰ κάρβουνα καὶ τὴ στάχτη, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πυθμένα τοῦ «φρεατίου». Στὸ κέντρο περιόπου τοῦ πυθμένα εἶναι λαξευμένη μικρὴ ἀβαθὴς (ὀπή) διαμ. 0.20 μ.² ἢ ἐπιφάνεια τοῦ βράχου τοῦ πυθμένα εἶναι ἀνομοιόμορφα πελεκημένη ἢ ἔχει ὑποστεῖ φυσικὴ διάβρωση ἀπὸ τὴν ὑγρασία.

Παρόλο ποὺ ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων ἀπὸ τὸ «φρεάτιο» δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ, τὸ ἀνώτερο στρώμα (α) μὲ τὰ ποικίλα, θρυμματισμένα ἀντικείμενα δίνει τὴν εἰκόνα λάκκου ἢ ἀποθέτη ἀπορριμμάτων μετὰ ἀπὸ τὴ φάση τῆς καταστροφῆς, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται στὸ στρώμα τῆς φωτιᾶς (β) μὲ τὰ καμένα ἀντικείμενα, κυρίως κεραμικῇ, καὶ τὰ διάσπαρτα σὲ ὅλο τὸ χῶρο τοῦ πυθμένα λείψανα ἀποτεφρωμένων ὑλῶν³. Τὶς σκέψεις αὐτές, γιὰ τὸ γέμισμα καὶ τὸ κλείσιμο, τὴν ἀχρήστευση τοῦ «φρεατίου» μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή, ἐνισχύουν τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ τὴν πρώτη ἐξέταση τῶν οἰκοδομικῶν καταλοίπων τοῦ κτίσματος Β5 στὴ ΒΑ γωνία τοῦ ὁποίου ἔχει λαξευτεῖ τὸ «φρεάτιο». Ἐτσι, μετὰ ἀπὸ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν ὀρίων τῶν πλευρῶν τοῦ κτίσματος διαπιστώσαμε τὰ ἀκόλουθα: ἡ βόρεια πλευρά, μῆκ. 4.80 μ. εἶναι λαξευμένη στὸ φυσικὸ βράχο καὶ μόνο στὴν ἄνω ἀπόληξιν σώζει κατὰ τόπους λίθους ἀπὸ τὸν κτιστὸ τοῖχο (πρβ. κτίσματα Δ3 καὶ Δ4, παρακ. σελ. 296 κέ. πίν.

1: Βλ. παρακ. σ. 304 σημ. 1.

2. Ἐπειδὴ ἀπὸ παλὰ στίτια καὶ κυρίως στὶς ἀγροτικὲς κατοικίες τῆς Ἀμοργοῦ ὑπάρχουν ἀκόμη ἀνάλογα φρεατώδη ὀρύγματα στὸν πάσπαρο γιὰ τὴν ἀποθήκευση τῶν δημητριακῶν γνωστοὶ ὡς «λάκκοι» μὲ ἓναν μικρότερο λάκκο στὸ κέντρο τοῦ πυθμένα ποὺ ὀνομάζεται «παρὰλάκκι» (τό), ὁ φύλακας Σ. Γιαννακὸς χαρακτήρισε τὸ κυκλικὸ λάξευμα «παρὰλάκκι».

3. Ἡ ἀκριβὴς χρονολόγηση τῶν ἀγγείων καὶ τῶν ἄλλων ἀντικειμένων θὰ ὀλοκληρωθεῖ μαζί μὲ τὴν ἐξέταση τῶν ὀργανικῶν ὑλῶν καὶ τῶν ὀστέων.

192α, 196α). Ἡ δυτ. πλευρά (μήκ. 1.80 μ.) ἦταν στὴν πρώτη φάση λειτουργίας τοῦ χώρου λαξευμένη στὸ βράχο ποὺ ἀποτελεῖ συγχρόνως τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ κτίσματος Δ3 (πίν. 189α καὶ παρακ. σ. 296 κέ.). Σὲ κάποια φάση ὥστόσο, πιθανῶς μετὰ ἀπὸ τὴν καταστροφή τοῦ κτίσματος, ἔκτισαν πρόχειρα τοῖχο σὲ ἐπαφή μὲ τὸν πάσσαρο, μὲ μικρὲς ἀδούλευτες πέτρες ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες ξεχωρίζει καὶ ἓνα μεγάλο θραῦσμα πίθου¹. Ὁ τοῖχος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς σχηματίζει γωνία μὲ τὸν ἀσφαλῶς νεώτερο, προχειροχτισμένο τοῖχο τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ κτίσματος, μήκ. 4.05 μ. καὶ ὕψ. $\pm 0.82 - 0.92$ ² (εἰκ. 9).

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ συγκεντρώσαμε κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ κτίσματος Β5 δὲν εἶναι δυνατόν, πρὸς τὸ παρόν, νὰ χρονολογήσουμε μὲ βεβαιότητα τὴ νεώτερη μετασκευὴ του. Ὡστόσο, ἐπειδὴ δὲν βρέθηκαν στὴ στρώση ἐπάνω στὸ φυσικὸ βράχο-δάπεδο ἔχνη φωτιᾶς ἢ ἄλλα στοιχεῖα δηλωτικὰ καταστροφῆς, ὅπως στὸ «φρεάτιο» ἢ σὲ ἄλλα κτίσματα π.χ. χώρος Ν-Δ1, Δ3, Δ4 κτλ., εἶναι θεμιτὸ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ ἐπισκευὴ τοῦ τοίχους δυτικὸ καὶ νότιο δὲν συνδέεται μὲ τὴ χρῆση τοῦ «φρεατίου», ἀλλὰ ἀντιστοιχεῖ σὲ νεώτερη περίοδο. Οὔτε ὅμως καὶ γιὰ τὸν ἀρχικὸ προορισμὸ καὶ γιὰ τίς κατοπινὲς χρήσεις τοῦ κτίσματος Β5 εἶναι δυνατόν νὰ μιλήσουμε μὲ βεβαιότητα. Ἡ ὑπόθεση ὅτι πρόκειται γιὰ ἐργαστήριο ἐνισχύεται ἀπὸ δύο πρόσθετα στοιχεῖα: ἀπὸ τὴν ἀποκάλυψη αὐλακοειδοῦς λαξεύματος στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ χώρου καὶ ἀπὸ τὴ γειτνίαση μὲ τὰ κτίσματα Δ2 καὶ Δ3 (βλ. παρακ. σελ. 299 κέ.). Τὸ λαξευμένο αὐλάκι στὸ φυσικὸ βράχο-δάπεδο ἀρχίζει κάτω ἀπὸ τὸν νεώτερο κτιστὸ δυτικὸ τοῖχο, ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Δ - Α, γωνιάζει σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο καὶ 1.30 μ. ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ φυσικοῦ βράχου στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ ἀπολήγει κάτω ἀπὸ τὸν νότιο προχειροχτισμένο τοῖχο (εἰκ. 8).

B3 καὶ B4

Γιὰ νὰ ἀποσαφηνίσουμε τὰ ὅρια τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ κτίσματος Β5, τὸ πάχος τοῦ λαξευμένου βράχου, καὶ συγχρόνως γιὰ νὰ τὸ προστατεύσουμε ἀπὸ τίς «ψόφιες» πέτρες ποὺ εἶχαν κατακυλῆσει ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα καταφθορικά ἄνθηρα, καθαρίσουμε ἐπιφανειακὰ καὶ ἐν μέρει ἐρευνήσαμε ἀνασκαφικὰ τὸ χώρο ἀνατολικὰ ἀπὸ τὸ Β5, βόρεια ἀπὸ τὸ Δ1 καὶ δυτικὰ ἀπὸ τὰ Β1 καὶ Β2 (παρένθ.

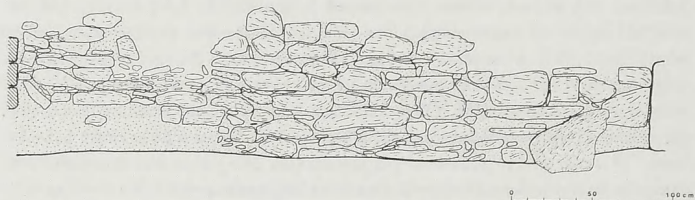
1. Ὑποθέτω ὅτι τὸ κομμάτι αὐτὸ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀγγεῖο μέρος τοῦ ὁποῖου βρέθηκε στὸ στρώμα α, στὰ γεμίσματα τοῦ «φρεατίου»: βλ. παραπ. σελ. 289. Ἄν ἡ ὑπόθεση αὕτη ἀποδειχθεῖ, τότε θὰ ἔχομε ἓνα στοιχεῖο ἐνισχυτικὸ γιὰ τὸ κτίσιμο τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ νότιου τοίχου μετὰ ἀπὸ τὴν ἀρχήστευση τῆς λειτουργίας τοῦ «φρεατίου» καὶ τὴ χρῆση τοῦ ὡς ἀποθέτη ἀπορριμμάτων.

2. Ὁ νότιος τοῖχος στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ, στὴν ὄψη του, ἀποκαλύφθηκε ὡς ὕψ. 0.85 μ. Ἡ ἔρευνα θὰ ὁλοκληρωθεῖ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

πίν. Η', εἰκ. 9 καὶ πίν. 187, 188β). Οἱ χῶροι στοὺς ὁποίους ἄρχισε ἡ ἔρευνα ὀνομάστηκαν B3 καὶ B4.

Τὸ «κτίσμα» B3 ὀρίζεται στὰ δυτικά ἀπὸ τὸν λαξευμένο βράχο, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τοῦ B5 καὶ ἔχει πᾶχος 0.75 μ.· τὰ ἀνατολικά του ὄρια εἶναι ἀσαφὴ καὶ πρὸς τὸ παρὸν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ ὁ φυσικὸς βράχος σὲ ἀπόσταση ± 0.40 μ. ἀπὸ τὰ B1 καὶ B2 (παρένθ. πίν. Η', εἰκ. 10, πίν. 188β). Στὴ βόρεια πλευρά, μήκ. 6.75 μ., ὁ βράχος ἔχει πελεκηθεῖ κλιμακωτὰ καὶ σχηματίζει ἀναβαθμὸ ὕψ. 0.20 μ.

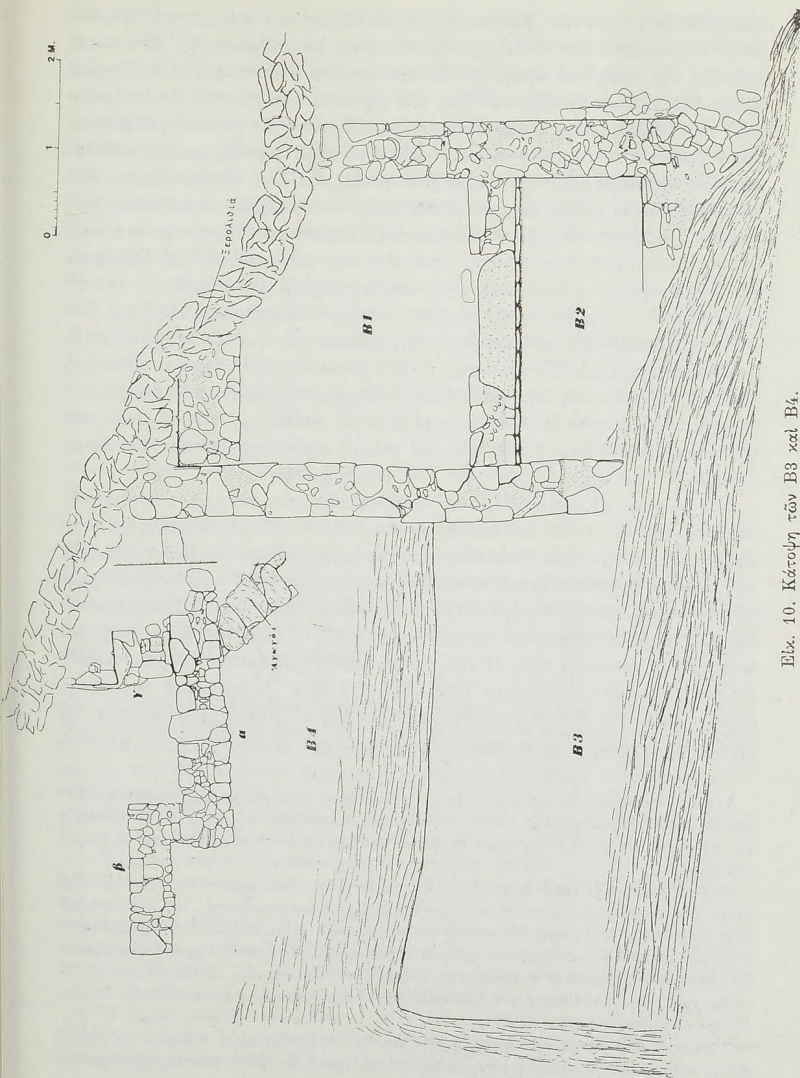
Τὸ ὕψος τῶν ἐπιχώσεων στὸ βόρειο τμήμα ἦταν χαμηλὸ ($\pm 0.20 - 0.30$ μ.)

Εἰκ. 9. Ὅψη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ B5.

λόγω τῆς κατωφέρειας τοῦ ἐδάφους, ἐνῶ στὸ νότιο τμήμα ἔφθανε ὡς τὰ ± 0.70 μ. Στὸ νότιο τμήμα εἶχαν συγκεντρωθεῖ καὶ πολλὲς μικρὲς καὶ μεγάλες κατεργασμένες καὶ ἀδούλευτες πέτρες καθὼς καὶ εὐμεγέθη κομμάτια σχιστολίθου, τὰ ὁποῖα προφανῶς εἶχαν ἀποκοπεῖ καὶ εἶχαν κατολισθήσει πρὸς τὰ νότια, ἐκεῖ, ὅπου σχηματιζόταν ἓνα μικρὸ «πλάτωμα». Τὰ εὐρήματα στὸ στρώμα τῶν ἐπιχώσεων ἦταν πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα ἀπὸ ἄβαφα ἀγγεῖα βρέθηκαν ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ μελαμβαφή, μερικὰ «μεγαρικοῦ» τύπου, λίγα θραύσματα ἀπὸ γυάλινα, λεπίδα ὀψιδιανοῦ, ἀλλὰ καὶ ἓνα κομμάτι ἀπὸ γραπτὸ γεωμετρικὸ ἀγγεῖο. Στὶς ἐπιχώσεις βρέθηκαν καὶ θραύσματα ἀπὸ καμμένα ἀγγεῖα, ἄβαφα καὶ μελαμβαφή. Σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς δεύτερης βαθμίδας τοῦ λαξευμένου βράχου, στὴ βόρεια πλευρά, κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιχώσεις, συναντήσαμε μία στρώση πᾶχ. $\pm 0.20 - 0.30$ μ. σκληροῦ πηλῶδους χρώματος ποὺ ἔφθανε ὡς τὸ φυσικὸ βράχο. Στὴ στρώση αὕτη στὸ νοτιοανατολικὸ καὶ στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς τομῆς τὰ ὄστρακα ἦταν πολλὰ καὶ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς ἐποχές: μαζὶ μὲ τὰ ἄβαφα βρέθηκαν «περγαμηνά», τέσσερα θραύσματα «μεγαρικά», καὶ ἓνα ἀπὸ ἀγγεῖο γεωμετρικῶν χρόνων. Στὴν ἴδια στρώση, ἐπάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ βράχο (-δάπεδο;) βρέθηκε καὶ ἓνα κομμάτι

Εἰς. 10. Κάτοψη τῶν B3 καὶ B4.

ἐλαφρόπετρας, λείψανα κονιάματος, ὅστὰ ζῶων καὶ ἄμορφη καλοψημένη μάζα πηλοῦ, πιθανῶς ὑπόλειμμα ἐργαστηρίου χαλκοπλαστικῆς. Στὴ νότια ἀπόληξή τῆς τομῆς¹, σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πάσσαρο, σὲ ἀπόσταση 2.30 μ. ἀπὸ τὸν βράχο τῆς βόρειας πλευρᾶς καὶ 3 μ. ἀπὸ τὴ νότια ἀπόληξή τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ βράχου, βρέθηκε νόμισμα χάλκινο, ἐλληνιστικῶν χρόνων, τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Β' ἢ Γ' ². Σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ νόμισμα ἦταν ἓνα μικρότατο ἀπολείψισμα ὀψιδιανοῦ καὶ ἓνας μολύβδινος σύνδεσμος. Στὴ στρώση ἐπάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ βράχο διαπιστώσαμε κατὰ τόπους — πιθανῶς σὲ ἀδιατάρακτα χώματα — κάρβουνα καὶ καμένα ὄστρακα καθὼς καὶ «μολυβόπετρες», ἀπὸ σχιστόλιθο σταχτόχρωμο μὲ ἔντονες ἀνταύγειες ἀπὸ μαρμαρυγία. Καὶ ἐδῶ ὅμως τὰ εὐρήματα, κυρίως κεραμικῇ, εἶναι ἀνομοιογενῆ καὶ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ γεωμετρικὴ περίοδο ὡς τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ. Ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ μερικὴ ἀποκάλυψη αὐλακοειδῶν λαξευμάτων στὸ φυσικὸ βράχο - δάπεδο ὅπως στὰ κτίσματα Β5 (βλ. παραπ. 291) καὶ Δ3 (βλ. παρακ. 296 κέ.). Ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα δὲν ὀλοκληρώθηκε καὶ ἡ μελέτη τῶν εὐρημάτων συνεχίζεται δὲν μποροῦμε νὰ κάνομε οὔτε ἀπλὲς ὑποθέσεις, γιὰ τὴ μορφή καὶ τὴ λειτουργία τοῦ χώρου Β3, οὔτε καὶ γιὰ τὴ σχέση του μὲ τὰ παρακείμενα κτίσματα.

Στὴ διάνοιξη τῆς τομῆς Β4, στὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τοῦ χώρου βόρεια ἀπὸ τὸ Β3, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Β1 καὶ βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ Β5 μᾶς ὀδήγησε ἡ ἄμεση ἀνάγκη προστασίας τῶν κτισμάτων ἀπὸ τὶς κατολισθήσεις στὰ ἀνατολικά (Β1 καὶ Β2) καὶ στὰ νότια (παρένθ. πίν. Η' καὶ εἰκ. 10, πίν. 187 - 188). Ἐπειδὴ μὲ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ Β3 ἀποκαλύφθηκε ἡ ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Β2 καὶ τὸ νότιο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Β1, κρίναμε ἀπαραίτητο νὰ ἐπεκτεῖνομε τὴν τομὴ πρὸς Βορρά, κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ Β1 ὡς τὸν σύγχρονο χωραφότοιχο (πίν. 187α-β, 188β). Ἡ ἐπέκτασις τῆς τομῆς ἀπέβλεπε καὶ στὴ διάνοιξη τάφρου γιὰ τὴν ἀπορροή τῶν ὀμβρίων ὕδατων, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσαν νὰ συμπαράσφουον πολῦτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἔρευνά³.

1. Στὴ νότια ἀπόληξή τῆς τομῆς εἴχαμε χτίσει ὅπως σημειώσαμε παραπάνω σελ. 287 προστατευτικὴ ξερολιθιά (πίν. 188α - β) γιὰ νὰ προστατεύομε τὸ κτίσμα Δ1. Στὴν πορεία τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας διαλύσαμε σταδιακὰ τὴν ξερολιθιά γιὰ νὰ ἐρευνήσομε τὴ μορφή τοῦ χώρου.

2. Τὸ νόμισμα ἔχει διάμ. 0.03 μ. καὶ ἡ ἐπιφάνειά του εἶναι ἀρκετὰ διαβρωμένη. Στὴν ἐμπρόσθια ὄψη εἰκονίζεται κεφαλὴ πωγωνοφόρου ἀνδρὸς δαφνοστεφῆς πρὸς δεξιὰ (Ζεὺς), καὶ στὸν ὀπισθότυπο ἀετὸς πρὸς ἀριστερά. Γιὰ τὸν τύπο βλ. Ι. Ν. ΣΒΟΡΑΝΟΥ, Τὰ νομίσματα τοῦ Κράτους τῶν Πτολεμαίων, 149 ἀριθμ. 975 πίν. XXIX, 13. Ἐπειδὴ ἡ μορφή εἶναι ἀρκετὰ φθαρμένη εἶναι πιθανὸν νὰ ἀναγνωριστεῖ ἡ μορφή τοῦ Πτολεμαίου τοῦ Γ' Εὐεργέτη. Ὁ καθαρισμὸς καὶ οἱ ταυτίσεις ὧν τῶν νομισμάτων τῆς ἀνασκαφῆς ἔγιναν ἀπὸ τὴν Μάντω Οἰκονομίδου (πρβ. σ. 289 σημ. 1).

3. Πρέπει νὰ τονίσωμε πὺς ἡ σημερινὴ θέση τῆς τομῆς Β4, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁλος ὁ χώρος πρὸς τὰ δυτικά, εἶναι σὲ κατηφορικὴ πλάγιά, ἄγρονη καὶ γεμάτη πέτρες· χρησιμοποιο-

Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ νότιο τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς παρειᾶς τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ B1, ἀποκαλύφθηκε σὲ ἀπόσταση 0.40 μ. ὁ κάθετα πελεκημένος φυσικὸς βράχος. Ἡ παρουσία στρώματος μὲ ἀποπελεκήματα πασπάρου καὶ λατύπης κάτω ἀπὸ τὴν ἀνισόπαχ¹ στρώση τῶν ἐπιχώσεων ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν «τάφρο θεμελίωσης» τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν B1 καὶ B2². Μὲ τὴ στρωματογραφικὴ ἔρευνα δυτικὰ ἀπὸ τὴν «τάφρο θεμελίωσης τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῶν B1 καὶ B2», σὲ ἀπόσταση ± 0.60 μ., διαπιστώσαμε ἀδιατάρακτο στρώμα μὲ ἀνθρακες καὶ τέφρα («στρώμα φωτιᾶς»³). Ἀποκαλύφθηκαν ἐπίσης κτιριακὰ λείψανα καὶ κτιστὸς ἀγωγὸς μὲ κατεύθυνση ἀπὸ B πρὸς N (παρένθ. πίν. H', εἰκ. 10).

Ἀπὸ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα καθарίσαμε τρία τοιχάρια α, β καὶ γ (εἰκ. 10). ὁ τοίχος α, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Δ πρὸς Α, ἔχει μῆκ. 3.30 μ., πᾶχ. 0.60 μ. καὶ σώζεται σὲ ὕψ. 0.45 μ. καὶ στὴν ἀνατολική του ἀπόληξιν, στὴ νότια παρειὰ βρίσκεται κτιστὸς λίθινος ἀγωγὸς μῆκ. 1.29 μ., πλ. 0.45 μ. καὶ ὕψ. 0.31 μ. Στὸ δυτικὸ ἄκρο ὁ τοίχος α σχηματίζει γωνία μὲ τὸ παράλληλο τοιχάριον β, μῆκ. 0.65 μ. καὶ πλ. 0.50 μ. Τὸ τοιχάριον γ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ B - N, βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 0.70 μ. βόρεια ἀπὸ τὸν τοῖχο α καὶ 1.86 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸν τοῖχο τοῦ B1. Ἔχει ἀποκαλυφθεῖ⁴ σὲ μῆκος 0.55 μ., καὶ σώζεται σὲ ὕψ. 0.35 μ.

Ἡ ὁλοκλήρωση τῆς ἔρευνας στὴν τομὴ B4, ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς στὸ χῶρο πρὸς τὰ δυτικὰ καὶ ἡ μελέτη τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων καὶ τῶν πλούσιων εὐρημάτων — κεραμικῇ καὶ μικροαντικείμενα — ἐλπίζομε ὅτι θὰ ὀδηγήσουν στὴν ἐπίλυση πολλῶν προβλημάτων, ὅπως ἡ χρονολόγηση, ὁ προσρισμός, ἡ χρῆση καὶ ἡ σχέση τῶν κτισμάτων μεταξὺ τους καὶ μὲ τὸ βόρειο καὶ τὸ νότιο κτιριακὸ συγκρότημα τῆς πόλης.

εἶται ἀκόμα καὶ σήμερα ὡς βοσκοτόπος καὶ δὲν καλλιεργεῖται οὔτε καν μὲ τὰ χέρια. Γι' αὐτὸ καὶ στὰ σημεῖα, ὅπου δὲν ἔγιναν λαθροσκαφές τὰ χώματα θὰ πρέπει νὰ εἶναι «ἀπείραχτα». Τὰ χειμῶνιτικὰ νερά, ὥστόσο, «κατεβάζουν» ὅπως διαπιστώσαμε ἤδη, ἐκτὸς ἀπὸ τίς πέτρες καὶ πάμπολλα ὅστρακα ἢ ἄλλα μικροαντικείμενα στὰ νοτιότερα ἀνδхра καὶ ἔτσι χάνονται σημαντικὲς πληροφορίες.

1. Ἡ στρώση τῶν ἐπιχώσεων ἔχει πᾶχος στὸ βόρειο τμήμα τῆς τομῆς ± 0.020 μ. ἐνῶ στὸ νότιο ἔφθανε ὡς 0.45 μ., ἐξαιτίας τῆς φυσικῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους.

2. Ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ ἀποπελεκήματα πασπάρου βρέθηκαν καὶ στὴν τομὴ B3, μεταξὺ τῆς νότιας ἀπόληξιν τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ B2 καὶ τοῦ κάθετα πελεκημένου φυσικοῦ βράχου.

3. Λεπτομερὴ ἀναφορὰ στὶς στρωματογραφικὰ παρατηρήσεις θὰ κάμομε μετὰ ἀπὸ τὴ συγκόλληση καὶ μελέτη τῶν ὁστράκων καὶ τὴ συνεξέταση ὅλων τῶν εὐρημάτων. Πρὸς τὸ παρὸν σημειώνομε ὅτι τὰ νεώτερα ὅστρακα χρονολογοῦνται στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια κυρίως μελαμβαφῇ καὶ «μεγαρικά», ἐνῶ τὰ παλαιότερα στὴ γεωμετρικὴ περίοδον.

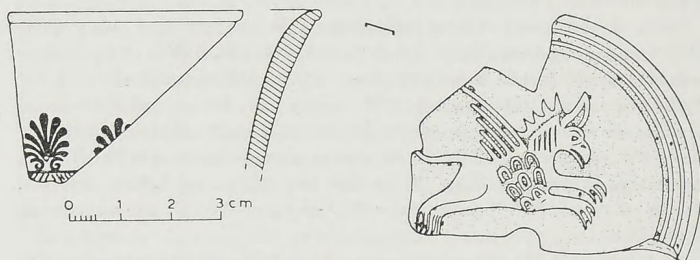
4. Ἡ βόρεια ἀπόληξιν τοῦ βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ χωραφότοχο (πίν. 188β) ± 1.85 μ., ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὄριο μὲ τὸν γειτονικὸ ἀγρό, ὅπου πρὸς τὸ παρὸν δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπεκταθοῦν οἱ ἀνασκαφικὲς ἔρευνες.

Κτίσμα Δ3

Ὁ ἐπιφανειακὸς καθαρισμὸς — ἀπομάκρυνση λιθοσωρῶν καὶ κοπή θάμνων — στὸ χῶρο δυτικὰ ἀπὸ τὸ βόρειο κτιριακὸ συγκρότημα (B1, B2, B3, B4 καὶ B5) ἀπόβλεψε κατ' ἀρχὴν στὴν ἀποκάλυψη τῶν ὀρίων τῶν ἐπιφανειακῶν ὀρατῶν κτισμάτων Δ2, Δ3 καὶ Δ4 (πίν. 190γ, 191α), τὰ ὁποῖα εἶχαμε ἐν μέρει ἀποτυπώσει στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τὸ 1981¹ (παρένθ. πίν. Η').

Μὲ τὴν ἐφετινὴ ἀνασκαφὴ στὸ B5 (βλ. παραπ. σελ. 287 κέ. παρένθ. πίν. Η', εἰκ. 12 καὶ πίν. 189β) ἀποσαφηνίστηκαν τὰ ἀνατολικά ὅρια τοῦ Δ3, τὸ λαξευ-

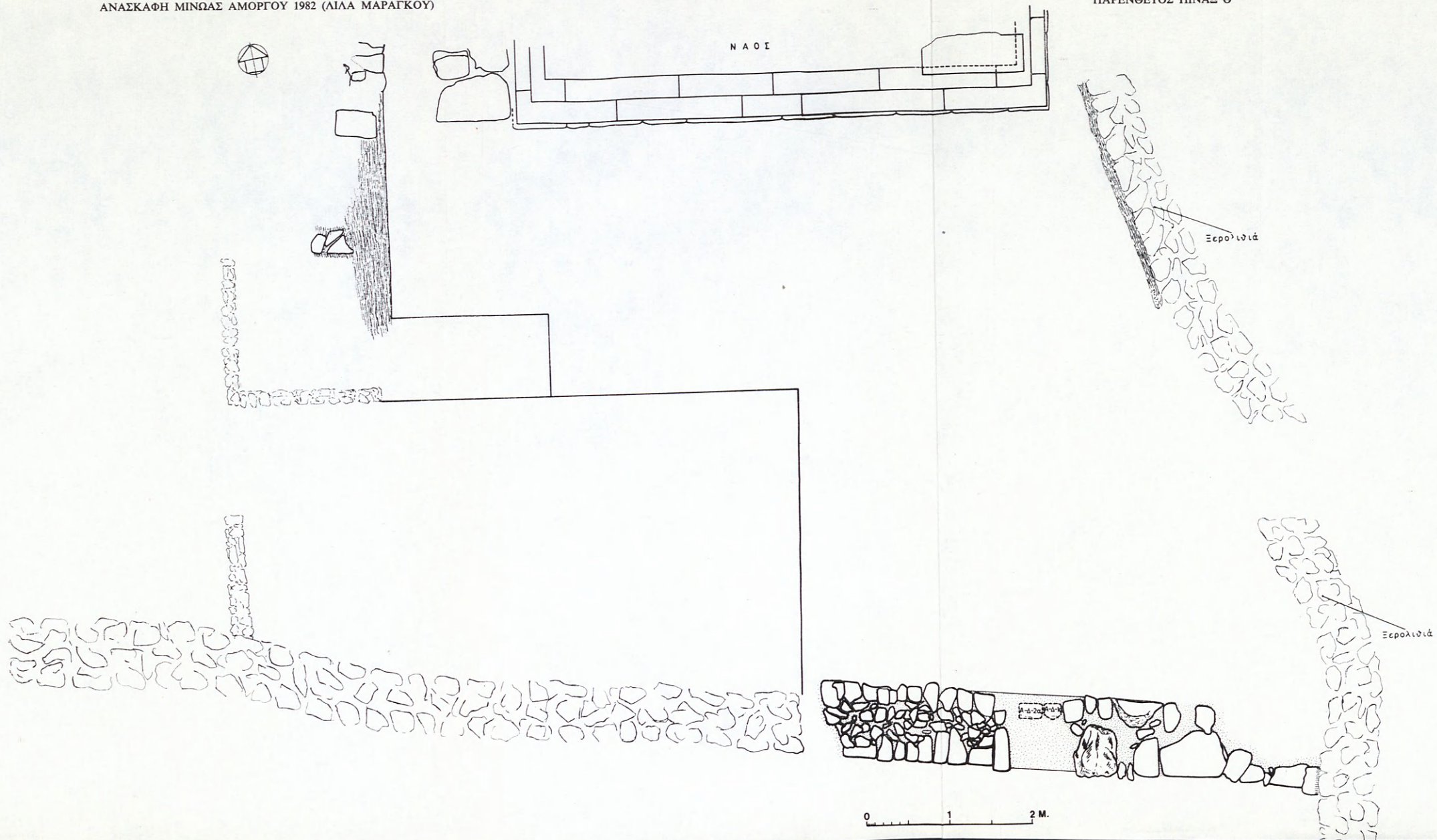
Εἰκ. 11. α. Θραῦσμα μελαμβαφοῦς ἀγγείου ἀπὸ τὸ Δ3. β. Λύχνος ἀπὸ τὸ Δ3.

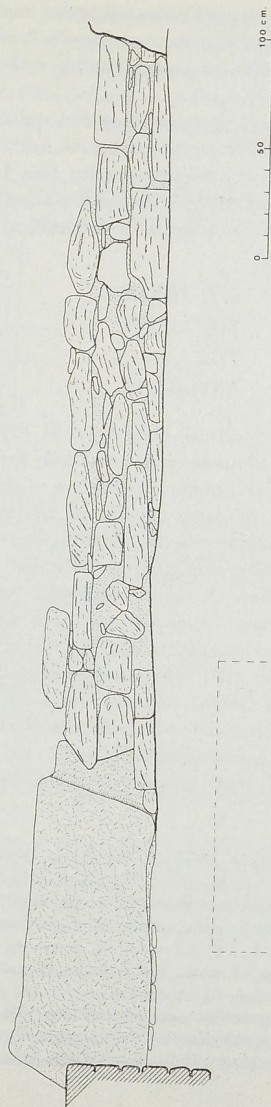
μένο στὸ φυσικὸ βράχο ἀνατολικὸ τοῦ σκέλος μήκ. 3.20 μ. Μετὰ ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ διεγράφησαν οἱ ἐξωτερικὲς διαστάσεις τῶν τριῶν πλευρῶν καὶ τὸ σχῆμα Π τοῦ κτίσματος Δ3 (πίν. 191β, 192α). Ἡ βόρεια πλευρὰ μήκ. 2.30 μ., ἡ δυτικὴ 0.85 καὶ ἡ ἀνατολικὴ στὴν ἐσωτερικὴ παρεὶα 0.40 καὶ 3.20 μ. στὴν ἐξωτερικὴ, τὸ ὄρατὸ ὕψος στὴ ΒΔ γωνία ἦταν 0.85, ἐνῶ στὴ ΒΑ $\pm 0.04 - 0.20$ μ.· στὴ νότια πλευρὰ μήκ. 4.95 μ. φάνηκε προχειροκτισμένος τοῖχος (πίν. 192α).

Ἡ ἀνασκαφικὴ διερεύνηση τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου ἔδειξε ὅτι οἱ ἀνισόπαχες ἐπιχώσεις ἐφθάναν σχεδὸν ὡς τὸ φυσικὸ βράχο-δάπεδο, ἐπάνω στὸν ὁποῖο ὑπῆρχε διαταραγμένο στρώμα μὲ ἐντονα ἔχνη φωτιᾶς²: διάσπαρτα κάρβουνα καὶ μερικὰ ὄστρακα ἀπὸ καμένα ἀγγεῖα. Τὰ εὐρήματα τόσο στὶς ἐπιχώσεις, ὅσο καὶ στὸ στρώμα ἐπάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ βράχο ἦταν μικροαντικείμενα καὶ πολυάριθμα ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα διαφόρων ἐποχῶν: μερικὰ γεωμετρικά, πολλὰ ἀπὸ ἄβαφα χρηστικά ἀγγεῖα, ἀρκετὰ μελαμβαφῆ καὶ «μεγαρικά». Μεταξὺ τῶν κινητῶν εὐρημάτων συγκαταλέγονται καὶ θραῦσμα εἰδωλίου γυναικείας μορ-

1. Βλ. ΠΑΕ 1981, παρένθ. πίν. ΙΣΤ'.

2. Τὸ «στρώμα τῆς φωτιᾶς» ἐντοπίστηκε κυρίως στὸ χῶρο τῆς ΒΔ γωνίας καὶ τὸ πάχος του ἦταν $\pm 0.05 - 0.20$ μ.

Εἰκ. 12. Ὅψη τοῦ νότιου τείχους τοῦ Δ3.

φῆς μὲ στρεπτοὺς βοστρύχους ἰσιακοῦ τύπου καὶ ἰσιακὰ σύμβολα στὴν κεφαλὴ, θραῦσμα ἀπὸ λάγνηνο μὲ λευκὸ ἐπίχρισμα καὶ γραπτὴ διακόσμηση καθὼς καὶ βάση ἀπὸ μελαμβαφές σκυφίδιο μὲ ἐνσωματωμένη «σιδηρόμαζα», πιθανῶς ὑπόλειμμα καμίνευσης.

Ἀπὸ τὰ μελαμβαφῆ ὄστρακα, τὰ περισσότερα ἀπὸ φιάλες καὶ πινάκια, ξεχωρίζει ἓνα θραῦσμα ἀπὸ ἀνοικτὸ ἀγγεῖο μὲ ἔντυπο ἀνθέμιο καὶ στυλπνὸ γάνωμα ἐξαιρετικῆς ποιότητος, ἀττικοῦ ἐργαστηρίου (εἰκ. 11α)¹. Γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς φάσης τῆς καταστροφῆς ἢ τῆς ἐγκατάλειψης τοῦ κτίσματος σημαντικὴ εἶναι ἡ παρουσία κνιδιακῆς ἐνσφράγισης λαβῆς ἀμφορέα μὲ δυσδιάκριτο σύμβολο καὶ ἐπιγραφὴ²:

ΕΠΙ ΗΡΟΦΑΝ
ΤΟΥ ΛΕΟΝ
ΤΟΣ
ΚΝ[ΙΔΙΟΝ]

Μεταξὺ τῶν εὐρημάτων σημαντικὴ θέσις ἔχουν οἱ λύχνοι (εἰκ. 11β, πίν. 192β), τὰ βαρίδια, τὰ θραύσματα ἀπὸ μεταλλικὰ ἀντικείμενα — πόρπες, καρφιά, πυξίδες, σύνδεσμοι καὶ ἐλάσματα μολύβδινα — καθὼς καὶ τὰ γυάλινα καὶ ὀστέινα ὑπολείμματα, τὰ θαλάσσια ὄστρεα καὶ τὰ ὀστὰ ζῶων.

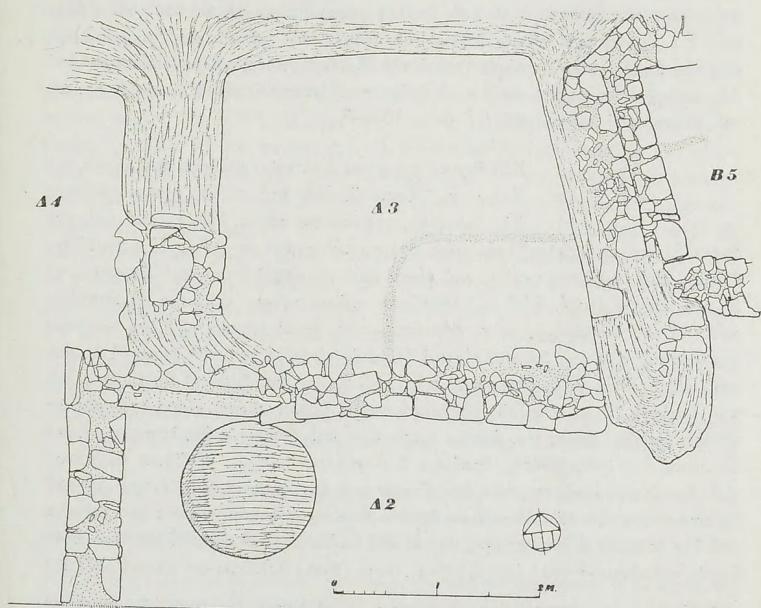
Στὸ ΝΑ τμήμα τοῦ «δαπέδου» τοῦ Δ3 ἀποκαλύφθηκε λαξευμένο αὐλάκι³ (εἰκ. 13), διαστ. 1.70 × 1.20 μ. παρόμοιο μὲ ἐκεῖνο τοῦ Β5 (βλ. παρπ. σελ. 8) (σελ. 291, πίν. 193α, 194α). Οἱ τελικὲς διαστάσεις τοῦ λαξευμένου στὸν πάσπαρο κτίσματος Δ3, ὅπως διαμορφώθηκαν μετὰ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα καὶ τῶν παρακειμένων κτισμάτων (Δ2 καὶ Δ4) εἶναι: βόρεια πλευρά: μῆκ. 3.15 μ., ὕψ. ΒΔ γωνίας 1.30, ἀνατολική: μῆκ. 4.95 μ., σὺζ. ὕψ. ΒΑ γωνίας 1.10 μ., δυτικὴ: μῆκ. 2.80 μ., πᾶχ. δυτ. τοίχου: 3 μ. τὴ νότια πλευρὰ μῆκ. 4.85 μ. κλείνει τοῖχος κτισμένος μὲ οἰκοδομικὰ ὕλινὰ σὲ δευτέρῃ χρήσιν, ὅπως τὸ κατώφλι στὴ δυτικὴ ἀπόληξιν (πίν. 193α - β) καὶ ἀσφαλῶς ἀνήκει σὲ νεώτερη οἰκοδομικὴ φάσιν, ἢ ὁποῖα πιθανῶς σχετίζεται μὲ τὶς μετασκευὰς στὰ κτίσματα Β5 καὶ Δ2.

1. Διαστ. 0.004 - 0.05 μ. Στὴν ἴδια θέσιν, στὸ ΒΑ τμήμα, σχεδὸν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ φυσικὸ βράχο, βρέθηκαν ὄστρακα «μεγαρικὰ» καὶ ὑστερογεωμετρικὰ καθὼς καὶ ἐνσφράγιση ἐνεπίγραφη λαβὴ ἀμφορέα ἀπὸ τὴν Κνίδα: βλ. παρκα. σημ. 2.

2. Χρονολογεῖται στὸν ὄψιμο 2ο ἢ πρῶμο 1ο π.Χ. αἰ. Πρβ. GRACE - PETROPOULAKOU, EAD, XXVII, 1970, 338, Ε 114. Τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιγραφῆς ἔκανε ὁ ἐπιστημονικὸς συνεργάτης Δημήτρης Κοκκίνης, ὁ ὁποῖος ἔχει ἀναλάβει τὴ μελέτη καὶ τὴ δημοσίευσιν ὧων τῶν λαβῶν τῶν ἀμφορέων ἀπὸ τὴν Ἀμοργό.

3. Ἡ αὐλακοειδὴς λάξευσις σχηματίζει γωνία σὲ ἀπόστασιν 1.20 μ. ἀπὸ τὸν νότιο τοῖχο, κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο φαίνεται ὅτι συνεχίζεται: ὁ καθαρισμὸς τοῦ χώρου ποὺ περιβάλλει τὸ αὐλάκι καὶ σχηματίζει ἀβαθὴ κοιλότητα θὰ ὑλοκληρωθεῖ στὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Στὸ ἐπιφανειακὰ ὁρατὸ κτίσμα Δ2 κάναμε μερική ἀποχωμάτωση γιὰ νὰ ἀποσαφηνίσουμε τὸ ὕψος καὶ τὸ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸν νότιο τοῖχο τοῦ Δ3 (πίν. 194α). Κατὰ τὸν καθαρισμὸ ἀπὸ τῆς πέτρης καὶ τὰ χρώματα στὴ λακκοειδῇ κοιλότητι γνωστὴ στοὺς κατοίκους τῆς περιοχῆς ὡς «στέρνα»¹

Εἰκ. 13. Κάτοψη τοῦ Δ3.

ἀποκαλύφθηκε τὸ στόμιο εὐμεγέθους φρέατος διαμ. 0.95 - 1.35 μ. λαξευμένου στὸ φυσικὸ βράχο (παρένθ. πίν. Η', εἰκ. 13 καὶ πίν. 193β, 194α).

'Αρχίσαμε τὸν καθαρισμὸ τοῦ φρέατος καὶ φθάσαμε ὡς βάθος 3.20 μ., ἀλλὰ λόγω τεχνικῶν δυσκολιῶν (ἐλλειψὴ ἐργατῶν καὶ τεχνικῶν μέσων) δια-

1. Σύμφωνα μὲ τῆς μαρτυρίες τῶν γηραιότερων 'Αμοργιανῶν «ὁ λάκκος αὐτὸς εἶναι στέρνα πού γέμιζε νερὸ ὅταν ἔβρεχε πολὺ καὶ εἶναι γεμάτῃ θησαυροῦς». 'Ο Ι. Μ. Δεσποτίδης μᾶς διηγήθηκε λαογραφικὰ καὶ ἀρχαιολογικὰ ἐνδιαφέρουσες ἱστορίες γιὰ τῆς στέρνας καὶ τὰ πηγάδια τῆς Μουντουλιᾶς καὶ μᾶς ὑπέδειξε καὶ ἄλλες δύο, μία στὸ δικό του χωράφι στὰ δυτικὰ καὶ μία ὁρατὴ ἐπιφανειακὰ κοντὰ στὰ «παλάτια» (ἐπίσκεψη 13.8.82).

κόψαμε τὶς ἐργασίες. Ὡς τὸ βάθος τῶν 3 μ. ἀφαιρέσαμε εὐμεγέθεις κυρίως λίθους κατεργασμένους καὶ ἀκατέργαστους, προφανῶς οἰκοδομικὸ ὕλικὸ ἀπὸ τοὺς γύρω τοίχους καὶ ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ μεγάλα ἄβαφα ἀγγεῖα, ἀρχαῖα καὶ νεώτερα¹. Ἀνάμεσα στὰ γεμίσματα (βάθος 3 - 3.20 - 3.40 μ.) βρέθηκαν μία χάλκινη βελὸν ἀπὸ περόνη, θραῦσμα ὀψιδιανοῦ, βάσεις ἀπὸ ὀξυπύθμενους ἀμφορεῖς καὶ ἐλάχιστα ὀστρακὰ ἀπὸ μελαμβαφή. Ἡ διάμετρος τοῦ λαξευμένου στὸν πάσσαρο φρέατος εὐρύνεται ὅσο προχωροῦμε σὲ βάθος· ἔτσι στὸ βάθος τῶν 3 μ. ἡ διάμετρος εἶναι 2.95 μ. Τὸ στόμιο τοῦ φρέατος ἀπέχει ± 0.20 μ. ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο, ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Δ3, καὶ ± 0.60 μ. ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο ποὺ ἀποτελεῖ τὴν ἐξωτερικὴ παρεῖδ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Δ4 (πίν. 194α)².

Δ4

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀνώτερου ἀνδρῶρου τοῦ ἀγροῦ τοῦ Νικολ. Κ. Νομικοῦ, ΒΔ ἀπὸ τὸ ναὸ καὶ τὸ κτίσμα

Δ1, διακρίναμε ἀνάμεσα στοὺς λιθοσωροὺς καὶ τὴν ἄγρια βλάστηση κτίσμα³ λαξευμένο στὸ φυσικὸ βράχο σὲ σχῆμα Π (πίν. 190γ, 191α). Στὸ ὀριζόντιο σκέλος ποὺ εἶναι καὶ τὸ μεγαλύτερο καὶ ἀποτελεῖ τὴ βόρεια πλευρὰ (μῆκ. 6.50 μ.) ἐδράζεται τμήμα τοίχου κτισμένο μὲ ἀκανόνιστες πέτρες δουλεμένες «στὸ πρόσωπο». Τὸ ὄρατὸ μῆκος τῶν δύο καθέτων σκελῶν τοῦ φυσικοῦ βράχου εἶναι 1.50, ἐνῶ τὸ ὕψος στὴ ΒΑ γωνία 1 μ. καὶ στὴ ΒΔ 0.90 μ. Στὶς ἐπιχώσεις πᾶχ. ± 0.50 μ. ἀπὸ βάθος 1.60 μ. στὴ ΒΑ γωνία καὶ 1.20 μ. στὴ ΒΔ, βρέθηκαν πολλὰ ὀστρακὰ ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα ἄβαφα ἀγγεῖα, λαβὲς καὶ βάσεις ἀμφορέων καὶ πίθων, λαβὲς λύχνων, μερικὰ ὀστρακὰ ἀπὸ μελαμβαφή, θραῦσμα ἀπὸ γυάλινο σκεῦος, θραῦσμα ὀψιδιανοῦ κ.ἄ. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχώσεων στὸ ἀνατολικὸ τμήμα (τομὴ Δ4-α1) βρέθηκαν μεταξὺ τῶν ὀστράκων ἀρκετὰ θραύσματα ἀπὸ γυάλινα ἀντικείμενα καὶ ἓνα κομμάτι ἀπὸ συμπαγὲς κυλινδρικοῦ κωδωνόσχημο ἀντικείμενο ἀπὸ ἀκάθαρτο καλοψημένο πηλὸ (ὕψ. 0.146 μ., διαμ. (ἄνω) 0.065 μ. καὶ κάτω 0.092 μ.)

1. Μεταξὺ τῶν «τσουκαλικῶν», τῶν ὀστράκων, οἱ ἐργάτες ξεχώρισαν δύο κομμάτια ἀπὸ τὸν πυθμένα καὶ τὸ χεῖλος στάμνας καμωμένα ἀπὸ τὸν «μαστρο-Γιάννη τὸν τσουκαλά», τὸν Σιφνιὸ ἀγγειοπλάστη Ἰωάννη-Νικ. Λεμονῆ ποὺ εἶχε ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἀμοργὸ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα καὶ τὸ «τσουκαλιὰ» του στὴ θέση Μηλιές, μεταξὺ Χώρας καὶ Καταπόλων, ἐξαφάνιζε σ' ὁλόκληρο τὸ νησί ὡς τὸ 1950, τὰ ἀπαραίτητα πῆλινα μαγειρικὰ καὶ χρηστικὰ σκεῦη, πιάτα, στάμνες, ἀρμεγούς, λεκανίδες, θυμιατὰ καὶ ἄλλα.

Ἡ παρούσα ὀστράκων ἀπὸ τὰ «τσουκαλικά τοῦ Μαστρογιάννη» στὸ χῶρο τῆς ἀνασκαφῆς ἔχει πολλαπλὴ σημασία, ὅχι μόνον γιατί μαρτυρεῖ γιὰ τὴ νεώτερη χρῆση τοῦ χώρου ἢ γιὰ θησαυροθηρικὰ ἀνασκαφὰς (πρβ. σ. 275, σημ. 3), ἀλλὰ καὶ γιατί μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συγκρίνομε ἐξωτερικὰ καὶ νὰ ἀναλύσομε μελλοντικὰ τοὺς πηλοὺς γιὰ τὴ μελέτῃ τῆς κεραμικῆς.

2. Τὰ ἀνατολικά ὅρια τοῦ κτίσματος Δ2 δὲν ἀποσαφηνίστηκαν μὲ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμὸ καὶ τὴν ἀφαίρεση τοῦ στρώματος καλλιέργειας.

3. Τὸ σχῆμα καὶ τὰ ὄρια του σημειώνονται στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τοῦ 1981 βλ. ΠΑΕ 1981, παρ. 9θ. πίν. ΙΣΤ'.

(πίν. 194β). 'Η χρήση του είναι ακόμα άγνωστη· πιθανώς πρόκειται για στήριγμα κεραμικού κλιβάνου¹. 'Η παρουσία του στο χώρο είναι σημαντική γιατί αποτελεί σοβαρή ένδειξη για την ύπαρξη κάποιου εργαστηρίου. Στη ΒΑ γωνία του χώρου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2.30 - 2.60 μ. λιθοκτιστή ημικυκλική κατασκευή², η οποία χαρακτηρίστηκε από τους εργάτες ως «πάχνη» ή «παχνί»³ (πίν. 195α). Μέσα στην πάχνη βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα από άρχεια άγγεϊα που προφανώς είχαν κυλήσει από τα βορειότερα άνδρα μετά την οριστική εγκατάλειψη του χώρου και άρκετά λείψανα από άχυρα.

Στά δυτικά, σε απόσταση 0.40 μ. από την «πάχνη», κατά μήκος του βόρειου όριζόντιου σκέλους του λαξευμένου βράχου αποκαλύφθηκε προχειροχτισμένος τοίχος ύψ. 0.60 και μήκ. 4.50 μ. σάν «πεζούλι» με δύο πρόχειρες έστίες⁴ (πίν. 195β). Τον συσχετισμό των λιθοκατασκευών με «έστίες» ένισχύουν τὰ μισοκαμένα όστρακα από χρηστικά σκεύη, χύτρες και πυθμένες από τσουκάλια με έντονο έπίστρωμα αϊθάλης καθώς και τὰ λιγοστά ύπολείμματα από κάρβουνα. Σημειώνουμε ότι και ό τοίχος με τις έστίες έδράζεται επάνω σε σκληρό πατημένο χῶμα. Στην πορεία της ανασκαφικής έρευνας φάνηκε πῶς τὸ χῶμα αὐτὸ εἶχε ἀργιλώδη ὑφή, καστανέρυθρο χρώμα και ἦταν κατὰ τόπους «σβωλιασμένο», παρόμοιο με τὸ χῶμα πού μεταχειρίζονται ἀκόμη και σήμερα «οἱ παλαιοὶ» γιὰ τὴν ἐπίστρωση δαπέδων, γιὰ τὸ «ρόδωμα».

Επάνω σε ἕμια στρώση σκληροῦ καστανέρυθρου χρώματος έδράζεται και τὸ προχειροχτισμένο τοιχάριο σύριζα με τὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ δυτικοῦ σκέλους τοῦ λαξευμένου βράχου (τομὴ Δ4-δ1). Με τις τρεῖς δοκιμαστικὲς τομές⁵ στὸ χῶρο τοῦ κτίσματος Δ4 ἀποσαφηνίστηκαν τὰ ὅρια τῶν τριῶν πλευρῶν και ἡ

1. Τὸ εἰκονιζόμενο στὸν πίν. 194γ, ὕψ. 0.116 μ. βρέθηκε τὸ 1980 κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ ναοῦ στὴ νότια πλευρά. Γιὰ παρόμοια πῆλινα στηρίγματα (πεσίσκουες) κεραμικῶν κλιβάνων ναοῦ, βλ. τελευταῖα: ΑΙΚ. ΔΕΣΠΟΙΝΗ, ΑΕ 1982, 61 κέ. πίν. 1γ-ε με ἄλλη τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία.

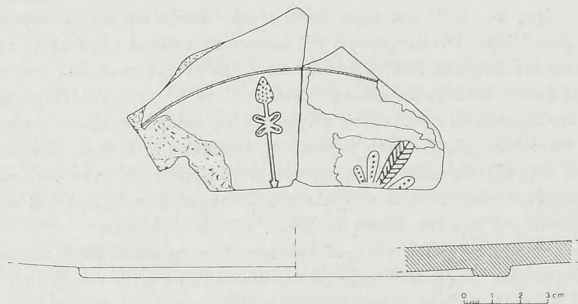
2. 'Η ΒΑ γωνία τοῦ λαξευμένου πασάρου ἀποτελεῖ τις δύο βασικὲς πλευρές, τὰ δύο σκέλη τοῦ «τριγώνου»: τὴ βόρεια μήκ. 0.60 μ. και τὴν ἀνατολικὴ 0.70 μ. Σε ἀπόσταση 0.75 μ. ἀπὸ τὴ συμβολὴ τῶν δύο σκελῶν τοῦ βράχου (βόρεια και ἀνατολικά) ἔχει κτιστεῖ πρόχειρα με ἀνισομεγέθεις λίθους πού πατοῦν επάνω στὸ χωματένιο δάπεδο, ἡ τρίτὴ πλευρὰ σχεδὸν ἡμικυκλική.

3. 'Ανάλογες, πρόχειρες λιθοκατασκευές ἀπαντοῦν και σήμερα ἀκόμη στοὺς σταύλους και στὶς ἀγροκατοικίες τοῦ νηιοῦ και προορίζονται γιὰ τὸ τάισμα τῶν ζῶων και ὀνομάζονται «πάχνη». Παρόμοιες τριγωνικὲς πάχνες συναντοῦμε και στὶς ἀγροικίες τῆς Κέας και σε ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου.

4. Οἱ έστίες αὐτές πού στὴν τοπικὴ γλώσσα ὀνομάζονται «παρασιές» και ἔχουν πολυ-λαπλὴ χρήση ἀποτελοῦν τὸ χαρακτηριστικὸ γνώρισμα ὅλων τῶν ἀγροκατοικιῶν, τῶν σταύλων και κυρίως τοῦ χώρου πού χρησιμοποιοῦν οἱ βοσκοὶ γιὰ νὰ ζεσταίνουν ἢ νὰ βράζουν τὸ γάλα και ὀνομάζουν «τὸ τυροκομεῖο».

5. Οἱ τομές ἔγιναν κατὰ μήκος τῶν τριῶν πλευρῶν: Δ4 - α1 στὴν ἀνατολική, Δ4 - β1 στὴ βόρεια και Δ4 - δ1 στὴ δυτική.

μορφή τοῦ χώρου κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν ἐπιχώσεων (παρένθ. πίν. Η' πίν. 196α). Τὰ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας, ὅπως ἡ σύσταση καὶ ἡ ὑφή τοῦ χώματος, ἡ θέση καὶ ἡ κατάσταση τῶν εὐρημάτων κλπ., ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν ἐπιχώσεων βρίσκεται τὸ ἐπίπεδο χρήσης τοῦ χώρου ὡς τὰ νεώτερα χρόνια καὶ ὅτι τὰ στρώματα, κυρίως στὸ δυτικὸ τμήμα (τομὴ Δ4-δ1), πρέπει, τουλάχιστον κατὰ τόπους, νὰ εἶναι ἀδιατάρακτα. Γιαυτὸ καὶ στὴν τομὴ αὐτὴ προχωρήσαμε σὲ μικρὸ βάθος, χωρὶς ὅμως νὰ ὀλοκληρώσουμε τὴν ἀνασκαφικὴ ἐρευνα. Ἡ παρουσία στρώματος μὲ ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς, ἀπανθρακωμένων ὑλῶν — ἐλαιοπυ-

Εἰκ. 14. Πινάκιο ἀπὸ τὸ Δ4.

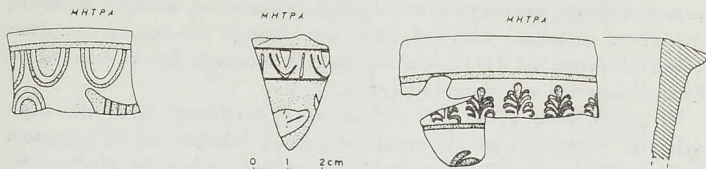
ρῆγες, ὅστα κτλ. — καθὼς καὶ καμένα ἀγγεῖα, ἐνισχύει τὴν ὑπόθεση πὼς πρόκειται γιὰ στρώμα καταστροφῆς. Τὰ εὐρήματα ἦταν πολλὰ καὶ ἐνδιαφέροντα ὅχι μόνον γιὰ τὴν ἐρευνα τοῦ συγκεκριμένου χώρου — χρονολόγηση καὶ προσορισμὸς κτλ. — ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τὴν ἱστορία τῆς κατοίκησης τῆς πόλης. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα τὴν πρώτη θέση ἔχει ἡ κεραμικὴ: λιγοστὰ ὄστρακα γεωμετρικῶν ἀγγείων βρέθηκαν τόσο στὸ στρώμα τῶν ἐπιχώσεων ὅσο καὶ στὰ βαθύτερα στρώματα καὶ στὸ «στρώμα τῆς καταστροφῆς».

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πάμπολλα θραύσματα ἀπὸ ἄβαφα χρηστικὰ ἀγγεῖα, τὰ περισσότερα ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα τῆς ὕστερης κλασικῆς περιόδου καὶ τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων, μελαμβαφὴ καὶ «μεγαρικά». Ἀπὸ τὰ μελαμβαφῆ ξεχωρίζει θραῦσμα πινακίου ποὺ συγκολλήθηκε ἀπὸ δύο κομμάτια ποὺ βρέθηκαν σὲ διαφορετικὲς θέσεις (εἰκ. 14, πίν. 196β).

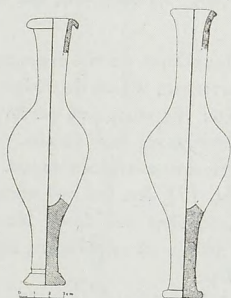
Πολλὰ καὶ ποικίλα εἶναι τὰ διακοσμητικὰ θέματα τῶν θραυσμάτων ἀπὸ «μεγαρικῶς» σκύφους (φυτικά, δελφινία, γραμμικά κτλ.)¹ (πίν. 196γ). Ἰδιαι-

1. Αὐτὴν τὴν κατηγορίαν τῶν ἀγγείων μελετᾷ ἡ ἐπιστημονικὴ συνεργάτης τῆς ἀνασκα-

τερη σημασία για τὴν προώθηση τῆς ἔρευνας τῆς ἐλληνιστικῆς κεραμικῆς, ἔχουν τὰ θραύσματα ἀπὸ μῆτρες «μεγαρικῶν» σκύφων¹ (εἰκ. 15) ἐνισχύουν σημαντικὰ τὴν ὑπόθεση τῆς ὑπαρξῆς ἐργαστηρίου παραγωγῆς ἀγγείων αὐτῆς τῆς κατηγορίας στοὺς τρεῖς τελευταίους προχριστιανικοὺς αἰῶνες. Για τὴ

Εἰκ. 15. Μῆτρες ἀπὸ τὸ Δ4.

Εἰκ. 16. Μυροδοχεῖα ἀπὸ τὸ Δ4.

χρονολόγηση τοῦ «στρώματος τῆς φωτιᾶς» πολὺτιμες πληροφορίες παρέχουν καὶ τὰ κοινὰ ἄνωτα ληγύθια, τὰ γνωστὰ ὡς δακρυδόχοι ἢ μυροδοχεῖα²,

φῆς Β. Παπᾶ. Βλ. "Οστρακὰ Μεγαρικὰ ἀπὸ τὴν 'Αμοργό, Δωδώνη ΙΑ', 1982, 290 κέ. εἰκ. 1 - 7, πίν. 311 - 319, ὅπου παρουσιάζει τὸ σύνολο τῶν θραυσμάτων ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφή τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων στὴ θέση Λεῦκες - 'Αγία Εἰρήνη ἀπὸ τὸ 1979 ὡς τὸ 1981.

1. ΠΑΕ 1981, 318 - 319 σημ. 3 εἰκ. 7, πίν. 221. Βλ. καὶ Β. ΠΑΠΠΑ, ὁ.π.

2. Για τὴν τυπολογικὴ ἐξέλιξη καὶ τὴ χρονολόγηση τῶν μυροδοχείων βλ. Β. Η. THOMPSON, *Hesperia* 3, 1934, 472 - 474 καὶ τὴν πάντοτε βασικὴ μελέτη τοῦ L. FORTI, *Rend- AccNapoli* 37, 1962. Για τὰ μυροδοχεῖα ὡς ταφικὰ κτερίσματα βλ. *Kerameikos IX*, 1976, 59 - 60, καὶ τελευταῖα Ι. Α. ΠΑΠΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, *ΑΔ* 32, 1977 (1982) 334 - 335 με ὅλη τὴ βιβλιογραφία. Ἰδιαιτέρη σημασία, λόγω τῶν πολλαπλὰ μαρτυρημένων σχέσεων τῆς Μινώας με τὴ Σάμο, ἔχουν τὰ μυροδοχεῖα ποὺ παρουσίασε τελευταῖα στὴ μελέτη τοῦ ὁ Κ. ΤΣΑΚΟΣ, 'Ελληνιστικοὶ τάφοι στὴ Σάμο, *ΑΔ* 32, 1977 (1982), 345 - 347 καὶ 409 κέ. με πολλὰς εἰκόνας καὶ σχέδια.

ποὺ βρέθηκαν στὴν τομὴ Δ4-δ1 (εἰκ. 16, πίν. 197α). Ξεχωριστὴ θέση καὶ πολλαπλὴ σημασία ἔχουν καὶ τὰ νομίσματα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ δυὸ «κτυπήματα» ποὺ βρέθηκαν στὸ «στρῶμα τῆς φωτιᾶς». Ἀρκετὰ εἶναι καὶ τὰ θραύσματα ἀπὸ γυάλινα καὶ μεταλλικὰ ἀντικείμενα: χάλκινες πόρπες καὶ περόνες, μερικὲς ἀκέραιες, καρφιά χάλκινα καὶ σιδερένια ἀγκίστρια, ἀπόληξη ἀτράκτου, μολύβδινοι σύνδεσμοι, ὑφαντικὰ βάρη κλπ. Μεταξὺ τῶν μικροαντικειμένων συγκαταλέγονται καὶ μερικὰ ὀστέινα, ὅπως ὑπολείμματα ἀπὸ τὴ διακόσμηση ξύλινου κιβωτίου καὶ πέντε ἀστράγαλοι¹.

Ἡ μελέτη ὅλων αὐτῶν τῶν εὐρημάτων, ἡ συνεξέταση ὅλων τῶν στοιχείων σὲ συσχετισμὸ μὲ τὶς στρωματογραφικὲς ἐνδείξεις ποὺ θὰ προκύψουν ἀπὸ τὴν ὁλοκλήρωση τῆς ἀνασκαφικῆς ἐρευνας στὸ κτίσμα Δ4, ἐλπίζουμε ὅτι θὰ μᾶς ὁδηγήσει σὲ συμπεράσματα γιὰ τὸν ἀρχικὸ προορισμὸ, τὶς κατοπινὲς χρήσεις καὶ τὴ διάρκεια ζωῆς, καταστροφῆς καὶ ὀριστικῆς ἐγκατάλειψης τοῦ χώρου.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ
ΕΡΕΓΝΕΣ ΣΤΗΝ
ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ
ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΜΙΝΩΑΣ

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἐρευνα συνεχίσαμε τὶς μετρήσεις γιὰ τὴ συμπλήρωση τοῦ τοπογραφικοῦ σχεδίου τῆς πόλης, τὴ φωτογραφικὴ καὶ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τῶν τειχῶν τῆς, τόσο τοῦ ἐλληνιστικοῦ, στὴ νοτιοανατολικὴ παρεια τοῦ λόφου (πίν. 197β-198, εἰκ. 17), ὅσο καὶ τοῦ προκλασικοῦ, στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης τοῦ ὄρους Μουντουλιὰ² (πίν. 199-200,

εἰκ. 18). Τὸ προκλασικὸ τεῖχος μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Β πρὸ ΝΑ³ σώζεται σὲ ὕψ. 3.20 μ. καὶ μῆκ. 39 μ.

Σημαντικὰ ἦταν καὶ τὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἐξερεύνηση τῶν γειτονικῶν περιοχῶν⁴. Ἔτσι ὁ φύλακας Μ. Δεσποτίδης βρῆκε κοντὰ στὴ θέση Μάρμαρα, νότια ἀπὸ τὸ ἐλληνιστικὸ τεῖχος, τεμάχιο λίθου (διαστ. 0.17×0.49 μ., πάχ. 0.23 μ.) μὲ ἐγχάρακτο γράμμα Φ (πίν. 201α)⁵.

Στὴ θέση Νερό, κοντὰ στὴν ἐκκλησία (ΝΑ) τοῦ ἁγίου Γεωργίου τοῦ Δροσανοῦ, σὲ ἀπόσταση 15' λεπτῶν ΝΑ ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Μινώας ἐντοπίσαμε λείψανα ἀρχαίου οἰκοδομήματος κοντὰ στὴν πηγὴ καὶ βρήκαμε τρίγλυφο (διαστ. 0.32×0.20 , πάχ. 0.28 μ.) ἀπὸ λευκὸ μάρμαρο (πίν. 201β)⁶.

1. Οἱ ἀστράγαλοι, κοινὰ ταφικὰ κτερίσματα, βρίσκονται, ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ σὲ οἰκισμούς: βλ. Délos XVIII, 332-334. Délos XXVII, 233, πίν. 38, Ph. BRUNEAU, BCH 94, 1970, 526 μὲ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία.

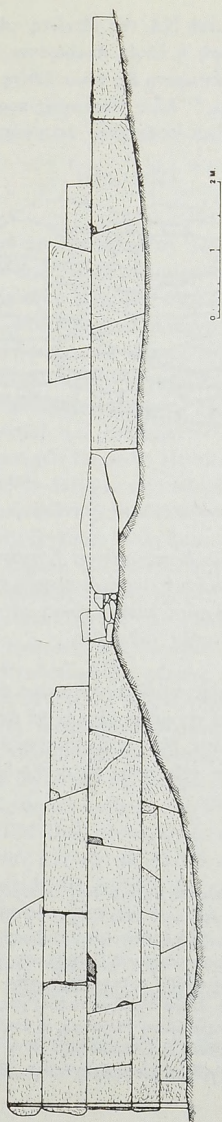
2. Βλ. ΠΑΕ 1981, 323 σημ. 9.

3. Οἱ διαστάσεις αὐτὲς ἀφοροῦν στὸ ἐπιφανειακὸ ὄρατο καὶ προσπελάσιμο τεῖχος. Εὐκρινὼς ὁμως διακρίνονται λείψανα καὶ στὴν ἀπότομη καὶ βραχῶδη βορειοδυτικὴ παρυφὴ τοῦ λόφου.

4. Πρβ. Ἔργον 1982, 48.

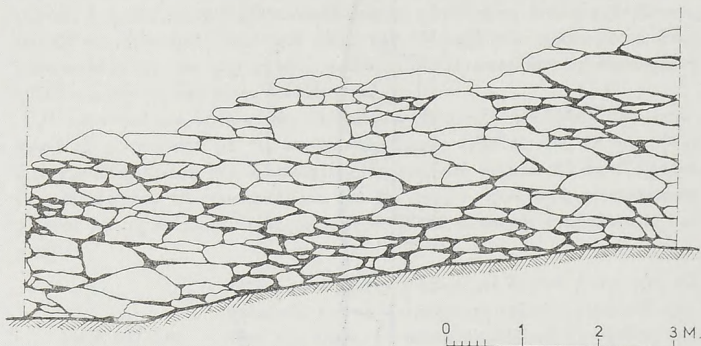
5. Ἡ ἐπιγραφή βρίσκεται στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας καὶ ἔχει ἀριθμ. εὔρ. 289.

6. Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ Χώρας ἀριθμ. εὔρετ. 91.

Εικ. 17. Ἑλληνιστικὸ τεῖχος.

Στὴ θέσῃ Ἀγία Μαρίνα, στὰ ΝΑ τῆς Μινώας, σὲ ἀπόσταση περίπου 25' λεπτῶν βρήκαμε τὴν ἐπιγραφὴν ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὸ Corpus IG XII, 7 ἀριθμ. 260¹ καθὼς καὶ μία ἄγνωστη ὡς τώρα λίθινη ἐνεπιγραφὴ στήλῃ (πίν. 201γ), διαστ. 0.52×0.23 μ.² Ἄξιο ἰδιαίτερης προσοχῆς εἶναι ἡ παρουσία

Εἰκ. 18. Τεῖχος προκλασικῶν χρόνων (λεπτομέρεια ἀπὸ τὴν ἐξωτ. ὄψιν).

πολλῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ἐντειχισμένων ἢ σχόρπιων στοὺς ἀγροὺς γύρω ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, ὅσο καὶ τὸ ὅτι ἡ μικρὴ ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Μαρίας εἶναι χτισμένη ἐξ ὁλοκλήρου μὲ ἀρχαῖες λιθοπλίνθους, οἱ ὁποῖες φαίνεται ὅτι ἀνήκουν σὲ οἰκοδόμημα ἐλληνιστικῶν χρόνων.

Παρὰ τὶς ἐξαιρετικὰ σκληρὲς συνθῆκες ἐργασίας, τὴν ἔλλειψιν δρόμου, μεταφορικῶν μέσων, ἐργατῶν καὶ τεχνικῶν μέσων, τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἐφετινῆς δεύτερης ἀνασκαφικῆς περιόδου, ἦταν πολυσήμαντα καὶ ἰδιαίτερα ἐνθαρρυντικά γιὰ τὴ συνέχιση τῶν ἐρευνῶν τόσο στὴν πόλιν τῆς Μινώας ὅσο καὶ στὴ γύρω περιοχὴ.

ΑἴΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

1. Στὸ Ἔργον 1982, 48 ἐσφαλμένα σημειώνεται ὅτι εὗρέθησαν «δύο ἐπιγραφαί, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία συμπληροῖ τὴν ὑπ' ἀριθμ. 260 τοῦ Corpus IG 12, 7» (Πρβ. Χφ. σελ. 4 «εὗρέθη ἡ εἰς τὸ Corpus IG, 12, 7 ἀριθμ. 260 ἀναφερομένη ἐπιγραφὴ ὡς καὶ ἑτέρα ἄγνωστος»).

Ἡ ἐπιγραφὴ ἀριθμ. 260 ποὺ ἀναφέρεται στὸ Corpus σελ. 70 «olim fuit in casa deserta prope aediculam S. Marinae» (1905) μεταφέρθηκε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Συλλογὴ τῆς Χώρας καὶ ἔχει ἀριθμ. εὐρ. 284. Παρὰ τὶς προσπάθειές μας δὲν βρήκαμε ἀκόμα τὴν ὑπ' ἀριθμ. 249, Corpus σελ. 69 ἀναφερομένη ἐπιγραφὴ, ἡ ὁποία ἐπίσης «olim fuit in casa quadam deserta, prope ecclesiam S. Marinae».

2. Μεταφέρθηκε στὴ Συλλογὴ Χώρας καὶ ἔχει ἀριθμ. εὐρ. 280.

Εἰς τὸ Κεφάλι, παρὰ τὸ χωρίον Βασιλική Ἱεραπέτρας, συνεχίσθη δι' ἐνδεκάτην ἀνασκαφικὴν περίοδον ἡ ἔρευνα τοῦ μινωικοῦ οἰκισμοῦ. Πλὴν τοῦ γράφοντος εἰργάσθησαν: ὁ Χρίστος Μόρτζος, ἀρχαιολόγος, καὶ ἡ Βάσω Φώτου, ἀρχιτέκτων - ἀρχαιολόγος, ἐπιστημονικοὶ συνεργάται τοῦ Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, ἡ ἀρχαιολόγος-ἱστορικός τῆς τέχνης Νάσια Μαγιάκου, ὁ ἀρχαιολόγος Μιχάλης Σακκαλῆς, ἡ φιλόλογος Ὀλγα Μιχαηλίδου, ὁ Γιάννης Κατσαούνης, φωτογράφος, καὶ ὁ Δημήτρης Γεωργινῆς, χημικός. Παραλλήλως πρὸς τὰς συνήθεις ἐργασίας καθαρισμοῦ καὶ στερεώσεων ἤρχισαμεν, ἐπὶ τῇ προόψει ὁλοκληρώσεως τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν εἰς τὰ ἀμέσως ἐπόμενα ἔτη, σειρὰν μικρῶν ἐπαναληπτικῶν τομῶν ἐλέγχου εἰς καθαρὰς ἀρχαιολογικὰς ἐπιχώσεις, αἱ ὁποῖαι εἶχον ἀφεθῇ πρὸς τοῦτο (πίν. 202).

Οἱ εἰδικώτεροι στόχοι τῆς ἐργασίας αὐτῆς ἦσαν: α) ἐλεγχος τῶν μέχρι τοῦδε πορισμάτων, β) καλυτέρα μελέτη τῶν τρόπων θεμελιώσεως καὶ οἰκοδομήσεως τῶν οἰκιῶν (ὕλικά καὶ προέλευσις αὐτῶν, τεχνική), γ) μελέτη τοῦ ἄκρως ἐνδιαφέροντος θέματος τῆς ἀνακύκλῆσεως τῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ τῶν τυπικῶν διὰ χρονολογήσεις ὀστράκων καὶ ἄλλων ἀρχαιολογικῶν ἀντικειμένων ἀπὸ τῆς μιᾶς οἰκοδομικῆς φάσεως εἰς τὴν ἄλλην, ὡς καὶ τῶν ἐπιπτώσεων τῆς πρακτικῆς ταύτης εἰς τοὺς συνήθεις τρόπους χρονολογήσεως, δ) ἀναζήτησις καὶ ἐλεγχος ἀσφαλεστέρων τρόπων χρονολογήσεως, ἐν οἷς κυρίως ἡ δημιουργία μιᾶς τυπολογίας τῶν οἰκοδομικῶν τρόπων ἐν συναρτήσει πρὸς τὰ χρησιμοποιούμενα ὑλικά καὶ τὴν μορφήν τῶν κτισμάτων.

Ἐγίναν ἐν ὅλῳ δεκατρεῖς τομαί: τρεῖς εἰς τὴν Οἰκίαν Φ (ΜΜ Ια), τέσσαρες εἰς τὰς Βορείους Οἰκίας (ΠΜ Ια), τέσσαρες εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Οἰκίας 50 (ΠΜ Ιβ καὶ ΥΜ Ια) καὶ δύο εἰς τὰ δυτικὰ ὅρια τῆς Μεγάλης Αὐλῆς. Στοιχεῖα διὰ τὰς τομὰς αὐτὰς θὰ δοθοῦν εἰς προσεχὲς δημοσίευμα, ἀφοῦ ἐτοιμασθοῦν τὰ ἀπαραίτητα σχέδια τομῶν καὶ κατόψεων. Ἐνταῦθα ἐπισημαίνονται μερικὰ τῶν γενικωτέρου ἐνδιαφέροντος πορισμάτων, ἀναφερόμενα εἰς τοὺς οἰκοδομικοὺς τρόπους τῶν Μινωιτῶν, τοὺς διαπιστωμένους εἰς τὰ ἐν Βασιλικῇ ἀρχιτεκτονικὰ κατὰλοιπα τῶν διαφόρων μινωικῶν περιόδων:

Πρὶν οἱ Μινώιται οἰκοδόμοι ἀρχίσουν νὰ οἰκοδομοῦν, προέβαινον εἰς πλήρη καθαρισμὸν τοῦ πρὸς οἰκοδόμησιν χώρου, ἀφαιροῦντες τὰ ἐπιφανειακὰ χρώματα

(humus) καὶ φθάνοντες μέχρι τοῦ φυσικοῦ. Κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τῶν Βορείων Οἰκιῶν φαίνεται ὅτι ἐφηρμόσθη γενικώτερον «πολεοδομικόν» σχέδιον διὰ τῆς ταυτοχρόνου ἀνεγέρσεως ἀριθμοῦ οἰκιῶν εἰς ἄμεσον ἐπαφὴν μεταξὺ τῶν.

Ἐὰν ἡ οἰκοδόμησις ἐγένετο εἰς χώρον, ὅπου προϋπῆρχον κτίσματα κατεστραμμένα ὑπὸ πυρός ἢ ἄλλης αἰτίας, ἀφηροῦντο τὰ ἀνώτερα, χαλαρὰ τμήματα τῶν ἐπιχώσεων καὶ ἀφῆνοντο τὰ ὑποκείμενα σκληρά, τὰ ὅποια, εἰς περιπτώσεις καταστροφῶν ὑπὸ πυρός, ἦσαν σκληρότερα τοῦ φυσικοῦ βράχου.

Κατὰ τὴν ἐργασίαν καθαρισμοῦ πρέπει νὰ ὑπῆρχε σχέδιον διαμορφωμένον καὶ νὰ εἶχεν ἡδὴ ἀποφασισθῇ καὶ τὸ ἀπόλυτον ἐπίπεδον τῶν δωματίων· ὅθεν παραλλήλως ἐγένοντο καὶ αἱ ἐργασίαι λαξεύσεως τοῦ φυσικοῦ βράχου, ὅπου τοῦτο ἦτο ἀπαραίτητον (Χῶροι 3β, 1α, 55, 40α, 42, Οἰκία Μ). «Τάφροι θεμελίων» δὲν ἤνοίγοντο. Ἀντιθέτως τὸ σύνολον τοῦ πρὸς οἰκοδόμησιν χώρου ἐλειτούργει ὡς τάφρος συγχρόνως καὶ βράχος θεμελιώσεως, καθ' ὅτι τὸ κτίριον ἡρμόζετο στερεῶς ἐπὶ τοῦ φυσικοῦ διὰ τοῦ πυκνοῦ δικτύου θεμελιώσεως, ἀποτελουμένου ἐκ τῶν φερόντων καὶ ἀντιστηριζόντων τοίχων.

Μετὰ τὸν καθαρισμὸν τοῦ βράχου (φυσικοῦ «στερεοῦ» ἢ ἀπλῶς σκληροῦ) ἐστράνετο τὸ λεπτὸν στρώμα τῆς λάσπης θεμελιώσεως, πάχους 5 - 10 ἐκ. μ. ἐκ καθαρῶν λευκῶν χωμάτων κούσκουρα. Τοῦτο ἐχρησίμευε πρὸς καλὴν ἀρμογὴν τῆς κατωτάτης σειρᾶς λίθων τῶν τοίχων (ἢ ἄλλων λιθίνων κατασκευῶν), ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ἤπλουτο καὶ πέραν τῆς γραμμῆς τῶν τοίχων. Οἱ τοῖχοι ἠκοδομοῦντο διὰ λίθων λογάδων ἢ ἄδρως εἰργασμένων, ἐπιλεγομένων καὶ ἀρμοζομένων κατὰ διάφορον ἀπὸ περιόδου εἰς περίοδον τρόπον. Ἡ συνδυαζομένη λάσπη τῶν θεμελίων δίδει συχνὰ τὴν ἐντύπωσιν ὅτι ἀποτελεῖται ἐκ κοινῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων. Τὰ θεμέλια, ὀλόλιθα καὶ γυμνά, ἦτοι ἄνευ κονιαμάτων, εἶχον, μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῶν δαπέδων, διάφορον ὕψος, ἀναλόγως τῆς κλίσεως τοῦ στερεοῦ.

Τὰ μεταξὺ τῶν θεμελίων κενὰ ἐπληροῦντο, μέχρι τοῦ ἐπιπέδου τῶν δαπέδων, διὰ τεραστίων συχνάκις ποσοτήτων ὑλικῶν, ἀποτελούντων τὰ ὑποστρώματα τῶν δαπέδων. Τὰ ὑλικά ταῦτα ἦσαν χόματα, λίθοι, χάλικες καὶ λατύπη διαφόρων παραλλαγῶν κούσκουρα, συλλεγόμενα ἢ ἐπὶ τούτῳ ἐξορυσσόμενα ἢ λατομούμενα εἰς πλησίον τμήματα τοῦ λόφου καὶ πάντοτε σχεδὸν ἀναμειγνύμενα εἰς μικρὰν ἢ μεγάλην ἀναλογίαν μὲ ὑλικά προερχόμενα ἐκ τοῦ καθαρισμοῦ ἢ τῆς «λατομήσεως» στρωμάτων καταστροφῆς ἀρχαιότερων οἰκιῶν. Εἰς τὰς οἰκίας τῆς πρώτης οἰκοδομικῆς φάσεως ὑπάρχει ἀρχαιολογικὸν ὑλικὸν εἰς τὰ στρώματα θεμελιώσεως προερχόμενον ὅχι βεβαίως ἐκ παλαιῶν κτισμάτων, ἀφοῦ τοιαῦτα δὲν ὑπῆρχον, ἀλλ' ἐκ τῶν σωρῶν ἀπορριμμάτων τοῦ καταυλισμοῦ τῶν πρώτων οἰκιστῶν (Οἰκία Θ, Ξ).

Τὸ ἀνώτερον τμήμα τῶν τεχνητῶν τούτων γεμισμάτων ἀπετελεῖτο συνήθως ἐκ καθαρῶν λευκῶν χωμάτων κούσκουρα, «ζυμωμένων» εἰς λάσπην ἢ συμπίε-

σμένων μὲ πολλήν ἐπιμέλειαν, καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐστρώνετο ἡ ἀνωτέρα ἐπίστρωση ἐκ λεπτοῦ λευκοῦ κονιάματος (Οἰκία Ξ, Ν) ἢ ἄλλου ὕλικου (π.χ. λάσπη ἐκ τριμμάτων τεφρολεύκου κούσκουρα, Οἰκία Μ)¹.

Ἀνάλογος ἦτο ἡ ἐργασία ὑποθεμελίωσης κατὰ τὴν κατασκευὴν λιθοστρώτων καὶ πλακοστρώτων: Καθαρισμὸς πλήρης τοῦ χώρου, ὑποστρώματα ἐξ ἀναμείκτων ὕλικῶν, ἐνίοτε μεγάλου πάχους (Χῶροι Λ2, ΡΒα, 44 κ.ἄ.) καὶ στρώμα καθαρῶν χωμάτων καὶ μικρῶν λίθων (Πλακοστρώτον Ψβ) πρὸς ἔδρασιν τῶν μεγάλων χαλίκων τῶν λιθοστρώτων καὶ τῶν πλακῶν τῶν πλακοστρώτων.

Ἀπὸ οἰκίας εἰς οἰκίαν καὶ ἀπὸ περιόδου εἰς περίοδον παρατηροῦνται βαθμιαῖα μεταλλαγὰ εἰς τοὺς τρόπους ἐπιλογῆς καὶ χρήσεως τῶν ὕλικῶν. Εἶναι, ἤδη εἰς τὰ γνωστὰ μέχρι τοῦδε παραδείγματα, σαφὲς μία τυπολογία ἐπὶ μέρους οἰκοδομικῶν στοιχείων (π.χ. τοίχων, πλακοστρώτων) καὶ μία τυπολογία τῆς τεχνικῆς μορφολογίας τῶν κατόψεων, ἡ κατανόησις τῆς ὁποίας δύναται νὰ ἐρμηνεύσῃ καίρια προβλήματα τῆς μινωικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ὅπως π.χ. τὸ πρόβλημα τῶν πολλῶν μικρῶν «δωματίων» τῶν μινωικῶν οἰκιῶν².

Ἐξ ἴσου ἐνδιαφέρουσαι παρατηρήσεις εἶναι δυνατὰ καὶ διὰ τὰ ὕλικά καὶ τοὺς τεχνικοὺς τρόπους οἰκοδομήσεως τῶν ὑπὲρ τὰ δάπεδα τμημάτων τῶν οἰκιῶν. Κύριον ὕλικόν εἶναι, πλὴν τῶν λίθων, ὁ πηλὸς μὲ τὴν συνήθη ἀνάμειξιν ἀχύρου ὡς προσμάγματος (dégraissant), εἴτε εἰς τὴν μορφήν μεγάλων κυβοπλίνθων εἴτε εἰς

1. Ἡ μέχρι τοῦδε ἔρευνα δὲν ἔχει δώσει τὴν δέουσαν προσοχὴν εἰς τὴν ἀκριβῆ μελέτην τῶν συστημάτων θεμελίωσης καὶ φαίνεται ὅτι παρεῖδε πλήρως τὰ σημαντικώτατα τεχνητὰ στρώματα θεμελίωσης, τὰ ὅποια ἐσχεδιάζοντο ὅχι ὡς ἀπλὰ γεμίσματα καὶ ὑποστρώματα δαπέδων ἀλλὰ ὡς στηρίγματα καὶ ἀντιστηρίγματα τοῦ συνόλου τῆς κατασκευῆς. Πρβ. SHAW, *Minoan Architecture*, ASAtene 1971, 75 - 77. Ἰδὲ ἐπίσης GRAHAM, *The Palaces of Crete*, 149: Τὸ λεγόμενον αὐτόθι ὅτι «traditional Minoan construction paid little heed to the strength of foundations» ἀντικρούεται ἀπολύτως ὑπὸ τῶν δεδομένων τῆς ἀνασκαφῆς Βασιλικῆς, ὅπου ἐκάστη οἰκία ἔχει ἴδιον πολὺπλοκον σύστημα ἰσχυρῶν θεμελιώσεων (λεπτομέρεια διὰ τὰ ἐπὶ μέρους παραδείγματα δίδονται εἰς τὰς ἀνασκαφικὰς ἐκθέσεις ἐν ΠΑΕ 1970 κέ.). Διὰ τὴν ἀνάλογον καὶ ὡς πρὸς τὴν μυκηναϊκὴν ἀρχιτεκτονικὴν στάθμην τῆς ἐρεῦνης πρβ. PASCAL DARCQUE, *L'architecture domestique mycénienne* (Thèse de IIIe Cycle, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, Paris 1980, δακτυλογραφημένο ἀντίγραφο), 91 - 92.

2. Τὰ «μικρὰ δωμάτια» τῶν μινωικῶν οἰκιῶν εἴτε εἶναι πράγματι δωμάτια, ἥτοι χώροι χρησιμοποιούμενοι, εἴτε ὅχι, ἥτοι χώροι πεπληρωμένοι τεχνητῶν γεμισμάτων, ἀποτελοῦν τὸν «σελετὸν θεμελίωσης» (Βασιλικὴ Ι, 117) ἢ «δίκτυον θεμελίωσης» (ΠΑΕ 1977, 451). Ἀνάλογα πολὺπλοκα συστήματα θεμελίωσης εἶναι γνωστὰ εἰς νεολιθικοὺς οἰκισμοὺς τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς, ἰδὲ π.χ. CAUVIN, *Les premiers villages de Syrie-Palestine du IX au VIIème millénaire avant J. C.* (Paris 1976)· «structures en damiers»: σ. 40 - 41, ὑπόγεια (πολυκύτταρα): σ. 52 - 53. CAMEL, *Chronologie et organisation de l'Espace à Çayönü (1)*, εἰς τὸν τόμο: *Préhistoire du Levant*, CNRS, 1981, εἰκόνες: σ. 542 κέ.: «soubassements en grillage» καὶ «constructions à cellules».

πυκνήν δόμησιν μὲ χρῶσιν μικρῶν λίθων καὶ πλακῶν, ἄνευ τύπων (pisé ἀκα-
λούπτωτο). Ἐχρησιμοποιοῦντο ἐπίσης λεπτά ξύλα ἢ καλάμια καὶ δοκοὶ (μέχρι
8 ἐκ. μ. διαμ.) καὶ τὸ ὅλον ἐκαλύπτετο μὲ παχέα πῆλινα κονιάματα (ἄνευ
ἀσβέστου), πρὸς καλυτέραν σύνδεσιν καὶ ὁμάλυσιν τῶν ἐπιφανειῶν (Ἐρυ-
θρὰ καὶ Δυτικὴ Οἰκία, Περιοχὴ ΝΔ, Οἰκίαι Γ, Μ). Ἐνίοτε διὰ καθαροῦ
πηλοῦ ἐστρώνοντο καὶ δάπεδα (χωρὸς 36). Τὰ κονιάματα τῶν τοίχων καὶ
τῶν δαπέδων ἠλείφοντο τακτικῶς διὰ διαλυμάτων πηλοῦ πρὸς εὐπρεπι-
σμόν (Χῶρος 36 καὶ πολλὰ διάσπαρτα τεμάχια). Δὲν εἶναι ἀποδεδειγμέ-
νον ὅτι ἡ ἀρχικὴ χρῶσις τῶν ἐπιχρισμάτων τούτων ἦτο πράγματι ἐρυθρά,
ὥς πιστεύεται καὶ ὥς ἐμφανίζονται ταῦτα σήμερον, ἢ λευκή, ὥς ἔδει νὰ
εἶναι, ἐὰν τὸ διάλυμα ἐγίνετο ἐκ καθαροῦ λευκοῦ κούσκουρα. (Μία πιστο-
ποιημένη ἐξ ἐπαναχρησιμοποιηθέντων εἰς τὴν Οἰκίαν Φ ὑλικῶν «Λευκὴ Οἰ-
κία», ἴσως ΠΜ ΙΙΙ, εἶχε λεπτότατα λευκὰ κονιάματα.) Πλακώστρωτα ἐνί-
οτε ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ εἰς ἐσωτερικοὺς χώρους, ἴσως δὲ καὶ εἰς τὸν ἄνω
ὄροφον (Οἰκία Μ).

Ἡ τελικὴ μελέτη τῶν οἰκοδομικῶν τρόπων καὶ γενικώτερον τῆς ἀρχιτεκτο-
νικῆς θὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τρεῖς, κατὰ συμβατικὴν διάκρισιν, κατηγορίας στοι-
χείων: α) Τὰ ὁρατὰ *in situ* κατάλοιπα τῶν οἰκιῶν. β) Τὰ δεδομένα τῶν μι-
κρῶν τομῶν βάθους, αἱ ὁποῖαι θὰ συνεχισθοῦν εἰς ἅλα τὰ κτίσματα. γ) Τὸ
ἄφθονον μετακινημένον ὑλικὸν (λίθοι, πηλόπλινθοι, κονιάματα).

Τὸ κύριον συμπέρασμα ἐκ τῆς μέχρι τοῦδε ἐργασίας εἶναι ὅτι οἱ Μινωῖται
οἰκοδόμοι ἐχρησιμοποίησαν μὲ πραγματικὴν οἰκοδομικὴν σοφίαν τὰ εἰς τὴν
διάθεσίν των εἰς τὴν ἄμεσον γειτονίαν τοῦ οἰκισμοῦ εὐρισκόμενα ὑλικά, περιο-
ριζόμενοι εἰς τὴν μεταφορὰν ὀλίγων μόνον ὑλικῶν ἐξ ἄλλων θέσεων (π.χ. ὠρι-
σμένων κατηγοριῶν πλακῶν), ἐξελίσσοντες καὶ βελτιοῦντες τοὺς τεχνικοὺς
τῶν τρόπους μὲ βαθμιαίας ἀλλαγὰς ἀπὸ τῆς μιᾶς περιόδου εἰς τὴν ἄλλην.
Συχνοτάτη εἶναι ἡ χρῆσις παλαιῶν οἰκοδομικῶν ὑλικῶν προερχομένων ἐκ
στρωμάτων καταστροφῆς παλαιοτέρων κτισμάτων. Ἡ ἀνακύκλησις τῶν οἰκο-
δομικῶν ὑλικῶν ἀπὸ τῆς μιᾶς εἰς τὴν ἄλλην οἰκοδομικὴν φάσιν συμπαράσφρει
μεθ' ἑαυτῆς καὶ τὰ πρὸς χρονολόγησιν τῶν διαφόρων στρωμάτων ἢ κτισμάτων
χρήσιμα ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα, ὥστε κατὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ἀνασκαφικῆς
εἰκόνης δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλον ἐν στρώμα νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς στρώμα
καταστροφῆς ἢ στρώμα θεμελιώσεως (ἀφοῦ εἰς τὰ στρώματα θεμελιώσεως
χρησιμοποιοῦνται μεγάλαι ποσότητες ὑλικῶν καταστροφῆς) οὔτε νὰ χρονο-
λογηθῇ ἐπὶ τῇ βάσει μόνον τοῦ ὁδηγητικοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ (ἀφοῦ εἶναι
πιθανὴ ἡ ἀπουσία ὁστράκων τῆς «στιγμῆς ἰδρύσεως» εἰς τὰ στρώματα θεμε-
λίων καὶ βεβαία ἡ παρουσία ὁστράκων ἀρχαιοτέρων περιόδων). Ἡ δημιουρ-
γουμένη ἐν Βασιλικῇ ἐξελικτικὴ τυπολογία τῶν οἰκοδομικῶν τρόπων ἀποτελεῖ
ἀρκούντως ἀσφαλὲς κριτήριον χρονολογήσεως τῶν διαφόρων κτισμάτων, βε-
βαίως πάντοτε μὲ συνυπολογισμόν καὶ τῶν ἄλλων κριτηρίων, καὶ ἀσφαλὲς

θὰ βοηθήσῃ εἰς τὸ μέλλον καὶ ἄλλους συναδέλφους, ἐργαζομένους εἰς οἰκισμοὺς μετ' ἀνάλογον οἰκοδομικὴν ἱστορίαν καὶ ἀνάλογα οἰκοδομικὰ ὕλικά¹.

ΑΝΤΩΝΗΣ Α. ΖΩΗΣ

1. Μία τυπολογία τῶν οἰκοδομικῶν τρόπων δύναται ν' ἀποβῇ χρήσιμος πρὸς λύσιν καιριῶν ἀρχαιολογικῶν-ἱστορικῶν προβλημάτων, ἐὰν στηριχθῇ — πέρα τῆς ἐπαρκoῦς συλλογῆς τῶν ἀντικειμενικῶν δεδομένων — καὶ εἰς ἐπαρκῆ θεωρητικὴν προετοιμασίαν. Πρέπει π.χ. νὰ διακρίνονται τὰ σταθερὰ δεδομένα (ὡς: ὅμοια ἐντόπια οἰκοδομικὰ ὕλικά, ἐπανάληψις οἰκοδομικῶν τρόπων, οἱ ὁποῖοι ἀπεδείχθησαν ἐπιτυχεῖς, εἰς νεωτέρας περιόδους) τῶν μεταλλασσομένων ἢ ἐξελισσομένων (ὡς: ἀλλαγὴ μονάδων μετρήσεως — διαπιστουμένη εἰς τὴν διαφορετικὴν κλίμακα τοίχων, δωματίων, οἰκοδομημάτων — μορφικὴ ἐξέλιξις τῶν ἐπὶ μέρους οἰκοδομικῶν στοιχείων κλπ.).

Σαφεῖς διαφορὰ ἀπὸ περιόδου εἰς περίοδον παρατηροῦνται π.χ. εἰς τὰ πάχη τῶν τοίχων, εἰς τὸν τρόπον τοποθετήσεως τῶν λίθων μεταξὺ τῶν δύο προσώπων αὐτοῦ, εἰς τὴν χρῆσιν μονῶν ἢ διπλῶν τοίχων, εἰς τὸ μέγεθος καὶ τὴν μορφήν τῶν δωματίων, εἰς τὴν χρῆσιν ἐσωτερικῶν στηριγμάτων, εἰς τὸ εἶδος καὶ μέγεθος λίθων καὶ πλாகῶν τῶν λιθοστρώτων καὶ πλακοστρώτων κλπ.

Ἀλλὰ πλὴν τῶν ἀνωτέρω βαθμιαία ἐξέλιξις παρατηρεῖται εἰς τὴν οἰκιακὴν μινωικὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ εἰς τὸ ἀπλότουτο μέγεθος τῶν οἰκοδομημάτων, ἀντικατοπτρίζουσα μετ' ἐνέργειαν καὶ τὴν οἰκονομικὴν ἢ κοινωνικὴν διαφοροποίησιν τῶν οἰκοδομοῦσων ὁμάδων ἢ ἀτόμων. Οὕτω: μία ΠΜ οἰκία τῆς Βασιλικῆς ἦτο δυνατόν νὰ οἰκοδομηθῇ ἐντὸς σχετικῶς βραχείας χρόνου ὑπὸ ὀλίγων ἀτόμων (π.χ. τῶν μελῶν μιᾶς ἀγροτικῆς οἰκογενείας ἢ ἄλλης μικρᾶς κοινωνικῆς ὁμάδος ἢ ἐλαχίστων εἰδικευμένων οἰκοδόμων), ἐνῶ διὰ μίαν ΥΜΙ οἰκίαν τοῦ Παλαικάστρου ἢ τῆς Ζάκρου ἀπαιτοῦντο μεγάλα ὁμάδες ἐργατῶν περισσοτέρων τῆς μιᾶς εἰδικότητων καὶ δαπάνη σημαντικῶν («κεφαλαιῶν»), τὰ ὁποῖα ἦτο δυνατόν νὰ συγκεντρωθοῦν μόνον εἰς τὰ πλαίσια μιᾶς ἀρκούντως ἀνεπτυγμένης οἰκονομίας.

Παρὰ τὴν τεραστίαν διαφορὰν εἰς τὴν κλίμακα μεγέθους καὶ εἰς τὸν «πλοῦτον» τῆς κατασκευῆς μεταξὺ ΠΜ καὶ ΥΜΙ οἰκιῶν, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ καὶ μεγάλην διαφοροποίησιν εἰς τὴν κοινωνικὴν συγκρότησιν τοῦ πληθυσμοῦ, δὲν διαφαίνεται ἀλλαγὴ εἰς τὴν συγκρότησιν τοῦ βασικοῦ κοινωνικοῦ κυττάρου, τῆς οἰκογενείας, ἡ ὁποία καθ' ὅλας τὰς περιόδους τῆς μινωικῆς ἱστορίας φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ ἀπλὴ «φυσικὴ» ἢ «πυρηνικὴ» οἰκογένεια. Τοῦτο φαίνεται νὰ ὑποδεικνύει ἡ ἰσομερὴς πολεοδομικὴ κατανομὴ καὶ ἡ μορφή τῶν οἰκιῶν. Τὰ σχετικὰ δύσκολα προβλήματα μόλις προσφάτως ἤρχισαν ν' ἀπασχολοῦν τὴν μινωικὴν ἀρχαιολογίαν.

ΟΙΚΟΠΕΔΟ
ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗ

Συνεχίστηκε τὸ 1982 ἡ συστηματικὴ ἀνασκαφὴ στὸ οἰκόπεδο Μαθιουδάκη ποὺ βρίσκεται στὴν ἀνατολικὴ ἄκρη τοῦ χαμηλοῦ λόφου «Καστέλλι» καὶ μέσα στὸ χῶρο ὅπου τοποθετεῖται ἡ μινωικὴ Κυδωνία. Στὴν ἔρευνα συμμετεῖχε ὡς ὑπεύθυνη ἡ Ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων κυρία Μαρία Ἀνδρεαδάκη-Βλαζάκη, ἐνῶ ἀρχιτεχνίτης ἦταν ὁ πολὺ ἱκανὸς κ. Νίκος Δασκαλάκης.

Τάφρος 9

Στὰ βόρεια τοῦ οἰκοπέδου Μαθιουδάκη ὀρθώνεται ψηλὸς μαντρότοιχος ὕψους 5.30 μ. ποὺ στηρίζει πρὸς Νότο τὴν οἰκοδομὴ Λυμπεράκη. Μετὰ τὴ μερικὴ ἀποχωμάτωση τοῦ οἰκοπέδου τὸ 1972 πρὶν τὴν ἔναρξιν τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν, ἀπογυμνώθηκαν τὰ θεμελίά του μὲ ἀποτέλεσμα ἤδη ἀπὸ καιρὸ νὰ βρίσκεται σὲ κατὰστασι ἐτοιμορροπίας. Γιὰ τὴν ἀντιστήριξή του ἀποφασίστηκε ἡ κατασκευὴ ἐπίσης ψηλοῦ τοίχου ἀπὸ μπετὸν μὲ σταδιακὴ μείωσι τοῦ πάχους του στὴν ἀνωδομή.

Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ Σεπτεμβρίου 1982 ἀνοίχτηκε τάφρος διαστάσεων $1.50 - 1.70 \times 5$ μ. καὶ κατεύθυνσης ΒΑ - ΝΔ, στὸ χῶρο ὅπου θὰ θεμελιωνόταν ὁ νέος τοῖχος, ἀφοῦ προηγουμένως τὸ πρᾶνὸς στηρίχτηκε προσωρινὰ μὲ ξύλα καὶ μεταλλικοὺς σωλῆνες, ἔτσι ὥστε νὰ διεξαχθεῖ ἀκίνδυνα ἡ ἀνασκαφὴ τῆς τάφρου 9 — ὅπως ἀριθμήθηκε — ἡ ὁποία εἶχε καθαρὰ σωστικὸ χαρακτῆρα. Σὲ πρώτη φάση ἀφαιρέθηκε ἡ πρόσθετη ἐπίχωση ποὺ εἶχε συσσωρεύσει τὸ 1972 ὁ ἐκσκαφέας ἀποχωματώνοντας τὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου. Τὰ ὁστρακα ποὺ περιεῖχε ἦταν λίγα καὶ ἄβαρα τῶν προϊστορικῶν ἀλλὰ κυρίως τῶν ἱστορικῶν χρόνων.

Ἀπὸ κάτω ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε μέχρι τὰ 1.90 μ. βάθος καὶ ἔφερε στὸ φῶς οἰκοδομικὰ λείψανα ἀρκετῶν οἰκοδομικῶν φάσεων.

Στὴν π ρ ὠ τ η φ ά σ η ἀνήκει θεμέλιο τοίχου (απ) στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τῆς τάφρου, κατεύθυνσης ΒΑ - ΝΔ ποὺ ἔσωζε, σὲ ὕψος, μόνο μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες. Ἡ ἐπιφάνειά του βρισκόταν στὸ ὕψος τῶν 0.23/0.38 μ. ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς¹ καὶ τὸ τέρμα του στὰ 0.14 μ. Τὸ

1. Τὸ σταθερὸ σημεῖο τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι χαραγμένο πάνω στὸ πεζοδρόμιο, ἔξω καὶ ΝΔ τοῦ οἰκοπέδου.

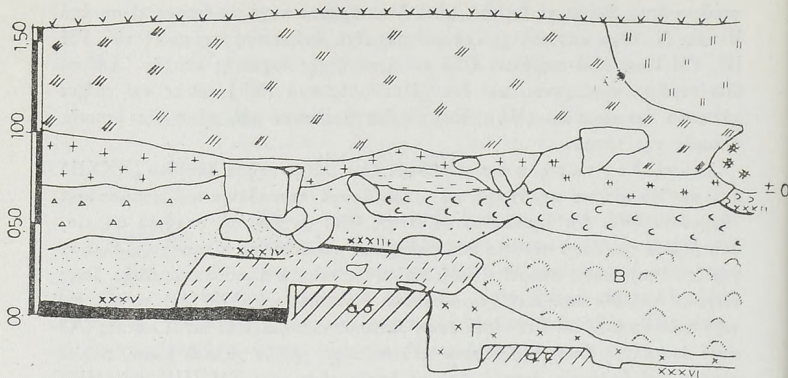

στρώμα όπου ανήκει το θεμέλιο αυτό ήταν αρκετά παχύ με έντονη κλίση από Β προς Ν. Είχε καστανό χρώμα και περιείχε ανάμεικτη κεραμική των ΥΜ III, ΥΜ I και MM περιόδων αλλά και αρκετή τής αρχαϊκής εποχής. Από το ίδιο στρώμα προέρχονται και ένα χάλκινο νόμισμα (M5) καθώς και τμήμα χάλκινου αντικειμένου (M4). Και τα δύο βρέθηκαν στη μέση τής δυτικής πλευράς τής τάφρου.

Από τη δεύτερη φάση σώθηκε μόνο μικρό τμήμα δαπέδου (XXXII) από σκυρό κίτρινο πηλόχωμα με μικρά άσπρα πετραδάκια και κομματάκια κάρβουνου (εικ. 1). Βρισκόταν σε βάθος 0.11 μ. από το σταθερό σημείο. Στα βόρειά του παχύ στρώμα από πηλόχωμα με κόκκινες, κίτρινες και ελαφρά γκριζες αποχρώσεις μπορεί ν' αποτελούσε υπόλειμμα πλινθοκατασκευής, ίσως τοίχου. Από την κεραμική χρονολογείται η οικοδομική αυτή φάση το πιθανότερο στον 7ο π.Χ. αί. Στην ίδια φάση φαίνεται ν' ανήκει και βαθύς λάκκος (Α) στην ανατολική άκρη τής τάφρου που περιείχε γκριζό χαλαρό χώμα, πολλά κόκαλα και όστρακα, αρκετά από τα οποία είναι των ΥΜ IIIΓ και IIIB2 περιόδων. Προχωρούσε σ' αρκετό βάθος καταστρέφοντας τμήματα από δάπεδα τής ΥΜ III εποχής, που όπως θα δούμε παρακάτω υπήρχαν σ' αυτό το χώρο. Σκάφτηκε μόνο ένα τμήμα του γιατί εκτείνεται έξω από τα όρια τής τάφρου.

Σε μία τρίτη φάση τής ΥΜ IIIΓ περιόδου φαίνεται ν' ανήκει άλλος μεγάλος και βαθύς λάκκος (Β) που καταλάμβανε όλο το ανατολικό μισό τής τάφρου και άρχιζε από βάθος 0.20 μ. κάτω από το σταθερό σημείο, τερματίζε δε σε βάθος 0.74/0.82 μ. (εικ. 1). Μεταξύ του λάκκου Β και του δαπέδου XXXII, που υπήρχε ψηλότερα στο χώρο αυτό, παρεμβαλλόταν στρώμα από σκυρό καστανό και γκριζό χώμα με κόκκινες κηλίδες κατά τόπους και καρβουνάκια (Στρώμα 2, Ζεμπίλι 4). Περιείχε πάρα πολλά όστρακα τής ΥΜ IIIΓ και Β περιόδου, ανάμεσα στα οποία υπάρχουν και λίγα υστερογεωμετρικά, καθώς και μία πήλινη σφαιρική χάντρα (Π1), μία λεπίδα όψιανού (5α) και ένα πυρήνα (5β) και πολλά κόκαλα. Το στρώμα αυτό φαίνεται νά σφραγίζει το λάκκο Β που περιείχε πολύ χαλαρό γκριζό χώμα και πάρα πολλά όστρακα κυρίως ΥΜ IIIΓ αλλά και μερικά ΥΜ IIIB, καθώς και ένα στεατίνο σφοντύλι (Λ7). Ο λάκκος προχωρούσε έξω από το ανατολικό όριο τής τάφρου κι έτσι σκάφτηκε μόνο ένα τμήμα του.

Την τέταρτη φάση χαρακτηρίζουν στη δυτική πλευρά τής τάφρου: τμήμα δαπέδου (XXXIII) κατασκευασμένο από σκυρό κόκκινο πηλό που κατά τόπους είχε και δεύτερη επίστρωση κίτρινου χρώματος (εικ. 1). Πάνω του υπήρχε στρώμα στάχτης και κάρβουνα (βάθος 0.31 μ. από το σταθερό σημείο). Φαίνεται ν' αντιστοιχεί σε θεμέλιο τοίχου (αρ) κατεύθυνσης Β - Ν του οποίου ή επιφάνεια βρισκόταν σε ύψος 0.15 μ. από το σταθερό σημείο. Στο χώρο μάλιστα αυτό ίσως υπήρχε είσοδος δωματίου. Στο σημείο ακριβώς

υπομνημα

μπαζωμα

ξερο καστανό χρώμα με λίγα πετραδάκια

σκούρο καστανό κιτρινό αμμώδες χρώμα με χαλικάκια ή καρβουνάκια

αμμώδες πορτοκαλλοκαστανό χρώμα με μικρά πετραδάκια

καστανό χρώμα με κιτρινό πηλο ή λίγες πέτρες

καστανό αμμώδες χρώμα μ' ελαφρά γκριζα αποχρώση

κοκκινωπό χρώμα με καρβουνάκια

γκριζό " " "

γκριζοκιτρινό αμμώδες χρώμα

καστανοκοκκινό χρώμα με πετραδάκια και κομμάτια κιτρινού ασβεστολίθου.

καστανοκοκκινό χρώμα με λίγα πετραδάκια

λακκός Β γκριζοπράσινο χαλαρό αμμώδες χρώμα με πολλά καρβουνάκια.

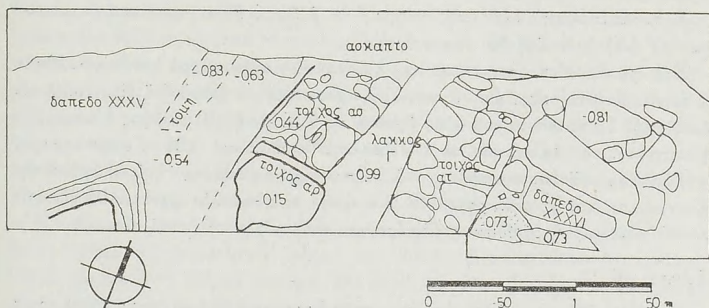
λακκός Γ γκριζοκιτρινό χαλαρό αμμώδες χρώμα

Είχ. 1. Στρωματογραφία βόρ. πλευράς τάφρου 9.

τῆς πιθανῆς εἰσόδου τὸ δάπεδο εἶχε σὲ βάθος 0.35 μ. ὑπόστρωμα ἀπὸ μικρὲς πέτρες καὶ πλακίδια. Τὸ στρώμα μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν τὰ παραπάνω οἰκοδομικὰ λείψανα ἦταν λεπτῆς ὑφῆς μὲ ἔντονα κόκκινο χρῶμα καὶ περιεῖχε κυρίως ΥΜ ΙΙΒ κεραμική.

Στὴν πέ μ π τ η φ ά σ η ἀνήκει χωματένιο δάπεδο (XXXIV) μὲ ἀμμώδη ὑφῆ καὶ καστανοκίτρινο χρῶμα. Σωζόταν ἀποσπασματικά σὲ βάθος 0.39 μ. καὶ κάτω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ δαπέδου XXXIII. Εἶχε πάχος μόλις 0.01 μ. καὶ ἡ κεραμική του τὸ τοποθετεῖ ἐπίσης στὴν ΥΜ ΙΙΒ περίοδο (εἰκ. 1).

Μία παλιότερη οἰκοδομικὴ φάση, ἔκ τ η σ τ ῆ σειρά, ἀποτελοῦν: τὰ λείψανα

Εἰκ. 2. Κάτοψη τάφρου 9.

πέτρινου τοίχου (ασ) (πίν. 203α, 204α) κατεύθυνσης ΒΑ-ΝΔ ποὺ ἐπίσης ἀποκαλύφθηκε στὸ δυτικὸ τμῆμα τῆς τάφρου καὶ τοῦ ὁποίου ἡ δυτικὴ κάθετη πλευρὰ εἶναι ἐπιχρισμένη μὲ πηλό. Σ' αὐτὸν ἀντιστοιχεῖ δάπεδο (XXXV) ποὺ ἀπλώνεται στὰ δυτικά του, σὲ βάθος 0.54/0.63 μ., μ' ἔντονη κλίση πρὸς Β (εἰκ. 1 - 2). Ἐχει ἀρκετὸ πάχος καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἄλλεπάλληλες ἐπιστρώσεις. Ἡ ἀνώτερη χαρακτηρίζεται ἀπὸ γκριζοπράσινο χῶμα μὲ βοτσαλάκι, κίτρινο ἀσβεστόλιθο καὶ φωτεινὸ πορτοκαλοκίτρινο ἀμμώδες χῶμα. Ἐδῶ βρέθηκε καὶ λεπίδα ὀψιανοῦ (Λ8). Ἡ μεσαία, ποὺ δὲν παρουσιάζει τὴν ἔντονη κλίση τῆς πρώτης, χαρακτηρίζεται ἀπὸ καστανοκίτρινο ἀμμώδες χῶμα ποὺ περιέχει κομμάτια κίτρινο ἀσβεστόλιθου. Σ' ἓνα σημεῖο ἀπλώνεται γκριζὰ κηλίδα. Ἡ κατώτερη, τέλος, διατηρεῖται πολὺ καλὰ καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ σκληρὸ γκριζοκάστανو χῶμα. Ἐνα τμῆμα τῆς διακοσμεῖται ἀπὸ λαρίδα πορτοκαλοκάστανου ἀμμώδους χρώματος (πίν. 203β). Μικρὴ τομὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔδειξε ὅτι τὸ δάπεδο ἔχει 0.20 μ. πάχος καὶ φτάνει μέχρι 0.84 μ. βάθος. Καὶ οἱ τρεῖς στρώσεις περιέχουν πολλὰ καρβουνάκια καὶ ἀπὸ τὴν κεραμικὴ χρονολογοῦνται στὴν ΥΜ ΙΙΑ περίοδο. Μικρὸ τμῆμα δαπέδου τῆς ἴδιας κατασκευῆς καὶ

χρονολόγησης ὑπῆρχε καὶ στ' ἀνατολικά τοῦ τοίχου ας, σὲ βάθος 0.57 μ. (δάπεδο 36), καὶ σφράγιζε τὴν κορυφὴ νέου λάκκου (Γ) ὁ ὁποῖος ὅπως διαπιστώθηκε ἦταν ὁ λάκκος θεμελίωσης τοῦ τοίχου ας (πίν. 204α, εἰκ. 1 - 2). Περιεῖχε γκριζοκίτρινο ἀμυῶδες χαλαρὸ χῶμα καὶ ΥΜ IIIA κεραμική. Ἔφτανε μέχρι 0.99 μ. βάθος ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο. Ἀνατολικότερα, στὸ τέρμα τοῦ λάκκου Β βρέθηκαν στρωμένες μεγάλες πλάκες ποῦ ἀποτελοῦν τμῆμα τοῦ δαπέδου XXXVI (βάθος 0.74/0.87).

Σὲ μιὰ ἑβδομηφάση ἀνήκουν τὰ θεμέλια τοίχου (ατ) ποῦ ἀποκαλύφθηκε στὸ τέρμα τοῦ λάκκου Γ σὲ βάθος 0.77/0.83 μ. καὶ εἶναι σχεδὸν παράλληλος πρὸς τὸν τοῖχος ας (πίν. 204α - β, εἰκ. 2).

Στὴν ἀνατολικὴ ἄκρῃ τῆς τάφρου σὲ βάθος 0.94 μ. παρουσιάστηκε νέος λάκκος (Δ) ὁ ὁποῖος δὲν ἀνασκάφηκε.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ σταμάτησε καὶ ἡ ἀνασκαφὴ στὴν τάφρο καὶ θεμελιώθηκε ὁ τοῖχος ἀντιστήριξης ἀπὸ μπετὸν μὲ προοπτικὴ νὰ ἐπενδυθεῖ ἐξωτερικὰ μὲ λιθοδομή. Τὸ συνολικὸ τοῦ ὕψος ἔφτασε τὰ 5.50 μ. (1.50 μ. ὕψος ἡ ὑποθεμελίωση) καὶ τὸ πλάτος του τὰ 1.40 μ. στὰ θεμέλια καὶ 0.20 μ. στὴν κορυφὴ. Ἐξαιτίας τοῦ περιορισμένου τοῦ χώρου τῆς ἀνασκαφῆς, ἡ ὀρθότητά τὴν ἀναγνώριση καὶ χρονολόγηση τῶν διαφόρων οἰκοδομικῶν φάσεων θὰ ἐξακριβωθεῖ μόνο μὲ τὴν ἐπέκταση τῆς ἐρευνας στὸ τμῆμα αὐτὸ τοῦ οἰκοπέδου.

Τάφρος 10

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ ἴδιου χρόνου ἀνασκάφηκε μιὰ ἀκόμα τάφρος στὸ νότιο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου ποῦ εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ὑπόλοιπου τμήματος τοῦ δωματίου μὲ τὰ πολύθρα (=δωμάτιο Γ. Δὲς Πρακτικά 1980, 405).

Ἡ τάφρος πῆρε τὸν ἀριθμὸ 10 καὶ χαράχτηκε ἀκριβῶς στὴ ΝΔ ἄκρῃ τοῦ οἰκοπέδου. Ἐχει τριγωνικὸ σχῆμα καὶ διαστάσεις 3.45 μ. μῆκος καὶ 3.20 μ. πλάτος. Στὰ βόρεια, ὅπου καὶ ἡ ὑποτείνουσα πλευρὰ τῆς, συνορεύει μὲ τὶς τάφρους 2 καὶ 4. Τὸ ἐπιφανειακὸ τῆς χῶμα ἦταν ξερὸ καστανὸ καὶ κατὰ τόπους κόκκινο. Ἀρχίζει ἀπὸ βάθος 0.76/1.27 ἀπὸ τὸ σταθερὸ σημεῖο καὶ εἶχε ἔντονα κατηφορικὴ κλίση πρὸς τὰ δυτικά. Ἡ κεραμικὴ του εἶναι κυρίως τῆς ΥΜ IIIA καὶ Β περιόδου ἀλλὰ βρέθηκαν καὶ λίγα σύγχρονα καὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Τουρκοκρατίας ὅστρακα, καθὼς καὶ τμῆμα λεπίδας καὶ ἀπολείψιμα ὀψιανοῦ (Λ 12α, β) καὶ μικρὸ τμῆμα πέτρινου ἀγγείου (Λ 10). Μέχρι τὰ 0.99/1.33 μ. βάθος τὸ ἔδαφος εἶχε διαταραχθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκσκαφέα ποῦ εἶχε ἀρτίσει τὴν ἀποχωμάτωση τοῦ οἰκοπέδου πρὶν ἐπέμβει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Συγκεκριμένα στὸ νότιο τμῆμα τοῦ οἰκοπέδου ὁ ἐκσκαφέας εἶχε σαρώσει ὅλη τὴ μεταγενέστερη ἐπίχωση φθάνοντας στὸ βάθος τῶν οἰκοδομικῶν λειψάνων τῆς ΥΜ IIIB περιόδου καὶ μέρος τοῦ ὅγκου τῶν χωμάτων αὐτῶν εἶχε μεταφέρει στὴ βόρεια ἄκρῃ τοῦ οἰκοπέδου, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ ἔδαφος νὰ παρουσιάζει ἔντονη κατηφορικὴ κλίση πρὸς τὰ νότια· κι ἐνῶ στὴ βόρεια πλευρὰ

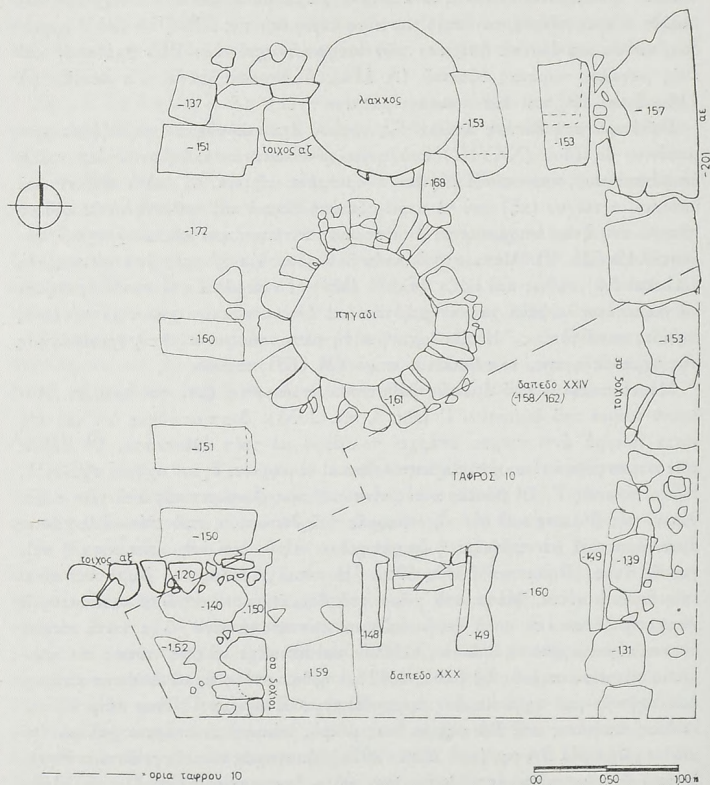
ἀποκαλύπτονται ΥΜ ΙΙΙ τοῖχοι πού διατηροῦνται σ' ἄρκετὸ ὕψος, στὴ νότια ἀντίθετα τὰ ΥΜ ΙΙΙ οἰκοδομικὰ λείψανα ἔχουν σχεδὸν καταστραφεῖ.

Κάτω ἀπὸ τὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα μεσολαβοῦσε ἓνα στρώμα πάχους 0.20 - 0.40 μ. πού ἀποτελοῦνταν ἀπὸ καστανὸ χῶμα μὲ κιτρινωπὴ ἀπόχρωση καὶ πολλὰ μικρὲς πέτρες, τὸ ὁποῖο περιεῖχε κεραμικὴ τῆς ΥΜ ΙΙΑ καὶ Β περιόδου, καθὼς καὶ ἄρκετὰ ὄστρακα τῶν ἱστορικῶν χρόνων. Ἐδῶ βρέθηκαν καὶ ἓνας μεγάλος πυρήνας ὀψιανοῦ (Λ 11α), 6 ἀπολεπίσματα, μία λεπίδα (Λ 11β - ζ καὶ 19) καὶ ἓνα κομμάτι χαλκίτη (Λ1).

Βαθύτερα στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς τάφρου ἀποκαλύφθηκαν τὰ λείψανα χωματένιου δαπέδου (XXVIII) πού περιεῖχε κομματάκια ἀσβεστόλιθου καὶ ἡ ἐπιφάνειά του παρουσίαζε κάψιμο σ' ὀρισμένα σημεῖα. Σ' αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ ὑπόλειμμα τοίχου (αξ) πού τὸ περιόριζε ἀπὸ Βορρὰ καὶ πού στὴ νότια κάθετη πλευρὰ του ἦταν ἐπιχρισμένος ἀπὸ στρώση κίτρινου καὶ κόκκινου πηλοῦ πάχους 0.12 (εἰκ. 3). Μέσα στὸ δάπεδο βρέθηκαν δύο χάντρες ἀπὸ φαγεντιανὴ (Δ1 καὶ Δ4) καθὼς καὶ μάζα χαλκοῦ (Μ8). Τὸ στρώμα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν τὰ παραπάνω λείψανα χαρακτηρίζοταν ἀπὸ ἔντονα κόκκινο χῶμα μὲ καστανὲς κηλίδες κατὰ τόπους. Ἡ οἰκοδομικὴ αὐτὴ φάση, σύμφωνα μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς κεραμικῆς τῆς, τοποθετεῖται στὴν ΥΜ ΙΙΒ περίοδο.

Μὲ τὸ σκάψιμο τοῦ ἀμέσως βαθύτερου στρώματος ἤρθε στὸ φῶς τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ δωματίου Γ (εἰκ. 3, πίν. 205β). Διαπιστώθηκε ὅτι καὶ στὴ νότια πλευρὰ ἀντὶ τοίχου ὑπάρχει πολὺ ὕψος μὲ τρία ἀνοίγματα. Οἱ βάσεις τῶν παραστάδων εἶναι ἀπὸ ἀσβεστόλιθο καὶ οἱ μεσαῖες ἔχουν σχῆμα σχεδὸν Τ, ἐνῶ οἱ ἀκρινὲς Γ. Οἱ βάσεις αὐτὲς εἶναι τελείως διαφορετικὲς ἀπὸ τῶν πολυθῶν τῆς βόρειας καὶ δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ δωματίου, πού εἶναι ὀρθογώνιες ἀμμουδόπετρες μὲ πρόχειρα ἢ ἐπιμελημένα λαξεύματα στὴν ἐπιφάνεια ἢ στὶς γωνιὲς τους (Πρακτικὰ 1980, 405). Ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ δωματίου εἶναι ἐπομένως ἡ νότια. Μέσα στὸ χῶρο τοῦ δωματίου τὸ στρώμα καταστροφῆς χαρακτηρίζοταν ἀπὸ πολὺ ἔντονο κάψιμο, καστανοκόκκινο χῶμα, κατὰ τόπους ἔντονα κόκκινο ἀπὸ τὴ διάλυση πλίνθων καὶ περιεῖχε πολλὰ πέτρες καὶ κομμάτια κίτρινου πηλοῦ. Σὲ βάθος 1.42 μ. ἤρθαν στὸ φῶς τὰ λείψανα κάποιας κατασκευῆς: μιὰ πολὺ καμένη ἀμμουδόπετρα σὲ σχῆμα Γ, ἓνας πέτρινος κύλινδρος πεσμένος στὰ ΒΔ τῆς καὶ ἓνας μικρὸς λάκκος μὲ πράσινο χαλαρὸ ἀμυγδαλῆς χῶμα στὰ ΒΑ τῆς (πίν. 205β - 207α). Δυστυχῶς τὸ μεταγενέστερο πηγάδι πού ἔχει κατασκευαστεῖ στὸν ἴδιο χῶρο ἔχει καταστρέψει ὅλο τὸ βόρειο τμῆμα τῆς κατασκευῆς. Γύρω ἀπὸ τὸ λάκκο καὶ στὸ χῶρο πού περικλείει ἡ ἀμμουδόπετρα ἀπλώνεται σκληρὴ στρώση ἀπὸ κόκκινο πηλὸ, ἀσβεστόλιθο, πατημένα ὄστρακα καὶ πάρα πολὺ κάψιμο (δάπεδο XXIX) σὲ βάθος 1.55 μ. (πίν. 207α). Ἀκριβῶς στὰ βόρεια τοῦ λάκκου σώζονταν τὰ ὑπολείμματα καμένων ξύλων, πολλὴ στάχτη καὶ κόκαλα (ἐστίαι;). Ἐδῶ βρέθηκαν καὶ κουκούτσι ἐλιάς (Δ2), τρία ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ (Λ3α-β, Λ4), μικρὸ κομμάτι

τοιχογραφίας μὲ μπλὲ χρῶμα (FR 2), χάλκινο ἀντικείμενο (M1) καὶ τρία κόκαλα (Κ 1α-γ). Κάτω ἀπ' αὐτὰ (βάθος 1.58 μ.) ἀποκαλύφθηκε στρώση ἀπὸ γκριζόλευκο πηλὸ μὲ ἀσβεστόλιθο καὶ πατημένα κοκαλάκια στὴν ἐπιφάνεια

Εἰκ. 3. Κάτοψη τάφρου 10.

ποῦ ἀνήκει στὸ ἀρχικὸ χωματένιο δάπεδο (XXIV) τοῦ δωματίου (βάθος 1.62 μ.). Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ ποῦ ἀντιστοιχεῖ στὴ φάση τοῦ δαπέδου XXIX, τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς ἀνήκει στὴν ὕμνη I περίοδο, ἀλλὰ ξεχωρίζουν καὶ ἀρκετὰ ὑστερότερα ὕστρακα τῶν ὕμνη II/ὕμνη IIIA χρόνων ποῦ τελικὰ χρονολογοῦν τὴ

φάση αυτή. 'Αντίθετα ή φάση τοῦ δαπέδου XXIV τοποθετεῖται στὰ ΥΜ Ιβ χρόνια. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ χώρος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ καὶ μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Καστελλιοῦ στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ΥΜ Ιβ περιόδου καὶ ἐπομένως καὶ μετὰ τὴν καταστροφή τοῦ κτιρίου μὲ τὰ πολύθυρα. Στὴν τελευταία μάλιστα φάση οἱ δύο δυτικὲς εἴσοδοι τοῦ Ν πολυθύρου εἶχαν καλυφθεῖ ἀπὸ τὴν προέκταση τοῦ τοίχου αζ.

Στὰ νότια τοῦ δωματίου Γ δάπεδο τῆς ΥΜ Ιβ (XXX) ἀπὸ πατημένο χῶμα καὶ ἐλάχιστες πλάκες ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 1.59/1.64 μ. Στὸν ἴδιο χώρο καὶ πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο βρέθηκε στρώμα κόκκινου καὶ κίτρινου πηλοῦ, μὲ λίγες πέτρες καὶ χωρὶς ὄστρακα, ποὺ μπορεῖ ν' ἀνῆκε σὲ πλίνθινη κατασκευή σύγχρονη μὲ τὴν τελευταία χρήση τοῦ δωματίου Γ. Σ' ἓνα σημεῖο μάλιστα ὑπῆρχε στρώση στάχτης. Ἡ ἐπέκταση τῆς ἀνασκαφῆς πρὸς Ν ἴσως δώσει κάποια ἱκανοποιητικὴ ἐρμηνεία στὰ παραπάνω.

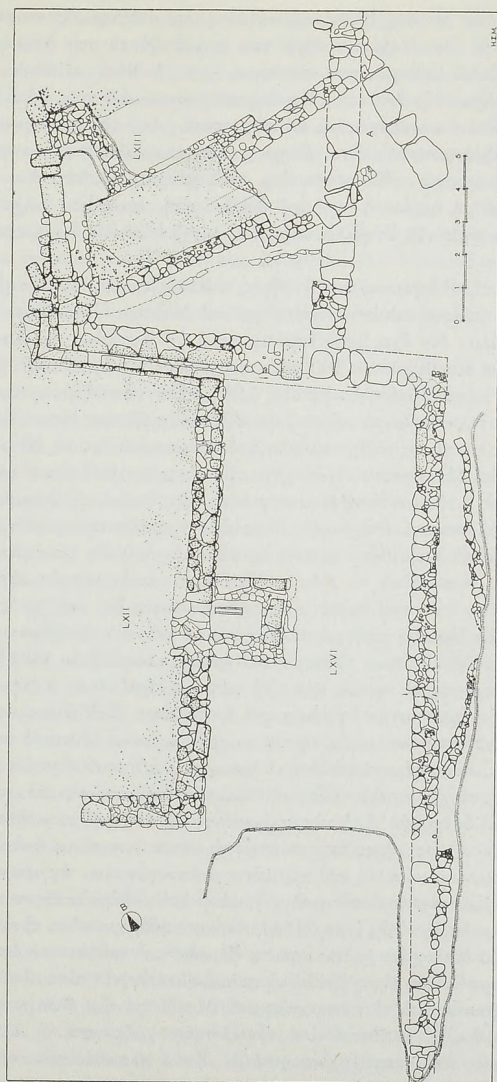
Στὴ ΝΔ γωνιά τῆς τάφρου ἀποκαλύφθηκε ἡ ΒΑ γωνία ἄλλου δωματίου μὲ πλακόστρωτο δάπεδο (XXXI) ποὺ ἀποκαλύφθηκε σὲ βάθος 1.48/1.52 μ. καὶ ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τ' ἀνατολικά καὶ τὰ βόρεια ἀπὸ τοὺς τοίχους αζ καὶ αο (ὁ τοῖχος αζ χρησιμοποιήθηκε τόσο στὴν ΥΜ Ι όσο καὶ στὴν ΥΜ ΙΙΙ περίοδο) (εἰκ. 3). Πάνω στὸ δάπεδο βρέθηκε σωρὸς ἀπὸ πεσμένα ἀγγεῖα (πίν. 207β). Διακρίνονται 18 ἄνω καωνικά κύπελλα (τὰ δύο ἔχουν τρύπα στὸν πυθμένα), 4 ἄνω κωδωνόσχημα κύπελλα (bell cups), τὸ στόμιο καὶ οἱ λαβὲς σφαιρικοῦ φλασκιοῦ, καθὼς καὶ κομμάτια ἄλλων.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΖΕΔΑΚΙΣ

Για είκοστή ανασκαφική περίοδο συνεχίστηκε ή έρευνα στην Κάτω Ζάκρο για την αποκάλυψη σέ μεγαλύτερη έκταση του μινωικού ανακτόρου (πίν. 208) και των κτιρίων τής μινωικής πόλης που τὸ περιβάλλουν. Ίδιαίτερα καταβλήθηκε προσπάθεια για τή σέ μεγαλύτερη έκταση παρακολούθηση τοῦ περιβάλου τοῦ ὀπωρόκηπου με ἐγκατάσταση ἀρδευτικοῦ πηγαδιοῦ καὶ για τήν αποκάλυψη τῶν ἐγκαταστάσεων τῆς Δυτικῆς αὐλῆς καὶ τῶν νεοανακτορικῶν καὶ παλαιοανακτορικῶν προσβάσεων ἀπ' αὐτὴν στὰ οἰκήματα τοῦ βορειοδυτικοῦ λόφου. Στρωματογραφικὰ συμπληρώθηκε ή έρευνα τῶν λειψάνων τοῦ παλαιότερου ανακτόρου κάτω ἀπὸ τὴν Ἀνατολική πτέρυγα τοῦ νεωτέρου. Ἀπὸ τὴν έρευνα τῶν κτιρίων τῆς μινωικῆς πόλης ποὺ ἀπλώνεται στὸν ΒΔ λόφο συνεχίσθηκε ή έρευνα στὰ κτίρια τῆς δυτικῆς περιοχῆς τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν Hogarth (Σπιτιῶν Α καὶ Β), ὅπως καὶ στὸ πάνω καὶ κάτω ἰσόπεδο τοῦ Σπιτιοῦ ποὺ ὀνομάσθηκε τώρα Βορειοδυτικό. Παράλληλα πραγματοποιήθηκαν στερεωτικὲς ἐργασίες στὰ οἰκήματα τῆς πόλης καὶ συμπληρωματικὰ στὸ ἀνάκτορο.

Τὰ ἔργα ἐκτελέσθηκαν κάτω ἀπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ ὑπογραφομένου με τὴ συνεργασία τῆς Ἐπιμελήτριας ἀρχαιοτήτων Μαρίας Πλάτωνος-Μάντη, τῶν ἀρχαιολόγων Ἀναστασίας Πλάτωνος, Κατερίνας Κόπακα, Κέλλυς Χριστοφῆ, Λευτέρη Πλάτωνος, Στέλλας Χρυσουλᾶκη καὶ τοῦ ἀρχιτέκτονα Ἡλία Μαυροδόντη. Για τὴν ἀποκόμιση τῶν ἐπιχώσεων ἐργάσθηκε ἀνατρεπόμενο φορτηγὸ αὐτοκίνητο. Καμιά πίστωση δὲν διατέθηκε ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν. Για πρώτη φορά ὕστερα ἀπὸ 20 χρόνια δὲν διάθεσε ή Διεύθυνση Ἡρακλείου τεχνικὸ προσωπικὸ καὶ προσωπικὸ ἐπιστάσις, πράγμα ποὺ δημιουργήσε οὐσιαστικὰ ἐμπόδια στὴν ἀνασκαφή. Συμπληρωματικὰ ἔργα γίνθηκαν στὸ οἶκμα ποὺ κτίσθηκε με τὴ βοήθεια τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα για τὴ διαμονή τοῦ ἐπιστημονικοῦ προσωπικοῦ. Ὅπως πάντοτε ή ἐργασία ἄρχισε με τὸν συμπληρωματικὸ καθαρισμὸ ἀπὸ τὰ χῶματα, τίς πεσμένες πέτρες καὶ με τὴν ἀντήληση τῶν νερῶν ποὺ λίμναζαν στὸ χῶρο. Ἀποκομίσθηκαν μεγάλοι χωματοσωροὶ ποὺ εἶχαν δημιουργηθεῖ κοντὰ στοὺς ἀνασκαπτόμενους χώρους, ἰδιαίτερα τῆς περιοχῆς τῶν Σπιτιῶν Α καὶ Β Hogarth. Ἡ ἐργασία στοὺς 4 τομεῖς ἔγινε με τὰ ἀκόλουθα κατὰ τομεῖς ἀποτελέσματα:

Στὸν Ἀνατολικὸ τομέα παρακολούθηκε τὸ σκέλος τοῦ Ἀνατολικοῦ περιβάλου (εἰκ. 1) στὴν πρὸς τὰ νότια πορεία του (πίν. 208α) με ἐπίβλεψη

Είχ. 1. Κάτοψη τοῦ ἀνατ. σιέλους τοῦ ΝΑ περιβόλου τῆς ἀνατ. πρόσοψης τῆς Αἰθουσας
τῆς δεξιμενῆς καὶ τοῦ συναφοῦς ἀποχετευτικοῦ συστήματος.

τῶν ἀρχαιολόγων Μαρίας Πλάτωνος - Μάντη καὶ Κέλλης Χριστοφῆ. Σὲ ἀπόσταση 0.35 μ. ἀπὸ τὸ βόρειο ἄκρο του σχηματίζοταν στὴ δυτικὴ πλευρὰ δόντι πού πρόβαλλε 0.25 μ. Λίγο πὺρ πέρα, πρὸς τὸ Νότο, οἱ πέτρες λείπουν ὁλότελα καὶ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι δημιουργοῦνταν ἄνοιγμα. Ἀλλὰ μπορεῖ τὸ κομμάτι αὐτὸ νὰ καταστράφηκε ὁλοκληρωτικά. Ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τοίχου μαζεύτηκαν κομμάτια ἐπιχρισμάτων, κομμάτι παλαιοανακτορικοῦ κυπέλλου μὲ κόκκινες κάθετες ταινίες, πόδι χύτρας, κομμάτι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος πιθαριοῦ μὲ ἐμπέστη σχοίνινη διακόσμηση, κομμάτια ἐπιχρισμάτων, ἐλάχιστα μελανογάνωτα ὄστρακα, κομμάτι μικροῦ ἐπίπεδου δισκόμορφου σκεπάσματος.

Ὁ λουτήρας τῆς ΒΑ γωνίας ἀναζητήθηκε, ἀλλὰ δὲν βρέθηκε στὴ θέση του γιατί εἶχε βγεῖ σὲ κομμάτια καὶ ἀποκαταστάθηκε στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου. Τὸ σκέλος τοῦ περιβόλου δὲν ἔχει βαθὺ θεμέλιο καὶ ἡ ψηλὴ στάθμη τοῦ νεροῦ ἐμποδίζει τὴν ἔρευνα τῶν θεμελίων. Τὰ ὄστρακα ἀπὸ λοπάδες καὶ κύπελλα φαίνονται ὕμ ΙΑ. Δόντι κάπρου βρέθηκε σὲ βάθος 0.25 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ τοίχου. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ σκέλους σώζεται καλύτερα ἀπὸ τὴ δυτικὴ. Οἱ πέτρες πού ἔπесαν σὲ τοξοειδῆ καμπύλῃ πρὸς τὰ ἀνατολικά (πίν. 209α) τελικὰ ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν ἀποτελοῦν ἀποχετευτικὸ ἀγωγό, ἀλλ' ὅτι ἔπесαν ἀπλὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο. 2.15 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια γωνία, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ, βρέθηκε μικρὸ κομμάτι γωνιακὸ ἐπίχρισμα, ἴσως ἀπὸ τράπεζα προσφορῶν. 8.20 μ. ἀπὸ τὴ ΒΑ γωνία μαζεύθηκε σχηματικὸ εἰδῶλιο πουλιοῦ, λειψὸ στὸ κεφάλι καὶ τὸ φτερό. Νότια ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα βρέθηκε μικρὸ κομμάτι ἀγγείου μὲ ἄσπρη σπείρα σὲ σκοτεινὸ βάθος, ὅπως καὶ κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος λεκάνης μὲ ὀρίζοντια ἀναθύρωση, μαζί μὲ μελανογάνωτα ὄστρακα κυπέλλων. Μετὰ τὸ φαινομενικὸ ἄνοιγμα λείπουν οἱ πέτρες στὸ δυτικὸ πλευρὸ (πίν. 209β). Ὑμ ΙΑ ὄστρακα μὲ πορτοκαλιὰ ταινία, κομμάτι μεγάλης ὀριζόντιας λαβῆς μεγάλης λεκανίδας μαζεύτηκαν στὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνοίγματος. Στὸ ἀνατολικὸ πλευρὸ τοῦ σκέλους τοῦ περιβόλου μαζεύτηκαν: κομμάτι ἀγγείου μὲ κυρτὰ τοιχώματα καὶ ἴσιο χεῖλος, κάτω μέρος tumbler, ταινιόσχημῃ λαβῇ πού στενεύει κάτω καὶ λαβῇ σύμφυτῃ σὲ χεῖλος λεκανίδας μὲ διάκοσμο ἀπὸ σπείρες καὶ μερικὰ παλαιοανακτορικά ὄστρακα. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἀνατολικοῦ περιβόλου προέρχονται ὀρθογώνιος τριπτήρας ἀπὸ κοκκινωπὴ πέτρα, κομμάτια ἀπὸ τριποδικὴ χύτρα, ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ κομμάτια μελανογάνωτων ἀγγείων.

Στὸ λοξὸ παλαιοανακτορικὸ δωμάτιο Α, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς νεοανακτορικῆς Βορειοανατολικῆς αὐλῆς (πίν. 211α), παρακολούθηθηκαν ὅσο αὐτὸ ἦταν κατορθωτὸ τὰ δύο διαδοχικὰ χαλικόστρωτα δάπεδα καὶ κατόπιν τὰ ὑποκείμενα στρώματα, ὅπου ἄλλοτε εἶχαν βρεθεῖ τὰ πολυάριθμα ἀγγεῖα τύπου tumbler. Σὲ βάθος 30 ἑκατοστά ἀπὸ τὸ πάνω χαλικωτὸ δάπεδο φάνηκε ἕλλο καλὰ διατηρημένο. Σὲ βάθος 30 ἑκατοστά ἀπὸ τὸν Β τοῖχο μαζεύτηκε τὸ κάτω μέρος ἀνοιχτοῦ ἀγγείου ἀπὸ σκοτεινόχρωμῃ πέτρα. Κατὰ τὸ καθάρισμα τοῦ ΒΔ τοί-

χου βρέθηκαν παλαιοανακτορικά ὄστρακα, χεῖλος μεγάλης λεκάνης, τὸ μισὸ μικροσκοπικῆς προχοΐτης. Κάτω ἀπὸ τὸ δεύτερο χαλικωτὸ δάπεδο βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ ἐπιχρίσματα μὲ κόκκινο καὶ κίτρινο χρῶμα, ὅπως καὶ ὄστρακα μὲ μαῦρο ἐπίχρισμα μὲ κόκκινη ἢ ἄσπρη ταινία. Κοντὰ στὸ Β τοῖχο συλλέχθηκαν παλαιοανακτορικὴ κεραμικὴ ἀπὸ κύπελλα μελανογάνωτα μὲ ἄσπρες ταινίες ὀριζόντιες, μέρος tumbler μὲ ἄσπρες ταινίες, πολὺ μικρὸ κομμάτι ὠκέλυφου κυάθου, τὸ μισὸ διώροφου κυπέλλου καὶ μέρος ἄλλου ὁμοίου σὲ βάθος 0.70 ἑκατοστῶν ἀπὸ τὸ δεύτερο δάπεδο. Τὸ μήκος τοῦ δευτέρου χαλικωτοῦ δαπέδου ὑπολογίζεται σὲ 1.65, μὲ πᾶχος 25 ἑκατοστά. Βρέθηκε τοιχίον παράλληλον μὲ τὸν βόρειον τοῖχον σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπ' αὐτόν, ἀλλ' ἡ πιὸ πέρα ἔρευνα ἐμποδίσθηκε ἀπὸ ρωγμὴ πού παρουσίασε τὸ δεύτερο χαλικωτὸ δάπεδο. Τὰ τελευταῖα ὄστρακα πού μαζεύτηκαν ἦταν ἀπὸ μελανογάνωτα κύπελλα, ἓνα μὲ ὀριζόντιες ταινίες.

Τελικὰ ἀποκαλύφθηκε καὶ δεύτερο παράλληλον τοιχίον πού περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὰ χαλικωτὰ δάπεδα τοῦ πλάγιου παλαιοανακτορικοῦ δωματίου Α. Κάτω ἀπ' αὐτὰ φαίνεται περνοῦσε διακλάδωση ἀποχετευτικοῦ ἀγωγοῦ πού ἔριχνε τὰ νερά του στὸν ἀγωγὸ πού περνοῦσε ἔξω ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία καὶ ὕστερα νότια ἀπὸ τὸ δωμάτιο, μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀνατολικά· ὁ ἀγωγὸς αὐτὸς διατηροῦσε καλὰ τὶς πέτρες τῆς μιᾶς πλευρᾶς καὶ τὴ στρώση τοῦ βάθους. Ἡ συνέχειά του κόπηκε ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ νεοανακτορικοῦ ἀγωγοῦ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς Βορειοδυτικῆς αὐλῆς, πού μὲ τὴν εὐκαιρίαν αὕτη καθαρίσθηκε ὁλότελα καὶ ἀποτυπώθηκε σχεδιαστικά. Διαπιστώθηκε ὅτι τὸ παλαιότερο χαλικωτὸ δάπεδο τοῦ δωματίου πέρασε κάτω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχον τοῦ δωματίου, ἐνῶ τὸ ὑστερότερο ἐφθανε μόνο ὡς αὐτόν. Στὸ στρογγυλεμένο τμήμα τοῦ ἀγωγοῦ τῆς ΝΔ γωνίας μαζεύτηκε κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος μεγάλου πιθαριοῦ μὲ ἀναθύρωση κάτω ἀπ' αὐτό. Ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸν βόρειον τοῖχον πού περιόριζε τὸ δεύτερο χαλικωτὸ δάπεδο φάνηκε γυρτὴ στρώση ἀπὸ λεπτότερο χαλικοστρωτὸ δάπεδο πού ἀποτελοῦσε παλαιότερη στρώση τῆς νεοανακτορικῆς βορειοδυτικῆς αὐλῆς. Αὐτὸ τὸ δάπεδο πέραγε πάνω ἀπὸ τὸ βόρειον τοιχίον πού περιόριζε τὰ ἄλλα χαλικωτὰ δάπεδα καὶ πάνω ἀπὸ τὸ κάθετο ἀνατολικὸ τοιχίον. Πάνω ἀπ' αὐτὸ τὸ δάπεδο φάνηκε ἄλλη βοτσαλωτὴ στρώση τῆς αὐλῆς καὶ πάνω ἀπ' αὕτη τὸ ἀπὸ σπαστὴ πέτρα ὑπόστρωμα πού στήριξε τὴν τελικὴ νεοανακτορικὴ πλακόστρωση.

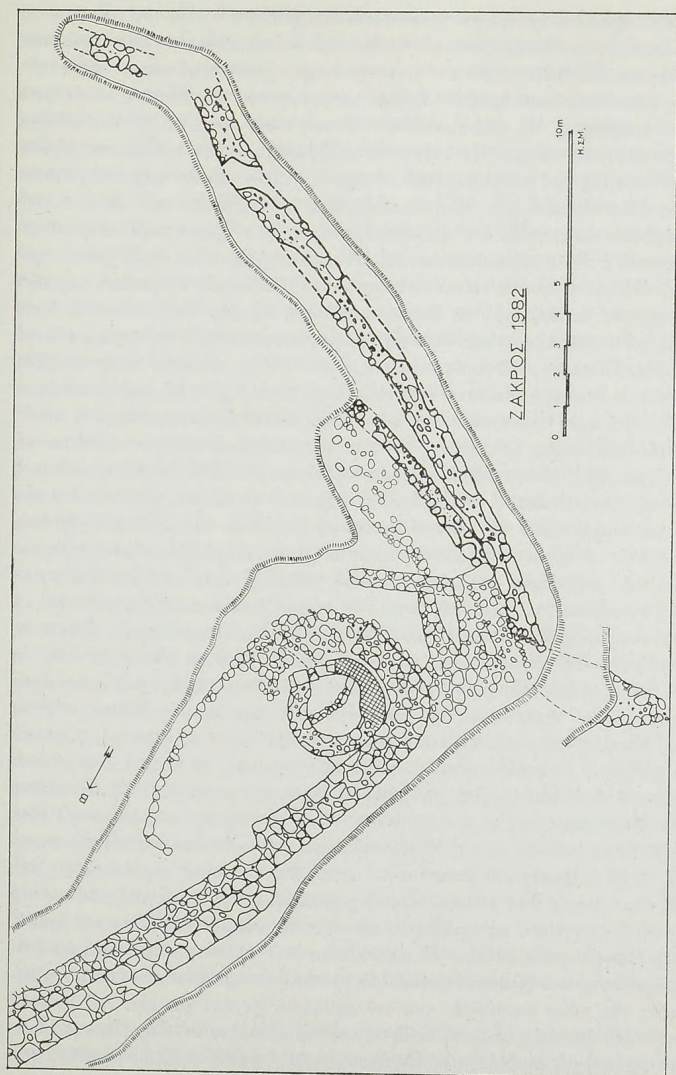
Κατὰ τὸν καθαρισμὸ πού γίνηκε στὸν ἀνατολικὸ τοῖχον τῆς βορειοδυτικῆς αὐλῆς γιὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση τοῦ πολὺ μεγάλου ὀγκολίθου πού εἶχε πέσει πλευρικὰ περισυλλέχθηκαν κάτω μέρος tumbler, λοπάδια παλαιοανακτορικοῦ τύπου, κομμάτι κυάθου, κάτω μέρος μεγάλου ἀγγείου μὲ ἄσπρη ταινία, λαβὴ ἀποτελούμενη ἀπὸ τρία ραβδία μὲ μίμηση καρφοῦ στὸ σημεῖο τῆς πρόσφυσης μὲ τὸ ἀγγεῖο, μὲ διακόσμηση λεπτὲς λοξὲς ταινίες πού συνεχίζονται στὸ χεῖλος· μαζὶ βρέθηκαν καὶ κόκαλα ζώων. Ἐπίσης συλλέχθηκαν ἐκεῖ κομμάτια χαλι-

κωτοῦ δαπέδου κάτω ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς νεοανακτορικῆς ἀλλῆς.

Παράλληλα μὲ τὴν παρακολούθηση τοῦ ἀνατολικοῦ σκέλους τοῦ περιβόλου καὶ τὴν ἔρευνα στὸ λοξὸ δωμάτιο Α τοῦ παλαιοῦ ἀνακτόρου παρακολογήθηκαν ἡ τελικὴ μορφή τοῦ προστώου τῆς Αἴθουσας τῆς δεξαμενῆς καὶ ἡ ἀνατολικὴ καὶ νότια πρόσοψη τόσο κατὰ τὴν ἐσωτερικὴ ὅσο καὶ τὴν ἐξωτερικὴ τῆς πλευρᾶ καὶ κατὰ τὴν κρηπίδα τους (πίν. 211β - 212). Ὡς τοὺς τοίχους αὐτοὺς ἔφθανε τὸ δάπεδο τῆς αἴθουσας ἀπὸ λευκὸ χαλικιάσβεστο, ποὺ ἀνανεωνόταν κάθε φορὰ ποὺ πάθαινε φθορά. Σὲ πολλὰ σημεῖα διασώθηκε μόνο τὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ σπαστὴ πέτρα. Στὸ πρόπυλο τῆς αἴθουσας ἀποκαταστάθηκε τὸ δάπεδο κατὰ ἓνα μέρος μετὰ τὴν ἐπανατοποθέτηση τοῦ ἀγωγοῦ ξεχειλίσματος. Τὸ δάπεδο δὲν σώθηκε στὸν κεντρικὸ χῶρο. Τὸ σύνολο τοῦ προπύλου καθίζησε κάπως, σχετικὰ μὲ τὴ συνολικὴ πρόσοψη. Ἡ πρὸς τὴν αἴθουσα γραμμὴ τοῦ προπύλου προχωροῦσε πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς. Καθαρίστηκε τώρα ἡ κρηπίδα τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ. Ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ ὅψη προέρχονται κομμάτια ἀπὸ ἐπιχρίσματα καὶ χαλικιωτὸ δάπεδο. Ἡ κεραμικὴ εἶναι τῆς μεταβατικῆς ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ περιόδου: πόδια ἀπὸ χύτρες, κομμάτια ἀμφορέα μὲ ἀναθύρωση στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ, κομμάτια πιθαριοῦ μὲ σχοινίνη ἐμπέστη διακόσμηση, ἄωτα κύπελλα, κομμάτια πῆλινου ἀγωγοῦ μὲ κάθετα τοιχώματα. Οἱ κυβόλιθοι τῆς ἀνατολικῆς πρόσοψης ἔχουν καθίζησει λίγο κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ τους στάθμη. Τὸ ἀρχικὸ δάπεδο περνοῦσε πάνω ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ἴσως τὸ ἐπίπεδο ἐπιστέγασμα τοῦ προπύλου κρατοῦσαν δύο κολόνες ἡ προσπέλαση σ' αὐτὸ θὰ γινόταν ἀπὸ ἐπίπεδο λίγο χαμηλότερο ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ προπύλου καὶ τοῦ δαπέδου τῆς αἴθουσας. Στὴ Β ἐξωτερικὴ γωνία τῆς αἴθουσας βρέθηκε μισὴ πέτρινη στάθμη μὲ φυσικὴ τρύπα. Κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου συλλέχθηκαν ὅστρακα τῆς μεταβατικῆς ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ φάσης: κάτω μέρος κυπέλλων, πόδια χυτρῶν, χεῖλη πιθαριῶν καὶ κάδων, στόμια ἀμφορέων, κομμάτι πῆλινου ἀγωγοῦ ἢ κρουνοῦ πατητηριοῦ, κομμάτι λοπάδας μὲ ἐγχάρακτη διακόσμηση στὸ ἐσωτερικὸ. Ὁ γωνιακὸς κυβόλιθος τῆς ΝΑ γωνίας τῆς πρόσοψης λείπει. Σώθηκε μόνο τὸ ὑπόστρωμα ἀπὸ πλακωτὲς πέτρες. Καθαρίστηκε ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ὁ νότιος τοῖχος τῆς αἴθουσας. Καὶ ἐκεῖ τὰ ὅστρακα εἶναι τῆς μεταβατικῆς ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ περιόδου. Ἀπὸ τὴν κρηπίδα τοῦ προπύλου μαζεύτηκε κομμάτι ἐλαφρόπετρας. Ἰσοπεδώθηκε λίγο πὺδ χαμηλὰ ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ προπύλου ὁ ἐξωτερικὸς χῶρος. Κατὰ τὴν ἐργασία αὕτῃ μαζεύθηκαν βάσεις ἄωτων κυπέλλων, χεῖλος μεγάλου ἀγγείου ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω μὲ διπλὴ ἀπόφυση κάτω ἀπ' αὐτό, κομμάτια ἀπὸ κονιάματα, ἓνα γωνιακό, καὶ μαζὶ κόκαλα ζώων καὶ μικρὲς πορφύρες.

Στὸν τομέα τοῦ νοτιοανατολικοῦ περιβόλου (εἰκ. 2, πίν. 212 - 213α), μὲ τὴν ἐπίβλεψη τῆς ἀρχαιολόγου Κατερίνας Κόπακα, γιὰ τὴν πρὸς τὰ Α. παρακολούθηση τοῦ σκέλους χρειάστηκε νὰ μετατοπισθοῦν οἱ παρωλιθικοὶ κυβόλιθοι ποὺ εἶχαν

Είκ. 2. Κάτοψη τοῦ νότιου σκέλους τοῦ περιβόλου τοῦ ΝΑ τομέα.

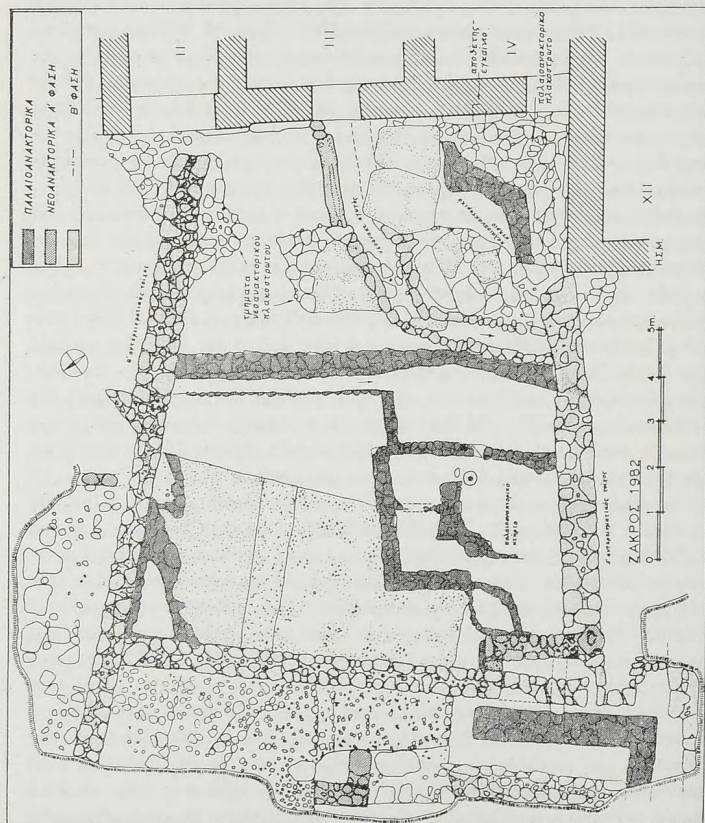
ἀποθεθεῖ πρὶν ἀπὸ χρόνια στὸ χῶρο αὐτό. Προχωρεῖ στὴ ρίζα τοῦ νότιου ἀντερεισματικοῦ ποὺ τὸ πάχος του, μὲ τὸν ξεπεσμὸ καὶ μετατόπιση τῶν πετρῶν του, κυμαίνεται ἀπὸ 0.70 - 1.20 μ. Ἀπὸ τὴν ἐπὶχώσή του προέρχεται τμῆμα πῆ-
λινης λεκανίδας, τριπτήρας σὲ σχῆμα μισοφέγγαρου καὶ πέτρινη στάθμη μὲ
τρύπα ἀνάρτησης. Ἡ γενικὴ του κατεύθυνση εἶναι πρὸς τὰ ΒΒΑ. Δεύτερος
ἀντερεισματικὸς τοῖχος βρισκόταν σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο πρὸς τὰ βόρεια.
Ὁ ἐκτοπισμὸς τῶν κυβολίθων τῶν ἀντερεισματικῶν αὐτῶν τοίχων ὀφείλεται
χωρὶς ἄλλο σὲ σεισμικὰς δονήσεις. Μεγάλαις σιδερόπετρες στὸ νότιο πλευρὸ
στηρίχθηκαν σὲ κρηπίδα ἀπὸ μικρότερες πέτρες. Ἐνα τμῆμα του διαταράχθηκε
σημαντικὰ ἀπὸ τὶς ρίζες μιᾶς συκιάς. Ἡ κεραμικὴ δὲν εἶναι πολὺ χαρακτηρι-
στική. Ἡ πιὸ ἐνδεικτικὴ εἶναι ἀπὸ κομμάτια χαναναϊκῶν ἀμφορέων, κομμάτι
μὲ σκοτεινὴ ταινία, κομμάτι ἄωτου κυπέλλου, κομμάτι ἀπὸ καθοσιδὲς ἴσως
ἀγγεῖο μὲ σκοτεινὰς ταινίαις στὸ περιχέλωμα, ταινιωτὴ λαβὴ καὶ κομμάτι ὤμου
ἀμφορέα. Τὸ πλάτος τοῦ κύριου σκέλους εἶναι 0.70 μ. καὶ στὴν πρὸς τὰ ΒΒΑ
προέκτασή του περνοῦσε κάτω ἀπὸ τὸ δεῦτερο ἀντερεισματικόν, ποὺ χρειάσθηκε
νὰ διαλυθεῖ πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή. Τοῦ νότιου ἀντερεισματικοῦ 4 ὀγκό-
λιθοι ξέπεσαν πρὸς τὰ βόρεια. Ἡ πρὸς τὰ ἀνατολικά συνέχεια φαίνεται νὰ
διαλύθηκε. Στὴν ἐπιφανειακὴ ἐπὶχώση βρέθηκαν ρωμαϊκὰ ὕστρακα μὲ πυκνὴ
ἀνάγλυφη στολίδωση, ἡ βάση ἀρκετὰ ἀνοικτοῦ κυπέλλου, τριγωνικὸ μικρὸ
πόδι μὲ κομμάτι ἀπὸ τὸν πάτο, ὕστρακο μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις. Στὴν ἐπὶ-
χώση ἀπὸ τὸ κύριο σκέλος τοῦ περιβόλου βρέθηκαν ὕστρακα μὲ ὀριζόντιες
ἐξωτερικὰς ραβδώσεις, κομμάτι γωνιακοῦ ποδιοῦ χύτρας μὲ ἐμπέστες σχοι-
νένιες νευρώσεις καὶ ἄλλα παρόμοια. Ὁ νότιος ἀντερεισματικὸς φαίνεται νὰ
κάμπτεται πρὸς τὰ ΒΑ· ἐκεῖ συλλέχθηκε κεραμικὴ, ὅπως κομμάτι ἀρύταινας
μὲ τὴ λαβή. Τὸ πάχος του φαίνεται στὸ σημεῖο αὐτὸ νὰ φθάνει τὰ 0.85 μ.
Λίγο πιὸ πέρα ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ σημειώθηκε ἡ διακοπή, ἡ συνέχειά του γίνεται
μὲ στροφή κατ' ἀμβλεία γωνία. Πέρα ἀπὸ τοὺς πεσμένους ὀγκόλιθους τῆς βό-
ρειας πλευρᾶς παρακολουθεῖται ἡ ἐπέκταση, ὅχι ὅμως οἱ ἐξωτερικὰς πέτρες
ποὺ χάθηκαν, ἀλλὰ τὸ ἐσωτερικὸ γέμισμα ἀπὸ μικρὰς πέτρες. Δύο κομμάτια
ἀγγείων ἀπὸ τὸ καθάρισμα δὲν εἶναι τόσο χαρακτηριστικά. Τὸ βαθύ σκέλος
παρακολουθήθηκε ἀπὸ τὸ ξεκίνημά του κάτω ἀπὸ τὴν τραπεζοειδῆ κατάβαση
ἀπὸ τὸ πάνω ἰσόπεδο ὡς τὸ σημεῖο ποὺ περνᾷ κάτω ἀπὸ τὸ νότιο ἀντερεισμα-
τικόν. Στὴν ἐπὶχώση τοῦ βαθιοῦ σκέλους τὰ ὕστρακα εἶναι περισσότερα, ἀνά-
μεσά τους μερικὰ ἀπὸ χαναναϊκοὺς ἀμφορεῖς, κομμάτι στρογγυλῆς βάσης γιὰ
τὴ στήριξη ἀγγείων, μὲ ὀριζόντιες αὐλακώσεις, κομμάτι ἀγνύθας τοῦ δισκό-
μορφου ἀμφίκυρτου τύπου. Ἡ κατεύθυνση τοῦ σκέλους εἶναι πρὸς τὰ ΒΑ,
ποὺ ὅλο ἀποκλίνει ξεμακραίνοντας ἀπὸ τὸ νότιο ἀντερεισματικόν. Ἀπὸ τὴν κε-
ραμικὴ τῆς πάνω ἐπιφανείας του συλλέχθηκαν: μεγάλο κομμάτι λαβῆς, ἴσως
χαναναϊκοῦ ἀμφορέα, τοξωτὴ λαβὴ ἀρύταινας μὲ μέρος τοῦ δοχείου τῆς, κομ-
μάτι σκεύους μὲ κομβιόσχημη αὐλακωτὴ ἀπόληξη ἀπὸ πηλὸ διαφορετικὸ τῶν

χαναναϊκῶν ἀμφορέων (ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ τὴν ἀπόληξη τοῦ ἀνοίγματος τρίτων, μὲ κυματιστὲς ἐντομές). Στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς λοξῆς κρηπίδας ποὺ ἐκτείνεται πέρα ἀπὸ τὸν μεταγενέστερο ἀντερεισματικὸ τοῖχο παρακολουθήθηκε ἡ προέκτασή του. Ἀπὸ ἐπιφανειακὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπίχωση προέρχονται κομμάτια μολυβωτῶν βυζαντινῶν πιάτων καὶ λοπάδων. Ἀπὸ τὸ βαθύτερο στρώμα μαζεύτηκαν τμήμα κυλινδρικήs λαβῆs ἀρύταινας καὶ κομμάτια χαναναϊκῶν ἀμφορέων ἀπὸ ὠχροκίτρινο πηλὸ. Ὁ νότιος ἀντερεισματικὸς παρακολουθήθηκε στὴ στροφή του κατ' ἀμβλεία γωνία πρὸς τὰ ΒΒΑ. Τὸ ἐνδιάμεσο κενὸ ἴσως ἀποτελοῦσε πέρασμα. Μία σειρὰ μεγαλύτερων πετρῶν κάτω ἀπὸ τὸ λιθοσωρὸ ἴσως ἀποτελεῖ τὴ νότια πλευρά του. Στὰ βαθύτερα στρώματα τὰ ὄστρακα ἦταν σπάνια. Ἀνάμεσα στὸ κύριο σκέλος τοῦ περιβόλου καὶ τὸν τοῖχο ποὺ κυκλώνει τὸ ἀρδευτικὸ πηγάδι σὲ ἐπιφανειακὸ στρώμα συλλέχθηκαν ἑλληνορωμαϊκὰ ὄστρακα. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῆς λιθοριπῆς βρέθηκαν κομμάτια ποὺ ἀνήκουν σὲ χαναναϊκὸ ἀμφορέα καὶ σὲ λαίμυρ σκεύους μὲ πλατὺ περιχέλιωμα. Ἐνα κομμάτι ἀνήκει σὲ σῶμα ἀγγείου μὲ ὀριζόντιες σειρὲς χαρακτῶν σχοιניῶν. Ἄλλο κομμάτι μεγάλου ἀγγείου, ἴσως πιθαρῖο, διακοσμεῖται μὲ δυὸ ἐπ' ἀλλήλης ὀριζόντιες σειρὲς ἐγχάρακτων σχοιניῶν, ἐνῶ ἄλλο, ἴσως ἀπὸ πιθάρι, ἔχει δυὸ ὀριζόντιες ἐπ' ἀλλήλης ραβδώσεις. Στὸ ξεκαθάρισμα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ τοιχίσκου ποὺ κυκλώνει τὸ πηγάδι βρέθηκε λεπτότερη κεραμικὴ τῆς μεταβατικῆς ΜΜ III - ΥΜ ΙΑ φάσης μὲ πορτοκαλὶ ἐπίχρῖσμα καὶ μικρὸ κομμάτι φαγεντιανῆς μὲ μαῦρο ἐπίχρῖσμα μορφῆς κέρατου ζώου ποὺ μειώνεται στὸ ἓνα ἄκρο. Μαζὶ βρέθηκαν πολλὰ κομματάκια κάρβουνο.

Παρακολουθήθηκε ὁ παράλληλος τοῦ πρώτου ἀντερεισματικοῦ τοίχου ὡς τὸ σημεῖο τῆς λιθοριπῆς. Σὲ βαθύτερο διάβροχο στρώμα βρέθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα τμήματα λαβῶν χαναναϊκῶν ἀμφορέων μὲ κεντρικὴ αὐλάκωση ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ, ἄλλο κομμάτι λαβῆς μὲ διπλὴ κυλινδρική ράβδο ποὺ σχημάτιζε γωνιακὴ καμπή, κομμάτι ἀπὸ σκεῦος ποὺ τελειώνει σὲ κομβωτὴ ψηλὴ ἀπόληξη, ὅχι ἀπὸ χαναναϊκὸ ἀμφορέα ἀν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸν πηλὸ, ἀλλ' ἴσως ἀπὸ κωνικὸ σκέπασμα, κομμάτια λεπτῆς κεραμικῆς, ἀνάμεσα σ' αὐτὴ ταινιωτὴ λαβὴ ποὺ στενεύει κάτω καὶ κομμάτι ἀπὸ χεῖλη κυπέλλου. Ἀνατολικὰ τοῦ νότιου-βόρειου τοιχίσκου ποὺ βρίσκεται πλάι στὴν πολυγωνικὴ κάθοδο ἡ κεραμικὴ εἶναι λεπτὴ καὶ ἔχει τμήματα κυπέλλων καὶ κυάθων μὲ πορτοκαλὶ ἐπίχρῖσμα καὶ κομμάτι μὲ ἀνάγλυφον ὀριζόντια στολίδωση. Τὸ κύριο βαθὺ σκέλος τοῦ περιβόλου εἶναι δύσκολο νὰ παρακολουθηθεῖ στὴν πρὸς τὰ ΒΒΑ πορεία του κάτω ἀπὸ τὴ λιθοριπὴ ποὺ τὸν σκεπάζει. Αὐτὸ θὰπραγματοποιηθεῖ μὲ συμπληρωματικὴ ἐργασία τὸν ἐπόμενο χρόνον. Ὅπωςὅποτε βεβαιώθηκε ἡ σύστασή του ἀπὸ διπλὴ σειρὰ πέτρες μὲ ἐσωτερικὸ γέμισμα πολὺ μικρότερων πετρῶν.

Στὸν τομέα τῆς Δυτικῆς αὐλῆς (εἰκ. 3, πίν. 215α-217β), μὲ τὴν ἐπίβλεψιν τῆς ἀρχαιολόγου Στέλλας Χρυσουλᾶκη, ἀποκαλύφθηκε σ' ὅλο τοῦ τοῦ μᾶκρος ὁ δευτε-

Εἰκ. 3. Δυστική αὐλή.

ρος ἀντερεισματικὸς τοῖχος ποὺ δὲν εἶναι βαθιὰ θεμελιωμένος (πίν. 217β). Τὰ διαδοχικὰ στρώματα ποὺ τὸν σκέπαζαν ἢ ἦταν πλάι σ' αὐτὸν παρουσιάζουν διάφορη σύσταση καὶ ἔδωσαν λίγα, ὅχι χαρακτηριστικά, ὅστρακα, συνανάμικτα με κόκαλα πουλιῶν. Σὲ βάθος 0.65 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ, συλλέχθηκαν χεῖλη μικρῶν ἀγγείων με γυρτὸ περιχέילωμα, κυλινδρική λαβή, μέρος μελανογάνωτης πρόχου, κομμάτι ἀπὸ χεῖλος ἀγγείου ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα με ἄσπρες κηλίδες, ὅπως καὶ κομμάτια ἀπὸ δάπεδο χαλικάσβεστου, βότσαλα, στρεῖδια, κόκαλα ζώων καὶ λίγα κάρβουνα. Ἀνατολικά καὶ παράλληλα πρὸς τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ἀνάβασης σειρὰ ἀπὸ πεσμένες πέτρες ἔδινε τὴν ἐντύπωση τοίχου ποὺ τελικὰ δείχθηκε ὅτι εἶχαν πέσει συμπτωματικά, γι' αὐτὸ διαλύθηκαν. Σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ λεπτὸ καμένο στρώμα με στάχτη ἔδωσε ἐλάχιστα ὅστρακα, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ τὸ κάτω μέρος ἀνοιχτοῦ κυπέλλου. Κομμάτια δαπέδου ἀπὸ χαλικάσβεστο βρέθηκαν στὸ νότιο ἄκρο τοῦ ψευδοτοίχου.

Στὴ ΒΔ γωνία, ἀμέσως ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς διάβασης, σχηματιζόταν εἶδος τριγωνικοῦ ἀποθέτη (πίν. 217α) ποὺ ἡ βόρεια πλευρὰ του ἀποτελέσθηκε ἀπὸ παλαιοανακτορικὸ τοῖχο ποὺ φάνηκε κάτω ἀπὸ τὰ θεμέλια τοῦ ἀντερεισματικοῦ. Σὲ βάθος 0.75 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ συλλέχθηκε λίγη χαρακτηριστικὴ παλαιοανακτορικὴ κεραμικὴ, κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα χονδρῶν ἀγγείων, πόδια τριποδικῶν χυτρῶν με κάθετη ἐμπίστη σχοινίνη νεύρωση, βάσεις καὶ λαιμοὶ ἀμφορέων, κάτω μέρη καθοειδῶν ἀγγείων, κάτω μέρη λοπάδων, τροχαλιόσχημες βάσεις κ.ἄ. τῆς ἀρχῆς τῆς ΜΜ II περιόδου. Ἀκόμη βρέθηκαν ἐπιπεδούμενα χεῖλη ἀγγείων με κάθετα τοιχώματα, χεῖλη ἀγγείων με ἐσωτερικὴ ἀναθύρωση γιὰ τὴν προσαρμογὴ σκεπάσματος, χεῖλη κυάθων καὶ κυλινδρικῶν κυπέλλων με χεῖλη λιγότερο ἢ περισσότερο ψηλά, μερικὰ ἀπὸ κύπελλα με κυματιστὸ τοίχωμα, τμήματα μικρῶν λοπάδων καὶ μελανογάνωτων κυπέλλων, κάτω μέρη κυπέλλων τοῦ τύπου αὐγοθήκης, βάση δίμυξου λύχνου με πόδι, κομμάτια δισκοειδῶν σκεπασμάτων, κομμάτια ἀπὸ πρόχου με ὀριζόντια στολίδωση, πάτος κυπελλιδίου με τρία πλαστικὰ δισκία στὸ ἐσωτερικόν, πάτος πυριατηρίου με ἐσωτερικὰ τρεῖς σειρὲς μηχανοειδεῖς προσεζοχὲς καὶ ἀνὰ δυὸ πλαστικὰ σχοινάκια κάθετα· μαζὶ συλλέχθηκε μικρὸ πέτρινο σκέπασμα με κόμπο γιὰ λαβή. Ἀκόμη βρέθηκαν μέρος με τὴ λαβὴ μελανογάνωτης πρόχου, τεμάχια κυπέλλων μελανογάνωτων με σκοτεινὲς ταινίες, χεῖλη κάδου με περιχέילωμα τετραγωνικῆς τομῆς, τοιχώματα ἀγγείων με περιφερικὰ ἐσωτερικὰ ἴχνη τοῦ τροχοῦ, λαβὲς κυλινδρικῆς διατομῆς, ὅστρακα με ἀνάγλυφες ταινίες καὶ ἄλλα με ζωγραφιστὲς κοκκινωπὲς ἐξίτηλες σπεῖρες κ.ἄ.

Βεβαιώθηκε ὁ χαρακτήρας τῶν διαδοχικῶν στρωμάτων κάθε φορὰ σὲ μεγαλύτερο βάθος καὶ σημειώθηκε τὸ εἶδος τῆς κεραμικῆς ποὺ τὰ συνόδευσε: σὲ βάθος ὡς 0.80 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ τοίχου, ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς ἀνόδου καὶ τὸν ψευδότοιχο, βρέθηκε κοινὴ

κεραμική καὶ πόδια τριποδικῆς χύτρας μὲ κάθετη σχοῖνινη νεύρωση, λαβές ἀμφορέων, τὰ κάτω μέρη ἀνθοδοχείων μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ τρύπα ἐκροῆς, τὸ κάτω μέρος μελανογάνωτων tumblers, κάτω μέρη κυπέλλων μὲ κάθετα τοιχώματα, κυλινδρικές καὶ πλακωτές λαβές, ἄλλες ταινιόσχημες πού στενεύουν πρὸς τὰ κάτω, μὲ πλαστικές ἀπομιμήσεις καρφιών στὰ σημεῖα πρόσφυσής τους, κάτω μέρη κυάθων, χεῖλη κυαθίων ἢ λοπαθίων καὶ ἄλλων μὲ περιχέλωμα, μέρη ἀγγείων μὲ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, μερικὰ παλαιοανακτορικά ὄστρακα μὲ διακόσμηση ταινιῶν σὲ σκοτεινὸ βάθος καθὼς καὶ ἄλλων μὲ σκοτεινὲς σπεῖρες σὲ ἀνοικτὸ βάθος.

Στὸ πέμπτο στρώμα καὶ στὸ ἕκτο τοῦ ἴδιου χώρου, ὡς βάθος 1.10 μ., συλλέχθηκαν στὸ πρῶτο ὄστρακα ἀγγείων ἀπὸ καστανὸ πηλὸ, βάσεις καὶ πόδια τριποδικῶν χυτῶν μὲ κάθετες χαραγές, ἄλλα ἀκόσμητα ἢ μὲ ἐμπέστη σχοῖνινη νεύρωση, τροχαλιόσχημες βάσεις κυπέλλων καὶ ἄλλων κυπέλλων μὲ ἴσια χεῖλη, τὸ κάτω μέρος ἀγγείων μὲ ἴσια τοιχώματα, πολλὲς κάθετες ἢ τοξωτὲς πλαγιαστὲς κυλινδρικές λαβές, ἄλλες λαβές ταινιωτὲς πού στενεύουν πρὸς τὰ κάτω καὶ τὸ κάτω μέρος μελανογάνωτου tumbler. Ἀπὸ τὴν ἴδια περιοχὴ συλλέχθηκαν στὰ δύο στρώματα πολλὰ κόκαλα ζώων. Στὸ ἕκτο στρώμα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς ἀνόδου ὡς τὸν ψευδότοιχο, σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὴ σαζόμενη κορυφὴ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ τοίχου, συλλέχθηκαν ἄφθονα κομμάτια κοινῆς κεραμικῆς, μερικὰ μὲ ἐσωτερικὴ κυματιστὴ ἐπιφάνεια, πολλὲς λαβές κυλινδρικές καὶ πλακωτές, τὸ κάτω μέρος ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα ἀγγεῖα μὲ κάθετα τοιχώματα, χεῖλη ἀπὸ χονδρὲς λεκανίδες, πόδια τριποδικῶν χυτῶν μὲ σχοινένια ἐμπέστη διακόσμηση ἢ μὲ τρεῖς κάθετες χαραγές, τὸ κάτω μέρος κυπέλλων καὶ κυάθων, κομμάτια μὲ μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, λαίμους πρόχου μὲ πλαστικὸ δαχτυλίδι στὴ βάση του, κομμάτι ἀπὸ βάση ἀγγείου μὲ βαθμιδωτὴ ἀναθύρωση, ἀγνύθια τοῦ δισκόμορφου ἀμφίκυρτου τύπου κ.ἂ. Ἀπὸ τὸ πέμπτο στρώμα ἀνάμεσα στὸν ψευδότοιχο καὶ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς ἀνάβασης βρέθηκαν μεγάλες λαβές τοξωτὲς κάθετες ἢ ὀριζόντιες πλακωτές, χεῖλη ἀγγείων μὲ κυλινδρικὸ περιχέλωμα, πόδια χυτῶν μὲ κάθετη νεύρωση, χεῖλη κάδων μὲ ἐσωτερικὴ ἀναθύρωση γιὰ προσαρμογὴ τοῦ σκεπάσματος, δύο πᾶτοι ἀγγείων, λαίμους πρόχου μὲ χαραγές, χεῖλη χονδρῶν λεκανιδίων, τοιχώματα ἀγγείων μὲ ὀριζόντιες χαραγές πού τὰ ζώνουν, χεῖλη μικρῶν πιθαριῶν τετράγωνης διατομῆς, χαρακτηριστικὰ παλαιοανακτορικά κομμάτια ἀπὸ κυάθους, μιᾶς ἡμισφαιρικῆς μὲ χαραγές πού τὴ ζώνουν κάτω ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ταινιόσχημης λαβῆς, κομμάτι ἀπὸ περιχέλωμα ψηλοῦ πυραύνου μὲ κυλινδρικὸ πόδι πού λείπει, τύπου μὲ διαχώρισμα ἀπὸ ραβδιά πού διασταυρῶνονται, μερικὰ κομμάτια ἀπὸ μελανογάνωτα ἀγγεῖα κ.ἂ. Μαζὶ μαζεύτηκε κομμάτι σκεύους ἀπὸ γκριζόμαυρὴ μαρμαρόπετρα μὲ ἐπίπεδο χεῖλος, μὲ λεπτὴ ἀναθύρωση καὶ ὀριζόντια λαβὴ κάτω ἀπ' αὐτό. Μαζὶ ὑπῆρχαν πολλὰ κόκαλα ζώων. Μεταξὺ τοῦ ψευδότοιχου καὶ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ βρέθηκε, στὸ ἴδιο στρώμα, πολὺ λίγη κερα-

μική, με κύρια χαρακτηριστικά κομμάτια ὀριζόντια τοξωτὴ λαβή, ἴσως κάδου, λεπίδα ὄψιανου, καὶ μικρὸ ἄωτο κύπελλο. Τὸ στρώμα περιεῖχε πολλὰ θαλασσινὰ βότσαλα.

Στὸ ἕκτο στρώμα ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς διάβασης καὶ τοῦ ψευδότοιχου βρέθηκαν ὡς βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ τοίχου μέρος τριποδικοῦ πυριατηρίου με μικρὰ βαθύσματα ἐσωτερικὰ στὸν πάτο του, κομμάτια μελανογάνωτου κυπέλλου με κάθετα τοιχώματα καὶ ἡμισφαιρικῶν κυathίων, ὑψωμένη πάνω ἀπὸ τὰ χεῖλη λαβὴ μεγάλου σκύφου με ἐμπέστο αὐλάκι στὴν ἀρχὴ τῆς, ταινιόσχημη λαβὴ κυπέλλου ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω, λαιμὸς πρόχου με πλαστικὸ δαχτυλίδι στὴ βάση του, δύο ὄστρακα με διακόσμηση ἀνοιχτὴ πάνω σὲ σκοτεινὸ βάθος με ταινίες στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στολίδωση στὸ ἐξωτερικὸ, ὄστρακο με μαῦρες φιδωτὲς ταινίες με λεπτὲς χαρακτὲς γραμμές. Μαζὶ βρέθηκε τριπτῆρας ἀπὸ βότσαλο, ἄλλα στρεΐδια καὶ κόκαλα ζώων. Ἀνατολικότερα, σὲ βάθος 1.45 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ τοίχου, φάνηκε ὑπόστρωμα σπαστῆς πέτρας καὶ πάνω ἀπ' αὐτὸ μερικὸι τριπτῆρες σφαιρικοὶ ἢ αὐγόσχημοι, ἐπιπεδωμένοι ἢ γυαλιστοὶ ἀπὸ θαλασσινὰ βότσαλα. Ἀνάμεσα στὸν ψευδότοιχο καὶ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς διάβασης, σὲ βάθος 1.25 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ, βρέθηκε ἀφθονὴ κεραμικὴ καὶ κόκαλα ζώων.

Στὸ ἕβδομο στρώμα, σὲ βάθος 1.40 - 1.60 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ τοίχου, συλλέχθηκαν κομμάτια χονδρῶν ἀγγείων, βάση μικροῦ πιθαριοῦ με ἐμπέστη σχοίνινη ταινία γύρω ἀπὸ τὴ βάση, χεῖλη ἐπίπεδα ἢ κυλινδρικὰ ἀγγείων, ἄλλα τετραγωνικῆς διατομῆς, ἴσως κάδων, πόδια ἀπὸ τριποδικῆς χύτρες με ἐμπέστη σχοίνινη νεύρωση, πολλὰ κομμάτια ἀπὸ τὸ κάτω μέρος κυπέλλων με κάθετα τοιχώματα, χεῖλη κάδων με ἀναθύρωση γιὰ τὸ σκέπασμα, κομμάτια ἀπὸ πόδια χυτρῶν με ἐμπέστη νεύρωση, καὶ κομμάτια κυathίων, κάτω μέρη tumblers, λαβὲς κυλινδρικῆς διατομῆς ἢ ταινιόσχημες ποὺ στενεύουν κάτω, λαιμοὶ πρόχων με δαχτυλίδι στὴ βάση, χεῖλη λοπάδων, δύο βάσεις με ἀποφύσεις στὴ θέση τῶν ποδιῶν, κυλινδρικὴ ὑπερυψωμένη λαβὴ κυathίου, τμήμα πρόχυσης καὶ λαβῆς μικρῆς πρόχου, γεφυρόστομη πρόχυση σκύφου, κομμάτια με μαστοειδεῖς ἀποφύσεις, κομμάτια μελανογάνωτων κυπέλλων, ἄλλων με κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, κομμάτι τετράπλευρου βάθρου γιὰ στήριξη ἀγγείων με χαραγὲς κ.ἄ. Μαζὶ συλλέχθηκαν τρεῖς ἀγνῶτες, μία τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου με κυρτὲς ἀκμὲς καὶ δύο τοῦ ἀμφίκυρτου δισκόμορφου με δύο τρύπες γιὰ ἀνάρτηση. Μαζὶ βρέθηκαν στρεΐδια καὶ κόκαλα ζώων. Σὲ βάθος 1.40 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ, πάνω ἀπὸ τὸ χαλικωτὸ δάπεδο, τὸ ἕβδομο στρώμα περιεῖχε κομμάτια διαλυμένου σχιστόλιθου. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ ὑπῆρχε ἡ συνέχεια τοῦ χαλικωτοῦ παλαιοσανατορικοῦ δαπέδου ἐλαφρὰ γυρτοῦ.

Στὸ ἕβδομο στρώμα, πάνω ἀπὸ τὸ δάπεδο, σὲ βάθος ὡς 1.40 μ. ἀπὸ τὴ

σωζόμενη κορυφή τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ τοίχου, βρέθηκαν πολλοὶ αὐτόμορφοι ἢ σφαιρικοὶ τριπτῆρες μὲ μία γυαλιστὴ ἐπιφάνεια, κεραμικὴ κοινῶν σκευῶν, τὸ κάτω μέρος μεγάλων ἀγγείων, ὅπως κάδων, τροχαλιόσχημο πόδι ἴσως πρόχου, στόμια πρόχων, τοξοειδεῖς λαβὲς κυκλικῆς διατομῆς, μέρη μελανογάνωτων κυπέλλων καὶ κυάθων, πόδι τριποδικῆς χύτρας μὲ σχοινίνη ἐμπύεστη νεύρωση, χεῖλος καὶ ἀρχὴ λαβῆς πιθαριοῦ μὲ σχοινένια ἐμπύεστη διακόσμηση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, κομμάτια ἄλλων μελανογάνωτων ἀγγείων, στόμια ἀμφορέων, κυβικὴ ἀγνύθα μὲ στρογγυλεμένες ἀκμές, κομμάτια ἀπὸ τὰ γυρτά πρὸς τὰ ἔξω χεῖλη πιθαριοῦ κ.ἄ. Στὴν ἐπίκωση τῆς ΝΑ πλευρᾶς τοῦ ἀνδρήρου βρέθηκε πέτρινος ἐλλειψοειδῆς δίσκος μὲ δύο τρύπες.

Στὸ τελευταῖο ὄγδοο στρώμα πάχους 0.35 μ. ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ παλαιοανακτορικὸ κτίριο ἀποτελέσθηκε ἀπὸ ἄσπρο πηλόχωμα μὲ μικρὸ σπαστὸ χαλίκι καὶ κοπανισμένο κεραμίδι. Ἀνάμεσα δεύτερου καὶ τρίτου δαπέδου βρέθηκε μόνον μία βάση μελανογάνωτου κωνικοῦ κυπέλλου μὲ καστανοκόκκινη ταινία. Στὸ ΝΑ μέρος τοῦ ἀνδρήρου συλλέχθηκε τρυπητήρι ἀπὸ αὐλακωτὸ κόκαλο ζώου μὲ ἔγνη φωτιάς. Οἱ στρώσεις τοῦ χαλικοτοῦ δαπέδου (πίν. 214β) ἔχουν πάχος 0.04 μ. πάνω σὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ πηλόχωμα ἄσπρο, πολλὰ ὅστρακα καὶ σπαστὴ πέτρα. Τὸ κατώτερο χαλικοτὸ δάπεδο βρίσκεται 1.90 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφή τοῦ β' ἀντερεισματικοῦ, τὸ ἀκόλουθο 1.70 μ. καὶ τὸ ἐπόμενο 1.45 μ. Τὰ δάπεδα αὐτὰ στὸ ἀνατολικὸ τμήμα κόπηκαν γιὰ νὰ στρωθεῖ ἡ δυτικὴ αὐλὴ. Ἀνάμεσα στὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο καὶ τὴ δεύτερη πλαγιαστὴ στρώση βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ πλίνθους, κάτω μέρη χονδρῶν ἀγγείων, κυλινδρικές λαβές, μία μὲ πολυγωνικὴ διατομὴ, ταινιωτὲς λαβὲς κυπέλλων ποὺ σπενεύουν πρὸς τὰ κάτω, πόδι χύτρας μὲ ἐμπύεστη σχοινένια νεύρωση, κάτω μέρη μελανογάνωτων κυπέλλων, κομμάτια πρόχου μὲ σχεδὸν κάθετα τοιχώματα, κομμάτια ἀπὸ διώροφα κύπελλα, κομμάτι λύχνου μὲ ἐμπύεστη σχοινιωτὴ διακόσμηση στὰ χεῖλη, ὅστρακα ζωγραφιστά, ἓνα μὲ ἀρχὴ ἄσπρης μαργαρίτας, ἄλλα μὲ καστανές, κόκκινες ἢ γενικὰ σκοτεινές ταινίες, κάτω μέρος χύτρας μικρῆς μὲ ἐλικωτὰ ποδαράκια, πριονωτὴ λεπίδα ὀψιανοῦ, κόκαλα ζῶων, στρεΐδια κ.ἄ. Δυτικότερα, κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ δεύτερου δαπέδου, συλλέχθηκαν πρόχυση, μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα κυάθου, ὅστρακα μὲ σκοτεινὲς πλατιεῖς ταινίες, στρεΐδια καὶ κόκαλα ζῶων.

Σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη πάνω κορυφή τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς ἀνάβασης βρέθηκε πλακόστρωτο δάπεδο μὲ μεγάλο κατώφλι ποὺ ἔφερνε πρὸς τὰ δυτικὰ, φανερὰ τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης. Πλευρίζονταν ἀπὸ ψηλὲς παραστάδες, ποὺ μόνον ἡ βορεινὴ σώζεται σὲ ὕψος. Στὸ ἀνατολικότερο τμήμα πάνω στὴν πλακόστρωση σώζεται ἡ λιθορριπὴ ποὺ ἀποτελέσει τὸ ὑπόβαθρο τῆς νεοανακτορικῆς τελικῆς ἀνάβασης. Πολὺ λίγα ὅστρακα βρέθηκαν στὴ λιθορριπὴ αὐτή. Οἱ ἄκρες τῶν τελευταίων δύο ἀναβαθμῶν μόλις ξεχωρίζουν. Ἀπὸ τὴν κεραμικὴ τῆς ἐπίκωσης τοῦ πλακόστρωτου σημειώνονται ἐδῶ ἀνάμεσα σ' ἄλλα κομμάτια

κοινῆς κεραμικῆς κομμάτια ἀπὸ χονδρούς κάδους, πόδια τριποδικῶν χυτῶν, λαβές κυλινδρικῆς διατομῆς, λαίμους ἀμφορέα, λαίμους πρόχου με πλαστικό δαχτυλίδι στῇ βάσει του, ἀμφικυρτή δισκόμορφη ἀγνύθα με δύο τρύπες ἀνάρτησης. Μαζί μ' αὐτὰ βρέθηκαν λίγα κόκαλα ζώων. Βόρεια ἀπὸ τὸν β' ἀντερεισματικό, πέρα ἀπὸ τὴ νεοανακτορικὴ ἀνάβαση, ἀπλώνει πλακίστρωτο δάπεδο, ὥσως προέκταση τοῦ πλακοστρώτου ποὺ ἔφθανε ὡς τὸν κλιμακωτὸ δρόμο καὶ τὸ βορειοδυτικὸ λοξὸ κτίριο, ποὺ προηγήθηκε τῆς τελευταίας βοτσαλωτῆς στρώσης τῆς αὐλῆς.

Κατὰ τὴν ἀνακάλυψη τῆς προέκτασης τοῦ πλακοστρώτου στὴν περιοχὴ τῶν κυπαρισσιῶν, περισυλλέχθηκαν βάση κυάθου, ἄωτα κωνικά κύπελλα, κομμάτι ἀγγείου μελανογάνωτου, μέρος τροχαλιόσχημου ἀγγείου με τρύπα στὸν πάτο. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν δύο ψηλότερων πλαγιαστῶν δαπέδων πάνω ἀπὸ τὸ κατώτερο χαλινωτὸ δάπεδο, ἀμέσως βόρεια τοῦ παλαιοανακτορικοῦ κτιρίου τῆς δυτικῆς αὐλῆς, βρέθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα τὰ κάτω μέρη μελανογάνωτων κυπέλλων, πλατὺ κύπελλο με βάση ποὺ ἔχει γύρω, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα κυλινδρικοῦ ἀγγείου ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω, ταινιόσχημες μελανογάνωτες λαβές ποὺ στενεύουν πρὸς τὰ κάτω. Μαζί μ' αὐτὰ λίγα κόκαλα ζώων καὶ καρβουνάκια. Ἀπὸ τὴν ἐπίχωση τῆς πρὸς τὰ βόρεια ἐπέκτασης τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς ἀνόδου προέρχονται πολὺ λίγα ὕστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ξεχωρίζουν κομμάτι χονδροῦ πιθarioῦ με φαρδιὰ σχοινένια ἐμπέστη διακόσμηση, βάση ἀνοικτοῦ κυπέλλου, μέρος μικροῦ μελανογάνωτου tumbler καὶ διάφορες λαβές.

Ἀπὸ τὴν πλακίστρωτη πρὸς τὰ δυτικὰ ΥΜ ΙΑ διάβαση τὰ ὕστρακα ποὺ ξεχωρίζουν εἶναι βάση ἀνοικτοῦ κυπέλλου, κομμάτια κυπέλλων με ἀνοικτὸ σταχτὶ ἐπίχρισμα, ὕστρακα με μαῦρες ταινίες στὸ ἐσωτερικό, διάφορες λαβές. Μαζί βρέθηκαν μικρὰ κομμάτια κάρβουνου καὶ λίγα κόκαλα ζώων. Ἡ ΥΜ ΙΑ διάβαση πρὸς τὸ πάνω ἐπίπεδο περιορίζεται σὲ πλάτος. Ἀμέσως βόρεια ἀπὸ τὸ μεγάλο κατώφλι, στῇ βάσει τῆς παραστάδας, πλάκα με βαθὺ αὐλάκι. Ἡ νότια παραστάδα ἔχει ἐξαφανισθεῖ. Λιγιστὴ ἦταν ἡ κεραμικὴ τῆς ἐπίχωσης τοῦ δυτικοῦ σκέλους τῆς ἀνόδου. Ξεχωρίζουν λίγα κομμάτια, ὅπως ἐνὸς πιθarioῦ με σχοινίνη ἐμπέστη ταινία, πόδι χύτρας καὶ λαίμους πρόχου. Κάτω ἀπὸ τὸν ὀγκόλιθο τοῦ στενέματος βρέθηκε στρώμα πηλᾶσβεστου. Τὸ πλάτος τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς ἀνάβασης εἶναι 0.70 μ. Πέρα ἀπὸ τὴν πλακίστρωτη εἴσοδο τὸ πάχος τοῦ τοίχου εἶναι 0.60 μ. γιὰτὶ σκεπάζεται ἀπὸ τὸ ὑπόστρωμα τῆς σπαστῆς πέτρας τῶν πλαγιαστῶν ἐπιπέδων τῆς τελευταίας ἀνόδου. Τὸ τμήμα τῆς προηγούμενης πλακίστρωτης διάβασης ὀρίζει τὴν ἀρχὴ τῆς πρὸς τὸ Βορρὰ ἀρχικῆς ἀνάβασης. Ἡ δομὴ τῶν σκελῶν εἶναι ἀπὸ ἀργές πέτρες με πηλόχωμα με ἐλάχιστη ἐνδιάμεση κεραμικὴ. Στὴν ἐπίχωση τοῦ δυτικοῦ τοίχου τῆς βρέθηκαν τριπτῆρες ἀπὸ βότσαλα. Τὸ κατώφλι, διαστάσεων 1×0.70 μ., θὰ ἔδινε ἔξοδο πρὸς τὰ δυτικὰ. Στὴν ἐπίχωση ποὺ τὸ σκέπαζε περισυλλέχθηκε λίγη κεραμικὴ, ὅπως ὀρίζοντια κυλινδρικῆς τομῆς λαβή, βάση κυπέλλου με κυανω-

πὸ ἐπίχρισμα, ὄστρακο μὲ μαῦρες ταινίες στὸ ἐσωτερικόν, μαζὶ λίγα κάρβουνα καὶ κόκαλα ζῶων.

Τὸ ὑπόστρωμα τοῦ τελευταίου πλαγιαστοῦ ἐπιπέδου τῆς διάβασης ἀπὸ σπαστὴ πέτρα βρισκόταν σὲ ὕψος 0.45 μ. ἀπὸ τὸ πλακόστρωτο τῆς ΥΜ ΙΑ διόδου. Τὴν ἄκρη κάθε πλαγιαστοῦ ἐπιπέδου τῆς τελικῆς ἀνόδου ἀποτελοῦσε σειρὰ ἀπὸ πωρολιθικὲς πέτρες, ὅχι πάντα διατηρημένους στὴ θέση τους.

Στὴν ἐπίχωση κάτω ἀπὸ τὴ ΒΔ αὐλὴ κάτω ἀπὸ τὸ βοτσαλωτὸ δάπεδο συλλέχθηκε κυρτεπίπεδος τριπτήρας ἡμικυλινδρικός καὶ ραβδόσχημη λαβὴ ἀγγείου ἀπὸ ἀσπριδερὴ πέτρα.

Βεβαιώθηκε ὅτι ὁ β' ἀντρεισματικὸς κατασκευάσθηκε δυὸ φορές. Τὸ πάνω τμήμα του ἦταν προχειροχτισμένο ἀπὸ στρογγυλὲς πέτρες, τὸ κάτω του ἀπὸ μεγαλύτερες σὲ τρεῖς ἀπανωτὲς στρώσεις. Κάτω ἀπ' αὐτὸ προβάλλει 0.20 μ. ὁ παλαιοανακτορικὸς τοῖχος πού προεκτείνεται καὶ σχηματίζει τὸν τριγωνικὸ ἀποθῆτη τῆς ΒΔ γωνίας (πίν. 217α). Στὴ στρώση τῆς τελικῆς διάβασης μὲ ὑπόστρωμα ἀπὸ χαλικάσβεστο ἐλάχιστα ὄστρακα βρέθηκαν, ὅπως χεῖλη λοπάδας, λαβὴ στρογγυλῆς διατομῆς, βάση κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ μελανογάνωτα κομμάτια ἀπὸ κύπελλα. Μαζὶ μ' αὐτὰ ὑπῆρχαν στρεῖδια καὶ μεγάλη πορφύρα. Σὰν γενικὰ συμπεράσματα μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν τὰ ἀκόλουθα:

- α) Ἀνατολικά ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς ἀνάβασης οἱ τρεῖς παλαιοανακτορικὲς χαλικωτὲς στρώσεις τῆς δυτικῆς αὐλῆς διασώθηκαν σὲ καλὴ κατάσταση, καθεμιὰ μὲ μεγαλύτερη κλίση ἀπὸ τὸ Νότο πρὸς τὸ Βορρά.
- β) Βεβαιώθηκαν δύο διαδοχικὲς καταστάσεις τῆς νεοανακτορικῆς ἀνόδου πρὸς τὴν πλακόστρωτη καὶ ὕστερα μὲ βοτσαλωτὸ δάπεδο βορειοανατολικῆς αὐλῆς, ἡ πρώτη χωρὶς ἄλλο ΥΜ ΙΑ, ἡ δευτέρα τῆς ΥΜ ΙΒ φάσης. Ἡ πρώτη στένευε μετὰ τὴν ψηλὴ παραστάδα καὶ κατὰληγε στὸ παλαιότερο πλακόστρωτο τῆς ΒΔ αὐλῆς. Τὸ ὄριο τοῦ ἀνδῆρου τῆς ΒΔ αὐλῆς ἀποτελοῦσε ἡ κρηπίδα τοῦ β' ἀντρεισματικοῦ. Λοξὸς τοῖχος ἀπέτέλεσε μαζὶ μὲ ἄλλον πού πρόβαλλε 0.25 μ. κάτω ἀπὸ τὸν ἀντρεισματικὸ τοῖχο, γωνιακὸ ἀποθῆτη κατὰ τὴ ΒΔ γωνία, παλαιοανακτορικῶν χρόνων.
- γ) Ἡ τελικὴ πρὸς τὸ Βορρὰ ἀνάβασή στήριξε τὰ σκέλη τῆς πάνω στὴν παλαιότερη, προχωράντας πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ μὲ ψηλότερα πλαγιαστά ἐπίπεδα πού οἱ στρώσεις τους διατηρήθηκαν σχετικὰ καλὰ. Τὸ βορειότερο ἀπ' αὐτὰ κατὰληγε στὴν πρὸς τὰ δυτικὰ προέκταση τοῦ β' ἀντρεισματικοῦ. Ἡ βοτσαλωτὴ στρώση τῆς ΒΔ αὐλῆς ἀπλωνόταν χωρὶς ἀμφιβολία ὡς αὐτόν. Κάτω ἀπὸ τὴ στρώση τοῦ ἀνδῆρου, νότια ἀπὸ τὸν β' ἀντρεισματικόν, ὁ τριγωνικὸς ἀποθῆτης εἶχε ὀλότελα σκεπασθεῖ.

Μὲ συνεργασία τοῦ ἀρχιτέκτονα καταρτίσθηκαν ἀκριβῆ σχέδια τῶν τεκτονικῶν χαρακτῶν σημείων πάνω στοὺς πωρολιθικοὺς κυβόλιθους πού προέρχονται ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν δυτικῶν ἀποθηκῶν τοῦ ἀνακτόρου. Ἀποτέλεσαν παράρτημα τοῦ ἡμερολόγιου τῆς ἀνασκαφῆς.

Στὸν τέταρτο τομέα τῆς περιοχῆς τῶν Σπιτιῶν Α καὶ Β Hogarth, μὲ τὴν

ἐπίβλεψη τῶν ἀρχαιολόγων Ἀναστασίας Πλάτωνος καὶ Λευτέρη Πλάτωνος, συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή τοῦ παλαιοανακτορικοῦ δωματίου πέρα καὶ ἀμέσως βόρεια τοῦ νότιου ἀντερεισματικοῦ τοίχου, ὡς τὸν κομμένο σχιστολιθικὸ βράχο. Βρέθηκαν πολλὰ μελανογάνωτα παλαιοανακτορικά ὄστρακα, μερικά πρῶιμα πολύχρωμα καμαραϊκὰ καὶ μερικά ἀνοιχτόχρωμα πάνω σὲ σκοτεινὸ βάθος στὴν κάτω ἐπίχωση ἀπὸ πηλόχωμα. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ δωματίου βρέθηκε διαχώρισμα ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο. Ὡς τὸ διαχώρισμα αὐτὸ ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση ὡς τὸ φυσικὸ βράχο. Ἀνάμεσα στὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν ξεχωρίζουν κομμάτι ἀπὸ διώροφο κύπελλο καὶ κομμάτι ἀπὸ χεῖλος πολὺ λεπτοῦ κυάθου. Στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ δωματίου, σὲ βάθος 1.40 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου, βρέθηκε κεραμικὴ μάλλον πρῶιμης φάσης, ἰδιαίτερα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα. Κομμάτι παλαιοανακτορικοῦ τοίχου φάνηκε κάτω ἀπὸ τὸ νότιο ἀντερεισματικὸ καὶ στὸ κέντρο τοῦ δωματίου τελικὰ ἀποδείχθηκε ὅτι δὲν ὑπῆρχε διαχώρισμα ποὺ χώριζε τὸ δωμάτιο ἀπὸ δυτικὰ πρὸς τ' ἀνατολικά. Στὸ ἴδιο βάθος συλλέχθηκαν κομμάτια ἀκόσμητης κεραμικῆς, τμήματα ἀπὸ τὰ χεῖλη κάδων, ὀριζόντιες ἢ κάθετες τοξωτὲς λαβὲς στρογγυλῆς διατομῆς, κομμάτια ἀπὸ λεκανίδες, μέρη ἀπὸ πρόχους, κομμάτια ἀπὸ πιθάρια, κομμάτια τριποδικῶν πυραύνων, πόδια παλαιοανακτορικῶν χυτρῶν μὲ κάθετη σχοίνινη ἐμπέστη νεύρωση, κομμάτια ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ γεφυρωτὴ πρόχυση σκύφου, γεφυρωτὴ πρόχυση ἀπὸ πιθάρι τύπου jar, κομμάτια ἀγγείων μὲ σχοίνινη ἐμπέστη διακόσμηση, κομμάτια μεγάλων ὀρθογώνιων πῆλινων κιβωτίων, κομμάτι λεκανίδας μὲ ὀριζόντια τοξοειδῆ λαβὴ καὶ μὲ γλωσσωτὴ ἀπόφυση κάτω ἀπ' αὐτήν, πολλὰ κομμάτια ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα μὲ τὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ ἢ μαῦρο ἐπίχρισμα, ἓνα ἀπ' αὐτὰ μὲ ἄσπρη διακόσμηση, πολλὰ κάτω μέρη tumblers, κομμάτια διώροφων κυπέλλων μὲ ταινιωτὲς λαβὲς ποὺ στενεύουν πρὸς τὰ κάτω, πόδια μικρῶν χυτρῶν, ὀριζόντια γυρτὴ πρὸς τὰ ἄνω λαβὴ μὲ διακόσμηση ἄσπρη σὲ σκοτεινὸ βάθος, κομμάτια ἀγγείων μὲ κοκκινωπὲς ἢ ἄσπρες ταινίες κάθετες ἢ καμπυλωτὲς ποὺ συστρέφονται σὲ συνεχόμενες σπείρες, μικκύλος κυαθίσκος μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα καὶ ὑπερψωμένη λαβή, κομμάτια παλαιοανακτορικῶν ἀγγείων μὲ γραμμικὰ θέματα ἀνοικτὰ σὲ σκοτεινὸ βάθος καὶ κοκκινωπὴ στολίδωση καὶ ἄλλο μὲ φιδωτὲς ταινίες. Σὲ κάποια ἀπόστασι ἀπὸ τὸν βόρειο καὶ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο βρέθηκε τὸ ἓνα τρίτο ρηχῆς λεκανίδας μὲ ὀριζόντια σύμφυτη λαβὴ ἀπὸ σταχτοκύανη πέτρα καὶ ἐκεῖ κοντὰ μικρὸ κομμάτι λεπτοῦ ἀγγείου ἀπὸ μαύρη πέτρα, κομμάτι ἀπὸ περιχέλωμα σκυφωτοῦ λυχαριοῦ, ἀγνύθια κολουροπυραμειδικῇ κ.ἄ. Μαζὶ βρέθηκαν μικρὰ κομμάτια κάρβουνο, πορφύρες καὶ κόκαλα ζώων.

Κατὰ τὴ διάλυση τοῦ ψεύτικου διαχωρίσματος βρέθηκαν πολλὰ ὄστρακα: Βεβαιώθηκε ὅτι ὁ δυτικὸς τοίχος βαθιὰ εἶχε κατασκευασθεῖ ἀπὸ καλὰ προσαρμοσμένες πέτρες. Σὲ βάθος 1.45 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ βόρειου τοίχου τὸ ἀπὸ πηλόχωμα δάπεδο δὲν ἦταν καλὰ διατηρημένο καὶ στὴ ΒΔ γω-

νία φάνηκε τὸ ὑπόστρωμά του ἀπὸ σπαστὴ πέτρα. Ἀπὸ τὰ λίγα ἐκεῖ ὅστρακα ξεχωρίζουν κομμάτι σκυφωτοῦ λύχνου, κομμάτια ἀγγείων τῆς MM IB καὶ MM IIA περιόδου, ὅπως κομμάτι ἀγγείου μέσου μεγέθους μὲ πολλὴ πλατιεὺς ἄσπρες ταινίες σὲ σκοτεινὸ βάθος, κομμάτι ἀπὸ ἰδιότυπο κέρνο μὲ διαχωρίσματα ποὺ κατευθύνονται ἀκτινωτὰ γύρω ἀπὸ κεντρικὸ κοίλωμα κυλινδρικό (σῶζονται τρία διάχωρα καὶ μέρος ἀπὸ τὴν περιφέρεια μὲ δαχτυλιδένια ἀναθύρωση), κυβικὴ ἀγνύθα μὲ χάραγμα μορφῆς H μὲ μεσαία κεραία κ.ἄ.

Στὴν πιὸ κάτω ἐπίχωση, σὲ βάθος 1.35 - 1.45 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου, συλλέχθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα κομμάτια ἀπὸ τέσσερα πύραυλα, ποὺ τὸ ἓνα σώζει τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐνὸς ποδιοῦ καὶ στὸν πάτο ἐσωτερικὰ φυλλαράκια τριγωνικὰ στὸ σχῆμα, ἐνῶ δύο ἄλλα ἔχουν κυκλάκια, καὶ ἓνα ἄλλο μὲ τὴν ἀρχὴ ποδιοῦ δαχτυλιδάκια. Ἀκόμη βρέθηκαν τριποδικὸ ἀγγεῖο μὲ ἐλικωτὰ πόδια, κομμάτι ἀπὸ σκυφωτὸ λυχναρί ποὺ σώζει μέρος τῆς μύξας του, στόμιο προχοῦσκης μὲ γυρτὸ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος καὶ μὲ ταινιωτὴ λαβὴ μὲ μίμηση καρφιοῦ στὴν πρόχυση, κομμάτια ἀπὸ λοπάδια μὲ γυριστὰ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλη, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα μελανογάνωτης προχοῦσκης, κομμάτι μικροῦ ἄτου κυπέλλου μὲ κοφτὸ κάτω τοίχωμα, κομμάτι ἀπὸ τὸ στόμιο μελανογάνωτης προχοῦσκης μὲ παράλληλες χαραγὲς στὸ λαϊμό, κομμάτι ἀπὸ κύπελλο μὲ σκοτεινὸ ἢ κοκκινωπὸ ἐπίχρσιμα ἢ χωρὶς καθόλου ἐπίχρσιμα, μερικὰ μὲ ἄσπερη ἢ κόκκινη διακόσμηση ταινιῶν ἢ μὲ περιφερεικὲς ἄσπρες συνεχόμενες σπείρες, τὸ κάτω μέρος ψηλοῦ μάλλον κυπέλλου μὲ καθέτα τοιχώματα καὶ διακόσμηση ἄσπρων σπειρῶν ποὺ ζώνουν τὸ ἀγγεῖο, κυάθια τοῦ παλαιοῦ τύπου μὲ πιὸ κάθετα τοιχώματα καὶ κοκκινωπὸ ἐπίχρσιμα, ταινιωτὲς λαβὲς κυπέλλων ποὺ στενεύουν πρὸς τὰ κάτω, τοξωτὲς λαβὲς κυλινδρικές μὲ μαῦρο ἢ κοκκινωπὸ ἐπίχρσιμα, ὅστρακα μὲ κόκκινες βοῦλες σὲ καστανὸ βάθος, τὰ κάτω μέρη tumblers, κομμάτια διακόσμητων σκύφων καὶ ἄλλα ἀπὸ πόδια μικρῶν χυτρῶν, μὲ διακόσμηση ἀνοιχτὴ σὲ σκοτεινὸ βάθος, κομμάτια ἀπὸ λοπάδες μὲ γυριστὸ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος, ποὺ μερικὰ τοὺς διακοσμοῦνται ἀπὸ φιδωτὲς γραμμὲς σκοτεινὲς σὲ ἀνοιχτὸ βάθος, τὸ κάτω μέρος ψηλοῦ μάλλον κυπέλλου μὲ διακόσμηση ἄσπρων ὁμόκεντρον κυκλίσκων, ὅστρακα μὲ ἐσωτερικὲς ταινίες ποὺ ζώνουν ἢ ἄλλων μὲ καστανὸ ἢ μαῦρο ἐπίχρσιμα, ἀρκετὴ ἀκόσμητη κεραμικὴ σκευῶν κοινῆς χρήσης, μεγάλο κομμάτι ἀγγείου μέσου μεγέθους μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρσιμα καὶ ἄσπρες παχιὲς ταινίες ποὺ συναντιοῦνται ἢ σταυρώνουν ἀναμεταξύ τους, κομμάτι μὲ ἐπίπεδο περιχέλωμα ἀπὸ τράπεζα προσφορῶν πάνω σὲ τετραγωνικὴ βάση, κομμάτια χυτρῶν ἀπὸ πόδια μὲ ἐμπέσιση σχοινένια νεύρωση, κομμάτι λειάνης μὲ σύμφυτὴ λαβή, κομμάτια ἀπὸ μεγάλα σκευῆ, ἴσως ἀπὸ κάδους κ.ἄ. Μαζὶ μ' αὐτὰ βρέθηκαν μικρὸ κομμάτι ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα καὶ ἄλλο μικρότερο ἀπὸ λεπτὸ πέτρινο ἀγγεῖο, ἀκόμη ἀγνύθα τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου μὲ χάραγμα σταυρωτῶν γραμμῶν. Μαζὶ μ' αὐτὰ συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ δάπεδο καὶ ἀπὸ

ἐπιχρίσματα, πορφύρες καὶ πεταλίδες. Ἰσως ἀπὸ τῇ διάστρωση δαπέδου σὲ βάθος 1.45 μ. ἀπὸ τῇ σωζόμενη κορυφῇ τοῦ ἀντερεισματικοῦ τοίχου βρέθηκε λίγη κεραμική, ὅπως κομμάτι μὲ λεπτὴ σχοινένια διακόσμηση, πόδια χυτῶν, ἓνα μὲ βαθιὰ ἐντομή, κομμάτια διώροφων κυπέλλων, κομμάτι ἀπὸ σκυφωτὸ μελανογάνωτο λυχνάρι μὲ πλευρική ἀπόφυση, ἄλλα κομμάτια ἀπὸ κύπελλα μὲ διακόσμηση ἢ ἀκόσμητα.

Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τοῦ πηλοχώματος ποὺ ἀποτελέσσε τὸ δάπεδο στὸ ὑπόστρωμα τοῦ ΝΑ παλαιοανακτορικοῦ δωματίου, σὲ βάθος 1.55 μ. ἀπὸ τῇ σωζόμενη κορυφῇ τοῦ βόρειου τοίχου, φάνηκε παλαιότερος τοίχος λίγο λοξὸς μὲ κατεύθυνση δυτική - ἀνατολική. Χωρὶς ἄλλο ἀνήκει σὲ παλαιότερη φάση τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου καὶ εἰσχωροῦσε κάτω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ δυτικὰ στὰ ἀνατολικά. Σὲ μῆκος 1.25 μ. ἀπὸ τὸν δυτικὸ τοῖχο τέλειωνε σὲ κατακόρυφη τετραγωνική πέτρα ποὺ ἐξεῖχε πρὸς τὰ βόρεια σχηματίζοντας δόντι. Τὸ πᾶχος τοῦ τοίχου φαίνεται νὰ εἶναι 0.65 μ. Τὸ κατώτερο στρώμα σὲ βάθος 1.80 μ. ἦταν σκληρὸ καὶ γεμάτο πέτρες καὶ περιεῖχε ὅστρακα στρωματογραφημένα ἀλλὰ πολὺ λίγα, ἀλλὰ καὶ ἄγγεῖα μὲ ὅλα τὰ κομμάτια τους. Στῇ ΒΔ γωνία, σὲ βάθος 1.80 μ. βρέθηκε κομμάτι ἀπὸ κέρονο ποὺ ἔσωζε δύο ἀπὸ τὶς κυλινδρικές του κοιλοτήτες, φτιαγμένο ἀπὸ βαθυγάλαζη πέτρα. Τὸ βάθος τῶν κοιλοτήτων ἦταν $2\frac{1}{2}$ ἑκατοστὰ καὶ ἡ διακόσμηση τοῦ κέρονου ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἐνάλληλες γωνιές καὶ ἐνδιάμεσους ρόμβους. Ἀκόμη βρέθηκε ἓνα κομμάτι λεκανιδιοῦ μὲ κυρτωμένα τοιχώματα καὶ ἀναθύρωση στὸ ἐπίπεδο χεῖλος, μερικοὶ τριπτῆρες, ὀλόκληροι ἢ μόνον κομμάτια, ὅπως καὶ ἓνα κομμάτι ἑλλειψοειδοῦς τριβείου. Ἀκόμη συλλέχθηκαν μικύλλο κύπελλο μὲ ταινίσχημη λαβὴ ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω, ἀλλὰ ποὺ ἀποκόπηκε, καὶ μὲ ἐλαφρὴ πρόχυση, ἄλλο μικύλλο κυπελλίδιο ἢ χυτρίδιο μὲ 4 πόδια σὰν ἀποφύσεις, 4 λοπάδια μὲ γυρτὸ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος, τὸ ἓνα ὀλόκληρο, κομμάτι μελανογάνωτου κυπέλλου μὲ ἄσπρες παράλληλες ταινίες, μὲ ἴσιο χεῖλος καὶ σχεδὸν κάθετα τοιχώματα σχεδὸν ὀλόκληρο ἀλλὰ μὲ ἀποσπασμένη τῇ λαβῇ, κομμάτια κοκκινωποῦ κυάθου μὲ ἴχνη ἀποκοπῆς μὲ σπάγκο ἀπὸ τὸν τροχό, σχεδὸν ὀλόκληρο ἅωτο κύπελλο μὲ κυματιστὸ τοίχωμα, κομμάτια κυάθου μὲ σφαιρικὸ σῶμα μὲ χεῖλος ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω, κομμάτι κυπέλλου μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ μεγάλη ὑπερυψωμένη λαβή, βάση παρόμοιου κυπέλλου μὲ γυρτὰ τοιχώματα μὲ ἀρχὴ λαβῆς σχεδὸν ὀλόκληρου, κομμάτια καμαραικῶν κυπέλλων μὲ κόκκινες καὶ ἄσπρες ταινίες σὲ σκοτεινὸ βάθος, ἄλλα ὅστρακα μὲ σπεῖρες καὶ παράλληλες ταινίες ποὺ ζῶνουν, ἓνα μὲ συνεχόμενες σπεῖρες καὶ παράλληλες ταινίες ποὺ ζῶνουν κάτω ἀπὸ τὸ γυρτὸ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλος ποὺ εἶναι κυματιστὸ ἀπὸ κύαθο, κομμάτια καὶ βάσεις ἀπὸ tumblers μὲ συνηθισμένη διακόσμηση ταινιῶν καὶ σπειρῶν, μικρὰ κομμάτια ὠοκέλυφον κυάθων μὲ ὠραία ἀνοιχτὴ σὲ σκοτεινὸ βάθος διακόσμηση, ἓνα μὲ συνεχόμενες λεπτές σπεῖρες, ὅστρακα μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση, ἓνα σὲ δύο ζῶνες ποὺ χωρίζουν

ἀπὸ ταινία πού ζώνει πάνω σὲ ὠχρὸ βάθος, ἄλλο ὄστρακο μὲ πορτοκαλιὰ στολίδωση σὲ δύο ζῶνες πού τὴ χωρίζουν δύο ταινίες πού ζώνουν τὸ ἀγγεῖο, ὄστρακα μὲ κηλιδωτὴ διακόσμηση ἢ μὲ ἄσπρες βοῦλες σὲ σκοτεινὸ βάθος, μικρὸ ὄστρακο μὲ μαργαρίτα πού ἔχει ἄσπρα φύλλα μέσα σὲ κόκκινο κύκλο ἴσως ἀπὸ μικρὸ σκύφο. Ἄλλα κομμάτια εἶναι ἀπὸ μεγαλύτερα ἀγγεῖα, κάδους, χύτρες παλαιοανακτορικοῦ τύπου μὲ σχοῖνινη ἐμπέστη νεύρωση ἢ κάθετες χαραγές, διάφορες τοξωτὲς λαβὲς κυλινδρικῆς διατομῆς, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος πιθαριοῦ καὶ ἄλλα κομμάτια ἀπὸ τὸ ὠσειδὲς στόμιο ἀμφορέων, μεγάλο κομμάτι μὲ ἄσπρη ταινία σὲ σκοτεινὸ βάθος, ἄλλα κομμάτια μὲ σχοινένια ἐμπέστη διακόσμηση ἢ καὶ αὐλακωτὴ, δύο ἀγνύθες τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου καὶ μία τοῦ ἀμφίκυρτου δισκόμορφου μὲ δύο τρύπες ἀνάρτησης. Ἡ κεραμικὴ τοῦ κατώτατου στρώματος φαίνεται ν' ἀνήκει στὴν ἀρχὴ τῆς ΜΜ II φάσης, στὴν ὁποία ἀνήκει καὶ τὸ κτίριο τοῦ ἴδιου στρώματος. Μὲ τὴν κεραμικὴ συλλέχθηκε κομμάτι πλίνθου, μικρὰ κάρβουνα, λεπτὰ ἐπιχρίσματα, κόκαλα αἰγοειδῶν καὶ ἄλλων μικρότερων ζώων, στρεῖδια καὶ μικρὸ κομμάτι ἐλαφρόπετρας. Στὸ βαθὺ παλαιοανακτορικὸ δωμάτιο φάνηκε ἄλλος παράλληλος μὲ τὸν διαχωριστικὸ τοῖχος κάτω ἀπὸ τὸν ἀντρεισματικὸ ψηλότερα ἀπὸ τὸν λοξὸ πού συναντᾷ τὸν ἀνατολικό. Ὁλοκληρωτικὴ ἀποκάλυψη ἀποφεύχθηκε ἐξαιτίας τοῦ φόβου κατάρρευσης τοῦ ἀντρεισματικοῦ. Ἔτσι τὰ παλαιοανακτορικὰ κτίρια ἀνήκουν σὲ δύο διαδοχικὰ φάσεις. Στὸ κατώτατο στρώμα φάνηκε βοτσαλωτὴ στρώση διαπέδου. Στῇ ΒΔ γωνία τοῦ στρώματος αὐτοῦ βρέθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα κομμάτι ἀπὸ τὸν πάτο καὶ τὸ τοίχωμα λεκανιδίου ἀπὸ σκούρην μπλὲ πέτρα μὲ αὐλάκι γύρω ἀπὸ τὴ βάση, κωνικὸ μελανογάνωτο κύπελλο μὲ ταινιόσχημη λαβὴ πού ἀποσπᾶσθηκε, λεπτὰ διακόσμητα κύπελλα καὶ κύαθοι σὲ κομμάτια, κομμάτια χονδροῦ ἀγγείου μὲ δύο ζῶνες μὲ στολίδωση σὲ ἀνοιχτὸ βάθος, ἄλλα κομμάτια μελανογάνωτα, κομμάτια ἀπὸ διώροφα κύπελλα μὲ ἴσα ἢ γυρτὰ τοιχώματα ἀπὸ κυάθους, σκύφους, λοπάδια κ.ἄ. Συνηθισμένα διακοσμητικὰ θέματα ταινίες πού ζώνουν, ἄλλες κάθετες, ἄσπρες καὶ κόκκινες σπεῖρες σὲ σκοτεινὸ βάθος, μαργαρίτες κ.ἄ. Ἀκόμη βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ ἡμισφαιρικὰ κύπελλα καὶ tumblers, ταινιόσχημες λαβὲς καὶ ἄλλες κυκλικῆς διατομῆς, ἀπὸ μικρὰ ἀγγεῖα, ἐλικωτὰ πόδια μικρῶν τριποδικῶν ἀγγείων, κομμάτια ἀπὸ χονδρότερα ἀγγεῖα, ὅπως ἀπὸ πιθάρια, κάδους κ.ἄ., λαβὴ ἀρύταινας, πόδια χυτῶν μὲ κάθετη σχοῖνινη ἐμπέστη νεύρωση ἢ χωρὶς αὐτὴ παλαιοανακτορικοῦ τύπου, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα πιθαριοῦ μὲ ἄσπρη ταινία σὲ σκοτεινὸ βάθος καὶ μὲ μαῦρο χρῶμα στὰ χεῖλη, κομμάτι ἀπὸ πάτο μὲ προχοὴ στὸ κάτω μέρος, ἴσως σὲ σχῆμα κυλινδρικό.

Σὲ μεγαλύτερο βάθος, 1.85 μ., συλλέχθηκαν πάνω στὸ βοτσαλωτὸ διατραγμένο δάπεδο κομμάτια ἀνάλογων ἀγγείων, ὅπως λοπάδια μὲ ἐπίπεδο, λίγο γυρτὸ χεῖλος, ἄλλα ἀπὸ μελανογάνωτα κύπελλα, κυάθους, σκύφους μὲ διακόσμηση ἄσπρες καὶ κόκκινες ταινίες πού τὰ ζώνουν, κομμάτια ἀπὸ κύπελλα μὲ

ήμισφαιρικό τὸ κάτω μέρος καὶ κωνικό τὸ ἐπάνω, κύαθος μὲ κάθετα τοιχώματα καὶ ταινιόσχημη λαβὴ πού στενεύει κάτω.

Βαθύτερα συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ μελανογάνωτο κύαθο καὶ κύπελλο, κομμάτι τριποδικῆς χύτρας καὶ κοντὰ στὸ τοίχωμα πού ἔντυνε τὸ βράχο στὰ βόρεια κομμάτι ἀπὸ ὀρθογώνια τράπεζα προσφορῶν μὲ λεῖα ἐπιφάνεια καὶ κυανόμαυρο ἐπίχρισμα.

Στὴ γωνιακὴ ἐσοχὴ τοῦ κτιρίου πού ἀπλώνεται βόρεια τοῦ σπιτιοῦ Β τοῦ Hogarth καὶ πού ἀποδεικνύεται ὅτι ἦταν ὑπαιθρος χῶρος μὲ παρατοίχιο θρανίο, στὸ κάτω στρώμα πάχους 0.30 μ. ἡ κεραμικὴ ἦταν λιγοστή, τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης, ἀνάμεσα σ' ἄλλα κομμάτια στιλπνὰ μὲ πορτοκαλιᾶς ταινίες καὶ μὲ μία ἄσπρη στὸ πάνω μέρος σὲ ὠχρὸ βάθος, κομμάτια ἀπὸ ἄωτα κωνικά κύπελλα, μέρη ἀπὸ ὠσειδῆ στόμια ἀμφορέων, μέρη λεκανίδων, μικρῶν πιθαριῶν μὲ ἐπιπεδωμένο χεῖλος καὶ κυλινδρικό λαιμὸ τρίωτου ἢ τετράωτου πιθαμφορέα, πού ἡ διακόσμησή του μόλις διακρίνεται, ἄλλα κομμάτια κοινῆς χρήσης σκευῶν, χυτρῶν, κάδων καὶ ἄλλων μεγάλων ἀγγείων, μὲ γυαλιστὴ ἐπιφάνεια μὲ διακόσμηση σειρᾶς κυρτῶν φύλλων τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης, ἄωτα κωνικά κύπελλα καὶ μικρὸς πυρῆνας ὀψιανοῦ, πού βρέθηκαν ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ σπιτιοῦ Β τοῦ Hogarth.

Στὸν καθαρισμὸ τοῦ νεοανακτορικοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ἰσοπέδου βόρεια τοῦ Σπιτιοῦ Α τοῦ Hogarth, στὴν περιοχὴ τῶν δύο κλιμακοστασίων, βρέθηκαν λίγη κεραμικὴ ὅχι τόσο χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τὰ κάτω μέρη ἄωτων κυπέλλων, κυλινδρικές λαβὲς τοξωτῆς καὶ ἀπὸ σκευὴ κοινῆς χρήσης. Πέρα ἀπὸ τὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο μὲ τὸ τριγωνικῆς μορφῆς διαχωρίσμα ἀνακαλύφθηκε ἄλλο, γωνιακὸ ὡς πρὸς τὸ σχῆμα μὲ ἐνδιάμεσο τοῖχο ὑποστήριξης καὶ sottoscala πού ὁ βόρειος τοῖχος τῆς διαταράχθηκε ἀρκετά, ἔτσι πού νὰ φαίνεται ὅχι παράλληλος μὲ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἰσοπέδου, ἐνῶ στὴν πραγματικότητά ἦταν παράλληλος. Σῶζεται καλὰ τὸ μονόλιθο κατώφλι ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἄρχιζε ἡ χωρὶς ἀμφιβολία ξύλινη σκάλα. Ἀπὸ τὸν χῶρο του μαζεύτηκαν κομμάτι ἀπὸ μεγάλη λεκάνη μὲ παχιὰ τοιχώματα ἀπὸ κυανόμαυρη πέτρα, λεπτὰ κόκκινα ἐπιχρίσματα, ὅχι τόσο χαρακτηριστικὰ ὁστρακα ἀπὸ κύπελλα, ταινιόσχημες ἢ κυλινδρικές λαβές, λαιμοὶ ἀμφορέων ἢ πρόχων, πόδια χύτρας, κομμάτι μικροῦ ἀγγείου μὲ ταινία πού τὸ ζώνει, κομμάτι πλακωτοῦ τριβείου, κομμάτια ἀπὸ τρεῖς ἀγνύθες δισκόμορφες ἀμφίκυρτες μὲ κεντρικὴ τρύπα, δύο ἀπὸ πηλὸ καὶ μία ἀπὸ βότσαλο, κομμάτια ἀπὸ κύπελλα καὶ κύαθους, λαιμοὶ ἀπὸ πρόχους καὶ ἀμφορεῖς, πόδια χύτρας, κομμάτια κάδων, τριεδρική λεπίδα ὀψιανοῦ καὶ πρισματικὸς πυρῆνας μελανωποῦ στεατίτη ἀπὸ τὸ ἀνοιγμα τῆς sottoscala.

Στὸ μεγάλο κλιμακοστάσιο τῆς ΒΔ γωνίας μὲ τὸ τριγωνικὸ διαχωρίσμα ἀφαιρέθηκαν μερικὲς μεγάλες παρολιθικὲς πλάκες καὶ ἄλλη μεγαλύτερη, ἴσως ἀπὸ τὸ κεφαλόσκαλο· μία ἀπ' αὐτὲς ἦταν φανερά σὲ δευτέρη χρῆση, γιὰτὶ εἶχε

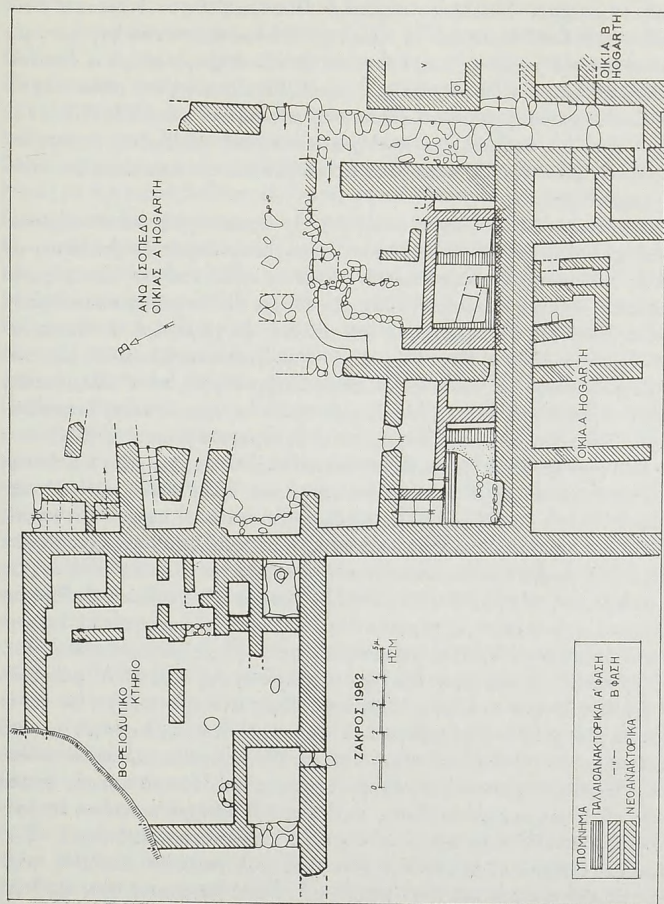

κοιλότητα στρόφιγγας θύρας. Ἀπὸ τὸν ἴδιο χῶρο προέρχεται κομμάτι καὶ ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ.

Στὸ Σπίτι Α τοῦ Hogarth ξεκαθάρισε στὸ ἄνω ἰσόπεδο (εἰκ. 4) ἀκόμη καλύτερα ἢ μορφή τοῦ ΒΔ κλιμακοστασίου μὲ τὸ τριγωνικὸ διαχωρίσμα πὺλ τὸ ἀνατολικὸ τοῦ ἄκρο εἶναι καταστρεμμένο. Τὰ σκέλη τῆς σκάλας ἔχουν πλάτος μόλις 0.70 μ. Τοιχάκια ὑποστήριξης ὑπῆρχαν στὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τοῦ κεφαλόσκαλου. Μπροστὰ στὸ τοιχίو αὐτὸ μαζεύτηκε λίγη κεραμικὴ ὄχι τόσο χαρακτηριστικὴ, ἀνάμεσα σ' ἄλλα τὸ κάτω μέρος ἀπὸ κύπελλα καὶ κυάθους, λαβὲς καὶ στόμιο πιθαμορέα μὲ ἐπίπεδο χεῖλος καὶ κυλινδρικοὺς λαιμοὺς. Μάλλον πρόκειται γιὰ κεραμικὴ ἐπίχωσης κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο πὺλ εἶχε καταστραφεῖ. Χωρὶς ἄλλο ἡ σκάλα πὺλ ἔφτανε στὸ κεφαλόσκαλο, στρωμένο μὲ πωρολιθικὲς πλάκες θὰ ἦταν ξύλινη. Κομμάτια ἀπ' αὐτὰ βρέθηκαν στὸ καταστρεμμένο τέρμα τοῦ τριγωνικοῦ χωρίσματος.

Στὸ ΒΔ τοῦ Σπιτιοῦ Α Hogarth κτίριο (πίν. 218 - 222), γίνηκε στὴν ἀρχὴ καθαρισμὸς τῶν περιμετρικῶν τοίχων. Ἀπὸ τὸν βόρειο ἰσχυρὸ τοῖχο τὸ δυτικότερο κομμάτι ἔχει καταστραφεῖ. Οἱ διαχωριστικοὶ τοῖχοι τοῦ κτιρίου σώζονται σὲ πολὺ χαμηλὸ ὕψος γιὰτὶ ὁ βράχος ἔχει ἰσοπεδωθεῖ ἐπιφανειακά. Πάνω σ' αὐτὸν συλλέχθηκαν ὄχι πολὺ χαρακτηριστικὰ ὄστρακα, ἀνάμεσα σ' αὐτὰ πάρα πολλὰ κομμάτια ἀπὸ κύπελλα καὶ κυάθους μελανογάνωτους, κομμάτια ἀπὸ κάδους, λεκανίδες, μικρὰ πιθάρια, ἀμφορεῖς, δυὸ κομμάτια μὲ σχοινένια ἐμπέστη διακόσμηση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος πὺλ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω, κυλινδρικές καὶ ταινιόσχημες λαβὲς πὺλ ἡ μία τους ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὸ χεῖλος, μελανογάνωτο κομμάτι μικροῦ πιθαριοῦ μὲ ἄσπρες ταινίες κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη πὺλ κοσμοῦνται μὲ ἄσπρες λοξὲς γραμμές, κομμάτια μὲ ἀναθύρωση καὶ σχοινένιες ἐμπέστες ταινίες, κομμάτι ἀπὸ πύραυνο μὲ ἐσωτερικὲς προεξοχές σὲ μορφή μικρῶν φύλλων, μερικὰ ἄλλα παλαιοναυτορικὰ ὄστρακα ἀπὸ τὴν ταραγμένη ἐπίχωση. Μαζὶ βρέθηκαν τρία κομμάτια ἀπὸ ἀγνύθες τοῦ παραλληλεπίπεδου τύπου μὲ κάπως στρογγυλεμένες τίς ἀκμές, κομμάτι ἀπὸ στάθμη δυσκόμορφη ἀμφίκυρτη μὲ κεντρικὴ τρύπα, ἄλλο βαρίδι ἀπὸ φυσικὴ πέτρα μὲ τρύπα γιὰ ἀνάρτηση. Στὴν ἐπίχωση τοῦ ΒΑ τμήματος μαζεύτηκε μακρόστενο μαχαίρακι σωζόμενου μήκους 53 χιλιοστῶν καὶ πλάτους 7, πὺλ ἀποκόπηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος ἀπὸ τὸ στέλεχός του καὶ μικρὸ κομμάτι κομποῦ ἀγγείου ἀπὸ γκρίζα πέτρα μὲ παχύτερο χεῖλος πὺλ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω, ἐπίσης κομμάτια δαπέδου ἀπὸ χαλικιάσβεστο. Διαχωριστικοὶ τοῖχοι τῶν διαμερισμάτων σώζονται κύρια στὴν ἀνατολικὴ καὶ νότια πλευρά, ἀλλὰ τὰ δάπεδα ἀπὸ χαλικιάσβεστο ἢ πηλόχωμα ἔχουν τὸ πιὸ πολὺ ἐξαφανισθεῖ. Τὸ μόνον δωματίο πὺλ ἔχει βάθος ἀπὸ κόπηκε ὁ σχιστολιθικὸς βράχος εἶναι τὸ νοτιοανατολικὸ (ἀριθμ. 1) πὺλ ἔχει σχῆμα στενόμακρο. Ὡς βάθος 1.60 μ. συλλέχθηκαν σποραδικὰ ὄστρακα καὶ μερικὰ μεγάλα κομμάτια ἀγγείων.

Μικρὰ διαμερίσματα πὺλ σώζουν μόνον κομμάτια τῶν τοίχων τους πλευρί-

Είχ. 4. Κάτοψη τῶν κτισμάτων τῶν ἔκω ἱσοπέδων τῆς Οἰκίας Α Hogarth.

ζουν τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου καὶ ἔχουν εἴσοδο ἀπὸ πλευρικὸ διάδρομο (πίν. 217β - 218α). Στὸ βορειότερο ἀπ' αὐτὰ (ἀριθ. VI) βεβαιώθηκε ὅτι τὸ ἐπιφανειακὸ βρισκόμενο δάπεδο καταστράφηκε. Ἐκεῖ μαζεύθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα κομμάτι τριποδικοῦ πυραύνου μὲ λακκάκια στὸ ἐσωτερικὸ του, γεφυρόστομη πρόχυση μέτριου μεγέθους, μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα πέτρινου ἀγγείου, παραλληλεπίπεδη ἀγνύθα μὲ χάραγμα ψαριοῦ. Ἡ κεραμικὴ καὶ στὰ ὑπόλοιπα ἀνατολικά δωμάτια φαίνεται νὰ ἀνήκει στὴ μεταβατικὴ φάση MM IIIB - YM IA καὶ μόνο λίγα ὄστρακα ὄχι πολὺ χαρακτηριστικὰ φαίνεται νὰ ἀνήκουν σὲ παλαιοανακτορικὰ χρόνια, ὅπως ἀπὸ μελανογάνωτα κύπελλα καὶ ἄλλα λιγότερο χαρακτηριστικὰ.

Στὸ νοτιοανατολικὸ δωμάτιο μετὰ ἀπὸ τὴν ἀφαίρεση τῆς πάνω ἐπίχωσης ἀποκαλύφθηκε ἡ ὑπαρξὴ παλαιότερου μακρόστενου δωματίου χτισμένου μὲ μεγάλες πέτρες (ἀριθ. δωματίου 1). Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ διαταραγμένο ἐπιφανειακὸ στρώμα στρώση ἀπὸ βότσαλα ἔδειχνε τὴν ὑπαρξὴ νεοανακτορικοῦ δαπέδου. Βαθύτερα ἢ ἐπίχωση ἦταν ἀπὸ μαλακότερο γῶμα, καὶ τὸ πλάτος τοῦ χώρου ἔφθανε τὸ 1.30 μ. Στὴν ἐπίχωση αὕτη βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ κάρδο καὶ ἀπὸ μεγάλο σκύφο μὲ τοξωτὲς ὀριζόντιες λαβὲς γυρτές, κυρτὸ ἑλλειψοειδὲς τριβεῖο, κομμάτι ἀπὸ πέτρινο κυανόμαυρο κύαθο καὶ κομμάτι ἀπὸ ἄσπρο ἐπίχρισμα. Χαμηλότερα βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ μεγαλογάνωτα ἀγγεῖα, ἴσως MM IIIA καὶ ὄστρακα σύγχρονα μὲ ἄσπρες παράλληλες γραμμὲς καὶ ἐπίσης κομμάτια ἀπὸ κύαθους μὲ βαθυκάθωνα ἐπίχρισμα. Στὸ δωμάτιο αὐτὸ οἱ νεοανακτορικοὶ τοῖχοι ὡς βάθος 0.80 μ. θεμελιώθηκαν πάνω σὲ παλαιότερες κρηπίδες. Τὸ βαθύτερο δωμάτιο ἔχει διαστάσεις 1 μ. × 2 μ. καὶ δὲν ἔχει εἴσοδο. Φανερά ἦταν προσιτὸ μόνο μὲ καταπακτὴ. Τὰ ὄστρακα πάνω ἀπ' αὐτὸ ἀνῆκαν στὴ μεταβατικὴ φάση MM IIIB - YM IA, πράγμα πού βεβαιώνει ὅτι τὸ νεοανακτορικὸ κτίριο κτίσθηκε περίπου στὰ 1600 π.Χ. Χαρακτηριστικὰ ἦταν τὰ στιλπνὰ ὄστρακα μὲ σπεῖρες μὲ κεντρικὴ βούλα ἢ μὲ ἐρπύζοντες βλαστούς. Μαζὶ μ' αὐτὰ λίγα ὄστρακα ἔδειχναν νὰ ἀνήκουν στὴ MM IIIA φάση. Τὸ YM IA δάπεδο ἦταν, φαίνεται, ψηλότερα, καμωμένο ἀπὸ σκληρότερο πηλόχωμα. Σὲ βάθος 0.80 - 1 μ. βρέθηκαν τὰ παραπάνω ὄστρακα μὲ σπεῖρες, μεγάλα κομμάτια χύτρας μὲ ἐπίπεδο, γυρτὸ πρὸς τὰ ἔξω περιχέλιωμα, κομμάτια ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα, ὅπως κάρδους, πιθάρακια, χύτρες κ.ά., ἕνα μὲ πλατιεὲς ἄσπρες ταινίες πάνω στὸ κοκκινωπὸ βάθος τοῦ πηλοῦ. Μαζὶ ἦταν κομμάτια ἐλαφρόπετρας καὶ κόναλα ζῶων, ὅπως καὶ ἕνα σαγόνι αἰγοειδοῦς. Σὲ βάθος 1 - 1.40 μ. βρέθηκε πεσμένο σὲ ὀριζόντια σχεδὸν θέσῃ ψηλὸ γουδι ἀπὸ παρώλιθο, κομμένο στὴ μιὰ πλευρά, πού ὅταν βγῆκε καὶ μετρήθηκε, ἔδωσε ὕψος 0.47 μ., πάνω διάμετρο ἐξωτερικὴ 0.43, κοιλότητα βάθους 0.34 μ. (πίν. 220β - 221α). Στὸ βάθος αὐτὸ συλλέχθηκε λεπίδα ὀψιανοῦ καὶ γύρω καὶ κάτω ἀπὸ τὸ γουδι κομμάτια ἀπὸ κύπελλα καὶ κύαθους μὲ μελανωπὸ ἢ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, δὺ ἢ τρεῖς σχεδὸν ὀλόκληρους, μικρὸ ὄστρακο μὲ ἄσπρη ταινία σὲ σκοτεινὸ βάθος

και σὲ βάθος 1.40 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ βόρειου τοίχου, κομμάτια ἀπὸ τὸ ἑλλειπτικὸ στόμιο ἀμφορέα και κύπελλο ἀνοικτὸ μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα, σχεδὸν ὁλόκληρο. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ γουδιοῦ βρέθηκαν λίγα παλαιοναυτορικὰ ὄστρακα, ἓνα ἀπὸ διώροφο κύαθο. Σὲ βάθος 1.70 - 1.80 μ. τὸ χῶμα βρέθηκε καμένο, ἰδιαίτερα στὸ δυτικὸ μέρος. Οἱ πέτρες τοῦ δωματίου εἶναι πολὺ μεγάλες και ἐξέχουν κάτω ἀπὸ τὸν τοῖχο 0.30 μ. Τὸ πλάτος περιορίζεται μόνο σὲ 0.60 μ. και τὸ δάπεδὸ του βρέθηκε σὲ βάθος 1.60 μ. μὲ κεραμικὴ σχεδὸν ἄθικτη: περισσότερα ἀπὸ 30 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἀπὸ τὰ ὅποια πολλὰ ἦταν ἀκέραια ἢ μὲ τὰ κομμάτια τους, πολλὰ ἀπ' αὐτὰ μὲ ἴχνη φωτιάς, δύο ἀκέραιοι κύαθοι, ὁ ἓνας μὲ ἐξωτερικὸ ὁ ἄλλος μὲ ἐσωτερικὸ και ἐξωτερικὸ μελανωπὸ ἐπίχρυσμα, ἡμισφαιρικὸς μὲ γώνιασμα στὸ κάτω μέρος και χεῖλος ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω, πολλὰ ἄλλα κομμάτια ἀπὸ κύπελλα και κυάθους διάφορων τύπων, ὅπως μὲ χεῖλη γυρτὰ πρὸς τὰ ἔξω και γωνίωση κοντὰ στὰ χεῖλη, ἄλλων σκυφωτῶν μὲ ἐπίχρυσμα κοκκινωπὸ ἢ μελανωπὸ, γλωσσωτὴ γεφυρὸστομη προχοή ἀπὸ πρόχου, ἐλικωτὸ πόδι μικρῆς χύτρας, ταινιόσχημη λαβὴ ποὺ στενεύει πρὸς τὰ κάτω μὲ καρφὶ στὸ σημεῖο τῆς σύμφυσης, λαβὴ σκύφου ποὺ ὑψώνεται πάνω ἀπὸ τὰ χεῖλη, μικρὸ ὄστρακο στιλπνὸ τῆς MM IIIB-ΥΜ ΙΑ φάσης, κομμάτια μεγάλων ἀγγείων, στόμιο ἑλλειπτικὸ και λαβὴ μεγάλου ἀμφορέα, κομμάτι κομφῆς πρόχου μὲ κάθετη λαβὴ κυλινδρική ποὺ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ διακόσμηση σκοτεινὴ σὲ ἀνοικτὸ βάθος, ἐπίσης τῆς μεταβατικῆς φάσης, κομμάτια ἀπὸ τὸ κάτω μέρος κάδων μὲ ἐσωτερικὴ αὐλακωτὴ ἐπιφάνεια, κομμάτι και μέρος ἀπὸ τὸ τοίχωμα μικροῦ πιθarioῦ, κομμάτια ἀπὸ χύτρες, ἓνα μὲ μαστοειδῆ ἀπόφυση, κομμάτι μὲ κάθετη ὑπερψωμένη λαβή, ἴσως ἀμφορέα, τὸ πάνω μέρος πρόχου μικρῶν διαστάσεων μὲ ἑλλειψοειδὲς στόμιο κ.ἄ. Στὸ ἴδιο στρῶμα βρέθηκε μεγάλη ποσότητα ἀπὸ κόκαλα ζῶων, ἀπὸ δόντια ζῶων και μερικὰ σκόρπια κάρβουνα.

Στὸ δεῦτερο πρὸς τὰ βόρεια γειτονικὸ χῶρο (ἀριθ. δωματίου II) ἡ ἔρευνα ὡς βάθος 0.70 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ νότιου τοίχου δὲν βρέθηκε δάπεδο, ποὺ φαίνεται ὅτι καταστράφηκε ὁλότελα. Στὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα βρέθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα 6 ἄωτα, σχεδὸν ἀκέραια, κωνικὰ κύπελλα, κομμάτια κυάθου, κομμάτια μικροῦ κάδου, ὠραῖος κυλινδρικός τριπτήρας ἀπὸ κυανόμαυρη πέτρα μήκους 0.16 μ. και μικρὸ κομμάτι ἐλαφρόπετρας. Στὸ βάθος αὐτὸ τὸ πλάτος τοῦ χώρου ἦταν 0.80 μ.

Τὸ μικρὸ δωμάτιο μὲ ἀριθμὸ III μορφῆς ἀποθέτη κοντὰ στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο δείχθηκε ὅτι χρησιμοποιήθηκε σὰν ἀποθηκευτικὸς χώρος και ὅτι ἐπιχώθηκε στὴν προχωρημένη ΥΜ ΙΑ φάση. Ἡ κεραμικὴ κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο δὲν ἦταν πολὺ χαρακτηριστικὴ, ἐκτὸς ἀπὸ μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὰ χεῖλη μικροῦ κομποῦ κυάθου μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα. Ἡ εἴσοδος τοῦ δωματίου ἦταν ἀπὸ τὴ ΒΔ γωνία και οἱ διαστάσεις τοῦ χώρου ἦταν 1.40×0.80 μ. Ὁ βράχος βρέθηκε σὲ βάθος μόλις 0.75 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ

τοίχου. Στὴν ἐπίχωση βρέθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα: σκεύη ἐλάχιστα διακοσμημένα ἐκτὸς ἀπὸ ἀπλὸ ἐπίχρσμα, ὅπως κύθοι καὶ κύπελλα διαφόρων τύπων, κομμάτια ἀπὸ τριποδικές χύτρες, ἀπὸ σκύφους, ἀπὸ κάδους, ἀπὸ πρόχους, ἀπὸ ἀμφορεῖς μὲ ἐλλειπτικὸ στόμιο, κομψὴ ἡμισφαιρικὴ κύθος, μὲ ἐλαφρὰ γυρτὰ πρὸς τὰ ἔξω χεῖλη, μικρὴ κυλινδρική λαβὴ κ.ἄ. Σὲ βάθος 0.60 - 0.70 μ. συλλέχθηκαν κυρτεπίπεδη διακόμορφη στάθμη ἀπὸ κυανωπὴ πέτρα καὶ στυλ-πνὸ ὕστρακο μὲ διακόσμηση σκοτεινὴ σὲ ἀνοιχτὸ βάθος μὲ συνεχόμενες σπεῖρες χαρακτηριστικῆς τῆς ΥΜ ΙΑ φάσης. Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ δωματίου γίνηκε σὲ δύο διαδοχικὲς φάσεις, μία μὲ ἐπιφανειακὸ δάπεδο καὶ ἄλλη μὲ βαθύτερο, 0.50 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ βόρειου διαχωρίσματος, μὲ ὑπόστρωμα σπαστῆς πέτρας. Σὲ βάθος 0.75 μ. βρέθηκε ὁ φυσικὸς βράχος. Στὸ κατώτερο στρώμα πάχους 0.50 μ. βρέθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα: ποικίλα κομμάτια ἀγγείων τῆς μεταβατικῆς ΜΜ ΙΙΒ - ΥΜ ΙΑ περιόδου, μερικὰ μὲ χαρακτηριστικὴ ἀνοικτὴ σὲ σκοτεινὸ βάθος διακόσμηση σὲ στυλπνὴ ἐπιφάνεια, κομμάτια ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ κύθους μὲ κοκκινωπὸ ἢ μελανωπὸ ἐπίχρσμα, κομμάτι μικρῆς πρόχου μὲ χεῖλος ποὺ ἔξέχει μὲ στενὴ ἀνάγλυφη ταινία, λαβὲς κυλινδρικές διαφόρων τύπων μεγάλων ἀγγείων, κομμάτια ἀπὸ τὸ τοίχωμα μεγάλων ἀγγείων, πόδια χύτρας, τὸ κάτω μέρος τριποδικοῦ σκεύους. Μαζὶ μ' αὐτὰ βρέθηκαν δύο σφαιρικοὶ τριπτῆρες ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα, ὁ ἓνας λευκός, καὶ μερικὰ κόκαλα ζώων. Τὸ συγχρότημα τῶν δωματίων ΙΙΙ καὶ ΙV ἦταν προσιτὸ ἀπὸ εἰσόδους βόρεια καὶ δυτικὰ (πίν. 220α).

Στὸ χώρo δυτικὰ τοῦ ΝΑ δωματίου μὲ ἀριθμὸ δωματίου ΙΧ — στὸ ἐπιφανειακὸ στρώμα πάχους 0.20 μ. περισυλλέχθηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα: μικρὴ πρόχους μὲ τριφυλλόσχημο στόμιο, ὕψους 0.12 μ., μὲ διακόσμηση ταινιῶν ποὺ ζώνουν τὸ ἀγγεῖο, τῆς ΥΜ ΙΑ περιόδου, δύο σχεδὸν ἀκέραια κωνικὰ κύπελλα, κομμάτι ἀπὸ τὸ τοίχωμα μικρῆς κύθου μὲ ἴσα τοιχώματα καὶ κυλινδρική λαβή, κομμάτια ἀπὸ ἄλλα διαφόρων τύπων κύπελλα, ἓνα μὲ ἐξωτερικὴ ἀναθύρωση πάνω ἀπὸ τὴ βάση, κομμάτια ἀπὸ χύτρες, μερικὲς μὲ τὰ πόδια τους, κομμάτια ἀπὸ μικρὰ πιθάρια, μερικὰ μὲ σχοίνην ἐμπιεστὴ διακόσμηση, κομμάτια ἀπὸ πρόχους καὶ λεκανίδες μὲ ὀριζόντιες λαβὲς καὶ τρία χαμηλὰ πόδια. Μαζὶ μ' αὐτὰ συλλέχθηκαν πολλοὶ τριπτῆρες, ἐλλειπτικὸ κυρτὸ τριβεῖο, κομμάτι ἀπὸ ἄσπρο ἐπίχρσμα, κομμάτι λεπίδας ὀψιανοῦ, μικρὸς κύλινδρος ποὺ στενεύει στὸ ἓνα ἄκρο ἀπὸ κοκκινωπὴ πέτρα, δόντι ἀγριόχοιρου, κομμάτι πωρολιθικῆς πλάκας, ἴσως μέρος τράπεζας προσφορῶν, μὲ ἄσπρο ἐπίχρσμα, κομμάτι ἐλαφρόπετρας καὶ λίγα κόκαλα ζώων.

Στὸ χώρo ποὺ χαρακτηρίσθηκε μὲ τὸν ἀριθμὸ Χ ὁ βόρειος τοῖχος εἶναι βαθιὰ θεμελιωμένος καὶ ὁ ἀνατολικὸς πολὺ καταστρεμμένος. Στὸ δυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου ὑπάρχει ἄνοιγμα εἰσόδου μὲ ὑπόστρωμα κατωφλιοῦ ποὺ ἔχει πλάτος 1.45 μ. Οἱ διαστάσεις τοῦ δωματίου εἶναι 2 μ. × 1.50 μ. Στὸ νότιο τοῖχο, στὸ ἀνατολικὸ του τμήμα, ὑπάρχει στενὸ ἄνοιγμα μὲ κατώφλι ἀπὸ πλακωτὲς

πέτρες και άμέσως έξω, πρὸς τὰ νότια, ἔπεσε μεγάλος πελεκητὸς παρόλιθος, χωρὶς ἄλλο ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο. Στὸ σκληρὸ στρώμα διαπέδου ποὺ σκέπαζε τὸ δωμάτιο μαζεύτηκαν ἀνάμεσα σ' ἄλλα: κομμάτια πιθαριοῦ με ἀναθύρωση γύρω ἀπὸ τὴ βάση, κομμάτι ἀπὸ τὸ χεῖλος κάδου με σχοινοειδῆ ταινία κάτω ἀπ' αὐτὸ και γλωσσωτὴ λαβή, κομμάτι ἀπὸ πῆλινο σκέπασμα με σύμφυτη ὀριζόντια λαβὴ και λοξότμητη περιφέρεια, ἄλλο κομμάτι ἀπὸ ὅμοιο ἐπίπεδο μεγαλύτερο σκέπασμα με τρύπα στὸ κέντρο φανερά γιὰ ἀνάρτηση με σχοινάκι, με ἀναθύρωση στὴν περιφέρεια, κομμάτια ποικίλων ἄλλων σκευῶν, ὅπως κάδων με κυματιστὴ ἢ ἀπλὴ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια, πόδια και κομμάτια χυτρῶν, πρόχων, μικρῶν πιθαριῶν, γεφυρόστομη πρόχυση, κομμάτια με ἀναθύρωση κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος, κομμάτια ἀπὸ λεκανίδες, ἓνα κομμάτι ἀπὸ κεραμευτικὸ τροχὸ με πιθανὴ διάμετρο 0.60 μ., ποικίλες κυλινδρικές λαβές. Μαζί βρέθηκε αὐγόμορφος τριπτήρας.

Βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ ΝΑ δωμάτιο ἄλλο πολὺ μακρόστενο δωμάτιο ποὺ χαρακτηρίσθηκε με τὸν ἀριθμὸ ΧΙ φάνηκε ὅτι εἶχε ψηλὰ τὸ δάπεδο ποὺ γι' αὐτὸ καταστράφηκε σχεδὸν ὁλοκληρωτικά. Στὴ μέση τοῦ δωματίου ἦταν ἡ ἑλλειψοειδὴς βάση κολόνας ποὺ στήριζε τὸ πάνω πάτωμα. Στὸ μακρόστενο δωμάτιο ἀμέσως δυτικὰ τοῦ ΝΑ δωματίου με ἀριθμὸ Ι ποὺ πῆρε τὸν ἀριθμὸ VIII βρέθηκε περίπου στὴ μέση του βάσης κολόνας κάπως ἑλλειπτικὴ (πίν. 219β). Μικρὸ κομμάτι ἀπὸ τὸ σχετικὰ ἐπιφανειακὸ κατασκευασμένο δάπεδο διατηρήθηκε στὴ ΒΑ γωνία, ἐνῶ σὲ ἄλλα σημεῖα ἦταν ὁλότελα καταστρεμμένο. Κομμάτια ἀγγείων βρέθηκαν ἀμέσως κάτω ἀπ' αὐτό. Ὁ βόρειος τοῖχος ὥζεται 1.15 μ. ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ του ἄκρο. Κρητίδα ποὺ ἐξέχει ἀπὸ τὸ νότιο ἀντερεισματικὸ τοῖχο, βόρεια ἀπὸ τὸ σπίτι Α Hogarth, ἴσως ἀνήκει σὲ παλαιότερη φάση. Στὴ στρώση τοῦ διαπέδου συλλέχθηκαν δεκάδα ἀπὸ ὁλόκληρα ἄωτα κύπελλα ἢ με τὰ κομμάτια τους, παρόμοια με ἐκεῖνα τοῦ βαθιοῦ νοτιοανατολικοῦ δωματίου, κομμάτια κυάθου, ὅπως και ἄλλου ἀνοικτοῦ ἀγγείου με διακόσμηση σκοτεινοῦ σὲ ἀνοικτὸ βάθος ταινιῶν ποὺ ζώνουν και συνεχόμενων σπειρῶν τοῦ ΥΜ ΙΑ τύπου, ἴσως και με ἐσωτερικὴ διακόσμηση, ἄφθονα κομμάτια ἀπὸ παχύτερα ἀγγεῖα, κάδων, μικρῶν πιθαριῶν, χυτρῶν, τὰ δύο με πόδια, ποικίλες λαβές κάθετες ἢ ὀριζόντιες κυλινδρικές, ἑλλειπτικὸ στόμιο ἀμφορέα με μέρος τῆς λαβῆς, πολλὰ κομμάτια ἀπὸ κύπελλα ἢ κυάθους με μελανωπὸ ἢ κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα, κομμάτια ἀπὸ μικροὺς κάδους με κυματιστὴ ἐσωτερικὴ ἐπιφάνεια, παχὺ τοίχωμα ἀγγείου με κρουνοὸ στὸ κάτω μέρος κ.ἄ. Μαζί συλλέχθηκαν σφαιρικός τριπτήρας ἀπὸ πρᾶσινωπὴ πέτρα, ἑλλειπτικὸ τριβεῖο, δύο ἀγνύθες τραπεζόμορφες με δύο τρύπες γιὰ τὴν ἀνάρτηση, μικρὸς χαυλίδοντας ἀγριόχοιρου τύπου μήκους 0.10 μ. και λίγα κόκαλα ζώων.

Στὸ μακρόστενο χώρο ποὺ χαρακτηρίσθηκε με τὸν ἀριθμὸ ΧΙ, με τὴ βάση κολόνας στὴ μέση, ἡ ἐπίχωση γύρω στὴν κολόνα και ἀνατολικότερα ἔδωσε ὅστρακα ὄχι πολὺ χαρακτηριστικὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κάτω μέρος βαθιοῦ κυπέλλου,

πρόχου με γεφυρόστομη πρόχυση, κομμάτια από μικρό πιθάρι με σφαιρικό σῶμα, πολύ μεγάλη γεφυρόστομη προχολή με δύο πλάγια ἀγκίστρα, με ἐπιπεδωμένο χεῖλος πού γέρνει πρὸς τὰ ἔξω, κομμάτια ἀπὸ τὸ σῶμα ἄλλου μεγάλου ἀγγείου με κυρτὰ τοιχώματα ἀπὸ πηλὸ κυανωπὸ, μερικοὶ τριπτῆρες ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἓνας πρὸς μικρὸς μακρουλὸς καὶ ἄλλος αὐτόμορφος.

Ἐξω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ δωματίου Χ γίνηκε προσπάθεια ἀνακάλυψης τῆς ἀνόδου κάτω ἀπὸ μεγάλους πεσμένους κυβόλιθους. Ἐκεῖ βρέθηκε κομμάτι μικροῦ πήλινου ταύρου πού σώζει τὸ κεφάλι καὶ τὰ δυὸ μπροστινὰ πόδια, ὅπως καὶ μέρος τοῦ κυλινδρικοῦ κορμιοῦ. Στὴν ἐκεῖ ἐπίχωση συλλέχθηκαν κομμάτια ἀπὸ ἐλλειπτικὸ στόμιο καὶ τὴ μιὰ λαβὴ ἀμφορέα, κομμάτια ἀπὸ χύτρες, ἰδίως ἀπὸ τὰ ποδάρια τους, κομμάτι μεγάλου ἀγγείου με παράλληλες χαραῖξεις, ἄλλο κομμάτι ἀπὸ κάδο με ὀριζόντια πρὸς τὰ πάνω γυρτὴ λαβὴ κ.ἄ.

Στὸ νοτιοδυτικὸ δωμάτιο Χ, ὕστερα ἀπὸ ἀφαίρεση στρώματος 0.20 - 0.70 μ. πάχους, βρέθηκε δάπεδο πού βασίστηκε πάνω στὸ φυσικὸ βράχο. Σ' αὐτὸ ἐπάνω στεκόταν τὸ κάτω μέρος πιθαριοῦ με ἀναθύρωση περιφερικὴ. Ὁ βόρειος καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος προχωροῦν βαθύτερα σὲ στῶμα ἰδιαίτερα σκληρὸ καὶ μελανωπὸ ἀπὸ φωτιά. Στὸ στῶμα αὐτὸ βρέθηκαν καὶ ἄλλα κομμάτια τοῦ πιθαριοῦ με τὸ φουσκωτὸ σῶμα καὶ τὴ γεφυρωτὴ πρόχυση πού τὸ κύριο μέρος τοῦ ἀνακαλύφθηκε βορειοανατολικά τοῦ δωματίου. Στὴ χαμηλότερη ἐπίχωση βρέθηκαν: πρὸς μεγάλο κομμάτι τοῦ πιθαριοῦ με τὴν ἀναθύρωση γύρω ἀπὸ τὸν πάτο καὶ ἄλλα κομμάτια ἀπὸ τὸ τοίχωμά του. Ἐνα κομμάτι τοῦ σώζει τὴν ἀρχὴ ὀριζόντιας γυρτῆς λαβῆς καὶ μαστοειδοῦς ἀπόφυσης. Λίγο βαθύτερα βρέθηκαν τρία κομμάτια πού συναρμολογούνται κυλινδρικοῦ ἀγγείου πού σώζει τὴν ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος κάθετης λαβῆς, κομμάτι ἀπὸ σκέπασμα ὀρθογώνιου πήλινου κιβωτίου με γλωσσωτὴ προεξοχή γιὰ λαβὴ με διαμπερὴ τρύπα, διάφορα ἄλλα κομμάτια ἀπὸ τὰ τοιχώματα καὶ λαβὲς μεγάλων ἀγγείων, κομμάτια καὶ πόδια χύτρας, λίγα ὄστρακα ἀπὸ λεπτὰ ἀγγεῖα, κυλινδρικές λαβὲς καὶ ἄλλες ταινιωτὲς λαβὲς πού στενεύουν πρὸς τὰ κάτω, μεγαλογάνωτα ὄστρακα καὶ κομμάτια tumblers, κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων διάφορων τύπων, κομμάτια μικρῶν πρόχων με κοκκινωπὸ ἐπίχρυσμα, μέρος προχοῦστικης με μαστοειδὴ ἀπόφυση κάτω ἀπὸ τὰ χεῖλη, λίγα κομμάτια ἀπὸ λεπτὰ ἀγγεῖα με χαρακτηριστικὴ διακόσμηση συνεχόμενων σπειρῶν, μικρὸ κομμάτι σκεύους ἀπὸ κυανόμαυρη πέτρα, ὀρθογώνιο τριβεῖο καὶ ἄλλο κομμάτι ἀπὸ ραβδόμορφο τριπτῆρα, καὶ ἀπὸ ἄλλον με κυρτὴ ἐπιφάνεια. Ἡ κεραμικὴ τοῦ ἀκόμη χαμηλότερου στρώματος, δὲν εἶχε κεραμική.

Βεβαιώθηκε ὅτι τὸ στενὸ ἄνοιγμα στὸ νότιο τοῖχο ἦταν πραγματικὰ εἴσοδος ἀπὸ τὸ Νότο, ἀπὸ ὅπου θὰ ἀνέβαινε ἀνάβαση πλάτους 0.60 μ. Διασώθηκε (221β) τὸ ὑπόστρωμα κατωφλιοῦ. Στὸ μελανωπὸ στῶμα πάνω ἀπὸ τὸ φυσικὸ βράχο συλλέχθηκαν καὶ ἄλλα κομμάτια μεγάλων ἀγγείων ἀπὸ πιθάρια καὶ κάδους, ἓνα με ὀριζόντια γυρτὴ πρὸς τὰ πάνω λαβὴ, πόδια χύτρας, κομμάτια ἀγγεί-

ων μὲ σχοινένια ἐμπέστη διακόσμηση, κομμάτια κυπέλλων καὶ κυάθων, ὄστρακο μὲ περιφερικὲς ταινίες σκοτεινὲς σὲ ἀνοικτὸ βάθος καὶ ποικίλες λαβές. Κατὰ τὸ καθάρισμα τῆς νότιας εἰσόδου βρέθηκαν κομμάτι ἐλλειπτικοῦ κυρτοῦ τριβείου. Στὸ κατώτατο καμένο στρώμα βρέθηκαν ἀκόμα χαρακτηριστικὰ ὄστρακα τῆς μεταβατικῆς MM IIB - YM IA φάσης μὲ πιτσιλωτὴ διακόσμηση σκοτεινὴ πάνω σὲ ἀνοικτὸ βάθος, ὄστρακο μὲ βλαστοὺς ποὺ ἐρπύζουν, πολλὰ κομμάτια ἀπὸ κυάθους καὶ κύπελλα ἄωτα, κομμάτια ἀπὸ μικροὺς κάδους, πρόχους, χύτρες, τοξωτὴ λαβὴ πιθαριοῦ καὶ ἄλλες λαβές ἀγγείων διάφορων τύπων, κομμάτια ἀπὸ κυάθους μὲ κοκκινωπὸ ἐπίχρισμα, σχεδὸν ὁλόκληρο πῆλινο σκυφωτὸ λυχνάρι μὲ τὴ μύξα του, κομμάτια tumbler's κ.ά., δύο πολὺ μικρὰ κομμάτια ἐπεξεργασμένου στεατίτη, συσσωμάτωμα ἀπὸ τρία σφαιρικὰ μέρη ποὺ ἴσως θεωρήθηκε φετιχιστικὸ εἶδωλο, ὁμοίωμα παχύσαρκης γυναίκας, δισκόμορφος τρίπτῆρας ἢ τριβεῖο, μακρουλὸ τριπτῆράκι, ἄλλος αὐτόμορφος τριπτῆρας μὲ κοίλωμα γιὰ τὸν χειρισμό, τέλος σαγόνια αἰγοειδῶν-προβάτων καὶ ἄλλα κόκαλα ζώων.

Στὸ δωμάτιο X διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἀρχικὴ εἴσοδος βρισκόταν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο μὲ κατῶφλι τοῦ ὁποῖου σώθηκε τὸ ὑπόστρωμα. Σὲ ἀπόσταση 1.30 μ. ἀπὸ τὸ Δ τοῖχο κάτω ἀπὸ τὸ σχετικὰ ἐπιφανειακὸ δάπεδο ἀπὸ χαλικάσβεστο εἶχε βρεθεῖ ὁμάδα ἀγγείων καὶ σκευῶν ποὺ τὰ περισσότερά τους κομμάτια ἀνῆκαν σὲ κρουνοὺς ποὺ τὸ ἄκρο τους διαμορφωνόταν σὰν λεοντοκεφαλὴ μὲ χαρακτηριστικὰ σχηματικὰ ἀλλὰ ἔντονα ρεαλιστικά, μᾶλλον λέαινας. Τὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ ὑπῆρχε στὴν κυλινδρική ἐπιφάνεια ἔδειχνε τὴ στερέωση τοῦ κρουνοῦ σὲ τοῖχο. Τὰ κομμάτια ἀνῆκαν σὲ δύο μᾶλλον κρουνοὺς παρόμοιους. Ἐσωτερικὰ στενότερος σωλήνας εἰσχωροῦσε στὸ κεφάλι τῆς λέαινας, ἔτσι ἡ ἐσωτερικὴ διάμετρος περιοριζόταν σὲ 0.06 μ. Τὸ πρόσωπο ἔχει μήκος 0.08 μ. Ἡ ἐκροὴ τοῦ νεροῦ γίνονταν ἀπὸ μικρὴ τρύπα στὸ ρύγχος ποὺ ἔχει ἀδρὰ ἀποδοθεῖ. Τὰ κομμάτια τῶν κρουνῶν βρέθηκαν σὲ βάθος 0.45 μ. ἀπὸ τὴ σωζόμενη κορυφὴ τοῦ νότιου τοίχου. Στὸ δεύτερο κρουνοὶ ἀνήκει κομμάτι μὲ τὸ βολβὸ τοῦ ματιοῦ. Μαζὶ βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ ἄλλα μεγάλα καὶ μικρότερα ἀγγεῖα, χύτρες, πρόχους, ἀμφορεῖς. Κομμάτια ἀπὸ πλάκες στὴν περιοχὴ τοῦ δαπέδου μαρτυροῦν ἴσως τὴν ὑπαρξὴ πλακόστρωτου ποὺ καταστράφηκε.

Ὁ βόρειος ἀπὸ τὰ δωμάτια X καὶ VIII χώρος μὲ τὴν ἐλλειψοειδῆ βάση κολόνας στὴ μέση φαίνεται ἐνιαῖος καὶ πολὺ μακρόστενος. Βεβαιώθηκε τελικὰ ὅτι τὸ παρατοίχιο κατασκευάσμα στὸ νότιο τοῖχο ἦταν ἐστία καὶ ὄχι, ὅπως ἀρχικὰ εἶχε ὑποθεθεῖ, θρανίον. Ὅμως, ἐκεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ στάχτες δὲν βρέθηκε τίποτα χαρακτηριστικόν. Τὸ δάπεδο θὰ ἦταν στρωμένο στὸ ἐπίπεδο τῆς ρίζας τῆς ἐστίας. Ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς βάσης τῆς κολόνας προέρχεται κυλινδρικός πεπιεσμένος τριπτῆρας μὲ λεία ἐξωτερικὴ ἐπιφάνεια. Βόρεια ἀπὸ τὴ βάση τῆς κολόνας φάνηκε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου ὑπόστρωμα κατωφλίου.

Ἡ ἔκταση τοῦ βορειοδυτικοῦ τμήματος τοῦ κτιρίου πὺλ καταστράφηκε ὁλό-
τελα μὲ τὰ δωμάτιά του καὶ τὰ ἐσωτερικὰ διαχωρίσματα εἶναι ἀρκετὰ μεγάλη.
Φανερὰ παρασύρθηκε πρὸς τὴν ἀπότομη κατωφέρεια καὶ στὴ θέση του ἔμεινε
μόνο ὁ φυσικὸς βράχος.

Ἡ ἔρευνα στὸ βορειοδυτικὸ κτίριο καὶ στὰ πρὸς τὰ νότιά του προσκτίσματα
πρόκειται νὰ συνεχισθεῖ κατὰ τὴν προσεχῆ ἀνασκαφικὴ περίοδο.

Στὶς ἐργασίες στερέωσης καὶ ἀποκατάστασης τοῦ ἀνακτόρου καὶ τῶν ἄλ-
λων κτισμάτων τῆς πόλης πὺλ τὸ περιβάλλει γίνθηκε μικρῆς κλίμακας ἐργασία
στὸ πρῶτο — συμπληρωματικὴ ἐκείνης πὺλ εἶχε γίνεῖ τὴν περασμένη ἀνασκα-
φικὴ περίοδο. Ἡ κύρια στερωτικὴ ἐργασία ὅμως γίνθηκε στὸ κτίριο τῶν κογχῶν
τοῦ Δρόμου τοῦ λιμανιοῦ, ὅπου συμπληρώθηκαν τὰ κονιάματα τῶν κογχῶν,
οἱ θέσεις τῶν ἀκραίων ξυλοδοκῶν τους, καθαρίσθηκαν τὰ πλίνθινα διαχωρί-
σματα, συμπληρώθηκαν ὀρισμένα ἐπίχριστα δάπεδα καὶ ἄλλα ἀπὸ χαλικά-
σβεστο, ἀποκαταστάθηκε ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ οἰκήματος, στερεώθηκε ἰδιαί-
τερα τὸ νότιό του μέρος μὲ τὴ μικρὴ σκάλα του καὶ μὲ τὸ δωμάτιο μὲ τὸ θρα-
νὶο καὶ τὴ sottoscala καὶ τέλος στερεώθηκαν τὰ βαθιὰ νότια δωμάτια.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΠΛΑΤΩΝ

Κατὰ τὸ ἔτος 1982 ἡ τέως ἔδρα Βυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὑπὸ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ Ν. Β. Δρανδάκη, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἐπισήμανση καὶ περιγραφή βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων στὴν περιοχὴ τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς¹. Στὴν ἔρευνα ἀσκήθηκαν φοιτήτριες καὶ φοιτητὲς τοῦ Γ' καὶ Δ' ἔτους τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς².

1. Ὁ καθηγητὴς Ν. Β. Δρανδάκης ἔγραψε γιὰ τὴ Χειμάτισσα (ἀρ. 3, σ. 352 - 362) καὶ τὸν Ἅγιο Γώργιο στὸ Μαλῆα (ἀρ. 102, σ. 459 - 466). Ὁ Ν. Γκιολῆς καὶ ἡ Χ. Κωνσταντινίδη ἔγραψαν γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο Μολάων (ἀρ. 1, σ. 350), γιὰ τὸν Ἅγιο Γεώργιο στὶς Βελλιές (ἀρ. 2, σ. 351), τὸν Ταξιάρχη στὸν Ἅγιο Νικόλαο (ἀρ. 6, σ. 365) καὶ γιὰ τοὺς ναοὺς στὰ Βελανδία (ἀρ. 93 - 96, σ. 450). Ἡ Ἐ. Δωρῆ ἔγραψε γιὰ τοὺς ναοὺς στὰ Τάλαντα (ἀρ. 7 - 14, σ. 369 - 378), στὴν Παντάνασσα (ἀρ. 21 - 26, σ. 380 - 386), στὸ Φαρακλὸ (ἀρ. 70 - 81, σ. 433 - 440) καὶ στὸ Παραδείσι (ἀρ. 82 - 86, σ. 440 - 445). Ἡ Σ. Καλοπίση ἔγραψε γιὰ τοὺς ναοὺς στὸ Μισοχώρι (ἀρ. 53 - 57, σ. 412 - 416), στὴν Πάνω Καστανιά (ἀρ. 58 - 62, σ. 416 - 417) καὶ στὴ Μεγαχώρα τῆς Κάτω Καστανιάς (ἀρ. 63 - 64, σ. 417 - 425). Ἡ Β. Κέπετζη ἔγραψε γιὰ τοὺς ναοὺς στὰ Τέρια (ἀρ. 27 - 29, σ. 386 - 394), στὰ Λιρὰ (ἀρ. 30 - 32, σ. 394 - 399), στὸ Σώρακα (ἀρ. 33 - 34, σ. 400), στὴν Παναγίτσα (ἀρ. 35 - 36, σ. 401), στὸν Ἅγιο Στέφανο (ἀρ. 37, σ. 401), στὰ Φούτια (ἀρ. 38 - 41, σ. 401 - 407), στὸ Ἑλληνικὸ (ἀρ. 42 - 46, σ. 407 - 410), στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους (ἀρ. 47 - 48, σ. 410), στὸ Λάχι (ἀρ. 87 - 92, σ. 445 - 450) καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Βοιῶν (ἀρ. 98 - 101, σ. 458 - 459). Ἡ Μ. Κωνσταντουδάκη ἔγραψε γιὰ τὶς εἰκόνες στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασιάς (ἀρ. 5, σ. 362 - 365), γιὰ τὰ γλυπτὰ καὶ τὶς εἰκόνες στοὺς ναοὺς τοῦ Προφήτη Ἡλία καὶ τοῦ Προφήτη Ἐλισσαίου, γιὰ τὰ γλυπτὰ στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Σαράντα καὶ γιὰ τὶς εἰκόνες στὶς δύο ἐκκλησίαις τῆς Ἀγίας Τριάδας στὰ Τάλαντα (ἀρ. 7 - 8 καὶ 10 - 12, σ. 370 - 371, 371 - 372 καὶ 376 - 378), γιὰ τὶς εἰκόνες τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνα στὴν Ἐλαφόνησο (ἀρ. 50, σ. 411 - 412) καὶ γιὰ τὶς εἰκόνες στὸν Ταξιάρχη τῆς Κάτω Καστανιάς (ἀρ. 65, σ. 429 - 430). Ἡ Μ. Παναγιωτίδου ἔγραψε γιὰ τοὺς ναοὺς στὴ Δαιμονιά καὶ τὸν Ἀρχάγγελο (ἀρ. 15 - 20, σ. 379 - 380), γιὰ τοὺς ναοὺς στὸν Ἅγιο Γεώργιο καὶ τὴν Ἐλαφόνησο (ἀρ. 49 - 52, σ. 410 - 412), στὴν Κάτω Καστανιά (ἀρ. 65 - 67, σ. 425 - 433), στὸ Ἀκρωτήρι τῆς Καμήλας (ἀρ. 68, σ. 433) καὶ στὸν ὄρμιο τοῦ Ἀγίου Παύλου (ἀρ. 69, σ. 433).

2. Ἦταν οἱ ἀκόλουθοι: Ἀντανάκος Καλλιμάχος, Γεωργακοπούλου Ἑλένη, Δανιηλίδου Μαρία, Δομάζου Βασιλική, Δρακοπούλου Εὐγενία, Ζουμπούλη Μαρία, Θεοδοσίου Λιάνα, Καγκάλου Λίνα, Καπουρελάκου Καλλιόπη, Κοκολάκης Μιχάλης, Μπουγάδη Βασιλική, Ντελῆ Μαρία, Πλακιδας Γιώργος, Πούλου Ματούλα, Ραμούδου Γεωργία, Σιγάλα Μαρία, Σταθοπούλου Χαρά, Ταουσινή Κάτια, Τζαμαλῆ Ἀμερinh, Χατζημιχαήλ Ὑπακοή, Ψαροπούλου Μεταξία.

Τὴν ἐπισήμανση καὶ περιγραφὴ τῶν μνημείων τῆς περιοχῆς εἶχε ἀρχίσει ὁ Ν. Β. Δρανδάκης, ὅταν ἦταν ἐπιμελητὴς Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων Μυστρά, βλ. ΑΔ 20, 1960, Χρονικά, 109.

Μ ο λ ά ο ι

Ναὸς βυζαντινῶν χρόνων

1. Ἀγ. Γεώργιος. Στὴ συνοικία Σπανέικα, δίπλα στὸ Δημοτικὸ Σχολεῖο βρίσκεται καμαροσκέπαστος μονόχωρος ναὸς (ἑσωτ. διαστ. 7.88×3.11 μ.). Κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπάρχουν δύο τυφλὰ ἀψιδώματα. Στὸ ἀνατολικὸ ἀψιδῶμα τοῦ βόρειου τοίχου ἀνοίγεται ὀρθογώνιο παράθυρο καὶ στὸ δυτικὸ ἢ πόρτα εἰσόδου. Μεταγενέστερο παράθυρο ἔχει ἀνοικτεῖ στὴν κόγχη τῆς ἀψίδας.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς διασώζει φθαρμένο τὸ διάκοσμο τῆς ἀψίδας καὶ τοῦ πάνω τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ ἀψιδώματος τοῦ νότιου τοίχου. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ἔνθρονη, κρατάει τὸ Χριστὸ καθισμένο στὰ γόνατά της καὶ δορυφορεῖται ἀπὸ δύο σεβίζοντες ἀγγέλους (πλν. 222α), ποὺ κρατοῦν στὸ δεξιὸ σκῆπτρο καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ δέονται. Μπροστὰ ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ νότιου ἀγγέλου διακρίνονται γράμματα δυσανάγνωστης ἐπιγραφῆς. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας παρίσταται ὁ Μελισμὸς μὲ τὸ Χριστὸ ὄριμο μὲ γένι μεταξὺ δύο ἀγγέλων μὲ ριπίδια καὶ τεσσάρων συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν (Βασιλείου, Χρυσοστόμου, Ἀθανασίου, Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου(;)). Στὸ πάνω μέρος τοῦ ἀνατ. τυφλοῦ ἀψιδώματος τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ διασώζονται τὰ κατάλοιπα τριῶν ἀνδρικῶν μετωπικῶν μορφῶν ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω. Οἱ δύο ἀριστερὰ εἶναι στρατιωτικοὶ καὶ ὁ τρίτος ἀρχάγγελος. Στὸ ἑσωράχιο τοῦ ἀψιδώματος μόλις διακρίνεται γυναικεῖα μορφή.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἀρκετὰ ἀπολεπισμένες καὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀνετη τεχνотροπικὴ ἀνάλυση. Διακρίνεται ἡ χρῆση θερμῆς ὥχρας γιὰ τὸν προπλασμὸ τῶν προσώπων. Τὰ ὠχροκίτρινα φῶτα διαβαθμίζονται μαλακὰ μὲ τὸν προπλασμὸ καὶ τίς λαδιᾶς σκιᾶς ποὺ ἀπλώνονται κατὰ μῆκος τῶν κοκκινωπῶν περιγραμμάτων. Οἱ μύτες εἶναι στενόμενες καὶ γαμψές τονίζοντας τὸ ἐπίμηκες τοῦ προσώπου ποὺ ἀπολήγει σὲ ἐξογκωμένο σφαιρικὸ σαγόνι. Ἡ μορφή τοῦ μετωπικοῦ στρατιωτικοῦ ἀγίου στὸ νότιο τοῖχο θυμίζει τὸν ἅγ. Φανούριο ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ Ἀγ. Κωνσταντίνου στὴν Ἀβδοῦ Πεδιάδος στὴν Κρήτη (1445)¹ καθὼς καὶ στρατιωτικὸ ἅγιο ἀπὸ τὸ σπηλαιώδη ναῖσχο στὸ Σελεγούδι Λακεδαιμονίας (1439/40)². Ἀναλογίες μὲ τὸν ἅγγελο τοῦ Εὐαγγελισμοῦ³ τοῦ τε-

1. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Λεῖψνα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ναῖσχο παρὰ τὸ Σελεγούδι Λακεδαιμονίας (1439/40), Λακωνικὰ Σπουδαί 2, 1975, εἰκ. 19.

2. Στὸ ἴδιο, εἰκ. 6, 17.

3. Στὸ ἴδιο, εἰκ. 16, 10.

λευταίου μνημείου βρίσκουμε και στους σεβίζοντες αγγέλους τῆς ἀψίδας. Ἔχουμε τὸν ἴδιο τύπο προσώπου, ποὺ στηρίζεται σὲ στιβαρὸ κυλινδρικό λαίμω, μόνον ποὺ στοὺς Μολάους τὸ πλάσιμο εἶναι πιὸ ἀπαλὸ. Ἡ πτυχολογία τῶν ψηλόλιγων μορφῶν εἶναι σκληρὴ μὲ ἔντονη τῇ διακοσμητικῇ διάθεση καὶ φωτίζεται μὲ πλατιά φῶτα ποὺ δίνουν κάποια μεταλλικὴ λάμψη στὰ ἐνδύματα καὶ θυμίζει αὐτὴ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγ. Γεωργίου Ἀπάνω Σύμης Βιάνου στὴν Κρήτη (1453)¹, μόνον ποὺ ἐκεῖ εἶναι πιὸ πλούσια. Ἀπὸ τὰ παραπάνω θὰ μπορούσαν τὰ σπαράγματα νὰ χρονολογηθοῦν στὸν πρώιμο 15ο αἰῶνα.

Β ε λ ι ε ς

Ναὸς βυζαντινῶν χρόνων

2. Ἀγ. Γεώργιος². Ὁ μονοκάμαρος ναὸς εἶναι κοιμητηριακὸς χτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή καὶ πολὺ κονίαμα στοὺς ἀρμούς (ἔσωτ. διαστ. 9.34×3.12 μ.). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἀνοίγεται θύρα εἰσόδου καὶ στὴ νότια ἔχει προσκολληθεῖ τὸ 1904 νεώτερος μονοκάμαρος ναὸς τοῦ ἴδιου μήκους μὲ πλάτος 4.10 μ. ἀφιερωμένος στὸν Ἀγ. Χαράλαμπο. Οἱ δύο ναοὶ ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους μὲ τοξωτὸ ἀνοιγμα (2.08×2.40 μ.).

Τοιχογραφίεϛ. Ἀπὸ τὸ γραπτὸ διάκοσμο τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ διασώζονται ἐξίτηλα σπαράγματα. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχει προτομὴ διακόνου (πίν. 222β) καὶ ἀπὸ πάνω σπάραγμα ἀπὸ τὸ βόρειο ἡμιχόριο τῆς Ἀνάληψης. Στὸ βόρειο σκέλος τῆς καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζεται ἡ Μεταμόρφωση καὶ δίπλα ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἀθῆν. Στὴ μέση ὁ Χριστὸς μετωπικὸς περιβαλλόμενος ἀπὸ ἑλληπτικὴ δόξα, κρατεῖ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοὺς Πρωτόπλαστους μὲ τὸν Ἀβελ πίσω ἀπὸ τὴν Εὐα. Στὸ βάθος τῆς σύνθεσης πίσω ἀπὸ βράχια προβάλλουν δύο ἄγγελοι. Στὸ νότιο σκέλος τῆς καμάρας ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Μεταμόρφωση ὑπάρχουν σπαράγματα τῆς Ἑγερσης τοῦ Λαζάρου καὶ τῆς Βαῖοφόρου.

Τὰ πλασίματα ἔχουν ἀπολεπιστεῖ καὶ μόνον σὲ λίγες περιπτώσεις διακρίνεται ὁ προπλασμὸς ἀπὸ θερμὴ ὥχρα καὶ πράσινη, ἔντονη σκιά στὸ περίγραμμα. Διακρίνεται τάση γιὰ ἀπόδοση τοῦ ὄγκου στὰ πρόσωπα καὶ στὸ σῶμα. Παρατηρεῖται ἔντονο ἐνδιαφέρον γιὰ δῆλωση τῆς σωματικότητος, γιὰ ζωηρὸς καὶ ἐξεζητημένες στάσεις, ὅπως τοῦ ἀποστόλου στὴν Ἀνάληψη, ποὺ θυμίζει μαθητὴ ἀπὸ τὴν ἴδια σκηνὴ στὴν Παντάνασσα τοῦ Μυστρά (π. 1430)³. Ἡ πτυχολογία εἶναι γραμμικὴ. Τονισμένα γραμμικὰ φῶτα χρησιμοποιοῦνται στὰ μαλλιά καὶ στὰ γένια θυμίζοντας ἔτσι μορφὲς ἀπὸ τὴν Ὁδηγήτρια τοῦ Μυ-

1. K. GALLAS - K. WESSEL - M. BORBOUDAKIS, *Byzantinisches Kreta* (München 1982) εἰκ. 139, 421, 422.

2. ΑΔ 27, 1969, Χρονικά, Β1 305, πίν. 248β.

3. M. CHATZIDAKIS, *Mistra* (Athen 1981) εἰκ. 64.

στρᾶ¹. Τὸ τοπίο εἶναι ἀρκετὰ ἀναπτυγμένο, ἀλλὰ δὲν ἔχει τὸν πλοῦτο καὶ τὴν ποικιλία τῶν μνημείων τοῦ προχωρημένου 14ου καὶ 15ου αἰώνα τοῦ Μυστρά. Ἔτσι τὰ σπαράγματα μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὰ μέσα τοῦ 14ου αἰώνα.

Φ λ ό κ α

Ναὸς βυζαντινῶν χρόνων

3. Χειμάτισσα. Κατεβαίνοντας πρὸς τὴ Νεάπολη Βοιωτῶν, ἀν ἀκολουθήσουμε ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἅγιος Δημήτριος χωματόδρομο περίπου 8 χλμ., θὰ φθάσουμε διὰ μέσου τοῦ μικροῦ χωριοῦ Φλόκα στὸ ἰδιόκτητο σήμερα μοναστήρι τῆς Χειμάτισσας.

Σὲ ἀνώνυμη στατιστικὴ ἔκθεσι τῆς ἐπαρχίας Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς μὲ τὸν τίτλο «Συνοπτικὴ στατιστικὴ περιγραφὴ τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας κατὰ χωριὰ καὶ περιοχὰς» καὶ μὲ χρονολογία 1828 ἀναφέρεται πῶς στὴν περιοχὴ τοῦ χωριοῦ Ἅγιος Νικόλαος — δὲν ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δημήτριο — «εὐρίσκονται δύο ἐνοριακὰ μονύδρια τιμώμενα ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου κεκλημένα τὸ μὲν Χειμάτισσα, τὸ δὲ Ζένιον. Τούτων τὰ κτήματα πολλὰκις οἱ Ὀθωμανοὶ ἐξουσίαζον. Ὅσακις κατόκησαν καλόγεροι, ἀνεχώρησαν μὴ δυνάμενοι νὰ τρέφωσιν τοὺς ἐπ' αὐτὸ ἐκείσε εἰσερχομένους Τούρκους».² Βορινὰ τῆς ἐκκλησίας σώζονται ἀκόμη κελλιά καὶ πιὸ πέρα ὑπάρχει πηγὴ.

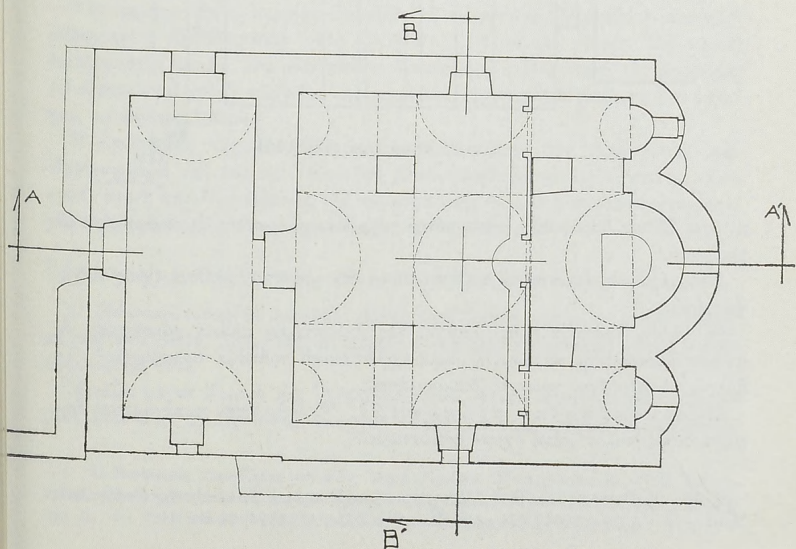
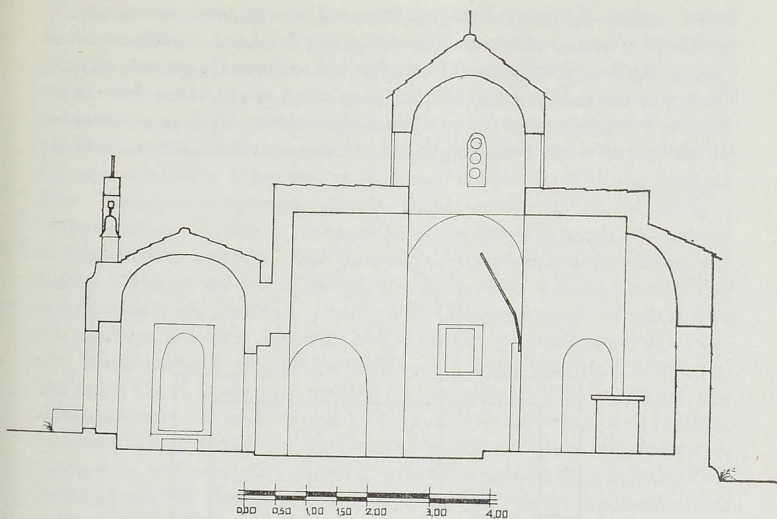
Ὁ ναὸς εἶναι σταυροειδῆς, τρουλαῖος, δίστυλος, ἐλλαδικοῦ τύπου μὲ νάρθηκα (εἰκ. 1 - 2), συνολικοῦ μήκους (μὲ τὸ νάρθηκα καὶ τὴν ἀψίδα) 9.07 μ. καὶ πλάτους 5.34. Ἐξωτερικὰ ἔχει σουβαντισθεῖ καὶ ἀσβεστωθεῖ. Ἐπομένως πῶρα εἶναι ἀδύνατο νὰ μιλήσει κανεὶς γιὰ τὴν τοιχοδομίαν του καὶ νὰ πεῖ μὲ βεβαιότητα ἂν ὁ νάρθηκας εἶναι σύγχρονος μὲ τὴν ἐκκλησίαν ἢ μεταγενέστερος. Πάντως νάρθηκα δὲν ἔχει καὶ ὁ ἀδημοσίετος ἀκόμη — ἐλπίζω νὰ δημοσιευθεῖ σύντομα — Ἅγιος Ἰωάννης Χρυσάφης (1366/67), δίστυλος καὶ αὐτός, σταυροειδῆς, τρουλαῖος, ἐλλαδικοῦ τύπου, ἐσωτερ. διαστάσεων (χωρὶς τὴν ἀψίδα) 6.15 × 5.14 μ.

Ὁ ναὸς ἔχει τρεῖς ἡμικυκλικὰς ἀψίδες ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ μεσαία πολὺ ψηλότερη τῶν ἄλλων καὶ πολὺ μεγαλύτερης ἀκτίνας. Οἱ ἀψίδες μεταξὺ τους ἐφάπτονται καὶ ἔχουν μονόλοβα παράθυρα, τοξωτὰ ἢ μεσαία καὶ ἡ ἀψίδα τοῦ Διακονικοῦ, ὀρθογώνιον ἢ ἀψίδα τῆς Προθέσεως. Ὁρθογώνιον παράθυρον ἀνοίγεται καὶ στὸ τύμπανο τῆς Β κεραίας.

Οἱ στέγες τῶν πλάγιων διαμερισμάτων (πίν. 223α), μονόριχτες, ἔχουν κλίση ἀπὸ τὴ μέση τοῦ ναοῦ πρὸς τὰ ἔξω. Ἡ στέγη τοῦ νάρθηκα, ποὺ ἐσωτερικὰ καλύπτεται ἀπὸ ἐνιαία καμάρα — τὸ τόξο της βαίνει ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ πρὸς τὰ

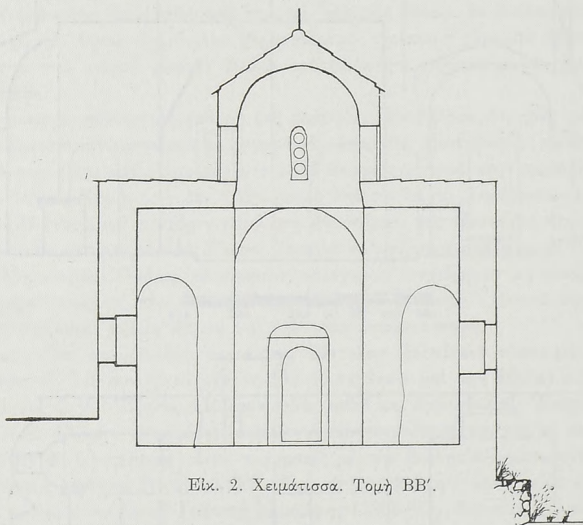
1. Στὸ ἴδιο, εἰκ. 37, 38.

2. ΕΛΕΝΗ Δ. ΜΠΕΛΙΑ, Στατιστικὰ στοιχεῖα τῆς ἐπαρχίας Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς κατὰ τὸ 1828, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Ε2, 1980, 83.

Είχ. 1. Χειμάτισσα. Τομή ΑΑ' και κάτοψη.

δυτικά — εἶναι ἐξωτερικά διρριχτή, ὅπως καὶ τῶν κεραίων τοῦ σταυροῦ. Ὁ τροῦλος μὲ τύμπανο κυλινδρικό διατρύπεται ἀπὸ 4 τοξωτὰ παράθυρα κατὰ τὰ 4 κύρια σημεῖα τοῦ ὀρίζοντα. Ὁ ναὸς ἔχει στὸ νάρθηκα δύο χαμηλές τοξωτὲς θύρες, τὴ μιὰ στὸ Β καὶ τὴν ἄλλη στὴ μέση τοῦ Δ τοίχου. Πάνω ἀπὸ τὴν τελευταία ὑψώνεται νεώτερο, τιμεντένιο κωδωνοστάσιο. Ἡ θύρα ἐπικοινωνίας τοῦ νάρθηκα μὲ τὸ ναὸ εἶναι χαμηλή, τοξωτὴ (ὑψους 1.60 καὶ πλάτους 0.67 μ.)

Εἰκ. 2. Χειμάτισσα. Τομή ΒΒ'.

κι ἔχει ξύλινα θυρόφυλλα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, διακοσμημένα μὲ χρώματα.

Στὸ νάρθηκα, ἐσωτερικά ἀσβεστωμένο, δὲν φαίνεται πουθενὰ ἔχνος τοιχογραφίας.

Ἡ Ἀγία Τράπεζα εἶναι χτιστή. Ὡς καλυπτῆρια πλάκα χρησιμεύει, ἃς ποῦμε ἡμικυκλική, μαρμάρινη παλαιοχριστιανικὴ τράπεζα προσφορῶν¹. Τὸ ξύλινο τέμπλο ἔχει γραπτὲς διακοσμῆσεις.

Εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα. Ὁ ναὸς ἦταν κατάγραφος. Σήμερα ὅμως πολλὰ μέρη ἔχουν ἀσβεστωθεῖ.

1. Βλ. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς Λεκανῆς 2 (Ἀθῆναι 1954) 484 - 486 βλ. καὶ τὸν ἴδιο ΑΕ 1966, 34 εἰκ. 34.

Στόν τροῦλο προτομή τοῦ Παντοκράτορα. Στό τύμπανο μεταξὺ τῶν παραθῶρων ἀπὸ δύο Προφήτες, στὰ σφαιρικά τρίγωνα οἱ Εὐαγγελιστές. Κάτω ἀπὸ τοὺς Εὐαγγελιστὲς κόσμημα ἀπὸ θλαστὲς ταινίες. Τὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διακοσμεῖ ἔνθρονη Βρεφοκρατούσα μεταξὺ δυὸ δλόσωμων Ἀγγέλων, τὸν κατακόρυφο τοῖχο ὁ Μελισμός. Τὸν ἄμνὸ πλαισιώνουν προσκλίνοντες δυὸ Ἀγγελοὶ καὶ δυὸ συλλειτουργοῦντες Ἱεράρχες. Κοντὰ στὸ δάπεδο πλατιά διακοσμητικὴ ταινία. Πάνω ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου πρὸς τὴν Πρόθεση ἐγκόλπια ἁγίων Ἱεραρχῶν σὲ προτομή, Λέων ὁ Ρώμης καὶ δυτικότερα (ὁ Λέων) ὁ Ἀκραγα(ντίνων). Ἀπέναντι, πάνω ἀπὸ τὴ θύρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ Διακονικό δεξιὰ στηθάριο μὲ τὸν Ἅγιο Θεοφάνιο Μονεμβασίας¹. Στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ ἡ Ἀνάληψη καὶ στὴ Δ πλευρὰ τῶν παραστάδων ὁ Εὐαγγελισμός. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς Προθέσεως προτομή τῆς Βλαχερνίτισσας· πῶς κάτω πλάι στὸ παράθυρο ἀπὸ ἑνας Ἱεράρχης. Στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας τοῦ ΒΑ πλάγιου διαμερίσματος ἡ Μετάδοση τῶν Ἀποστόλων καὶ ἀπέναντι ἡ Μετάληψη. Στὰ σκέλη τῆς Ν κεραίας τοῦ σταυροῦ ἔχνη πιθανῶς τῆς Ὑλαπαντῆς καὶ τῆς Μεταμορφώσεως. Στὴν Α πλευρὰ τοῦ ΝΔ πεσσοῦ δλόσωμος Ἅγιος μάλλον ἱαματικός. Τῇ Β πλευρὰ τοῦ ἴδιου πεσσοῦ στολίζει ὁ Ἅγιος Εὐστράτιος σὲ προτομή καὶ κάτω ἀπὸ αὐτὸν Ἀγία σὲ στάση 3/4 πρὸς τὰ δεξιὰ δεόμενη. Στὴ Ν πλευρὰ τοῦ ΝΔ πεσσοῦ μετωπικὴ Ἀγία· στὴ Β τοῦ ΒΔ ἔχει διαφύγει τὸ ἀσβέστωμα κεφαλὴ Ἀγίου.

Τὴν καμάρα τῆς Δ κεραίας διακοσμεῖ ἡ Βαϊοφόρος (Ν σκέλος) μισοσβησμένη καὶ ἡ Κάθοδος στὸν Ἄδη (Β σκέλος) μὲ πολλὰς φθορές. Στὸ κλειδὶ διακοσμητικὴ ταινία. Στὸ ΝΔ πλάγιον διαμέρισμα ἡ Παράδοση τῆς πορφύρας (Β σκέλος) καὶ στὸ Ν τοῖχο δυὸ στρατιωτικοὶ Ἅγιοι καὶ δυτικότερα δυὸ ἀσκεπεῖς πρεσβύτες Ὅσιοι.

Ἡ ἀπεικόνιση τῆς Μεταδόσεως καὶ Μεταλήψεως τῶν Ἀποστόλων στὴν Πρόθεση ἀντὶ τοῦ κυρίως Ἱεροῦ δὲν εἶναι συνηθισμένη. Πολὺ σπάνια εἶναι καὶ ἡ σκηνὴ τῆς Παραδόσεως τῆς πορφύρας τῆς ὁποίας ἡ παρουσία δικαιολογεῖται, ἀφοῦ ὁ ναὸς εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Παναγία.

Εἰκονογραφικὲς κ. ἄ. παρατηρήσεις — Χρονολόγησις

Ὁ Παντοκράτορας σὲ κεραμιδὶ βάθος ἔχει μακρὸ πρόσωπο, στενὸ κάτω, μὲ καστανὲς σιγιές, ζωηρὰ μάτια, μακριὰ μύτη, λεπτὸ μουστάκι, κάπως μακρὸ μονοκόρυφο γένι.

Μοιάζει μὲ τὸ Χριστὸ τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Ἀγίου Νικολάου Νειάτων (β' μισὸ 13ου αἰ.). Οἱ Προφῆτες ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τοὺς σωζόμενους καλύτερα

1. Ὁ Θεοφάνιος εἰκονίζεται καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ περ. Δ, τόμ. Θ', 1977 - 1979, 40 - 41. Ἐκεῖ ἔχει ζωγραφιστεῖ στὴν Πρόθεση.

(μεταξὺ τοῦ Β καὶ Α παραθύρου), ἔχουν πλατιά, ζωγραφικὴ πτυχολογία καὶ ἐλεύθερη κίνηση. Δὲν στεροῦνται ὄγκου καὶ τὰ πόδια τους δείχνουν πῶς βαστάζουν βάρος. Οἱ χιτῶνες εἶναι τεφροκίανοι μὲ βυσσινί ποταμούς καὶ τὸ ἱμάτιο τοῦ ἐνὸς καστανὸ μὲ πλατιά σταρόχρωμα φῶτα.

Ὁ Εὐαγγελιστὴς τοῦ ΒΑ σφαιρικοῦ τριγώνου μὲ λευκὴ, μακριὰ γενειάδα στρέφει τὸν κορμὸ πρὸς τὰ πίσω καὶ τὸ κεφάλι πάνω πρὸς ἐπιφανιζόμενο χέρι. Τὸ κτίριο τοῦ βάθους στὸν ΒΔ Εὐαγγελιστὴ εἶναι προοπτικὰ ἀποδοσμένο. Ὁ ΝΔ Εὐαγγελιστὴς κἀθεταὶ σὲ ἔδρα μὲ ἐρεϊσίνωτο, κι αὐτὸ δοσμένο μὲ προοπτικὴ ἀρκετὰ φυσιοκρατικά.

Ἡ ἔδρα εἶναι ντυμένη στὸ κάθισμα μὲ ἐρυθρὸ ὕφασμα καὶ τὸ πόδι τῆς ποὺ φαίνεται καλύτερα εἶναι τορνευτό. Ὁ Εὐαγγελιστὴς μὲ λευκὸ χιτῶνα καὶ μελιτζανὶ ἱμάτιο σκύβει κρατώντας πάνω στὰ γόνατα ἀπλωμένο εἰλητό¹ διαβάζουμε *ΤΩ ΚΑΙ ΠΩ...* Εἶναι νέος μὲ μακρὸ κωνικὸ λαιμὸ, ὅπως σὲ μορφές τῆς Περιβλέπτου τοῦ Μυστρά, καὶ κοντὰ μαλλιά καὶ γένια. Πίσω του κτίριο, ποὺ γωνιά τῆς στέγης του στήρίζεται σὲ κίονα.

Τὸ ἐρεϊσίνωτο τοῦ θρόνου τῆς Πλατυτέρας καλύπτεται ἀπὸ ὕφασμα διακοσμημένο μὲ ἐπάλληλα κοσμήματα σὲ σχῆμα ροδιοῦ, ποὺ δένονται μεταξὺ τους μὲ κόμβους.

Οἱ σεβίζοντες Ἄγγελοι σὲ πολὺ μικρότερη κλίμακα. Κάτω ἀπὸ τὴ φωτιστικὴ θυρίδα τῆς ἀψίδας, πάνω στὴν Τράπεζα τοῦ Μελισμοῦ, ἡ ὁποία ζωγραφίζεται μὲ προοπτικὴ, εἶναι ξαπλωμένος νεκρός, γυμνὸς ὁ Χριστὸς (πίν. 223β) μὲ τὰ χέρια σκεπασμένα ἀπὸ τὸν κεραμιδὴ Ἀέρα. Φαίνεται πῶς ὁ καλλιτέχνης πάνω στὴν ὥχρα τοῦ προπλασμοῦ τοποθετεῖ ἀνοιχτότερη ὥχρα, λευκὰ πλατιά φῶτα καὶ χρῶμα κοκκινωπὸ στὰ μάγουλα καὶ στὸ ἄκρο τῆς μύτης. Ὁ Χριστὸς ἔχει ἀραιὰ γένια καὶ κλειστὰ μάτια. Ἀπὸ τὴ λογιζομένη πλευρά του ἀναπηδᾷ ὕψος¹. Στους Ἀγγέλους (πίν. 224α) τὰ περιγράμματα δηλώνονται μὲ καφὲ χρῶμα, ὅπως καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῶν προσώπων, ποὺ δὲν εἶναι ὀξύληκτα κι ἔχουν ἐνιαῖο πλάσιμο. Τὸ πολυσταύριο ροδόχρωμο φαλόνιο τοῦ Χρυσοστόμου ἀριστερά, καθὼς καλύπτει τὸ ἀριστερὸ χέρι ἀποκτᾷ ὄγκο. Καὶ ἡ κεφαλὴ του μὲ τὴ φαλάκρα, ποὺ μοιάζει μὲ παπαλὴ θρα, δὲν στερεεῖται ὄγκου. Τὸ μέτωπο τοῦ Λέοντος Ρώμης εἶναι πλατὺ, ψηλὸ καὶ ὀγκῶδες. Φαλακρὸς μὲ λευκὸ θύσανο στὴν κορυφὴ τῆς κεφαλῆς καὶ κοντὰ στρογγυλὰ γένια. Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ μετώπου δυὸ δισκόμορφα φῶτα². Τὸ δεξιὸ εἶναι διαλυμένο

1. Στὸ 4ο τροπάριο τῶν Μακαρισμῶν τοῦ Ὁρθοῦ τῆς Μ. Παρασκευῆς (βράδυ Μ. Πέμπτης) λέγεται: Ἡ ζωηφόρος σου πλευρά, ὡς ἐξ Ἑδὲμ πηγὴ ἀναβλύζουσα, τὴν Ἐκκλησίαν σου, Χριστέ, ὡς λογικὸν ποτίζει Παράδεισον, Τριώδιον, ἔκδ. Ἀποστολ. Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας (ἐν Ἀθήναις 1960) 395. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ στὸ νότ. τοῦ Ἀγίου Γεωργίου Μαλέα, βλ. πῦθ κάτω σ. 463. Παλαιότερα στὸν Ἅγιο Θεόδωρο Καφιδάνας.

2. Ὁμοία φῶτα μεγαλύτερα μὲ ἐντονο ἄλλ' ὄχι ὁλοκληρωμένο περίγραμμα συναντᾷ

σὲ δυὸ τμήματα. Τὸ μῆλο τῆς μύτης εἶναι χοντρό, τὰ περιγράμματα καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ ἔχουν χρῶμα σκοῦρο κόκκινο πρὸς τὸ καφέ. Ψηλὸ μέτωπο καὶ ὀγκώδη κεφαλὴ ἔχει καὶ ὁ Λέων Ἀκραγαντίνων (πίν. 224β). Ἰδιαίτερα ἡ ἔκφραση τῶν ματιῶν τοῦ ζωηρὴ ἀλλὰ χωρὶς ἐσωτερικότητα. Ὅμοια εἶναι ἀπέναντι ἡ ἔκφραση τοῦ Μονεμβασίας Θεοφανίου μὲ τὸ λοξὸ βλέμμα, τὸ σαρκώδες κάτω χεῖλος καὶ τὴν δξύληκτη, μακριὰ λευκὴ γενειάδα. Στὶς παραστάσεις τοῦ ἱεροῦ ποὺ γνωρίσαμε ὡς τώρα δὲν χρησιμοποιεῖται πράσινη σκίαση μετὰξὺ βλεφάρων καὶ φρυδιῶν.

Οἱ Ἀγγελοὶ τῶν ἡμιχορίων τῆς Ἀναλήψεως εἶναι ψηλότεροι ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους. Στὸ Β ἡμιχόριο ἡ Παναγία σὲ στάση δεήσεως εἶναι στραμμένη πρὸς τὸν Ἀγγελο, ἐνῶ κλίνει τὸ κεφάλι ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω. Οἱ Ἀπόστολοι εἰκονίζονται σὲ ἰσοκεφαλία, τὰ σώματά τους ἔχουν ὄγκο, οἱ κινήσεις τους εἶναι ἔντονες ἀλλ' ὄχι ὑπερβολικά, τὰ ἱμάτια περιβάλλουν τὸ σῶμα μὲ ἄνεση. Οἱ χιτῶνες ἔχουν ἀπόχρωση πρὸς τὸ σκοῦρο κόκκινο, ἄλλοι μὲ πολλὰς πλατιεὲς ἐπιφάνειες ποὺ τοὺς φωτίζουν κι ἄλλοι μὲ λιγότερες. Τὸ πλάσιμο στὸ μερικῶς σωζόμενο ἱεράρχη τῆς Προθέσεως εἶναι ὅπως καὶ στοὺς ἱεράρχες τῶν ἐγκολπίων. Φαίνεται πὼς οἱ παραστάσεις τοῦ ἱεροῦ προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι.

Στὴ Μετάδοση, δεξιὰ, Τράπεζα μὲ κόκκινη ἐνδυτὴ, προστατευμένη ἀπὸ κιβώριο. Ἐπάνω στὴν Τράπεζα ποτήριο. Πίσω τῆς ὁ Χριστὸς μὲ βυσσινὶ ἱμάτιο δίνει Ἄρτο στὸν Πέτρο ποὺ σκύβοντας πολὺ τὸ μεγάλο κορμὸ του προτείνει τὰ χέρια σὲ στάση δεήσεως. Ἡ ἔκφρασή του δυνατὴ, τὰ μάτια διεσταλμένα, οἱ κόρες μικρές, τὸ στόμα κοντὰ στὸ τεμάχιο τοῦ Ἄρτου. Ὁ δεῦτερος Ἀπόστολος φορεῖ κόκκινα καὶ μπροστὰ του φεύγει πρὸς τ' ἀριστερὰ σκύβοντας ὁ Ἰούδας νέος, ἀγένειος, μικρόσωμος μὲ κόκκινο ἱμάτιο ποὺ ἔχει πλατιά, λευκὰ φῶτα (πίν. 225α). Πλατιά εἶναι τὰ φῶτα καὶ στὸ πρόσωπό του μὲ τὴν πεταχτὴ μύτη, τὸ πλατὺ μῆλο, τὰ σαρκώδη χεῖλη, τὸ περίφροντι βλέμμα.

Στὴν παλάμη τῶν προτεταμένων χειρῶν φαίνεται τεμάχιο ἄρτου¹. Συνήθως ὁ Ἰούδας εἰκονίζεται στὸ ἀριστερὸ ἄκρο τῆς συνθέσεως. Ἡ τοποθέτησή του σ' αὐτὴ τὴ θέση δὲν εἶναι συνηθισμένη. Οἱ ἀποχρώσεις τῶν ἱματίων ποικίλουν μετὰξὺ τοῦ κεραμιδι καὶ τοῦ κόκκινου. Ἀνάλογη εἶναι καὶ ἡ διάταξη τῆς Μεταλήψεως. Ὁ ἀγένειος Φίλιππος θυμίζει Ἀπόστολο ἀπὸ τὸ παρεκκλήσι τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς τοῦ Μυστραῖ (α' μισὸ τοῦ 14ου αἰ.)². Καὶ στὶς δυὸ συνθέσεις τῆς Κοινωνίας οἱ Ἀπόστολοι δὲν ἔχουν φωτοστεφάνους.

κανεὶς στὸ Σίμωνα τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων τῆς Resava, VOJISLAV DJURIĆ, Resava (Beograd 1966) εἰκ. 9.

1. Θυμᾶται κανεὶς ὅσα λέγονται στὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον 13, 27 - 30 καὶ μετὰ τὸ ψωμίον τότε εἰσηλθεν εἰς ἐκεῖνον ὁ σατανᾶς. λέγει οὖν αὐτῷ Ἰησοῦς· ὁ ποιεὶς ποιήσων τάχιον... λαβὼν οὖν τὸ ψωμίον ἐκεῖνος ἐξῆλθεν εὐθύς.

2. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Τοιχογραφίαὶ ναύσκων τοῦ Μυστραῖ, Πειπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολ. Συνεδρίου Θεσσαλονίκης (*Αθήναι 1954) 154 - 178, πίν. 17β καὶ σ. 167 - 168.

Ἡ Παναγία τοῦ Εὔαγγελισμοῦ, πιθανότατα ὄρθια, ὑψώνει τὸ δεξιὸ χερί σὲ δέσση καὶ μετὰ τὸ ἀριστερὸ μπροστὰ στὸ στήθος κρατεῖ ἀδράχτι. Τὸ πρόσωπό της εἶναι αὐγόσχημο, μυτερὸ κάτω, ἔχει στοχαστικὸ βλέμμα, μικρὸ στόμα καὶ φορεῖ βυσσινὶ μαφόρι. Ὁ Ἄγγελος στὸ ΒΑ πεσοδὸ φορεῖ χιτῶνα ἀνοικτοῦ γαλάζιου μετὰ πλατιά λευκά φῶτα καὶ ἱμάτιο ποὺ τὸ βυσσινὶ τοῦ βάθους καλύπτεται σὲ μεγάλο μέρος ἀπὸ λευκὸ φῶς, ὥστε τὸ βυσσινὶ νὰ φαίνεται σκια. Τὸ πρόσωπο, πλατὺ στὸ ὕψος τῶν παρεῖων, μυτερὸ κάτω ἔχει βλέμμα πολὺ ζωηρό. Καὶ πάλι μικρὸ τὸ στόμα καὶ πλατιά τὰ φῶτα.

Ὁ Χριστὸς τῆς Βαϊοφόρου μετωπικὸς στὴ μέση τῆς συνθέσεως εὐλογεῖ. Ἔχει στενὸ, αὐγόσχημο πρόσωπο μετὰ ἰδιαίτερα πλούσια κόμη πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο. Τὸ ἐνδυμὰ του καφέ, τὸ ἱμάτιο τεφροκίανο. Ἀριστερά του κόκκινος βράχος μετὰ καμπύλες κατωφέρειες σὲ ἀποχρώσεις τοῦ ἰδίου χρώματος.

Κατὰ μῆκος τοῦ κλειδιοῦ διακοσμητικὴ ταινία ἀπὸ συριακοὺς τροχοὺς μέσα στοὺς ὁποίους διασταυρῶνεται χιαστί ταινία. Στὴ μέση τῆς διασταυρώσεως ρόμβος ἢ φυτικὸ κόσμημα. Φυτικὸ κόσμημα καὶ στὰ διάκενα. Ὁ κάμπος τῶν δίσκων εἶναι ἐναλλάξ κόκκινος καὶ βαθυκίανος¹.

Ἡ Κάθοδος στὸν Ἀδὴ πολυπρόσωπη καὶ μαυρισμένη. Στὸ κέντρο ὁ Χριστὸς γυρισμένος πρὸς τὰ δεξιά.

Στὸ ΒΔ πλάγιο διαμέρισμα, στὴ Β πλευρὰ τοῦ ΒΔ πεσοδὸ διακρίνεται ἀνὰ-μεσα στὰ ἐπιχρίσματα τὸ κεφάλι γενειοφόρου Ἀγίου μετὰ τμήμα φωτοστεφάνου (πίν. 225β). Τὸ πλάσιμο τῆς μορφῆς εἶναι διαφορετικὸ ἀπὸ αὐτὸ τῶν μορφῶν τοῦ ἱεροῦ. Λίγο βαθύτερη ὥχρα διαγράφει στὶς παρεῖες τριγωνικὲς σκιές, πολὺ ξεθωριασμένη ἀνάμνηση τοῦ παλιοῦ σφικτοῦ πλάσιμου. Τὸ ἀριστερὸ τρίμημα τοῦ προσώπου ἔχει ἔντονα πράσινη σχηματικὴ σκίαση, ἐνῶ τὸ δεξιὸ κοκκινωπή. Τὰ ἴδια χρώματα μετὰ τὴν ἴδια διάταξη σκιάζουν καὶ τὴ μύτη. Ἐν-τονη, πράσινη σχηματικὴ σκίαση μεταξὺ τῶν φρυδιῶν καὶ στὰ μάτια. Τὰ ξανθὰ μαλλιά ἰδιαίτερα ὑπερυψωμένα πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο ὅπως καὶ στὸ Χριστὸ τῆς Βαϊοφόρου. Τὸ πρόσωπο στενόμετρο, τὸ μουστάκι χωρισμένο στὴ μέση, ἡ ἔκφραση δυνατὴ. Κάτω ἀπὸ τὸν κανθὸ τοῦ δεξιοῦ ματιοῦ 4 κοντὲς λευκὲς πινελιές. Νομίζω πὼς ὁ Ἅγιος αὐτός, ὁ Ἅγιος Εὐδοκίμης μετὰ τὰ σχηματικὰ αὐτιά, οἱ δυὸ στρατιωτικοὶ Ἅγιοι τοῦ Ν τοῖχου, οἱ δυὸ ἀσκητὲς πλάι τους καὶ πῶς πάνω ὁ ἀγένειος(;) μουστακοφόρος Μάρτυς — μετὰ τὸ δεξιὸ χερί κρατεῖ λευκὸ σταυρὸ — βγήκαν ἀπὸ τὸ ἴδιο χερί, διαφορετικὸ ἀπὸ κείνο ποὺ ζωγράφησε τὸ ἱερὸ καὶ ἴσως τὸν τροῦλο. Ὁ δεύτερος αὐτὸς ζωγράφος σύγχρονος νομίζω μετὰ τὸν ἄλλο, πιθανὸν ἀρχαῖζει. Τὰ πρόσωπά του εἶναι σχηματικὰ, ἐπιμήκη, τὰ μάτια στενόμετρα μετὰ τριγωνικὴ σκία στὸ μεσόφρυδο,

1. Παρόμοιο κόσμημα ποὺ τὰ στοιχεῖα του ὅμως εἶναι πῶς σφικτοδεμένα συναντᾷ κανεῖς στὴ Σοπότσαν, ZAGORKA JANC, Ornaments in the Serbian and Macedonian Frescoes from the XII to the middle of the XV century (Belgrad 1961) πίν. XXX 187.

οί μύτες μακριές και λεπτές, τὰ μαλλιά ψηλά πάνω από τὸ μέτωπο, οί σκιές ἔντονα πράσινες. Στὸν Ἅγιο Εὐστράτιο πειραματίζεται. Πλάθει τὸ πρόσωπο μὲ πινελιές ὄχι στρωτὲς ποὺ θυμίζουν σύγχρονή μας ζωγραφική.

Καὶ ἡ ἐνδυμασία τοῦ Ἁγίου Εὐστρατίου εἶναι ἰδιόμορφη, μὲ κάτι σὰν δυὸ ὀριζόντια εἰλητάρια κάτω ἀπὸ τὴν κυκλικὴ πόρπη στὴ μέση τοῦ στήθους. Προφανῶς πρόκειται γιὰ παρερμηνεία τῆς ἰδιόρρυθμης πόρπης ποὺ μαζὶ μὲ ταινία κρεμασμένη στὸ στήθος ἀπὸ τὸ λαιμὸ χαρακτηρίζουν τὴν ἐνδυμασία τοῦ Ἁγίου στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ Φωκίδος, τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ Κασινίτζη Καστοριᾶς¹ κ.ἄ. Στὴν παρερμηνεία ἴσως βοήθησε καὶ ὁ κύλινδρος ποὺ εἰκονίζεται κρατώντας ὡς ρήτωρ ὁ Εὐστράτιος². Στὴ Ν πλευρὰ τοῦ ΝΔ πεσσοῦ ἢ μετωπικῆ Ὁσία ἔχει πολὺ στενὸ τὸ πρόσωπο, ὀξύληκτο ἀλλὰ μὲ ἀρκετὸ πλάσιμο. Δυσανάλογα μὲ τὸ πρόσωπο πλατεῖς οἱ ὄμοι καὶ εὐσαρκοί. Ἡ δέσμενη Ἀγία (Β πλευρὰ τοῦ ἴδιου πεσσοῦ) ἔχει χαρακτηριστικὰ ποὺ μοιάζουν μὲ τοὺς πιδὲ πάνω Ἀγίους. Ἄν καὶ τὸ πρόσωπό της ἀποδίδεται μὲ μονότονη ὥχρα πρέπει νὰ καταταχθεῖ στὴν ἴδια ὁμάδα, ὅπως καὶ ἡ τοιχογραφία τῆς Πορφύρας στὸ Β σκέλος τῆς καμάρας τοῦ ΝΔ πλάγιου διαμερίσματος. Δεξιά πίσω ἀπὸ βημόθυρα ἱερέας πρεσβύτερης μὲ μαργαριτοκόσμητο στὴν παρυφὴ κόκκινο ἐνδυμα καὶ μεγάλο πιλίδιο στὸ κεφάλι, ποὺ ἔχει γεῖσο («ομπέ»), εὐλογεῖ μὲ τὸ ἓνα χέρι καὶ μὲ τὸ ἄλλο δίνει στὴν Παναγία, ἡ ὁποία μὲ ἐκφραση ντροπαλῆ τείνει τὰ χέρια γιὰ νὰ τὸ παραλάβει, κάτι μαλακό, ὅμοιο μὲ κόκκινο ὕφασμα. Ὁ ἱερέας ἔχει μικρὸ στόμα καὶ γρυπὴ μύτη ποὺ θυμίζει Κομνήνεια. Ἡ ὥχρα τοῦ προσώπου του ἐνιαία. Τὴν Παναγία μὲ τὸ βυσσινὶ μαφόρι καὶ τὸν τεφροκύανο χιτῶνα ἀκολουθεῖ ὁμιλος δέκα δέσμενων γυναικῶν σὲ δυὸ σειρές. Πίσω τοὺς διακρίνονται 3 ἀνδρικές κεφαλὲς ἀνάμεσα στὰ ἀβσεστώματα. Οἱ περισσότερες γυναῖκες φοροῦν κόκκινο φόρεμα καὶ ἔχουν στὰ μαλλιά μαργαριταρένιο στέμμα. Εἶναι σχεδὸν ὅμοιες, χωρὶς προσπάθεια ἀποδόσεως προσωπογραφικῶν χαρακτηριστικῶν. Οἱ ἀνδρικές μορφές, νεανικές καὶ ἀγένειες φοροῦν κωνικὰ σκουφάκια (πίν. 226α). Ἡ σκίαση στὰ πρόσωπα σχηματικὴ, πράσινη.

Τὸ ἐπείσδιο τῆς Πορφύρας εἶναι σπανιότατο³. Ἀπαντᾷ στὴ μικρογραφία τοῦ Κοκκινοβάφου, σὲ τοιχογραφία τῆς Sušica (τέλη 13ου - ἀρχὲς 14ου), στὸ ψηφιδωτὸ τῆς Μονῆς τῆς Χώρας καὶ στὶς τοιχογραφίες τῆς Περιβλέπτου καὶ ἔπειτα στὴ Μονὴ Ντίλιου⁴.

1. THEANO CHATZIDAKIS - BACHARAS, Les peintures murales de Hosios Loukas, Les chapelles occidentales (Athènes 1982) εἰκ. 13, 15. Ἡ καθηγ. Θ. Χατζηδάκη θεωρεῖ τὴ μεγάλη αὐτὴ πόρπη καὶ τὸ κορδόνι (ταινία ἐδῶ) σὰν χαρακτηριστικὸ τῆς ἐνδυμασίας τοῦ Ἁγίου, β.π. σ. 79. Παραθέτει μάλιστα κ.ἄ. παραδείγματα.

2. Ἡ ἴδια β.π.

3. JACQUELINE LAFONTAINE - DOSOGNE, Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en Occident, τόμ. I (Bruxelles 1964) 183 ὑποσ. 1.

4. ΘΕΟΠΙΣΤΗ ΛΙΒΑ - ΞΑΝΘΑΚΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντίλιου (Ἰωάννινα 1980) 130.

Συνηθέστερα εἰκονίζονται τρεῖς ἱερεῖς καθήμενοι ἢ ὄρθιοι (στὴν Περίβλεπτο)¹ ἢ ἓνας ὄρθιος (Sušica, Χειμάτισσα). Γιὰ τὸ ἐπεισόδιο γίνεται λόγος στὸ Πρωτοευαγγέλιο τοῦ Ἰακώβου². Ἐκεῖ μνημονεύονται δυὸ φορὲς καὶ ὑπηρέτες ποὺ εἰκονίζονται ὅσο ξέρω γιὰ μοναδική φορὰ ἐδῶ στὴ Χειμάτισσα. Ἡ λεπτομέρεια ἐνισχύει τὴν ἀποψη ποὺ εἶχα παλιότερα ἔμμεσα διατυπώσει, πὼς θὰ ὑπῆρχε εἰκονογραφημένο χειρόγραφο τοῦ Πρωτοευαγγελίου³. Στὸ ἀπόκρυφο κείμενο ἀναφέρονται ἐπτὰ ἐβραιοπούλεις καὶ ὄγδοη ἡ Παναγία. Στὸ χειρόγραφο τοῦ Ἰακώβου τῆς Μονῆς Κοκκινόβαφου⁴, ὅπως καὶ στὸ Καχριε⁵ οἱ κόρες εἶναι 6, στὴ Sušica 3 ἢ 4, στὴν Περίβλεπτο ἴσως 4⁶.

Φάνηκε καθαρὰ ἀπὸ ὅσα εἰπώθηκαν πιδ πάνω πὼς στὸ ναὸ διακρίνονται τουλάχιστο δυὸ χέρια ζωγράφων. Ἀπὸ τὸ ζωγάφο τοῦ ἱεροῦ ὁ Χριστὸς τοῦ Μελισμοῦ (πίν. 223β) θυμίζει τὸ Χριστὸ μικρογραφίας ὑψηλότερης ποιότητος τοῦ Sinait. gr. 152 τοῦ 1346⁷, τῆς Ἐγέρσεως τοῦ Λαζάρου τῆς ψηφιδωτῆς εἰκόνας τῆς Opera del Duomo⁸, τὸ Σωτήρα βασιτάζοντα τὸ Σταυρὸ σὲ τοιχογραφία τῆς Περιβλέπτου⁹. Καὶ Ἀπόστολος τῆς Ἀναλήψεως τῆς Χειμάτισσας, ὁ Σί(μων), φέρνει στὸ νοῦ τὸν Ἰωακεῖμ στὴν Ἐρημο πάλι ἀπὸ τὴν Περίβλεπτο¹⁰. Ἀναφέρθηκε πιδ πάνω πὼς ὁ καινικός λαϊκὸς τοῦ νέου Εὐαγγελιστῆ καὶ τοῦ Ἀγγέλου τοῦ Μελισμοῦ (πίν. 224α) εἶναι γνωστὸς ἀπὸ τὴν

1. ΝΤ. ΜΟΥΡΙΚΗ, Τέσσαρες μὴ μελετηθεῖσαι σκηναὶ τοῦ βίου τῆς Παναγίας εἰς τὴν Περίβλεπτον τοῦ Μυστρᾶ, ΑΕ 1968, Χρονικὰ 5 καὶ πίν. Γβ. Ἡ κυρία Μουρίκη μιλεῖ γιὰ ἀρχιερέα ὄρθιο ποὺ παραδίδει τὴν πορφύρα.

2. Έκδ. Tischendorf φωτοτ. ἀνατ. Σπανοῦ κεφ. Χ. Στὸ κείμενο ἀναφέρεται: ἐγένετο δὲ συμβούλιον τῶν ἱερῶν... καὶ εἶπεν ὁ ἱερὺς Καλέσατέ μοι παρθένους ἀμάντους ἀπὸ τῆς φυλῆς Δανὺδ. καὶ ἀπῆλθον οἱ ὑπηρέται καὶ ἐζήτησαν, καὶ εὗρον ἐπὶ παρθένους καὶ ἐμνήσθη ὁ ἱερὺς τῆς παιδὸς Μαριάμ, ὅτι ἦν ἐκ τῆς φυλῆς Δανὺδ, καὶ ἀμάντος ἦν τῷ Θεῷ καὶ ἀπῆλθον οἱ ὑπηρέται καὶ ἤγαγον αὐτήν.

3. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τῆς Λακωνικῆς Τρύπης, ΕΕΒΣ ΚΕ', 1955, 75. Γιὰ δυνατότητα εἰκονογραφημένου πρωτευαγγελίου κάνει λόγο ἡ LAFONTAINE - DOSOGNE, ὅ.π. 5, 182.

4. COSIMO STORNAJOLO, Miniature delle Omilie di Giacomo Monaco, Codices a Vaticanis selecti (Roma 1910) πίν. 45.

5. Βλ. πρόχειρα J. LAFONTAINE-DOSOGNE, ὅ.π. πίν. XLIII εἰκ. 103.

6. Ἡ ποικιλία τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἰκονιζόμενων παρθένων μοιάζει νὰ στηρίζει τὴν ἀποψη πὼς ὁ ἀριθμὸς 7 τοῦ κειμένου τοῦ Πρωτευαγγελίου δὲν ἦταν ὁ ἀρχικός. Βλ. γι' αὐτὴν τὴν ἴδια ὅ.π. 183 σημ. 3.

7. IOANNIS SPATHARAKIS, Corpus of dated illuminated Greek Manuscripts to the year 1453 (Leiden 1981) εἰκ. 460.

8. KURT WEITZMANN-GAINÉ ALIBEGAŠVILI - ANELI VOLSKAYA-GORDANA BABIĆ - MANOLIS CHATZIDAKIS-MIKHAEL ALPATOV-TEODORA VOINESCU, Les icônes Fernand Nathan (Paris 1982) εἰκ. σ. 74.

9. ΜΑΝ. CHATZIDAKIS, Mistra, ὅ.π. εἰκ. 53.

10. GABRIEL MILLET, Monuments byzantins de Mistra (Paris 1910) πίν. 125,3.

Περίβλεπτο τοῦ Μυστρά¹, ἀπό τίς πιό μανιεριστικά ἀποδοσμένες μορφές τοῦ Ἀγίου Χριστοφόρου τῆς ἴδιας νεοκρῆς πολιτείας², ἀπό τῆ Resava (1406 - 1418)³.

Πολύ ψηλὸ μέτωπο ἔχουν Ἀγιοὶ καὶ τοιχογραφιῶν τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Μουζάκη τῆς Καστοριᾶς (1385)⁴ τοῦ Kalenić (γύρω στὸ 1413)⁵, τῆς Resava⁶. Τὴν ἀφ' ὑψηλοῦ θέαση τῶν μαλλιῶν (Λέων, Ἀγιος τοῦ ΒΔ διαμερίσματος κ.ἄ.), συναντᾶμε στὴ Βρεστενίτισσα⁷, στὴ Resava⁸, σὲ εἰκόνα μὲ τοὺς Ἀγίους Ναοὺμ καὶ Κλήμεντα τῆς Ἀχρίδος (ἴσως τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰ.)⁹ ἀλλὰ καὶ σὲ τοιχογραφία τοῦ ναΐσκου στὸ ἐπαρχιακὸ Σελεγοῦδι Λακεδαίμονος (1439 - 40)¹⁰. Στὸ Σελεγοῦδι ἀπαντοῦν καὶ αὐτόσχημα ὀξὺληκτα, ἐπιμήκη, στενὰ πρόσωπα¹¹. Τὰ φῶτα ποὺ καλύπτουν πλατιεὲς ἐπιφάνειες τῶν ἐνδυμάτων (Ἰούδας πίν. 225α. Ἀγγελος Εὐαγγελισμοῦ) συναντᾶμε στὸ Kalenić¹². Στὴν Περίβλεπτο οἱ φωτεινὲς ἐπιφάνειες εἶναι περισσότερο τεμαχισμένες.

Προβληματικὸς εἶναι ὁ δεῦτερος ζωγράφος. Ὡς τὸν λέμε ζωγράφο τῶν δυτικῶν τμημάτων τοῦ ναοῦ. Μάλλον πρέπει νά 'ναι σύγχρονος μὲ τὸν ἄλλο. Οἱ μύτες τῶν προσώπων του εἶναι πολὺ μακρὲς (ὅπως καὶ στὸ Σελεγοῦδι). Ἀμυδρὰ οἱ μορφὲς τῆς Πορφύρας φέρουν στὸ νοῦ κοπέλες τῶν εἰσοδίων τῆς Ἀγίας Θέκλας Εὐβοίας (τέλος 13ου - ἀρχὲς 14ου αἰ.)¹³, ἀλλὰ πιὸ πολὺ

1. Ἀπὸ τὸ Χριστὸ τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου, τὸν ἀριστερὸ ὑπηρέτῃ τῆς Ἀναβάσεως στὸ Σταυρὸ, Ἀγγέλους τῆς Ἀγγελικῆς Λειτουργίας.

2. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Τοιχογραφίαὶ ναϊσκῶν τοῦ Μυστρά, Πειραγμένα τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης, πίν. 21, 24α.

3. STEVAN TOMIĆ-RADOMIR NIKOLIĆ MANASIJA (Beograd 1964) πίν. LVIII εἰκ. 62, LIX εἰκ. 63 καὶ πίν. LXII εἰκ. 67 (Ἀπόστολος τῆς Κοινωνίας).

4. Σ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστοριά (Θεσσαλονίκη 1953) πίν. 145α, 145β, 152α.

5. SVETOZAR RADOJČIĆ, Kalenić (Beograd 1964) εἰκ. 29, 30, 33.

6. VOJISLAV J. DJURIĆ, Resava (Manasija) (Beograd 1966) εἰκ. 22.

7. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παναγία ἡ Βρεστενίτισσα, Λακωνικαὶ Σπουδαὶ Δ', 1979, 160 - 184, εἰκ. 21.

8. STEVAN TOMIĆ-RADOMIR NIKOLIĆ, ὁ.π. πίν. XXX εἰκ. 32, πίν. LXXXIV εἰκ. 93, πίν. XCIX εἰκ. 113.

9. KURT WEITZMANN κ.ἄ., ὁ.π. εἰκ. 2. 194 καὶ 195. Ἐπίσης στὸν Ἅγιο Δημήτριον εἰκόνας (τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰ.) τῆς Μονῆς Χελανδαρίου, ὁ.π. εἰκόνα τῆς σ. 199.

10. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Λεῖψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ναϊσκῶν παρὰ τὸ Σελεγοῦδι, ὁ.π. 85 - 109, εἰκ. 17.

11. Ὁ ἴδιος, ὁ.π. εἰκ. 7 καὶ 17.

12. SVETOZAR RADOJČIĆ, ὁ.π. εἰκ. 53, 54, D. T. RICE, Byzantine Painting. The Last Phase (London 1968) εἰκ. 158.

13. ἈΝΔΡ. ΙΩΑΝΝΟΥ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίαι τῆς Εὐβοίας (Ἀθήνα 1959) εἰκ. 81. Κάπως μπορεῖ νὰ συσχετισθοῦν τὰ ἔργα τοῦ δευτέρου ζωγράφου μὲ τὴν Παναγία τοῦ Εὐαγγελισμοῦ (13ος αἰ.) στὸ ναὸ τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου στὸ Καρδάκι Κρήτης, KONST. KALOXYRIS, The Byzantine Wall Paintings of Crete (New York 1973) εἰκ. ἀσπρό-μαυρη 13.

ἀγένειες μορφές τῆς Ἀναλήψεως τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στὰ Φούτια ἴσως τῶν ἀρχῶν τοῦ 15ου αἰ. (βλ. σ. 403 - 404), μαρτυρώντας ὁμοιο ρεῦμα ἐπαρχιώτικης τέχνης. Ὁ ξανθομάλλης ἅγιος — μήπως καὶ τὰ ξανθὰ μαλλιά προδίδουν δυτικὴ ἐπίδραση(;) — τοῦ ΒΔ πλαγίου διαμερίσματος θυμίζει λιγότερο σχηματικό, μακροπρόσωπο στεφηφόρο Ἅγιο τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως στὰ Τέρια (βλ. σ. 388 - 389). Ἴσως πρέπει νὰ διακρίνει κανεὶς καὶ ἀρχαῖζουσες ἐπιδράσεις δυτικῆς ρωμανικῆς τέχνης. Παραλληλόγραμμα μακρὰ πρόσωπα, μακριές μύτες, ἐπιμήκη μάτια, ἀδρὰ χαρακτηριστικά, ἔντονος πλατιὲς σκληρὲς σιγιὲς πλάι στὰ περιγράμματα, ὅπως στὶς κοπέλες τῆς Πορφύρας, ἔχουν μορφές τῶν Santi quattro Coronati τῆς Ρώμης¹ (13ου αἰ.) καὶ Ἀγγελιο εἰκόνας τοῦ Guido da Sienna (1221)².

Ἴσως λοιπὸν σύμφωνα μὲ τίς πρὸ πάνω συγκρίσεις πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν οἱ τοιχογραφίες τῆς Χειμάτισσας γύρω στὸ 1400.

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

4. Ἅγιος Γεώργιος, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Φλόκια. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 10.20×2.06 μ.

Ἀ γ ι ο ς Ν ι κ ὸ λ α ο ς

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

5. Ἅγιος Νικόλαος. Γιά τὸ ναό, Ν. Β. Δραδάκης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τόμ. Θ', 1977 - 1979, 35 - 61 καὶ πίν. 7 - 20.

Μέσα στὸ ναὸ καταγράφηκαν οἱ ἀκόλουθες εἰκόνες.

Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς. Διαστάσεις: $1.05 \times 0.81 \times 0.02$ μ.

Ἐφασμα σὲ γυψωμένο ξύλο. Διατήρηση κακὴ· μεγάλα τμήματα τῆς ζωγραφικῆς κάτω δεξιὰ ἔχουν ἀπολεπιστεῖ, μάλιστα ἔχει πέσει καὶ μέρος τῆς προετοιμασίας· μεγάλες φθορὲς καὶ ἐπάνω, δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἐνῶ μικρότερες φθορὲς ὑπάρχουν λίγο - πολὺ παντοῦ. Ἡ εἰκόνα ἔχει ἄμεση ἀνάγκη ἀπὸ συντήρηση.

Ἐπιγραφή μὲ κόκκινα κεφαλαῖα στὸ χρυσοῦ κάμπο:

Ο ΒΑCΙΑΛΕΥC ΤΩΝ ΒΑCΙΑΛΕΥΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΜΕΓΑC ΑΡΧΙΕΡΕΥC.

Ὁ Χριστὸς, σὲ ξύλινο θρόνο μὲ ἐρείσινωτο διπλῆς καμπυλότητος, κάθεται σὲ μαξιλάρη καὶ πατεῖ σὲ ξύλινο ὑποπόδιο. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χεῖρ καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ στηρίζει ἀνοιχτὸ βιβλίον μὲ τὴν ἐπιγραφή:

1. ANDRÉ GRABAR-A. SKIRA, Romanesque Painting (1958) εἰκ. σ. 56.

2. CESARE BRANDI, Duccio (Firenze 1951) πίν. 3.

Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ / Η Ε[Μ]Η ΟΥ / Κ ΕCΤ[Ι]Ν ΕΚ / ΤΟΥ ΚΟCΜΟΥ /
ΤΟΥΤΟΥ ΕΙ / ΕΚ ΤΟΥ ΚΟCΜΟΥ¹ / ΛΑΒΕΤΕ ΦΑ / ΓΕΤΕ ΤΟΥΤΟ /
ΜΟΥ ΕCΤΙ ΤΟ / CΩΜΑ ΤΟ Υ / ΠΕΡ ΥΜ(ΩΝ) ΚΑ / ΩΜΕΝΟΝ / ΕΙC
ΑΦΕCΙΝ ΑΜΑΡΤΙ / ΩΝ².

Φορεῖ ὑπόλευκο στιχάριο, μαῦρο πολυσταύριο φαιλόνιο μὲ χρυσοὺς σταυροὺς, λευκόγκριζο ὠμοφόριο καὶ μίτρα κατάστικτη ἀπὸ πολύτιμους λίθους.

Ὁ θρόνος καὶ τὸ ὑποπόδιο ἔχουν χρῶμα καφέ, ἐνῶ οἱ φλέβες τοῦ ξύλου δηλώνονται μὲ πινελιές ὄχρας. Στὴ στέψη τοῦ θρόνου εἶναι στερεωμένη σειρὰ ἀπὸ μικρὰ ἐπίμηλα. Οἱ κάθετες ἀπολήξεις τῆς ράχης τοῦ θρόνου ἐμπρὸς ἀποτελοῦνται ἀπὸ λεπτοὺς πεσσίσκους, ποὺ ἐπιστέφονται ἀπὸ ἐλεύθερο φυλλόμορφο χρυσογραφημένο κόσμημα. Τὸ μαξιλάρι τοῦ θρόνου εἶναι κόκκινο μὲ χρυσοὺς θυσάνους καὶ χρυσὰ σειρήνια. Στολιζέται μὲ ἐλισσόμενους βλαστούς, φύλλα καὶ ἄνθη σὲ χρῶμα μαῦρο μὲ λεπτὲς λευκὲς γραμμὲς.

Ἀκριβῶς πίσω ἀπὸ τὶς ἄκρες τοῦ θρόνου ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ μέσα σὲ σύννεφα παριστάνονται τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν Μάρκου καὶ Λουκᾶ, ἐνῶ πρὸ πάνω, στὴν ἀριστερὴ καὶ τὴ δεξιὰ γωνία, τὰ σύμβολα τῶν εὐαγγελιστῶν Ἰωάννη καὶ Ματθαίου. Τὰ ἀρχικὰ Μ, Α, ΙΩ καὶ Μ βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο σύμβολο. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴ φωτοστεφανωμένη κεφαλὴ τοῦ Χριστοῦ, μέσα σὲ κόκκινα δισκάρια, τὰ χρυσὰ συμπιλήματα *IC XC*.

Ὁ προπλασμός τῶν γυμνῶν μερῶν εἶναι καστανός, τὰ σαρκώματα εἶναι ἀνοιχτορόδινα πρὸς ὄχρα καὶ πλάθονται μὲ λεπτὲς ἀδιόρατες πινελιές, ποὺ διασταυρώνονται σὲ πυκνὸ δίχτυ. Λευκὲς ψιμιθιές, ποὺ ἐναλλάσσονται μὲ ἄλλες ἀχνότερες, τοποθετοῦνται γύρω στὶς ἐξωτερικὲς γωνίες τῶν ματιῶν στὸ μέτωπο, στὸ δεξιὸ χέρι. Μία λεπτὴ κόκκινη γραμμὴ περιγράφει τὴ βάση τῆς μύτης, ἐνῶ ρόδινες λεπτὲς γραμμὲς τονίζουν τὰ βλέφαρα. Οἱ χαρακτῆρες γράφονται μὲ καστανό. Τὸ πρόσωπο καὶ τὰ χέρια τοῦ ἀγγέλου - συμβόλου τοῦ Ματθαίου ἔχουν πλάσιμο πρὸ μαλακὸ ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα μέλη τοῦ Χριστοῦ. Ἐπίσης οἱ πτυχὲς τῶν φορεμάτων του, τοῦ πράσινου ἐσωτερικοῦ χιτῶνα καὶ τοῦ ρόδινου πρὸς τὸ πορτοκαλὶ ἐξωτερικοῦ, εἶναι πρὸ ἐλεύθερες καὶ μαλακές.

Ὁ εἰκονογραφικὸς τύπος τοῦ Χριστοῦ ὡς Βασιλέως τῶν Βασιλευόντων καὶ Μεγάλου Ἀρχιερέως, τόσο ἑθνονοῦ ὅσο καὶ σὲ προτομή, εἶναι συνηθισμένος σὲ πολλὰ μεταβυζαντινὰ εἰκόνες. Ὁ τύπος αὐτός, ποὺ ὑπογραμμίζει τὴ διπλὴ ιδιότητα τοῦ Ἰησοῦ ὡς βασιλεῖ καὶ ἀρχιερέα, συνδέεται μὲ τὸ μυστήριον τῆς Θείας Εὐχαριστίας καὶ προέρχεται ἀπὸ παραστάσεις τῆς Θείας Λειτουργίας τῶν παλαιολόγειων χρόνων³. Ὁ Χριστὸς ὡς Βασιλεὺς καὶ Μέγας Ἀρχιερεὺς

1. ΙΩΑΝ. ιη' 36.

2. ΜΑΤΘ. κς' 26. Τὰ δύο αὐτὰ χωρὶς ἀναγράφονται συνήθως στὸ βιβλίον ποὺ κρατεῖ ὁ Χριστὸς Μέγας Ἀρχιερεὺς.

3. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Εἰκόνες τῆς Πάτμου (Ἀθῆναι 1977) 67, σημ. 3.

ἔνθρονος συναντᾶται σὲ παραστάσεις Δέησης ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια¹, ἐνῶ μόνη ἡ μορφή τοῦ ἔνθρονου Χριστοῦ παριστάνεται σὲ πολυάριθμες φορητὲς εἰκόνες τῶν μεταβυζαντινῶν χρόνων. Ἀπὸ τὰ καλύτερα παραδείγματα τοῦ 16ου αἰῶνα εἶναι ἡ μεγάλῃ εἰκόνα τοῦ Μιχαὴλ Δαμασκηνοῦ, ποὺ φυλάσσεται στὸ ναὸ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Α' Δημοτικοῦ νεκροταφείου τῆς Κέρκυρας² καὶ ἡ ὁποία ἀποτέλεσε τὸ πρότυπο γιὰ πολλὰ μεταγενέστερα ἔργα. Ἀρκετὲς εἰκόνες τοῦ ἔνθρονου Χριστοῦ Μεγάλου Ἀρχιερέα εἶναι γνωστὲς ἀπὸ τὸ 17ο αἰῶνα, τόσο ἐπάνυμων ὅσο καὶ ἀνώνυμων ζωγράφων³.

Τὰ σύμβολα τῶν τεσσάρων εὐαγγελιστῶν ποὺ πλαισιώνουν τὸ Χριστὸ στὴν εἰκόνα μας παρατηροῦνται καὶ σὲ ἄλλῃ εἰκόνα μὲ τὸ ἴδιο θέμα, τοῦ Κρητικοῦ ζωγράφου Βίκτωρος, ποὺ ζωγραφίστηκε τὸ 1694 καὶ βρίσκεται στὴ Μονὴ Φιλοσόφου Γορτυνίας⁴. Ἡ μόνη διαφορὰ εἶναι ὅτι στὴν εἰκόνα τοῦ Βίκτωρος τὰ τέσσερα «ζώδια» βρίσκονται στὶς γωνίες τοῦ θρόνου τοῦ Χριστοῦ καὶ ὄχι συγκεντρωμένα στὸ ἐπάνω μέρος τῆς εἰκόνας, ὅπως ἐδῶ⁵.

Ἡ ἀξιόλογη αὐτὴ εἰκόνα ζωγραφίστηκε ἀσφαλῶς ἀπὸ Κρητικὸ ζωγράφο. Τὰ εἰκονογραφικὰ καὶ τεχνοτροπικὰ τῆς στοιχεῖα συγκλίνουν γιὰ τὴ χρονολογικὴ τῆς τοποθέτηση στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰῶνα.

Ἀπὸ τίς ἄλλες ἀνυπόγραφες καὶ ἀχρονολόγητες εἰκόνες τῆς ἐκκλησίας σημειώνονται οἱ ἀκόλουθες:

Ὁ Ἅγιος Νικόλαος (διαστάσεων 0.83×0.55 μ.) στηθαῖος, εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χερί καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ ὄρθιο κλειστὸ βιβλίον. Πάνω ἀριστερὰ ὁ Χριστὸς καὶ δεξιὰ ἡ Παναγία ποὺ κρατεῖ τὸ ὠμοφόριον τοῦ ἁγίου. Ἡ εἰκόνα εἶναι ἀναρτημένη στὸ βόρειο τοῖχο, κοντὰ στὸ τέμπλο. Μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στοὺς ὑστεροὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

1. M. CHATZIDAKIS, *Icônes de Saint Georges des Grecs et de la collection de l'Institut Hellenique de Venise* (Venise 1962) 86, ἀρ. 57.

2. P. L. VOCOTOPoulos, *Icônes de Michel Damaskinos à Corfou, Byzantion* 53, 1983, τεύχ. I, 40 - 41.

3. CHATZIDAKIS, *Icônes ...*, ὅ.π. 86, σημ. 3. VOCOTOPoulos, ὅ.π. 42.

4. T. A. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονὴ Φιλοσόφου* (Ἐν Ἀθήναις 1960) πίν. Ζ', ἀριστερά.

5. Τὰ εὐαγγελικὰ σύμβολα, ποὺ συνοδεύουν τὸν ἔνθρονον Χριστὸ Παντοκράτορα στὴ βυζαντινὴ τέχνη, συναντιοῦνται καὶ σὲ ἀνάλογες εἰκόνες Κρητικῶν ζωγράφων τοῦ 16ου, τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ ἀργότερα. Ἐνδεικτικὰ παραδείγματα: Στὸ τρίπτυχο τοῦ Γεωργίου Κλόντζα ποὺ βρίσκεται στὴν Πάτμο, στὸ κεντρικὸ φύλλο, ἐπάνω (τὰ σύμβολα βρίσκονται στὶς τέσσερις γωνίες τοῦ θρόνου): Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Εἰκόνες τῆς Πάτμου*, ὅ.π. πίν. 41 - 42. Σὲ εἰκόνα τοῦ Ἑμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆ μὲ τὴ χρονολογία 1664, ποὺ βρίσκεται στὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο (τὰ σύμβολα βρίσκονται πάνω ἀπὸ τὴ ράχη τοῦ θρόνου): Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ Ἑμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων τοῦ σωζομένου κυρίως ἐν Βενετίᾳ (Ἐν Ἀθήναις 1962) πίν. 38α. Σὲ εἰκόνα τοῦ Ἰωάννη Μόσκου, ποὺ βρίσκεται στὴν Πάρο (τὰ σύμβολα βρίσκονται στὶς γωνίες τοῦ θρόνου): Α. Κ. ΟΡΑΑΝΔΟΣ, *Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Πάρου*, ABME I', 1964, 135 - 136 καὶ πίν. 61.

Ἡ Ὑπαπαντή (διαστάσεων $1.08 \times 0.80 \times 0.024$ μ.). Διατήρηση κακή· μεγάλα τμήματα τῆς ζωγραφικῆς ἐπάνω καθὼς καὶ στὸ κέντρο καὶ δεξιὰ ἔχουν πέσει. Μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στοὺς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους.

Δεκαεπτὰ εἰκόνες στῇ θέσῃ τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου (μὲ τὴ σειρά τοποθέτησής τους: Γέννηση, Περιτομή, Βάπτισις, Ὑπαπαντή, Ἀνάστασις, Ἑγερση Λαζάρου, Βαῖοφόρος, Εὐαγγελισμός, Σταύρωση, Πεντηκοστή, Ψηλάφησις τοῦ Θωμᾶ, Ἀνάληψις, Νυμφίος, Κοσμοῦς καὶ Δαμιανός, ἁγία καὶ ἅγιος, στρατιωτικοὶ ἅγιοι, δύο ἅγιοι).

Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, μετωπικός, μὲ κόκκινα φτερά (διαστάσεις 0.76×0.47 μ.). Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι εὐλογεῖ καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ εἰλητάριο. Κάτω ἀριστερὰ ἡ κομμένη κεφαλὴ τοῦ ἁγίου.

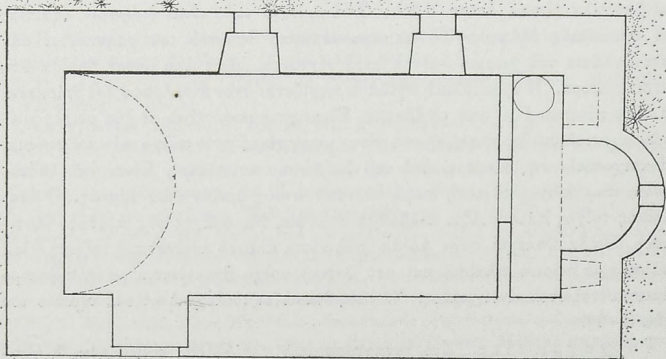
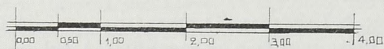
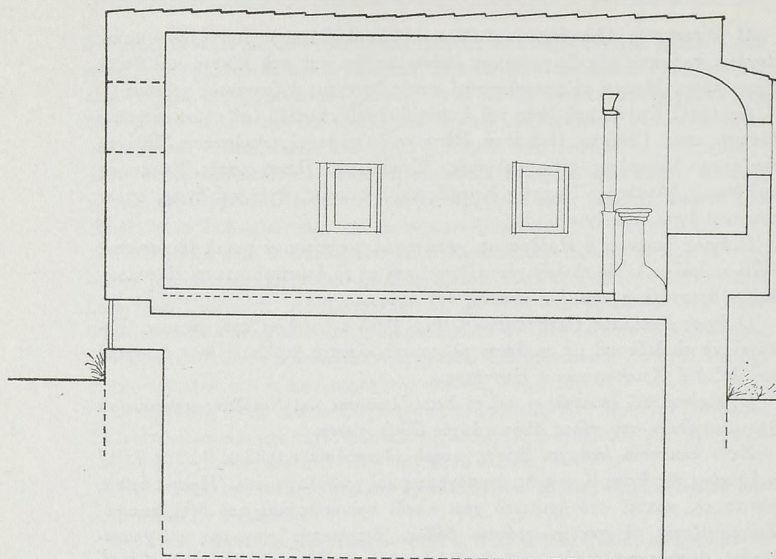
Ὁ ἅγιος Νικόλαος (διαστάσεων 0.96×0.52 μ.), μέχρι τοὺς μηρούς. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ κλειστὸ βιβλίον. Πάνω ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Θεοτόκος.

Οἱ εἰκόνες τοῦ ἐπιστυλίου καὶ οἱ ἅγιοι Ἰωάννης καὶ Νικόλαος μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ τέλος 19ου - ἀρχὲς 20οῦ αἰώνα.

Στὴν ἐκκλησίᾳ ὑπάρχει ἐπίσης μικρὴ (διαστάσεων $0.32 \times 0.22 \times 0.017$ μ.) εἰκόνα τῆς ἁγίας Κυριακῆς, ἐνυπόγραφη καὶ χρονολογημένη. Ἡ ἁγία ὄρθια, μετωπική, κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ χέρι κλαδὶ φοινικιάς καὶ στὸ δεξιὸ σταυρὸ. Ζωγραφίζεται σὲ σκούρο πράσινο βάθος. Ἐπιγραφή, ὑπογραφή καὶ χρονολογία: Δέσεις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ Ἀναγνώστη Μαρουλᾶκου. Χεῖρ EMM. ΒΑΛΕΤΑ 1857 ΣΒΡΙ.

6. *Αἰ-Στράτηγος ἢ Ταξιάρχης*. Ὁ μονοκάμαρος ναὸς βρίσκεται στὸ ΝΑ ἄκρο τοῦ χωριοῦ. Εἶναι χτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ ἀπὸ σχετικὰ μικρὰς πέτρες ἀπὸ πωρόλιθο καὶ κροκαλοπαγὴ λίθο, μὲ χοντρόκοκκο ἀσβεστοκονίαμα καὶ βῆσσαλα (ἑσωτ. διαστ. 6.88×2.61 μ.). Ὁ ναὸς εἶναι διώροφος ἐξαιτίας τοῦ ἐπικλινούς ἐδάφους. Τὸ καμαροσκεπάστο ὑπόγειό του χρησιμεύει σὰν ὀστεοφυλάκιο τοῦ χωριοῦ καὶ τὰ ὅσα ρίχνονται μέσα ἀπὸ μικρὴ θυρίδα στῇ δυτικῇ πλευρᾷ. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα περιορίζεται στὸν ἄνω ὄροφο καὶ βρίσκεται σὲ ὕψος περίπου 1 μ. ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Εἶναι χτισμένη πάνω σὲ δύο σειρὰς χοντρῶν σχιστολιθικῶν πλακῶν, ποὺ εἶναι μπηγμένες στὸν τοῖχο σὰν φουρούσια. Ἡ τοιχοποιία τῆς διαφέρει ἀπὸ τοῦ ὑπόλοιπου κτίσματος. Εἶναι ἀπὸ λαξευμένους πωρόλιθους μὲ μονὴ σειρὰ πλίνθων στοὺς ὀριζόντιους ἀρμούς. Ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος παρουσιάζει ἀναβαθμὸ στὸ ὕψος τῆς στέγης τῆς ἀψίδας. Φωτιστικὴ θυρίδα ὑπάρχει στὴν ἀψίδα, στῇ νότια πλευρᾷ ἀνοίγεται ἡ τοξωτὴ θύρα τοῦ ναοῦ μὲ πώρινο πλαίσιο καὶ στὸ δυτικὸ τοῖχο διακρίνεται μεταγενέστερο γέμισμα τοξωτοῦ ἀνοίγματος. Ὁ ναὸς διασώζει τὸ ἀρχικὸ κτιστὸ τέμπλο του (εἰκ. 3-4).

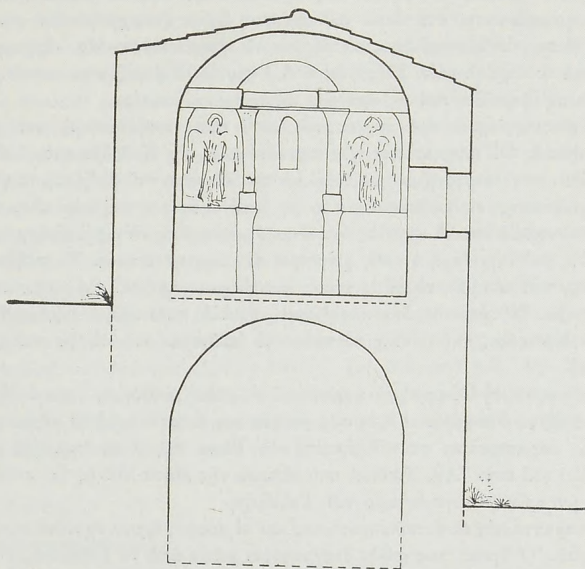
Τοιχογραφίες. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Θεοτόκος ἐνθρόνῃ μὲ τὸ Χριστὸ στὰ γόνατα, πλαισιώνεται ἀπὸ δύο σεβίζοντες

Είχ. 3. "Άγιος Νικόλαος, Ταξιάρχης. Τομή και κάτοψη.

ἀρχαγγέλους. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας τέσσερις μετωπικοὶ *ιεράρχες* (Χρυσόστομος, Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Βασίλειος, Νικόλαος) ἀνά δυὸ ἐκατέρωθεν διακοσμητικῆς ταινίας. Στὸ νότιο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ μετωπικὸς ὁ ἅγιος Βλάσιος καὶ στὸ βόρειο ὁ διάκονος Στέφανος. Στὰ κατακόρυφα τμήματα τοῦ

Εἰκ. 4. "Ἅγιος Νικόλαος. Ταξίάρχης. Τομή.

ἀνατολικοῦ τοίχου ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ὁ *Εὐαγγελισμός*. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς καμάρας ἀπλώνεται ἡ *Ἀνάληψη*. Στὸ βόρειο σκέλος τῆς καμάρας, στὸν κυρίως ναό, ἀπὸ Α πρὸς Δ εἰκονίζονται ἡ *Γέννηση*, ὁ *Αἶθος* (πίν. 226β) καὶ ἡ *Κάθοδος* στὸν "Αἶθρον, ἐνῶ ἀπέναντι ἀντίστοιχα ἡ *Υπαπαντή*, ἡ *Ἑγερση* τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ *Βαῖοφόρος*. Στὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τοίχου βρίσκεται μισοκαταστραμμένη ἡ *Σταύρωση*. Στοὺς κατακόρυφους τοίχους εἰκονίζονται ὁλόσωμες μετωπικὲς μορφὲς *μοναχῶν* σὲ φυσικὸ μέγεθος ἐκτὸς ἀπὸ δύο σὲ προτομή καὶ μιᾶς σὲ μικρότερο μέγεθος καὶ τοῦ *Προδρόμου* ποὺ βρίσκεται δίπλα στὸ τέμπλο, στὸ βόρειο τοῖχο, στραμμένος καὶ δεόμενος πρὸς αὐτό. Παρεξηγημένο κατάλοιπο *Δέησης*, μιὰ καὶ στὸ τέμπλο δὲν εἰκονίζονται ὁ Χριστὸς καὶ ἡ Παναγία. Στὸ νότιο τοῖχο, μετὰ τὸ τέμπλο, μέσα σὲ διάχωρο

εἰκονίζεται ἀριστερά ἀπολεπισμένη ἡ Σύναξη τῶν Ἀσωμάτων πού κρατοῦν μέταλλο μετὰ τὴν προτομὴ τοῦ Χριστοῦ - Ἑμμανουὴλ καὶ στὸ διπλανὸ διάχωρο ἔθρονος ὁ Ἀγ. Νικόλαος, ἐνῶ ἐκατέρωθεν τοῦ προβάλλουν οἱ συνηθισμένες προτομές τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου τοῦ ὁράματος στὴ Σύνοδο τῆς Νικαίας. Στὸ τέμπλο, μετὰ τῶν παραστάσεων τῆς Ὁραίας Πύλης καὶ ἐκείνων πού διαμορφώνονται στὰ ἄκρα τοῦ τέμπλου ἔχουν ἐντοιχιστεῖ δύο σχιστολιθικὲς πλάκες σοβατισμένες, πού φέρουν τὶς παραστάσεις δύο Ἀρχαγγέλων, ἀριστερὰ ὁ Μιχαὴλ (πίν. 227α) δεξιὰ ὁ Γαβριήλ. Εἰκονίζονται μετωπικοὶ νὰ πατοῦν σὲ ὑποπόδιο καὶ νὰ κρατοῦν σκῆπτρο καὶ σφαίρα.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ εἶναι παραδοσιακὸ καὶ μάλλον συντηρητικὸ. Οἱ ἀπεικονίσεις τῶν παραστάσεων τῆς Καθόδου στὸν Ἀδὴ καὶ τοῦ Λίθου πού ὑπερτονίζουν μαζὶ καὶ μετὰ τὴν Ἑγερση τοῦ Λαζάρου τὸ γεγονὸς τῆς Ἀνάστασης, σὲ συνδυασμὸ μετὰ τὸ ὅτι ὁ κάτω ὄροφος τοῦ ναοῦ εἶναι ὀστεοφυλάκιο, καθὼς καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶναι ἀφιερωμένος στοὺς Ταξιάρχες, προδίδει ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ ναὸς χτίστηκε σὰν κοιμητηριακός. Τὸ πλῆθος τῶν ἀσκητῶν πού κοσμοῦν τὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων μαρτυρεῖ τὸν μοναστικὸ τοῦ χαρακτήρα. Ἦταν πιθανότατα τὸ κοιμητηριακὸ παρεκκλήσι τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τῆς ὁποίας τὸ καθολικὸ ὑψώνεται στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ σήμερα.

Εἰκονογραφικὴ ἰδιορρυθμία παρατηρεῖται στὴν Ἀνάληψη, ὅπου ὁ Χριστὸς εὐλογεῖ μετὰ τὰ δύο χέρια καὶ ἔχει στὰ γόνατά του ἀνοιχτὸ κώδικα μετὰ ἐπιγραφή. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται στὴν Κοίμησι καὶ Τέρια τῆς Ἰδίας περιοχῆς (τέλος 13ου αἰ.) καὶ στὸν Ἀγ. Νικόλαο στὸ Μπρίκι τῆς Μέσα Μάνης (ἀ' μισὸ 15ου αἰ.)¹, μνημεῖα μεταγενέστερα τοῦ Ταξιάρχη.

Οἱ παραστάσεις εἶναι πολυπρόσωπες καὶ οἱ μορφὲς ἔχουν σχετικὰ κανονικὲς ἀναλογίες. Ὁ ὄγκος τοὺς μόλις διαγράφεται κάτω ἀπὸ τὰ ἐνδύματα, ἐνῶ κυριαρχεῖ μετωπικότητα καὶ πολὺ συγκρατημένη κίνησις. Ἡ πτυχολογία ἀποδίδεται μετὰ τὴν τοποθέτησι πάνω στὸ βασικὸ χρῶμα τοῦ ἐνδύματος πλατιῶν σκιῶν μετὰ σκουρότερο χρῶμα καὶ φῶτα ἀπὸ ἀνοιχτόχρωμες πλατιὲς ἐπιμήκεις γραμμές. Στὶς κλειδώσεις, στοὺς μηροὺς διαγράφονται πλατιά ἐλλειπτικὰ κυκλωτερὰ ἢ τριγωνικὰ σχήματα. Οἱ πτυχὲς στὶς ἀπολήξεις τῶν ἐνδυμάτων πέφτουν κατακόρυφα μετὰ ἐλαφρὸ κυματισμὸ κάτω, κατὰλοιπο τῆς ἐπιτήδευσης τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα. Γενικὰ τὸ μνημεῖο χαρακτηρίζεται γιὰ τὴ γραμμικότητα τῆς πτυχολογίας του. Ἰδιαιτέρη προσπάθεια καταβάλλεται στὴν ἀπόδοσι τῶν διακοσμητικῶν τῶν ἐνδυμάτων. Τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων ἀποδίδεται μετὰ ὥρα πάνω στὴν ὁποία, κατὰ μήκος τοῦ περιγράμματος τοὺς πού δηλώνεται μετὰ βυσσινιά γραμμὴ, ἀπλώνεται πράσινη λεπτὴ διαφανὴς σκιά πού διαβαθ-

1. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗ - Ν. ΓΚΙΟΛΕ - Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ἔρευνα στὴ Λακωνικὴ Μάνη, ΠΑΕ 1981, πίν. 189β.

μίζεται με ὥχρα βαθύτερου τόνου ἀπὸ ἐκείνη τοῦ προπλασμοῦ. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται με μαύρη ἢ βυσσινιά λεπτή γραμμὴ, οἱ μύτες ἐλαφρὰ γαμψές καὶ μακριές τονίζονται με πράσινη σκιά στὰ πλάγια, ποὺ τὴ βρίσκουμε ἐπίσης στὸ πηγούνι καὶ κάτω ἀπὸ τὰ μάτια. Στὶς συνθέσεις κυριαρχοῦν οἱ ἀνθρώπινες μορφές, ἐνῶ τὸ τοπίο καὶ τὰ οἰκοδομήματα ἀποδίδονται συμβατικά, ὅπου τὸ ἀπαιτεῖ ἡ εὐαγγελικὴ ἀφήγηση.

Ἡ συγκρατημένη δῆλωση τῆς σωματικότητος, τὸ ἥρεμο πλάσιμο στὰ πρόσωπα, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ὥχρα καὶ ἡ συγκρατημένη δῆλωση τῶν συναισθημάτων, ἡ πλούσια γραμμικὴ πτυχολογία ποὺ ἀποδιοργανώνει τὴ μορφή, χωρὶς ὅμως ἰδιαίτερη ἐπιτήδευση καὶ τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ κόσμημα στὰ ὑφάσματα μποροῦν νὰ ἐντάξουν τὸ μνημεῖο στὰ συντηρητικὰ ἐπαρχιακὰ ἔργα τῶν μέσων τοῦ 13ου αἰῶνα, ὅπου ἐπιβιώνει ἀρκετὰ ἀπλοποιημένη ἡ κομνηνεὶα παράδοση καὶ γίνονται οἱ πρῶτες προσπάθειες γιὰ προσαρμογὴ στὶς νέες καλλιτεχνικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς. Τὸ μνημεῖο συγκρινόμενο με τὴν Εὐαγγελίστρια στὸ Γεράκι (τέλος 12ου αἰ.)¹ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἀπλοποιημένη ἐξέλιξη τῆς τεχνοτροπικῆς τάσης ποὺ παρουσιάζεται σ' αὐτή. Βρίσκεται πλησιέστερα στὴν Ἀγ. Τριάδα στὸ Κρανίδι (1244)², ὅπου ὅμως οἱ ἀναμνήσεις τοῦ τέλους τοῦ 12ου αἰῶνα εἶναι ἐντονότερες καὶ ὅπωςδῆποτε πρὶν ἀπὸ τὶς τοιχογραφίες τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά (1270 - 1285)³ καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Νικολάου στὸ ἴδιο χωριὸ τῆς Μονεμβασίας⁴ με τὴν ἐντονη γραμμικότητα καὶ ἐπιτεδότητα, ὅπου ἡ σκληρὴ διακοσμητικὴ πτυχολογία μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ λαϊκὸ-τροπὴ ἐξέλιξη ἐκείνης τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν.

Τ ἄ λ α ν τ α

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

7. *Προφήτης Ἡλίας*. ΝΔ τοῦ χωριοῦ, στὴ θέση Προφήτης Ἡλίας. Σύμφωνα με τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων, ὑπῆρχε παλαιὰ ἰδιωτικὸ μοναστήρι ἀφιερωμένο στὴν Παναγία, με τρεῖς ναοὺς, τῆς Παναγίας, τοῦ Προφήτη Ἡλία καὶ τοῦ Προφήτη Ἐλισσαίου (ἀρ. 8). Ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς σώζονται σήμερα μόνον οἱ δύο τελευταῖοι. Ὁ ναὸς τῆς Παναγίας ἦταν ἥδη ἐρειπωμένος τὸ 1936 καὶ σωζόταν μόνο τὸ ἱερό. Τὸ 1981 κατεδαφίστηκε γιὰ τὴ διάνοιξη

1. Ε. ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ - ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, Νέες τοιχογραφίες στὸ Γεράκι, Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines (Athènes 1976) ΠΑ (1981) εἰκ. 1 - 7.

2. S. KALOPISSI-VERTI, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244) (München 1975) εἰκ. 4 κέ.

3. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα γιὰ τὴν ἱστορία καὶ τὴν τέχνη τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά, ΔΧΑΕ 4/9, 1977 - 1979, πίν. 37 κέ.

4. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Νικολάου, πίν. 10 κέ.

δρόμου· μέσα στὴν ἐπίκλωση βρέθηκαν ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ θωράκια παλαιохριστιανικοῦ ναοῦ ποὺ βρίσκονται καὶ σήμερα γύρω ἀπὸ τὸ ναῦσκο τοῦ Προφήτη Ἡλία καὶ καταγράφονται ἐδῶ (βλ. περιγραφή παρακάτω σ. 371 - 372). Τὰ μαρμάρινα θωράκια μοιάζουν κατὰ τὴ διακόσμηση μὲ τὰ ἐπίσης παλαιохριστιανικὰ θωράκια ποὺ βρέθηκαν στὸ ναὸ τῶν Ἀγ. Σαράντα (ἀρ. 10) καὶ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ἴδιο παλαιохριστιανικὸ ναό.

Ὁ ναὸς τοῦ Προφήτη Ἡλία μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυλινδρική ἀψίδα, ἐσωτ. διαστ. 5.10×2.74 μ. ἐφάπτεται κατὰ τὴ νότια πλευρὰ μὲ τὸ ναὸ τοῦ Προφήτη Ἐλισσαίου. Ὁ ναῦσκος ἔχει μετασκευαστεῖ· τὸ δάπεδο τῆς ἐκκλησίας ἔχει ἀνυψωθεῖ μὲ τσιμεντένια πλάκα, στὴν ὁποία κατεβαίνει κανεὶς σήμερα μὲ κλίμακα ἀπὸ τρεῖς βαθμίδες. Ἡ καμάρ, χτισμένη μὲ πωρόλιθους, ἦταν ἐτοιμόρροπη καὶ ἐπισκευάστηκε πρόσφατα. Μὲ τὴν ἐπισκευὴ ἀσβεστάθηκαν καὶ ὅλοι οἱ τοῖχοι καλύπτοντας ἔτσι τὶς παλαιὲς τοιχογραφίες, κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν κατοίκων. Ἡ πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται στὸ δυτ. τοῖχο καὶ διατηρεῖ τὴν παλαιὰ τῆς μορφή, ὀρθογώνια μὲ ἀνακουφιστικὸ τόξο. Ὁ ναὸς διατηρεῖ καὶ τὴν παλαιὰ του ἀψίδα· ἡ Ἀγία Τράπεζα στηρίζεται ἐπάνω σὲ κιονόκρανο παλαιохριστιανικῶν χρόνων, μὲ ἄβακα μήκους 0.75 μ., διακοσμημένο μὲ ἀνάγλυφα λογχοειδῆ φύλλα, ἐνσωματωμένο σήμερα στὸ ὑπερυψωμένο τσιμεντένιο δάπεδο τοῦ ἱεροῦ. Μέσα στὸ ἱερὸ σημειώνεται ἐπίσης Τράπεζα Προθέσεως καὶ θαλασσίδιο στὴ ΒΑ γωνία. Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστὸ μὲ νεώτερες φορητὲς εἰκόνες (βλ. περιγραφή ἐδῶ). Γιὰ τὴν προτεινόμενη χρονολόγηση τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο βλ. τὰ σχετικὰ μὲ τὸν Προφήτη Ἐλισσαῖο (ἀρ. 8).

— Στὸ ναὸ καταγράφηκαν οἱ ἀκόλουθες εἰκόνες λαϊκῆς τεχνοτροπίας, ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα.

Ὁ προφήτης Ἡλίας (διαστάσεων 0.35×0.29 μ.), ποὺ εἰκονίζεται ὡς κάτω ἀπὸ τὴ μέση, σὲ βαθυγάλαζο φόντο. Εὐλογεῖ μὲ τὸ δεξιὸ χέρι καὶ κρατεῖ εἰλητάριο στὸ ἀριστερό. Στὴν πίσω ὄψη τῆς εἰκόνας ζωγραφίζεται σταυρὸς μὲ τὰ γράμματα $\overline{IC} \overline{XC} NI KA$ στὰ διάχωρα τῶν κερατιῶν του. Δίζωνη εἰκόνα (διαστάσεων 0.35×0.29 μ.)· ἐπάνω ἡ Δέηση, κάτω ἀντικριστοὶ οἱ ἄγιοι Γεώργιος καὶ Δημήτριος, ἑφιπποὶ. Δίζωνη εἰκόνα (διαστάσεων 0.295×0.24 μ.). Στὴν ἐπάνω ζώνη ἀριστερὰ ἡ Παναγία μὲ τὸ Χριστό, δεξιὰ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος· στὴν κάτω ζώνη ἀριστερὰ ὁ ἅγιος Γεώργιος ἑφιππος καὶ δεξιὰ ὁ ἅγιος Χαράλαμπος. Δίζωνη εἰκόνα (διαστάσεων 0.28×0.205 μ.)· ἐπάνω ἡ βρεφοκρατοῦσα Παναγία, κάτω οἱ ἄγιοι Ἀντώνιος καὶ Στυλιανός. Δίζωνη εἰκόνα (διαστάσεων 0.325×0.27 μ.)· ἐπάνω ἡ Δέηση, κάτω οἱ ἄγιοι Δημήτριος ἑφιππος, Σπυρίδων καὶ Χαράλαμπος. Δίζωνη εἰκόνα (διαστ. 0.22×0.16 μ.)· ἐπάνω ἡ Δέηση, κάτω δύο ἄγιοι. Ὁ προφήτης Ἡλίας ποὺ τρέφεται ἀπὸ τὸν κόρακα (διαστ. 0.28×0.205 μ.). Ὁ προφήτης Ἐλισσαῖος (διαστ. 0.30×0.20 μ.), ὀλόσωμος, μὲ ἐνεπίγραφο εἰλητάριο στὸ δεξι

χέρι. Φέρει τήν ὑπογραφή «Έργον Ι. Λευθέρη» καί τή χρονολογία 1922.

8. Προφήτης Ἑλισσαῖος. Δίπλα στόν Προφήτη Ἡλία (ἀρ. 7) στή νότια πλευρά· οἱ δύο ναοί ἐπικοινωνοῦν μέ χαμηλή πόρτα ὕψους 1.50 μ. Ὁ ναῦσκος, ἀφιερωμένος στό μαθητή τοῦ Προφήτη Ἡλία Ἑλισσαῖο, εἶναι σήμερα ἐρειπωμένος. Ἀρχικά μονόχωρος, καμαροσκεπαστος, μέ ἐξωτερικά ἡμικυκλική ἀψίδα, ἐσωτ. διαστ. (μέ τήν ἀψίδα) 5.10×1.70 μ., ἔχει τὸ ἴδιο μήκος μέ τὸν διπλανὸ ναό, εἶναι ὅμως στενότερος. Στόν Προφήτη Ἑλισσαῖο διασώζονται ἡ ἀψίδα καί οἱ τοῖχοι, ἐνῶ ἡ καμάρα ἔχει καταπέσει ὁλόκληρη. Ἀψίδα καί τοῖχοι εἶναι σήμερα γυμνοί, χωρίς ἔχνη κονιάματος. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους, μεταξὺ τῶν ὁποίων παρεμβάλλονται κομμάτια ἀπὸ πλίνθους· πιὸ ἐπιμελημένη εἶναι ἡ τοιχοδομία τῆς ἀψίδας, μέ λαξευτοὺς παρόλιθους κτισμένους κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα, σύμφωνα μέ ἓνα ψευδοπλινθοπερίκλειστο τρόπο λιθοδομῆς, δηλ. μέ ἀραιή χρήση πλίνθων στοὺς ἀρμούς. Τὸ μέτωπο τοῦ τόξου τῆς ἀψίδας σχηματίζεται ἀπὸ πώρινους θολίτες καί διακοσμεῖται μέ ταινία ἀπὸ λεπτὲς μονὲς πλίνθους. Ἡ πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται ὀρθογώνια στό δυτ. τοῖχο μέ ὑπέρθυρο ἀπὸ σχιστολιθικὸ μονόλιθο. Τὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ, σήμερα καταστραμμένο καί χορταριασμένο, βρίσκεται σὲ βάθος 0.55 μ. ἀπὸ τὸ σημερινὸ ἔδαφος.

Καί οἱ δύο ναοὶ (ἀρ. 7 καί 8) πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονοι. Ἐφάπτονται, ἔχουν τὸν ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ τύπο, τὸ ἴδιο μήκος καί βρίσκονται στήν ἴδια στάθμη. Τὸ ὕψος τῆς ἐπίχωσης, ἐπάνω στήν ὁποία βρίσκεται τὸ ἔδαφος σήμερα σὲ σχέση μέ τὸ δάπεδο τῶν ναῶν, καί ἡ τοιχοποιία ὑποδεικνύουν βυζαντινοὺς χρόνους γιὰ τὴν ἔδρυσή τους.

Στὸ πλάτωμα, κοντὰ στοὺς δύο ναοὺς, βρίσκονται σκορπισμένα τὰ ἀκόλουθα γ λ υ π τ ᾶ.

α) Κιονόκρανο μέ σύμφυτο ἄβακα καί μέ ἀνάγλυφη διακόσμηση ἀπὸ λογχοειδῆ καί ἀκανθώδη φύλλα σὲ δύο ζώνες¹. Διαστάσεις: ὕψος 0.40 μ., διάμετρος κάτω 0.26 μ., μήκος πλευρᾶς ἄβακα 0.48 μ.

β) Θωράσματα θωρακίων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ μεγαλύτερο ἔχει ὕψος 0.30 μ. καί πλάτος 0.35 μ. Διακοσμεῖται μέ ἀνάγλυφες ἐνάλληλες ταινίες σὲ ὀρθή γωνία². Ἐπίσης διασώζει τμήμα ἀπὸ κεραία ἀνάγλυφου σταυροῦ μέ αὐλακα,

1. Γιὰ κιονόκρανα (σὲ χρήση ἀπὸ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα) καί ἐπίκρανα μέ παρόμοια διακόσμηση ἀπὸ φύλλα καλάμου καί ἀκανθὰς βλ. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΑΝΔΟΥ, Ἡ ἐξυόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς Μεσογειακῆς λεκάνης, τόμ. Β' (Ἀθῆναι 1954) 294, εἰκ. 245 καί 246. Τὰ χριστιανικὰ μέλη αὐτοῦ τοῦ τύπου χρονολογοῦνται γύρω στόν 4ο μέ 5ο αἰώνα.

2. Παρόμοια διακόσμηση ἀνάγλυφων ταινιῶν ποὺ σχηματίζουν πλαίσιο εἶναι συνηθισμένη σὲ παλαιοχριστιανικὰ θωράκια τοῦ 5ου - 6ου αἰ. πρβ. «Corpus» della scultura paleocristiana, bizantina ed altomedioevale di Ravenna, tom. I: PATRIZIA ANGIOLINI MARTINELLI, Altari, amboni, cibori, cornici, plutei con figure di animali e con intrecci,

ὁ ὁποῖος διακοσμοῦσε τὸ κέντρο τοῦ θωρακίου¹. Ἡ πίσω ὄψη τοῦ κομματιοῦ, ποὺ εἶναι ἀκανόνιστα λαξευμένη με ἀίχμηρὸ ἐργαλεῖο, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ θωράκιο εἶχε τοποθετηθεῖ σὲ δεύτερη χρῆση. Τὰ ὑπόλοιπα θραύσματα τῶν θωρακίων εἶναι ἀμφίγλυφα, με διακόσμηση ἀπὸ ἀνάγλυφες ἐνἄλληλες ταινίες σὲ ὀρθή γωνία.

γ) Τρία κομμάτια ἀπὸ λοξότμητο ἐπιστύλιο, διατομῆς τραπεζίου, μήκους 1.05 μ., 0.95 μ., καὶ 0.36 μ. ἀντίστοιχα, ὕψους 0.16 καὶ πάχους 0.25 (ἐπάνω) καὶ 0.16 (κάτω). Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ τρίτου κομματιοῦ φέρει τόρμο.

Τὰ θραύσματα θωρακίων καὶ τὰ κομμάτια τοῦ ἐπιστυλίου ἀποτελοῦνται ἀπὸ λευκὸ χονδρόκοκκο κρυσταλλοειδοῦς ὕψης μάρμαρο.

δ) Δύο τμήματα ἐπιστυλίου μήκους 0.58 μ. καὶ 0.36 μ., σωζόμενου ὕψους 0.30 μ. καὶ μέσου πάχους 0.12 μ., με κυμάτιο ἐπάνω καὶ ταινία με συνεχὴ σειρὰ ἐκτύπων ὀδοντώσεων². Ἀποτελοῦνται ἀπὸ φαῖδ χονδρόκοκκο μάρμαρο.

Τὰ πιὸ πάνω τεμάχια γλυπτῶν ἀσφαλῶς προέρχονται ἀπὸ παλαιότερο ναὸ τῆς περιοχῆς, ποὺ πρέπει νὰ ἦταν βασιλικὴ ἀρκετὰ μεγάλων διαστάσεων³.

9. Ἅγιος Χριστόφορος. Στοὺς κατοίκους γνωστὸς καὶ ὡς Ἅγιος Φυλάχτουρας, καὶ κατὰ παραφθορά, Φελάχτουρας ἢ Βελάχτουρας. Βρίσκεται ἐπάνω σὲ λόφο, 1.5 χλμ. περίπου Δ τοῦ χωριοῦ, σὲ κτῆμα Φελαχτούρια. Ναὸς ἐρειπωμένος, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζεται μέρος τοῦ Ν τοίχου σὲ μήκος 4.95 μ., ὕψος 0.80 μ. καὶ πάχος 0.74 μ., καὶ τμήμα τοῦ Δ τοίχου σὲ μήκος 2.50 μ. καὶ μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.30 μ. Στὸ Ν τοῖχο ἀνοιγόταν θύρα εἰσόδου πλάτους 1.18 μ. Ἡ Α πλευρὰ εἶναι ἐντελῶς καταστραμμένη καὶ λοιπὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα τοῦ κτιρίου δὲν διακρίνονται πιά. Ὁ χώρος εἶναι γεμάτος γκρεμίσματα. Μέσα σ' αὐτὰ διακρίνονται λαξευτοὶ παρόλιθοι ποὺ στὴν περιοχὴ αὐτὴ χρησιμοποιοῦνται σὲ χτίσιμο τῶν τόξων.

Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους με παρέμβλητα κομμάτια πλίνθων καὶ χονδροειδῆς συνδετικὸ κονίαμα, συνηθισμένη σὲ ναοὺς τῆς περιοχῆς με βυζαντινὴ διακόσμηση. Σύμφωνα με αὐτὸ ὁ ναὸς μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ στὴν βυζαντινὴ περίοδο.

10. Ἅγιοι Σαράντα. ΝΔ τοῦ χωριοῦ, μετὰ ἀπὸ πορεῖα 1.30', μέσα στὴ ρεματιά ἀνάμεσα στὰ χωριά Τάλαντα καὶ Δαιμονιά, στὴ θέση Πράταγος, κοντὰ

transenne e frammenti vari (Roma 1968) εἰκ. 11, 53 - 58, 82 καὶ σ. 20 - 21, 51 - 52, 58 - 59. Ἐπίσης ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Δύο παλαιοχριστιανικὰ βασιλικά τῆς Κῶ, ΑΕ 1966, 31, εἰκ. 30.

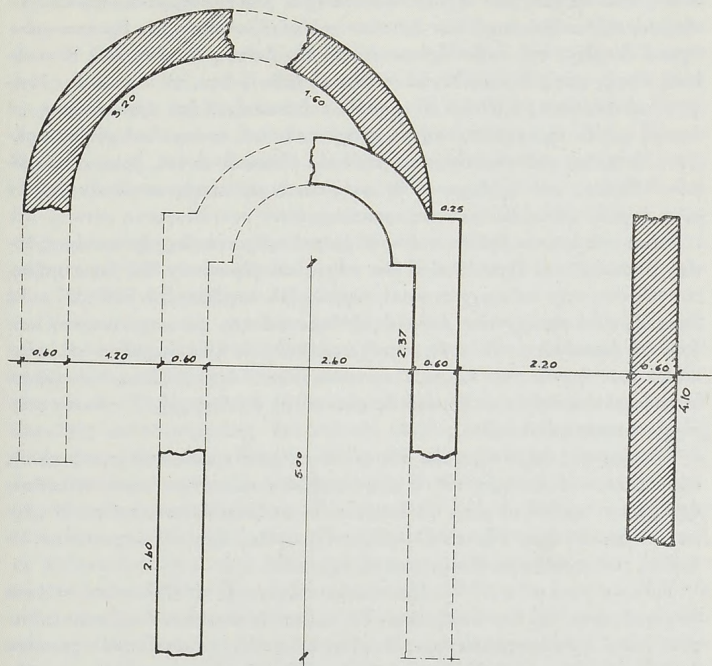
1. Γιὰ ἀνάγλυφους σταυροὺς με αἰλακα πρβ. «Corpus» della scultura paleocristiana ..., 8.π. εἰκ. 93, 97 καὶ σ. 62, 63 (τὰ συγκεκριμένα γλυπτὰ χρονολογοῦνται γύρω στὸν 7ο - 8ο αἰώνα, ἀλλὰ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ὑπάρχει ἀπὸ παλαιότερα).

2. Οἱ ἐκτυπες ὀδοντώσεις εἶναι διακοσμητικὸ στοιχεῖο ποὺ ἀπαντᾷ τόσο σὲ παλαιοχριστιανικὰ ὅσο καὶ σὲ μεσοβυζαντινὰ γλυπτὰ μέλη. Βλ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ, Σκαφικὰ ἔρευνα ἐν Κυπαρίσσω Μάνης, ΠΑΕ 1958, 200 - 201, σημ. 4.

3. Πρβ. τίς παρατηρήσεις σὲ ναὸ τῶν Ἁγίων Σαράντα.

στην ιδιοκτησία του Παναγιώτη 'Ανδρεσάκη, σώζονται τὰ ἐρείπια ναῦσκού. Οἱ κάτοικοι δὲν θυμούνται πιά σὲ ποιὸν ἅγιο ἦταν ἀφιερωμένος ὁ ἐρειπωμένος ναός. Σύγχρονο προσκυνητᾶριο ὅμως δίπλα στὰ ἐρείπια, ἀφιερωμένο στοὺς

Εἰκ. 5. Τάλαντα. "Αγιοι Σαράντα. Κάτοψη.

- Α' ΦΑΣΗ
 Β' ΦΑΣΗ

'Αγίους Σαράντα, διατηρεῖ προφανῶς τὴν ἀνάμνηση τῆς ἀρχικῆς λατρείας τοῦ ναοῦ.

Στὸν ἐρειπωμένο ναὸ ἀναγνωρίζονται δύο φάσεις:

Ὁ νεώτερος ναὸς (β' φάση) (εἰκ. 5) εἶναι κτισμένος πάνω στὰ ἐρείπια παλαιότερου ναοῦ (βλ. παρακάτω). Ἀπὸ τὸν νεώτερο ναὸ σώζονται τὸ Ν τμήμα τοῦ τόξου τῆς ἀψίδας σὲ μῆκος χορδῆς 1.90 μ., μέρος τοῦ Ν τμήματος

τοῦ Β τοίχου τοῦ ναοῦ σέ μήκος 2.60 μ. καί μέρος τοῦ Ν τοίχου σέ μήκος 2.37 μ. ἀπό τὸ σημεῖο πού ἀπολήγει ἡ ἀψίδα τοῦ ναοῦ¹. Οἱ πλάγιοι τοῖχοι σώζονται σέ μέγιστο ὕψος 0.90 μ., τὸ πάχος τους εἶναι ὅπως καὶ τῆς ἀψίδας 0.60 μ. Ὁ νεώτερος αὐτὸς ναὸς τῶν Ἀγίων Σαράντα ἦταν μονόχωρος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ σωρὸ τῶν ἐρειπίων πού γεμίζουν τὸν χώρο δὲν ἐπισημάνθηκε ὁ Δ τοῖχος τοῦ ναοῦ. Κρίνοντας ἀπὸ τὴν ἔκταση τῶν ἐρειπίων τὸ συνολικὸ μήκος, χωρὶς τὴν ἀψίδα, θὰ πρέπει νὰ ἦταν ± 5 μ., τὸ πλάτος του (δρίζεται μὲ σαφήνεια) 2.60 μ. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομή, μὲ τοπικὴ γκρίζα σχιστολιθικὴ πέτρα, παχὺ συνδετικὸ κονίαμα καὶ χρῆση κεράμων. Ἀνάμεσα στὰ γκρεμίσματα, μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ ναό, βρίσκονται πώρινοι² θολίτες πού προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνωδομή· σύμφωνα μὲ τὴν ἔνδειξη αὐτὴ ὁ ναὸς πρέπει νὰ ἦταν καμαροσκέπαστος.

Μέσα στὰ ἐρείπια βρέθηκαν ἐπίσης ἀρκετὰ τμήματα μαρμάρινων ἀμφίγλυφων θωρακίων πού ἔχουν ὅλα τὸ ἴδιο πάχος καὶ φέρουν τὴν ἴδια διακόσμηση, συνηθισμένη στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο (βλ. περιγραφή σ. 376-377). Τὰ θωράκια αὐτὰ προέρχονται ἀσφαλῶς ἀπὸ μεγαλύτερο παλαιοχριστιανικὸ ναό, ὅπου θὰ ἀποτελοῦσαν τὸ φράγμα τοῦ πρεσβυτερίου ἢ θὰ ἔφρασσαν τὰ μετακίονια διαστήματα τῶν πλάγιων κιονοστοιχιῶν. Τὰ κτυπήματα πού φέρουν στὴν ἐπιφάνεια δηλώνουν ὅτι ἐδῶ βρίσκονται σὲ δεύτερη χρῆση, πιθανὸν στὴν πλακόστρωση τοῦ δαπέδου.

Τὸ ὕψος τῆς ἐπίχωσης μέσα στὸ ναὸ εἶναι ὁρατὸ κυρίως στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἀψίδας, ὅπου τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἢ τῶν παραθύρων στὸ κέντρο τοῦ ἡμικύλινδρου ἔχει χωστεῖ σχεδὸν τὸ μισό. Τὸ ἄνοιγμα πού σώζεται ἀντιστοιχεῖ στὸ Ν τμήμα τοῦ ἡμικύλινδρου ἐνῶ τὸ Β τμήμα τῆς ἀψίδας ἔχει καταστραφεῖ καὶ τὸ πλάτος τοῦ ανοίγματος δὲν μπορεῖ νὰ βεβαιωθεῖ.

Τοιχογραφίες. Ὁ ἐσωτερικὸς τοῖχος τῆς ἀψίδας φέρει λείψανα τοιχογράφησης σὲ δύο στρώματα. Τὸ πρῶτο (παλαιότερο) κάθεται ἐπάνω στὸν τοῖχο, ἡ ποιότητά του ὅμως δὲν εἶναι καλὴ· συχνὰ ἐπικαλύπτει τὴν πέτρα ἢ τὸ ἀρμολόγημα χωρὶς ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια. Στὰ λείψανα χρωμάτων σημειώνονται ἡ ὠχρα καὶ τὸ κεραμιδί. Στὰ ἔγχρη χρωμάτων πού διασώζονται στὸ Ν τμήμα τοῦ ἡμικύλινδρου τῆς ἀψίδας, στὸ ὕψος τοῦ παραθύρου πού ἀντιστοιχεῖ στὴ ζώνη διακόσμησης κάτω ἀπὸ τὸ τεταρτοσφαίριο, διακρίνεται μὲ δυσκολία τὸ κεφάλι μορφῆς μετωπικῆς (μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.07 μ.). Ἀπὸ τὸ κεφάλι σώζεται μέρος τοῦ ἀριστεροῦ ματιοῦ, ὀλόκληρο τὸ δεξιὸ μάτι, μέρος τοῦ περιγράμματος τῆς κεφαλῆς σὲ ἔντονο μαῦρο χρῶμα καὶ μέρος τοῦ φωτοστέφανου σὲ θερμὴ ὠχρα. Τὰ μάτια εἶναι μεγάλα, ζωγραφισμένα μὲ ἔν-

1. Οἱ κατόψεις τῶν εἰκ. 5 καὶ 6 ὀφείλονται στὸν ἀρχιτέκτονα Γιάννη Πυλαρινό, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ.

2. Ὁ παρώλιθος προέρχεται, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τῶν κατοίκων, ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα.

τονο κεραμιδί, με επίσης έντονη ίριδα στο ίδιο χρώμα· τὸ πρόσωπο σὲ τόνο ἐνιαῖο δίνεται με ἀνοιχτόχρωμη σάρκα. Ἡ ἐντύπωση ποὺ ἀφήνει ἡ ἀπόδοση τοῦ προσώπου θυμίζει ἔργα ἀρκετὰ πρῶμα, ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. Τοιχογραφίες με ὅμοια χαρακτηριστικά ποὺ ἀνήκουν σ' αὐτὴν τὴν ἐποχὴ ἔχουν ἐπισημανθεῖ στὴν περιοχὴ τῆς γειτονικῆς Μάνης στὸν "Ἅγιο Παντελεήμονα Μπουλαριῶν (ἔτ. 991/2)¹, στὸν "Ἅγιο Φίλιππο στὰ Κορογωνιάνικα², στὸν "Ἅγιο Γεώργιο στοὺς Πιόντες³ καὶ στὸν Ταξιάρχη στὰ "Αλικα⁴. στὴν ἴδια ἐποχὴ, με βάση τὴν τεχνοτροπία, ἀποδίδονται ἐπίσης ὁ ἀρχικὸς διάκοσμος τοῦ "Ἀγίου Γεωργίου στὰ Κέρια⁵ καὶ τὸ δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης τοῦ "Ἀγίου Πέτρου Παλαιόχωρας⁶. Αὐτὸ τὸ πρῶτο (παλαιότερο) στρώμα τοιχογράφησης στοὺς "Ἀγίους Σαράντα φέρει ὁπές, ποὺ ἔγιναν με τὸ μυστήρι, ὅταν καλύφθηκε ἀπὸ ἓνα δεύτερο μεταγενέστερο στρώμα, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὰ ἔχνη πλατιᾶς ταινίας σὲ χρώμα σκοῦρο κεραμιδί — ἀπὸ πλαίσιο παραστάσεως — ποὺ σώζεται στὴ ΝΑ γωνία τοῦ ναοῦ, μέσα στὸ ἱερό. Ἀπὸ τὸ δεύτερο αὐτό, νεώτερο, στρώμα δὲν σώζεται ἄλλο ἔχνος.

Π α λ α ι ὀ τ ε ρ ο ς ν α ὸ ς (α' φάση) (βλ. ἀτόψη εἰκ. 5). Ὁ ναὸς τῶν "Ἀγίων Σαράντα με τὰ λείψανα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα, ποὺ περιγράφηκε παραπάνω, ἔχει κτιστεῖ πάνω στὰ ἐρείπια παλαιότερου καὶ μεγαλύτερου ναοῦ. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα τῶν "Ἀγίων Σαράντα πατᾶ πάνω στὸ Ν ἄκρο τῆς καταστραμμένης ἡμικυκλικῆς ἀψίδας τοῦ παλαιότερου ναοῦ, ἡ ὁποία διαγράφεται μεγαλύτερη — με χορδὴ τόξου 3.15 μ. — ἀπὸ τὴν ἀψίδα τοῦ νεώτερου ναοῦ, καὶ ἀπολήγει πρὸς Β σὲ τοῖχο, σήμερα καταστραμμένο· ὁ τοῖχος ἀκολουθοῦσε τὴν ἴδια κατεύθυνση με τὸ Β τοῖχο τοῦ ναῖσκου σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ αὐτόν. Παράλληλα με τὸ Ν τοῖχο τοῦ ναῖσκου καὶ σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. ἀπὸ αὐτόν, σώζεται τμήμα τοῖχου σὲ μῆκος 4.10 μ. με μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.65 μ. καὶ πᾶχος 0.63 μ. — ἰσοπαχὺς δηλ. με τοὺς τοίχους τοῦ νεώτερου ναῖσκου. Ὡς σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἀψίδες ἔχουν τὸ ἴδιο πᾶχος — 0.60 μ. — καὶ ὅμοια τοιχοποιία — ἀκατέργαστοι λίθοι καὶ πλῖνθοι με παχὺ κονίαμα —, στὴ νεώτερη παρατηρεῖται ὅμως μεγαλύτερη ἐπιμέλεια.

Παραμένει ἄδηλο, ἀν αὐτὸ τὸ πρῶτο — ἀρχαιότερο κτίσμα — ἀνήκει σὲ μονόχωρο δρομικὸ ναὸ με μεγάλη ἡμικυκλικὴ ἀψίδα ἢ σὲ τρίκλιτη βασιλική, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται ἔχνη τοῦ κεντρικοῦ καὶ τοῦ νότιου κλίτους. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ ὁ τοῖχος ποὺ σώζεται Ν τοῦ ναοῦ, σὲ ἀπόσταση 2.20 μ. καὶ ἀ-

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, "Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ΕΕΒΣ 37, 1969 - 70, 446 κέ.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, 136 κέ.

3. Στὸ ἴδιο, 138 κέ.

4. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1979, 196.

5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ΠΑΕ 1974, 128.

6. Στὸ ἴδιο, 121 κέ.

κολουθεῖ τὴν ἴδια κατεύθυνση μὲ τὸ Ν τοῖχο τῶν Ἀγ. Σαράντα, ὀρίζει τὸν ἐξωτερικὸ τοῖχο τοῦ Ν κλίτους τῆς βασιλικῆς. Τὸ πλάτος τοῦ πλάγιου αὐτοῦ κλίτους — ± 2.85 μ. — θὰ ἦταν ἀρκετὰ τονισμένο σὲ σχέση μὲ τὸ πλάτος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους — ± 3.15 μ. Ὁ Β τοῖχος τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος εἶναι σήμερα καταστραμμένος, Β δὲ ἀπὸ αὐτὸν δὲν σώζονται ἄλλα κτιριακὰ λείψανα. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως τυχὸν ὑπολείμματα νὰ συμπαρὰσῶντο ἀπὸ τὰ νερὰ τοῦ παρακείμενου χειμάρρου.

Εἶναι ἐπίσης ἄδηλο, ἂν τὰ *in situ* παλαιοχριστιανικὰ θωράκια προέρχονται ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κτίσμα, τοῦ ὁποῖου τὰ λείψανα ἐπισημαίνονται κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ τῶν Ἀγ. Σαράντα ἢ ἀπὸ ἄλλο παλαιοχριστιανικὸ ναὸ τῆς περιοχῆς. Ὡς σημειωθεῖ πάντως ὅτι θωράκια τῆς αὐτῆς μορφῆς μαζί μὲ ἄλλα παλαιοχριστιανικὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη (βλ. περιγραφή σ. 376-377), ἴσως ἀπὸ τὸν ἴδιο ναὸ, βρέθηκαν καὶ μέσα στὸ χωριό, κοντὰ στὸ ναὸ τοῦ Προφήτη Ἡλία (ἀρ. 7). Τὴν προέλευση τοῦ ὕλικου αὐτοῦ μπορεῖ νὰ καθορίσει ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸ ναὸ τῶν Ἀγ. Σαράντα στὴ θέση Πράταγο καὶ στὰ παλαιοχριστιανικὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς.

Τὰ γ λ υ π τ ἂ π οὐ ἐντοπίστηκαν μέσα σὲ σωροὺς ἀπὸ πέτρες, στὸ χῶρο τοῦ ναοῦ, εἶναι τὰ ἀκόλουθα.

α) Τέσσερα γωνιακὰ τμήματα ἀπὸ ἀμφίγλυφα μαρμάρινα θωράκια. Τὸ μεγαλύτερο ἔχει μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.61 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.63 μ. καὶ πάχος 0.075 μ. περίπου. Στὴ βάση του σχηματίζεται ἐσοχὴ πακτώσεως. Ἡ σωζόμενη κάθετη πλευρὰ του ἀπολήγει σὲ ἡμικιονίσκο.

Τὰ θωράκια σώζουν διακόσμηση ἀπὸ τρεῖς ἀνάγλυφες ἐνάλληλες ταινίες σὲ ὀρθὴ γωνία¹ (ἡ ἐσωτερικὴ εἶναι πλατύτερη καὶ σὲ πρόστυπο ἀνάγλυφο), ποὺ φαίνεται ὅτι περιέτρεχαν τὴν περιφέρειά τους παρακολουθώντας τὸ σχῆμα τους. Φέρουν ἐπίσης καὶ στὶς δύο ὀψεις στὸ κάτω μέρος τους (ἀπὸ ἐπάνω πρὸς τὰ κάτω) ἐλαφρὰ ἐξεργη ταινία, καθὼς καὶ κυρτὴ καὶ καμπύλη γλυφή, κάτω ἀπὸ τὴν ὁποία, στὴ μία μόνο ὀψη τῶν θωρακίων, σχηματίζεται σκοτία.

β) Τρία ἄλλα τμήματα ἀπὸ ἀμφίγλυφα μαρμάρινα θωράκια. Τὸ μεγαλύτερο ἔχει μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.45 μ., μέγιστο σωζόμενο πλάτος 0.61 καὶ πάχος 0.075 μ. περίπου. Τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ θωράσματα ἔχει στὴ βάση ἔχνη πακτώσεως. Ἄλλο ἀπὸ αὐτὰ (διαστάσεις 0.35 × 0.26 μ.) σώζει στὸ κέντρο τῆς μιᾶς ὀψης τοῦ τμήματος ἀπὸ ἀνάγλυφο δίσκο, μέσα στὸν ὁποῖο διακρίνεται ἡ μία ἀπὸ τὶς κεραῖες ἀνάγλυφου σταυροῦ². Στὴν ἄλλη ὀψη, μέσα σὲ κύκλο, τοῦ ὁποῖου ἡ περιφέρεια ὀρίζεται ἀπὸ ἐγκοπὴ, διακρίνονται τὸ ἓνα ὀριζόντιο καὶ τὸ ἓνα κάθετο σκέλος ἀνάγλυφου σταυροῦ³. Τὸ θωράκι τοῦ θωρακίου

1. Βλ. ναὸ Προφήτη Ἡλία, σ. 371, σημ. 2.

2. Γιὰ θωράσματα παλαιοχριστιανικῶν θωρακίων μὲ ὅμοια διακόσμηση, Α. Κ. ΟΡΛΑΝ-ΔΟΣ, Δύο παλαιοχριστιανικὰ βασιλικὰ τῆς Κῶ, ΑΕ 1966, 31, εἰκ. 29 - 30.

3. Τμήμα ἀπὸ ἀμφίγλυφο θωράκι, μὲ διακόσμηση, στὴ μιὰ του ὀψη, ἀμφίγλυφο

έχει κοπεϊ κατά μήκος τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς κεραῖες τῶν σταυρῶν, πράγμα ποὺ ἀποδεικνύει τὴν τοποθέτησή του σὲ δευτέρη χρήση.

γ) Ἀκανόνιστο τεμάχιο μαρμάρου χωρὶς διακόσμηση, διαστάσεων $0.25 \times 0.12 \times 0.07$ μ., ἀποκεκρουμένο στὴ μιά του ὄψη.

Εἶναι πολὺ πιθανὸν ἄλλα τεμάχια γλυπτῶν νὰ βρίσκονται κρυμμένα στὴν ἐπίχωση τοῦ ναοῦ ἢ κάτω ἀπὸ τὶς πολυάριθμες πέτρες.

Στὴν ἴδια σειρά γλυπτῶν ἀνήκει καὶ ἄλλο θαῦσμα (διαστάσεων 0.31×0.27 μ.) ἀπὸ μαρμάρينو θωράκιο μὲ σωζόμενη διακόσμηση ἀπὸ τρεῖς παράλληλες ἀνάγλυφες ταινίες (ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία εἶναι πλατύτερη καὶ χαμηλότερη). Τὸ θαῦσμα εἶναι ἐνσωματωμένο στὸ τσιμεντοκονίαμα στὴ βάση τοῦ σύγχρονου μικροῦ προσκυνηταριοῦ τῶν Ἀγίων Σαράντα.

Γενικὲς παρατηρήσεις: Ἡ διατήρηση τῶν ἀποτμημάτων εἶναι μέτρια. Τὸ μάρμαρο, ποὺ εἶναι λευκόφαιο, χονδρόκοκκο, κρυσταλλοειδοῦς ὕφης, ἔχει υποστῇ ἀλλοιώσεις στὴν ἐπιφάνεια καὶ φέρει διάφορες κηλίδες. Εἶναι φανερό ὅτι τὰ πιὸ πάνω τεμάχια προέρχονται ἀπὸ παλαιότερο καὶ πολὺ μεγαλύτερο ναὸ καὶ ὅτι βρίσκονται ἐδῶ σὲ μεταγενέστερη χρήση. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὰ ἀκατέργαστα χτυπήματα μὲ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο στὴ μιά ὄψη καὶ ἀπὸ τὸν ὑπολογισμένο τεμαχισμὸ ὀρισμένων θραυσμάτων.

Τόσο τὰ θωράκια ποὺ βρίσκονται στὸ ναὸ τῶν Ἀγίων Σαράντα ὅσο καὶ ἐκεῖνα ποὺ βρίσκονται στὸ χώρο τοῦ ναοῦ τοῦ Προφήτη Ἡλία στὸ ἴδιο χωριό, φαίνεται ὅτι ἀνῆκαν ἀρχικὰ στὸν ἴδιο ναὸ¹ ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἦταν κάποια παλαιοχριστιανικὴ βασιλική². Στὰ μεσοβυζαντινὰ χρόνια τμήματα τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τῆς ἀφαιρέθηκαν (ἴσως ἐπειδὴ στὸ μεταξὺ ὁ ναὸς εἶχε ἐρειπωθεῖ) καὶ χρησιμοποιοῦνταν σὲ ἄλλους ναοὺς, ὁπότε, γιὰ νὰ προσαρμοστοῦν στὶς νέες δεδομένες διαστάσεις, ὑπέστησαν διάφορες ἐπεμβάσεις, μὲ ἀρκετὰ ἀδιάφορο τρόπο καὶ χωρὶς σεβασμὸ στὴ διακόσμησή τους.

σταυροῦ ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ κύκλο καὶ στὴν ἄλλη ἀνάγλυφου σταυροῦ ἀνακαλύφθηκε κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς στοὺς Μολάους. Βλ. ΡΟΔΟΝΙΚΗΣ ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ παρὰ τοὺς Μολάους Λακωνίας, ΑΕ 1974, σ. 252 - 253.

1. Ὡς σημειωθεῖ ὅμως ὅτι τὰ θαύσματα θωρακίων ποὺ βρίσκονται στὸ χώρο τοῦ ναοῦ τοῦ προφήτη Ἡλία παρουσιάζουν ἀμελέστερη λάξευση.

2. Κοντὰ στὴν περιοχὴ τῶν δύο ναῶν βρίσκονται διάφορες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές. Στὸ χωριὸ Πλῦτρα τῆς Λακωνίας στὸν ὄρμο Εὐλῆς, μερικὰ μόνο χιλιόμετρα ἀπὸ τὰ Τάλαντα, σώζονται τὰ μισοβυθισμένα ἐρεῖπια παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς (πληροφορία τοῦ καθηγητῆ κ. Νικολάου Δρανδάκη). Ἐπίσης στὴν πόλη τῶν Μολάων ἔχει ἀνασκαφεῖ μεγάλη παλαιοχριστιανικὴ βασιλική, ποὺ χρονολογεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ βου αἰῶνα καὶ ἔχουν ἐν μέρει ἀποκαλυφθεῖ ἄλλες δύο. Βλ. Ρ. ΕΤΖΕΟΓΛΟΥ, ὁ.π. 244 - 253 καὶ 253 - 254. Ἐξάλλου στὴν εὐρύτερη περιοχὴ τῆς Λακωνίας καὶ τῆς Ἐπιδάυρου Λιμηρᾶς ἔχουν ἀνασκαφεῖ καὶ ἄλλες παλαιοχριστιανικὲς βασιλικές. Βλ. στὸ ἴδιο, σ. 256. Ἐπίσης D. PALLAS, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973 (Città del Vaticano 1977) 194 - 195.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

11. Ἀγία Τριάδα. Μέσα στὸ χωριό, τὸ παλαιὸ καθολικὸ μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναός, ἐσωτ. διαστ. 11×3.65 μ., ἀπὸ τὶς ἀρχές τοῦ αἰώνα. Στὸ κτιστὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ εἶναι τοποθετημένες τέσσερις εἰκόνες (ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ τρεῖς δεσποτικὲς τοῦ τέμπλου) μὲ τὴν ὑπογραφή τοῦ ζωγράφου Π. Γ. Κυριάκη καὶ τῇ χρονολογία 1924. Εἶναι οἱ: Παναγία Ἐλεούσα, Χριστὸς Παντοκράτωρ, Ἀγίος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (διαστ. 0.68×0.52 μ.) καὶ ἡ Ἀγία Τριάδα (διαστ. 0.62×0.48). Στὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου σώζονται οἱ ἀκόλουθες εἰκόνες (διαστ. 0.25×0.20 μ.): ἡ Ἀκρα Ταπείνωση, ἡ Σταύρωση, ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ (ποὺ ἔχει καὶ τὴν ὑπογραφή τοῦ Π. Κυριάκη) καὶ ἡ Μετάσταση τῆς Θεοτόκου (σὲ δυτικὸ εἰκονογραφικὸ τύπο). Πάνω ἀπὸ τὴν Ὁραία Πύλη εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ νεκροῦ πάνω σὲ σαρκοφάγο (διαστάσεων 0.185×0.615 μ.), τῆς ἴδιας τέχνης μὲ τὶς ὑπόλοιπες εἰκόνες τοῦ τέμπλου. Στὴν κορυφὴ τοῦ τέμπλου ξυλόγλυπτος σταυρὸς καὶ λυπηρὰ μὲ τὴν Παναγία καὶ τὸν Ἰωάννη σὲ δυτικὸ τύπο. Στὸ ναὸ σώζεται ἐπίσης μικρὴ λαϊκὴ εἰκόνα τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα, σὲ δύο ζῶνες: ἐπάνω ἡ Δέηση, κάτω ὁ Ἀγιος Γεώργιος ἐφιππος καὶ ὁ Ἀγιος Προκόπιος.

12. Ἀγία Τριάδα. Δίπλα στὴν παλαιὰ (ἀρ. 11), τὸ νεώτερο καθολικὸ τοῦ χωριοῦ. Μεγάλος σύγχρονος ναός, ἐγγεγραμμένος σταυροεῖδης μὲ τροῦλο.

Στὸ ναὸ ἔχουν μεταφερθεῖ οἱ ἀκόλουθες εἰκόνες ἀπὸ τὸ Δωδεκάορτο τοῦ τέμπλου τῆς παλαιᾶς Ἀγίας Τριάδας: ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ἡ Μεταμόρφωση, ἡ Ἀνάσταση (σὲ δυτικὸ εἰκονογραφικὸ τύπο) καὶ ἡ Πεντηκοστή, ἔργα τοῦ Π. Γ. Κυριάκη, τοῦ 1924 (βλ. Ἀγία Τριάδα παλαιὰ, ἀρ. 11). Στὸ ἱερὸ τῆς ἐκκλησίας καταγράφηκε ἀκόμη εἰκόνα τῆς Ἀγίας Τριάδας (διαστ. 0.55×0.39 μ.), λαϊκῆς τεχνοτροπίας, μὲ τὴν ὑπογραφή: «Ἔργον Α. Κρίθαρη, ἐν Πειραιεῖ, 1919».

13. Ἀγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος. Τρία χλμ. περίπου Δ τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὴ θέση Καστέλλια. Μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναός τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 8.80×3.40 μ. Ἐχει κτιστὸ τέμπλο, τοιχογραφημένο μὲ ἄνθινο διάκοσμο.

14. Τάφοι

Στὴ θέση Καστέλλια, ἐπάνω στὸ λόφο ΒΑ τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὸν Ἀγ. Ἰωάννη (ἀρ. 13). Κατὰ τὴ μαρτυρία τῶν κατοίκων ὑπάρχουν παλαιοὶ τάφοι, ποὺ σήμερα οἱ περισσότεροι εἶναι χαλασμένοι. Διηγοῦνται ὅτι κάποτε (ἄγνωστο πότε) μᾶστιζε τὸν τόπο ἡ ἐλνοοσία, καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται ἡ πληθώρα τῶν τάφων ποὺ σήμερα χρειάζεται ἐπισταμένη ἔρευνα γιὰ νὰ ἐντοπιστοῦν. Κατὰ τὴ σύντομη ἐπίσκεψιν ἐπιστημάνθησαν τάφοι σκεπασμένοι μὲ καμάρα, ἄλλοι καλυμμένοι μὲ σωρὸ ἀπὸ πέτρες.

Δ α ι μ ο ν ι ᾶ

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

15. "Ἁγιος Νικόλαος, νοτιοανατολικά τοῦ χωριοῦ. Μισοερειπωμένος μονόχωρος ναός, ἔσωτ. διαστ. 7.90 × 3.05 μ. (πίν. 227β). Ἀπὸ τὸ κτίσμα διατηροῦνται μόνο ἡ ἀψίδα καὶ οἱ τοῖχοι ὡς τὸ ὕψος τῆς γένεσης τῆς καμάρας. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες μὲ κονίαμα στὸ ὁποῖο παρεμβάλλονται ἀκανόνιστοι πλίνθοι. Στὸ ἱερό, τμήμα ἀρράβδωτου κίονα χρησιμεύει ὡς στήριγμα τῆς Ἀγίας Τράπεζας. Σύμφωνα μὲ μαρτυρίες τῶν κατοίκων ὁ ναὸς ἦταν κοιμητηριακός.

Στὸ ἔσωτερικὸ σώζονται ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν σὲ δύο στρώματα. Στὸ τεταρτοσφαίριο τὰ τμήματα ποὺ φαίνονται ἀνήκουν σὲ παράσταση τοῦ Παντοκράτορα ἀνάμεσα σὲ δύο ἀγγέλους¹ καὶ προέρχονται ἀπὸ τὸ πρῶτο στρώμα· ἀπὸ πάνω ὑπάρχουν ἔγνη κονιάματος ἀπὸ τὴ δεύτερη φάση. Δύο στρώματα εἶναι ὁρατὰ καὶ στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας. Στὴ νότια πλευρὰ σώζονται τὰ φτερά ἀγγέλου ἀπὸ τὸ δεύτερο στρώμα καὶ στὴ βόρεια φαίνονται τμήματα ἀπὸ παράσταση τῆς ἀρχικῆς διακόσμησης τῆς ἐκκλησίας. Ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν εἶναι ὁρατὰ καὶ στοὺς πλαϊνοὺς τοίχους.

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ πρώτου στρώματος ποὺ φαίνονται κάπως καλύτερα, θὰ μπορούσαν νὰ τοποθετηθοῦν στὸν 13ο αἰώνα· τὴν ἐποχὴ αὕτὴ θὰ πρέπει νὰ ἔγινε καὶ ὁ ναός.

16. Ἀι-Στράτηγος, νότια τοῦ χωριοῦ στὸ δρόμο πρὸς τὸν Ἀρχάγγελο. Ἐρειπωμένος μονόχωρος ναός, ἔσωτ. διαστ. 7.50 × 2.70 μ. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου, ποὺ σώζεται ὡς τὴ γένεση τῆς καμάρας περίπου, διατηροῦνται οἱ ἐγκοπὲς στὶς ὁποῖες θὰ ἦταν τοποθετημένα ἡχητικὰ ἀγγεῖα. Ἡ τοιχοποιία ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστες πέτρες μὲ κονίαμα στὸ ὁποῖο παρεμβάλλονται ἀκανόνιστα πλίνθοι, παρουσιάζει ὁμοιότητα μὲ τὸν τρόπο ποὺ ἦταν κτισμένος ὁ προηγούμενος ναός. Ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν ποὺ προέρχονται ἀπὸ μετωπικὲς ὀρθὲς μορφὲς ἁγίων σώζονται στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων²

17. Παναγία Μυρτιδιώτισσα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ἔσωτ. διαστ. 16.70 × 4.65 μ., τοῦ 19ου αἰώνα. Τὸ ξυλόγλυπτο τέμπλο φέρει χρονολογία 1856. Στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας Μυρτιδιώτισσας σώζεται τὸ ὄνομα

1. Γιὰ τὸ θέμα, SOPHIA KALOPISSI - VERTI, Osservazioni iconografiche sulla pittura monumentale della Grecia durante il XIII secolo, Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina XXXI, 1984, 199 - 200.

2. Τὸ χωριὸ τίς παραμονὲς τῆς ἐλληνικῆς ἐπανάστασης εἶχε μόνο ἐλάχιστες καλύβες, Γ. ΧΑΡΑΣ, Ὁ ἐποικισμὸς τοῦ λιμένος Ἀρχαγγέλου Μονεμβασίας καὶ ἡ ἱερατικὴ οἰκογέ-

τοῦ ζωγράφου Στέφανου Σταῆ ἀπὸ τὰ Κύθηρα καὶ ἡ χρονολογία 1841, καὶ στὴν εἰκόνα τοῦ Προδρόμου τὸ ὄνομα τοῦ Ζαχαρία Βαλέττα ἀπὸ τὴν Κρήτη, μὲ χρονολογία 1856 (βλ. ἀρ. 19).

18. Ἄγιοι Ἀνάργυροι στὸ νεκροταφεῖο. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς, ἔσωτ. διαστ. 8.05×4.50 μ., τῶν ἀρχῶν περίπου τοῦ αἵωνα.

19. Παναγία στὸ Δοκαλί. Ναὸς πρόσφατα ἀνακαινισμένος, βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ. Μέσα στὴν ἐκκλησία σώζονται τρεῖς εἰκόνες, τὸ ἐνέσιο, ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ καὶ ἡ Ἀποτομὴ τοῦ Προδρόμου τοῦ ζωγράφου Ζαχαρία Βαλέττα ἀπὸ τὴν Κρήτη, μὲ τὴ χρονολογία 1891.

Ἀ ρ χ ἄ γ γ ε λ ο ς

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

20. Ἀρχαγγέλοι Μιχαὴλ καὶ Γαβριήλ. Μονόχωρος κοιμητηριακὸς ναὸς ἀνακαινισμένος τὸ 1811¹, ἔσωτ. διαστ. 9×3.95 μ. Μέσα στὸ ναὸ σώζονται τρεῖς εἰκόνες τῶν τριῶν ἱεραρχῶν μαυρισμένες τοῦ 19ου αἵωνα. Ὑπάρχει ἐπίσης εἰκόνα τοῦ ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ μὲ τὴν ἐπιγραφή «σκήτη Ἀγίου Μάρκου 1895». Τῆς Ἰδίας περίπου ἐποχῆς θὰ πρέπει νὰ εἶναι μία εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ σὲ μουσαμά καὶ μιὰ ἄλλη τοῦ Προδρόμου ποὺ σώζονται μέσα στὸ ναό.

Π α ν τ ἄ ν α σ σ α ²

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

21. Ἅγιος Γεώργιος. Βρίσκεται στὴν ιδιοκτησία Π. Γαρδέλη, κληρονόμου Γ. Κουντούρη, στὴ θέση Ἅγιος Γεώργιος, σὲ ἀπόσταση τριῶν χλμ. περίπου Β τοῦ χωριοῦ. Ὁ ναὸς εἶναι κατερειπωμένος, μὲ μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.45

μ. Παχὴν, Λακωνικὰ Σπουδαὶ 5 (Πρακτικά τοῦ Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν 1977, Β') (ἐν Ἀθήναις 1980) 121 - 2. Κατὰ τὸ 1828 τὸ χωριὸ καταμετρήθηκε μαζί μὲ τὰ Λιρά, ΜΠΕΛΙΑ, ὁ.π. (σ. 352 σημ. 2) 81.

1. ΧΩΡΑΣ, ὁ.π. 119 κέ., γιὰ τὸ ναό, 133.

2. Τὸ χωριὸ δὲν ἀναφέρεται στὴ «Συνοπτικὴ στατιστικὴ περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας κατὰ χωρία καὶ περιοχάς» τοῦ ἔτους 1828, βλ. Ε. ΜΠΕΛΙΑ, ὁ.π. (σημ. 2 σελ. 352) 60 κέ. Στὸ χωριὸ καὶ τὴν περιφέρεια ἐπισημάνθηκαν πύργος βυζαντινῶν χρόνων (σ. 382) καὶ τρεῖς κατερειπωμένοι βυζαντινοὶ ναοὶ (ἀρ. 21-23). Ὁ μόνος ναὸς ποὺ ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται χωρὶς διακοπὴ ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια μέχρι σήμερα εἶναι τὸ καθολικὸ τῆς Μ. Παντάνασσας. Οἱ μεταβυζαντινοὶ ναοὶ ποὺ καταγράφηκαν (ἀρ. 25-26) χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴ μετεπαναστατικὴ περίοδο. Ἀξιοσημείωτο ὅτι ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς (σ. 381 κέ.) χτίστηκε στὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα πάνω σὲ βυζαντινὸ ἐρειπωμένο πιά ναό. Ἡ ἔλλειψη μνημείων κατὰ τὴν περίοδο ποὺ μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στὴ βυζαντινὴ καὶ τὴ νεώτερη (μετεπαναστατικὴ) ἐποχὴ καὶ τὰ ἐρεῖπια τῶν βυζαντινῶν ναῶν, εἶναι μάρτυρες βίαιας καταστροφῆς καὶ μακροχρόνιας ἐγκατάλειψης τοῦ τόπου.

μ. στη ΝΔ γωνία του κτίσματος. 'Ορατά είναι μόνο τμήματα τοίχων, ενώ ολόκληρο το έσωτερικό σκεπάζεται από πυκνά βάτα. 'Ο "Άγιος Γεώργιος" θά ανήκε στον τύπο του μονόχωρου ναού με καμάρα και έξωτερικά ημικυκλική άψίδα. Οι έξωτερικές διαστάσεις του ναού είναι $\pm 10 \times 5$ μ. 'Η τοιχοδομία αποτελείται από σχιστολιθικές πλάκες με ενδιάμεσο κονίαμα μικρού πάχους και χρήση κεράμων. Μέσα στην επίχωση διακρίνονται ορθογώνιοι λαξευτοί παρόλιοι, προφανώς θολίτες καταστραμμένων άψιδωμάτων της άνωδομής. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των κατοίκων παλαιότερα ήταν ορατές και τοιχογραφίες. 'Υπάρχει ακόμα ή πληροφορία ότι ο ναός ήταν τρισυπόστατος¹.

'Η χρήση κεράμων στην τοιχοποιία και λαξευτών παρολίων στην άνωδομή παρατηρείται σε ύστεροβυζαντινούς ναούς της περιοχής. 'Ο τρόπος και τα υλικά κατασκευής άναγουν τον έρειπωμένο ναό στην ίδια περίοδο. "Ας σημειωθεί ειδικότερα, ότι σχιστολιθικές πλάκες ως υλικό δομής έχουν χρησιμοποιηθεί και στον γειτονικό πύργο (σ. 383).

22. "Άγιος Θεόδωρος. Βρίσκεται στη θέση Κατούνα, μέσα στο χωράφι του Παν. Κούντουρα, σε απόσταση τριών χλμ. περίπου ΒΑ του χωριού. 'Ο ναός είναι έρειπωμένος σκεπασμένος από ρουμάνια, με μέγιστο σωζόμενο ύψος 1.50 μ. στο Β τοίχο. 'Ηταν μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, με έξωτερικά ημικυκλική άψίδα, έξωτερικών διαστάσεων $\pm 8 \times 3$ μ. και πάχος τοίχων 0.70 - 0.80 μ. 'Η καμάρα έχει καταπέσει ολόκληρη στο έσωτερικό του ναού. 'Η πύλη εισόδου ανοιγόταν στο Δ τοίχο.

'Η τοιχοδομία αποτελείται από άργολιθοδομή με λίγο συνδετικό κονίαμα και χρήση κεράμων. Μέσα στα έρείπια βρέθηκαν δύο πώρινες λαξευτές πέτρες, θολίτες καταστραμμένου άψιδώματος. Σε μία πέτρα του Β τοίχου σώζονται λείψανα έσωτερικού έπιχρίσματος χωρίς ίχνη τοιχογράφησης.

'Η τοιχοποιία και ή δομή των άψιδωμάτων με λαξευτούς παρόλιους, κοινή στους ύστεροβυζαντινούς ναούς της περιοχής (βλ. και άρ. 71, 82), άναγει και τον έρειπωμένο ναό στο "Άγίου Θεοδώρου" στην ίδια περίοδο.

23. Μεταμόρφωση (Σωτήρα). Τρία χλμ. περίπου ΒΑ από τη διασταύρωση των δρόμων Παντάνασσας και Γερουμάνας (Κρούβρυση). Ναός σύγχρονος κτισμένος πάνω στα λείψανα έρειπωμένου βυζαντινού ναού.

Οι βυζαντινοί ναοί, ο πύργος και το μοναστήρι δηλώνουν ίσως την ύπαρξη κάποιου βυζαντινού οικισμού, ο όποιος θά πρέπει να έρευνηθεί. Διατυπώνεται ή άποψη ότι ο οικισμός αυτός μπορεί να ταυτιστεί με τη «χώρα του 'Ελικοβουνού» που άναφέρεται σε χρυσόβουλλο του αυτοκράτορα Μανουήλ Β' του Παλαιολόγου από το έτος 1405 (βλ. σελ. 385).

Το σημερινό χωριό που πρέπει να κτίστηκε πάνω στα έρείπια καταστραμμένου και έρημωμένου βυζαντινού οικισμού, του οποίου το όνομα λησμονήθηκε, θά πήρε το όνομά του από το γνωστό στην περιοχή παλιό βυζαντινό μοναστήρι.

1. Με τον όρο αυτό οι κάτοικοι έννοούν ότι ο ναός είχε τρεις άψίδες. Μόνον με καθαρισμό και άνασκαφή μπορεί να διαπιστωθεί πλήρως ή μορφή του.

Ὁ σύγχρονος ναὸς εἶναι μονόχωρος καμαροσκεπαστος, μὲ δίριχτη κεραματὴ στέγη καὶ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ παχὺ συνδετικὸ κονίαμα· τὰ περίθυρα καὶ τὰ πλαίσια τῶν παραθύρων εἶναι ὀρθογώνια, κτισμένα μὲ λαξευτὸ παρόλιθο. Ἰδρυτικὴ ἐπιγραφή ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς κτίστηκε τὸ 1921. Ὁ σημερινὸς ναὸς εἶναι ἱδρυμένος πάνω στὰ ἐρείπια παλαιοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖον σώζεται μόνον ἡ Α πλευρὰ μὲ τὸ τριμερὲς ἱερό. Οἱ τρεῖς ἀψίδες εἶναι ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικές, μὲ χορδὴ τόξου 2 μ. καὶ 1 μ. γιὰ τὴν κεντρικὴ ἀψίδα καὶ τὰ παραβήματα ἀντίστοιχα· τὸ συνολικὸ πλάτος τοῦ παλαιοῦ ναοῦ θὰ ἦταν 4 μ. Μέγιστο σωζόμενο ὕψος τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ εἶναι 1.25 μ. καὶ μέγιστο σωζόμενο μῆκος 2.25 μ. (στὸ Β τοῖχο), μὲ πάχος τοίχου 0.77 μ. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ χονδροειδὲς συνδετικὸ κονίαμα καὶ ἀρκετὴ χρῆση κεράμων.

Ἰχνη τοιχογράφησης στὸν ἡμικύλινδρο τοῦ Ν παραβήματος σὲ πρῶτο στρώμα. Διακρίνονται: α) τμήμα ἀπὸ πλατιά ταινία διαχωριστικοῦ πλαισίου σὲ χρῶμα κεραμιδί, β) λευκὰ στίγματα, ἀδιάγνωστα γραμμικὰ κοσμήματα σὲ σκοῦρο χρῶμα καὶ ἱχνη ὠχρας ποῦ ἀποτελοῦσαν μᾶλλον τμήμα ἐνδύματος κάποιας μορφῆς. Ἰχνη κονιάματος σώζονται καὶ στὸ Β τοῖχο τοῦ Β παραβήματος.

Ἡ ποιότητα τοῦ κονιάματος — λευκὸ καὶ στιλπνὸ — καὶ ἡ τοιχοποιία ποῦ ἀπαντᾷ σὲ ναοὺς τῆς περιοχῆς μὲ ὑστεροβυζαντινὴ τοιχογράφηση σὲ πρῶτο στρώμα, ὅπως ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος στὸ Παραδείσι (ἀρ. 83) καὶ ὁ Αἰ-Στράτης στὸ Φαρακλὸ (ἀρ. 71) ἀνάγουν τὸν ἐρειπωμένο ναῖσκο στὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ.

Τὸ ἐρεῖπιο εἶχε χωσθεῖ σὲ ἀρκετὰ μεγάλο ὕψος, διότι οἱ τοῖχοι συνεχίζονται καὶ κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ στάθμη τοῦ ἐδάφους. Μέσα στὴν ἐπίχωση αὕτη κτίστηκε τὸ 1921 ὁ σημερινὸς ναός, τοῦ ὁποῖου ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καταλαμβάνει ὅλο τὸ πλάτος — 4 μ. — τοῦ παλαιοῦ ναοῦ· τὸ μέσον τῆς σύγχρονης ἀψίδας ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ μέσον τῆς κεντρικῆς ἀψίδας τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ· ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν δύο εἶναι μόλις 1.15 μ. καὶ οἱ πλάγιοι τοῖχοι τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ ἔχουν ἐνσωματωθεῖ στοὺς πλευρικοὺς τοίχους τοῦ σύγχρονου ναοῦ.

24. Πύργος βυζαντινῶν χρόνων¹

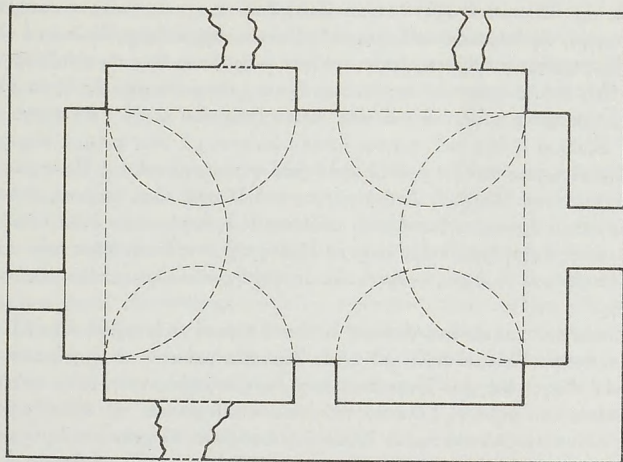
Βρίσκεται ΒΑ τοῦ χωριοῦ, 1500 μ. περίπου Β τοῦ γνωστοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς Παντάνασσας², πάνω σὲ ὕψωμα ποῦ δεσπόζει στὴν περιοχὴ. Ἡ θέση

1. Ὁ βυζαντινὸς πύργος στὴν Παντάνασσα ἀπέτελεσε τὸ ἀντικείμενο ἀνακοίνωσης στὸ Δ' Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Ἀθῆνα, Ἰούνιος 1984, μὲ τίτλο «Ὁ πύργος τοῦ Ἐλικοβουνοῦ στὴν ἐπαρχία Ἐπιδαύρου Λιμερᾶς», Περὶλήψεις Ἀνακoinώσεων (Ἀθῆνα 1984) 14. Στὸ κείμενο ποῦ δημοσιεύεται ἐδῶ δίνονται μόνον τὰ κύρια σημεῖα τῆς ἀνακοίνωσης. Ἡ τελικὴ δημοσίευση θὰ ἀκολουθήσει ἀργότερα.

2. Βλ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Παντάνασσα Μονεμβασίας, ΑΒΜΕ Ι, 1935, 139 κέ.

ονομάζεται σήμερα Λικοβούνι· λίγο βορειότερα είναι κτισμένο τὸ χωριὸ 'Ελίκα. Ἀπὸ τὸν πύργου φαίνεται κάτω στὴν κοιλάδα ὁ χωματόδρομος ποὺ ἀκολουθεῖ τὸν παλιὸ δρόμο πρὸς τὴν Μονεμβασιά.

Ὁ πύργος (πίν. 228α) (εἰκ. 6) εἶναι ἰδρυμένος πάνω σὲ βράχο, ἐρειπωμένος, μὲ μέγιστο σωζόμενο ὕψος ± 4.50 μ., ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4×6 μ.

Εἰκ. 6. Παντάνασσα. Πύργος βυζαντινῶν χρόνων, κάτοψη.

καὶ πάχος τοίχων 0.70 μ. Ἡ πύλη εἰσόδου ἀνοίγεται ὀρθογώνια καὶ στενὴ στὸ Δ τοῖχο, μικρὸ ὀρθογώνιο παράθυρο διατρυπᾷ τὸν Α τοῖχο πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ γκρεμοῦ. Τὸ κτίσμα θὰ ἦταν ἀρχικὰ διώροφο· σήμερα σώζεται μόνο τὸ ἰσόγειο, ἡ ὀροφή ἔχει καταπέσει συμπαρασύροντας καὶ τὸν ὀροφο. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ πύργου εἶναι γεμάτο μπάζα· μεγάλο ρῆγμα ὑπάρχει στὸ Β καὶ δύο μικρότερα ρῆγματα στὸ Ν τοῖχο. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ πέτρες, οἱ περισσότερες ἀκατέργαστες, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὰ πετρώματα τῆς περιοχῆς κτισμένες μὲ ἰσχυρὸ συνδετικὸ κονίαμα. Τὰ διάκενα γεμίζονται μὲ μικρότερα λιθάρια, ἀνάμεσά τους καὶ πλακοειδεῖς σχιστόλιθοι μικροῦ μήκους σὲ ἐπᾶλληλες στρώσεις (πίν. 228β). Στὶς γωνίες τοῦ κτίσματος οἱ πέτρες εἶναι συχνὰ μεγαλύτερες καὶ μερικὲς ὀρθογωνισμένες.

Στὸ ἰσόγειο ποὺ σώζεται οἱ τοῖχοι διαθρώνονται ἐσωτερικὰ μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα, πάχους 0.50 μ., ποὺ στηρίζονται σὲ πέτρινες παραστάδες. Τὸ ἐσωράχιο τῶν ἀψιδωμάτων εἶναι κτισμένο μὲ λαξευτοὺς παρόλιθους. Ἡ διάρθρωση

τῶν ἐσωτερικῶν τοίχων μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα ἀνήκει τυπολογικά σὲ κατασκευές, ποὺ παρατηροῦνται τόσο σὲ ὀχυροὺς βυζαντινοὺς πύργους, ὥπως π.χ. στὸ λεγόμενον πύργο τοῦ Τσιμισκῆ στὴ Μ. Λαύρας στὸν Ἀθῶν¹, ὅσο καὶ στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική, σὲ μονόχωρους, καμαροσκέπαστους ναοὺς ποὺ ἀπαντοῦν συχνὰ στὴν περιοχὴ κατὰ τὴν ὑστεροβυζαντινὴ περίοδο, ὥπως ὁ Ἀγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος στὸ Γεράκι², ὁ Ἀι-Στράτης (ἀρ. 71) καὶ ἡ Παναγίτσα (ἀρ. 82) κοντὰ στὰ Βάτικα. Καὶ σὲ αὐτοὺς τοὺς ναοὺς τὸ ἐσωράχιο τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων κτίζεται μὲ λαξευτοὺς παρόλιθους. Τὰ δομικὰ ὑλικά καὶ ἴδιος τρόπος κτισίματος παρατηροῦνται στὴ Μεταμόρφωση στὸ Ἑλληνικὸ (ἀρ. 43), ὅμοιες σχιστολιθικὲς πλάκες ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὑλικὸ δομῆς στὸν ἐρειπωμένο βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου κοντὰ στὸν πύργο (ἀρ. 21). Ἐξάλλου ἡ ὕψις τοῦ πύργου, ὥπως ὑψώνεται μὲ τοὺς τοίχους κλειστοὺς καὶ ἀδιάρθρωτους θυμίζει ἀρκετὰ τὸν ὀχυρὸ πύργο στὸ ναὸ τῆς Παναγίας στὸ ὑστεροβυζαντινὸ Μουχλί³. Καὶ ὁ πύργος στὸ Μουχλί εἶναι πέτρινος, κτισμένος μὲ λίθους ἀργοὺς καὶ συνδετικὸ κονίαμα, μὲ ὀρθογώνιο φωτιστικὸ ἄνοιγμα καὶ ἀρκετὲς ὀρθογώνιες ὀπές, σκόρπια σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνεια, ὥπως στὸν πύργο τῆς Ἐπιδαύρου Λιμερᾶς — ἔχνη τῶν ὑποδοχῶν τῶν ἱκριωμάτων τῆς κατασκευῆς.

Τυπολογικά καὶ κατασκευαστικά ὁ πύργος μπορεῖ νὰ ἐνταχθεῖ στὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ. Κτίσμα ἀπλὸ καὶ χωρὶς ἀξιώσεις φαίνεται νὰ χρησίμευσε κάποτε ὡς πύργος ἐλέγχου. Κτισμένος στὴν ἄκρῃ τοῦ ὑψώματος, πάνω στὸ βράχο, βλέπει ἀπὸ ψηλὰ τὴ θάλασσα τοῦ Λακωνικοῦ κόλπου, τὴν κοιλάδα κοντὰ στὴν Ἑλίκα καὶ ΒΑ τὸν παλιὸ δρόμο ποὺ ἀκολουθεῖ τὰ χνάρια τοῦ μεσαιωνικοῦ δρόμου γιὰ τὴ Μονεμβασιά. Ὡὰ πρέπει ὁ πύργος αὐτὸς νὰ ἦταν μιὰ βυζαντινὴ «βίγλα»⁴.

Σύμφωνα μὲ τοπικὴ παράδοση ποὺ συνδέεται μὲ τὸν πύργο, ἐδῶ ἔμειναν κάποτε τὰ παιδιὰ κάποιου βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ ἢ τοῦ Ἀνδρόνικου, ποὺ εἶχαν προσβληθεῖ ἀπὸ φυματίωση ἢ ἐλονοσία, ὅταν

1. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ (Ἀθῆναι 1958) 133, εἰκ. 158.

2. Ν. Κ. ΜΟΤΣΟΠΟΥΛΟΣ-Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι. Οἱ ἐκκλησίες τοῦ οἰκισμοῦ (Θεσσαλονίκη 1981) 3, εἰκ. 4.

3. Ν. Κ. ΜΟΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ Παναγία τοῦ Μουχλίου, Πελοποννησιακὰ Γ' - Δ', 1958 - 1959, 290, πλν. Π.

4. Ὅπως περιγράφονται τὰ φυλάκια αὐτὰ στὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως, ἐκδ. Π. ΚΑΛΟΝΑΡΟΥ, στ. 6996 «Κι ἄφ' ὧν ἰδοῦν οἱ βίγλες μας ἔκει ἀπὸ τὰ βουνία . . .». Οἱ βίγλες αὐτές θὰ πρέπει νὰ ἀνῆκαν στὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ σὲ σύστημα φυλακτῆριων πύργων, κατὰ μῆκος σημαντικῶν μεσαιωνικῶν δρόμων, ὥπως ἀπέδειξε ὁ Π. ΒΕΛΙΣΣΑΡΙΟΥ, Τοπογραφικὰ Βελιγρόστιδος, ΕΕΒΣ 45, 1981 - 1982, 248 κέ., γιὰ τοὺς πύργους κατὰ μῆκος τῆς «Μυστριώτικης στρατάς» καὶ τῆς «Βασιλικῆς ὁδοῦ». Τὸν συνάδελφο Παναγιώτη Βελισσαρίου εὐχαριστῶ καὶ ἀπὸ ἐδῶ γιὰ τὶς σημαντικὲς παρατηρήσεις του ποὺ μὲ βοήθησαν νὰ ὁλοκληρώσω τὴν ἀνακοίνωση γιὰ τὸν «Πύργο τοῦ Ἑλικοβουνίου».

ὁ πατέρας τους ἔλειπε στὴ Δύση. Ὁ θάνατος τὰ βρῆκε ἐδῶ ἢ στὸ Παραδείσι, κανεὶς ὅμως δὲν ξέρεי ποῦ τάφηκαν.

Ὁ βυζαντινὸς πύργος, τὰ τοπωνύμια Λικοβούνι — τὸ ὕψωμα ὅπου βρίσκει-
ται ὁ πύργος — καὶ ἡ Ἑλίκα — τὸ χωριὸ μέσα στὴν κοιλάδα ποῦ κατοπτρεῖται
ὁ πύργος — τὰ παιδιά τοῦ αὐτοκράτορα ποῦ πέθαναν ἐδῶ σύμφωνα μὲ τὴν
παράδοση ὅταν ὁ πατέρας τους ἔλειπε στὴ Δύση, φαίνονται νὰ ἀπηχοῦν ἓνα
χρυσόβουλλο τοῦ Μανουὴλ Β' τοῦ Παλαιολόγου ἀπὸ τὸ ἔτος 1405¹, μὲ τὸ
ὅποιο ὁ αὐτοκράτορας δωρίζει στὴ Μητρόπολη Μονεμβασίας «. . τὴν χώραν
τοῦ Ἑλικοβουνου μετὰ τοῦ ἐν αὐτῇ πύργου καὶ πάσης τῆς περιοχῆς αὐτῆς. . .»
καὶ ζητεῖ ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε Μητροπολίτη «. . ποιεῖν λειτουργίας δύο καθ' ἐκά-
στην ἑβδομάδα. . ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἐκεῖσε ταφέντων παιδῶν τῆς βασι-
λείας μου. . .»².

Εἶναι γνωστὸ ὅτι φεύγοντας γιὰ τὴ Δύση ὁ Μανουὴλ ἐμπιστεύθηκε τὴν οἰ-
γένειά του στὸν ἀδελφὸ του Θεόδωρο, δεσπότη τοῦ Μυστρᾶ, καὶ ὅτι ἐπιστρέ-
φοντας τὸ 1403 πέρασε ἀπὸ τὸ Δεσποτάτο γιὰ νὰ τοὺς παραλάβει³. Στὸ διὰ-
στημα αὐτὸ πέθαναν δύο ἀπὸ τὰ παιδιά του στὴν Πελοπόννησο⁴.

Ὁ ἐρεπωμένος βυζαντινὸς πύργος ποῦ βρίσκεται στὴ θέση «Λικοβούνι»
κοντὰ στὸ χωριὸ Παντάνασσα μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν «πύργο τῆς χώρας
τοῦ Ἑλικοβουνου» τοῦ χρυσόβουλλου: τὸ πρῶτο συνθετικὸ τοῦ τοπωνυμίου
σῴζεται στὸ χωριὸ Ἑλίκα κοντὰ στὸν πύργο, καὶ ἡ θέση «Λικοβούνι» ποῦ
βρίσκεται ὁ πύργος, μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς παραφθορὰ τοῦ «Ἑλικοβουνου»
(=τοῦ βουνου τῆς Ἑλίκας ἢ κοντὰ στὴν Ἑλίκα). Τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παράδοση
συνέδεσε μὲ τὸν πύργο τὸ θάνατο τῶν παιδιῶν τοῦ αὐτοκράτορα ποῦ ἀναφέρει
τὸ χρυσόβουλλο, αὐξάνει τὴν πιθανότητα τῆς ταύτισης.

Ἐὰν ἡ ταύτιση τοῦ βυζαντινοῦ πύργου στὸ Λικοβούνι κοντὰ στὴν Ἑλίκα
μὲ τὸν πύργο ποῦ ἀναφέρει τὸ χρυσόβουλλο εὐσταθεῖ, τότε ἡ μέχρι τώρα ἄγνω-

1. Τὸ χρυσόβουλλο ἀναφέρει ὁ D. ZAKYTHINOS, *Le Despotat Grec de Morée, Histoire Politique, Variorum* (London 1975) 162. Γιὰ τὸ χρυσόβουλλο γενικὰ βλ. F. DÖLGER, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches* (München-Berlin 1965), ἀρ. 3307. Τὸ κείμενο τοῦ χρυσόβουλλου δημοσιεύει ὁ ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Παλαιολόγεια καὶ Πελο-
ποννησιακά*, III ('Αθήναι 1926) 122 κέ. καὶ οἱ FR. MIKLOSICH - J. MÜLLER, *Acta et
Diplomata Monasteriorum et Ecclesiarum Orientis*, τ. V (Βιέννη 1887) 168 κέ.

2. MIKLOSICH-MÜLLER, ὁ.π. 168 - 169, σταχυολογοῦνται τὰ ἐπιμῆχα χωρία ποῦ στη-
ρίζουν τὴν ταύτιση τοῦ μεσαιωνικοῦ πύργου στὸ Λικοβούνι κοντὰ στὴν Παντάνασσα μὲ
τὸν πύργο ποῦ ἀναφέρεται στὸ χρυσόβουλλο τοῦ ἔτους 1405.

3. Τὰ γεγονότα τῆς ζωῆς τοῦ Μανουὴλ Β' τοῦ Παλαιολόγου σὲ χρονολογικὸ πῖνακα
δίνει ὁ BARKER, Manuel II. Palaeologus (1391 - 1425) (N. Brunswick 1969) XXVI
κέ. (ἔτ. 1399 κέ.). Σύντομη περιγραφή τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Μανουὴλ μέσω Μυστρᾶ στὴν
Κωνσταντινούπολη βλ. στὸν G. SCHLUMBERGER, *Byzance et les croisades* (Paris 1927) 139.

4. G. SCHLUMBERGER, ὁ.π. 139 καὶ P. SCHREINER, *Chronologische Untersuchun-
gen zur Familie Kaiser Manuels II.*, BZ 63, 1970, 290, IX.

στη βυζαντινὴ «χώρα τοῦ Ἐλικοβουνού» θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κοντὰ στὸν πύργο, γύρω ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐκκλησίᾳ τῆς Παντάνασσας καὶ τὸ σημερινὸ ὁμώνυμο χωριό. Τόσο ὁ πεντάτρουλος ναὸς ὅσο καὶ οἱ ἐρειπωμένοι βυζαντινοὶ ναοὶ (ἀρ. 21-23) ποὺ καταγράφονται ἐδῶ, δείχνουν ὅτι ἡ συγκεκριμένη περιοχὴ εἶχε ζωὴ τὰ βυζαντινὰ χρόνια. Ἡ ἔρευνα θὰ πρέπει νὰ συνεχιστεῖ στὰ χωριά Παντάνασσα καὶ Ἐλίκα, γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἐὰν καὶ σὲ ποιά ἔκταση ὑπάρχουν λείψανα βυζαντινῶν οἰκισμῶν.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

25. *Ἅγιος Νικόλαος*. Μέσα στὸ χωριό, τὸ καθολικό· ναὸς μονόχωρος, ξυλόστεγος, μὲ ἐξωτερικὰ διριχτὴ κεραμωτὴ στέγη. Σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων ὁ ναὸς ἦταν παλαιὸς καὶ ἀνακαινίστηκε πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια. Ἡ ἀρχικὴ ἀψίδα, ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ μὲ χαμηλὲς καὶ εὐρεῖς ἀναλογίες, ἐνσωματώθηκε στὸ νεώτερο ναό. Κατὰ τὶς ἐργασίες τσιμεντώσεως τῆς αὐλῆς βρέθηκαν συντρίμμια τοῦ παλιότερου ναοῦ, σήμερα καταχωσμένα.

26. *Ἅγιοι Ἀνάργυροι*. Σπηλαιώδης ἐκκλησίᾳ ἀνακαινισμένη.

26α. *Μεταμόρφωση*. Βλ. ἀρ. 23, σ. 381 κέ.

Τέρια¹

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

27. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς² (7.76×3.69 μ.), κοιμητηριακὸς τοῦ οἰκισμοῦ Τέρια ποὺ βρίσκεται βορειοανατολικά τοῦ χωριοῦ Λιρά. Ἡ νότια πλευρὰ του συνέχεται σὲ ἀρκετὸ ὕψος μὲ τὴν πλαγιά τοῦ βουνοῦ, ἐνῶ στὴ βόρεια εἶναι προσκτισμένος ὁ ναὸς τῆς Ἀγίας Ἄννας³. Στὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα φωτιστικὴ σχισμὴ. Ἡ εἴσοδος, ὀρθογώνια, ἀνοίγεται δυτικὰ. Ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες μόνον στὴν ἀψίδα ποὺ ἔμεινε ἀνεπίχριστη φαίνεται ἡ τοιχοποιία, στὸ κάτω μέρος τοῦ ἡμικυλίνδρου ἀρκετοί

1. Τὸ τοπωνύμιο, μαζὶ μὲ ἄλλα τῆς περιοχῆς ὅπου σώζονται βυζαντινοὶ ναοί, ἀναφέρεται ὡς «Ταίρεια» στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β' (1301), MIKLOSICH-MÜLLER, δ.π. τ. V, 163 κέ. Βλ. καὶ παρακάτω, ἀρ. 29, 33, 42. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ὁ ναὸς μαζὶ μὲ ἄλλους τῆς περιοχῆς εἶναι ἔργο βυζαντινῆς πριγκίπισσας, ποὺ πέθανε στὴν περιοχὴ, κόρης κατὰ ὀρισμένους τοῦ Ἀνδρονίκου.

2. Y. NAGATSUKA, *Τοιχογραφίες βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς Ἐπιδαύρου Λιμερᾶς καὶ τῆς Μάνης (Ἰαπωνικά)* (Τόκιο 1978) 15, 18, εἰκ. 8 σχ. 1. Τὸ μνημεῖο, τοῦ ὁποῦ ἡ τελικὴ δημοσίευση θὰ ἀκολουθήσει, παρουσιάστηκε στὸ Τέταρτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης (Ἀθήνα Ἰούνιος 1984) μὲ τίτλο, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὰ Τέρια τῆς Ἐπιδαύρου Λιμερᾶς*. Πρόγραμμα καὶ Περιλήψεις Ἀνακοινώσεων (Ἀθήνα 1984) 26.

3. Βλ. παρακάτω, σ. 389.

λαξευτοί παρόλιθοι, ἐνῶ ὑψηλότερα ἀργολιθοδομή μὲ ἀρκετὸ κονίαμα. Τὴν ἐπιφάνεια διακοσμοῦν ἐπάλληλες ζῶνες ἀπὸ πλίνθους καὶ σχιστόλιθους, σὲ ἀμελὴ διάταξη.

Ὁ ναὸς εἶναι καὶ ἐσωτερικὰ ἀσβεστωμένος, σὲ ὕψος ἕως καὶ 2 μ. Τὸ θόλο στήριζει ἰδιαίτερα φαριὰ ἐνισχυτικὴ ζώνη ποὺ καταλήγει σὲ πλατιά ποδαρικά. Ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ κτιστὸ τέμπλο σώζονται μόνο οἱ δύο κτιστὲς παραστάδες ποὺ ἀκουμποῦν στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο, ἐνῶ τὸ κεντρικὸ τμήμα του εἶναι νεώτερης κατασκευῆς. Τὴν κεντρικὴ κτιστὴ Τράπεζα καλύπτει μαρμάρινη πλάκα (0.81×0.40) μὲ ἐπιτύμβια παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφή.

Τοιχογραφίες. Ἀπὸ τὰ δύο στρώματα τοιχογράφησης ποὺ διαπιστώνονται στὸ ναό, τὸ β', μεταβυζαντινὸ, περιορίζεται σὲ δύο μόνο παραστάσεις κοντὰ στὸ τέμπλο, ἐνῶ τὸ α' καλύπτει ὅλες σχεδὸν τὶς ἐπιφάνειες. Ἀπὸ τὴν ἐξίτηλη παράσταση τοῦ τεταρτοσφαιρίου τῆς ἀψίδας σώζονται ἐλάχιστα λείψανα ἀπὸ τοὺς σεβίζοντες ἀγγέλους ποὺ πλαισιῶναν τὴ Θεοτόκο, ἐνθρονὴ Βρεφοκρατοῦσα. Στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας, ἀρκετὰ καταστραμμένοι, ἔξι συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μὲ πολυσταύρια φαιλόνια πλαισιῶνουν τὴν ἐξίτηλη παράσταση τοῦ Μελισμοῦ. Διατηροῦνται καλύτερα καὶ μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν, ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος στὸ βόρειο καὶ οἱ ἅγιοι Γρηγόριος καὶ Κλήμης στὸ νότιο τοῖχο. Στὸ κέντρο, σὲ ἀρκετὴ ἔκταση καταστραμμένοι, πρέπει νὰ εἰκονίζονταν οἱ ἅγιοι Βασίλειος καὶ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος.

Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας, στὸ βόρειο σκέλος, οἱ θεοπάτορες παριστάνονται στηθαίοι. Χαμηλότερα, ὁ ἄγγελος ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ. Τὸ διάκοσμο τοῦ ἱεροῦ συμπληρώνουν οἱ διάκονοι Στέφανος καὶ Εὐπλους, ποὺ εἰκονίζονται στὸ βόρειο τοῖχο. Πάριση μορφή στὸ νότιο, ἀδιάγνωστος ἱεράρχης μετωπικός. Ἐπίσης μετωπικός εἰκονίζεται στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, βόρεια τῆς Ὁραίας Πύλης, ἱεράρχης ποὺ μπορεῖ νὰ ταυτιστεῖ μὲ τὸν ἅγιο Νικόλαο. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας ἐπάνω ἀπὸ τὸ ἱερό, ἀπλώνεται ἡ Ἀνάληψη (πίν. 229α). Τὴν ἑλλειψοειδῆ ἑναστρὴ δόξα ἀνέχουν τέσσερις ἄγγελοι, ἀπὸ τοὺς ὁποῖους σώζονται οἱ δύο τοῦ βόρειου σκέλους. Κατὰ τὴ γενικὴ τῆς διάταξης, ἡ παράσταση αὐτὴ ἔχει κοινὰ χαρακτηριστικὰ μὲ τὴν ἀντίστοιχη στοὺς Ἀγίους Ἀναργύρους τῆς Κηπούλας (1265)¹. Περισσότερο ὅμως θυμίζει τὴν Ἀνάληψη στὸν Ταξιάρχῃ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας, μὲ τὴν ὁποία μάλιστα τὴ συνδέει καὶ ὁ ἀνοικτὸς κώδικας ποῦ κρατεῖ ὁ Χριστός², στοιχεῖο σπάνιο στὴν εἰκονογραφία τῆς σκηνῆς³. Ἀπὸ τοὺς ἀπο-

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ Τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Κηπούλας (1265), ΑΕ 1980, 110, πίν. 32α.

2. Βλ. παραπάνω ἀρ. 6, σ. 368.

3. Σπανιότερος ἀπὸ τὸ εἰλητό, ὁ κώδικας εἰκονίζεται κλειστὸς μετὰξὺ ἄλλων στὴν ἀντίστοιχη παράσταση στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Τριάδας στὸ Κρανίδι (1244), S. KALOPISSI-VERTI,

στόλους, ποὺ ὁδηγεῖ ἄγγελος, σώζονται καλύτερα οἱ τοῦ βόρειου ἡμιχορίου. Στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης ὕψηλά, ἀντικρίζοντας τὸ ἱερό, στηθάρια περικλείουν προφήτες, ἀπ' τοὺς ὁποίους διακρίνεται ὁ Ἡσαΐας. Στοὺς ὑπόλοιπους τοίχους τοῦ ναοῦ οἱ σκηνές κατανέμονται σὲ τρεῖς οὐσιαστικὰ ζῶνες. Χαμηλὰ ὀρθές μορφές, στῇ μέσῃ στηθάρια, ὕψηλὰ σκηνές ἀπὸ τὸ δωδεκάορτο. Στὸ βόρειο τοῖχο εἰκονίζονται ἀρχίζοντας δυτικά, ἡ *Κάθοδος* στὸν Ἄδη, ἡ *Γέννηση*, καὶ ἀνατολικά τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης ἡ *Μεταμόρφωση* ἀπέναντι, στὸ νότιο τοῖχο εἰκονίζεται ἡ Ὑπαπαντὴ καὶ ἀκολουθοῦν ἡ Ἐγερση τοῦ Λαζάρου καὶ ἡ Βαϊοφόρος. Χαμηλότερα στὸν ἴδιο τοῖχο, μέσα σὲ συμπλεκόμενα στηθάρια, ἀπὸ δυτικά, οἱ ἄγιες *Αἰκατερίνη*, *Εὐιρήνη*, *Βαρβάρα* καὶ μορφὴ ἀδιάνγνωστης ἁγίας. Στὸ βόρειο τοῖχο, στὴν ἀντίστοιχῃ θέσῃ, ἡ *Κοίμηση* καὶ τὰ *Εἰσόδια* τῆς Θεοτόκου (πίν. 229β) εἰκονίζονται σὲ σκηνές μικρότερων διαστάσεων, ἐνῶ τὰ στηθάρια μὲ μορφές ἱαματικῶν κυρίως ἁγίων προωθήθηκαν ἀνατολικότερα, πέρα ἀπὸ τὴν ἐνισχυτικὴ ζώνη. Τοὺς ἁγίους *Δαμιανὸ* καὶ *Κοσμά* ἀκολουθοῦν ἀνατολικά οἱ Ἰωάννης ὁ *Θαυματουργός*, *Κῆρος* καὶ ἄλλοι ἀδιάνγνωστος ἅγιος. Τὸ διάκοσμο συμπληρῶνουν οἱ ἅγιοι *Μαρτύριος*, στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τῆς ἐνισχυτικῆς ζώνης, ὕψηλὰ στὸ βόρειο σκέλος καὶ ὁ Ἰωάννης ὁ *Καλυβτίτης* (;)¹, στῇ δυτικῇ τῆς ὄψης. Χαμηλότερα, στὸ βόρειο ποδαρικό, σώζεται ἡ κεφαλὴ τοῦ ἁγίου *Δημητρίου*, ποὺ εἰκονιζόταν ὀρθός, στεφηφόρος. Στὴν νότια ὄψη τοῦ ἴδιου ποδαρικοῦ, ὁ ἀπόστολος *Παῦλος*, στραμμένος πρὸς τὸ ἱερό. Ἀπὸ τῇ μορφῇ σώζεται μόνον τὸ κεφάλι. Στὴν ἀνατολικὴ ὄψη τοῦ νότιου ποδαρικοῦ, ὁλόσωμος μετωπικός, ὁ *Προόδρομος*. Δίπλα στὸ τέμπλο, βόρεια, σώθηκε τμήμα μόνον ἀπὸ τὴν παράσταση τῶν ἁγίων *Κωνσταντίνου* καὶ *Ελένης*. Σὲ μεταβυζαντινὰ χρόνια, ὅταν ἴσως ὁ ναὸς ἔγινε κοιμητηριακός, ἐπιζωγραφίστηκε ἐδῶ ἡ *Κοίμηση*, μὲ πᾶριση παράσταση στὸν ἀπέναντι τοῖχο τὸν Ἀρχάγγελο *Μιχαὴλ* ποὺ κρατεῖ τὸ ζυγὸ τῆς ψυχαστασίας. Ὁ εὐρύς λαιμὸς τοῦ ἀρχαγγέλου, ἡ ἔντονη σωματικότητα, τὸ πλατὺ πρόσωπο, τὰ φωτεινὰ χρώματα, ὁδηγοῦν ἴσως σὲ χρονολόγησιν γύρω στὰ τέλη τοῦ 16ου αἰῶνα².

Ἐλάχιστα εἶναι οἱ εἰκονογραφικὲς ἰδιαιτερότητες ποὺ ἐπισημαίνονται. Σημειώνεται ἡ ἰδιότυπὴ διάταξη τῆς σκηνῆς τῆς Βαϊοφόρου, ποὺ περιλαμβάνει στὸ ἐπάνω ἀριστερὸ ἄκρο τὸ ἐπεισόδιο τῶν μαθητῶν ποὺ σύρουν τὴν ὄνο καὶ τὸν πῶλο (Ματθ. XXVII. 7). Ἡ συναπεικόνισις τῶν δύο ἐπεισοδίων ποὺ ἀπαντᾷ

Die Kirche der Hagia Triada, δ.π. (σ. 369 σημ. 2) 109 πίν. 7. Ἀνοικτός, ἀπαντᾷ ἀκόμη σπανιότερα, ὅπως στῇ Βλαχέρνα, στὸ Μέζαπο (13ος αἰ.), Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ - Ν. ΓΚΙΟΛΕ - Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Ἐρευνα στῇ Λακωνικῇ Μάνῃ, ΠΑΕ 1981, 261.

1. Κρατεῖ κώδικα. Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ διαβάζεται ἀριστερὰ ὁ ἅγιος *Ιω* καὶ δεξιὰ διακρίνεται *ΑΙ* (;).

2. Ναὸς τῆς Μεταμόρφωσης στὸ Νομιτζή, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἐρευνα εἰς τὴν Μάνην, ΠΑΕ 1974, 135, πίν. 106β.

και παλαιότερα σὲ χειρόγραφα συναντᾶται μὲ τὴν ἴδια διάταξη πάλι σὲ χειρόγραφα, ἀπὸ τὸν 13ο ἰδιῶς αἰ.¹

Ἄρκετοὶ εἶναι στὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν οἱ ἀπόηχοι ὑστεροκοιμήνεας τε-
χνοτροπίας. Οἱ ψηλόλιγνες φιοῦρες καὶ ὁ κατακερματισμὸς τῶν ἐνδυμάτων
σὲ πολλὰς στενὲς ἐπιφάνειες θυμίζουν τὶς τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων
τῆς Κηπούλας (1265)². Ὅπως καὶ ἐκεῖ, τὰ πρόσωπα τῆς Κοίμησης εἶναι
ἐπίπεδα, κλεισμένα στὸ περιγράμματά τους, μὲ ἐμφανὴ τὸ ρόλο τῆς γραμμῆς
στὰ χαρακτηριστικὰ ποὺ ζωγραφίζει σκούρα καστανὴ γραμμὴ· τὴ σάρκα
πλάθει ὥχρα ποὺ σπάνια ἀνακατεύεται μὲ κόκκινο γιὰ νὰ δηλώσει τὰ μάγου-
λα, ἐνῶ λευκὲς γραμμὲς σχεδιάζουν τὶς ρυτίδες. Ἀλλοῦ πάλι, πράσινες σκιά-
σεις, δίχως νὰ συγχωνεύονται πάντα μὲ τὸν προπλάσμο, περιβάλλουν τὰ χαρα-
κτηριστικὰ ἀκολουθώντας τὰ ἴδια ἐκφραστικὰ μέσα ποὺ πλάθουν τὶς μορφές
καὶ σὲ δύο ἄλλα κοντινὰ μνημεῖα τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ., στὸν Ταξιάρχη, στὸν
"Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας (γ' τέταρτο 13ου αἰ.)³, καὶ στὸν "Ἅγιο Νικό-
λαο κοντὰ στὸ Γεράκι (τέλος 13ου αἰ.)⁴. Μὲ τὸ πρῶτο μνημεῖο ὁ διάκοσμος
τῆς Κοίμησης σὲ πολλὰς συνθέσεις ἀκολουθεῖ κοινὰ πρότυπα. Οἱ πιὸ στεγνὲς
ὥστόσο στὸ σύνολό τους μορφές στὰ Τέρια, καὶ ἡ σκληρότερη κατὰ μέρη πτυ-
χολογία πρέπει νὰ τοποθετοῦν τὸν διάκοσμο τοῦ ναοῦ λίγο ἀργότερα. Σὲ ἄλλες
πάλι παραστάσεις ὅπως στοὺς διακόνους, τὰ σώματα, περισσότερο πλατιά, θυ-
μίζουν κάτι ἀπὸ τὸ εὖρος ποὺ χαρακτηρίζει τὶς πιὸ προοδευμένες στὴν κατὰ-
κτηση τοῦ ὅγκου μορφές, σὲ μνημεῖα ποὺ χρονολογοῦνται στὴν τελευταία δεκα-
ετία τοῦ 13ου αἰ. στὴν Εὐβοία⁵. Οἱ ἐκλεκτικὲς αὐτὲς στυλιστικὲς τάσεις το-
ποθετοῦν τὴ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ στὶς δύο τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ.
Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ὁδηγεῖ καὶ ἡ χρῆση δύο τεχνικῶν γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν
μορφῶν, ἡ γραμμικὴ, μὲ ἐνιαῖο πλάσιμο, καὶ ἡ τεχνικὴ μὲ συνοπτικὴ φωτο-
σκίαση στὰ ἄκρα τοῦ προσώπου⁶, ἐνῶ ὁ ἴδιος ὁ ναὸς πιθανὸν νὰ οἰκοδομή-
θηκε νωρίτερα.

28. Ἀγία Ἄννα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (6.40 × 3.50 μ.), μὲ

1. Στὸ Berol. qu. 66, fol 65^v, G. MILLET, Recherches sur l'iconographie de l'évangile (Paris 1916) 268, εἰκ. 244.

2. Δίχως ὁμως νὰ φθάνουν ὀρισμένους ὑπερβολικὰ ραδινὲς μορφές, ὅπως τῆς Ὑπαπαντῆς, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων τῆς Κηπούλας, ὁ.π. εἰκ. 27, β, γ.

3. Βλ. παραπάνω ἀρ. 6 σ. 369 πίν. 226α.

4. ΔΙ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου κοντὰ στὸ Γεράκι, ΑΔ 32, 1977, 108, 110, πίν. 30, 34β.

5. Ὅπως οἱ ἀπόστολοι στὴ σκηνὴ τῆς Ἀνάληψης τῆς Ἀγίας Θέκλας (1296), Μ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΒΕΡΡΑ, Τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. στὴν Εὐβοία. Ὁ Σω-
τήρας στὸ Πυργί καὶ ἡ Ἀγία Θέκλα, ΑΔ 32, 1977, πίν. 17.

6. Ἡ συνύπαρξί τους ἐπισημαίνεται, ὅπως εἶναι γνωστό, σὲ σειρὰ μνημείων γύρω στὰ
τέλη τοῦ 13ου αἰ. ΣΤ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΟΙΚΛΑΝΔ, Ἡ Κερά τῆς Κριτσῆς, ΑΔ 22, 1967, Με-
λέται Α 97 - 99.

στέγη δίρρυτη: Κτισμένος κατὰ ± 0.50 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸν προηγούμενο ναὸ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου, εἶναι προσκολλημένος στὴ βόρεια πλευρὰ του. Στὴ βάση τῆς ἀψίδας ποὺ διαμορφώνεται ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ καὶ ὡς τὸ ὕψος τῆς βόρειας πλευρᾶς, σώζεται τοῦχος ποὺ ἀνήκει σὲ παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση. Ἡ εἴσοδος ἀνοίγεται δυτικὰ. Τὸ ἐσωτερικὸ φωτίζεται ἀπὸ θυρίδα ποὺ διατρύπᾳ τὸν ἡμικύλινδρο καὶ ἀπὸ ὀρθογώνιο παράθυρο στὴ νότια πλευρά.

Ὅσο διακρίνεται στὶς ἀσβεστωμένες ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες, ὁ ναὸς κτίστηκε μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ σποραδικὴ χρῆση λαξευτῶν πώρων στὶς γωνίες, σὲ κάποια χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ προηγούμενου ναοῦ τῆς Κοίμησης. Τὸ τέμπλο, κτιστό, εἶναι μάλλον τὸ ἀρχικόν.

Τοῖς **οἰχογραφίαις**. Στὸ ναὸ διαπιστώνονται δύο στρώματα τοιχογράφησης. Στὸ παλαιότερο, ποὺ περιορίζεται στὴν ἀψίδα, ἀνήκει ἡ πολὺ καταστραμμένη παράσταση τοῦ τεταρτοσφαιρίου: ἡ *ἁγία Ἄννα* κρατεῖ δεξιὰ¹ τὴ Μαρίαν, ποὺ φορεῖ μαφόρι². Χαμηλότερα, ἀπὸ τοὺς *ιεράρχες* τοῦ ἡμικυλίνδρου, σώζεται μόνο ἓνας, *ἀδιάνγνωστος*, μετωπικός.

Ὁ διάκοσμος αὐτὸς ἐγγράφεται στὰ εἰκονογραφικὰ προγράμματα ναῶν, συνήθη στὴ Λακωνία καὶ στὴ Μάνη, ποὺ ἀντικαθιστοῦν τὴν Παναγία τοῦ τεταρτοσφαιρίου μὲ τὴν προτομὴ τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου, ὅχι δεομένου, ἀλλὰ στηθαίου, μετωπικοῦ³. Σπανιότερη στὴν περιοχὴ εἶναι γενικὰ ἡ ἀφιέρωση ἐκκλησιῶν σ' αὐτὴ τὴν εἰδικὰ ἁγία, καὶ ἀκόμη περισσότερο ἡ ἀπεικόνισίς της στὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης⁴.

Τὸ λιπόσαρκο στενὸ πρόσωπο τῆς Ἄννας, καὶ τὰ πολὺ μακριὰ τῆς δάχτυλα χαρακτηρίζει ἡ ἴδια καλλιγραφία ποὺ ἀπαντᾷ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. στὴν Εὐαγγελίστρια στὸ Γεράκι⁵. Ὅμοια καμπυλώνονται πρὸς τὰ κάτω τὰ φρύδια καὶ ζωγραφίζεται ἡ μύτη σὲ μορφὲς τοῦ Ἁγίου Νίκωνα στὸν ποταμὸ Κυθήρων (12ος - 13ος αἰ.)⁶.

1. Δεξιὰ κρατεῖ ἡ Ἁγία Ἄννα τὴ μικρὴ Μαρίαν καὶ στὴν ἐκκλησίαν τοῦ Κράλη στὴν Studenica (1313). R. HAMMAN MAC LEAN, H. HALLENSLEBEN, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien* (Giessen 1963) Bildband, πίν. 272.

2. Σὲ ἀρκετὲς παραστάσεις τοῦ 13ου αἰ. ἡ Μαρία φορεῖ ἄσπερη μαντήλα, ὅπως στὴν Studenica, στὴ ἐκκλησίαν τοῦ Κράλη — βλ. τὴν παραπάνω σημείωσιν.

3. Δίχως νὰ δέεται εἰκονίζεται ὁ Ἅγιος Πέτρος στοὺς Ἀρέους στὰ Κύθηρα, M. MELADINI-GEORGOPOULOU, *Le décor absidal des églises byzantines de Kythéra (Cythères)* (c. 1100 - 1275), *Actes du XVe Congrès International d'Études byzantines*, II. Art et Archéologie (Ἀθῆναι 1981) 453 εἰκ. 6. Γιὰ τὸ θέμα ἡ Ἰδία, 460 καὶ ΓΚΙΑΟΤΡΗ, *Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἁγίου Νικολάου*, ὁ.π. 97, σημ. 11 - 13 καὶ 108, σημ. 101.

4. Στὴν Παναγία τῆς Κριτσᾶς στὴν Κρήτη, ἡ ἁγία Ἄννα εἰκονίζεται ὡς Πλατυτέρα στὸ τεταρτοσφαίριον τοῦ φερώνυμου νότιου κλίτους, Κ. ΚΑΛΟΚΤΡΗΣ, *Βυζαντινὰ Μνημεῖα τῆς Κρήτης*, I. Ἡ Παναγία (Κερά) τῆς Κριτσᾶς, *Κρητικὰ Χρονικά ΣΤ'*, 1952, 261, πίν. ΣΤ' 1.

5. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὁ.π. 130, εἰκ. 208.

6. ΑΔ 22, 1967, Β' 1 Χρονικά, 18 πίν. 16α.

Μὲ τίς παραστάσεις τῆς δευτέρας εἰκονογραφικῆς φάσης στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ διάκοσμος τοῦ τέμπλου, ἐξαντλεῖται ἡ ζωγραφικὴ τοῦ ναοῦ ποὺ δὲν φαίνεται νὰ τοιχογραφήθηκε ποτὲ δλόκληρος. Νότια ἀπὸ τῆ δεσποτικῆ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ, εἰκονίζεται στραμμένος πρὸς αὐτὸν ὁ Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος (πίν. 230α). Βόρεια τῆς πυλίδας τοῦ τέμπλου, ἐξίτηλες, οἱ εἰκόνες τῆς Θεοτόκου Βρεφοκρατοῦσας καὶ τῆς ἁγίας Ἄννας. Ὁ σκοῦρος προπλασμός τῶν μορφῶν, πᾶνω στὸν ὁποῖο πλέγμα ἀπὸ λευκωπὲς γραμμὲς δηλώνει τὰ φῶτα, θυμίζει ἔργα τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ., ὅπως τοῦ Προφήτη Ἡλιοῦ στὴν Καλαμάτα¹. Στὰ Τέρια ὥστόσο ὁ χαρακτηριστικὸς γιὰ ὀψιμότερα χρόνια διάκοσμος στὶς γραπτὲς ποδῆες, μὲ μοτίβα ποὺ ἀπαντοῦν καὶ στὸν κοντινὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα κοντὰ στὰ Λιρά², χρονολογεῖ τίς παραστάσεις τοῦ β' στρώματος ἀπὸ τὰ τέλη τουλάχιστον τοῦ 17ου αἰ.

29. Ἁγιοὶ Ἀπόστολοι. Ἀνάμεσα στὰ χωριὰ Λιρά καὶ Νόμια³, στὴ θέση Βρυσικά, βρίσκεται ὁ δίκλιτος καμαροσικέπαστος ἑρειπωμένος ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων. Ὁ ναοδομικὸς αὐτὸς τύπος⁴ ποὺ ἐπιχωριάζει στὴ Λακωνία γνωρίζει ἰδιαίτερη διάδοση στὴ γύρω περιοχὴ καὶ στὴ διάρκεια τῆς Β' Ἑνετοκρατίας⁵. Μῆκος ± 7.20 μ., πλάτος Β ναοῦ 2.90 μ., πάχος πεσσοῦ ἔσωτ. τοξοστοιχίας 0.57 μ.

Ἐσωτερικὰ οἱ ναοὶ ἐπικοινωνοῦν μὲ τριπλὸ τοξωτὸ ἄνοιγμα⁶ οἱ ἀψίδες, ἡμικυκλικές, ἐλάχιστα προέχουν τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Ὁ κάθε ναὸς διέθετε δική του θύρα εἰσόδου δυτικὰ, ἐνῶ ἐπάνω ἀπὸ τὴ φωτοθυρίδα τῆς εἰσόδου τοῦ Β, ὁ τοῖχος ὑψώνεται σὲ ἡμικυκλικὴ ἀπόληξη. Ὁ κοινὸς νάρθηκας ποὺ οἱ πλευρές του σώζονται ὡς τὴ γένεση τῆς καμάρας, ἐνοποιεῖσε μορφολογικὰ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τῶν ναῶν προσδίδοντάς τους ὄψη συμπαγοῦς κτίσματος⁶. Παράθυρα ἀνοίγονται ἀπὸ ἕνα στὴ νότια πλευρὰ καὶ στὴ δυτικὴ τοῦ νάρθηκα καὶ δύο στὴ βόρεια πλευρὰ ποὺ διαρθρώνει, ὅπως συχνὰ στὴν περιοχὴ, τριπλὴ τυφλὴ τοξοστοιχία⁷. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀργολιθοδομὴ

1. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἐκκλησίες τῆς Μεσσηνίας (Θεσσαλονίκη 1973) 173 πίν. 135β.

2. Βλ. παρακάτω, ἀρ. 31, σ. 396.

3. Τὰ δύο τοπωνύμια ἀναφέρονται στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρόνικου Β', (1301), βλ. παραπάνω, ἀρ. 27, σ. 386, σημ. 1.

4. Συναντᾶται καὶ στὰ Κύθηρα. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, Β₁, 195. Γιὰ τοὺς δίκλιτους ἢ διδυμοὺς ναοὺς τὴν καταγωγὴ τοῦ τύπου καὶ τὴ σχέση του μὲ τοὺς δικογχούς μονόχωρους, βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗ, Οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ ναοὶ (Ἀθήνα 1976) 371, 379 καὶ 420 - 423. Ὁ ἴδιος, ὅ.π. 371 - 383, ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μορφὴ αὐτὴ τοῦ ναοῦ ποὺ προὔπηχε χρησιμοποίηθηκε ἰδιαίτερα στὴ Φραγκοκρατία γιὰ τὴ συλλειτουργία τῶν δύο δογματῶν, ἑρμηνεῖα ποὺ δέχονται καὶ ἄλλοι μελετητές.

5. Χ. ΚΑΛΛΙΓΑ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴ Μονεμβασία κατὰ τὴν Β' Ἑνετοκρατίαν καὶ τὸ καθολικὸ παρεκκλήσι τῆς Ἁγίας Ἄννας, ὅ.π. 248. Βλ. καὶ παρακάτω, ἀρ. 29, 14.

6. Κοινὸς ὁ νάρθηκας σὲ διδυμο ναὸ στὰ Κύθηρα, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, Β₁, πίν. 190.

7. Ὁ γνωστὸς καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς κατασκευαστικὸς αὐτὸς τρόπος, ἀγαπητὸς στὴν

μὲ χρήση συνδετικοῦ κονιάματος ὅπου παρεμβάλλονται λίγα κομμάτια κεραμιδιῶν. Κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς ποὺ στήριξαν ἀργότερα ἀντηρίδες, καὶ κάτω ἀπὸ τὸ γεῖσο τῆς πεσμένης στέγης, μονὴ σειρὰ πλίνθων περικλείει ζώνη ἀπὸ ἰχθυόκενθα ποὺ διακόπτουν τετράγωνα διάχωρα¹. Ἐγκάρσια τοποθετημένες πλίνθοι περιβάλλουν καὶ τὴ φωτιστικὴ θυρίδα τοῦ βόρειου ναοῦ.

Τοιχογραφίες. Τὰ λιγοστὰ κατάλοιπα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου συγκεντρώνονται στὴν ἀψίδα καὶ τὸ μισογκρεμισμένο τέμπλο τοῦ βόρειου ναοῦ, ἐνῶ καὶ οἱ δύο θὰ πρέπει νὰ ἦταν κατάγραφοι. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης ἀπὸ τὴ Θεοτόκο ποὺ εἰκονιζόταν στὸν τύπο τῆς *Βλαχερνίτισσας*, σώζεται τὸ ἀριστερὸ χέρι καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ μαφόρι. Στὸν ἡμικύλινδρο, στὴ νότια πλευρά, κάτω ἀπὸ δύο ἐξίτηλα μετάλλια μὲ μορφὲς *ἱεραρχῶν*², εἰκονίζονται ἐπάνω σὲ μπλε ἀνοιχτὸ βάθος, στραμμένοι πρὸς τὸ κέντρο τῆς ἀψίδας, οἱ ἅγιοι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ Βασίλειος ποὺ ταυτίζονται ἀπὸ τοὺς προσωπογραφικοὺς τοὺς χαρακτῆρες. Κρατοῦν ἐνεπίγραφα ἐξίτηλα εἰλητὰ καὶ φέρουν ἄσημα φαιλόνια καὶ πλούσια διακοσμημένα ἐπιτραχήλια καὶ ἐγχείρια· σὲ μικρότερη κλίμακα, μπροστὰ τοὺς, ἄγγελος διάκονος. Στὸ ἴδιο στρώμα ἀνήκει καὶ τὸ σπάραγμα παράστασης στὸ μέσο τοῦ κτιστοῦ τέμπλου, νότια τῆς Ὡραίας Πύλης, στὴ θέση ποὺ συνήθως κατέχει ἡ δεσποτικὴ εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ ἢ ἡ παράσταση τοῦ Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου· εἰκονίζεται μορφὴ ἁγίου, ἴσως ἀποστόλου (πίν. 230β), ποὺ στρέφεται πρὸς τὰ νότια καὶ περιβάλλεται ἀπὸ ἄλλες, καταστραμμένες σήμερα, φωτοστεφανωμένες μορφές. Ἡ ἔνταξή τοὺς σὲ συγκεκριμένο εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τῶν κτιστῶν τέμπλων εἶναι προβληματικὴ, ἀκόμα κι ἂν υποθέταμε τὴν ἀπεικόνιση ἐδῶ χοροῦ τῶν Ἀποστόλων³: νότια δὲν ὑπάρχει χώρος γιὰ ἄλλη μορφή, ἐνῶ τίποτε δὲν σώζεται

περιοχή (βλ. παραπάνω σ. 384) ἐφαρμόζεται καὶ σὲ ἀνάρκη ἀντιστήριξης τῶν τοίχων, βλ. παρακάτω ἀρ. 43, 102, σσ. 408, 461.

1. Ὁμοία διάταξη ἔχει μεταξὺ ἄλλων μνημείων καὶ ἡ κάτω ζώνη κεραμοπλαστικῶν τοῦ τυμπάνου τῆς νότιας κεραίας στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο στὸ Γεράκι. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ-ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΗΣ, Γεράκι, ὁ.π. εἰκ. 219, καθὼς καὶ στὸν ἐρειπωμένο ναὸ στὴν Κάτω Καστανιά, ἀρ. 63 σ. 418.

2. Μεταξὺ ἄλλων παραδειγμάτων μετάλλια στὴν ἀψίδα ἀπαντοῦν καὶ στὴν Παναγία Χρυσοφτίτισσα (1290), V. DJURIĆ, *La peinture murale byzantine, XIIe et XIIIe siècles*, XVe Congrès International d'Études byzantines, III. Art et Archéologie (Athènes 1976) 73, εἰκ. 32· γιὰ τὴ σχέση τοὺς μὲ φορητὲς εἰκόνες, T. VELMANS, *Rayonnement de l'icône du XIIe et du début du XIIIe siècle*, XVe Congrès International, ὁ.π. 202, 203. Γιὰ τὴ συνηθισμένη καὶ στὴν περιοχὴ αὐτὴ ζώνη μεταλλίων στὸ διάκοσμο καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῶν ναῶν, βλ. παρακάτω, σ. 442.

3. Ἡ μορφὴ σώζεται σὲ ὕψος ± 0.90 μ. ἀπὸ τὴ βάση τοῦ κτιστοῦ τέμπλου ποὺ τὸ συνολικὸ του ὕψος πρέπει νὰ φθάσει τὰ ± 2 μ. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν κτιστῶν τέμπλων τὸν 13ο αἰ., ὅπου σπανιότερα ζωγραφίζονταν ἐκτὸς ἀπ' τις δεσποτικὲς εἰκόνες καὶ ἡ Δέηση, βλ. SOPHIA KALOPISSI-VERTI, Osservazioni, ὁ.π. (σ. 379 σημ. 1) 208, 210.

ἀπὸ πιθανή συναφή παράσταση στὴ στενὴ ἐπιφάνεια ποὺ ὀρίζεται μεταξὺ τοῦ νότιου ἄκρου τοῦ τέμπλου καὶ τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος στὴ βόρεια ὄψη τοῦ διαχωριστικοῦ τοίχου τῶν ναῶν.

Τὸ διάκοσμο τῆς ἀψίδας συμπληρώνουν δύο ταινίες μὲ κοσμήματα. Στὴ βάση τοῦ τεταρτοσφαιρίου, καρδιόσχημα ἄνθη περικλείονται σὲ κανονικὲς ἀπολήξεις βλαστοῦ, ἐνῶ σειρὰ ἰσοσκελῶν τριγώνων ποὺ φέρουν ἑλικοειδῆ βλαστὸ¹ περιτρέχει τὴ βάση τοῦ ἡμικυλίνδρου.

Οἱ μορφὲς εἶναι ἰδιαίτερα ραδινές, μὲ ἄσαρκα μακρόστενα πρόσωπα ποὺ διακρίνει μονοχρωμία καὶ γραμμικότητα. Ἐπάνω σὲ κοκκινοκάστανο προπλάσμι ἀπλώνεται μονόχρωμη ὥχρα ποὺ σὲ μερικὰ μέρη συγχωνεύεται μαζί του γιὰ νὰ τονίσει τὶς σκιασμένες ἐπιφάνειες, ἐνῶ λεπτὴ κοκκινόφαιη γραμμὴ ποὺ ζωγραφίζεται ἐπάνω σὲ κυανή, δηλώνει τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ περιγράμματα. Ραδινὲς μὲ ἄσαρκα πρόσωπα δισδιάστατες μορφὲς ἀπαντοῦν καὶ στὸν Ἅγιον Νικόλαο στὸ Γεράκι (13ος αἰ.)². Τὰ πρόσωπα ὅμως στοὺς Ἀγίους Ἀποστόλους, ὅσο ἐπιτρέπει νὰ κρίνουμε ἢ κακὴ διατήρησή τους, ἐκφράζουν μιὰ τέχνη περισσότερο στεγνὴ καὶ πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν χρονικὰ ἀργότερα. Σχηματοποιημένο πρόσωπο, λεπτό, ποὺ θυμίζει τοὺς ἱεράρχες τῆς ἀψίδας, ἔχει ὁ Χρυσόστομος ἀπὸ τὸ παρεκκλήσι τοῦ Ἁγίου Χριστοφόρου στὸ Μυστρά (μέσα 14ου αἰ.)³, ἂν καὶ στὴ μορφή τοῦ τέμπλου τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων εἶναι ἔντονος καὶ οἱ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὶς συντηρητικὲς τάσεις ποὺ διακρίνει γραμμικότητα καὶ μονοχρωμία τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ., ὅπως ἀντιπροσωπεύονται στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸ Κούνενι Κισσάμου (1284)⁴. Μικρὰ κεφάλια καὶ στενὰ σώματα, μὲ περισσότερο ὅμως ἐπεξεργασμένα πρόσωπα, ἔχουν καὶ οἱ μορφὲς στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸ Μακρυχώρι Εὐβοίας (1302/1303)⁵. Σὲ πῶς προχωρημένη ἐποχὴ ὁδηγοῦν τὰ στενὰ πρόσωπα καὶ ἡ ἀπαλλαγμένη ἀπὸ ὑπερβολὲς ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων: στὴν πτυχολογία, ποὺ εἶναι συγγενὴς μὲ αὐτὴν τοῦ διακόσμου τοῦ νάρθηκα τοῦ Ἁγίου Νικήτα στὸν Καραβά τοῦ Κούνου (α' τέταρτο 14ου αἰ.)⁶, τὸ τοπικὸ χρῶμα δηλώνει τὶς σκιασμένες

1. Τὸ κοινὸ καὶ στὸ θεματολόγιο τῆς κομνήνειας ζωγραφικῆς αὐτὸ κόσμημα ἀπαντᾷ συχνὰ καὶ σὲ μνημεῖα τοῦ 13ου αἰ., ὅπως στὴ Μεταμόρφωση στὸ Πυργὶ Εὐβοίας, ΓΕΩΡΓΙΟΥΛΟΥ-ΒΕΡΡΑ, Τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. στὴν Εὐβοία, ὅ.π. πίν. 2β.

2. Ὅπου ὅμως τὰ σώματα εἶναι περισσότερο πλατιά, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὅ.π. εἰκ. 107, ἔγχρ. πίν. 40, 41.

3. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Τοιχογραφίες ναϊσκίων τοῦ Μυστρά, ὅ.π. (σ. 361 σημ. 2) 173, πίν. 22.

4. Μ. CHATZIDAKIS, Aspects de la peinture murale byzantine du XIIIe s. en Grèce, L'Art byzantin du XIIIe siècle (Symposium de Sopocani 1965) (Beograd 1967) 72, εἰκ. 26. ΠΑΠΑΔΑΚΗ-ΟΕΚΛΑΝΔ, Ἡ Κερὰ τῆς Κριτσᾶς, ὅ.π. 98, πίν. 72.

5. D. MOURIKI, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the beginning of the fourteenth century, L'Art byzantin au debut du XIVe siècle (Symposium de Cračanica 1973) (Beograd 1978) 76, πίν. 46.

6. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ, Ἑρευνα στὴ Μάνη,

ἐπιφάνειες ἐνῶ στενές φωτεινές λαοίδες τὶς ἀνοικτότερες. Ἴσως λοιπὸν ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ, ποὺ ἐντάσσεται σὲ μία συντηρητικὴ τάση τῆς παλαιολόγειας ζωγραφικῆς, καὶ ποὺ δὲν φαίνεται νὰ φθάνει στὸν ἰδεαλισμὸ τῶν μορφῶν τῆς Περιβλέπτου, νὰ φιλοτεχνήθηκε ἀπὸ τὸ α' μισὸ τοῦ 14ου αἰῶνα.

Λ ι ρ α¹

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

30. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Δίκλιτος² θολοσκεπὴς ἐκ προσθήκης ναὸς στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ. Στὴν Κοίμηση εἶναι ἀφιερωμένος ὁ νότιος (15.10 × 7.35 μ.), καὶ κατὰ τὴν παράδοση ἀρχαιότερος ναός. Ὁ βόρειος, ἀφιερωμένος στὴ μνήμη τοῦ Προφήτη Προδρόμου ἦταν παρεκκλήσι ποὺ ἀργότερα, στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ. σύμφωνα μὲ πληροφορίες τοῦ ἱερέα, ἐπεκτάθηκε κατὰ μῆκος τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Οἱ στέγες εἶναι δέρυτες, οἱ ἀψίδες ἡμικυκλικές. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ποὺ κορυφώνεται σὲ μεταγενέστερο κωδωνοστάσι, δύο ὀρθογώνιες θύρες ἀπὸ πάνω τους, δυὸ στρογγυλοὶ φεγγίτες³. Ἄλλοι, δύο ποὺ περιβάλλονται ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι ἀπὸ λαξευτὸ πώρινο πλαίσιο διατρυποῦν τὶς ἀψίδες. Ἐξωτερικὰ οἱ ἐπιφάνειες καλύπτονται ἀπὸ παχὺ ἀσβεστοκονίαμα.

Τ ο ι χ ο γ ρ α φ ί ε ς. Ἀπὸ τὸν διάκοσμο τοῦ βόρειου ναοῦ σώζεται μόνο ἡ παράσταση τῆς Πλατυτέρας στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης, ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀπέχει πολὺ χρονικὰ ἀπὸ τὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα⁴. Συγγενικὰ εἶναι ἐπίσης καὶ τὰ φυτικὰ κοσμήματα τῶν δύο διακόσμων, ποὺ πρέπει νὰ ἀνάγονται στὴν ἴδια ὀψιμὴ μεταβυζαντινὴ περίοδο ἀκμῆς τοῦ οἰκισμοῦ. Στὸ ἱερὸ φυλάσσεται τμῆμα τοῦ παλαιοῦ ξυλόγλυπτου τέμπλου, μήκους 4 μ. περίπου, μὲ τὴν ἄμπελο καὶ τοὺς ἀποστόλους σὲ στηθάρια. Σὲ διαφορετικὸ πάλι τέμπλο, ἀνήκουν τὰ Λυπηρὰ τοῦ βόρειου ναοῦ, ποὺ στέφουν τὸ νεωτερικὸ σημερινὸ εἰκονοστάσι καὶ ποὺ τοποθετοῦνται γύρω στὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ. Ἀναρτημένο στὸ ἱερὸ, σώζεται ζευγὸς βημοθύρων τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰ. ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου, ποὺ ἀντιγράφει πρότυπα δυτικότεροτα. Στὸ ἱερὸ ἐπίσης φυλάσσονται, καὶ καταγράφηκαν 19 φορητὲς εἰ κ ό ν ε ς⁵.

ΠΑΕ 1981, 261, πίν. 186β. Πρβ. καὶ τὴν περισσότερην σχηματοποιημένη πτυχολογία στὸν Ἅγιο Γεώργιο μετὰξὺ Ἀρεόπολης - Γυθείου ποὺ τοποθετεῖται στὸ α' τέταρτο τοῦ 14ου αἰ., οἱ ἴδιοι, 264, πίν. 188α.

1. Τὸ τοπωνύμιον ἀναφέρεται ὡς Λυρὰ στὸ ἴδιο χρυσόβουλλο τοῦ 1301 τοῦ Ἀνδρονίκου Β', βλ. παραπάνω, ἀρ. 27, σ. 386 σημ. 1.

2. Γιὰ τὸ ναοδομικὸ αὐτὸ τύπο ποὺ ἀπαντᾷ στὴν περιοχὴ ἤδη ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους, βλ. παραπάνω ἀρ. 29, σ. 391 σημ. 5 καὶ παρακάτω ἀρ. 46, σ. 408.

3. Γιὰ τὴν παρουσία τους σὲ μνημεῖα στὴ γειτονικὴ Μονεμβασία καὶ στὴν Κρήτη, ΚΑΛΑΙΓΑ, Ἡ Ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχιτεκτονικὴ στὴ Μονεμβασία κατὰ τὴ Β' Ἑνετοκρατίαν καὶ τὸ καθολικὸ παρεκκλήσι τῆς Ἀγίας Ἀννας, ὁ.π. 252 σημ. 22.

4. Βλ. παρακάτω ἀρ. 31, σ. 497.

5. Τὶς εἰκόνες περισυνέλεξε ὁ ἱερέας τῆς Κοινότητος Ι. Τσιγκούνης.

- 1) 'Αγ. Παρασκευή (0.30×0.22 μ.) τῶν ἀρχῶν 19ου αἰ., ρωσικῆς τέχνης.
- 2) 'Ιησοῦς Χριστὸς (0.21×0.16 μ.) τοῦ 19ου αἰ.
- 3) "Αγ. 'Ιωάννης ὁ Πρόδρομος (0.20×0.16 μ.), ὁμοίας τεχνοτροπίας μετὴν προηγούμενη.
- 4) Οἱ 'Απόστολοι Πέτρος καὶ Παῦλος (0.30×0.22 μ.), τέχνης λαϊκῆς τοῦ αἰῶνα μας.
- 5) 'Ο Χριστὸς καὶ ὁ "Αγ. 'Ιωάννης ὁ Πρόδρομος (0.49×0.32 μ.), ἀρχὲς 20ου αἰ.
- 6) 'Η Σύναξις τῶν 'Αποστόλων (0.46×0.32 μ.), ζωγραφισμένη σὲ μουσαμά. Τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ 19ου, ἀρχὲς 20ου αἰ.
- 7) Εἰκόνα δίζωνη: (0.38×0.30 μ.) στὴν ἐπάνω ζώνη εἰκονίζεται τὸ τρίμορφο, κάτω εἰκονίζονται οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ 'Ελένη καὶ ὁ "Αγ. Παντελεήμων.
- 8) Δύο εἰκονίδια τῆς Παναγίας καὶ τοῦ "Αγίου Σπυρίδωνα (0.20×0.15 μ.), ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ.
- 9) Κοίμηση τῆς Θεοτόκου (0.32×0.22 μ.), ἀρχὲς 20ου αἰ.
- 10) Παναγία ἔνθρονη (0.31×0.23 μ.), ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰ., ποὺ ἀντιγράφει καλὰ πρότυπα.
- 11) Παναγία Βρεφοκρατοῦσα (0.43×0.34 μ.) ρωσικῆς τέχνης, τῶν ἀρχῶν τοῦ 18ου αἰ.
- 12) Δίζωνη εἰκόνα (0.27×0.18 μ.): ἐπάνω ἡ Μυρτιδιώτισσα, κάτω οἱ "Αγιοι Στυλιανὸς καὶ 'Ανδρέας, γύρω στὰ τέλη τοῦ 19ου αἰ.
- 13) 'Ο "Αγ. Στυλιανός, (0.25×0.20 μ.), ἀρχὲς 20ου αἰ.
- 14) Δίζωνη εἰκόνα μετὰ παράσταση ἐπάνω τοῦ Τρίμορφου καὶ κάτω τῶν 'Αγίων Κωνσταντίνου καὶ 'Ελένης καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου (0.35×0.29 μ.), ἀρχὲς 19ου αἰ.
- 15) Παναγία Βρεφοκρατοῦσα μετὰ ἀρχαγγέλους (0.34×0.26 μ.), τέλη 19ου αἰ.
- 16) 'Ο 'Ελκόμενος κατ' ἀντιγραφὴν τοῦ 'Ελκόμενου τῆς Μονεμβασίας (0.35×0.26 μ.), τέλη 18ου αἰ. - ἀρχὲς 19ου αἰ.
- 17) Δίζωνη εἰκόνα. 'Επάνω τὸ τρίμορφο καὶ κάτω οἱ ἅγιοι Γεώργιος, Στυλιανός, Νικόδημος καὶ ἡ 'Αγία 'Ελένη (0.36×0.29 μ.). Τέλη 19ου αἰ.
- 18) 'Επιπεδόγλυφον εἰκόνα τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στρατηλάτη Δρακοντοκτόνου (0.17×0.10 μ.), τῶν ἀρχῶν μᾶλλον τοῦ αἰῶνα, σκαλισμένη σὲ ξύλο ἐλιᾶς.
- 19) Σταύρωση (0.51×0.43 μ.), ἡ σπουδαιότερη τῆς συλλογῆς (πίν. 231). Οἱ τρεῖς σταυροὶ ὑψώνονται μπροστὰ στὸ τεῖχος καὶ τὴν πόλιν τῆς 'Ιερουσαλὴμ¹, πάνω στὸ χρυσοῦ κάμπο τῆς εἰκόνας. Τὰ σώματα τῶν ληστῶν ἀποδί-

1. Παρόμοια τὰ οἰκοδομήματα, δίχως τὰ τεῖχη, στὴν εἰκόνα τῆς Σταύρωσης τοῦ Μουσείου Μπενάκη (α' μισὸ 17ου), Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Μουσεῖον Μπενάκη. Κατάλογος τῶν Εἰκόνων ('Αθήναι 1936) 69, πίν. 35.

δονται μὲ τὴ συνθησιμένη στῇ σκηνῇ δραματικότητα, ἐνῶ ἰδιαίτερα ἤρεμη εἶναι ἀντίθετα ἡ στάση τοῦ Ἰωάννη, τῆς Μαρίας τῆς Μαγδαληνῆς, ποὺ εἰκονίζεται στῇ βάση τοῦ κεντρικοῦ σταυροῦ¹, καθὼς καὶ τῆς Παναγίας, ποὺ συνομιλεῖ μὲ τὶς συνοδοὺς τῆς.

Στυλιστικά ὁ ζωγράφος ἐπεξεργάζεται παλαιότερα πρότυπα, γνωστὰ καὶ σὲ εἰκόνες τοῦ 17ου αἰ.², ἀν καὶ ὁ διάχυτος φωτισμὸς τῶν προσώπων, ἡ γλυκερὴ τους ἔκφραση, τὰ ἀνοιχτὰ χρώματα τῆς εἰκόνας τὴν ἐντάσσουν στὴν καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα σχολῶν, μὲ ἔντονη τὴν ἐπίδραση ἰταλικῶν προτύπων, ὅπως αὐτὴ τῶν Ἰονίων νήσων τοῦ 18ου³, στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ὁποίου θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ καὶ ἡ εἰκόνα.

31. "Άγιος Ἀνδρέας, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριό, νοτιοανατολικά. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (6.44 × 2.73 μ.) μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ ἀρχικὸ κτιστὸ τέμπλο, ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ ναὸ μὲ τοῦτῳ ἀνοιγμα, βρίσκονται ἐνσωματωμένοι τέσσερις πώρινοι ἀσβεστοχρυσισμένοι κιονίσκοι ὕψους 0.79 μ. ποὺ πλαισιώνουν τὶς δεσποτικὲς εἰκόνες⁴. Τὰ χονδρολαξευμένα κιονόκρανα μιμοῦνται ἰωνικά.

Ἀπὸ τὶς τοιοχογραφίες τοῦ ναοῦ σώζονται οἱ δύο δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου, ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ γραπτὸ τόξο. Διατηρεῖται καλῶτερα ἡ Παναγία μὲ ἐπιγραφή *Η ΟΔΗΓΗΤΡΙΑ*. Στὸ βόρειο τοῖχο, ὁλόσωμη παράσταση τοῦ ἐπώνυμου ἀγίου κρατεῖ εἰλητὸ μὲ ἐπιγραφή:

ΟΝ ΕΓΡΑΨΕ|ΜΩΗΧΗC ΕΝ ΤΩ|ΝΟΜΩ Κ ΟΙ ΠΡΟ|ΦΗΤΑΙ ΕΥΡΗ|
KAMEN ΙΗCΟΥΝ ΤΩΝ ΥΙΟΝ Τ(ΟΥ) Ι|ΩΧΗΦ (ΤΟ)Ν|ΑΠΟΝΑΖΑ|ΡΕΤ.

1. Ἡ παρουσία τῆς στῇ σκηνῇ προσιδιάζει στῇ δυτικῇ εἰκονογραφίᾳ, G. SCHILLER, *Iconographie der christlichen Kunst*, τ. 2 (Gütersloh 1968) 166 καὶ τ. 1, 167. Στὴν εἰκόνα τῶν Λιρῶν δὲν ἀγκαλιάζει τὸ σταυρὸ σύμφωνα μὲ τὴ γνωστὴ τυπολογία τοῦ θέματος, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ σὲ εἰκόνες τῆς κρητικῆς σχολῆς μὲ ἐπιδράσεις ἰταλικές, ὅπως τοῦ Ἁ. Παβία (β' μισὸ 15ου αἰ.), ΝΑΝΩ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ, *Εἰκόνες κρητικῆς σχολῆς*, ὅ.π. 31 - 32, ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία, πίν. 20.

2. Ὅμοια ἀποδίδεται καὶ φωτίζεται ἡ πτυχολογία τῆς εἰκόνας τῆς Ἀποκαθάλωσης τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν ἀρ. 656 (β' μισὸ 17ου αἰ.), M. CHATZIDAKIS, *Marcantonio Raimondi und die postbyzantinische - Kretische Malerei*, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* LIX Berlin 1940, καὶ στὸ *Études sur la peinture byzantine*, *Variorum Repreints* (London 1976) III 157, πίν. 8 - 9.

3. Διάχυτος ὁ φωτισμὸς, καὶ ἴδια ἡ γλυκερὴ ἔκφραση στὴν εἰκόνα τοῦ Στυλιανοῦ Σταυράκη (18ος αἰ.), στὸ ἴδιο, 158 - 159, σημ. 46, πίν. 10.

4. Ἐπιβίωση διάταξης παλαιότερων κτιστῶν τέμπλων στὴν περιοχὴ τοῦ μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Γεράκι (12ος - 13ος αἰ.), οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες ζωγραφίζονται πάνω στὰ κτιστὰ διάχωρα, M. CHATZIDAKIS, *L'évolution de l'icône aux 11e - 13e siècles et la transformation du templon*, XVe Congrès International d'Études Byzantines. Rapports et co-rapports; III. Art et Archéologie (Athènes 1976) 168, πίν. XXIX, 8. Περὶ καὶ τὸ τέμπλο τοῦ Ταξιάρχῃ στὸν Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας (13ος αἰ.) βλ. παραπάνω, ἀρ. 6, σ. 365, ὅπου οἱ κιονίσκοι εἶναι πώρινοι.

Στὸ κάτω μέρος, ἐνθύμηση σύγχρονη μὲ μικρογράμματα γραφή: ἐγὼ ἀναγνώστης του παπαπολίχρου / -ις κληρ-α ινα προῖννίσο τον ἅγιον / ἀνδρέα. Πάριση μορφὴ στὸ νότιο τοῦχο, ὁ 'Ιωάννης ὁ Πρόδρομος κρατεῖ εἰλητὸ μὲ τὴ συνηθισμένη ἐπιγραφή.

Οἱ μορφές, ποὺ ἔχουν εὖρος καὶ σωματικότητα, ἀκολουθοῦν στὴν τεχνοτροπία τους καλὰ πρότυπα τῶν ἀρχῶν τοῦ 17ου αἰ.¹ 'Ο ἀνοικτὸς προπλασμός, ὅπου ἀνακατεῦεται πράσινο, ὁ φωτισμός, ποὺ δηλώνεται μὲ πλατιᾶς ἐπιφάνειες, ὁ σχεδιασμός τέλος τοῦ μαφορίου τοῦ Παναγίας, θυμίζουσιν τεχνικὴ ποὺ ἀκολουθεῖται σὲ παλαιότερα καλὰ πρότυπα μετὰξὺ ἄλλων, καὶ σὲ εἰκόνες τῶν μαθητῶν τοῦ 'Εμ. Λαμπάρδου². Στὸ ὕψος τῆς ποδιᾶς τοῦ τέμπλου καὶ στὸ γεῖσο, ὁ διάκοσμος μὲ φυτικὰ μοτίβα ἀπὸ τὸ λαϊκὸν μαρὰκ τοῦ 17ου - 18ου αἰ., χρονολογεῖ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 17ου καὶ τὶς παραστάσεις, ποὺ εἶναι σύγχρονες οὐσιαστικὰ μὲ τὸν διάκοσμο τοῦ β' στρώματος τῆς 'Αγίας 'Αννας στὰ Τέρια³, ἐνῶ τὸ γραπτὸ ἰωνικὸ κυμάτιο πάνω ἀπ' τὶς παραστάσεις μιμεῖται γλυπτὸ γεῖσο τέμπλου.

Τὴν ἴδια λοιπὸν ἐποχὴ ἀκμῆς γιὰ τὸν οἰκισμό θὰ πρέπει νὰ διακοσμήθηκε καὶ ὁ ναὸς τοῦ 'Αγίου 'Ανδρέα.

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

32. 'Αι-Τζουράς⁴. 'Ο ἐρειπωμένος σήμερα ναὸς τῆς Παναγίας Κυρᾶς⁵ (8.90 × 7.28 μ.), βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 2 περίπου χλμ. νότια τοῦ χωριοῦ Λιρά, στὸ κτῆμα τοῦ κ. Ν. 'Ανδρεσάκη, κοντὰ σὲ παλαιὸ ἱσὼς οἰκισμό⁶. 'Η ὑψηλὴ ἐπίχωση καὶ τὰ βᾶτα ποὺ τὸν σκεπάζουσιν δυσκολεύουσιν τὶς παρατηρήσεις. 'Ο ναὸς ἀνήκει στοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μὲ δύο στηρίγματα⁷. 'Απὸ

1. Πρβ. ὁρισμένες μορφές τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Βουλκάνου (1608), ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Βυζαντιναὶ 'Εκκλησίαι τῆς 'Ιερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, ὁ.π. 142 πίν. 82.

2. Α. ΣΥΓΓΡΟΠΟΛΟΥ, Μουσεῖο Μπενάκη, ὁ.π. 70, πίν. 36 ἀρ. 47, (α' μισὸ τοῦ 17ου αἰ.). Πρβ. καὶ τὸν φωτισμὸ τῆς Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας τοῦ 'Η. Μόσκιου, (1670), 38, πίν. 18 ἀρ. 24.

3. 'Αρ. 28 σ. 391.

4. 'Εκφορὰ συνηθισμένη στὴ Χίο καὶ τὴν Κύπρο τοῦ ἐπιθέτου «Κυρᾶς» - Παναγία Κυρά.

5. Μονὴ τῆς 'Αγίας Κυρᾶς — ἀναφέρεται καὶ σὲ ἐπιγραφή τοῦ Μουσείου Μυστρά, Κ. ΖΗΣΙΟΥ, Χριστιανικαὶ 'Επιγραφαί, Βυζαντινὸς Β', 1911 - 12, 167, ἀρ. 216.

6. Μαρτυρίες τῶν κατοίκων ἀναφέρουσιν εὐρήματα σὲ λίγῳ βάθος, στὰ γύρω χωράφια ἱσὼς ὁ οἰκισμὸς νὰ ἦταν μεσαιωνικός. Χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ ὀνόματα θέσεων — καλιοκλήσια, μοναστηράκια — σὲ ἀκτίνα ἐνὸς χιλιομέτρου γύρω ἀπὸ τὸν ναὸ, ὅπου πιά τίποτε δὲν σώζεται. Κοντὰ βρίσκονται καὶ τὰ ἐρείπια πύργου ποὺ συνδέονται μὲ τὴ γνωστὴ στὴν περιοχὴ παράδοση γιὰ τὰ παιδιὰ τοῦ βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, βλ. παραπάνω, σ. 384.

7. Τὰ σκεπασμένα ἀπὸ τὴ βλάστηση στηρίγματα δὲν ἐπιτρέπουν νὰ κρίνουμε ἂν ἦταν κίονες ἢ πεσσοί γιὰ τὴ διάδοση τῶν τελευταίων στὴν Πελοπόννησο, βλ. καὶ τοὺς τύ-

τις τρεῖς ἀψίδες πού ἐξωτερικά διαμορφώνονται ἡμικυκλικές ἢ μεσαία προέχει κατὰ ± 0.80 μ. καί ἐπικοινωνεῖ μὲ τὰ παραβήματα μὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα. Ἡ ἀνωδομή τοῦ κυρίως ναοῦ ἔχει καταρρεῦσει· τὸ ἴδιο καὶ ὁ δυτικὸς τοῖχος στὸν ὁποῖο προσκτίστηκε τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ καὶ νάρθηκας. Στὰ κατώτερα μέρη ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἄφθονο κονίαμα μὲ σπάνια χρῆση πλίνθων· γιὰ τὰ ἀνώτερα χρησιμοποιεῖται τὸ πλινθοπερίκλειστο σύστημα δομῆς¹. Οἱ περισσότεροι λαξευμένοι πῦροι ἔχουν πέσει καὶ φαίνεται ἡ ἀργολιθοδομὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ πυρῆνα τοῦ τοίχου. Τὸ τοιχισμένο σὲ παλαιὰ ἤδη φάση παράθυρο τοῦ βόρειου τοίχου περιβάλλεται ἀπὸ διπλὴ σειρὰ πλίνθων. Τὴν ἐξωτερικὴ πού προεξέχει λίγο, περιβάλλει ὀδοντωτὴ ταινία πού φτάνει ὡς τὴν ποδιά. Δύο ἐπίσης ὀδοντωτὲς ὀρίζοντιες ταινίες διατρέχουν τὴν κεντρικὴ ἀψίδα.

Στὸ ἐσωτερικὸ οἱ κατακάρυφοι τοῖχοι, εἶναι ἀργολιθοδομῆ. Ἀπὸ κεῖ καὶ πάνω οἱ θόλοι καθὼς καὶ τὰ τεταρτοσφαίρια εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ λαξευμένους πωρόλιθους². Κατὰ μῆκος τῆς κεντρικῆς ἀψίδας δύο βαθμίδες μὲ γραπτὸ διάκοσμο· στὴ μέση, κτιστὸς ἐπισκοπικὸς θρόνος³. Κτιστὲς εἶναι καὶ οἱ τρεῖς τράπεζες, ἐνῶ τὸ τέμπλο πού θὰ ὑψωνόταν μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν πεσσῶν ἔχει καταπέσει.

Τοιχογραφίες. Ὁ ναὸς πρέπει νὰ ἦταν κατάγραφος ὅπως δείχνουν ἔχνη σχεδίων καὶ σπαράγματα τοιχογραφιῶν — μετωπικοί, ὅσο μπορεῖ κανεῖς νὰ κρίνει — ἱεράρχες στὴν κεντρικὴ ἀψίδα, πρόθεση καὶ διακονικό, διάκονοι στὸν νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ. Ὑψηλά, στὸ βόρειο σκέλος τῆς καμάρας τοῦ ἱεροῦ Βήματος μαργαριτοποιίκιλη βάση ὑποποδίου, πιθανὸν τῆς Θεοτόκου ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη πού εἰκονίζεται συνήθως στὴ θέση αὐτή. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, ἔχνη ἀπὸ δλόσωμο στρατιωτικὸ ἄγιο. Ὁ κάμπος τῶν παραστάσεων εἶναι φωτεινὸ πράσινο.

Διάκοσμος πού μιμεῖται ἄλλοτε ὀρθομαρμάρωση καὶ ἄλλοτε περιορίζεται στὶς γνωστὲς ὀφιοειδεῖς γραμμές, στολίζει τὶς χαμηλὲς ἐπιφάνειες τοῦ ἱεροῦ. Τὸ μόνον ἄρτιο δεῖγμα εἰκονιστικοῦ διακόσμου ἐντοπίζεται στὸ ἐσωράχιο τῆς θύρας ἐπικοινωνίας τῆς κεντρικῆς ἀψίδας μὲ τὴν πρόθεση· εἰκονίζεται κεφαλὴ

πous τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων, ΜΟΥΤΣΟΠΟΓΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, δ.π. (σ. 384 σημ. 2) 140 καὶ 170.

1. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴ νότια, ἡ βόρεια πλευρὰ τῆς κεντρικῆς ἀψίδας φαίνεται νὰ δέχτηκε φλοιοὺς λαξευτῶν πῶρων στὴν ἀργολιθοδομὴ τῆς.

2. Ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆση πωρόλιθου γιὰ τὰ μέτωπα σφαιρικῶν θόλων ἢ ἡμικυλίνδρων ὁδηγεῖ σὲ μεταγενέστερη ἀπὸ τὸ 12ο αἰ. χρονολόγηση βλ. πρβ. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, 'Ο παρὰ τὸ χωρίον «Ἄγιος» τῆς Εὐβοίας ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, ABME Z, 1951, 175.

3. Ἐχει χαμηλὰ πώρινα ἐρεισίχειρα δίχως ἐρεισίνωτο. Ἀπλούστερος σὲ σχέση μὲ τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο στὸν ἐρειπωμένο ναὸ Ν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν Μαλέα· βλ. παρακάτω ἀρ. 102, σ. 461.

ιεράρχη(;) με κοντή λευκή γενιάδα που τὰ χαρακτηριστικά του θυμίζουν τὸν προσωπογραφικὸ τύπο τοῦ ἁγίου Νικολάου. Ὁ προπλάσμος τοῦ προσώπου εἶναι σκούρα ὠχρα. Οἱ ὄγκοι ἀναδεικνύονται με ἥπιες μεταβάσεις ἀπὸ τὰ σκιασμένα πρὸς τὰ φωτεινά μέρη, πὺ ἀποδίδονται με λευκὰς πινελιὲς ἢ στενὲς ἐπιφάνειες, ἐνῶ στὶς σκιὰς πὺ ὀρίζουν τὸ πρόσωπο ὁ τόνος εἶναι τεφροκά-
 στανος. Μὲ παρόμοια ἐκφραστικὰ μέσα ἀποδίδονται καὶ οἱ μορφὲς τῆς 'Επι-
 σκοπῆς Εὐρυτανίας (περ. 1240)¹, ὅπου ὁμοῦς ὁ ψυχισμὸς εἶναι ἐντονότερος καὶ τὰ πρόσωπα περισσότερο πλατιά. Συγγενικὴ εἶναι καὶ ἡ τεχνοτροπία τῶν μορφῶν τοῦ ναοῦ τῶν 'Αγίων 'Ιωάννη τοῦ Προδρόμου καὶ Νικολάου στὰ Μαλευριάνικα τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης πὺ τοποθετεῖται στὸ α' τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.², ἀν καὶ ἐκεῖ τὰ πρόσωπα εἶναι στιλπνότερα, οἱ τόνοι βαθύτεροι· σ' αὐτὸ συντείνουν καὶ τὰ καστανὰ περιγράμματα τῶν χαρακτηριστικῶν, ἐνῶ ἀντίθετα στὸν Τζουρᾶ ἡ γραμμὴ ἀπουσιάζει ἐντελῶς. Ὁ διάκοσμος ἐπομένως τοῦ λακωνικοῦ μνημεῖου μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.³, ἐνῶ με τὴ λεπτὴ τεχνικὴ πὺ διακρίνει τὸ ζωγράφο⁴, διαφοροποιεῖται ποι-
 τικὰ ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς γύρω περιοχῆς. Οἱ μεγάλες σχετικὰ διαστάσεις καὶ ἡ ἐπιμελημένη ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ κτίσματος, ὑποβάλλουν τὴν ἰδέα ναοῦ καθεδρικοῦ⁵. Ὡστόσο, στὴ φάση αὐτὴ τῆς μελέτης τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ συναχθεῖ ἀπὸ τὴν ὕπαρξή στὸ ἱερὸ τοῦ ἐπισκοπικοῦ θρόνου⁶. Ἡ παρουσία τοῦ ἐδῶ ἀν τελικὰ ἀποδειχθεῖ πὺς ὁ ναὸς καμία σχέση δὲν εἶχε πρὸς κάποια ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση, θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευτεῖ σὰν ἀρχαῖσμος πὺ ἐπι-
 βιώνει ἐξᾴλλου σὲ βυζαντινοὺς καὶ μεταβυζαντινοὺς ναοὺς⁷.

1. MANOLIS CHATZIDAKIS, Aspects de la peinture murale du XIIIe s., ὁ.π. (σ. 393 σημ. 4) 63, εἰκ. 6 καὶ Βυζαντινὲς Τοιχογραφίες καὶ εἰκόνες, 'Εθνικὴ Πινακοθήκη (Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1976), ἐκδ. Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ Ἐπιστημῶν, Ἀθῆνα χρ. πίν. VIII.

2. ΝΙΚ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Δίκλιτος σταυρεπίστεγος ναὸς βυζαντινῶν χρόνων, AAA XIV, τεῦχος 1, 1981, 46 εἰκ. χρ. I, II.

3. Ἡ μετωπικότητα ἐξᾴλλου τῶν ἱεραρχῶν τῆς ἀψίδας δὲν ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὸ χρονολογικὸ κριτήριον· ἀπαντᾷ καὶ σὲ προχωρημένα μνημεῖα, ΚΑΛΟΡΙΣΣΙ-VERTE, Osservazioni, ὁ.π. (σ. 379 σημ. 1) 205 σημ. 62, 206, καὶ ὡς τὰ τέλη τοῦ 13ου αἰ. — ναὸς τοῦ Ἀρχαγγέλου Μιχαὴλ στὸν Πολεμὶτα Μάνης (1278) ἀδημοσίευτος.

4. Θυμίζει πρότυπα ἀνάλογα μ' αὐτὰ τοῦ Ἀγίου Νίκωνα, στὸν ποταμὸ Κυθήρων, ΑΔ 20, 1965, Χρονικά, Β1, 199, πίν. 199α πὺ ἔχει χρονολογηθεῖ μεταξὺ 11ου - 12ου αἰ.

5. Οἱ περισσότεροι ναοὶ πὺ σώζουν σύνθρονο εἶχαν διατελέσει ἔδρα ἐπισκόπου ἢ ἀρχιμανδρίτου. Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν δυτικὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἠπειρον (Θεσσαλονίκη 1975) 135, 136. Βλ. σχετικὰ καὶ Α. GRABAR, Syntrochos dans le martyria byzantins, CA XII, 1962, 393.

6. Η. GELZER, Notitiae Episcopatum, Ab. Bayer. Ak. Wiss. I. Cl. XXI/3 München 1901, 634 καὶ Χρ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, Ἡ Μητρόπολις Μονεμβασίας καὶ αἱ ὑπ' αὐτὴν υπαγόμενα ἐπισκοπὰι μέχρι τοῦ 18ου αἰ., Θεολογία 7, 1929, 144 - 149.

7. Ὡπως στὴ Νάξο, ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π. 136 σημ. 1 καὶ στὸν Ἅγιο Δημήτριο

Σώρακα¹

Ναὸς βυζαντινῶν χρόνων

33. Ἁγιος Ἰωάννης, ἀνατολικά τοῦ ἐγκαταλελειμμένου χωριοῦ, σὲ λόφο. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (4.95×2.15 μ.), κτισμένος με ἀργολιθοδομή, κονίαμα καὶ λίγους πλίνθους, σχεδὸν ἐρειπωμένος. Τῇ δίρρυτη στέγῃ σκεπάζουν σχιστόπλακες. Ἀπὸ τὰ δύο παράθυρα τοῦ νότιου τοίχου, τὸ ἓνα ἀνοίγεται στὸ ἱερό. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ σπαράγματα τοιχογραφιῶν κάτω ἀπὸ παχὺ στρώμα ἀλάτων καὶ ἀσβέστη, ὁ ναὸς, κατάγραφος, ἔφερε δύο στρώματα τοιχογράφησης ποὺ δὲν πρέπει νὰ ἀπεῖχαν πολὺ χρονικά. Τὸ α' καλύπτει τὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ κτιστοῦ τέμπλου καὶ κτυπήθηκε γιὰ νὰ ζωγραφιστεῖ ἀπὸ πάνω τὸ νεώτερο, ποὺ συνεχίζεται σὲ ὅλο τὸν ὑπόλοιπο ναό: ἀπὸ τὸ διάκοσμο τῆς ἀψίδας διακρίνεται τμημα ἀπὸ τὴ Θεοτόκο Πλατυτέρα, μορφή συλλειτουργοῦντος ἱεράρχη καὶ τοῦ Μελισμοῦ. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, σπάρaxμα ἀπὸ τὴ Γέννηση· χαμηλότερα εἰκονίζονταν μάλλον οἱ ἄγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη. Ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τοῦ ἡμικυλίνδρου τῆς ἀψίδας, συνάγεται ὅτι ἡ νεώτερη τοιχογράφηση πρέπει νὰ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ 13ου αἰ. Στὴν ἴδια περίπου ἐποχῇ, ἢ καὶ λίγο ἀργότερα, ὀδηγεῖ τὸ γεωμετρικὸ κόσμημα στὸ μέτωπο τῆς κτιστῆς Τράπεζας, καθὼς καὶ τὰ ἐλάχιστα σπαράγματα παραστάσεων. Ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ συμπίπτει ἔτσι με τὴν ἐποχῇ ἀκμῆς ποὺ γνώρισε σύμφωνα με τὶς ἱστορικὲς μαρτυρίες ἡ γύρω περιοχῇ, ἐνῶ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου τοποθετεῖ χρονικά καὶ τὸ α' στρώμα τοιχογράφησης καὶ τὸ ἴδιο τὸ κτίσμα ἔπειτα ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰῶνα².

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

34. Ἁγιος Δημήτριος, δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὰ Καλύβια πρὸς τὸ Σώρακα. Ναὸς μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, ποὺ ὁ βόρειος τοῖχος του χωνεῖ σὲ παχύτατὴ ἀντηρίδα, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ ἀνακαινισμένος. Ἰχνη γραπτοῦ διακόσμου στὸ μέτωπο τῆς κτιστῆς Τράπεζας. Ὁ πρῶτος πυρῆνας τοῦ ναοῦ ἴσως ὕστεροβυζαντινῶν χρόνων.

στὴ Χρύσαφα Λακωνίας, Μ. ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ-ΣΠΑΝΟΥ-Μ. ΚΑΡΙΩΤΟΥ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὴν Χρύσαφα Λακωνίας, Ἑκκλησίες στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν Ἁλώση, τ. 2 (Ἀθήνα 1982) 290, σημ. 24 εἰκ. 8. Στὸν μεταβυζαντινὸ αὐτὸ ναὸ ἡ παρουσία τοῦ θρόνου θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ εὐκολότερα, ἀκόμη καὶ σὰν ἀρχαϊσμός, ἀφοῦ τὰ Χρύσαφα ὑπῆρξαν ἔδρα ἐπισκόπου παλαιότερα, ἢ ἴδια, σημ. 7.

1. Τὸ τοπωνύμιο ἀναφέρεται στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρόνικου τοῦ Β' (1301). Βλ. παραπάνω, ἀρ. 27, σ. 386 σημ. 1. Τὸ χωριὸ γνωστὸ καὶ σὰν Πίσω Σώρακας.

2. Ὅπως γιὰ παράδειγμα ἡ Εὐαγγελίστρια στὸ Γεράκι, CHATZIDAKIS, L'évolution de l'icône, ὅ.π. (σ. 396 σημ. 4) 168, πίν. XXVIII.

Παναγίτσα (Μπουμπουτσέλια)

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

35. "Αγιος Παντελεήμων. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς κτισμένος στὴ θέση παλαιότερου. Σώζεται ξυλόγλυπτος ὁ δεσποτικὸς θρόνος τοῦ παλαιότερου ναοῦ, λαϊκῆς τέχνης τοῦ 19ου αἰ., καθὼς καὶ φθαρμένες εἰκό-
νες τῶν ἁγίων τοῦ αἵωνα, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἀναφέρουμε δίζωνη μικρὴ, λαϊκῆς τέχνης, μὲ τὸ Τρίμορφο στὸ ἐπάνω μέρος καὶ τοὺς ἁγίους Γεώργιο καὶ Χαραλάμπε στὸ κάτω.

Ὁ κοιμητηριακὸς ναὸς τοῦ χωριοῦ βρίσκεται δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ Ἑλληνικὸ πρὸς τὴν Παναγίτσα. Τελείως ἀνακαινισμένος, εἶναι ἀφιερωμένος στὴν Παναγία.

36. "Αγιος Δημήτριος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς, δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὰ Λιρὰ στὸ Ἑλληνικὸ, μὲ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικὰ ἀψίδα (5.12×1.83 μ.). Ἡ τράπεζα καὶ τὸ τέμπλο κτιστά. Ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ ὁ ναὸς εἶναι ἀνακαινισμένος.

"Αγιος Στέφανος

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

37. Παναγία ἢ Λοτζᾶ, νότια τοῦ οἰκισμοῦ "Αγιος Στέφανος (Λοτζᾶ) Μονεμβασίας. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (6.00×3.10 μ.), ποὺ ἀνάγεται σὲ παλαιότερους, ἴσως καὶ ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους. Σὲ β' οἰκοδομικὴ φάση, προστέθηκε δυτικὰ νάρθηκας (3.40×2.90 μ.). Τὴν ἀβαθὴ ἀψίδα, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὶς ἀψίδες τῶν παραβημάτων, διατρυπᾷ διπλὴ φωτιστικὴ θυρίδα. Οἱ ἐπιφάνειες ἐξωτερικὰ ἀσβεστοχρισμένες. Ἐσωτερικὰ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ διαρθρώνουν δύο τυφλὰ τόξα. Στὸ νότιο τοῖχο τοῦ ναοῦ καὶ στὸ δυτικὸ τοῦ νάρθηκα ἀνοίχτηκε ἀπὸ μία θύρα ποὺ ἀργότερα τοιχίστηκε, ἐνῶ σήμερα ἡ εἴσοδος ἀνοίγεται στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ τὸν παλαιὸ διάκοσμό του, ποὺ σήμερα ἔχει ὀλόκληρος ἀσβεστοχρισθεῖ, διαφαίνονται ἐλάχιστα σπαράγματα.

Καταγράφηκε εἰκόνα τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου (0.74×0.50 μ.), ἔργο Ν. Κασιμάτη, 1816.

Φούτια

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

38. "Αγιος Ἰωάννης, βόρεια τῆς Ἀγίας Σοφίας (Μπαρμπαγιαννέικα), συν-οικισμοῦ ποὺ ἀνήκει στὰ Φούτια. Μονοκάμαρος ναὸς (5.77×2.18 μ.), μὲ ἡμικυκλικὴ πλατιὰ ἀψίδα ποὺ διατρυπᾷ δίλοβο παράθυρο. Στὴν τοιχοποιία ποὺ εἶναι ἀργολιθοδομὴ μὲ συνδετικὸ κονίαμα, παρεμβάλλονται κεραμίδια. Τῇ

δύο στέρη πού ἀνακαινίστηκε πρόσφατα κάλυπταν κεραμίδια μέσου πλάτους 0.27 μ. Στό ἀνατολικό της ἄκρο ὑψώνεται κιονίσκος μαρμάρινος. Ἡ θύρα εἶναι τοξωτή μὲ λαξευμένα πόρινα πλαίσια. Προερχόμενο ἀπὸ τὸν ναὸ βρέθηκε δίπλα του θραῦσμα ἀπὸ μεσοβυζαντινὸ πινάκιο μὲ λευκὴ γάνωση, ἐγχάρακτο, μὲ ἐλεύθερες πράσινες καὶ κίτρινες γραμμές. Πλατιά ἀντηρίδα στήριξε ἀργότερα τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ.

Ἐσωτερικὰ τὶς παλιὲς κατὰ πληροφορίες τῶν κατοίκων τοιχογραφίες κάλυψε ἀσβέστης. Τὶς μακρὲς πλευρὲς διαρθρώνουν δύο τυφλὰ ἀψιδώματα. Ἡ πρόθεση, κτιστὴ κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἱεροῦ, ἔχει πλάτος τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας.

39. Ἅγιος Γεώργιος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.70 × 2.86 μ.), κοιμητηριακὸς τῆς κοινότητος Φούτια. Ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα ἐλάχιστα ἐξέχει ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο. Ἡ εἰσοδος ἀνοίγεται δυτικὰ. Στὴ βόρεια πλευρά, πού ὅπως καὶ ἡ νότια, διαρθρώνεται σὲ διπλὸ τυφλὸ ἀψιδώμα, πόρινος λαξευτὸς σταυρὸς στέφει τὸ μετασκευασμένο ἴσως κτιστὸ τέμπλο.

Τοιχογραφίες. Ὁ διάκοσμος, ἀρκετὰ καταστραμμένος στὸ ἱερὸ καὶ στὸ βόρειο τοῖχο, ἔχει ἀσβεστωθεῖ στὶς ὑπόλοιπες ἐπιφάνειες τοῦ ναοῦ. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Παναγία δεομένη εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας. Ὁ Χριστὸς μὲ clavus μαργαριτοποικίλο εἰκονίζεται σὲ μετάλλιο μὲ κόκκινο βάθος, μπροστὰ στὸ στήθος της. Ἡ παρυφὴ τοῦ φωτοστεφάνου τῆς Παρθένου καὶ τοῦ μεταλλίου, κοσμοῦνται ἀπὸ σταυρόσχημο κόσμημα μὲ συνεχόμενα βαθμιδωτὰ πλαίσια. Στὴ μέση τοῦ ἡμικυλίνδρου, ἄγγελος ὁρθὸς μετωπικός, στηρίζει μὲ τὸ δεξιὸν χερὶ στὸ κεφάλι του κατὰ κοσμο δίσκο, μὲ τὸ νεκρὸ Χριστό. Στὸ ἀριστερὸ του χερὶ κρατεῖ σκεπασμένο τὸ δισκοπότηρο. Ἐπάνω στὸ λευκὸ στιχάρι κατὰ κοσμο πετραχήλι. Τὸν πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι διάκονοι πού κρατοῦν ριπίδια. Στὴν ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ ἡμικυλίνδρου συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μὲ εἰλητά· ἀπὸ βόρεια πρὸς νότια, ἀδιάγνωστος ἱεράρχης καὶ οἱ ἅγιοι Βασίλειος, Χρυσόστομος, καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ, ἡ Ἀνάληψη (πίν. 232α). Ἀπὸ τοὺς ἀγγέλους πού φέρουν τὴ δόξα σώζονται λείψανα τῶν τριῶν. Δύο ἄλλοι μὲ λευκορόδινα ἐνδύματα ὁδηγοῦν τοὺς ἀποστόλους στὰ δύο ἡμιχόρια. Ἡ παράσταση ὀρίζεται ἀνατολικά καὶ δυτικὰ ἀπὸ ταινίες μὲ φυτικὸ καὶ γεωμετρικὸ ἀντίστοιχα κόσμημα, πού χαρακτηρίζεται, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁλος ὁ διάκοσμος τοῦ ναοῦ ἀπὸ φτωχὴ χρωματικὴ κλίμακα: ρόδινο, ὠχρα, κόκκινο, γαλαζοπράσινο. Λεπτότερη ἐκτέλεση ἔχει ἡ ταινία μὲ ἐλίσσόμενο βλαστό, πού περιθεῖ τὴ βάση τοῦ ἡμικυλίνδρου.

Στὴν ὑπόλοιπη καμάρα στὸ βόρειο σκέλος, ἐξαιρετικὰ φθαρμένη, ἡ εἰς Ἄδου Κάθοδος. Χαμηλότερα, μέσα σὲ συμπλεκόμενα στηθάρια μὲ ἐναλλασσόμενο χρωματικὰ κάμπο, μορφὲς ἀγίων γυναικῶν. Ἀπὸ τὶς τέσσερις ταυτί-

ζονται ή *άγία Βαρθάρα* με σκούρο βυσσινί μαφόρι, και ή *άγία KIPHAKI* με ροδόχρωμη καλύπτρα κεφαλής πάνω στην αυτοκρατορική της στολή. Δυτικά, στο τύμπανο, διαφαίνονται ίχνη από τόν φωτιστέφανο του έκατόνταρχου στην παράσταση της Σταύρωσης.

Τό ενδιαφέρον του εικονογραφικού προγράμματος, έστιάζεται στην παρουσία του μετωπικού άγγέλου στον ήμικύλινδρο. Ο άγγελος αυτός της Μεγάλης Εισόδου¹ που εικονίζεται σάν πρεσβύτερος² αντικαθιστά έδω τόν Μελισμό. Η σπάνια αυτή εικονογραφική σύνθεση, που δέν πρέπει νά είναι μόνο αποτέλεσμα έπαρχιώτικης ιδιοτυπίας, συνδέεται ίσως και με έπιδράσεις από τό λειτουργικό τυπικό³, και συνηγορεί για τήν τοποθέτηση του διακόσμου σέ ύστερους παλαιολόγειους χρόνους. Τήν ίδια έποχή υποδεικνύει και ή τεχνοτροπική ανάλυση μιās ιδιαίτερα ομάδας προσώπων, που αντιπροσωπεύονται καλύτερα από τις μορφές της 'Ανάληψης (πίν. 232α). Τά πρόσωπα στενά και λιτόσαρκα, έχουν έντονη έκφραση. 'Ιδιαίτερα χαρακτηριστική ή έξωφθαλμία τών μορφών, στοιχείο που άπαντά σέ έργα με δυτικές έπιδράσεις⁴ και που τήν υπογραμμίζουν οί πλατιές πράσινες σκιές που περιβάλλουν τά χαρακτηριστικά προσδίδοντάς τους άσυνήθιστο για βυζαντινά έργα ύφος. Τά περιγράμματα ζωγραφίζει έντονη κοκκινωπή γραμμή. Πλατιές πράσινες σκιές περιβάλλουν και όρισμένα πρόσωπα στο Γενέσιο της Θεοτόκου στον "Άγιο

1. Για πρώτη φορά άγγελος κρατεί και τά δύο λειτουργικά σκεύη μαζί στο λειτουργικό ελλητάριο της Πατριαρχικής βιβλιοθήκης τών 'Ιεροσολύμων (11ος αί.). A. GRABAR, Un rouleau liturgique constantinopolitain et ses peintures, DOP 8, 1954, πίν. 10.

2. Πρβ. τούς άγγέλους πρεσβύτερους που εικονίζονται μεταξύ τών άγγέλων διακόνων και στην Περίβλεπτο του Μυστρά (14ος αί.), G. MILLET, Les monuments Byzantins de Mistra, (Paris 1910) πίν. 113.1, 114.2 και S. DUFRENNE, Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra (Bibliothèque des Cahiers Archéologiques IV), (Paris 1970) 50, 53. Βλ. και τήν άνάλογη παράσταση στο Markov Manastir (1375), R. HAMMAN MAC LEAN, H. HALLENSLEBEN, Die Monumentmalerei in Serbien und Makedonien, 4 (Giessen 1976) πίν. 19.

3. Στενά συνδέονται ήδη πριν άπ' τούς παλαιολόγειους χρόνους ο νεκρός Χριστός και ή Μεγάλη Είσοδος, H. BELTING, An image and its Function in the Liturgy: the Man of Sorrows in Byzantium, DOP 36, 1981, 12, 13, 16. Σέ σχέση με τήν εικονογραφική αυτή ιδιοτυπία πρέπει νά μελετηθεί ό συμβολισμός της Μεγάλης Εισόδου και ή σχέση της με τά τροπάρια που τή συνόδευαν και σχετίζονταν με τόν ταφικό συμβολισμό, R. TAFT, The Great Entrance, OCA 200, 1975, 217, 219.

4. Χαρακτηριστικά μνημείων φραγκοκρατούμενων περιοχών, όπως στον "Άγιο Δημήτριο στο Μακρυχώρι Εύβοίας (1302) και στην Κοίμηση του 'Οξυλίθου (τέλος 13ου αί.), M. M. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ - ΓΕΡΟΥΣΗ, Οί τοιχογραφίες του 'Αγίου Δημητρίου στο Μακρυχώρι και της Κοίμησης της Θεοτόκου στον 'Οξυλίθο της Εύβοίας, Διατριβή επί διδακτορία ('Αθήναι 1983) (άδημοσίευτη) 203, που άπαντά και σέ εικόνες τών Σταυροφόρων, K. WEITZMANN, Thirteenth Century Crusader Icons on Mount Sinai, Art B. 45 (1963) 189 κέ.

Δημήτριο στὸ Peć (1345)¹ ἢ καὶ ἀργότερα τὰ στενὰ πρόσωπα ὀρισμένων ἀγίων στὴν Ἀγία Τριάδα τῆς Manasiya (1407 - 1418)² καθὼς ὀρισμένα, ὅπως τὸν Χριστὸ τοῦ Μελισμοῦ στὸν Ἅγιο Γεώργιο στὸν Κάβο Μαλέα (πίν. 247α)³. Παρόλο ποὺ στὰ Φούτια ἡ ἔκφραση τῶν μορφῶν εἶναι περισσότερο σκυθρωπὴ καὶ πιὸ σφιχτὰ τὰ πλασίματα τῶν λιπόσαρκων προσώπων διαφαίνεται μία ἀναφορὰ σὲ κοινὰ ἴσως πρότυπα. Ἰδιαίτερη συγγένεια παρατηρεῖται ἀντίθετα μὲ τὶς μορφές ἐνὸς ἀπὸ τοὺς ζωγράφους τοῦ καθολικοῦ τῆς Χειμάτισσας ποὺ χρονολογοῦνται γύρω στὸ 1400⁴ (πίν. 226α).

Ἀπὸ ἄλλο χέρι, ἢ πάνω σὲ ἄλλα πρότυπα ζωγραφίζονται τὰ πρόσωπα τῆς ἀψίδας δίχως ὅσο φαίνεται νὰ σκιαζονται μὲ πράσινο. Καὶ αὐτὰ ἀνήκουν στὴν ἴδια ζωγραφικὴ φάση, στὶς ἀρχές μάλλον τοῦ 15ου αἰ.

Καταγράφηκε καρυμάρινος παλαιοχριστιανικὸς πεσσὸς (0.61×0.15 μ.) μὲ δύο γλυφές, τοῦ ὁποίου δὲν σώζεται τὸ μῆλο. Στὸ ναὸ βρίσκεται καὶ μία ἐκ τῶν ἀρχαίων λαϊκῆς τέχνης (τέλη 19ου ἀρχές 20ου αἰ.), ἡ Παναγία σὲ δέηση μὲ ἀγίους (0.33×0.24 μ.).

Β ο ύ τ α α

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

40. Ἀγία Μαρίνα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.00×2.35 μ.), κτισμένος νοτιοανατολικά τοῦ χωριοῦ Φούτια, πρὸς τὴ θάλασσα. Σὲ πρόσφατη ἀνακαίνισις ἡ στέγη ἀντικαταστάθηκε μὲ τσιμέντο καὶ τὴν τοιχοποιία κάλυψε ἀσβεστοκονίαμα. Στὴν ἡμικυλινδρική ἀψίδα, φωτιστικὴ θυρίδα. Ἡ εἴσοδος, δυτικά. Τὸ κτιστὸ τέμπλο καὶ ἡ Τράπεζα, ἀνήκουν σὲ μεταγενέστερη οἰκοδομικὴ φάση.

Τοῖχογραφεῖς σώζονται στὸ ἱερὸ καὶ στοὺς κάθετους τοίχους τοῦ ναοῦ. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς κόγχης τῆς ἀψίδας ἡ Θεοτόκος εἰκονίζεται δεομένη στὸν τύπο τῆς Βλαχερνίτισσας· τὸν Χριστὸ ποὺ εὐλογεῖ μὲ τὰ δύο χέρια συνοδεύει ἐπιγραφή *IC XC O EMMANOYHA*, μὲ κομψὴ μεγαλογράμματη

1. G. SUBOTIĆ, L'église Saint Démétrios à la patriarchie de Peć (Beograd 1964) εἰκ. 3 καὶ V. DJURIĆ, Byzantinische Fresken in Jugoslawien (München 1976) πίν. XXXV, ὅπου συμφωνεῖ καὶ ὁ τύπος τοῦ προσώπου.

2. DJURIĆ, ὁ.π. πίν. XXXIX, καὶ T. VELMANS, Infiltrations occidentales dans la peinture murale byzantine du début du XVe siècle. L'École de la Morava et son Temps, Symposium du Resava 1968 (Beograd 1972) 44, 46, fig. 17, σχετικὰ μὲ ἄλλου τύπου μορφές καὶ τὶς πιθανές σ' αὐτὲς δυτικὲς ἐπιδράσεις.

3. Βλ. παρακάτω, ἀρ. 102, σ. 463.

4. N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χειμάτισσα, τὸ Καθολικὸ ἐνὸς λησμονημένου μοναστηριοῦ, Τέταρτο Συμπόσιον Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης. Πρόγραμμα καὶ περιλήψεις ἀνακρινώσεων (Ἀθήνα 1984) 19. Βλ. παραπάνω, ἀρ. 3, σ. 361.

γραφή. 'Από τη φθαρμένη παράσταση του Μελισμοῦ στὸν ἡμικύλινδρο διακρίνεται ὁ Χριστὸς Ἀμνὸς ἐπάνω σὲ κατάκοσμη ἐνδυτή, σκεπασμένος μὲ τὸν Ἀέρα. Στὸ βόρειο τοῖχο, δύο ἀπὸ τοὺς συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες κρατοῦν εἰλητά. Τὰ πρασινωπά τοὺς φαίλονια στολίζουν μικροὶ σχετικὰ σταυροί, μέσα σὲ γαμμάδια. Στὸ νότιο τοῖχο τοῦ ἱεροῦ ἱεράρχης ἀδιάγνωστος.

Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, δυτικά, φθαρμένη παράσταση τοῦ ἁγίου Γεωργίου ἔφιππου δρακοντοκτόνου. Δίπλα, οἱ ἅγιοι Μερκούριος καὶ Προκόπιος εἰκονίζονται ὁλόσωμοι, μετωπικοὶ μὲ στολὲς ζωγραφισμένες μὲ ἀκρίβεια στὶς λεπτομέρειές τους. Κάτω ἀπὸ γραπτὸ τόξο ποὺ ὑπονοεῖ τὴ συνέχεια στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ τέμπλου¹ ἀκολουθεῖ ἡ ἐπάνωψη ἁγία. Κρατεῖ τὸν σταυρὸ τοῦ μαρτυρίου, καὶ ταυτίζεται ἀπὸ τὰ προσωπογραφικὰ τῆς χαρακτηριστικά. 'Απὸ τὴν ἐπιγραφή στὸ πλάι σώζεται ἡ σήψυ². Στὸ νότιο τοῖχο, κοντὰ στὸ εἰκονοστάσι, ἀδιάγνωστος ἅγιος (πίν. 232β) ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ ἱεράρχη. Ὁ τελευταῖος, σὲ καλὴ σχετικὰ διατήρηση, μὲ καφερόκκινο χιτῶνα καὶ πράσινο ἱμάτιο, κρατεῖ λιθοκόσμητο κώδικα καὶ στρέφεται πρὸς τὸ ἱερό. Δίπλα του, μετωπικὸς ἱεράρχης μὲ ὠμοφόριο ποὺ στολίζουν μεγάλοι σταυροί, κρατεῖ λιθοκόσμητο κώδικα. Σὲ μικρότερη κλίμακα, κάτω ἀπ' τὴν ὀρθογώνια κόγχη ποὺ ἀνοίγεται στὸ πάχος τοῦ τοῖχου, ἡ ἁγία Εἰρήνη. Πλάι ἱεράρχης καὶ δυτικότερα, παράσταση τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης. Στὸ δυτικὸ τοῖχο, νότια τῆς εἰσόδου, εἰκονίζεται ἡ σκηνὴ τοῦ ἐναγκαλισμοῦ τῶν ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου, ὁλόσωμων, ποὺ ἀπαντᾷ καὶ στὴ Μάνη, στὸν ναὸ τοῦ Ἀγίου Πέτρου (13ος αἰ.) τῆς Καστανίας³. Ἡ ὑπογράμμιση μὲ τὴ σχετικὰ σπάνια αὐτὴ παράσταση, τῆς ἰσοτιμίας τῶν δύο ἀποστόλων, βρῖσκει ἀναλογίες καὶ σὲ ναοὺς ἄλλων φραγκοκρατούμενων περιοχῶν, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν Ἅγιο Δημήτριο στὸ Μακρυχώρι Εὐβοίας (1302)⁴. Τέλος βόρεια τῆς εἰσόδου, ἀδιάγνωστος στρατιωτικὸς ἅγιος.

Τεχνοτροπικὰ ὁ διάκοσμος ἐντάσσεται στὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ. Οἱ μεγάλες σχετικὰ μὲ τὸ ναὸ μορφὲς διαθέτουν εὖρος ποὺ προϋποθέτει τὴν παλαιολόγεια ἀναγέννηση, ἐνῶ σὲ ἐλάχιστες πάλι διατηροῦνται τὰ χαρακτηριστικά

1. Γιὰ τὴν πρακτικὴ αὐτὴ J. LAFONTAINE - DOSOGNE, L'évolution du programme decoratif des églises XV CIEB. III, Art et Archéologie (Athènes 1976) 145.

2. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς ἁγίας, ἡ ἴδια, Un thème iconographique peu commun: Marina assommant Belzébuth, Byzantion 32, 1962, 251 - 259.

3. N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἐρευναὶ εἰς τὴν Μεσσηνιακὴν Μάνην, ΠΑΕ 1976, 219.

4. M. M. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ - ΓΕΡΟΥΣΗ, Οἱ τοιχογραφίαι τοῦ Ἀγίου Δημητρίου στὸ Μακρυχώρι καὶ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στὸν Ὁξύλιθο τῆς Εὐβοίας, ὁ.π. 80. Ἀρκετὲς καὶ οἱ ἀφιερωμένους στοὺς δύο ἀποστόλους ἐκκλησίες στὴν ἴδια περιοχὴ, ἡ ἴδια, 177 ὅπου καὶ ἡ βιβλιογραφία. Ἐὰν δεχθοῦμε σὰν ὑπόθεση ὅτι τὴν ἐκλογὴ τοῦ θέματος ἐπηρέασαν λόγοι θρησκευτικῆς πολιτικῆς, ἡ ἀπεικόνιση ἐδῶ τῶν δύο ἀποστόλων σχετίζεται πιθανὸν καὶ μὲ τὴν ἀφιέρωση σ' αὐτοὺς τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ κοντὰ στὰ Τέρια, βλ. παραπάνω ἀρ. 29 σ. 391.

προηγούμενων περιόδων, ὅπως στὴ ραδινὴ μὲ στενοὺς ὤμους μορφή τῆς 'Αγίας Μαρίας. Ἰδιαίτερα «μανιεριστικὴ» εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ ἐνδύματος στὸ κάτω μέρος τῆς φιγούρας τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ποὺ πλησιάζει ὁρμητικὰ τὸν Πέτρο¹. Οἱ στρατιωτικοὶ ἄγιοι μὲ τὴν ἄνετη καὶ κομψή τους στάση, θυμίζουν ἀνάλογες μορφές τῆς 'Αγίας Τριάδας στὸ Κρανίδι (1244)². Ἐδῶ ὅμως σχεδιάζονται μὲ λιγότερη σιγουριά, καὶ τὰ πόδια τους, λεπτότερα, ἐνῶ θυμίζουν πιὸ προχωρημένα ἔργα, δὲν φθάνουν τὴν ἐκλεπτυσμένη χάρη ὀρισμένων στρατιωτικῶν ἁγίων τοῦ 14ου αἰ.³ Στὰ ἐνδύματα τῶν μορφῶν τοῦ νότιου τοίχου, οἱ ἀμυγδαλόσχημες σχηματοποιήσεις στοὺς ὤμους, καὶ ἡ ταραγμένη πτυχολογία μὲ τὶς γωνιώδεις ἀπολήξεις ποὺ τὴ σχεδιάζει λευκὸ χρῶμα πάνω στὸ τοπικόν, θυμίζουν ἀνάλογο χειρισμὸ στὰ ἐνδύματα τῶν ἀποστόλων τοῦ Μυστικοῦ Δείπνου τοῦ παρεκκλησίου τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς στὴν Ἀθήνα (1285)⁴ καὶ ὀρισμένων μορφῶν τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά (1270 - 1285)⁵. Ἄλλοῦ πάλι πλατιές, ἀδρές πτυχές τυλίγουν τὸ σῶμα (πίν. 232β), θυμίζοντας τὴν ἀντίστοιχη ποικιλία στὴν ἀπόδοση τῶν ἐνδυμάτων στὴ Μητρόπολη τοῦ Μυστρά (1270 - 1285)⁶. Γύρω στὸ 1300 τοποθετοῦν τὸν διάκοσμο τῆς 'Αγίας Μαρίας καὶ τὰ πρόσωπα, ποὺ παρὰ τὴ φθορὰ τους σώζουν κατὰ μέρη στοιχεῖα ποὺ μαρτυροῦν γιὰ τὴν πλαστικὴ ἀνάδειξη τῶν ὄγκων. Ἡ κόκκινη λεπτὴ γραμμὴ ποὺ περιγράφει τὸ χέρι καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ λείπει ἀπ' τὸ περίγραμμα τῶν προσώπων· ἡ ζωγραφικὴ τους ἀπόδοση γίνεται μὲ λεπτές χρωματικὲς μεταβάσεις ἀπὸ ὠχρα ἀνακατεμένη μὲ τὸ πράσινο τοῦ προπλάσμου, καὶ ποὺ γλυκαίνεται στὰ ὅκρα μὲ κόκκινο. Μορφές μὲ τριγωνικὸ

1. Διαγράφεται ἔντονα ὁ μηρὸς καὶ ἡ κνήμη, ἐνῶ ἰδιαίτερα στενὸ εἶναι τὸ σῶμα στὸ ὕψος τῶν γονάτων, θυμίζοντας κάτι ἀπ' τὸν τρόπο ποὺ ἀποδίδεται τὸ κάτω μέρος τῆς Παναγίας τῆς Γέννησης στὴν Κηπούλα, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀναγύρων τῆς Κηπούλας (1265), ὁ.π. πίν. 25α.

2. S. KALOPISSI-VERTI, Die Kircher Hagia Triada, ὁ.π. (σ. 369 σημ. 2) πίν. 27.

3. K. WEITZMANN - M. CHATZIDAKIS - S. RADOJČIĆ, Le grand livre des icônes (Zagreb 1978) 71, πίν. 107, (τέλος 14ου αἰ.): τὰ πόδια τοῦ στρατιωτικοῦ ἁγίου, λεπτά, πατοῦν μὲ περισσότερὴ ἀστάθεια, χαρακτηριστικὸ ἐπίσης καὶ τῶν ἀντίστοιχων μορφῶν τῆς Περιβλέπτου. CHATZIDAKIS, Mistra, ὁ.π. (σ. 351 σημ. 3) εἰκ. 57.

4. Α. ΒΑΣΙΛΑΚΗ - ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Ὁμορφῆς Ἐκκλησιᾶς, στὴν Ἀθήνα (Ἀθήνα 1971) 104, πίν. 49.

5. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα γιὰ τὴν Ἱστορίαν καὶ τὴν Τέχνην τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά, ὁ.π. σ. 369 σημ. 3, 171 πίν. 57 καὶ ποὺ χρονολογοῦνται μετὰ τὸ 1270 - 1285, στὸ ἔθιο, 175.

6. MOURIKI, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the beginning of the fourteenth century, ὁ.π. (σ. 393 σημ. 5) 71, εἰκ. 32. Ἡ παράσταση ἀποδίδεται στὴ σχολὴ Β καὶ τοποθετεῖται μετὰ τὸ 1285 καὶ τοῦ α' τετάρτου τοῦ 14ου αἰ. CHATZIDAKIS, Mistra, ὁ.π. 43. Πρβ. καὶ τὴν πτυχολογία στὸν Ἅγιον Ἀθανάσιο στὸ Γεράκι (τέλη 13ου αἰ.), ΜΟΥΤΣΟΠΟΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὁ.π. 243, ἔγχρ. πίν. 72.

πρόσωπο και σφαιρικό πηγούνι, σάν κι αυτή του 'Αγίου Γεωργίου άπαντοῦν σέ φορητὲς εἰκόνες τοῦ τέλους τοῦ 13ου - 14ου αἱ.¹ καὶ βρίσκουν ἀναλογίες καὶ σὲ παραδείγματα ἐντοίχιας ζωγραφικῆς, ὅπως στὸ ΒΔ παρεκκλήσι τῆς 'Οδηγήτριας τοῦ Μυστρᾶ (α' τέταρτο 14ου αἱ.).² Παρὰ τὴν περιορισμένη χρωματικὴ κλίμακα, ὁ ζωγράφος, κινούμενος μὲ δεξιотеχνία στοὺς ἐνδιάμεσους τόνους, πλάθει ἐλεύθερα καὶ ζωγραφικὰ τὶς μορφές. Ἡ ποιότητα τοῦ διακόσμου διαστέλλει τὸ μνημεῖο ἀπ' τὰ ὑπόλοιπα τῆς περιοχῆς, καὶ τὸ συνδέει μὲ μεγάλα κέντρα δραστήρια στὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ στὴν ἀρχὴ τοῦ 14ου αἱ., ἀπ' ὅπου ὁ ζωγράφος πῆρε μαθήματα ποὺ παραθέτει μὲ ἀρκετὴ ἐκλεκτικότητα.

41. *Ἅγιοι Θεόδωροι*, νοτιοδυτικὰ τοῦ προηγούμενου ναοῦ. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος καὶ σήμερα ἐρειπωμένος ναὸς, μὲ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικὰ ἀψίδα. Τὸ κτίσμα ἀνήκει πιθανότατα στοὺς ὕστεροβυζαντινοὺς χρόνους.

Ἐ λ λ ν ι κ ὀ (Κουλέντια)³

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

42. *Ἁγία Παρασκευή*, ἐρειπωμένος ναὸς βορειοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ, στοὺς ἀγρούς. Σύμφωνα μὲ πληροφορίες ὁ ναὸς εἶναι παλαιὸς καὶ ἦταν τοιχογραφημένος.

43. *Μεταμόρφωση*. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος, ἐρειπωμένος σήμερα ναὸς, (4.75 × 3.10), στοὺς ἀγρούς⁴, καὶ σὲ ἀπόσταση 200 μ. ἀπὸ τὸν προηγούμενο.

1. K. WEITZMANN - M. CHATZIDAKIS - S. RADOJČIĆ, Le grand livre des icônes, δ.π. 73, πίν. 103 καὶ ἰδιαιτέρως 117.

2. CHATZIDAKIS, Mistra, δ.π. 66, πίν. 39, MOURIKI, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the beginning of the fourteenth century, δ.π. 72 εἰκ. 38, ὅπου ὅμως τὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου καὶ ὁ λαιμὸς εἶναι γενικὰ βαρύτερα, μὲ περισσότερο ὄγκο.

3. Εὐχαριστῶ τὸν γραμματέα τῆς κοινότητος κ. Ι. Σγαρδέλλη γὰρ τὴν πρόθυμη συμπαράστασή του κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἔρευνας. Ἡ Κουλέντια ἀναφέρεται στὸ χρυσόβουλλο τοῦ Ἀνδρονίκου Β', βλ. παραπάνω σ. 386 σημ. 1. Οἱ βυζαντινοὶ ναοὶ αὐτοῦ τοῦ οἰκισμοῦ (ἀρ. 42, 43, 44 σ. 407-408) καθὼς καὶ ἄλλων περιοχῶν ποὺ ἤδη ἐξετάσαμε, — στὰ Τέρια οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι (ἀρ. 29, σ. 391), στὰ Λιρὰ ὁ Ἅι-Τζουρᾶς (ἀρ. 32, σ. 397), στὸ Σῶρα καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης (ἀρ. 33, σ. 400), στὰ Φούτια οἱ Ἅγιοι Θεόδωροι (ἀρ. 41, σ. 407)—, φαίνεται νὰ ἐγκαταλείφθηκαν, ὕστερα ἴσως ἀπὸ παράλληλὴ ἐρήμωση τῶν οἰκισμῶν. Μεταβυζαντινῆς ἐποχῆς, ποὺ δείγματα τῆς σπανίζουν γενικὰ σὲ ἄλλες γειτονικὲς περιοχές, εἶναι ὁ διάκοσμος τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου καὶ τῆς Ἀγίας Ἄννας στὰ Τέρια (ἀρ. 27, 28, σσ. 386, 389), Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, Ἅγιος Ἀνδρέας στὰ Λιρὰ (ἀρ. 30, 31, βλ. ὡστόσο τὸ ὑψηλὸ ποσοστὸ ἐγκατάλειψης οἰκισμῶν τῆς Πελοποννήσου τὸν XIV καὶ XV αἱ., H. ANTONIADIS - BIVICOU, Villages désertés en Grèce, στὸ Villages désertés en Grèce et histoire économique XI - XVIIIe, Les Hommes et la Terre XI (Paris 1965) 376, 381, σσ. 394, 396), Μεταμόρφωση, Ἅγιος Κωνσταντῖνος στὸ Ἑλληνικό (ἀρ. 45, 46, σ. 408).

4. Πρέπει νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν ναὸ, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν ἀνώνυμὴ στατιστικὴ ἐκθεση

γούμενο. Οἱ τοῖχοι τῶν μακρῶν πλευρῶν διατηροῦνται ὡς τὴ γένεση τῆς καμάρας. Ἡ ἀψίδα ἢ κεντρικὴ καὶ τῶν παραβημάτων, ἡμικυκλικές, τὸ τέμπλο κτιστό. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους, σχιστόπλακες, ἄφθονο κόνιαμα καὶ σπάνια χρῆση πλίνθων. Ἀπὸ τὰ λείψανα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς ἦταν κατάγραφος· στὸ βόρειο τοῖχο γυναικεῖα μορφή μάρτυρος με ἀρχοντικὴ στολὴ—ἡ ἁγία Εἰρήνη ἢ ἡ Αἰκατερίνη, ὅπως συνάγεται καὶ ἀπὸ ἐξέλτηλο τμήμα ἐπιγραφῆς. Σὲ β' οἰκοδομικὴ φάση, ὅπως δείχνουν καὶ οἱ ἐγκλωβισμένες πίσω ἀπὸ τοὺς τοίχους τοιχογραφίες, τρία τυφλὰ ἀψιδώματα στήριζαν σὲ ὅλο της τὸ μῆκος τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ (πίν. 233α) καὶ μέρος τῆς βόρειας. Παρόμοιες ἐπεμβάσεις παρατηροῦνται καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς τῆς περιοχῆς, πού φαίνεται νὰ δοκιμάστηκε ἀπὸ σεισμό¹.

44. Ἁγιος Ἰωάννης, νοτιοδυτικὰ τοῦ προηγούμενου ναοῦ τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς. Μονόχωρος ναός, πολλὴ μεγαλύτερων διαστάσεων ἀπὸ τοὺς προηγούμενους, σκεπασμένος ἀπὸ τὰ βᾶτα. Διακρίνονται ἔχνη τοιχογραφιών. Ὅπως καὶ οἱ προηγούμενοι, ὁ ναὸς ἀνάγεται μᾶλλον σὲ ὑστεροβυζαντινούς χρόνους, ἐποχὴ ἀμυῆς γιὰ τὸν οἰκισμὸ.

45. Μεταμόρφωση. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς ἀριστερὰ τοῦ δρόμου πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ Νεάπολη στὸ Ἑλληνικό, στὸ διάσελο τοῦ βουνοῦ, ἀνακαινισμένος σύμφωνα με ἐπιγραφὴ τὸ 1921. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ἀργολιθοδομὴ καὶ στὶς γωνιὲς λαξευτοὶ λίθοι. Τὰ ἀνοίγματα, τὴ θύρα εἰσόδου δυτικὰ, τὴ θύρα διακοινοῦ καθὼς καὶ τὸ παράθυρο νότια, πλαισιώνουν λαξευτοὶ πῶροι. Καταγράφηκε δίζωνη εἰκόνα (0.25 × 0.21) λαϊκῆς τέχνης τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. μετὰ τὴ Δέηση, καὶ κάτω τοὺς ἁγίους Νικόλαο, Χαράλαμπο, Στυλιανό.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

46. Ἁγιος Κωνσταντῖνος. Δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο πού ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ Νεάπολη στὸ Ἑλληνικό, στὸ πλάτωμα φυσικὰ ὄχρου λόφου πού ὡς καὶ σήμερα ὀνομάζεται Κάστρο, εἶναι κτισμένος ὁ δίκλιτος² θολοσκεπὴς με ἡμικυκλικές ἐξωτερικὰ ἀψίδες ναὸς τῶν Ἀγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἐλένης. Σύμφωνα με τὴν

τοῦ 1828 πού ἀφορᾷ στὴν περιοχὴ, βρίσκεται στὸ ἀμπέλι τοῦ Κυριακοῦ Κοσμάκη, ΜΠΕΛΙΑ, ὁ.π. (σ. 352 σημ. 2) 77. Γιὰ τὸν τελευταῖο, ΚΑΛΛΙΓΑ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Μονεμβασία, ὁ.π. 254 σημ. 3.

1. Ἀπὸ πρόχειρη ἐκτίμηση οἱ δύο αὐτὲς φάσεις δὲν φαίνεται νὰ ἀπέχουν πολλὴ μεταξύ τους, ὥστε ὁ σεισμὸς θὰ συνέβη τὴν ὑστεροβυζαντινὴ ἀκόμη περίοδο. Ὁμοία στήριχτηκε καὶ ὁ παλαιότερος ναὸς στὸν Κάβο Μαλέα, παρακάτω, ἀρ. 102, σ. 461. Στὸς Ἁγίους Ἀποστόλους, ἀρ. 29, σ. 392, Ἁγιο Δημήτριο, ἀρ. 34, σ. 400, Ἁγιο Ἰωάννη ἀρ. 38, σ. 402 ἢ ἀντιστήριξη ἔγινε με ἀντηρίδες.

2. Γιὰ τὸν τύπο τοῦ ναοῦ, βλ. παραπάνω ἀρ. 29, σ. 391 σημ. 4. Παρατηρεῖται καὶ ἐδῶ ἡ ἀφιέρωση δίκλιτων ναῶν σὲ δύο πιδ συχνὰ ἁγίους.

παράδοση ήταν καθολικό μοναστηριού στο οποίο θα άνηκαν και τὰ ἐλάχιστα λείψανα τῶν γύρω κτισμάτων.

Τὰ μόνα μορφολογικά στοιχεῖα ποὺ δὲν κάλυψε τὸ τσιμέντο τῆς ἀνακαίνισης, εἶναι τὰ γλυπτὰ πουριὰ ποὺ περιβάλλουν τὰ ἀνοίγματα τοῦ ναοῦ καὶ μαρτυροῦν μαζὶ μὲ κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴ φροντίδα καὶ τὴ σχετική δαπάνη τῆς κατασκευῆς. Ἐξάλλου ἡ ἰσορροπία καὶ ἡ ἀκριβὴς ἀντιστοιχία ποὺ παρατηρεῖται στὰ ἀνοίγματα, — ἓνα ὀρθογώνιο παράθυρο σὲ κάθε μακρὰ πλευρά, ἓνα δίλοβο σὲ κάθε ἀψίδα, ἀπὸ μία τοξωτὴ θύρα δυτικὰ—, ὑπογραμμίζουν τὴν ἰσοτιμία τῶν ναῶν. Δυτικὰ τὸ μονόλοβο καμπαναριὸ πατεῖ ἀνάμεσα στὶς δύο στέγες καὶ λειτουργεῖ μορφολογικὰ σὰν ἐνοποιητικὸ στοιχεῖο. Μῆκος ναῶν 9 μ., πλάτος Β καὶ Ν ἀντίστοιχα, 3.62 μ. καὶ 3.72 μ. Ἐσωτερικὰ ἐπικοινωνοῦν μὲ διπλὸ τοξωτὸ ἀνοιγμα ποὺ πατᾶ σὲ τετράγωνο πεσσό. Τὰ ὑπερψωμένα ἱερά, ἐπικοινωνοῦν μὲ χαμηλὴ τοξωτὴ πυλίδα. Οἱ τράπεζές τους καὶ ἡ πρόθεση τοῦ βόρειου, κτιστές.

Οἱ τοιχογραφίες ποὺ παλιότερα στόλιζαν τοὺς τοίχους ξύστηκαν πρόσφατα, καὶ ἔτσι τὸ ἐνδιαφέρον συγκεντρώνεται στὸ γλυπτὸ πώρινο τέμπλο (πίν. 233β): τοῦ Ν ναοῦ διαθέτει τρεῖς ἰσοῦψεῖς πυλίδες, ἐνῶ τοῦ Β, δύο. Μορφολογικὰ χωρίζονται σὲ τρεῖς ὀριζόντιες ζώνες, μὲ δίζωνη ἐπίστεψη. Ὁ διάκοσμος, ἀποκλειστικὰ σχεδὸν φυτῶν ἀντλεῖ τὸ περισσότερο ἀπὸ τὸ θεματολόγιο τῶν βυζαντινῶν μαρμάρινων τέμπλων, ἀπλοποιώντας τὰ μοτίβα, ὅπως τὰ πεταλόμορφα ἄνθη μέσα σὲ ἐλικόμορφο βλαστὸ ποὺ περικλείουν ταινίες σχοινοειδεῖς, καθὼς καὶ κόμβοι μὲ σταυρούς, θέματα κοινὰ στὸ μεσοβυζαντινὸ διακοσμητικὸ λεξιλόγιο. Ἀκόμη, δανεῖζεται ἐπὶ μέρους διακοσμητικὰ μοτίβα ἀπὸ τὸ κλασικὸ ἀρχιτεκτονικὸ θεματολόγιο, ὅπως αὐτὰ παραδίδονται ἀφομοιωμένα μέσα ἀπὸ ἐνετικὲς ἐπιδράσεις¹. Ἰωνικοῦ ρυθμοῦ εἶναι τὰ κιονόκρανα τοῦ Ν ναοῦ, ἐνῶ τοῦ Β, δωρικοῦ. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα μοτίβα τοῦ ἀρχαίου θεματολογίου ποὺ ἐναρμονίζονται μὲ ἐκλεκτικότητα μὲ ὅσα προέρχονται ἀπ' τὴ βυζαντινὴ γλυπτική, σημειώνονται ὁ ἀστράγαλος, οἱ γησίποδες καὶ τὸ ἰωνικὸ κυμάτιο στὴν ἐπίστεψη τοῦ τέμπλου τοῦ Β ναοῦ.

Τὸ ὕφος τῶν κιονοκράνων, ἡ σύνταξη τῶν ἀνοιγμάτων στὸ χῶρο, ἡ σύνθεση τοῦ διακόσμου, θυμίζει γλυπτικὴ ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τῆς ἐποχῆς τῆς Β' Ἐνετοκρατίας κατὰ τὴν ὁποία ἰδιαίτερα ἀκμάζει στὴ γύρω περιοχὴ ἡ χρῆση πωρολίθου². Ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ σχέση μὲ ἄλλες βενετοκρατούμενες περιοχὲς ὅπου ἀφθονοῦν τὰ λαξευμένα ἀπὸ πωρόλιθο ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ὅπως τὰ Κύθηρα: στὸν Ἅγιο Ἀντώνιο στὴν Παλιόχωρα ἀναφέρεται γλυπτὸ πώ-

1. G. GEROLA, *I monumenti Veneti dell'isola di Creta*, τ. 3 (Bergamo 1917) 217 κέ.

2. ΚΑΛΛΙΓΑ, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ὅ.π. 250, εἰκ. 3. Γιὰ τὴ λάξευση πωρολίθου στὴν περιοχὴ παλαιότερα, ἡ Ἰδία, 252 σημ. 21, 246 σημ. 9.

ρινο τέμπλο πού μιμεῖται βυζαντινό¹, ἐνῶ πολλά ἀπὸ τὰ γλυπτὰ περίθυρα τοῦ νησιοῦ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὸν 17ο αἰ.²

Στὴν ἴδια ἐποχῇ, ἂν ὀχι παλαιότερα³ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Κωνσταντίνου, ἂν σημειωθοῦν οἱ χαμηλὲς ἀναλογίες τοῦ μνημείου, τὰ λιγοστὰ καὶ μικρὰ ἀνοίγματα καὶ οἱ παχεῖς τοῖχοι πού χαρακτηρίζουν τὴν ὀψιμη ἐποχῇ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς⁴.

Στὸ ναὸ σώζονται καὶ καταγράφηκαν τὰ ἐξῆς ἀρχιτεκτονικὰ μέλη: 1) Τμῆμα ραβδωτοῦ κίονα ὕψους 0.87 μ., καθὼς καὶ δύο κολουροειδεῖς κολοβὲς βάσεις, 2) Τρεῖς ἀστράγαλοι ἀπὸ πωρόλιθο μήκους α) 0.46×0.21 μ., β) 0.21×0.21 μ., γ) 0.21×0.21 μ., 3) Τμῆμα μαρμάρινου παλαιοχριστιανικοῦ πεσσοῦ μήκους 0.25×0.18 μ. Στὴν κορυφὴ του, μῆλο ἀποκεκρουσμένο. 4) Ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ἐπίμηκες ἀπὸ πωρόλιθο μήκους 0.57×0.24 μ. 5) Δεύτερο ὅμοιο μέλος 0.62×0.29 μ.

Ἁ γιοι Ἀ πόστολοι

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

47. Ἅγιος Πέτρος, κοιμητηριακὸς νεώτερος ναὸς, στὸ δρόμο πού ὀδηγεῖ πρὸς τὴν Σκλαβούνα, κτισμένος στὸν τύπο σταυροειδοῦς συνεπτυγμένου μὲ τροῦλο ἐξάπλευρο.

48. Παναγία Λυκίμη, τρίκλιτη τρουλαία, ἔξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Σκλαβούνα (11.50×4.29 μ.). Κτισμένη στὴ θέση παλαιότερου ναοῦ, τιμᾶται στὴ μνήμη τῆς Παναγίας τῆς Μυρτιδιώτισσας καὶ τοῦ Ἁγίου Βασιλείου. Καταγράφηκε εἰς κίονα λαϊκῆς τέχνης, τέλη 19ου ἀρχὲς 20ου αἰ. (0.35×0.20 μ.), μὲ τὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο καὶ Ἑλένη.

Ἁ γιος Γεώργιος

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

49. Ἅγιος Γεώργιος. Παλαιὰ ἐκκλησία, ἀνακαινισμένη, δίπλα στὴν καινούργια. Οἱ εἰκόνες τοῦ δωδεκάροτου στὸ τέμπλο θὰ πρέπει νὰ ἀναχθοῦν γύρω στὸ 1900. Σώζεται καὶ εἰκόνα τῆς ἴδιας περίπου ἐποχῆς τοῦ ἁγίου Ὀνουφρίου στὸν ὁποῖο, κατὰ πληροφορίες τῶν κατοίκων, ἦταν ἀρχικὰ ἀφιερωμένος ὁ ναός⁵.

1. ΑΔ 20, 1965, Χρονικά Ι, 196. Βλ. καὶ Π. ΠΟΝΤΟΓΙΑΝΝΗ, Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴ Λευκάδα, Ἑταιρεία Λευκαδικῶν Μελετῶν Γ' 1973 (Ἀθήνα 1974) 146.

2. Ὅπως γιὰ παράδειγμα στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο στὸ Βοῦργο (1659), ΑΔ 20, 1965, Χρονικά Ι, 185, πλν. 170β.

3. Δὲν μένουν ἔχνη ἀπὸ τὴν πᾶκτωση τοῦ τέμπλου, ἐπειδὴ ὅλες οἱ ἐσωτερικὲς ἐπιφάνειες ἔχουν τσιμεντωθεῖ.

4. Α. ORLANDOS, L'architecture religieuse en Grèce pendant la domination Turquie, L'Hellenisme Contemporain 1953, 182.

5. Οἱ ναοὶ στὸ δρόμο πρὸς Ἑλαφόνησο: Ἅγιος Μηνᾶς στὰ Δερματιάνικα (Κάμπος), Ἅγιος Νικόλαος στὰ Βιγλιάφια, εἶναι πρόσφατα ἀνακαινισμένοι.

Ε λ α φ ό ν η σ ο ς ¹

Ναοί μεταβυζαντινῶν χρόνων

50. "Αγιος Σπυρίδων. 'Ανακαινισμένη τὸ 1862 ἐκκλησία.

Στὸ ἱερὸ τῆς ἐκκλησίας φυλάσσεται εἰκόνα (διαστάσεων 0.68×0.485 μ.) με παραστάσεις πολλῶν ἁγίων σὲ πέντε ζῶνες ἄνισου ὕψους (ἡ ἀνώτερη καὶ ἡ κατώτερη ἔχουν ὕψος μεγαλύτερο ἀπὸ τὶς τρεῖς μεσαῖες). Στὴν πρώτη ζώνη στὸ κέντρο ἡ 'Αγία Τριάδα, ἀριστερὰ ὁ προφῆτης 'Ηλίας καὶ ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ, ὁλόσωμοι, δεξιὰ ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ καὶ ὁ "Αγιος 'Ιωάννης ὁ Πρόδρομος, ἐπίσης ὁλόσωμοι. Τὸ κέντρο τῆς δεύτερης καὶ τρίτης ζώνης καταλαμβάνει ἡ βρεφοκρατούσα Παναγία, σὲ κλίμακα μεγαλύτερη ἀπὸ αὐτὴ τῶν ἄλλων προσώπων. Στὴ δεύτερη ζώνη, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Παναγία οἱ ἅγιοι Σπυρίδων καὶ Νικόλαος, μετωπικοί, μέχρι τοὺς μηρούς· δεξιὰ δύο ἅγιοι με κλειστὰ βιβλία. Στὴν τρίτη ζώνη ἀριστερὰ ὁ "Αγιος 'Αντώνιος καὶ ἄλλος μοναχός· δεξιὰ οἱ "Αγιοι Κωνσταντῖνος καὶ 'Ελένη. Στὴν τέταρτη ζώνη ἔξι ἅγιοι, μετωπικοί, ποὺ εἰκονίζονται μέχρι τοὺς μηρούς. Στὴν πέμπτη ζώνη στὸ κέντρο οἱ "Αγιοι Πέτρος καὶ Παῦλος, ὁλόσωμοι, ποὺ κρατοῦν ὁμοίωμα ἐκκλησίας, ἀριστερὰ ὁ "Αγιος Γεώργιος καὶ δεξιὰ ὁ "Αγιος Δημήτριος, ἑφιπποὶ καὶ οἱ δύο. Πρόκειται γιὰ εἰκόνα λαϊκῆς μάλλον τεχνοτροπίας, με ἀρκετὰ λεπτὴ ἐργασία, με ὀρισμένες σχεδιαστικὲς ἀρετὲς ἀλλὰ καὶ μερικὲς ἀδεξιότητες. Ὁ προπλασμός προσώπων καὶ γυμνῶν μερῶν εἶναι καστανὸς πρὸς ὄχρα, τὰ σαρκώματα ὄχρα. Τὰ χρώματα εἶναι λίγα καὶ ἀχνά, ἐνῶ χρησιμοποιεῖται πολὺ τὸ χρυσὸ στὸ χρωματισμὸ τῶν ἐνδυμάτων. Τὸ ἔργο μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὰ τέλη τοῦ 18ου αἰώνα. Στὴν πίσω ὄψη τῆς εἰκόνας σχεδιάζεται σταυρὸς με τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους καὶ με τὴν ἐπιγραφή *IC XC NIKA* στὰ διάχωρα τῶν κεραιῶν. Ἡ κορνίζα φαίνεται πρωτότυπη, ἔχει ἀπλὲς κοιλόκυρτες γλυφές, πλάτος 0.03 καὶ πάχος 0.028 μ.

Στὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ βρίσκονται οἱ ἀκόλουθες εἰκόνες.

Δύο εἰκόνες, ἡ μία Παναγία βρεφοκρατούσα καὶ ἡ ἄλλη "Αγιος 'Ιωάννης Πρόδρομος (διαστ. 0.94×0.68 μ.), με ἀφιερωτικὲς ἐπιγραφὲς τῶν ἀδελφῶν Γεωργίου καὶ Μιχαήλ 'Ιωάννου Κουτσουράη ἡ Καλλισπέρη, Καλυμνίων καὶ τῇ χρονολογία 1870. Ἡ πρώτη ἔχει τὴν ὑπογραφή (ἀπὸ χειρὸς Θεοφίλου Μπιλλήρη). Εἰκόνες τοῦ Χριστοῦ Παντοκράτορα καὶ τοῦ 'Αγίου Σπυρίδωνα, ἴδιων διαστάσεων με τὶς προηγούμενες. Εἰκόνα με τὴ Σύναξη τῶν 'Αρχαγγέλων, με ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή τῆς οἰκογένειας τῶν Χρυσούλας καὶ 'Ιωάννη Πασάκου, τὴν ἡμερομηνία 5 Αὐγούστου 1882 καὶ τὴν ὑπογραφή («Έργον Ν. Κασιμάτη ζωγράφου»). Ἰδιων διαστάσεων. Εἰκόνα τοῦ 'Αγίου 'Ιωάννη τοῦ Θεολόγου με ἀφιερωτικὴ ἐπιγραφή ἐπτὰ ἀδελφῶν Λιαράκηδων ('Ιακώβου, Παναγιώτη, Σταύρου, Σπύρου, Κοσμᾶ, Δαμιανοῦ, Δημητρίου) καὶ

1. Γιὰ τὴν κατάσταση στὴν περιοχὴ τὸ 1828, ΜΠΕΛΙΑ, δ.π. (σ. 352 σημ. 2) 74.

τῆς μητέρας τους Κυριακούλας καὶ μετὰ τὴν χρονολογία 1882. Ἰδιων διαστάσεων.

Μέσα στὸ ἱερὸ σώζεται μεγάλη εἰκόνα τοῦ Ἀγίου Σπυρίδωνα μετὰ τὴν ὑπογραφή «Ἀναστ. Γιάννουκλας ἔγραψεν. Ἐν Καλάμαις 1926». Ἐπίσης μακρόστενη εἰκόνα (διαστ. 0.17×0.65 μ.), λαϊκῆς τέχνης, γύρω στὸ 1800.

Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ναοῦ εἶναι ἀναρτημένη μεγάλη εἰκόνα (διαστάσεων 1.60×0.775 μ.) μετὰ τὴν παράσταση τοῦ Ἀγίου Γεωργίου δρακοντοκτόνου, μετὰ τὴν περιγικήπισσα στὸ βάθος, δυτικῆς τεχνοτροπίας. Ἡ εἰκόνα ἔχει ἱστορικὸ ἐνδιαφέρον, καθὼς προέρχεται ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ὅπου καὶ ζωγραφίστηκε τὸ 1921. Ἔχει τὴν ὑπογραφή: «Ἔργον Χριστοδούλη Ψυλλήδῃ, τῇ 6ῃ Ἀπριλίου 1921. Ἀφιέρωμα Διαμαντῇ Πλουμαρίτου». Ἐπίσης ἔχει τὴ λίγο μεταγενέστερη ἐπιγραφή: «Εὐθύμιον ἐγκαταλείψεως Μ. Ἀσίας. Διεσώθη παρ' ἐνδρόμου Ἀκτίου. Δικελῇ, 28 Αὐγούστου 1922. Ἰακουμῆς Λιάρος».

Τέλος στὸ ναὸ σώζονται καὶ οἱ ἐξῆς δύο εἰκόνες: Ὁ Ἅγιος Σπυρίδων, μετὰ τὴν ὑπογραφή «Ἔργον Ἱ. Λευθέρη, εἰκονογράφου, Μυλοπόταμο Κυθήρου» καὶ τὴ χρονολογία 1927. Παναγία Μυρτιδιώτισσα, ἔργο Ἱ. Λευθέρη ἀπὸ τὰ Κύθηρα, μετὰ τὴ χρονολογία 1944.

51. Ἅγιος Ἰωάννης. Καινούργια ἐκκλησία, στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χωριοῦ. Μέσα στὸ ναὸ σώζονται εὐαγγέλιο μετὰ μεταλλικὸ κάλυμμα καὶ τέσσερις εἰκόνες ἀπὸ τίς ὁποῖες οἱ τρεῖς τοῦ Παντοκράτορα, τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἀπὸ τὸ 1930, φέρουν τὴν ὑπογραφή τοῦ Ἱ. Λευτέρη. Ἡ τέταρτη τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου φέρει τὴ χρονολογία 1910.

52. Κοίμησις Θεοτόκου στὴ θέση Νησιὰ τῆς Παναγίας. Ναὸς ἀνακαινισμένος τὸ 1928. Πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο εἶναι ἐντοιχισμένη ἐπιγραφή μετὰ διάφορα ὀνόματα καὶ τμήματα τοιχογραφιῶν ἀπὸ παλαιότερη πιθανὸν φάση τῆς ἐκκλησίας. Ὑπάρχει ἐπίσης εἰκόνα τῆς Κοίμησις τῆς Θεοτόκου μετὰ χρονολογία 1855. Ἐξω ἀπὸ τὸ ναὸ σώζεται ὀρειχάλκινη καμπάνα μετὰ ἔκτυπες παραστάσεις Σταύρωσις καὶ ἁγίων καὶ τὴ χρονολογία 1878· σύμφωνα μετὰ πληροφορίες τῶν κατοίκων προέρχεται ἀπὸ τὸν Ἅγιο Σπυρίδωνα.

Μις ο χ ῶ ρ ι

Ναὸς βυζαντινῶν χρόνων

53. Ἅγιοι Θεόδωροι. Μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναὸς (6.66×2.60 μ.) στὸ νεκροταφεῖο. Ἐξωτερικὰ στὶς δύο μακρὲς πλευρὰς ἔχουν προσκτιστεῖ τάφοι. Σύγχρονη ἐπιγραφή χαραγμένη πάνω σὲ μάρμαρο, ποὺ ἔχει ἐντοιχιστεῖ ἐξωτερικὰ στὸ βόρειο τοῖχο, ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς κτίστηκε τὸ 1200¹ καὶ ἀνακαινίστηκε τὸ 1966.

1. Φαίνεται ὅτι τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνακαίνισις τοῦ ναοῦ διακρίνονταν ἴχνη τῆς ἀρχικῆς κτητορικῆς ἐπιγραφῆς ποὺ ὅμως ἀργότερα καταστράφηκαν τελείως ἢ ἀσβεστώθηκαν.

Τοιχογραφίες. Στο τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Παναγία σὲ προτομή, δεόμενη, μὲ τὸ Χριστὸ στηθαῖο μέσα σὲ δίσκο μπροστὰ στὸ στήθος¹. Τὸν ἡμικύλινδρο κοσμεῖ ὁ Μελισμός. Ὁ Χριστὸς-Ἀμνὸς πάνω στὴν ἀγία τράπεζα ποὺ καλύπτεται ἀπὸ μακριὰ διακοσμητικὴ ποδέα, ἔχει τὸ πρόσωπο φθαρμένο. Φαίνεται πάντως ὅτι παριστανόταν ὡς ἐνῆλικας. Στὸ ἀριστερὸ τμήμα τοῦ ἡμικύλινδρου διακρίνονται δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες μὲ ἀνοιχτὰ εἰλητάρια καὶ δίπλα στὸν Ἀμνὸ εἰκονίζεται ἄγγελος κρατώντας στρογγυλὸ ριπίδιο μὲ παράσταση ἐξαπτέρυγου². Ὁ τύπος αὐτὸς τοῦ Μελισμοῦ μὲ τοὺς ἀγγέλους-διακόνους δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν Ἀμνὸ συνηθίζεται ἰδιαίτερα στοὺς ναοὺς τοῦ Γερακιοῦ καὶ τῆς Ἐπίδαυρου Λιμηρᾶς³.

Ἐπτὰ δίσκοι διακοσμοῦν τὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας. Στὸν κεντρικὸ εἰκονίζεται ὁ Θρόνος τῆς Ἑτοιμασίας. Οἱ τρεῖς δίσκοι ἀριστερὰ περικλείουν ἰσάριθμες μορφές ἀγγέλων σὲ προτομή (πίν. 235α) ποὺ στρέφουν πρὸς τὸν Θρόνο μὲ τὰ χέρια ὑψωμένα σὲ στάση δέησης. Τὰ ἀντίστοιχα στηθάρια στὴν δεξιὰ πλευρὰ εἶναι τελείως καταστραμμένα.

Στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ ἱεροῦ εἰκονίζονται ὁ ἅγιος Στέφανος καὶ ἄλλος ἓνας διάκονος ποὺ κρατᾷ θυμιατήρι καὶ λιβανοθήκη⁴. Ἡ σκηνὴ τῆς Ἀνάληψης καλύπτει σύμφωνα μὲ τὸ καθιερωμένο πρόγραμμα τὸ θόλο τοῦ βήματος.

Διακοσμητικὴ ταινία κατὰ μῆκος τοῦ κλειδιοῦ χωρίζει τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς καμάρας σὲ δύο τμήματα ποὺ τὸ καθένα περιλαμβάνει τέσσερα διάχωρα. Τis σκηνές ποὺ εἰκονίζονται στὰ διάχωρα περιβάλλει ταινία μὲ συνεχόμενα βαθμιδωτὰ κοσμήματα. Στὸ βόρειο τμήμα τῆς καμάρας παριστάνονται, ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά, ἡ Ὑπαπαντή (πίν. 235β), ὁ Χριστὸς δωδεκαετής στὸ ναό, ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ(;) καὶ ἡ Κάθοδος στὸν Ἄδη. Παρόλη τὴν κακὴ διατήρηση τῶν παραστάσεων στὸ νότιο τμήμα ἀναγνωρίζονται ἡ Γέννηση, ἡ Ἑγερση τοῦ Λαζάρου, ἡ Βαϊφόρος καὶ ἡ Μεταμόρφωση.

1. Γιὰ τὸν τύπο βλ. τελευταῖα CHRISTA BELTING - IHM, «Sub matris tutela» (Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Phil. - hist. Klasse, Jahrgang 1976, 3. Abhandlung) (Heidelberg 1976) 38 - 57. Ἡ συγγραφέας ὀνομάζει τὸν τύπο τῆς δεόμενης Παναγίας μὲ τὸν Χριστὸ μέσα σὲ δίσκο μπροστὰ στὸ στήθος «Ἐπίσκεψη ἡ Πλατυτέρα» στὸ ἔθιο, 52, 54, 55, 58, καὶ τὸν θεωρεῖ παραλλαγὴ τῆς «Βλαχερνίτισσας», τῆς δεόμενης δηλαδὴ Παναγίας, χωρὶς τὸ Χριστὸ.

2. Γιὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἐξαπτέρυγο Δ. ΠΑΛΛΑΣ, Μελετήματα λειτουργικᾶ-ἀρχαιολογικά, ΕΕΒΣ 24, 1954, 184 - 193.

3. Γιὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸ Γεράκι καὶ τὴ Μάνη βλ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, δ.π. (σ. 398 σημ. 4) 99 καὶ σημ. 27. Γιὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἐπαρχία τῆς Ἐπίδαυρου Λιμηρᾶς βλ. στὴν παρούσα μελέτη σ. 350, 355-6, 402, 418, 425, 430, 451, 452, 453.

4. Γιὰ τὰ λειτουργικὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατᾷ ὁ διάκονος, βλ. G. DE JERPHANION, L'attribut des diacres dans l'art chrétien du Moyen Âge en Orient, La Voix des Monuments (N. S. Roma - Paris 1938) 283 - 296 καὶ Δ. Ι. ΠΑΛΛΑΣ, Μελετήματα, δ.π. 158 - 184.

Τῇ γένεσιν τῆς καμάρας περιθέει ζώνη μὲ δίσκους τοῦ συνδέονται μὲ κόμπους καὶ περικλείουν σθηθαῖες μορφές ἀγίων. Στὸν κάμπο τῶν δίσκων ἐναλλάσσονται τὸ κόκκινο καὶ τὸ κυανὸ χρῶμα ἐνῷ τὰ διαστήματα ἀνάμεσα στὰ σθηθάρια πληροῦν φυλλόμορφα κοσμήματα.

Ἀπὸ τὴν κάτω ζώνη τῶν τοίχων τοῦ περιλάμβανε ὁλόσωμες μορφές ἀγίων, διακρίνονται ἀρχάγγελος μὲ στρατιωτικὴ στολὴ (Μιχαὴλ) στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ νότιου τοίχου μπροστὰ ἀπὸ τὸ τέμπλο καὶ ἔχνη παράστασης ἱεράρχη στὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ, ὅσο εἶναι δυνατό νὰ κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὸ βαθμὸ διατήρησης τοῦ διακόσμου, περιορίζεται στὸ χριστολογικὸ κύκλο καὶ δὲν ξεφεύγει ἀπὸ τὰ καθιερωμένα. Ἡ σκηνὴ τοῦ δωδεκάχρονου Χριστοῦ στὸ ναὸ καὶ ἰδιαίτερα ἡ πολὺ συγγενικὴ παράσταση τῆς Μεσοπεντηκοστῆς¹ περιλαμβάνονται συχνὰ στὸν εὐαγγελικὸ κύκλο τῶν ναῶν στὸ Γεράκι καὶ γενικότερα στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά². Μιὰ ἰδιαίτερη ἀπόχρωση νεκρικοῦ χαρακτήρα δίνει στὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ ἡ παράσταση τοῦ ἀρχάγγελου σὲ κλίρια θέσης, ἀκριβῶς δίπλα ἀπὸ τὸ τέμπλο, ὑποδεικνύοντας ὅτι καὶ ἡ ἀρχικὴ χρῆσις τῆς ἐκκλησίας ἦταν κοιμητηριακὴ.

Οἱ συνθέσεις εἶναι δυσδιάστατες καὶ τὰ κτίσματα τοῦ βάθους μοιάζουν μὲ σκηνικά. Ἐπίπεδη ἐντύπωση δίνουν καὶ οἱ μορφές, ὅπου σπάνια ἀποδίδεται κάποια αἰσθησις τῆς τρίτης διάστασης. Ἡ πτυχολογία εἶναι σχηματικὴ καὶ ἀπλοποιημένη. Σὲ μερικές παραστάσεις, ὅπως στοὺς ἀποστόλους τῆς Ἀνάληψης, διατηροῦνται ἔντονα στοιχεῖα τῆς κοινῆς παράδοσης. Τὰ πρόσωπα εἶναι λεπτὰ καὶ ἀποπνέουν, παρόλο τὸν ἐπαρχιακὸν χαρακτήρα τοῦ διακόσμου, μιὰ συκρατημένη εὐγένεια (πίν. 235β). Τὰ χαρακτηριστικὰ δηλώνονται γραμμικὰ καὶ ἡ σάρκα πλάθεται μὲ λεπτὲς διαβαθμίσεις τῆς ὥχρας.

Οἱ δυσδιάστατες μορφές τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὸ Μισοχώρι συνεχίζουν μιὰ τάση ἀπλοποίησης τῶν ἐκφραστικῶν μέσων τῆς κοινῆς παράδοσης. Τὸ στυλιστικὸ αὐτὸ ρεῦμα ἐμφανίζεται ἤδη διαμορφωμένο σὲ μιὰ σειρά μνη-

1. Γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῶν παραστάσεων αὐτῶν GORDANA BABIĆ, Prepolovljenju praznika, Zograf 7, 1977, 23 - 27.

2. Ἡ σκηνὴ τοῦ δωδεκάχρονου Χριστοῦ στὸ ναὸ (ΛΟΥΚ. β', 40 - 50), ποὺ περιλαμβάνει τὶς μορφές τοῦ Ἰωσήφ καὶ τῆς Μαρίας, ἀπαντᾷ π.χ. στὸν "Ἅγιον Γεώργιον τοῦ κάστρου στὸ Γεράκι (ἀδμοσίευτη). Ἡ παράσταση τῆς Μεσοπεντηκοστῆς (ΙΩΑΝ. ζ' 14 - 36), ὅπου δὲν εἰκονίζονται ὁ Ἰωσήφ καὶ ἡ Μάρια, ἀπαντᾷ στὸν "Ἅγιο Σάβωνα, ΑΙΜΙΛΙΑ ΓΚΙΑΟΥΡΗ, Γεράκι, "Ἅγιος Σάβων, ΑΛΛ Χ, 1977, 84, εἰκ. 1, ΜΟΥΣΕΟΠΟΛΙΣ-ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, β.π. (σ. 384 σημ. 2) 186, εἰκ. 311 - 314 καὶ ἐγχρωμοὶ πίν. 83 - 84 καὶ στὸν "Ἅγιο Ἀθανάσιο στὸ Γεράκι, ΕΛΕΝΗ ΚΟΝΤΟΥΠΗΤΟΥ, Γεράκι: Συντήρησις τοιχογραφιῶν, ΑΛΛ IV, 1971, 160, ἡ ἴδια, Νέες τοιχογραφίες στὸ Γεράκι, β.π. (σ. 369 σημ. 1) 318, ΜΟΥΣΕΟΠΟΛΙΣ-ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, β.π. 152, εἰκ. 256 - 259, στὸν "Ἅγιο Νικόλαο στὸ ὁμώνυμο χωριὸ κοντὰ στὴ Μονεμβασία, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, β.π. (σ. 355 σημ. 1) 49, πίν. 13β κ.ά.

μειών τῆς 'Αττικῆς τοῦ β' τετάρτου τοῦ 13ου αἰ., ὅπως ὁ "Άγιος Πέτρος στὰ Καλύβια Κουβαρά¹ (1232), ἡ Σπηλιὰ Πεντέλης² (1233/34) καὶ ὁ "Άγιος Γεώργιος στὰ Καλύβια Κουβαρά³ (περίπου μέσα 13ου αἰ.).

Στὸ χῶρο τῆς 'Επίδαυρου Λιμηρᾶς παράλληλα παραδείγματα ὡς πρὸς τὴν ἐπίπεδη ἀντίληψη τῶν παραστάσεων, τὸ γραμμικὸ πλάσιμο καὶ τὶς κομνῆ-νεις ἀναμνήσεις στὴν ἀπόδοση τῆς πτυχολογίας, ἀπαντοῦν στὶς τοιχογραφίες τοῦ διώροφου κοιμητηριακοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχη στὸν "Άγιο Νικόλαο Μο-νεμβρασίας⁴ (περ. μέσα 13ου αἰ.). Ἡ ἐπίπεδη καὶ γραμμικὴ αὐτὴ τάση φτάνει στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ. σὲ μιὰ ἀκραία μορφή στὸ δεύ-τερο στρώμα τοιχογράφησης τοῦ ἴδιου καθολικοῦ⁵.

Ὁ γραπτὸς διάκοσμος τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὸ Μισοχώρι θὰ πρέπει νὰ ἀναχθεῖ στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ. καὶ ὅχι μακριὰ ἀπὸ τὰ μέσα τῆς ἑκα-τονταετίας.

Στὸ ναὸ καταγράφηκαν τέσσερις εἰκόνες τοῦ τέλους τοῦ 19ου/ἀρχῶν τοῦ 20ου αἰώνα. Σὲ εἰκόνα τῆς Δέησης (0.45×0.31 μ.) ἀναγράφεται ἡ χρο-νολογία 1902.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων⁶

54. *Μεταμόρφωση*. Ἐγγεγραμμένοι σταυροειδῆς μὲ τροῦλο ναὸς (14.50×9.40 μ.) τοῦ περασμένου αἰώνα. Καταγράφηκαν: α) Δύο ἑξαπτέρυγα διαμέ-τρου 0.27 μ., β) ἓνας σταυρὸς περιφορᾶς (0.36×0.30 μ.), γ) 5 εἰκόνες τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα.

Μέσα στὸ καμπαναριὸ βρίσκονται πεταγμένες οἱ ἀρχικὲς εἰκόνες τοῦ δωδε-κάροτου ἀπὸ τὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου. Ἐχουν διαστάσεις 0.45×0.43 μ. καὶ θὰ πρέπει νὰ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα. Ἰδίας ἐποχῆς εἶναι δύο ἀκόμα εἰκόνες (0.73×0.58 μ.) μὲ τὶς παραστάσεις τῶν ἁγίων Γεωργίου

1. NAFSIKA COUMBARAKI - PANSÉLINOU, Saint-Pierre de Kalyvia-Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta (Βυζαντινὰ μνημεῖα 3) (Θεσσαλονίκη 1976), 39 - 120. Γιὰ τὴ χρονολογία τελευταῖα ἡ ἴδια, Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα στὸν τοιχογραφικὸ διάκοσμο τοῦ Ἁγίου Πέτρου στὰ Καλύβια Κουβαρά 'Αττικῆς καὶ ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφή, Τρίτο Συμπόσιο Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, Περὶλήψεῖς ἀνακοινώσεων ('Αθήνα 1983) 68 - 69.

2. ΝΤΟΥΛΑ ΜΟΥΡΙΚΗ, Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησίων τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης, ΔΧΑΕ, Περ. Δ', τ. 7, 1973 - 74, 79 - 115.

3. Ἡ ἴδια, An Unusual Representation of the Last Judgment in a Thirteenth Century Fresco at St. George near Kouvaras in Attica, ΔΧΑΕ, Περ. Δ', τ. 8, 1975 - 76, 145 - 171.

4. Βλ. παραπάνω σ. 365 κέ. ἀρ. 6.

5. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου, δ.π. 35 - 61.

6. Γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ χωριοῦ ἀμέσως μετὰ τὴν Ἐπανάσταση βλ. ΜΠΕΛΙΑ, δ.π. (σ. 352 σημ. 2) 72 - 73.

καὶ Δημητρίου ἔφιππων ποὺ βρίσκονται ἐπίσης ριγμένες μέσα στὸ καμπαναριό.

55. Ὑπαπαντή. Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναὸς (16.10×3.67 μ.) μὲ δύο ἐνισχυτικὲς ζώνες, τοῦ τέλους τοῦ περασμένου αἰώνα. Διατηροῦνται οἱ εἰκόνες τοῦ ἐπιστυλίου τοῦ τέμπλου καθὼς καὶ εἰκόνα τῆς Ὑπαπαντῆς (0.70×0.49 μ.) τοῦ 1883. Καταγράφηκαν 3 ἀκόμα εἰκόνες τοῦ τέλους τοῦ 19ου / ἀρχῶν 20ου αἰ.

56. Ἅγιος Σπυρίδωνας. Νεώτερος μονοκάμαρος ναὸς (8.31×2.94 μ.).

57. Ἁγία Παρασκευή. Ἀνακαινισμένος μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (15.27×5.09 μ.), στὰ μισὰ τοῦ δρόμου ἀνάμεσα στὸ Μισοχώρι καὶ στὴ Νεάπολη Βοιῶν. Καταγράφηκε εἰκόνα τῆς ἐπάνυμης ἀγίας (0.40×0.30 μ.) μὲ τὴ χρονολογία 189.

Πάνω Καστανιά

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

Σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια ἀπὸ τὸ χωριὸ Πάνω Καστανιά, κοντὰ σὲ πηγή, ὑπῆρχε σύμφωνα μὲ τὴν προφορικὴ παράδοση παλαιὸς οἰκισμὸς ποὺ λέγεται ὅτι καταστράφηκε ἀπὸ πειρατές. Στὴ θέση αὐτὴ σώζονται ἐρειπωμένες οἱ παρακάτω ἐκκλησίες:

58. Ἅγιος Ρωμανός. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (11.70×3.60 μ.), κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ ἀραιὲς πλίνθους. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ νάρθηκα (3.40×2.20 μ.), ὁ ὁποῖος προστέθηκε σὲ μεταγενέστερη φάση, σώζονται ἀδιάγνωστα ἔχνη κονιάματος μὲ χρῶμα, βυζαντινῆς μάλλον ἐποχῆς.

59. Ἅγιος Βασίλειος. Μονόχωρος ναὸς, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 7.70×3.80 μ., κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομή. Στὸ βόρειο τοῖχο διαμορφώνεται ἐσωτερικὰ τυφλὸ ἀψίδωμα.

60. Ἅγιος Κωνσταντῖνος¹.

61. Ἅγιος Παντελεήμονας. Ἀνακαινισμένος, μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς (5.70×2.50 μ.) σὲ μικρὴ ἀπόσταση βόρεια τοῦ χωριοῦ. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους καὶ συνδετικὸ κονίαμα. Ἐσωτερικὰ οἱ τοῖχοι εἶναι ἀσβεστωμένοι μέχρι τῆς γένεσης τῆς καμάρας τῆς ὀροφῆς. Κάτω ἀπὸ τὸ κονίαμα διακρίνονται φωτοστέφανα μορφῶν σὲ φυσικὸ μέγεθος καθὼς καὶ διαχωριστικὲς ταινίες. Ἡ Ἀνάληψη εἰκονιζόταν σύμφωνα μὲ τὸ καθιερωμένο πρόγραμμα στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τῆς καμάρας. Στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ θόλου ποὺ χωρίζεται σὲ 4 διάχωρα διακρίνονται πολὺ ἐξίτηλα ἔχνη σκηνῶν ποὺ μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὴ Γέννηση, τὴν Ὑπαπαντὴ καὶ τὴν Κάθοδο στὸν Ἄδη. Ἡ τέταρτη παράσταση εἶναι τελείως ἀδιάγνωστη. Ἡ διατήρηση

1. Δὲν μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ ἐρεῖπια τοῦ ναοῦ αὐτοῦ ποὺ μᾶς ἀναφέρθηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ.

τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι τόσο κακὴ ὥστε δὲν παρέχονται ἐνδείξεις γιὰ μία χρονικὴ ἔνταξη τοῦ μνημείου.

Στὸ ναὸ καταγράφηκαν δύο εἰκόνες (0.62×0.46 μ.), τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας καὶ τοῦ Χριστοῦ στὸν τύπο τοῦ μεγάλου ἀρχιερέα, ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα.

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων¹

62. "Αγιος Γεώργιος. Μονοκάμαρος ἐνοριακὸς ναὸς μὲ νάρθηκα, μέσα στὸ χωριό. Τὸ ἐσωτερικὸ μῆκος τοῦ ναοῦ μέχρι τὸ κτιστὸ τέμπλο εἶναι 12.75 μ. καὶ τὸ πλάτος 5.15 μ. Τὸ πάχος τῶν τοίχων εἶναι 1 μ.

Διατηροῦνται 12 εἰκόνες στὸ ἐπιστύλιο τοῦ τέμπλου λαϊκῆς τεχνοτροπίας ποὺ μποροῦν νὰ χρονολογηθοῦν στὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα. Στὸ τέμπλο σώζονται ἐπίσης 4 δεσποτικὲς εἰκόνες (0.70×0.50 μ.). Καταγράφηκαν 3 ἀκόμα εἰκόνες ἴδιας περιήτου ἐποχῆς.

Κάτω Καστανιά

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

63. Οἰκισμὸς Μεγαχώρας. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση δυτικὰ τοῦ χωριοῦ Κάτω Καστανιά, πάνω σὲ λόφο, βρίσκονται ἐκτεταμένα χαλάσματα παλαιοῦ οἰκισμοῦ ποὺ οἱ κάτοικοι ὀνομάζουν *Μεγαχώρα*. Σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ποὺ καταγράφει ὁ Ἀνδρέας Καρκαβίτσας στὸ διήγημά του «Ὁ Χαλασμός»², ὁ πλοῦσιος αὐτὸς οἰκισμὸς καταστράφηκε ἀπὸ ἐπιδρομὴ κουρσάρων τοὺς ὁποίους ὀδήγησαν δύο προδότες. Μιὰ ἄλλη παραλλαγὴ τῆς παράδοσης, ὅπως τὴν διηγοῦνται σήμερα οἱ ντόπιοι, ἀποδίδει τὴν καταστροφὴ τῆς Μεγαχώρας στὸ γεγονός ὅτι ἦταν ὀρατὴ ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἀφηγοῦνται ὅτι κάποτε οἱ κάτοικοι γλεντώντας ἀναψαν φωτιὰς καὶ ἔτσι τοὺς ἐντόπισαν οἱ πειρατὲς ἀπὸ τὴν παραλία, ἀνέβηκαν καὶ τοὺς σκότωσαν. Γι' αὐτὸ τὸ νέο χωριό, ἡ Κάτω Καστανιά, κτίστηκε λίγο πρὸ χαμηλά, σὲ μέρος ποὺ δὲν φαίνεται ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Στὸν παλαιὸ αὐτὸ οἰκισμὸ διατηροῦνται τὰ ἐρεῖπια τουλάχιστον 5 - 6 ναῶν καὶ πολλῶν ἄλλων κτισμάτων. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ στὴ θέση Ἀγιος Νικόλαος, κοντὰ στὴν ἀγροικία Π. Στιβακτζᾶ, ἐρειπωμένο κτίσμα (12.40×7.80

1. ΜΠΕΛΙΑ, ὁ.π. 71 - 72.

2. Τὸ διήγημα πρωτοεκδόθηκε ἀπὸ τὸν Κ. Φ. ΣΚΟΚΟ, Ἑθνικὸν Ἡμερολόγιον (ἐν Ἀθήναις 1893) 135 - 140, βλ. καὶ Α. ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑΣ, Ἀπαντα, Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια Νίκη Σιδερίδου (Ἀθήναις 1973) τ. II, 431 - 435, πρβ. στὸ ἴδιο, τ. IV. Ἡ βιβλιογραφία Ἀ. Καρκαβίτσας, σ. 6, ἀρ. 46. Τὸ διήγημα τοῦ Καρκαβίτσας μοῦ ὑπεδείχθη ἀπὸ τὸν ἱερέα τῆς Ἀνω καὶ Κάτω Καστανιάς, κ. Ἀντώνιο Γ. Κοντραφούρη, τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ θερμά.

μ.) χωσμένο ἀπὸ τὴ βλάστηση, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ἦταν ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τῆς Μεγαχώρας. Ἡ τοιχοποιία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους, συνδετικὸ κονίαμα καὶ πλίνθους. Στὸ βόρειο τοῖχο σῶζεται κεραμοπλαστικὸ κόσμημα.

Σ' ἓνα μικρὸ, μονοκάμαρο, ἐρειπωμένο ναὸ ($7 \times 3,40$ μ.) μὲ τρία τυφλά ἀψιδώματα στὴν κάθε μακριὰ πλευρὰ διατηροῦνται ἔγχνη τοιχογραφιῶν, ποὺ θὰ μπορούσαν πιθανῶς νὰ χρονολογηθοῦν στὸ 12ο/13ο αἰώνα. Σὲ ἐρειπωμένο θολοσκέπαστο ὀρθογώνιο κτίσμα ($6,60 \times 2,60$ μ.), νοτιοανατολικά τοῦ προηγούμενου ναοῦ, φαίνονται ἔγχνη ζωγραφιστῶν κοσμημάτων. Τὰ ἐρείπια ἐνὸς κτίσματος πάνω σὲ λόφο θεωροῦνται ἀπὸ τοὺς ντόπιους ὡς τὸ «παλάτι τῆς βασιλοπούλας»¹ ἐνῶ ἓνα χάλασμα σὲ σχῆμα Π ἐκεῖ κοντὰ ὀνομάζεται «Πυργάκι». Σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ οἰκισμοῦ σῶζονται πιθάρια χωσμένα στὴ γῆ ποὺ χροησίμευαν γιὰ ἀποθήκευση τροφῶν.

Ὁ σημαντικότερος ναὸς τοῦ οἰκισμοῦ, ποὺ διατηρεῖται ἀκέραιος, εἶναι σήμερα ἀφιερωμένος στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Πρόδρομο.

64. Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος στὸν οἰκισμὸ Μεγαχώρας². Μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναὸς, ἐσωτερικῶν διαστάσεων $7,28 \times 2,50$ μ., κτισμένος μὲ ἀκατέργαστους λίθους, συνδετικὸ κονίαμα καὶ ἀραιὲς πλίνθους.

Κατὰ τὴν ὀψιμη βυζαντινὴ περίοδο προστέθηκε στὴ δυτικὴ πλευρὰ νάρθηκας ἐσωτερικῶν διαστάσεων $2,90 \times 2,70$ μ. Στὸ βόρειο τοῖχο εἶναι προσκτισμένο θολωτὸ οἰκοδόμημα (πίν. 236α).

Τοιχογραφίαι. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας διακρίνεται φθαρμένη παράσταση τῆς Παναγίας δεόμενης μὲ τὸ Χριστὸ σὲ δίσκο μπροστὰ στὸ στήθος³. Ὁ Μελισμὸς κοσμεῖ τὸν ἡμικύλινδρο. Τὸν Χριστὸν Ἀμνό, ποὺ εἶναι πολὺ φθαρμένος, πλαισιώνουν δύο ἄγγελοι-διάκονοι κρατώντας λειτουργικὰ ριπίδια, σύμφωνα μὲ τὸν εἰκονογραφικὸ τύπο ποὺ συνηθίζεται στοὺς ναοὺς τοῦ Γερακιοῦ καὶ τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς⁴. Ἀκολουθοῦν, δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν Ἀμνό, τέσσερις συνολικά ἱεράρχες. Εἰκονίζονται στὸ βόρειο τμήμα οἱ ἄγιοι Ἀθανάσιος καὶ Ἰωάννης Χρυσόστομος (πίν. 236β) καὶ στὸ νότιο οἱ ἄγιοι Βασίλειος καὶ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος. Στὰ ἀνοιχτὰ εἰλητάρια ποὺ κρατοῦν οἱ τέσσερις πατέρες ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια ἐπιγραφή Ὁδοὶς ἀξίος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ τῆς

1. Ἐδῶ εἶναι θαμμένη κατὰ τὴν παράδοση ἡ χρυσὴ κλῶσσα τῆς βασιλοπούλας καὶ τὰ χρυσὰ πουλιά της ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ χαλασμοῦ, βλ. καὶ ΚΑΡΚΑΒΙΤΣΑ, ὅ.π. στὸ Ἡμερολόγιο Σκόκου, σ. 140 καὶ στὰ Ἀπαντα, σ. 435.

2. Γιὰ τὸ ναὸ βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν (Ἰωάννα 1969) 29 - 30, σημ. 65, NAGATSUKA, ὅ.π. (σ. 386 σημ. 2) 17, 18, 31. σχ. V, 5.

3. Βλ. παραπάνω σ. 413 σημ. 1.

4. Βλ. παραπάνω σ. 413 σημ. 3.

εύχης που λέει χαμηλόφωνα ο ιερέας κατά τη Μεγάλη Είσοδο όταν ψάλλεται ο χειρουβικός ύμνος¹.

Τιγνή του Ευαγγελισμού διακρίνονται στον ανατολικό τοίχο δεξιά και αριστερά από την κόγχη ενώ το μέτωπο της άψίδας κοσμούν πέντε στηθάρια. Στο μεσαίο εικονίζεται ο Έμμανουήλ και στα άμεσα επόμενα, οι θεοπάτορες Ίωακείμ και Άννα². Οι άκρινοι δίσκοι περικλείουν προτομές από τους προφητάνακτες Σολομώντα και Δαβίδ. Δύο διάκονοι (πίν. 237α) παριστάνονται στο βόρειο τοίχο του ιερού και μορφή γέροντα μοναχού στο νότιο. Όλόκληρο το ανατολικό τμήμα του ήμικυλινδρικού θόλου καλύπτει η ΆΑνάληψη.

Χαμηλά στην ανατολική πλευρά του βόρειου τμήματος του κτιστού τέμπλου είναι ελεύθερα σχεδιασμένη με σκουρο καστανό χρώμα πάνω σε ένιαϊο βάθος ώχρας μορφή κένταυρου που τοξεύει. Διαβάζεται μεγαλογράμματη επιγραφή:

Ο ΗΠΠΟΚΡΑΤΗΩ [N].

Το δυτικό τμήμα της καμάρας χωρίζεται σε τέσσερις ζώνες που ή κάθε μία περιλαμβάνει τρία διάχωρα όπου εικονίζονται, σε μία κάπως άσυνήθιστη διάταξη, χριστολογικές σκηνές. Στην επάνω ζώνη του νότιου τμήματος παριστάνονται, από ανατολικά προς δυτικά, ή Ύπαπαντή και ή Έγερση του Αζάρου. Το τρίτο διάχωρο που είναι σήμερα τελείως καταστραμμένο, θά περιλάμβανε πιθανόν τη Βαϊοφόρο. Στην κάτω ζώνη εικονίζονται ή Βάφτιση, ο Μυστικός Δείπνος και ή Προδοσία.

Το βόρειο τμήμα της καμάρας καλύπτουν επάνω ή Γέννηση, οι Μυροφόρες στο μνήμα και ή Κάθοδος στον Άδη και κάτω ή Μεταμόρφωση (πίν. 237β), ή Κοίμηση και ο Έπιτάφιος Θρήνος. Η Σταύρωση καταλαμβάνει ολόκληρο το δυτικό τύμπανο. Χαμηλά στο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου δίπλα από την είσοδο εικονίζεται ο Έλκόμενος³, θέμα που συνηθίζεται στη θέση αυτή στις εκκλησίες του Γερακίου⁴.

1. J. GOAR, Euchologion, sive Rituale Graecorum (Graz 1960) (πανομοιότυπη επανέκδοση της πρώτης έκδοσης Βενετία 1730), 58 στ. 109, F. E. BRIGHTMAN, Liturgies Eastern and Western, Vol. I, Eastern Liturgies (Oxford 1896) 377, στ. 10. Πρβ. GORDANA BABIĆ - CH. WALTER, The Inscriptions upon Liturgical Rolls in Byzantine Apse Decoration, REB 34, 1976, 271, άρ. 12. Η εύχη του χειρουβικού χρησιμοποιείται κυρίως στο ειλητό του Βασιλείου του Μεγάλου, στο ίδιο, 279.

2. Για τη θέση των θεοπατόρων στο ιερό, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Σ. ΚΑΛΟΠΗΝ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Έρευνα στη Μάνη, ΠΑΕ 1979, 197 - 198, στο ίδιο, 1980, 194.

3. Για την εικονογραφία του θέματος ΒΕΝΕΤΙΑ ΚΩΤΤΑ, Η εξέλιξη της εικονογραφικής παραστάσεως του Έλκόμενου (Χριστού) έν τη χριστιανική τέχνη, ΠΧΑΕ περ. Γ', τ. 4, 1936 - 38, 5 - 27.

4. Στο δυτικό τοίχο εικονίζεται ο Έλκόμενος στον Άγιο Σώζοντα, στον Άγιο Νικόλαο, στον Άγιο Ίωάννη Χρυσόστομο και στον Άγιο Γεώργιο στο κάστρο, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι ό.π. (σ. 384 σημ. 2) 187, 57, 10 καθώς επίσης στο ναό του Άγίου Νικολάου έξω από το Γεράκι, ΓΚΙΑΟΥΡΗ, Ό ναός του Άγίου Νικολάου,

Οἱ μακροὶ τοῖχοι τοῦ κυρίως ναοῦ χωρίζονται σὲ δύο ζῶνες. Ἡ ἐπάνω περιλαμβάνει δίσκους μὲ προτομὲς ἁγίων καὶ οἱ κάτω παραστάσεις ὁλόσωμων μορφῶν. Οἱ δίσκοι ποὺ ἔχουν ἐναλλάξ κόκκινο καὶ πράσινο βάθος, ἐνώνονται μὲ κοσμήματα ἀπὸ ἐλικόμορφο βλαστό. Στὸ νότιο τοῖχο εἰκονίζονται προτομὲς ἁγίων ἀντρῶν καὶ στὸ βόρειο προτομὲς ἁγίων γυναικῶν¹ (πίν. 237γ).

Στὴν κάτω ζώνη τοῦ βόρειου τοίχου εἰκονίζεται δίπλα στὸ τέμπλο ὁ ἅγιος Νικόλαος ἑνθρονος. Ἀκολουθοῦν ἕξι ὁλόσωμοι στρατιωτικοὶ ἅγιοι (πίν. 238α-β) καί, στὸ δυτικὸ ἄκρο, οἱ ἅγιοι Κωνσταντῖνος καὶ Ἑλένη. Ἐνα σπάνιο γιὰ τὸν ἐλλαδικὸ ὥρο θέμα, ὁ ἅγιος Εὐστάθιος² ἔφιππος, μὲ τὸ ἐλάφι στὸ πάνω δεξιὸ ἄκρο, παριστάνεται στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου δίπλα στὴν εἴσοδο.

Τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου καταλαμβάνει πολὺ φθαρμένο τὸ πορτραῖτο τοῦ ἁγίου Νικολάου μέχρι τοὺς ὤμους σὲ κλίμακα πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ τὶς παραστάσεις τῶν ἄλλων ἁγίων³. Ἀκολουθοῦν οἱ μορφὲς τῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας, τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ τῶν ἱαματικῶν ἁγίων Δαμιανοῦ, Παντελεήμονα⁴ (;) καὶ Κοσμᾶ. Στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου ἔχει καταπέσει τὸ στρώμα αὐτὸ μὲ τοὺς ἁγίους καὶ φαίνονται ἔχνη ἀπὸ παλαιότερη τοιχογράφηση μὲ ἐμφανῆ τὰ χτυπήματα ἀπὸ αἰχμηρὸ ἐργαλεῖο γιὰ τὴ στερέωση τοῦ νεώτερου κονιάματος.

Στὸ βόρειο τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου ἀνάμεσα στὴν παράσταση τοῦ ἁγίου Εὐσταθίου καὶ τῆς Σταύρωσης διακρίνεται πολὺ ἐξίτηλη τετράστιχη κτητορικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται τὰ γράμματα «...κε: 881 93 94..» (... κε': Ἰνδικτιῶνος Ι', ἔτους 12. .)⁵.

δ.π. 94, 101 - 102. Στοὺς ναοὺς τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς (ἀδμοσίευτη) καὶ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς στὸ Γεράκι (1431), Α. ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, Σχεδιάσμα τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἄλωση (Ἀθῆναι 1957) 49, πίν. 14.1, MARIA PANAYOTIDI, Les églises de Géraki et de Monemvasie, Corsi XXII, 1975, 349, ὁ Ἐλκόμενος παριστάνεται στὸ δυτικὸ τμήμα τῶν πλάγιων τοίχων.

1. Ἡ παράσταση στηθαίων ἁγίων, ἀντρῶν στὸ νότιο τοῖχο καὶ γυναικῶν στὸ βόρειο, καθὼς καὶ ἡ ἐναλλαγὴ τοῦ κάμπου τῶν στηθαρίων (κόκκινο καὶ βαθυκόκκινο) ἀπαντοῦν στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο, στὸ Γεράκι, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, δ.π. 12, εἰκ. 23 - 40, ἐγχρωμοὶ πίν. 19 - 26.

2. Βλ. ANITA COUMOUSSI, Une rare représentation de St. Eustache dans une église grecque du XIIIe siècle, Cah. Arch. 1985 (τυπώνεται).

3. Γιὰ πορτραῖτα ἁγίων σὲ μεγαλύτερη κλίμακα ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες παραστάσεις τοῦ ναοῦ βλ. ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΒΕΡΡΑ, Τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰῶνα στὴν Εὐβοία, δ.π. (σ. 389 σημ. 5) 30 - 31, πίν. 15. Στὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρονται μπορεῖ νὰ προστεθεῖ καὶ τὸ πορτραῖτο τοῦ προφήτη Ζαχαρία στὸν ὁμώνυμο ναὸ τῆς Λάγκας στὴ Μάνη (τελευταῖο τέταρτο 13ου αἰ.) Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - Ε. ΔΩΡΗ - Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ - Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, Ἔρευνα στὴ Μάνη, ΠΑΕ 1978, 143, πίν. 116β.

4. Εἰκονίζεται σὲ μικρότερη κλίμακα, κάτω ἀπὸ τὸ παράθυρο.

5. Ὁ καθηγητὴς ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἐραρχῶν, δ.π. (σ. 418 σημ. 2) 29, σημ. 65, εἶχε διαβάσει πρὶν ἀπὸ τὸ κε' τὴ λέξη «Μαῖω».

Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστό. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ὡραία Πύλην ὑπάρχουν δύο συμμετρικὰ τοξωτὰ ἀνοίγματα¹ πού φράσσονται ἀπὸ δύο πώρινες πλάκες, πλάτους 0.60 μ., ὕψους 0.88 μ. καὶ πάχους 0.6 μ., ὅπου διακρίνεται πολὺ ἐξίτηλο πρῶτο στρώμα τοιχογραφιῶν. Ἰχνη μορφῆς τοῦ Χριστοῦ μὲ ἰδιαίτερα ζωηρὰ χρώματα φαίνονται στὴ δεξιὰ πλάκα. Στὸ ἀνοιχτὸ εὐαγγέλιο μπορεῖ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ ἐπιγραφή Δεῦτε πρὸς με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς (Ματθ. ια' 28). Στὴ βόρεια πλάκα διακρίνονται μόνο ἱχνη χρώματος. Οἱ δύο ζωγραφισμένες πλάκες μὲ τὸ ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο πλαίσιο ἔχουν θέση δεσποτικῶν εἰκόνων.

Τὰ κτιστὰ τέμπλα² μὲ τοιχογραφημένες παραστάσεις τοῦ Χριστοῦ, τῆς Παναγίας, τοῦ ἐπώνυμου ἁγίου καὶ σπανιότερα τῆς Δέησης, ἢ τὰ τέμπλα πού φράσσονται μὲ πλάκες ζωγραφισμένες μὲ ἀνάλογα θέματα εἶναι πολὺ διαδομένα σὲ περιφερειακοὺς ναοὺς, ὅπως στὸ Γεράκι³, στὴν Ἐπίδαυρο Λιμηρά⁴, στὴ Μάνη⁵ κ.ἄ.⁶

Ἡ ἀρχικὴ ζωγραφικὴ τοῦ τέμπλου καλύφθηκε μὲ δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης. Στὴ νότια πλάκα ἐπαναλαμβάνεται τὸ θέμα τοῦ Χριστοῦ. Στὸ ἀνοιχτὸ εὐαγγέλιο ἀποδίδεται τὸ χωρίο: [Ὁ ἀκολουθῶν] ἐμοὶ οὐ μὴ περιπατήσῃ. . . (Ἰωάν. η', 12). Τὸ δεύτερο στρώμα στὸ βόρειο τμήμα περιλαμβάνει στηθαῖο ἱεράρχη, πιθανότατα τὸν ἅγιο Νικόλαο. Στὸ ἴδιο στρώμα ζωγραφικῆς ἀνήκουν παράσταση τῆς Παναγίας στὸ βόρειο ἄκρο τοῦ τέμπλου,

1. Ἡ διαμόρφωση τοῦ τέμπλου σὲ τοξωτὰ ἀνοίγματα, πού ὅμως δὲν φράσσονται, εἶναι ἀρχαϊκὴ, βλ. ὁ ἴδιος, "Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ὁ.π. (σ. 375 σημ. 1) 444 - 445.

2. Γιὰ τὰ κτιστὰ ζωγραφισμένα τέμπλα βλ. GORDANA BABIĆ, O živopisanom ukrasu oltarnih pregrada, Zbornik za Likovne Umetnosti 11 (1975) 3 - 49, CHATZIDAKIS, L'évolution de l'icône, ὁ.π. (σ. 396 σημ. 4) 333 - 366.

3. Βλ. Εὐαγγελίστρια, ΚΟΥΝΟΥΠΩΤΟΥ, Γεράκι: Συντήρησης τοιχογραφιῶν, ὁ.π. 158, εἰκ. 8 - 9, CHATZIDAKIS, ὁ.π. 342, πίν. XXXVI, 5 - 6, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ-ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὁ.π. 90, 134, εἰκ. 149, 150, "Ἅγιο Γεώργιο στὸ κάστρο, ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ, Les églises de Géraki, ὁ.π. 348, CHATZIDAKIS, ὁ.π. 342, πίν. XXXVII, 7 - 8, "Ἅγιο Νικόλαο, ΜΑΡΙΑ ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Ἡ πρόμος παλαιολόγειος ἀναγέννησις εἰς τὰς χώρας καὶ τὰς νήσους τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν 13ον αἰῶνα, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. 4 (1964 - 65) 267, πίν. 60, ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ, ὁ.π. 342, ΚΟΥΝΟΥΠΩΤΟΥ-ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, Νέες τοιχογραφίες στὸ Γεράκι, ὁ.π. 323, εἰκ. 15, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, ὁ.π. 56, 61 - 70, εἰκ. 85 - 86, 102 - 105, ἑγχρωμοὶ πίν. 37, 38, 44, "Ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο, στὸ ἴδιο 10, εἰκ. 16, "Ἁγία Παρασκευὴ (ἀδημοσίευτη), Ζωοδόχος Πηγὴ (1431), ΠΑΝΑΥΟΤΙΔΙ, ὁ.π. 349, καθὼς καὶ "Ἅγιο Νικόλαο ἔξω ἀπὸ τὸ Γεράκι, ΓΚΙΑΟΥΡΗ, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀγίου Νικολάου, ὁ.π. 94, 104.

4. Π.χ. ναὸς τοῦ Ταξιάρχη στὸν "Ἅγιο Νικόλαο Μονεμβασίας (βλ. παραπάνω σ. 368).

5. Βλ. "Ἅγιο Ζαχαρία στὴ Λάγια, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, ὁ.π. 143, "Αἰ-Σπράτριο ἔξω ἀπὸ τὴ Λάγια, στὸ ἴδιο, 155, "Ἅγιο Νικόλαο στὰ Σκαλτσουτάνικα, στὸ ἴδιο, 149, "Ἅγιο Νικόλαο στὴν Κίττα, ΠΑΕ 1979, ὁ.π. 187, πίν. 127α, Ἀρχάγγελος Μιχαὴλ στὸν Πολεμίτα (1278) (ἀδημοσίευτη) κ.ἄ.

6. Γιὰ κτιστὰ ζωγραφισμένα τέμπλα στὴν Κρήτη βλ. GALLAS - WESSEL - BORBOUDAKIS, ὁ.π. (σ. 351 σημ. 1) 39 - 40, εἰκ. 15.

ποῦ στρέφει πρὸς τὸν ἱεράρχη σὲ στάση δέησης, δύο στηθάρια ἁγίων ψηλὰ στὰ δύο ἄκρα τοῦ τέμπλου καθὼς καὶ μορφὴ ἀγγέλου πάνω ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ ἱεράρχη.

Ν ὁ ρ θ η κ α ς. Στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἀριστερὰ ἀπὸ τῆ θύρα ποῦ ὁδηγεῖ πρὸς τὸν κυρίως ναό, διακρίνονται ὁλόσωμη μετωπικὴ μορφὴ τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ ἔχνη δύο ἀκόμα ἁγίων. Δεξιὰ ἀπὸ τῆ θύρα παριστάνεται ὁλόσωμος ὁ Χριστὸς (πίν. 238γ). Τὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ νότιου τοίχου καταλαμβάνουν οἱ μορφές τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Προδρόμου ποῦ στρέφουν πρὸς τὸ Χριστό, σὲ στάση δέησης. Δυτικότερα στὸ νότιο τοῖχο εἰκονίζεται ἡ Βάπτισις. Τὴν κάτω ζώνη τῶν τοίχων τοῦ νάρθηκα, κάτω ἀπὸ τὶς παραστάσεις, περιτρέχει διακοσμητικὴ ταινία.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ παρουσιάζει κάποιες ἰδιομορφίες. Οἱ χριστολογικὲς σκηνές τῆς καμάρας δὲν ἀκολουθοῦν δηλαδὴ τὴ συνηθισμένη διάταξη, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία γίνεται ἀρχὴ ἀπὸ τὸ ΝΑ ἢ τὸ ΒΑ ἄκρο τῆς ἐκκλησίας καὶ ἀκολουθεῖται ἡ κυκλικὴ φορὰ τῶν δεικτῶν τοῦ ρολοιοῦ. Μιὰ προσεκτικότερη ματιὰ δείχνει ὥστόσο ὅτι οἱ εὐαγγελικὲς παραστάσεις ἀποτελοῦν τρεῖς ἐνότητες. Τὰ τέσσερα ἀνατολικά διάχωρα περιλαμβάνουν σκηνές ἀπὸ τὴν παιδικὴ καὶ τὴ νεανικὴ ἡλικία τοῦ Χριστοῦ (Γέννησις - Ὑπαπαντὴ - Βάπτισις καὶ Μεταμόρφωσις). Τὰ ἐπεισόδια ποῦ προηγοῦνται τοῦ Πάθους (Ἑγερσις Λαζάρου - Βαῖοφόρος(;) — Μυστικὸς Δεῖπνος καὶ Προδοσία) συγκεντρώνονται στὸ νότιο τμήμα τῆς καμάρας. Μία τρίτη τέλος ἐνότητα, ποῦ συνεχίζει τὶς σκηνές τοῦ Πάθους στὸ δυτικὸ τοῖχο, μὲ κεντρικὸ θέμα τὸ θάνατο (Μυροφόρες - Κάθοδος στὸν Ἄδη - Ἐπιτάφιος Θρῆνος - Κοίμησις), περιλαμβάνονται στὰ τέσσερα δυτικὰ διάχωρα τοῦ βόρειου τμήματος τῆς καμάρας.

Κατὰ τὴν ἐπιλογὴ τῶν ἁγίων ποῦ ἔχουν εἰκονιστεῖ στὴν κάτω ζώνη τῶν πλάγιων τοίχων ξεχωριστὴ ἔμφασις ἔχει δοθεῖ στοὺς στρατιωτικούς, ἀπηχώντας ἴσως τὶς προτιμήσεις τοῦ δωρητῆ σὲ περίοδο ἀγώνων μὲ τοὺς Φράγκους. Ἰδιαίτερα ἐξάιρεται καὶ ἡ μορφὴ τοῦ ἁγίου Νικολάου ποῦ εἰκονίζεται στὸν κυρίως ναὸ τρεῖς φορές: στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τοίχου, στὸ τέμπλο καὶ σὲ πορταῖτο μεγάλης κλίμακας στὸ νότιο τοῖχο. Παριστάνεται τέλος ἀκόμα μιὰ φορὰ στὸ νάρθηκα, ὅπου οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἐπαναλαμβάνουν τὸ πρόγραμμα τοῦ τέμπλου, ὅπως παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλους ναοὺς¹. Εἶναι ἐπομένως φανερό ὅτι ἡ ἐκκλησία ἦταν ἀρχικὰ ἀφιερωμένη στὸν ἅγιο Νικόλαο. Ἐνδεικτικὸ εἶναι ὅτι ἡ παράδοση ἔχει διατηρήσει τὴν ὀνομασία «Ἅγιος Νικόλαος» γιὰ μιὰ θέση στὰ δυτικὰ τοῦ ναοῦ, ὅπου σῶζονται τὰ εἰσπία ἄλλης ἐκκλησίας².

1. Βλ. π.χ. Ἄν-Στράτηκο. ἔξω ἀπὸ τὴ Λάγνα, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΔΩΡΗ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, ὁ.π. 153 - 154.

2. Βλ. παραπάνω σ.417.

Στό ναό διαπιστώθηκαν δύο στρώματα τοιχογράφησης. Τò ἀρχικό στρώμα διακρίνεται στό ἀνατολικό τμήμα τοῦ νότιου τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ χτυπημένο μέ σφυρί γιά τή στερέωση τοῦ νεώτερου κονιάματος. Στήν ἴδια ἀρχική φάση πρέπει νά ἀνήκει καί τò πρῶτο στρώμα ζωγραφικῆς τοῦ τέμπλου. Τὰ ἰδιαίτερα ζωηρά χρώματα ποῦ διατηροῦνται ἀπό τή φάση αὐτή στό τέμπλο φαίνεται ὅτι ὀφείλονται σέ μία προσπάθεια μίμησης τῆς τεχνικῆς τῶν φορητῶν εἰκόνων. Ἡ φθορά τοῦ στρώματος αὐτοῦ εἶναι τόσο μεγάλη ὥστε δέν παρέχονται ἐνδείξεις γιά μία ἀκριβή χρονολόγηση. Ὡστόσο τò γεγονός ὅτι τὰ γνωστά ζωγραφισμένα κτιστά τέμπλα στὸν ἑλλαδικό χῶρο δέν εἶναι ἀρχαιότερα ἀπό τò τέλος τοῦ 12ου αἰώνα¹ ἀποτελεῖ ἓνα *terminus p.q.* γιά τή χρονολογική ἔνταξη τοῦ ἀρχικοῦ στρώματος τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη.

Στή δεύτερη φάση τοιχογράφησης ἀνήκει τò σύνολο σχεδόν τοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ καί τοῦ ἱεροῦ. Στίς χριστολογικῆς σκηνές τῆς καμάρας οἱ μορφές εἶναι κακότεχνες, στατικῆς καί ἐπίπεδες. Τὰ σώματα εἶναι στενά, ἡ πτυχολογία ἀπλοποιημένη καί σχηματική. Σέ μερικῆς παραστάσεις, ὅπως στή Μεταμόρφωση (πίν. 237β), οἱ μορφές, ἀπό ἀδεξιότητα στή διευθέτηση τοῦ χώρου, παριστάνονται μόνο μέχρι τὰ γόνατα. Στά πρόσωπα, μέ τήν ἄψυχη ἔκφραση, διατηροῦνται μακρινές ἀναμνήσεις ἀπό τò σφιχτό πλάσιμο τῆς ἐποχῆς τῶν Κομνηνῶν. Μερικά πρόσωπα, ὅπως τῶν στρατιωτῶν στή σκηνή τῶν Μυροφόρων, ἔχουν χοντροκομμένα χαρακτηριστικά καί θυμίζουν φιγούρες θεάτρου σκιῶν.

Πιὸ πετυχημένη εἶναι ἡ ἀπόδοση τῶν στηθαίων (πίν. 237γ) καί τῶν ὀλόσωμων ἁγίων (πίν. 238α-β) στοὺς μακροὺς τοίχους. Οἱ μορφές ἂν καί σχετικὰ ἐπίπεδες ἔχουν σωστὲς ἀναλογίες. Τὰ πρόσωπα ἔχουν ἐνιαῖο πλάσιμο ἀπὸ ὠχρα. Οἱ σκιές διαγράφονται μέ πράσινο χρῶμα ποῦ τοποθετεῖται πάνω ἀπὸ τὴν ὠχρα στὰ περιγράμματα καί γύρω ἀπὸ τὰ χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου.

Οἱ παραστάσεις τοῦ κυρίως ναοῦ συνεχίζουν τίς τάσεις ἀπλοποίησης τῶν ἐκφραστικῶν μέσων τῆς κομνηνείας παράδοσης, χωρὶς ὅμως νά γίνεται παράλληλα ἀφομοίωση τῶν νέων προοδευτικῶν στοιχείων. Τò τεχνοτροπικὸ αὐτὸ ρεῦμα διαπιστώθηκε, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε, καί στό ναὸ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στό γειτονικὸ Μισοχώρι². Ὁ τύπος τῶν προσώπων, τὸ ἐπίπεδο γραμμικὸ πλάσιμο, τὸ ἄψυχο βλέμμα θυμίζουν ὀρισμένες παραστάσεις τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων στήν Κηπούλα (1265)³.

Κοινὰ στοιχεῖα ὡς πρὸς τή γραμμικότητα καί τὴν ἐπίπεδη ἀντίληψη διαπι-

1. Π.χ. Εὐαγγελίστρια στό Γεράκι, βλ. παραπάνω σ. 421 σημ. 3.

2. Βλ. παραπάνω σ. 412 κέ. ἀρ. 53.

3. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οἱ τοιχογραφίες τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων, ὁ.π. (σ. 387 σημ. 1) 79 - 118, πίν. 25 - 38.

στώνονται καὶ μὲ τις τοιχογραφίες τοῦ Ἀρχάγγελου Μιχαὴλ στὸν Πολεμίτα τῆς Μέσα Μάνης (1278)¹.

Οἱ μορφές τῶν ἱεραρχῶν (πίν. 236β) στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας ἀποτελοῦν τὶς πιὸ προοδευτικὲς παραστάσεις τοῦ διακόσμου στὸν Ἅγιο Ἰωάννη καὶ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν σὲ ἄλλο ζωγράφο. Στρωματογραφικὰ εἶναι φανερό ὅτι τὸ κόνιαμα πάνω στὸ ὁποῖο εἶναι ζωγραφισμένοι ὑπερκαλύπτει παλαιότερο στρώμα. Τὰ σώματα εἶναι πλατιά καὶ ἔχουν ὄγκο καὶ πλαστικότητα. Μὲ ζωγραφικὰ μέσα ἀποδίδονται τὰ πρόσωπα. Πάνω στὸ σκοτεινὸ καστανὸ προπλασμὸ πλάθεται ἡ σάρκα μὲ πλατιεὲς πινελιὲς σὲ διαβαθμίσεις τῆς ὥχρας. Τὰ μαλλιά καὶ τὰ γένια ἀποδίδονται ὥστόσο γραμμικά.

Ἡ αἴσθηση τοῦ ὄγκου καὶ τὸ ζωγραφικὸ πλάσιμο σὲ συνδυασμὸ μὲ στοιχεῖα γραμμικὰ θυμίζουν ὀρισμένες μορφές ἱεραρχῶν στὸν Ἅγιο Βασίλειο στοῦ «Καλοῦ» τῆς Μάνης (1270 - 90)². Ὁ συνδυασμὸς ἐξάλλου τῆς τεχνικῆς τῆς φωτοσκίασης γιὰ τὰ πρόσωπα καὶ τῆς γραμμικῆς γιὰ τὰ τριχωτὰ μέρη ἔχει παρατηρηθεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ μνημείων ποὺ χρονολογοῦνται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13οῦ αἰῶνα ἢ γύρω στὸ 1300³. Τὰ ψηλὰ μέτωπα, τὸ γραμμικὸ πλάσιμο τῶν τριχωτῶν μερῶν καὶ ἡ σχηματικὴ ἀπόδοση τῶν αὐτιῶν θυμίζουν, τέλος, μορφές τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στῇ Λακωνικῇ Τρύπη (τελευταῖες δεκαετίες 13οῦ αἰ.)⁴.

Ἀπὸ τὰ προοδευτικὰ σύνολα τῆς ἐποχῆς ἀναλογίες μὲ τοὺς ἱεράρχες τοῦ Ἀγίου Ἰωάννη παρουσιάζουν — ὡς πρὸς τὴν αἴσθηση τοῦ ὄγκου καὶ τῆ ζωγραφικότητα — ὀρισμένες μορφές στὸν Ἅγιο Δημήτριο τοῦ Μυστρά⁵ (ἀ' φάση τοιχογράφησης 1270 - 85), ἀν καὶ ἀσφαλῶς ἡ ἀπόδοση στὸ ναὸ τῆς Κάτω Καστανιάς εἶναι πιὸ ἐπαρχιακή.

Οἱ τοιχογραφίες τῆς φάσης αὐτῆς τοῦ διακόσμου στὸν Ἅγιο Ἰωάννη τῆς Κάτω Καστανιάς θὰ πρέπει ἐπομένως νὰ χρονολογηθοῦν ἀνάμεσα στὴν ἑβδομὴ καὶ τὴν ἑνατὴ δεκαετία τοῦ 13οῦ αἰῶνα. Γιὰ τὸ χρονικὸ αὐτὸ διάστημα τὰ ἔτη 1267 καὶ 1282 εἶναι αὐτὰ ποὺ συμπίπτουν μὲ τὴ 10ῃ ἰνδικτιῶνα ἡ ὁποία ἀναφέρεται στὴν κτητορικὴ ἐπιγραφή, ὅπου ἀναγράφεται καὶ τὸ ἔτος 12... Πιθανότερη φαίνεται μάλιστα ἡ δευτέρη χρονολογία⁶.

1. Ἀδημοσίητη. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή ὁ Ἰδιος, Δύο ἐπιγραφές ναῶν τῆς Λακωνίας: τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου (1278) στὸν Πολεμίτα τῆς Μάνης καὶ τῆς Χρυσοφτίτισσας (1290), Λακωνικαὶ Σπουδαί 6, 1982, 44 - 55.

2. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1979, ἔ.π. 156 - 160, πίν. 114 - 115, ἰδιαίτερα πίν. 115α.

3. ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΟΕΚΛΑΝΔ, Ἡ Κερὰ τῆς Κριτσᾶς, ἔ.π. (σ. 389 σημ. 6) 97 - 105, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1979, ἔ.π. 159.

4. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ ναὸς τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, ἔ.π. (σ. 360 σημ. 3) 51 - 87, εἰκ. 18.

5. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα γιὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τέχνην τῆς Μητροπόλεως τοῦ Μυστρά, ἔ.π. (σ. 369 σημ. 3) 143 - 175, πίν. 42β, 56β, 57.

6. Τὸ τρίτο ψηφίον τῆς χρονολογίας ποὺ διέκρινε ὁ καθηγγητὴς κ. Δρανδάκης ὅταν

Οἱ τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα (πίν. 238γ) ἀνήκουν σέ πιὸ ὀψιμη φάση. Οἱ μορφές διακρίνονται γιὰ ἓνα ἐκλεπτυσμένο καὶ ταυτόχρονα σχηματικὸ καὶ κάπως σκληρὸ πλάσιμο ποὺ θυμίζει τὴν τεχνικὴ τῶν εἰκόνων. Ἡ πτυχολογία ἀποδίδεται μὲ πυκνές, λεπτές, σχηματοποιημένες γραμμές. Οἱ παραστάσεις αὐτές θὰ μπορούσαν νὰ παραβληθοῦν ὡς πρὸς τὴν τυποποίηση καὶ τὴν σχηματοποίηση τῶν ἐκφραστικῶν μέσων, μὲ τὸ διάκοσμο τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς¹ καὶ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς² (1431) στὸ Γεράκι. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα τοῦ ναοῦ τοῦ Προδρόμου στὴν Κάτω Καστανιά θὰ μπορούσαν ἐπομένως νὰ ἀναχθοῦν στὸ πρῶτο μιστὸ τοῦ 15ου αἰώνα. Στὴν περιοχὴ τῆς Ἐπιδαύρου Λιμερᾶς συγγενικὴ τάση ἀπαντᾷ στὴν Ἀγία Παρασκευὴ ἔξω ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ Ἀγίος Ἀνδρέας κοντὰ στὸ Βλαχιώτη³.

Τὸ ἀρχικὸ κτίσμα τοῦ ναοῦ θὰ πρέπει νὰ εἶναι περίπου σύγχρονο μὲ τὴν πρώτη φάση τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ ἐνῶ ὁ νάρθηκας ἀποτελεῖ, ὅπως ἀναφέρθηκε, προσθήκη τῶν ὀψιμῶν βυζαντινῶν χρόνων, πιθανότατα τῆς Ἰδίας περίπου ἐποχῆς μὲ τὸ γραπτὸ διάκοσμο ποὺ διατηρήθηκε στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ναοῦ.

65. *Ταξιάρχης* στὸ νεκροταφεῖο. Στὴν πλαγιὰ ρεματιᾶς βρίσκεται τὸ νεκροταφεῖο τοῦ χωριοῦ, ὅπου σώζεται ὁ παλαιὸς κοιμητηριακὸς ναὸς τῆς Κάτω Καστανιάς, ἀφιερωμένος στοὺς Ταξιάρχες⁴. Εἶναι ἓνα μονόχωρο καμαροσκέπαστο κτίσμα, ἐσωτερικῶν διαστ. 8.45×2.70 μ. Στὸ ἐσωτερικὸ ὁ βόρειος καὶ ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ φέρουν ἀνὰ δύο τυφλὰ ἀψιδώματα, τῶν ὁποίων τὸ κλειδὶ βρίσκεται λίγὸ κάτω ἀπὸ τὴ γένεση τοῦ ἡμικυλινδρικοῦ θόλου, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στοὺς θολωτοὺς μονόχωρους ναοὺς⁵. Ἐξωτερικὰ ἡ ἐκκλησία εἶναι ἐπιχρισμένη.

Τοιχογραφίες: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ Παναγία ἐνθρονὸν βρεφοκρατοῦσα, ἀνάμεσα σὲ δυὸ ἀγγέλους μὲ αὐτοκρατορικὴ στολὴ ποὺ στέκουν δεόμενοι σὲ στάση τριῶν τετάρτων. Τὸν ἡμικύλινδρο καταλαμβάνει ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ. Πρὸς τὸ Χριστὸ-Ἀμνὸ ποὺ εἰκονίζεται σὲ ὄριμη ἡλικία κατευθύνονται δύο ἄγγελοι (πίν. 239α) μὲ λειτουργικὰ ριπίδια καὶ τέσσερις *ιεράρχες*⁶. Στὴ βόρεια πλευρὰ οἱ συλλειτουργοῦντες πατέρες ταυτίζονται μὲ τὸν ἅγιον Ἰωάννη τὸ Χρυσόστομο (πίν. 239β) καὶ τὸν ἅγιον Ἀ-

ἐπισκέφτηκε τὸ ναὸ τὸ 1960 ἔμοιαζε μὲ Ι ἢ Η, βλ. ὁ Ἰδιος, *Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, ὅ.π. 29, σημ. 65. Θὰ μπορούσε νὰ ἦταν ἡ ὁπότε τὸ ἔτος, $\text{CSF}' = 6790$ (1282) συμπίπτει μὲ τὴ 10η Ἰνδικτιῶνα.

1. Ἀδημοσίευτη. Σύντομη ἀναφορὰ τοῦ ναοῦ PANAYOTIDI, *Les églises de Géraki*, ὅ.π. 346, 349.

2. Στὸ Ἰδιο, 346, 348 - 349, *ΕΥΓΕΡΟΠΟΛΟΣ*, *Σχεδιάσμα*, ὅ.π. 49 - 50, 51, 73, πίν. 14.

3. Ἀδημοσίευτη.

4. NAGATSUKA, ὅ.π. (σ. 386 σημ. 2) 13, σχ. VII καὶ 7, πίν. 26.

5. Γιά σχετικὰ παραδείγματα, Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Αἱ καμαροσκέπαστοι βασιλικαὶ τῶν Ἀθηνῶν*, ΕΕΒΣ Β', 1925, 191 - 2.

6. Γιά τὸν τύπο αὐτὸ τοῦ Μελισμοῦ βλ. πιὸ πάνω, σ. 413 σημ. 3.

θανάσιο καὶ στὴ νότια μὲ τὸν ἅγιο Γρηγόριο τὸ Θεολόγο καὶ τὸν ἅγιο Βασίλειο (πίν. 240α). Ἀπὸ τὰ ἐνεπιγράφα εἰλητάρια τοῦ κρατοῦν σώζεται τοῦ Βασιλείου μὲ τὸ κείμενο. Οὐδεὶς ἄξιος τῶν συνδεδεμένων ταῖς σαρκικαῖς ἐπιθυμίαις. Τὸ χωρίο αὐτό, ποῦ προέρχεται ἀπὸ τὴ χαμηλόφωνη εὐχὴ τὴν ὁποία ἐκφωνεῖ ὁ ἱερέας ὅταν ψάλλεται ὁ Χερουβικὸς Ὕμνος¹, συνοδεύει πολὺ συχνὰ τὸν ἱεράρχη².

Ἡ παράσταση στὸ κέντρο τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας ἔχει καταστραφεῖ. Διατηροῦνται μόνο δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ οἱ ἀπεικονίσεις ἀγγέλων δεόμενων σὲ προτομὴ μέσα σὲ δίσκους³ καὶ πλοχμόμορφα κοσμήματα ἀπὸ κάτω, στὸ ὕψος τῆς βάσης τοῦ τεταρτοσφαιρίου. Τὴν κόγχη τῆς πρόθεσης, ἡ ὁποία ἀνοίγεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου καὶ ἔχει τὴ μορφή στενοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος, στολίζουν οἱ παραστάσεις τριῶν διακόνων. Ἡ μεσαία μορφή στὸ τύμπανο κρατάει λιβανοθήκη καὶ θυμιατήρι καὶ ταυτίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή μὲ τὸν Στέφανο· οἱ δύο ἄλλοι, στὴν ἀνατολικὴ καὶ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐσωραχίου, κρατοῦν μὲ τὸ ἀριστερὸ τὸ ἴδιο λειτουργικὸ ἀντικείμενο ἀλλὰ μὲ τὸ δεξιὸ χερί φέρουν τὸ σταυρὸ τοῦ μάρτυρα, ὅπως συμβαίνει σὲ πῶς σπάνιες περιπτώσεις⁴.

Τὴν κόγχη τοῦ διακονικοῦ, ἡ ὁποία ἔχει ὅμοια μορφή μὲ τὴν πρόθεση καὶ βρίσκεται στὴν ἀντίστοιχη θέση τοῦ νότιου τμήματος τοῦ ἱεροῦ, καταλαμβάνουν οἱ παραστάσεις ἐνὸς ἱεράρχη μετωπικοῦ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ ἐσωραχίου, καὶ δύο μοναχῶν. Ὁ ἕνας στὸ τύμπανο, νέος μὲ μεγάλῳ σχοιμὸ ἔνδυμα διασχίζει ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή ποῦ τὸν συνόδευε μόνο τὴν προσωνυμία ὁσίου (πίν. 240β)· ὁ ἄλλος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐσωραχίου, εἶναι ὁ ἅγιος Ὁνούφριος· εἰκονίζεται γυμνός, τριχωτός καὶ σκελετωμένος μὲ φύλλωμα δένδρου μεταξὺ τῶν λαγόνων, καὶ τὰ χεῖρα σὲ δέηση ἐμπρὸς στὸ στήθος⁵.

Ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης καταλαμβάνει τὴν καμάρα πάνω ἀπὸ τὸ ἱερό (πίν. 241). Ἀπὸ κάτω καὶ στοὺς δύο τοίχους διατηρεῖται ζώνη μὲ δύο σὲ κάθε πλευρὰ προτομὲς ἁγίων ποῦ φέρουν πορπούμενο μανδύα καὶ περιβάλλον-

1. Βλ. πρὸ πάνω σ. 419, σημ. 1.

2. BABIĆ - WALTER, ὁ.π. 279.

3. Ἀνάλογη παράσταση ἀγγέλων στὰ πλάγια τοῦ μετώπου τῆς ἀψίδας ποῦ βρίσκεται στὸ νὰ τῶν Ἀγίων Θεοδώρων στὸ Μισοχώρι περιλαμβάνει στὸ κέντρο τὸ θρόνο τῆς Ἐτοιμασίας, βλ. πρὸ πάνω σ. 413.

4. JERPHANION, ὁ.π. 285, 287, 293.

5. Γιὰ τὸν τύπο G. DE JERPHANION, Les caractéristiques et les attributs des saints dans la peinture cappadocienne, La Voix des Monuments, Nouv. Sér. (Paris 1938) 303, 321, A. ΣΥΓΓΟΝΟΤΑΟΣ, Βυζαντινὰ εἰκονογραφικὰ γλυπτά, ΕΕΒΣ ΙΕ', 1939, 268 - 75. Ἡ παράσταση συνηθίζεται σὲ τοιχογραφίες τῆς Κρήτης, γύρω στὸ 1400, Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ὁ εἰς Ἀρτὸν Ρεθύμνης ναύσκος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, Κρητικὰ Χρονικὰ ΙΑ', 1957, 93 - 4.

ται από δίσκους· ανάμεσά τους πλοχμόμορφα κοσμήματα στολίζουν τὰ σχηματιζόμενα διάκενα.

Ἡ Ἀνάληψη στὸ θόλο τοῦ βήματος χωρίζεται ἀπὸ τὶς παραστάσεις στὴν ὑπόλοιπη καμάρα μὲ ταινία ποὺ φέρει βαθμιδωτὸ κόσμημα. Ἀπὸ τὶς παραστάσεις αὐτές, ποὺ διαιροῦνται μὲ διακοσμητικὴ ταινία κατὰ μῆκος τῆς κορυφαίας γενέτειρας τοῦ θόλου σὲ δύο τμήματα, σώζονται πολὺ φθαρμένες οἱ πρώτες τέσσερις, ἀνὰ δύο σὲ κάθε πλευρά. Στὸ ἐπάνω διάχωρο τοῦ νότιου σκέλους εἰκονίζεται ἡ *Γέννηση* καὶ τοῦ βόρειου ἡ *Υπαπαντή*, στὸν ἀρχαῖο τύπο σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο ἡ Παναγία κρατᾷ τὸ Χριστό¹.

Ἀπὸ κάτω στὴ βόρεια πλευρὰ ἔχουν τοποθετηθεῖ τὰ *Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου* (Πρωτοευαγγέλιο VII, 1 - 3, VIII, 1 - 2), κατὰ τὸν καθιερωμένο τύπο μὲ τὴν ἀπεικόνιση τοῦ Ἰωακείμ καὶ τῆς Ἀννας στὸ κέντρο, καὶ τοῦ ὀμίλου τῶν ἑπτὰ παρθένων στὸ ἀριστερὸ τμήμα τῆς σύνθεσης². Λείπει μόνο τὸ ἐπεισόδιο τῆς μικρῆς Παναγίας μὲ τὸν ἄγγελο ποὺ τὴν τρέφει, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ τυπικὴ σχεδὸν λεπτομέρεια τῆς παράστασης³. Στὴ νότια πλευρὰ, ἀπέναντι ἀπὸ τὰ *Εἰσόδια* εἰκονίζεται ἡ *Παράδοση τῆς Θεοτόκου* στὸν Ἰωσήφ ἢ *Μνηστεία* (Πρωτοευαγγέλιο IX, 1 - 2). Ὁ Ἰωσήφ κρατᾷ τὴ ράβδο μὲ τὸ δεξιὸ καὶ τείνει τὸ ἀριστερὸ χέρι πρὸς τὴ μικρὴ Παναγία ποὺ εἰκονίζεται στραμμένη ἐλαφρὰ πρὸς αὐτὸν ἐνῶ δέχεται συγχρόνως τὴν εὐλογία τοῦ *Ζαχαρία*⁴. Ἀντίστοιχα μὲ τὸν ὅμιλο τῶν παρθένων, στὸ δεξιὸ ἄκρο τῆς σύνθεσης παριστάνονται πέντε ἄνδρες οἱ ὁποῖοι ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς τῆς ἐνδυμασίας τους δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ταυτιστοῦν μὲ εὐκολία· ἐνδέχεται δηλαδὴ νὰ μὴν εἶναι οἱ μνηστῆρες, ποὺ θὰ ἔφεραν χιτῶνα καὶ ἱμάτιο ἀλλὰ ἱερεῖς, ὅπως συμβαίνει σὲ σπάνιες περιπτώσεις⁵.

Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτιστοῦ τέμπλου σώζονται ἔχνη τοῦ ἑνθρονου Χριστοῦ δεξιὰ καὶ τῆς Παναγίας ἐνθρονης ἐπίσης, καὶ βρεφοκρατούσας ἀριστερά. Ὀλόκληρο τὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀψιδώματος στὴ νότια πλευρὰ καταλαμβάνει μνημειακὴ παράσταση τοῦ *Ταξιδάρχη* καὶ τὰ ἐσωράχια τοῦ ἴδιου τόξου μορφῆς τεσσάρων *ἀγίων*. Ἀπέναντι, τὸ ἀνατολικὸ ἀψίδωμα τοῦ βόρειου τοῖχου χωρίζεται σὲ δύο ζῶνες· κάτω εἰκονίζονται τέσσερις στρατιω-

1. Α. ΕΥΓΡΟΠΟΥΛΟΣ, 'Υπαπαντή, ΕΕΒΣ ΣΤ', 1929, 328 - 339, D. C. SHORR, The Iconographic Development of the Presentation in the Temple, The Art Bulletin XXVIII, 1946, 23.

2. LAFONTAINE - DOSOGNE, Iconographie de l'enfance de la Vierge, ὁ.π. (σ. 359 σχμ. 3) 143 κέ.

3. Ἄλλα παραδείγματα στὰ ὁποῖα δὲν εἰκονίζεται τὸ θέμα αὐτό, στὸ ἴδιο, 159, 161.

4. Στὸ ἴδιο, 168 κέ.

5. Γιὰ τὴν ἰδιοτυπία τῆς ἀπεικόνισης ἱερέων στὴν παράσταση τῆς *Μνηστείας*, ΧΡΗΣΑΝΘΗ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΤΣΙΟΥΜΗ, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ 13ου αἰῶνα στὴν Κουμπελίδικη τῆς Καστοριᾶς (Θεσσαλονίκη 1973) 84 - 5.

τικοὶ ἅγιοι, ὁ Γεώργιος, ὁ Δημήτριος καὶ οἱ δύο Θεόδωροι καὶ ἐπάνω, σὲ στενότερη ζώνη τρεῖς προτομὲς πολὺ ἐξίτηλες ἀγίων ποὺ φέρουν πορπούμενο μανδύα. Τὸ ἐσωράχιο περιλάμβανε καὶ σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ τὶς παραστάσεις τεσσάρων ἀγίων· οἱ δύο ἐπάνω μορφὲς μποροῦν ἀπὸ τὰ διακριτικὰ ἀντικείμενα ποὺ κρατοῦν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους(;) ¹ καὶ οἱ κάτω ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὰς ποὺ σώζονται μὲ τὶς ἅγιες Παρασκευὴ καὶ Μαρίνα.

Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ναοῦ δὲν παρουσιάζει ἔντονος ἰδιοτυπίες. Ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας μὲ τοὺς ἀγγέλους-διακόνους, ἡ ὁποία εἶναι ἀγαπητὴ στὴν περιοχὴ τοῦ Μυστρά ², συνδέεται μὲ τὴν ἔμφαση ποὺ παίρνουν τὰ εὐχαριστιακὰ θέματα τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὴν παλαιολόγεια περίοδο, καὶ ἰδίως ἀπὸ τὸ 1300 καὶ μετὰ ³.

Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ ἐπίσης ἡ παρουσία στὸ ναὸ τοῦ θεομητορικοῦ κύκλου, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ δεύτερη ζώνη τῶν παραστάσεων τῆς καμάρας, ἡ ὁποία περιλάμβανε σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίο τῆς Παναγίας. Ἡ διάταξή αὐτὴ, ποὺ δὲν εἶναι συνηθισμένη γιὰ ναὸ τόσο μικρῶν διαστάσεων, ὁ ὁποῖος δὲν εἶναι ἀφιερωμένος στὴ Θεοτόκο, εἶναι πιθανὸ νὰ ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση εἰκονογραφικοῦ προγράμματος κάποιας ἐκκλησίας τῆς Παναγίας. Ἡ τοποθέτηση ἐξἄλλου τοῦ ἐπάνυμου ἁγίου στὸ νότιο ἀψίδωμα δὲν δικαιολογεῖ ἀμφιβολία ⁴ γιὰ τὴν ἀρχικὴ ἀφιέρωση τοῦ ναοῦ, ποὺ εἶναι μάλιστα κοιμητηριακός, στὸν Ψυχόπομπὸ Ἀρχάγγελο ⁵.

Ἀπὸ ἀποψη τεχνολογικὴ τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν παρουσιάζει ἐνότητα. Οἱ μορφὲς ποὺ ἄλλες ἔχουν ὄγκο καὶ ἄλλες εἶναι ραδινὲς ἀποδίδονται μὲ γραμμικὸ καὶ σχηματοποιημένο τρόπο. Πάνω ἀπὸ τὴν ὠχρὴ σάρκα τῶν γυναικῶν μερῶν μπαίνει, γύρω ἀπὸ τὰ περιγράμματα, ἡ σκίαση ἀπὸ πράσινο, χωρὶς διαβάθμιση· ὁ φωτισμὸς ἀποδίδεται μὲ λεπτὲς παράλληλες γραμμὲς στὰ σημεῖα ποὺ ἐξέχουν. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, μὲ λευκὲς σχηματοποιημένες πινελιὲς τονίζονται τὰ φωτισμένα μέρη στὰ ρυτιδωμένα πρόσωπα (πίν. 239β, 240α). Ἐτσι τὸ πλάσιμο γίνεται λεπτομερειακό. Ἡ ἴδια λεπτολόγος γραμμικότητα χαρακτηρίζει καὶ τὴν πτυχολογία, ἐνῶ παράλληλα ἀπεικονίζονται καὶ ὀρισμένα πραγματιστικὰ στοιχεῖα τῶν ἐνδυμάτων καὶ ἀντικειμένων ποὺ προ-

1. JERPHANION, ὁ.π. 313, H. SKROBUCHA, Kosmas und Damian (Ikonografia Ecclesiae Orientalis), Recklinghausen (1965) 26 - 36.

2. Βλ. πιδ πάνω σ. 425 καὶ SUZY DUFRENNE, Quelques aspects de l'iconographie des peintures de Mistra au temps du despotat de Morée, L'école de la Morava et son temps, Symposium de Resava 1968 (Beograd 1972) 30 - 31.

3. TANIA VELMANS, La peinture murale byzantine à la fin du Moyen-Âge (Paris 1977) 50 - 51.

4. BABIĆ, O živopisanom ukrasu oltarskih pregrada, ὁ.π. 13 - 20, M. CHATZIDAKIS, L'évolution de l'icône, ὁ.π. 337.

5. Γιὰ τὸ θέμα ALISON FRANTZ, Late Byzantine Paintings in the Agora, Hesperia IV, 1935, 447.

δίδουν κάποια πρόθεση για άμεση φυσιοκρατική αναπαράσταση. Η ψυχολογική έκφραση τών μορφών είναι έντονη, τὸ βλέμμα ἔχει ὀξύτητα καὶ οἱ κινήσεις δείχνουν συναισθηματική αγωνία. Η αἴσθησις τῆς τρίτης διάστασης τοῦ ὄγκου καὶ τοῦ βάρους ποὺ διαφαίνεται, γίνεται καλύτερα ἀντιληπτὴ στὶς σκηνές. Στὴν παράσταση τῆς Ἀνάληψης (πίν. 241) κυρίως, τὰ δένδρα τείνουν νὰ ἀποκτήσουν ὑπόσταση καὶ ἔχουν κλίμακα σχεδὸν φυσιοκρατική.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ θυμίζουν τὴ ζωγραφικὴ τῆς Περιβλέπτου στὸ Μυστρά (1348 - 1382)¹. Παρὰ τὴν έντονη σχηματικὴ ἀπόδοση ποὺ ἔχουν οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ταξιάρχη, μποροῦν νὰ συγκριθοῦν μερικὲς φορὲς μὲ ὀρισμένες παραστάσεις ἀπὸ τὴν Περιβλεπτο καὶ τὸ παρεκκλῆσι τοῦ Ἀγίου Χριστόφορου στὸ Μυστρά², ὅπως π.χ. ἡ μορφή τοῦ ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Χρυσόστομου (πίν. 239β)³. Ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ζωγραφικῆς τῆς Περιβλέπτου μάλιστα θὰ μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ καὶ ἡ ὑπαρξὴ θεομητορικοῦ κύκλου στὸ ναό. Ἐπειδὴ ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ Ταξιάρχη εἶναι ἔργο ἐπαρχιακὸ θὰ πρέπει πιθανότατα νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα ἢ γύρω στὸ 1400. Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὰ Ρούστικα τοῦ Νομοῦ Ρεθύμνης (1381 - 2)⁴ παρουσιάζουν ὅμοια χαρακτηριστικά. Ἡ ζωγραφικὴ ἐπίσης ἐνὸς ἄλλου χρονολογημένου μνημεῖου, τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου στὸ Ἀλιβέρι τῆς Εὐβοίας (1393)⁵, ἀν καὶ ἀποδίδεται μὲ μεγαλύτερη πλαστικότητα, μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς συγκριτικὸ ὕλικό. Κοντινὸ μνημεῖο τῆς περιοχῆς εἶναι ὁ ναῖσκος στὸ Σελεγοῦδι Λακεδαίμονος, στὸν ὁποῖο σώζονται λιγοστὰ τμήματα τοιχογραφιῶν ποὺ χρονολογοῦνται τὸ 1439 - 40⁶. Ὁ ἀποσπασματικὸς αὐτὸς διάκοσμος ἐκφράζει τὴν ἴδια ἐπαρχιακὴ καὶ σχηματικὴ τάση, ἡ ὁποία δείχνει τὴ συνέχεια τῆς ζωγραφικῆς αὐτῆς στὴν περιοχή.

Στὸ ναὸ καταγράφηκαν οἱ ἀκόλουθες δύο εἰκόνες.

α) Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ (διαστ. 0.29 × 0.22 μ.), ὁλόσωμος, μετωπικός, πατεῖ νεκρὸ γέροντα. Μὲ τὸ δεξιὸ χέρι ὑψώνει ρομφαία. Μὲ τὸ ἀριστερὸ κρατεῖ ἐνεπίγραφο εἰλητάριο ποὺ ἀναπτύσσεται πρὸς τὰ ἐπάνω, καθὼς καὶ τὴν ψυχὴ τοῦ γέροντα, τὴν ὁποία τραβᾷ ἀπὸ τὰ μαλλιά καὶ τὴν ὁποία διεκδικεῖ μικρὸς

1. G. MILLET, Mistra... ὁ.π. (σ. 403 σημ. 2) πίν. 108 - 130.

2. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Τοιχογραφίαὶ ναῖσμων τοῦ Μυστρά, ὁ.π. (σ. 357 σημ. 2) 170 - 8, πίν. 20 - 22, 23γ - 25.

3. MILLET, ὁ.π. πίν. 111, ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, ὁ.π. πίν. 22 καὶ 23α.

4. G. GEROLA, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, IV, (Venezia 1932 - 40) 475, ἀρ. 4, GALLAS - WESSEL - BORBOUDAKIS, ὁ.π. (σ. 351 σημ. 1) 118, 261 - 3, πίν. 70 καὶ προσωπικὲς φωτογραφίες.

5. ΙΩΑΝΝΟΥ, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Εὐβοίας, ὁ.π. (σ. 361 σημ. 13) πίν. 95 - 100, Ι. ΛΙΑΠΗ, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Εὐβοίας (Ἀθήνα 1971) 134 - 8, πίν. 114 - 123.

6. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Λείψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ναῖσμων παρὰ τὸ Σελεγοῦδι, ὁ.π. (σ. 350 σημ. 1) 95 - 109, εἰκ. 2 - 7, 10, 15, 17.

μαῦρος δαίμονας μὲ μακρὸ ἀγκυλωτὸ ραβδί. Εἰκόνα λαϊκῆς τέχνης τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰώνα, μὲ ἐκφραστικότητα στὰ πρόσωπα καὶ μὲ ζωηρὰ χρώματα, λαμπρὸ κόκκινο καὶ πράσινο. Τὸ ἔδαφος διαβαθμίζεται ἀπὸ τὸ κίτρινο (ἐμπρὸς) μέχρι τὸ βαθὺ κεραμιδί (πίσω). Ἐπιγραφή στὸ πίσω μέρος: «Γεώργιος Τζερεφός, Καστανιά, 1820».

β) Χριστὸς Παντοκράτορας (διαστ. 0.30×0.23 μ.), μέχρι τὴν ὁσφύ. Ἀρκετὰ καταστραμμένη. Ὅμοιος τέχνης καὶ χρονολόγησής μὲ τὴν προηγούμενη.

66. Ἅγιος Ἡλίας ἢ Ἁγία Σοφία. Ἐρειπωμένος ναῖσκος, δυτικὰ τοῦ νεκροταφείου τοῦ χωριοῦ, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.50×2.60 μ. Ἄλλοι ἀπὸ τοὺς κατοίκους τὸν ἀνέφεραν ὡς Προφήτη Ἡλία καὶ ἄλλοι ὡς Ἁγία Σοφία. Στὸ βόρειο καὶ νότιο τοῖχο σώζονται ἔχνη τοιοχογραφίῶν.

67. Ἅγιος Ἀνδρέας. Ἀνατολικά τοῦ χωριοῦ, σὲ ἀπόσταση περίπου μιᾶς ὥρας ἀπὸ τὸ δημόσιο δρόμο, βρίσκονται λείψανα οἰκισμοῦ καὶ ἡ μικρὴ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα¹. Εἶναι μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 9.70×2.05 μ., ἐπιχρισμένος ἀπέξω. Στὸ βόρειο καὶ στὸ νότιο ἐσωτερικὸ τοῖχο ἀνοίγονται τρία τυφλὰ ἀψιδώματα², ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὸ ἀνατολικὸ φράσσεται ὡς ἓνα σημεῖο ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο κτιστὸ τέμπλο.

Τοιοχογραφίαι. Ὁ γραπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ ποὺ σώζεται σὲ ἀρκετὴ ἔκταση διατηρεῖται σὲ κακὴ κατάστασι. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζονταν ἡ Πλατυτέρα δέουμένη στὸν τύπο ποὺ ἐπικράτησε νὰ ὀνομάζεται τῆς «Βλαχερνίτισσας»³. Ἀπὸ τὴν παράστασι σήμερα σώζεται μόνο ὁ Χριστὸς μέσα στὸ δίσκο. Ἀπὸ κάτω ὅλο τὸν ἡμικύλινδρο καταλαμβάνει μνημειακὴ σύνθεσι τοῦ Μελισμοῦ μὲ τὸ Χριστὸ Ἀμνὸ ὥριμο ἀνάμεσα σὲ δύο ἀγγέλους ποὺ διακονοῦν μὲ λειτουργικὰ ριπίδια καὶ δύο ἱεράρχεις ποὺ συλλειτουργοῦν⁴. Ἀριστερὰ εἰκονίζεται ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καὶ δεξιὰ ὁ Μέγας Βασίλειος. Στὸ ἐνεπίγραφο εἰλητάρι ποὺ κρατᾷ ὁ πρῶτος εἶναι γραμμένη ἡ ἀρχὴ τῆς εὐχῆς τῆς Πρόθεσις «Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον, τὴν τροφὴν τοῦ παντὸς κόσμου», ἡ ὁποία γίνεται κατὰ τὸ 14ο αἰώνα σχεδὸν τυπικὴ γιὰ τὸν ἱεράρχη αὐτόν⁵. Στὸ εἰλητάρι τοῦ ἁγίου Βασιλείου δὲν σώζονται παρὰ μερικὰ γράμματα.

Στὴν καμάρα τοῦ ἱεροῦ διατηρεῖται ἡ παράστασι τῆς Ἀνάληψης καὶ ἀπὸ κάτω στὰ ἐσωράχια καὶ στὰ τύμπανα τῶν δύο ἀνατολικῶν ἀψιδωμάτων ἀπεικονίσαις ἱεραρχῶν, διακόνων καὶ ἁγίων κυρίως μοναστικῶν. Καλύτερα σώ-

1. NAGATSUKA, ὅ.π. (σ. 386 σημ. 2) 13, σχ. VI καὶ 6, πίν. 28.

2. Βλ. πιδ πάνω σ. 425 σημ. 5.

3. Βλ. πιδ πάνω σ. 413 σημ. 1.

4. Βλ. πιδ πάνω σ. 413 σημ. 3.

5. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑ, Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι κατὰ τοὺς ἐν Ἀθῆναις κώδικας (Ἀθῆναι 1935) 17, 161, BABIĆ - WALTER, ὅ.π. 270 - 9.

ζεται ἡ μορφή τοῦ ἁγίου Ὀνουφρίου, ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται ὅπως στὸν Ταξιάρχη μετὰ τὴ μόνη διαφορὰ ὅτι ἔχει τὰ χέρια ἀπλωμένα σὲ δέση δεξιὰ καὶ ἀριστερά, ἐπειδὴ ὑπάρχει περισσότερος χώρος¹.

Ἡ καμάρα τοῦ ὑπόλοιπου ναοῦ χωρίζεται μὲ διακοσμητικὴ ταινία κατὰ μῆκος τῆς κορυφαίας γενέτειρας σὲ δύο ζῶνες οἱ ὁποῖες ἔφεραν τέσσερις παραστάσεις. Στὸ νότιο σκέλος διατηροῦνται ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικά ἡ Γέννηση, ἡ Βαῖοφόρος καὶ ἡ Μεταμόρφωση καὶ στὸ βόρειο ἡ Ὑπαπαντὴ πιθανόν, τὸ Γενέσιο, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ Κάθοδος στὸν Ἄδη. Ἀπὸ κάτω καὶ στοὺς δύο τοίχους ὑπῆρχε ζώνη στενὴ μὲ ἀπεικονίσεις ἁγίων σὲ προτομὴ μέσα σὲ δίσκους, ἡ ὁποία σήμερα εἶναι τελείως καταστραμμένη.

Στὸ τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ ἀψιδώματος τοῦ νότιου τοῖχου σώζεται τὸ ἐπάνω τμήμα δύο ἐνθρονων μορφῶν ποὺ ταυτίζονται ἀπὸ ἐπιγραφές καὶ ἀπὸ τὰ φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά μὲ τοὺς ἀποστόλους Ἀνδρέα καὶ Πέτρο (πίν. 242α). Τὰ ἐσωράχια τοῦ ἀντίστοιχου τόξου καταλαμβάνουν οἱ παραστάσεις τῆς ἁγίας Αἰκατερίνης μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή, σφαῖρα στὸ ἀριστερὸ² καὶ σταυρὸ μάρτυρα στὸ δεξιὸ καὶ τοῦ ὁσίου Νικωνος τοῦ Μετανοεῖτε³. Ἐν ἑνὶ ὄψεσιν αὐτῶν δεικνύνται ὅτι ὑπῆρχε ἡ παράσταση τοῦ Ταξιάρχη στὸ μέτωπο τοῦ νότιου τοῖχου ποὺ σχηματίζεται ἀνάμεσα στὰ δύο ἀψιδώματα. Οἱ μορφές δύο στρατιωτικῶν ἁγίων μετωπικῶν σώζονται στὸ τύμπανο τοῦ δυτικοῦ τυφλοῦ τόξου καὶ δύο μεγαλόσχημων μοναχῶν στὸ ἀντίστοιχο ἐσωράχιο· ἀπὸ τοὺς τελευταίους ὁ ἓνας εἶχε πυκνὴ γενειάδα καὶ κρατοῦσε ἀνοιχτὸ ἐνεπιγραφο εἰλητάριο (πίν. 242β) καὶ ὁ ἄλλος ποὺ ταυτίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ μὲ τὸν ὅσιο Ἰωάννη τὸν Καλυβίτη εἶναι ἀγένειος, κρατᾷ μὲ τὸ δεξιὸ τὸ σταυρὸ τοῦ μάρτυρα καὶ μὲ τὸ ἀριστερὸ Εὐαγγέλιο, ὅπως εἶναι τυπικό⁴.

Στὰ τύμπανα τῶν δύο ἀψιδωμάτων τοῦ βόρειου τοῖχου μὲ δυσκολία διακρίνονται οἱ μορφές δύο ἐπιπικνῶν στρατιωτικῶν ἁγίων. Πολὺ ἐξίτηλη εἶναι καὶ ἡ παράσταση ἁγίας μὲ αὐτοκρατορικὴ στολή στὸ δεξιὸ ἐσωράχιο τοῦ πρώτου ἀψιδώματος· ὁ ἅγιος ἀριστερὰ εἶναι στρατιωτικὸς, εἰκονίζεται ὀρθὸς καὶ ταυτίζεται ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ μὲ τὸν Θεόδωρο τὸ Στρατηλάτη (πίν. 242γ). Ὁ ἄλλος Θεόδωρος ὁ Τήρων⁵ θὰ πρέπει νὰ εἶναι ὁ στρατιωτικὸς ἅγιος ποὺ σώζεται

1. Βλ. πρὸ πάντων σ. 426 σημ. 5.

2. JERPHANION, ὁ.π. 309 - 310.

3. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Εἰκονογραφία τοῦ Ὁσίου Νικωνος, Πελοποννησιακὰ Ε', 1962, 306 - 319, πίν. Θ - ΙΗ'. Ἡ ἐπιγραφὴ ὁ «Ὁσιος Πατὴρ ἡμῶν Νίκων» ποὺ σώζεται ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν παράσταση στὸν Ἅγιο Ἀνδρέα ὑπάρχει καὶ στὸ παρεκκλήσι τοῦ καθηγούμενου Κυπριανοῦ (1366), ποὺ εἶναι προσαρτημένο στὴν Ὀδηγήτρια τοῦ Μυστρά, στὸ ἴδιο, 316.

4. MIGNE P. G. 114, σ. 568 - 582. Ἀναφέρεται ὅτι κρατᾷ Εὐαγγέλιο, Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae, Propylaeum ad Acta S.S. Novembris, éd. H. DELEHAYE (Bruxels 1902) στ. 393, 28 - 30.

5. Γιὰ τοὺς δύο ἁγίους, LILJANA MAVRODINOVA, Sv. Teodorrazvitiie i osobnosti

πολὺν καταστραμμένους δεξιὰ στὸ ἐσωράχιο τοῦ δυτικοῦ ἀψιδώματος. Τὸ ἀπέναντι ἀριστερὸ τμήμα καταλαμβάνει παράσταση μοναχοῦ δεόμενου μὲ τὰ χέρια μπροστὰ στὸ στήθος.

Ἡ διάταξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος στὸ ναὸ δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ἰδιουτυπίες· παρουσιάζει μάλιστα κοινὰ στοιχεῖα μὲ τὶς ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς. Ἡ παράσταση τοῦ Μελισμοῦ στὴν ἀψίδα σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ἀντίστοιχη παράσταση τοῦ Ταξιάρχη (ἀρ. 65). Ἀξιοσημείωτο ἐπίσης εἶναι ὅτι καὶ σ' αὐτὸ τὸ ναὸ ποὺ ἔχει ἐπίσης περιορισμένες ἐπιφάνειες γιὰ διακόσμηση εἰκονίζονται σκηνὲς ἀπὸ τὸ βίο τῆς Παναγίας. Ὁ ἐπώνυμος ἄγιος τοῦ ναοῦ βρίσκεται στὴ νότια πλευρά, ὅπως καὶ στὸν Ταξιάρχη καὶ ὁ ὅσιος Ὀνούφριος, σχεδὸν ὅμοιος, καταλαμβάνει τὴν ἴδια πάνω κάτω θέση στὸ ἱερὸ τῶν δύο ναῶν. Ἡ διάταξη ἐξάλλου μιᾶς μεσαίας σειρᾶς ἁγίων σὲ προτομὴ μέσα σὲ δίσκους εἶναι ἰδιαίτερα ἀγαπητὴ στὴν περιοχὴ¹.

Ἐνα στοιχεῖο ἐπίσης ποὺ εἶναι περισσότερο φανερὸ στὸ ναὸ αὐτό, μολονότι χαρακτηρίζει καὶ τὸ γειτονικὸ Ταξιάρχη, εἶναι ἡ προτίμηση στὶς παραστάσεις τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων καὶ τῶν μοναχῶν· ὅπως παρατηρήθηκε ἤδη γιὰ τοὺς πρώτους², θὰ μπορούσε νὰ ὀφείλεται στὴν αἴγλη μὲ τὴν ὁποία περιβαλλόταν τὸ στρατιωτικὸ ἀξίωμα ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, ἐξαιτίας τῶν συνεχῶν ἀγώνων ποὺ ἔκαναν οἱ βυζαντινοὶ ἐναντίον τῶν Φράγκων κατακτητῶν. "Ὅσο γιὰ τὴν ἀγάπη στὶς παραστάσεις τῶν μοναστικῶν ἁγίων θὰ πρέπει νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἰσχυροποίηση τοῦ μοναχισμοῦ μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἡσυχασμοῦ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα καὶ μετὰ³.

Τεχνοτροπικὰ τὸ σύνολο τῶν τοιχογραφιῶν παρουσιάζει ἐνότητα ἀλλὰ δὲν ἐπιτρέπει πολλὰ παρατηρήσεις, ἐξαιτίας τῆς φθορᾶς ποὺ ἔχουν ὑποστεῖ οἱ περισσότερες ἀπὸ τὶς παραστάσεις. Σὲ γενικὲς γραμμὲς τὰ ἴδια στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ ζωγραφικὴ τοῦ Ταξιάρχη (ἀρ. 65) ἐπισημαίνονται καὶ στὸ διάκοσμο τοῦ Ἀγίου Ἀνδρέα, ὅπως ὁ γραμμικὸς φωτισμός, τὸ λεπτομερεσιακὸ πλάσιμο ποὺ ἀποδίδει τοὺς ὄγκους (πίν. 242α, 242γ), ἡ αἴσθησις τῆς τρίτης διάστασης τοῦ ὄγκου καὶ τοῦ βάρους. Εἶναι φανερὴ ἀκόμη ἡ διάθεση νὰ πάρει ἡ κλίμακα τοῦ τοπίου φυσιοκρατικὲς διαστάσεις καὶ νὰ ἀποδοθοῦν μὲ πραγματιστικὸ τρόπο οἱ λεπτομέρειες, ὅπως π.χ. στὰ ἐνδύματα ἢ στὴ σκευὴ τῶν ἀλόγων. Ἡ ἔντονη συναισθηματικὴ ἔκφρασις, ἡ ὀξύτητα στὸ βλέμμα καὶ ἡ δραματικότητα στὶς κινήσεις ἀποτελοῦν ἐπίσης κοινὰ χαρακτηριστικά.

Ὡστόσο οἱ τοιχογραφίες αὐτές, ὅσο μποροῦν νὰ φανοῦν, δίνουν τὴν ἐντύπωσις ὅτι ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ λιγότερο σχηματικὸ τρόπο ἀπὸ τὸ γραπτὸ διάκοσμο τοῦ

na ikonografsskija mu tip v srednovekovnata Zivopis, Izvestija na Instituta za Izkustroznanie XIII (1969) 40 κέ.

1. Βλ. πρὸ κάτω σ. 442.

2. Βλ. πρὸ πάνω σ. 422.

3. G. OSTROGORSKY, Histoire de l'état byzantin (Paris 1956) 534 - 544.

Ταξιάρχη με τὸν ὁποῖο ὁμως θὰ πρέπει νὰ ἔγιναν πάνω κάτω τὴν ἴδια ἐποχή, στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 14ου αἰώνα ἢ γύρω στὸ 1400. Θὰ μπορούσαν μάλιστα νὰ θεωρηθοῦν ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἐργαστήρι ἀλλὰ ἀπὸ διαφορετικὸ ζωγράφο. Τὸ παραπάνω ἐργαστήρι φαίνεται πὼς ἄκμασε τὴν ἐποχὴ αὐτῇ, πὼς θὰ εἶχε ἀρκετοὺς μαστόρους καὶ θὰ διακόσμησε τὴν Παναγία Χειμάτισσα (ἀρ. 3), τὸν "Αγ. Γεώργιο στὰ Φούτια (ἀρ. 39) καὶ ἄλλα μνημεῖα στὴν περιοχὴ. Στὸν 15ο αἰώνα ἡ ζωγραφικὴ αὐτὴ μοιάζει νὰ συνεχίζεται στὶς τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Γεωργίου στὸ Μαλέα (ἀρ. 102) καὶ τοῦ ναῖσκου στὸ Σελεγούδι¹.

Ἀ κ ρ ω τ ῆ ρ ι τ ῆ ς Κ α μ ῆ λ α ς

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

68. "Αγιος Γεώργιος στὴν Καμήλα. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 7.45×2.85 μ., πρόσφατα ἀνακαινισμένος. Στὸ νότιο τμήμα τῆς δυτικῆς πλευρᾶς εἶναι ἐντοιχισμένο τμήμα ἀρράβδωτου κίονα. Γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ σῶζονται ἐρείπια κτισμάτων ποὺ πιθανὸν νὰ ἀνήκουν σὲ παλαιὸ μοναστήρι (;).

Ὁ ρ μ ο ς τ ο ῦ Ἀ γ ί ο υ Π α ῦ λ ο υ

Ναὸς μεταβυζαντινῶν χρόνων

69. "Αγιος Παῦλος, μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 6.17×2.40 μ. Μεταξὺ τῶν εἰκόνων ποὺ ὑπάρχουν ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν δύο τοῦ 1900 περίπου. Ἡ μία φέρει τὴν παράσταση τοῦ Πέτρου καὶ Παύλου καὶ ἡ ἄλλη τῆς Ψηλάφησης τοῦ Θωμᾶ.

Φ α ρ α κ λ ὸ ²

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

70. "Αγιος Θεράπων. Γνωστὸς καὶ ὡς "Αγιος Θεράπης ἢ Σαράπης κατὰ παραφθορά, καὶ ὡς «παλαιοκκλησιά». Βρίσκεται Ν τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὴ Μυρτιδιώτισσα (ἀρ. 76), σήμερα ἐρειπωμένος. Ἀρχικὰ μονόχωρος καμα-

1. Βλ. πὺδ πάνω σ. 429 σημ. 6.

2. Στὴ «Συνοπτικὴ στατιστικὴ περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας κατὰ χωρία καὶ περιοχὰς» τοῦ ἔτους 1828 τὸ χωριὸ ἀναφέρεται ὡς «πρώτιστον τῶν Βατίκων», βλ. ΜΠΕΛΙΑ, δ.π. 69. Στὴν περιοχὴ τοῦ Φαρακλοῦ ἀνήκει καὶ τὸ «Μοναστήριον τοῦ Παραδείσου», διαλυμένη μὲν ποὺ βρίσκεται σήμερα στὸν ὁμώνυμο μικρὸ οἰκισμό. Στὴν περιοχὴ ἐπισημάνθηκαν πέντε βυζαντινοὶ ναοὶ (ἀρ. 70-72, 82, 83), ὅλοι ἐρειπωμένοι — ὅπως καὶ οἱ ἐκκλησίαις στὴν Παντάνασα —, ποὺ δημιουργοῦν εἰκόνα καταστροφῆς καὶ ἐρήμωσης. Ἀξιόλογη οἰκοδομικὴ δραστηριότητα παρατηρεῖται καὶ πάλι στὴ μετεπαναστατικὴ περίοδο, μὲ τίς

ροσκέπαστος, ἐξωτερικῶν διαστάσεων 7×4 μ. Οἱ τοῖχοι σώζονται μέχρις ὕψους 2.80 μ., σημεῖο γενέσεως τῆς καταστραμμένης καμάρας. Καταστραμμένη εἶναι ἐπίσης καὶ ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ. Ἡ πύλη εἰσόδου ἀνοιγόταν στὸ Ν τοῖχο τοῦ ναοῦ, μὲ προαύλιο τοῦ ὁποῖου σώζεται καὶ ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος. Ἡ πύλη εἰσόδου εἶναι πεσμένη καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ εἶναι γεμάτο γκρεμίσματα καὶ πυκνὴ βλάστηση. Οἱ τοῖχοι ἦταν ἐσωτερικὰ ἐπιχρισμένοι, στὰ ὁρατὰ σημεία ὥστοςο δὲν διαπιστώθηκαν ἔχνη τοιχογράφησης. Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος μὲ ἀργολιθοδομὴ ἀπὸ σχιστολιθικά πετρώματα μὲ πολλὰ παρέμβλητα κομμάτια κεράμων καὶ χονδροειδὲς ἀρμολόγημα (κν. ἐδῶ «χαλικολόι»).

Ὁ ὕρος «παλαιοκκλησιᾶ» ποὺ ἀποδίδεται στὸ ναὸ δηλώνει παλαιότητα. Καὶ ὁ τύπος τῆς τοιχοδομίας, συνηθισμένος στὶς ἐκκλησίες τῆς περιοχῆς τὰ βυζαντινὰ χρόνια, καθιστᾷ πιθανὴ τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ.

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ἐκκλησίες ἀφιερωμένες στὸν Ἅγιο Θεράποντα σπανίζουν στὴν περιοχή. Στὴ Λακωνία ἀναφέρεται ἄλλος ἕνας ναὸς τοῦ Ἁγίου, στὴν Κίττα τῆς Μέσα Μάνης¹. Στὰ τοιχογραφημένα σύνολα ἡ παράσταση τοῦ Ἁγίου περιλαμβάνεται στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο στὸ Γεράκι, στὸν Ἀι-Στράτηγο Μπουλαριῶν, στὸν Ἅγιο Νικόλαο Πλάτσας, στὸν Ἅγιο Βασίλειο Ἀπιδιᾶς². Ὁ ναῖσκος στὸ Φαρακλὸ προσθέτει ἕνα ἀκόμα μνημεῖο στὰ λιγοστὰ ποὺ πάντως μαρτυροῦν γιὰ τὴν κάποια διάδοση τῆς λατρείας τοῦ Ἁγίου Θεράποντα στὴ Λακωνία κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους.

71. Ἀι-Στράτης (Ἅγιος Εὐστράτιος). Μέσα στὴ ρεματιά, μεταξὺ τῶν οἰκισμῶν Φαρακλὸ καὶ Παραδείσι, μέσα σὲ πυκνὸ ρουμάνι, σὲ ἀπόσταση μίας ὥρας πορεία ΝΑ τοῦ χωριοῦ.

Ναὸς δίκωγρος³, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος (πίν. 243α), μισοερείπω-

πολλὲς ἀν καὶ μικρὲς ἐκκλησίες ποὺ κτίζονται στὴν περιοχή (ἀρ. 73-81, 84-86) καὶ πιστοποιοῦν τὸν χαρακτηρισμὸ τοῦ Φαρακλοῦ ὡς «χωρίον... πρώτιστον τῶν Βατίκων». Ἐνδιαφέρουν ὅτι τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἀνακτίζονται καὶ ἐρειπωμένοι βυζαντινοὶ ναοὶ (ἀρ. 83).

Ἄς τονιστεῖ ὅτι στὸ σημείωμα αὐτὸ συνεκτιμῶνται καὶ ὅσοι ναοὶ καταγράφονται στὸ Παραδείσι, ἐφ' ὅσον τὸ σημερινὸ χωριὸ δὲν ἀποτελοῦσε τότε οἰκισμὸ ἀλλὰ δῆλωνε τὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας ποὺ ἀνῆκε στὴν περιοχή τοῦ Φαρακλοῦ.

1. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῆς Μέσα Μάνης (Ἐν Ἀθῆναις 1964) 80 σημ. 2.

2. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὅ.π. 147 κέ.

3. Μονόχωροι δίκωγχοι ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων ἔχουν ἐπισημανθεῖ καὶ ἄλλοι στὴν περιοχή τῆς γειτονικῆς Μάνης, ὅπως ὁ Ἅγιος Πέτρος Γαρδενίτσας, καὶ ὁ Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ἅγιος Παντελεήμων Μπουλαριῶν, ὅ.π. (σ. 375 σημ. 1) 438 κ.έ., Ἁγία Παρασκευὴ στὰ Δημαρίστικα, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ-ΔΩΡΗ-ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1978, 169, Ἅγιος Κωνσταντῖνος στὰ Τσικαλιὰ καὶ Ἅγιος Παντελεήμων στὸ Κοτράφι, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ-ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1979, 201 καὶ 197 ἀντίστοιχα. Μεγαλύτερη ὁμοιότητα ἐμφανίζει ὁ Ἀι-Στράτης μὲ τὸν Ἅγιο Παντελεήμονα Μπουλαριῶν ὡς πρὸς τὴν ἀτελὴ δῆλωση τῶν ἀψίδων στὸν Α τοῖχο. Στὴν

μένος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 7.20×3 μ., πᾶχος τοίχων 0.64 μ., μὲ κτιστὸ μεταγενέστερο — σήμερα καταστραμμένο — τέμπλο, σὲ ἀπόσταση 2.70 μ. ἀπὸ τὴν ἀψίδα. Στὸν Α τοῖχο τοῦ ναοῦ ἀνοίγονται δύο κόγχες, ὕψους 2.10 μ., βάθους 0.55 μ., ἐλαφρὰ ἀνισοπλατεῖς, ἡ Β ἔχει πλάτος 0.80 μ., ἡ Ν 0.90 μ. Οἱ κόγχες δηλώνονται καὶ ἐξωτερικά, στὸν Α τοῖχο τοῦ ναοῦ, μὲ δύο ἐλαφρὰ ἐξαρματικές καμπύλες. Στὸ ναὸ προστέθηκε λίγο μεταγενέστερα νάρθηκας, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 3.90×3 μ. Τοξωτὴ πύλη εἰσόδου ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ νάρθηκα πρὸς τὸν κυρίως ναό.

Στὸν κυρίως ναὸ καὶ τὸ ἱερὸ οἱ τοῖχοι διαθρώνονται μὲ τρία τυφλὰ ἀψιδώματα κατὰ μῆκος τῆς Β καὶ Ν πλευρᾶς. Τὰ ἀψιδώματα εἶναι ἐλαφρὰ ἀνισοπλάτῃ καὶ ἀνισοβαθῇ μεταξύ τους: τὸ ἀνοιγμὰ τους ποικίλλει ἀπὸ 1.56 μ. μέχρι 1.75 μ. καὶ τὸ βάθος τους ἀπὸ 0.33 μ. μέχρι 0.40 μ. Κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν στὸ κάτω μέρος τῶν ἀψιδωμάτων τὸν κυρίως ναὸ διατρέχουν κτιστὰ πεζούλια ὕψους ± 0.37 μ., μὲ ἐξαίρεση τὸ Δ ἀψιδῶμα τοῦ Ν τοῖχου. Στὸ νάρθηκα, ποὺ κτιριακὰ ἀνήκει σὲ ἄλλη φάση, οἱ τοῖχοι ἐσωτερικὰ παραμένουν ἀδιάρθρωτοι. Στὴν τοιχοδομίᾳ τοῦ ναοῦ ἐξωτερικὰ διακρίνονται δύο φάσεις: ὁ κυρίως ναὸς εἶναι κτισμένος μὲ ἀργοὺς λίθους, συνδετικὸ κονίαμα καὶ πυκνὴ χρῆση κεράμων σὲ ἀτακτὴ ἢ ἀκανόνιστα ἀκτινωτὴ διάταξη (πίν. 243β): στὸ νάρθηκα ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομῇ, χωρὶς χρῆση κεράμων. Οἱ δύο κτιριακὲς φάσεις διακρίνονται μὲ σαφήνεια μεταξύ τους, καθὼς ὁ τοῖχος τοῦ νάρθηκα ἀκουμπᾷ πάνω στὸ ἀρχικὸ κτίσμα. Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυρίως ναοῦ, στὰ σημεῖα ὅπου οἱ τοῖχοι εἶναι γυμνοί, εἶναι ὁρατὴ ἡ τοιχοδομία ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπᾶλληλες ζῶνες ἀργολιθοδομῆς μὲ κομμάτια κεράμων καὶ σειρὲς πλακοειδῶν σχιστολίθων ἐναλλάξ. Τὰ τόξα καὶ ἡ καμάρα τοῦ ναοῦ εἶναι κτισμένα μὲ πώρινους λαξευτοὺς λίθους.

Μέσα στὰ γυρεμίσματα ποὺ γεμίζουν τὸ χῶρο τοῦ κυρίως ναοῦ βρέθηκε ἀπότμημα μαρμαρίνου κιονίσκου, μὲ μέγιστο σωζόμενο ὕψος 0.15 μ. καὶ διάμετρο 0.12 μ., μὲ ἀνάγλυφη ἀκόσμητη ταινία στὸ ἄκρο.

Τοιχογραφίαι σώζονται μόνο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κυρίως ναοῦ — ποὺ θὰ ἦταν ἀρχικὰ κατάγραφος — σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ στρώμα. Στὸ νάρθηκα οἱ τοῖχοι εἶναι γυμνοί, χωρὶς ἐσωτερικὸ ἐπίχρυσμα.

Εἰκονογραφεῖς ὁ πρόγραμμα: Τὰ λείψανα τῶν τοιχογραφιῶν ποὺ σώζονται δὲν ἐπιτρέπουν πᾶρα μόνο λίγες παρατηρήσεις. Μέσα στὸ ἱερό, στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς Β ἀψίδας διαφαίνεται ὁ φωτοστέφανος σήμερα πιά ἀδιὰγνωστης μορφῆς: στὸν ἡμικύλινδρο, μέσα σὲ πλαίσιο ἀπὸ ταινία σὲ χρῶμα κεραμιδί, σὲ γαλάζιο βάθος, δύο ὁλόσωμοι ἱεράρχες στρέφονται πρὸς τὸ κέντρο

κάτοψη τοῦ ναοῦ ποὺ δίνει ὁ NAGATSUKA, ὁ.π. (σημ. 2 σ. 386) εἰκ. 4, τονίζεται ὑπερβολικὰ ἡ καμπύλη τῶν ἀψίδων στὸν Α τοῖχο ἐξωτερικὰ καὶ δὲν σημειώνεται ἡ διαφορετικὴ τοιχοποιία τοῦ νάρθηκα ποὺ ἀποτελεῖ ἄλλη φάση. Ἀντίθετα σημειώνεται διαφορετικὴ τοιχοποιία στὸ Ν τοῖχο τοῦ ναοῦ: ἡ διαφορὰ αὐτὴ δὲν παρατηρήθηκε κατὰ τὴν ἔρευνα.

τῆς κόγχης. Κοντὰ στὴν ἀριστερὴ μορφὴ ποὺ μόλις διαφαίνεται ἡ ἐπιγραφή *Βασελλιος*· στὴ μορφὴ δεξιὰ, σήμερα καταστραμμένη, ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή σώζεται μόνον ἓνα γράμμα . . . Ο . . . Στὴ Ν ἀψίδα ἡ διάταξη θὰ ἦταν ὅμοια: στὸ τεταρτοσφαίριο φαίνονται ἔχνη χρώματος, δὲν διακρίνεται ὅμως ἡ μορφὴ, ἐνῶ κάτω ἀπὸ τὴν κεραμιδιὰ ταινία, ποὺ ὀρίζει τὴ συνάντηση τοῦ κάθετου τοιχώματος τοῦ ἡμικύλινδρου μὲ τὸ τεταρτοσφαίριο, τὸ κονίαμα ἔχει καταπέσει.

Στὴν κ α μ α ρ α εἰκονίζονταν σκηνές. Ἴχνη τῆς διακόσμησης διαφαίνονται μόνο στὸ Δ ἄκρο: διακοσμητικὴ ταινία στὴν κλεῖδα τῆς καμάρας μὲ σειρὰ ρόμβων ποὺ περικλείουν βαθμιδωτὸ κόσμημα. Στὶς πλευρὲς τῆς καμάρας θὰ εἰκονίζονταν οἱ συνθέσεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζονται μόνον λείψανα τῆς διαχωριστικῆς ταινίας καὶ ἔχνη γαλάζιου βάρους σὲ μικρὴ ἔκταση. Στὸ μέτωπο τοῦ τόξου πάνω ἀπὸ τὴν πύλη εἰσόδου ἀπὸ τὸ νάρθηκα στὸν κυρίως ναὸ ἔχνη ἀδιάγνωστης παράστασης, στὸ Δ τοῖχο Ν τῆς πύλης εἰσόδου ὄρθια μορφὴ ἐξίτηλη, μὲ μαργαριτοποικιλτὴ παρυφὴ ἐνδύματος.

Στοὺς κατακόρυφους τοίχους στὰ τύμπανα τῶν τυφλῶν ἀψιδωμάτων εἰκονίζονταν ὁλόσωμες μορφὲς ἀγίων, ἀπὸ τίς ὁποῖες σώζονται λίγες. Στὰ τύμπανα τῶν Δ (ἀκράιων) ἀψιδωμάτων οἱ παραστάσεις ἑφιππων στρατιωτικῶν ἀγίων, τοῦ *Δημητρίου* καὶ τοῦ *Γεωργίου* (πίν. 244α), στὸ Ν καὶ Β τοῖχο ἀντίστοιχα, στραμμένων ἀνατολικά. Στὴν παράσταση τοῦ *Δημητρίου*, ποὺ σώζεται ὁλόκληρη, τὸ ἄσπρο ἄλογο μὲ θυσανωτὴ οὐρὰ μὲ κόμβο, σκύβει μὲ ὠραία κίνηση τὸ κεφάλι· στὰ πόδια τοῦ ἀλόγου στρατιώτης μὲ ὀξύληκτο κράνος καὶ τὴν πανοπλία δοσμένη μὲ φολίδες κεραμιδιᾶς πάνω σὲ φόντο σκούρας ὥχρας. Καὶ οἱ δύο ἄγιοι φοροῦσαν διάδημα ἀπὸ δύο σειρὲς μαργαριτάρια, στολισμένο μὲ κατακόρυφα μαργαριταρένια κρινάνθεμα. Τὸ ἀναπετάριν τους σχηματίζεται διακοσμητικά, σὰν κόγχη, μὲ κατὰκοσμη παρυφὴ. Οἱ ἀσπίδες τους διακοσμοῦνται μὲ ἡμισέληνο καὶ ἀστέρα, ἐμβλημα ποὺ ἀπαντᾷ στὶς ἀσπίδες στρατιωτικῶν ἀγίων σὲ ὑστεροβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς περιοχῆς¹. Οἱ μορφές] τῶν ἐφιππων ἀγίων εἶναι στατικές, σχηματικές, ἐπίπεδες, μὲ ἔμφραση στὶς λεπτομέρειες τῶν διακοσμητικῶν στοιχείων ποὺ ποικίλλουν τὴν ἐνδυμασία καὶ τίς πανοπλίες. Στὸ ἐσωράχιο τοῦ τυφλοῦ ἀψιδώματος μὲ τὴ μορφὴ τοῦ *Δημητρίου* (στὸ Ν τοῖχο) εἰκονίζονται οἱ γυναῖκες-μάρτυρες *Σοφία* καὶ *Θέκλα*· στὴν κλεῖδα τοῦ ἐσωραχίου μαργαριτοποικιλτὸς σταυρὸς μέσα σὲ ρόδακα. Στὸ τύμπανο τοῦ μεσαίου τυφλοῦ τόξου τῆς Ν πλευρᾶς μνημεῖωδης μετωπικὴ μορφὴ *Ἀρχαγγέλου* σὲ προτομή. Ἡ παράσταση ἔχει ἐντονο διακοσμητικὸ χαρακτῆρα. Τέλος, στὸ τύμπανο τοῦ Α (ἀκράιου) ἀψιδώματος τοῦ Β τοῖχου, μέσα στὸ ἱερό, ἔχνη παράστασης μὲ μετωπικοὺς ὁλόσωμους ἄγιους.

1. Στὸ Γεράκι, στὸν Ἅγιο Ἰω. Χρυσόστομο καὶ στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ-ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὅ.π. 42, εἰκ. 65 καὶ 251 ἀντίστοιχα. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς *Δημήτριο* καὶ *Γεώργιο* στὸν Ἀι-Σπράτη τὸ ἴδιο ἐμβλημα στὴν ἀσπίδα ἔχει στρατιωτικὸς ἄγιος στὸν Ἅγιο Γεώργιο Βάβυλα στὸ Λάχι (ἀρ. 87, σ. 447).

Τεχνοτροπία - Χρονολόγηση. Στά πρόσωπα τῆς Θέκλας (πίν. 244β) καί τοῦ Γεωργίου, πού σώζονται καλύτερα, ἡ σάρκα εἶναι ἀνοικτὴ καστανή, στήν παρυφὴ τοῦ προσώπου ἡ σκιά εἶναι πράσινη, τὰ φῶτα ἐλαφρά σὲ ἐνιαῖες ἐπιφάνειες γράφονται στὸ πάνω μέρος τοῦ πηγουνιοῦ, στὰ ἄκρα τοῦ κάτω χεῖλους, στήν ἀκμὴ τῆς μύτης καί στὸ μέτωπο, ἀνάμεσα στὰ φρύδια. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου δίνονται μὲ κεραμιδιὰ, λεπτὴ πινελιά· τὰ φρύδια τονίζονται ἰδιαίτερα, γράφονται μαῦρα, ἀδρά, τοξωτά καί συνεχόνται μὲ τὶς γραμμὲς πού ὀρίζουν τὴν ἀκμὴ τῆς μύτης. Στὸ λαιμὸ ἡ καμπυλότης τονίζεται μὲ τὰ φῶτα πού διαγράφουν ἀνάλαφρες λευκὲς, καμπύλες ἐνιαῖες ἐπιφάνειες. Οἱ λεπτομέρειες στὰ μαλλιά τῶν στρατιωτικῶν ἀγίων δίνονται μὲ λεπτὲς γραμμὲς ὡχρὰς πάνω σὲ κεραμιδιὰ φόντο. Ἡ πτυχολογία στὴ μορφή τῆς Θέκλας εἶναι καλὴ, μὲ ἐλαφρὲς, εὐέλκτες φωτεινὲς ἐπιφάνειες, πού δηλώνουν τὴν ἀκμὴ τῶν πτυχώσεων· οἱ καμπύλες τοῦ σώματος ὅμως διαγράφονται ἄτεχνα κάτω ἀπὸ τὰ ροῦχα. Ἡ τάση γιὰ πλαστικότητα ὑποχωρεῖ αἰσθητὰ στοὺς στρατιωτικοὺς ἀγίους, ὅπου ἡ ἀπόδοση στὰ σώματα καί τὰ ἐνδύματα εἶναι ἀρκετὰ ἐπίπεδη καί σχηματικὴ, μὲ ἔντονο τὸ αἰσθημα τῆς διακόσμησης στὶς μαργαριτοποικιλτεὶς στολές.

Ἡ στατικὴ διακοσμητικὴ ἐντύπωση τῶν ἑφιππων στεφηνόρων ἀγίων τοῦ 'Αι-Στράτη, μὲ τὸ ἀναπετάρι σὲ σχῆμα κόγχης πίσω τους, τὸ ἔμβλημα μὲ τὴν ἡμισέληνο καί τὸν ἀστέρα στήν ἀσπίδα, ἡ συγκρατημένη, ὥστόσο ἄνετη κίνηση τοῦ ἀλόγου, σχετίζονται ἅμεσα μὲ τὸν ἑφιππο Ἅγιο Γεώργιο σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀψιδώματα τοῦ 'Αγ. Ἰω. Χρυσοστόμου στὸ Γεράκι¹, πού ὁ ἄγνωστος ζωγράφος τοῦ 'Αι-Στράτη ἔχει ἴσως σὰν πρότυπο. Ὁμοιότητα μὲ μορφὲς στήν ἴδια ἐκκλησία ἐμφανίζουν ἐπίσης τὰ πρόσωπα τῶν ἀγίων στὸν 'Αι-Στράτη, ὅπως ἡ Θέκλα, πού στὸν φυσιογνωμικὸ τύπο, στὸ φωτισμὸ τοῦ προσώπου καί στὰ ἔντονα σκιασμένα καμπύλα τόξα τῶν φρυδιῶν θυμίζει τὶς γυναικεῖς-μάρτυρες στὰ στηθάρια τοῦ ναοῦ στὸ Γεράκι².

Τὸ πρόσωπο τοῦ Δημητρίου (πίν. 245α) ἔχει κάποια συγγένεια στὸ σχῆμα τοῦ προσώπου, στὸ φωτισμὸ καί στὰ τοξωτά, κάπως σχηματικὰ φρύδια μὲ μορφὲς στήν Ἁγία Παρασκευὴ Πλάτσας (γύρω στὸ 1412)³, στὴ Resava (πρὶν τὸ 1418)⁴ καί στὸ Σελεγούδι (1439/40)⁵, σὲ σύγκριση ὅμως μὲ αὐτὰ

1. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ-ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, ὁ.π. 40 κέ., εἰκ. 65, ἔγχρωμοι πίν. 13, 14.

2. Στὸ ἴδιο, εἰκ. 23, 27, 31. Γιὰ τὶς τοιχογραφίες τοῦ 'Αγ. Ἰω. Χρυσοστόμου στὸ Γεράκι λείπει ἀκόμη μιὰ σαφέστερη διάκριση τῶν δύο φάσεων τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ· ἔτσι ἡ σύγκριση δὲν παρέχει ἀσφαλὴ χρονολογικὴ βάζση, βλ. τὴν ἐκθεσὴ τῶν διαφόρων ἀπόψεων γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν στὸ ἴδιο 44 κέ.

3. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἀδημοσίευτες, βλ. σελ. 443 σημ. 9

4. V. DJURIC, Byzantinische Fresken (München 1976) εἰκ. 113.

5. N. B. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Λεῖψανα βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν ναύσκου παρὰ τὸ Σελεγούδι, ὁ.π. (σ. 350 σημ. 1) εἰκ. 17).

τόσο ὁ Δημήτριος ὅσο καὶ οἱ ὑπόλοιπες μορφές στὸν 'Αι-Στράτη εἶναι λιγότερο τυπικές, ἔχουν ἀβρότερο πλάσιμο, μικρότερη ἀντίθεση στὴ φωτοσκίαση, ἐλαφρότερη πτυχολογία, στοιχεῖα ποὺ συνηγοροῦν γιὰ μιὰ πιθανὴ χρονολόγηση, γύρω στὸ 1400.

72. "Αἰγιος Νίκων. Μονόχωρος ἐρεπωμένος σήμερα ναός, σὲ ἀπόσταση 20' νοτιοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ ἔσωτ. διαστ. 5.50×2.10 μ. Ἡ ἀψίδα διαμορφώνεται ἐξωτερικὰ ἡμικυκλική· στὴ νότια πλευρὰ ἀνοίγεται παράθυρο. Στὴν τοιχοποιία κατὰ μέρη πελεκητοὶ δόμοι. Χαμηλὰ διακρίνονται ἐξίτηλες μορφές ἀπὸ τὸν ὑστεροβυζαντινῆς μάλλον ἐποχῆς διάκοσμο τοῦ ναοῦ.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

73. *Εὐαγγελίστρια*. Τὸ καθολικὸ στὴν πλατεία τοῦ χωριοῦ, κτίστηκε γύρω στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ. Ἐγγεγραμμένος, σταυροειδῆς μὲ τροῦλο ναός, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 16×8.10 μ.· τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα μετὰξὺ τῶν κεραϊῶν τοῦ σταυροῦ στεγάζονται ἐσωτερικὰ μὲ καμάρες καὶ ἐξωτερικὰ μὲ δίριχτες στέγες, γεγονὸς ποὺ προσδίνει κάποια ἰδιομορφία στὸ ναό. Ὁ οὐκτάπλευρος τροῦλος στηρίζεται σὲ ἄτεχνα σφαιρικὰ τρίγωνα. Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστό, μὲ διάρθρωση νεοκλασικὴ καὶ ἀετωματικὴ ἀπόληξη. Ἀπὸ τίς δεσποτικὲς εἰκόνες σημειώνονται: α) ὁ Χριστὸς ὡς Μέγας Ἀρχιερεὺς, ἔργο τοῦ Ν. Κασσιμάτη μὲ χρονολογία 1874, β) εἰκόνα τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων, ἔργο τοῦ ἴδιου ἀπὸ τὸ ἔτος 1873, γ) ἀξιόλογη εἰκόνα τοῦ Εὐαγγελισμοῦ μὲ ἀσημένια ἐπένδυση διὰ χειρὸς Ν. Θ. Σπιθάκη ἀπὸ τὸ ἔτος 1870· ἡ εἰκόνα εἶναι παλαιὰ καὶ θεωρεῖται θαυματουργή, ὅπως δείχνουν τὰ τάματα· ἀπὸ τὴν παλαιὰ εἰκόνα σώζονται μόνον τὰ πρόσωπα τῆς Παναγίας καὶ τοῦ Ἀρχαγγέλου, μὲ ἐξαιρετικὰ ἀπαλὸ πλάσιμο καὶ πράσινη σκίαση, ὥςως πρῶιμης μεταβυζαντινῆς περιόδου.

74. *Ἁγία-Σωτήρα*. Μέσα στὸ χωριό· μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 8.55×4.10 μ., ὅμοιος μὲ τὴ Μυρτιδιώτισσα (ἀρ. 76). Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ ἀραιὴ χρῆση κεράμων. Οἱ γωνίες τοῦ κτίσματος καὶ τὰ ὀρθογώνια περίθυρα εἶναι κτισμένα μὲ πελεκητοὺς παρόλιθους. Μέσα στὸ ναὸ σώζονται τὰ λυπηρὰ ἀπὸ καλῆς τέχνης ἐπιχρυσωμένο ξυλόγλυπτο τέμπλο, ποὺ ὑπῆρχε ἐδῶ ἀρχικά, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ ἐπιτρόπου Σπ. Κατράκη, καταστράφηκε ὅμως καὶ ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ τὸ σημερινό, κτιστό, μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη τέμπλο, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ καθολικοῦ (ἀρ. 73). Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες ἀνάγονται γύρω στὸ 1900, ἐποχὴ ποὺ θὰ ἔγινε ἡ ἀντικατάσταση τοῦ τέμπλου.

75. *Ἁγιος Ἰωάννης*. Παρεκκλήσι τῆς Ἀγ. Σωτήρας (ἀρ. 74). Μονοκάμαρος ναῖσκος, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 4×2.10 μ., μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Ἡ τοιχοδομία εἶναι ὅμοια μὲ τῆς Ἀγ. Σωτήρας καὶ τῆς

Μυρτιδιώτισσας (άρ. 76). Κατά τη μαρτυρία του επιτρόπου υπήρχε και εδώ παλιότερα ξυλόγλυπτο τέμπλο. Στο ναό καταγράφηκαν δύο δεσποτικές εικόνες: α) Παναγία Βρεφοκρατούσα, διαστάσεων 0.92×0.60 μ. και β) ὁ Χριστός ὡς Μέγας Ἀρχιερεύς, διαστάσεων 0.82×0.47 μ. Οἱ εἰκόνες προέρχονται ἀπὸ τὸ τέμπλο ἄλλου μεγαλύτερου ναοῦ καὶ φιλοτεχνήθηκαν ἀπὸ τὸ ζωγράφο Ν. Κασιμάτη τὸ 1884 (δωρητὲς ἡ οἰκογένεια Ντερτιλιῆ). Εἰκόνες τοῦ ἴδιου ζωγράφου, τῆς ἴδιας ἐποχῆς, καταγράφηκαν καὶ στὸ καθολικὸ (άρ. 73).

76. Παναγία ἡ Μυρτιδιώτισσα. Ν τοῦ χωριοῦ, κοντὰ στὸν Ἅγιο Θεράποντα (άρ. 70). Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 8.40×2.70 μ., μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ ἀρκετὴ χρῆση κεράμων. Οἱ γωνίες τοῦ κτίσματος καὶ τὰ ὀρθογώνια περίθυρα εἶναι κτισμένα μὲ πελεκητοὺς παρόλθιους, ὅπως στὴν Ἀγ. Σωτήρα (άρ. 74) καὶ τὸν Ἅγ. Ἰωάννη (άρ. 75) στὸ ἴδιο χωριό. Τὸ τέμπλο εἶναι κτιστὸ μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη, ὅπως στὴν Ἀγ. Σωτήρα, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ καθολικοῦ. Οἱ εἰκόνες ποὺ σώζονται (δωρεὰ Ψαράκη, ἐν Αἰγίνῃ ἔγραψε ὁ Ν. Βασιλάκης 1905) χρονολογοῦνται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰ., terminus ante quem γιὰ τὴν ἰδρυση τοῦ ναοῦ. Κοινὴ τοιχοποιία καὶ ὁμοιότητες στὴν κατασκευὴ δείχνουν ὅτι ἡ Μυρτιδιώτισσα πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν Ἀγ. Σωτήρα καὶ τὸν Ἅγ. Ἰωάννη.

77. Παντάνασσα. ΒΑ τοῦ χωριοῦ· ναός δισυπόστατος ἀφιερωμένος στὸν Προφῆτη Ἡλία καὶ τὴν Παναγία, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐσωτερικῶν διαστάσεων 8.65×2.60 μ. Τὸ τέμπλο κτιστὸ μὲ ἀετωματικὴ ἀπόληξη καὶ εἰκόνες τῶν ἐπωνύμων ἁγίων ἀπὸ τὸ ἔτος 1936.

78. Ἅγιος Πέτρος. Κοντὰ στὴν Παντάνασσα, ναός σύγχρονος, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα.

79. Παναγίτσα. Στὴν εἴσοδο τοῦ χωριοῦ, ἀνακαινισμένος καὶ ἐπιχρισμένος μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Οἱ χαμηλὲς καὶ εὐρεῖες ἀναλογίες τῆς ἀψίδας ὑποδηλώνουν τὴν παλαιότητα τοῦ ναοῦ. Φορητὲς εἰκόνες καὶ τέμπλο μὲ χρονολογία 1902, ἐποχὴ τῆς ἀνακαίνισης τοῦ ναοῦ.

80. Ἅγιος Γεώργιος Νεκροταφείου. Κοντὰ στὴν Παναγίτσα (άρ. 79), ἀνακαινισμένος καὶ ἐπιχρισμένος. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα μὲ χαμηλὲς καὶ εὐρεῖες ἀναλογίες. Μέσα στὸ ναό, στὸ Β τμήμα τῆς καμάρας, κοντὰ στὴν εἴσοδο, διακρίνονται λείψανα τοιχογραφιῶν κάτω ἀπὸ τὸ ἀσβεστόχρυσμα· οἱ ἀναλογίες τῶν μορφῶν ὑποδηλώνουν λαϊκὴ τεχνοτροπία 19ου αἰ.

81. Ἅγιος Ἰωάννης. Πάνω σὲ λόφο, τέσσερα χλμ. περίπου ΝΔ τοῦ χωριοῦ· μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐσωτερικῶν

διαστάσεων 7.50×3.20 μ., διατηρεῖ τὴν παλαιὰ κεραμωτὴ στέγη. Πάνω ἀπὸ τὴν ὀρθογώνια πύλη εἰσόδου ἐγχάρακτη ἐπιγραφή 1855 [Αδγ] οὐστου 14 ἡμέρα Σάββατο. Γραπτὴ ἐπιγραφή μέσα στὸ ναὸ ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς ἀνακαινίστηκε τὸ 1959. Στὸ τέμπλο σώζεται παλαιὰ εἰκόνα τῆς Βρεφοκρατοῦσας, πολὺ καλῆς τέχνης (1700;).

Π α ρ α δ ε ῖ σ ι ¹

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

82. *Παναγίτσα*. Βρίσκεται στὴ θέση Μάνιου, ἀνάμεσα στὰ χωριά Φαρακλὸ καὶ Παραδεῖσι. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς, μὲ νάρθηκα καὶ κτιστὸ τέμπλο, ἐξωτερικῶν διαστάσεων (χωρὶς τὴν ἀψίδα) 12.50×5.20 μ. Ὁ ναὸς εἶναι κατερειπωμένος, ἡ καμάρα ἔχει καταπέσει, καὶ πυκνὴ βλάστηση γεμίζει τὸ ἐσωτερικόν. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ πυκνὴ χρῆση κεράμων, ποὺ σὲ μερικὰ σημεῖα τοποθετοῦνται σὲ ἀκτινωτὴ διάταξη, ὅπως στὸν γειτονικὸ ἹΑι-Στράτη (ἀρ. 71). Ἡ τοιχοδομία τοῦ νάρθηκα διαφέρει ἐλαφρὰ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ κυρίως ναοῦ· στὸ νάρθηκα τὸ συνδετικὸ κονιάμα εἶναι παχύτερο, ὥστε οἱ πέτρες νὰ φαίνονται σὰν «χωστές», ἀνήκει ὅμως μάλλον στὴν ἴδια φάση μὲ τὸν ὑπόλοιπο ναόν. Ἡ θόλωση τοῦ νάρθηκα βρισκόταν χαμηλότερα ἀπὸ ἐκείνη τοῦ κυρίως ναοῦ, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ γένεση τῆς καμάρας ποὺ διακρίνεται στὰ ἐρείπια τοῦ νάρθηκα.

Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, στὸ νάρθηκα καὶ τὸν κυρίως ναόν, οἱ πλάγιοι τοῖχοι διαθρῶνονται μὲ τυφλὰ ἀψιδώματα, ποὺ κτίζονται μὲ πώρινους λαξευτοὺς θολίτες. Στὸν κυρίως ναόν ἀνοίγονται δύο τοξωτὰ παράθυρα, στὸ Β καὶ στὸ Ν τοῖχο ἀντίστοιχα· στὸ παράθυρο τοῦ Β τοῖχου σώζεται ἡ τοξωτὴ ἀπόληξη ἀπὸ λαξευτοὺς πωρόλιθους.

Λείψανα τοιχογραφιῶν δὲν ἐπισημάνθηκαν. Μόνο σὲ ἓνα σημεῖο τοῦ Ν τοῖχου στὸν κυρίως ναόν, πρὸς τὸ τέμπλο, καὶ στὴ Δ πλευρὰ τῆς Β παραστάδας τοῦ τέμπλου παρατηροῦνται λείψανα κονιάματος, χωρὶς ἔχνη τοιχογράφησης.

Ἡ Παναγίτσα θυμίζει κατασκευαστικὰ (διάθρωση ἐσωτερικῶν τοίχων, τόξα χτισμένα μὲ πωρόλιθους, τοιχοποιία, ὑλικά δομῆς) τοὺς γειτονικοὺς ναοὺς ἹΑι-Στράτη (ἀρ. 71) καὶ Ἁγίου Κωνσταντίνου (ἀρ. 83). Οἱ δύο αὐτοὶ ναοὶ διασώζουν ὑστεροβυζαντινὲς τοιχογραφίες σὲ πρῶτο στρώμα· χρονολογοῦνται ἐπομένως ἀπὸ τὴν παλαιολόγεια ἐποχὴ. Στὴν ἴδια περίοδο μπορεῖ νὰ ἀναχθεῖ καὶ ἡ ἔδρωση τοῦ ἐρειπωμένου ναοῦ τῆς Παναγίτσας.

83. *Ἁγιος Κωνσταντίνος*. Στὴ θέση Μάνιου, σὲ μικρὴ ἀπόσταση Α τῆς Παναγίτσας (ἀρ. 82) πρὸς τὸ βουνόν. Ναὸς μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, ἐπιμήκης, μὲ νάρθηκα καὶ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, ἐξωτερικῶν διαστά-

1. Βλ. σημ. 2, σελ. 433.

σεων 11×2.75 μ. Ὁ ναός εἶναι ἐρειπωμένος, ἡ καμάρα ἔχει καταπέσει καὶ τὰ γκρεμίσματα γεμίζουν τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναύσκου· μέγιστο σωζόμενο ὕψος τῶν τοίχων εἶναι 2.30 μ. Ἡ τοιχοδομία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργολιθοδομὴ μὲ παχὺ συνδετικὸ κονίαμα καὶ χρῆση κεράμων, ὅμοια μὲ τὴν τοιχοποιίαν τῆς γειτονικῆς Παναγίτσας (ἀρ. 83), παρουσιάζει ὅμως κανονικότερη ὕψη ἀπὸ ἐκείνη.

Στὸ ναὸ ἀναγνωρίζονται δύο κτιριακὲς φάσεις· ἡ βυζαντινὴ μὲ κατάγραφο τὸ ἐσωτερικὸ (βλ. παρακάτω) καὶ μία νεώτερη ἀπὸ τὸ ἔτος 1920 σύμφωνα μὲ ἐπιγραφή.

Στὴ νεώτερη φάση ἀνήκει ἡ μετασκευὴ τῶν ἀνοιγμάτων σὲ ὀρθογώνια, μὲ πλαίσια παραθύρων καὶ περίθυρα κτισμένα μὲ λαξευτοὺς πωρόλιθους. Πυλὶδα ἀνοίγεται στὸ Ν τοῖχο τοῦ ἱεροῦ καὶ παράθυρο στὸ Ν τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ. Τὸ τέμπλο ποὺ δὲν σώζεται σὲ ὅλο του τὸ ὕψος, εἶναι κτιστό, μὲ ὀρθογώνιες παραστάδες σὲ νεοκλασικὸ ὕφος. Σὲ μετασκευὴ ὀφείλεται καὶ ἡ πύλη μεταξὺ τοῦ νάρθηκα καὶ τοῦ κυρίως ναοῦ, ποὺ ἀπολήγει σὲ χαμηλωμένο τόξο, χτισμένο μὲ πώρινους θολίτες σὲ δεύτερη χρῆση. Οἱ θολίτες φέρουν ἔχνη τῆς παλαιᾶς — βυζαντινῆς — τοιχογράφησης καὶ συνδέονται μεταξὺ τους πρόχειρα καὶ ἄτεχνα μὲ κονίαμα καὶ σχιστολιθικὲς πλάκες. Μὲ χαμηλωμένο τόξο ποὺ ὀφείλεται στὴ νεώτερη μετασκευὴ καλύπτεται καὶ ἡ Ν πυλὶδα στὸ χώρο τοῦ ἱεροῦ, ἡ ὁποία συνέχεται μὲ νεώτερο ἀκόσμητο κονίαμα ποὺ καλύπτει τὸ πρῶτο (βυζαντινὸ) στρώμα τοιχογράφησης τοῦ ναοῦ. Γιὰ τὴ μετασκευὴ αὐτὴ πληροφορεῖ ἐπιγραφή χαραγμένη σὲ πώρινη λαξευτὴ πέτρα, ποὺ βρέθηκε σὲ τρία κομμάτια συνολικοῦ μήκους 1.10 μ. καὶ ὕψους 0.16 μ. μέσα στὰ συντρίμμια ποὺ γεμίζουν τὸ νάρθηκα. Ἀναγράφεται ἀνακεισθῆ 17 Μαρτ 1920. Ἡ ἐπιγραφή προέρχεται ἀπὸ καταπεσὸν ὑπέρθυρο.

Μέσα στὸ ἱερὸ κεῖται ἀπότμημα μαρμαρίνου κιονίσκου, ἀράβδωτου, μήκους 0.46 καὶ διατομῆς 0.18 μ.

Στὴν παλαιότερη φάση ἀνήκουν οἱ τοιχογραφίαι ποὺ διακοσμοῦσαν τὸ ναὸ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο. Σήμερα σώζονται μόνον λείψανα τοιχογραφιῶν, σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ στρώμα, στοὺς δύο μακροὺς τοίχους τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ — στὴν τελευταία ἐντελῶς ἐξίτητες. Κατὰ μῆκος τοῦ Β τοίχου παρατάσσονται τέσσερις στρατιωτικοὶ ἄγιοι: μορφὲς ὀλόσωμες, μνημειακὲς, καταλαμβάνουν σχεδὸν ὅλο τὸ ὕψος τοῦ κατακόρυφου τοίχου μέχρι τὴ γένεση τῆς καμάρας. Ἀναγνωρίζεται ἐφιππος ὁ Ἅγιος Δημήτριος στραμμένος πρὸς τὸ ἱερὸ, μὲ μαργαριτοποικιλτὴ στολή, λεπτὰ ἐπεξεργασμένη. Στρατιωτικὸς ἅγιος μὲ φολιδωτὸ θώρακα πτυχωτὸ κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη καὶ στὰ μανίκια, κλίνει τὸ κεφάλι ἀριστερά· ὁ θώρακας εἶναι ζωγραφισμένος μὲ ἐπιμέλεια καὶ ἀκριβεία. Δίπλα του ἐπίσης ἀδιάγνωστος ἅγιος, ὀγκώδης, σώζεται μέχρι τοὺς ὤμους. Πάνω ἀπὸ τὴ σειρά τῶν ὀλόσωμων ἁγίων σώζεται τμημα διακοσμητικῆς ταινίας μὲ χυμώδη φυτικὰ μοτίβα ποὺ περιέτρεχε τὸ ναὸ, καὶ πάλιν ἀπὸ αὐτὴν διακρίνεται τὸ κάτω μέρος μιᾶς ζώνης μὲ στηθάρια μὲ ἐξί-

τῆλα διακοσμητικά μοτίβα ἀνάμεσά τους. Τὴν ἴδια διάταξη ἐμφανίζει καὶ ὁ Ν τοῖχος μὲ μνημειακὲς ὁλόσωμες μορφὲς μοναχῶν ποὺ μάλιστα διαφαίνονται, καὶ ψηλότερα, ζώνη μὲ στηθάρια καὶ διακοσμητικά — ὅλα ἐξίτηλα. Στὴν καμάρα ποὺ σήμερα κεῖται σὲ συντρίμμια στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ θὰ εἰκονίζονταν σκηινικὲς παραστάσεις. Τὸ ἴδιο στρώμα τοιχογράφησης καλύπτει τὸ Δ τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ, σήμερα καὶ αὐτὸ καταστραμμένο. Τέλος, στὸ ἱερὸ τὸ στρώμα αὐτὸ καλύφθηκε κατὰ τὴν μετασκευὴ τοῦ 1920 μὲ κονίαμα χωρὶς διακόσμηση, ὅπως ἀναφέρθηκε καὶ παραπάνω.

Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἐκτεθειμένες στὶς καιρικὲς συνθῆκες, στὰ πρόσωπα τὰ χρώματα ἔχουν σβῆσει, καὶ οἱ περισσότερες μορφὲς ἁγίων μάλιστα διακρίνονται. Τὸ πλάσιμο εἶναι εὐδιάκριτο μόνον στὰ χέρια: εἶναι δουλεμένα ἀβρά, μὲ καστανὸ προπλάσμο καὶ φῶτα ποὺ ἀπλώνονται σὲ ἐνιαῖες ἐπιφάνειες μὲ ἀπαλὲς μεταβάσεις ἀπὸ τὸ φῶς στὴ σκιά. Στὶς στολὲς τὰ διακοσμητικά εἶναι δοσμένα μὲ ἀκρίβεια καὶ σχεδιαστικὴ καθαρότητα· τὸ μαργαριτοπικίλο ἐνδυμα τοῦ ἔφιππου ἁγίου δίνει μιὰ κατὰστικτὴ, καλαίσθητὴ ἐπιφάνεια. Οἱ μορφὲς ἔχουν ὑψηλὲς ἀναλογίες μὲ μικρὸ κεφάλι καὶ εὐρεῖς ὤμους. Οἱ κινήσεις ἔχουν χάρη καὶ ἄνεση, εἶναι ὅμως γενικὰ συγκρατημένες. Ἡ διάταξη ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ ἀνάπτυξη τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος στὸν Ἅγιο Κωνσταντῖνο μὲ ὁλόσωμους ἁγίους στὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων, σειρὰ ἀπὸ μέταλλα πάνω ἀπὸ αὐτοὺς καὶ ψηλότερα (ἐδῶ: στὴν καμάρα) συνθέσεις ἀπαντᾷ συχνὰ σὲ μνημεῖα τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰ. Στὰ μεγάλα ὑστεροβυζαντινὰ κέντρα τῆς Πελοποννήσου στὸ Μυστρά¹ καὶ τὸ Γεράκι², ἡ διάταξη αὐτὴ ἐντοπίζεται ἀρκετὰ νωρίς. Στὴν περιοχὴ ποὺ ἐρευνήθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1982 μὲ πὺν ἴδιο τρόπο διακοσμοῦνται οἱ Ταξιάρχες στὸν Ἅγιο Νικόλαο (ἀρ. 6), ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας, ὁ Ἅγιος Ἰω. Πρόδρομος καὶ ὁ Ταξιάρχης στὴν Κάτω Καστανιά (ἀρ. 67, 64, 65), οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι καὶ ἡ Κοίμηση στὰ Τέρια (ἀρ. 27, 29), ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὰ Φούτια (ἀρ. 39) καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος στὸν Μαλέα (ἀρ. 102).

Ἡ ἄνεση τῶν μορφῶν καὶ ἡ ἔντονη σωματικότητα ποὺ παρατηρεῖται σὲ ἀδιάγνωστο ἅγιο τῆς Β πλευρᾶς προϋποθέτει τὴν Παλαιολόγεια ἀναγέννηση. Ὁ συγκρατημένος τόνος τῶν κινήσεων ὅμως ὁδηγεῖ σὲ ἔργα ποὺ χρονολογοῦνται στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 14ου αἰ., ὅπως στὴν Psača (1365 - 1371)³

1. Στὸν Ἅγιο Δημήτριο, τέλος 13ου αἰ. Μ. CHATZIDAKIS, Mistra, ὅ.π. (Athen 1981) 38· G. MILLET, Mistra, ὅ.π. (σ. 403 σημ. 2) πίν. 83· S. DUFRENNE, Les programmes iconographiques, ὅ.π. (σ. 403 σημ. 2) 8, πίν. 8, εἰκ. 9.

2. Στὸν Ἅγιο Ἰωάννη Χρυσόστομο, βλ. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὅ.π. 11 (διάταξη τῶν τοιχογραφιῶν) καὶ τὸν Ἅγιο Σώζοντα, α' μισὸ 13ου αἰ., στὸ ἴδιο, ἔγχρ. πίν. 85· πρβ. καὶ ΑΙΜ. ΓΚΙΑΟΥΡΗ, Γεράκι, Ἅγ. Σώζων, ὅ.π. (σ. 414 σημ. 2) 86.

3. G. MILLET - T. VELMANS, La peinture du Moyen-Âge en Jugoslavie, IV (Paris 1969) πίν. 68.

στή Ravaniča (1385 - 87)¹ και την Παναγία 'Αλιβερίου (1393)². 'Η προτίμηση για τήν κατάστικτη, λεπτά σχεδιασμένη επιφάνεια, όπως αυτή διαπιστώνεται στη μορφή του ξφιππου αγίου παρατηρείται στις τοιχογραφίες του 'Αι-Σίδερου στο Διρό τῆς Μάνης (1423)³.

'Η ταϊνία μέ τὸ φυτικό κόσμημα, μέ πλατιά σαρκώδη φύλλα, ὥσως ἀκάνθης, ἀποπνέει αἴσθηση ζωῆς. Ζῶνες μέ φυτικά μοτίβα δοσμένα φυσιοκρατικά σέ πλοῦσια χρωματική κλίμακα, ἀποτελοῦν συνήθη διάκοσμο στήν ὕστεροβυζαντινὴ ἐποχὴ. Παραδείγματα ἀπὸ τὴ Μονὴ τῆς Χώρας⁴, τὶς ἐκκλησίες τῆς Σερβίας⁵ καὶ τοῦ Μυστρά⁶ δείχνουν τὴν ἔκταση τοῦ θεματολογίου στοῦ εἵδους. Μεγαλύτερη συγγένεια παρουσιάζει τὸ κόσμημα τοῦ 'Αγίου Κωνσταντίνου μέ τὴν Ravaniča στὴ Σερβία⁷, τὴν Παντάνασσα Μυστρά (1428)⁸ καὶ τὴν 'Αγία Παρασκευὴ Πλάτσας (1412)⁹. Σύμφωνα μέ αὐτὰ οἱ τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου Κωνσταντίνου μποροῦν νὰ τοποθετηθοῦν μέ πιθανότητα γύρω στοῦ 1400.

'Ο ναὸς αὐτὸς ἔπαθε σημαντικὲς φθορὲς ποὺ τὶς προξένησαν ὁ χρόνος ἢ ἡ βία. 'Η ἀμέσως ἐπόμενη φάση τοποθετεῖται στὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα, ὅταν τὸ 1920 σύμφωνα μέ τὴν ἐπιγραφή, ὁ ναὸς ἀνακαινίστηκε. Θὰ πρέπει νὰ εἶχε ἐρειπωθεῖ σημαντικά, διότι βυζαντινὸ δομικὸ ὕλικό — θολίτες — μέ ἔχνη τοιχογράφησης χρησιμοποιήθηκαν σὲ δεύτερη χρῆση γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶζου (βλ. παραπάνω). Εἶναι ἄγνωστο ἂν ὁ ναὸς ἐρειψώθηκε στοῦ τέλος τῆς ὕστεροβυζαντινῆς ἐποχῆς ἢ ἀργότερα. Εἶναι πάντως γεγονὸς ὅτι ἀνάμεσα στήν παλαιολόγεια καὶ τὴ σύγχρονη φάση δὲν μεσολαβεῖ τίποτα — ἐπισκευὴ ἢ μεταγενέστερη (μεταβυζαντινὴ) τοιχογράφηση — ποὺ νὰ δηλώνει ὅτι ὁ ναὸς ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται. Εἰκόνα ἐρήμωσης βυζαντινοῦ ναοῦ καὶ ἀνοικοδόμησης στὶς ἀρχὲς τοῦ αἵωνα δίνει καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς Μεταμόρφωσης κοντὰ στὴν Παντάνασσα (ἀρ. 23).

1. V. DJURIĆ, Byzantinische Fresken, ὁ.π. εἰκ. 108.

2. Ι. ΛΙΑΠΗΣ, Μεσαιωνικὰ Μνημεῖα Εὐβοίας, ὁ.π. πίν. 121.

3. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ - ΚΑΛΟΠΙΣΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ, ΠΑΕ 1979, 176, πίν. 123γ.

4. P. UNDERWOOD, The Kariye Djami (New York 1966) I, 267 καὶ III, πίν. 531c.

5. G. MILLET - A. FROLOW, La peinture du Moyen-Âge en Yougoslavie, III (Paris 1962) πίν. 50.3 (Studeniča), 121 ("Αγ. Νικήτας κοντὰ στὴν Čučer).

6. MILLET, Mistra, ὁ.π., πίν. 39.3 (Παντάνασσα), 83 καὶ 87 (Μητρόπολη), 95 (Βροντόχι), 104 καὶ 119 (Περίβλεπτος).

7. V. DJURIĆ, ὁ.π. εἰκ. 102 (τὸ φυτικὸ μοτίβο ποὺπλασιάζει τὰ μετάλλια).

8. MILLET, Mistra, ὁ.π. πίν. 142. 3 - 4, 146, 147.1, 150.

9. Οἱ τοιχογραφίες εἶναι ἀδημοσίευτες καὶ ἀποτελοῦν ἀντικείμενο μελέτης ποὺ θὰ δημοσιευτεῖ ἀπὸ τὴν ὑπογράφουσα. Τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ μνημείου παρουσίασε ἡ συνάδελφος Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΟΥ στοῦ Τέταρτου Συμπόσιου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης, βλ. Περιλήψεις Ἀνακρινώσεων ('Αθήνα 1984) 29 κέ.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

84. *Κοίμηση τῆς Θεοτόκου*. Τὸ καθολικὸ τοῦ χωριοῦ στὴ μικρὴ πλατεία. Σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τῶν κατοίκων, στὴ θέση αὐτὴ ὑπῆρχε παλαιὸ ἐκκλησάκι ποὺ ἐρειπώθηκε καὶ ἀντικαταστάθηκε στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰ. ἀπὸ τὸ σημερινὸ ναό. Τὰ ἐρείπια τοῦ παλαιοῦ ναύσκου εἶναι σήμερα χωσμένα πίσω ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῆς ἐκκλησίας. Τὸ ἐκκλησάκι ἀνῆκε στὸ μοναστήρι ποὺ βρισκόταν παλιότερα ἐδῶ καὶ ἦταν γνωστὸ ὡς «Παραδεῖσι»· στὴ σημερινὴ πλατεία Δ τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἀκόμα μιὰ σειρὰ ἀπὸ κελλιὰ. Τὸ «Μοναστήριον ἐπ' ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, λεγόμενον Παραδεῖσι» ἀνῆκε τὸ 1828 στὸ Φαρακλὸ¹. Τὸ Παραδεῖσι ἀναφέρεται σήμερα ὡς χωριό². Ὁ μικρὸς οἰκισμὸς συγκροτήθηκε μὲ τὰ χρόνια γύρω ἀπὸ τὴ Μ. τῆς Θεοτόκου καὶ διατήρησε μέχρι τὶς μέρες μας τὸ προσωινύμιο τοῦ παλαιοῦ μοναστηριοῦ.

Ὁ ναὸς εἶναι μεγάλων διαστάσεων, τρουλαῖος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Στὸ ἐσωτερικὸ οἱ κιονοστοιχίες φέρουν τρεῖς κίονες σὲ κάθε πλευρά· ὁ τρουῖλος στηρίζεται στοὺς τέσσερις ἀνατολικούς κίονες, στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἡ Β καὶ Ν καμάρα τοῦ σταυροῦ δηλώνονται ὑποτυπωδῶς μὲ ἐλαφρὰ ὑπερύψωση καὶ ἀετωματικὲς ἀπολήξεις.

Οἱ δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου φέρουν χρονολογίες μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1896 καὶ 1930. Ἡ εἰκὼν τῆς Κοιμήσεως εἶναι ἔργο τοῦ Ν. Κασσιμάτη μὲ χρονολογία 1896. Εἰκὼν τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης τοῦ ἴδιου ζωγράφου μὲ τὴν ἐπιγραφή: *χειρ Νικολάου ἱερέως Κασσιμάτη 1895*³.

85. *Ἅγιος Γεώργιος Νεκροταφεῖον*. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ χωριό, πᾶνω στὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς Νεάπολη. Μονόχωρος, καμαροσκεπαστος, μὲ ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα καὶ δίριχτη κεραμωτὴ στέγη. Πάνω ἀπὸ τὴν Δ πύλην εἰσόδου ἐγγράφηκε ἱδρυτικὴ ἐπιγραφή ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς κτίστηκε τὸ 1872 25 Μαΐου. Στὸ Β ἄκρο τῆς πρόσοψης τοῦ ναοῦ βρίσκεται ἐντοιχισμένο ἀπότμημα μαρμάρινου κιονίσκου· πᾶνω ἀπὸ τὴν ἱδρυτικὴ ἐπιγραφή τὸν τοῖχο διακοσμεῖ μαρμαρίνη πλάκα μὲ ἐγγράφατο σταυρὸ μέσα σὲ μετάλλιο.

86. *Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος*. Κοντὰ στὸ Παραδεῖσι, ἀνάμεσα στὴ θέση Πέτρα καὶ τὸ χωριὸ Λάχι. Μονόχωρος καμαροσκεπαστος ναὸς μὲ δύο ἀντηρί-

1. Ἐστὶ ἀναφέρεται στὴ «Συνοπτικὴ στατιστικὴ περιγραφή τῆς ἐπαρχίας Μονεμβασίας κατὰ χωρία καὶ περιοχὰς» τοῦ Ὀκτωβρίου τοῦ 1828, βλ. ΜΠΕΛΙΑ, δ.π. (σ. 325 σημ. 2) σελ. 65, 69. Στὸ μοναστήρι αὐτό, τὸ Παραδεῖσι, τοποθετεῖ καὶ ἡ παράδοση ἕναν ἀπὸ τοὺς πιθανοὺς τόπους ταφῆς τῶν παιδιῶν τοῦ αὐτοκράτορα Μανουὴλ Β' τοῦ Παλαιολόγου (βλ. γιὰ τὸν βυζαντινὸ πύργο στὴν Παντάνασσα, σ. 385).

2. Α. ΚΑΤΣΩΡΗ, Ἐπαρχία Ἐπιδάφυου Λιμερῆς. Ἱστορία-Ἀρχαιολογία-Γεωγραφία, 1972₂, 168.

3. Ὁ ἴδιος ζωγράφος Ν. Κασσιμάτης ποὺ ἡ ιδιότητά του — ἱερεὺς — δηλώνεται μόνον στὴν εἰκὼν τῆς Ἀγίας Αἰκατερίνης στὸ Παραδεῖσι, φιλοτέχνησε τὴν ἴδια ἐποχὴ εἰκόνες καὶ γιὰ τὶς ἐκκλησίες στὸ Φαρακλὸ (βλ. ἀρ. 73 καὶ 75).

δес στὴ Ν πλευρά. Ἡ τοιχοποιία μὲ ἀργολιθοδομὴ καὶ χονδροειδὲς συνδετικὸ κοινάμα. Στὸ ὑπέρθυρο ἡ χρονολογία 1919· ἔδρας ἐποχῆς οἱ εἰκόνες τοῦ τέμπλου.

86α. "Αγιος Κωνσταντίνος. Βλ. ἀρ. 83, σ. 441.

Λ ά χ ι

Ναὸς βυζαντινῶν χρόνων

87. "Αγιος Γεώργιος Βάβυλας. Ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ Λάχι στὰ Βελανίδια, καὶ κάτω ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ Βάβυλας, σὲ λαγκάδι¹, βρίσκεται ὁ μονόχωρος καὶ καμαροσκέπαστος ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, δίπλα στὰ ἐρείπια τριῶν ἄλλων μονόχωρων ναῶν. Ἀπὸ αὐτοὺς οἱ δύο εἶναι κτισμένοι κατὰ παράταξη, νότια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου σώζονται ὡς τὴ γένεση τῆς καμάρας καὶ ἀντιπροσωπεύουν διαδοχικὲς οἰκοδομικὲς φάσεις. Ὁ νοτιότερος ναὸς (5.80×2.90 μ.) ποὺ φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε τὸν πυρῆνα τοῦ συγκροτήματος, ἔχει τὰ περισσότερα κεραμίδια στὴν ἀργολιθοδομὴ τῶν τοίχων, καὶ εἶναι ὁ μόνος ποὺ ἔχει παραβήματα. Λίγο ἀργότερα κτίστηκε βόρεια δεύτερος ναὸς (6.14×2.54 μ.), μὲ ἱερὸ ὑπερυψωμένο. Τότε ἀνοίχτηκε παράθυρο στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ ἤδη ἐρειπωμένου πρώτου ναοῦ. Ὁ δεύτερος αὐτὸς ναὸς, ποὺ ὅπως ὁ προηγούμενος εἶχε κτιστὸ τέμπλο, εἶναι γνωστὸς μὲ τὸ ὄνομα "Αγιος Ἐλευθέριος. Στὴ βόρεια πλευρὰ του χτίστηκε ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (8.22×2.65 μ.), μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα, νάρθηκα καὶ στέγη δέσση. Ἡ εἴσοδος ἀνοίγεται δυτικὰ καὶ ὄχι νότια, ὅπως στοὺς ὑπόλοιπους ναοὺς. Περίθυρο μὲ λαξευτοὺς πώρους περιβάλλει τὴν τοξωτὴ θύρα ποὺ ἀνήκει σὲ διαφορετικὴ οἰκοδομικὴ φάση. Στὸν ἴδιο ἄξονα σχεδὸν μὲ αὐτὴ, μπροστὰ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ πρώτου ναοῦ, ὑψώνεται ὁ τέταρτος ναὸς τοῦ συγκροτήματος (3.40×2.25 μ.). Τὸ σύνολο αὐτὸ ποὺ κατὰ τοὺς κατοίκους ἦταν παλαιὰ μοναστήρι, θυμίζει τὶς ἐπάλληλες οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν μονόχωρων ναῶν στὰ Πεντάγια τῆς Μάνης².

"Ὅσο φαίνεται ἀπὸ τὶς ἀσβετωμένες ἐπιφάνειες ἡ τοιχοποιία τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἶναι ἀργολιθοδομὴ μὲ ἐλάχιστα κεραμίδια. Τὸ ἐσωτερικὸ φωτίζεται ἀπὸ τρία παράθυρα, ἓνα στὴ δυτικὴ, καὶ ἀπὸ ἓνα στὴ βόρεια καὶ νότια πλευρὰ· τὸ τελευταῖο ἀνοίχτηκε στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ ἤδη ἐρειπωμένου ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου. Πεζοῦλι διατρέχει τὶς πλευρές. Τὸ ἀρχικὸ κτιστὸ τέμπλο ἔχει ἀνακαινιστεῖ καὶ ἀσβεστωθεῖ ὅπως ἄλλωστε ὅλες οἱ ἐπιφάνειες τοῦ κυρίως ναοῦ.

1. Ὁ ναὸς βρίσκεται κοντὰ σὲ παλαιὸ οἰκισμὸ, τὴν Παλιόχωρα, καὶ σὲ πηγὴ — τὸν Αὐλὸ — ἀπ' ὅπου κατὰ τὴν παράδοση ὑδρεύονταν καὶ ἄλλοι οἰκισμοί. Βόρεια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, κτιστὸ μικρὸ δστεοφυλάκιο ἀπὸ κοιμητήριο ποὺ σήμερα δὲν ὑπάρχει.

2. Ἀδημοσίητο· μνεία τοιχογραφιῶν στὸν Γ. NAGATSUKA, ὁ.π. (σ. 386 σημ. 2) 16, εἰκ. 44, 45.

Τοιχογραφίες σώζονται μόνο στὸ νόρθηκα, ποὺ ἡ ἀνατολική του πλευρὰ εἶναι ἐπιχρισμένη, καθὼς καὶ στὴ δυτικὴ ὄψη τῆς κτιστῆς τράπεζας, ποὺ καλύπτεται ἀπὸ διάκοσμο με ἐφαπτόμενους κύκλους μιμούμενο ἐν-δυτή¹.

Στὶς τρεῖς πλευρὲς τοῦ νόρθηκα, σὲ κακὴ διατήρηση, ἀπλώνονται σὲ κυανὸ κάμπο οἱ σκηνές ποὺ συνθέτουν τὴν Μέλλουσα Κρίση. Οἱ παραστάσεις κατανέμονται σὲ ἐπάλληλες ζώνες², τρεῖς σὲ κάθε τοῖχο. Δυτικά, στὸ διάχωρο κάτω ἀπὸ τὴ στέγη, μέσα σὲ δόξα ποὺ φέρουν δύο ἄγγελοι, ὁ Χριστὸς σὲ προτομή, κρατεῖ ἀνοικτὸ λιθοκόσμητο εὐαγγέλιο καὶ εὐλογεῖ. Στὴ μεσαία ζώνη νότια τοῦ παραθύρου, ἡ Θεοτόκος ἐνθρονη (πίν. 234α) δορυφορεῖται ἀπὸ δύο ἀγγέλους με ἐνδύματα ὅπου παραλλάζει τὸ κυανὸ καὶ τὸ κόκκινο. Εἰδικὰ σ' αὐτὴν τὴν παράσταση οἱ μορφὲς εἰκονίζονται σὲ κάμπο κίτρινο, ποὺ μόνο χαμηλὰ σὲ στενὴ λωρίδα ἀλλάζει σὲ πρασινογάλαζο. Βόρεια τοῦ παραθύρου ἀκολουθεῖ ἡ παράσταση τοῦ καλοῦ ληστῆ, μορφὴ ἐξίτηλη, μπροστὰ στὴν Πύλη τοῦ Παραδείσου· δίπλα, ὁ Πέτρος κρατώντας τὰ κλειδιὰ στρέφεται δεξιὰ, πρὸς τὸν χορὸ τῶν ὁσίων γυναικῶν ποὺ πλησιάζει ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο· ἐπιγραφή: ἡ Φλόγινη Ρομφαία. Ἡ τελευταία χαμηλότερη ζώνη μοιράζεται σὲ τρεῖς σκηνές. Νότια, δύο ἄγγελοι με ὀρμητικὴ κίνηση ξετυλίγουν τὸ στερέωμα. Ἐπιγραφή: *I ANΓΓΕΛΙ ΤΙ Λ. ΣΟΝΤΕΣ ΤΟΝΟ(ΥΡΑΝΟΝ)*³. Στὴ συνέχεια ὁ Ἀβραὰμ καὶ οἱ δύο δίκαιοι, κρατοῦν μέσα σὲ διακοσμημένη ζώνη τρεῖς ὁ πρῶτος καὶ ἀπὸ μία οἱ ὑπόλοιποι ψυχὰς τῶν ἀθώων ποὺ δὲν εἰκονίζονται μετωπικῶς⁴, ἀλλὰ τείνουν δεητικὰ τὰ χέρια τους πρὸς τοὺς δικαίους· γύρω ὁ κάμπος εἶναι κατὰσπαρτος ἀπὸ ἀνθάκια. Τέλος ὁ ἅγιος Ἀντώνιος, με ἐνδυμα μοναχοῦ, κρατεῖ ξετυλιγμένο εἰλητὸ ὅπου διαβάζεται ἡ συνηθισμένη γιὰ τὸν ἅγιο ἐπιγραφή⁵. Κατὰ μῆκος τοῦ κλειδιοῦ τῆς καμάρας, ταινία με κύκλους,

1. Ἀνάλογος ὁ διάκοσμος στὴν ἁγία Τράπεζα τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης (13ος αἰ.), ΜΟΥΡΙΚΗ, Βυζαντινὰ τοιχογραφία τῶν παρεκκλησίων τῆς σπηλιᾶς Πεντέλης, ὅ.π. (σ. 415 σημ. 2) 105, πίν. 43.1.

2. Διάταξη στὴν ὁποία ἔχει ἀποκρυσταλλωθεῖ ἡδη ὅλος ὁ κύκλος ἀπὸ τὸν 10ο αἰ., στὸ ἐλεφαντοστὸ ποὺ βρίσκεται στὸ Μουσεῖο Victoria καὶ Albert, στὸ Λονδίνο, B. BRENK, Tradition und Neuerung in der Christlichen Kunst des ersten Jahrtausends, Studien zur Geschichte des Weltgerichtsbildes (Wien 1966) 84, σημ. 7, πίν. 23.

3. Με παρόμοια κίνηση ξετυλίγει ὁ ἄγγελος τὸ στερέωμα στὴν εἰκόνα τῆς Μέλλουσας Κρίσης τῆς Μονῆς Σινᾶ (11ος αἰ.), Γ. καὶ Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Εἰκόνες τῆς Μονῆς Σινᾶ (Ἀθήναι 1958) εἰκ. 150 - 151, K. WEITZMANN, Die Ikonen (München 1978) 84 ἀρ. 23.

4. Τρεῖς στὸν κόλπο κάθε δικαίου, μετωπικῶς εἰκονίζονται καὶ στὴν Παναγία τὴν Κριτσᾶ (τέλη 13ου ἀρχ. 14ου αἰ.). ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΟΕΚΛΑΝΔ, Ἡ Παναγία ἡ Κριτσᾶ, ὅ.π. 100, πίν. 65β.

5. Τὸ ἴδιο κείμενο, ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν Διονύσιο τὸν ἐκ Φουρνᾶ, συνοδεύει τὸν ἅγιο στὸ ναὸ τοῦ Ἀ. Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου, στὸ Γεράκι, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟ-ΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὅ.π. (σ. 384 σημ. 2) 15, 20, σημ. 41.

όπου ζωγραφίζονται τετράφυλλα ἄνθη, χωρίζει τήν υπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ νάρθηκα σέ δύο τμήματα. Στίς ὑψηλότερα ἀντίστοιχα ζῶνες τοῦ βόρειου καί νότιου τοίχου, ἐπιδιώκεται εἰκονογραφική καί φορμαλιστική ἀντιστοιχία τῶν παραστάσεων. Ἔτσι, πρὸς τὰ δυτικά, στὰ δύο ἀντικριστὰ διάχωρα εἰκονίζεται, βόρεια, ἡ Ἑτοιμασία τοῦ θρόνου (πίν. 234β). Στὸν ἀπέναντι τοῖχο δύο ἄγγελοι περιβάλλουν τὸν ζυγὸ τῆς ψυχοστασίας. Κρατοῦν, ξεδιπλωμένο ὁ ἀριστερὸς καί κλειστὸ ὁ δεξιὸς εἰλητό, τῇ βίβλο τῆς ζωῆς. Χαμηλὰ ἔχνη φτερωτῶν δαιμόνων. Ἀνατολικότερα, στίς δύο ζῶνες ζωγραφίζονται ἔνθρονοι οἱ ἀπόστολοι, ἀνά ἕξι σὲ κάθε τοῖχο.

Ἡ μεσαία ζώνη τοῦ βόρειου τοίχου, περιλαμβάνει τίς διάφορες ομάδες δικαίων σὲ στάση δέησης, πού προσέρχονται στὸν Παράδεισο. Στῇ δυτικότερῃ ἄκρῃ, ἡ Ὁσία Μαρία ἡ Αἰγυπτία ὁδηγεῖ τὸν χορὸ ὁσίων γυναικῶν. Στὴν ομάδα τῶν ἱεραρχῶν πού ἀκολουθεῖ, ξεχωρίζουν μὲ τὰ φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά οἱ ἄγιοι Βασίλειος, Χρυσόστομος καί Γρηγόριος. Οἱ ὑπόλοιπες κατηγορίες ὁσίων μαρτύρων, ἁγίων δικαίων, μοιράζονται τήν υπόλοιπη ζώνη. Ἡ κατώτερη περιλαμβάνει ὁλόσωμους ἁγίους. Δυτικά, μετωπικός, ὁ ἅγιος Θεόδωρος, ὁ Στρατηλάτης. Δίπλα, ὁ ἅγιος Γεώργιος, δρακοντοκτόνος, κρατεῖ στρογγυλὴ ἀσπίδα πού τὴν στολίζει καί ἐδῶ, ὅπως καί στὸ ναὸ τοῦ Χρυσοστόμου στὸ Γεράκι, ἡ ἡμισέληνος μὲ ἄστρο¹.

Ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ πού συνόδευε τὴν παράσταση διαβάζονται τὰ γράμματα Ο ΑΓΙΟΣ (ΓΕΩΡΓΙΟΣ) (Ο) (ΚΑΠΠΑ)ΔΟΚ(ΗΣ)². Δεξιὰ του ὁ ἀρχάγγελος Μιχαὴλ, κρατεῖ ὑψωμένη ρομφαία.

Στῇ μεσαία ζώνη τοῦ νότιου τοίχου, οἱ κολασμένοι ἄνδρες καί γυναῖκες, ὁ σάραξ ὁ ἀκοίμητος, ὁ βρυγμὸς τῶν ὀδόντων, εἰκονίζονται στὰ τέσσερα συνηθισμένα διάχωρα. Ἡ διαφοροποίηση τῶν ἀνδρῶν ἀπὸ τίς γυναῖκες δὲν εἶναι πάντα δυνατὴ, παρόλο πού οἱ μορφὲς εἰκονίζονται ὁλόσωμες³. Μερικὲς εἶναι κρεμασμένες ἀνάποδα, ὅπως στὴν Παναγία τὴν Μαυριώτισσα. Ὡστόσο ἐδῶ, παρόλο πού στὸ λαιμὸ ἐνὸς κολασμένου διακρίνεται πουργί, δὲν ὑπάρχει ἐπιγραφικὴ ἔνδειξη γιὰ τιμωρία ἀτομικοῦ ἀμαρτήματος⁴.

1. ΜΟΤΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, ὁ.π. 40, καί ἔγχρ. πίν. 13. Στὴν περιοχὴ συναντᾶται στὸν Ἀι-Στράτη στὸ Φαρακλό, παραπάνω ἀρ. 71 σ. 436.

2. Ὁ ἅγιος Γεώργιος ὁ Καππαδόξ, ἀγαπητὸς στίς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες, συναντᾶται καί στὴν Παναγία τοῦ Μουτουλά τῆς Κύπρου, D. MOURIKI, The Wall Paintings of the church of the Panagia at Moutoulas, Cyprus: Byzanz und der Westen, Studien zur Kunst des Europäischen Mittelalters (Wien 1984) 193, πίν. 20.

3. Ὡπως στὸ Par. gr. 74 (11ος αἰ.) fol. 51v. H. OMONT, Évangiles avec peintures byzantines du XIe siècle (Paris 1908) πίν. 41, καί νωρίτερα, Ἐλεφαντοστὸ τοῦ Μουσείου Victoria καί Albert τοῦ Λονδίνου, BRENN, Tradition und Neuerung, ὁ.π. πίν. 23.

4. Ὡπως στὴν παράσταση τῆς Μαυριώτισσας, ΣΤ. ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗΣ, Καστορία Ι.

Στὴν κατώτερη ζώνη, ἀνατολικά ἄγγελος σαλπίζει καὶ ἡ Γῆ ἀποδίδει τοὺς νεκροὺς ποὺ ἐμμέσουν δύο τέρατα. Στὴ ράχη τοῦ ἐνός, ἐξίτηλη μορφή. Πάνω στοὺς χαμηλοὺς γήλοφους ποὺ ἀποδίδει ὠχρα, δεσπόζει τὸ κοράκι, ποὺ ἐμμεσεῖ ἀνθρώπινα μέλη. Ἐπιγραφή *Η ΓΗΣ ΑΠΟΔΗΛΟΥ*.

Δυτικά τῆς εἰσόδου, ἡ προσωποποίηση τῆς θάλασσας, ἐστεμμένη, μὲ αὐτοκρατορική ἐνδυμασία, κρατεῖ μικρὸ ἱστιοφόρο¹ καὶ κάθεται στὴ ράχη ἐρυθροῦ κήτους. Γύρω τῆς κολυμποῦν θαλάσσια ζῶα. Ἐπιγραφή: *ΑΔΗ - - CATO - - - - - ΕΚΡΟΥΣ*.

Ἡ παράσταση τῆς Δέησης, παρόλο ποὺ ἀποτελεῖ τὸν βασικὸ πυρήνα τῆς εἰκονογραφίας τῆς Μέλλουσας Κρίσης, δὲν εἰκονίζεται στὸν νάρθηκα τοῦ Ἀγίου Γεωργίου πιθανότατα, ἀπὸ ἔλλειψη χώρου. Ἀσυνήθιστη εἶναι ἐπίσης ἡ διάταξη τῶν σκηνῶν τῆς Κόλασης πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ, θέση ἡ ὁποία ὀρίζεται γιὰ τὶς ἀπεικονίσεις τῶν δικαίων.

Οἱ ὑψηλὲς καὶ ἰδιαίτερα ἰσχνὲς μορφές, ἔχουν κάτι ἀπὸ τὴν ἀνάληψη χάρη μικρογραφίας περισσότερο τοῦ 14ου αἰ.² παρὰ τοιχογραφίας, ὅπως γιὰ παράδειγμα οἱ ἄγγελοι τῆς ψυχοστασίας. Ἄλλες πάλι φιγούρες σχεδιάζονται πρὸς στέρεες ἐνῶ οἱ πυχὲς ποὺ τυλίγουν τὰ σώματα τῶν δικαίων εἶναι πλατιέες, ἄνετες καὶ ἀρχαῖζουν. Τὰ πρόσωπα, λιπόσαρκα, ἔχουν ἄλλου λιγότερες καὶ ἄλλου, ὅπως τὰ πρόσωπα τῶν κολασμένων, πρὸς ἔντονες σκιάσεις μὲ πράσινο. Ὁ ρόλος τῆς γραμμῆς σημαντικός: ἐξαιρετικὰ λεπτὴ, μαύρη ἢ κόκκινη γιὰ τὰ χαρακτηριστικά, συμβάλλει στὸ λεπτὸ πλάσιμο τῶν προσώπων ποὺ γίνεται, ὅσο μπορούμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὶς πολλὲς φθορές, μὲ τρόπο ἀρκετὰ ζωγραφικὸ³ καὶ μὲ ἀρκετὲς φωτοσκιάσεις. Στὰ πρόσωπα, ἰδίως τῶν ἀγγέλων, διαφαίνεται κάτι ἀπὸ τὴ μελαγχολία τῶν μορφῶν τῆς παλαιολόγειας ἐποχῆς, ὅπως τὴν ἀντιπροσωπεύουν οἱ ἄγγελοι τῆς ἀψίδας τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Γεράκι (τέλος 13ου αἰ.) καὶ τοῦ Εὐαγγελισμοῦ στοὺς Ἀγίους Θεοδώρους τοῦ Μυστρά (1290 - 1295)⁴, δίχως βέβαια νὰ τὶς φθάνουν σὲ ποιότητα, ἐνῶ οἱ λεπτοὶ ὅμοι, τὰ

Βυζαντινὰ Τοιχογραφία (Θεσσαλονίκη 1953) πίν. 81β. Γιὰ τὸ θέμα, Μ. GARIDIS, Les punitions collectives et individuelles des damnés dans le Jugement dernier (du XII au XIV siècle). Zbornik na likovne Imetnosti 18, 1982, 6 εἰκ. 4.

1. Ἄλλου ὅπως π.χ. στὴ Γρασινα (1324), ἡ προσωποποίηση εἶναι γυνή. Ρ. MIJONIC, La personification de la mer dans le jugement dernier à Gračanica, Χαρτιστήριο εἰς Ἀ. Ὁρλάνδον IV (Ἀθῆναι 1967) 208 - 219.

2. Ὅπως στὸν κώδικα 407 τοῦ Ἱστορικοῦ Μουσείου τῆς Μόσχας (1340 - 1350) βλ. πρόχειρα V. LAZAREV, Storia della pittura bizantina (Torino 1967) 371, πίν. 510, 513, 514.

3. Γιὰ τὶς δύο τεχνικὲς ποὺ ἀποδίδουν τὶς μορφές σὲ σειρά μνημείων γύρω στὸ 1300 βλ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ - ΟΕΚΛΑΝΔ, Ἡ Κερὰ τῆς Κριτσᾶς, δ.π. 98.

4. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, δ.π. 58, εἰκ. 101. ΜΟΥΡΙΚΙ, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece in the Beginning of the Fourteenth Century, δ.π. (σ. 393 σημ. 5) 72, πίν. 35.

μικρά κεφάλια που στηρίζουν λαιμοί ύψηλοι καθώς και τὰ υπογραμμισμένα με στενές τριγωνικές σκιές μεγάλα μάτια, που τὸ ἐπάνω τους βλέφαρο τονίζει λευκή γραμμή, θυμίζουν έντονα μερικές ἀπὸ τὶς μορφές τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Γεράκι (τέλος 13ου)¹. Συγγενικά ἐπίσης εἶναι τὰ πρότυπα που ἐπεξεργάζεται ὁ ζωγράφος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου με αὐτὰ που ἀπαντοῦν στὸ ναὸ τῆς Παναγίας (13ος αἰ.) κοντὰ στὰ Φριλιγκιάνικα Κυθήρων². ἐπίπεδο, πλατὺ στὰ μάγουλα, με ἔκφραση αὐστηρή εἶναι καὶ πρόσωπο τῆς Παναγίας στὴν παράσταση τοῦ Παραδείσου τοῦ λακωνικοῦ μνημεῖου (πίν. 234α). Τὰ μακρόστενα πρόσωπα με τὶς λεπτές μύτες, τὰ λίγα — ὅπου διατηροῦνται τὰ πλασίματα τῶν προσώπων —, φῶτα καὶ ἡ ἡσυχὴ τὶς περισσότερες φορές πτυχολογία βρίσκουν ἀναλογίες στὸ διάκοσμο τοῦ νάρθηκα τοῦ Ἀγίου Νικήτα στὸν Καραβῆ Κόβου, που τοποθετεῖται στὸ α' τέταρτο τοῦ 14ου αἰ.³, ἀν καὶ στὸ μανιάτικο μνημεῖο τὰ πρόσωπα εἶναι ἰσχυρότερα πλασμένα. Κομψές δίχως σωματικὴ ὑπόσταση μορφές ὅπως οἱ ἄγγελοι τῆς ψυχοστασίας ἀπαντοῦν καὶ σὲ παρεκκλήσιο τοῦ Μυστρά (14ος αἰ.)⁴, ἐνῶ, ὅπως στὴν ἴδια τὴν Περίβλεπτο, οἱ στρατιωτικοὶ ἄγιοι στὸν Βάβυλα ἔχουν εὐρύ, σὲ σχέση με τὸ λεπτοκαμωμένο κεφάλι καὶ πόδια, σώμα⁵. Ἀπὸ τὰ μέσα λοιπὸν τοῦ 14ου αἰ., πρέπει ἴσως νὰ τοποθετηθεῖ ὁ διάκοσμος τοῦ Ἀγίου Γεωργίου, που ἀν καὶ ἐπαρχιακὸ, με ἀπλοποιημένα ἔκφραστικά μέσα μνημεῖο, φαίνεται νὰ ἀκολουθεῖ με κάποια καθυστέρηση, καλὰ πρότυπα τῶν μεγάλων ὑστεροβυζαντινῶν κέντρων τῆς Πελοποννήσου.

Στὸ ναὸ βρίσκεται θολίτης με σπάρραγμα ἀπὸ τοιχογραφία. Ἡ κεφαλὴ ἄγίου που εἰκονίζεται ἀνήκει στὴν ἴδια οὐσιαστικὰ ἐποχὴ, διαφορετικῆς ὅμως τεχνικῆς, ὅπως δείχνουν οἱ παχιές σκιές γύρω ἀπὸ τὰ μάτια καὶ ὁ σκοῦρος προπλάσμος⁶, στὸν ὁποῖο ἐνσωματώνεται πράσινη σκιά. Καταγράφηκαν τέσσερις φορητὲς εἰκόνες, — δύο τοῦ 19ου αἰ., — ἡ πρώτη εἰκονίζει τὸν Χριστὸ (0.34 × 0.26), ἡ δευτέρη τὸν Πρόδρομο (0.35 × 0.24) — καὶ δύο τῶν ἀρχῶν

1. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Εἰκονογραφία τῶν τριῶν ἱεραρχῶν, ὁ.π. (σ. 418, σημ. 2) πίν. 6α. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὁ.π. ἔγχρωμοι πίν. 40, 41, καθὼς καὶ εἰκ. 87, ὅπου ὁ "Ἅγιος Σῶζων ἔχει τὸν ἴδιο κανικὸ λαιμὸ με τὸν ἅγιον Γεώργιον στὸν Βάβυλα.

2. Δίπλα σ' αὐτὸν τοῦ Ἀγίου Βλασίου, Μ. MELADINI - GEORGOPOULOU, Le décor apsidal des églises byzantines de Kythéra (Cythères) (c. 1100 - 1275 a.c.), ὁ.π. (σ. 390 σημ. 3) 453, εἰκ. 5.

3. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗ - Ν. ΓΚΙΟΛΕ - Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Έρευνα στὴ Λακωνικὴ Μάνη, ΠΑΕ 1981, 261, πίν. 186β.

4. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Τοιχογραφία ναύσκων τοῦ Μυστρά, ὁ.π. (σ. 361 σημ. 2) 169, 18β.

5. CHATZIDAKIS, Mistra, ὁ.π. (σ. 351, σημ. 3) πίν. 57.

6. Μοιάζει ἀρκετὰ με μορφές γύρω στὸ 1300, ὅπως στὸν Ἅγιον Γεώργιον στὴ Σιλαβοπούλα τῆς Κρήτης (1290/91), καὶ κυρίως με μορφές τοῦ Ἀγίου Νικολάου στὸ Γεράκι (τέλη 13ου), Κ. Ε. ΛΑΞΣΙΩΤΑΚΗ, Ἐκκλησίες τῆς Δυτικῆς Κρήτης, Κρητικὰ Χρονικά 22, 1970, 153 εἰκ. 183, ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὁ.π. ἔγχρ. πίν. 44.

τοῦ 20οῦ αἰώνα. Καί στis δύο, (0.30×0.21 καὶ 0.22×0.28) εἰκονίζεται ὁ ἅγιος Γεώργιος.

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

88. "Αγιος Ἀνδρέας, ναὸς μονόχωρος μὲ δίρρυτη στέγη, τοῦ αἰώνα μας (7.44×3.00), ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ στὰ Βελανίδια.

89. "Αγιος Δημήτριος, ἀριστερὰ τοῦ δρόμου ποὺ ἐνώνει τὸ Λάχι μὲ τὰ Βελανίδια, καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν "Αγιο Γεώργιο τὸν Βάβυλα. Δίκλητος ναὸς (6.40×2.15 μ.) μὲ ἀψίδες ἐξωτερικὰ ἡμικυκλικές. Τὰ κτιστὰ τέμπλα ἐπικοινωνοῦν μὲ τὸν κυρίως ναὸ μὲ τοξωτὴ στὸ νότιο καὶ ὀρθογώνια στὸ βόρειο πυλίδι. Ὁ ναὸς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ἀσβεστωμένος, σώζει χαραγμένη τὴν χρονολογία 1895, ὥσως τῆς ἀνακαίνιστῆς του.

90. Προφῆτης Ἡλίας. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναὸς μὲ ἡμικυκλικὴ ἐξωτερικὰ ἀψίδα καὶ στέγη δίρρυτη. Ὁ ναὸς ἀνακατασκευάστηκε πρόσφατα, καὶ κατὰ τὴν παράδοση εἶναι παλαιός. Αὐτὸ μαρτυρεῖ καὶ τὸ μεγάλων διαστάσεων ἱερὸ ἴσου σχεδὸν μήκους μὲ τὸν κυρίως ναὸ (4.50×3.50 μ.). Στὴ βάση τοῦ ἡμικυλίνδρου, κτιστὸ πεζοῦλι. Ἡ τράπεζα κτιστή. Στὸ ναὸ σώζονται φορητὲς εἰκόνας λαϊκῆς τέχνης τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα μας καὶ μία, τοῦ ἁγίου Γεωργίου, μὲ χρονολογία τὸ 1888.

91. "Αγιος Διονύσιος, κοιμητηριακὸς τοῦ χωριοῦ, μονόχωρος μὲ δίρρυτη στέγη, ἐξωτερικῶν διαστάσεων δίχως τὴν ἀψίδα 11.60×0.74 μ. Ἡ δυτικὴ πλευρὰ κορυφώνεται σὲ μονόλοβο καμπαναριό.

92. "Αγιος Νικόλαος, νοτιοδυτικὰ τοῦ χωριοῦ, δεξιὰ τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ πρὸς τὴν Νεάπολη, μονόχωρος, ἐντελῶς ἐρεπυωμένος.

Βελανίδια

Ναοὶ βυζαντινῶν χρόνων

93. "Αγιος Παντελεήμων¹. Ὁ ναὸς βρίσκεται σὲ ὕψωμα, στὴ ΝΑ ἄκρη τοῦ χωριοῦ. Εἶναι μονόχωρος, καμαροσκέπαστος, μὲ μία ἐνισχυτικὴ ζώνη ποὺ οἱ ἄκρες τῆς χωνεῖνται στοὺς μακροὺς τοὺς τοίχους (ἐσωτ. διαστ. 7.30×2.82 μ.). Ἡ τοιχοποιία του εἶναι ἀπὸ ἀργολιθοδομή, σήμερα ὅμως ἀσβεστωμένη. Ἡ εἴσοδος ἀνοίγεται στὴ δυτικὴ πλευρά, ἐνῶ ἀπὸ ἓνα παράθυρο ὑπάρχει στὴν κάθε μιὰ ἀπὸ τίς μακρὲς πλευρὲς καὶ δύο φωτιστικὲς θυρίδες στὸ Ἱερό, ἡ μιὰ στὸ βόρειο τοῖχο κι ἡ ἄλλη στὴν ἡμικυκλικὴ ἀψίδα του. Πάνω ἀπὸ τὸ παράθυρο τῆς ἀψίδας, ἐξωτερικὰ, διασώζονται ἐντοιχισμένα τρία ἐφυαλωμένα βυζαντινὰ πιάτα, ἀσβεστωμένα σήμερα. Διακρίνεται πράσινη ἐφυάλωση στὰ δύο ἀπ' αὐτὰ καὶ στὸ τρίτο μπλε διχτυωτὸ κόσμημα πάνω σὲ ἄσπρο βάθος.

1. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Μεσαιωνικὰ Λακωνίας - Ἀρχαδίας, ΑΔ 16, 1960, Χρονικά, σ. 107, πίν. 84β.

Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ εἶναι χτιστὸ μὲ χαμηλὴ τοξωτὴ πύλη. Ὁ ναῖσκος ἔχει ιδιαίτερα ψηλὰ διαστάσεις, ἡ ἀψίδα του εἶναι μεγάλη κι ἡ καμάρα διαγράφει ὑπερυψωμένο τόξο.

Τοιχογραφίες: Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας εἰκονίζεται ἡ «Βλαχερινίτισσα». Στὸν ἡμικύλινδρό της ὁ Μελισμὸς μὲ τὴν ἐπιγραφή *Ο ΘΥΟΜΕΝΟΣ*. Ὁ Χριστὸς ἀποδίδεται ὥριμος, μὲ γένι, ξαπλωμένος γυμνὸς πάνω σὲ Ἀγία Τράπεζα μὲ καλυμμένη τὴν κοιλιακὴ του χώρα ἀπὸ τὸν ἀέρα καὶ πίσω του Ἀγ. Δισκάριο καὶ Ἀγ. Ποτήριο. Τὸν πλαισιώνουν δύο Ἀγγελοι ποὺ κρατοῦν ριπίδια. Ἐκατέρωθεν τῆς παράστασης τοῦ Μελισμοῦ, εἰκονίζεται ὁ Εὐαγγελισμὸς μὲ τὴν ἐπιγραφή «*Ο ΧΑΙΡΕΤΙΜΟΣ*», ἐνῶ οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες (Ἀγ. Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, Ἀγ. Βασίλειος) μὲ πολυσταύρια φαιλόνια κι ἀνοιχτὰ εἰλητὰ εἰκονίζονται στὴν κατώτερη ζώνη. Στὴν ἄκρη ἀριστερά, δίπλα στὸ Χρυσόστομο παριστάνεται μετωπικὸς μὲ κοντὰ καστανὰ μαλλιά ὁ ἐπὶ νυμὸς ἅγιος (πίν. 245β) τοῦ ναοῦ, ἐνῶ στὴν ἀντίστοιχη δεξιὰ ἄκρη διασώζεται μόνον τὸ πάνω τμήμα τῆς κεφαλῆς ἁγίου.

Ὁ προπλασμὸς τῶν προσώπων εἶναι ὥχρα, πλατιά πράσινη σκιά ἀποδίδει τὰ περιγράμματα κι ἀπλώνεται κάτω ἀπὸ τὰ μάτια καὶ τὰ πλάγια τῆς μύτης. Τὰ φῶτα εἶναι πλατιεὶς λευκοκίτρινες ἐπιφάνειες, ποὺ διαβαθμίζονται κάπως ἀπὸ τομα μὲ τὸν προπλασμὸ καὶ τὴν πράσινη σκιά δίνοντας ἔτσι μεταλλικὴ λάμψη στὰ πρόσωπα. Τὸ πλάσιμο αὐτὸ βρίσκεται πολὺ κοντὰ σ' αὐτὸ τῆς πρώτης φάσης τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά (1270 - 1285)¹. Ἡ πτυχολογία ὅμως ἐδῶ καθὼς καὶ οἱ ψηλόλιγνες μορφὲς διατηροῦν ἀκόμα πολ- λὰ ἀναμνήσεις ἀπὸ τὴν Κομνήνεια παράδοση, ὅπως ἡ σπειροειδὴς πτυχὴ στὸ γλουτὸ τοῦ ἀγγέλου τοῦ Μελισμοῦ, ποὺ θυμίζει ἀνάλογη πτύχωση στὴν Εὐαγγελίστρια στὸ Γεράκι (τέλος 12ου αἰ.)². Τοῦτο ὅμως μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ μνημεῖο βρίσκεται σὲ ἀπομακρυσμένη καὶ ἀπομονωμένη περιοχὴ ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ παρακολουθήσει στὴν ὁλότητά της τὴ νέα καλλι- τεχνικὴ τάση ποὺ ἀκολουθεῖ ὁ Μυστράς. Οἱ δεσμοὶ τοῦ μνημείου φαίνεται νὰ εἶναι μεγαλύτεροι μὲ τὸ Γεράκι μιὰ καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγ. Παντελεήμονα μοιάζει πολὺ μὲ ἀδιάργνωστο ἅγιο στὸν Ἀγ. Ἀθανάσιο στὸ Γεράκι (π. 1300)³. Ἐτσι τὸ μνημεῖο θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 13ου αἰῶνα.

94. Ἀγ. Κωνσταντίνος. Σὲ ἀπόσταση 30' ΒΑ τοῦ χωριοῦ Βελανίδια, μέσα στὸν ἐλαιῶνα τοῦ Ἀναστ. Καρναντζῆ διασώζεται μονόχωρος, καμαροσκέπαστος

1. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, Νεώτερα γιὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν τέχνην τῆς Μητρόπολης τοῦ Μυστρά, ὅ.π. (σ. 369, σημ. 3) πίν. 39γ, 43, 48α, 54α.

2. ΚΟΥΝΟΥΠΙΩΤΟΥ - ΜΑΝΩΛΕΣΣΟΥ, Νέες τοιχογραφίες στὸ Γεράκι, ὅ.π. (σ. 369, σημ. 1) εἰκ. 2, 3, 5.

3. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὅ.π. (σ. 384, σημ. 2) εἰκ. 243, πίν. 81.

ναὸς (ἔσωτ. διαστ. 5.85×2.60 μ.). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ ἀνοίγεται τοξωτὴ θύρα εἰσόδου, πάνω ἀπὸ τὴν ὁποία ἀπέμειναν οἱ κοιλότητες ἀπὸ 3 ἐντοιχισμένα πινάκια. Μεταγενέστερες φωτιστικὲς θυρίδες ἀνοίχτηκαν στὴν ἀψίδα καὶ στὸ νότιο τοῖχο, ὅπως μεταγενέστερα εἶναι καὶ τὰ δύο συνεχόμενα καμαροσκέπαστα δωμάτια στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ.

Τοιχογραφίες: Ὁ ναὸς διασώζει τὰ $2/3$ σχεδὸν ἀπὸ τὸν ἐξίτηλο καὶ σὲ πολλὰ μέρη ἀπολεπισμένο γραπτὸ τοῦ διάκοσμο. Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ «Βλαχερνίτισσα». Στὸν ἡμικύλινδρο ὁ Μελισμὸς μισοκαταστραμμένος ἀπὸ τὸ μεταγενέστερο ἄνοιγμα τῆς φωτιστικῆς θυρίδας. Ἀπὸ τὸν ὥριμο Χριστὸ σώζεται μονάχα τὸ κεφάλι καὶ τὰ πόδια. Πλαισιώνεται ἀπὸ δύο ἀγγέλους μὲ ριπίδια καὶ ἀπὸ δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, ποὺ μποροῦν νὰ ταυτιστοῦν μὲ τὸν Βασίλειο καὶ τὸν Χρυσόστομο. Στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ διακρίνεται διάκονος καὶ στὸ νότιο μετωπικὸς ἱεράρχης. Στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζεται ἡ Ἀνάληψη, ἀπὸ τὴν ὁποία μόλις διακρίνεται στὸ κλειδί τῆς ὁ Χριστὸς σὲ δόξα ποὺ τὴν κρατοῦν 4 ἄγγελοι καὶ ὁ ἄγγελος τοῦ βόρειου ἡμιχορίου.

Στὸν κυρίως ναό, στὸ βόρειο τοῖχο, ἀπὸ Α πρὸς Δ διακρίνονται ἵχνη ἀνδρικῆς μετωπικῆς μορφῆς μὲ κλειστὸ Εὐαγγέλιο καὶ ἀκολουθοῦν ὄρθιος στρατιωτικὸς ἅγιος, ὁ ἅγιος Δημήτριος καὶ μετὰ ἀπ' αὐτὸν ἄλλες δύο μορφές μετωπικῶν ἁγίων ἀπὸ τις ὁποῖες ἡ δευτέρη διασώζει τὴν ἐπιγραφή *ΘΕΟΔΩΡΟΣ*. Πάνω ἀπὸ τις μορφές τῶν στρατιωτικῶν ἁγίων μεταξὺ ταινιῶν ἐγκλείεται σειρά ἐπτὰ μεταλλίων μὲ προτομές ἁγίων, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος ἀπὸ τὰ Δ διασώζει τὴν ἐπιγραφή *ΤΡΥΦΩΝ*, ἐνῶ οἱ δύο τελευταῖοι κρατοῦν κλειστὰ Εὐαγγέλια. Πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν μεταλλίων ἀπὸ Α πρὸς Δ σώζονται δύο εὐαγγελικὲς σκηνές, ἡ Βάπτισις καὶ ἡ Κάθοδος τοῦ Χριστοῦ στὸν Ἄδη. Ἀπὸ τὴ Βάπτισις σώζεται τὸ κεφάλι τοῦ Προδρόμου καὶ πίσω του γέρος προφήτης μὲ ἀνοιχτὸ εἰλητό, ὅπου ὑπάρχουν ὑπολείμματα ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν Ἡσαΐα 1.16. Ἀπὸ τὴν ἀριετὰ ἀπολεπισμένη παράσταση τῆς Καθόδου στὸν Ἄδη διακρίνονται ὁ Χριστὸς στὴ μέση, δεξιὰ Του οἱ Πρωτόπλαστοι μὲ τὸν Ἀβελ καὶ ἀριστερὰ οἱ Προφητάνакτες. Στὸ νότιο τοῖχο, δίπλα στὸ μεταγενέστερο παράθυρο ὑπάρχει ὄρθιος μετωπικὸς ἀρχάγγελος ποὺ τὸν ἀκολουθοῦν τρεῖς ὁλόσωμες μορφές, ἀπὸ τις ὁποῖες οἱ δύο πρῶτες ἀντιμέτωπες εἶναι ἀδιάγνωστες καὶ ἡ τρίτη μετωπική, ὥσως ὁ Παῦλος. Πάνω ἀπὸ τις ὁλόσωμες μορφές ὑπάρχει, ὅπως καὶ στὸν ἀπέναντι τοῖχο, σειρά μεταλλίων μὲ προτομές ἁγίων γυναικῶν. Πάνω ἀπὸ τὴ ζώνη τῶν μεταλλίων ἀπὸ Α πρὸς Δ ἀπεικονίζεται ἡ Ὑπαπαντή, ἡ Μεταμόρφωση καὶ ἡ Βαίτοφόρος. Στὸ δυτικὸ τοῖχο πάνω ἀπὸ τὴν εἰσοδὸ ὑπάρχουν ἵχνη ἀπὸ τὴ Σταύρωση.

Οἱ μορφές στὸν Ἀγ. Κωνσταντῖνο εἶναι μὲν πλατιές, ἀλλὰ λιπόσαρκες καὶ ἐπίπεδες. Ἡ πτυχολογία εἶναι γραμμικὴ καὶ ἀδέξια. Στὶς συνθέσεις παρατηρεῖται λιγότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴ δήλωση τοῦ χώρου ἀπ' ὅ,τι στὶς τοιχογραφίες

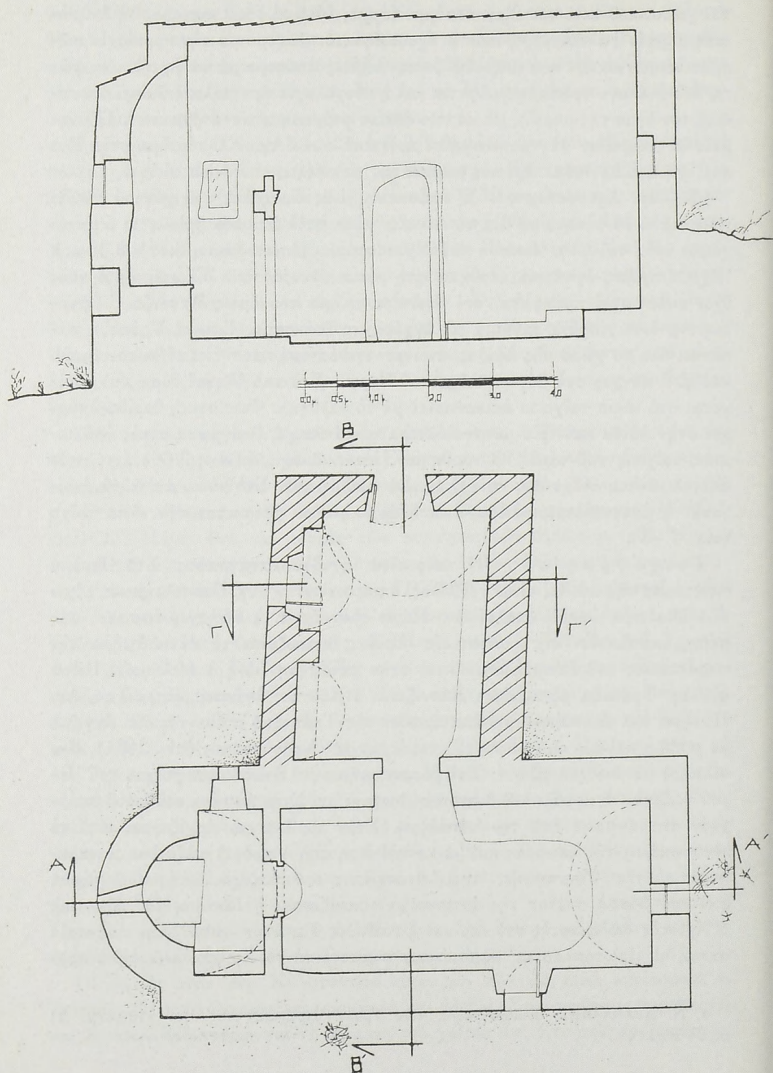
τοῦ γειτονικοῦ ναοῦ τοῦ Χρυσοστόμου (ἀρχές 14ου αἰ.) καὶ κυριαρχεῖ ἡ ἀνθρώπινη μορφή. Τὰ πλατιά πρόσωπα ἔχουν σφικτὸ πλάσιμο μὲ τὴν κυριαρχία τῶν πρασινωπῶν σκιῶν ποὺ διαβαθμίζονται κάπως ἀπότομα μὲ τὰ ὠχρολόευκα φῶτα. Μὲ ἀνάλογο τρόπο διαγράφεται καὶ ἡ πτυχολογία ποὺ μόλις δηλώνει ὑποτονικά τὸν ὄγκο τῆς μορφῆς μὲ κάποιο ἀδέξιο φούσκωμα τῶν ἐνδυμάτων. Τὸ μνημεῖο θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀγ. Χρυσόστομο στὴν ἴδια περιοχὴ ποὺ θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, στὸ τέλος τοῦ 13ου αἰώνα.

95. Ἀγ. Χρυσόστομος¹. Σ' ἀπόσταση μιᾶς ὥρας ΒΑ τοῦ χωριοῦ Βελανίδια πάνω σὲ ὕψωμα μὲ θέα τὸ Αἰγαῖο, μέσα στὸν ἐλαιῶνα βρίσκεται ὁ μονόχωρος ναὸς τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου (ἔσωτ. διαστ. 8.35×2.68 μ.). Ἐχει ἐπιμήκη ἐγκάρσιο νάρθηκα στὴ νότια πλευρά του. Ἐξωτερικά ὁ ναὸς ἔχει σοβατιστεῖ πρόσφατα, στὸ ἀνώτερο τμῆμα του ὅμως διασώζει 6 ἐφυλαγμένα ἐντοιχισμένα πινάκια μὲ ἐγχάρακτο διάκοσμο. Κτιστὴ Τράπεζα καλύπτει ὅλο τὸ χῶρο τῆς ἀψίδας, ἐνῶ μεταγενέστερη προσθήκη εἶναι τὸ τέμπλο καὶ οἱ 3 κόγχες στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ Ἱεροῦ. Στὸ ναὸ ὁδηγεῖ θύρα ποὺ ἀνοίγεται στὸ νότιο τοῖχο καὶ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸ νάρθηκα. Φωτιστικὴ θυρίδα ὑπάρχει στὴν ἀψίδα καὶ τρία μεταγενέστερα τετράπλευρα ἀνοίγματα στοὺς ὑπόλοιπους τοίχους τοῦ ναοῦ. Ὁ νάρθηκας (ἔσωτ. διαστ. 4.03×2.66) ἔχει στὸν ἀνατολικὸ του τοῖχο δύο συνεχῆ τυφλὰ ἀψιδώματα. Στὸ νότιο ἀπ' αὐτὰ ἀνοίγεται ἡ μεταγενέστερη θύρα, ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ θύρα βρίσκεται στὸ νότιο τοῖχο (εἰκ. 7-8).

Τοῖχογραφεῖς: Ὁ ναὸς εἶναι σχεδὸν κατάγραφος. Στὸ Ἱερὸ ὁ διάκοσμος τῆς ἀψίδας εἶναι τριζωνος, ὅπως καὶ στὸν Ἀγ. Παντελεήμονα, λόγῳ τῶν ἰδιαίτερα ψηλῶν ἀναλογιῶν. Πάνω εἰκονίζεται ἡ «Βλαχερνίτισσα», στὴ μέση, ἐκατέρωθεν τῆς φωτιστικῆς θυρίδας διασώζεται τὸ κάτω τμῆμα τῆς παράστασης τοῦ Εὐαγγελισμοῦ καὶ στὴν κατώτερη ζώνη ὁ Μελισμός. Πάνω σὲ Ἀγ. Τράπεζα μὲ κιβώριο εἰκονίζεται ὁ Χριστὸς ἀγένειος, δίπλα Του Ἀγ. Ποτήριο καὶ Δισκάριο, ἐνῶ ἐκατέρωθεν τῆς Τράπεζας στέκονται δύο ἄγγελοι μὲ ριπίδια καὶ δύο συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες (Χρυσόστομος (πίν. 246α), Βασίλειος) μὲ ἀνοιχτὰ εἰλητά. Στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Ἱεροῦ σώζεται τὸ κεφάλι τοῦ διακόνου Λαυρεντίου. Στὴν καμάρα τοῦ Ἱεροῦ ὑπάρχουν σπαράγματα ἀπὸ τὴν Ἀνάληψη. Στὸν κυρίως ναὸ ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸ νότιο σκέλος τῆς καμάρας καὶ μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ σώζονται οἱ παραστάσεις: τῆς Ὑπαπαντῆς, τῆς Ἀνάστασης τοῦ Λαζάρου, τῆς Βαῖτοφόρου, ἐνῶ στὸ βόρειο σκέλος τῆς ἀντίστοιχα εἰκονίζονται ἡ Γέννηση τοῦ Χριστοῦ, ὁ Χριστὸς δωδεκαετής στὸ ναὸ καὶ ἡ Κάθοδός Του στὸν Ἀδὴ. Στὴν τελευταία σκηνὴ οἱ Πρωτόπλαστοι πλαισιώνουν συμμετρικά τὸ Χριστό, ἐνῶ ψηλά προ-

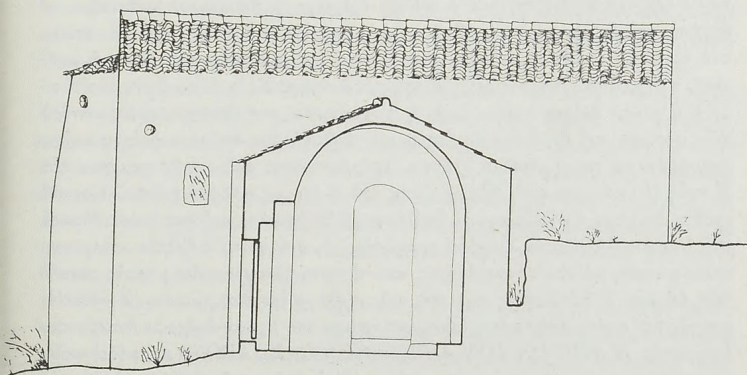
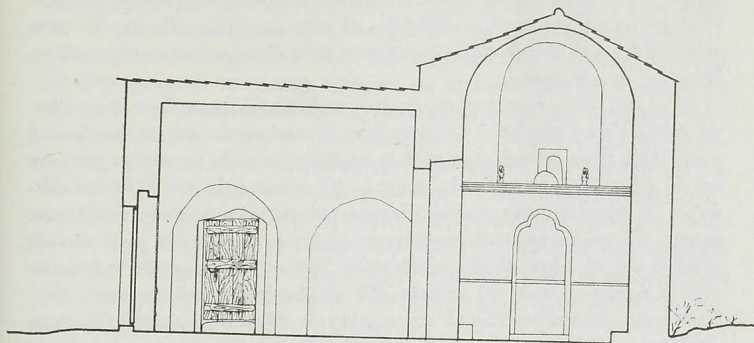
1. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραχῶν, ὁ.π. (σ. 418 σημ. 2) σ. 26 σημ. 49.

Εἰκ. 7. Βελανδία. "Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Τομὴ ΑΑ' καὶ κάτοψη.

βάλλουν δύο ἄγγελοι μὲ τὰ σύμβολα τοῦ Πάθους. Στὸ νότιο τοῖχο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Α πρὸς Δ, κάτω ἀπὸ τὶς παραπάνω συνθέσεις ἀρχίζει δεύτερη σειρὰ

Εἰκ. 8. Βελανίδια. "Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος. Τομές ΒΒ' καὶ ΓΓ'.

παραστάσεων· τὸ Γενέσιο τῆς Θεοτόκου, τὰ Εἰσόδια τῆς Θεοτόκου καὶ ἡ Μεταμόρφωση. Στὸ βόρειο τοῖχο ἀντίστοιχα σώζονται τὸ πάνω τμήμα ἀνδρικήs μετωπικήs μορφῆs προφήτη πιθανόν, κι ἀκολουθοῦν ἡ Ψηλάφηση τοῦ Θωμᾶ καὶ ἡ Ἀποκαθήλωση. Μεταξὺ τῶν δυὸ τελευταίων σκηνῶν διασώζονται

ἵχνη φωτοστεφανωμένης κεφαλῆς, ἴσως προφήτη πού συνοδεύει, ὅπως συνηθίζεται τὴν ἐποχὴ αὐτή, τὶς εὐαγγελικὲς σκηνές. Στὸ κάτω τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου, πολὺ μαυρισμένες, μόλις διακρίνονται μορφές στρατιωτικῶν ἀγίων. Εἶναι μετωπικοὶ καὶ χωρίζονται ἀνὰ δύο μὲ κόκκινες ταινίες. Ἐπίσης στὸ νότιο τοῖχο, δίπλα στὸ τέμπλο μόλις διακρίνεται ἀνδρική γεροντικὴ μορφή ἱεράρχη, ἴσως τοῦ ἁγ. Νικολάου.

Οἱ μορφές ἔχουν ἀρκετὸ εὖρος, στεροῦνται ὁμως ἰδιαίτερης ζωντάνιας. Γίνονται προσπάθεια ν' ἀποδοθεῖ ὁ ὄγκος μὲ τὸ φούσκωμα τῶν ἐνδυμάτων, ὁμως ἡ πτυχολογία εἶναι σκληρή, γραμμικὴ καὶ ἀποδίδει τὶς σκιές μὲ σκοῦρα χρώματα καὶ τὰ φῶτα μὲ λευκὲς πλατιὲς γραμμές. Ὁ προπλασμὸς στὰ πρόσωπα εἶναι ὡχρα, τὰ περιγράμματα πρασινοκάστανα καὶ οἱ πράσινες σκιές ἀπλώνονται πλατιά. Τὰ χαρακτηριστικὰ ἀποδίδονται μὲ ἔντονες μαῦρες καὶ καφε πλατιὲς πινελιές καὶ τὰ φῶτα μὲ πλατιά ἐπίπεδα. Ἐτσι τὸ πλάσιμο τῶν προσώπων γίνεται ἀρκετὰ σκληρὸ καὶ ἐπίπεδο. Τὰ οἰκοδομήματα στὶς συνθέσεις εἶναι ἐπιβλητικά, ἀρκετὰ πολὺπλοκα καὶ κυριαρχοῦν πάνω στὶς μορφές. Τὸ τοπίο ἀποδίδεται μὲ ψηλὰ πολὺ σχηματοποιημένα βράχια. Ἡ χρωματικὴ κλίμακα εἶναι περιορισμένη.

Στὸ νόρθηκα τὴν καμάρια κοσμεῖ ἡ Δευτέρα Παρουσία. Στὸ δυτικὸ σκέλος τῆς καμάρας ἀπὸ Β πρὸς Ν σχηματίζονται δύο ζωφόροι ἀπὸ 4 διάχωρα. Στὴν πάνω ζωφόρο εἰκονίζονται στὸ πρῶτο διάχωρο 6 ἀπόστολοι καθισμένοι σὲ ἔδρανο, στὸ δεύτερο ὅμιλος 12 δικαίων ἱεραρχῶν πού δέονται σὲ δύο σειρές, στὸ τρίτο 12 γυναικεῖς μοναχὲς πού δέονται καὶ στὸ τελευταῖο μόλις διακρίνεται στὴ μέση καταστραμμένη μορφή καὶ ἄγγελος. Στὴν κάτω ζώνη ἀντίστοιχα στὸ πρῶτο διάχωρο εἰκονίζεται ἡ Ψυχοστασία, στὸ δεύτερο κεφάλια ἀνδρικῶν μορφῶν καὶ δυσδιάκριτὴ ἐπιγραφή, ἐνῶ τὰ δύο ἐπόμενα διάχωρα εἶναι καλυμμένα μὲ παχὺ στρῶμα ἀλάτων. Στὸ ἀνατολικὸ σκέλος τῆς καμάρας ἀπὸ Β πρὸς Ν ὑπάρχουν πάλι δύο ζωφόροι ἀπὸ 6 διάχωρα. Στὴν πάνω ζώνη, στὸ πρῶτο διάχωρο εἰκονίζονται οἱ ὑπόλοιποι 6 ἀπόστολοι καθισμένοι σὲ ἔδρανο, στὸ δεύτερο 14 μορφές δικαίων προφητῶν(;), στὸ τρίτο ἀνδρικές καὶ γυναικεῖς μορφές, μάλλον αὐτοκράτορες, στὸ τέταρτο 12 γυναικεῖς μορφές μεταξὺ τῶν ὁποίων 3 βασιλισσες καὶ στὸ τελευταῖο μόλις διακρίνονται 2 ἀνδρικές μορφές καὶ φυτά. Στὴν κάτω ζώνη ἀντίστοιχα στὸ πρῶτο διάχωρο διακρίνεται ἐπιγραφή: *Η ΑΠΟΛΙΑ ΤΟΝ ΑΙΡΕΤΗΚΟΝ ΒΑΣ[ΙΛΕΩΝ]* καὶ μόλις σκιαγραφοῦνται πρόσωπα, στέμματα, λῶροι. Στὸ δεύτερο διαβάζεται ἡ ἐπιγραφή: *Η ΠΛΙΘΙ ΤΟΝ ΑΙΡΕΤΗΚΟΝ ΙΕΡΕΩΝ ΣΤΟ ΠΥΡ ΤΟ ΕΞΟΤΕΡΟΝ*, ἐδῶ οἱ αἵρετικοὶ κληρικοὶ εἰκονίζονται γυμνοί. Στὸ ἐπόμενο διάχωρο εἰκονίζονται κολασμένοι ἄνδρες γυμνοὶ καὶ στὴ μέση 2 δράκοντες πού γλύφουν τὶς πληγές τους. Τὰ ἐπόμενα διάχωρα εἶναι ἀβεβητωμένα. Στὸ κάτω μέρος τῶν τοίχων καὶ στὰ ἐσωράχια τῶν ἀψιδωμάτων ὑπάρχουν κατάλοιπα ὀρθίων ἀγίων.

Τεχνοτροπικά ἡ δουλειὰ εἶναι ἴδια μέ τοῦ κυρίως ναοῦ, οἱ μορφές δὲν εἶναι ἰδιαίτερα κομψές, ἡ πτυχολογία ἀρκετὰ σκληρὴ καὶ τὰ φῶτα ἀποδίδονται μέ πλατιές ἀνοιχτόχρωμες ἐπιφάνειες κι οἱ σκιές μέ ἔντονες σκοῦρες καφὲ γραμμές. Ἡ χρωματικὴ κλίμακα εἶναι περιορισμένη, ὅμοια μέ τοῦ κυρίως ναοῦ.

Γενικά ἡ συγκρατημένη δῆλωση τῆς σωματικότητος κάτω ἀπὸ τὴν ἀπλὴ γενικά πτυχολογία, τὰ πλατιά πρόσωπα μέ τὸ κάπως σκληρὸ πλάσιμο τῆς σάρκας, οἱ κυβιστικὲς τάσεις στὰ ἀρχιτεκτονήματα καὶ στὸ βραχῶδες τοπίο φέρνουν τὸ μνημεῖο στὴ γύρω στὸ 1300 ἐποχὴ. Ὑπάρχουν ἀρκετὲς ἀναλογίες μέ τίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγ. Ἰωάννη τοῦ Χρυσοστόμου στὸ Γεράκι (1300)¹, μόνον πολὺ ἐκεῖ ἡ διάθεση γιὰ δῆλωση τῆς σωματικότητος εἶναι πιὸ συγκρατημένη. Ἡ μορφὴ τοῦ Χρυσοστόμου θυμίζει πολὺ τὸν ἴδιο ἱεράρχη ἀπὸ τὸν Ἀγ. Γεώργιο ἔξω ἀπὸ τὸ Βορὶ στὴν Κρήτη (ἀρχὲς 14ου αἰ.).² Θὰ μπορούσαμε λοιπὸν νὰ τοποθετήσουμε τίς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγ. Χρυσοστόμου στὰ Βελανίδια λίγο μετὰ ἀπ' αὐτὲς τοῦ Γερακιοῦ, στὸν πρῶμο 14ο αἰῶνα.

96. *Ἀγ. Μύρων ἢ Ἀγ. Μύρος*. Σὲ ἀπόσταση μιᾶς ὥρας μέ τὰ πόδια ΝΑ τοῦ χωριοῦ Βελανίδια, στὴν ἄκρη μικροῦ οἰκισμοῦ βρίσκεται ἐπισκευασμένος μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναῦσχος (ἔσωτ. διαστ. 7.76×2.72 μ.). Ἡ τοιχοποιία του εἶναι ἀσβεστωμένη σήμερα καὶ ὅπως μαρτυρεῖ χάραγμα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο ὁ ναὸς ἐπισκευάστηκε τὸ 1919. Θύρες ἀνοίγονται στὸ δυτικὸ καὶ νότιο τοῖχο ἀπὸ μία. Ἀπὸ ἓνα τετράπλευρο παράθυρο ὑπάρχει στοὺς πλαϊνοὺς τοίχους καὶ τὴν ἀψίδα.

Τοιχογραφίες: Ἀπὸ τὸν ἀρχικὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ σώζεται μόνον ἓνα κομμάτι διαστάσεων 1.50×0.85 στὸ νότιο τοῖχο μετὰξὺ τοῦ μεταγενέστερου τέμπλου καὶ τοῦ παραθύρου. Διακρίνονται τέσσερις γυναικεῖες προτομές σὲ μετάλλια. Ἀπὸ κάτω, δίπλα στὸ τέμπλο ὑπάρχει τὸ κεφάλι τοῦ Ἀρχοντος Μιχαὴλ καὶ γεροντικῆς μορφῆς ἀγίου σὲ ὑπερφυσικὸ μέγεθος. Ἀριστερά του διασώζεται ἡ ἐπιγραφή *ΑΓΙΟΣ* καὶ λίγο πιὸ κάτω μικρὸ φωτοστέφανο μέ τὰ συμπλήματα *ΙC XC*. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὸν ἅγιο Μηνᾶ ποὺ κρατᾷ συνήθως εἰκόνα τοῦ Χριστοῦ.

Ἡ ἐπιδερμίδα ἀποδίδεται μέ ὠχρα καὶ στὴν περίμετρο τοῦ προσώπου ἀπλώνεται πλατιά πράσινη σκιά, τὰ φρύδια εἶναι ἰδιαίτερα πλατιά καὶ δηλώνονται μέ μαύρη γραμμὴ πάνω σὰ πλατιά τεφροπράσινη σκιά κάτω. Τὰ μαλλιά περιγράφονται μέ συνεχὴ βυssινιὰ γραμμὴ καὶ οἱ τρίχες μέ παράλληλες λευκὲς καὶ βυssινιὲς ἐναλλὰξ γραμμές. Μαῦρες σκιές καὶ ἄσπρα φῶτα ἀποδίδουν τὴ συμβατικὴ πτυχολογία τῶν ἐνδυμάτων. Ἡ κόμμωση τοῦ Ἀγίου θυμίζει αὐτὴν τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ ζωγράφου Ἰωάννη Παγωμένου τῆς Δυτ. Κρήτης (1313 -

1. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Γεράκι, ὁ.π. εἰκ. 13 κέ.

2. GALLAS - WESSEL - BORBOUDAKIS, ὁ.π. (σ. 351, σημ. 1) εἰκ. 294.

1347)¹. Ἀναλογίες μὲ κρητικά ἔργα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς ὑπάρχουν στὸν τρόπο διαγραφῆς τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ στὸ πλάσιμο τοῦ προσώπου, πολὺ στὰ κρητικά μνημεῖα εἶναι πρὸ νευρῶδες. Οἱ ὁμοιότητες τοῦ λακωνικοῦ μνημεῖου μὲ κρητικά ἔργα ἐνισχύουν καὶ τὴν τοπικὴ παράδοση, ὅτι ὁ οἰκισμὸς ἰδρύθηκε ἀπὸ κρήτες πρόσφυγες, πράγμα πού ἐνισχύει καὶ ἡ ἀφιέρωση τοῦ ναῦκου στὸν κρητικὸ ἅγιον Μύρωνα². Τὸ μνημεῖο λοιπὸν μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ πρὸς τὰ μέσα τοῦ 14ου αἰῶνα.

97. *Μεταμόρφωση τοῦ Σωτήρα*. Πάνω στὸν ἀμαξιτὸ δρόμο Νεάπολης - Βελανιδιῶν καὶ 2 χλμ. πρὶν ἀπὸ τὰ Βελανιδία ὑψώνεται σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένους δίστυλος ναὸς μὲ τροῦλο καὶ τριμερὴ νάρθηκα (ἔσωτ. διαστ. 8.90 × 5.30 μ.). Τὰ γωνιαῖα διαμερίσματα στεγάζονται μὲ καμάρες, ὅπως καὶ τὰ τρία διαμερίσματα τοῦ νάρθηκα (2.10 × 5.43 μ.). Τὸ μεσαῖο διαμερίσμα τοῦ νάρθηκα ἔχει καμάρα ἐγκάρσια στὶς καμάρες τῶν δύο πλαϊνῶν. Παράθυρα ἀνοίγονται στὴ βόρεια καὶ νότια κεραία τοῦ σταυροῦ, στὶς τρεῖς ἀψίδες καὶ τέσσερα στὸν τροῦλο. Ἐξωτερικὰ ὁ ναὸς εἶναι σοβατισμένος καὶ οἱ τρεῖς ἡμικυκλικὲς ἀψίδες ἐφάπτονται μεταξύ τους. Ὁ τροῦλος ἔχει ὑποστεῖ μεταγενέστερη ἐπισκευὴ πάνω ἀπὸ τὰ παράθυρα, ἔτσι πού ἡ ὀριζόντια σήμερα ἀπόληξή του δειχνεῖ ὅτι ἀρχικὰ ἀποτελοῦνταν ἀπὸ τοξύλια. Τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ εἶναι χτιστὸ μὲ τρεῖς θύρες. Χτιστὴ εἶναι καὶ ἡ Ἀγ. Τράπεζα πού καλύπτει ὅλο τὸ κάτω τμήμα τῆς κεντρικῆς ἀψίδας. Μὲ τὸν ἴδιον τρόπο διαμορφώνονται καὶ τὰ παραβήματα. Ἰδιόρρυθμος εἶναι ὁ τρόπος στεγάσεως τῶν δυτικῶν γωνιαίων διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ μὲ τὰ ἀντίστοιχα τοῦ νάρθηκα πού καλύπτονται μὲ ἐνιαῖα καμάρα.

Ἀπὸ τὸ διάκοσμο τοῦ ναοῦ μόνον αὐτὸς πού βρίσκεται στὸν τροῦλο ἔχει διαφύγει τὸ ἀσβέστομα. Διακρίνονται πολὺ ἀπολετισμένες οἱ μορφές τοῦ Παντοκράτορα στὴν κορυφὴ καὶ ὀκτὼ προφητῶν πού κρατοῦν ζευτυλιγμένα εἰλητὰ στὸ τύμπανο καὶ κατανέμονται ἀνὰ δύο ἀνάμεσα στὰ παράθυρα. Οἱ μορφές εἶναι πλατιᾶς καὶ σωματώδεις. Διακρίνεται προσπάθεια ἀπόδοσης τοῦ ὄγκου, πού μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἐντάξουμε τὶς τοιχογραφίες στὸν πρῶμο 14ο αἰῶνα.

Ἀ γ ι ο ς Ν ι κ ὸ λ α ο ς Β ο ι ῶ ν

Ναοὶ μεταβυζαντινῶν χρόνων

98. *Προφήτης Ἡλίας*, στὸ ἐπίνειο τοῦ χωριοῦ. Σταυροειδὴς συνεπτυγμένος μὲ τροῦλο (7.30 × 3.10 μ.) ναὸς, μὲ ἀψίδα ἐξωτερικὰ ἡμικυκλική, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ σοβαντισμένος μὲ ἀσβέστη. Χρονολογεῖται στὰ τέλη ἔσως τοῦ 19ου αἰ.

99. *Ἅγιος Δημήτριος*, σὲ ἀπόσταση 2 χλμ. ΒΑ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος

1. Κ. ΚΑΛΟΚΥΡΗΣ, Ἰωάννης Παγωμένος ὁ βυζαντινὸς ζωγράφος τοῦ 14' αἰῶνος, Κρητικά Χρονικά 12, 1959, πίν. ΚΕ, ΛΒ, ΛΕ, ΜΑ1.

2. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Εἰκονογραφία τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, σ. 30 σημ. 65.

καμαροσκέπαστος ναὸς (6×2.50 μ.) μὲ δίρρυτη, ἀνακαινισμένη στέγη καὶ ἀψίδα ἡμικυκλική, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ ἐπιχρισμένοι, κτίσμα μάλλον τοῦ περασμένου αἰώνα.

100. "Ἁγιος Γεώργιος Κατζηλέρης ἢ Καρκατζέρης, σὲ ἀπόσταση 15' ΒΑ τοῦ προηγούμενου. Μονόχωρος μὲ δίρρυτη καμαροσκέπαστη στέγη ναὸς (7.54×2.66 μ.). Ἡ εἴσοδος, τοξωτή, ἀνοίγεται στὴ νότια πλευρὰ καὶ περιβάλλεται ἀπὸ πώρινα πλαίσια. Τὴν τοιχοποιία καθὼς καὶ τὶς ἐσωτερικὰς ἐπιφάνειες ποὺ ὡς πρόσφατα διατηροῦσαν τοιχογραφίες, κάλυψε ἀσβέστης. Ἐσωτερικὰ σχηματίζεται μικρὸς νάρθηκας ποὺ ἐπικοινωνεῖ μὲ τὸν ναὸ μὲ ὀρθογώνια πύλη. Στὶς τρεῖς πλευρὰς τοῦ κτιστὰ θρανία. Κτιστὴ εἶναι καὶ ἡ τράπεζα καὶ τὸ τέμπλο τοῦ ναοῦ, ποὺ ἐνδέχεται νὰ εἶναι παλαιός· σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἀκόμη παλαιότεροι ἦταν οἱ ἐρειπωμένοι σήμερα ναοὶ τοῦ Ἁγίου Εὐσταθίου, τῆς Εὐαγγελιστρίας, καὶ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου στὴ θέση Παλιομονάστηρα, βόρεια τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Στὸ ναὸ σώζονται καὶ δύο εἰκόνες τοῦ ἁγίου Γεωργίου τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα ἢ μία, ἐνῶ ἡ ἄλλη, ζωγραφισμένη σὲ μουσαμὰ ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση τῶν ζωγράφων τῆς Καλαμάτας (α' τέταρτο τοῦ 20 αἰ.).

101. Ἁγία Μαρίνα, 5 χλμ. ΝΑ τοῦ χωριοῦ. Μονόχωρος ναὸς (5.50×3.50 μ.) τοῦ 20οῦ αἰ. μὲ δίρρυτη στέγη, κτισμένος στὴ θέση παλαιότερου, στὸ ἐπίνειο τοῦ οἰκισμοῦ Καλύβια.

Μ α λ έ α ς

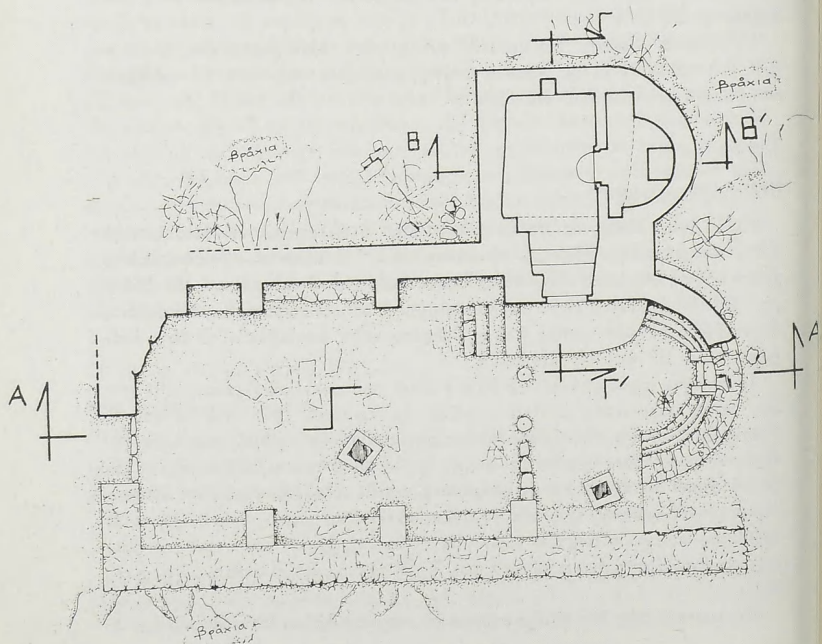
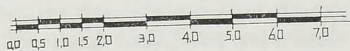
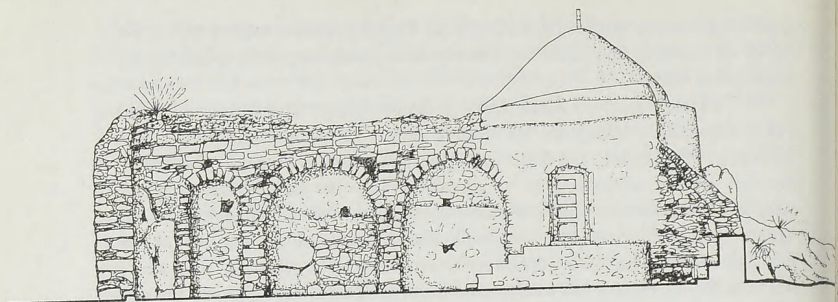
Ναὸς βυζαντινῶν χρόνων

102. "Ἁγιος Γεώργιος Μαλέα (εἰκ. 9-10). Στὶς ἐσχατιὰς τοῦ Μοριᾶ, πολὺ κοντὰ στὸ ἀκρωτήρι Μαλέας, σὲ ἀπόσταση $3 \frac{1}{2}$ ὥρων μὲ τὰ πόδια ἀπὸ τὸ χωριὸ "Ἁγιος Νικόλαος Νεαπόλεως Βοιωτῶν βρίσκεται ὁ ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου. Ἐπειδὴ ὁ δρόμος εἶναι καὶ μακρινὸς καὶ σὲ μερικὰ σημεῖα ἐπικίνδυνος προτιμότερο νὰ πάει κανεὶς ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ν' ἀποβιβασθεῖ σὲ θέση ἀπέχουσα μόλις 10' ἀπὸ τὴν ἐκκλησία.

Τὸ ναῦδριο (διαστ. 4.02×3.83 μ.) εἶναι προσκολλημένο (εἰκ. 9-10) στὴ ΒΑ γωνία παλιότερου καὶ πιὸ μεγάλου ἐρειπωμένου ναοῦ, ποὺ ἐκτείνονταν σ' ὅλο τὸ πλάτωμα τῆς βραχίδους πλαγιάς. Ὁ γύρω χώρος μαρτυρεῖ τὴν ἀλλοτινὴν παρουσία ἀσκητῶν καὶ ἀναχωρητῶν, ἀφοῦ στοὺς βράχους ἔχουν λαξευτεῖ στενὰ ἐνδιατήματα καὶ δεξαμενὲς νεροῦ. Αὐτὰ τὰ κατάλοιπα δικαιολογοῦν τὴν παράδοση, ἣ ὅποια ὀνομάζει τὸ Μαλέα μικρὸ "Ἁγιον" Ὄρος. Ἡ πρόσβαση στὸ χῶρο τῶν δυὸ ναῶν γίνεται ἀπὸ τὴ θύρα εἰσόδου τοῦ παλιότερου, τὴν ἀνοιγόμενη στὴ Δ πλευρὰ του. Τὴ Β πλευρὰ ὀρίζει κάθετος ὁ φυσικὸς βράχος.

Σημειωτέον πὼς ὅποιος προτιμήσει τὸ στεριανὸ δρόμο θὰ συναντήσει πολὺ

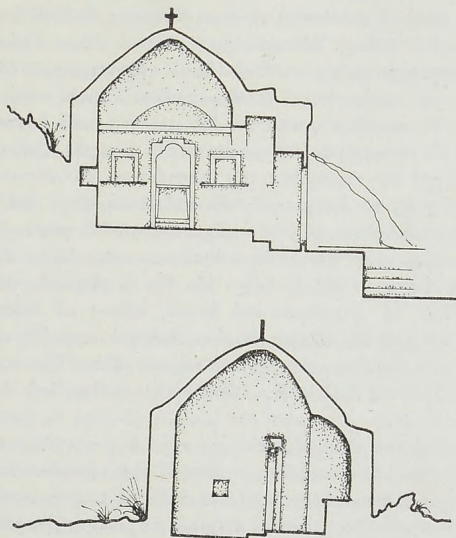

Εικ. 9. Μαλέας. "Αγιος Γεώργιος. Νότια όψη καὶ κάτοψη.

κοντὰ στὸν Ἀι-Γιώργη, δεξιὰ, τὸ κατὰλευκο, μονόχωρο, τρουλαῖο ἐκκλησάκι τῆς Ἀγίας Εἰρήνης¹ (διαστ. 3.75×4.75), ἕναν ἐξώστη πρὸς τὴν ἀπύθμενη ἐκεῖ θάλασσα (πίν. 246β).

Ἀπὸ τὸν παλιότερο, μονόχωρο ἄλλοτε, καμαροσκέπαστο μὲ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα ναὸ (διαστ. 13.20×4.87) σώζονται ὁ Β τοῦχος ὡς τὴ γένεση τῆς καμά-

Εἰκ. 10. Μαλέας. "Ἄγιος Γεώργιος. Τομὲς ΒΒ' καὶ ΓΓ'.

ρας, μαρτυρώντας γιὰ δυὸ τουλάχιστο οἰκοδομικὰς φάσεις. Στὴν πρώτη ὁ τοῦχος εἶναι χτισμένος μὲ ἀργοὺς λίθους, κονίαμα καὶ χρῆση πλίνθων. Ἀργότερα γιὰ στήριξή του προστέθηκαν τυφλὰ τόξα κυρίως ἀπὸ πωρόλιθους. Στὴ Ν πλευρὰ σώζονται σὲ ὕψος ± 0.30 μ. οἱ βάσεις τῶν ἀντίστοιχων τριῶν παραστάδων τῆς β' οἰκοδομικῆς φάσεως, ποὺ τὴν ἀκολούθησε προφανῶς καὶ τρίτη γιὰ λόγους ἀντιστηρίξεως.

Τὴν ἀψίδα ἐσωτερικὰ περιθέει χτιστὸ βαθμιδωτὸ θρανίον διακοπτόμενο στὴ μέση ἀπὸ θρόνο ποὺ σχηματίζουν λαξευμένα πωριά.

1. Μέσα στὸ ναὸ εἰκόνες τοῦ σύγχρονου Ρεθεμινιώτη ἱερομόναχου ἀγιογράφου Νέστορα Βασσάλου («ἐκ χωρίου Δαφνέδες Ρεθύμνης Κρήτης 1907»). Ἦταν ὁ ἀνακαινιστὴς τῆς γυναικείας Μονῆς τῆς Μεταμορφώσεως στὸν Κουμπὲ Ρεθύμνου.

Δυὸ βάσεις στρογγυλῶν κιόνων ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο σημειώνουν τὴ θέση τῆς ὥραιας πύλης τοῦ τέμπλου.

Στὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ στόμια στέρνας. Λεῖψανα τοιχογραφιῶν καὶ ἴσως ἐπιγραφῆς στὰ τυφλὰ τόξα. Στὴ βάση τους παρατηροῦνται τρία ἐπάλληλα στρώματα λευκωπῶν κονιαμάτων.

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος βρίσκεται σὲ ἀρκετὴ ὑψομετρικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὸν παλαιὸ ναό. Τὴ διαφορὰ καλύπτουν τέσσερις βαθμίδες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀνεβαίνει στὸ νεώτερο ὁ ἐπισκέπτης. Ὡς πρὸς τὴν κάτοψη ὁ Ἅγιος Γεώργιος εἶναι τετράγωνος μὲ στρογγυλεμένες γωνίες. Πάνω στὸ τετράγωνο ἐδράζεται ὁ μεγάλος ἀναλογικὰ τυφλὸς παραβολοειδὴς τροῦλος. Τυφλὴ εἶναι καὶ ἡ ἡμικυκλικὴ ἀψίδα. Τὸ μοναδικὸ φωτιστικὸ ἄνοιγμα τοῦ ναοῦ ἀποτελεῖ ἡ τοξωτὴ θύρα εἰσόδου. Στὸ ἐσωτερικὸ (ΒΔ γωνία καὶ ΝΑ πλευρὰ) ἀλάξευτος ὁ φυσικὸς βράχος αἰτιολογεῖ τὸν περιορισμὸ τῶν διαστάσεων τοῦ ναΐσκου. Ν καὶ ΝΔ ὁ τροῦλος στηρίζεται σὲ ἐνισχυτικὸ τόξο ποῦ ἀκουμπᾷ Α ἐπάνω στὸ χτιστὸ τέμπλο καὶ Δ σὲ φουρούσι, τὸ ὁποῖο ἐξέχει ἀπὸ τὴ ΝΔ γωνία τοῦ ναοῦ. Ἰσως ὁ λόγος τοῦ «κρεμαστοῦ σφενδονίου» ὁφείλεται στὸ μᾶκρος τῆς εἰσόδου τοῦ ναυδρίου, ποῦ ἀνοίγεται στὸ Β τοῖχο τῶν δύο οἰκοδομικῶν φάσεων τῆς παλαιᾶς ἐκκλησίας. Ἡ τοιχοδομία ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μὲ κονίαμα καὶ λίγα λαϊᾶς ἐκκλησίας. Ἡ τοιχοδομία ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μὲ κονίαμα καὶ λίγα λαϊᾶς ἐκκλησίας. Ἡ πλατιά βαθμίδα ὁδηγεῖ στὸ ὑπερυψωμένο ἱερό. Τὸ τέμπλο διατηρῶμενο ἀπὸ τοξωτὴ πύλη στέφεται ἀπὸ πόρινο γέισο. Ὅμοιας ὕλης λαξευτὰ γείσα περιβάλλουν τίς δεσποτικὲς εἰκόνες. Ὅμοιο εἶναι καὶ τὸ περίθυρο τῆς πύλης.

Ὁ Ἅγιος Γεώργιος διασώζει τὸν γραπτὸ τοῦ διακόσμου. Στὸ κέντρο τοῦ τροῦλου ὁ Παντοκράτορας μέσα σὲ κύκλο ἀπὸ διακοσμητικὴ ταινία μὲ συνεχόμενους ἀκτινωτοὺς σταυροὺς καὶ ἀνάμεσά τους ἡμισταύρους. Ὅμοια ταινία ξεχωρίζει πρὸς κάτω τέσσερα διάχωρα μὲ 9 προφῆτες ποὺ περιβάλλουν τὸν Παντοκράτορα ἀπὸ δυὸ στὰ τρία διάχωρα. Ὁ Χριστὸς φορεῖ χιτῶνα ὠχρὸ καὶ ἱμάτιο κυανό. Ὁ προπλασμὸς τῆς ἐπιδερμίδας καστανός, ἐπάνω του βάζουν ὠχρα καὶ σκιὲς κυανές ποῦ μὲ τὴν ὠχρα φαίνονται πράσινες. Στὸ χιτῶνα τοποθετοῦν ἐπάνω στὴν ὠχρα ἄλλη βαθύχρωμη μὲ ἀνάμιξη κυανοῦ, τίς πτυχές γράφουν μὲ κεραμιδί καὶ τὰ φῶτα μὲ ἀκάλυπτη ὠχρα. Στὸ ἱμάτιο πλατιὲς λευκὲς γραμμὲς ἀποδίδουν τὰ φῶτα. Στὸ ΒΑ διάχωρο ὁ δεξιὸς Προφῆτης μὲ κοντὸ γένι καὶ καστανὸ τρίχωμα πρέπει νὰ εἶναι ὁ Μωϋσῆς, ἀν κρίνουμε καὶ ἀπὸ ὅσα γράφονται στὸ εἰλητάριό του: [ἐν ἀρχῇ] ἐποίησεν [ὁ] | Θ(εὸς) τὸν | οὐ | ρανὸν κ(αι) | τὴν γῆν. | ἡ δὲ [γῆ] | ἦν ἄορα[τος], ἀρχὴ τοῦ βιβλίου τῆς Γενέσεως, ποῦ συγγραφέας του θεωρεῖται ὁ Μωϋσῆς. Οἱ προφῆτες τοῦ ΝΑ διαχώρου εἶναι μορφὲς νεανικὲς καὶ ἀγένειες. Ὁ ἀριστερὸς εἶναι ὁ Μαλαχίας¹.

1. Κατὰ τὸν Ἑλπίο ὁ Μαλαχίας εἶναι νέος εὐειδής, στρογγυλοπρόσωπος, Μ. ΧΑΤΖΗ-ΔΑΚΗΣ, Ἐκ τῶν Ἑλπίου τοῦ Ρωμαιοῦ, ΕΕΒΣ ΙΔ', 1938 σ. 410.

Στὸ εἰλητό του διαβάζουμε +Τάδε λέ|γει Κ(ύριος) Παν|τοκράτ|ωρ: ἰδοὺ ἐγὼ|ἐξαπο|στέλω (=Μαλαχ. Γ' 1): ὁ πλαίνὸς προφήτης ἔχει τοὺς ὤμους ἰδιαίτερα πλατεῖς καὶ ὀγκώδεις.

Οἱ δύο γεροντικὲς μορφὲς τοῦ ΝΔ διαχώρου εἶναι ἀρκετὰ καταστραμμένες. Οἱ προφῆτες τοῦ ΒΔ εἶναι τρεῖς. Ὁ ἕνας νέος, ἀγένειος με κοινὰ μαλλιά καὶ πιλίδιο με ἐνιαῖο πλάσιμο στὸ πλατὺ πρόσωπο καὶ ἔντονη, πράσινη, σχηματικὴ σκιά κρατεῖ εἰλητό με τὴν ἐπιγραφή +[ε]ἶδον|θρόνον|[μ]έγαν καὶ|τόν κα|θήμεν(ον)|ἐν αὐ.¹ . . . Ἡ ῥήση εἶναι ἀπὸ τὴν ΚΔ., Ἀποκάλυψη 20,11. Ἐπομένως ὁ ζωγράφος ἔχει κάνει κάποια σύγχυση χρησιμοποιώντας ἕξο πρὸς τὸν προφήτη ἐδάφιο. Οἱ παράπλευροι δυὸ προφῆτες ἔχουν πάθει πολλὰς φθορὰς. Τὰ στέμματα τοὺς ὅμως μαρτυροῦν πὺς πρόκειται γιὰ τοὺς Προφη-τάνакτες. Ὁ δεξιὸς ἀπὸ τὰ κοινὰ στρογγυλωπὰ γένεια φαίνεται πὺς εἶναι ὁ Δαυῖδ.

Τὰ πόδια τῶν προφητῶν, οἱ ὁποῖοι εἶναι κάπως βραχύσωμοι, ἔχουν ὄγκο καὶ καθὼς εἶναι πλατιά πατοῦν σταθερά. Οἱ μῆροι τῶν δυὸ νέων, ποὺ μνημο-νεύτηκαν πρῶτοι, διαγράφονται ἔντονα κάπως σχηματικοὶ κάτω ἀπὸ τὰ φο-ρέματα καὶ οἱγωνιώδεις πτυχὲς στὸ πόδι, ἰδιαίτερα τοῦ ἐνός, ἀποδίδονται με διπλὲς γραμμές².

Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἡ Βλαχερνίτισσα ἀρκετὰ ἀπολεπισμένη. Χωρίζεται ἀπὸ τὸν ἡμικύλινδρο με διαχωριστικὴ ταινία ὅμοια με ἐκείνη τῶν διαχώρων τοῦ τρούλου. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν ὁ Μελισμός. Ἡ ἐνδυτὴ τῆς ἀγίας Τράπεζας λευκὴ με μαύρους κύκλους ποὺ περικλείουν ὀκτάφυλλους ρόδακες κι ἀνάμεσα στοὺς κύκλους κίτρινους σταυροὺς (πίν. 247α). "Ὅμοιο κόσμημα ἔχει ἡ ἐνδυτὴ στὸ Χρυσόστομο ἕξω ἀπὸ τὸ χωριὸ Βελανίδια καὶ στὸν Ἅγιο Γεώργιο Μολαῶν³. Πάνω στὴν ἀγία Τράπεζα σὲ κατὰκοσμο Δίσκο ξαπλωμένος γυ-μνὸς ὁ Χριστὸς, ὥριμος νέος με γένια. Τὸ μεσαῖο τμῆμα τοῦ κορμοῦ σκεπάζει κόκκινος Ἀέρας με κεντητὴ διάλιθη παρυφή. Ἀπὸ τὴ δεξιὰ του πλευρὰ ρέει αἷμα μέσα σὲ ἅγιο ποτήριο ποὺ βρίσκεται πάνω στὴν Τράπεζα καὶ εἶναι κατὰ-κοσμο, ὅπως καὶ ὁ δίσκος, με opus vermiculatum. Τὸ κεφάλι τοῦ Χριστοῦ ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένο καὶ τὰ πέλματα διάτρητα. Τὴν ἀγία Τράπεζα προστα-τεῖει κιονοστήρικτο κιβώριο με θολωτὸ οὐρανό, στηριγμένο σὲ λεπτοὺς μαρμά-ρινους κίονες. Οἱ τρεῖς σχεδιάζονται μπροστὰ καὶ οἱ ἄλλοι πίσω ἀπὸ τὴν Τράπεζα (πίν. 247α), ὥστε νὰ δίδουν αἰσθητικὴ προοπτικῆς. Τὸ θυόμενο πλαισιώνουν δυὸ Ἄγγελοι με φτερὰ παγωνιοῦ κρατώντας με τὰ δυὸ χέρια ριπίδιο, στολι-σμένο με σταυρὸ πάνω σὲ βαθμίδες. Ἰδιαίτερα σχηματικὸ, σὰν μετάλλينو εἶναι

1. Παρόμοια ῥήση στὸν Ἡσαΐα 6, 1 εἶδον τὸν Κύριον καθήμενον ἐπὶ θρόνον ὑψηλοῦ.

2. Με διπλὲς σκοῦρες γραμμὲς ἐπανειλημμένα ἀποδίδονται οἱ πτυχὲς σὲ τοιχογραφίες τῆς Παντάνασσας τοῦ Μυστρά (περίπου 1430) ΜΑΝ. CHATZIDAKIS, Mistra, ὁ.π. εἰκ. 64, 65.

3. Γιὰ τοὺς ναοὺς βλ. πὺς πάνω ἀντίστοιχα σ. 453 - 457 καὶ 350 - 351.

τὸ ἀνοιγμα τῶν στιχαρίων γύρω στὸ λαιμὸ¹ (πίν. 247β). Κάθε Ἀγγελο ἀκολουθεῖ ἀπὸ ἑνὰς συλλειτουργοῦ Ἱεράρχης μὲ πολυσταβρίο φαίλονι καὶ ἐγχείριο. Ὁ ἀριστερὸς εἶναι ὁ Ἅγιος Νικηφόρος. Στὸ εἰλητό του ἡ εὐχή + ὥστε γε | νέσθαι τ | οἷς μετα | λαμβάνου | σιν ἐξ | αὐτ | ὦν εἰς νῆ | ψιν ψυχῆς | εἰς ἄφρουν². Στὸ εἰλητό τοῦ ἄλλου ἀδιάγνωστου Ἱεράρχη ἡ κάπως ἀλλαγμένη ἀρχὴ τῆς ὁπισθαμβώνου εὐχῆς τῆς Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων: + Δέσποτα | Κ(ύρι)ε ὁ Θ(εὸς) ἡμ | ὦν ὁ πᾶς | αν τὴν κτί | σιν ἐν σοφίᾳ δημιουργ[ήσας] ὁ δι' ἄ[φωτόν σου]³. Τὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τῶν δύο Ἱεραρχῶν εἶναι σχεδὸν ὅμοια. Ἐχουν ἄσπρα μαλλιά, μὲ χωρίστρα στὴ μέση καὶ μακριὰ λευκὴ γε- νειάδα (πίν. 247β).

Στὸ Β τμήμα τοῦ Α τοῖχου ὁ Ἅγιος διάκονος Στέφανος καὶ στὸ Β τοῖχο ὁ Ρωμανός. Κρατοῦν μὲ τὸ ἓνα χερί θυμιατὸ καὶ μὲ τὸ ἄλλο, σκεπασμένο μὲ ὕφασμα, λιβανωτίδα.

Στὶς καταστραμμένες μορφές τοῦ ἱεροῦ ὁ προπλασμός εἶναι ὥχρα, ἐνῶ πλατιά, ἔντονη πράσινη σκιὰ ὑπάρχει κοντὰ στὸ βυσσινὶ περιγράμμα καὶ φῶτα ἀπαλά, λευκοκίτρινα στὰ μάγουλα. Βυσσινὶ χρῶμα χρησιμοποιεῖται στὰ χαρακτηριστικὰ καὶ τὰ περιγράμματα. Στὸ γυμνὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ ἀναγνωρίζεται προσπάθεια ἀποδόσεως τοῦ ὄγκου. Πράσινες σκιές καὶ πλατιεὲς φωτεινὲς ἐπιφάνειες ἐπιδίδουν τὴν ἀπόδοση τῶν μυῶν τοῦ στήθους.

Οἱ κινήσεις τῶν προσώπων συγκρατημένες. Τὰ σώματα τῶν Ἱεραρχῶν σχετικῶς πλατιά, οἱ σκιές τῶν ἐνδυμάτων χοντρές, σκοῦρες γραμμές.

Κάτω ἀπὸ τὸν τροῦλο σειρὰ μεταλλίων (πίν. 248) μὲ προτομὲς Ἀγίων σὲ συριοὺς τροχοὺς ἀνάμεσα σὲ βαθυκύανα γωνιώδη κοσμήματα — τὸ φόντο βαθυκόκκινο — ποὺ θυμίζουν λίγο ἀραβουργήματα. Παρόμοιο κόσμημα στὸν Ἅγιο Θεόδωρο στὸ Μισοχώρι (γ' τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.)⁴. Χαμηλότερα ὀλόσωμοι Ἅγιοι. Στὸ Β τοῖχο τὰ στηθάρια εἶναι πέντε. Ἀπὸ τὰ δυτικὰ ὁ Κοσμάς, ὁ Δαμιανός, νέοι μὲ κοντὸ γένι, ὁ Χριστόφορος, νέος ἀγένειος μὲ μακριὰ μαλλιά, πέμπτος ὁ Νέστορας. Ἀπὸ τὸ Ν τοῖχο σώζεται μόνο ἓνα στηθάριο, ὁ Βικέντιος(?). Στὸν Α τοῖχο στὴν ἀντίστοιχη πρὸς τὰ στηθάρια θέση ρόδακες καὶ λευκὰ κοσμήματα.

Ἀπὸ τίς ὀλόσωμες μορφές τοῦ Β τοῖχου κοντὰ στὸ τέμπλο ὁ ἐπάνωμος τοῦ ναοῦ Ἅγιος Γεώργιος, ὁρθιος μετωπικὸς μὲ στρογγυλὴ ἀσπίδα καὶ φολιδωτὸ θώρακα.

Ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Καλυβίτης (πίν. 248) νέος, ἀγένειος μὲ λίγο φουσκωτὰ

1. Τὸ ἴδιο παρατηρεῖται καὶ σὲ μετωπικὸ Ἅγιο Διάκονο τοῦ ναοῦ Ἅγιος Γεώργιος στὸ χωριὸ Βελιές (γὰ τὴν ἐκκλησίαν βλ. πιδ πάνω σ. 351-352).

2. Π. ΤΡΕΜΠΕΛΑΣ, Αἱ τρεῖς Λειτουργίαι, ὁ.π. 115, εὐχή τοῦ καθαγιασμοῦ τῶν Τιμίων Δώρων τῆς λειτουργίας τοῦ Χριστοστόμου.

3. Ὁ ἴδιος, ὁ.π. σ. 219.

4. Βλ. πιδ πάνω σ. 415. Γιά τίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ βλ. σ. 413-415.

μαλλιά κρατεῖ στὸ ἀριστερὸ καταστόλιστο Εὐαγγέλιο, αὐτὸ ποὺ τοῦ εἶχε δωρίσει ἡ μητέρα του. Τὸ φόρεμα βαθυκόκκινο, οἱ πτυχές μαῦρες, τὰ φῶτα λευκοίτρινα. Κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία ὁ "Ἅγιος Γεράσιμος (γέρον μακρυγένης) κατὰ τὴν Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς, προφανῶς «ὁ ἐν Ἰορδάνῃ»¹ (πίν. 248) μὲ γένια καὶ μαλλιά ἴσια, τὰ τελευταῖα σὲ χωρίστρα. Ἡ πτυχολογία θυμίζει τὴν πτυχολογία ὁλόσωμων μετωπικῶν μορφῶν στὸν Ταξιάρχῃ Ἀγίῳ Νικολάου Μονεμβασίας (βλ. πῶ πάνω) καθὼς καὶ ἡ ἀπόδοση τοῦ τριχώματος μὲ λεπτές παράλληλες γραμμές. Μὲ γένια εἰκονίζεται καὶ ὁ "Ἅγιος Δομέτιος². Ἡ ἐπιγραφή τοῦ εἰληταρίου του ἀρχίζει μὲ τὴ λ. + Ἀδελφέ.

Στὶς παρυφές τῶν προσώπων σκούρα πράσινη σκιά, στὴν ἐπιδερμίδα θερμὸ καστανό. Πάνω στὶς τοιχογραφίες χαράγματα. Στὸν Καλυβίτῃ καὶ τὸν "Ἅγιον Γεώργιο:

1782 ΕΛΙΤΟΥΡΓΗ.

σε ὁ Παπα(;)·

ΤΡΙΦΙΛΗΘΣ

Ὁ ἴδιος μνημονεύεται (κάτω ἀπὸ τὸν Καλυβίτῃ) τὸ 1873 καὶ ἕως τὸ 1786. Σὲ ἄλλα χαράγματα οἱ χρονολογίες 1609, 1620, 1679, 1767. Στὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἀγίου Γεωργίου γίνεται προσπάθεια ἀποδόσεως ὄγκου καὶ προσοπτικῆς. Ἀρκετὰ πρόσωπα διακρίνει ὁμοιομορφία. Τὸ τρίχωμα ἀποδίδεται μὲ λεπτές γραμμές. Δὲν λείπουν σχηματοποίηση καὶ ἀρχαϊσμοί, συνηθισμένοι σὲ λαϊκὸ-τροπὰ ἔργα. Ὁ Χριστὸς τοῦ Μελισμοῦ κατὰ τὸ σχῆμα τοῦ προσώπου ποὺ εἶναι μακρὺ, παραλληλόγραμμο θυμίζει "Ἀγγελὸ θεραπεύοντα λεπροὺς στὸ Λέσνοβο (μέσα 14ου αἰ.)³. Ὁ Μωϋσῆς μὲ τὸ ὀρθόστητο λεπτὸ πρόσωπο, φέρνει στὸ νοῦ τὸ πρόσωπο Ἀγγέλου τοῦ Μανουήλ Εὐγενικοῦ (1384 - 1396)⁴.

Οἱ ἀγένειοι προφῆτες μπορεῖ κατὰ τὸ πρόσωπο νὰ συγκριθοῦν μὲ τὸν Ἀρχάγγελὸ Μιχαήλ τῆς Resava (ἀ' τέταρτο τοῦ 15ου αἰ.)⁵. Εἰδικότερα ἐκεῖνος

1. ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΕΥΕΤΡΑΤΙΑΔΟΥ μητροπολ. πρώην Λεοντοπόλεως, Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθόδοξου Ἐκκλησίας, ἔκδ. τῆς Ἀποστολ. Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδας, 89 - 90.

2. Ὁ ἴδιος, ὁ.π. 118. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς Ὅσιους μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα ποὺ ἀναφέρει ὁ Εὐστρατιάδης οἱ δύο ἦταν Ἀγιορεῖτες. Δὲν ξέρουμε γιὰ ποιὸν πρόκειται. Ἄν γιὰ τὸν φίλο τοῦ Ἀγίου Διονυσίου, ἱδρυτῆ τῆς ὁμώνυμης Μονῆς τοῦ Ἀγίου Ὄρους (1374, Οἱ Θεσαυροὶ τοῦ Ἀγίου Ὄρους Α', Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν (1973) σ. 36) καὶ ὕστερα ἡγούμενὸς τῆς, τότε οἱ τοιχογραφίες πρέπει ν' ἀνάγονται τουλάχιστο στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰ.

3. MILLET - VELMANS, La peinture du Moyen-Âge, IV (Paris 1969) (σ. XXXIII) πίν. 7, εἰκ. 16.

4. V. LAZAREV, Storia della pittura bizantina (Torino 1967) εἰκ. 522.

5. VOJISLAV DJURIĆ, La peinture murale de Resava, ses origines et sa place dans la peinture byzantine στὸ Symposium de Resava 1968 (Beograd 1972) εἰκ. 23.

μὲ τὸ στρογγυλωπὸ πρόσωπο (ποὺ στὸ εἰλητό του ἀναγράφεται εἶδον θρόνον μέγαν) θυμίζει Ἄγγελο τῆς Κοινωνίας τῶν Ἀποστόλων τοῦ ἴδιου ναοῦ¹. Ἴσως λοιπὸν δὲν σφάλλεται κανεὶς ἂν ἀποδώσει στὸ πρῶτο τρίτο τοῦ 15ου αἰ. τὶς τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου παρὰ τὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ παλιότερα μνημεῖα καὶ μάλιστα τοῦ τόπου, πρᾶγμα φυσικό.

Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ — Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ — Ε. ΔΩΡΗ — Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ — Β. ΚΕΠΕΤΖΗ —
Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ — Μ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ — Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΙΔΗ

Σημείωση 1. Τὰ σχέδια τῶν εἰκόνων 1 - 4 καὶ 7 - 10 φιλοτέχνησε ὁ Βασίλης Δρανδάκης.

Σημείωση 2. Κατάλογος τῶν μνημείων τῆς Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς ποὺ καταγράφηκαν θὰ δημοσιευθεῖ τὸν ἐπόμενο χρόνον, ὅταν ὁλοκληρωθεῖ ἡ καταγραφή.

1. Ὁ ἴδιος, ὁ.π. εἰκ. 20.

37. ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΑΡΧΑΝΩΝ*

(Πίν. 249 - 266)

Συνεχίστηκε και φέτος για δέκατη έκτη περίοδο ή ανασκαφή τής 'Εταιρείας στις 'Αρχάνες, στο ανακτορικό κτήριο στη θέση Τουρκογειτονιά και στο μινωικό νεκροταφείο στο Φουρνί. Έγινε επίσης περισυλλογή αρχαίων και μικρή ανασκαφική έρευνα στη θέση Μυριστής.

Στην ανασκαφή πήραν μέρος ή αρχαιολόγος δ. Ε. Δεληγιάννη, ομάδα φοιτητών τής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου 'Αθηνών με τους κ. Ε. Φιτζιτζόγλου, Α. Κάτση και Β. Ρήγα και τις δ. Φ. Ζερβάκη, Μ. Κεραμίδα, Ε. 'Ανδρίκου, Α. Ροδόλφου, Ε. Χατζηαποστόλου, Α. Κατσαρά και Ε. Βουμβουλάκη, ό φοιτητής τής αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου τής Aix-en-Provence κ. Δ. Κουρκουμέλης, ό φοιτητής τής αρχιτεκτονικής του Πανεπιστημίου Cornell τής Ν. 'Υόρκης κ. Ρ. Οικονομάκης, οι φύλακες αρχαιοτήτων 'Αρχανών κ. Ε. Συναδινάκης και Ν. Χριστοδουλάκης, και οι τεχνίτες του

*Για τα αποτελέσματα παλαιότερων ανασκαφικών περιόδων, βλ. Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΔ 20, 1965, Β' Χρον., 557 - 567· 21, 1966, Β' 2, 411 - 419. Kadmos 4, 1965, 177 - 180. ILN 26 Μαρτίου 1966. Archaeology 20, 1967, 276 - 281. ΠΑΕ 1966, 174 - 184· 1967, 151 - 161· 1971, 276 - 283· 1972, 310 - 353, 360 - 362· 1973, 167 - 187· 1974, 207 - 212· 1975, Β', 255 - 321. Γ. - Ε. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1976, 342 - 399· 1977, 459 - 482· 1978, 309 - 322· 1979, 331 - 392. 1980, 354 - 401. 1981, 409 - 448.

'Εξάλλου δημοσιεύθηκαν τὰ έξής άρθρα που αναφέρονται σε εύρήματα των 'Αρχανών: Ι. Α. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, 'Υστερομινωικό κεντάφιο στις 'Αρχάνες, ΑΔ 20, 1965, 110 - 118. Die neuen Hieroglyphensiegel vom Phourni, Archanes, Kadmos 5, 1966, 109 - 114. Παρατηρήσεις επί τής σημειωθείσης εις 'Αρχάνες ΥΜ ΙΙΙ θυσίας ταύρου, Πεπραγμένα Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Β', 1967, 238 - 246. Mason's Marks from Arkhanes, Europa, Festschrift für Ernst Grumach, 1967, 277 - 288. 'Ελεφαντοστά εκ των 'Αρχανών, Atti e Memorie del 1o Congresso Internazionale di Micenologia, 1968, 245 - 261. Das Kuppelgrab A von Archanes und das kretisch - mykenische Tieropferitual, PZ 45, 1970, 135 - 218. 'Αποθέτης κεραμικής τής τελευταίας φάσεως των προανακτορικών χρόνων εις 'Αρχάνες, ΑΕ 1972, Β' Χρον., 1 - 11· Die Kykladen und Kreta, J. Thimme, Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahr. v. Chr., 1976, 149 - 158· τὰ κυκλαδικά στοιχεία των 'Αρχανών, ΑΑΑ 10, 1977, 93 - 115. Χρονολογημένα σύνολα προανακτορικών μινωικών σφραγίδων από τις 'Αρχάνες. Πεπραγμένα Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου Α' ('Αθήνα 1981) 510 - 531. Gruppen Minoischer Siegel der Vorpalastzeit aus datierten geschlossenen Funden, Jahrb. RGZM 27, 1980, 1 - 12. Τέλος οι προανακτορικές σφραγίδες που βρέθηκαν μέχρι τὸ 1965 δημοσιεύθηκαν στο CMS II 1, 1969, 442 - 468, αρ. 379 - 395.

Μουσείου Ἡρακλείου κ. Κ. Βιτωράκης, Α. Καροῦσος καὶ Π. Συναδινάκης.

Τὰ σχέδια τῶν ἀγγείων ποὺ δημοσιεύονται ἔγιναν ἀπὸ τὸν Στάμο Ἰ. Φα-
φαλίό.

ΦΟΥΡΝΙ.
ΤΟ ΜΙΝΩΙΚΟ
ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ 1982 στὸ Φουρνὶ περιέλαβε τέσσε-
ρεις τομεῖς, τὸν πρῶτο στὸ Κτήριο 21 καὶ στὴν περιο-
χὴ γύρω του, τὸν δεύτερο στὴν περιοχὴ τῶν βράχων
νότια τοῦ ταφικοῦ Κτηρίου 5, δυτικὰ τοῦ θολωτοῦ
τάφου Γ καὶ βόρεια τοῦ Κτηρίου 22, τὸν τρίτο στὸν
χώρο μεταξὺ τῶν ταφικῶν Κτηρίων 8 καὶ 9, καὶ τὸν τέταρτο ἀνατολικά τοῦ
ταφικοῦ Κτηρίου 9 (εἰκ. 1). Ἔγιναν ἐπίσης στερεωτικὲς ἐργασίες, στὴ διάρ-
κεια τῶν ὁποίων ἤρθαν καὶ πάλι σὲ φῶς ἐνδιαφέροντα εὐρήματα.

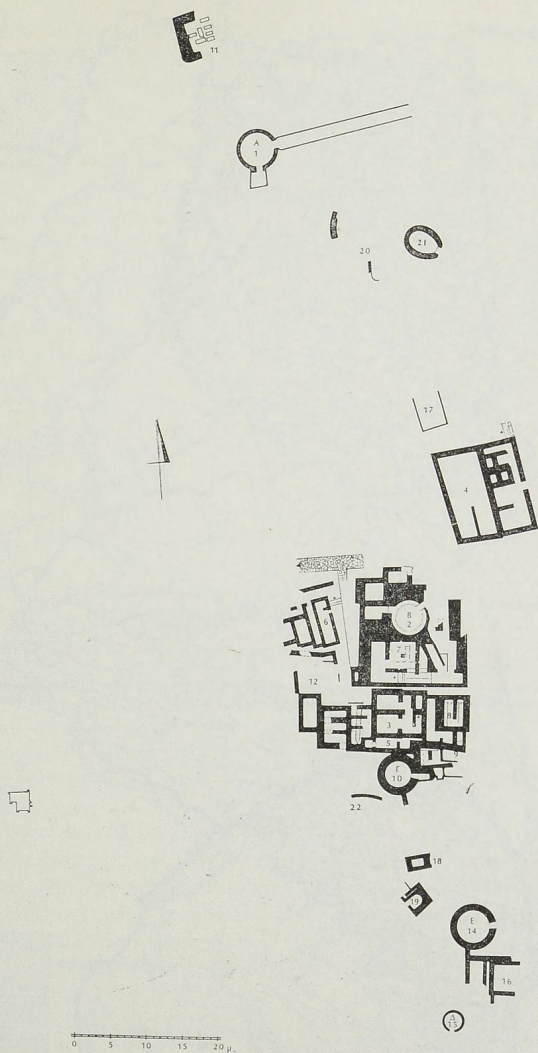
Κτήριο 21

Τὸ Κτήριο 21 βρίσκεται βόρεια τοῦ Κτηρίου 4, νοτιοανατολικά τοῦ θολωτοῦ
τάφου Α καὶ ἀνατολικά καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση τοῦ Κτηρίου 20 (εἰκ. 1).
Τὸ Κτήριο 21 εἶχε ἐπισημανθεῖ τὸ 1977 καὶ εἶχε δώσει τότε τὴν εἰκόνα ἀνε-
στραμμένου Π μὲ συγχλίνοντα τὰ δύο σκέλη. Ἡ κατάσταση ὅμως ἦταν πολὺ
ἀβέβαιη καὶ συγκεχυμένη γιατί ἄλλες ἀπὸ τὶς πέτρες φαίνοντα τοποθετημένες
κι ἄλλες πεσμένες¹.

Τὸ Κτήριο 21, ὅπως φάνηκε φέτος στὴν ὀριστική του ἀνασκαφὴ, ἔχει σχῆμα
σταγόνας (εἰκ. 2-3, πίν. 249α-β), μὲ τὸ πλατύτερο μέρος στὰ βορειοδυτικὰ καὶ
τὸ στενότερο στὰ νοτιοανατολικά, μὲ προσανατολισμὸ ἀπὸ νοτιοανατολικά πρὸς
βορειοδυτικὰ. Τὸ Κτήριο 21 εἶναι ὑπόγειο. Τὸ μέγιστο βάθος του εἶναι 4.10 μ.
Ἀπὸ τὴν ἀνατολική, βόρεια καὶ δυτικὴ του πλευρὰ περιβάλλεται καὶ ἐφά-
πτεται στὸ φυσικὸ βράχο, τὸν κούσκουρα, πάνω στὸν ὁποῖο εἶναι θεμελιωμένο.
Τὸ μόνο ἐλεύθερο τμῆμα τοῦ κτηρίου πρέπει νὰ ἦταν ἡ στέγη του. Ὁ μεγα-
λύτερος ἄξονας τοῦ Κτηρίου 21 ἀπὸ νοτιοανατολικά σὲ βορειοδυτικὰ ἔχει μῆ-
κος στὸ ἐσωτερικὸ 3.70 καὶ στὸ ἐξωτερικὸ 5.50 μ. καὶ ὁ μικρότερος ἀπὸ
βορειοανατολικά σὲ νοτιοδυτικὰ 2.50 στὸ ἐσωτερικὸ του καὶ 4.20 μ. στὸ ἐξω-
τερικὸ. Οἱ τοῖχοι σῶζονται σὲ μέγιστο ὕψος 3 μ. ἀπὸ τὴ θεμελίωσή τους (εἰκ.
3, πίν. 254α) καὶ τὸ πᾶχος τους στὸ ἀνώτερο τμῆμα κυμαίνεται ἀπὸ 1 μ. μέχρι
1.20 μ. (εἰκ. 2). Εἶναι χτισμένοι ἀπὸ μεγάλες, ἀκατέργαστες πέτρες, (εἰκ. 3,
πίν. 250β, 253β, 254α), πολλὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι πλακωτὲς κι ἀπὸ μικρό-
τερες, τοποθετημένες στὰ ἐνδιάμεσα κενά. Ὁ τοῖχος στὸ βορειοδυτικὸ καὶ νο-
τιοδυτικὸ τμῆμα καμυλώνεται. Στὸ δυτικὸ τμῆμα ἦταν ἀσθενέστερος καὶ σὲ
βάθος 2.90 μ. ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ βορειοδυτικοῦ τμήματος
οἱ πέτρες μὲ τὶς ὁποῖες ἦταν χτισμένος, βρέθηκαν πεσμένες στὸ ἐσωτερικὸ

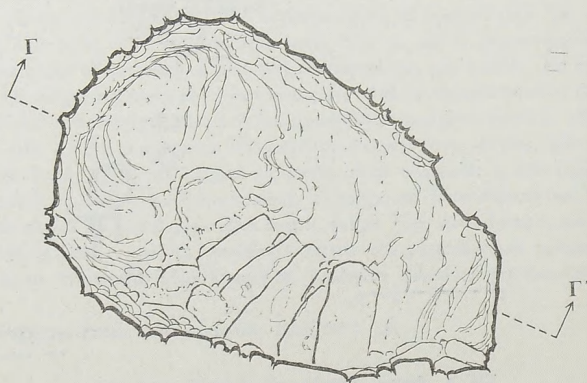
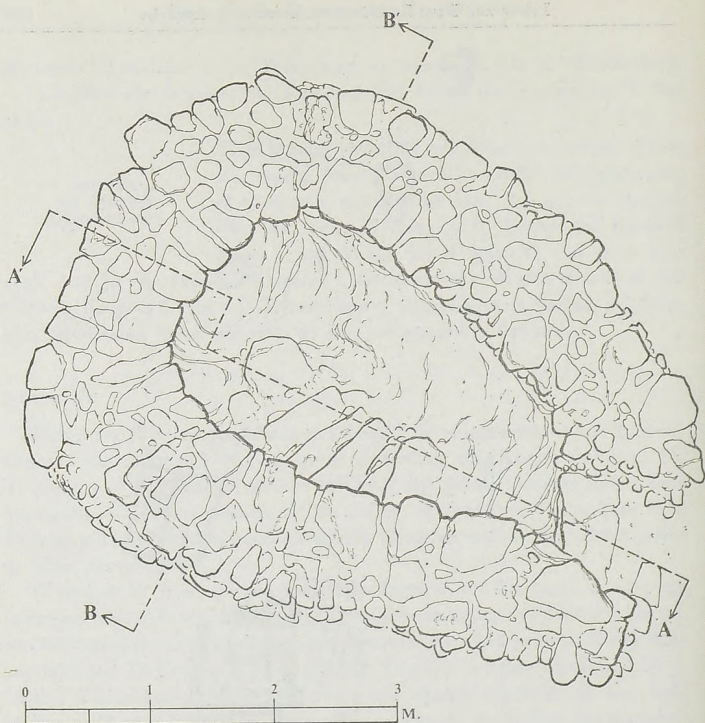
1. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1977, 481.

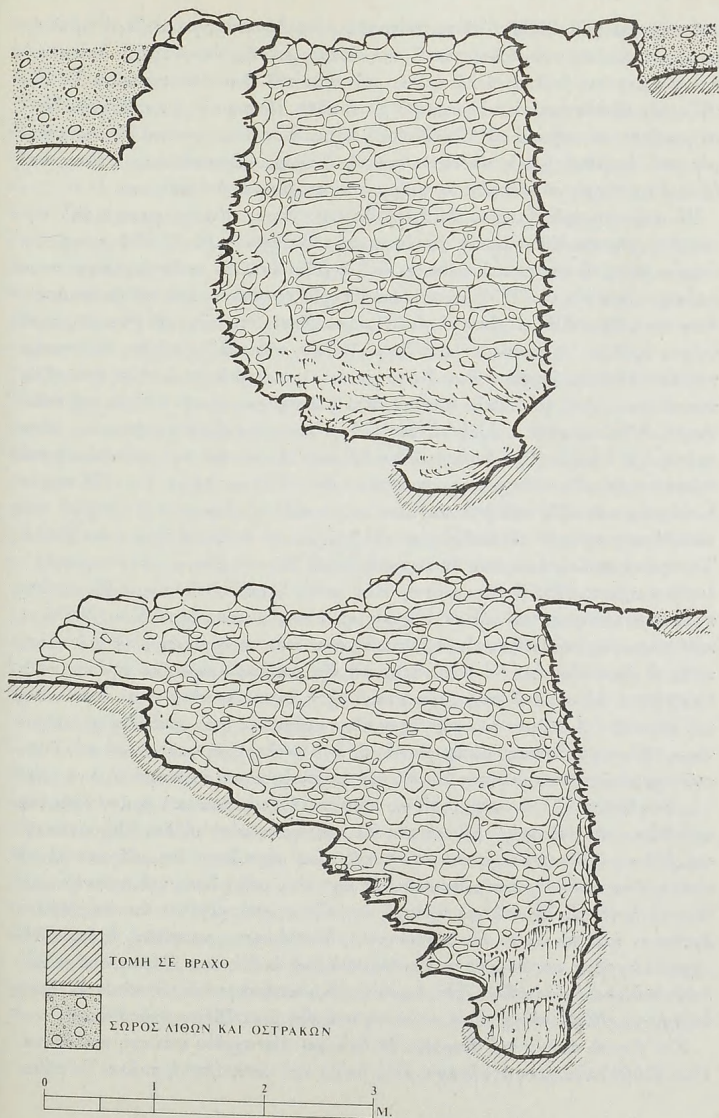

Ν. Ζαρίφης
Ρ. Οικονομάκης

Είχ. 1. Φουρνί. Κάτοψη τοῦ μινωικοῦ νεκροταφείου.

Είχ. 2. Φουρνί. Κτήριο 21, κάτοψη.

Εικ. 3. Φουρνί. Κτήριο 21, τομές.

τοῦ κτηρίου (εἰκ. 253β). Ἡ καταστροφή αὐτὴ δημιουργήσε σοβαρὰ προβλήματα ἀσφάλειας τοῦ προσωπικοῦ στὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, δεδομένου καὶ τοῦ μεγάλου βάθους, ἀλλὰ καὶ στερεότητας τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου. Γι' αὐτὸ κι ἀποφασίστηκε ἡ στερεώσή του σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο (πίν. 254α). Χτίστηκε ἔτσι στὸ σημεῖο αὐτὸ ἕνας νέος τοῖχος, ὁ ὁποῖος μιμεῖται τὴν τοιχοδομία τοῦ ἀρχαίου, χωρὶς νὰ ἐξαλείφει τὴ διαφορὰ. Στερεώθηκαν ἐπίσης καὶ ὀρισμένες πέτρες στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τῶν τοίχων, ποὺ κρέμονταν.

Ἡ στέγαση τοῦ Κτηρίου 21 ἦταν θολωτή, ὅπως γίνεται φανερὸ ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τῶν λίθων κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα (εἰκ. 3). Ἡ κλίση τῶν τοίχων πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ φαίνεται ὅτι ἀρχίζει ἀπὸ τὸ κατώτερο μέρος τους καὶ εἶναι ἀκανόνιστη. Ἡ πρόσβαση στὸ Κτήριο 21 γινόταν ἀπὸ νοτιοανατολικά, ὅπου σὲ βάθος 0.90 μ. ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου βρέθηκε τὸ κατώφλι (εἰκ. 2, πίν. 249α), πλακοειδῆς πέτρα, ποὺ πατάει πάνω στὸν κούσκουρα καὶ ἐνώνει τὶς νοτιοανατολικὰς καὶ βορειοδυτικὰς ἀπολήξεις τῶν τοίχων. Ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀρχίζει μιὰ σκάλα γιὰ τὴν ἀθροδο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου (εἰκ. 2, πίν. 252β, 253α). Ἡ σκάλα εἶναι θεμελιωμένη πάνω στὸ βράχο, ὁ ὁποῖος ἔχει ἐντονη κλίση ἀπὸ τὴν εἴσοδο ἀπὸ νοτιοανατολικά στὰ βορειοδυτικά. Τὸ πλάτος τῆς κυμαίνεται ἀπὸ 0.70 μ. μέχρι 1 μ. Ἡ σκάλα ἐκτείνεται στὰ τρία τέταρτα περίπου τοῦ συνολικοῦ μήκους τοῦ κτηρίου καὶ καταλήγει μπροστὰ σὲ κοιλότητα τοῦ βράχου στὸ δυτικὸ τμῆμα (πίν. 254β). Τὰ πρῶτα σκαλοπάτια ποὺ θὰ καταλαμβάναν ὅλο τὸ πλάτος τοῦ νοτιοανατολικοῦ τμήματος δὲν βρέθηκαν στὴ θέση τους. Ἀκολουθοῦν ὅμως ἔξι σκαλοπάτια κατὰ μῆκος τοῦ νότιου τοίχου, στὸν ὁποῖο καὶ στηρίζονται. Τὸ ἕκτο καὶ τελευταῖο σκαλοπάτι εἶναι μετακινημένο ἀπὸ τὴ θέση του, μὲ μιὰ κλίση πρὸς τὰ βορειοδυτικά. Ἡ νότια παρυφὴ τῆς σκάλας ἀκολουθεῖ τὴν καμπύλη τοῦ νότιου τοίχου, ἐνῶ στὴ βόρεια παρυφὴ ἡ καμπύλη αὐτὴ εἶναι πιὸ ἐντονη καὶ κλειστή. Ἡ βόρεια παρυφὴ τῆς σκάλας πρέπει νὰ ἦταν χτισμένη μὲ μικρότερες πέτρες, οἱ ὁποῖες διατηροῦνται σὲ ὅλο τὸ ἀνώτερο τμῆμα καὶ στὸ ὕψος τοῦ προτελευταίου σκαλοπατιοῦ. Οἱ πέτρες αὐτὲς καταλαμβάνουν ὅλο τὸ πλάτος ἑνὸς αὐλακίου, πλάτους 0.50 μ. περίπου, λαξευμένου στὸ βράχο ἀνάμεσα στὴ σκάλα καὶ στὸ βράχο βόρειά του. Τὸ λαξευμένο αὐτὸ αὐλάκι διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο κομμάτι τοῦ βράχου καὶ σχετίζεται ὡσαυτὸς μὲ τὴ σκάλα, εἴτε σὰν τμῆμα τῆς θεμελίωσής της, εἴτε σὰν χώρος γιὰ πιθανὴ τοποθέτηση ἀγγείων. Ἡ δεύτερη ἐκδοχὴ στηρίζεται στὸ γεγονὸς ὅτι στὸ αὐλάκι βρέθηκαν ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, δύο βάσεις προχοειδῶν, βάση καθόσχημου ἀγγείου καὶ ἄλλα ὅστρακα, ὅλα πεσμένα ἀνάστροφα. Βόρεια τοῦ αὐλακιοῦ βρέθηκε ἐπίσης ἄλλο ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἐπίσης τὸ αὐλάκι νὰ χρησίμευε γιὰ τὴ στήριξη μιᾶς ξύλινης κατασκευῆς.

Στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ Κτηρίου 21 ὑπάρχει μιὰ σχεδὸν κυκλικὴ κοιλότητα, (πίν. 254β) λαξευμένη στὸ βράχο, στὴν ὁποία καὶ καταλήγει ἡ σκάλα. Τὸ βάθος

της ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ τελευταίου σκαλοπατιοῦ εἶναι 0.40 μ. Ἡ διάμετρος τῆς κοιλότητος ἀπὸ βορειοανατολικά σὲ νοτιοδυτικά εἶναι στὸ κατώτερο τμήμα 1.45 μ. καὶ στὸ ἀνώτερο 1.90 μ.

Ἡ εἰκόνα ποὺ παρουσιάστηκε σὲ ὅλο τὸ βάθος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτηρίου 21 ἦταν πάρα πολλοὶ πεσμένοι λίθοι (πίν. 250, 251, 252), μεγάλοι ἀκατέργαστοι πλακωτοί, μικροὶ ἀκατέργαστοι, μεγάλοι πλακοειδεῖς καὶ ὀρθογώνιοι ἐπιμήκεις. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ τῆς πτώσης εἶχε ἐμφανιστεῖ ἤδη ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1977. Χαρακτηριστικὴ ἀπὸ τὴν πρώτη αὐτὴ εἰκόνα τῆς πτώσης ἦταν μεγάλη λαξευμένη ἐπιμήκης πέτρα ὀρθογώνιας τομῆς, πεσμένη μετὰ βεβαιότητος ἀπὸ βορειοανατολικά σὲ νοτιοδυτικά. Μία δεύτερη ὀρθογώνια πέτρα βρέθηκε νοτιοδυτικὰ τῆς πρώτης, πεσμένη μετὰ φορὰ πρὸς Βορρά. Ἡ πέτρα αὐτὴ στενεύει στὴ μία της ἄκρη, μοιάζοντας μετὰ στήλη. Οἱ διαστάσεις της εἶναι μῆκος 1 μ., πλάτος 0.20, πλάτος 0.41 καὶ 0.31 μ. στὰ δύο της ἄκρα.

Ἐντονότερη ἦταν ἡ εἰκόνα τῆς πτώσης στὸ δυτικὸ τμήμα (πίν. 251β, 252β, 253β) ὅχι μόνο γιατί ὁ χῶρος αὐτὸς εἶναι ὁ βαθύτερος καὶ πλατύτερος στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου, ἀλλὰ καὶ γιατί τὸ κύλισμα τῶν λίθων πρὸς τὰ ἐκεῖ διευκολύνθηκε ἀπὸ τὴν κατωφέρεια τοῦ βράχου στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα. Ἡ ὑπαρξὴ τόσο πολλῶν καὶ μεγάλων λίθων δημιούργησε προβλήματα στὴν ἀνασκαφὴ, γιατί ἡ μετακίνησή τους ἦταν δύσκολη, εἰδικὰ ὅσο τὸ βάθος αὔξανε καὶ ὅταν τὸ χῶμα ἔγινε λασπῶδες. Στὸ δυτικὸ τμήμα καὶ μέχρι βάθος 1 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου φάνηκαν ἐπιμήκεις πέτρες τετράγωνης τομῆς. Μέχρι βάθος 1.20 μ. περίπου στὸν ἴδιο χῶρο φάνηκαν ἐπίσης μεγάλες πλακοειδεῖς πέτρες (πίν. 251β). Χαρακτηριστικὲς εἶναι δύο πέτρες ποὺ βρέθηκαν ἢ μία πάνω στὴν ἄλλη, δίπλα στὸ δυτικὸ ὄριο, σὲ βάθος 1.10 μ. Ἡ πρώτη ἔχει διαστάσεις $1.10 \times 0.80 \times 0.17$ καὶ ἡ δεύτερη $1.36 \times 0.68 \times 0.17$. Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἦταν ἓνα ἐνιαῖο κομμάτι καὶ νὰ ἀποτελοῦσαν τὸ κλειδί τῆς θόλου. Στὴ συνέχεια καὶ μέχρι τὸ μέγιστο βάθος τῶν 4.10 μ. ἐμφανίσθηκαν κυρίως οἱ μεγάλες ἀκατέργαστες πέτρες (πίν. 252β). Ἡ φορὰ πτώσης τῶν λίθων στὸ δυτικὸ τμήμα ἦταν ποικίλη καὶ ἀρκετὲς φορὲς βρέθηκαν πεσμένες κλιμακωτά. Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα βρέθηκαν μόνο μεγάλοι ἀκατέργαστοι λίθοι καὶ μικρότεροι ἐπίσης ἀκατέργαστοι (πίν. 250, 251α, 252α), πεσμένοι κυρίως μετὰ φορὰ πρὸς βορειοδυτικὰς λόγω τῆς κατωφέρειας τοῦ βράχου. Οἱ πεσμένοι αὐτοὶ λίθοι προέρχονται προφανῶς ἀπὸ τὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν τοίχων καὶ τὴ θόλο, τὴν ὁποία μάλλον σχηματίζουν οἱ μεγάλοι πλακοειδεῖς καὶ οἱ ἐπιμήκεις τετράγωνης τομῆς λίθοι.

Τὸ χῶμα μετὰ τῶν λίθων ἦταν ἐλάχιστο καὶ ἀνομοιογενές. Γενικὰ ἦταν κτρινοκάστανο, ὑγρὸ καὶ μαλακό. Σὲ βάθος 1.95 μ. ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου ἔγινε σταχτί. Σὲ βάθος 2.30 μ., σὲ ἓνα

μικρὸ τμήμα δίπλα στὸ νότιο τοῖχο, ἐμφανίσθηκε καμένο χῶμα. Στὸ δυτικὸ τμήμα καὶ σὲ βάθος 3.20 μ. βρέθηκε νερὸ καὶ τὸ χῶμα ἔγινε πολὺ λασπῶδες. Τὸ νερὸ αὐτὸ δὲν προέρχεται ἀπὸ πηγὴ ἀλλὰ καταστάλαξε ἴσως ἀπὸ τὰ νερά τῆς βροχῆς, ποὺ συγκεντρώθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτηρίου 21, μετὰ τὴν πρώτη ἀνασκαφὴ τοῦ 1977, ποὺ χαμήλωσε τὸ ἐπίπεδο τοῦ ἐδάφους, καὶ δὲν ἀπορροφήθηκαν. Αὐτὸ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μετὰ τὸ βάθος τῶν 3.50 μ. περίπου τὸ χῶμα ἔγινε πάλι ξερό, ἐνῶ μέσα στὴν κοιλότητα τοῦ βράχου στὸ δυτικὸ τμήμα, ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες, ὑπῆρχε κουσκουρόχωμα ἰδιαίτερα σκληρό.

Τὰ ὅστρακα ποὺ συλλέχτηκαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτηρίου 21 ἦταν πολλὰ σὲ σχέση μὲ τὴν κατάστασι ποὺ ἐπικρατοῦσε. Ἄν καὶ ἡ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς ἦταν ἐνιαία σὲ ὅλο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτηρίου μποροῦν ὅμως συμβατικὰ νὰ διακριθοῦν τρία στρώματα. Στὸ πρῶτο ἐπιφανειακὸ στρώμα ποὺ φθάνει μέχρι βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου, τὰ ὅστρακα προέρχονται ἀπὸ ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους, κωνικὰ κύπελλα, δίσκους καὶ χονδροειδῆ ἀγγεῖα. Στὴν ἐπιφάνεια τοῦ στρώματος αὐτοῦ συλλέχθηκε γραπτὸ μυκηναϊκὸ ὄστρακο μὲ σπείρα καὶ σὲ βάθος 1 μ. περίπου, τμήμα ἀπὸ θυμιατήρι. Ἐπίσης βρέθηκαν κομμάτι ἀπὸ λίθινο ἀκόνι, ἀπὸ κόκκινη πέτρα, μήκους 0.0610, ποὺ κολλάει μὲ κομμάτι ποὺ βρέθηκε στὸ χῶρο ἐξωτερικὰ καὶ νότια τοῦ Κτηρίου 21 καὶ κομμάτι χρωστικῆς ὕλης.

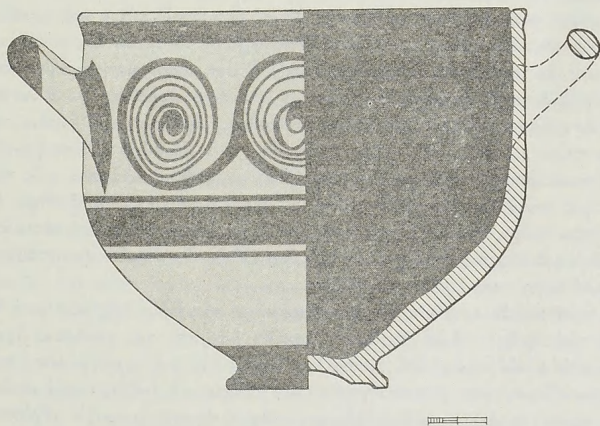
Τὸ δεῦτερο στρώμα φθάνει μέχρι βάθος 3 μ. περίπου. Ἀπὸ βάθος 1.70 μ. ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου ἐμφανίστηκαν μεγάλα ὅστρακα καὶ ἀγγεῖα. Ἦταν ἐπίσης φανερό ὅτι ἡ πυκνότητα τῶν ὀστράκων ἦταν μεγαλύτερη στὸ ἀνατολικὸ τμήμα παρὰ στὸ δυτικὸ. Τὰ ὅστρακα τοῦ στρώματος αὐτοῦ προέρχονται ἀπὸ πίθους, χύτρες, ἄωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ δακτυλιόσχημη βάση, ἀπλὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, προχοειδῆ, σκυφοειδῆ καὶ δίσκους. Σὲ βάθος 1.80 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου συλλέχθηκε ὄστρακο μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση. Στὸ ἴδιο βάθος βρέθηκαν ἀκόμη ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ τμήματα μεγάλου, πιθανότατα ἡμισφαιρικοῦ κυπέλλου, μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ χεῖλος ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ ἀγγεῖο καλύπτεται ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ μὲ καστανόμαυρο ἐπίχρισμα.

Σὲ βάθος 2 μ. περίπου βρέθηκε τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον ἀγγεῖο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κτηρίου 21, ἓνας δίωτος σκύφος (εἰκ. 4), μὲ μικρὸ δακτυλιόσχημο πόδι, ἡμισφαιρικὸ σῶμα καὶ δύο λαβὲς ὀριζόντιες, κυλινδρικές, πολὺ ὑπερυψωμένες, ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλὸ μὲ ὁμοιόχρωμο ἐπίχρισμα. Τὸ ἀγγεῖο ἔχει διακοσμηθεῖ μὲ καστανόμαυρο, ἐξίτηλο χρῶμα. Στὸν ὅμο, ἀνάμεσα στὶς λαβὲς πλατιά ζεύγη ἀπὸ τρεῖς τρέχουσες σπείρες, στὸ χεῖλος, στὴν κοιλιά καὶ στὸ πόδι ταινίες. Βάφεται ἐπίσης τὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν λαβῶν καὶ τὰ σημεῖα τῆς ἐκφυσῆς τους στὸ σῶμα. Στὸ ἴδιο περίπου βάθος βρέθηκαν ἄωτο κωνικὸ

κύπελλο ἀπὸ κιτρινωπὸ πηλὸ, καὶ ἄλλο, μὲ ἐπίπεδο χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ ποὺ καλύπτεται μὲ ἐρυθρῶν, πολὺ ἐξίτηλο ἐπίχρισμα.

Σὲ βάθος 2.30 μ. περίπου βρέθηκε ἓνα ἄλλο ἐνδιαφέρον ἀγγεῖο, ὃχι μόνον γιὰ τὴ χρονολογία του, ἀλλὰ γιὰτι δείγματα τοῦ ἴδιου τύπου εἶναι γνωστὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ δωμάτιο τοῦ μινωικοῦ ναοῦ στὰ Ἀνεμόσπηλια¹, τὸν Τροῦλλο καὶ ἄλλα σημεῖα τῶν Ἀρχανῶν. Πρόκειται γιὰ μικρὸ κωνικὸ κύπελλο

Εἰκ. 4. Φουρνί. - Κτήριο 21. Μυκηναϊκὸς σκύφος.

μὲ ψηλὸ κυλινδρικὸ πόδι, ἑλλιπὲς στὸ ἀνώτερο τμήμα, μὲ κάθετη κυλινδρική λαβή καὶ τρία πλαστικὰ δαχτυλίδια στὴν ἐπίπεδη βάση. Δεξιά ἀπὸ τὴ λαβὴ μεγάλο τμήμα τοῦ χεῖλους καὶ τῆς πλευρᾶς καλύπτεται ἀπὸ πλαστικὴ διακόσμηση, ποὺ ἴσως μιμεῖται λουλούδι. Τὸ χεῖλος γέρνει πρὸς τὰ ἔξω. Ἐσωτερικὰ μοιάζει νὰ ἔχει ἐπικολληθεῖ ἓνα δεύτερο ἀγγεῖο ποὺ δὲν σώζεται καθόλου. Ἐπίχρισμα κιτρινωπὸ καὶ διακόσμηση μὲ καστανέρυθρο, πολὺ ἐξίτηλο χρῶμα, μὲ τὸ ὁποῖο καλύπτεται τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ποδιοῦ, ἡ πλαστικὴ διακόσμηση, τὸ χεῖλος ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ καὶ τμήμα τοῦ ἔνθετου, δεύτερου ἀγγείου. Μαζὶ μὲ αὐτὸ τὸ ἀγγεῖο βρέθηκαν μεγάλο τμήμα προχοῆς ἀπὸ κόκκινο ἀκάθαρτο πηλὸ, μὲ κάθετη ταινιοσχημὴ λαβή, κι ἴσως μιὰ τρύπα στὴ βάση καὶ τὸ ἀνώτερο τμήμα ἀπὸ κωδωνόσχημο εἰδώλιο, τοῦ ὁποῖου λείπει ἡ λαβή, μὲ τρύπες ποὺ ἀνοίγονται μπροστά, διακοσμημένο μὲ κάθετες, καστανόμαυρες ταινίες στὴ μιὰ πλευρὰ καὶ στὴν κερατοειδῆ ἀπό-

1. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 379.

ληξή. Τέλος στὸ νοτιοανατολικὸ τμήμα βρέθηκαν τὸ ἓνα δίπλα στὸ ἄλλο μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸ κατώτερο μέρος καὶ τὸ ἓνα πόδι μεγάλης τριποδικῆς χύτρας ἀπὸ κόκκινο, ἀκάθαρτο πηλὸ καὶ τμήματα ἀπὸ τὴ βάση μεγάλου ἀγγείου.

Στὸ δευτέρω αὐτὸ στρώμα βρέθηκαν ἀκόμη ἓνας μικρός, σφαιρικός, ἀέριος τριπτήρας, ὕψ. 0.034 μ., ἓνα κομμάτι τριβείου ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα, ποὺ σώζει δύο λεῖτες ἐπιφάνειες, μέγ. μήκ. 0.094 μ. καὶ σὲ βάθος 2.90 μ. περὶ τοῦ τμήμα φωλεόσχημου ἀγγείου ἀπὸ κροκαλοπαγὴ πέτρα μὲ λευκὲς καὶ μαῦρες φλέβες καὶ χεῖλος ποὺ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα, ὕψ. 0.03 μ. Βρέθηκαν ἐπίσης μερικὰ κομμάτια ὀψιανῶν. Ἐνα κομμάτι πυρήνα ὀψιανοῦ μέγ. μήκ. 0.0252 μ. βρέθηκε στὸ κέντρο περὶ τοῦ τοῦ κτηρίου, ἓνα ἄλλο μικρὸ κομμάτι πυρήνα ὀψιανοῦ μέγ. μήκ. 0.0449 μ. βρέθηκε στὸ βόρειο τμήμα καὶ ἓνα τρίτο κομμάτι μέγ. μήκ. 0.0225 μ. στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα. Ἐνα κομμάτι λεπίδας ὀψιανοῦ, μέγ. μήκ. 0.0295 μ. βρέθηκε ἀνάμεσα στὶς πεσμένες πέτρες τοῦ δυτικοῦ τμήματος. Τέλος ἓνα κομμάτι κάρβουνο βρέθηκε δίπλα στὸ βόρειο τοῖχο, δύο ἄλλα μικρὰ κομμάτια κάρβουνο δίπλα στὸ νότιο τοῖχο, στὸ χωρὸ μὲ τὸ σταχτὶ χῶμα, καὶ ἀκόμη βρέθηκαν κομμάτι χρωστικῆς ὕλης καὶ πολὺ λίγα κομμάτια ὀστέων ζώων.

Τὸ τρίτο καὶ τελευταῖο στρώμα φθάνει μέχρι τὸ μέγιστο βάθος τῶν 4.10 μ., στὸ δυτικὸ τμήμα. Ἐδῶ βρέθηκαν μεγάλα ὄστρακα καὶ μάλιστα ιδιαίτερα πολλὰ στὸ χωρὸ βόρεια ἀπὸ τὴ σκάλα. Ὅπως καὶ στὸ προηγούμενο στρώμα οἱ βάσεις τῶν ἀγγείων καὶ τὰ ἀγγεῖα ἦταν πεσμένα, ἢ ἀνάστροφα, ἢ στὸ πλάι. Τὰ ὄστρακα προέρχονται ἀπὸ χύτρες, πίθους, ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους μὲ διακόσμηση μελανῶν ταινιῶν, καδόσχημα, πρόχους, σφαιρικά καὶ κωνικά κύπελλα καὶ ἀρύταινες. Ἐνδιαφέρουσα ἦταν ἡ ἐμφάνιση σ' αὐτὸ τὸ στρώμα κυλίκων μὲ χαμηλὸ ἢ ψηλὸ πόδι. Βρέθηκε ἐπίσης μελαμβαφεὲς ὄστρακο βαθμιδωτοῦ κυπέλλου καὶ τμήμα κωδωνόσχημου ἀγγείου, μικρὴ φρουτοδόχη ἢ θυμιατήρι ἀπὸ κόκκινο πηλὸ μὲ ψηλὸ σχετικὰ κυλινδρικὸ πόδι καὶ σῶμα ποὺ γέρνει ἰσχυρὰ πρὸς τὰ ἔξω καὶ σὲ βάθος 3.40 μ. περὶ τοῦ ἀπὸ τὸ ἀνώτερο σωζόμενο σημεῖο τοῦ βορειοδυτικοῦ τοίχου ἄνω κωνικὸ κύπελλο ἀπὸ κόκκινο ἀκάθαρτο πηλὸ. Στὸ χωρὸ βόρεια τῆς σκάλας καὶ σὲ βάθος ἀπὸ 2.60 - 3 μ. λόγω τῆς καταφύσεως βρέθηκαν δύο ἄνω κωνικὰ κύπελλα, τὸ ἓνα μὲ τρύπα στὴ βάση καὶ μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὴ βάση πιθανότατα πρόχου, ἀπὸ κίτρινο καθαρὸ πηλὸ, μέσα στὴν αὐλάκα δίπλα ἀπὸ τὴ σκάλα. Σὲ βάθος 3.20 μ. περὶ τοῦ δίπλα στὸ δυτικὸ ὄριο βρέθηκε τμήμα σφαιρικῆς ἀγνύθας ἀπὸ κόκκινο ἀκάθαρτο πηλὸ, ποὺ σώζεται κατὰ τὸ ἓνα τέταρτο περὶ τοῦ, μέγ. σωζ. μήκ. 0.0768 μ. καὶ μέσα στὴν κοιλότητα τοῦ βράχου μὲ τὸ κουσακούρωμα μεγάλου πρασινωποῦ βότσαλο μήκ. 0.0972 μ.

Παράλληλα μὲ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Κτηρίου 21 ἐρευνήθηκε καὶ ὁ χώρος βόρεια, δυτικά, νότια καὶ ἀνατολικά ἀπὸ αὐτό.

Τὸ χῶρο βόρεια τοῦ Κτηρίου 21 εἶχε φανεῖ ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1977 ὅτι καταλαμβάνει ὁ φυσικὸς βράχος, ὁ κοῦσκουρας, ὁ ὁποῖος, ὅπως διαπιστώθηκε φέτος, συνεχίζεται καὶ στὸ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα.

Στὸ χῶρο δυτικὰ τοῦ Κτηρίου 21 ἀνασκάφηκε ὀρθογώνιο διαστάσεων 1.50×3.50 μ. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ ἐπιφανειακοῦ στρώματος φάνηκε ὁ βράχος σὲ βάθος 0.55 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Τὰ εὐρήματα αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἦταν στὸ νότιο τμήμα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ δακτυλιόσχημη βάση, ὀλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ὁποῖου ἐξωτερικὰ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πόδι, καλύπτεται μὲ καστανό, ἐξίτηλο ἐπίχρισμα, ἄλλο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο συγκολλημένο ἀπὸ τρία κομμάτια ποὺ βρέθηκε στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα καὶ δυὸ κομμάτια λεικοῦ γυαλιοῦ ρωμαϊκῶν χρόνων, ποὺ ἱριδίζουν ἐλαφρά, τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἴσως ἔχει πλαστικὴ διακόσμηση καὶ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ μέσα, μέγ. μήκ. 0.0340 μ.

Στὸ χῶρο νότια τοῦ Κτηρίου 21 ἡ ἔρευνα ἐγίνε σὲ ὀρθογώνιο διαστάσεων 4.60 μ. ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο καὶ 4.90 μ. ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση. Στὸ χῶρο αὐτὸ ἀνασκάφηκε ἓνα ἐπιφανειακὸ στρώμα, ποὺ εἶχε καλλιεργηθεῖ ἓνα ἀμπέλι. Στὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν δίπλα στὸ ἀνατολικὸ ὄριο σφαίρα ὅπλου, κομμάτια ὀστέων καὶ δόντι ζώου, κομμάτια κάρβουνο καὶ μικρὸ κομμάτι λεικοῦ κονιάματος ποὺ φέρει μία λεῖα ἐπιφάνεια, μέγ. μήκ. 0.01 μ. Σὲ βάθος 0.80 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους φάνηκε ὁ φυσικὸς βράχος, ὁ ὁποῖος ἐκτείνεται στὸ νότιο καὶ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου. Ὁ βράχος εἶναι λαξευμένος ἔτσι ὥστε σχηματίζει μία μεγάλη κοιλότητα ἀκριβῶς στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ Κτηρίου 21. Ἡ κατάστασις τοῦ χώρου σὲ βάθος ἦταν ἐνιαία. Ὑπῆρχε ὅμως μιὰ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ νοτιοανατολικοῦ τμήματος καὶ τοῦ βορειοδυτικοῦ. Στὰ νοτιοανατολικά τὰ ὄστρακα ἦταν λίγα ἐνῶ στὰ βορειοδυτικὰ πάρα πολλὰ. Στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα ἐξάλλου, στὴν κοιλότητα τοῦ βράχου, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ὄστρακα βρέθηκε καὶ ἓνα τεράστιο πλῆθος ἀπὸ μικρὰς χαλαρὰς πέτρες. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι ἡ εἰκόνα αὐτὴ τῶν χαλαρῶν λίθων ποὺ προχωροῦν σὲ βάθος σχετίζεται μὲ τὴν παρόμοια κατάστασις ποὺ εἶχε ἐπισημανθεῖ καὶ στὸ Κτήριο 20¹. Ἄν αὐτὸ διαπιστωθεῖ ὀριστικὰ μὲ τὴν πλήρη διερεύνηση τοῦ Κτηρίου 20 τότε θὰ εἶναι πλεόν βέβαιη ἡ σχέση τοῦ Κτηρίου 20 μὲ τὸ Κτήριο 21, τὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ περιλαμβάνεται στὸν ἴδιον περίβολο μὲ τὸ Κτήριο 20.

Τὰ ὄστρακα ποὺ συλλέχθηκαν στὸ νότιο αὐτὸ τμήμα προέρχονται ἀπὸ κύπελλα μὲ δακτυλιόσχημη βάση, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶναι μελαμβαφή, κωνικὰ κύπελλα, δίσκους, ἀγγεῖα μεσαίου μεγέθους, δύο ὄστρακα μὲ διακόσμηση barbotine καὶ πῆλινο σκεῦος ποὺ μοιάζει μὲ ἀγωγό, μὲ ἐκφύσεις στὴν κάτω ἐπιφάνεια, ἐσωτερικὸ χῶρισμα, σπασμένο καὶ τρύπα στὸ πλάι. Τὰ ὑπόλοιπα εὐρήματα τοῦ χώρου ἦταν ἄωτο κωνικὸ κύπελλο συγκολλημένο ἀπὸ δύο κομ-

1. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1977, 481.

μάτια, πού βρέθηκε στή βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ χώρου, κοντὰ στὸ Κτήριο 21 καὶ πῆλινο τμήμα πιθανῶς ζωδίου ἀπὸ πορτοκαλόχρωμο πηλὸ, μὲ ἔχνη κόκκινης βαφῆς μέγ. μήκ. 0.0304 μ. πού βρέθηκε κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ ὄριο. Τὸ εἰδῶλιο σχηματίζει γωνία καὶ μιὰ ἀκέραιη ἀπόφυση εἶναι κυλινδρική, ἐνῶ ἡ ἄλλη πλαταίνει. Βρέθηκαν ἐπίσης δύο κομμάτια κονιάματος τὸ ἓνα κόκκινου μέγ. σωζ. μήκ. 0.0205 καὶ τὸ ἄλλο λευκοῦ χρώματος, μέγ. σωζ. μήκ. 0.0180 μ., νότια καὶ δίπλα στὸ Κτήριο 21 καὶ κομμάτι λευκοῦ χονδροῦ κονιάματος μέγ. μήκ. 0.0252 μ. δυτικότερα τῶν προηγούμενων. Στὸν ἴδιο χῶρο βρέθηκαν ἀκόμη κομμάτι λεπίδας ὀφιοῦ, μήκ. 0.013 καὶ δύο τμήματα πυρήνα μέγ. μήκ. 0.0250 μ. καὶ 0.0195 μ., ἓνα τμήμα ἀπὸ ἀκόνι πού ὅπως ἀναφέρθηκε ἤδη κολλάει μὲ ἓνα κομμάτι πού βρέθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Κτηρίου 21, κομμάτι τριβείου ἀπὸ πρασινωπὴ πέτρα, δουλεμένο στή μία ἐπιφάνεια, μήκ. 0.096 μ., ἄλλο κομμάτι τριβείου ἀπὸ λευκοπράσινη πέτρα, μήκ. 0.051 μ. καὶ ἔξι κομμάτια χρωστικῆς ὕλης.

Τέλος στὸ χῶμα ἀνατολικὰ τοῦ Κτηρίου 21 ἀνασκάφηκε ὀρθογώνιο διαστάσεων 3.50×2.70 μ. ὅπου ἀφαιρέθηκε ἐπιφανειακὸ στρώμα πάχους 0.12 μ. χωρὶς κανένα ἰδιαίτερο εὑρημα, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ὕστρακα.

Τὸ Κτήριο 21 λοιπὸν εἶναι ἓνα σημαντικὸτατο οἰκοδόμημα, κυρίως γιὰ τὴ μοναδικότητά του. Ὑπόγεια θολωτὴ κατασκευὴ σὲ σχῆμα σταγόνας μὲ σκάλα καθόδου εἶναι ἄγνωστη στὴν ἀρχιτεκτονικὴ ὄχι μόνον τῆς Κρήτης, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τοῦ Αἰγαίου. Ὅπως δὴποτε δὲν πρόκειται γιὰ ἓνα ταφικὸ κτίσμα, γιὰ τὸν ἀπλουστάτο λόγο ὅτι στὸ ἐσωτερικὸ του δὲν ὑπάρχει ἀρκετὸς ἐλεύθερος χῶρος γιὰ ταφές καὶ βέβαια γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ του δὲν βρέθηκαν οὔτε κόκαλα, οὔτε κάποιον ἄλλο λείψανο, πού νὰ προδίδει μιὰ ταφικὴ χρῆση. Ἐχομε ἔτσι στὸ Φουρνὶ ἄλλο ἓνα κτήριο, μετὰ τὸ γνωστὸ κτήριο 4¹, πού δὲν εἶναι ταφικὸ, ἀντίθετα φυσικὰ μὲ ὅλα τὰ ἄλλα κτήρια τοῦ νεκροταφείου, καὶ αὐτὸ εἶναι ἤδη ἀξιοσημείωτο.

Ἐνῶ ὅμως ὁ χαρακτήρας τοῦ Κτηρίου 4 στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνὶ ἦταν ἀρκετὰ σαφές, τόσο ἀπὸ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ οἰκοδομήματος, ὅσο καὶ κυρίως ἀπὸ τὰ εὑρήματα, γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς χρήσης τοῦ Κτηρίου 21 ὑπάρχουν μεγάλες δυσκολίες. Δὲν εἶναι μόνον ἡ ἔλλειψη παραλλήλων, πού καθιστᾷ τὸ Κτήριο 21 προβληματικὸ σὰν μοναδικό, γιὰ τὸ μοναδικὰ εἶναι καὶ ἄλλα κτήρια στὸ Φουρνὶ, ὅπως ὁ θολωτὸς τάφος Β² καὶ βέβαια στὶς Ἀρχάνες γενικότερα, ὅπως ὁ μινωικὸς ναὸς στὰ Ἀνεμόσπηλια³, ἀλλὰ περισσότερο γιὰ τὴν ἀντίθετα μὲ αὐτὰ, τὰ εὑρήματα τοῦ Κτηρίου 21 δὲν προσδιορίζουν τὴ χρῆση του, καὶ ἀκόμη γιὰ τὴν ἀντίθετα μὲ αὐτὰ, τὰ εὑρήματα δὲν εἶναι

1. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1974, 207 - 212.

2. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1966, 175 - 180.

3. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 347 - 391.

βέβαιο ἂν ὅλα ἀνήκουν στὸ Κτήριο 21, ἢ ἔχουν πέσει ἀπὸ ἄλλα γειτονικά κτήρια.

Πιθανότατα ἔχουν πέσει τὰ ὀστρακα τῆς προανακτορικῆς κεραμικῆς, ποὺ βρέθηκαν στὰ ἀνώτερα στρώματα, ἀκόμη καὶ τὸ τμήμα τοῦ κωδωνόσχημου εἰδωλίου, μαζί ἴσως μὲ τὰ μικρὰ λίθινα ἀντικείμενα, τοὺς λίγους τριπτῆρες καὶ τὰ τριβεῖα, τοὺς ὀψιανούς, τὸ ἀκόνι, τὸ κομμάτι τοῦ φωλεόσχημου λίθινου ἀγγείου κι ἀκόμη ἴσως τὸ τμήμα τῆς ἀγνύδας. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι παρόμοια μ' αὐτὰ ἦταν καὶ τὰ εὐρήματα ἐπιφανειακὰ καὶ γύρω ἀπὸ τὸ Κτήριο 21, ὅπου βρέθηκαν ἀκόμη, ὅπως ἀναφέρθηκε, καὶ κομμάτια ρωμαϊκοῦ γυαλιοῦ. Δὲν ἀποκλείεται ἀκόμη πεσμένα νὰ εἶναι καὶ τὸ σημαντικὸ κωνικὸ κύπελλο μὲ τὴν πλαστικὴ διακόσμηση, ἀκόμη καὶ τὰ ἄωτα κωνικά κύπελλα, ὅχι μόνο γιατί ἄωτα κωνικά κύπελλα βρέθηκαν καὶ πάλι ἐπιφανειακὰ, γύρω ἀπὸ τὸ Κτήριο 21, ἀλλὰ καὶ γιατί ἡ χρονολογία τους, μαζί μὲ τοῦ κωνικοῦ κυπέλλου μὲ τὴν πλαστικὴ διακόσμηση, δηλαδή οἱ MM III-ΥΜ I χρόνοι, σχετίζεται μὲ τὴ χρονολογία εὐρημάτων τοῦ γειτονικοῦ, ἀμέσως πρὸς Δυσμάς, Κτηρίου 20¹.

Εἶναι ἔτσι πιδ ἐνδιαφέροντα τὰ εὐρήματα ποὺ ἔγιναν στὸ τελευταῖο συμβατικὸ στρῶμα τοῦ Κτηρίου 21, ποὺ ἀναφέρθηκαν πιδ πάνω. Πρόκειται, ὅπως εἶδαμε, γιὰ κομμάτια ἀπὸ χύτρες, πίθους, ἀρύταινες, κύλικες μὲ χαμηλὸ ἢ ψηλὸ πόδι, κομμάτι ἀπὸ φρουτοδόχη, ἢ θυμιατήρι, ἄωτα κωνικά κύπελλα, ἓνα μὲ τρύπα στὴ βάση, κομμάτι πρὸχου κι ἓνα μεγάλο πρασινωπὸ βότσαλο. Δυστυχῶς ὅμως καὶ πάλι τὰ εὐρήματα αὐτὰ δὲν εἶναι τόσο χαρακτηριστικά, ποὺ νὰ προδίδουν τὴ χρῆση τοῦ κτηρίου, ὅσο γιὰ τὴ χρονολογία. Γι' αὐτὸ κι εἶναι ἰδιαιτέρα σημαντικὸς ἓνας σκύφος, ποὺ χρονολογεῖται στὴν ΥΜ IIIB περίοδο (εἰκ. 4).

Ἔτσι δὲν μένουν ἄλλα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς χρήσης τοῦ Κτηρίου 21 ἀπὸ τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς κατασκευῆς του καὶ τὴ θέση του. Ὅπως σημειώθηκε πιδ πάνω, δὲν εἶναι γνωστὸ μέχρι τώρα κανένα παράλληλο στὴ μινωικὴ ταφικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Ἀπὸ τὰ μινωικά ἀνάκτορα καὶ τὰ σπίτια εἶναι ὅμως γνωστὲς κάποιες παρόμοιες κατασκευές, ποὺ ἔχουν κοινὰ μὲ τὸ Κτήριο 21 στὸ Φουρνὶ τὴν κατάβαση μὲ σκάλα σ' ἓνα κλειστὸ ὑπόγειο χῶρο σκαμμένο στὴ γῆ. Πρόκειται γιὰ τὶς λεγόμενες δεξαμενὲς καθαρμῶν, ποὺ προβλημάτισαν πολὺ τοὺς ἐρευνητὲς² καὶ γίνεται γενικότερα δεκτὸ πὼς ἔχουν μιὰ κάποια λατρευτικὴ χρῆση³. Εἶναι χαρακτηριστικὸ γιὰ τὴ σύνψη μὲ τὸ Κτήριο 21 στὸ Φουρνὶ πὼς μερικοὶ ἐρευνητὲς ὑποδῆλωσαν

1. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1977, 481.

2. R. HUTCHINSON, Town Planning Review 21, 1950, 209, L. PERNIER - L. BANTI, Il palazzo minoico di Festos, II (Roma 1951), 171 - 178, S. HOOD, βιβλιοκρισία Gnomon 26, 1954, 376.

3. MACKENZIE, BSA 14, 1907, 367, M. NILSSON, Minoan - Mycenaean Religion (Lund 1950), 92-4. J. W. GRAHAM, The Palaces of Crete (Princeton 1962), 99 - 108,

τὸν κατασκευαστικὰ χθόνιο χαρακτήρα τῶν λεγόμενων δεξαμενῶν καθαρμῶν¹. Τὸ χθόνιο στοιχεῖο τῆς λατρείας εἶναι ὅμως φυσικότερο σ' ἓνα νεκροταφεῖο καὶ μάλιστα στὸ μινωικὸ νεκροταφεῖο στὸ Φουρνί, ὅπου ἔχει ἤδη ἀποκαλυφθεῖ ἕνας βόθρος γιὰ τὶς χοῆς στοὺς νεκροὺς τοῦ μυκηναϊκοῦ ταφικοῦ περιβάλλοντος². Φυσικὰ τὸ Κτήριο 21 δὲν εἶναι ὀρθογώνιο, ὅπως οἱ λεγόμενες δεξαμενὲς καθαρμῶν, ἴσως ὅμως ἡ διαφορὰ αὐτὴ νὰ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κύριο ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο στὸ Φουρνί εἶναι ὁ θόλος, στὸ ὁποῖο καὶ προσαρμόστηκε. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆς τῆς χρήσης τοῦ Κτηρίου 21 εἶναι σύμφωνη ἄλλωστε καὶ μὲ τὰ εὐρήματα. Δὲν ἀποκλείεται τὸ Κτήριο 21 νὰ σχετίζεται ἰδιαίτερα μὲ τὸν γειτονικὸ θολωτὸ τάφο Α ἢ καὶ πάλι μὲ τὸ γειτονικὸ Κτήριο 20. Τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ὅμως θὰ ἀπαντηθοῦν μὲ τὴν παραπέρα ἔρευνα.

Περιοχὴ βράχων νότια ταφικοῦ Κτηρίου 5

Συνεχίστηκε καὶ φέτος ἡ ἀνασκαφὴ τῆς περιοχῆς τῶν βράχων νότια τοῦ ταφικοῦ Κτηρίου 5, δυτικὰ τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ, βόρεια τοῦ Κτηρίου 22 καὶ ἀνατολικά τῆς σειρᾶς τῶν τριῶν μεγάλων βράχων ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ στὴν περσινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο (εἰκ. 1)³. Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ χῶρο αὐτὸ εἶχε σκοπὸ τὴν προέκταση καὶ ἐνοποίηση τοῦ χώρου μὲ ἐκείνον ποὺ σκάφτηκε τὸ 1981 ἀνάμεσα στοὺς μεγάλους βράχους στὰ δυτικὰ, ὅπου εἶχαν γίνεαι δεκάδες ταφῶν καὶ εἶχαν βρεθεῖ πλῆθος ἀγγείων, μαρμάρινα κυκλαδικὰ εἰδώλια καὶ ἄλλα ἀντικείμενα⁴. Ἐτσι ἐλήξε φέτος ἡ διερεύνηση τῆς περιοχῆς τῶν βράχων στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ νεκροταφεῖου στὸ Φουρνί καὶ μάλιστα δυτικὰ τῶν ταφικῶν κτηρίων 18 καὶ 19 καὶ τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ καὶ νότια τοῦ ταφικοῦ Κτηρίου 5 ποὺ εἶχε ἀρχίσει τὸ 1976⁵ καὶ συνεχίστηκε τὸ 1978⁶, τὸ 1979⁷, τὸ 1980⁸ καὶ τὸ 1981⁹, μέσα στὰ ὅρια τῆς ἔκτασης ποὺ ἔχει ἀπαλλοτριωθεῖ.

F. SCHACHERMEYR, Die minoische Kultur des alten Kreta (Stuttgart 1964), 160, Europa, Festschrift für Ernst Grumach (Berlin 1967) 244 - 5, B. RUTKOWSKI, Cult Places in the Aegean World (Warszawa 1972), 230, Κρητ. Χρον. 24, 1972, 425 κέ.

1. J. D. S. PEDLEBURY, A Handbook to the Palace of Minos at Knossos (London 1935), 34, S. MARINATOS, Rev. of Religion 5, 1941, 130, G. KARO, Greifen am Thron (Baden - Baden 1949), 8, J. W. GRAHAM, ὁ.π. 102, 105, Κρητ. Χρον. 24, 1972, 425, C. DAVARAS, Guide to Cretan Antiquities (New Jersey 1976), 189.

2. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1972, 318 - 9, ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΑΑΑ 5, 1972, 413 - 5.

3. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1981, 427 κέ.

4. Ὁ.π.

5. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1976, 391 - 5.

6. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1978, 320 - 1.

7. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 388 - 390.

8. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 398 - 400.

9. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1981, 427 κέ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅμως ὅτι δὲν ἔγινε ἔρευνα ἔξω ἀπὸ τὴν περίφραξη.

Γιὰ τὴν εὐκολία τῆς περιγραφῆς ὁ βράχος πάνω στὸν ὁποῖο θεμελιώθηκε ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ ταφικοῦ Κτηρίου 5, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ χώρου ὀνομάζεται βράχος 1, οἱ βράχοι στὰ δυτικὰ ὀνομάζονται βράχοι 2, 3 καὶ 4, κι ἓνας ἀκόμη βράχος στὸ νότιο ὄριο τοῦ χώρου ὀνομάζεται βράχος 5. Σχηματὲς ὑπάρχουν ἀνάμεσα στοὺς βράχους 1 - 2 καὶ 4 - 5.

Πρὶν τὴν ἀνασκαφή, στὸ κέντρο περίπου τοῦ χώρου φαινόνταν ἓνας μικρὸς λιθοσωρὸς μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο. Δυτικὰ τοῦ λιθοσωροῦ τὸ ἔδαφος ἦταν ψηλότερα 0.35 μ. περίπου, μὲ κλίση ἀπὸ βορειοδυτικὰ στὰ νοτιοδυτικὰ, ἐνῶ ἀνατολικὰ ἦταν ἐπίπεδο. Τὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ τμήμα εἶχε διερευνηθεῖ σὲ μικρὸ βάθος ὅταν ἀνασκάφηκε τὸ ταφικὸ Κτήριο 5 καὶ ὁ θολωτὸς τάφος Γ¹.

Στὸ ἀνατολικὸ τμήμα ἀφαιρέθηκε ἓνα μόνο μικρὸ στρῶμα χρώματος. Τὸ χῶμα στὸ στρῶμα αὐτὸ ἦταν μαλακό, ἀνοιχτὸ καστανὸ καὶ δὲν περιεῖχε καθόλου πέτρες. Στὸ κέντρο τοῦ χώρου, κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες τοῦ λιθοσωροῦ φάνηκε ἓνας πιθανὸς τοῖχος, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο, ποὺ χωρίζει τὸν χῶρο σὲ ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ τμήμα. Λίγο ἀνατολικότερα ἀπὸ τὸν πιθανὸ αὐτὸ τοῖχο φάνηκε σειρὰ λίθων, ποὺ ἴσως βρίσκονται στὴ θέση τους. Ἡ διερευνήσῃ τους πάντως, ὅπως καὶ τοῦ πιθανοῦ τοῖχου, ἀφέθηκε γιὰ ἄλλη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Στὸ ἀνατολικὸ αὐτὸ τμήμα φέτος, ἐκτὸς ἀπὸ λίγα ὀστρακα βρέθηκε μόνο ἓνα τριγωνικὸ, ἐπίπεδο ἔνθεμα ἀπὸ στεατίτη, κοντὰ στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ καὶ τοῦ ταφικοῦ Κτηρίου 5, καὶ πάνω στὸν πιθανὸ τοῖχο πῆλινο ζῶδιο, ἴσως καθισμένο σκυλί, ἑλλιπὲς στὸ ρύγχος καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος, ἀπὸ κόκκινο πηλὸ, μέγ. μήκ. 0.0280 μ.

Ἡ φετινὴ ἔρευνα περιορίστηκε κυρίως στὸ δυτικὸ τμήμα. Τὸ ἐπιφανειακὸ στρῶμα ἦταν διαταραγμένον, ἀφοῦ μαζί μὲ ὀστρακα ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, λοπάδες καὶ σαρκοφάγους βρέθηκε κι ἓνα ἐφυαλωμένον. Τὸ ταφικὸ στρῶμα ἦταν κυρίως στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα, σ' ἓνα μακρόστενον χῶρο, πλάτους 1.10 μ. περίπου, ἀνάμεσα στοὺς βράχους 4 καὶ 5, ἐκτείνονταν ὅμως καὶ ἀνατολικὰ μέχρι τὸ κέντρο τοῦ χώρου. Τὸ ἔδαφος κι ἐδῶ εἶχε τὴ φυσικὴ κλίση πρὶν τὴν ἀνασκαφή ἀπὸ βορειοδυτικὰ στὰ νοτιοανατολικὰ. Τὸ χῶμα ἦταν σκοτεινὸ καστανὸ καὶ περιεῖχε μικρὲς πέτρες. Ἀντίθετα στὸ βόρειο τμήμα τὸ χῶμα ἦταν ἀνοιχτὸ καστανὸ καὶ περιεῖχε πολλὰ μεγάλες καὶ μεσαίους μεγέθους πέτρες, ποὺ φαίνονταν πεσμένες ἀπὸ τὸ ταφικὸ Κτήριο 5. Στὸ νότιο τέλος τμήμα τὰ κομμάτια ἀπὸ κρανία καὶ κόκαλα ἦταν λιγοστά, ἐνῶ βρέθηκαν ἀρκετὰ ἀγγεῖα μακριὰ ἀπὸ τὰ κρανία.

Ἡ ἀνασκαφικὴ εἰκόνα στὸ νοτιοδυτικὸ καὶ κεντρικὸ τμήμα ἦταν ὅμοια μὲ ἐκείνῃ τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς στοὺς βράχους στὰ δυτικὰ (πίν. 255α)². Πε-

1. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1972, 319 κέ.

2. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1981, 427 κέ.

ρίπου σαράντα ταφές εἶχαν γίνει ἡ μία κοντὰ στὴν ἄλλη, στὸ τέλος τῶν προ-
νακτορικῶν χρόνων, ὅπως ἔδειξε ἡ κεραμική. Ἡ συσώρευση κρανίων, με-
γάλων καὶ μικρῶν ὀστέων, ἀγγείων καὶ τῶν διάφορων μικροαντικειμένων δυ-
σκόλευε καὶ πάλι τὴν ἀπόδοση συγκεκριμένων κτερισμάτων σὲ ὀρισμένες τα-
φές. Παρ' ὅλα αὐτὰ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις διαπιστώθηκε ἡ κατεύθυνση
μερικῶν ταφῶν καὶ τὰ κτερίσματα ποὺ τὶς συνόδευαν. Ἀνάμεσα στὰ κρανία
καὶ τὰ ἀνθρώπινα κόκαλα ἤρθαν ἐπίσης στὸ φῶς δύο κρανία μικρῶν ζώων,
δύο μεγάλα κέρατα, μερικὰ κόκαλα ζώων καὶ διεσπαρμένα διακόσια ὀχτὼ
δόντια ζώων, ποὺ χωρὶς ἀμφιβολία δείχνουν ὅτι στὸ χῶρο εἶχαν γίνει κάποιες
θυσιές πρὸς τιμὴν τῶν νεκρῶν. Τὸ γεγονός αὐτὸ εἶχε διαπιστωθεῖ καὶ στὴν
περυσινὴ ἐρευνα στοὺς βράχους στὰ δυτικά¹.

Στὸ βόρειο τμήμα, ἀνάμεσα στὶς μεγάλες πέτρες εἶχαν γίνει πολὺ λιγότε-
ρες ταφές, ποὺ βρέθηκαν ἰσχυρὰ διαταραγμένες.

Κάτω ἀπὸ τὸ ταφικὸ στρώμα σ' ὁλόκληρο τὸν χῶρο ὑπῆρχαν πολλὲς μι-
κρές πέτρες, σὰν μπάζωμα. Τὰ σποραδικὰ τμήματα κρανίων ποὺ βρέθηκαν
ἀνάμεσα σ' αὐτὲς προέρχονταν πιθανότατα ἀπὸ τὰ κρανία τῶν ταφῶν τοῦ
ταφικοῦ στρώματος. Τὰ λίγα μικροαντικείμενα ὅμως ποὺ βρέθηκαν δὲν φαί-
νεται νὰ συνδέονται μὲ τὶς ταφές καὶ ἴσως εἶχαν πεταχτεῖ ἀνάμεσα στοὺς βρά-
χους κατὰ τὸν καθαρισμὸ τῶν γειτονικῶν κτηρίων, ὅπως εἶχε παρατηρηθεῖ
καὶ ἀνάμεσα στοὺς βράχους στὰ νότια.

Τὰ εὐρήματα ποὺ ἤρθαν σὲ φῶς σ' ὁλόκληρο τὸν χῶρο ἦταν 59 ἀγγεῖα,
ἓνα μαρμαρίνο κυκλαδικὸ εἰδῶλιο, ἓνα ἐλεφάντινο περίαπτο καὶ ἓνα ἀπὸ στεα-
τίτη, μιὰ χρυσὴ χάντρα καὶ ἓνα φύλλο χρυσοῦ, ἓνα ἀνθρωπόμορφο ἀγγεῖο,
τμήμα πώματος πυξίδας ἀπὸ χλωρίτη, ἓνας μικρὸς χάλκινος κοπέας, τμήμα
ζωόμορφου ρυτοῦ, ἑπτὰ κωδωνόσχημα εἰδῶλια, ἑπτὰ μικροσκοπικὰ εἰδῶλια
ζώων, ἓνα πουλιοῦ, καὶ ἓνα καθισμένου ἴσως ζώου, τμήματα δυὸ λίθινων ἀγ-
γείων, λίθινο τριγωνικὸ ἀντικείμενο, μικρὸς κυλινδρικός τριπτῆρας καὶ τμήμα
ἄλλου μεγάλου, δεκαεφτά λεπίδες καὶ τρία ἀπολεπίσματα ὀψιανοῦ, 19 θαλασ-
σινὰ στρεῖδια καὶ λίγα βότσαλα. Φυσικὰ στὰ 59 ἀγγεῖα ποὺ διακρίθηκαν στὴν
ἀνασκαφὴ πρέπει νὰ προστεθοῦν 26 ἀκόμη ἀγγεῖα ποὺ συλλογλήθηκαν ἀπὸ
ὀστρακα καὶ ἀναφέρονται στὸ τέλος.

Στὴ συνέχεια ἀναφέρονται ἀναλυτικὰ οἱ ταφές ποὺ διακρίθηκαν, τὰ κτε-
ρίσματά τους καὶ γενικότερα τὰ εὐρήματα στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα, στὸ κεν-
τρικὸ τμήμα, στὸ νότιο τμήμα καὶ στὸ βόρειο τμήμα καὶ τέλος στὸ κεντρικὸ
τμήμα κάτω ἀπὸ τὸ ταφικὸ στρώμα.

Ν ο τ ι ο δ υ τ ι κ ὸ τ μ ῆ μ α

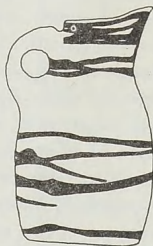
Ἀνάμεσα στοὺς βράχους 4 καὶ 5 βρέθηκε κρανίον στραμμένο στὰ νοτιοδυ-
τικά. Νοτιοανατολικά του ἤρθε σὲ φῶς ἄλλο κρανίον, ποὺ φάνηκε νὰ ἔχει τὴν

1. "Ο.π.

ΐδια κατεύθυνση, ἐνῶ μερικά ἀνθρώπινα κόκαλα κοντά του εἶχαν φορὰ ἀπὸ ἀνατολικά στὰ δυτικά. Κτερίσματα τοῦ δεύτερου κρανίου ἦταν δύο στρεΐδια καὶ τρία ἀγγεῖα. Τὸ πρῶτο ἀγγεῖο εἶναι ἓνα εὐρὺ κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, ἐλλίπες, ἐπιχρισμένο μέσα καὶ ἔξω μὲ καστανό, ἐξίτηλο χρῶμα. Τὸ δεύτερο ἀγγεῖο εἶναι ἓνα κυλινδρικό κύπελλο, ποὺ στενεύει στὴν ἐπίπεδη βάση, ἀπὸ τραχύ, κόκκινο, ἀκάθαρτο πηλό. Τὸ τρίτο ἀγγεῖο εἶναι ἓνα προχοῖδιο μὲ κυλινδρικό λαιμό, ραμφοστόμη πρόχυση, κυλινδρική λαβή καὶ κυλινδρικό σῶμα, διακοσμημένο μὲ καστανόμαυρο χρῶμα μὲ ἀκανόνιστες ταινίες στὸ λαιμὸ καὶ στὴν κοιλιά (εἰκ. 5).

Δυτικότερα ἀπὸ τὰ δύο κρανία ποὺ ἀναφέρθηκαν βρέθηκαν ἔξι ἀγγεῖα, ποὺ ἦταν κτερίσματα μιᾶς ἄλλης ταφῆς, τῆς ὁποίας σώθηκε τὸ κρανίον (πίν. 255β). Τὰ ἀγγεῖα εἶναι τέσσερα ἄωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, μιὰ μικρὴ πρόχους, καὶ ἓνα μόνωτο σφαιρικό κύπελλο. Τὰ δύο ἀπὸ τὰ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ τὴ δαχτυλιόσχημη βάση εἶναι ἀποσπασματικά, μὲ ἴχνη μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ καστανέρυθρο ἢ καστανόμαυρο χρῶμα. Τὸ τρίτο εἶναι ἐπιχρισμένο μέσα καὶ ἔξω μὲ καστανὸ χρῶμα πολὺ ἐξίτηλο. Τὸ τέταρτο, ποὺ εἶναι πάλι ἐλλίπες, εἶναι ἐπιχρισμένο ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ καστανὸ ἐξίτηλο χρῶμα. Ἡ πρόχους εἶναι σφαιρική, πεπλατυσμένη, μὲ κυλινδρικό λαιμὸ, ραμφοστόμη πρόχυση, κυλινδρική λαβή, καὶ ἐπίπεδη βάση καὶ διακοσμείται μὲ καστανό, πολὺ ἐξίτηλο χρῶμα, μὲ τρεῖς παχιὲς ταινίες στὸν ὦμο καὶ ὀφθαλμοὺς γραπτοὺς στὸ λαιμὸ. Τὸ μόνωτο σφαιρικό κύπελλο ἔχει ὑπερυψωμένη κυλινδρική λαβή, ἐπίπεδη βάση καὶ μικρὴ πρόχυση στὸ χεῖλος. Κοντὰ στὸ κρανίον αὐτῆς τῆς ταφῆς βρέθηκαν ἀκόμη ἓνα στρεΐδι καὶ ἓνα δόντι ζώου.

Κοντὰ στὸ βράχο 4 ἦρθε στὸ φῶς ἀκέραιο κρανίον ζώου, ποὺ σώζει ἀποφύσεις κεράτων. Γύρω του βρέθηκαν δέκα περίπου δόντια μεγάλων ζώων καὶ στὸ ἴδιο σημεῖο, ἀλλὰ ἀρκετὰ βαθύτερα συλλέχθηκαν δύο μεγάλα κέρατα καὶ πολλὰ δόντια μεγάλου ζώου. Τὰ σημαντικὰ αὐτὰ ζωολογικὰ εὐρήματα δείχνουν πιθανότατα πῶς οἱ θυσίαι ποὺ ἔγιναν εἶχαν ἀποδέκτες τοὺς νεκροὺς ποὺ τάφηναν κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ βράχου 4 καὶ ὅχι γενικὰ τοὺς νεκροὺς τοῦ χώρου, ἀφοῦ δὲν βρέθηκαν στὸ κέντρο. Τὸ κτερίσμα μιᾶς ἀπ' αὐτὰς τῆς ταφῆς, ἓνα ἀνθρωπόμορφο ρυτό, ποὺ θὰ ἀναφερθεῖ ἀμέσως πῶς καὶ ἔξω εἶναι ἓνα ἀκόμη δεῖγμα πῶς οἱ ταφῆς αὐτὲς ἦταν ξεχωριστές. Ἀνατολικότερα καὶ στὸ κέντρο τοῦ χώρου βρέθηκε μόνο τμῆμα ἀπὸ ἓνα κρανίον μικροῦ ζώου καὶ κάτω ἀπ' αὐτὸ τμῆμα σιαγόνας ζώου μὲ δυὸ δόντια καὶ ἄλλα πέντε διάσπαρτα.

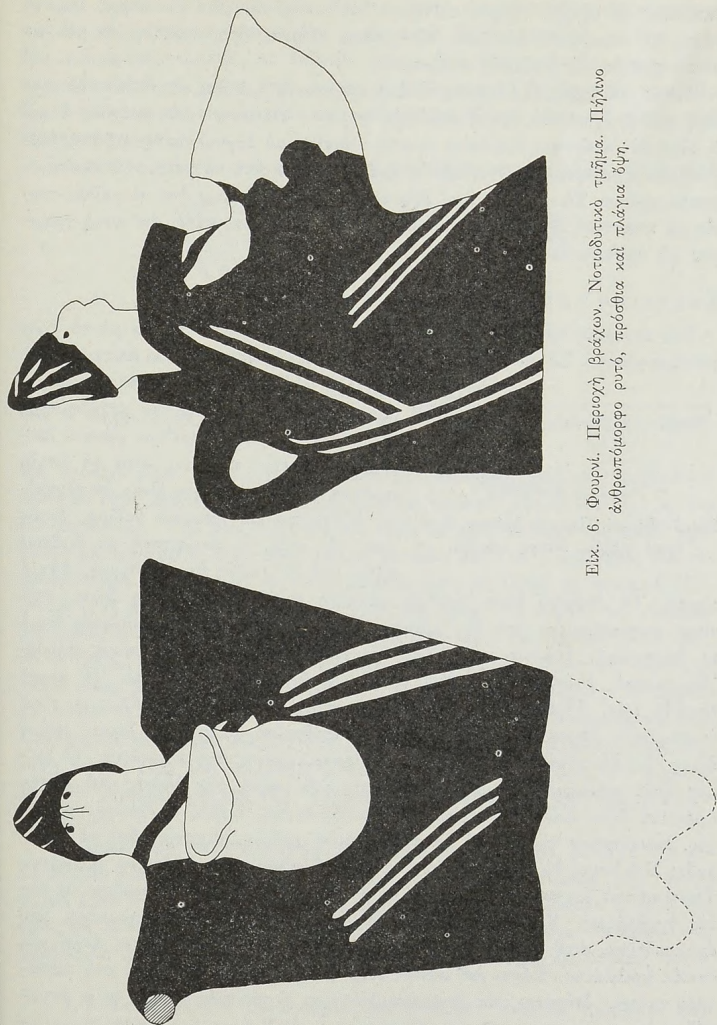
Εἰκ. 5. Φουρνί. Περι-
οχή βράχων. Νοτιο-
δυτικὸ τμῆμα. Προ-
χοῖδιο.

Κοντά στο πρώτο κρανίο ζώου ἦρθε σὲ φῶς τμῆμα ἀνθρώπινου κρανίου. Πιθανότατα σ' αὐτὴ τὴν ταφὴ ἀνῆκε ἓνα λίθινο τριγωνικὸ ἔνθεμα ἀπὸ ἄσπερη πέτρα, μήκ. 0.0355 μ., κι ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα εὐρήματα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ χώρου, ἓνα μοναδικὸ ἀνθρωπόμορφο ρυτὸ (πίν. 256α-β). Τὸ ρυτὸ βρέθηκε σὲ τρία κομμάτια. Τὸ κεφάλι ἀπεῖχε ἀπὸ τὴ βάση, ποὺ βρέθηκε ἀνατολικά του 0.45 μ. καὶ ὁ ὅμος 0.20 μ. ἀνατολικά τῆς βάσης. Ἡ βάση ἀπεῖχε ἀπὸ τὸ κρανίον τοῦ ζώου 0.08 μ. Τὸ πλαστικὸ ἀγγεῖο σὲ σχῆμα ἀνθρώπινης μορφῆς (εἰκ. 6, πίν. 257α) εἶναι ἐλλιπὲς σὲ τμήματα τῶν δύο προχύσεων, στὸ λαιμὸ καὶ στὸ χέρι. Τὸ ἀγγεῖο εἶναι κυλινδρικό, μὲ ἐπίπεδη, ἐλλειψοειδῆ βάση ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκφύονται μπρὸς δύο πόδια. Τὸ σῶμα στενεύει πρὸς τὰ πάνω καὶ κλίνει στοὺς ὤμους. Τὸ ἀκέραιο κεφάλι τοῦ ἀγγείου, ποὺ γέρνει ἐλαφρὰ πρὸς τὰ πίσω, ἀποδίδει ἴσως μιὰν ἀνδρική μορφή μὲ σιμὴ μύτη, πλαστικὰ μάτια ποὺ ἀποτελοῦνται ἀπὸ μεγάλες τρύπες κι ἓνα μυτερὸ στοῦφο μὲ λοξὲς ἐγχαραῖξεις. Πλαστικὰ φαίνεται πὼς εἶχε ἀποδοθεῖ καὶ τὸ δεξιὸ χέρι, ποὺ ἐκτείνεται ἐμπρὸς καὶ εἶναι σπασμένο. Στὸν ἀριστερὸ ὄμο ἀνοίγεται ἐλλειψοειδὴς τρύπα γιὰ νὰ γεμίζει τὸ ἀγγεῖο, καὶ στὴν κοιλιά ἄλλη πρόχυση, πολὺ ἐλλιπής. Στὴ συμπίεσμένη ράχη κάθετη κυλινδρική λαβή. Πηλὸς κιτρινωπός, ἐπιχρισμένος μὲ καστανόμαυρο χρῶμα ἀνομοιομεροῦς ὅπτησης. Διακόσμηση μὲ ἐπίθετο λευκὸ, ἐξίτηλο. Συστάδες λοξῶν γραμμῶν. Στὸ χρῶμα τοῦ πηλοῦ ἀφήνεται ἡ ἐπιφάνεια τοῦ στήθους σὲ ὀρθογώνιο τμήμα, ποὺ διακοσμεῖται μὲ μιὰ λοξὴ καστανὴ γραμμὴ.

Σὲ μιὰν ἄλλη ταφὴ στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα, ποὺ τὸ κρανίον ἦταν στραμμένο στὰ νοτιοανατολικά, εἶχαν καταθεθεῖ δυὸ ἀγγεῖα, ἓνα κωδωνόσχημο εἰδῶλιο καὶ μιὰ πρόχους - σουρωτήρι. Τὸ κωδωνόσχημο εἰδῶλιο ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ χονδρό, ἀκάθαρτο πηλὸ, σώζει δυὸ τρύπες στὴν κορυφή, κι εἶναι ἀκέραιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀπόληξη τοῦ ἑνὸς κέρατος καὶ τὴ λαβή, ποὺ λείπει. Ἡ πρόχους - σουρωτήρι εἶναι ἀκέραιη, μὲ ραμφόστομη πρόχυση, κυλινδρική λαβή, σῶμα σφαιρικὸ καὶ βάση ἐπίπεδη. Πλῆθος ἀπὸ τρύπες σὲ κυλινδρική ἀκανόνιστη διάταξη στὴ βάση. Διακόσμηση μὲ ἐπίθετο λευκὸ, μερικά ἐξίτηλη. Στὸ σῶμα ἐπαναλαμβάνεται τρεῖς φορὲς τὸ ἴδιο διακοσμητικὸ θέμα, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ συστάδες τριπλῶν λοξῶν γραμμῶν, ποὺ περικλείουν ὀδοντωτὸ κόσμημα μὲ κύκλους. Στὸ σημεῖο τῆς ἔνωσης τοῦ λαιμοῦ μὲ τὸ σῶμα τρεῖς ὀριζόντιες γραμμὲς καὶ ἄλλες ποὺ περικλείουν τὸ σημεῖο ἐκφυσης τῆς λαβῆς στὸ σῶμα.

Δύο κωνικὰ κύπελλα μὲ δαχτυλιόσχημη βάση (πίν. 257β) κι ἓνα τμῆμα ζωομορφου ρυτοῦ ἀποδόθηκαν σὲ ταφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκε τμῆμα κρανίου. Τὸ πρῶτο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο εἶναι ἐπιχρισμένο ἐξωτερικὰ μὲ καστανόμαυρο χρῶμα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πόδι. Ἐσωτερικὰ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἔχει παχιὰ καστανόμαυρη ταινία κι ἐξωτερικὰ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἔχνη λευκῆς ταινίας. Τὸ δεύτερο κύπελλο ποὺ εἶναι ἐλλιπὲς, εἶναι ἐπιχρισμένο ἔσωτερικὰ κι ἐξωτερικὰ μὲ καστανὸ, ἐξίτηλο χρῶμα. Ἀπὸ τὸ ζωόμορφο ρυτό, πι-

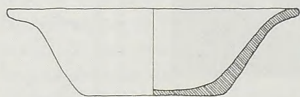
Εικ. 6. Φουρνί. Περιοχή βράχων. Νοτιοδυτικό τμήμα. Πήλινο
άνθρωπόμορφο ρυτό, πρόσθια και πλάγια όψη.

θανάτατα σὲ σχῆμα ταύρου σώθηκαν δύο κομμάτια ἀπὸ τὸν κορμὸ καὶ τὴ ράχη, μὲ στρογγυλὸ ἄνοιγμα. Ἐπίχρισμα κιτρινέρυθρο, διακόσμηση μὲ καστανὸ χρῶμα. Σιγμοειδεῖς σπεῖρες.

Τέλος μιὰ ταφή, τῆς ὁποίας τὸ ἀκέραιο κρανίον βρέθηκε σφηνωμένο σὲ σχισμὴ τοῦ βράχου στὸ νοτιοδυτικότερο σημεῖο, ἀνάμεσα στοὺς βράχους 4 καὶ 5, εἶχε σὰν κτέρισμα ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, ἐπιχρισμένο ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ καστανόμαυρο χρῶμα. Τὸ κύπελλο ἔχει ἐξωτερικὰ, λίγο πρὶο κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ταινία με πλαστικὴ διακόσμηση harbotine καὶ πάνω καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴ γραμμὲς μὲ ἐπίθετο λευκὸ.

Κεντρικὸ τμήμα

Στὸ κεντρικὸ τμήμα τοῦ χώρου βρέθηκαν πολὺ κοντὰ τὸ ἓνα μὲ τὸ ἄλλο τέσσερα κρανία. Σὲ μιὰν ἀπ' αὐτὲς τὶς ταφὲς εἶχαν ἀποτεθεῖ δύο ἄωτα κωνικὰ κύπελλα μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, μιὰ μικροσκοπικὴ λοπάδα καὶ μιὰ μεγάλη πρόχους, ἀπὸ τὴν ὁποία σώθηκε μόνο ὁ λαιμός.

Εἰκ. 7. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων. Κεντρικὸ τμήμα. Μικρὴ λοπάδα.

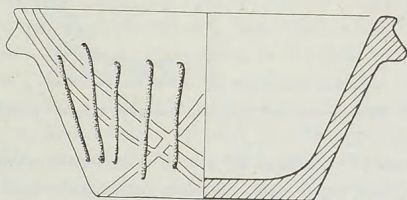
Τὸ πρῶτο κύπελλο, ἀπὸ τὸ ὁποῖο σώθηκε μόνο ἓνα τμήμα εἶναι ἐπιχρισμένο ἐξωτερικὰ μὲ καστανὸ χρῶμα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πόδι, καὶ ἐσωτερικὰ καὶ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἔχει καστανή, παχιὰ ταινία. Τὸ δεύτερο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, ποὺ εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ ἑξὶ κομμάτια, ἔχει ἐξωτερικὰ καστανόμαυρη βαφὴ καὶ ἐσωτερικὰ, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος παχιὰ καστανόμαυρη ταινία. Ἐξωτερικὰ, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἔχνη λευκῆς ταινίας. Ἡ μικρὴ λοπάδα (εἰκ. 7) ἔχει ἐπίπεδη βάση καὶ ἐπίπεδο, ἔξω νεῦον χεῖλος καὶ εἶναι ἐπιχρισμένη ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ μὲ ἐρυθρωπὸ χρῶμα. Ὁ λαιμὸς καὶ ὁ ὄμος τῆς ραμφόστομης πρόχους εἶναι συγκολλημένοι ἀπὸ κομμάτια. Ὁ λαιμὸς εἶναι κυλινδρικός μὲ πλαστικὴ ταινία στὸ σημεῖο τῆς ἑνώσεώς του μὲ τὸν σφαιρικὸ ὄμο. Σώζεται τμήμα κυλινδρικῆς λαβῆς. Πηλὸς ἐρυθρωπός, καθαρός, διακόσμηση γραπτὴ μὲ καστανονόκκινον χρῶμα, πλαστικὴ καὶ μὲ ἐγχάραξη. Στὸ λαιμὸ δύο συστάδες ἀπὸ τρεῖς ὀριζόντιες γραμμὲς ἐπάνω καὶ κάτω. Τὸ πλαστικὸ δαχτυλίδι ποὺ ἐνώνει τὸ λαιμὸ μὲ τὸν ὄμο διακοσμεῖται μὲ λοξὲς ἐγχαραξεις. Κάτω ἀπ' αὐτό, στὸν ὄμο, πλατιά ταινία χρώματος, ποὺ ἀκολουθεῖται ἀπὸ τρεῖς ταινίες διακοσμημένες μὲ ἐγχαραξεις καὶ ἄλλη μιὰ ταινία χρώματος. Κάτω ἀπ' αὐτὴν στήν κοιλιὰ τοῦ ἀγγείου καὶ στὸ κατώτερο τμήμα, δείχνουν πὼς ἐπαναλαμβάνονται οἱ γραπτὲς ταινίες καὶ οἱ ἐγχαραξεις.

Βορειοδυτικὰ βρέθηκε τμήμα ἄλλου κρανίου, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ ἓνα μικρὸ

άνοιχτο άγγεϊο. Τό άγγεϊο (εϊκ. 8), πού εϊναι συγκολλημένο από κομμάτια και έλλιπές, κατασκευάστηκε από κοκκινωπό, ανάθαρτο πηλό, κι έχει σχεδόν κυλινδρικές πλευρές, με επίπεδη βάση. Δυό πλαστικές αποφύσεις άμέσως κάτω από τό χεϊλος, σάν λαβές. Διακόσμηση με εγγράφακτες γραμμές. Σειρά κάθετων και παράλληλων εγγραφάξεων και άλλων κάτω άπ' αυτές, πού τέμνονται χιαστί.

Στό κέντρο τοῦ χώρου βρέθηκαν τμήματα άλλου κρανίου. Στήν ταφή αὐτή

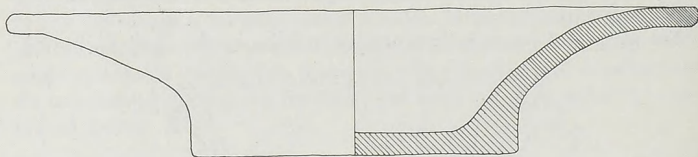
Εϊκ. 8. Φουρνί. Περιοχή βράχων. Κεντρικό τμήμα. 'Αγγεϊο με εγγράφακτη διακόσμηση.

τοῦ κρανίου είχαν πιθανότατα αποθεθεϊ τό κεφάλι μαρμάρινου κυκλαδικοῦ εϊδωλίου (πίν. 258α), τμήμα μικρῆς λεπίδας ὀφϊανοῦ μήκ. 0.0159 μ., κι' ένα δίδυμο άγγεϊο. 'Από τό δίδυμο άγγεϊο σώζεται μόνο τό ένα, σφαιρικοῦ σχήματος με ξεχωριστό, έξω νεῦον χεϊλος, επίπεδη βάση κι ὁ κύλινδρος γιά τήν προσκόλληση τοῦ δεῦτερου άγγεϊο. Διακόσμηση με λευκό σέ σκοτεινό. Σώζονται ἔχνη από γραμμές στήν κοιλιά και στή βάση. Τό κεφάλι τοῦ κυκλαδικοῦ εϊδωλίου (πίν. 258β), από τό ὁποῖο σώζεται και ὁ λαιμός, συνολικοῦ σῶζ. ὕψ. 0.059 μ., έχει τριγωνικό περίγραμμα προσώπου. 'Ο λαιμός πού εὑρίνεται κάτω εϊναι κυλινδρικός. Στό πρόσωπο δηλώνεται μόνο ἡ μύτη. Τό κεφάλι ακολουθεϊ τή χαρακτηριστική κλίση πρὸς τά πίσω. Με τήν ἀνέυρεση τοῦ νέου εϊδωλίου τά κυκλαδικά εϊδῶλια πού βρέθηκαν στό Φουρνί εϊναι τώρα 24, δηλαδή περισσότερα από ὁποιαδήποτε άλλη γνωστή μινωική θέση, πού βεβαιώνουν τήν ξεχωριστή σχέση τῶν 'Αρχανῶν με τίς Κυκλάδες στήν προανακτορική περίοδο¹.

Σέ χαμηλότερο επίπεδο βρέθηκε ένα άλλο άκέραιο κρανίο. Σ' αὐτή τήν ταφή ἀνήκαν μιὰ χρυσή σωληνοειδῆς χάντρα από τυλιγμένο έλασμα, μήκ. 0.003 μ. και έφτά άγγεϊα, δυό λοπάδες, ένα μεγάλο δίωτο, γεφυρόστομο άγγεϊο, ένα σφαιρικό κύπελλο, ένας μικρός τετραπλός κέρνος, ένα μόνωτο, τριποδικό γεφυρόστομο άγγεϊο κι ένα άωτο κωνικό κύπελλο με δαχτυλιόσχημη βάση.

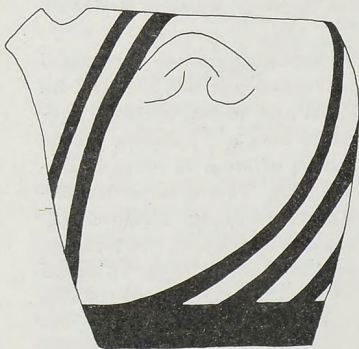
1. J. A. SAKELLARAKIS, Die Kykladen und Kreta σε J. THIMME, Kunst und Kultur der Kykladeninseln im 3. Jahr. v. Chr. (1976) 149 - 55. Γ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗΣ, Τά κυκλαδικά στοιχεία τῶν 'Αρχανῶν, AAA 10, 1977, 93 - 115.

Κι οἱ δύο λοπάδες σώζονται ἀποσπασματικά, μὲ ἐπίπεδη βάση καὶ πλατὺ ἔξω νεῦον χεῖλος. Στὴ μία, ποὺ ἔχει ἐπιχρισθεῖ μὲ λεπτότερο στρώμα πηλοῦ διακρίνονται ἐσωτερικὰ ἔγχνη ἐγχαραῖξων. Στὴν ἄλλη (εἰκ. 9) ποὺ ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ τραχύ, ἀκάθαρτο πηλὸ ἐσωτερικὰ διακρίνονται πιθανὰ ἔγχνη

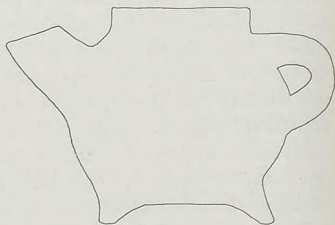

Εἰκ. 9. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων. Κεντρικὸ τμήμα. Λοπάδα.

χρώματος. Τὸ δίωτο γεφυρόστομο ἀγγεῖο (εἰκ. 10) εἶναι κυλινδρικό, μὲ ἐπίπεδη βάση, χεῖλος ποὺ γέρνει πρὸς τὰ μέσα, λαβὲς ὀριζόντιες ὑπερυψωμένες,

Εἰκ. 10. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων. Κεντρικὸ τμήμα. Δίωτο γεφυρόστομο ἀγγεῖο.

Εἰκ. 11. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων. Κεντρικὸ τμήμα. Τριποδικὸ γεφυρόστομο μικρὸ ἀγγεῖο.

κυλινδρικές καὶ σωληνωτὴ γεφυρόστομη πρόχυση. Διακόσμηση μὲ καστανό-μαυρο χρῶμα πολὺ ἐξίτηλο. Συστάδες λοξῶν παχιῶν ταινιῶν καὶ ὀριζόντια ταινία στὴ βάση. Τὸ σφαιρικὸ κύπελλο ἔχει ξεχωριστὸ χεῖλος ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ ἓνα πλαστικὸ κουμπὶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ταινιόσχημη λαβή. Διακόσμηση μὲ καστανόμαυρο μερικὰ ἐξίτηλο χρῶμα. Στὴν κοιλία ζώνη ἀκανόνιστου δικτυοῦ. Ὅριζόντια γραμμὴ στὸ σημεῖο ἑνώσεως χεῖλους μὲ σῶμα. Ἀπὸ τὸν τετραπλὸ κέρνο σώζεται μόνον ἓνα τμήμα, δηλαδὴ τὸ ἓνα προχοῖδιο, μὲ ταπεινὸ λαιμὸ καὶ ἐπίπεδη βάση κι οἱ τρεῖς τρύπιες προεξοχές

για την προσκόλληση τών άλλων τριών. Πλαστικές αποφύσεις στον ώμο, μιὰ από τις οποίες σώζει ίχνη χρώματος. Ταινία από καστανό χρώμα στον ώμο. Τò τριποδικό, μόνωτο, γεφυρόστομο άγγείο (είκ. 11) που έχει κατασκευασθεϊ από τραχύ, ακάθαρτο πηλό, έχει ταπεινό, κυλινδρικό λαιμό και μικρές πλαστικές αποφύσεις για πόδια. Τέλος τò άωτο κωνικό κύπελλο με δαχτυλιόσχημη βάση, που είναι έλλιπές, είναι επιχρισμένο έξωτερικά εκτός από τò πόδι κι έσωτερικά άμέσως κάτω από τò χείλος με καστανοκόκκινο επίχρισμα. Δίπλα σ' ένα άλλο κρανίο, βρέθηκε ένα μεγάλο θαλασσινό βότσαλο.

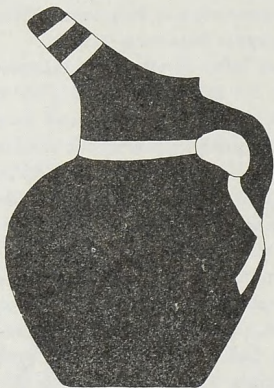
Στò κέντρο επίσης του χώρου και προς Βορρά ήρθαν σέ φώς έφτά μικροσκοπικά ειδώλια ζώων, σέ μικρές αποστάσεις τò ένα από τò άλλο. Τά ειδώλια δέν βρέθηκαν όμως κοντά σέ κρανία, γι' αυτό και δέν ήταν δυνατόν νά αποδοθούν σέ συγκεκριμένες ταφές. Πρέπει νά σημειωθεί ότι κοντά στα ειδώλια βρέθηκαν ελάχιστα δόντια ζώων, γι' αυτό και δέν αποκλείεται τὰ ειδώλια τών ζώων νά υποκατέστησαν τις πραγματικές θυσίες. Τέλος ένα ακόμη ειδώλιο πουλιού τρυπημένο σάν περίαπτο, μήκ. 0.0407 μ. βρέθηκε άρκετά νοτιότερα. Τò πρώτο μικροσκοπικό πήλινο ζώδιο, που είναι άκέραιο, είναι διακοσμημένο με κηλίδες καστανέρυθρου χρώματος μήκ. 0.025 μ. Τò δεύτερο ζώδιο έλλιπές στο πίσω τμήμα, διακοσμημένο πάλι με κηλίδες χρώματος έχει μήκ. 0.0247 μ. Τò τρίτο, έλλιπές στο δεξι αντί, με καστανές κηλίδες χρώματος έχει μήκ. 0.0346 μ. Τò τέταρτο πήλινο ζώδιο, που είναι έλλιπές στα αυτιά, διακοσμείται με μαύρες κηλίδες, ίσως φέρει δαχτυλικά αποτυπώματα, κι έχει μήκ. 0.0213 μ. Τò πέμπτο μικροσκοπικό ζώδιο, που είναι έλλιπές στο πίσω άριστερό πόδι, διακοσμείται με καστανόμαυρες κηλίδες κι έχει μήκ. 0.0215 μ. Τò ένα άκέραιο ζώδιο, μήκ. 0.0360 μ., διακοσμείται με καστανό ανοιχτό χρώμα. Τέλος τò έβδομο ζώδιο, που είναι έλλιπές στα δύο πίσω πόδια και διακοσμείται με μαύρες κηλίδες, στρέφει ελαφρά προς τὰ άριστερά τò κεφάλι κι έχει μήκ. 0.0275 μ.

Νότιο τμήμα

Στò νότιο τμήμα και σέ απόσταση από τὰ κρανία βρέθηκαν πέντε άγγεία, μιὰ ραμφόστομη προχοΐσκη, ένα μικροσκοπικό κύπελλο, μιὰ κυλινδρική βάση άγγείου με πλαστικό δαχτυλίδι, ένα άωτο κωνικό κύπελλο κι ένα πήλινο άντικείμενο, που ίσως αποδίδει μιὰ λουτροειδή σαρκοφάγο. Ή προχοΐσκη (είκ. 12), που έχει ραμφόστομη πρόχυση και κάθετη κυλινδρική λαβή, είναι επιχρισμένη με καστανόμαυρο, εξίτηλο χρώμα και διακοσμείται με επίθετο λευκό. Δύο γραμμές στήν πρόχυση, μιὰ στο σημείο ένωσης λαιμού και κοιλιᾶς και μιὰ στο σημείο έκφυσης τῆς λαβῆς στήν κοιλιά. Τò μικροσκοπικό μόνωτο, σφαιρικό κύπελλο (είκ. 13), από τò όποιο δέν σώζεται ή κάθετη λαβή, έχει μιὰ πλαστική προεξοχή άπέναντι από τῇ λαβῇ κι είναι επιχρισμένο έσωτερικά κι έξωτερικά με καστανό εξίτηλο χρώμα. Άπό τὴν κυλινδρική βάση του

ἀνοιχτοῦ ἀγγείου σώζεται μόνο μικρὸ τμήμα. Πλαστικὸ δαχτυλίδι στὴν ἔνωση τοῦ ἀγγείου μὲ τὴ βάση. Ὀλόκληρη ἡ ψηλὴ βάση καὶ τὸ ἀγγεῖο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ καλύπτεται μὲ καστανοκόκκινο χρῶμα. Στὸ κατώτερο σωζόμενο τμήμα τοῦ ἀγγείου ταινία μὲ ἐπίθετο λευκὸ καὶ ἄλλες δυὸ στὸ κατώτερο τμήμα τῆς βάσης. Τὸ ἄωτο κωνικὸ κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, ποῦ

Εἰκ. 12. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων.
Κεντρικὸ τμήμα. Προχούσκη.

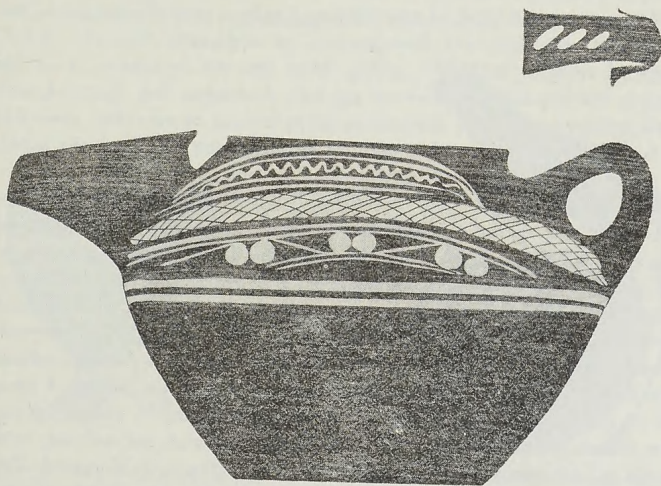
Εἰκ. 13. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων. Κεντρικὸ τμήμα. Μόνωτο κύπελλο μὲ πόδι.

εἶναι ἑλλιπές, εἶναι ἐπιχρισμένο ἐξωτερικὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πόδι καὶ ἐσωτερικὰ ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ καστανομαυρο χρῶμα. Ταινία μὲ λευκὸ ἐπίθετο χρῶμα στὸν ὄμο. Τέλος ιδιαίτερα ἐνδιαφέρον εἶναι τὸ πῆλινο ἀντικείμενο, ποῦ φαίνεται πὼς ἀποδίδει λουτρηροειδὴ σαρκοφάγο (πίν. 259α). Τὸ σκεῦος ἔχει ἐπίπεδο χεῖλος. Στὴ βάση σώζεται τρύπα καὶ στὸν πυθμένα φαίνεται πὼς στηριζόταν σὲ στρογγυλὸ πόδι. Τὸ σκεῦος εἶναι ἐπιχρισμένο ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ μὲ καστανοκόκκινο ἐξίτηλο χρῶμα. Ἐξωτερικὰ ἔχνη ἀπὸ ὀριζόντιες γραμμὲς μὲ λευκὸ χρῶμα.

Βόρειο τμήμα

Στὸ βόρειο τμήμα, σφηνωμένο σχεδὸν σὲ κοιλότητα τοῦ βράχου 1 βρέθηκε ἓνα κρανίον στραμμένο στὴν Ἀνατολή. Στὴν ταφὴ αὐτοῦ τοῦ κρανίου φαίνεται πὼς εἶχαν δοθεῖ τρία κωδωνόσχημα εἰδώλια καὶ ἓνα ἐλεφάντινο περίαπτο. Τὰ ἓνα κωδωνόσχημα εἶναι ἑλλιπές στὸ σῶμα καὶ διακοσμεῖται μὲ συστάδες τεσσάρων λοξῶν γραμμῶν. Τὸ δεύτερο εἶναι μισὸ κομμάτι ἀπὸ μεγάλον κωδωνόσχημον εἰδώλιον, ἀπὸ τραχύ, ἀκάθαρτον πηλό. Τὸ τρίτον, ποῦ εἶναι πάλι

έλλιπές, σώζει ίχνη διακόσμησης συστάδων λοξών γραμμών στο σώμα με καστανέρυθρο χρώμα. Τò περίαπτο έχει πιεσμένο κυλινδρικό σχήμα. Σώζεται στη θέση του και τò κινητό έσωτερικό τμήμα. Δυò τρύπες έξάρτησης, ή μιὰ κοντά στην άλλη, στην παράπλευρη έπιφάνεια. 'Ακέραιο, με έλαφρά φθαρμένη έπιφάνεια. Μήκ. 0.017 μ., διάμ. 0.011 - 0.014 μ.

Είχ. 14. Φουρνί. Περιοχή βράχων. Κεντρικό τμήμα. Μόνωτο γεφυρόστομο άγγείο με γραπτή και έγχρακτη διακόσμηση.

Στò βόρειο τμήμα βρέθηκαν ακόμη κομμάτια από έφτα διαφορετικά κρανία και διάφορα κτερίσματα, τρεῖς όψιανοί, από τούς όποιους οί δυò είναι τμήματα λεπίδων, μήκ. 0.0149 και 0.0110 μ., λίγα κομμάτια καμένων όστών, ένα μικρό κόκαλο ζώου, τμήμα λίθινου τριπτήρα, τμήμα από τή βάση και τήν πλευρά ήμισφαιρικού άγγείου από κροκαλοπαγή λίθο, συγκολλημένο από δυò κομμάτια, σώζ. ύψ. 0.0277 μ., τμήμα λίθινου πώματος πυξίδας από χλωρίτη με τρυπημένη άποφυση-λαβή και διακόσμηση με ανάγλυφες ατέρμονες σπειρές διαστάσεων 0.072×0.04 και πάχ. 0.005 μ. (πίν. 259β) και δυò άγγεία. Τò ένα είναι ένα άωτο κωνικό κύπελλο με δαχτυλιόσχημη βάση, πού σώζεται άκέραιο, έκτός από έλάχιστα κομμάτια στο χείλος. 'Εξωτερικά, έκτός από

τὸ πόδι, εἶναι ἐπιχρισμένο μὲ καστανόμαυρο χρῶμα, καὶ λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἔχει ταινία ἀπὸ ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα. Ἐσωτερικά, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος παχιά καστανὴ ταινία. Τὸ δεύτερο ἀγγεῖο εἶναι ἓνα μόνωτο, καρινωτό, γεφυρόστομο (εἰκ. 14), μὲ ἐπίπεδη βάση, χεῖλος ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω καὶ ὑπερυψωμένη, κάθετη, ταινιόσχημη λαβή. Διακόσμηση ἐγχάρακτη καὶ γραπτῇ. Ὀλόκληρη ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου ἐξωτερικά καὶ τὸ χεῖλος ἐσωτερικά καλύπτεται μὲ καστανόμαυρο χρῶμα πολὺ ἐξίτηλο, ἐκτὸς ἀπὸ δύο ταινίες στὸν ὦμο, ποὺ διακοσμούνται μὲ ἐγχάρακτο δικτυωτό. Διακόσμηση μὲ ἐπίθετο λευκόν. Στὸ χεῖλος, πάνω ἀπὸ τὴν ἐγχάρακτη ταινία δύο γραμμὲς ποὺ περικλείουν ὀδοντωτὸ καὶ στὸν ὦμο κάτω ἀπὸ τὴν ἐγχάρακτη ταινία λοξὲς γραμμὲς, ποὺ περικλείουν ζεύγη κύκλων σὲ συστάδες, κάτω ἀπὸ τὶς ὁποῖες δύο γραμμὲς. Λοξὲς γραμμὲς στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῆς λαβῆς.

Κεντρικὸ τμῆμα κάτω ἀπὸ τὸ ταφικὸ στρώμα

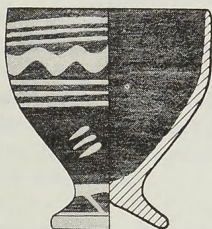
Ἀνάμεσα στὶς πέτρες τοῦ μπαζώματος, κάτω ἀπὸ τὸ ταφικὸ στρώμα καὶ στὸ κεντρικὸ τμῆμα ἤρθε σὲ φῶς ὁμάδα τεσσάρων ἀγγείων, σὲ μικρὲς ἀποστάσεις τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, καὶ ἓνα περίαπτο ἀπὸ στεατίτη. Τὸ πρῶτο ἀγγεῖο εἶναι προχοῦδιο, ἀκέραιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ρομφόστομη πρόχυση, μὲ κυλινδρική λαβή. Ἐξωτερικά, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ λαιμὸ καὶ τὴν λαβὴ καλύπτεται μὲ καστανόμαυρο χρῶμα. Τὸ δεύτερο ἀγγεῖο εἶναι μεγάλο τμῆμα ἀπὸ ἄωτο κυλινδρικό κύπελλο μὲ δαχτυλιόσχημη βάση, ἐπιχρισμένο ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ καστανὸ χρῶμα. Ταινία ἀπὸ ἐπίθετο λευκὸ χρῶμα ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ἐξωτερικά. Τὸ τρίτο ἀγγεῖο εἶναι σφαιρική πρόχους, πολὺ ἐλλιπής, μὲ ραμφόστομη πρόχυση καὶ διακόσμηση πλαστικὴ καὶ γραπτῇ. Στὸ λαιμὸ πλαστικὰ μάτια, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀπὸ τὴν λαβή, στὴν κοιλία τέσσερις συστάδες ἀπὸ ζεύγη πλαστικῶν σχοινοειδῶν ταινιῶν, λοξῶν καὶ σὲ συστροφή, ἀνάμεσα στὶς ὁποῖες στὸν ὦμο ἀνὰ ἓνα πλαστικὸ κουμπί. Ἡ γραπτὴ διακόσμηση, μὲ καστανόμαυρο ἐξίτηλο χρῶμα, ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρίζοντιες ταινίες στὸ λαιμὸ, μεγάλους κύκλους, ποὺ καλύπτουν τὰ πλαστικὰ κουμπιά καὶ ταινίες, ποὺ περιγράφουν τὶς πλαστικὲς ταινίες. Τὸ τέταρτο ἀγγεῖο εἶναι ἓνα μόνωτο κύπελλο μὲ δύο προχύσεις, ἡ μία σωληνωτὴ στὴ μέση τοῦ σώματος καὶ ἡ ἄλλη στὸ χεῖλος. Λαβὴ κυλινδρική. Διακόσμηση γραπτῇ καὶ ἐμπέσει. Στὴ μέση τῆς κοιλίας ταινία ἀπὸ δύο ἢ τρεῖς σειρὲς ἐμπέσιων τριγώνων. Ἡ γραπτὴ διακόσμηση εἶναι μὲ λευκὸ χρῶμα στὴν κόκκινη ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου. Πάνω ἀπὸ τὴν ἐγχάρακτη ταινία ὀρίζοντιες λευκὲς γραμμὲς. Κάτω ἀπ' αὐτὴν συστάδες λοξῶν γραμμῶν, ποὺ περικλείουν ὀδοντωτό.

Δυτικὰ, σφηνωμένη σχεδὸν στὸ βράχο βρέθηκε μιὰ μικρὴ πρόχους, μὲ ραμφόστομη, ψηλὴ πρόχυση καὶ κυλινδρική λαβή, ἐπιχρισμένη μὲ καστανόμαυρο χρῶμα, πολὺ ἐξίτηλο. Συλλέχθηκαν ἀκόμη στὸ κεντρικὸ τμῆμα, κάτω ἀπὸ τὸ ταφικὸ στρώμα μιὰ μεγάλη καὶ ἑπτὰ μικρὲς λεπίδες ὀψιανοῦ, δόντια ζώων,

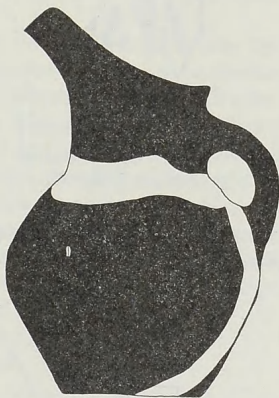

τέσσερα θαλασσινά στρείδια, ένα κωδωνόσχημο ειδώλιο κι ένα τμήμα από γωνία μικροῦ, ταπεινοῦ, ὀρθογώνιου δίσκου με περιχέλωμα. Τὸ κωδωνόσχημο ειδώλιο εἶναι συγκολλημένο ἀπὸ κομμάτια καὶ ἑλλιπές. Οἱ τρύπες ἀνοίγονται στὴν μπροστινὴ πλευρά. Διακόσμηση με καστανὸ ἐξίτηλο χρώμα. Δυὸ ταινίες χιαστί στὴν μπροστινὴ ἐπιφάνεια καὶ λοξές ταινίες στὶς κερατοειδῆς ἀποφύσεις.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα ποὺ ἀναφέρθηκαν, ἀξίζει νὰ σημειωθοῦν μερικὰ ἀκό-

Εἰκ. 15. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων.
Ἄωτο γραπτὸ κύπελλο.

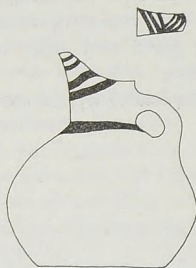
Εἰκ. 16. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων.
Προχοῦδιο.

μη, ποὺ βρέθηκαν στὴν περιοχὴ τῶν βράχων νότια τοῦ ταφικοῦ Κτηρίου 5. Ἐνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο με δαχτυλιόσχημη βάση (εἰκ. 15), ἐπιχρισμένο ἐξωτερικὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πόδι, κι ἐσωτερικὰ με καστανόμαυρο χρώμα. Διακόσμηση με ἐπίθετο λευκὸ. Στὸν ὄμο δυὸ συστάδες ἀπὸ τρεῖς ὀριζόντιες γραμμές ποὺ περικλείουν παχιά κυματοειδῆ ταινία. Κάτω ἀπ' αὐτὲς συστάδες τριῶν λεπτῶν λοξῶν γραμμῶν. Στὸ σημεῖο τῆς ἐνώσεως τοῦ ποδιοῦ με τὸ σῶμα ταινία καὶ κάτω ἀπ' αὐτὴν λοξές γραμμές. Ἐνα ραμφόστομο σφαιρικὸ προχοῦδιο (εἰκ. 16), ποὺ εἶναι ἐπιχρισμένο ἐξωτερικὰ κι ἐσωτερικὰ με καστανό, ἐξίτηλο χρώμα, διακοσμεῖται με ἐπίθετο λευκὸ. Ταινία στὸν ὄμο καὶ δυὸ λοξές γραμμές στὶς δύο πλευρές τῆς λαβῆς. Ἐνα ἄλλο προχοῦδιο (εἰκ. 17) με ραμφόστομη πρόχυση καὶ κυλινδρική λαβή, ἔχει ἑξὶ πλαστινὲς ἀποφύσεις στὴν κοιλιά. Διακόσμηση με καταλιβάδες καστανέρυθρου χρώματος. Ἐνα τρίτο σφαιρικὸ προχοῦδιο (εἰκ. 18) με ραμφόστομη πρόχυση, κυλινδρικὸ λαίμυ καὶ κυλινδρική λαβή, διακοσμεῖται με καστανὸ χρώμα. Ταινία στὸ σημεῖο

τῆς ἔνωσης τοῦ λαιμοῦ μετὰ τὴν κοιλιά. Συστάδες γραμμῶν στὴν πρόχυση καὶ στὴ λαβή. Μιὰ μεγαλύτερη σφαιρική πρόχους (εἰκ. 19), συμπίεσμένη, μετὰ

Εἰκ. 17. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων. Προχοῖδιο.

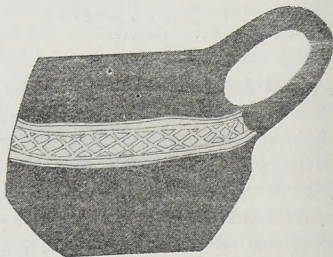

Εἰκ. 18. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων. Προχοῖδιο.

κυλινδρικό λαιμό, ραμφόστομη πρόχυση, κυλινδρική λαβὴ καὶ ἐπίπεδη βάση διακοσμεῖται μετὰ καστανό, πολὺ ἐξίτηλο χρῶμα. Τρεῖς παχιὲς ταινίες στὸν

Εἰκ. 19. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων. Πρόχους.

Εἰκ. 20. Φουρνί. Περιοχὴ βράχων. Μόνωτο κύπελλο μετὰ γραπτὴ καὶ ἐγχάρακτη διακόσμηση.

ῥαμμό. Γραπτοὶ ὀφθαλμοὶ στὸ λαιμό. Τέλος ἐνδιαφέρον εἶναι καὶ ἓνα δίωτο κυλινδρικό ἀγγεῖο, μετὰ γεφυρόστομη πρόχυση καὶ διπλὸ περιχεῖλωμα. Βάση ἐπίπεδη, σῶμα κυλινδρικό κάτω, ποὺ ἀνοίγει ἐλαφρὰ στοὺς ὤμους, λαβὲς ὀρι-

ζόντιες, κυλινδρικές, υπερυψωμένες, σωληνωτή γεφυρόστομη πρόχυση, που ανοίγεται κατακόρυφα. Χείλος που γέρνει προς τὰ ἔξω. 'Εσωτερικά σχηματίζεται πλατύ, δισκοειδές περιχέλωμα που ἔχει κατὰ διαστήματα ἀνά τρεῖς τρύπες. Συγκολλημένο ἀπὸ κομμάτια καὶ ἑλλιπές. 'Επιχρισμένο ἐξωτερικά στὸ χεῖλος καὶ τὸ περιχέλωμα μὲ καστανόμαυρο ἐξίτηλο χρῶμα. 'Εσωτερικά καταλιβάδες. Διακόσμηση μὲ ἐπίθετο λευκό, ἐξίτηλη. Στὸ περιχέλωμα ἐξωτερικά ἔχνη γραμμῶν¹. 'Ενδιαφέρον εἶναι τέλος κι ὁ χάλκινος κοπέας, ὀρθογώνιου σχήματος, που σώζει τὶς δυὸ τρύπες γιὰ τὴν προσκόλληση τῆς λαβῆς, ὕψ. 0.0162 μ.

Τέλος πρέπει νὰ ἀναφερθοῦν ξεχωριστὰ δύο ἀπὸ τὰ εἰκοσιεῖς ἀγγεῖα, που συγκολληθήκαν ἀπὸ ὄστρακα. Τὸ ἓνα εἶναι στρογγυλὸ ἐπίπεδο πῶμα ἀγγείου που καταλήγει ἐπάνω σὲ λαμβὸ καὶ κάθετη κυλινδρική λαβὴ πρόχου. Τὸ δευτερο εἶναι μόνωτο τροπιδωτὸ κύπελλο (εἰκ. 20), μὲ κάθετη, κυλινδρική, υπερυψωμένη λαβή, ἐπιχρισμένο ἐξωτερικά καὶ ἐσωτερικά ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος μὲ καστανόμαυρο χρῶμα πολὺ ἐξίτηλο. Διακόσμηση μὲ ἐγχάραξη καὶ γραπτὴ μὲ ἐπίθετο λευκό. Στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς κοιλιᾶς ἐγχάρακτηται ἀπὸ δύο γραμμὲς ἐπάνω καὶ κάτω, που περικλείουν δικτυωτό. Πάνω ἀπ' αὐτὴν ἔχνη συστάδων λοξῶν γραμμῶν μὲ λευκό. Τέλος ἓνα πῆλινο κομμάτι εἶναι ἴσως τέλος ἀγωγοῦ, ἐπίπεδο κάτω, μὲ κάθετο τοίχωμα που ἀνοίγει στὴ μιὰ πλευρά.

Χῶρος μεταξὺ τῶν ταφικῶν Κτηρίων 8 καὶ 9

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸν χῶρο μεταξὺ τῶν ταφικῶν Κτηρίων 8 καὶ 9 (εἰκ. 1) ἀπέβλεψε στὴν ἐξακρίβωση τῶν ταφῶν που τυχὸν ὑπῆρχαν ἐκεῖ, σὰν συνέχεια τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ χώρου που εἶχε γίνεи τὸ 1971². Τότε εἶχαν βρεθεῖ ἐκεῖ ἔξι σαρκοφάγοι καὶ σαράντα κρανία. Οἱ ἀποθέσεις εἶχαν γίνεи τόσο μέσα ὅσο καὶ ἔξω ἀπὸ τὶς σαρκοφάγους. Τὰ κτερίσματα που τὶς συνόδευαν ἦταν μερικὲς χάλκινες καὶ λίθινες χάντρες, ἓνα ὀστέينو χτένι, δύο ἐλεφάντινα ἑλλειψοειδῆ περίεπτα καὶ ἓνα ἀκόμη, πάλι ἐλεφάντινο, σὲ σχῆμα πουλιοῦ που πετάει καὶ τέλος ἔξι σφραγίδες, οἱ περισσότερες ἐλεφάντινες³.

Φέτος ἐρευνήθηκε τὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου, που περιλαμβάνεται μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς ἀπόληξης τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Κτηρίου 8 καὶ τῆς ἀνατολικῆς πάλι ἀπόληξης τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ Κτηρίου 9. Ὁ χῶρος ἐκλεινε στὴν Ἀνατολὴ μὲ ἓνα νεωτερικὸ τοῖχο, ὁ ὁποῖος καὶ κατεδαφίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς.

1. Πρβ. τὸ MM Ia ἀγγεῖο τῆς Κνωσοῦ Α. EVANS, PM IV, 73, εἰκ. 45.

2. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1971, 282.

3. "Ο.π. πίν. 362β-γ.

Κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα στὸ χῶρο ἀποκαλύφθηκαν δύο ταφικὰ στρώματα μὲ ταφές μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ σαρκοφάγους καὶ λίγα κτερίσματα. Ἐκτός ὅμως ἀπὸ τὰ ταφικὰ στρώματα, γιὰ τὰ ὁποῖα θὰ γίνεῖ λόγος παρακάτω, ἦρθαν στὸ φῶς ἐνδιαφέροντα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα. Οἱ ταφές εἶχαν γίνεῖ σὲ ἓνα στενόμετρο χῶρο μεταξύ τῶν ταφικῶν κτηρίων 8 καὶ 9. Ὁ χῶρος ὀρίζεται στὸ Βορρὰ ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ Κτηρίου 8, στὸ Νότο ἀπὸ τὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Κτηρίου 9, στὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τὴ συνέχεια πρὸς Νότο, ὅπως ἀποκαλύφθηκε, τοῦ τοίχου ποὺ κλείνει ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ τὸ δωμάτιο 2 τοῦ Κτηρίου 8¹ καὶ τέλος στὴ Δύση ἀπὸ τοῖχο ποὺ ἀποκαλύφθηκε 0.25 μ. κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, πλάτ. 0.77 μ. ποὺ ἐνώνει τὰ Κτήρια 8 καὶ 9.

Στὸ στενόμετρο αὐτὸ χῶρο ποὺ ἔχει μῆκος 2 καὶ πλάτος 0.60 μ. διακρίθηκαν τρεῖς ἀρχιτεκτονικὲς φάσεις. Στὴν παλιότερη ὁ χῶρος εἶχε βάθος 0.50 μ.² Στὴ συνέχεια τὸ βάθος μειώθηκε στὰ 0.30 μ. μὲ τὴν κατασκευὴ λιθόστρωτου πάνω στὸ ὁποῖο ἔγιναν οἱ ἀποθέσεις τοῦ παλαιότερου ταφικοῦ στρώματος. Λίγο μετὰ τὶς ταφές τὸ μῆκος τοῦ δωματίου μειώθηκε στὰ 1.35 μ. μὲ τὸ χτίσιμο στὴ νότια ἄκρη τοῦ μικροῦ τοίχου.

Τὸ πιὸ σημαντικὸ ὅμως στοιχεῖο ποὺ ἦρθε στὸ φῶς ἦταν ὅτι τὸ ταφικὸ Κτήριο 8³ ἔχει καὶ μία παλαιότερη ἀρχιτεκτονικὴ φάση. Ἀπὸ τὴ φάση αὕτῃ σώζεται τὸ κάτω μέρος τοῦ τοίχου ποὺ κλείνει ἀνατολικά τὸ δωμάτιο 2. Ὁ τοίχος αὐτὸς συνεχίζεται καὶ κάτω ἀπὸ τὸ νότιο τοῖχο τοῦ Κτηρίου 8 καὶ κλείνει ἀνατολικά τὸ στενόμετρο δωμάτιο μεταξύ τῶν Κτηρίων 8 καὶ 9. Τόσο τὸ τμήμα τοῦ τοίχου ἀνατολικά τοῦ δωματίου 2 τοῦ Κτηρίου 8, ὅσο καὶ ἀνατολικά τοῦ χώρου μεταξύ τῶν Κτηρίων 8 καὶ 9 εἶναι χτισμένο ἀπὸ τὶς ἴδιες μεσαίου μεγέθους πέτρες στὸ κατώτερο μέρος του καὶ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο. Ἡ τοιχοδομία του εἶναι προσεγμένη. Τὸ ἀνώτερο μέρος τοῦ τοίχου φαίνεται νὰ εἶναι μεταγενέστερη προσθήκη ἀπὸ μεγάλες πέτρες.

Τὸ παλαιότερο ταφικὸ στρώμα

Οἱ ταφές στὸ στρώμα αὐτὸ στὸ στενόμετρο χῶρο ἦταν σύγχρονες μὲ τὴν παλαιότερη φάση τοῦ τοίχου ποὺ κλείνει ἀνατολικά τὸ δωμάτιο 2 τοῦ ταφικοῦ κτηρίου 8. Στὸν χῶρο αὐτὸ βρέθηκαν τρεῖς ταφές. Μόνο λίγα λείψανα τῶν νεκρῶν διασώθηκαν. Καλύτερα διατηρημένη ἦταν ἡ ταφή στὸ Βορρὰ. Ὁ νεκρὸς εἶχε τοποθετηθεῖ, ὥσως μέσα σὲ σαρκοφάγο, τῆς ὁποίας μόνο ἔχνη σώθηκαν, σὲ συνεσταλμένη στάση, μὲ κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο. Μοναδικὰ του κτερίσματα ἦταν μία λεπίδα ὀψιανοῦ καὶ μιὰ προχοΐσκη μὲ ψηλὴ ραμφόστο-

1. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1973, 177 - 178.

2. Οἱ μετρήσεις ἔγιναν ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, ποὺ κλείνει δυτικὰ τὸν χῶρο.

3. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1973, 177 - 178.

μη πρόχυση συγκολλημένη ἀπὸ κομμάτια καὶ συμπληρωμένη. Σῶμα σφαιρικό, ἐπιφάνεια ἐπιχρισμένη μὲ κιτρινωπὸ χρῶμα. Διακόσμηση μὲ κόκκινο χρῶμα. Ταινίες στὴν κυλινδρική λαβή, στὸ λαιμὸ καὶ στὸ ἀνώτερο τμήμα τῆς κοιλιάς. Στὶς πλευρές, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος πλαστικὸ κουμπί. Ὁ δεύτερος νεκρὸς βρισκόταν σὲ μικρὴ ἀπόσταση, νότια ἀπὸ τὸν πρῶτο. Σώθηκαν μόνο τμήμα τῆς κάτω σιαγόνας του καὶ λίγα ὀστά. Ὁ τρίτος νεκρὸς βρισκόταν στὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου. Σώθηκαν λίγα ὀστά του καὶ δῖπλα του λίγα ὄστρακα σαρκοφάγου. Δίπλα του βρέθηκε ἓνα δόντι καρχαρία.

Ἡ κεραμικὴ τοῦ στρώματος περιελάμβανε λίγα ὄστρακα ἀπὸ ἀγγεῖα μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους καὶ ἀνάμεσά τους ἓνα ὄστρακο πιθανὸν ρυθμοῦ Πύργου.

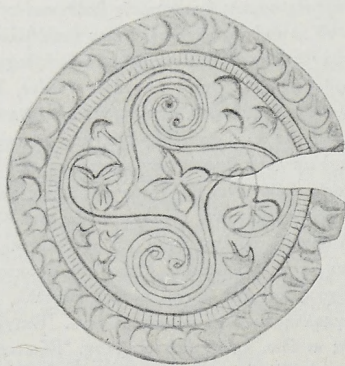
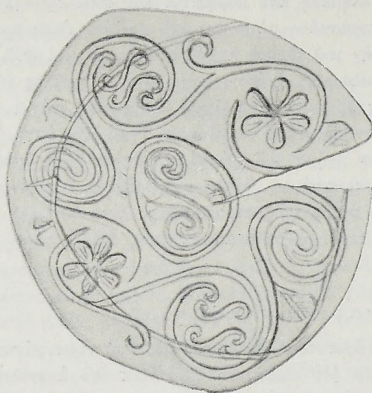
Τὸ νεώτερο ταφικὸ στρῶμα

Οἱ ταφές στὸ στρῶμα αὐτὸ εἶχαν γίνεи μέσα σὲ σαρκοφάγους ποὺ κάλυπταν τὸ στενόμακρο χῶρο. Ἡ σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν πάνω οἱ σαρκοφάγοι. Οἱ ταφές ἔγιναν μετὰ τὸ χτίσιμο τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Κτηρίου 8, ἀφοῦ βρισκόνταν σὲ ἐπίπεδο λίγο ψηλότερο ἀπὸ τὴ βάση τοῦ τοίχου. Εἶχαν ὅμως μεγάλη διατάραξη ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τοῦ νεωτερικοῦ τοίχου σὲ μεταγενέστερα χρόνια.

Δεκαπέντε τουλάχιστον νεκροὶ εἶχαν ταφεῖ ἐδῶ μέσα σὲ πέντε ἢ ἑξὶ σαρκοφάγους καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτές. Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ τὰ 15 κρανία ποὺ ἤλθαν στὸ φῶς καὶ τὰ ὄστρακα τῶν σαρκοφάγων. Οἱ ταφές ἦταν παρόμοιες μὲ ἐκεῖνες ποὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ δυτικοῦ τμήματος τοῦ χώρου παλιότερα¹. Ἀπὸ τὶς σαρκοφάγους τρεῖς βρέθηκαν στὴ θέση τους ἡ μία σχεδὸν ἀκέραιη, ἐνῶ τὰ κομμάτια τῶν ὑπόλοιπων ἦταν διάσπαρτα.

Ἡ ἀκέραιη σαρκοφάγος (πίν. 259γ) κατελάμβανε τὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου. Εἶναι ὀρθογώνια μὲ στρογγυλεμένες γωνίες, διαστάσεων 0.88 × 0.56 μ. καὶ ἔχει δύο λαβές σὲ κάθε μίᾳ ἀπὸ τὶς μακρὲς πλευρές της κοντὰ στὴ βάση της. Στὴ μίᾳ ἀπὸ τὶς πλευρές αὐτές ἔχει μίᾳ πλαστικὴ ταινία ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴ λαβὴ καὶ μὲ λοξὴ κατεύθυνση καταλήγει στὸ χεῖλος. Τὸ σκέπασμά της εἶναι καὶ αὐτὸ ὀρθογώνιο μὲ στρογγυλεμένες γωνίες καὶ ὑψώνεται σὲ καμπύλη. Μέσα στὴ σαρκοφάγο εἶχαν τοποθετηθεῖ δύο νεκροὶ σὲ συνεσταλμένη στάση. Τὸ κρανίον τοῦ ἐνὸς ἦταν στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς σαρκοφάγου καὶ τοῦ ἄλλου στὴ βορειοδυτικὴ. Μέσα στὴ σαρκοφάγο βρέθηκαν μίᾳ μικρὴ σφαιρικὴ πρόχους καὶ ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο, μὲ δαχτυλιδόσχημη βάση, ποὺ εἶναι συγκολλημένο καὶ συμπληρωμένο. Ἐπιχρισμένο μὲ καστανόμαυρο χρῶμα μέσα καὶ ἔξω, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βάση. Ἐξωτερικά, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ χεῖλος ταινία μὲ ἐξίτηλο λευκὸ χρῶμα. Δίπλα σ' αὐτὴ τὴ σαρκοφάγο

1. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1971, 282.

Εἰκ. 21. Φοινί. Μεταξύ τῶν ταφικῶν κτηρίων 8 καὶ 9. Ἐλεφάντινη σφραγίδα. Ὅψεις τῶν σφραγιστικῶν ἐπιφανειῶν.

και προς Νότο ήταν τοποθετημένη μία άλλη με κατεύθυνση από 'Ανατολή σε Δύση. 'Η σαρκοφάγος αυτή είχε τρεις νεκρούς. Μία τρίτη, λουτροειδής αυτή τη φορά, σαρκοφάγος (πίν. 260α) ήταν τοποθετημένη δίπλα στην πρώτη και προς Δυσμάς με κατεύθυνση από Βορρά σε Νότο και περιείχε τρεις νεκρούς. Κτέρισμα ενός από αυτούς τους νεκρούς ήταν μία ελεφάντινη κυλινδρική σφραγίδα με 2 σφραγιστικές επιφάνειες (εικ. 21, πίν. 260β) και τρεις τρύπες για ανάρτηση, ύψ. 0.03 και διαμ. 0.032 - 0.034 μ. Στη μία ύψη της έχει έναν εξωτερικό δακτύλιο με μικρά φύλλα κι εσωτερικά ένα δεύτερο μικρότερο με ἐγχαραῖξεις που περικλείουν τὸ κύριο θέμα. 'Ακριβῶς στὸ κέντρο τετράφυλλος ρόδακας που περιστοιχίζεται από τετραπλή σπείρα. 'Εναλλάξ κάθε σπείρα έχει δύο αντιθετικές σπείρες και τρίφυλλο ρόδακα. Στὰ τρίγωνα που σχηματίζουν εξωτερικά οἱ σπείρες υπάρχουν ἐναλλάξ ἕνα και τρία μικρά φύλλα. 'Η ἄλλη σφραγιστική ἐπιφάνεια (εικ. 21, πίν. 260β) ἀποτελείται από μία ἔλλειψη στὸ κέντρο με διπλή σιγμοειδή σπείρα και δύο μικρά φύλλα. Περιστοιχίζεται από μία τρέχουσα σπείρα. Κάθε κύκλος φέρει ἐναλλάξ ἐξάφυλλο ρόδακα, σπείρα και δύο σιγμοειδείς σπείρες. Τὰ τρίγωνα που σχηματίζονται ἐξωτερικά γεμίζουν ἐναλλάξ τὰ τέσσερα από ἕνα μικρὸ φύλλο και τὰ δύο από μία ἐλικοειδὴ ἀπόληξη.

Οἱ ὑπόλοιποι ἐφτὰ νεκροί, τοποθετημένοι σε 2 ἢ 3 ἀκόμη σαρκοφάγους, εἶχαν σὰν κτερίσματα τρία στρεῖδια, δύο λεπίδες ὀψιανοῦ, ἕνα δόντι ζώου και ἕνα ἀκόμη δόντι από καρχαρία. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ δόντι και ἡ μία από τίς λεπίδες τοῦ ὀψιανοῦ ἀνήκαν σε ἕναν από τοὺς νεκρούς.

Χῶρος ἀνατολικά Κτηρίου 9

Φέτος ἐρευνήθηκε γιὰ πρώτη φορά ὁ χῶρος ἀνατολικά τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ και τοῦ ταφικοῦ Κτηρίου 9¹, που εἶχε χρησιμοποιηθεῖ στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἀνασκαφῆς σὰν χῶρος ἀπόρριψης τῶν χωμάτων, πρὶν κὰν διακριβωθοῦν τὰ ὅρια τοῦ νεκροταφείου στὸ Φουρνί. Γι' αὐτὸ κι οἱ ἐπιχώσεις στὸν χῶρο αὐτὸ ήταν πολὺ μεγάλες, ἀφοῦ μάλιστα ἐκεῖ εἶχαν κατασκευασθεῖ από τοὺς κατὰ καιροὺς ἰδιοκτῆτες τῶν ἀγρῶν τράφοι από Βορρά σε Νότο κι από 'Ανατολή σε Δύση γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν χωμάτων, κι ἀκόμη ἄλλοι νεωτερικοὶ τοῖχοι γιὰ τὴ διάκριση τῶν ὁρίων τῶν ἀγρῶν. 'Εδῶ εἶχαν φυτευθεῖ τρεῖς ἐλιές και μία ἀμυγδαλιά, που φυσικά ξεριζώθηκαν, ὅσες ἐμπόδιζαν τὴν ἀνασκαφή.

Στὸ χῶρο ἀνατολικά τοῦ ταφικοῦ Κτηρίου 9, που ἔχει ἔντονη κλίση από τὴ Δύση στὴν 'Ανατολή σκάφθηκε ὀρθογώνιο μήκους 10 περίπου μ. από 'Ανατολή σε Δύση και 7 περίπου μέτρων από Βορρά σε Νότο. 'Οπως ήταν φυσικὸ τὰ χώματα ήταν διαταραγμένα σε ἀρκετὸ βάθος, με λίγα σχετικὰ ὅστρακα

1. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1972, 351 κέ. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1973, 181 κέ.

ἀγγείων, ἀπὸ τὰ ὅποια διακρίθηκαν χεῖλη καὶ βάσεις ἄωτων κωνικῶν κυπέλων μὲ δαχτυλίσχημη βάση, λίγα κομμάτια σαρκοφάγων καὶ ἐλάχιστα κόκαλα. Βρέθηκαν ὅμως, ὅπως συχνὰ συμβαίνει στοὺς νεωτερικὸς τράφους στὸ Φουρνί, ἓνα μικρὸ λίθινο ἀγγεῖο, τρία κομμάτια λίθινων ἀγγείων, ἀπὸ τὰ ὅποια τὰ δύο συνανήκουν στὸ ἴδιο ἀγγεῖο, ἓνας τριπτῆρας καὶ δυὸ ἄλλα λίθινα ἀντικείμενα καὶ ἀκόμη πέντε κομμάτια ρωμαϊκῶν ἢ μεταγενέστερων γυαλιῶν, δυὸ κομμάτια λεπίδων καὶ ἓνα ἀπολέπισμα ὀψιανοῦ, ἓνα στρεῖδι καὶ ἓνα κομμάτι ἄσπρου κονιάματος. Τὸ λίθινο ἀγγεῖο, ὕψ. 0.029, διαμ. χεῖλ. 0.041 καὶ διαμ. βάσ. 0.03 μ. ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ ὑπόλευκο ἀλάβαστρο, μὲ ἰσχυρὰ πιεσμένο σφαιρικὸ σῶμα καὶ δαχτυλίσχημο, ἐπίπεδο πάνω χεῖλος. Ἀπόκρουση στὸ χεῖλος καὶ τὸ πάνω μέρος τοῦ τοιχώματος. Τὰ δυὸ κομμάτια ποὺ δὲν συγκολλοῦνται ἀνήκουν στὸ χεῖλος ἀνοιχτῆς ἡμισφαιρικῆς λοπάδας ἀπὸ ἄσπρο στεατίτη, μὲ ἄσπρες φλέβες. Στὸ ἓνα κομμάτι τοῦ χεῖλους σώζεται τμήμα ὀριζόντιας μικρῆς λαβῆς. Μέγ. σωζ. ὕψ. 0.0438 μ. Τὸ τρίτο λίθινο κομμάτι εἶναι τμήμα ἀπὸ τὴν ἐπίπεδη βάση καὶ τὴν πλευρὰ ταπεινοῦ ἀγγείου, ἴσως κέρνου. Στὸ πλάι τοῦ ἐπίπεδου χεῖλους ἐγχάρακτες γραμμὲς ὕψ. 0.009 καὶ μέγ. σωζ. μήκ. 0.0599 μ. Ὁ ὀρθογώνιου σχήματος τριπτῆρας ἔχει κατασκευασθεῖ ἀπὸ γκρίζα πέτρα καὶ σώζεται σὲ μῆκ. 0.0942, πλάτ. 0.0575 καὶ πᾶχ. 0.0390 μ. Τὰ δυὸ ἄλλα λίθινα ἀντικείμενα ποὺ βρέθηκαν εἶναι κομμάτι ἀπὸ μαρμαρίνη πλάκα, σπασμένη σὲ ὅλες τὶς πλευρές, μὲ λεῖτες τὶς δύο ἐπιφάνειες, πᾶχ. 0.0257 καὶ μέγ. μῆκ. 0.0597 μ. καὶ μικρὸ λίθινο ἀντικείμενο, ἄγνωστης χρήσης, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ ἐπίπεδες, πλατιὲς ἐπιφάνειες, ποὺ σχηματίζουν ὀρθή γωνία, ὕψ. 0.0232 καὶ μήκ. 0.0350 μ. Τὰ ἔξι κομμάτια γυαλιῶν ἀνήκουν σὲ διάφορα ἀγγεῖα. Τὸ πρῶτο εἶναι τμήμα χεῖλους, ποὺ ἔχει στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἐγχάρακτη διακόσμηση, σωζ. ὕψ. 0.0140 μ. Τὸ δεῦτερο εἶναι κομμάτι πράσινου γυαλιοῦ μὲ ἰριδισμούς, ἴσως ρωμαϊκῶν χρόνων, μέγ. μήκ. 0.0220 μ. Τὸ τρίτο εἶναι κομμάτι λευκοῦ γυαλιοῦ μήκ. 0.0271 μ., ἴσως ἀπὸ τζάμι. Τὸ τέταρτο εἶναι κομμάτι γυαλιοῦ καστανοῦ χρώματος, σπασμένο σ' ὅλες τὶς πλευράς, μὲ δυὸ λεῖτες ἐπιφάνειες μέγ. μήκ. 0.0440 μ., ἴσως ἀπὸ μπουκάλι. Τὸ πέμπτο ἀνήκει σὲ χεῖλος σκεύους ποὺ γέρνει πρὸς τὰ ἔξω, ἀπὸ πράσινο γυαλί, μέγ. σωζ. ὕψ. 0.0250 μ. Τὸ τελευταῖο εἶναι κομμάτι πράσινου γυαλιοῦ, μέγ. μήκ. 0.0260 μ. ἴσως νεώτερον χρόνων. Τέλος τὰ δυὸ τμήματα λεπίδων ὀψιανοῦ, ποὺ εἶναι σπασμένα στὰ δυὸ ἅκρα, ἔχουν μῆκ. 0.0145 καὶ 0.0177 μ. καὶ τὸ ἀπολέπισμα ἔχει μῆκ. 0.01 μ.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς διαταραγμένης ἐπίχωσης φάνηκε στὸ χώρο ἀνατολικὰ τοῦ Κτηρίου 9 καὶ σὲ βάθος 1.50 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ ἀνατολικότατου τοίχου τοῦ Κτηρίου 9 ἀδιατάρακτο στρώμα, κυρίως στὸ κέντρο τοῦ χώρου, γιατί στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα φάνηκε ὁ ἀλάξευτος βράχος. Στὸ κέντρο τοῦ χώρου ἀποκαλύφθηκαν πολλὲς πέτρες, μερικὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἴσως ἀνήκουν σὲ τοῖχο καὶ ἄλλες μοιάζουν πεσμένες. Ἡ ἀνασκαφὴ

σταμάτησε όμως στο σημείο αυτό, γιατί φάνηκαν εύρηματα στη θέση τους, κι η ανασκαφική έρευνα αναβλήθηκε για άλλη περίοδο. Στο στρώμα αυτό βρέθηκαν ένα κομμάτι πυριτόλιθου, τρία τμήματα λεπίδων όψιανού και δύο άγγεϊα που χρονολογούνται και πάλι στο τέλος των προανακτορικών χρόνων. Το κομμάτι του πυριτόλιθου είναι τμήμα πυρήνα, μέγ. μήκ. 0.0412 και μέγ. πλάτ. 0.0199 μ. Τα τρία τμήματα λεπίδων όψιανού από τα όποια τα δυο είναι σπασμένα και στα δυο άκρα και το τρίτο μόνο στο ένα, έχουν μήκ. 0.0171, 0.0150 και 0.0170 μ. Από τα δυο άγγεϊα το ένα είναι ζωο κωνικό κύπελλο με δαχτυλιόσχημη βάση είναι συγκολλημένο και συμπληρωμένο. Έπιχρισμένο με καστανόμαυρο χρώμα μέσα κι έξω, εκτός από τη βάση. Έξωτερικά, άμέσως κάτω από το χείλος ταινία με εξίτηλο λευκό χρώμα. Η προχοϊσκη είναι ραμφόστομη με κυλινδρική λαβή, κυλινδρικό λαιμό, έπιχρισμένη με κιτρινέ-ρυθρο χρώμα. Διακόσμηση με καστανό χρώμα. Τρεις ταινίες στο άνωτερο τμήμα τής κοιλιᾶς.

Έτσι με την ανασκαφική έρευνα του χώρου ανατολικά του ταφικού Κτηρίου 9 βεβαιώθηκε η επέκταση του νεκροταφείου στο Φουρνί ανατολικότερα από όσο είχε επισημανθεϊ μέχρι τώρα, με την αποκάλυψη των εύρημάτων που προαναφέρθηκαν και την πιθανή ύπαρξη ενός νέου ταφικού κτηρίου. Το νέο όμως αυτό πιθανό κτήριο δέν ονομάσθηκε, αφού η ανασκαφή του άφέθηκε για άλλη περίοδο.

Στερεωτικές εργασίες

Συνεχίστηκαν φέτος και έληξαν οι στερεωτικές εργασίες των ταφικών Κτηρίων 5 και 9. Κατά τις εργασίες αυτές ήρθαν σέ φώς λίγα, αλλά ενδιαφέροντα εύρηματα.

Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου 8β του ταφικού Κτηρίου 5¹ βρέθηκε μια σημαντική πηνιόσχημη έλεφάντινη σφραγίδα με έλλειπτικές τις έπίπεδες έπιφάνειες, από τις όποϊες η μία μεγαλύτερη. Στη μεγάλη έπίπεδη έπιφάνεια τρία τετράποδα σέ κυκλική διάταξη και παραπληρωματικά δίφυλλα. Στο κέντρο δισχίο με κεντρική στιγμή. Στη μικρότερη, έπίπεδη έπιφάνεια δυο σκορπιόι παράλληλοι κι αντίρροποι και παραπληρωματικά δίφυλλα με μακρύ το συνδετικό στέλεχος. Στην παράπλευρη έπιφάνεια σύστημα από τρεις τρύπες. Η σφραγίδα είναι άκέραιη, με έλαφρά ρωγμή από την παράπλευρη πρὸς τη μεγαλύτερη έπίπεδη έπιφάνεια. "Υψ. 0.019, διάμ. βάσ. 0.021 - 0.025 μ.

Στο ταφικό Κτήριο 9 και μάλιστα στο δωμάτιο 1² βρέθηκε ένα κυλινδρικό

1. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1972, 326.

2. Για το ταφικό Κτήριο 9 βλ. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1972, 351 κέ., 1973, 181 - 186.

σχεδὸν περίαπτο ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, ἡ τομὴ τοῦ ὁποίου ἔχει σχῆμα σχεδὸν τριγωνικὸ μὲ στρογγυλεμένες γωνίες, κοῖλο ἐσωτερικά. Δυὸ τρύπες, ἡ μία κοντὰ στὴν ἄλλη, στὴν παράπλευρη ἐπιφάνεια. Συγκολλημένο ἀπὸ τρία κομμάτια. Μῆκ. 0.018, διαμ. 0.015 μ.

Τέλος νοτιοανατολικά τοῦ θολωτοῦ τάφου Γ καὶ μάλιστα σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς θόλου βρέθηκε ἀπότμημα ἀπὸ τὴν παράπλευρη ἐπιφάνεια καὶ τὴ βάση μικρῆς κωνικῆς ἐλεφάντινης σφραγίδας. Καμπύλες ἐλλειπτικὲς γραμμὲς στὴ βάση. Σῶζεται τὸ ἔχνος κατακόρυφης τρύπας ἐξάρτησης στὴν κορυφὴ καὶ ἄλλης, διαμπεροῦς, ὀριζόντιας, στὴν παράπλευρη ἐπιφάνεια. Ὅψ. 0.014, διαμ. βάσ. 0.01 μ.

ΤΟΥΡΚΟΓΕΙΤΟΝΙΑ
ΑΝΑΚΤΟΡΙΚΟ ΚΤΗΡΙΟ

Συνεχίστηκε καὶ φέτος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ μινωικοῦ ἀνακτορικοῦ κτηρίου στὴ θέση Τουρκογειτονιά Ἀρχανῶν (πίν. 261). Φέτος συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν τοίχων Α καὶ Κ καὶ τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος τοῦ Χώρου 17.

Χῶρος μεταξὺ τῶν τοίχων Α καὶ Κ

Ἀνασκάφηκε φέτος ὁ χῶρος ποὺ ὀρίζεται ἀνατολικά ἀπὸ τὸν τοῖχο Α, δυτικά ἀπὸ τὸν τοῖχο Κ, νότια ἀπὸ τὸν τοῖχο Ι καὶ βόρεια ἀπὸ τὴν οἰκίαν Φουντουλάκη. Ὁ τοῖχος Α ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο μὲ ἐλάχιστη ἀπόκλιση καὶ εἶχε ἐμφανιστεῖ ἀρχικά σὲ ἓνα τμήμα του τὸ 1979¹, ἐνῶ ἡ πληρέστερη ἀποκάλυψή του ἔγινε κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1980². Ὁ τοῖχος Κ ποὺ ἔχει κατεύθυνση ἐπίσης ἀπὸ Βορρὰ σὲ Νότο καὶ χωρίζει τὸν χῶρο 18 ἀπὸ τὸν χῶρο ποὺ σκάφηκε φέτος εἶχε φανεῖ στὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1981³. Τέλος ὁ τοῖχος Ι, ποὺ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Ἀνατολὴ σὲ Δύση, ἐπίσης μὲ ἐλάχιστη ἀπόκλιση, εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1980⁴ καὶ τὸ 1981⁵.

Ὁ χῶρος ποὺ ἐρευνήθηκε φέτος πρὸ συγκεκριμένα βρίσκεται δυτικά τοῦ χώρου 15 καὶ τοῦ χώρου 14, βόρεια τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ χώρου 17⁶ ἀνατολικά τοῦ χώρου 18 καὶ νότια τῆς οἰκίας Φουντουλάκη καὶ καταλαμβάνει τοὺς ὑποκανάβους Δ/5 - 4/1, Δ/5 - 4/6, Δ/6 - 4/1, Δ/6 - 4/6, Δ/7 - 4/1, Δ/7 - 4/6, Δ/8 - 4/1, Δ/8 - 4/6 καὶ τοὺς ὑποκανάβους Δ/7 - 4/7, Δ/8 - 4/7,

1. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 342.

2. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 360.

3. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1981, 417.

4. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 283.

5. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1981, 410 κέ.

6. Γιὰ τὴν ὀνομασία τῶν χώρων βλ. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 361.

$\Delta/7 - 4/8$ και $\Delta/8 - 4/8$. Έχει έμβαδόν 40 μ^2 . Ο χώρος μεταξύ των τοίχων Α και Κ είναι τμήμα του τομέα που έκτεινόταν δυτικά του τοίχου Α, έφθανε άρχικά μέχρι τó δυτικό όριο του σκάμματος και είχε όνομασθεί τó 1980 δυτικός τομέας. Τó δυτικότερο τμήμα αυτού του τομέα είχε όνομασθεί πέρουσι Χώρος 18, χώρος μεταξύ των τοίχων Κ, Ι και του δυτικού όριου του σκάμματος όλου του άνασκαπτόμενου χώρου. Η άνασκαφή στο χώρο μεταξύ των τοίχων Α, Κ και Ι είχε διακοπεί τó 1980.

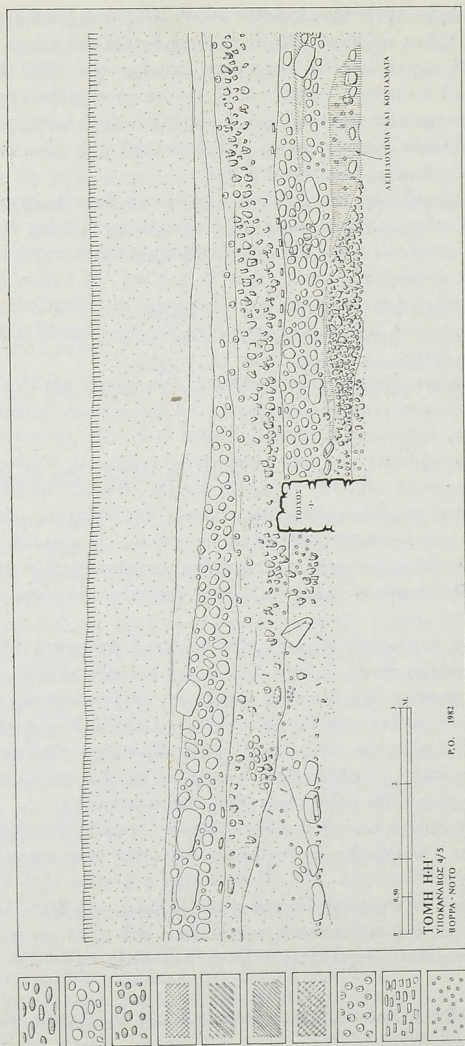
Σκοπός τής φετινής άνασκαφής ήταν όχι μόνο ή αποκάλυψη του άμέσως δυτικά από τόν τοίχο Α χώρου, αλλά και ή συστηματική μελέτη τής στρωματογραφίας των επιπέδων κάτω από τó οικoδόμημα που καταστράφηκε στήν ΥΜ Ιβ περίοδο, ή συσχέτιση με τó χώρο 18, μια και από πέρουσι ήταν σαφές τó έναίτο των στρωμάτων στα δυό αυτά τμήματα, που χωρίζονταν από τόν τοίχο Κ, καθώς και με τούς γύρω χώρους, κυρίως τόν χώρο 17 και τόν χώρο άνατολικά από αυτόν.

Στίς προηγούμενες άνασκαφικές περιόδους στón χώρο αυτό¹ είχαν αποκαλυφθεί με στρωματογραφική συνέχεια 1) ένα επιφανειακό στρώμα με σύγχρονα εύρηματα, άνάμικτο με άλλα εύρηματα όλων των χρόνων και τμήμα γερμανικού χαρακώματος, 2) ένα μυκηναϊκό στρώμα με πλῆθος από όστρακα χαρακτηριστικά τής ΥΜ ΙΙα2 - β έποχής μεταξύ των όποιων πολλά από ψηλές και χαμηλές μυκηναϊκές κύλικες και έλάχιστα μόνο άρχιτεκτονικά λείψανα στο νοτιοδυτικό τμήμα του χώρου, 3) μινωικά στρώματα ΥΜ Ιβ περιόδου που χαρακτηρίζονταν από ένα στρώμα άγνυθών και από ένα στρώμα κωνικών κυπέλλων που ήταν πολλά, ιδιαίτερα στο νότιο τμήμα του χώρου.

Η εικόνα που παρουσίαζε ó χώρος πριν τή φετινή άνασκαφή ήταν ή έξής: Στη βορειoανατολική γωνία υπήρχε ένα τεράστιο συσσωμάτωμα πηλού και σχιστολιθικών πλακών. Στο κεντρικό, άνατολικό, και βορειοδυτικό τμήμα του χώρου υπήρχαν πεσμένοι μεγάλοι και πολύ καλά λαξευμένοι πωρόλιθοι που προέρχονταν προφανώς από τόν τοίχο Α. Τó στρώμα αυτό των πεσμένων όγκολίθων είχε σκεπάσει με τήν πτώση του μερικές νησίδες κυπέλλων. Στο νότιο τμήμα του χώρου δέν υπήρχαν μεγάλοι πεσμένοι λίθοι.

Κατά τή φετινή άνασκαφική περίοδο στο χώρο μεταξύ των τοίχων Α και Κ διαπιστώθηκε ή ύπαρξη δύο διαδοχικών χρονολογικά στρωμάτων που είχαν συνολικά πάχος 1.35 μ. (είκ. 22). Η άνασκαφή στο χώρο αυτό άρχισε από βάθος 1.10 μ. από τή σημερινή επιφάνεια του έδάφους, που βρίσκεται 0.75 μ. βαθύτερα από τήν άρχική επιφάνεια του έδάφους στο χώρο, μετά τήν άφάιρηση ενός επιφανειακού στρώματος 0.75 μ. που έγινε πάνω από τόν τώρα

1. ΓΙΑΝΝΗ και ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 336 κέ. ΓΙΑΝΝΗ και ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 376 κέ.

Εἰκ. 22. Τουρκογετονιά. Ἀνακτορικὸν κτήριο. Χῶρος μεταξύ τῶν τοίχων Α καὶ Κ. Τομή.

ἀνασκαπτόμενο χώρο κατά την ἀνασκαφική περίοδο 1979¹ και τέλειωσε σε βάθος 2.30 - 2.50 μ. από τὸ ἴδιο σημεῖο.

Π ρ ῶ τ ο σ τ ρ ῶ μ α

Τὸ πρῶτο στρῶμα στὸ χώρο μεταξύ τῶν τοίχων Α και Κ (πίν. 262) ἄρχισε νὰ ἀφαιρεῖται ἀπὸ βάθος 1.10 μ. και ἔφθασε μέχρι βάθος 1.80 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους². Τὸ στρῶμα αὐτὸ χαρακτηρίζεται ἀρχικά — ἀπὸ βάθος 1.10 - 1.60 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους — ἀπὸ τὸ πεσμένο οἰκοδομικὸ ὕλικό, δηλαδή τὸ συσσωμάτωμα πλίνθων και σχιστολιθικῶν πλακῶν στὴ βορειοανατολικὴ γωνία και τὶς μεγάλες πωρολιθικὲς πέτρες ποὺ κάλυπταν τὸ χώρο στὰ ἀνατολικά, στὸ κέντρο και στὰ βορειοδυτικά (πίν. 263α). Τὸ πεσμένο αὐτὸ ὕλικό εἶχε φορὰ πτώσης πρὸς τὰ βορειοδυτικά και ἔδινε ἔντονα και μὲ σαφήνεια τὴν εἰκόνα τῆς καταστροφῆς ἐνὸς δαπέδου, τῶν τοίχων ποὺ πατοῦσαν σ' αὐτὸ και πιθανὰ πλίνθινων διατειχισμάτων ποὺ θὰ χώριζαν τὸ χώρο. Προέρχεται τουλάχιστον ἀπὸ δευτερο ὄροφο. Παρόμοιες εἰκόνες καταστροφῆς εἶχαν παρατηρηθεῖ και στοὺς ἄλλους χώρους ποὺ ἔχουν ἀνασκαφεῖ σὲ προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους.

Ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὸ ἦταν ὅτι οἱ μεγάλες πωρολιθικὲς πέτρες ἦταν ἔντονα καμένες, ἀσβεστοποιημένες ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ πυρκαϊά, ἔτσι ὥστε συχνὰ διαλύονταν κατὰ τὴ μεταφορά. Τὸ μέγεθός τους ἦταν ἀπὸ 0.75 - 1.50 μ. Σὲ πολλὰς ἀπ' αὐτὰς διακρίνονταν ὑποδοχὲς γιὰ δοκάρια και λαξεύματα στὰ τοιχώματα γιὰ τὴ συγκράτηση τῶν κονιαμάτων ἐνὼ ἀπὸ τὸ μέγεθός τους και τὴν ἐπιμελημένη λάξευση ἦταν σαφὲς ὅτι θὰ στήριζαν πολυώροφη ἰσχυρὴ κατασκευή. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰς ἐμφανίστηκαν και πολλὰς μικρότερες. Τὸ χῶμα κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες ἦταν σκοῦρο καστανό. Κάτω ἀπὸ τὶς πωρολιθικὲς πεσμένες πέτρες στοὺς ὑποκανάβους Δ/6-4/2, Δ/7-4/2, Δ/6-4/3, Δ/7-4/3, Δ/8-4/3, Δ/8-4/4 τὸ χῶμα ἦταν κόκκινο ἐξαιτίας διάλυσης πλίνθων ποὺ ἴσως νὰ προέρχονταν και πάλι ἀπὸ μικροὺς διαχωριστικοὺς τοίχους ἢ ἀκόμα και ἀπὸ τὴν ἐπίστρωση τοίχων. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ στοιχεῖο χαρακτηρίζει τοίχους τῶν χώρων ποὺ ἀνασκάφηκαν τὸ 1964 - 65, ποὺ οἱ λίθοι τους δὲν ἦταν καλὰ λαξευμένοι και πρὶν τὴ λεπτὴ στρώση κονιάματος ὑπῆρχε μιὰ ἐπίστρωση ἀπὸ πηλόχωμα ποὺ διατηρήθηκε σὲ πολλὰ σημεῖα. Τὸ πάχος τῶν νησίδων μὲ τὶς πλίνθους στὸ χώρο, μεταξύ τῶν τοίχων Α και Κ ἔφθανε τὰ 0.12 μ.

Ἀντίθετα μὲ τὸ ἀνατολικό, κεντρικὸ και βορειοδυτικὸ τμῆμα τοῦ χώρου, ὅπου ἦταν πεσμένοι οἱ πωρόλιθοι, στὸ νότιο τμῆμα τοῦ χώρου ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετικὴ. Ἐκεῖ δὲν ὑπῆρχαν μεγάλες πεσμένες πωρολιθικὲς πέτρες, ἀλλὰ μόνο μία σειρὰ ἀπὸ ἀργοὺς λίθους μὲ φορὰ ἀπὸ νοτιοανατολικά πρὸς τὰ

1. ΓΙΑΝΝΗ και ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1979, 336.

2. Περιλαμβάνεται ἐδῶ τὸ βάθος στὸ ὅποιο ἔφθαναν οἱ πεσμένες πέτρες.

βορειοδυτικά. Πρόκειται μάλλον γιὰ διάλυση ἰσχυροῦ τοίχου, ἀλλὰ μὲ μικρότερους ἀκατέργαστους λίθους, ποὺ παρόμοιός του, ἴσως μάλιστα καὶ συνέχειά του ὑπῆρχε καὶ στὸ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου 18 καὶ εἶχε βρεθεῖ στὸ ἴδιο βάθος κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1981¹. Οἱ πέτρες αὐτές, ποὺ ἀνάμεσά τους ὑπῆρχε μία σιδερόπετρα καὶ μία σχιστολιθικὴ πλάκα, πιθανὰ ἀνήκουν σὲ διαλυμένο τοῖχο ποὺ ἴσως νὰ διαχώριζε σὲ ἐπάνω ὄροφο τὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου, ἢ νὰ προέρχονταν ἀπὸ κάποια ἄλλη κατασκευή. Σὲ σχέση μετὰ τὶς πέτρες αὐτὲς πρέπει νὰ βρίσκονται οἱ λίγες κουσκουρόπετρες καὶ τὸ κάρβουνο ποὺ βρέθηκαν στοὺς ὑποκανάβους Δ/7-4/6 καὶ Δ/7-4/7 0.05 μ. βαθύτερα. Χαρακτηριστικὸ γιὰ τὸ στρώμα εἶναι ὅτι οἱ λίθοι αὐτοὶ διαχώριζαν τὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ ἀπὸ τὸ νότιο τμήμα τοῦ χώρου μεταξὺ τῶν τοίχων Α καὶ Κ καὶ ὅτι ἡ εἰκόνα βόρεια τῶν λίθων ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ αὐτὴ ποὺ ὑπῆρχε στὰ νότια τους. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ποὺ ἴσως νὰ σημαίνει καὶ μιὰ διαφορετικὴ χρῆση τοῦ χώρου βόρεια καὶ κεντρικὰ ἀπὸ τὸν χώρο στὰ νότια ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ εἰκόνα ποὺ ἐμφανίζει καὶ ὁ τοῖχος Α βόρεια καὶ κεντρικά, ἀπὸ αὐτὴ ποὺ ἐμφανίζει μετὰ τὴν τρίτη ἀπὸ Βορρὰ πέτρα καὶ πρὸς τὰ νότια. Συγκεκριμένα βόρεια καὶ κεντρικά ὁ τοῖχος Α εἶναι ἰδιαίτερα ἐπιμελημένος ἐνῶ στὸ νότιο τμήμα δὲν εἶναι συμμετρικὸς καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς πέτρες ἐξέχουν ἀπὸ τὴν εὐθεία τοῦ τοίχου.

Τὰ εὐρήματα τοῦ στρώματος αὐτοῦ τῆς ἔντονης καταστροφῆς μετὰ τὴ διαφορετικὴ εἰκόνα στὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ τμήμα καὶ στὸ νότιο, ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τοὺς λίθους, σὲ βάθος 1.60 - 1.80 μ. ἦταν διάφορα. Στὸ χώρο κάτω ἀπὸ τὶς παρολιθικὲς πέτρες στὸν ὑποκάναβο Δ/8-4/1 βρέθηκε ἓνα λίθινο ἔνθεμα ἀπὸ ὀρεὰ κρύσταλλο, φακοειδές, διαμέτρου 0.015 μ. ἐλαφρὰ σπασμένο στὴ μία πλευρὰ τῆς περιφέρειας, ποὺ παρόμοιός του εἶχε βρεθεῖ στὸν Χῶρο 18 σὲ σχετικὰ βάθη κατὰ τὴν περυσινὴ ἀνασκαφὴ², ἴσως δηλαδὴ καὶ τὰ δύο κοσμοῦσαν τὸ ἴδιο ἀντικείμενο. Στὸν ἴδιο χώρο βρέθηκαν ἓνα ἄωτο κωνικὸ κύπελλο καὶ ὄστρακα κυρίως ἀπὸ κωνικὰ κύπελλα, ἓνα ἀπὸ πῖθο μὲ σχινοειδῆ διακόσμηση καὶ ἓνα ἀπὸ λαϊμὸ πρόχου. Ἀπὸ ὅλο τὸν ὑπόλοιπο χώρο βόρεια, κεντρικά καὶ νότια τὰ εὐρήματα ἦταν δύο λεπίδες καὶ τμήμα πυρήνα ὀψιανοῦ, 17 ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, ἓνα τροπιδωτὸ, τμήμα ἀπὸ σφαιρικὴ ἀγνύθια μὲ μαύρη βαφή, τμήμα ἀπὸ μαύρη μαρμαρίνη πλάκα διαστάσεων 0.187 μ., ἀσβεστοποιημένη ἀπὸ τὴ φωτιά, ποὺ βρέθηκε στὸ βορειοδυτικὸ τμήμα καὶ στὸν ὑποκάναβο Δ/5-4/1, μικρὸς τριπτήρας, κομμάτια ἀπὸ κονιάματα λευκὰ καὶ κόκκινα, ποὺ βρέθηκαν στοὺς ὑποκανάβους Δ/5-4/4, Δ/5-4/5, Δ/5-4/7, Δ/6-4/1, καὶ Δ/6-4/7, καθὼς ἐπίσης καὶ κεραμικὴ θαλάσσιου ρυθμοῦ ὅμοια τῆς ὁποίας εἶχε ἐμφανισθεῖ σὲ ἀντίστοιχα βάθη καὶ στοὺς χώρους 17 καὶ 18

1. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1981, 410 - 8.

2. "Ο.π. 412.

τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς¹ καὶ ὑποδηλώνει τὸν χρόνον τῆς καταστροφῆς τῶν ἀντίστοιχων χώρων, δηλαδὴ ὄστρακο ἀπὸ μεγάλο ἀγγεῖο διακοσμημένο με χταπόδι καὶ φυτικού ρυθμοῦ, δηλαδὴ καλαμοειδῆ καὶ φύλλα, ὄστρακα ἀπὸ τοιχώματα πίθων, ἓνα με πλαστικὴ διακόσμηση ἀπὸ σειρὰ φύλλων καὶ τέλος ὄστρακο με κηλίδες, τμῆμα δίσκου καὶ πόδι πιθανὰ ἀπὸ φρουτοδόχην με ἀνάγλυφον πλαστικὴ διακόσμηση.

Δεύτερο στρώμα

Τὸ δεύτερο στρώμα ποὺ ἀνασκάφηκε φέτος εἶχε πᾶχος 0.65 μ. καὶ ἄρχισε νὰ ἀφαιρεῖται ἀπὸ βάθος 1.80 - 2.45, 2.50 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Γενικὸ χαρακτηριστικὸ αὐτοῦ τοῦ στρώματος ἦταν ὅτι ἐδῶ δὲν ὑπῆρχε σαφὲς ἀρχιτεκτονικὸ στοιχεῖο ποὺ νὰ διαχωρίζει τὸ βόρειο καὶ κεντρικὸ ἀπὸ τὸ νότιο τμῆμα τοῦ χώρου, καθὼς ἐπίσης ὅτι τὸ μεγαλύτερο τμῆμα τοῦ καλυπτόταν ἀπὸ στρώμα ἀγγείων πεσμένων σὲ σωρὸ. Ἄλλο χαρακτηριστικὸ τοῦ στρώματος ἦταν τὸ ἔντονο κάψιμο ποὺ σὲ μερικὰ σημεῖα εἶχε φτᾶσει τὸ βαθμὸ τῆς ἀσβεστοποίησης.

Πιὸ συγκεκριμένα ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου ἦταν ἡ ἐξῆς: Ἀπὸ βάθος 1.80 - 2 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους ὁ χώρος καλυπτόταν ἀπὸ ἀργοὺς πλακοειδεῖς λίθους μεσαίου μεγέθους, μήκους 0.20 - 0.30 μ., μαζὶ με πατημένη κουσκουρόπετρα, ἔτσι ὥστε νὰ θυμίζουν πλακόστρωτο. Παράλληλα με τὴν ἐμφάνιση τῶν πλακοειδῶν λίθων καὶ τῆς πατημένης κουσκουρόπετρας, στὸ ἴδιο ἐπίπεδο μ' αὐτὲς καὶ νότια ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ παράλληλα με τὸν τοῖχο I, ἐμφανίστηκε ἀπ' αὐτὸ τὸ βάθος τῶν 1.80 - 2 μ., μικρὸς σωρὸς ὀστράκων, ποὺ ἀνήκουν κυρίως σὲ μικρὰ ἀγγεῖα. Ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι ἡ κουσκουρόπετρα δὲν εἶναι ὑλικὸ γιὰ ἰσχυροὺς τοίχους ἀλλὰ κυρίως γιὰ μικρὰ κατασκευές, ράφια, ντουλάπια κτλ., ἴσως αὐτὸ νὰ εἶχε κάποια σχέση με τὰ ὄστρακα τῶν ἀγγείων ποὺ ἐμφανίστηκαν σ' αὐτὸ τὸ βάθος. Εἶναι πιθανὸ ὅμως ἐπίσης ἡ κουσκουρόπετρα σὲ συνδυασμὸ μάλιστα με τοὺς πλακοειδεῖς λίθους νὰ σχετίζεται με κάποιο δάπεδο πεσμένο ἐδῶ. Οἱ πλακοειδεῖς λίθοι ἦταν ἀπολεπισμένοι καὶ ἀσβεστοποιημένοι ἀπὸ τὴ φωτιά καὶ δὲν συνεχίζονταν πρὸς τὸ βόρειο τμῆμα τοῦ χώρου.

Στοὺς τέσσερις βόρειους ὑποκανάβους δὲν ὑπῆρχαν πλακοειδεῖς λίθοι ἀλλὰ μόνο ἀργοὶ λίθοι μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους, ἀπολεπισμένοι κι αὐτοὶ ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ φωτιά. Εἰδικὰ στὸ χῶρο τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας, παράλληλα με τὸν τοῖχο Α καὶ στοὺς ὑποκανάβους Δ/5-4/2 καὶ Δ/6-4/2 ἡ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς ἦταν ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὴ. Ἡ ἐπιφάνεια ἐκεῖ ἦταν ἀσβεστοποιημένη ἀπὸ τὴν ἔντονη φωτιά, ἄσπρη καὶ σκληρή, με πολλὰ ἀπολείψματα καμένης πέτρας ἀσβεστοποιημένα ἀπὸ τὸ κάψιμο, χῶμα καὶ μικρὰ χαλίκια,

1. "Ο.π. 411.

υπολείμματα δηλαδή χαλικάσβεστου. Αὐτὸ τὸ ὑλικὸ ἔκανε τὸ στρώμα στὰ βόρεια παράλληλα μὲ τὴν κρηπίδα τοῦ τοίχου Α ἔντονα σκληρό. Στὸν ἴδιο χῶρο ἦταν ἐλάχιστα καὶ τὰ εὐρήματα.

Στὸ ἴδιο βάθος, 1.80 - 2 μ. τὸ χῶμα σ' ὅλο τὸν ὑπόλοιπο χῶρο ἦταν ἀνοιχτὸ καστανὸ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν πλακοειδῶν λίθων ὅπου ἦταν «τριμμένο» σὰν ἄμμος, χαρακτηριστικὸ ἐπίσης τῶν δαπέδων καὶ ἀπὸ τὸν ὑποκάναβο Δ/8-4/4 στὸ χῶρο ὅπου στὸ προηγούμενο στρώμα ὑπῆρχε ἡ διάλυση τῶν τοῦβλων, ὅπου ἦταν κοκκινωπὸ.

Τὰ εὐρήματα στὸ βόρειο τμήμα τοῦ χώρου σ' αὐτὸ τὸ βάθος ἦταν τμήμα ἀπὸ ἐπίμηκες ἐλεφάντινο ἔνθεμα σπασμένο στὰ δύο ἔκκρα, μὲ ἔχνη ἐργαλείου γιὰ τὴν κατεργασία του, μήκ. 0.03 καὶ πλάτ. 0.01 μ. ποὺ βρέθηκε στὸν ὑποκάναβο Δ/5-4/1, στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸ ἔνθεμα ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο ποὺ προαναφέρθηκε καὶ μὲ τὴ μαρμάρινη πλάκα, κομμάτια κονιάματος, τμήμα κατεργασμένης μαρμάρινης πλάκας μὲ γωνία, πέντε ἀγγεῖα καὶ ἓνα κωδωνόσχημο εἰδώλιο ποὺ βρέθηκε στὸν ὑποκάναβο Δ/6-4/2. Ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα τὸ ἓνα εἶναι ἓνα σφαιρικὸ κύπελλο καὶ τὰ ὑπόλοιπα ποὺ συλλέχτηκαν διάσπαρτα στὸ χῶρο ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, καὶ τέλος κεραμικὴ φυτικοῦ ρυθμοῦ, ὅπως ὄστρακο μὲ καλαμοειδῆ, καὶ ἄλλο μὲ κρίνο, ὄστρακα ἀπὸ πίθους καὶ προχοειδῆ καὶ τέλος ὄστρακο ἀπὸ ἡθμό. Τὸ δάπεδο ποὺ φαίνεται πῶς ἀποτελοῦσαν οἱ πλακοειδεῖς λίθοι ἢ κουσκουρόπετρα καὶ τὸ χαλικάσβεστο δείχνει μαζὶ μὲ τὴν ἀπουσία θαλάσσιου ρυθμοῦ στὴν ἐπίχωσή του ὅτι ἀπὸ βάθος 1.80 μ. τὸ στρώμα ἀνήκει στὴν ΥΜ Ια περίοδο. Ἀποτελεῖ ἔτσι στρώμα καταστροφῆς τῆς ΥΜ Ια περιόδου καὶ εἶναι συνεπὲς μὲ τὸ ἀντίστοιχο τοῦ Χώρου 18 τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς¹. Τὰ δάπεδα παρ' ὅτι εἶναι ἀπὸ διαφορετικὲς ὕλες σ' αὐτὸ τὸ βάθος φαίνεται πῶς εἶναι σύγχρονα μεταξύ τους.

Βαθύτερα, καὶ ἀπὸ βάθος 2.00 - 2.05 μ. στὸ χῶρο τῶν νότιων ὑποκαμβίων ἐμφανίστηκε ἓνα πολὺ λεπτὸ στρώμα συμπαγοῦς ὕλης ποὺ ἔμοιαζε νὰ διαχωρίζει τὸ ἐπάνω ἐπίπεδο τοῦ στρώματος μὲ τὴν πατημένη κουσκουρόπετρα καὶ τοὺς πλακοειδεῖς λίθους ἀπὸ τὸ κατώτερο ἐπίπεδο ποὺ ἐμφάνισε πλῆθος ἀγγείων συμπίεσμένων κάτω ἀπ' αὐτὸ τὸ ὑλικό. Τὸ διαχωριστικὸ αὐτὸ ὑλικὸ χαρακτηριζόταν ἀπὸ ἰσχυρὸ κάψιμο καὶ τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς σύστασής του ἦταν τὰ καμένα ἀπολεπίσματα πέτρας μαζὶ μὲ καμένο χῶμα καὶ κάρβουνο. Ἡ συμπαγὴς αὐτὴ συνδετικὴ ὕλη, ἕως νὰ ἦταν ἀκόμη καὶ ἓνα πεσμένο δάπεδο καὶ δὲν συνεχιζόταν ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ πρὸς τὰ βόρεια. Πρέπει ὅμως νὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸ ἔντονα ἀσβεστοποιημένο τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο ὑλικὸ ποὺ στὰ βορειοανατολικά σώθηκε σὲ μεγαλύτερο πάχος, 0.50 μ. περίπου, ἐνῶ στὰ νότια ἐμφανίστηκε πολὺ λεπτό.

1. "Ο.π. 412 - 3.

Στο ίδιο βάθος τών 2 - 2.35 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, στους υποκανάβους Δ/6-4/3, Δ/7-4/3 και Δ/8-4/3 το χῶμα ήταν σκοῦρο καστανό και μαλακό ἐνῶ ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ χώρου καὶ πρὸς τὰ νότια, παράλληλα μὲ τὸν τοῖχο Α τὸ χῶμα ήταν ἀνοιχτὸ καστανό, μαλακὸ καὶ μόνο παράλληλα μὲ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ χώρου ὑπῆρχε διαλυμένη κουσκουρόπετρα, χαλαρὴ καὶ λίγες πέτρες. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐντονὴ διαφοροποίηση πού ἐμφάνιζε τὸ χῶμα σ' αὐτὸ τὸ στρώμα ἀνὰ περιοχὲς πρέπει νὰ ὀφείλεται στὴ διαφορὰ τῆς ἐντασης τῆς φωτιᾶς ἀλλὰ καὶ στὴ διαφορὰ τῶν ὑλικῶν δομῆς πού κήκταν σὲ κάθε σημεῖο. Ἐπίσης τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ βάθος 1.80 - 2.35 μ. στὰ βορειο-ανατολικά παράλληλα μὲ τὸν τοῖχο Α τὸ χῶμα ήταν ἄσπρο, σκληρὸ καὶ ἀσβεστοποιημένο, ἐνῶ ψηλότερα ἀπὸ βάθος 1.70 μ. - 1.80 μ. ήταν σκοτεινὸ καστανό, σὰν ὑγρὸ καὶ στοὺς υποκανάβους ἀμέσως νότια τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας, δηλαδὴ στοὺς υποκανάβους Δ/8-4/3, Δ/8-4/4 ήταν κόκκινο, γεμάτο ἀπὸ διαλυμένα τοῦβλα, δείχνει ὅτι ἴσως πρόκειται γιὰ μιὰ διάλυση τοίχου πού ἡ ἀνωδομή του ήταν ἀπὸ κάποιο μαλακότερο ὑλικὸ καὶ ἀπὸ πλίνθους, ἔτσι πού μὲ τὸ κάψιμο δημιουργήθηκε τὸ σκοῦρο καστανὸ ἢ τὸ κόκκινο χρῶμα πού βρέθηκε ψηλότερα. Φαίνεται ἀκόμη ὅτι ἡ θεμελίωσή του ήταν ἀπὸ πωρολιθικὴ ἰσχυρὴ πέτρα, πού μὲ τὸ κάψιμο ἀπολεπίστηκε, καὶ ἀσβεστοποιήθηκε καὶ ἔτσι δημιουργήθηκε τὸ ἄσπρο χρῶμα καὶ τὸ σκληρὸ χῶμα. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως ἀκόμη νὰ πρόκειται ἴσως γιὰ ὑλικὸ διαφορετικῶν χώρων, ἀνωτέρου καὶ κατώτερου καὶ τὸ σκληρὸ καὶ ἀσβεστοποιημένο αὐτὸ στρώμα νὰ εἶναι ἓνα δάπεδο πού τοὺς διαχώριζε. Ἡ πιθανότητα αὕτὴ ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἀπὸ βάθος 2 - 2.20 μ. ἀπὸ τὴ σημερινή επιφάνεια τοῦ εδάφους παράλληλα μὲ τὸ ἀσβεστοποιημένο ὑλικὸ ἄρχισε ἡ ἐμφάνιση τῆς κρηπίδας τοῦ τοίχου Α πού προαναφέρθηκε καὶ δύο νέων λίθων τοῦ τοίχου Α πού πλαισιώνουν ὁ ἓνας ἀπὸ Βορρὰ καὶ ὁ ἄλλος ἀπὸ Νότο μιὰ πλάκα τοῦ δαπέδου τοῦ ἀγωγοῦ τοῦ Χώρου 14 πού φάνηκε φέτος νὰ διατρυπᾷ τὸν τοῖχο Α, μέσα στὸ χῶρο μεταξὺ τῶν τοίχων Α καὶ Κ, ἀπὸ βάθος 2.20 μ. ἀπὸ τὴ σημερινή επιφάνεια τοῦ εδάφους καὶ ἐξῆς ἀνάμεσα σὲ χῶμα ἀνοιχτὸ καστανό. Ἡ ἐμφάνιση τῆς κρηπίδας τοῦ τοίχου Α παράλληλα μὲ τὸ ἀσβεστοποιημένο, ἰσχυρὰ καμένο χῶμα, εἶναι πολὺ πιθανὸ νὰ σημαίνει τὴν ὑπαρξὴ ἀκόμη καὶ ἐνὸς δαπέδου καὶ ὀροφῆς συγχρόνως πού θὰ χώριζε τὸν χῶρο μὲ τὸ ἀσβεστοποιημένο χῶμα ἀπὸ κάποιον πού βρισκόταν βαθύτερα κάτω ἀπ' αὐτόν, ἢ πιὸ πιθανὸ δάπεδο μιᾶς νεώτερης φάσης πού κάλυψε ἀρχαιότερη φάση. Τέλος ἀπὸ βάθος 2.30 - 2.35 μ. ἀπὸ τὴ σημερινή επιφάνεια τοῦ εδάφους ἄρχισε ἡ ἐμφάνιση τῶν κατώτερων δόμων τοῦ τοίχου Α πού βρίσκονται ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ πρὸς τὰ νότια, ἀνάμεσα καὶ πάλι σὲ ἀνοιχτὸ καστανὸ χῶμα. Αὐτὸ ἐνισχύει τὴν ἂποψη πού ἀναφέρθηκε πιὸ πάνω, δηλαδὴ τὴν ὑπαρξὴ ἀρχαιότερου οἰκοδομήματος, ὅπως δείχνει ἡ τοιχοδομία.

Τὰ εὐρήματα πού βρέθηκαν σ' αὐτὸ τὸ στρώμα, ἀπὸ βάθος 2 - 2.30 μ.

ἦταν στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ χώρου, παράλληλα μὲ τὸ ἰδιαίτερα ἔντονα ἀσβεστοποιημένο χῶμα, τμῆμα ἀπὸ κεραμικὸ τροχό, στὸ βόρειο τμῆμα τοῦ χώρου, ἀνάμεσα στὸ ἐπίσης σκληρὸ καὶ ἄσπερο χῶμα, κομμάτια κονιάματος λευκοῦ καὶ κόκκινου χρώματος, τμῆμα γαλάζιου κονιάματος μὲ ἴχνη μαύρης ταινίας, μικρὸ κομμάτι πράσινου κονιάματος, κομμάτι σοβᾶ, τμῆμα σφαιρικῆς ἀγνύθας καὶ κομμάτι ἀκατέργαστου στεατίτη. Στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ χώρου, παράλληλα μὲ τὸν τοῖχο Α καὶ ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ πρὸς τὰ νότια, βρέθηκαν τμῆμα μαρμάρινης πλάκας, πού σχηματίζει γωνία, κομμάτι πράσινου στεατίτη ἀπὸ χάντρα ἢ ἀπὸ ἔνθεμα, πού βρέθηκε στὸν ὑποκάναβο $\Delta/8-4/4$, κομμάτι χάλκινου ἐλάσματος, κομμάτια κόκκινου κονιάματος πού βρέθηκαν στὸν ὑποκάναβο $\Delta/6-4/7$, δύο ἄωτα κωνικά κύπελλα, τμῆμα κατεργασμένου φυλλόσχημου ὀψιανοῦ, πού ἦταν προφανῶς ἔνθεμα, καὶ βρέθηκε στὸν ὑποκάναβο $\Delta/7-4/3$ ¹, κομμάτι κόκκινου μαρμάρου ἴσως τμῆμα βάσης λύχνου, ἄλλο κομμάτι μαρμάρου, πῆλινο κέρατο ζώου ἀπὸ μικρὸ εἰδῶλιο καὶ κομμάτια κόκκινου καὶ γαλάζιου κονιάματος. Τέλος στὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ χώρου ἀνάμεσα στὶς διαλυμένες κουσκουρόπετρες τὰ εὐρήματα ἦταν ἓνα τεταρτοκύκλιο ἀπὸ κατεργασμένο στεατίτη, κομμάτι κατεργασμένου μαρμάρου, προφανῶς ἀρχιτεκτονικὸ μέλος καὶ κομμάτι γαλάζιου κονιάματος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀντικείμενα αὐτὰ σ' αὐτὸ τὸ βάθος τῶν 2 - 2.35 μ. στὸν ἴδιο χῶρο καὶ στοὺς βόρειους, δυτικούς, ἀνατολικούς καὶ βορειότερους κεντρικούς ὑποκανάβους συλλέχθηκε καὶ κεραμικὴ φυτικῆς ὅπως ὄστρακο μὲ καλαμοειδῆ, ὄστρακα μὲ θέματα σπείρας ἀπὸ δίσκο καὶ ἀπὸ κλειστὰ ἀγγεῖα, ὄστρακα ἀπὸ προχοειδῆ, ὅπως τμῆμα ἀπὸ λαϊμὸ μὲ πλαστικὸ δακτυλίδι, ὄστρακα ἀπὸ τοιχώματα πίθων, δηλαδὴ δύο ἀπὸ χεῖλη καὶ ἄλλο μὲ πλαστικὲς ταινίες καθῶς καὶ ὄστρακο μὲ barbotine διακόσμηση.

Στὸ ἴδιο βάθος τῶν 2 - 2.35 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους, ψηλότερα στὸ νότιο καὶ χαμηλότερα στὸ κεντρικὸ τμῆμα τοῦ στρώματος κάτω ἀπὸ τὸ λεπτὸ συμπαγὲς ἀσβεστοποιημένο διαχωριστικὸ ὑλικὸ πού περιγράφηκε πιὸ πάνω, ἐμφάνισθηκε στρώμα πεσμένων ἀγγείων (πίν. 264), πού σταδιακὰ ἐπεκτάθηκε μέχρι σχεδὸν τὸ νότιο ὄριο τῶν βόρειων ὑποκανάβων. Παράλληλα στὸ βόρειο τμῆμα συνεχίστηκε ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀσβεστοποιημένου στρώματος, στὸ δυτικὸ ἡ ἐμφάνιση τῆς διαλυμένης κουσκουρόπετρας καὶ παράλληλα μὲ τὸν τοῖχο Α ἀπὸ τὸ κέντρο καὶ πρὸς τὰ νότια ἡ ἐμφάνιση τοῦ μαλακοῦ ἀνοικτοῦ καστανοῦ χρώματος. Τὸ χῶμα στὸ στρώμα τῶν πεσμένων ἀγγείων ἦταν ἀνοικτὸ καστανὸ καὶ σταδιακὰ κατέλαβε τοὺς ὑποκανάβους $\Delta/5-4/7$, $\Delta/6-4/7$, $\Delta/7-4/7$, $\Delta/5-4/8$, $\Delta/6-4/5$, $\Delta/7-4/5$, $\Delta/5-4/4$, $\Delta/6-4/4$, $\Delta/7-4/4$, $\Delta/6-4/3$ καὶ $\Delta/7-4/3$. Ὅσο συνεχιζόταν πρὸς τὰ βόρεια τὸ στρώμα τῶν πε-

1. Τὰ τρία ἐνθέματα, αὐτὸ ἀπὸ ὀψιανό, τὸ ἔνθεμα ἀπὸ ὀρεῖα κρύσταλλο καὶ τὸ ἐλεφαντίνο ἔνθεμα πρέπει νὰ συσχετισθοῦν καὶ ἴσως διακοσμοῦσαν τὸ ἴδιο ἀντικείμενο.

σμένων άγγείων γινόταν λεπτότερο σέ πάχος, στοιχειό που δείχνει μιá κλίση του κτηρίου κατά την καταστροφή και συγκέντρωση του ύλικού τών έσωτερικών τών χώρων πρós τά νότια. 'Η πρώτη εμφάνιση του σωρού τών πεσμένων άγγείων άρχισε από βάθος 0.25 μ. από την άνωτερη επιφάνεια του τοίχου I και έφθασε μέχρι βάθος 0.50 μ. από τó ίδιο σημείο. Χαρακτηριστικό είναι τó πλήθος τών άγγείων που βρίσκονταν πεσμένα στο χώρο ενώ συγχρόνως παρατηρήθηκε ότι στους άνατολικότερους υποκανάβους ήταν πιό έντονη ή καταστροφή. Δηλαδή τó πλήθος αυτό τών άγγείων, που βρίσκονταν κάτω από τó λεπτό συμπαγές διαχωριστικό ύλικό, που βρίσκóταν κι αυτό με τη σειρά του κάτω από τó στρώμα τών πλακοειδών λίθων και τής πατημένης κουσκουρόπετρας, είχε συμπίστεϊ ίσχυρά και έδινε έντονα την εικόνα τής καταστροφής, τής πτώσης και τής πυρκαϊάς. Έτσι τó χώμα του σωρού ήταν σ' άλλες νησίδες ιδιαίτερα σκληρό και σέ άλλες χαλαρό. Τά πακτωμένα και συγχρόνως περισσότερο καταστραμμένα άγγεία εκτείνονταν κυρίως στους υποκανάβους Δ/7-4/6, Δ/7-4/7 και Δ/6-4/6, Δ/6-4/7 πάνω και άνατολικά από τó στρώμα με τά χαλαρά που καταλάμβανε τούς υποκανάβους Δ/6-4/5, Δ/5-4/6, Δ/5-4/5 βόρεια του τοίχου I, φαινόμενο που είχε παρατηρηθεί και τó 1981 επίσης βόρεια του τοίχου I και κοντά στόν τοίχο K. Σημειώνεται ότι τά άγγεία στο κατώτερο επίπεδο του στρώματος ήταν πεσμένα κάπως χαλαρότερα και όχι τόσο ίσχυρά συμπίεσμένα. Τέλος χαρακτηριστικό του σωρού επίσης ήταν και τó ιδιαίτερα έντονο κάψιμο και ή εύρεση πλήθους κομματιών κάρβουνου μέσα και έξω απ' τά πεσμένα άγγεία, όπως π.χ. ενός καμένου και πολú καλά διατηρημένου κομματιού κλαδιού, καθώς επίσης χαρακτηριστική ήταν και ή εύρεση πλήθους από κομμάτια πεσμένων κονιαμάτων, που προέρχονταν από την επίσρωση τοίχων και από τοιχογραφίες πάνω σ' αυτούς.

Τά άγγεία που βρέθηκαν άκέραια στο χώρο του σωρού είναι 216, κυρίως άωτα κωνικά κύπελλα. 'Ανάμεσά τους όμως διακρίθηκαν και άλλα σχήματα, όπως κύπελλα σφαιρικά, συχνά μόνωτα, τροπιδωτά, ένα άβαθές κύπελλο, προχοειδή, δίσκοι, πιθάρια, φρουτοδόχες, άνθοδοχεία, κρατηρόσχημα άγγεία, σέ μικρότερο ποσοστό μικρές χύτρες, ένα πήλινο ύφαντικό σκεύος, και ένα μικρό λεπτό σφαιρικό άγγείο με μικρό πόδι, περιχίλωμα και πρόχυση. Τά κύπελλα ήταν διάσπαρτα σ' όλο τó χώρο και στα άνωτερα και στα κατώτερα επίπεδα του στρώματος, ενώ τά προχοειδή (πίν. 263β) ήταν συγκεντρωμένα σέ απόσταση περίπου 1 μ. από τόν τοίχο I και 0.70 μ. από τόν τοίχο A, στους υποκανάβους Δ/7-4/6 και Δ/8-4/6. Τά όστρακα που προέρχονται από πιθάρια έντοπίστηκαν κυρίως στους υποκανάβους Δ/8-4/6 που βρέθηκαν δύο βάσεις και Δ/7-4/5 που βρέθηκε ένα χεýλος, ενώ τά τμήματα από τά άνθοδοχεία βρίσκονταν στους υποκανάβους Δ/5-4/5, Δ/7-4/5 και Δ/7-4/3, σχηματίζοντας ένα νοητό παραλληλόγραμμο, του όποιου κατεΐχαν τίς γωνίες, πράγμα που ίσως νά σημαίνει κάτι σχετικό με την τοποθέτησή τους πριν την

πτώσει. Ἀπὸ τὰ διακοσμητικὰ θέματα ποὺ σημειώθηκαν στὰ ὕστρακα ἀναφέρονται θέματα τοῦ φυτικοῦ ρυθμοῦ, δικτυωτά, στολιδωτά, σπειρες καὶ φολιδωτά. Μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἀγγεῖα θὰ πρέπει ἴσως νὰ συσχετιστεῖ καὶ τμῆμα πῆλινου κεραμικοῦ τροχοῦ ποὺ βρέθηκε στὸν ὑποκἀνάβο Δ/5-4/5.

Ὁ χῶρος ἐκτὸς ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν πεσμένων ἀγγείων χαρακτηρίζοταν καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν κονιαμάτων ποὺ συλλέχθηκαν διάσπαρτα ἀνάμεσα στὸ σωρὸ τῶν ἀγγείων. Συγκεκριμένα ἀνάμεσα στὰ πεσμένα ἀγγεῖα συλλέχθηκαν 680 κομμάτια κονιάματος ἀπὸ τὰ ὁποῖα 397 ἦταν λευκά, 185 κόκκινα, 95 γαλάζια καὶ 3 μὲ ἔγχρη πράσινου. Ὑπάρχουν ἀκόμη δύο γαλάζια μὲ ἔγχρη ἀπὸ μαῦρο χρῶμα τὸ ἓνα καὶ κίτρινο τὸ ἄλλο, ἓνα λευκὸ μὲ γαλάζια ταινία καὶ ἓνα κόκκινο μὲ ἔγχρη πορτοκαλόχρωμου. Ἀπ' αὐτὰ διακρίνονται ἕξι ποὺ ἔχουν λείες κατεργασμένες πλευρὲς καὶ ἴσως νὰ εἶναι τμήματα τριτοδικῶν βωμῶν, δύο ποὺ ἔχουν ἔγχρη ἀνάγλυφης διακόσμησης, κομμάτι σοβᾶ ποὺ σώζει ὅλο τὸ πάχος τῆς ἐπίστρωσης στὸν τοῖχο καὶ τμῆμα ἀπὸ τὸ ἀνώτερο ἐπίπεδο μὲ ἔγχρη χρώματος κίτρινου καὶ μαύρου καὶ ἀκόμη κομμάτι ἀπὸ τοιχογραφημένο κονίαμα μὲ ἔγχρη ἀπὸ κόκκινη, γαλάζια καὶ λευκὴ ταινία καὶ κομμάτι ἀπὸ πορτοκαλόχρωμο κονίαμα, μήκ. 0.20 μ. καὶ πλάτ. 0.14 μ. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ κονιάματα ἦταν ιδιαίτερα καλῆς ποιότητος, συχνὰ λεπτὰ καὶ καλὰ συμπαγῆς μὲ τριγωνικὴ τομή, καθὼς καὶ κομμάτι ἀκατέργαστου στεατίτη. Μ' αὐτὰ τὰ στοιχεῖα καθὼς καὶ μὲ τὴν εὗρεση τοῦ πλῆθους κάρβουνων, ποὺ ἦταν διάσπαρτα στὸ χῶρο, ὁ σωρὸς τῶν ἀγγείων μὲ τὰ κονιάματα ἀνάμεσα τους δίνει ἔντονα τὴν εἰκόνα τῆς καταστροφῆς τῶν τοίχων, ποὺ περιέβαλλαν τὸ χῶρο, καὶ τοῦ ἐσωτερικοῦ τους.

Ἡ ἀνασκαφὴ μεταξὺ τῶν τοίχων Α καὶ Κ δὲν συνεχίστηκε βαθύτερα ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτό, σὲ βάθος 2.30 μ. παρὰ μόνο στοὺς 8 βορειότερους ὑποκἀνάβους. Ἐκεῖ ἡ ἀνασκαφὴ συνεχίστηκε μέχρι βάθους 2.45 - 2.50 μ. ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Παρατηρήθηκε ὅτι σταμάτησε ἡ ἐμφάνιση τοῦ ἀσβεστοποιημένου χρώματος. Τὸ χῶμα ἔγινε σταδιακὰ σ' ὅλους τοὺς βόρειους ὑποκἀνάβους ἀνοιχτὸ καστανὸ μαλακὸ καὶ στοὺς ὑποκἀνάβους Δ/6-4/1 καὶ Δ/7-4/1 χαρακτηρίζοταν ἀπὸ κουσκουρόπετρα. Πάντως σημειώνεται ὅτι στὴ στρωματογραφία τοῦ βόρειου σκάμματος σὲ βάθος 2.40 - 2.45 μ. παρατηρήθηκαν ἔγχρη ἀπὸ τὸ συμπαγὲς διαχωριστικὸ ὕλικὸ ποὺ εἶχε βρεθεῖ καὶ πάνω ἀπὸ τὸ σωρὸ τῶν πεσμένων ἀγγείων στὸ χῶρο τῶν νότιων ὑποκἀνάβων, σὲ βάθος 2 - 2.05 μ. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἴσως νὰ σημαίνει ὅτι συνεχιζόταν τὸ ἴδιο λεπτὸ διαχωριστικὸ στρώμα μέχρι καὶ τὸ σημεῖο αὐτό, ἴσως καὶ βορειότερα, ἀλλὰ δὲν διατηρήθηκε στοὺς βόρειους ὑποκἀνάβους.

Τὰ εὐρήματα ἀπὸ βάθος 2.30 - 2.50 μ. στοὺς βόρειους ὑποκἀνάβους ἦταν κομμάτι πράσινου καὶ μαύρου ἀκατέργαστου στεατίτη, κομμάτι ἀπὸ πῶμα

λίθινου ἀγγείου μὲ κομβιόσχημη λαβή πάλι ἀπὸ στεατίτη, ποὺ βρέθηκε στὸν ὑποκάναβο Δ/6 - 4/2, 101 κομμάτια κονιάματος ἀπὸ τὰ ὁποῖα 48 γαλάζια, 25 λευκά καὶ 28 κόκκινα καὶ τέλος κεραμικὴ μὲ στολιδωτὴ διακόσμηση, ὁμόκεντρος κύκλους, ταινίες καὶ φυτικὰ θέματα. Μ' αὐτὴν τὴν εἰκόνα γιὰ τὸ χῶρο τῶν βόρειων, κεντρικῶν καὶ νότιων ὑποκανάβων ὁλοκληρώθηκε γιὰ φέτος ἡ ἀνασκαφὴ στὸ χῶρο μεταξὺ τῶν τοίχων Α καὶ Κ.

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ χῶρο μεταξὺ τῶν τοίχων Α καὶ Κ ἐπιβεβαίωσε τὰ συμπεράσματα ποὺ εἶχαν διατυπωθεῖ γιὰ τοὺς χώρους 14 καὶ 15 κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1980¹. Δηλαδὴ ἐπισημάνθηκε καὶ ἐδῶ ἡ πτώση τῶν τοίχων καὶ τοῦ δαπέδου κάποιων ὁρόφων ἀπὸ παρόλιθους καὶ σχιστόλιθους ἀντίστοιχα ποὺ ἔγινε στὴν ΥΜ Ιβ περίοδο καθὼς καὶ τὸ στρώμα καταστροφῆς ἀπὸ ἰσχυρὴ πυρκαγιά ἐπίσης τῆς ΥΜ Ια περιόδου. Ἡ ἀνασκαφικὴ εἰκόνα τοῦ δευτέρου στρώματος ἦταν ἀντίστοιχη ἐπίσης μὲ τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἔγιναν στὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο 1981 στὸ Χῶρο 18, ποὺ βρίσκεται δυτικὰ τοῦ τοίχου Κ².

Οἱ ἀντιστοιχίες ποὺ ὑπάρχουν μεταξὺ τῆς φετινῆς ἀνασκαφῆς καὶ τοῦ Χώρου 18 ἐντοπίζονται στὰ ἑξῆς σημεῖα: 1) Στὴ μικρὴ διάλυση τοίχου ποὺ ὑπῆρχε στὸ πρῶτο στρώμα ποὺ ἀφαιρέθηκε φέτος καὶ χώριζε τὸ νότιο τμῆμα ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο χῶρο. Παρόμοια διάλυση μ' αὐτὴν, ἴσως μάλιστα καὶ συνέχειά της, ὑπῆρχε καὶ στὸ χῶρο δυτικὰ τοῦ τοίχου Κ, σὲ ἀντίστοιχο βάθος. 2) Στὸ στρώμα τῶν λίθων μεσαίου μεγέθους, ποὺ κάλυπτε τὸ χῶρο ἀπὸ βάθος 1.80 μέχρι 2 μ. περίπου ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους. Παρόμοιο στρώμα ὑπῆρχε ὅχι μόνο στὸ χῶρο δυτικὰ τοῦ τοίχου Κ ἀλλὰ καὶ στὸ ἀνατολικὸ τμῆμα τοῦ Χώρου 17 καὶ τῆς προέκτασής του, πράγμα ποὺ διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὴ στρωματογραφία τοῦ νότιου ὁρίου τοῦ σκάμματος. 3) Στὸ στρώμα τοῦ σωροῦ τῶν καμένων καὶ πεσμένων ἀγγείων καὶ κονιαμάτων. Τὸ στρώμα αὐτὸ δὲν εἶναι παρὰ συνέχεια τοῦ ἴδιου στρώματος ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ πέρυσι στὸ χῶρο δυτικὰ τοῦ τοίχου Κ, πράγμα ποὺ φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴ στρωματογραφία τοῦ σκάμματος πάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο Κ. 4) Στὴ διαφορετικὴ εἰκόνα ποὺ παρουσίαζαν στὴν ἀνασκαφὴ καὶ τοῦ δευτέρου στρώματος οἱ τέσσερις βόρειοι ὑποκάναβοι, σὲ σχέση μὲ τὴν εἰκόνα τῶν νότιων καὶ κεντρικῶν. Παρόμοια κατάσταση ἐπικρατοῦσε στοὺς βόρειους ὑποκανάβους, σὲ ἀντίστοιχα βάθη καὶ στὸ χῶρο δυτικὰ τοῦ τοίχου Κ, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ἀπὸ τὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ πρὸς τὰ βόρεια ὑπῆρχε κάποιος χῶρος ξεχωριστὸς ἀπὸ ἐκεῖνον ποὺ θὰ καταλάμβανε τὸ χῶρο τῶν κεντρικῶν καὶ νότιων ὑποκανάβων. Ἡ διαφορετικὴ εἰκόνα ὅμως ἀνάμεσα στοὺς δύο χώρους δὲν γίνεται μὲ σαφὲς ἀρχιτεκτονικὸ χωρίσμα, δηλαδὴ

1. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 365 - 377.

2. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1981, 412 - 8.

ἓνα τοῖχο στὴ θέση του, ἀλλὰ μὲ λίθους ποὺ ὑποδηλώνουν ἓνα τοῖχο ποὺ καταστράφηκε.

Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ ἔγινε φέτος στὸ χῶρο μεταξὺ τῶν τοίχων Α καὶ Κ δόθηκε μιὰ σχετικὰ καλὺτερη εἰκόνα γιὰ τὴν πρὸς τὰ ἀνατολικά συνέχεια τοῦ τοίχου Ι. Ἀφαιρέθηκε δηλαδὴ ἀπὸ τὸ χῶρο ἀμέσως δυτικὰ τοῦ τοίχου Β ἡ ξύλινη καμένη κυκλικὴ κατασκευὴ τῆς νεώτερης φάσης τοῦ οἰκοδομήματος, ποὺ εἶχε πέσει στοὺς ὑποκανάβους Δ/7-4/7, Δ/7-4/8, Δ/8-4/7, Δ/8-4/8 καὶ δὲν ἐπέτρεπε νὰ φανεῖ ἡ πρὸς τὰ ἀνατολικά συνέχεια τοῦ τοίχου Ι. Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ εἶχε ἐμφανιστεῖ τὸ 1980¹, εἶχε διάμετρο 1.20 - 1.30 μ. καὶ βρισκόταν σὲ βάθος 0.40 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Α. Τὸ πρῶτο στρώμα ποὺ ἀφαιρέθηκε ἐδῶ ἦταν τὸ στρώμα χώματος ποὺ ἀνῆκε στὴν κατασκευὴ. Εἶχε πάχος 0.15 μ. καὶ ἦταν στὸ κέντρο κόκκινο ἢ μαῦρο ἀπὸ τὴν πυρκαϊὰ καὶ κίτρινο στὴν περιφέρεια. Κατὰ τὴν ἀφαίρεσή του βρέθηκε μιὰ χάντρα ἀπὸ γαλάζια φαγεντιανή, λίγα ὄστρακα ἀπὸ τὰ ὁποῖα διακρίθηκε ἓνα ἀπὸ χεῖλος σφαιρικοῦ ἀγγείου ποὺ σῶζει καὶ τὴ γλωσσοειδὴ λαβή, καθὼς καὶ μερικὰ κόκαλα. Μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῆς κατασκευῆς, ἀφαιρέθηκε καὶ τὸ χῶμα κάτω ἀπ' αὐτὴν, καὶ φάνηκε τὸ στρώμα τῶν χαλαρῶν λίθων, ποὺ ἡ συνέχειά του ὑπῆρχε στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ Χώρου 17, ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε. Ἐδῶ βρέθηκαν 3 ἄωτα κωνικά κύπελλα, κομμάτι χάλκινου ἐλάσματος τριγωνικοῦ σχήματος, 2 λεπίδες ὀψιανοῦ, κομμάτι ἀκατέργαστου στεατίτη, ὁστέινο κατεργασμένο ἀντικείμενο τριγωνικῆς τομῆς, 3 κομμάτια κονιάματος, γαλάζιο, κόκκινο καὶ λευκό, καὶ ὄστρακα ἀπὸ κύπελλα καὶ μικρὰ ἀγγεῖα ὅπως τμήμα πώματος μικροῦ ἀγγείου καὶ ὄστρακο μὲ ταινίες.

Μὲ τὴν ἀφαίρεση τῆς κατασκευῆς καὶ τοῦ χώματος κάτω ἀπ' αὐτὴ φάνηκε καλὺτερα ὁ τρόπος ποὺ σχηματίζαν γωνία οἱ τοῖχοι Α, Β καὶ Ι. Οἱ πέτρες τοῦ τοίχου Α περνᾶνε κάτω ἀπὸ τοὺς τοίχους Ι καὶ Β, ἔτσι ποὺ καταδεικνύεται ὅτι ὁ τοῖχος Α εἶναι ἀρχαιότερος. Οἱ πέτρες εἶναι ἰσχυρές, καλὰ λαξευμένες. Τὸ ἔδαφος κάτω ἀπ' αὐτὲς ἦταν ἐξαιρετικὰ χαλὰρὸ καὶ περιεῖχε πολλὰ πέτρες μεσαίου μεγέθους 0.15 - 0.30 μ. Μὲ τὴν ἀφαίρεση τοῦ χώματος τῆς κατασκευῆς καὶ τοῦ χώματος κάτω ἀπ' αὐτὴν φάνηκε καλὺτερα καὶ ἡ συνέχεια τοῦ τοίχου Ι στὰ ἀνατολικά. Στὴν ἀνώτερη ἀνατολική του ἐπιφάνεια ὑπῆρχαν μόνο λίγες χαλαρὲς πέτρες καὶ χῶμα, ποὺ ἔφταναν μέχρι βάθος 0.28 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Ι καὶ ποὺ ἴσως χρησίμευαν σὰν γέμισμα τοῦ τοίχου. Στὸ κατώτερο ἐμφανιζόμενο ἐπίπεδό του φάνηκαν δύο πέτρες ἰσχυρότερες, μήκ. 0.47 καὶ 0.50 μ. ἀρκετὰ καλὰ κατεργασμένες.

Τοῖχος Α. Ἀγῶγὸς

Μὲ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ ἔγινε σαφέστερη ἡ κατασκευὴ τοῦ τοίχου Α, ὅσον ἀφορᾷ τοὺς ἀνώτερους ἀλλὰ κυρίως καὶ τοὺς κατώτερους δόμους του.

1. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 382.

'Αρχικά από βάθος 1.70 - 1.90 μ. δόθηκε ἡ πλήρης ὄψη τῆς τρίτης ἀπὸ Βορρὰ πέτρας τῆς ἀνώτερης σειρᾶς δόμων τοῦ τοίχου Α. Αὕτῃ παρατηρήθηκε ὅτι ἔχει στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ἀναθύρωση ὅπως καὶ στὴν ἀνατολικὴ ἀντίστοιχα στὸ Χῶρο 15. Στὸ κάτω μέρος ἡ πέτρα ἐμφανίζει κοίλανση, ἀντίστοιχη τῆς ὁποίας ὑπάρχει καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς στὸ Χῶρο 15. 'Η κοίλανση αὕτῃ διευκολύνει τὴ δίοδο τοῦ ἀγωγοῦ, ἐνῶ ἡ ἀναθύρωση ποὺ σχηματίζεται ἐδῶ δείχνει ἴσως τὴν προσαρμογὴ κάποιου λίθινου καλύμματος τοῦ ἀγωγοῦ.

'Απὸ βάθος 2.10 - 2.20 μ. φάνηκαν οἱ δύο βορειότερες πέτρες τῆς κρηπίδας τοῦ τοίχου Α. 'Η βορειότερη ἐμφανίζει μῆκος 1.15 μ. καὶ συνεχίζεται πρὸς Βορρὰ, ἡ δεύτερη 1.35 μ. ἐνῶ ἡ τρίτη πέτρα τῆς κρηπίδας εἶχε φανεῖ ἀμέσως νότια ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀπὸ βάθος 2.00 μέχρι 2.10 μ. Οἱ πέτρες αὐτὲς τῆς κρηπίδας εἶναι καλὰ κατεργασμένες καὶ φαίνονται ἰδιαίτερα ἰσχυρὲς καὶ ἐπιμελημένες. 'Εξέχουν 0.12 μ. ἀπὸ τὴν κάθετη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου πάνω ἀπ' αὐτές. Οἱ δύο πρῶτες βρίσκονται σὲ βάθος 0.87 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τῆς βορειότερης πέτρας τοῦ τοίχου Α καὶ ἡ τρίτη σὲ βάθος 0.55 μ. ἀπὸ τὸν ἀνώτερο δόμο τῆς.

Στὴ συνέχεια νότια ἀπὸ τὶς πέτρες ποὺ ἀναφέρθηκαν, σὲ βάθος καὶ πάλι 2 - 2.10 μ. ἐφανίστηκαν στὴν εὐθεία τοῦ ἀγωγοῦ, κάτω ἀπὸ τὴν πέτρα μὲ τὴν κοίλανση δύο πέτρες ἡ μία στὰ βόρεια καὶ ἡ ἄλλη στὰ νότια τῆς καὶ συγχρόνως βόρεια καὶ νότια ἀντίστοιχα τῆς νέας πλάκας τοῦ ἀγωγοῦ ποὺ ἐμφανίστηκε ἀπὸ βάθος 2.20 μ. καὶ ἐξῆς. Οἱ δύο αὐτὲς πέτρες εἶναι οἱ πλευρὲς τοῦ ἀγωγοῦ στὸ σημεῖο αὐτὸ καὶ ἴσως ὑποβοηθοῦν τὴν ἀλλαγὴ κατεύθυνσός του πρὸς τὰ βορειοδυτικά.

'Απὸ τὸ τέλος τῆς τρίτης ἀπὸ Βορρὰ πέτρας τῆς ἀνώτερης σειρᾶς τοῦ τοίχου Α καὶ πρὸς τὰ νότια φάνηκαν καὶ νέες πέτρες ποὺ ἀνήκουν σ' αὐτὸν ἀλλὰ δὲν εἶναι ὅλες συμμετρικὰ τοποθετημένες ὅπως στὸ βορειοανατολικὸ τμῆμα τῆς κρηπίδας τοῦ τοίχου, ἴσως λοιπὸν πρόκειται γιὰ ὑποθεμελίωση. 'Η πρώτη πέτρα ποὺ φάνηκε βρίσκεται νότια τῆς πλάκας τοῦ ἀγωγοῦ καὶ ἔρχισε νὰ ἐμφανίζεται ἀπὸ βάθος 2.30 - 2.35 μ. 'Η βορειοδυτικὴ γωνία τῆς ἀπέχει 1.77 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια παρυφὴ τοῦ τοίχου Ι, ἔχει μῆκος 0.96 μ. καὶ ἐξέχει 0.46 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀνώτερου δόμου τῆς. Νότια ἀπ' αὕτῃ τὴν πέτρα ἐμφανίστηκαν δύο ἄλλες μικρὲς ἀλάξυντες.

Τέλος πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ὁ τοῖχος Α χτίστηκε τουλάχιστον στὴν ΥΜ ΙΑ περίοδο, καταστράφηκε σὲ κάποια φάση τῆς ἴδιας περιόδου καὶ συμπληρώθηκε καὶ καταστράφηκε ὁριστικὰ στὴν ΥΜ Ιβ περίοδο.

Ἀ γ ω γ ὸ ς

"Ὅπως ἤδη ἀναφέρθηκε κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο φάνηκε καὶ μία νέα πλάκα τοῦ ἀγωγοῦ, ποὺ εἶχε ἐμφανιστεῖ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ 1980 στὸ χῶρο 15 μὲ κατεύθυνση ἀπὸ 'Ανατολὴ σὲ Δύση. 'Η νέα πλάκα ποὺ ἐμφα-

νίσθηκε φέτος ἀνήκει στοῦ δάπεδο τοῦ ἀγωγοῦ, ἔχει μέγ. μῆκ. 1.48 μ., μέγ. πλάτ. 0.60 μ. καὶ βρίσκεται σὲ βάθος 0.66 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῆς πέτρας μὲ τὴν κοίλανση ποὺ βρίσκεται ἀπὸ πάνω τῆς ἀκριβῶς. Ἡ νοτιοδυτικὴ γωνία τῆς ἀπέχει 2.80 μ. ἀπὸ τὴ βόρεια παρυφῇ τοῦ τοίχου I καὶ ἔξέχει 0.50 μ. ἀπὸ τὴν κάθετη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου A τὸν ὁποῖο διατρύπῃ. Μὲ τὸν ἀγωγὸ πρέπει νὰ σχετίζονται μία σχιστολιθικὴ πλάκα ποὺ βρέθηκε πεσμένη κάθετα, βόρεια τῆς νέας πλάκας τοῦ δαπέδου καὶ μία ἄλλη πεσμένη στὴν κατεύθυνση τῆς πιθανῆς φορᾶς του. Ὡς πρὸς τὴ συνέχεια τοῦ ἀγωγοῦ δὲν ὑπῆρξαν φέτος ἄλλα στοιχεῖα μέχρι τὸ βάθος ποὺ ἀνασκάφηκε ὁ χώρος. Μετὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ τοίχου I, τοῦ ἀγωγοῦ καὶ τῆς κρηπίδας τοῦ τοίχου A διακόπηκε γιὰ φέτος ἡ ἀνασκαφὴ στοῦ χώρου μεταξὺ τῶν τοίχων A καὶ K γιὰ νὰ διερευνηθεῖ σὲ ἄλλη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἡ συνέχεια σὲ βάθος τοῦ ΥΜ Ia στρώματος.

Συμπεράσματα

Ἔτσι ἀπὸ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα μεταξὺ τῶν τοίχων A καὶ K προέκυψαν τὰ πρὶν κάτω συμπεράσματα:

1. Ἐπιβεβαιώθηκαν τουλάχιστον δύο καταστροφές, μία στὴν ΥΜ Ib περίοδο καὶ μία στὴν ΥΜ Ia, γεγονὸς ποὺ εἶχε διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ὅλους τοὺς χώρους τοῦ κτηρίου ποὺ ἀνασκάφηκαν μέχρι τώρα.

2. Στὸ στρώμα καταστροφῆς τῆς ΥΜ Ib ἐποχῆς παρατηρεῖται διαχωρισμὸς τοῦ βόρειου τμήματος τοῦ χώρου ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλους ὀγκόλιθους, πλίνθους καὶ σχιστολιθικὰς πλάκες, καὶ ἀπὸ τὴν παρουσία θαλάσσιου ρυθμοῦ. Ὁ διαχωρισμὸς αὐτὸς τονίζεται καὶ ἀπὸ τὴ διάλυση τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά στὰ δυτικὰ μὲ ἐλαφρὰ ἀπόκλιση. Ὁ διαλυμένος τοῖχος εἶχε βρεθεῖ καὶ στοῦ Χώρου 18 καὶ φαίνεται ὅτι καὶ στοὺς δύο χώρους ὑπῆρχε ἡ ἴδια διάταξη, ἡ ὁποία φαίνεται ἦταν ὅμοια καὶ στοῦ ΥΜ Ia κτίσμα.

3. Διαφορὰ ὑπάρχει καὶ στὴν τοιχοδομίᾳ τοῦ τοίχου A μεταξὺ τοῦ βορειότερου καὶ νοτιότερου τμήματος. Φαίνεται ὅτι ὁ ἀρχαιότερος τουλάχιστον ΥΜ Ia, ἀμελέστερα χτισμένος τοῖχος διατηρήθηκε καὶ στὴν ΥΜ Ib περίοδο στοῦ νότιου τμήματος, ἐνῶ στοῦ βορειότερου ξαναχτίστηκε ἐπιμελέστερα στοῦ τέλους ἴσως τῆς ΥΜ Ia περιόδου καὶ διατηρήθηκε μέχρι τὴν τελικὴ καταστροφὴ του στὴν ΥΜ Ib. Φάνηκε φέτος ἡ κρηπίδα του ἀπὸ χαλικάσβεστο, στοῦ βόρειου τμήματος, παράλληλα μὲ δάπεδο τῆς ΥΜ Ia φάσης, ἐνῶ στοῦ νοτιότερου ἀπὸ ἀβεστοποιημένες πλάκες καὶ λεπτὸ στρώμα ἀβεστοποιημένης ὕλης. Σ' ὁλόκληρο τὸν Χώρο εἶναι ἔντονα τὰ ἔχνη τῆς φωτιᾶς.

4. Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῆς ἀβεστοποιημένης ὕλης βρίσκεται στοῦ κεντρικοῦ καὶ νότιου τμήματος τοῦ χώρου σωρὸς ἀγγείων ΥΜ Ia περιόδου καὶ καμμένο ὕλικό, κυρίως ξύλο καὶ πλίνθοι, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στοῦ Χώρου 18 καθὼς καὶ πολλὰ κονιάματα καὶ πλῆθος λίθων ἀπὸ χαλάσματα τοίχων, ἴσως τοῦ

I ή του K, λόγω του μεγέθους τους, από 0.15 - 0.30 μ. Οι σωρευμένοι χαλαροί λίθοι σε συνδυασμό με άγγεϊα παρατηρήθηκαν τόσο στο Χώρο 18 όσο και ανατολικά του Χώρου 17.

5. Διευκρινίστηκε μέχρις ενός σημείου ή πορεία του άγωγού, που είχε βρεθεί στο Χώρο 15 και διατρυπά τον τοίχο A.

6. Τέλος διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος A, στο νότιο κυρίως τμήμα του είναι αρχαιότερος των τοίχων B και I.

Έντύπωση προξενεί το πλήθος των τοιχογραφημένων κονιαμάτων του στρώματος της ΥΜ Ια περιόδου. Πρόκειται για άποσπάσματα τοιχογραφιών λόγω της πολυχρωμίας που έμφανίζουν. Η κεραμική εξάλλου του φυτικού ρυθμού, πλούσια όπως σε όλο το χώρο, τα τμήματα των λίθινων λύχνων, τα χάλκινα αντικείμενα, τα άποσπάσματα τριποδικών βωμών από κονίαμα, τα τμήματα λίθινων άγγεϊων, τα ένθεματα από όρεϊα κρύσταλλο, έλεφαντόδοντο και όψιανό, δίνουν την εικόνα ενός πολυτελοϋς χώρου που ή τρομακτική φωτιά που συνέβη στην ΥΜ Ια περίοδο, όπως και εκείνων της ΥΜ Ιβ περιόδου, μάς επιτρέπουν να συνθέσουμε μόνο από τα λείψανά της.

Η άνασκαφή του χώρου αυτού, που ίσως άποτελείται από δύο μέχρι στιγμής όρόφους της ΥΜ Ια φάσης θα συνεχισθεί σε άλλη άνασκαφική περίοδο.

Χώρος 17

Συνεχίστηκε για τρίτη κατά σειρά χρονιά, ή άνασκαφή στο Χώρο 17. Το βόρειο τμήμα του χώρου αυτού είχε άνασκαφεί το 1980¹ και τα ψηλότερα στρώματα του νότιου τμήματος το 1981². Στο χώρο 17 και ιδιαίτερα στο δυτικό τμήμα του στις παλιότερες άνασκαφικές περιόδους είχαν διερευνηθεί τα έξής στρώματα: "Ένα στρώμα έπιφανειακό με εύρηματα διαφόρων εποχών από νεωτάτων μέχρι ΥΜ χρόνων. Ένα στρώμα μυκηναϊκό που χαρακτηρίζεται από μικρούς λίθους και μαϋρο χώμα, και τέλος μινωικά στρώματα. Στα μινωικά έπίπεδα είχαν έμφανιστεί σε λεπτά στρώματα, άγνύθες, κύπελλα, και σχιστολιθινές λεπίδες διαδοχικά, ενώ σε όλο τον ύπόλοιπο άνασκαπτόμενο χώρο, είχαν έμφανιστεί παχύτερα στρώματα κυπέλλων, άγνυθών και σχιστολίθων. Άκολουθοϋσαν νησίδες στρωμάτων «λεπίδας» και κάτω από αυτές είχε άποκαλυφθεί έξαιρετικά σημαντική κεραμική θαλάσσιου και φυτικού ρυθμού, και ιδιαίτερα σημαντικά εύρηματα. Από αυτά τα κυριότερα ήταν έλεφάντινο ανθρώπινο κεφάλι, ένθετο σε είδωλο³, έλεφάντινο πόδι είδω-

1. "Ο.π. 382 κέ.

2. ΓΙΑΝΝΗ και ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1981, 418 κέ.

3. ΓΙΑΝΝΗ και ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 384, εικ. 221α.

λίου¹, ἓνα ἀσημένιο σκουλαρίκι², ἓνα χρυσοῦ ἔλασμα³, μία ἐλεφάντινη περὶ ῥοή⁴ καὶ μία λίθινη βάζη πέλεκυ⁵. Τὰ σχήματα τῶν ἀγγείων ἦταν δίσκοι, φρουτοδόχες, κύπελλα, προχοεῖδῃ καὶ ψευδόστομοι ἀμφορεῖς. Τὰ εὐρήματα αὐτὰ ὁδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ χώρος εἶχε ἴσως κάποια θρησκευτικὴ χρῆση. Ἡ ἀνασκαφὴ σταμάτησε πέρσι σὲ βάθος 2.25 μ., χωρὶς νὰ φθάσει στὸ στερέο.

Ὁ χώρος 17 ὀρίζεται στὸ Βορρὰ ἀπὸ τὸν τοῖχο I, στὴ Δύση ἀπὸ τὸν τοῖχο Z καὶ τὴ νοτιὰ πρὸς Νότο προέκτασή του, στὴν Ἀνατολὴ ἀπὸ τὸν «τοῖχο» Λ καὶ στὸ Νότο ἀπὸ τὸ νότιο ὄριο τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου.

Στὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἐρευνήθηκε τὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ Χώρου 17, ἀπὸ βάθος 2.25 μ. ἀπὸ τὴ δυτικὴ ἐπιφάνεια τοῦ σιδήματος⁶ καὶ 1.09 ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Z, ἐπεκτάθηκε δὲ μέχρι τὸ νότιο ὄριο τῆς ἀνασκαφῆς. Ἀνατολικά ἐφθασε μέχρι τὸν «τοῖχο» Λ. Σκάφηκαν οἱ ὑποκάναβοι Δ/1-4/9, Δ/2-4/9, Δ/3-4/9, Δ/4-4/9, Δ/1-4/10, Δ/2-4/10, Δ/3-4/10, Δ/4-4/10, Δ/1-4/11, Δ/2-4/11, Δ/3-4/11, Δ/4-4/11. Τὸ στρώμα χρώματος ποὺ ἀφαιρέθηκε συνολικὰ κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ἔχει πάχος 0.10 μ. καὶ ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ τελευταίου στρώματος τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς στὸ τμήμα αὐτό.

Στὸ βορειότερο καὶ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ ἀνασκαπτόμενου χώρου, στοὺς ὑποκάναβους Δ/1-4/9, Δ/2-4/9, Δ/3-4/9, Δ/1-4/10, Δ/2-4/10, Δ/3-4/10, Δ/2-4/11 καὶ Δ/3-4/11 τὸ χῶμα ἦταν σταχτόχρωμο μαλακὸ μὲ πολλὰ μικρὲς πέτρες (0.05 - 0.07 μ.) καὶ ἐλάχιστες πέτρες μεσαίου μεγέθους (0.15 - 0.30 μ.) ἐνῶ στὸν ὑποκάναβο Δ/2-4/10 καὶ στὸ χῶρο μεταξὺ τοῦ «τοίχου» Λ καὶ τῶν μεγάλων λίθων ποὺ εἶχαν ἐμφανισθεῖ πέρσι δυτικὰ τοὺς ἦταν σκοτεινὸ καστανό. Σὲ ἀπόσταση 0.70 μ. ἀπὸ τὴ νότια παρυφὴ τοῦ τοίχου Z, καὶ 3.32 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο I τὸ χῶμα ἦταν ἐλαφρὰ χαλαρό, ἀνακατεμένο μὲ πέτρες, ὅστρακα καὶ λίγες πλίνθους. Κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου Z καὶ σὲ ἀπόσταση 0.30 μ. ἀπὸ τὴ νότια παρυφὴ του παρουσιάστηκε νησίδα, ἀπὸ «λεπίδα», δηλαδὴ συμπαγὲς τεφροκάστανο χῶμα μὲ μικρὰ σχιστολιθικὰ ἀπολεπίσματα καὶ συνδετικὴ ὕλη, ἐνῶ δευτέρη βρέθηκε στὸ ἴδιο βάθος καὶ 0.22 μ. ἀνατολικότερα

1. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1981, πίν. 266γ.

2. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 386, εἰκ. 221γ.

3. "Ο.π. 384.

4. "Ο.π. 386.

5. "Ο.π.

6. Οἱ μετρήσεις ἔγιναν φέτος ἀπὸ τὸ δυτικὸ ὄριο, λόγω τῆς ὑπαρξῆς τοῦ τοίχου Z, ποὺ κλείνει τμήμα τοῦ χώρου ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια αὐτοῦ τοῦ τοίχου. Ἡ ἐπιφάνεια ποὺ εἶχε ἀφθεῖ πέρσι, ὅπως καὶ φέτος, μετὰ τὸ τέλος τῆς ἀνασκαφῆς, εἶναι κάπως ἀνώμαλη καὶ ἄνιση σὲ βάθος, λόγω τῆς πυκνότητος τῶν εὐρημάτων κατὰ χώρους.

τῆς πρώτης καὶ στὴν ἴδια εὐθεία μ' αὐτή, στὸν ὑποκάναβο Δ/1-4/10. Μεταξὺ τῶν δύο νησίδων ὑπῆρχε χῶμα καὶ μικρὲς πέτρες (0.05 - 0.08 μ.). Οἱ δύο αὐτὲς νησίδες μαζί με τίς μικρὲς καὶ ἀρκετὰ διεσπαρμένες σ' ὅλο τὸ χῶρο πέτρες ἔχουν ἴσως σχέση με τίς περυσινὲς νησίδες «λεπίδας» στοὺς ὑποκανάβους Δ/1-4/9, Δ/1-4/10 καὶ Δ/1-4/11, ποὺ βρέθηκαν κάπως ψηλότερα. Μικρότερα τέλος λείψανα «λεπίδας» ἐμφανίστηκαν διεσπαρμένα σ' ὅλο τὸ χῶρο, κυρίως ὅμως κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου Ζ καὶ νότιά του σὲ νοητὴ εὐθεία πρὸς αὐτόν, κυρίως στὸν ὑποκάναβο Δ/2-4/10, καθὼς καὶ δυτικὰ τῶν μεγάλων λίθων ποὺ βρίσκονταν κατὰ μῆκος καὶ δυτικὰ τοῦ «τοίχου» Λ. Ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ λεπτὸ στρώμα τοῦ λεπιδochώματος ἐφανίστηκαν ἔντονα τὰ ἔχνη τῆς φωτιάς σὲ ὅλο τὸ βάθος τῶν 0.10 μ. ποὺ ἀνασκάφτηκε φέτος.

Ἰδιαίτερα χαρακτηρίζονταν ἀπὸ ἰσχυρὴ φωτιά καὶ καμένη ὕλη ἡ νοτιο-δυτικὴ γωνία τοῦ χώρου στὸν ὑποκάναβο Δ/1-4/11 καὶ εἰδικότερα ὁ χῶρος κάτω ἀπὸ τίς νησίδες τῆς λεπίδας, ὁ ὁποῖος μαζί με τὴν καμένη ὕλη περιεῖχε καὶ ἄφθονη κουσκουρόπετρα. Ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ καμένο ὑλικὸ βρέθηκαν πολλὰ ἀκέραια ἀγγεῖα καὶ ὄστρακα, ὅπως τμήμα χύτρας καὶ τμήμα ἀγγείου με καστανοκόκκινες ταινίες.

Στὸ βόρειο τμήμα, στὸ σημεῖο ποὺ λίγο πιὸ πάνω ὑπῆρχαν μικρὲς πέτρες μεταξὺ τῶν νησίδων λεπιδochώματος, τὸ χῶμα ἦταν ἀββεστοποιημένο καὶ σκληρό, ὅπως συνέβαινε καὶ στὸ βορειοανατολικὸ τμήμα τοῦ βόρειου τομέα μεταξὺ τῶν τοίχων Α, Κ καὶ Ι, ἴσως ἀπὸ ἰσχυρὰ καμένες πέτρες ἐνῶ σὲ περιορισμένη ἔκταση στὸ κεντρικὸ καὶ νοτιότερο τμήμα καλύπτονταν ἀπὸ σταχτόχωμα. Στὸ κέντρο περίπου τοῦ χώρου, στὸν ὑποκάναβο Δ/3-4/10 βρέθηκε σχιστολιθικὴ πλάκα διαστάσεων 0.10 × 0.06 μ. Τὰ λίγα ὅμως μικρὰ βότσαλα ποὺ βρέθηκαν στὸ χῶρο δὲν εἶχαν σχέση με τὸ ἀββεστοποιημένο χῶμα ὥστε νὰ ἐρμηνευθοῦν σὰν συστατικὸ χαλικιάβεστου. Ἡ εἰκόνα τοῦ χώρου κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα τῶν νησίδων τοῦ λεπιδochώματος ἦταν ἰσχυρότατης πυρκαγιᾶς ποὺ ἀββεστοποίησε καὶ κονιορτοποίησε διαφορετικὲς ὕλες, γεγονός ποὺ πρέπει νὰ συνέβη πρὶν νὰ πέσει ἐπάνω σ' αὐτὲς τὸ δάπεδο τῆς «λεπίδας».

Ἀνάμεσα στὸ ἀββεστοποιημένο χῶμα καὶ τίς λίγες πέτρες βρέθηκαν πολλὰ ἀγγεῖα, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ μεγαλύτερα ἦταν στὸ βόρειο καὶ δυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου, ἐνῶ στὸ κεντρικὸ καὶ ἀνατολικὸ βρέθηκαν κυρίως κύπελλα. Ἐπίσης σὲ πιὸ καλὴ κατάσταση βρέθηκαν τὰ ἀγγεῖα στὸ δυτικὸ τμήμα ἐνῶ στὸ ἀνατολικὸ ὑπῆρχαν κυρίως πολλὰ σπασμένα. Ἡ κεραμικὴ σὲ ὅλο τὸ χῶρο χαρακτηριζόταν ἀπὸ σφαιρικά, ἄωτα, κωνικά κύπελλα, κύπελλα με δαχτυλιόσχημη βάση, χύτρας, πρόχους, καδόσχημα, πιθάρια, κλπ., ποὺ βρέθηκαν διάσπαρτα σ' ὅλο τὸ χῶρο καὶ πεσμένα κάτω ἀπ' τίς πέτρες. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν, προέρχονταν ἀπὸ ἀγγεῖα τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς, ἔτσι ποὺ φαίνεται τὸ ἐνιαῖο τοῦ στρώματος.

Σε βάθος 1.13 - 1.15 μ. περίπου καὶ μέχρι 1.19 - 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Z παρουσιάστηκαν πολλοὶ μικροὶ λίθοι ποὺ ἀσφαλῶς πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν ἴδια κατασκευὴ μ' αὐτοὺς ποὺ εἶχαν βρεθεῖ ψηλότερα μεταξὺ τῶν νησίδων λεπιδωμάτων καὶ τὶς ἀβεστοποιημένες πέτρες ποὺ ἐπεκτείνονταν καὶ στὸ κέντρο. Οἱ κουσκουρόπετρες ποὺ εἶχαν ἐπίσης βρεθεῖ λίγο πῦθ πάνω βρέθηκαν διεσπαρμένες σ' ὅλο τὸ χῶρο ἀλλὰ περισσότερο συγκεντρωμένες κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου Z, τῆς νοτιῆς πρὸς Νότο προέκτασής του στοὺς ὑποκανάβους Δ/1-4/10 καὶ Δ/1-4/11 καθὼς καὶ στὰ ἀνατολικά τοῦ χώρου, κοντὰ στοὺς μεγάλους πεσμένους λίθους δυτικὰ τοῦ «τοιχοῦ» Λ.

Στὸ νότιο τμήμα μαζί μὲ τὰ ἔντονα ἔχνη φωτιᾶς, ἰδιαίτερα κοντὰ στὸν τοῖχο Z καὶ νότιά του καθὼς καὶ κοντὰ στὶς μεγάλες πέτρες στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ χώρου καὶ δυτικὰ τοῦ «τοιχοῦ» Λ μαζί μὲ τὶς κουσκουρόπετρες βρέθηκαν ἄφθονα ὅστὰ ζῶων, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἔμοιαζαν δουλεμένα καὶ δόντια ζῶων. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὰ ἀγγεῖα ποὺ βρέθηκαν στὸ καμένο καὶ ἀβεστοποιημένο χῶμα φαίνονταν σὰν νὰ ἔπασαν ἀπὸ ψηλότερα γιὰ τὸ ὅστρακα τοῦ ἔιδου ἀγγείου συλλέχθηκαν σὲ περιφέρεια 1 - 1.50 μ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κεραμικὴ συλλέχθηκαν ἐπίσης τρεῖς λεπίδες ὀφianoῦ, μῆκ. 0.15, 0.0169 καὶ 0.016 μ. καὶ ἄλλες δύο κοντὰ στὸν «τοιχοῦ» Λ, μῆκ. 0.059 καὶ 0.014 μ., τρία κομμάτια ἀπὸ λίθινα ἀγγεῖα, λίθινο ἐργαλεῖο, κομμάτι κατεργασμένης μαύρης πέτρας μὲ λευκὲς φλεβώσεις μῆκ. 0.0995, κομμάτι ἀκατέργαστου στεατίτη, λίθινο ἑλλειψοειδὲς ἀντικείμενο, μικρὸ θαλασσινὸ στρεῖδι, μικρὸ πῆλινο πλακίδιο σωζ. μῆκ. 0.041 μ. μὲ διακόσμηση ἀπὸ ἀνάγλυφη τρέχουσα σπείρα καὶ μικρὰ τρίγωνα στὰ κενὰ διαστήματα.

Σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ βάθος ποὺ ἀνασκάφηκε φέτος, διεσπαρμένα σ' ὅλο τὸ χῶρο καὶ ἰδιαίτερα κατὰ μῆκος τοῦ «τοιχοῦ» Λ καὶ τοῦ τοίχου Z καὶ νότια ἀπὸ τὸν τελευταῖο βρέθηκαν, ὅπως καὶ στὰ ὑψηλότερα στρώματα ποὺ σκάφη-
καν πέρυσι, ἄφθονα κονιάματα, ποὺ πιθανότατα προέρχονται ἀπὸ τοὺς τοίχους αὐτοὺς. Τὰ κονιάματα ἦταν κόκκινα, λευκά, μαῦρα, ροδόχρωμα, πορτοκαλόχρωμα, κίτρινα, πράσινα, ἓνα κίτρινο μὲ μαῦρες ταινίες, καὶ ἓνα ἄλλο μὲ δύο τεμνόμενες γραμμές, ποὺ ἴσως ἀποτελοῦσαν διακόσμηση. Δύο κομμάτια κονιάματος βρέθηκαν πάνω στὸν τοῖχο Z καὶ μάλιστα στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία του.

Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου οἱ ἑξὶ μεγάλες πεσμένες πωρολιθικὲς πέτρες, ποὺ ἀφαιρέθηκαν, ἦταν στὴν πλειονότητα δουλεμένες. Συγκεκριμένα ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο, ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη πέτρα ἦταν ἀδρά δουλεμένες μὲ μόνον τὴν μίαν πλευρὰ τους λαξευμένη. Τῆς τέταρτης πέτρας ἦταν δουλεμένες μόνον οἱ δύο πλευρὲς καὶ οἱ ὑπόλοιπες τρεῖς κάπως ἀδρότερα. Ἡ ἕκτη πέτρα ἔχει ἓνα λαξευμένο αὐλάκι. Ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ πέμπτη πέτρα ποὺ στὴν μίαν ἐπιφάνειά της εἶναι λαξευμένη καὶ σχηματίζει μεγάλη ὀρθογώνια κοιλό-

τητα. Η πέτρα αυτή είχε δύο σπασίματα στις δύο από τις πλευρές της, μήκ. 0.50, πλάτ. 0.42, πάχ. 0.23 και βάθος κοιλότητας 0.10 μ. Ασφαλώς η πέτρα αυτή δεν αποτελούσε οικοδομικό υλικό, αλλά πιθανότατα ήταν χρηστικό αντικείμενο, ίσως ένα είδος βωμοῦ. Η έρμηνεία αυτή δεν είναι άσχετη με τὰ εὑρήματα που ἔγιναν κάτω από τὴν κοιλότητα τῆς πέτρας, πού ἦταν ἀναποδογυρισμένη. Γιατὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ βρέθηκαν κόκαλα ζώων, λίγα μικρὰ κομμάτια καμένης ὕλης καὶ ὅσπρακα μικρῶν ἀγγείων. Κι εἶναι χαρακτηριστικὸ πὼς τὰ ὅσπρακα βρέθηκαν στὴ μιὰ πλευρὰ τῆς κοιλότητας καὶ τὰ κόκαλα στὴν ἄλλη. Καὶ φυσικὰ ἡ χρῆση της δὲν εἶναι ἄσχετη με τὰ ἄλλα πολυπλατὰ πεσμένα πάλι ἀπὸ τὸν ὄροφο ἀντικείμενα, τὴ λίθινη βάση τοῦ διπλοῦ πέλεκου πού βρέθηκε τὸ 1980¹, τὸ μέγα πλῆθος τῶν ὀστέων ζώων, τὸ πλῆθος τῆς κεραμικῆς καὶ τὰ λείψανα τῶν χρυσελεφάντινων εἰδωλίων πού θὰ ἀναφερθοῦν πιὸ κάτω.

Χαρακτηριστικὸ φαινόμενο τοῦ νότιου τμήματος τοῦ χώρου καὶ ἰδιαίτερα τοῦ υποκάναβου Δ/3-4/11 ἦταν ἡ συγκέντρωση ὀστέων ζώων με πολλὰ ἀκέραια ἀγγεῖα. Ἀνάμεσα στὶς μικρότερες πέτρες, πού ἀφαιρέθηκαν στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου, μία ἔφερε λατομικὸ σημεῖο, ἴσως τρίαινα², καὶ εἶχε διαστάσεις 0.15 × 0.15 × 0.06 μ. Βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 2.02 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο I καὶ 2.65 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο Z, στὸν υποκάναβο Δ/4-4/9.

Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τοῦ χώρου φάνηκε στὸ βάθος αὐτὸ ὅτι ὁ «τοῖχος» Α δὲν ἔχει κανονικὴ θεμελίωση κι ὅτι οἱ πέτρες πού τὸν αποτελοῦν θεμελιώνονται σὲ στρῶμα ὀστέων ὅπως καὶ στὸν τοῖχο Κ. Ἀνατολικά ἀπὸ τὶς μεγάλες πεσμένες πέτρες καὶ κατὰ μῆκος τοῦ «τοίχου» Α ὁ χώρος παρουσίασε τὴν ἴδια εἰκόνα με τὸν πρὸς τὰ δυτικὰ τοὺς ὑπόλοιπο χώρο, πού ἤδη περιγράφηκε, με ἄφθονα ὀστὰ καὶ δόντια ζώων καὶ δύο κρανία ζώων καθὼς καὶ ἔχνη καμένης ὕλης.

Στὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ χώρου, ὅπου ὅπως προαναφέρθηκε ἦταν ἔντονα τὰ ἔχνη τῆς φωτιᾶς καὶ στὸν υποκάναβο Δ/1-4/11 πού χαρακτηρίζοταν ἀπὸ τὸ πλῆθος ὀστέων ζώων, βρέθηκαν ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα εὑρήματα μεταξὺ τῶν ὁποίων τὰ σημαντικότερα εἶναι τέσσερα βέβαια νέα μέλη εἰδωλίων ἀπὸ ἐλεφαντόδοντο, κι ἴσως ἓνα πέμπτο³.

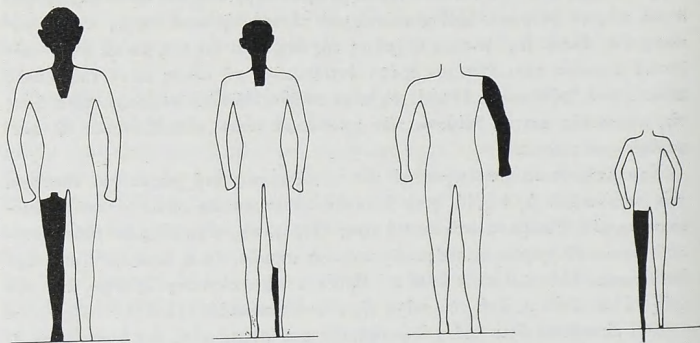
1. Ἐνα ἐλεφάντινο κεφάλι εἰδωλίου (εἰκ. 23, πίν. 265α, 266 ἐπάνω ἄριστερὰ) βρέθηκε ἀνάμεσα σὲ καμένη ὕλη καὶ ἐλάχιστα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ λεπιδοχώματος, στὴ νότια προέκταση τοῦ τοίχου Z, σὲ ἀπόσταση 1.20 μ. ἀπὸ τὴ

1. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 386.

2. Βλ. J. A. SAKELLARAKIS, σὲ Europa, Festschrift für Ernst Grumach (Berlin 1967), 279 κέ.

3. Τὸ ἐλεφάντινο κεφάλι τοῦ 1980 βρέθηκε σὲ βάθος 1.03 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Z, τὸ ἐλεφάντινο πόδι τοῦ 1981 σὲ βάθος 1.13 καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἐλεφάντινα μέλη τοῦ 1982 σὲ βάθος 1.13 - 1.15 μ. ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο.

νότια παρυφή του καὶ σὲ βάθος 1.10 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνειά του. Τὸ κεφάλι βρέθηκε μὲ τὸ πρόσωπο πρὸς τὸ Νότο, πεσμένο μπρούμυτα. Ὅπως ὑποδηλώνει ἡ ἐπιμήκης τριγωνικὴ ἐμβολοειδὴς ἀπόληξη τοῦ λαιμοῦ πρέπει νὰ ἦταν σφηνωμένο σὲ ξύλινο κορμὸ καὶ ἀπ' αὐτὸν ἴσως προέρχεται ἡ καμμένη ὕλη, ποὺ βρέθηκε γύρω του. Λοξὴ ἐγκοπὴ στὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου δείχνει ἴσως τὸ σημεῖο ποὺ στερεωνόταν τὸ εἰδῶλιο κάπου ἢ πιθανότερα

Εἰκ. 23. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικὸ κτήριο. Ἐλεφάντινα μέλη εἰδωλίων.

ὅτι κάτι ἐνθετο θὰ κοσμοῦσε τὸ κεφάλι. Μὲ αὐτὸ σχετίζεται ἴσως καὶ τὸ ἀπο-
τομο κόψιμο στὴν ἀριστερὴ καὶ πρόσθια πλευρὰ τοῦ κρανίου. Φυσιοκρατικὴ,
κάπως ἀδρὴ ἀπόδοση. Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ
μεγάλῃ λεπτομέρεια, ὅπως τὰ λεπτὰ χεῖλη, οἱ στρογγυλοὶ ἐξογκωμένοι καὶ
ἄνισα τοποθετημένοι ὀφθαλμοί, τὰ φρύδια, ἡ πλατιά μύτη, τὰ πεταχτὰ αὐτιά,
ἡ χάραξη τοῦ στόματος. Τὸ μέτωπο διατρέχει ὀριζόντια χαραγὴ. Πάνω ἀπ' αὐ-
τὴ παρατηρεῖται προσπάθεια ἀπόδοσης βοστρύχων κόμης μὲ πλατιές, ἐπί-
πεδες γλυφές σ' ὅλο τὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου. Τὰ μεγάλα αὐτιά μόνο ἔχουν
ἀποδοθεῖ μὲ λιγότερη προσοχή. Σὲ ὀρισμένα σημεῖα τοῦ κεφαλοῦ ὑπῆρχε
κόκκινο χρῶμα καὶ δὲν ἀποκλείεται οἱ βόστρυχοι νὰ εἶχαν ἀποδοθεῖ μὲ κόκκι-
νο χρῶμα ὅπως καὶ τὸ γένι. Ἡ διατήρηση τοῦ κεφαλοῦ εἶναι ἀριστη. Ἀκέραιο.
Υψ. 0.0415 μ. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ κεφάλι αὐτὸ βρέθηκε σὲ ἐλά-
χιστη ἀπόσταση καὶ στὸ ἴδιο ἐπίπεδο τοῦ ἴδιου Χώρου 17 ποὺ εἶχαν βρεθεῖ
τὸ ἐλεφάντινο πόδι τὸ 1981 καὶ τὸ ἐλεφάντινο κεφάλι τὸ 1980.

2. Ἐλεφάντινο χερί-εἰδωλίου (εἰκ. 23, πίν. 265β, 266). Βρέθηκε 0.15 μ. βο-
ρειοανατολικά τῆς ἐλεφάντινης κεφαλῆς, στὸ ἴδιο βάθος μὲ αὐτὴ καὶ σὲ ἀπό-
σταση 0.95 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ τοίχου Z, 3.85 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο
I καὶ 2.28 μ. ἀπὸ τὸν «τοῖχο» Α. Ἐχει μῆκος 0.048 καὶ πᾶχος 0.09 μ. στὸν

ῶμο, 0.056 μ. στὸν ἀγκῶνα καὶ 0.06 μ. στὸ ὕψος τῶν δακτύλων. Ἀριστὴς διατήρησης. Ἀκέραιο. Ἐπίπεδη ἀπότμηση στὸν ῶμο, ὅπου ὑπάρχει τρύπα γιὰ τὴν ἔνωση τοῦ χεριοῦ μὲ τὸν κορμό, καὶ συγχρόνως μία διαμπερὴς τρύπα γιὰ τὴν καλύτερη στερέωση τοῦ χεριοῦ. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὑποδοχῆς ἔχουν ἀπομείνει δύο κομμάτια τοῦ γόμφου. Ὁ ἀγκῶνας σχηματίζει ἐλαφρὰ γωνία δίνοντας μία κίνηση στὸ χέρι. Ἡ παλάμη εἶναι κλειστὴ σὲ γροθιά καὶ τὰ δάχτυλα ἐνωμένα, σχηματίζοντας μία τρύπα στὴν ὁποία ἀσφαλῶς στερεωνόταν κάποιον ἀντικείμενο πού κρατοῦσε ἡ μορφή. Ἡ τρύπα εἶναι ἐλάχιστα μεγάλυτερὴ στὴ μία πλευρὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὰ δάχτυλα ἀποδίδονται μὲ ἀπλὲς ἐγγράξεις. Ὁ βραχίονας μὲ τὸν ἀγκῶνα σχηματίζουν γωνία ἐνῶ ἡ κλειστὴ παλάμη εἶναι γυρισμένη ἔτσι ὥστε τὸ ἀντικείμενο πού θὰ κρατοῦσε ἡ μορφή θὰ ἦταν σὲ ὀριζόντια θέση. Ἡ ἀνατομία τοῦ χεριοῦ πού ἦταν ἐντελῶς ἐλεύθερο ἀπὸ τὸ ὑπόλοιπο σῶμα, ἀποδίδεται φυσιολογικὰ μὲ τὴν πλαστικότητα τοῦ ὅμου, τοῦ βραχίονα καὶ τοῦ πήχυ. Εἶναι πάντως δύσκολο νὰ λεχθεῖ σίγουρα ἂν πρόκειται γιὰ τὸ ἀριστερό, ἢ τὸ δεξιὸ χέρι, γιὰτὶ ἡ δήλωση τοῦ ἀντίχειρα ταιριάζει περισσότερο σὲ δεξιὸ χέρι, ἢ πλαστικότητα ὅμως τῆς ἀπόδοσης ταιριάζει σὲ ἀριστερό, ἐκτὸς βέβαια κι ἂν πρόκειται γιὰ δεξιὸ χέρι ὑψωμένο. Καὶ ἀκόμη δὲν φαίνεται νὰ συνανήκει σὲ κανένα ἀπὸ τὰ εἰδῶλια, μέλη τῶν ὁποίων βρέθηκαν στὴν ἴδια ἢ κοντινὴ περιοχή. Κοντὰ σ' αὐτὰ τὰ δύο ἐλεφάντινα ἀνθρώπινα μέλη βρέθηκαν ἀσημένιο ἔλασμα, θαλασσινὸ στρεῖδι, σφαιρικὸ λίθινο ἀντικείμενο, ἄωτα κωνικὰ καὶ σφαιρικὰ κύπελλα, χύτρες καὶ ἀμφορέας. Γύρω τους βρέθηκαν ἐπίσης κομμάτια κούσκουρα καὶ ἀρκετὰ ὀστὰ καὶ δόντια ζῶων.

3. Σὲ βάθος 1.13 - 1.15 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Z βρέθηκε ἐλεφάντινο ἀνθρώπινο πέλμα (πίν. 266 δεξιὰ κάτω), πού συγκολλήθηκε μὲ τμῆμα ποδιοῦ πού βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο, χαμηλότερα. Τὸ ἐλεφάντινο πέλμα εἰδωλίου βρέθηκε κατὰ τὴν ἀφαίρεση τοῦ χώματος πού συγκατατοῦσε σφαιρικὸ κύπελλο, σὲ ἀπόσταση 1.45 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ τοίχου Z, 4.40 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο I καὶ 2.25 μ. ἀπὸ τὸν «τοῖχο» Λ. Βρέθηκε πεσμένο μὲ τὸ κάτω μέρος τοῦ ποδιοῦ πρὸς τὰ ἀνατολικά. Τὸ μῆκος τοῦ πέλματος εἶναι 0.15 μ. καὶ τὸ ὕψος 0.013 μ. Σῳζεται μόνον τὸ μισὸ σὲ πλάτος καὶ μέχρι περίπου τὸ μισὸ τῆς κνήμης στὸ ὕψος. Εἶναι δουλεμένο μὲ πολλὰς λεπτομέρειες, μὲ ἰδιαίτερα μεγάλῃ προσοχῇ στὴν ἀνατομία τοῦ ποδιοῦ. Συγκεκριμένα ὁ ἀστράγαλος παρουσιάζεται μὲ ἕνα ἐλαφρὸ ἐξόγκωμα, καθὼς καὶ ἡ φτέρνα καὶ μικρὲς ἐγκοπὲς ἀποδίδουν τὰ δάχτυλα. Σῳζεται σὲ πολὺ καλὴ κατάσταση καὶ τὸ ἐλεφαντόδοντο εἶναι δουλεμένο καὶ γυαλισμένο μὲ τρόπο ὥστε νὰ δίνονται ὅλες οἱ ἀνατομικὰς λεπτομέρειες. Ἡ ὕλη δὲν εἶναι καμένη καὶ τὸ ἐλεφαντόδοντο εἶναι λευκὸ πρὸς τὸ κίτρινο. Τὸ ἐλεφάντινο πέλμα βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 0.50 μ. βόρεια ἀπὸ τὸ ἐλεφάντινο χέρι. Σὲ βάθος 1.15 - 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Z βρέθηκε τὸ τμῆμα τοῦ ποδιοῦ πού συγκολλᾶται μὲ τὸ ἐλεφάντινο πέλμα πού μόλις

ἀναφέρθηκε. Τὸ νέο κομμάτι βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 4.40 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο I, 2.20 μ. ἀπὸ τὸν «τοῖχο» Λ, καὶ 1.40 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο Z. Ἡ κατάσταση τοῦ χώρου ποὺ βρέθηκε εἶναι ἴδια μὲ αὐτὴ ποὺ βρέθηκαν τὰ δύο προηγούμενα. Μικρὲς πέτρες κάλυπταν τὸν χώρο μὲ μικρὰ κενά, ἀνάμεσά τους ποὺ δημιουργοῦσαν τρύπες, βάθους 0.05 μ. Ἔτσι τὸ χῶμα ἦταν ἰδιαίτερα μαλακό. Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ ἐλεφάντινου ποδιοῦ εἰδωλίου ἔχει μῆκος 0.022 μ., ἀνήκει σὲ ἀριστερὸ πῶδι καὶ σώζεται καλὰ τὸ δεξιὸ μισό του. Ἡ ἀνατομικὴ ἀπόδοση τοῦ ποδιοῦ εἶναι φυσιοκρατικὴ. Ἔτσι συμπληρώθηκε τὸ πῶδι μέχρι τὸ ὕψος τοῦ γόνατου, συνολικοῦ ὕψ. 0.034 μ. Τὰ δύο τμήματα βρέθηκαν σχεδὸν τὸ πρῶτο πᾶνω ἀπὸ τὸ δεύτερο. Στὸν ἴδιο χώρο καὶ στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸ τμήμα τοῦ ἐλεφάντινου ποδιοῦ βρέθηκε κομμάτι λίθινου ἀγγείου.

4. Ἐλεφάντινο ἀνθρώπινο πῶδι εἰδωλίου (εἰκ. 23, πίν. 266 στή μέση) βρέθηκε στὸ ἴδιο σημεῖο, 0.27 μ. νοτιοδυτικὰ τοῦ προηγούμενου ἐλεφάντινου πέλματος, σὲ βάθος 1.13 - 1.15 ἀπὸ τὴν ἀνώτερη σωζόμενη ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Z, πεσμένο μὲ τὸ κάτω μέρος τοῦ ποδιοῦ πρὸς τὰ βορειοανατολικά καὶ σὲ ἀπόσταση 1.60 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ τοίχου Z, 2.50 μ. ἀπὸ τὸν «τοῖχο» Λ καὶ 4.50 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο I. Ἐχει μῆκος 0.064 μ. καὶ πλάτος 0.01 στὸ μὲρ καὶ 0.011 μ. στὸ πέλμα. Βρέθηκε σπασμένο σὲ τρία κομμάτια, ποὺ συγκολλήθηκαν. Τὸ πέλμα καταλήγει σὲ μικρὸ πλακοειδὲς ἔμβολο γιὰ πάκτωση. Ὁ μὲρ στὸ πᾶνω μέρος του εἶναι τελειωμένος καὶ δὲν φέρει ἔγχνη ποὺ νὰ δείχνουν κάποιο τρόπο προσαρμογῆς στὸ ὑπόλοιπο μέλος. Ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο ἐλεφάντινο μέλος καὶ σ' αὐτὸ τὸ πῶδι εἶναι ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα ἡ ἀπόδοση τῆς μυολογίας, ἂν καὶ περισσότερο συνοπτικὴ, γι' αὐτὸ καὶ δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιον ἂν πρόκειται γιὰ δεξιὸ πῶδι. Εἶναι φανερὸ ὅτι τὸ εἰδῶλιο στὸ ὁποῖο ἀνῆκε βρισκόταν σὲ κίνηση, καὶ τὸ συγκεκριμένο πῶδι μάλιστα εἶναι αὐτὸ ποὺ προβάλλεται. Μιὰ ἐλαφρὰ κλίση ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ κάτω δίνει ἔμφαση στὴν ὅλη κίνηση, καὶ ἡ λεπτότητα μὲ τὴν ὁποία εἶναι δουλεμένο δείχνει πιθανότατα ὅτι πρόκειται γιὰ πῶδι ποὺ ἦταν γυμνὸ στὸ σημεῖο αὐτό. Ἀντίθετα, ἀπὸ τὴ μέση τοῦ μὲρου καὶ πᾶνω τὸ πῶδι παρουσιάζει ἐλάχιστες, σχεδὸν ἀνεπαίσθητες ἀνατομικὲς λεπτομέρειες καὶ εἶναι ἐντελῶς σχηματοποιημένο. Ἰσως σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ καλυπτόταν μὲ ἄλλη ὕλη. Σημαντικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ ἐλαφρὰ καμπύλη πρὸς τὰ μέσα ποὺ ἔχει ὅλο τὸ πῶδι.

Τὰ δύο τελευταῖα εὐρήματα ἦταν ἀνάμεσα σὲ πολλὲς μικρὲς πέτρες καὶ ἀνάμεσα σὲ ὅστρακα, κυρίως ἀπὸ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα. Στὸν ἴδιο χώρο, 1.40 μ. ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ τοίχου Z καὶ 4.30 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο I, βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια καμένου ξύλου σὲ μιὰ περιφέρεια 0.35 μ. καθὼς καὶ τμήμα λίθινου ἀγγείου καὶ κύπελλο μὲ ἔξω νεῦον χεῖλος.

5. Σὲ βάθος 1.15 - 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Z καὶ στὸν ἴδιο χώρο, στὸν ὑποκάναβο Δ/2-4/10, βρέθηκε λεπτὸ ἐλεφάντινο στέλεχος, ἴσως τμήμα μέλους εἰδωλίου σὲ ἀπόσταση 4 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο I, 1.80 μ. ἀπὸ τὸν

«τοῖχο» Λ καὶ 1.30 μ. ἀπὸ τῇ νοτιοανατολικῇ γωνίᾳ τοῦ τοίχου Ζ. Ἐχει μῆκος 0.03 μ. καὶ πλάτος στὸ ἐπάνω μέρος του 0.0045 μ. Εἶναι πιθανὸν ὅτι πρόκειται γιὰ πόδι καὶ ἀπὸ τῇ μία πλευρά, ποὺ θὰ ἦταν ἴσως τὸ γόνατο, εἶναι σπασμένο. Εἶναι ἐλαφρὰ ἐξογκωμένο στὸ πάνω μέρος καὶ λεπταίνει συνεχῶς πρὸς τὰ κάτω, ἐκτὸς ἀπὸ ἓνα σημεῖο ποὺ ξαναπαχαίνει. Στὸ ἓνα ἄκρο καταλήγει σὲ πλακοειδὲς ὀρθογώνιο ἔμβολο γιὰ πάκτωση. Στὸ χῶρο ποὺ βρέθηκε ὑπῆρχαν σποραδικὰ ἔχνη καμένης ὕλης σὲ ἐλάχιστη ποσότητα. Παρουσιάστηκαν ἐπίσης λίγα ὀστά καὶ δόντια ζῶων. Στὸ ἴδιο χῶρο βρέθηκαν ἄωτα κωνικὰ κύπελλα, σφαιρικὸ ἀγγεῖο καὶ ἀγγεῖο μὲ διακόσμηση ἀπὸ κρύνα καὶ βορειότερα κομμάτι ἀπὸ χεῖλος πιθανὸν λίθινου ἀγγείου.

Σὲ ἀπόσταση 3.45 μ. ἀπὸ τὸν τοῖχο Ι, 1.50 ἀπὸ τὸν «τοῖχο» Λ καὶ 1.40 ἀπὸ τῇ νοτιοανατολικῇ γωνίᾳ τοῦ τοίχου Ζ, βρέθηκε ἓνα ἄλλο ἐλεφάντινο ἐπίμηκες ἡμικυλινδρικὸ ἀντικείμενο. Ἦταν σπασμένο σὲ πέντε κομμάτια ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ τρία βρέθηκαν κοντὰ τὸ ἓνα στὸ ἄλλο μὲ κατεύθυνση ἀπὸ βορειο-ανατολικά πρὸς νοτιοδυτικά, ἐνῶ τὸ τέταρτο κομμάτι βρέθηκε 0.05 μ. νοτιο-ανατολικά τῶν τριῶν πρώτων καὶ τὸ πέμπτο 0.20 μ. βόρεια ἀπὸ τὰ τρία πρώτα. Στῇ μία ἐπιφάνεια εἶναι κυρτὸ ἐνῶ στὴν ἄλλη κοίλο, πολυεδρικὸ καὶ φέρει τουλάχιστον μία διαμπερὴ τρύπα. Σῶζεται μέρος τῆς μιᾶς ἀπόληξης μὲ ἐπίπεδη παρυφή, ἐνῶ ἡ ἄλλη ἀπόληξη εἶναι σπασμένη. Τὰ τέσσερα ἀπὸ τὰ πέντε κομμάτια συναρμολογοῦνται μὲ μέγ. μῆκ. 0.075 μ. καὶ πλάτ. 0.035 μ. Κάτω ἀπὸ τὸ ἐλεφάντινο αὐτὸ ἀντικείμενο βρέθηκαν ὀστρακα ἀγγείου. Στὰ δυτικὰ του παρουσιάστηκε ἀργιλιῶδες χῶμα «κουμουλιάς» ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιοῦταν γιὰ τὴν κατασκευὴ δώματος ὅπως καὶ σήμερα. Γύρω ἀπὸ τὸ ἐλεφάντινο αὐτὸ ἀντικείμενο καὶ σὲ μία περιφέρεια 0.50 μ. δὲν βρέθηκαν κάρβουνα ἢ καμένη ὕλη, ἀλλὰ τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο φαίνεται καμένο. Βρέθηκε σὲ ἀπόσταση 1 μ. βορειοανατολικά ἀπὸ τὸ ἐλεφάντινο χέρι καὶ 1.30 μ. βορειο-ανατολικά ἀπὸ τὸ ἐλεφάντινο πέλμα. Στὸν ἴδιο χῶρο μὲ τὸ ἐλεφάντινο αὐτὸ ἐπίμηκες ἡμικυλινδρικὸ ἀντικείμενο βρέθηκαν σφαιρικὰ καὶ ἄωτα κωνικὰ κύπελλα καὶ ἀγγεῖο μὲ φυτικὴ διακόσμηση καὶ βορειότερα, τμῆμα λίθινου σφαιρικοῦ ἀντικειμένου, ἴσως τριπτῆρα.

Ἡ σχέση τοῦ ἀδιακρίβωτης χρήσης τοῦ ἐλεφάντινου αὐτοῦ ἡμικυλινδρικοῦ ἀντικειμένου μὲ τὰ ἐλεφάντινα μέλη τῶν ἀνθρώπων εἰδωλίων ἐνῶ μοιάζει δεδομένη λόγῳ τῆς ταυτότητος τῆς ὕλης καὶ τῆς ἀνεύρεσης στὸν ἴδιο χῶρο, εἶναι ὅμως ἀβέβαιη. Σαφέστερη ὅμως εἶναι ἡ σχέση ποὺ ἔχουν μὲ τὰ ἐλεφάντινα μέλη τῶν ἀνθρώπων εἰδωλίων τρία ἄλλα εὐρήματα, δύο μικρότατα χρυσὰ κι ἓνα ἄλλο ἀσημένιο ἔλασμα ποὺ βρέθηκαν κοντὰ τους, ὅπως ἄλλωστε κι ἄλλα παρόμοια τὰ προηγούμενα χρόνια, γιὰτὶ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ βέβαιο πὼς συνανθίζουν. Πρόκειται γιὰ ἓνα μικρότατο κομμάτι συρρικνωμένου χρυσοῦ ἐλάσματος, σωζ. μῆκ. 0.008 καὶ σωζ. πλάτ. 0.003 μ., ἓνα ἄλλο ἀκανόνιστου σχήματος, ἐλαφρὰ συρρικνωμένο, σωζ. μῆκ. 0.04 καὶ σωζ. πλάτ. 0.001 μ.,

καὶ γιὰ ἓνα μικρὸ κομμάτι διπλωμένου ἀσημένιου ἐλάσματος, ποὺ σώζει μέρος καμπύλης παρυφῆς, καλῆς διατήρησης, μήκ. 0.019 μ. Ἡ ἐπιβεβαίωση ἄλλωστε καὶ μετὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφὴ τῆς παρουσίας καμένης ὕλης δίπλα στὰ διάφορα ἐλεφάντινα μέλη δείχνει ὅτι μετὰ ξύλο εἶχε ἀποδοθεῖ ὁ κορμὸς τῶν εἰδωλίων, μετὰ ἐλεφαντόδοντο μόνον τὰ γυμνὰ μέρη ποὺ σώθηκαν, μετὰ πρόσθετα χρυσὰ καὶ ἀσημένια ποικίλατα. Ἡ χρῆση τῶν διαφόρων αὐτῶν ὕλων μετὰ τὸ ἐλεφαντόδοντο εἶναι βεβαιωμένη καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τοῦ Αἰγαίου στὴ δευτέρη χιλιετηρίδα π.Χ.¹, καὶ φυσικὰ εἶναι γνωστὴ καὶ ἀπὸ τὸ σύμπλεγμα τοῦ ταυροκαθάπτη τῆς Κνωσοῦ γιὰ ἀνθρώπινα μινωικὰ εἰδώλια². Ἔτσι εἶναι βέβαιον πὼς στὶς Ἀρχάνες ἔχουμε τώρα νέα χρυσελεφάντινα εἰδώλια.

Ἀν συναριθμηθοῦν τὰ φετινὰ ἐλεφάντινα μέλη μετὰ ἄλλα τῶν προηγούμενων χρόνων, μέχρι τώρα ἔχουν βρεθεῖ στὸ Χῶρο 17 τοῦ ἀνακτορικοῦ κτηρίου τῆς Τουρκογειτονιάς (εἰκ. 23, πίν. 266) δύο κεφάλια, ἓνα χέρι καὶ τρία ἂν ὅχι τέσσερα πόδια εἰδωλίων, ποὺ ἀνήκουν τουλάχιστον σὲ τρεῖς ἢ τέσσερις μορφές ἂν ὅχι περισσότερες, γιατί ἡ κλίμακα, ἡ κατεργασία καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν κεφαλῶν καὶ τοῦ χεριοῦ δὲν εἶναι βέβαιον πὼς συνανήκουν πάντοτε μετὰ κάποιο ἀπὸ τὰ πόδια. Ὅσο καὶ ἂν εἶναι πρόωρη ἡ μελέτη τῶν εἰδωλίων, ἀφοῦ ἡ ἀνασκαφὴ δὲν τελείωσε, δὲν εἶναι ὅμως ἄσκοπο νὰ γίνῃ μία προσπάθεια ἀπόδοσης τῶν ἑξὶ διαφόρων βέβαιων μελῶν σὲ ξεχωριστὰς μορφές (εἰκ. 23) μετὰ βάση κυρίως τὴν κλίμακα, ἀλλὰ ἐπίσης τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν ἀπόδοση τῆς μυολογίας. Ἔτσι τὰ ἑξὶ αὐτὰ μέλη μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ τέσσερις τουλάχιστον διαφορετικὰς μορφές, στατικὲς ἢ σὲ κίνηση τεσσάρων διαφόρων μεγεθῶν, ποὺ ἀναφέρονται πρὸς κατὰ ἀνάλογα μετὰ τὸ ὕψος, ἀπὸ τὴν ψηλότερη στὴν ταπεινότερη μορφή.

1. Σὲ μία πρώτη, τὴ μεγαλύτερη σὲ μέγεθος μορφή εἶναι πιθανὸ πὼς ἀνήκουν τὸ φετινὸ κεφάλι καὶ τὸ πόδι τοῦ 1981. Καὶ τὰ δύο μέλη ἔχουν τὴν ἴδια κλίμακα, τὸ ἴδιο πλάσιμο καὶ ἀκρόμῃ καὶ τὰ δύο εἶναι μέλη μιᾶς στατικῆς μορφῆς, καθὼς τὸ πόδι ἔχει τρύπα στὸ πέλμα, καὶ τὸ κεφάλι μιὰν ἐγκοπή πίσω, ἴσως γιὰ τὴ στερέωση. Ἡ στιβαρὴ αὐτὴ μορφή δὲν μοιάζει περιόπτη, γιατί τὸ πλάσιμο τοῦ κρανίου καὶ τῶν αὐτιῶν εἶναι ἄτεχνο στὶς πλάγιες ὀψεις, ὅχι ὅμως καὶ στὴν κατ' ἐνώπιον.

2. Σὲ μία δεύτερη, μικρότερη σὲ μέγεθος μορφή εἶναι πιθανὸ πὼς ἀνήκει τὸ κεφάλι τοῦ 1980³ καὶ τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ φετινὰ ἐλεφάντινα μέλη, τὸ πόδι ποὺ σώζεται μέχρι τὸ γόνατο. Καὶ τὰ δύο μέλη ἔχουν τὴν ἴδια κλίμακα, τὸ ἴδιο πλάσιμο καὶ ἀκρόμῃ μοιάζουν ἐξαιρετικὰ περιόπτα ἔργα σὲ σύγκρισή μετὰ

1. C. F. A. SCHAEFFER, *Ugaritica II* (Paris 1949), 71 - 77, εἰκ. 29, 31, 33, πίν. XVIII - XIX.

2. A. EVANS, *PM III*, 429 κέ.

3. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, *ΠΑΕ* 1980, 384.

τὴν πρώτη τουλάχιστον μορφή, γιὰ τὸ ἔξοχο πλάσιμο τῆς κεφαλῆς καὶ γιὰ τὸ ἐλεύθερο πόδι, ποὺ δὲν δείχνει νὰ στερεώνεται στὸ πέλμα. "Ετσι ἡ μορφή αὐτῆ μοιάζει κινήμενη.

3. Σὲ μίᾳ τρίτῃ, μικρότερη ἴσως σὲ μέγεθος μορφή εἶναι πιθανὸ πὼς ἀνήκει τὸ χέρι ποὺ βρέθηκε φέτος γιὰτὶ ἡ κλίμακα, ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς μυολογίας δὲν ταιριάζει σὲ καμιά ἀπὸ τὶς ἄλλες μορφές. "Οπως παρατηρήθηκε ἤδη πιὸ πάνω εἶναι βέβαιο πὼς ἡ μορφή αὐτὴ ἦταν σὲ κίνηση καὶ κρατοῦσε ἀκόμη κάτι στὸ χέρι.

4. Σὲ μίᾳ τέταρτῃ τέλος, τὴν μικρότερη σὲ μέγεθος μορφή εἶναι πιθανὸ πὼς ἀνήκει τὸ τέταρτο ἀπὸ τὰ φετινὰ ἐλεφάντινα μέλη, τὸ πόδι ποὺ σώζεται μέχρι τὸ γλουτό, γιὰτὶ ἡ κλίμακα, ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ ἀπόδοση τῆς μυολογίας δὲν ταιριάζει σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ἄλλα ἐλεφάντινα μέλη. "Οπως παρατηρήθηκε καὶ πάλι πιὸ πάνω εἶναι βέβαιο πὼς ἡ μορφή ἦταν σὲ κίνηση καὶ ἀκόμη εἶναι πιθανὸ πὼς τὸ ἀνώτερο τμήμα τῶν μηρῶν εἶχε ἀποδοθεῖ ἀμελῶς γιὰτὶ ἴσως εἶχε καλυφθεῖ ἀπὸ τὸ ἐπίθετο ἀπὸ ὕλη ἔνδυμα.

Οἱ τέσσερις ἂν ὄχι περισσότερες μορφές στὶς ὁποῖες ἀνήκουν τὰ ἐλεφάντινα μέλη ποὺ βρέθηκαν μέχρι τώρα, δὲν εἶναι στατικές, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πρώτην, ἀλλὰ σὲ κίνηση, γι' αὐτὸ καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ πὼς συναποτελοῦν κάποιο σύμπλεγμα ἀντίστοιχο μόνο τοῦ περίφημου ταυροκαθάπτῃ τῆς Κνωσοῦ¹. Εἶναι ἀδύνατο ὅμως τὸ σύμπλεγμα αὐτὸ νὰ μελετηθεῖ πρὶν τελειώσει ἡ ἀνασκαφή, μὲ τὴν ὁποία ἐλπίζεται πὼς θὰ ἔρθουν σὲ φῶς καὶ νέα στοιχεῖα. Κι οὔτε εἶναι ἀπαραίτητο νὰ συζητηθοῦν θέματα τεχνικῆς τῆς ἐλεφαντουργίας, γιὰτὶ μελετήθηκαν τελευταῖα ἀρκετά². Εἶναι ὅμως σκόπιμο νὰ σημειωθοῦν κάποια στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση καὶ ἀκόμη τὴ σημασία καὶ τὴ χρῆση τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ χρυσελεφάντινου συμπλέγματος.

Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι τὸ πρῶτο κεφάλι τοῦ 1980 βρέθηκε μὲ κεραμικὴ θαλάσσιου ρυθμοῦ, γι' αὐτὸ καὶ χρονολογήθηκε στὴν ΥΜ Ιβ φάση³. "Οπως σημειώθηκε ὅμως ἀναλυτικὰ πιὸ πάνω, στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ φετινοῦ στρώματος, ποὺ βρέθηκαν τέσσερα νέα μέλη ἀνθρώπινων εἰδωλίων, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα καὶ ἓνα ποὺ ἴσως ἀνήκει στὸ κεφάλι τοῦ 1980, χαρακτηριστικὰ ἀπουσίασε ἡ κεραμικὴ θαλάσσιου ρυθμοῦ καὶ ἀποκλειστικὰ ἀποκαλύφθηκε μόνο κεραμικὴ φυτικοῦ ρυθμοῦ. Τὸ φαινόμενο αὐτὸ εἶναι ἀξιοπαρατήρητο καὶ ἐλπίζεται πὼς θὰ διευκρινισθεῖ μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας.

Μὲ τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας ἐλπίζεται πὼς θὰ προκύψουν καὶ νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ χρυσελεφάντινου συμπλέγματος καὶ τοῦ χώρου τοῦ ὁρό-

1. A. EVANS, PM III, 428 κέ.

2. ΓΙΑΝΝΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, Τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ κατεργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια ('Αθήνα 1979).

3. ΓΙΑΝΝΗ καὶ ΕΦΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ, ΠΑΕ 1980, 384.

φου, ὅπου βρισκόταν. Μὲ τὴ φετινὴ ἔρευνα προέκυψαν ὅμως καὶ ἄλλα στοιχεῖα πὺς ὁ χώρος αὐτὸς εἶχε μιὰ κάποια θρησκευτικὴ χρῆση, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ λίθινη βάση τοῦ διπλοῦ πέλεου, ποὺ εἶχε βρεθεῖ τὸ 1980¹. Καὶ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ εἶναι ὅχι μόνο ἡ ἀνεύρεση τοῦ λίθινου βωμοῦ μὲ τὴν κοιλότητα, ἀλλὰ καὶ τὸ πλῆθος τῶν ὀστέων ζώων ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶναι λείψανα θυσιῶν. Γιατὶ πρέπει ἰδιαίτερα νὰ τονισθεῖ ὅτι ὅλα τὰ φετινὰ μέλη εἰδωλίων βρέθηκαν στὸ νοτιότερο τμήμα τοῦ Χώρου 17, καὶ μάλιστα ὅπου σημειώθηκε ἐντονότερη ἡ φωτιά, κι ὅπου βρέθηκαν πλῆθος ὀστέων ζώων.

Ὅπως δὴποτε ὅμως θὰ πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ ἡ ἀνεύρεση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ ἔργου τέχνης, μοναδικοῦ γιὰ τὸ προϊστορικὸ Αἰγαῖο ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κνωσό, ποὺ καταδεικνύει, περισσότερο ἴσως ἀπὸ ὅποιο δὴποτε ἄλλο μέχρι τώρα εὑρημα τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀνακτορικοῦ κτηρίου στὴν Τουρκογειτονιά τὴν ἀρχαιολογικὴ του σπουδαιότητα.

Μετὰ τὴν ἀφαίρεση φέτος τοῦ λεπτότατου στρώματος τῶν 0.10 μ. ὁ χώρος παρέμεινε μὲ ἄφθονα ὄστρακα καὶ ὀστὰ ζώων στὴ θέση τους, κυρίως στὸ κεντρικὸ τμήμα ἐνῶ στὸ νότιο τμήμα ἐμφανίσθηκαν πολλὲς πέτρες μικροῦ καὶ μεσαίου μεγέθους. Ἡ διερεύνηση τοῦ Χώρου 17 σταμάτησε κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο σὲ βάθος 1.20 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Ζ, 0.63 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου Ι, 2.27 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος στὴ δυτικὴ πλευρὰ καὶ 2.35 μ. ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ σκάμματος στὴ νότια πλευρὰ.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΗ
ΑΡΧΑΙΩΝ.
ΜΥΡΙΣΤΗΣ

Στὴ θέση Μυριστῆς, βορειοδυτικὰ ἀπὸ τὶς Ἀρχάνες, δυτικὰ ἀπὸ τὸ Φουρνὶ καὶ στὸ δρόμο πρὸς τὸ μινωικὸ ναὸ στὰ Ἀνεμόσπηλια, στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ Γιούχτα ἔγινε σημαντικὴ περισυλλογὴ ἀρ-

χαιοτήτων κι ἀκόμη μικρὴ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα.

Ἡ περισυλλογὴ ἔγινε στὸ Μυριστῆ, δεξιὰ ἀπὸ τὸ δρόμο πρὸς τὸ μινωικὸ ναὸ στὰ Ἀνεμόσπηλια, σὲ ἀπόσταση λίγων δεκάδων μέτρων ἀπ' αὐτὸν καὶ στὸν ἐλαιώνα ιδιοκτησίας Ν. Σπηλιωτάκη. Συγκεκριμένα περισυλλέχθηκαν ἐκεῖ ἓνα πώρινο κάθισμα, σχεδὸν ἀκέραιο (εἰκ. 24), χωρὶς ἐρεῖσινωτο, γνωστοῦ τύπου ἀπὸ δύο μόνο κνωσιακὰ παραδείγματα ποὺ βρέθηκαν στὸ συγκρότημα τῆς αἰθουσας τοῦ θρόνου τῆς Κνωσοῦ². Τὸ κάθισμα, ποὺ εἶναι χαμηλό, σώζεται ἀποσπασματικὰ, διατηροῦνται ὅμως ὅλα τὰ κύρια στοιχεῖα γιὰ τὴ σχεδιαστικὴ ἀναπαράστασή του. Χαρακτηριστικὴ ἰδιαίτερα εἶναι ἡ λάξευση στὸ ἀνώτερο τμήμα γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν μηρῶν καὶ βέβαια τὸ ἀνάγλυφο τόξο στὴν πρόσθια ὕψη, ποὺ συναντᾶται στοὺς πραγματικoὺς θρόνους³.

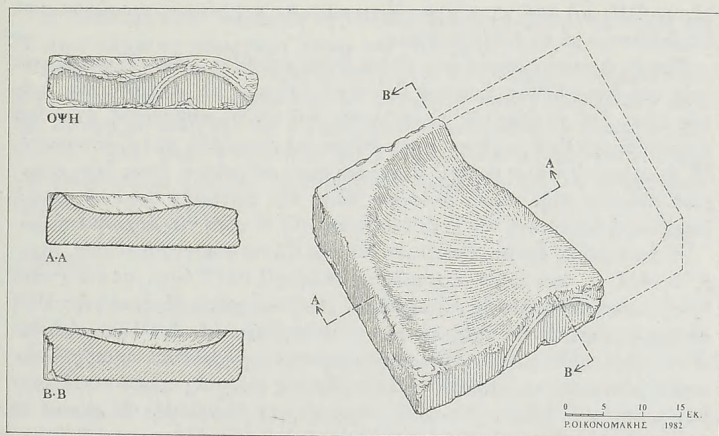
1. Ὁ.π. 386.

2. Α. EVANS, PM IV, 925, 927, εἰκ. 877, 899.

3. Ὁ.π. 916, εἰκ. 890.

Τὸ πωρολιθικὸ κáθισμα βρέθηκε σ' ἓναν ἀπὸ τοὺς τράφους τοῦ ἐλαιώνα. Ἡ πρόχειρη ἐπιφανειακὴ ἔρευνα πὺ ἀκολούθησε, ἔδειξε ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς τράφους τῆς περιοχῆς περιέχουν καὶ λαξευμένες πέτρες, προφανῶς ἀπὸ τὴ διάλυση τοίχων, τριπτῆρες, καὶ ἀκόμη μία λίθινη βάση κολόνας. Ἡ ἐπιφανειακὴ περισυλλογὴ ὁστράκων στὸν ἐλαιώνα ἀπέδωσε πολλὰ χονδροειδῆ ὁστράκα πίθων, πὺ ἀσφαλῶς δὲν εἶναι μινωικὰ καὶ ἀκόμη ἀρκετὰ ὁστράκα γεωμετρικῶν ἀγγείων. Ἀνάμεσα σ' αὐτὰ ἀναφέρονται πόδι χύτρας ἀπὸ κόκκινο πηλὸ μὲ κάθετες ἐγ-

Εἰκ. 24. Μυριστῆς. Πώρινο κáθισμα.

χαράξεις, πολλὰ ὁστράκα πίθων μὲ σειρὲς ἐμπίστων κύκλων ἢ ὁμόκεντρους κύκλους ἢ πλαστικὲς ταινίες μὲ ἐγχαράξεις καὶ ἀρκετὰ γραπτὰ γεωμετρικὰ ὁστράκα κυρίως ἀπὸ μεγάλα ἀγγεῖα.

Ἡ περισυλλογὴ καὶ ἡ χρονολόγησις τῶν ὁστράκων στὰ γεωμετρικὰ χρόνια εἶναι φυσικὰ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέροντα γιὰ τὴ χρονολόγησις τοῦ σημαντικοῦ πώρινου καθίσματος. Σὲ μία μελέτῃ τοῦ ὁ Ν. Πλάτων¹ χρονολόγησε ὅλα τὰ περιουσιμμένα ὅμως ἀριθμητικὰ λίθινα καθίσματα τῆς Κρήτης στὰ μινωικὰ χρόνια, πὺ τὰ θεώρησε παράλληλα θρόνους, ἀν καὶ μερικὰ ἀπ' αὐτὰ, ὅπως τοῦ Κατσαμπᾶ, δὲν βρέθηκαν σὲ ἀνασκαφὲς ἀλλὰ παραδόθηκαν. Καὶ δὲν πρέπει νὰ λησμονηθεῖ πὺς ἓνα πώρινο κáθισμα βρέθηκε στὸν Πρινιά, μὲ θέσι ἀσφαλῶς μεταμινωικῇ, καὶ μάλιστα σ' ἓνα οἰκοδόμημα νοτιοανατολικὰ

1. Κρητ. Χρον. 5, 1951, 385 - 412.

τοῦ ἀρχαίου ναοῦ¹. Δὲν ἀποκλείεται δηλαδὴ καὶ τὸ πώρινο κάθισμα τῶν Ἀρχανῶν νὰ χρονολογεῖται στὰ γεωμετρικὰ χρόνια, ποὺ χρονολογοῦνται τὰ ὄστρακα ποὺ περισυλλέχθηκαν στὴν ἴδια θέση. Δὲν πρέπει ὅμως παράλληλα νὰ λησμονηθεῖ κι ἡ ἐπισήμανση στὴν ἴδια θέση τῆς λίθινης βάσης κολόνας, ποὺ πρέπει νὰ εἶναι μινωική. Ἔτσι μόνο μὲ μιὰ μελλοντικὴ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα θὰ ἀντιμετωπισθεῖ αὐτὸ τὸ πρόβλημα. Εἶναι ὅμως σπουδαία ἡ ἐπισήμανση τῆς νέας αὐτῆς θέσης, ποὺ μὲ ἐπιφανειακὴ καὶ μόνο περισυλλογὴ ἐπισημάνθηκε μιὰ σημαντικὴ ἐγκατάσταση, ὅπως φαίνεται ὅχι μόνο ἀπὸ τὴ βάση τῆς κολόνας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ μόνιμη θέση κάποιου σημαντικοῦ προσώπου, ποὺ ὑποδηλώνεται μὲ τὸ λίθινο κάθισμα.

Μικρῆς ἔκτασης ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἔγινε στὴ θέση Πάνω Μυριστῆς καὶ στὴν τοποθεσίᾳ Χῶνες, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν δρόμο πρὸς τὰ Ἀνεμόσπηλια, ἀμέσως πάνω ἀπὸ τὴ θέση τῆς περισυλλογῆς τοῦ λίθινου καθίσματος, ψηλὰ καὶ στὴν κλιτὺ τοῦ Γιούχτα, ὅπου ἐπισημάνθηκε μιὰ στρογγυλὴ χτιστὴ κατασκευή. Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα κρίθηκε ἀναγκαία, γιὰ τὸ κτίσμα, ὅπως ἦταν κρυμμένο ἀνάμεσα στὴν πυκνὴ βλάστηση ἔδινε τὴν ἐντύπωση θολωτοῦ τάφου, ἐπομένως ἡ διερεύνησή του ἦταν ἐπείγουσα γιὰ τὸ φόβο τῶν ἀρχαιοκαπήλων.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἐρευνα ἀποκάλυψε ἓνα ἀκανόνιστο στρογγυλὸ κτίσμα, διαμ. 3.70 - 4.20 μ. ἐσωτερικά, ποὺ σώζεται σὲ ὕψος 2.10 - 2.40 μ., μὲ ἓνα χτιστὸ θρανίο ἐσωτερικά καὶ κατὰ μῆκος τῶν τοιχωμάτων, χωρὶς θύρα, ποὺ ἀκουμπᾷ σὲ μερικὰ σημεῖα στὸν ἀλάξευτο βράχο. Βεβαιώθηκε ὅτι τὸ κτίσμα αὐτὸ δὲν εἶναι τάφος, ἀλλὰ καμίνι, ἀφοῦ βρέθηκαν σαφὴ ἔχνη φωτιᾶς, δηλαδὴ ἀβесоτοποιημένες πέτρες, στρῶμα καμένου χρώματος καὶ στάχτης καὶ μικρὰ κομμάτια καμένων ξύλων. Μοναδικὸ εὔρημα, ποὺ χρονολογεῖ τὸ κτίσμα σὲ νεώτερα χρόνια ἦταν μιὰ σιδερένια σκαπάνη καὶ τὸ μόνο ὄστρακο ποὺ βρέθηκε, μὲ ἐσωτερικὴ γραπτὴ διακόσμηση πράσινου καὶ λευκοῦ, ἦταν ἐφυαλωμένο.

ΓΙΑΝΝΗΣ-ΕΦΗ ΣΑΚΕΛΛΑΡΑΚΗ

1. L. PERNIER, *Annuario* I, 91, εἰκ. 61.

Ἡ ἀνασκαφή στὴν Ἀκρόπολη τῆς Πέλλας διενεργήθηκε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ Ἰουλίου μέχρι τὶς τελευταῖες μέρες τοῦ Νοεμβρίου.

Ἡ ἀνασκαφή ἔγινε μὲ 14 ἐργάτες κατὰ μέσο ὄρο. Ἐργάστηκαν κατὰ κύριο λόγο ἡ ἐπιμελήτρια Ἀρχαιοτήτων δ. Λουκρητία Γουναροπούλου καὶ μέχρι τὸν Σεπτέμβρη τοῦ 1982 καὶ ὁ ἐπιστημονικὸς συνεργάτης κ. Δημήτρης Ζαγοριανός. Πολὺ σημαντικὴ ὑπῆρξε καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Γιώργου Εὐλογημένου τόσο στὶς ἐργασίες ἀποτύπωσης ὅσο καὶ στὶς ἀνασκαφικὲς ἐργασίες.

Τομὴ Α΄

Ἡ ἀνασκαφή ἐπεκτάθηκε σὲ πολλὰ σκάμματα (βλέπε σχέδιο σελ. 61), τὸ σημαντικότερο ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν αὐτὸ ποὺ εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς φετινῆς περιόδου ἐκεῖ ὅπου παλαιότερα εἶχε βρεθεῖ ὁ ἰσοδομικὸς τοῖχος. Αὐτὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ κύριος τομέας τῆς ἀνασκαφῆς. Τὸ σκάμμα αὐτὸ διευρύνθηκε σὲ ἔκταση 23×16 μ. καὶ ἀποκάλυψε τὰ ἑξῆς:

Στὰ βόρεια τοῦ σκάμματος ἀποκαλύφθηκε ἰσχυρὴ θεμελίωση τοίχου μὲ κατεύθυνση ἀπὸ ἀνατολικά πρὸς δυτικὰ κατασκευασμένη ἀπὸ μεγάλους καλοδουλεμένους δόμους, διαστ. 0.70×0.80 μ. σὲ διπλὴ σειρὰ. Τὸ πλάτος τοῦ τοίχου εἶναι 1.50 μ. Ὁ τοῖχος αὐτὸς παρουσιάζει σὲ ἓνα σημεῖο καλοδουλεμένο καμπύλο λάξευμα πλάτους 0.65 μ. καὶ βάθους 0.15 μ. σαφῶς πρόκειται γιὰ ὀχετό. Ἀντίστοιχος πρὸς τὸν τοῖχο αὐτό, ὁμοίας μορφῆς καὶ παράλληλος, σὲ ἀπόσταση 10 μ. νοτιότερα ἀποκαλύφθηκε ἄλλος τοῖχος, κατὰ τὸ ἥμισυ διαρπαγμένος. Στὰ ἀνατολικά ὁμῶς, ὅπως φαίνεται τουλάχιστον πρὸς τὸ παρόν, διακόπτεται ἡ λάξευσή του στὸ βράχο λίγο πρὶν ἀπὸ τὸν κάθετο πρὸς αὐτὸν ἰσοδομικὸ τοῖχο, ὁ ὁποῖος ὅπως διαπιστώθηκε δὲν σχετίζεται μὲ τὸ θεμέλιο αὐτό. Καὶ στὸ θεμέλιο αὐτὸ παρατηρεῖται τὸ λάξευμα τοῦ ἴδιου ὀχετοῦ, ποὺ ἔχει κατεύθυνση ἀπὸ Βορρὰ πρὸς Νότο. Στὸν τοῖχο αὐτὸ σὲ μεταγενέστερους χρόνους καὶ χρησιμοποιοῦντας τὸ ἴδιο λάξευμα κτίσθηκε σὲ ἀργολιθοδομὴ ἓνας κλειστὸς ὀχυρῶς. Μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν θεμελίων ἐμφανίστηκε ἄλλο θε-

* Ἡ ἀναλυτικὴ ἔκθεση ἀνασκαφῆς 1982.

μέλιο, παράλληλο, ὅμοιας κατασκευῆς πού ὅμως δὲν ἐπεκτείνεται πέρα ἀπὸ τὰ 4 μ. Φέρει καὶ αὐτὸ στὴν ἴδια θέση τὸ καμπύλο λάξευμα γιὰ τὸν ὀχετό.

Ὑποθεμελίωση πρὸς Νότο, κάθετη στὸν βόρειο τοῖχο, ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία ξεχωριστὰ τμήματα καὶ αὐτὸ τὸ διαπιστώνουμε ἀπὸ τὸν τρόπο λάξευσης στὸ βράχο. Ἰσως δηλώνουν τὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ χώρου αὐτοῦ, τοῦ ὁποῖου τὰ δυτικὰ πέρατα μέχρι στιγμῆς δὲν ἔχουν βρεθεῖ. Ὁ τοῖχος ἔχει τὴν ἴδια κατεύθυνση μὲ τὸν ἰσοδομικό, δὲν φαίνεται ὅμως νὰ ἔχει σχέση μ' αὐτόν. Στὸ χῶρο αὐτὸ στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα βρέθηκαν πῆλινα δάπεδα μεταγενέστερων χρόνων, κλίσβανος ἰσως κεραμικός, καὶ πολλὰ ὅμοια σημαντικὰ ἀρχιτεκτονικὰ κομμάτια σὲ διάφορα στρώματα, ὅπως γωνιακὸ τρίγλυφο ὕψους 0.45 μ. γεῖσο μὲ ἔγχνη χρωμάτων καὶ στὰ ἐπιφανειακὰ στρώματα κομμάτι ἰωνικοῦ πεσσοκίονα (πίν. 267α-β, 268α).

Τομὴ Β'

Συνεχίστηκε ἡ ἐργασία στὸ λεγόμενο στυλοβάτη πού εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀποκαλύπτεται τὸ 1960 (ΑΔ 16, 1960, 72 κέ.) Ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε τὸν στυλοβάτη σὲ ὅλο του τὸ μῆκος πού ἀνέρχεται σὲ 62 μ. Ἡ θεμελίωσή του διασώθηκε σχεδὸν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν 62 μ., μὲ ἐλάχιστες διαρπαγὲς ἐνδιάμεσα. ἀποτελεῖται ἀπὸ διπλὴ σειρὰ καλοδοιευμένων δόμων, ἔχει πλάτος 1.20 μ. καὶ τὸ πλάτος τῶν δόμων κατὰ μέσο ὄρο εἶναι 0.60 μ. × 0.90 μ. Διακρίνονται καθαρά τὰ μοχλοβόθρια. Πίσω ἀπὸ τὸν στυλοβάτη ὑπάρχει ὁ φυσικὸς βράχος σὲ ὕψος περίπου 1.50 μ. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὸ θεμέλιο τοῦ στυλοβάτη θὰ πρέπει νὰ εἶχε τουλάχιστον τόσο ὕψος ὅσο καὶ ὁ λαξευμένος βράχος. Στὸ τμήμα τοῦ θεμελίου πρὸς τὸ βράχο σώθηκε μιὰ σειρὰ δόμων ὅμοιας περίπου κατασκευῆς, ἐνῶ πρὸς τὴν πρόσοψη ἔχει διαρπαγεῖ ἐξ ὁλοκλήρου πλὴν μιᾶς πλίνθου.

Πάνω στὸ θεμέλιο αὐτὸ βρέθηκε συστάδα δωρικῶν σφονδύλων μὲ γλυφὴ πλάτους 0.13 μ. καὶ τμήματα δωρικῶν κιονοκράνων. Σημαντικὸ εὔρημα στὸ χῶρο αὐτό, εἶναι ἡ μαρμαρίνη λεοντοκεφαλὴ ὕψους 0.35 μ. μὲ σπασμένο τμήμα τοῦ ρύγχους του, πού προφανῶς ἀνήκει σὲ τυφλὴ ὑδρορροή. Ἡ λεοντοκεφαλὴ βρέθηκε περίπου στὸ ἀνατολικὸ πέρασ τοῦ λεγόμενου στυλοβάτη. Κοντὰ τῆς βρέθηκε κομμάτι ἐνὸς μαρμαρίνου καλυπτῆρα στέγης (πίν. 268β-γ).

Τομὴ Γ'

Τρίτο τομέα ἐργασίας ἀποτέλεσε ἡ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ περιστυλίου τῆς αὐλῆς ὅπου ἔγινε καθαρισμὸς τοῦ παλιοῦ σκάμματος καὶ στὴ συνέχεια προχώρησε ἡ ἀνασκαφὴ μέχρι τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία. Τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ περιστυλίου εἶναι 35 μ. ἐνῶ τὸ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς εἶναι 31 μ. Τὸ πλάτος τοῦ θεμελίου τοῦ στυλοβάτη στὴ βορειοδυτικὴ γωνία εἶναι 1.20 μ. ἐνῶ τὸ πλάτος τοῦ θεμελίου στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία φθάνει τὰ 2.40

μ. καὶ ἐδράζεται 1.15 μ. χαμηλότερα, λόγω κλίσης τοῦ φυσικοῦ βράχου. Παράλληλα περίπου πρὸς τὸν στλοβάτη τοῦ περιστυλίου στὸ ἐσωτερικὸ τῆς αὐλῆς ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ γνωστοῦ ἀπὸ παλιὰ λίθινου ἀγωγοῦ. Ὁ ἀγωγὸς αὐτός, ἐνῶ στὰ βόρεια ἦταν λαξευμένος στὸ βράχο, στὰ νότια ἐδράζεται πάνω σὲ χῶμα.

Ἡ τομὴ τοῦ περιστυλίου ἐπεκτάθηκε στὰ νότια καὶ ἐνώθηκε μὲ τὶς προηγούμενες τομές. Σὲ ἀπόσταση 6.50 μ. καὶ παράλληλα πρὸς τὴ νότια πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη ἀποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου πάχους 1.20 μ. λιγότερο ἐπιμελημένης κατασκευῆς. Τὸ πλάτος τῆς στοᾶς ποὺ δημιουργεῖται μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν θεμελίων εἶναι ἴσο μὲ τὸ πλάτος τόσο τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς στοᾶς, ὅσο καὶ τοῦ χώρου ποὺ δημιουργεῖται ἀνάμεσα στὸ «πρόδιο» τῆς βόρειας στοᾶς καὶ στὸν τοῖχο τῶν βόρειων δωματίων (πίν. 269α).

Τομὴ Δ'

Μικρὴ τομὴ 4×4 μ. χαράχτηκε, γιὰ νὰ ἀποκαλυφθεῖ ἡ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ περιστυλίου. Στὴν τομὴ αὕτῃ ἐμφανίστηκε ὁ ἀκρογωνιαίος λίθος τοῦ στυλοβάτη τοῦ περιστυλίου ποὺ ἐδράζεται σὲ βράχο καὶ βρίσκεται 0.90 μ. ψηλότερα ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία.

Τομὴ Ε'

Τομὴ 6×6 μ. χαράχτηκε γιὰ νὰ διευκρινιστεῖ ἡ συμβολὴ τῶν τοίχων τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τῆς στοᾶς. Βρέθηκε ἡ συνέχεια τοῦ νότιου τοίχου τῆς στοᾶς ποὺ προχωρᾷ καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ἀναμενόμενη γωνία. Ἐνας παράλληλος τοῖχος ποὺ βρέθηκε νότια καὶ δίπλα στὸν τοῖχο αὐτὸ δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποσαφηνιστεῖ. Στὸ σκάμμα αὐτὸ βρέθηκαν κομμάτια ἀπὸ κονιάματα σὲ χρώματα κόκκινο, μελανὸ καὶ λευκό.

Τομὴ ΣΤ'

Πολὺ πρόσφατα χαράχτηκε τομὴ 4×8 μ. στὸ ὑποτιθέμενο βορειοανατολικὸ ἄκρο τοῦ συγκροτήματος, γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ τὸ βορειοανατολικὸ του πέρασ. Στὴν ἀναμενόμενη θέση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε πάνω στὸ βράχο μόνον ἓνα κομμάτι γείσου. Βρέθηκε ὅμως ἓνας σχεδὸν καμπύλος τοῖχος γύρω στὰ 4 μ. δυτικότερα.

Τομὴ Ζ'

Τέλος ἐκτὸς τοῦ συγκροτήματος ἀποκαλύφθηκε κατὰ τὴν ἄρση ἀγροῦ καὶ 28 μ. νότια ἀπὸ τὴ δυτικὴ γωνία τοῦ ἰσχυροῦ θεμελίου, ποὺ εἶχε ἀνασκαφεῖ πέρυσι, ἓνα δωρικὸ κιονόκρανο. Κατὰ τὴν ἐρευνα ποὺ ἐπακολούθησε δια-

πιστώθηκε καὶ δῶ ἡ ὑπαρξὴ συστάδας δωρικῶν σφονδύλων καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν λειψάνων. Ἀξιοπαρατήρητο εἶναι ὅτι ἡ συστάδα βρίσκεται περίπου στὴν ἴδια εὐθεία μὲ τὸν μεγάλο νότιο στυλοβάτη. Ἡ ἀνασκαφὴ δὲν προχώρησε σὲ βάθος καὶ θὰ συνεχιστεῖ τοῦ χρόνου (πίν. 269β).

Ἡ γενικὴ εἰκόνα ποὺ παρουσιάζει σήμερα τὸ συγκρότημα εἶναι ἡ ἀκόλουθη: ἔχουμε ἓνα ὀρθογώνιο κτίριο ποὺ οἱ ἐξωτερικὲς του διαστάσεις εἶναι 78.5×97.5 μ., ἐμβαδοῦ 7.5 περίπου στρεμμάτων, κατὰ τι μικρότερο τοῦ ἀνακτόρου τῆς Βεργίνας. Στὸ κέντρο τοῦ κτιρίου ὑπάρχει περίστυλη αὐλὴ μὲ στυλοβάτη 31×35.5 μ. Τὸ πλάτος τοῦ στυλοβάτη εἶναι 1.20 μ. στὸ ψηλότερο σημεῖο του. Ὅπου δὲν ὑπάρχει φυσικὸς ἐπιφανειακὸς βράχος ὁ στυλοβάτης θεμελιώνεται σὲ βάθος μέχρι 1.5 μ. καὶ τὸ πλάτος τῆς θεμελίωσης φθάνει τὰ 2.20 μ. προφανῶς γιὰ νὰ στηρίξει τὴν κιονοστοιχία ἐνὸς ἰσχυρότατου οἰκοδομήματος. Ἔτσι σχηματίζεται μιὰ αὐλὴ μὲ ἐμβαδὸν μεγαλύτερο ἀπὸ ἓνα στρέμμα, μὲ στοὺς περιμετρικά, ποὺ στὶς τρεῖς πλευρὲς ἀνατολικά, δυτικά καὶ νότια ἔχουν πλάτος 6.5 μ. ἐνῶ στὴ βόρεια πλευρὰ, ὅπου τὸ πλάτος φθάνει τὰ 9.5 μ. σχηματίζονται στὶς ἄκρες δύο κόγχες ἀνατολικά καὶ δυτικά. Στὴ βόρεια πλευρὰ ἀνάμεσα στὸ στυλοβάτη καὶ τὸν νότιο τοῖχο τῶν δωματίων παρεμβάλλεται («πόδιο»;) ἴσου μήκους καὶ ἴσου πλάτους πρὸς τὸ βόρειο περιστύλιο.

Ἡ ἀνατολικὴ κόγχη ποὺ εἶναι καὶ ἡ μεγαλύτερη καὶ εἶχε ἀνασκαφεῖ πρὶν 20 χρόνια μᾶς ἔδωσε πλούσιος ἀρχιτεκτονικὸ ὕλικό. Ἡ εἰσοδὸς τῆς εἶχε δύο μεγάλους ἰωνικοὺς πεσσοκίονες («ἐν παραστάσει» ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας εἶναι ἀκόμη στὴ θέση του, ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς δύο μικρότερες παραστάδες ἔφεραν ἐξαιρετικῆς τέχνης ἐπίκρανα. Ἡ δυτικὴ κόγχη εἶναι μικρότερη καὶ ἀπλούστερη στὴ μορφή της. Πίσω ἀπὸ τὴ στοὰ ὑπάρχει μιὰ τεράστια αἶθουσα 21×18 μ., ἐμβαδοῦ δηλαδὴ γύρω σὲ 400 μ.², οἱ τοῖχοι τῆς ὁποίας θεμελιώνονται σὲ ἰσχυρὰ καὶ καλοδουλεμένα θεμέλια πλάτους μέχρι 2.5 μ. Δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τῆς αἵθουσας αὐτῆς σχηματίζονται χώροι διαστάσεων 18.5×9 μ., δηλαδὴ ἴσου μήκους πρὸς τὴ μεγάλη αἶθουσα ἀλλὰ μικρότερου πλάτους.

Διάφοροι πολὺ μικρότεροι χώροι ποὺ περιβάλλουν τοὺς χώρους αὐτοὺς δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐρμηνευθοῦν, γιατί ἡ κατάστασις τῶν ἐρειπίων εἶναι πολὺ κακὴ λόγω τῆς σοβαρότητος καὶ τῆς διαρπαγῆς ποὺ ἔγινε στὸ ὕλικό.

Τὸ περιστύλιο, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, βρίσκεται στὸ κέντρο τοῦ συγκροτήματος. Σὲ ἀπόστασις καὶ πάλι 31 μ. ἀλλὰ νότια τοῦ στυλοβάτη τοῦ περιστυλίου, ὅπως συμβαίνει καὶ στὴ βόρεια πλευρὰ, σάζεται μακρὰ θεμελίωσις ποὺ προφανῶς ἀποτελεῖ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ συγκροτήματος. Ἡ θεμελίωσις αὕτη πλάτους 1.20 μ. ἀποτελεῖται ἀπὸ καλοδουλεμένους δόμους καὶ πιθανότατα στηρίζει βάσις-πόδιο ὕψους 1.50 μ. περίπου πάνω στὴν ὁποία ἐδραζόταν δωρικὴ κιονοστοιχία ποὺ καταλάμβανε ὅλη τὴ νότια πρόσοψη.

Ἔτσι λοιπὸν ἔχουμε τὸ συγκρότημα στὴν τυπικὴ μορφή τῆς ἰδιωτικῆς κατοικίας στὴν ἀρχαιότητα. Τὸ κτίριο αὐτὸ λόγω τῆς μορφῆς του σὰν κατοικίας

καὶ λόγῳ τῆς θέσης τοῦ μποροῦμε σήμερα μὲ βεβαιότητα νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε σὰν ἀνακτορικὸ συγκροτήμα. Ἀπὸ τὰ ἐρείπια διαπιστώνεται ὅτι στὸ συγκροτήμα αὐτὸ ὑπάρχουν διαδοχικὲς φάσεις κατασκευῆς καὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι τὸ ἀνάκτορο μεταποιήθηκε καὶ χρησιμοποιοῦντο μέχρι καὶ τὴν ὕστατη περίοδο ποὺ ἡ Πέλλα ἦταν πρωτεύουσα τοῦ κράτους.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω καὶ ἐνῶ πιστεύαμε ὅτι εἴχαμε μιὰ εἰκόνα ἐνὸς δολοκληρωμένου συγκροτήματος, ἡ ἀνεύρεση τῆς συστάδας τῶν δωρικῶν σφονδύλων, ποὺ οἱ διαστάσεις τους εἶναι ὅμοιες μὲ τῶν σφονδύλων τοῦ νότιου στυλοβάτη, ποὺ προαναφέραμε, μᾶς ὡδήγησε σὲ ἄλλες ὑποθέσεις. Ὅπως φαίνεται στὸ σχέδιο ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἀναλημματικὸ (;) τοῖχο (ἀπόσταση χ) ποὺ εἶχε βρεθεῖ στὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1960 (βλ. ΑΔ 16, 1960, 72 κέ.) μέχρι τὸ ὑποτιθέμενο δυτικὸ πέρασ τοῦ συγκροτήματος εἶναι ὅμοια μὲ τὴν ἀπόσταση μεταξὺ τοῦ ὑποτιθέμενου ἀνατολικοῦ πέρατος τοῦ ἀνακτόρου μέχρι τὸν τοῖχο τῆς δυτικῆς στοᾶς (ἀπόσταση φ). Στὸ πλάτος τοῦ χώρου ἀνάμεσα στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τῆς δυτικῆς στοᾶς καὶ τοῦ δυτικοῦ πέρατος τοῦ συγκροτήματος ἀντιστοιχεῖ χώρος ποὺ βρέθηκε στὴν τομὴ Α, τῆς ὁποίας καὶ μὲν δὲν βρέθηκε στὴν τομὴ τὸ δυτικὸ πέρασ, ἀλλὰ ἂν δεχθοῦμε ὅτι ὁ λαξευτὸς ὀχετὸς βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς αἵθουσας αὐτῆς, τότε τὸ δυτικὸ πέρασ της θὰ ἀντιστοιχεῖ στὸ δυτικὸ πέρασ τοῦ ἀνακτόρου, καὶ ἡ ἀπόσταση φ θὰ εἶναι ἴση μὲ τὴν ἀπόσταση ω.

Ἔτσι ἔχουμε μιὰ τεράστια κιονοστοιχία 140 μ. στὸ κέντρο ἀκριβῶς τῆς ὁποίας βρίσκεται ὁ χώρος τῆς τομῆς Α καὶ ἴσως πρόκειται γιὰ πρόπυλο-εἴσοδο τοῦ συγκροτήματος. Λύση σ' αὐτὰ τὰ προβλήματα θὰ ἀναζητήσουμε κατὰ τὴν ἐναρξὴ τῆς ἐπόμενης ἀνασκαφικῆς περιόδου.

ΜΑΡΙΑ ΣΙΓΑΝΙΔΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΜΟΡΦΩΤΙΚΗ ΔΡΑΣΙΣ

Ὁ ἕτερος τομεὺς δραστηριότητος τῆς Ἑταιρείας εἶναι τὰ Δημοσιεύματά της ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ Γεν. Γραμματέως.

Οὕτω, διὰ τοῦ Γραφείου τῶν Δημοσιευμάτων ἐξεδόθησαν:

Περιοδικὰ δημοσιεύματα

- α) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ τεῦχος τοῦ Ἔργου 1981.
- β) Ἐξετυπώθησαν καὶ ἐκυκλοφόρησαν τὰ Πρακτικά τοῦ 1980.
- γ) Ἦρχισεν ἡ στοιχειοθεσία τῶν Πρακτικῶν τοῦ 1981.
- δ) Ἐκυκλοφόρησεν ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1980.
- ε) Ἦρχισε καὶ ἐπερατώθη ἡ στοιχειοθεσία καὶ ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος 1981.

«Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»

α) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ Β' τεῦχος τοῦ Β' τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ ΙΕ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

β) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησε τὸ ὑπ' ἀριθ. 97 βιβλίον τοῦ καθηγητοῦ κ. Γ. Δεσπίνη, *Παρθενόνεια*.

γ) Ἐξετυπώθη καὶ ἐκυκλοφόρησεν ἡ ὑπ' ἀρ. 98 ἐναίσιμος διατριβὴ τῆς ἐφόρου ἀρχαιοτήτων κ. Φ. Δροσογιάννη, *Σχόλια εἰς τοιχογραφίας τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου ἐν τῇ Μεγάλῃ Καστάνια Μάνης*.

δ) Ἦρχισε καὶ ἐπερατώθη ἡ στοιχειοθεσία καὶ ἤρχισεν ἡ ἐκτύπωσις τοῦ Α' μέρους τοῦ ὑπ' ἀρ. 99 βιβλίου τοῦ κ. Κ. Συριοπούλου, *Οἱ μεταβατικοὶ χρόνοι ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν περίοδον, 1200 - 700 π.Χ.*

Ἐν τῷ μεταξὺ εὐρίσκονται ὑπὸ ἐκτύπωσιν τὸ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἀντιπροέδρου κ. Ἰ. Τραυλοῦ, *Λεξικὸν τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων* τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου καὶ ἡ ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τῆς βυζαντινολόγου καθηγήτριας κ. Μ. Θεοχάρη, *Βιβλιογραφία τῶν Μονῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ χώρου* τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου (συμπληροῦται ὁ τόμος τῆς Πελοποννήσου ἤδη).

Δι' ἅπαντα τὰ ἀνωτέρω δημοσιεύματα ἡ Ἑταιρεία ἐδαπάνησε δρχ. 4.187.331.

Παραλλήλως ἡ Ἑταιρεία συνέδραμεν ἐνεργῶς εἰς τὴν παρασκευαζομένην ἔκδοσιν τοῦ Εἰκονογραφικοῦ Λεξικοῦ τῆς Κλασσικῆς Μυθολογίας, μὲ διεθνῇ συνεργασίαν.

Κατὰ τὸ 1982 εἰσῆχθησαν ἐπίσης εἰς τὴν Βιβλιοθήκην 422 τόμοι. Ἐξ αὐτῶν 314 ἐξ ἀγορᾶς, 47 δι' ἀνταλλαγῆς καὶ 61 ἐκ δωρεᾶς. Μὲ ἰδιαιτέραν εὐχαρίστησιν ἀναφέρω ὅτι ἡ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑταιρείας ἐχρησιμοποιήθη διὰ μελέτην καὶ ἔρευναν ὑπὸ 6.300 ἀναγνωστῶν.

Πρὸς τούτοις ἡ Ἑταιρεία συνέχισε καὶ ἐφέτος νὰ ἐνισχύη τὰς βιβλιοθήκας τῶν κατὰ τόπους Ἐφορειῶν καὶ Μουσείων διὰ τῶν ἐκδόσεών της.

Ὅπως εἰς τὸ παρελθὸν οὕτω καὶ κατὰ τὸ 1982 ἡ Ἑταιρεία διωργάνωσε διαλέξεις δι' Ἕλληνας καὶ ξένους συναδέλφους καὶ ἐφιλοξένησεν εἰς τὸν ξενῶνα της νέους κυρίως ἐπιμελητὰς ἀρχαιοτήτων, διὰ νὰ βοηθήσῃ τὰ πρῶτα βήματά των εἰς τὴν Ἐπιστήμην, ὡς καὶ καθηγητὰς καὶ ἐρευνητὰς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, προσφέρουσα, ὅπως πάντοτε, τὴν πατροπαράδοτον ἑλληνικὴν φιλοξενίαν καὶ τὸ πνεῦμα τῆς καλῆς συνεργασίας μὲ τοὺς συναδέλφους τοῦ ἐξωτερικοῦ.

Προτοῦ τελειώσω αἰσθάνομαι τὴν ὑποχρέωσιν νὰ εὐχαριστήσω θερμῶς τοὺς συναδέλφους ποὺ ἀνέλαβον τόσον ἐπιτυχῶς τὴν διεύθυνσιν τῶν ἀνασκαφῶν μας, ὡς καὶ τὸ διοικητικὸν καὶ ἄλλο προσωπικόν τῆς Ἑταιρείας, τὸ ὁποῖον διὰ τῆς ἐργασίας καὶ προσπάθειάς του συνέβαλε κατὰ πολὺ εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ ἔργου της.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Α' ΤΑΚΤΙΚΗ ΣΥΝΕΛΕΥΣΙΣ

ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ 1983

Ἐν Ἀθήναις τῇ 17 Ἀπριλίου τοῦ χιλιοστοῦ ἐνακοσιοστοῦ ὀγδοηκοστοῦ τρίτου ἔτους, ἡμέρα τῆς ἐβδομάδος Κυριακῇ, ὥρα 10 ἀκριβῶς, συνήλθον ἐν τῷ μεγάρῳ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, Ἐλευθ. Βενιζέλου 22, ἐκ τῶν ἐταίρων αὐτῆς οἱ ἐν τῷ ἐκλογικῷ καταλόγῳ τοῦ 1983 ὑπ' αὐξ. ἀριθ. 205) Πουρναρόπουλος Γεώργιος, 144) Μουτσόπουλος Νικόλαος, 187) Παπαπάνος Κων/νος, 157) Μυλωνᾶς Γεώργιος, 127) Λούβαρης Νικόλαος, 145) Μπακαλάκης Γεώργιος, 192) Παπαχατζῆς Νικόλαος, 19) Βελουδίου Μαρία, 53) Ζακυθινός Διονύσιος, 236) Τραυλός Ἰωάννης, 17) Βασιλείου Σπύρος, 30) Γιαλούρης Νικόλαος, 109) Κούμουλος Γεώργιος, 229) Συριόπουλος Κων/νος, 46) Δημητροκάλλης Γεώργιος, 254) Χατζηκακίδης Ἀθανάσιος, 56) Ζέπος Παναγιώτης, 32) Γιαννουλίδου Καλλιόπη, 95) Κόκκου Ἀγγελικῇ, 124) Λαζαρίδης Παῦλος, 154) Μπουφίδης Νικόλαος, 98) Κονιδάρης Γεράσιμος, 198) Περαντίνος Νικόλαος, 167) Ντούμας Χρῆστος, 210) Σακελλαράκης Ἰωάννης, 1) Ἀδαμίδης Κων/νος, 125) Λαμπρινουδάκης Βασίλειος, 261) Χριστόπουλος Παναγιώτης, 49) Δοντᾶς Γεώργιος, 119) Κωνσταντίνου Θεόδωρος, 66) Θεοχάρης Περικλῆς, 21) Βλάχος Ἀγγελος, 214) Σαραντόπουλος Κωνσταντῖνος, 148) Μπέζης Ἐλένη, 149) Μπόνης Κων/νος, 34) Γκόφας Δημήτριος, 208) Ρωμιοπούλου Αἰκατερίνη, 55) Ζαφειρόπουλος Νικόλαος, 91) Κεραμόπουλος Δημήτριος, 31) Γιαννακόπουλος Γεώργιος, 177) Πάντος Πάντος, 45) Δημακοπούλου Αἰκατερίνη, 72) Καλλιγᾶ-Γερουλάνου Αἰμιλία, 16) Βασιλείου Ἰωάννης, 175) Παντελίδου-Γκόφα Μαρία, 97) Κομίνης Ἀθανάσιος, 114) Κριμπᾶς Κων/νος, 141) Μιχαηλίδης-Νουάρος Γ., 48) Διαπούλης Χαράλαμπος, 218) Σκιλάρντι Δημήτριος, 60) Ζώης Ἀντώνιος, 142) Μιχαηλίδου-Νουάρου Εὐθυμία, 130) Μανούσας Μανούσος, 197) Πέππα-Δελμούζου Κωνσταντῖνα, 151) Χατζῆ Δέσποινα, 63) Θέμελης Πέτρος, 241) Τσαντίλας Ἰωάννης, 27) Βρανάσης Λεάνδρος, 237) Τριανταφυλλίδης Περικλῆς, 52) Δροσογιάννη-Κουτσοκώστα Φανή, 123) Λαζαρίδης Δημήτριος, 169) Οἰκονομίδου Ἀδαμαντία, 13) Βαλάσης Θωμᾶς, ἥτοι ἐν ὄλφ ἐταῖροι 63, ἵνα συμφώνως πρὸς τὸ ἄρθρον 31 τοῦ Ὁργανισμοῦ ἐκλέξωσι τὸ Προεδρεῖον τῆς Συνελεύσεως καὶ τὴν πενταμελῆ

Ἐξελεγκτικὴν καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείαν διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1983, ἀκούσῃ τὴν περὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1982 ἔκθεσιν τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τὴν ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου συνταχθεῖσαν ἔκθεσιν περὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ 1982.

Ὁ Πρόεδρος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἑταιρείας κ. Παναγιώτης Ζέπος, ἐκήρυξε τὴν ἐναρξιν τῆς Συνεδρίας καὶ ἐκάλεσε τοὺς ἐταίρους εἰς ἐκλογὴν τοῦ Προεδρείου τῆς Συνελεύσεως διὰ φανερᾶς ψηφοφορίας. Ἐξελέγησαν δὲ Πρόεδρος ὁ κ. Ἀγγελος Βλάχος, Ἀντιπρόεδρος ὁ κ. Κωνσταντῖνος Μπόνης, Α' Γραμματεὺς ὁ κ. Παῦλος Λαζαρίδης καὶ Β' Γραμματεὺς ἡ κ. Ἀγγελικὴ Κόκκου. Ὁ ἐκλεγείς Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Ἀγγελος Βλάχος ἠὲ χαρίσθησε τοὺς ἐταίρους ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ του καὶ ἐνετείλατο νὰ ἀναγνωσθῇ ἡ ἔκθεσις τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας ἐπὶ τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ ἔτους 1982. Ὁ Γραμματεὺς τῆς Συνελεύσεως κ. Π. Λαζαρίδης ἀνέγνωσε τὴν ἔκθεσιν τῆς Ἐπιτροπείας φέρουσαν τὰς ὑπογραφὰς τῶν ἐλεγκτῶν κ.κ. Κωνστ. Ἀδαμίδη, Δημ. Γκόφα, Θεόδ. Κωνσταντίνου, Κωνστ. Παπαπάνου.

Περαίνουσα τὴν ἔκθεσιν ταύτην ἡ Ἐπιτροπεία πρότεινεν, ὅπως ἡ Συνέλευσις ἐγκρίνῃ τὴν διαχείρισιν τοῦ λήξαντος ἔτους 1982 ὡς ὀρθῶς γενομένην καὶ ἐπικυρώσῃ τὸν ἰσολογισμόν καὶ ἀπολογισμόν τοῦ ἔτους τούτου.

Ἡ Συνέλευσις ἀπεδέξατο τὴν πρότασιν τῆς Ἐπιτροπείας καὶ ἐπικύρωσε τὸν ἰσολογισμόν καὶ ἀπολογισμόν τοῦ ἔτους 1982.

Μετὰ τὴν ἐγκρίσιν καὶ ἐπικύρωσιν τῆς ἐκθέσεως τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπῆς ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Ἀγγελος Βλάχος ἐκάλεσε τοὺς ἐταίρους πρὸς ἐκλογὴν τῆς πενταμελοῦς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ ἀρξάμενον ἔτος 1982.

Ὅρισθέντων ψηφολεκτῶν τῶν κ.κ. Αἰκατερίνης Ρωμιοπούλου καὶ Χρίστου Ντούμα προσῆλθον, ἀναγινωσκομένου τοῦ ἐκλογικοῦ καταλόγου καὶ ἐψήφισαν ἑταῖροι 62, γενομένης δὲ διαλογῆς ὡς μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας ἔλαβον: α) Κ. Ἀδαμίδης = 58, β) Σπ. Βασιλείου = 53, γ) Δημ. Γκόφας = 59, δ) Θεόδ. Κωνσταντίνου = 54, ε) Κωνστ. Παπαπάνος = 54, στ) Παν. Χριστόπουλος = 21 καὶ ζ) Δημ. Κεραμόπουλος = 1. Ἀκυρον ψηφοδέλιον = 1.

Κατὰ ταῦτα ἐξελέγησαν μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς καὶ ἐπὶ τοῦ Προϋπολογισμοῦ Ἐπιτροπείας διὰ τὸ τρέχον ἔτος 1983 οἱ κ.κ. α) Κωνστ. Ἀδαμίδης, β) Σπύρος Βασιλείου, γ) Δημήτριος Γκόφας, δ) Θεόδωρος Κωνσταντίνου καὶ ε) Κωνστ. Παπαπάνος.

Εἶτα ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Ἀγγελος Βλάχος, ἐκάλεσε τὸν Γεν. Γραμματέα τοῦ Συμβουλίου, ὅπως προβῇ εἰς ἀνακοίνωσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ συνταχθείσης ἐκθέσεως περὶ τῶν πεπραγμένων τῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1982.

Μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῆς ἐκθέσεως ὑπὸ τοῦ Γεν. Γραμματέως τοῦ Συμβου-

λίου ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως ἐκφράζει τὰ συγχαρητήρια τῆς Συνελεύσεως πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον διὰ τὴν γενομένην ἐθνικὴν ἐργασίαν. Εἶτα ἡ Συνέλευσις διελύθη περὶ ὥραν 12ην καὶ 45' μ. μ.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως

ΑΓΓ. ΒΛΑΧΟΣ

Ὁ Ἀντιπρόεδρος

ΚΩΝ. ΜΠΟΝΗΣ

Ὁ Α' Γραμματεὺς

Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ

Ὁ Β' Γραμματεὺς

ΑΓΓ. ΚΟΚΚΟΥ

Οἱ Ψηφολέκται

ΑΙΚΑΤ. ΡΩΜΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΤΟΥΜΑΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

ΕΚΘΕΣΗ

ΤΗΣ ΕΞΕΛΕΓΚΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΟΥ ΠΡΟΫΠΟΛΟΓΙΣΜΟΥ ΕΠΙΤΡΟΠΕΙΑΣ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1982

Κύριε Πρόεδρε,

Οι υπογεγραμμένοι, αποτελοῦντες τὴν Ἐξελεγκτικὴν Ἐπιτροπεία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὸ ἔτος 1982, προσκληθέντες διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 179/4-4-1983 ἐγγράφου τοῦ κ. Προέδρου, ἀναλάβαμε τὸν ἔλεγχο τῆς οἰκονομικῆς διαχειρίσεως τοῦ λήξαντος ἔτους 1982, ἀπὸ τὰ ταμειακὰ καὶ λογιστικὰ βιβλία τῆς ὁποίας ἐξάγονται τὰ ἐξῆς ἀποτελέσματα.

Σύμφωνα μὲ τὶς διατάξεις τοῦ ἄρθρου 17 τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τὸ λογιστικὸ σύστημα ποὺ ἀκολουθεῖται πλέον εἶναι τὸ διπλογραφικόν. Ἡ πρώτη του ἐφαρμογὴ ἄρχισε τὸ 1981, καὶ ἐφέτος, ἡ δευτέρα χρονιά ἐφαρμογῆς του, μᾶς ὡδήγησε στὴν ἐξαγωγή ἀξιόλογων συμπερασμάτων γύρω ἀπὸ τὴν οἰκονομικὴ κίνησιν τῆς Ἑταιρείας.

Τὰ Λογιστικὰ Βιβλία ποὺ τηρήθηκαν εἶναι τὰ ἐξῆς:

1. Ἀναλυτικὸ Ἡμερολόγιον Ταμείου.
2. Ἀναλυτικὸ Ἡμερολόγιον Τραπεζῆς (Λ/σμός Ε.Τ.Ε. 480246).
3. Ἀναλυτικὸ Ἡμερολόγιον Διαφόρων Πράξεων.
4. Συγκεντρωτικὸ Ἡμερολόγιον.
5. Συγκεντρωτικὸ Καθολικόν.
6. Καρτέλλες Λογαριασμῶν.
7. Βιβλίον Ἰσολογισμῶν.

Παράλληλα μὲ τὰ βιβλία αὐτὰ τηρήθηκαν καὶ τὰ ἐξῆς:

1. Βιβλία παρακολουθήσεως πιστώσεων.
2. Βιβλία παρακολουθήσεως κινήσεως Χ.Ε.Π.

Ἀνάλυση Λογαριασμῶν Ἰσολογισμοῦ καὶ Αποτελεσμάτων χρήσεως

Ἰσολογισμός - Ἐνεργητικὸν

1. «Γήπεδα». Ἐμφανίζει τὴν ἀξία τῶν οἰκοπέδων ποὺ ἔχει στὴν κυριότητά της ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἀξία τοὺς ἔχει γίνει κατ' ἐκτίμησιν μὲ τιμὲς τοῦ 1980 καὶ ἀπέχει πολὺ ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἀγοραία ἀξία τοὺς.

2. «Κτήρια». Ἀπεικονίζονται στὸν Ἰσολογισμὸ μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο χάριν μνείας. Ἡ ἀξία τους ἔχει ὁλοσχερῶς ἀποσβεσθεῖ. Τοῦτο ὅμως δὲν σημαίνει ὅτι ἔχουν στερηθεῖ τὴν ἀγοραία ἀξία τους.
3. «Ἐπιπλα καὶ Σκεύη». Περιλαμβάνονται τὰ ἐπιπλα καὶ σκεύη μὲ τὴν τιμὴ τῆς ἀγορᾶς τους μείον οἱ ἀποσβέσεις ποὺ ἔγιναν.
4. «Βιβλία Βιβλιοθήκης». Στὸ λογαριασμὸ αὐτὸ περιλαμβάνονται τὰ βιβλία τῆς Βιβλιοθήκης. Ἡ ἀποτίμησή τους ἔγινε μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο καὶ τοῦτο γιατί οἱ σπάνιες ἐκδόσεις καὶ τὰ ὑψηλοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐπιπέδου βιβλία δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ προσδιοριστοῦν κατ' ἀξίαν σὲ τρέχουσες τιμές.
5. «Προτομαί». Ἐμφανίζονται οἱ διάφορες μαρμάρινες προτομὲς χάριν μνείας μὲ λογιστικὸ ἰσότιμο.
6. «Βιβλία». Ἐδῶ ἀπεικονίζονται οἱ ἐκδόσεις τῆς Ἑταιρείας ποὺ διατίθενται γιὰ πώληση. Ἡ ἀξία τους προσδιορίζεται μὲ τὴν τιμὴ πώλησής τους. Σημειώνουμε ἰδιαίτερα ὅτι ἡ τιμὴ διαθέσεως καλύπτει ἀπλῶς τὸ κόστος ἐκτυπώσεώς τους, χωρὶς νὰ ὑπολογίζεται καὶ τὸ ἀναλογικὸ κόστος ἀπὸ τὸν ἐπιμερισμὸ τῶν λειτουργικῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας καθὼς ἐπίσης καὶ κάποιο ποσοστὸ Μικτοῦ Κέρδους. Ἀντίθετα μάλιστα χορηγοῦνται ἐκπτώσεις σὲ μεγάλου βαθμοῦ. Προέχει βέβαια ὁ σκοπὸς τῆς Ἑταιρείας ποὺ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ἀπὸ καθαρὰ ἐμπορικὴ σκοπιὰ. Σκόπιμο πάντως θὰ ἦταν νὰ γίνῃ ἀναθεώρηση στὸ ὅλο σύστημα τοῦ καθορισμοῦ τῆς τιμῆς διαθέσεως. Τὰ «βιβλία» παρουσίασαν τὴν ἐξῆς κίνηση:

Ἀκαθάριστες εἰσπράξεις	δρχ. 2.135.152.—
Ἐκπτώσεις ποὺ χορηγήθηκαν	» 471.756.—
Καθαρὲς εἰσπράξεις	» 1.663.396.—

Μέσο ποσοστὸ ἐκπτώσεων 22 %.

Ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι τὸ κόστος τῶν πωληθέντων βιβλίων εἶναι 2.135.152 δρχ., ὅσο δηλαδή ἡ ἀκαθάριστη εἰσπράξη, τότε ἡ ἐκπτώση χορηγήθηκε σὲ βάρος τοῦ Κεφαλαίου τῆς Ἑταιρείας.

7. «Χρεῶσαι ἐκ ΧΕΠ». Στις 31-12-82 ὑπῆρχαν ἀναπόδοτα ΧΕΠ δρχ. 5.260.000.— Τὸ ὑπόλοιπο αὐτὸ ἀναφέρεται κυρίως σὲ ΧΕΠ ποὺ ἐκδόθηκαν τοὺς μῆνες Νοέμβριο καὶ Δεκέμβριο. Ἐπειδὴ μέσα στὸ 1982 ἐκδόθηκαν ΧΕΠ συνολικοῦ ποσοῦ περίπου 212.000.000.— δρχ. τότε τὸ ἀναπόδοτο αὐτὸ ὑπόλοιπο ἀντιπροσωπεύει μικρὸ μόνο ποσοστὸ.
8. «Χρεώγραφα». Ἀποτιμήθηκαν στὸν Ἰσολογισμὸ μὲ βάση τὴν τιμὴ κτήσεως καὶ ὅχι τὴ μέση χρηματιστηριακὴ τιμὴ τοῦ 2ου 15νθημέρου τοῦ Δεκεμβρίου 1982.
9. «Διαθέσιμα». Στὴν ὁμάδα αὐτὴ τῶν λογαριασμῶν ἐμφανίζονται οἱ πάσης

φύσεως καταθέσεις τῆς Ἑταιρείας στὶς Τράπεζες Ἐθνικὴ καὶ Ἑπαγγελματικῆς Πίστεως, καθὼς ἐπίσης καὶ τὰ μετρητὰ τοῦ Ταμείου.

10. «Ἐγγυήσεις». Ὁ λογαριασμός αὐτὸς ἐμφανίζει τὶς ἐγγυήσεις ἀπὸ τὴν ἐκμίσθωση τῶν ἀκινήτων τῆς Ἑταιρείας.

11. «Ἀποδοτέα ΧΕΠ». Ὁ λογαριασμός αὐτὸς εἶναι τοῦ ἴδιου περιεχομένου μὲ τὸ λογαριασμό «χρεῶσαι ΧΕΠ».

12. «Πιστώσεις Ἑργων». Ἀπεικονίζονται τὰ ὑπόλοιπα τῶν διαφορῶν πιστώσεων ποὺ χορηγήθηκαν ἀπὸ τὸ Δημόσιο γιὰ τὴ διενέργεια διαφορῶν ἐργασιῶν. Ἀφοροῦν δηλαδὴ ἐργασίες ποὺ καλύφθηκαν μὲ χρήματα τῶν Δημοσίων Ἐπενδύσεων καὶ ὄχι μὲ κεφάλαια τῆς Ἑταιρείας.

Ἡ κίνηση τῶν κονδυλίων αὐτῶν εἶναι:

α/α	Εἶδος Ἑργου	Υπόλοιπον 1/1/1982	Επιχορη- γήσεις	Αναλώσεις	Υπόλοιπον 31/12/82
1.	Συντήρησις Ἀκροπ.	87.890.000.-	9.986.492	66.279.609	31.578.883
2.	Διαμ. Χώρου Ἀκροπ.	15.000.000.-	107.138	9.382.764	5.724.374
3.	Ἀνασκαφὲς Μακεδ.	53.214.000.-	5.040.955	21.450.000	36.804.955
4.	Ἀνασκαφὲς Θήρας	3.450.000.-	4.460.000	4.710.000	3.200.000
5.	Ἀνασκαφὲς Σπάτων	15.500.000.-	13.157.274	26.774.530	1.882.744
6.	Ἑργασίες Πύλου - Δήλου - Ὀλυμπίας		131.083.644	29.075.110	102.008.534
7.	Ἀνασκαφὲς Θράκης	21.800.000.-	5.000.000	12.830.000	13.970.000
8.	Ἀναστήλωση Ἀρχ. Ὀλυμπίας	2.500.000.-		2.500.000	
9.	Μυθολογικὸ Λεξικὸ	2.462.226.-	200.000	2.393.261	268.965
	Σύνολον	201.816.226.-	169.035.503	175.413.274	195.438.455
	Μεῖον: Οἱ ἐπιστρο- φές τῶν ἀδιαθ. ὑπολ.		2.622.739	2.622.739	
	Τελικὸν σύνολο	201.816.226.-	166.412.764	172.790.535	195.438.455

13. «Κεφάλαιο». Τὸ Κεφάλαιο εἶναι μιὰ μαθηματικὴ ποσότητα ποὺ προκύπτει ἂν ἀπὸ τὸ Ἑνεργητικὸ τοῦ Ἰσολογισμοῦ ἀφαιρέσουμε τὸ Καθαρὸ Παθητικὸ. Ἀπεικονίζει τὴν καθαρὴ περιουσία (θέση) τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας μὲ βάση τὴν ἀποτίμηση τῶν διαφορῶν στοιχείων τοῦ Ἰσολογισμοῦ. Ἡ μεταβολὴ τοῦ Κεφαλαίου ἀνέμεισε στὰ δύο χρονικὰ σημεῖα τῆς ἐναρξῆς καὶ λήξεως τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1982, δίνει τὸ μέγεθος τῆς καλῆς ἢ κακῆς πορείας τῶν ἐργασιῶν τῆς Ἑταιρείας.

Ἔτσι γιὰ τὸ 1982 ἔχουμε:

Κεφάλαιο τῆς 1/1/1982	δρχ.	588.263.707
Κεφάλαιο τῆς 31/12/1982	»	634.117.807

Αύξηση τοῦ Κεφαλαίου μέσα στὸ 1982	δρχ.	45.854.100
------------------------------------	------	------------

Ἡ θετικὴ αὐτὴ μεταβολὴ τοῦ κεφαλαίου δὲν ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας, ἀλλὰ κυρίως στὴν ἀπόδοση ἀπὸ τὴν κατάθεση τῶν ἐπιχορηγήσεων ἀπὸ τὶς Δημόσιες Ἐπενδύσεις γιὰ τὶς μεγάλες ἀνασκαπτικὲς ἐργασίες. Ὅπως θὰ δοῦμε ἀναλυτικὰ πῶς κάτω ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας εἶχε ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα ὕψους 4.073.946.— δρχ., ἐνῶ ἡ ἀπόδοση τῶν καταθέσεων ἀπὸ τὶς ἐπιχορηγήσεις θετικὸ ἀποτέλεσμα ὕψους 49.928.046 δρχ., ὁπότε ἡ διαφορά τῶν δύο ποσῶν διαμόρφωσε τὴν αὐξητικὴ μεταβολὴ στὸ Κεφάλαιο.

Ἀποτέλεσμα Χρήσεως 1982

Ἡ σύνθεση τῶν διαφόρων λογαριασμῶν μᾶς δίνει τὴν εἰκόνα τῆς κίνησης τῶν δαπανῶν καὶ προσόδων τῆς Ἑταιρείας καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴν δραστηριότητα αὐτή.

Δαπάνες: Παραθέτουμε μιὰ συνοπτικὴ εἰκόνα τῶν δαπανῶν τῆς Ἑταιρείας. Τὸ σύνολό τους ἀνῆλθε σὲ 36.646.809. δρχ. ἐναντι 37.872.543. δρχ. ποὺ δαπανήθηκαν τὸ 1981. Μειώθηκαν δηλαδὴ μέσα στὸ 1982 οἱ δαπάνες κατὰ 735.734. ἢ σὲ ποσοστὸ 2%. Ἡ μείωση αὐτὴ βέβαια δὲν εἶναι μεγάλη, δὲν παύει ὅμως νὰ εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα μιᾶς εὐρύτερης προσπάθειας τῆς Ἑταιρείας γιὰ οἰκονομία καὶ ὀρθολογικὴ ἀντιμετώπιση τῶν ἀναγκῶν της. Τοῦτο ἐπιβλήθηκε καὶ ἀπὸ ἓνα ἄλλο λόγο, ἔγινε προσπάθεια νὰ καλυφθοῦν οἱ δαπάνες κυρίως ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς ἴδιας περιουσίας τῆς Ἑταιρείας. Ἡ συμμετοχὴ τῶν διαφόρων κατηγοριῶν τῶν δαπανῶν εἶναι ἡ ἐξῆς:

1. Ἀνασκαφὲς διάφορες τῆς Α.Ε.	9.944.861 ἢ	27 %
2. Ἀπολαβὲς προσωπικοῦ καθαρὲς	14.555.772 ἢ	40 %
3. Συντήρηση περιουσίας	726.195 ἢ	2 %
4. Ἀπόδοση κρατήσεων ὑπὲρ Δημοσίου καὶ Τρίτων	8.668.519 ἢ	24 %
5. Ἐκπτώσεις βιβλίων	471.756 ἢ	1 %
6. Λοιπὲς Λειτουργικὲς δαπάνες	2.309.706 ἢ	6 %
Σύνολον	36.646.809 ἢ	100 %

Σημειώνουμε ὅτι στὶς «Ἀνασκαφές» περιλαμβάνονται τόσο τὰ ΧΕΠ ποὺ ἐκδόθηκαν στὸ ὄνομα διαφόρων ἀρχαιολόγων ὅσο καὶ κάθε ἄλλη συναφὲς δαπάνη, π.χ. ἀπαλλοτριώσεις, συμβολαιογραφικὰ, ἀμοιβὴ μηχανικοῦ κλπ. Κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν δαπανῶν εἶναι τὸ ἀνελαστικὸ τοῦ χαρακτῆρα τους, τοῦτο σημαίνει ὅτι βρίσκονται στὸ κατώτερο δυνατὸ ἐπίπεδο διαμόρφωσής τους.

Πρόσοδοι. Τὸ σύνολο τῶν ἀκαθαρίστων (μικτῶν) προσόδων ἀνῆλθε σὲ 82.500.909 δρχ. ἐναντι 39.390.203 δρχ., τὸ 1981 δηλαδὴ αὐξήθηκαν κατὰ

43.110.706 δρχ. ἢ 91 %. Τοῦτο ὀφείλεται κυρίως σὲ δύο λόγους: α) στὴν αὐξηση τῆς ἀπόδοσης τῶν Χρειαγῶν (φέτος ἀπέφεραν ὑψηλότερο μέρος ἀπὸ πέρυσι) καὶ β) στὴν ἀπόδοση τῶν καταθέσεων ἀπὸ τὶς ἐπιχορηγήσεις.

Ἡ συμμετοχὴ τῶν διαφορῶν πηγῶν εἶναι ὡς ἑξῆς:

1. Πρόσοδοι ἀκίνητης περιουσίας	δρχ.	7.905.068	ἢ	9,6 %
2. Πρόσοδοι ἐκ χρεωγράφων	»	11.436.865	ἢ	13,8 %
3. Πρόσοδοι ἐξ ἐπιχορηγήσεων	»	9.720.000	ἢ	11,8 %
4. Πρόσοδοι ἐξ ἐπιστροφῆς φόρων καὶ Τελῶν	»	3.215.558	ἢ	3,9 %
5. Πρόσοδοι διάφοροι	»	295.372	ἢ	0,4 %
6. Πρόσοδοι ἐκ καταθέσεων ὀρισμένων ἐπιχορηγήσεων	»	49.928.046	ἢ	60,5 %
Σύνολον	δρχ.	82.500.909	ἢ	100 %

Ἡ κατανομὴ αὐτὴ συμπύσσεται ἀκόμα σὲ δύο μεγαλύτερες κατηγορίες:

1. Πρόσοδοι ἐκ τῆς κινήσεως τῶν Κεφαλαίων τῆς Α.Ε.	δρχ.	32.572.863	ἢ	39,5 %
2. Ἀπόδοση τῶν καταθέσεων τῶν Ἐπιχορηγήσεων	»	49.928.046	ἢ	60,5 %
Σύνολον	δρχ.	82.500.909	ἢ	100 %

Ἡ σύγκριση τῶν δαπανῶν ποῦ ἔγιναν, καὶ οἱ ὅποιοι ἀφοροῦν τῇ δραστηριότητι τῆς Ἑταιρείας, μὲ τὶς προσόδους ἀπὸ τὴν κίνηση τῆς περιουσίας τῆς Ἑταιρείας, μᾶς δίνει τὸ παρακάτω ἀποτέλεσμα.

1. Πρόσοδοι ἴδιας περιουσίας	δρχ.	32.572.863
2. Δαπάνες	δρχ.	36.646.809
Διαφορὰ ἀρνητικὴ	δρχ.	4.073.946

Ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει ὅτι τὸ 1982 προέκυψε θετικὸ ἀποτέλεσμα ὕψους 45.854.100 δρχ. ποῦ δικαιολογεῖται μόνον ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι ἡ ἀπόδοση τῶν καταθέσεων τῶν ἐπιχορηγήσεων ἀνῆλθε σὲ 49.928.046. δρχ. Διαφορετικὰ οἱ δαπάνες ποῦ ἔγιναν δὲν θὰ καλύπτονταν ἀπὸ τὰ ἔσοδα τῆς περιουσίας τῆς Ἑταιρείας καὶ θὰ εἴχαμε «ζημίαν», δηλαδὴ ἀνάλωση ἰδιοῦ Κεφαλαίου. Ἡ ἀνάλωση αὐτὴ ὑπολογίζεται γιὰ τὸ 1982 σὲ 4.073.946. δρχ. καὶ ὀφείλεται στὴν ἔλλειψη σταθερῶν πόρων.

Κύριο χαρακτηριστικὸ τῶν προσόδων τῆς Ἑταιρείας εἶναι ἡ ἐλαστικότητά τους, δηλαδὴ τὸ εὐμετάβλητο.

Ἐπισυνάπτεται γιὰ πληρέστερη ἐνημέρωση καὶ ὁ ἰσολογισμὸς περιουσιακῆς καταστάσεως τῆς 31 Δεκεμβρίου 1982.

Περαινοῦσα τὴν ἔκθεση αὐτὴ ἡ Ἐπιτροπὴ προτείνει στὴ Συνέλευση νὰ

ἐγκρίνει τὴν ἀνωτέρω διαχείριση ὡς ὀρθή, καὶ νὰ ἐπικυρώσει τὸν Ἀπολογισμό καὶ τὸν Ἰσολογισμό τοῦ λήξαντος ἔτους 1982 τῆς ἰδίας περιουσίας τῆς Ἑταιρείας.

Ἀθῆναι 17 Ἀπριλίου 1983

Ὁ Προϊστάμενος τοῦ Λογιστηρίου

Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ

Ὁ Ἐλεγκτὴς τῆς Ἑταιρείας

Θ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ Ἐξελεγκτικὴ Ἐπιτροπεία

ΚΩΝ. ΑΔΑΜΙΔΗΣ

ΔΗΜ. ΓΚΟΦΑΣ

ΘΕΟΔ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΚΩΝΣΤ. ΠΑΠΑΠΑΝΟΥ

ΙΣΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ

ΧΡΗΣΙΣ 1982

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟ

ΠΑΓΙΟΝ

Γήπεδα	171.133.200.—	
Κτίρια	9.000.—	
Ἐπιπλά καὶ Σκεύη	313.714.—	
Βιβλία Βιβλιοθήκης	721.576.—	
Προτομαὶ	1.000.—	122.178.490.—

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

Βιβλία	73.547.297.—	
Χάρτης ἐκτυπώσεως	350.000.—	73.897.297.—

ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΥ

Χρεῶσται ἐκ Χ.Ε.Π.	5.260.000.—	5.260.000.—
--------------------	-------------	-------------

ΑΣΙΑΙ ΧΑΡΤΟΦΥΛΑΚΙΟΥ

Χρεώγραφα διάφορα	332.427.095.—	332.427.095.—
-------------------	---------------	---------------

ΔΙΑΘΕΣΙΜΑ

Ταμείο	243.314.—	
Καταθέσεις παρὰ τῇ Ἐθνικῇ Τραπεζῇ		
Λ/σμός Ν. 480.246 (᾽Οψεως)	10.035.206.—	
» 480.042	294.064.—	
» 831.920	120.000.000.—	
» 485.244	44.059.—	
» 485.489	13.990.—	
» 485.420	109.235.—	130.481.559.—
Καταθέσεις παρὰ τῇ Τραπεζῇ Ἐπαγγελματικῆς Πίστεως		
Λ/σμός Ν. 507.001	11.416.954.—	
» 507.002	2.685.251.—	
» 507.003	105.304.403.—	
» 483.002	1.155.—	
» 483.003	744.—	
» 483.004	1.000.000.—	120.408.507.—
		251.133.380.—

Σύνολον ἐνεργητικοῦ

834.896.262.—

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ

Καθαρὰ θέσεις τῆς 31/12/82	634.117.807.—	634.117.807.—
----------------------------	---------------	---------------

ΠΡΟΣΩΡΙΝΟΙ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟΙ ΠΑΘΗΤΙΚΟΥ

Ἐγγυήσεις	80.000.—	
Ἀποδοτέα Χ.Ε.Π.	5.260.000.—	5.340.00.—

ΠΙΣΤΩΣΕΙΣ ΕΡΓΩΝ

Συντήρησις Ἀκροπόλεως	31.578.883.—	
Διαμόρφωσις χώρου Ἀκροπόλεως	5.724.374.—	
Ἀνασκαφαὶ Μακεδονίας (Βεργίνα, Δίον, Σίνδος, Πέλλα)	36.804.955.—	
Ἀνασκαφαὶ Θήρας	3.200.000.—	
Ἀνασκαφαὶ Σπάτων	1.882.744.—	
Ἀνασκαφαὶ Πύλου-Δήλου-Ἀρχ. Ὀλυμπίας	102.008.534.—	
Ἀνασκαφαὶ Θράκης (Ἀβδηρα, Ἀμφίπολις Μαρώνεια)	13.970.000.—	
Μυθολογικὸ Λεξικὸν	268.965.—	195.438.455.—

Σύνολον παθητικοῦ

834.896.262.—

Αΐθουσα Διαλέξεων	242.861.—
Ξενών	37.137.—
Συνδρομές σὲ Ἐφημερίδες καὶ Περιοδικὰ	22.455.—
Δαπάνες Καθαριότητος	104.327.—
Δαπάνες Θερμάνσεως	454.055.—
Φόροι καὶ Τέλη	3.534.209.—
Συντήρηση Ἀκινήτων	327.334.—
Δαπάνες διάφορες	96.104.—
Μισθοδοσία Προσωπικοῦ	11.863.141.—
Ὀδοιπορικὰ ἐξοδα	2.288.201.—
Γραφικὴ Ὑλὴ	184.611.—
Ἡλεκτροφωτισμὸς	505.428.—
Ὑδρευση	23.009.—
Φωτοτυπικὸ Μηχάνημα	126.400.—
I.K.A.	5.134.310.—
Ἐκπτώσεις Βιβλίων	471.756.—
Ἀσφάλιστρα	68.638.—
Τηλεφωνικὰ	139.886.—
Συντήρηση Ἐπίπλων καὶ Σκευῶν	17.795.—
Δαπάνες φιλοξενίας	23.470.—
Ἀνασκαφὲς διάφορες	9.914.861.—
Δικαστικὰ Ἐξοδα	404.430.—
Συγγραφικὰ δικαιώματα	35.736.—
Ἐνδυση - Ὑπόδηση	68.328.—
Ταχυδρομικὰ	244.299.—
Ἀποσβέσεις	313.128.—
	<hr/>
	36.646.809.—
	<hr/>
Πρὸς ἐξίσωση (πλεόνασμα)	45.854.100.—
	<hr/>

Σύνολον

82.500.909.—

Μισθώματα ακινήτων	7.347.538.—
Μισθώματα αίθουσών	226.000.—
Αίθουσα διαλέξεων	172.000.—
Ξενώνας	79.500.—
Φωτοτυπικό Μηχάνημα	79.930.—
Πρόσοδοι από Δωρεές	520.000.—
Εισφορές - Ποσοστά	4.000.000.—
Τοκομερίδια	110.840.—
Μερίσματα	11.326.025.—
Απόδοση κατατεθεισών επιχορηγήσεων	49.928.046.—
Φόροι και Τέλη	3.215.558.—
Κρατικές Έπιχορηγήσεις	5.200.000.—
Συνδρομές εταίρων	54.800.—
Δαπάνες μισθίων	240.674.—

Σύνολον

82.500.909.—

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

ΚΙΝΗΣΙΣ ΤΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΧΡΗΣΙΣ 1982

Α΄ ΕΚΔΟΘΕΝΤΑ

1) 'Αρχαιολογική 'Εφημερίς 1980	άντίτυπα	600
2) ΠΑΕ 1980		500
3) Τὸ 'Εργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1981		1000
4) <i>Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines.</i>		1000
Τόμος IIβ - Communications		
5) Γιώργος Δεσπίνης: <i>Παρθενώνεια.</i>		1000
6) 98. Φανή Α. Δροσογιάννη: <i>Σχόλια στίς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ 'Αγ. 'Ιωάννου τοῦ Προδρόμου στὴ Μεγάλῃ Καστάνια τῆς Μάνης.</i>		600

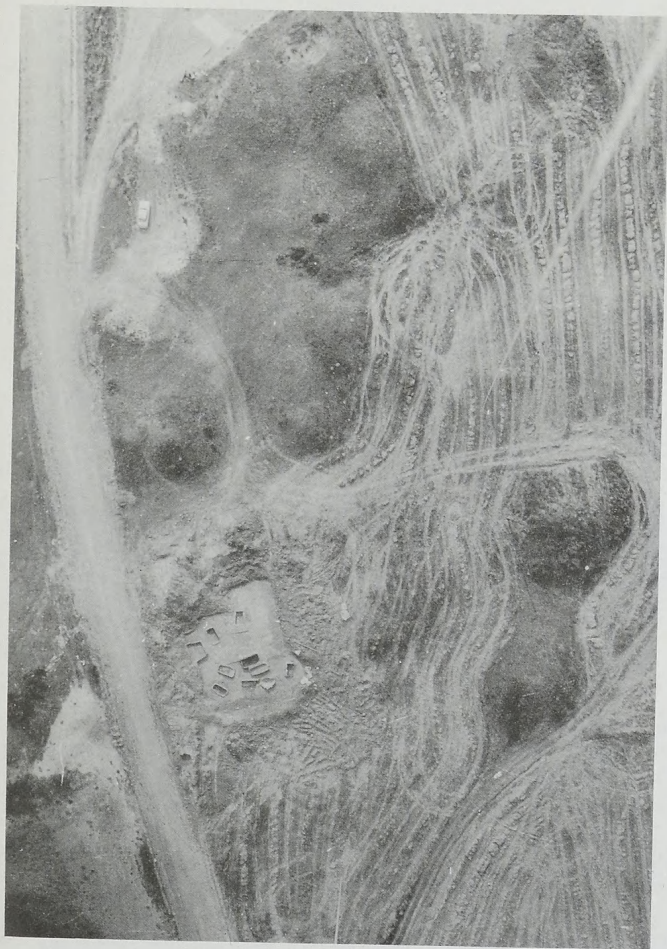
Β΄ ΠΩΛΗΘΕΝΤΑ

	Ἀριθ. τόμων	Εισπραχθέν ποσόν
1) <i>Περιοδικὰ</i> (Κεφ. Γ1)		
'Αρχαιολογική 'Εφημερίς	311	735.283
ΠΑΕ.....	215	
Τὸ 'Εργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας	159	
2) <i>Μονογραφίαι</i> (Κεφ. Γ2)	1258	769.361
3) <i>'Οδηγοὶ ἀρχαίων τόπων</i>	488	Δρχ. 159.075
Σύνολον		1.663.719

Γ΄ ΔΙΑΝΕΜΗΘΕΝΤΑ ΚΑΙ ΕΠ' ΑΝΤΑΛΛΑΓῃ

	Ἀριθ. τόμων
1) <i>Περιοδικὰ</i> (Κεφ. Γ1)	
'Αρχαιολογική 'Εφημερίς	481
ΠΑΕ.....	660
Τὸ 'Εργον τῆς 'Αρχαιολογικῆς 'Εταιρείας	560
2) <i>Μονογραφίαι</i> (Κεφ. Γ2)	1284
3) <i>'Οδηγοὶ ἀρχαίων τόπων</i> (Κεφ. Γ2)	25

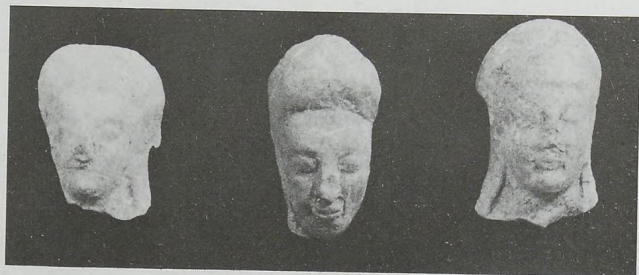

"Αποψη θέσης Z4 βόρειου νεκροταφείου τύμβων - Τύμβος 79.

Βυζαντινή ακρόπολη - άρχαιο τείχος 'Αβδήρων.

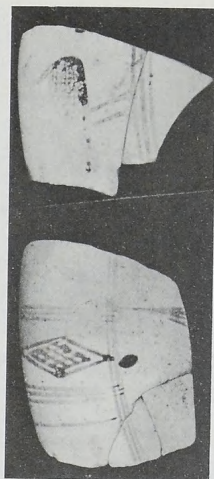
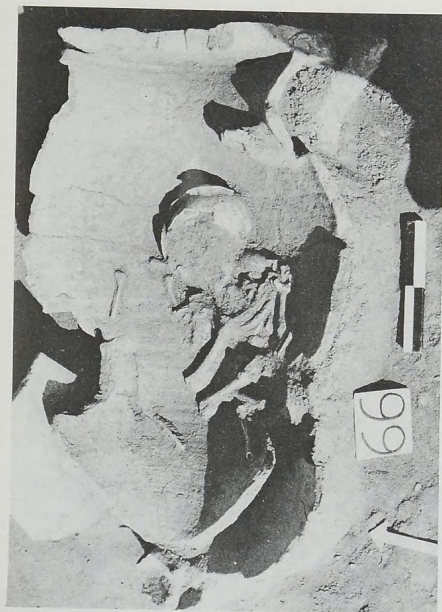
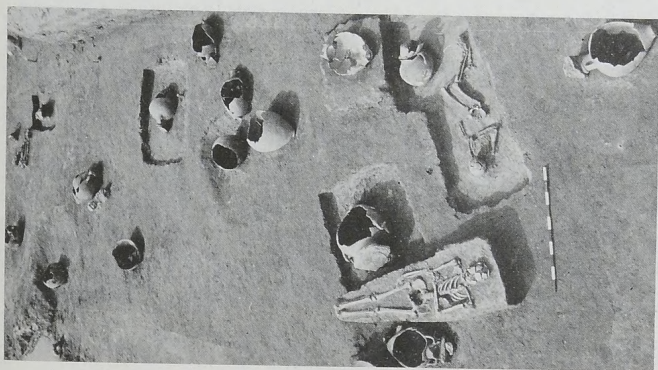

α. ΒΔ γωνία περιβόλου, λατρευτική έσχάρα. β. Ειδώλια.

α - γ. Λατρευτική έσχάρα ΒΔ περιβόλου. Ειδώλια.

α. Νεκροταφείο 7ου π.Χ. αι. β. Ταφή παιδιού σέ πίθο Κ66. γ. Θραύσματα κυλίκων bird style.

α. Πρωτοκορινθιακός ἀρύβαλλος. β. Δακτυλιόσχημο ἀγγείο. γ. Βόρειο νεκροταφείο.
Τύμβος 7 θέσης Ε3.

α. Βόρειο νεκροταφείο, τύμβος 7. Καύσεις Π και Ρ και ταφή σὲ πίθο Ξ. β - γ. Κτερίσματα
ταφῶν 4ου - 3ου π.Χ. αἰ.

α. Βόρειο νεκροταφείο, τύμβος 79, πυρά IB. β. Περιοχή δυτικής πύλης μετά τις εργασίες διαμόρφωσης και συντήρησης.

Αεροφωτογραφία παράλιας 'Αβδήρων. Διακρίνεται τὸ ἑκρωτήριο Μπαλούστρα, τὸ λιμάνι τὸν 'Αβδήρων, τὰ ἐρείπια τοῦ οὐρνοματικτοῦ περιβόλου Πολυστύλου καὶ οἱ θέσεις τῶν δύο ἀνασκαφικῶν τομέων Α καὶ Β.

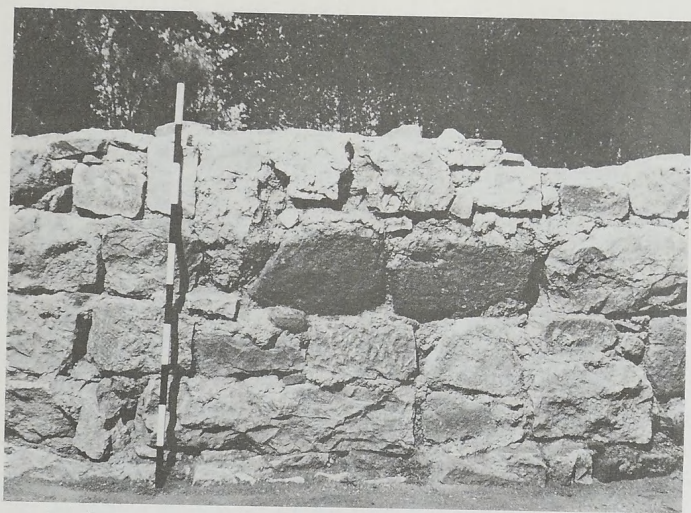

α. Ἀνασκαφικὸς τομέας Α. Διακρίνονται τὰ κλασικὰ τείχη, ἡ δυτ. πύλη Ἀβδήρων, ἡ τρίκλιτη βασιλική, τὸ νεκροταφεῖο.

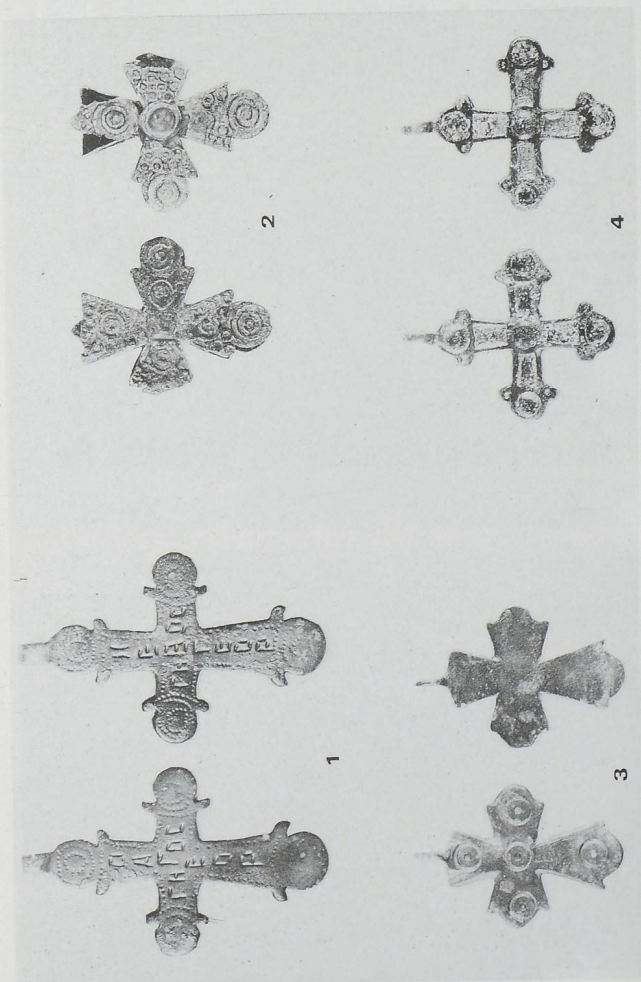
β. Ἀνασκαφὴ τρίκλιτης βασιλικῆς.

α. Τρίκλιτη βασιλική. Τοιχοποιία κόγχης ιερού βήματος.

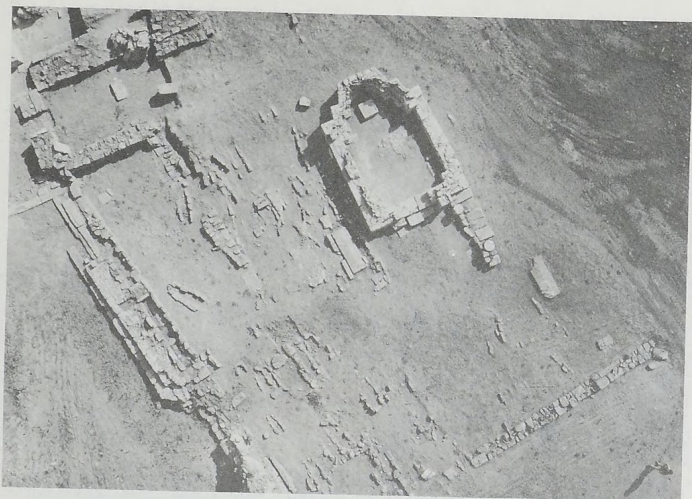

β. Παρεκκλήσι με τρεις ίσομεγέθεις κόγχες στην ανατ. πλευρά.

Σταυροί - ἐγκόλπια.

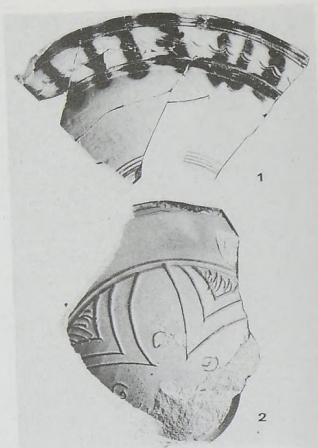

α. Ανασκαφικός τομέας Β. Διακρίνεται ο μονόχωρος ναός, τμήμα της οχύρωσης, το νεκροταφείο.

β. Μονόχωρη ἐκκλησία ἐντὸς τῶν τειχῶν.

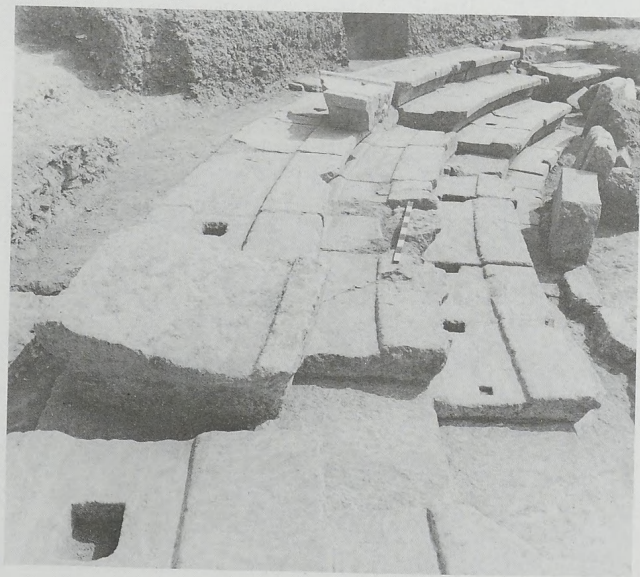
α. Τμήμα τεταρτοσφαιρίου της κόγχης. β. Κομμάτια βυζαντινών έφυσλωμένων άγγείων.

γ. Θεμελίωση τείχους άκρόπολης Άβδήρων.

α. Μαρώνεια. Τὸ ἀρχαῖο θέατρο.

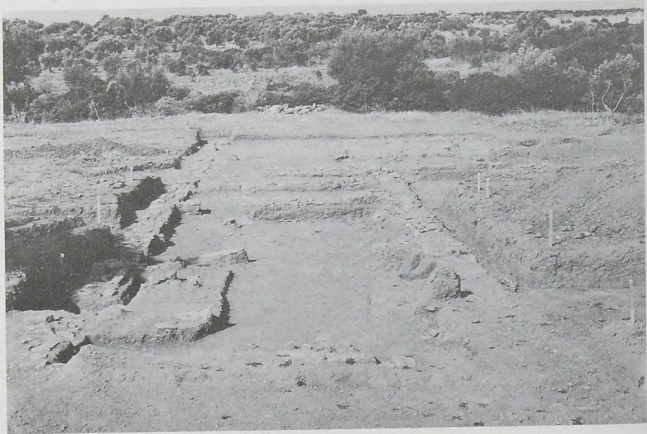

β. Ἡ δεύτερη ἀπὸ δυτικὰ κερκίδα· ἀποψη ἀπὸ Δ.

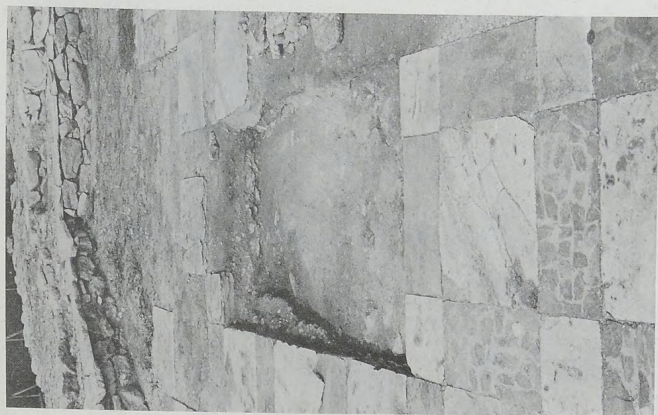

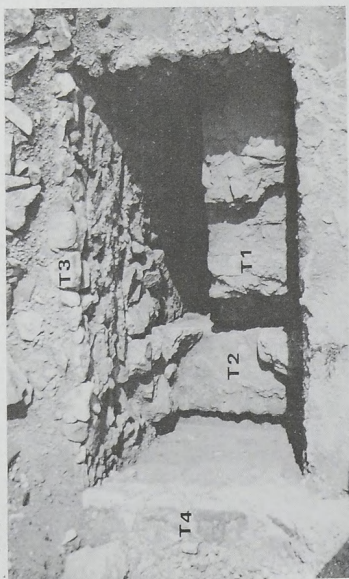
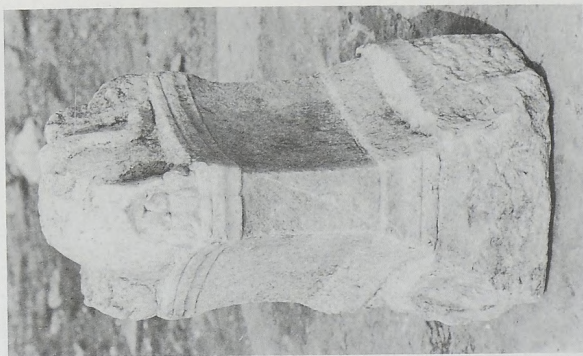
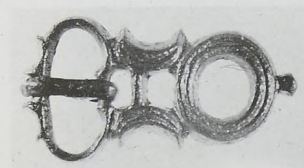
α. Άποψη από δυτικά του ανασκαμμένου τμήματος του κοίλου.

β. Κτίριο στην περιοχή του Ίερού.

α. Τομή στὸν περίπατο τοῦ Ὀκταγώνου. β. ΝΑ διαμερίσματα: δὴτ. θύρα τοῦ τετραπλευροῦ διαμερίσματος. γ. Τάφος κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Κατηχομένου.

α. Χάλκινη πόρπη από τον τάφο του Κατηχομενίου. β. Έλληνιστικά δοστρικά από το 'Επισκοπείον. γ. Τομή στην αψίδα LIV του 'Επισκοπείου. δ. Ο γλυπτός τρίποδας που βρέθηκε σε τομή στην παλάστρα του λουτρού.

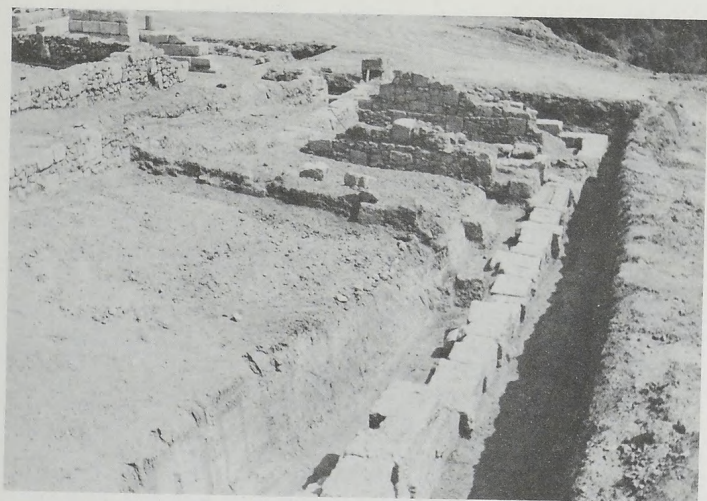

α. Γενική άποψη του Γυμνασίου από Α. β. Μνημειακή κλίμακα της κύριας
είσοδου του Γυμνασίου.

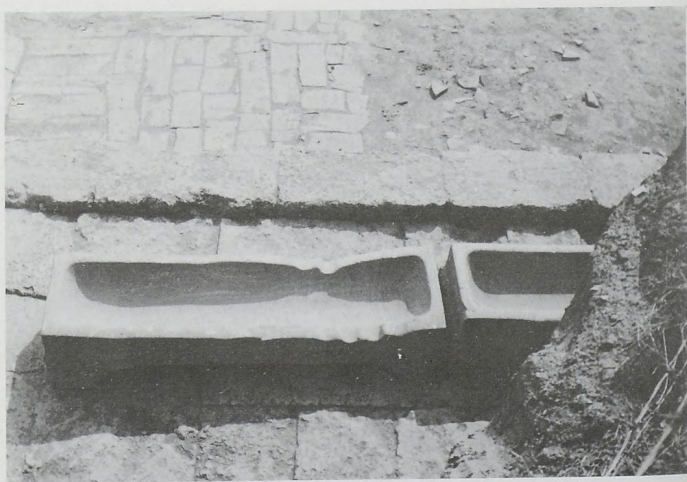
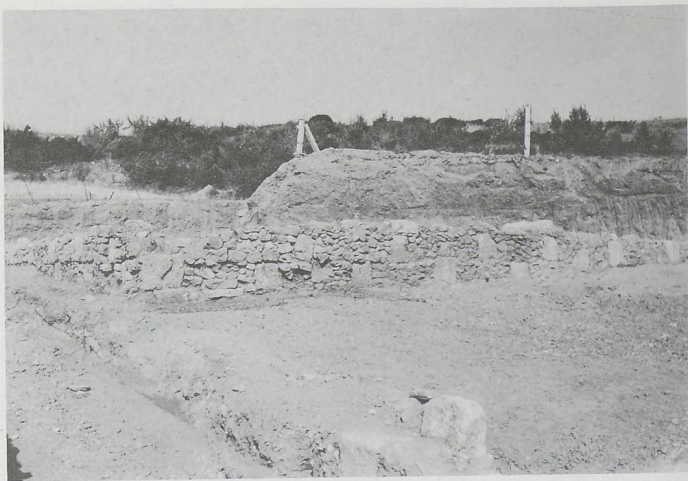

α. Τοίχος ισοδομικής τοιχοποιίας, εσωτερικά από την κλίμακα. β. Ἡ ἀνατ. πλευρά τοῦ Γυμνασίου.

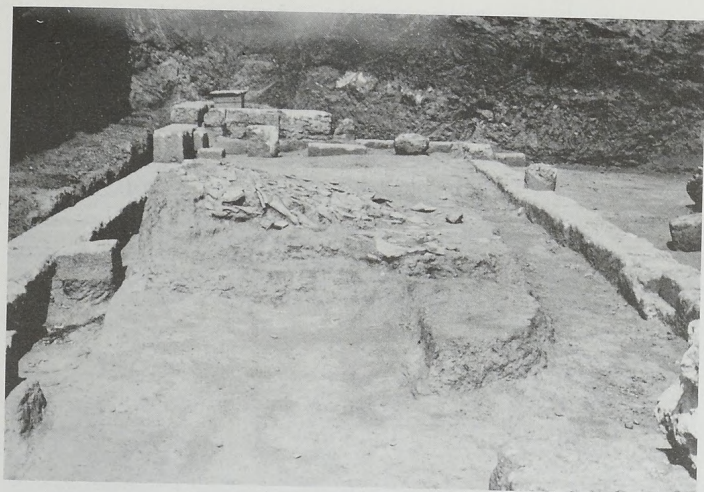

α. Ἡ νότια πλευρά τοῦ Γυμνασίου. β. Ἡ δυτική πλευρά τοῦ Γυμνασίου.

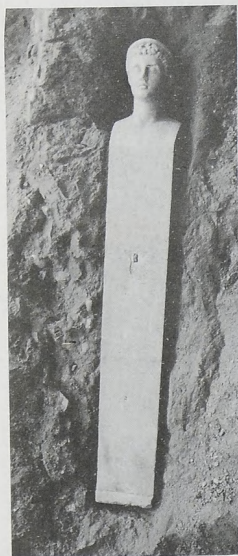

α. Ανατολικός και νότιος τοίχος εσωτερικού χώρου Γυμνασίου. β. Λεκάνες λουτροῦ, ἄποψη ἀπὸ πάνω.

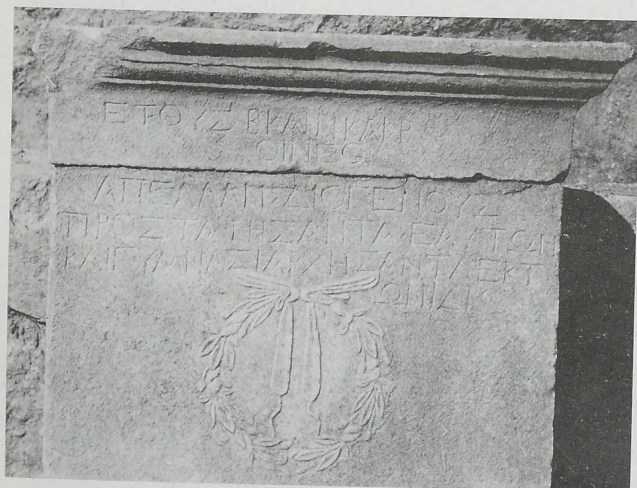

α. Στοά της δυτικής πλευράς του Γυμνασίου. β. Τρίγλυφο και μετόπη από τὸν δυτικὸ τοῖχο τοῦ λουτροῦ. γ. Βάσεις κατὰ μήκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῆς στοᾶς.

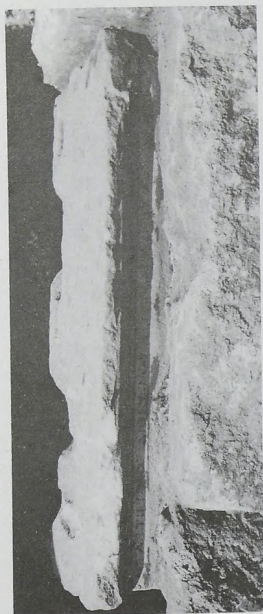
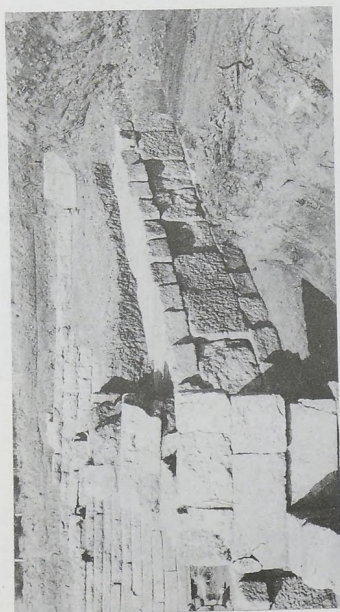

α. Έρμακή στήλη νέου άβλητη, στη θέση που βρέθηκε. β. Έρμακή στήλη νέου άβλητη. γ. Αρχαϊστική έρμακή στήλη. δ. Προτομή στεφανηφόρου άβλητη.

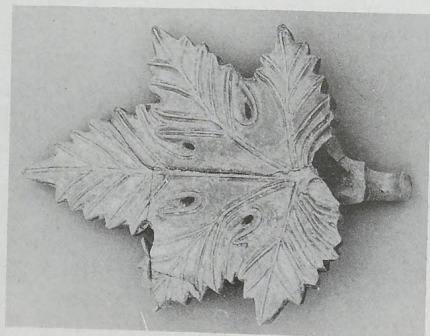
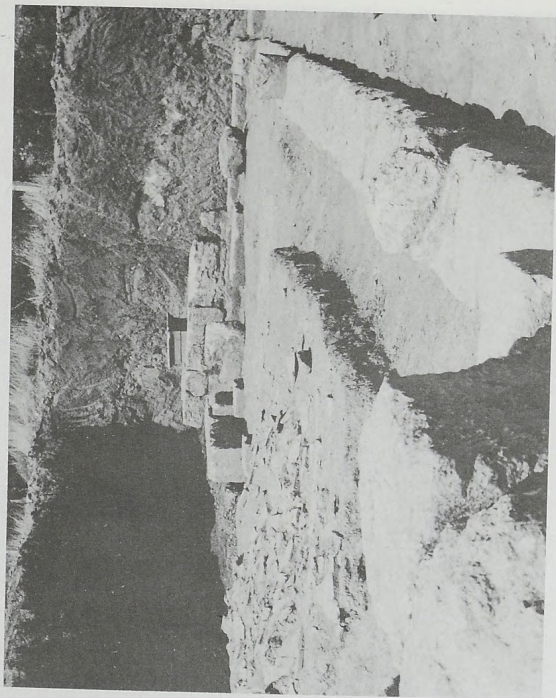

α. Δάπεδο με πήλινες πλάκες στο έσωτερικό της στοάς. β. 'Ενεπίγραφο βάθρο αγάλματος.

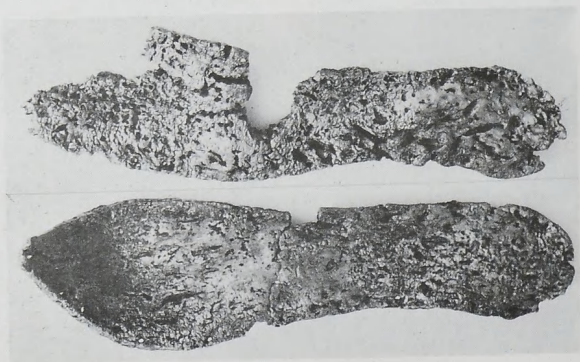
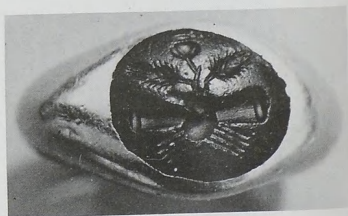

α. Λιθοκτιστός άγωγός βορεια από τη μνημειακή κλίμακα. β. Επίστεψη μνημείου με ανάθηματική έπιγραφή στον Έρμη.
γ. Πήλινος άγωγός μπροστά στην κλίμακα του Γουνασίου.

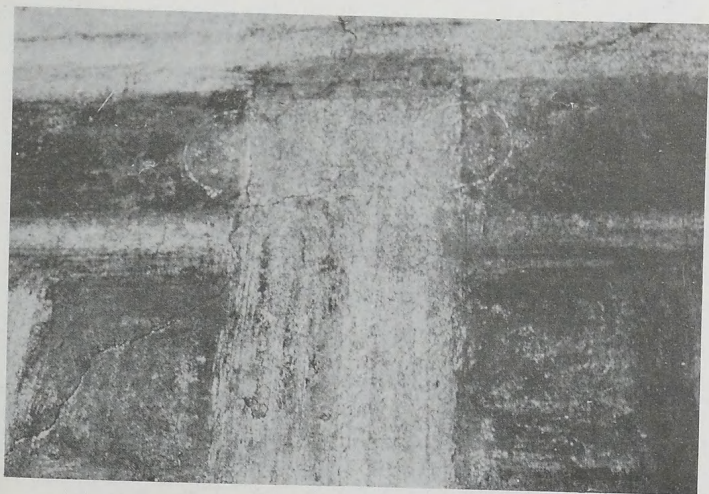
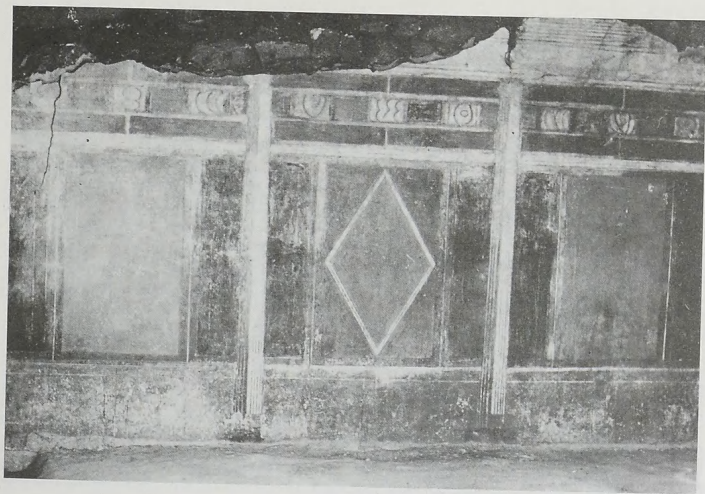

α. Πήλινο αντίκείμενο σε σχῆμα φύλλου ἀμπέλου. β. Ἀποψη τῆς στοᾶς, στῶμα καταστροφῆς.

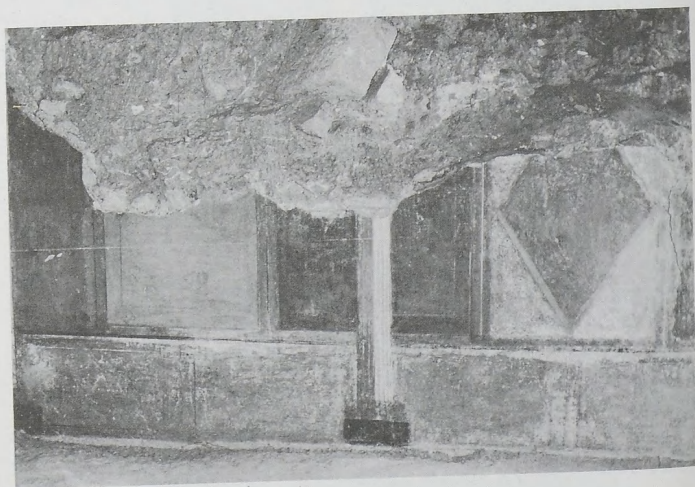
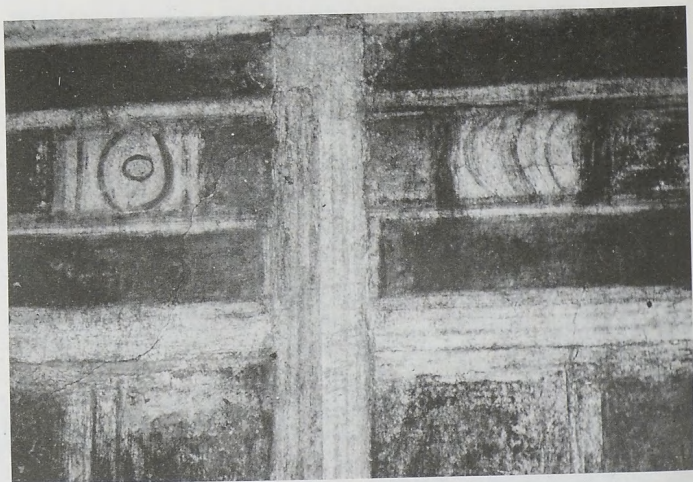

α. Άποψη τάφου ρωμαϊκής εποχής. β. Λίθινα αγγεία από τάφο ρωμαϊκής εποχής.
γ. Χρυσό δαχτυλίδι από τάφο ρωμαϊκής εποχής. δ. Ζευγάρι κατνυμάτων.

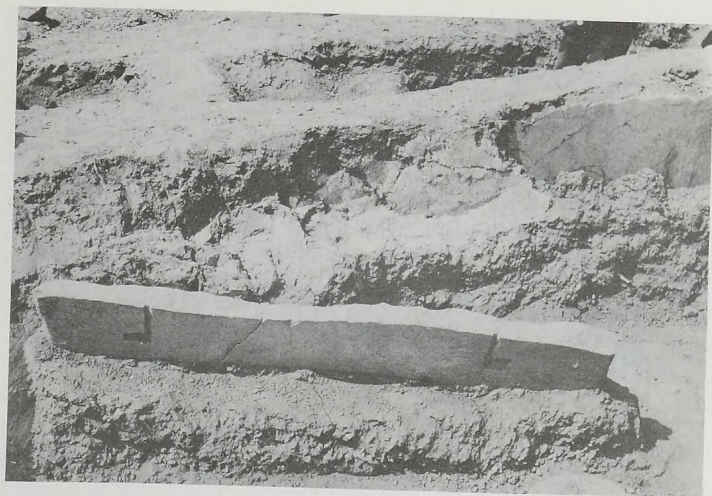

α. Τοιχογραφία βόρειου τοίχου δωματίου οικίας ελληνιστικών χρόνων. β. Λεπτομέρεια τοιχογραφίας, ἐγχάρακτοι κύκλοι.

α. Λεπτομέρεια από το πάνω μέρος της τοιχογραφίας. β. Τοιχογραφία ανατολικού τοίχου δωματίου.

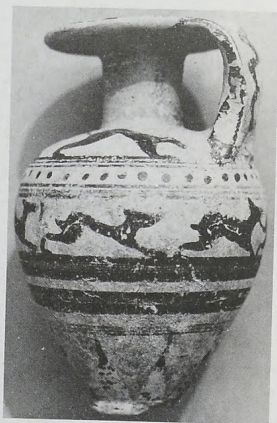
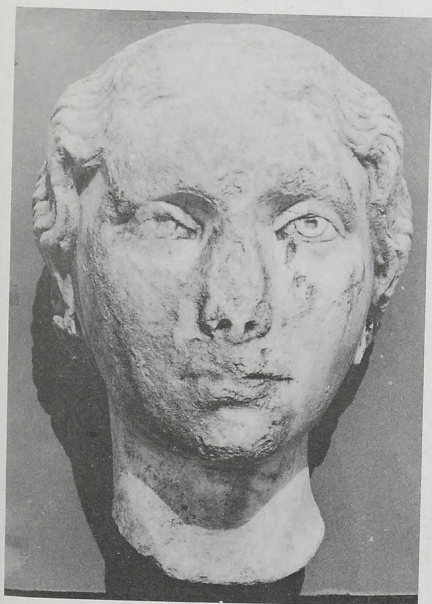

α. Κατώφλι εισόδου στη θέση που βρέθηκε. β. Ἀποτμήματα γείσων και ἀνθοστεφάνου στη θέση που βρέθηκαν.

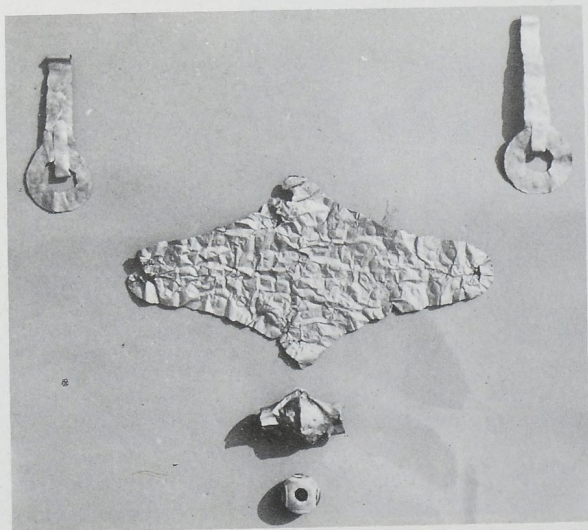
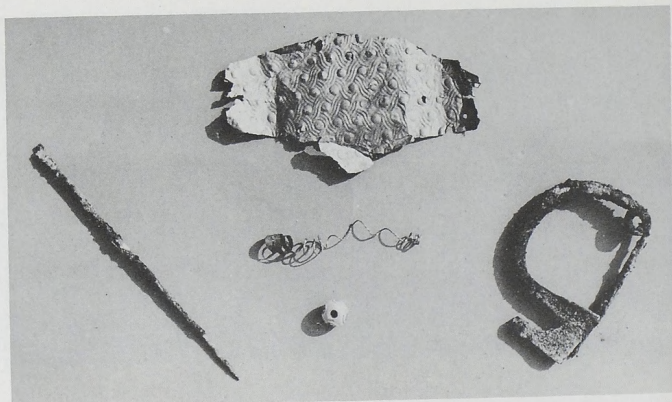

α. Ἀπότμημα φατνώματος με διακόσμηση ροδάκων. β. Κορμός ἀγαλματίου Ἀφροδίτης.
γ. Ἀποψη οἰκίας 4ου π.Χ. αἰ.

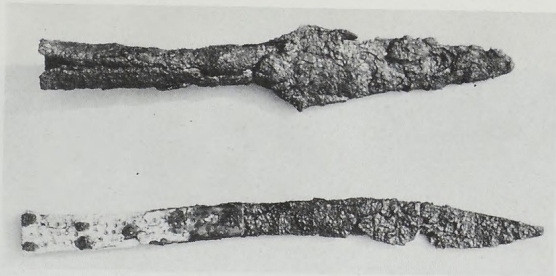

α. Χρυσός στατήρας Μ. Ἀλεξάνδρου. β. Ἀπότμημα ἐπιγραφῆς 5ου π.Χ. αἰ. γ. Κεφάλι ἀγάλματος γυναίκας, ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. δ. Πρωτοκορινθιακὸς ἀρύβαλλος ταφῆς ἀρ. ΧΛΙ.

α. Κτερίσματα τάφου ἄρ. XLIII, β. Χρυσὰ κοσμήματα τάφου ἄρ. XLIV

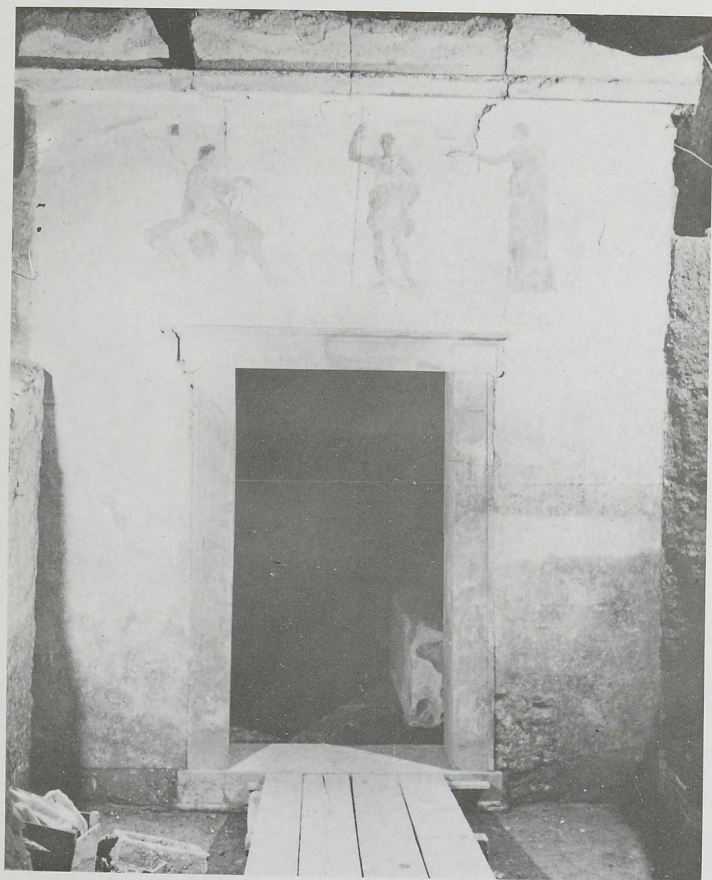

α. Αίχμη ἄκοντιου καὶ μαχαιρίδιο τάφου ἀρ. ΧΛΠ. β. "Αποψη τάφου ἀρ. ΧΛΙΥ.

Μακεδονικός τάφος Ι.

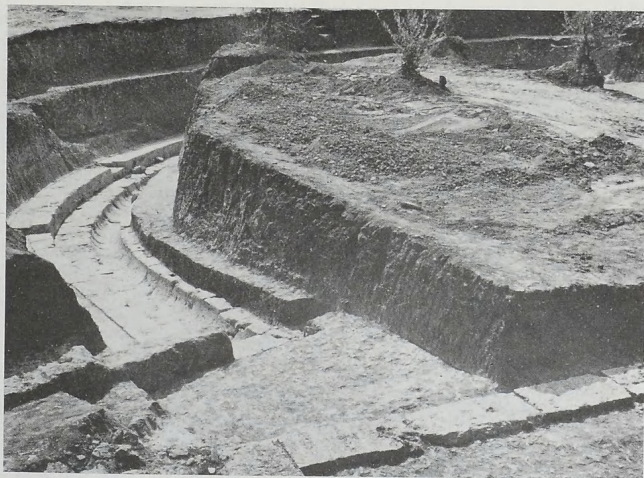
Μακεδονικός τάφος ΙΙΙ.

α. Βάσεις αναθηματικῶν ἀγαλμάτων τοῦ ναΐσκου.

β. Ἡ ἐπιγραφή στὴ βάση ἀναθηματικοῦ ἀγάλματος.

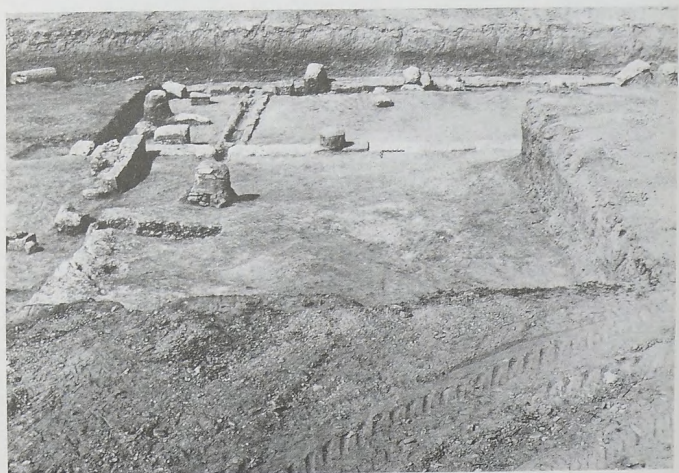

α. Θέατρο. Ἀνατολικό τμήμα.

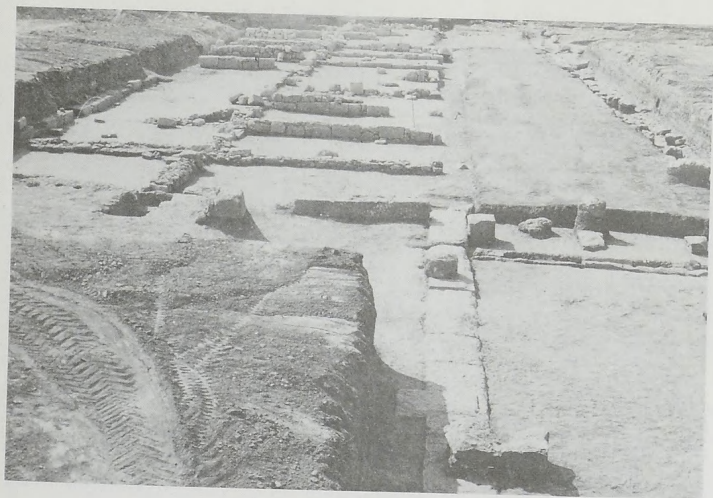

β. Θέατρο. Δυτικό τμήμα.

α. Τὰ καταστήματα-ἐργαστήρια. β. Ἀρχαία ἀγορά Πέλλας. Ἀνατολική πύλη.

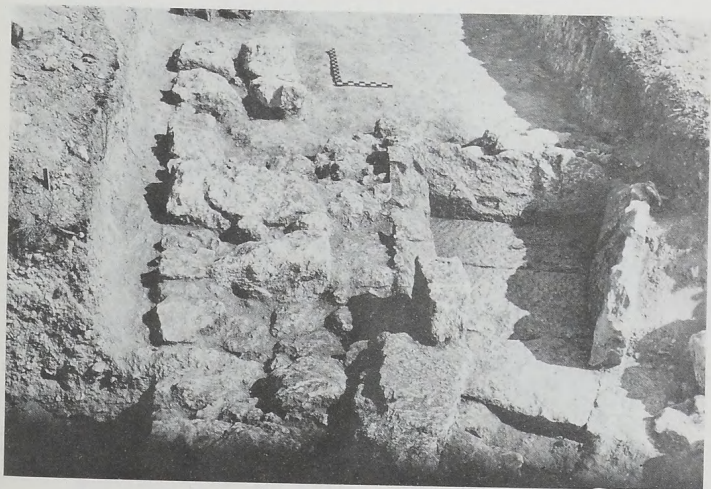
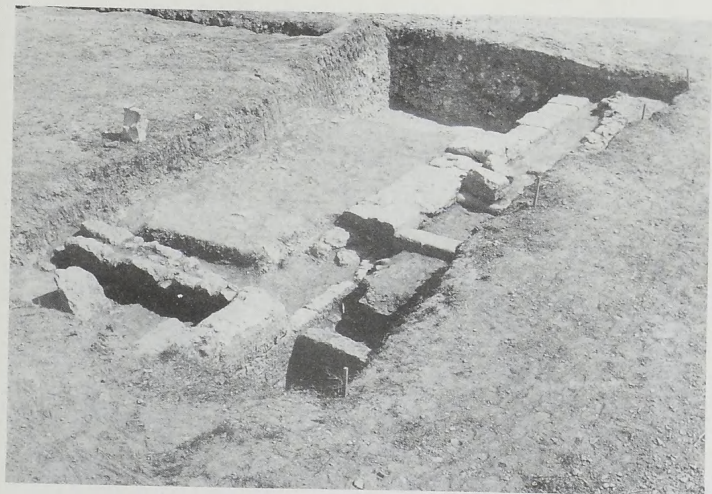

α - β. Ἀρχαία ἀγορὰ Πέλλας: α. Νότια πύλη. β. Στυλοβάτης δυτικῆς στοᾶς καὶ ἀγωγός.

α - β. Ἀρχαία ἀγορά Πέλλας: α. Στυλοβάτης καὶ ρεῖθρο νότιας στοῆς, β. Τοιχοδομία νότιας πύλης.

α - β. Ἀρχαία ἀγορὰ Πέλλας: α. Νότια πύλη. β. Στυλοβάτης δυτικής στοᾶς καὶ ἀγωγός.

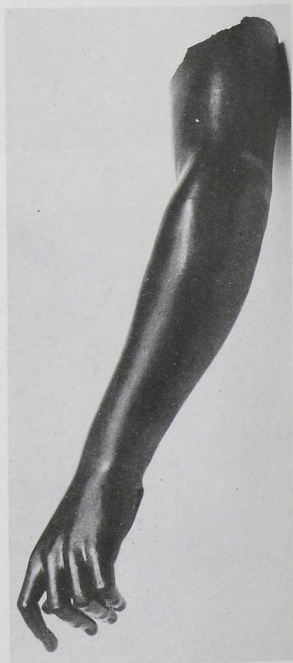

α - β. Ἀρχαία ἀγορά Πέλλας. Ἔργαστήριο κοροπλαστικής ἀνατολικῆς στοῦς.

α - β. Ἀρχαία ἀγορά Πέλλας, Ἔργαστήριο κοροπλαστικής ἀνατολικῆς στοᾶς.

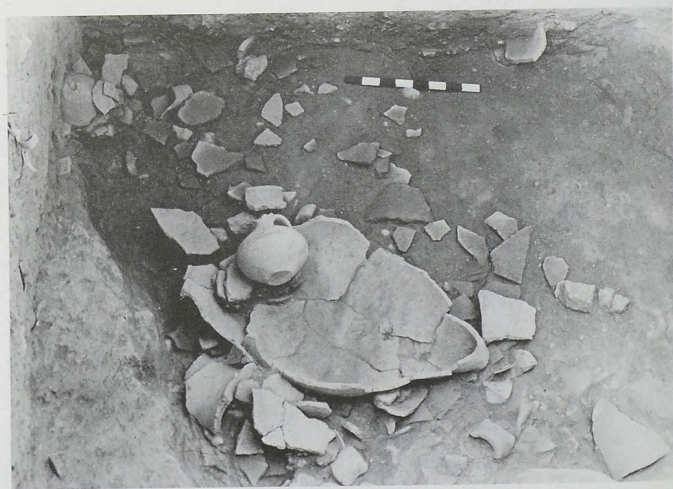
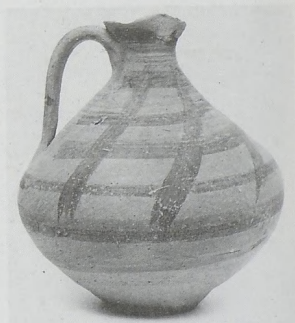

α. Κεφαλή ειδωλίου. β. Ειδώλιο από την ανατολική στοά. γ. Χάλκινο χέρι.

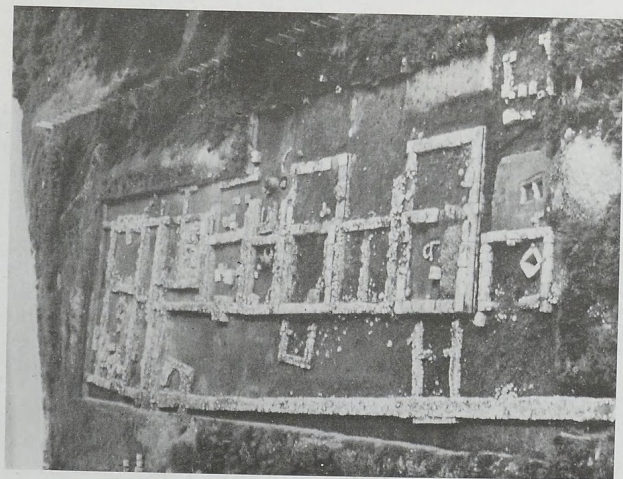
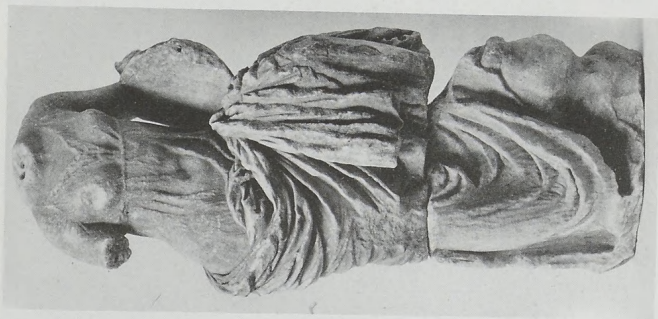

α - β. Ἀκρόπολη Πέλλας. α. Περίστυλη αὐλή. β. Μαρμάρινη λεοντοκεφαλή-ὕδρорρόη.

α. Νεολιθικά ὄστρακα. β. Ύστερογεωμετρικὸ ἀγγεῖο ἀπὸ τὸν ἀποθήκη τῆς τοῦμπας.
γ. Ἀποθήκης στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς τοῦμπας.

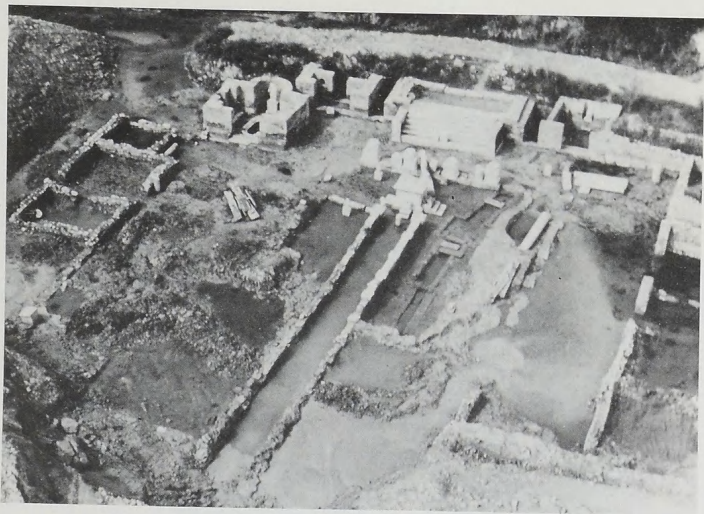
α. Τὸ ἱερό τῆς Δήμητρος. β. Ἀγάλμα Τερψιχόρης.

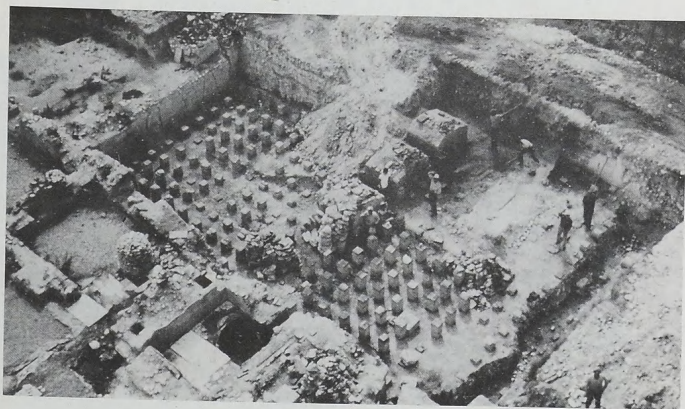
α. Μαρμάρινο κεφάλι Ἀσκληπιοῦ.

β. Ἱερὸ Ἰσθίδας. Μαρμάρινο ὁμοίωμα ταύρου.

α. Τὸ ἱερὸ τῆς Ἰσιδας.

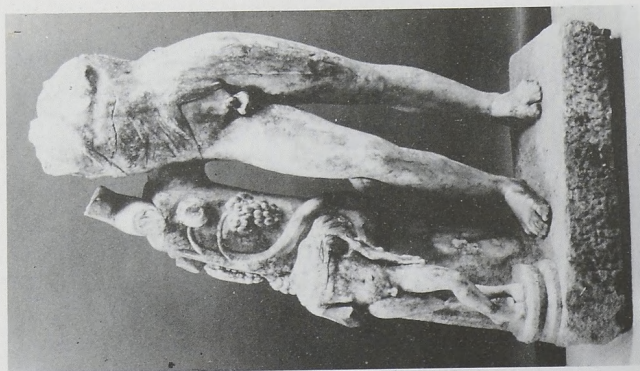

β. Οἱ μεγάλες θέρμες.

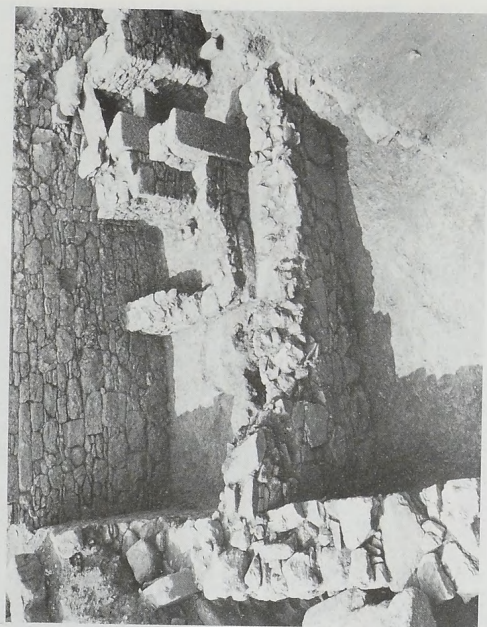
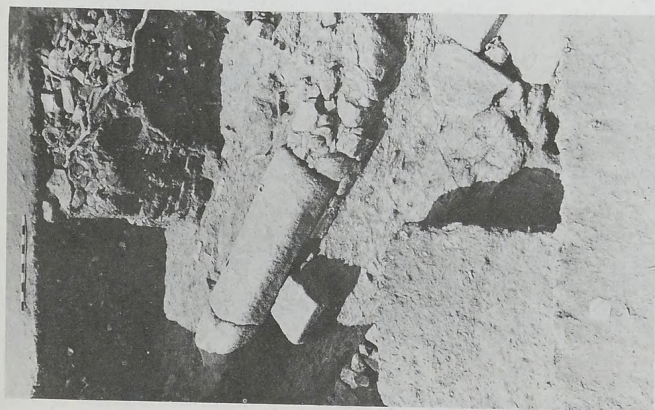

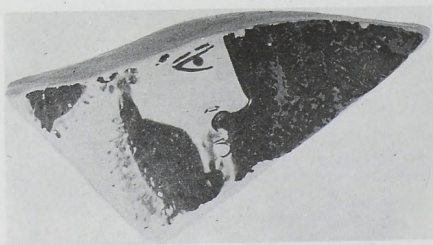
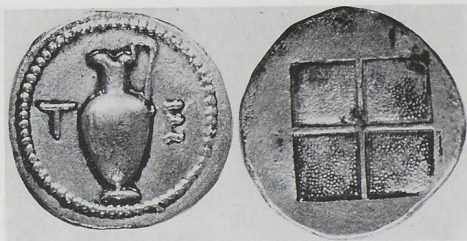
β. Κεφαλή φιλοσόφου.

α. "Αγάλμα Διονύσου.

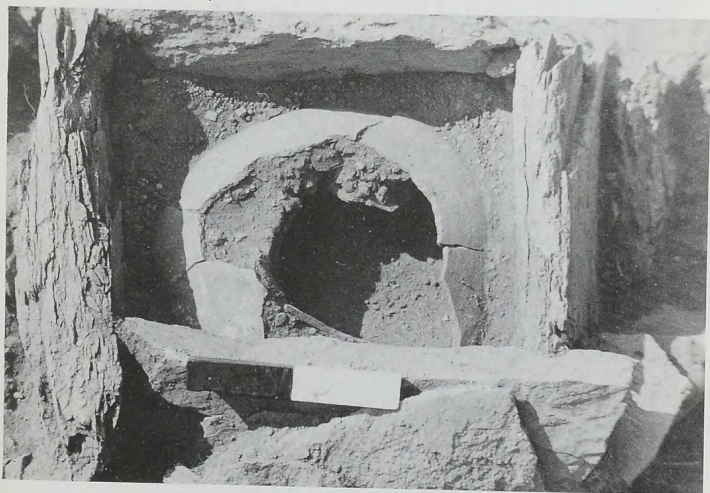

α. Τὸ κατώφλι τῆς εἰσόδου οἰκίας τῆς κλασικῆς ἐποχῆς στὴν περιοχὴ τῆς «Κάτω Πόλης». β. Ὁ ἀναλημματικὸς τοῖχος στὸν ὁποῖο στηρίζονται δύο οἰκίαις τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (ἀποψη ἀπὸ τὸ Βορρά).

α. Ἀργυρὸ νόμισμα τῆς Τορώνης τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. β - γ. Ὅστρακα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων.

α. Ἡ κλίμακα τῆς οἰκίας ἀρ. 2, ἡ ὁποία χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰ. π.Χ. β. Πρωτογεωμετρικὸς κιβωτιόσχημος τάφος ἀπὸ πλάκες σχίστου πού περιεῖχε καύση νεκροῦ.

α. Ο κεραμικός κλίνανος που ανακαλύφθηκε στο πρωτογενετικό νεκροταφείο το 1982. β. Ακροτήριο 2. Το οικοδόμημα 3. Η είσοδος της «οικίας» με δάπεδο από πλάκες και ο διάδρομος στα νότια της εισόδου (άποψη από Ν).

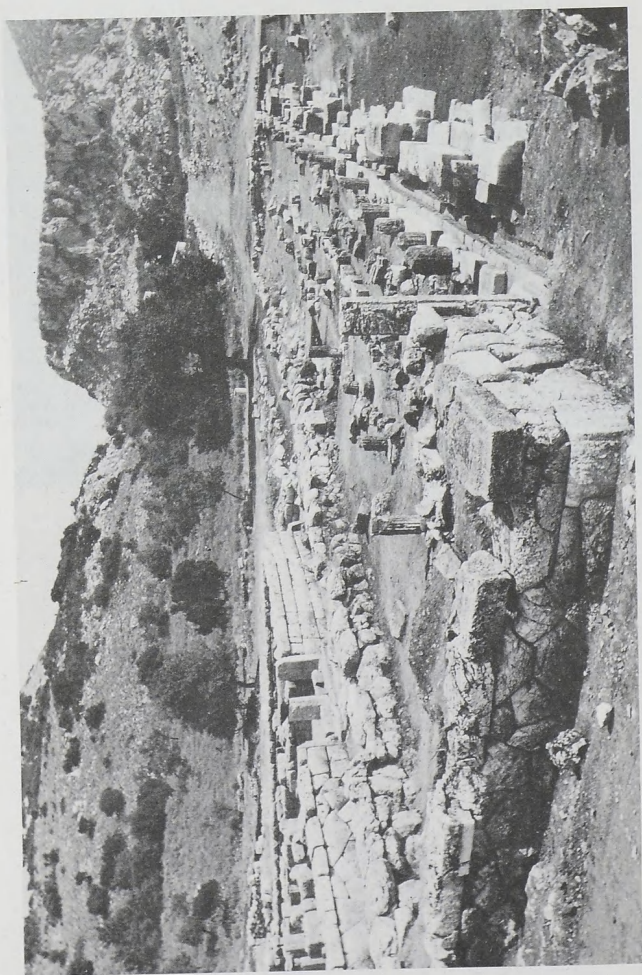

α. Οικία 14. Ἀριστερὰ τὸ πρόθυρο με τοὺς δύο λίθινους στυλίσκους γιὰ τὸ προστέγασμα.

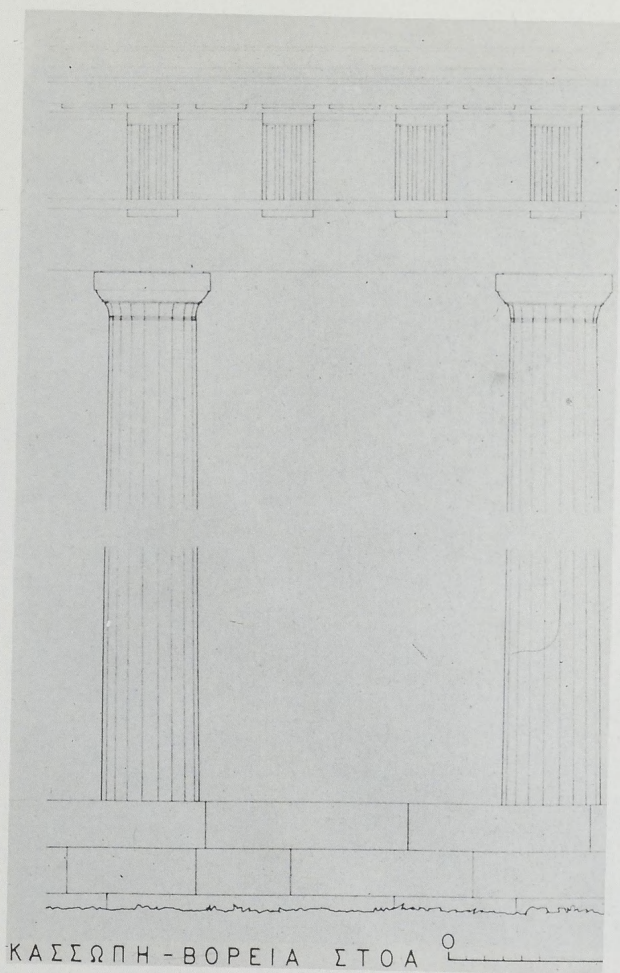

β. Χάλκινα σταθμὰ ἀπὸ τῆς οἰκίας 7 καὶ 14.

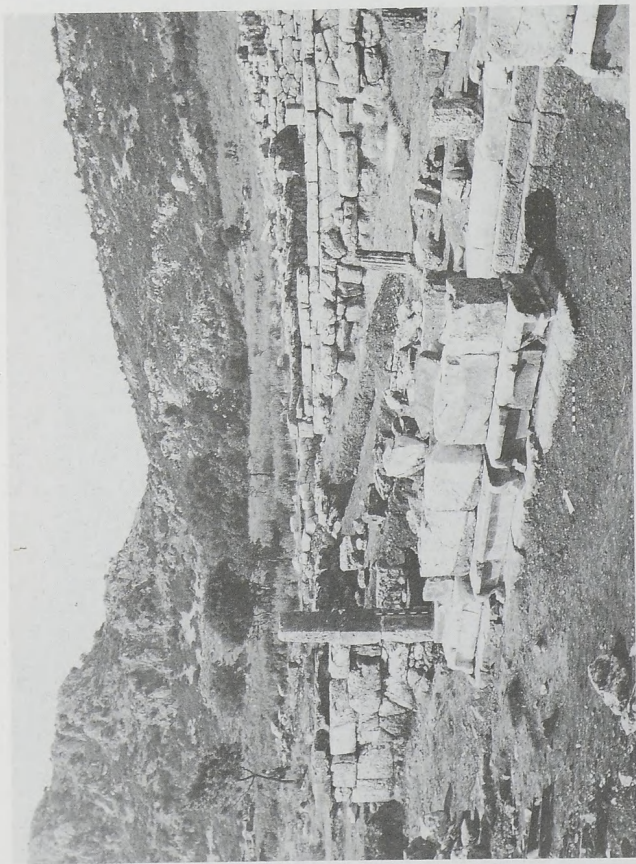

Ἡ Βόρεια Στοῦ ἀπὸ Δ.

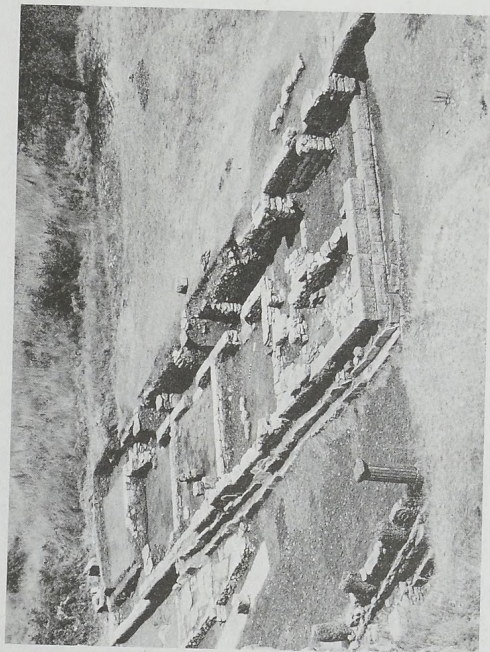

Ἀναπαράσταση ἀπὸ τὴν πρόσοψη τῆς Βόρειας Στοᾶς.

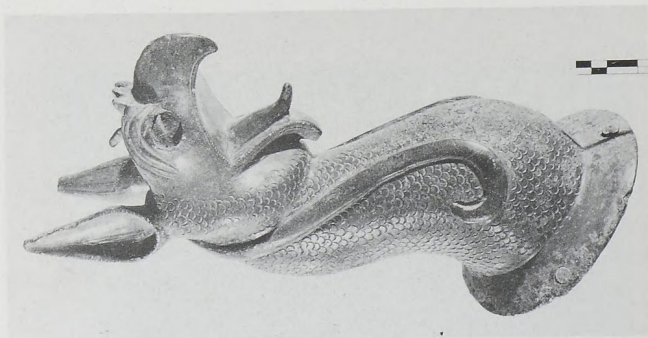

Ἡ δυτικὴ παραστάδα τῆς Στοῦς καὶ τὰ ἀναθηματικά βαθρά 20 - 22.

Ἀποψη τοῦ οἰκοδομήματος ΟΙ ἀπὸ Δ.

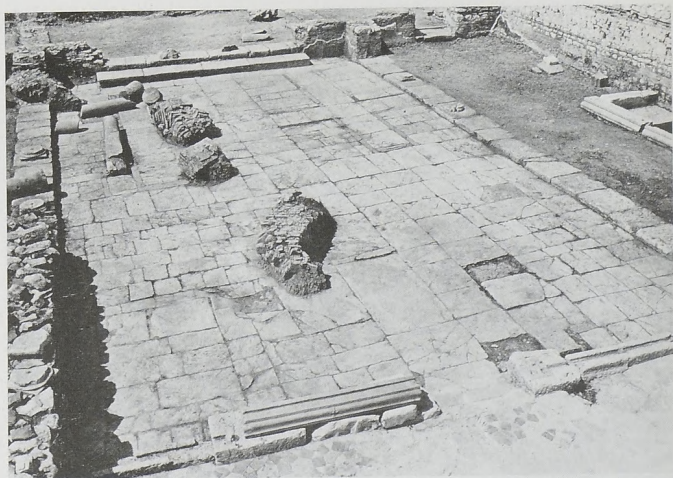

α. Ένσφράγιστη κεραμίδα. β. Ἀργυρὸ τετράδραχμο Ἀττικῆς. γ. Χάλκινη προτομή γρουπός.

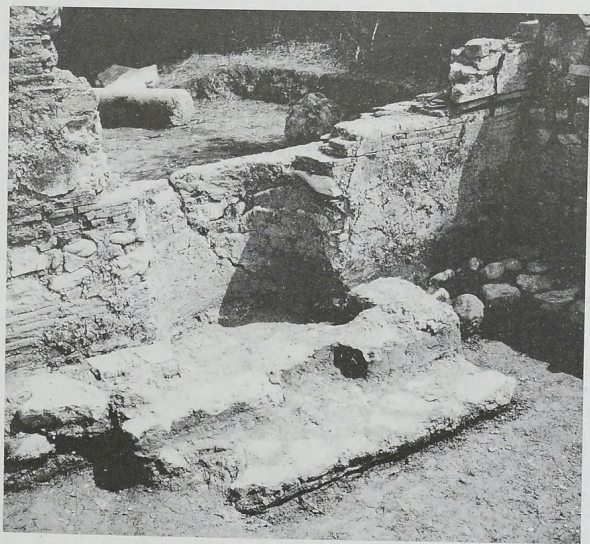
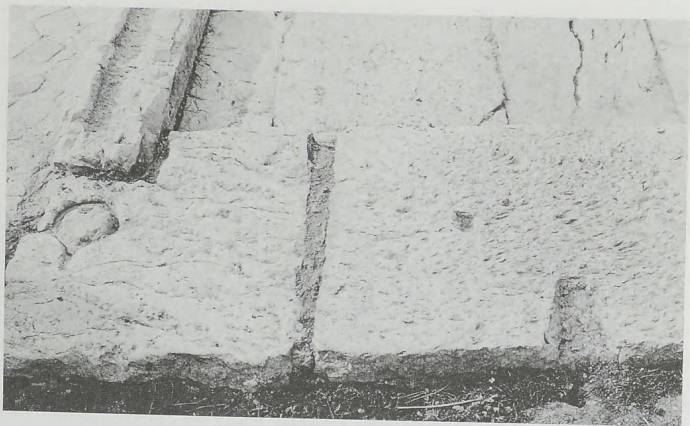

α. Ἀποψη τῆς ἀνασκαφῆς. β. Κερκυραϊκὸ ἐλληνιστικὸ νόμισμα (300 - 229 π.Χ.).

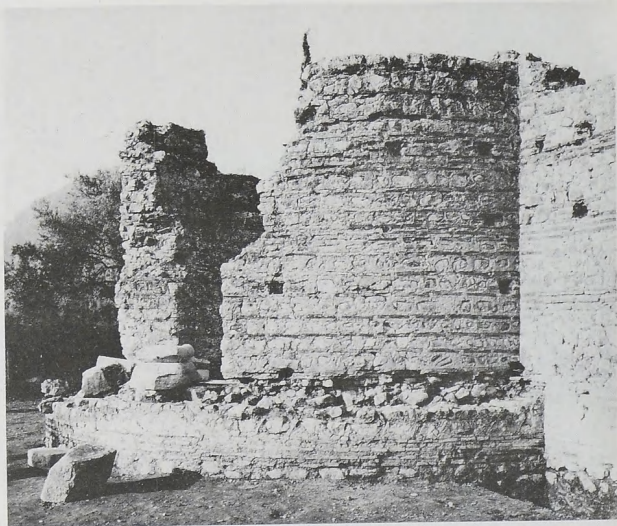

α. Τὸ κεντρικὸ κλίτος ἀπὸ ΝΑ. β. Τὸ δάπεδο τοῦ ΒΔ τμήματος τοῦ κεντρικοῦ κλίτους ἀπὸ Δ.

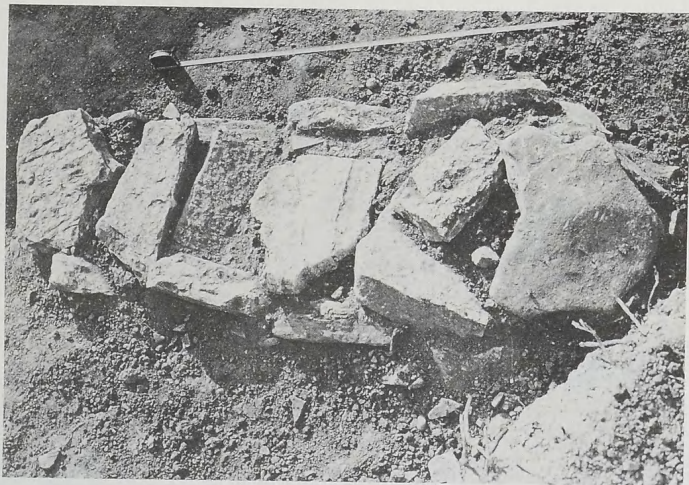

α. Τμήμα του Β στυλοβάτη από Β, με λοξότμητη έγκοπή δεξιά. β. Το Α άκρο του Ν κλίτους από ΒΔ.

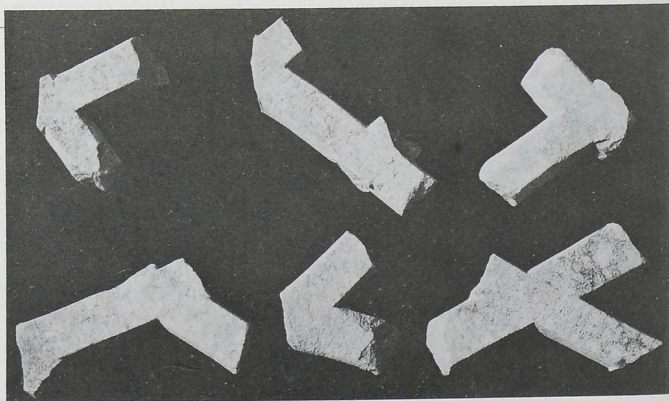
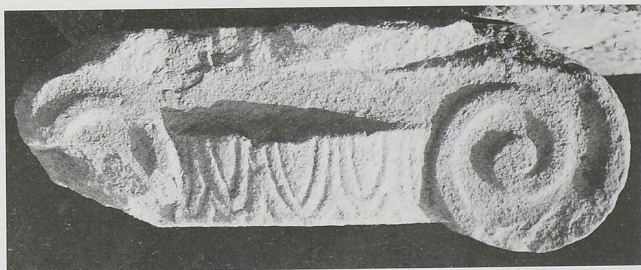

α. Ἡ ἀψίδα ἀπὸ ΒΑ. β. Θεμέλια μεταγενεστέρου δοματίου Ν τοῦ νάρθηκα.

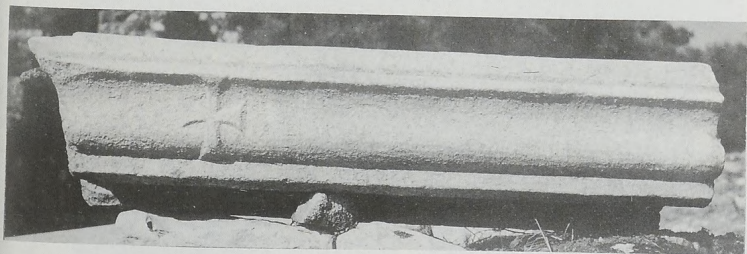
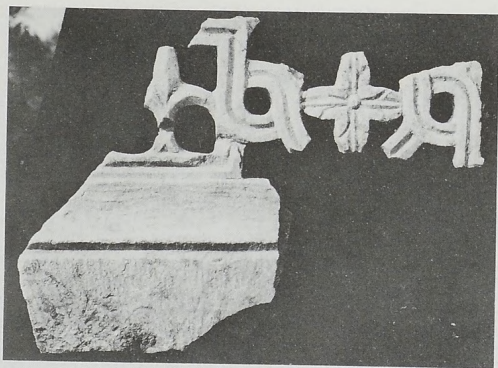

α. Κιβωτιόσχημος τάφος Δ του νάρθηκα. β. Γραπτή μίμηση ὀρθομαρμαρώσεως στὸν Δ τοῖχο τοῦ κεντρικοῦ κλίτους.

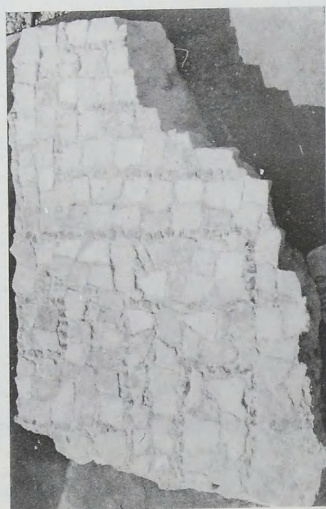
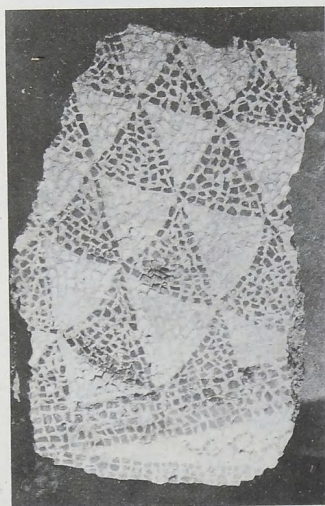
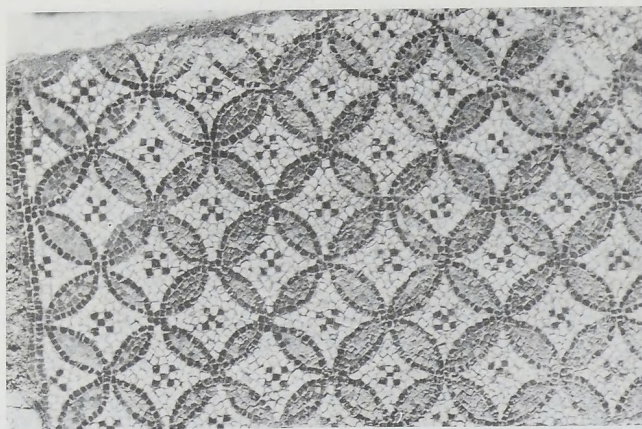

α. Ίωνικό κιονόκρανα. β. Τμήμα διατρήτου θωρακίου με διάκοσμο από φολίδες.
γ. Θραύσματα διατρήτου θωρακίου με διάκοσμο από τεμνόμενες ταινίες.

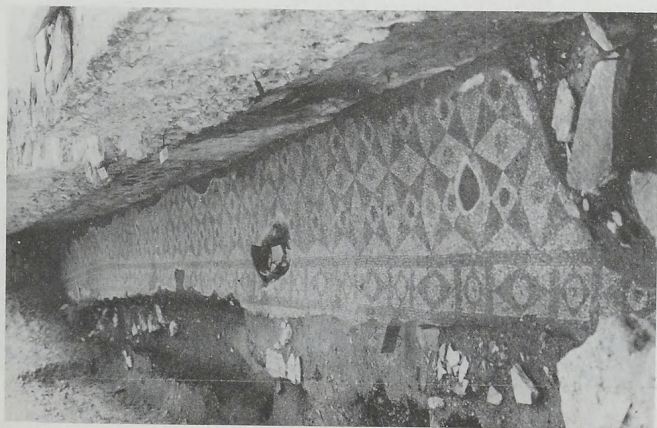

α. Τμήμα διατρήτου θωρακίου. β. Τμήμα στηθαίου του τέμπλου. γ. Θωράκιο του ταφικού μνημείου του Β κλίτους.

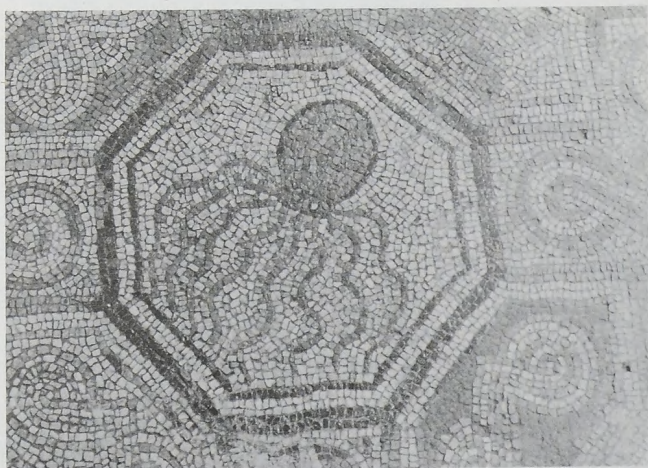
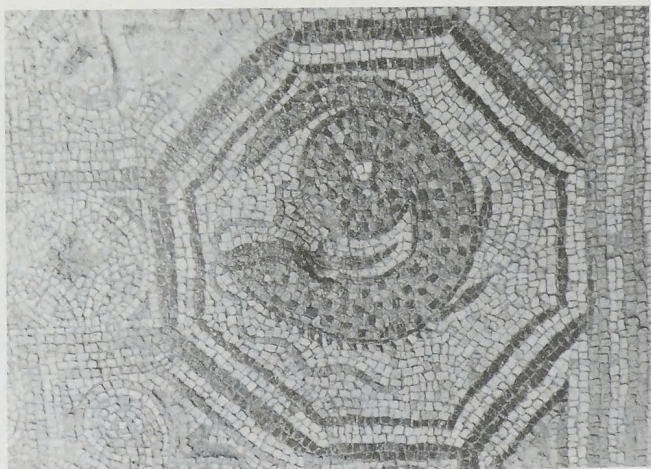
α. Τμήμα ψηφιδωτού που βρέθηκε στην επίχωση της τομής Α/Η. β. Μαρμαροθέτημα με «μαϊάνδρο» από την τομή Α/Η.
γ. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού του λουτρικού συγκροτήματος.

α. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο Δε, μετὰ τὴν ἀνασκαφή.

β. Λεπτομέρεια τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ βόρειου κλίτους μετὰ τὸν καθαρισμό.

α - β. Λεπτομέρειες από τὸ ψηφιδωτὸ τοῦ βόρειου κλίτους μετὰ τὸν καθαρισμό.

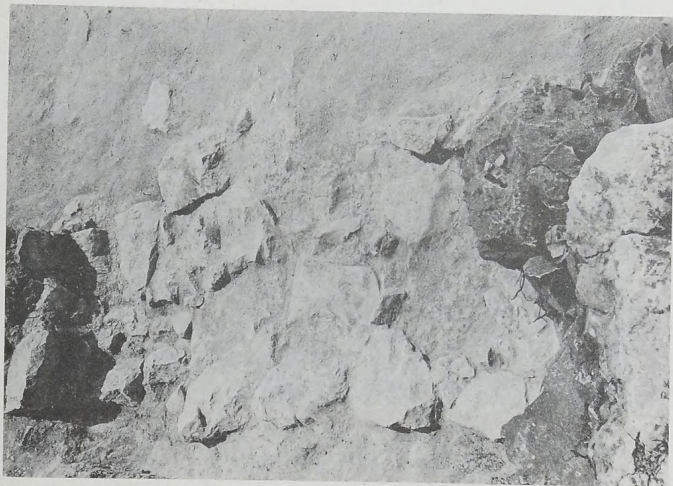
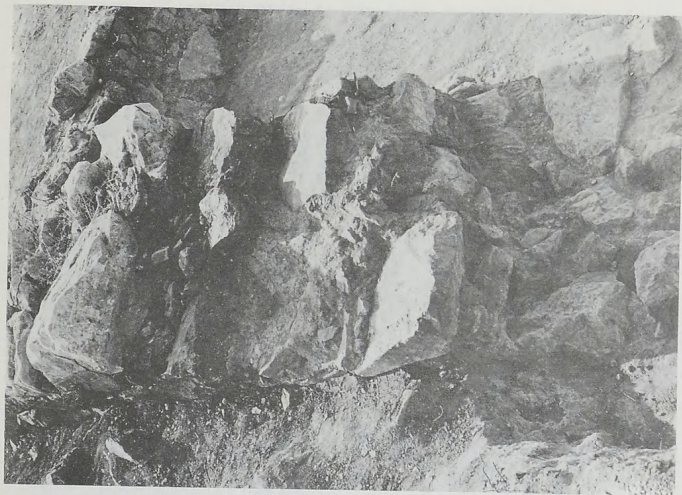

α. Διάδρομος Η3 από Β. β. Δωμάτιο Η5 από Δ.

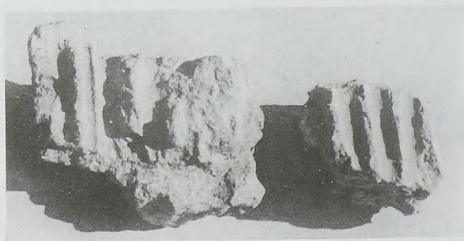

α. Τάφος του de Ridder στο δωμάτιο H5. β. Λιθολόγημα κάτω από το δάπεδο του H5.

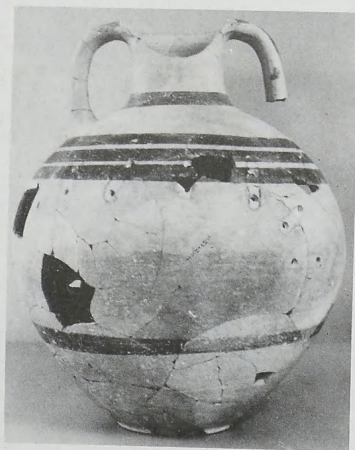
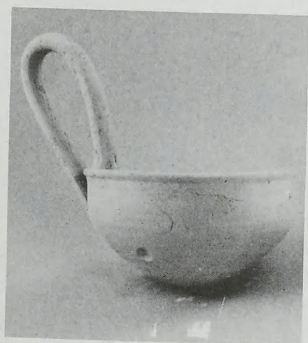

α. Βόρειο κατώφλι του Η3. β. Γέμισμα λάσπης στη ΒΑ παραστάδα του Η3.

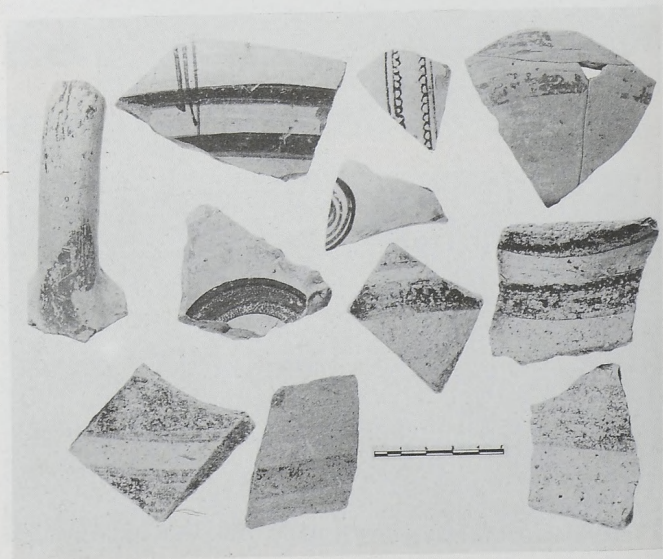
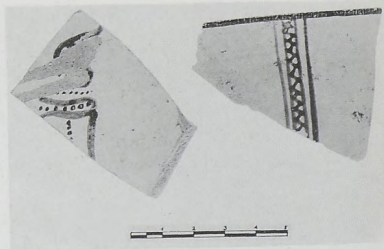

α. Όστρακα μέσα σέ κομμάτια από πλίθες. β. Βόλοι από τή δόρωση τής στέγης.
γ. Δωμάτιο Η5, σωρός στάχτης.

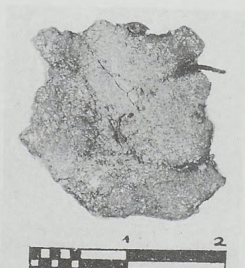
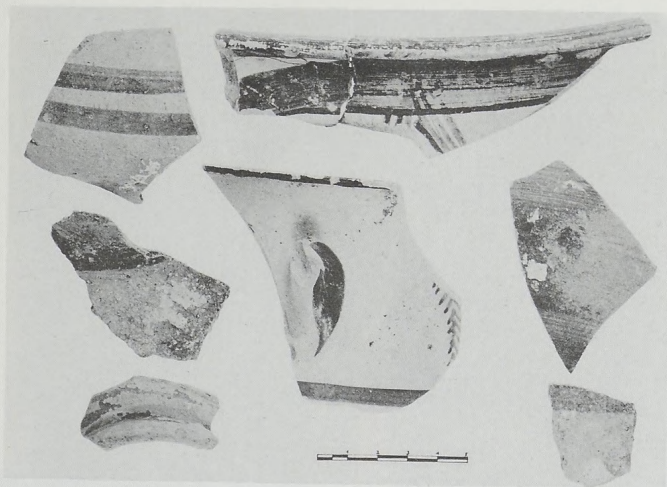

α. Δωμάτιο Η5, άπανθρακωμένοι κόκκοι σιταριού. β. Άρύταινα από τόν άγωγό του Η5.
γ. Δίωτη πρόχους από τό δάπεδο του Η5.

α. Ώμος ψευδοστόμου από τὸ δάπεδο τοῦ Η3. β - γ. Ὀστρακα μετὰ γραπτὴ διακόσμηση.

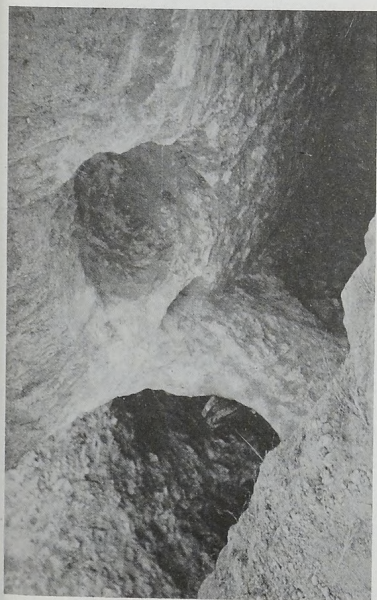
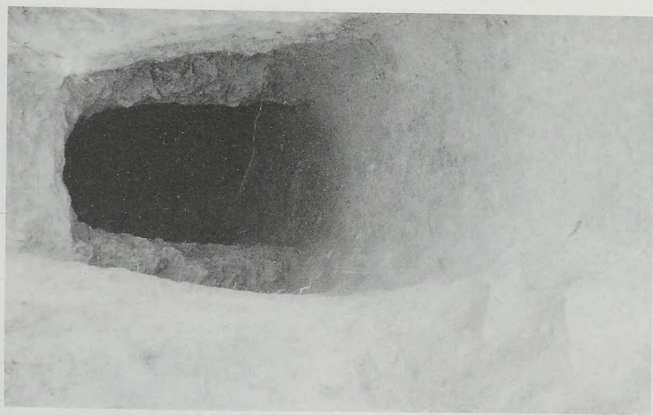

α. Όστρακα με γραπτή διακόσμηση. β. Λεπίδες από πυριτόλιθο. γ. Θραύσμα από αυγό στρουθοκαμήλου.

α - γ. Τάφος 127: α. Ξερολιθιά της εισόδου απ' έξω. β - γ. Ούλαμος και άποθέτης.

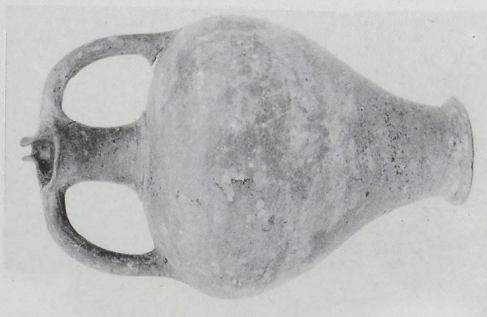
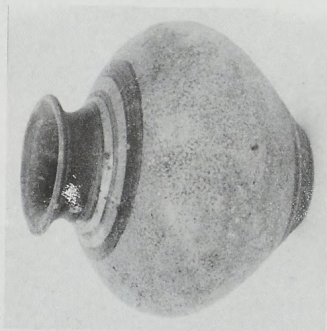

α. Κόγχη του διαδρόμου του τάφου 127. β - γ. Τάφος 128: β. Ή ξερολιθιά του τάφου.
γ. Ή είσοδος με την κόγχη του διαδρόμου.

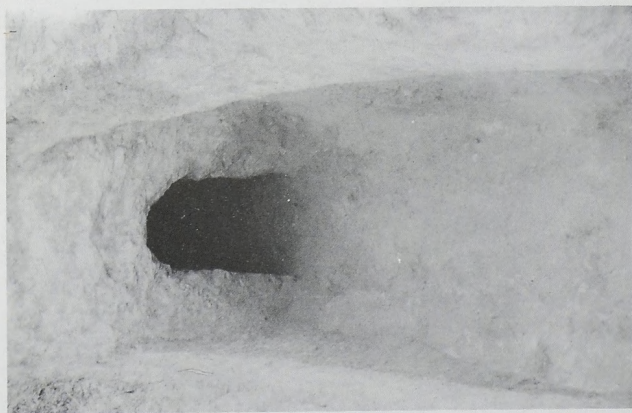

ε - στ'. Κτερίσματα από τὸν τάφο 127.

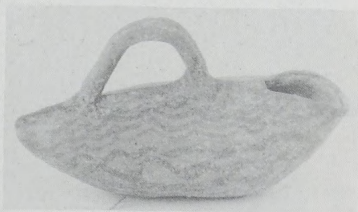

α - δ. Κτερίσματα από τὸν τάφο 127. ε. Ψευδόστομος ἀπὸ τὸν τάφο 128.

α. Ἡ εἴσοδος τοῦ τάφου 129. β. Ἡ ξερολιθιά τοῦ τάφου 130 ἀπὸ τὸ ἐσωτερικόν.

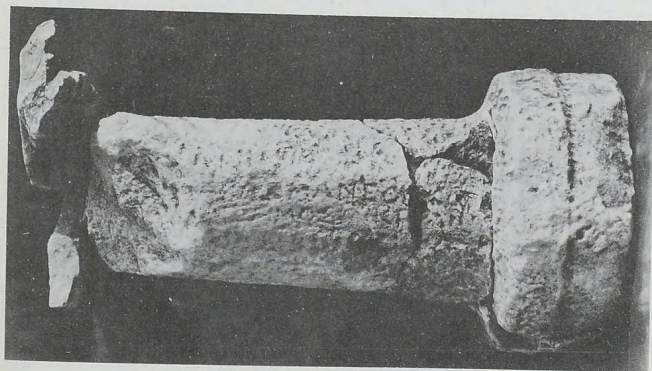
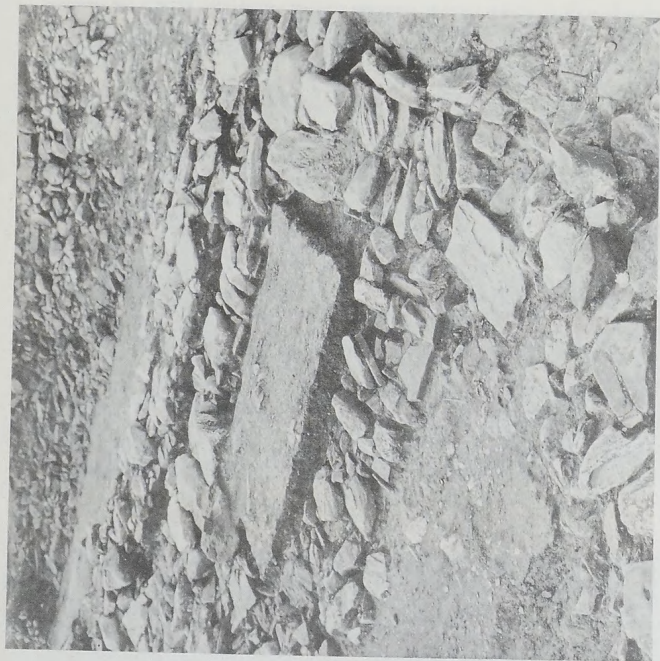

ε - ζ'. Κτερίσματα από τὸν τάφο 130.

*Αντίγραφο *Ηρακλή ἀνταγωνιζομένου.

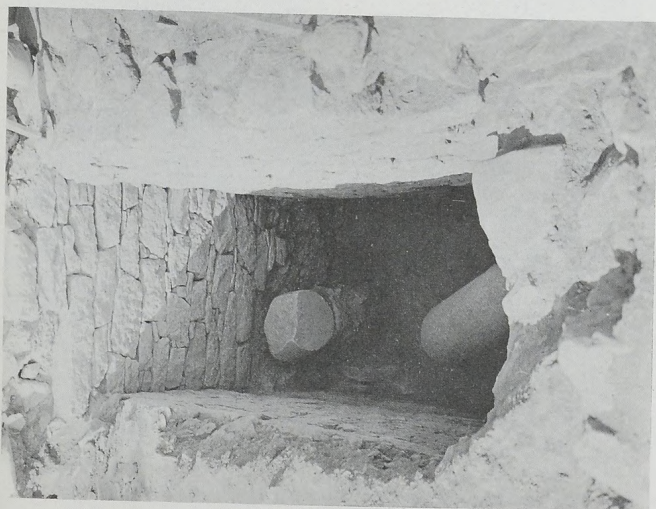

α. Μαρμάρινο περιρραντήριο. β. Προϊστορικά λείψανα κοντά στο ιερό της Νέμεσης.

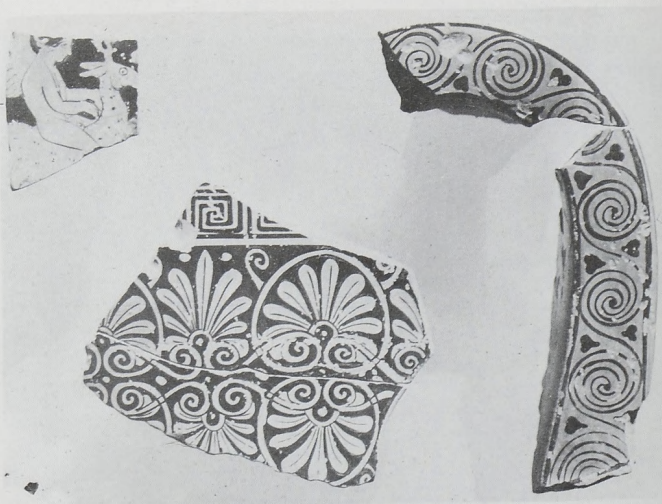

α. Ἡ τοιχοδομία τῆς κρήνης. β. Ἡ ἐσωτερικὴ τοιχοδομία τοῦ μικροῦ ναοῦ.

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τῆς κρήνης. β. Μαρμάρينو ἀντίβαρο.

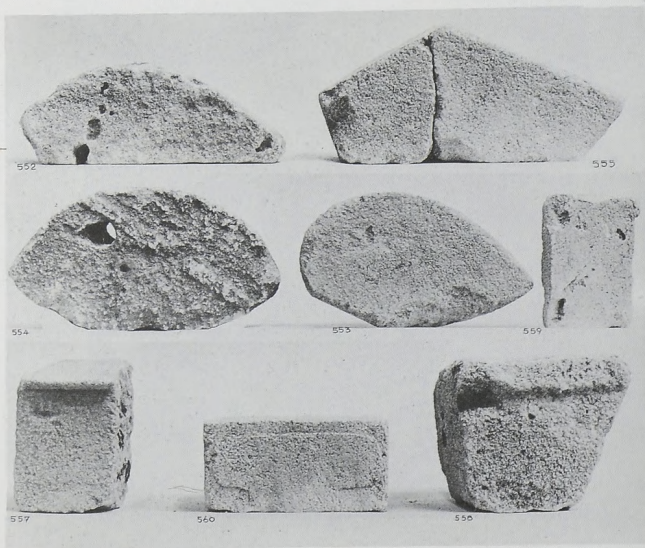
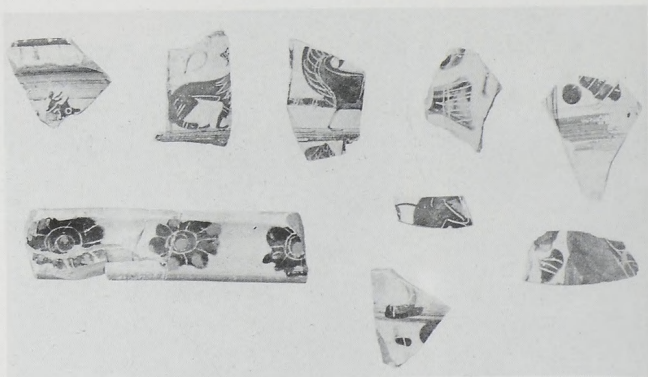

α. Θραύσμα ἀγάλματος λεκανηφόρου. β. Θραύσματα ἐρυθρόμορφων ἀγγείων.

α. Κεφαλές γυναικείων ειδωλίων. β. Πήλινη αρχαϊκή κεφαλή. γ. Σφράγισμα λακωνικής
κεραμίδας.

α. Θραύσματα αρχαϊκής κεραμικής. β. Τμήματα πόρου κατεργασμένα.

α. Σωρός από πέτρες στο βάθος του μικρού ναού. β. Ό πρόναος του μικρού ναού μετά την ανασκαφή.

α. Ἡ ἀνασκαφή τοῦ μικροῦ ναοῦ ἀπὸ τὸν Στάη. β. Τὸ κατώφλι τοῦ σηκοῦ τοῦ μικροῦ ναοῦ, ὅπως σώζεται σήμερα.

α. Τὰ ὑπόβαθρα στοῦ σηκοῦ τοῦ μικροῦ ναοῦ. β. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σηκοῦ τοῦ μικροῦ ναοῦ μετὰ τὴν ἀνασκαφὴν τοῦ.

Ὁ ἰωνικὸς ναῖσκος τοῦ περιβόλου τοῦ Διογεΐτονος.

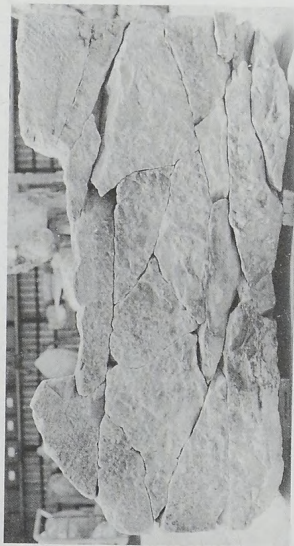

Ὁ ναῖσκος τοῦ περιβόλου τοῦ Πυθάρχου.

Ἡ στήλη τῆς Δημοστράτης.

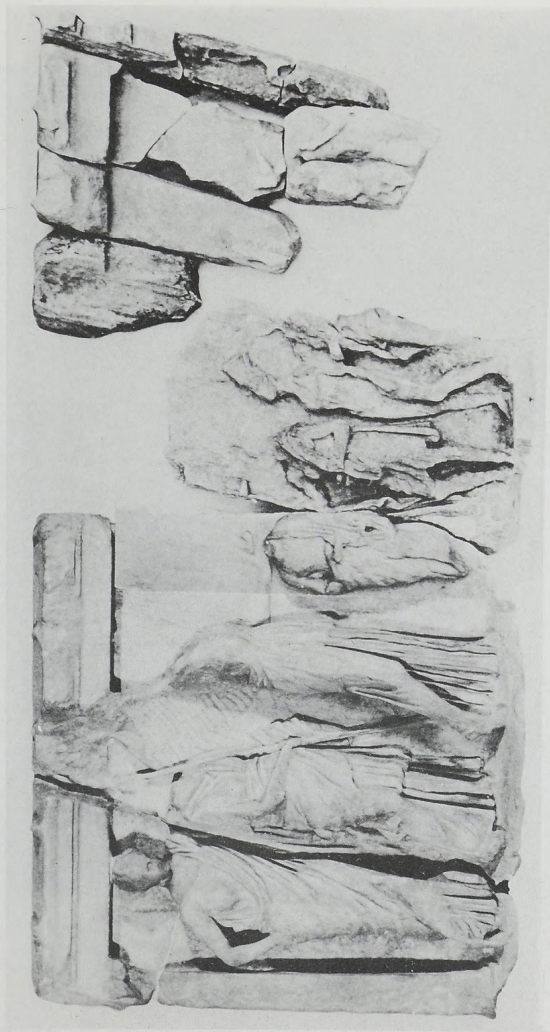

α. Ἡ θεμελίωση τῶν τοίγων τοῦ μικροῦ ναοῦ. β. Συγκολλημένη βάση ναύσκου τοῦ περιβόλου τοῦ Ἱεροκλέους. γ. Ἀνάγλυφο ἱσσεως ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνουῦντος. δ. Ἀγάλμα ἀγοριοῦ ἀπὸ τὸ Ἀμφιάρειο τοῦ Ραμνουῦντος.

α. Ο βωμός του αυτοκράτορα Κλαυδίου. β. Ερμαίκη στήλη από το ιερό της Νέμεσης.

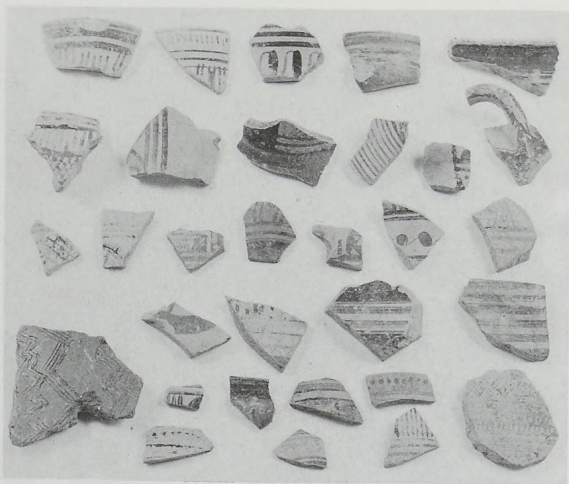

Ἀναθηματικό ανάγλυφο ἀπὸ τὸ ἱερό τῆς Νέμεσης στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, συμπληρωμένο δεξιά μὲ νέα κομμάτια.

Δυτ. Τομέας, ΥΓ αποθέτης-βόθρος στους χώρους Α-Β.

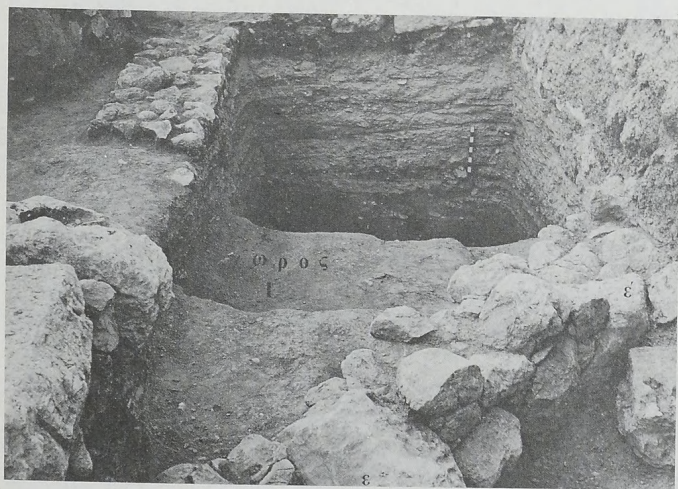
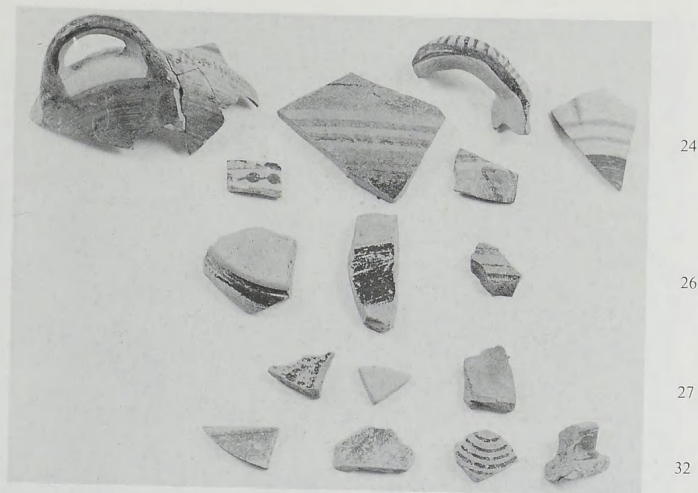

α. Δείγματα κεραμικής τέλους 8ου - αρχών 7ου π.Χ. αϊ. β. Ύστερογεωμετρική κεραμική
από τὸ χῶρο Ζ.

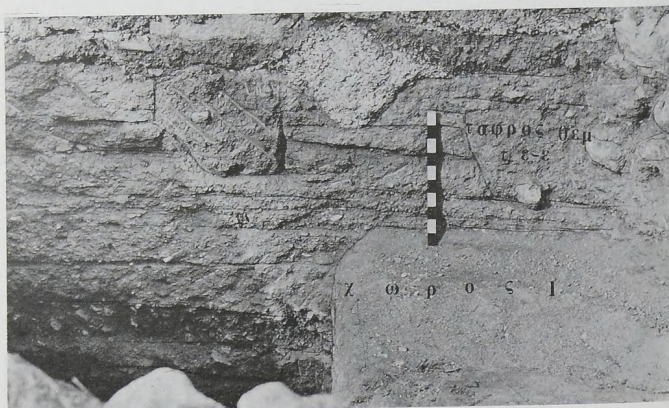
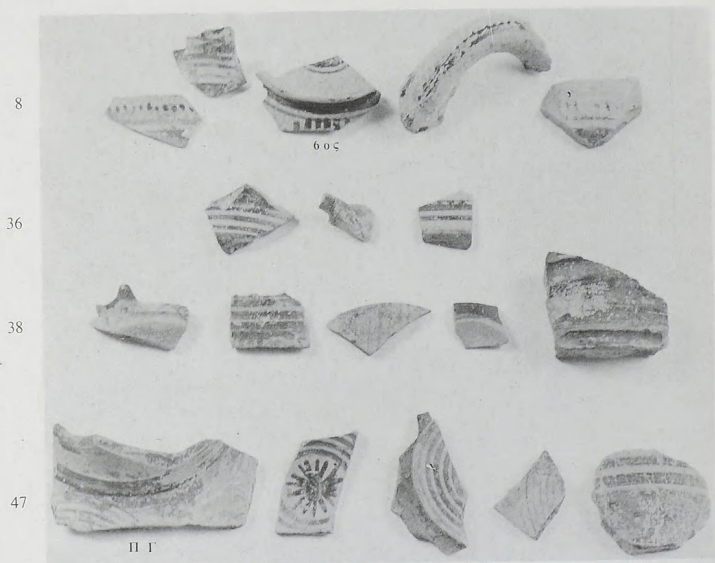

Δυσ. Τομέας, Χώρος Θ. Τομή Α - Α1 εκατέρωθεν τοίχου β - β'.

α. ΥΓ ὄστρακα ἀπὸ τὴν τομὴ Α - Α' χώρου Θ. ΟΜ 24: στρώμα ζωῆς - καταστροφῆς. ΟΜ 26, 27, 32: στρώματα φυσικῶν ἐπιχώσεων. β. Δυτ. Τομέας. Δοκιμαστικὴ τομὴ στὸ χώρο Ι. Σὲ πρῶτο πλάνο ὁ ἀρχαῖκός τοίχος ε - ε' μὲ τὴν ἐλληνιστικὴ προσθήκη.

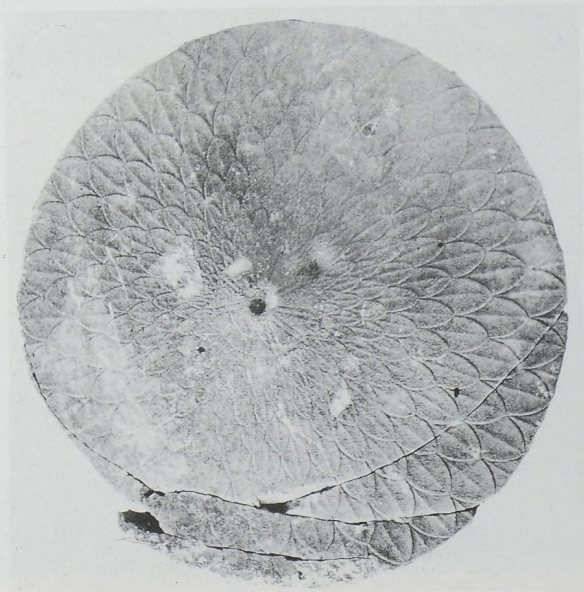
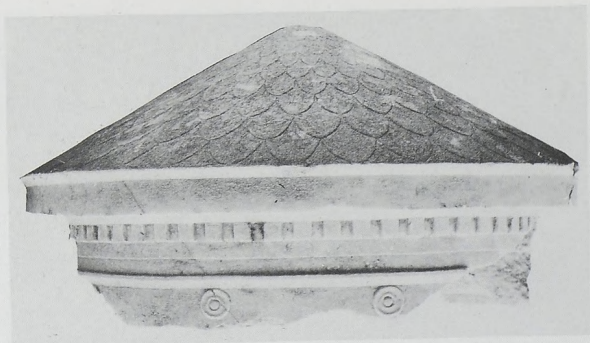

α. Κεραμική από τα διαδοχικά στρώματα των επιχώσεων της τομής του χώρου Ι. β. Δυτική παρειά τομής χώρου Ι. Τάφος θεμελίωσης τοίχου ε - ε'.

α. Κυκλικό κτίσμα από ΝΔ. β. Αναθηματικό ανάγλυφο του Ἡρακλῆ (ἀρ. εὐρ. Μ. Ἐρετρίας 631).

α - β. Δύο ὄψεις μαρμαρίνου ὁμοιώματος θόλου (ἄρ. Μ. Ἐρέτριας 1187).

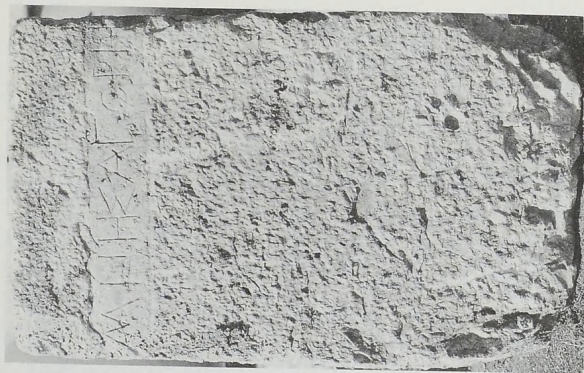

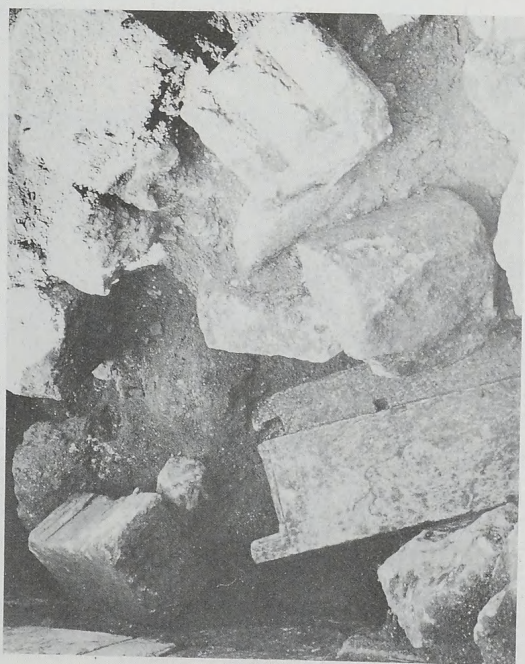
*Ανατολικός Τομέας. Σε πρώτο πλάνο τὸ κλασικὸ/ἐλληνιστικὸ ὑπόγειο μὲ τὸ κλιμακοστάσιο καὶ ἀμέσως δυτικὰ ὁ ΥΡ ὑπόγειος θάλαμος.

α. Κάνθαροι τύπου Δυτ. κλιτύος από το «κλασικό-έλληνοιστικό» υπόγειο. β. "Αποψη ΥΡ
 υπόγειου θαλάμου από ΒΔ. γ. Δύο πρόχοι των χρόνων εγκατάλειψης του ΥΡ οικοδομήμα-
 τος.

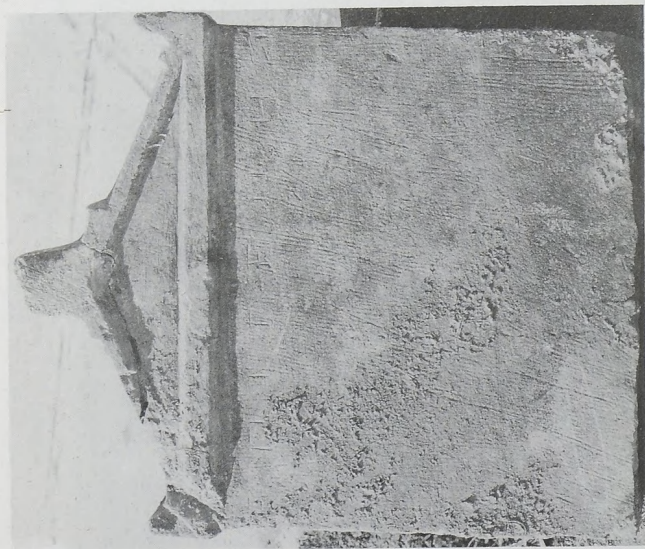

β. Ἐπιτύβια στήλη

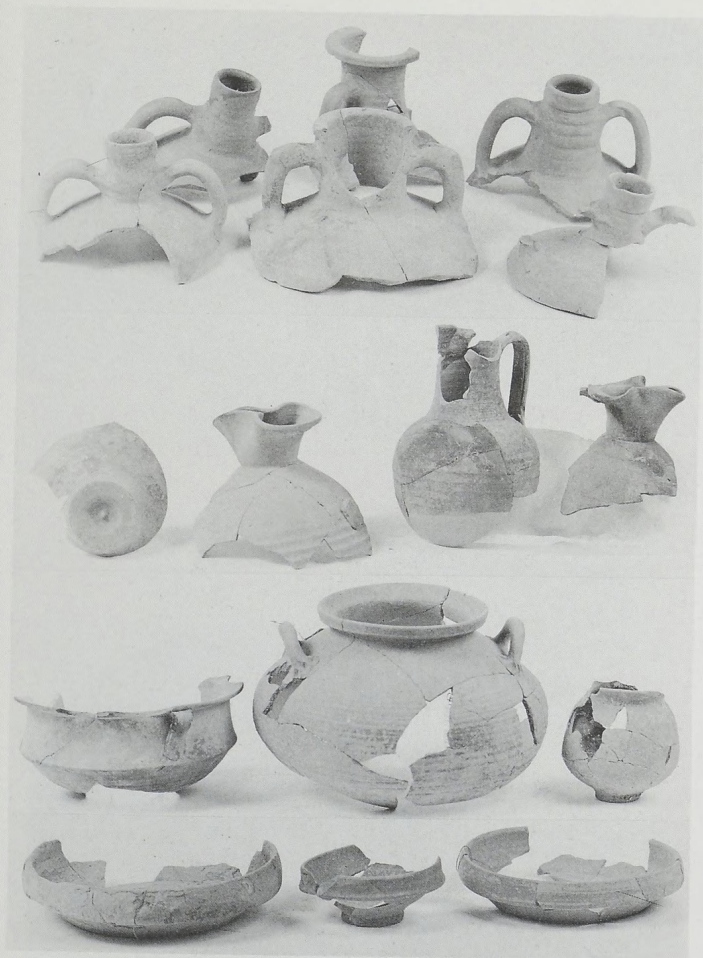

α. Ἀρχιτεκτονικά μέλη στήν ἐπίγωση τοῦ ΥΡ ὑπόγειου θαλάμου. β. Μνησαγόρης ἀπὸ γέμισμα ΥΡ ὑπόγειου θαλάμου.

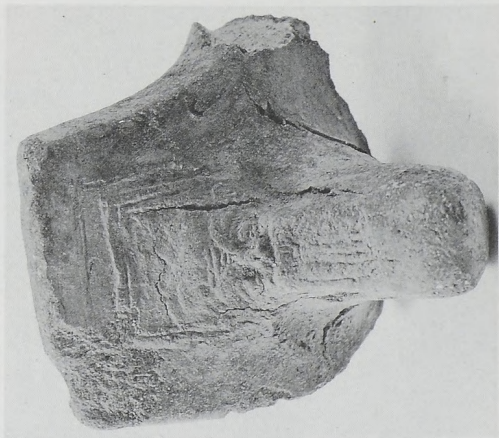

α. Ἐπιτύμβια στήλη Ἐργάνη. β. Θραύσμα ἐπιτύμβιας στήλης -- -- Ἰπέρης.

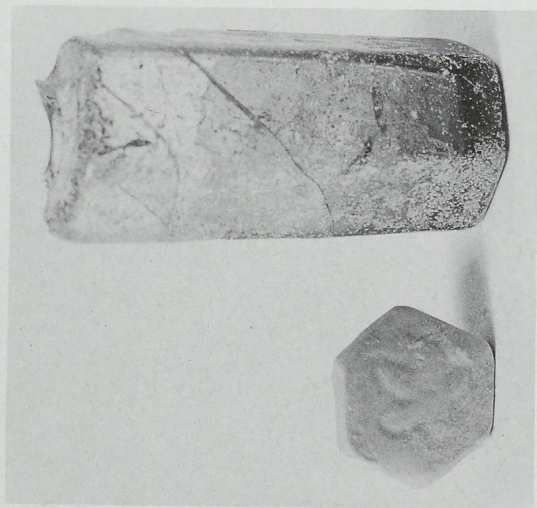
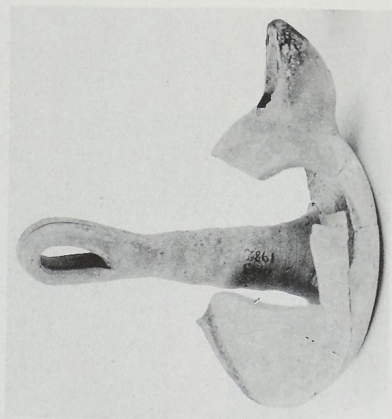
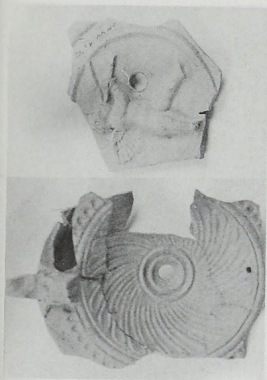

α - γ. ΥΡ υπόγειος θάλαμος. α. Δείγματα ἀμφορέων. β. Οἰνοχόες. γ. Χύτρα, λέβης, κύπελλο, πινάκια.

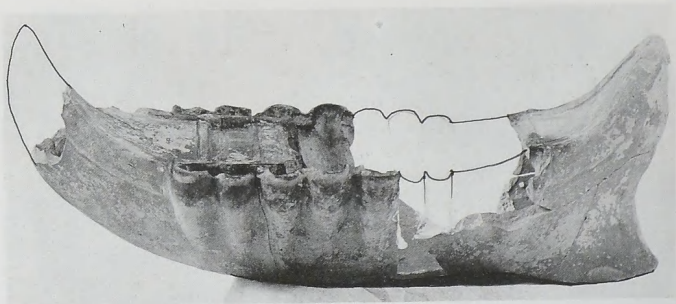

α. Πήλινο γυναικείο κεφάλι από αποθέτη χώρου Η. β. Σφράγισμα σε λαβή ΥΡ άμφορέα. γ. Θραύσμα πορσάνου από ΥΡ υπόγειο.

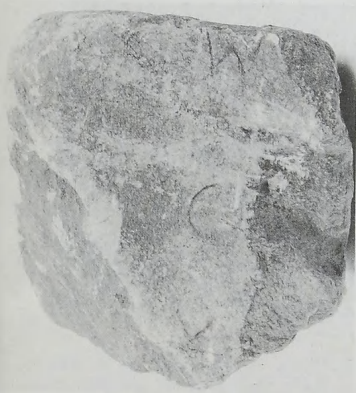

α - γ. ΥΡ υπόγειο. α. Ήξαγωνικό ραλίνο φιαλίδιο. β. Θραύσματα λύχνων κορινθιακού τύπου. γ. Διμύζιος λύχνος με συμφυγή λαβή.

α. Πολύμυξη λυχνία σέ σχῆμα πλοίου ἀπὸ ΥΡ ὑπόγειο. β. Ἀποθέτης στὸ χῶρο Κ.

α. Θραύσμα επιτύμβιας στήλης από ΥΡ υποθέτη χώρου Κ. β. Θραύσμα από το βραχίονα μαρμάρινου ἀγάλματος, γ - δ. Κεραμοσκεπής παλαιοχριστιανικός τάφος πρὶν καὶ μετὰ τὴν ἀποκάλυψη.

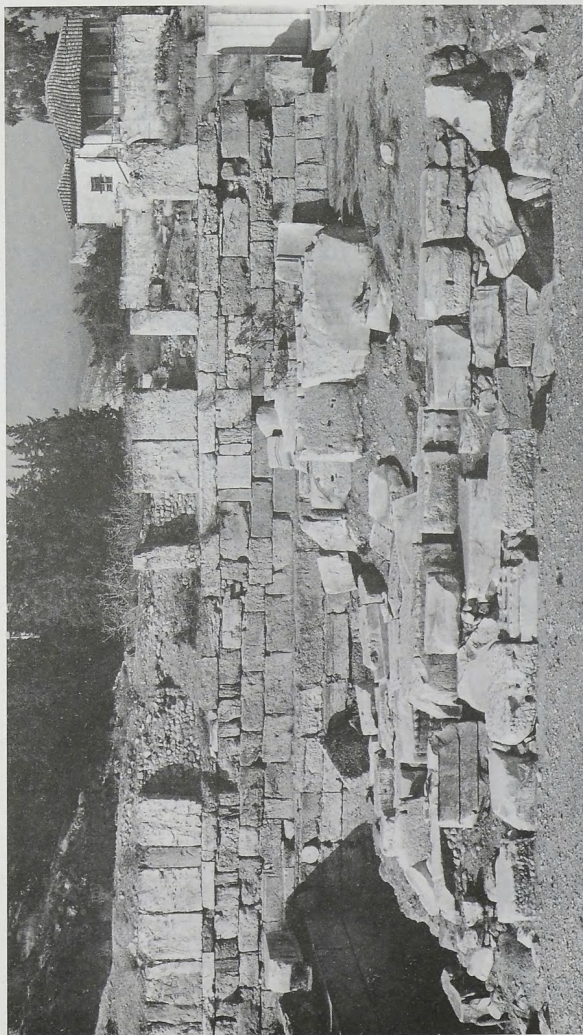

α. Δύο πήλινες μήτρες ειδωλίων με τὰ ἀποτυπώματά τους σὲ πλαστελίνη. β. Δύο πήλινες πλαγγόνες στὸ Μουσεῖο τῆς Ἑρέτριας. γ. Μαρμάρينو ἐδράνοφόρο με ἀνάγλυφο πέλμα γρύπα.

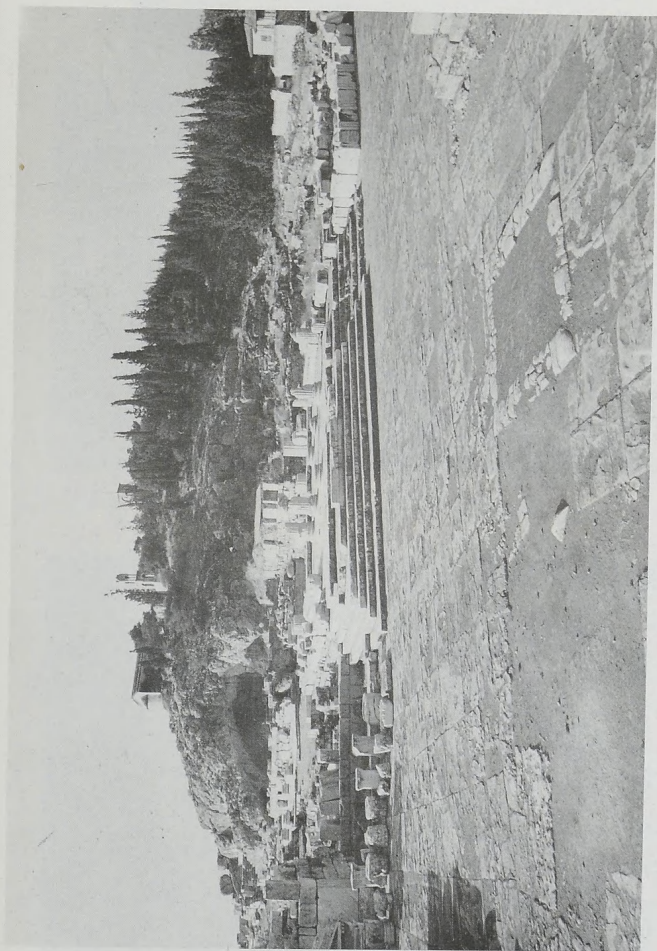

Τὸ σύμπλεγμα Ἀφροδίτης καὶ Ἔρως.

*Αποψη τών τειχών.

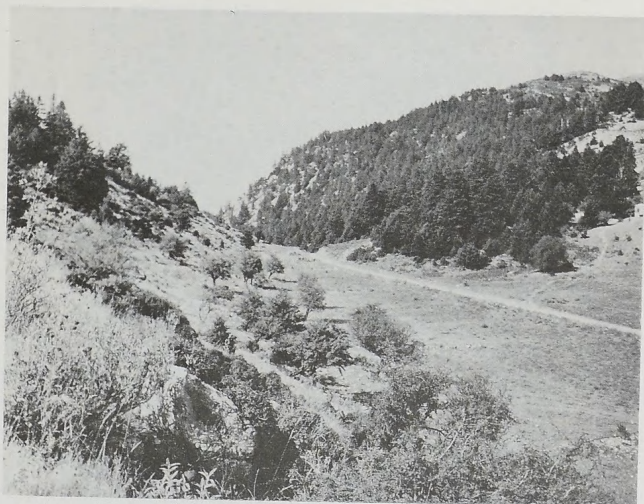
*Αποψη τὸν Προπυλαίων.

α. Λεπτομέρεια τῶν Προπυλαίων στό σημεῖο ὅπου διαμορφώθηκε ἡ εἰσόδος τοῦ 3ου μ.Χ. αἱ.

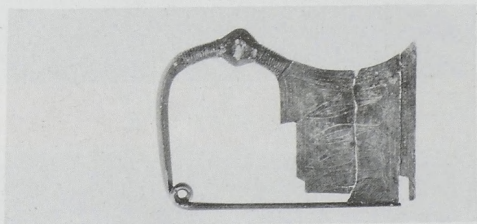
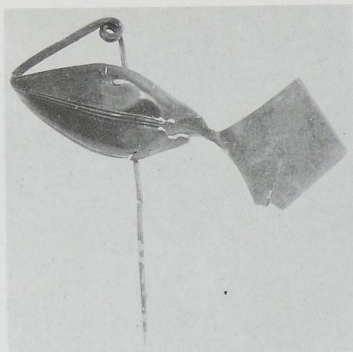

β. Ἐνίσχυση τοῦ ἀνατ. τείχους τοῦ Ἱεροῦ κατὰ τὸν 3ο μ.Χ. αἱ.

α. Ρακίτα Παναχαΐκου. Ή θέση της ανασκαφής. β. Λιθοσωρός.

Χάλκινα μικροτεχνήματα.

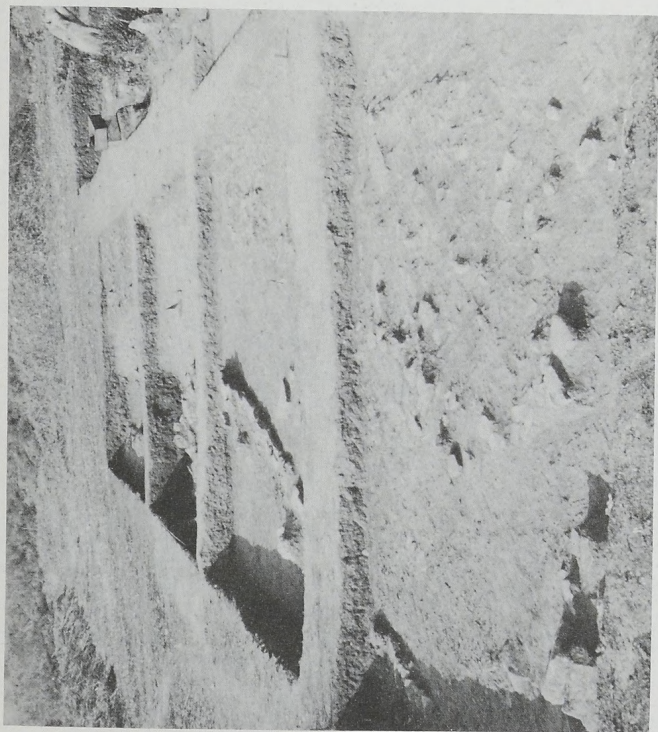

α. Ἐλεφαντοστέινο ὁμοίωμα ζώου καὶ ἀνάγλυφη παράσταση τῆς βάσης του (ὑψ. 2 ἐκ., διαστ. βάσ. 3.9×3.7 ἐκ.). β. Πόδι τρίποδα (ὑψ. 13.7 ἐκ., πλάτ. 6.5 ἐκ.) καὶ κρατήρα (ὑψ. 10 ἐκ., διαμ. βάσ. 7.5 ἐκ.) ὕστερογεωμετρικῶν ἀγγείων μὲ ἐντυπὴ διακόσμηση.

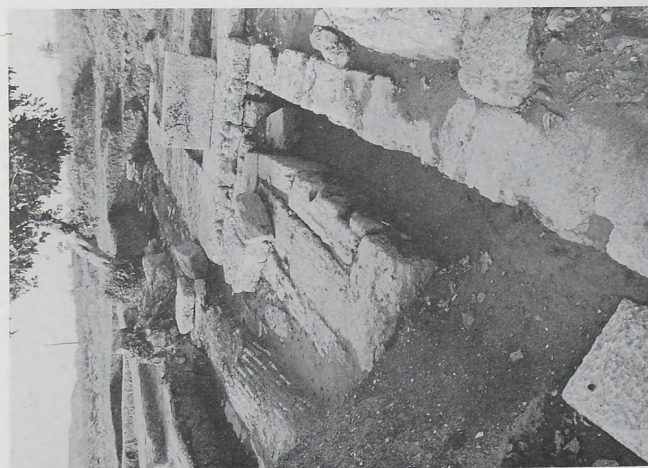
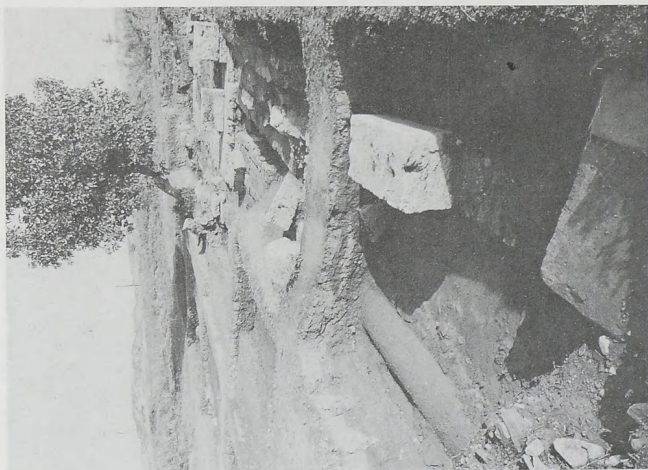

α. Γενική άποψη του τομέα του κτιρίου Δ. β. Τò κτίριο Δ.

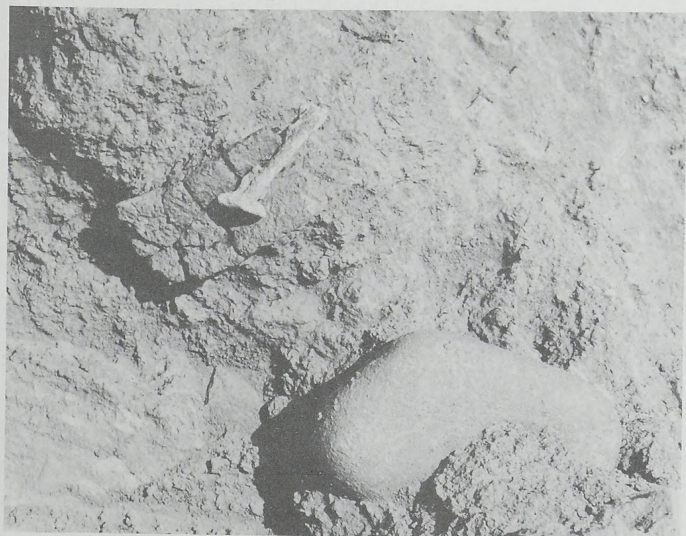

α. Ο δρόμος δυτικά του κτιρίου Δ με το δυτικό ανάλημά του. β. Λύχνος πήλινος του 5ου μ.Χ. αϊ. από το τελευταίο στρώμα του δρόμου κοντά στο κτίριο Δ.

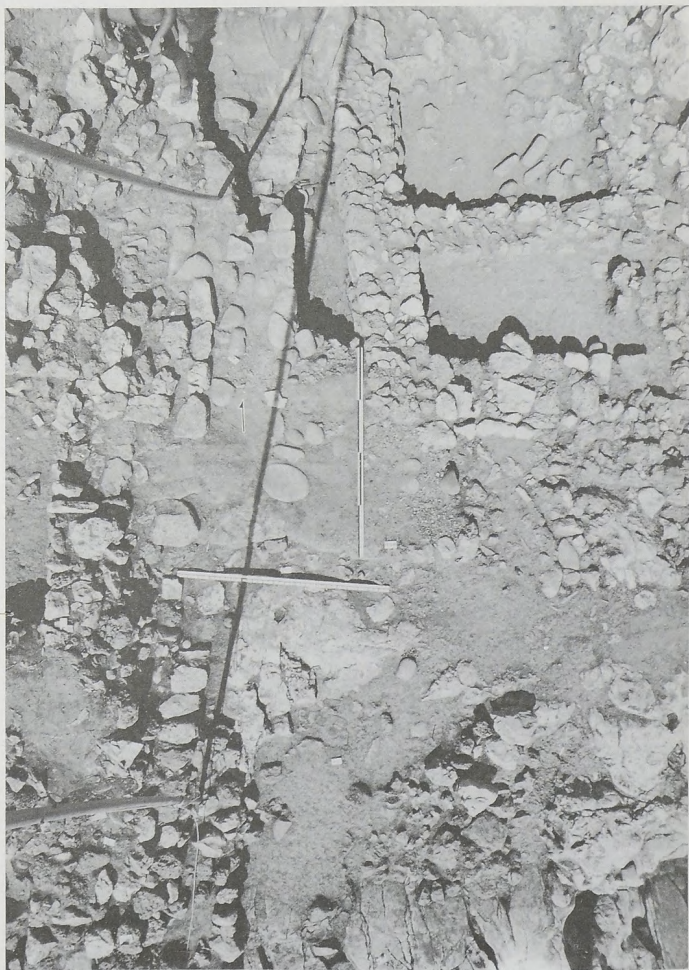

α. Ο άγιος νότια του κτιρίου Δ. β. Ο άγιος δυτικά του κτιρίου Δ.

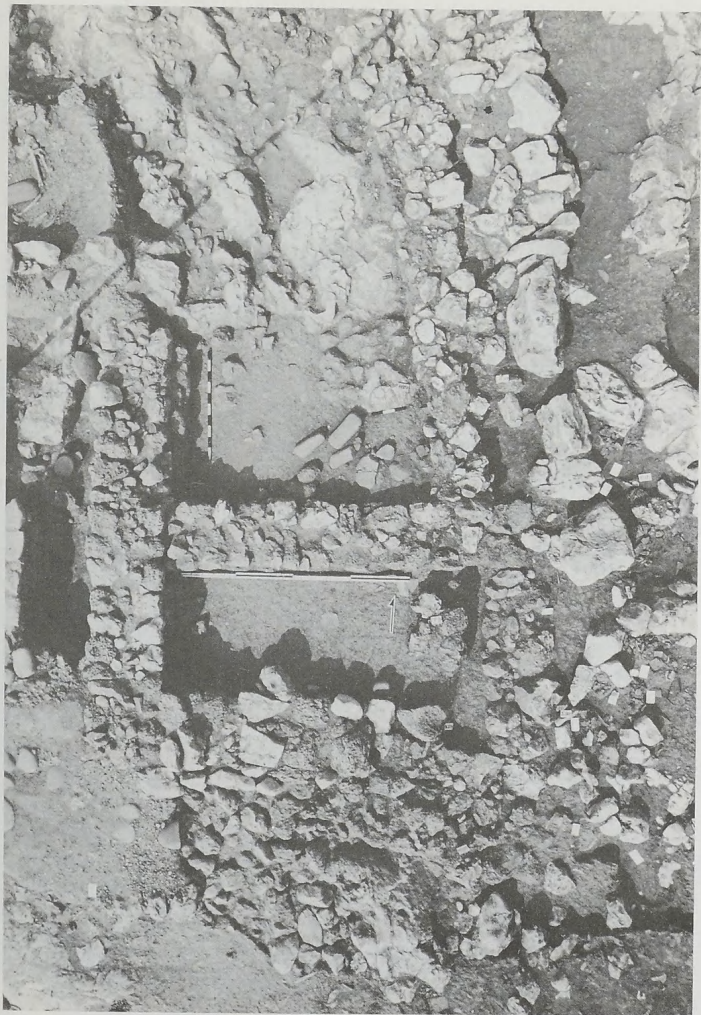

α. Μυκηναϊκόν ειδώλιον ἐκ θολ. τάφου (Βοΐδοκοιλιάς) ΠΕ ΙΙ. β. ΠΕ ΙΙ πεπιεσμένη πρό-
χους ἐκ ΝΑ τομέως. γ. Μολύβδινος σύνδεσμος ἐκ ΝΑ ἀποθήκης.

ΑΝΑ - ΝΑ τομείς (αεροφωτογραφία).

Ανατολική Οικία (αεροφωτογραφία).

Κόγχοι μετά ελληνιστικών πλακιδίων και ειδολίων.

Πλακίδια ἐντὸς κόγχης Β.

δ

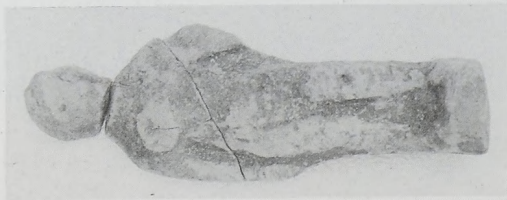
ε

β

γ

α

α. Άνδρικό ειδώλιο. β. Γυναικεία ειδώλια. γ - δ. Πλακίδια με ανάκεκλμένη γυναικείαν μορφήν. ε. Πλακίδιον με παράστασιν νεκροδείπνου.

α. Πλακίδια με παράστασιν ἰππέως εἰς ἰπτάμενον καλπασμόν. β. Πλακίδιον ἐλλειψοειδοῦς μορφῆς. γ. Πλακίδιον με παράστασιν δεξιώσεως. δ. Πλακίδια με σεβίζοντας.

α. Πλακίδιον με παράστασιν ὀπλίτου ἀναθέτοντος ἄσπίδα. β. Ἐνθρονος μορφή καὶ δράκων λαμβάνων τροφήν. γ. Τμήμα πλακιδίου μεγαλύτερων διαστάσεων με παράστασιν ἵππewς.

Οί όγκοδέστατοι άσβεστόλιθοι και τά έξ αυτών καταπεσόντα πλακίδια και είδολα.

α. ΒΑ τάφος, Τμήμα στρώματος καταστροφής και υπέδαφος. β. ΒΒΑ εξωτερικός τομέας. Οί τοίχοι I, II, III και κοιλότητες (από Β).

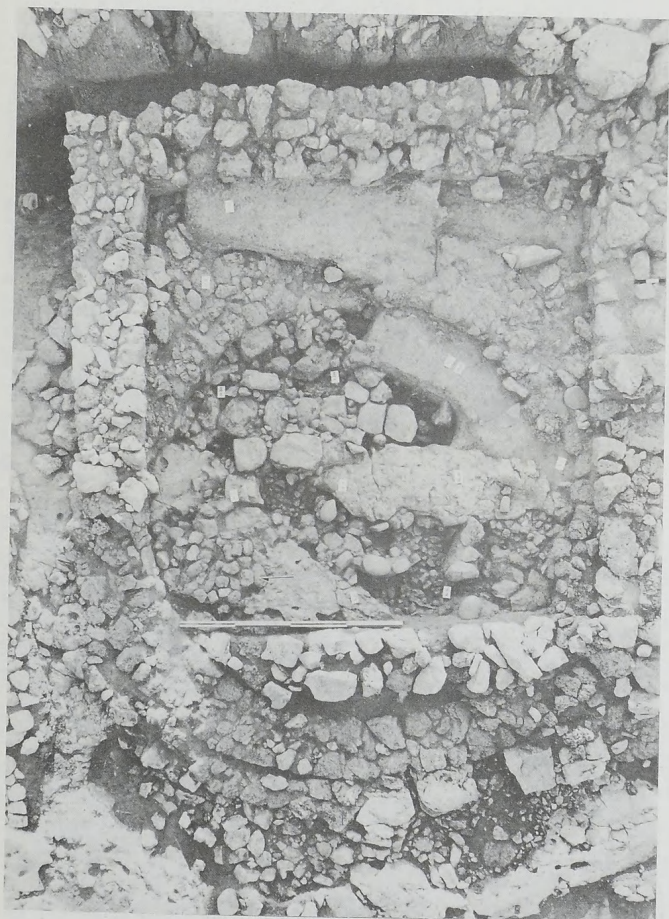

ΒΒΑ εξωτερικός τομέας. Βόρειον τμήμα.

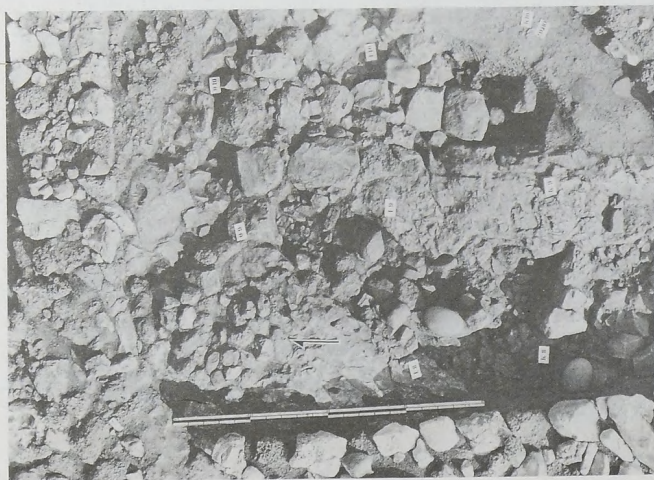

ΒΒΑ εξωτερικός τομαίς, Νότιον τμήμα.

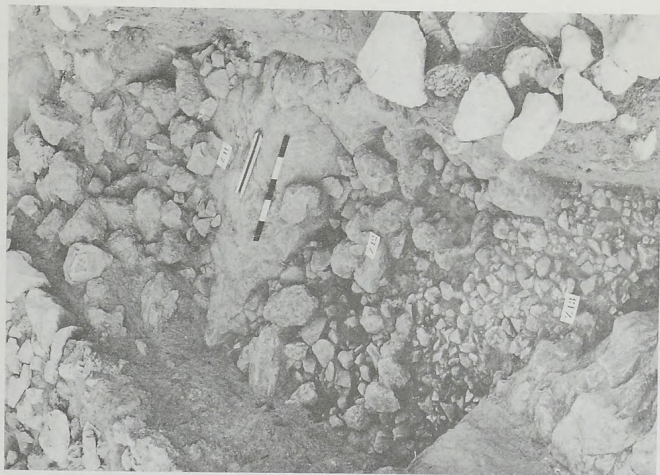

ΒΔ τομὴς (αἱ κοιλότητες τῶν βράχων καὶ τὰ ὑπερκείμενα κτίσματα).

α. ΒΑ τομὴς (δυτικὴ κοιλότητα ὑπὸ τὸ δάπεδον), β. ΒΑ τομὴς (ἀνατολικὴ κοιλότητα ὑπὸ τὸ δάπεδον καὶ τὰ ὑπερκείμενα ἀλληλοδιάδοχα δάπεδα).

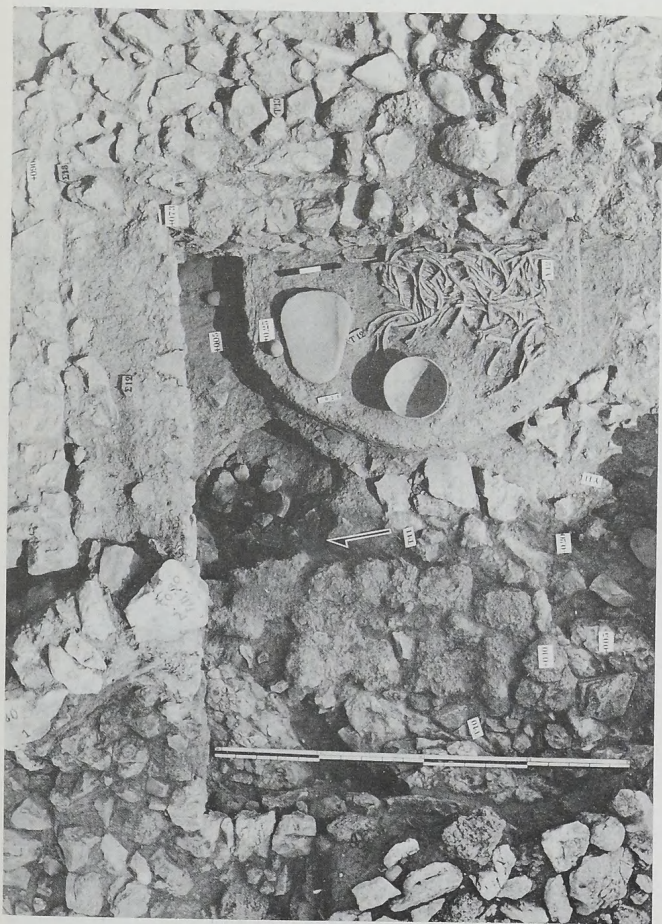

α. ΒΔ τομέας (ΝΔ κοιλότητες). β. ΒΒΔ τομέας (βορείως του τετραπλεύρου κτίσματος).

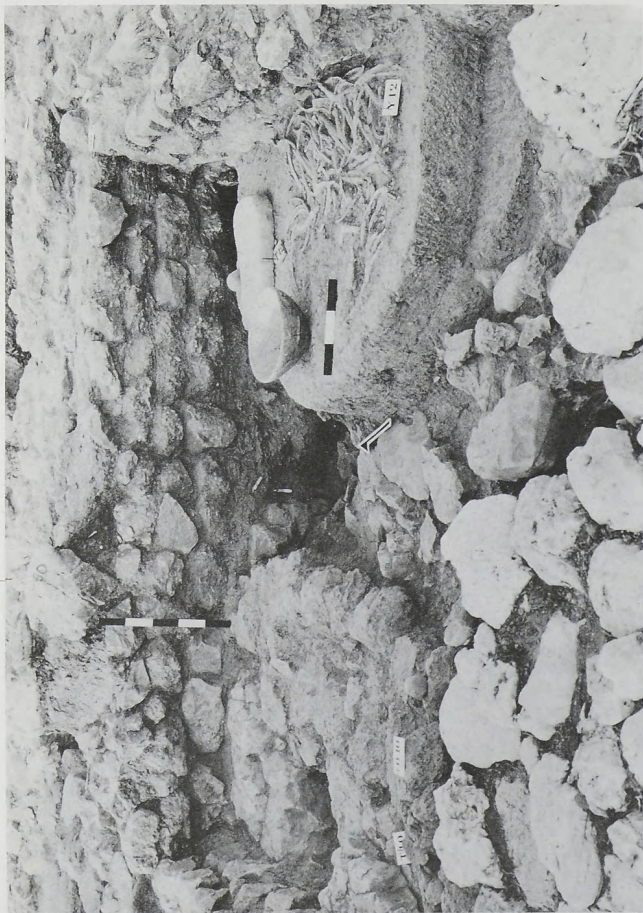

α. ΒΒΔ τομεύς. Εὐμέγεθες ΠΕ Π φιαλίδιον. β. ΒΒΔ τομεύς (στρώμα πιθαρίων). γ. ΒΒΔ τομεύς (ἡ κοιλότης ἐκ Δ).

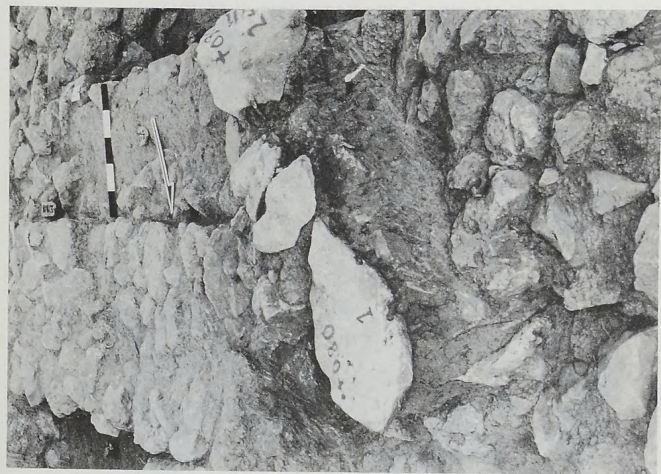
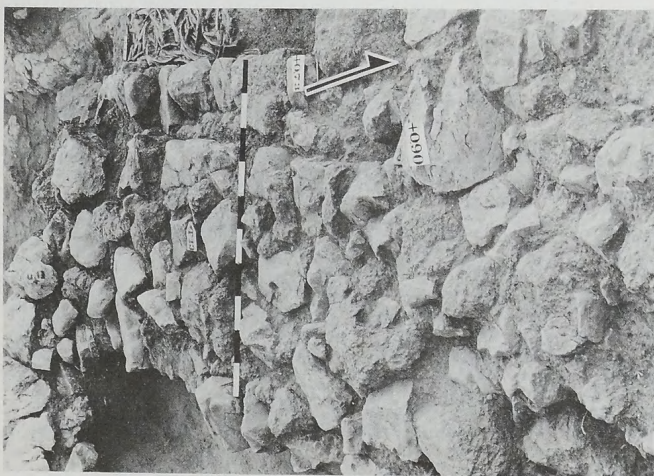

ΝΔ τομέας (αεροφωτογραφία).

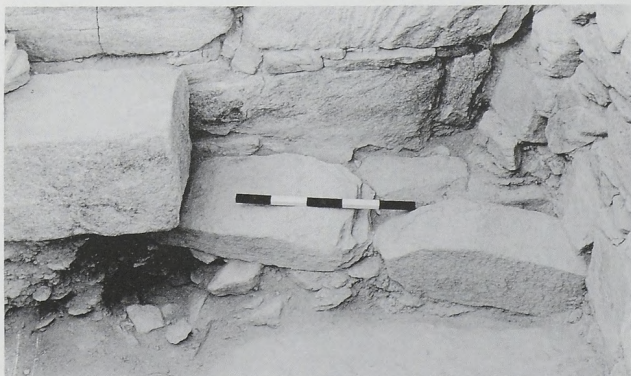

ΝΔ τομέας (έκ Ν).

α. ΝΔ τομέας (οί Α τοίχοι και τα δευτέρω ζώον εκ Β). β. ΝΔ τομέας (οί Β τοίχοι και λίθοι της ΥΕ Ι/ΙΙ προθήκης του τύμβου).

α. Ὁ μυκηναϊκὸς ἀγωγὸς τῆς πρώτης ἀποθήκης τοῦ ἡγεμονικοῦ κτιρίου, μετὰ τὴν ἀφαίρεση τῶν πλακῶν ποὺ τὸν κάλυπταν. ᾽Αποψη ἀπὸ Β. β. Ἀναλημματικὸς τοῖχος κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς δεύτερης ἀποθήκης. ᾽Αποψη ἀπὸ Β.

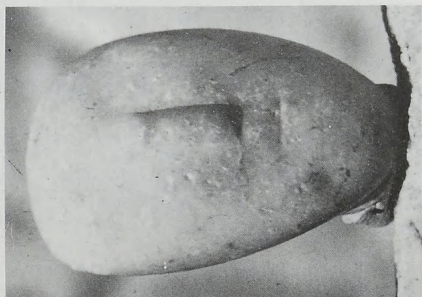
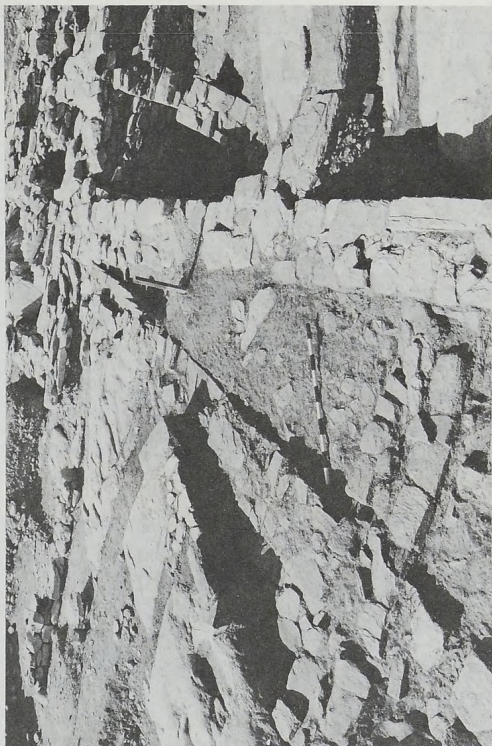

α. Στρώση καταστροφής στο εσωτερικό του υπογείου. Ἀριστερά ὁ τοῖχος 2 (Δ2). Ἀποψη ἀπὸ Ν. β. Ὁ διάδρομος μεταξὺ τοῦ θαλάμου μετὰ τὸ ἐλεφαντοστὸ (ἀριστερά) καὶ τοῦ τοῖχου 6. Ἀποψη ἀπὸ Ν.

α. Χώρος συμβολής διαδρόμων του υπογείου. Κατακερματισμένοι πίθοι κατά χώραν. β. Στρώση καταστροφής του χώρου συμβολής των διαδρόμων του υπογείου. Θραύσμα πίθου και όστα κατά χώραν.

α. Κεφαλή προτομής αιδίου ειδώλου. β. Ή μυκηναϊκή στενωπός από Β. Άριστερά ο τοίχος Ι και δεξιά το μυκηναϊκό πλακόστρωτο δωμάτιο που εκτείνεται κάτω από τα έρειπια γεωμετρικού οικοδομήματος.

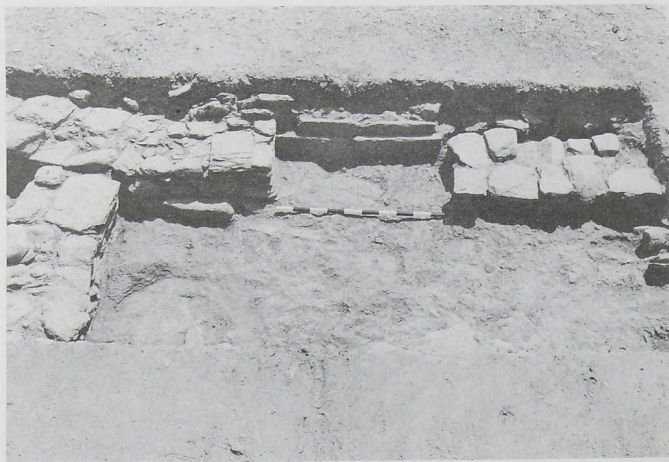

α. Ήρείπια οίκοδομήματος στὸ ΒΑ ἄκρο τοῦ πλατώματος (τάφροι Η7 - Η8). "Αποψη ἀπὸ ΝΑ. β. Τοιχοδομία τῆς ἐσωτ. ὀψης τοῦ βόρειου τοίχου τοῦ γεωμετρικοῦ ναόσχημου οἰκοδομήματος. Σὲ χαμηλότερο ἐπίπεδο ὁ παλαιότερος τοῖχος 3. "Αποψη ἀπὸ Ν.

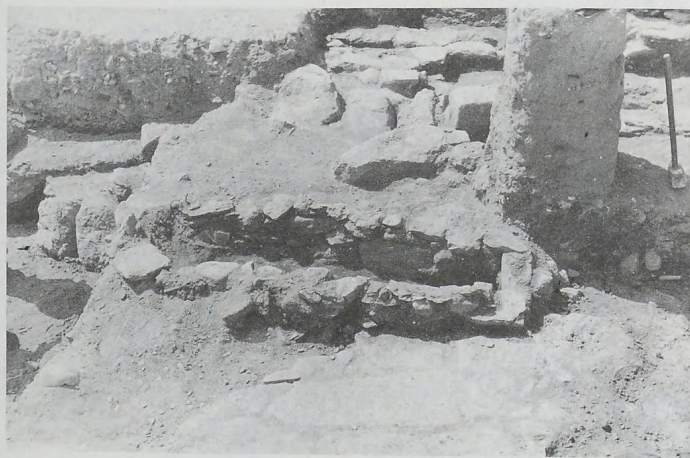
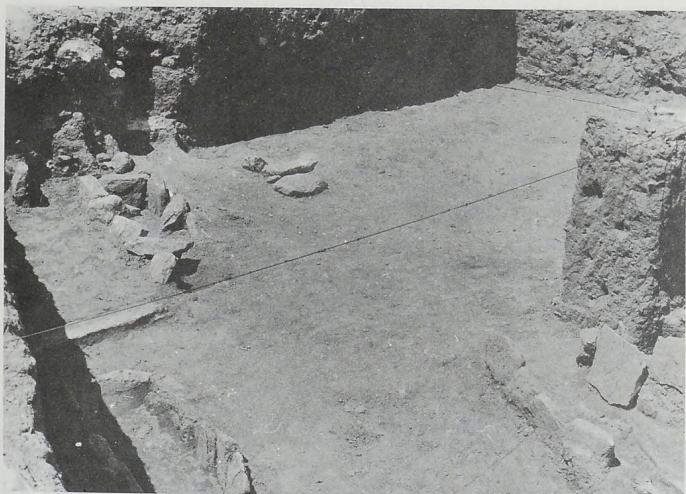

α. Ό τοίχος 3 από Ν. Μπροστά τὸ θραῦσμα πήλινης κεραμίδας. β. Τάφος CO3. Τοίχος 1 καὶ τριπτήρας κατὰ χώραν.

α. Ήρείπια οικόδομήματος στὴν τάφρο ΒΟ4 μὲ τοὺς τοίχους 2 καὶ 3. Ἀποψη ἀπὸ Β. β.
 Ήρείπια οικόδομήματος σὲ τάφρο τοῦ μεσαίου πλατώματος τῶν Κουκουναριῶν. Σχιστολιθι-
 κές πλάκες φράζουν τὸ ἀνοιγμα τῆς θύρας. Ἀποψη ἀπὸ Δ.

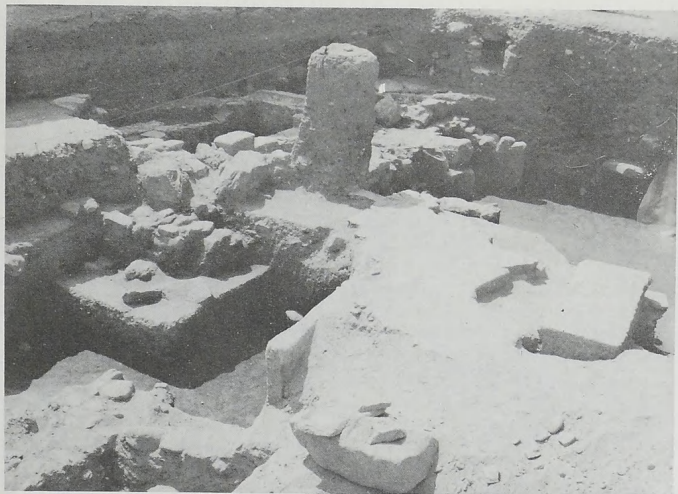

α. Τάφοι του 14ου μ.Χ. αϊ. στην επίχωση του βυρσοδεψείου. Μεταξύ δύο τάφων άριστερά διακρίνεται ήδη τὸ δυτ. τοίχωμα τῆς νότιας δεξαμενῆς. β. Τάφος δίπλα στὸ πλακόστρωτο πὺ χρησιμοποίησε ἓν μέρος ὡς τοίχωμα τῇ μαρμαρινῇ πλάκα στὰ νότιά του.

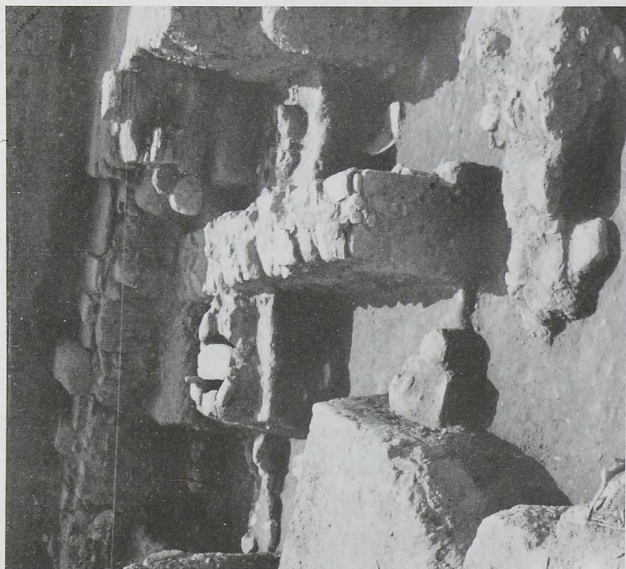

α. Τὰ λείψανα τοῦ βυρσοδεψίου πού ἀποκαλύφθηκαν τὸ 1982 ἀπὸ ΒΔ. β. Οἱ δεξαμενές τοῦ βυρσοδεψίου.

α. Τὰ λείψανα τοῦ βυρσοδεψείου ἀπὸ ΒΑ. β. Ἡ ἀνασκαφή τῆς Γρόττας. Δεξιὰ τὰ μεταγενέστερα κτίσματα, ἄνω ἀριστερὰ τὰ ἐλληνιστικὰ καὶ γεωμετρικὰ θεμέλια.

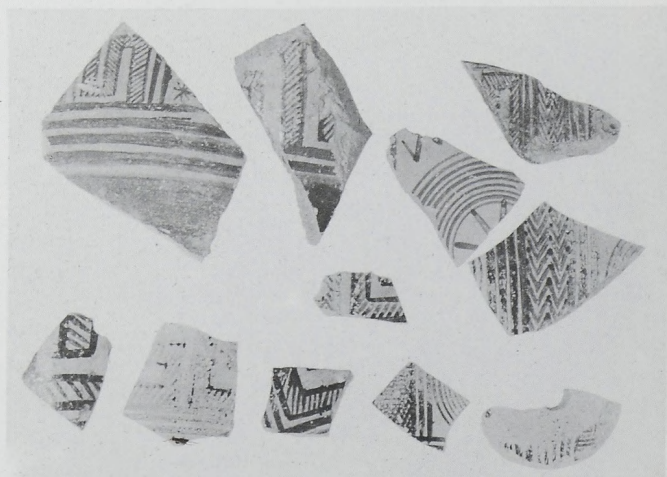
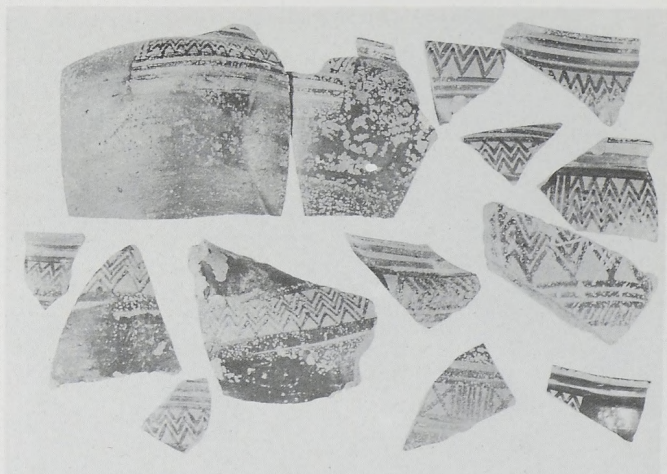

α. Ἡ διαδοχή τῶν ἐποχῶν στὴ Γρόττα. β. Τεμάχιο προτογοεωμετρικοῦ κρατήρα ἀπὸ τὴν ἐπίχωση.

α. Πρωτογεωμετρικά δοστρακά από την επίχωση. β. Τμήμα γεωμετρικού αγγείου από την επίχωση.

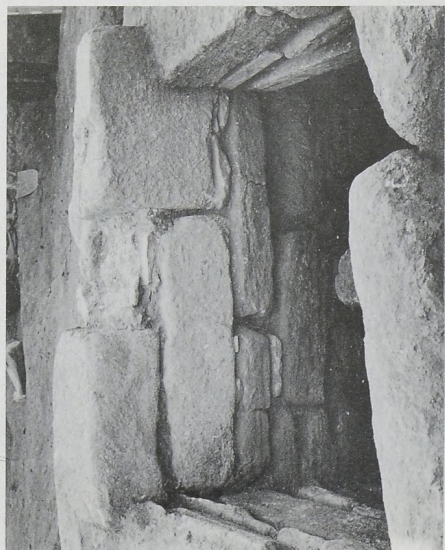

α - β. Γεωμετρικά δοστρακα από την επίχωση.

α. Γεωμετρικά όστρακα διαφόρων εργαστηρίων από την επίχωση. β. Λείψανα της ύστερης αρχαιότητας στο οικόπεδο Ποτικιάν.

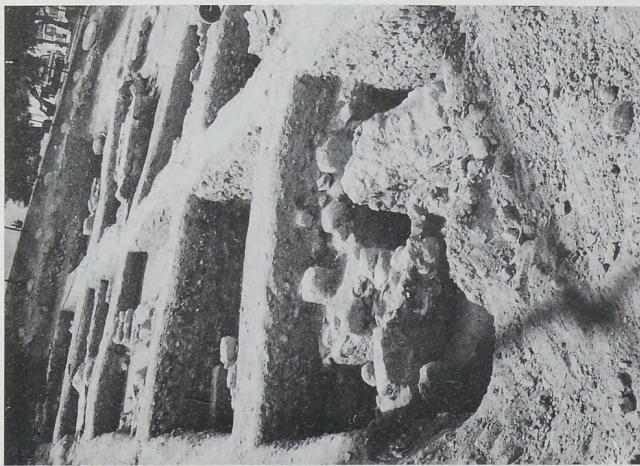
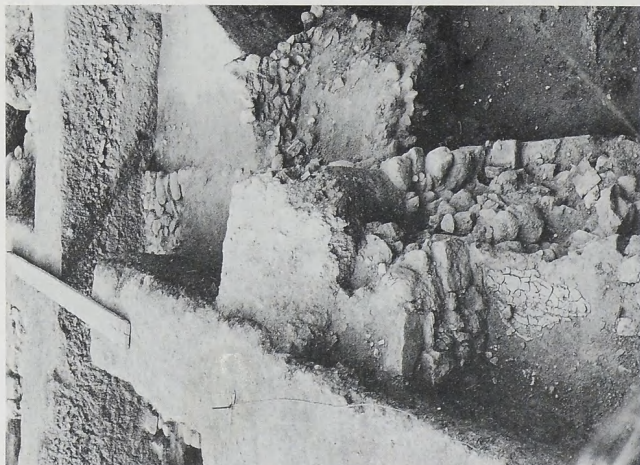

α. Τὸ στόμιο πηγαδιοῦ στὸ οἰκόπεδο Ποτικιάν. β. Τὰ θεμέλια τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος στὸ Ν τμήμα τοῦ οἰκοπέδου Ποτικιάν.

α. Τομές κάτω από τα ύστερα θεμέλια στο Ν τμήμα του οικοπέδου Ποτικιάν. β. Τò σημείο όπου βρέθηκαν τὰ τεμάχια του πιθοειδούς ἀγγείου στο οικόπεδο Ποτικιάν.

α. Ἡ ἀνάσκαφη στὸ οἰκόπεδο μπροστὰ στῇ Μητρόπολῃ τῆς Νάξου (τομεῖς Γ5 - 1 καὶ Δ4 - 1). β. Ἡ λιθινὴ βάση τοῦ παλαιότερου τοίχου στοὺς τομεῖς Α5 καὶ Β5 ἀπὸ τὰ νότια.

α. Οί ὤμες πλίνθοι ἐπάνω ἀπὸ τὸν τοῖχο τῶν τομέων Α5 - Β5. Δεξιὰ διακόπτονται ἀπὸ ὕστερορωμαϊκὸ θεμέλιο.

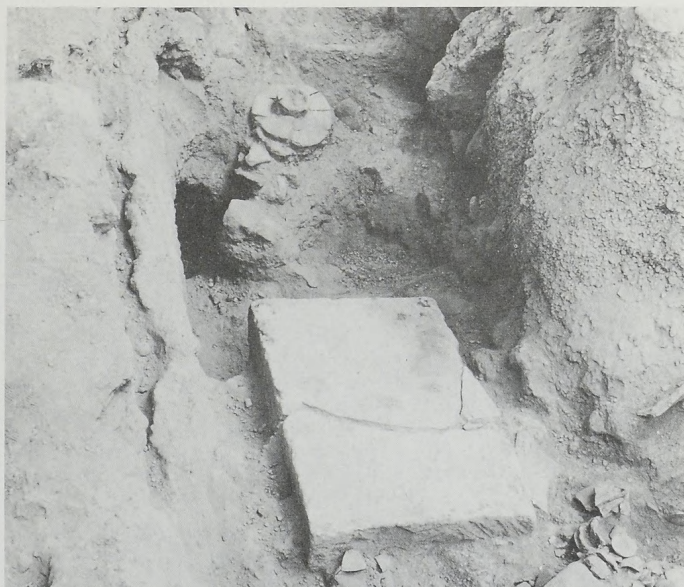

β. Πλίνθοι ἀκέραιες στὸν τομέα Γ4.

α. Δυτική Οικία, χώρος 7, ανατολικό έρμάρι. Διακρίνονται στρωματογραφικά από πάνω προς τα κάτω: 1) τμήμα της στέγης, 2) στρώμα τέφρας, 3) στρώμα αγγείων, 4) ράφι και 5) στρώμα ελαφρόπετρας. β. Δυτική Οικία, χώρος 7 (δυτικό τμήμα). Διακρίνονται: 1) Πλήθος αγγείων που έπεσαν από το έρμάρι αριστερά, 2) το δυτικό τμήμα πελεκητής ὀρθογώνιας πλάκας κολλητά στο βόρειο τοίχο της Οικίας, 3) δστρακα από μαύρους στίλπνους «κυκλαδικούς» σκύφους (μπροστά).

α - β. Δυτική Οικία, χώρος 7: α. η ὀρθογώνια πλάκα τοῦ πίν. 166β. β. Καρποδοχεῖα με διακόσμηση ἀπὸ καλαμοειδῆ. Μαῦροι στιλπνοὶ «κυκλαδικοὶ σκύφοι».

α - β. Ξεστή 3. Ανατολικό τμήμα πολυθύρου ανάμεσα στα δωμάτια 3 και 4: α. Νότια όψη.
β. Βόρεια όψη.

Ξεστή 3, Δωμάτιο 3. Κομμάτι τοιχογραφίας κατὰ χώραν. Διακρίνεται ὁ ἀριστερὸς ὅμος ἀνδρικῆς μορφῆς ποὺ μὲ τὸ δεξιὸν τῆς χεῖρος κρατεῖ χρωματιστὴν ταινίαν (:).

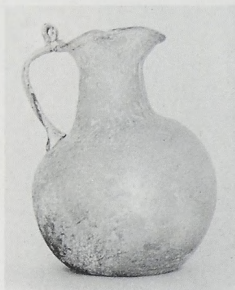

α - β. ΒΑ Σελλάδα. Τρεις ταφαι εις ἄγγεϊα.

α. Ρωμαϊκός τάφος καὶ γεωμετρικὴ ὕδρεια. β. Ἀρχαϊκὴ τράπεζα.

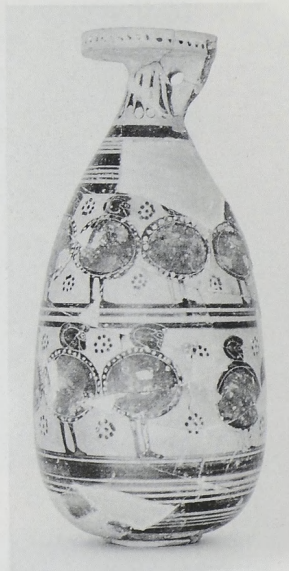

α

β

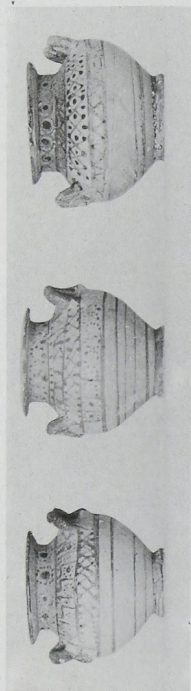
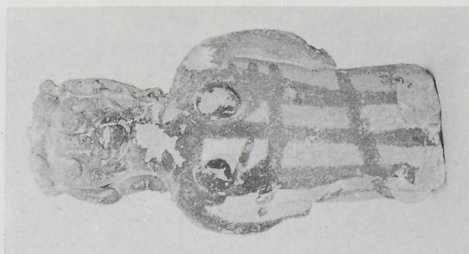
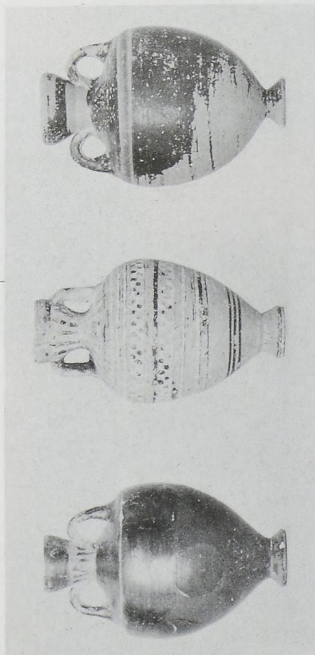
γ

α. Ρωμαϊκά γυάλινα αγγεία. β. Κορινθιακόν αλάβαστρον. γ. Πρωτοκορινθιακοί αρύβαλλοι.

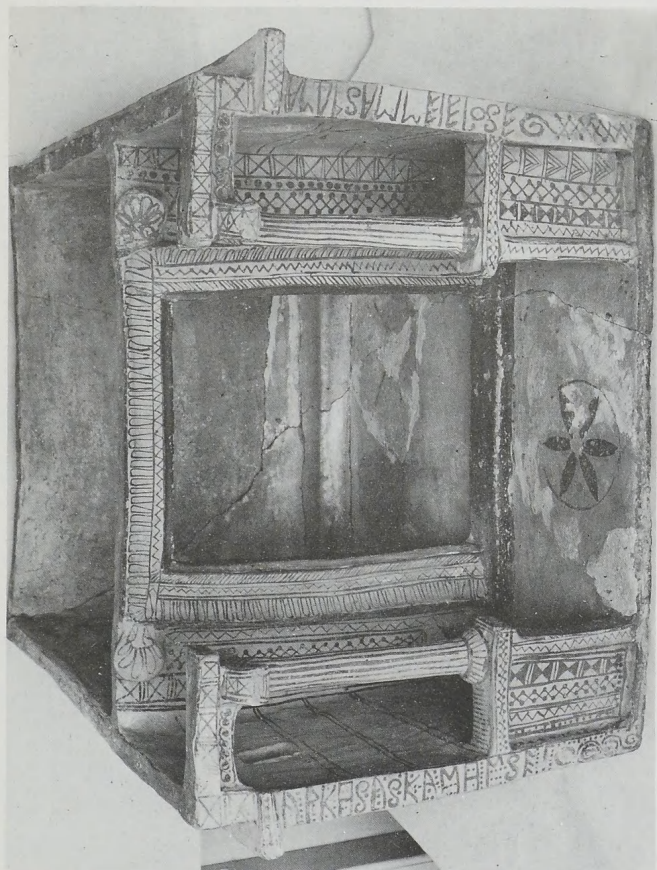

α. Ἀρχαϊκὴ ταφή· πρῶτον στρώμα. β. Μικκύλοι ἀρχαῖκοι ἀμφορεῖς.

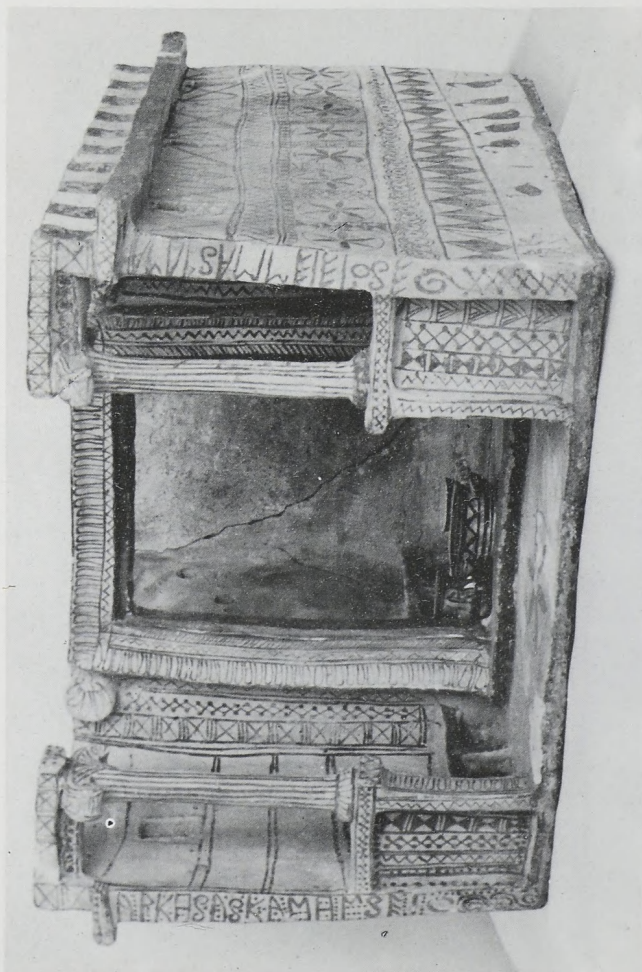

α. Μικκύλοι ἀμφορεῖς, β. Μικκύλοι ἀρχαῖοι λέβητες, γ. Ἀρχαῖον γυναικεῖον εἶδωλον.

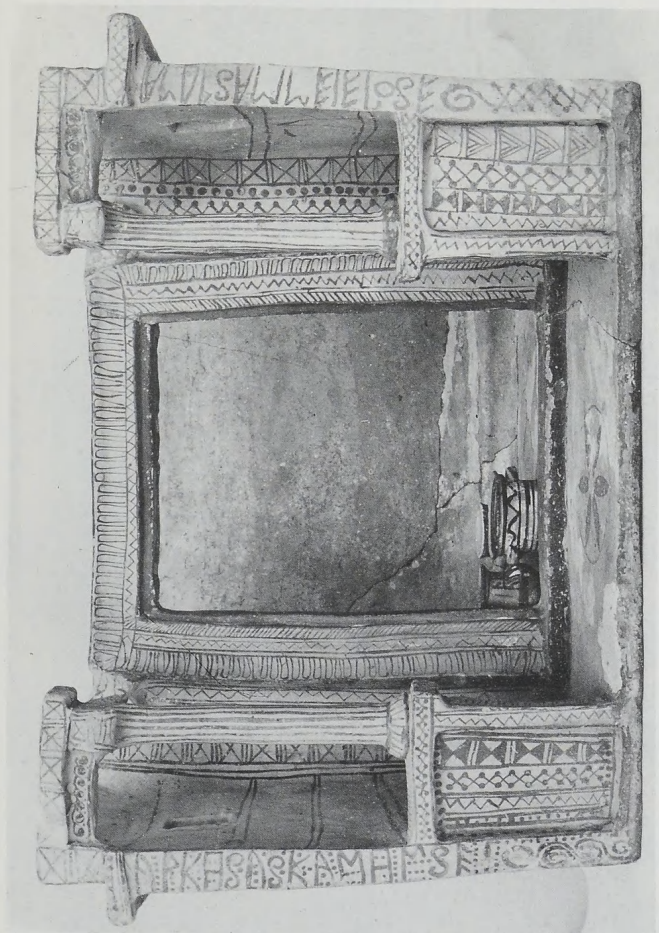

Πήλινον ὁμοίωμα οἰκίας.

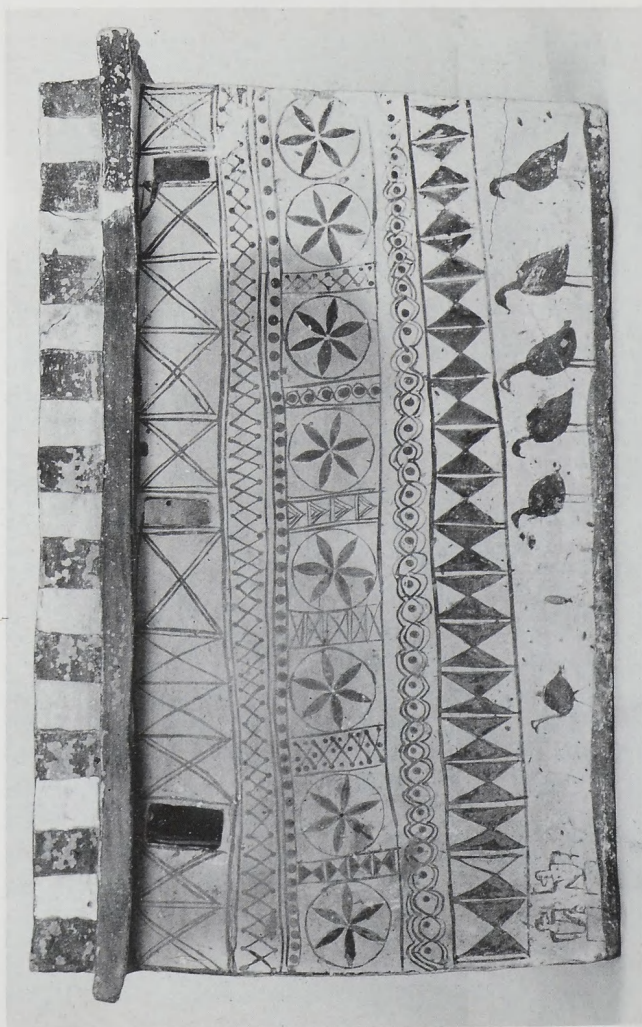

Πήλινον ὁμοίωμα οἰκίτης.

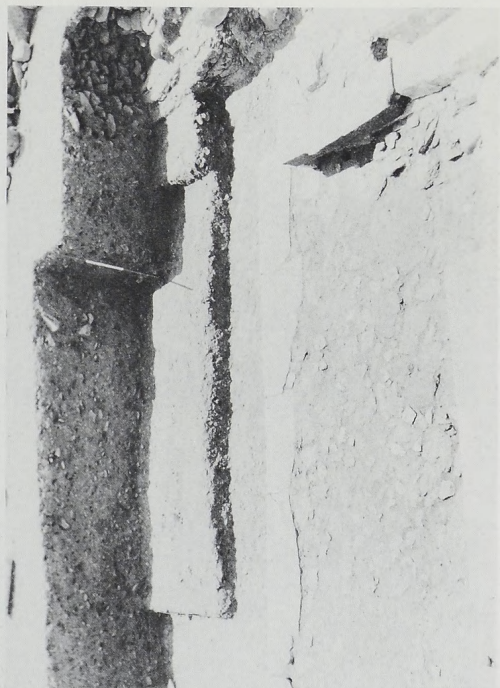

Πηλινον ὁμοίωμα οἰκίας,

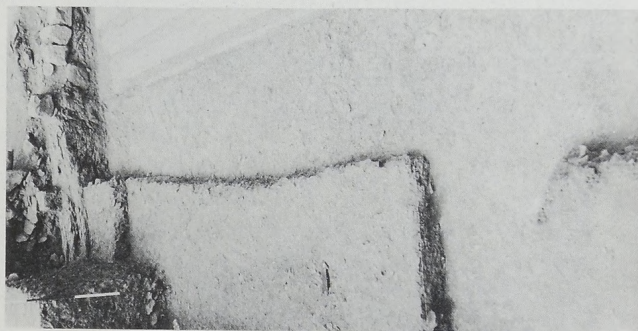

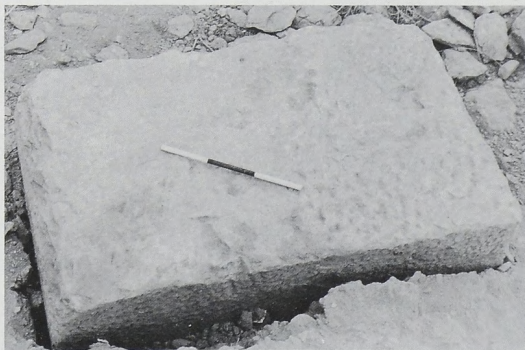

Πήλινον ὁμοίωμα οἰκίας.

α. Τομή N-v1. β. Τομή N-v2.

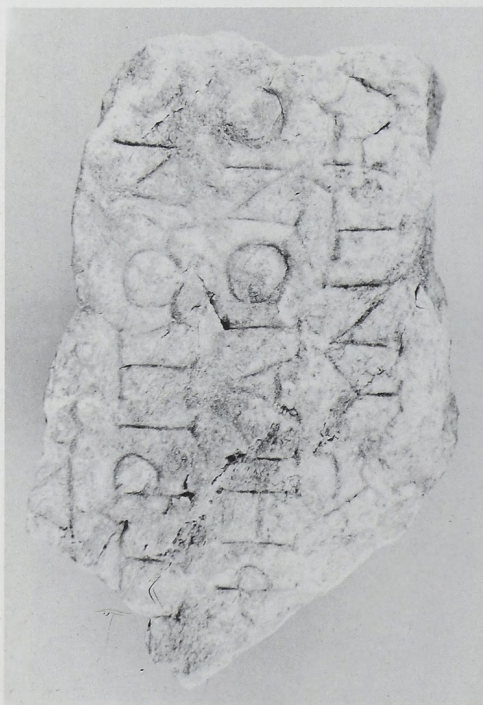
α - β. Λιθόπλινθος από τὸν ναὸ ὁρατὴ στὴν ἐπιφάνεια τοῦ χωραφιοῦ.

α. Λιθόπλινθος ἀπὸ τὸν ναό. β. Περιβόλος τοῦ ναοῦ (ἄποψη ἀπὸ Β).

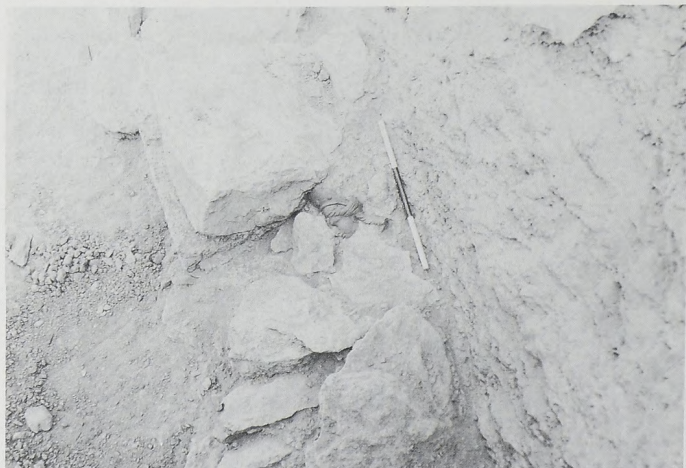

α. Θραύσμα επιγραφής από την τομή N-v2. β. Θραύσμα επιγραφής από την τομή N-v1.

α. Ν-Δ1 (πριν από την αφαίρεση των λίθων). β. Ν-Δ1 (μετά από την αφαίρεση των λίθων).

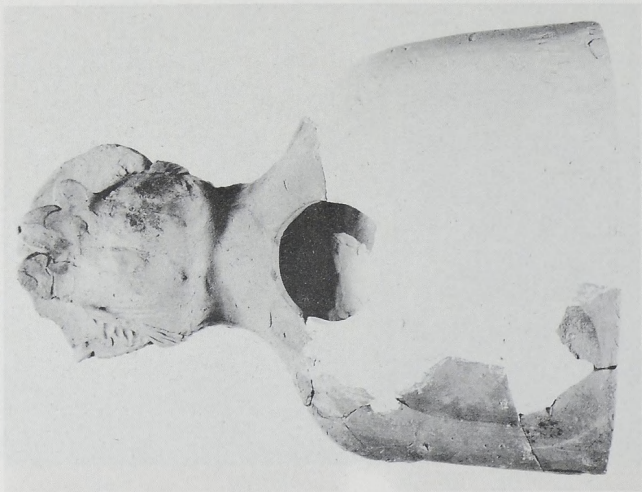

α. Κεφαλή της προτομής *in situ*. β. Λεπτομέρεια.

α. Κεφαλή της προτομής. β. Πίσω όψη της κεφαλής. γ-ε. Θραύσματα της πήλινης προτομής πριν από τη συγκόλληση.

α. Ἡ προτομή μετά ἀπὸ τῆ συγκόλληση τῶν θραυσμάτων. β. Ἡ πίσω ὄψη τῆς προτομῆς συμπληρωμένη.

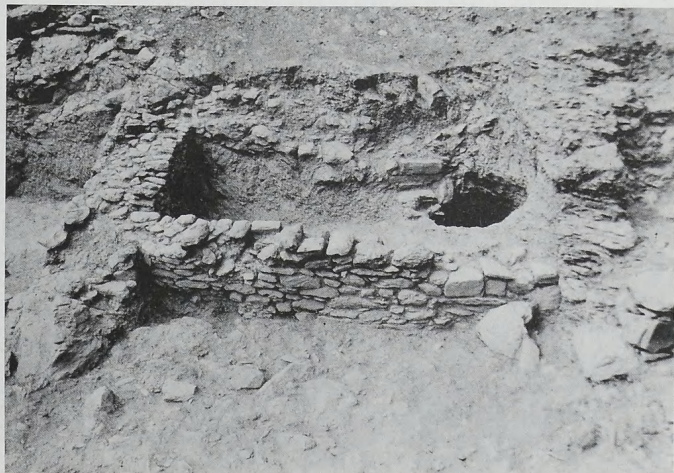
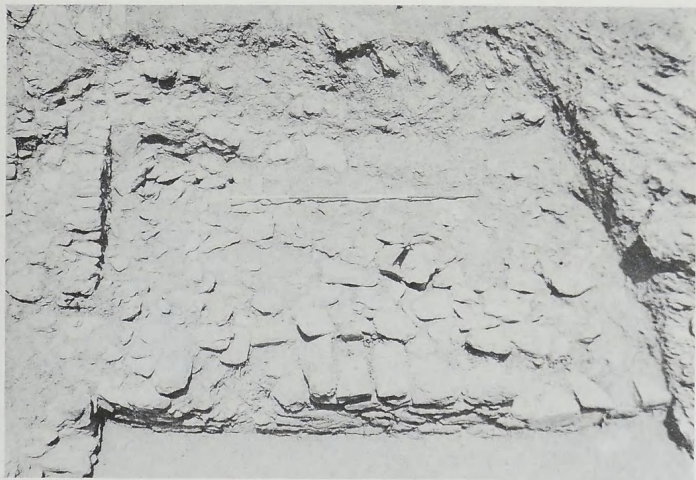

Χώρος ΒΔ από τὸν ναό, Δ ἀπὸ τὰ Β1, καὶ Β2 πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό. β. Χώρος Β ἀπὸ τὸ Δ1 καὶ Δ ἀπὸ τὰ Β1 καὶ Β2 πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

α. Χώρος Β από τὸ Δ1 μὲ τὴν προστατευτικὴ ξερολιθιά. β. Κτίσμα Β3 (λεπτομέρεια τῆς προστατευτικῆς ξερολιθιάς).

α. Β5, στρώμα καταστροφής. β. Β5, γενική άποψη.

α. Περόνη οστέινη από τὸ φρεάτιο τοῦ Β5. β. Οἶνοχόη από τὸ φρεάτιο τοῦ Β5.
γ. Τὰ ἐπιφανειακά ὀρατὰ λείψανα τῶν Δ3 καὶ Δ4 πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό.

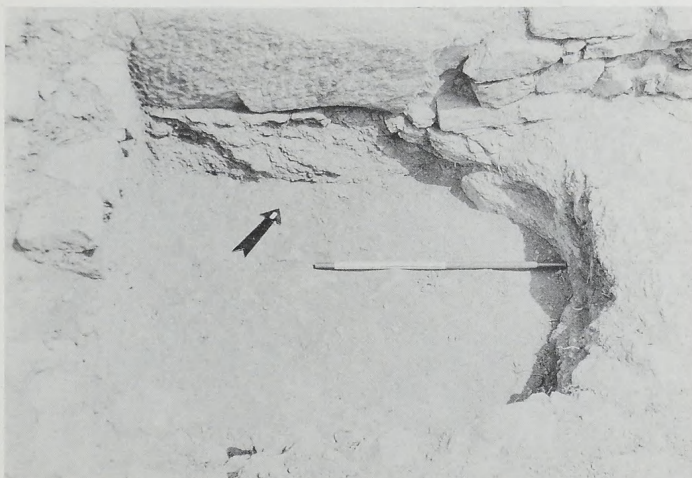

α. Δ4 πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμό. β. Δ3 μετὰ ἀπὸ τὸν ἐπιφανειακὸ καθαρισμό.

α. Δ3 μετά από την απομάκρυνση του επιφανειακού στρώματος. β. Λύχνος από το Δ3.

α. Δ3. β. Δ2, στόμιο φρέατος.

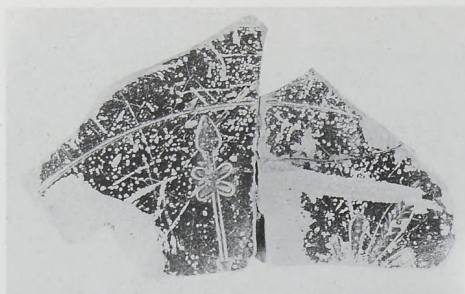
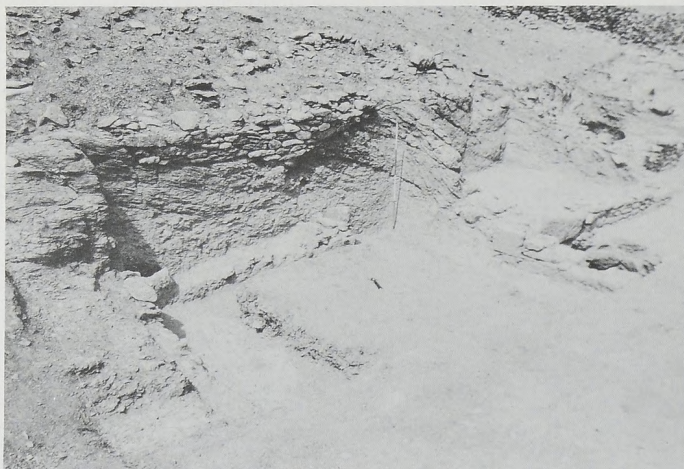

α. Δ3 καὶ Δ2. β-γ. Πήλινα στηρίγματα ἀπὸ κεραμικὸ κλίβανο: β. ἀπὸ τὴς ἐπιχώσεως τοῦ Δ4. γ. ἀπὸ τὰ γεμίσματα νότια ἀπὸ τὸν ναό.

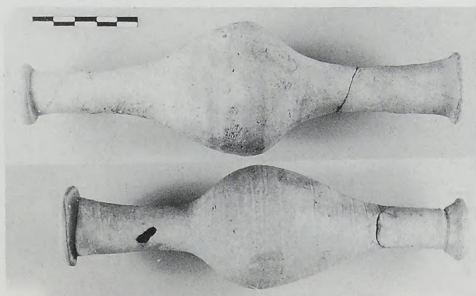

α. Δ4, ΒΑ γωνία: λιθοκτιστή κατασκευή «πάχνη». β. Δ4: πεζούλα με «έστίες».

α. Δ4. β. Θραύσμα μελαμβαφούς πινακίου με ἐγχάρακτη διακόσμηση. γ. Μεγαρικά ἀπὸ τὸ Δ4.

α. «Μυροδοχεία» από τὸ Δ4. β. Ὑπόψη τοῦ ἐλληνιστικοῦ τείχους.

α-β. Λεπτομέρειες του έλληνιστικού τείχους.

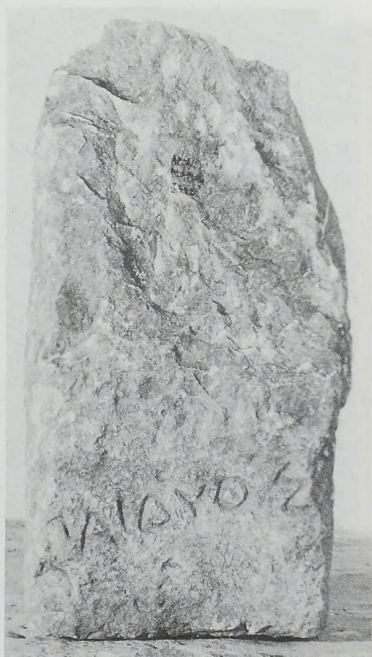
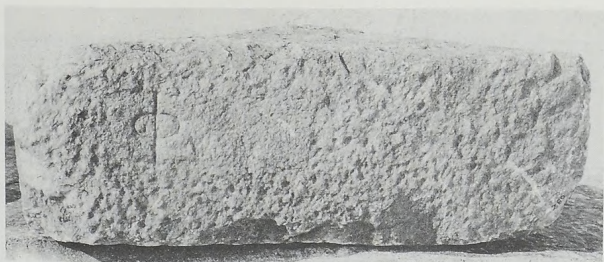

α. "Αποψη του τείχους των προκλασικών χρόνων από Α." β. "Αποψη του προκλασικού τείχους από Β.

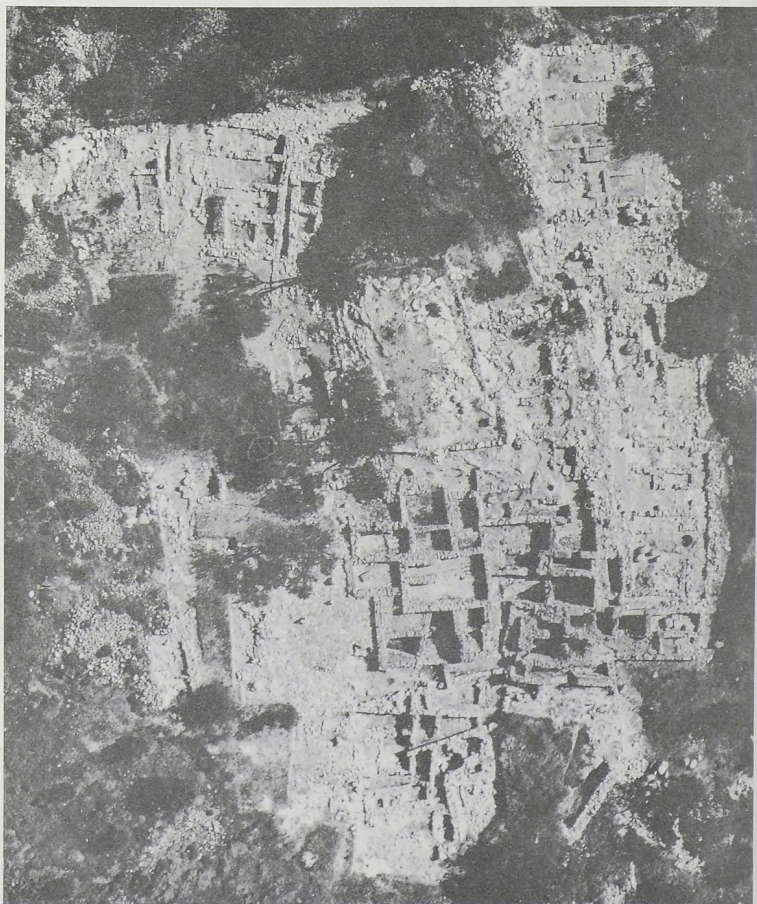

Λεπτομέρεια της εξωτερικής παραίς του προκλασικού τείχους.

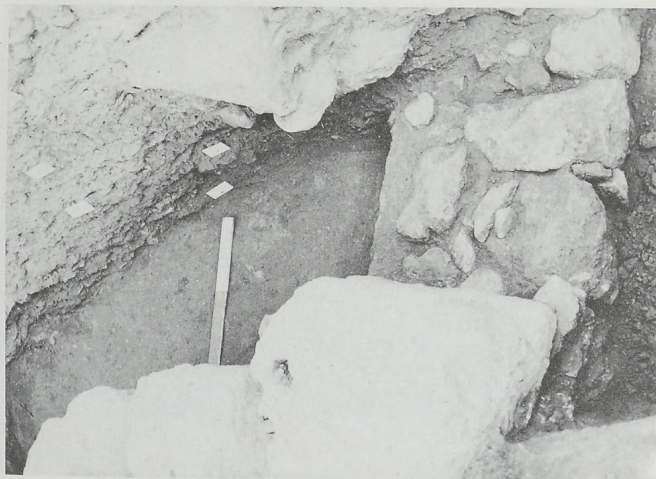

α. 'Επιγραφή από την περιοχή της Μινώας. β. Τεμάχιο τριγλύφου από τὸν 'Αι-Δροσανό, θέση Νερό. γ. 'Επιγραφή από την 'Αγ. Μαρίνα.

Βασιλική 'Ιεραπέτρας: Γενική όψις τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ ἀέρος. Ἀπρίλιος 1982. Φωτογραφία T. Wilson καὶ E. Myers (ἀνω:βόρειος πλευρά). Πρβ. ΠΑΕ 1981, παρένθ. πίν. ΙΘ'.

α - β. Τάφος 9: α. Τοίχος ασ, δάπεδο XXXV (ἀπὸ Ν). β. Δάπεδο XXXV καὶ τομὴ (ἀπὸ Ν).

α - β. Τάφος 9: α. Λάκκος Γ, τοίχοι ασ και ατ, δάπεδο XXV και τομή (άπό Ν). β. Δάπεδο XXXV, τοίχοι αρ και ασ, λάκκος Γ, τοίχος ατ, πλακόστρωτο XXXVI (άπό Α).

α. Πλακόστρωτο δάπεδο XXXVI (ἀπὸ Δ). β. Δωμάτιο Γ (ἀπὸ Ν).

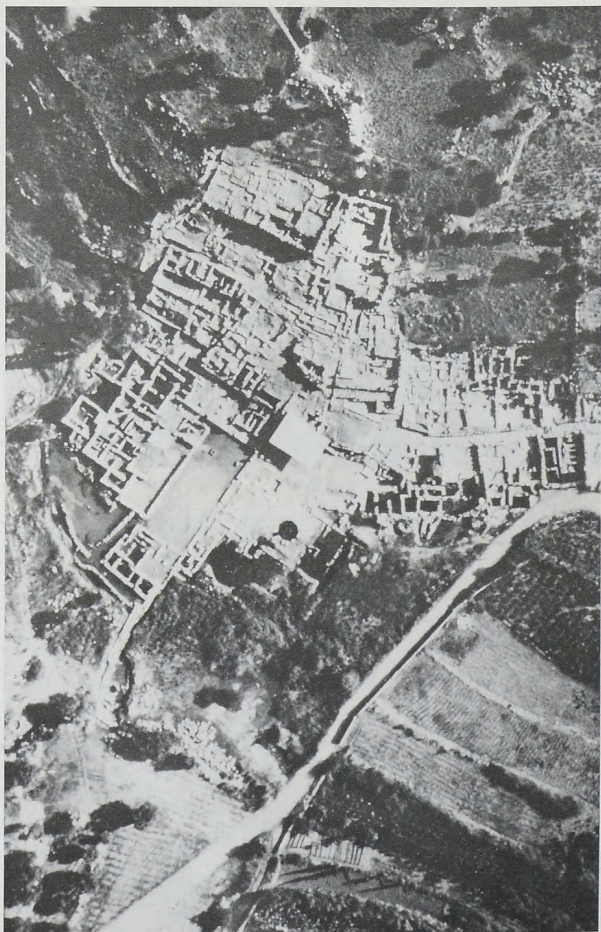

α - β. Δωμάτιο Γ: α. Πέτρινος κύλινδρος μπροστά στο δυτικό πολύθυρο (από Α). β. Νότια είσοδος. Στο εσωτερικό διακρίνεται η καμένη άμμουδόπετρα, στ' αριστερά και ο λάκκος στα δεξιά. Μπροστά στην άμμουδόπετρα το μεταγενέστερο πηγάδι από Ν.

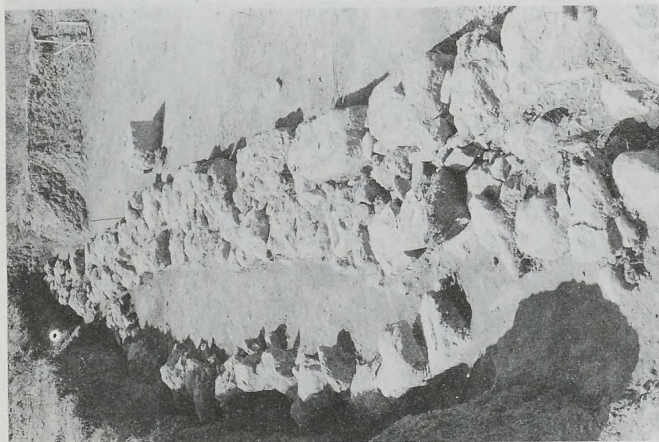

α. Δωμάτιο Γ. Ό ανάβαθος λάκκος και γύρω του τὸ δάπεδο XXIX μετὸ πολὺ κάψιμο. β.
 Δάπεδο XXXI καὶ κύπελλα σωριασμένα πάνω σ' αὐτό.

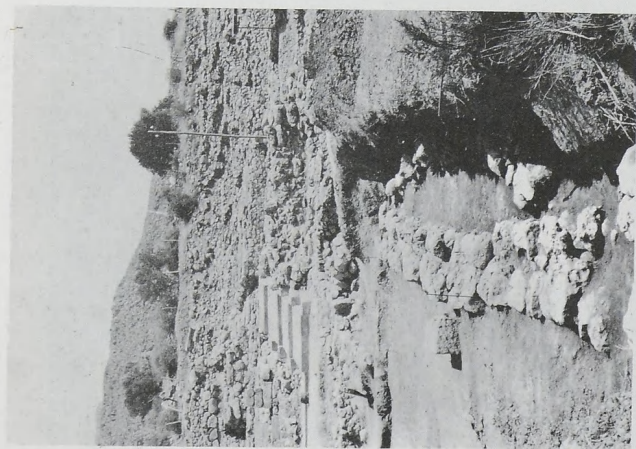

Ζάκρος. Ἀεροφωτογραφία τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου (ἡ λήψη ἀπὸ τὸ ζεῦγος Myers).

α. Τομέας άνατολικός, 'Ο κύριος τοίχος του περιβόλου από Β. β. 'Ο άνατολικός τοίχος του περιβόλου από τα νότια.

α - β. Τομέας ανατολικού περιβόλου: α. Γενική άποψη του περιβόλου από τὸ Νότο. β. Τμήμα του περιβόλου από τὸ Βορρά.

α - β. Ἀνατολικὸς τομέας: α. Ὑποψη τοῦ παλαιοανακτορικοῦ δωματίου Α ἀπὸ ἀνατολικά.
β. Ἡ κρηπίδα τοῦ προτύλου τῆς τετραγωνικῆς αἵθουσας ἀπὸ ἀνατολικά.

α - β. Ανατολικές τομές; α. Το έσωτερικό του προπύλου της τετραγωνικής αίθουσας από
 Ν. β. Προέκταση του προπύλου της τετραγωνικής αίθουσας προς το έσωτερικό της από το
 Νότο.

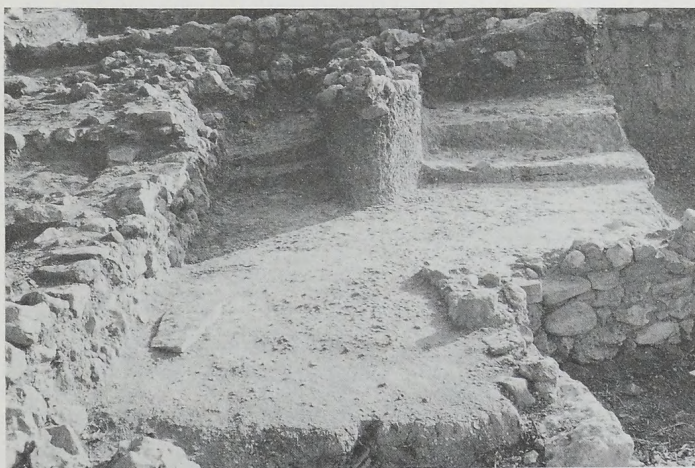

α - β. Νοτιοανατολικός τομέας: α. Τμήματα των δύο πρώτων αντερεισματικών τοίχων και του κύριου περιβόλου από τα δυτικά. β. Τμήμα του δεύτερου αντερεισματικού τοίχου και του κύριου σκέλους του περιβόλου από ανατολικά.

α. Νοτιοανατολικός τομέας. Τμήμα του πρώτου αντερεισματικού τοίχου από τα δυτικά. β. Τομέας Δυτικής Αύλης. Γενική άποψη της νεοανακτορικής ανάβασης και των διαστρώσεων του παλαιοανακτορικού κτιρίου από το Νότο.

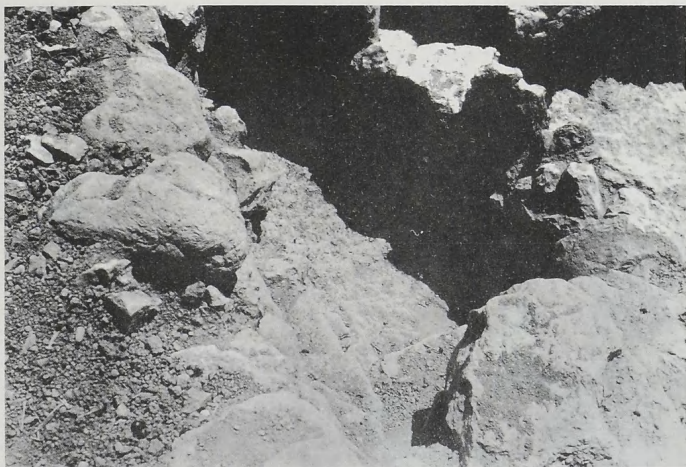

α - β. Τομέας Δυτικής αυλής: α. Γενική άποψη του παλαιοανακτορικού κτιρίου από το Βορρά. β. Οι διαστρώσεις του χαλικοτού δαπέδου κατά τη ΒΔ γωνία του παλαιοανακτορικού κτιρίου από το Νότο.

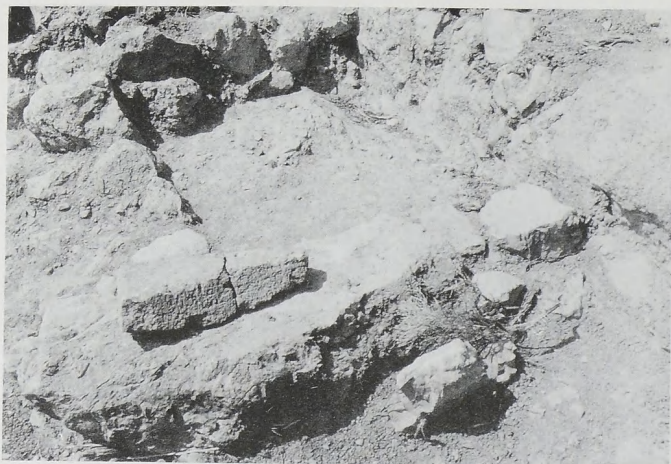

α - β. Τομέας της Δυτικής αύλης: α. Το κάτω μέρος της νεοανακτορικής διάβασης και κάτω απ' αυτήν το δυτ. σκέλος της παλαιοανακτορικής διόδου από Β. β. Το πλακόστρωτο που έφερνε προς τα δυτικά κατά την ΥΜ ΙΑ περίοδο από τα δυτικά.

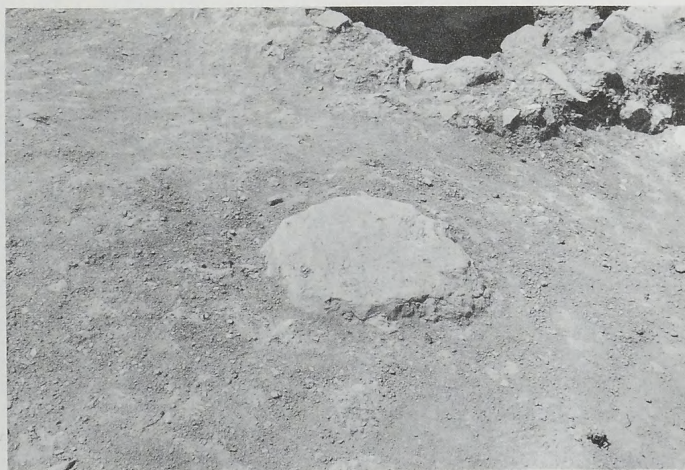

α - β. Τομέας της Δυτικής αυλής: α. 'Ο τριγωνικός παλαιοανακτορικός αποθήτης στη ΒΔ γωνία του πρώτου ανδῆρου από τὰ βορειοδυτικά. β. 'Ο άντερεισματικός τοίχος του ἑπάνω ανδῆρου από δυτικά.

α - β. Τομέας Σπιτιών Α και Β Hogarth: α. Τὸ ἐξωτερικὸ γωνιακὸ κλιμακοστάσιο ἀπὸ τὰ βορειοανατολικά. β. Γενικὴ ἀποψη τοῦ βόρειου ἰσολέδου ἀπὸ τὰ βορειοδυτικά.

α - β. Τομέας Σπιτιών Α και Β Hogarth: α. Γενική άποψη της ανατ. πλευράς του ανδρήρου, από τα νοτιοδυτικά. β. Βάση κολόνας πέρα από τη ΒΑ γωνία του Νοτιοδυτικού δωματίου, από τα βορειοδυτικά.

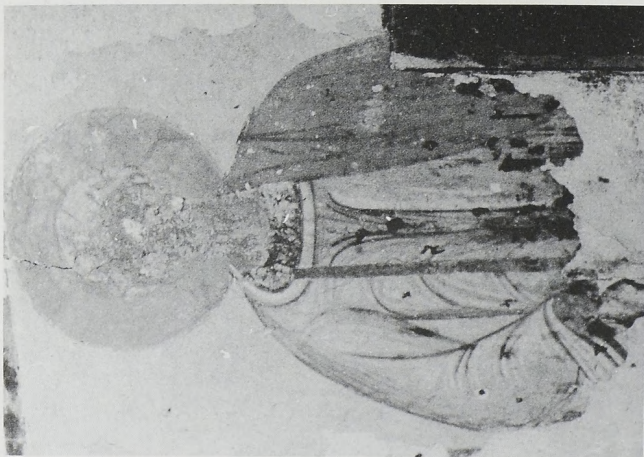

α - β. Τομέας Σπιτιών Α και Β Hogarth: α. Βάση κολόνας στο διπλανό του νοτιοανατολικού χώρου δωμάτιο, από τα δυτικά. β. Το πέτρινο γουδί, στο βαθύ νοτιοανατολικό δωμάτιο στη θέση του, από τα βορειοανατολικά.

α - β. Τομέας Σπιτιών Α και Β Hogarth: α. Τὸ γουδί μετὰ τὴν ἐξαγωγή του. β. Ἡ στενὴ εἴσοδος στὴ ΝΑ γωνία τοῦ νοτιοδυτικοῦ δωματίου ἀπὸ τὸ Βορρά.

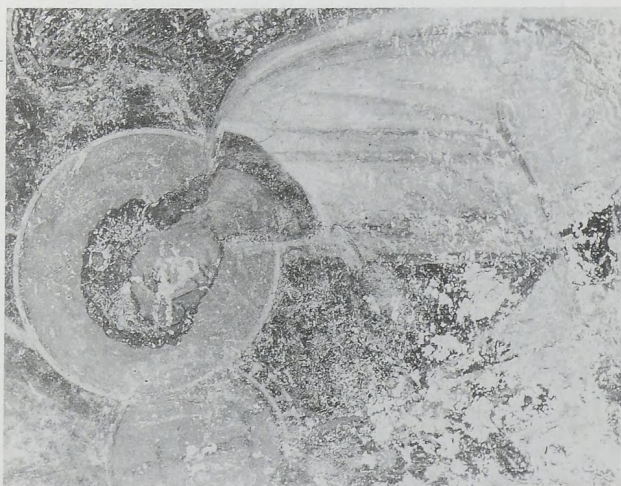

α. Μολάοι, "Άγιος Γεώργιος, λεπτομέρεια από την Πλατυτέρα. β. Βελιές, "Άγιος Γεώργιος, Διάκονος.

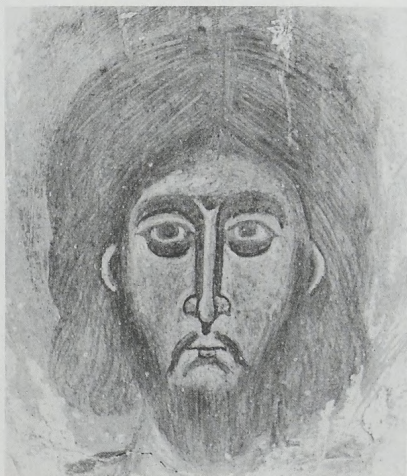

α - β. Χειμάτιτσα: α. Τὸ καθολικό. β. Λεπτομέρεια τοῦ Μελισμοῦ.

α - β. Χειμάτισσα: α. Άγγελος του Μελισσιού. β. Ό Άγιος (Λέων) ό Άκραγαντίων.

α - β. Χειμάτισσα: α. 'Ο 'Ιούδας, λεπτομέρεια της Μεταδόσεως. β. 'Αδιάγνωστος ἅγιος.

α. Χειμάτισσα, παράδοση της πορφύρας, λεπτομέρεια. β. Άγιος Νικόλαος, Ταξiάρχης, Λίθος (λεπτομέρεια).

α. Άγιος Νικόλαος Ταξιάρχης, Ἄρχων Μιχαήλ τέμπλον. β. Δαμονιά, Ἄγιος Νικόλαος, ἀνατολική ὄψη.

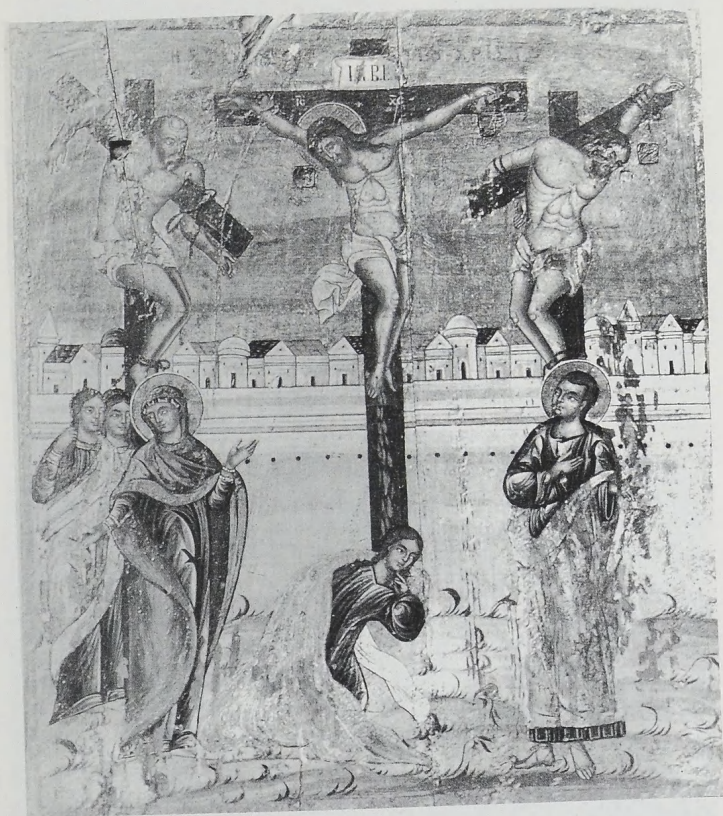

α - β. Τέρια, Κοίμηση της Θεοτόκου: α. Χριστός, λεπτομέρεια από την 'Ανάληψη.
β. Εισόδια, λεπτομέρεια.

α - β. Τέρια: α. Ἁγία Ἄννα, Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος, τέμπλο. β. Ἅγιοι Ἀπόστολοι, ἀδιάγνωστος ἅγιος, τέμπλο.

Λιρά. Κοίμηση της Θεοτόκου. Εικόνα Σταύρωσης.

α - β. Φούτια: α. Ἅγιος Γεώργιος, Ἀνάληψη (λεπτομέρεια). β. Ἁγία Μαρίνα. Ἀδιάγνωστος ἅγιος καὶ ἱεράρχης.

α - β. Ἑλληνικό. α. Μεταμόρφωση. Νότιος τοῖχος, ἐσωτερικό. β. Ἅγιος Κωνσταντῖνος, γλυπτό τέμπλο.

α - β. Λάχι, "Άγιος Γεώργιος Βάβυλας: α. Θεοτόκος, λεπτομέρεια από τὸν Παράδεισο τῆς
Μέλλουσας Κρίσης. β. Ἄγγελος ἀπὸ τὴν Ἑτοιμασία τοῦ Θρόνου.

α - β. Μισοχώρι, "Άγιοι Θεόδωροι: α. Άγγελος. β. Η Ύπαπαντή.

α - β. Κάτω Καστανιά, "Άγιος Ἰωάννης Πρόδρομος: α. "Αποψη ἀπὸ ΒΔ. β. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος.

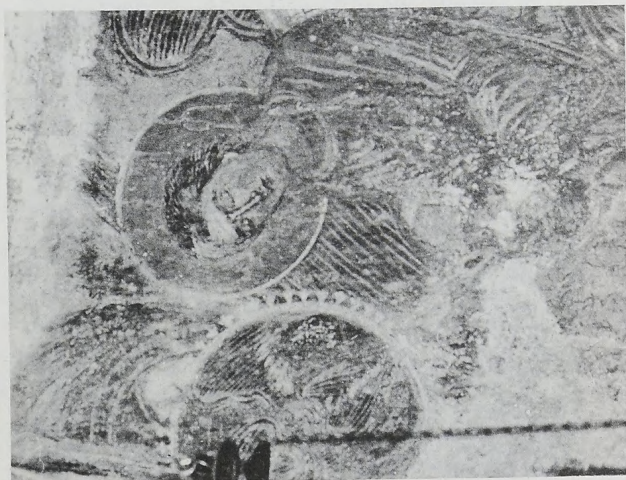
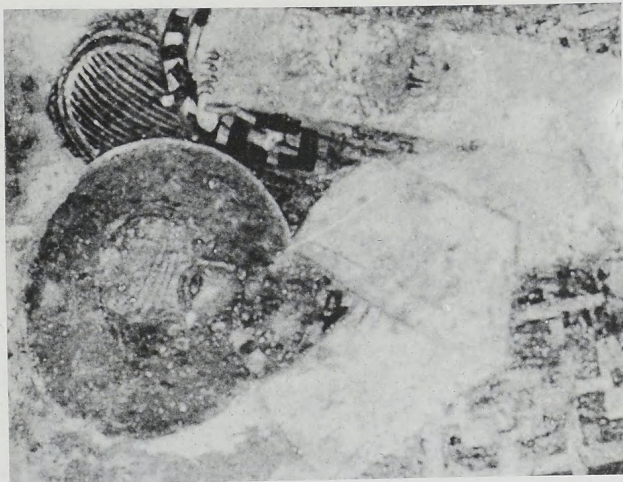

α - γ. Κάτω Καστανιά, Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος; α. Ό Άγιος Στέφανος. β. Ό Άγιος Θεοδόρα. γ. Ό Άγιος Θεοδόρα.

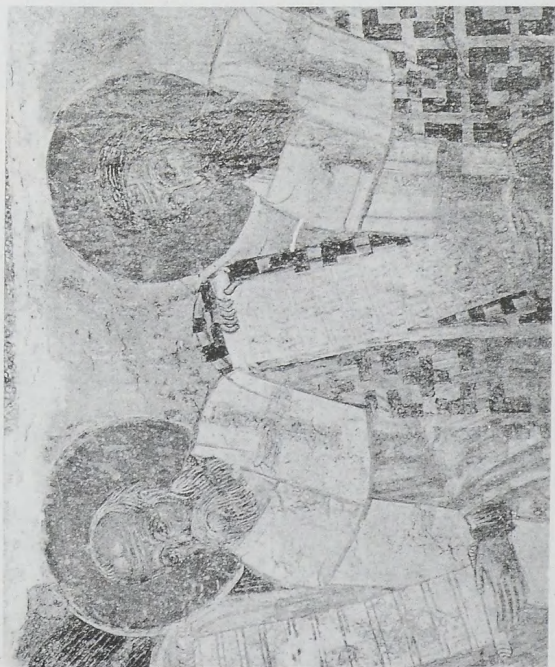

α - γ. Κάτω Καστανιά, "Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος: α. 'Ο άγιος Προκόπιος. β. 'Ο άγιος Δημήτριος. γ. 'Ο Χριστός στο νάρθηκα.

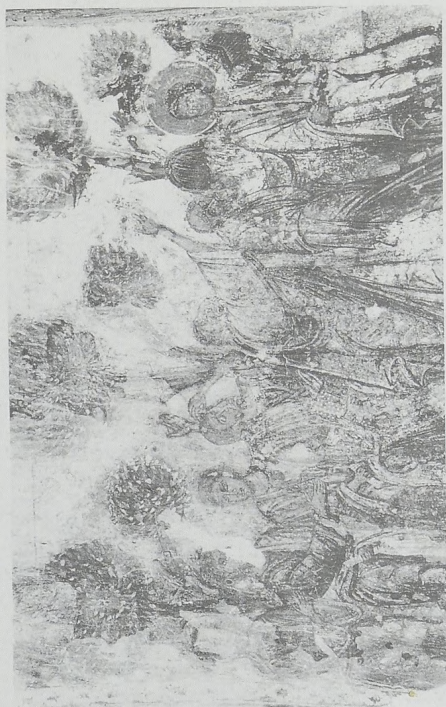

α - β. Κάτω Καστανιά, Ταξιδρχής: α. "Αγγελος Μελισμπού, λεπτομέρεια. β. "Ο άγιος Ιωάννης ό Χρυσόστομος, λεπτομέρεια.

α - β. Κάτω Καστανιά, Ταξιδάρχη; α. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ ὁ ἅγιος Βασίλειος, λεπτομέρεια. β. Μοναχός.

Κάτω Καστανιά, Ταξιδάρχης. Ἡ Ἀνάληψη, λεπτομέρεια.

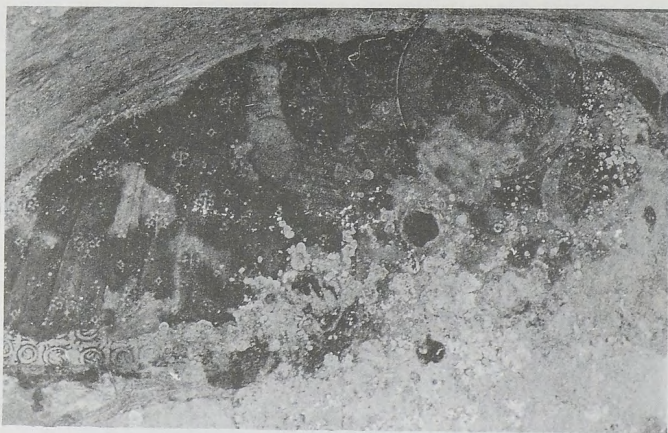

α - γ. Κάτω Καστανιά, "Άγιος Άνδρέας: α. "Ο Άνδρέας και ο Πέτρος λεπτομέρεια.
β. Μοναχός. γ. "Ο άγιος Θεόδωρος ο Στρατηλάτης.

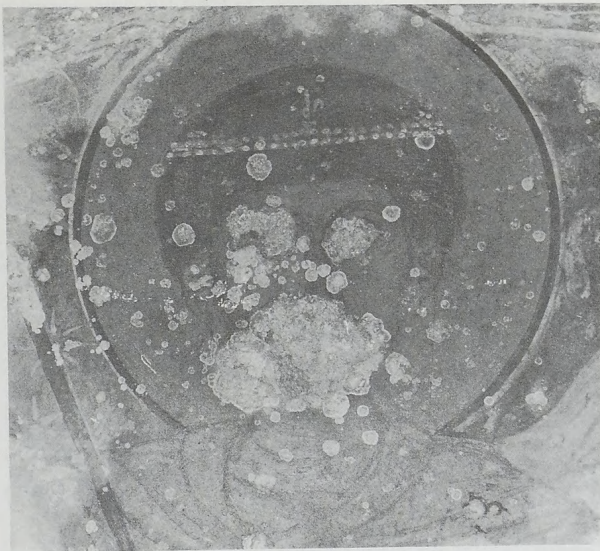

α - β. Φαρακλό, "Αι-Στράτης: α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ ἀπὸ Δ. β. Λεπτομέρεια τοιχοδομίας.

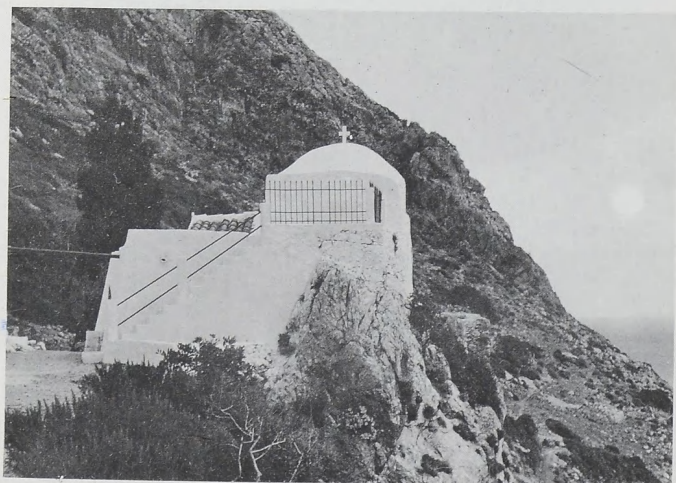

α - β. Φαρακλό, Ἀι-Στράτης: α. Ὁ ἅγιος Γεώργιος ἐφιππος. β. Ἡ ἁγία Θέκλα, λεπτομέρεια.

α. Φαρακλό, Ἁγ-Στράτης, ὁ ἅγιος Δημήτριος, λεπτομέρεια. β. Βελανίδα, Ἁγιος Παντελεήμων, ἅγιος Παντελεήμων.

α. Βελανίδια, "Άγιος Χρυσόστομος. Μελισμός, Χρυσόστομος (λεπτομέρεια). β. Μαλέας, Ναΐσκος της 'Αγίας Ειρήνης.

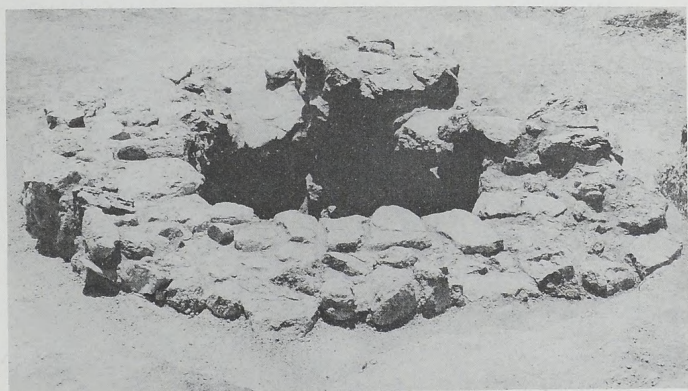
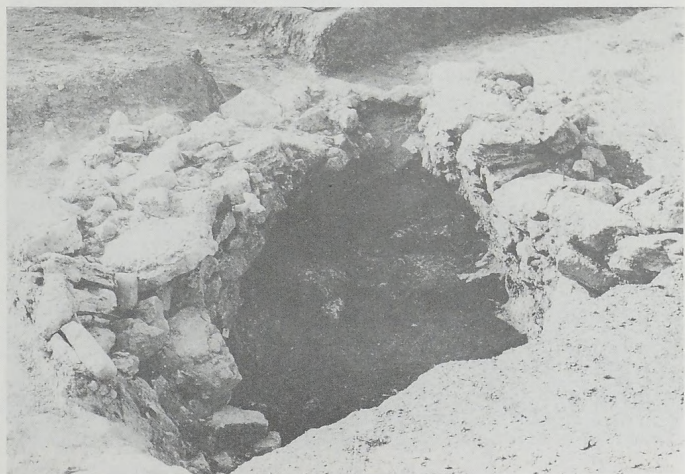

α - β. Μαλέας, "Άγιος Γεώργιος: α. 'Ο Χριστός του Μελισμού, λεπτομέρεια.
β. 'Ο άγιος Νικηφόρος και άγγελος του Μελισμού.

Μαλέας, "Άγιος Γεώργιος, Άγιοι Γεράσιμος, Ιωάννης ό Καλυβίτης, Γεώργιος κ.ά.

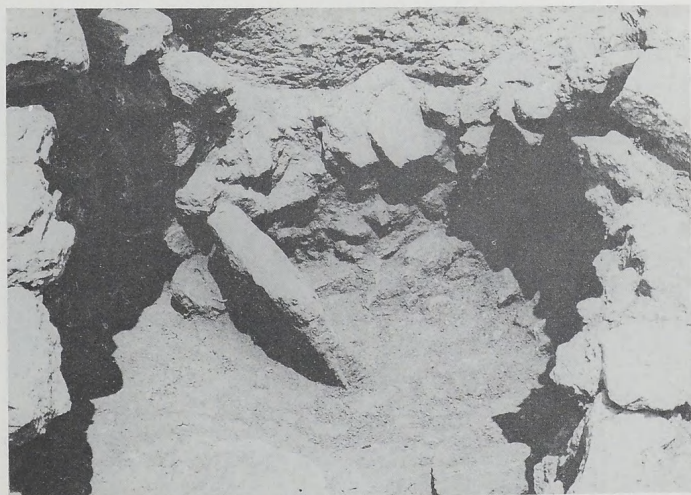

α - β. Κτήριο 21. Ἐξωτερικὴ ὄψη τοῦ κτηρίου ἀπὸ βορειοδυτικά.

α - β. Φουρνί. Κτήριο 21: α. Πεσμένες πέτρες στο νοτιοανατολικό τμήμα του κτηρίου.
β. Πεσμένες πέτρες στο βορειοδυτικό τμήμα του κτηρίου.

α - β. Φουρνί. Κτήριο 21: α. Πεσμένες πέτρες στο νοτιοανατολικό τμήμα του κτηρίου.
β. Πεσμένες πέτρες στο βόρειο τμήμα του κτηρίου.

α - β. Φουρνί. Κτήριο 21: α. Πесμένες πέτρες στο νοτιοανατολικό τμήμα του κτηρίου. β. Το κατώτερο τμήμα της σκάλας αριστερά κι οι πέσμένες πέτρες στο βάθος του κτηρίου, βορειοδυτικά, πάνω από την κοιλότητα.

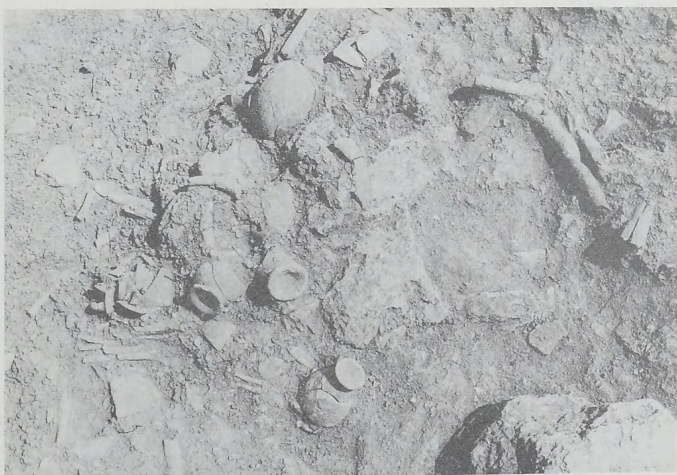

α - β. Φουρνί. Κτήριο 21: α. Ἡ σκάλα. β. Οἱ πεσμένες πέτρες στὸ βορειοδυτικὸ τοῖχωμα τοῦ κτηρίου.

α - β. Φουρνί. Κτήριο 21: α. Τò ἐσωτερικὸ βορειοδυτικὸ τοίχωμα τοῦ κτηρίου μετὰ τὴ στερέωση. β. Ἡ κοιλότητα τοῦ βράχου στὸ ἐσωτερικὸ, βορειοδυτικὸ τμήμα τοῦ κτηρίου.

α - β. Φουρνί. Περιοχή βράχων. Νοτιοδυτικό τμήμα: α. Ταφικό στρώμα από Δ. β. Κύπελλα
και άλλα αγγεία, κτερίσματα μιάς ταφής, από ΝΔ.

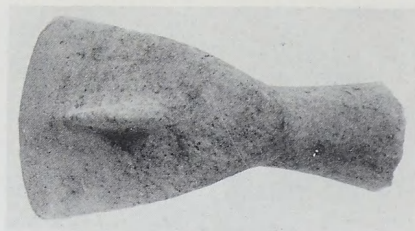

α - β. Φουρνί. Περιοχή βράχων. Νοτιοδυτικό τμήμα. Κομμάτια του ανθρωπόμορφου ρυτού
στή θέση του: α. από Δ. β. από Β.

α - β. Φουρνί. Περιοχή βράχων. Νοτιοδυτικό τμήμα. Πήλινο ανθρωπόμορφο ρυτό. β. Κύπελλα, κτερίσματα μιᾶς ταφῆς ἀπὸ Νότο.

α - β. Φορτί. Περιοχή βράχων. Κεντρικό τμήμα: α. Κεφάλι κυκλαδικού ειδωλίου στη θέση του, από Β
β. Κεφάλι μαρμάρινου κυκλαδικού ειδωλίου.

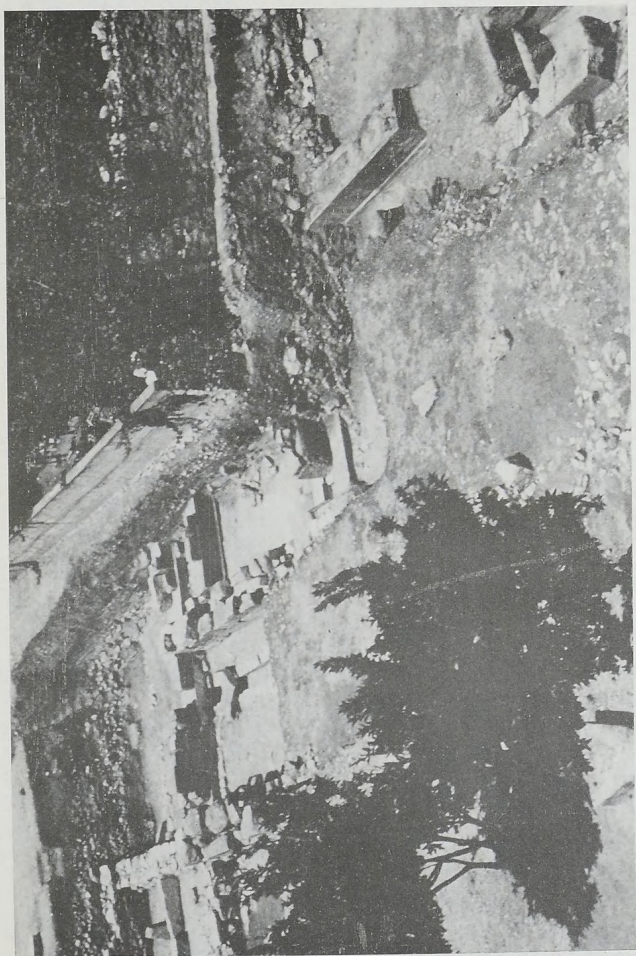

α - β. Φουρνί. Περιοχή βράχων. Κεντρικό τμήμα: α. Πήλινο αντικείμενο, ίσως απομίμηση λουτηροειδούς σαρκοφάγου, στη θέση του, από Β. β. Τμήμα λίθινου πώματος πυξίδας. γ. Μεταξύ ταφικών κτηρίων 8 και 9. Σαρκοφάγος στη θέση της, από Β.

α - β. Φουρνί. Μεταξύ ταφικών κτηρίων 8 και 9: α. Καταστραμμένη λουτροειδής σαρκοφά-
γος από Δυσμάς. β. Ήλεφάντινη σφραγίδα. Όψη της μιάς σφραγιστικής επιφανείας.

Τουρκογετονιά, 'Ανακτορικό Κτήριο.

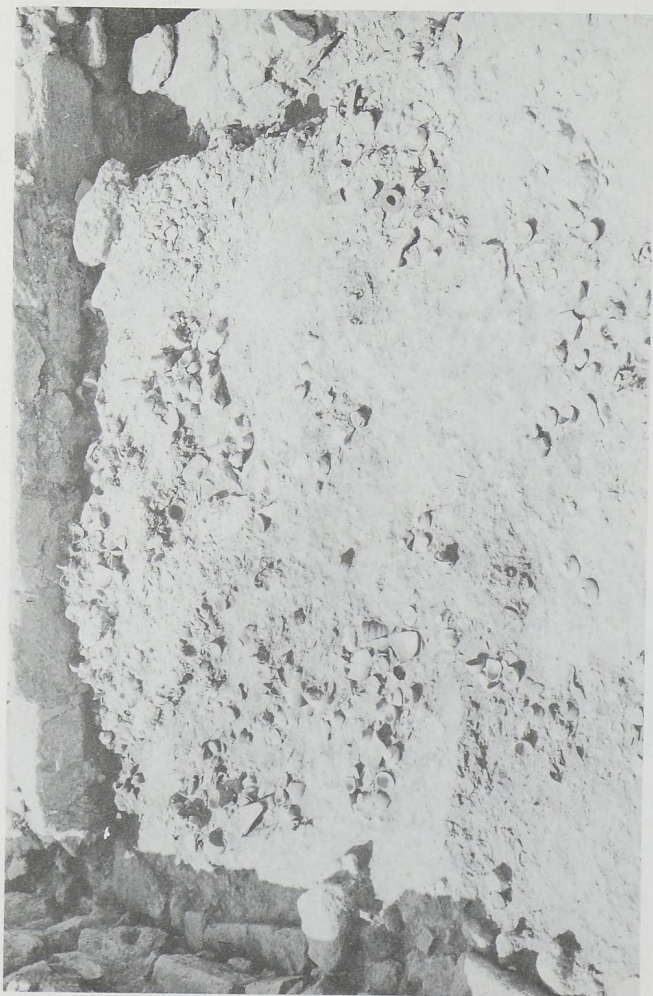

Τουρκογειτονιά, Ανακτορικό Κτήριο. Χώρος μεταξύ τών τοίχων Α και Κ πριν την ανασκαφή.

α - β. Τουρκογειτονιά. ἹΑνακτορικό Κτήριο. Χῶρος μεταξύ τῶν τοίχων Α καὶ Κ: α. Πεσμέ-
νες πέτρες ἀπὸ Β. β. Κύπελλα καὶ προχοειδές.

Τουρκογιτονιά. Ανακτορικό κτήριο. Χώρος μεταξύ των τοίχων Α και Κ. Κύπελλα από Β.

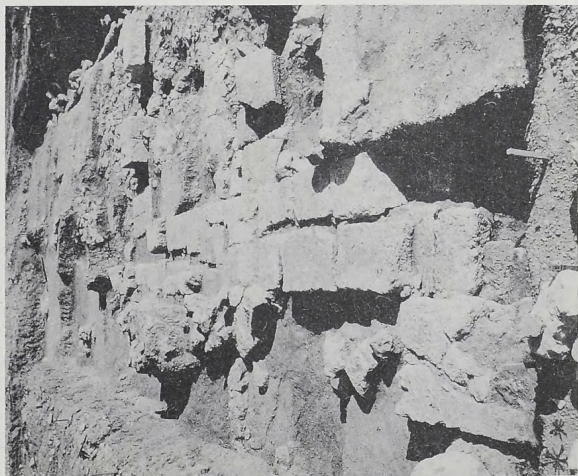
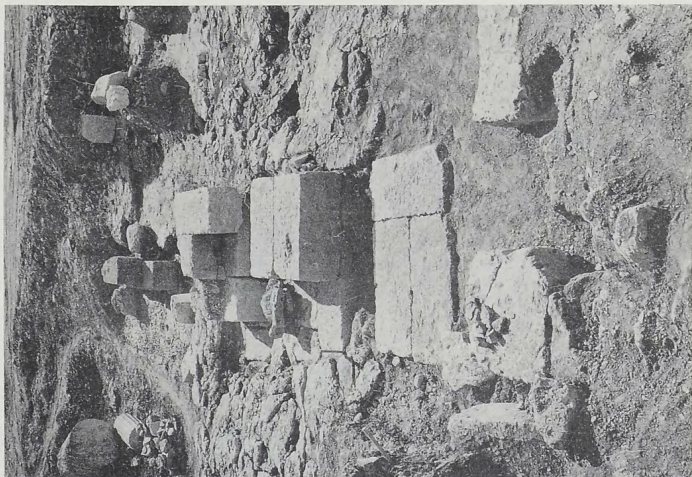

α - β. Τουρκογειτονιά. Ἀνακτορικό κτήριο. Χώρος 17: α. Ἐλεφάντινο κεφάλι στή θέση του.
β. Ἐλεφάντινο χέρι στή θέση του.

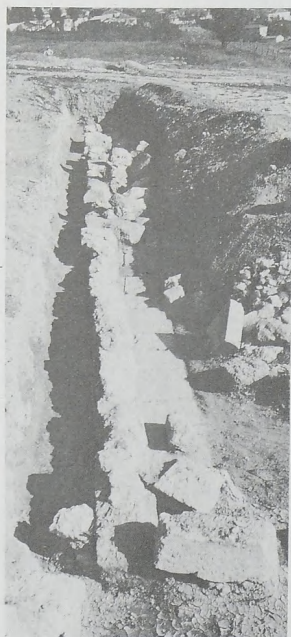

Τουρκογειτονιά. *Ανακτορικό κτήριο, Χώρος 17. Ήλεφάντινα ειδώλια 1980 - 1982.

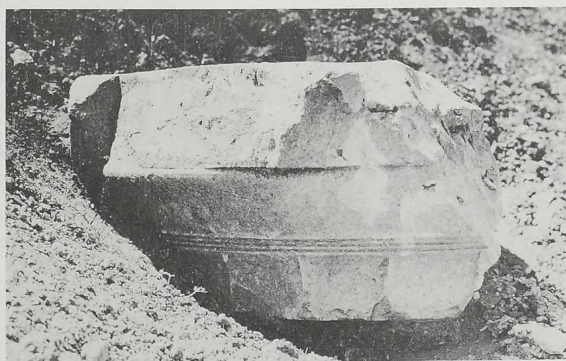
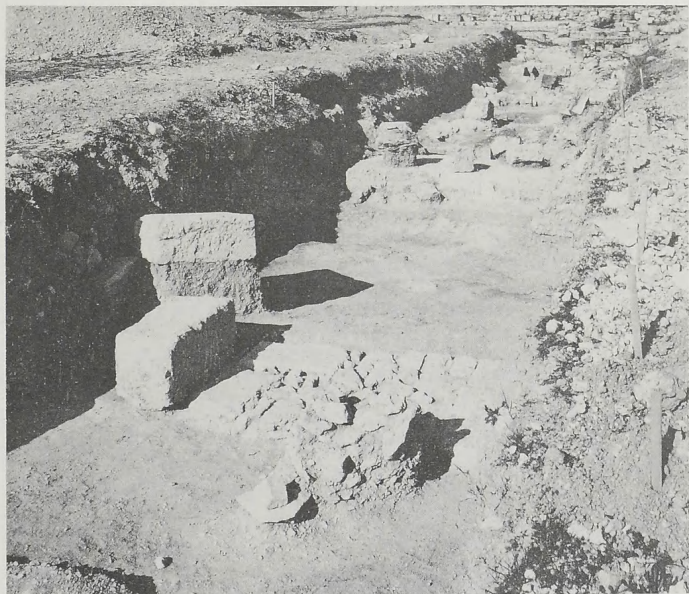

α - β. 'Ακρόπολη. Τομή Α: α. Λήψη από δυτικά, β. Λήψη από βόρεια.

α. Τομή Α, λήψη από ανατολικά. β - γ. Τομή Β: β. Λήψη από δυτικά. γ. Λήψη από ανατολικά.

α. Τομή Γ, λήψη από νοτιοανατολικά. β. Τομή Ζ, δωρικό κιονόκρανο.

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ 1982
ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΕ 500 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
«Κ. ΜΙΧΑΛΑΣ» Α.Ε.
ΜΕΤΑΛΛΟΓΡΑΦΗΜΑΤΑ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ
Κ. ΧΑΛΚΙΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ (1837 - 1985)

Α. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ

Δραχμα

1. ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ (ΕΑ) 1837-1909, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΦΗΜΕΡΙΣ (ΑΕ) 1910 - 1981 (1 - 120). Σχῆμα 4ον

Περίοδος Α' : τόμος 1 - 16 (1837 - 1860) : 1837: τεύχη 4 (Ὀκτώβριος, Νοέμβριος καὶ Δεκέμβριος α' καὶ β'), (1838 - 1857 ἐξηντλήθησαν), 1858, τεύχος 50, 1859, τεύχος 51 (1860 ἐξηντλήθη)· ἑκάστον τεύχος ..... 700.—

Περίοδος Β' : τόμος 17 - 21 (1862 - 1874) : 17 (1862): τεύχη α' - ιβ' (τὰ τεύχη θ' - ιβ' ἐξεδόθησαν τὸ 1863)· ἑκάστον τεύχος ..... 700.—
18 - 21 (1869 - 1874): 18 (1869): τεύχος ιγ'· 19 (1870): τεύχος ιδ'· 20 (1872): τεύχη ιε' καὶ ιϛ' (τὸ ιϛ' ἐξεδόθη τὸ 1873)· 21 (1874): τεύχος ιζ'· ἑκάστον τεύχος ..... 700.—

Περίοδος Γ' : τόμος 22 - 62 (1883 - 1923) : 22 - 62 (1883 - 1923): 1883 - 1884, (1885 - 1893 ἐξηντλήθησαν), 1894, (1895 - 1897 ἐξηντλήθησαν), 1898 - 1899, (1900 - 1904 ἐξηντλήθησαν), 1905 - 1918· εἰς τόμος κατ' ἔτος (ἐκ τεσσάρων τευχῶν συγκείμενος)· ἑκάστος τόμος ..... 700.—
1919 - 1923· εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκάστος τόμος ..... 700.—

Περίοδος Δ' : τόμος 63 κέ. (1924 κέ.) : 63 - 75 (1924, 25/26, 27/28, 29, 30, 31, 32, 33, 34/35 - 1936), εἰς τόμος κατ' ἔτος· ἑκάστος τόμος ..... 1200.—
76 (1937): πανηγυρικός τόμος ἐκατονταετηρίδος εἰς 3 μέρη ἑκατὸν εἴκοσι περίπου τυπογραφικῶν φύλλων· α', β' καὶ γ' μέρος· ἑκάστος τόμος ..... 1200.—
77 - 91 (1938, 39/41, 42/44, 45/47, 48/49, 50/51 - 1952)· ἑκάστος τόμος .. 1200.—
92/3 (1953 - 1954): Εἰς μνήμην ΓΕΩΡΓΙΟΥ Π. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Α' μέρος, Β' καὶ Γ' μέρος· ἑκάστος τόμος ..... 1200.—
94 - 103 (1955 - 1964)· ἑκάστος τόμος ..... 1200.—
101 (1962) ἐξηντλήθη ..... —
104 - 111 (1965 - 1972)· ἑκάστος τόμος ..... 1200.—
112 - 113 (1973 - 1974)· ἑκάστος τόμος ..... 1800.—
114 - 120 (1975 - 1981)· ἑκάστος τόμος ..... 2400.—
121 (1982) ..... 2400.—
122 (1983) ..... —

<i>Εὔρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς τρίτης περιόδου ὑπὸ Ἀλεξάνδρου Λαμπροπούλου</i> · τόμος 1ος: 1883 - 1887. Σχῆμα 4ον, σελίδες 7' + στῆλαι 550. 1902	700.—
<i>Εὔρετήριον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος τῆς πρώτης καὶ δευτέρας περιόδου (1837 - 1874) ὑπὸ Ἀθηνᾶς Γ. Καλογεροπούλου καὶ Μαρίας Προύνη-Φιλίπ</i> · τόμος 1ος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ροθ' + 243. 1973	1300.—

2. ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ 1837 - 1980 (ΠΑΕ 1 - 136).

Περίοδος Α': τόμος 1 - 13 (1837 - 1848/9): 1 - 3 (1837 - 1837/8, 1838/9):

Σύνοψις τῶν πρακτικῶν (τῆς Α' - Γ' συνεδριάσεως) τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν (<Ἐκδοσις 1η>). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ. Σχῆμα 16ον, σελίδες 93. 1840. (Ἐξηγτηλήθη)	—
4 (1840/41): Πρακτικὰ τῆς Δ' συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (<Ἐκδοσις 1η>). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ. Σχῆμα 16ον, σελίδες 77. 1840. (Ἐξηγτηλήθη)	—
5 (1840/1): Πρακτικὰ τῆς Ε' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (<Ἐκδοσις 1η>). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ. Σχῆμα 16ον, σελίδες 87. 1841. (Ἐξηγτηλήθη)	—
6 (1841/2): Πρακτικὰ τῆς Ζ' (γράφει: F') Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (<Ἐκδοσις 1η>). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ. Σχῆμα 16ον, σελίδες 31. 1842. (Ἐξηγτηλήθη)	—
7 - 11 (1842/3 - 1846/7): Δὲν ἐξετυπώθησαν ἰδιαιτέρως	—
1 - 11 (1837 - 1846/7): Σύνοψις τῶν πρακτικῶν (τῆς Α' - ΙΑ' Γενικῆς συνεδριάσεως) τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τῶν Ἀθηνῶν (<Ἐκδοσις 2α>). Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ. Σχῆμα 8ον, σελίδες 325, πλῆξ 1. 1846 (1847). (Ἐξηγτηλήθη)	—
12 (1847/8): Πρακτικὰ τῆς ΙΒ' Γενικῆς συνεδρίας τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ. Σχῆμα 8ον, σελίδες 31. 1848. (Ἐξηγτηλήθη)	—
13 (1848/9): Πρακτικὰ τῆς ΙΓ' Γενικῆς συνεδριάσεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἑλληνιστὶ καὶ γαλλιστὶ. Σχῆμα 8ον, σελίδες 37. 1849. (Ἐξηγτηλήθη)	—

Περίοδος Β': τόμος 14 - 25 (1858/9 - 1869/70): 14 (1858/9): Συνοπτικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες α + 43. 1858/9. 15 - 25 (1859/60 - 1869/70): Γενικαὶ συνελεύσεις τῶν ἐταίρων τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1859/60, 1860/1, 1861/2, 1862/3 (ἐξεδόθη τὸ 1864), (1863/4, 1864/5 ἐξηγτηλήθησαν), 1865/6, (1866/7, 1867/8 ἐξηγτηλήθησαν), 1868/9, 1869/70. Σχῆμα 8ον' ἕκαστον τεύχος	400.—
--	-------

Περίοδος Γ': τόμος 26 - 74 (1870/1 - 1916/9): 26 - 74 (1870/1 - 1916/9):

Πρακτικὰ Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (1870/1, 1872/3 ἐξηγτηλήθησαν), 1871/2, 1873/4, 1874/5, 1876 - 1882, (1883 - 1884 ἐξηγτηλήθησαν), 1885, (1886 - 1887 ἐξηγτηλήθησαν), 1888, 1889, (1890 ἐξηγτηλήθη), 1891, 1892, 1893,	
--	--

Δραχμαὶ

(1894 - 1909 ἐξηντλήθησαν), 1910, 1911, (1912 - 1914 ἐξηντλήθησαν), 1915 - 1916/9. Σχῆμα 8ον· ἑκαστός τόμος	700.—
--	-------

Περίοδος Δ' : τόμος 75 κέ. (1920 κέ.) : 75 - 107 (1920 - 1951): Πρακτικά

Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1920, 1921, 1922/4, 1925/6, 1927, 1928, 1929, 1930, 1931, 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938, 1939, 1940, 1941/44, 1945/8, 1949, 1950, 1951. Σχῆμα 8ον· ἑκαστός τόμος	700.—
108 (1952)	700.—
109 - 110 (1953 - 1954)· ἑκαστός τόμος	700.—
111 - 115 (1955 - 1959)· ἑκαστός τόμος	700.—
116 (1960)	1100.—
117 (1961)	1100.—
118 (1962)	1100.—
119 (1963)	1100.—
120 (1964)	1100.—
121 (1965)	1100.—
122 (1966)	1100.—
123 (1967)	1100.—
124 (1968)	1100.—
125 (1969)	1100.—
126 (1970)	1100.—
127 (1971) 128 (1972) 129 (1973)· ἑκαστός τόμος	1800.—
130 (1974)	1800.—
131 (1975) Α' τεύχος (ἐξηντλήθη) καὶ Β' τεύχος	2400.—
132 (1976) Α' τεύχος καὶ Β' τεύχος ἑκαστόν	2400.—
133 (1977) Α' τεύχος καὶ Β' τεύχος »	2400.—
134 (1978)	2400.—
135 (1979) - 136 (1980)	3500.—
137 (1981) Α' τεύχος καὶ Β' τεύχος ἑκαστόν	3500.—
138 (1982)	—

3. TO EPΓON THS APXAIOLΟΓIKHΣ ETAIPEIAS

κατὰ τὰ ἔτη 1954, 1955, 1956, 1957, 1958, 1959· ἑκαστόν τεύχος	400.—
» » » 1960, 1961, 1962, 1963, 1964, 1965, 1966, 1967, 1968, 1969, » » » 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977· ἑκαστόν τεύχος	600.—
» » » 1978, 1979, 1980	400.—
» » » 1981, 1982	500.—
κατὰ τὸ ἔτος 1983	600.—

B. BIBΛIOΘHKH THS EN AΘHNAIΣ APXAIOLΟΓIKHΣ ETAIPEIAS

4. Ἐπιγραφαὶ ἀνέκδοτοι, ἀνακαλυφθεῖσαι καὶ ἐκδοθεῖσαι ὑπὸ τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Φυλλάδιον (1ον: 1851, σελίδες 12, πίνακες 15· ἐξηντλήθη), 2ον: 1852 (σελίδες ια' + 22 + 5, πίνακες 8), 3ον: 1855 (σελίδες 60, πίνακες 4). Σχῆμα 4ον· τὸ φυλλάδιον ἑκάτερον. (Ἐξηντλήθη) .....

5. *Πρακτικά τῆς ἐπὶ τοῦ Ἐρεγθείου ἐπιτροπείας ἡ ἀναγραφή τῆς ἀληθοῦς καταστάσεως τοῦ Ἐρεγθείου, γενομένη κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ συλλόγου. Σχῆμα 4ον, σελίδες 12, πίνακες 8. 1853. (Ἐξηγτηλῆθη) . . . . . —*
6. *Ἐπιγραφαὶ Ἑλληνικαί, κατὰ τὸ πλεῖστον ἀνέκδοτοι. Φυλλάδιον α' (ἄλλο δὲν ἐξεδόθη). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + 34, πίνακες 9. 1860. (Ἐξηγτηλῆθη) . . . . . —*
7. *Εὐθύμιος Καστόρχης· Ἱστορικὴ ἔκθεσις τῶν πράξεων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως αὐτῆς τῷ 1837 μέχρι τοῦ 1879 τελειωσάντων. Σχῆμα 8ον, σελίδες Γ' + 130. 1879. (Ἐξηγτηλῆθη) . . . . . —*
- 7α. *Κατάλογος τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας (Τεῦχος 1ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 124, 1887 (Τεῦχος 2ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 126. 1906. (Ἐξηγτηλῆθησαν) . . . . . —*
8. *A. G. Lolling· Κατάλογος τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐπιγραφικοῦ μουσείου· τόμος 1ος. Ἐπιγραφαὶ ἐκ τῆς Ἀκροπόλεως, τεῦχος α': Ἀρχαῖαι ἀναθηματικαὶ ἐπιγραφαὶ. Σχῆμα 4ον, σελίδες η' + στῆλαι 152 + η', πίναξ 1. 1899 . . . . . 600.—*
9. *Π. Καββαδίας· Τὸ ἱερόν τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ καὶ ἡ θεραπεία τῶν ἀσθενῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 304, εἰκόνες 9, πίνακες 10, ὧν εἰς τοπογραφικός. 1900. (Ἐξηγτηλῆθη) . . . . . —*
10. *Π. Καββαδίας· Ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τῆς ἐν ἔτει 1837 ἰδρύσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ 1900. Σχῆμα 8ον, σελίδες 115. 1900 . . . . . 600.—*
- 10α. *〈Βαλέριος Στάης〉· Τὰ εὐρήματα τοῦ ναυαγίου τῶν Ἀντινυθῆρων (=AE 1902, στῆλη 145 - 173/4), εἰκόνες 21, πίνακες 8 (παρέθετοι) + 11. (Ἐξηγτηλῆθη) . . . . . —*
11. *Comptes rendus du Congrès international d'archéologie, Ière session: Athènes 1905. Σχῆμα 8ον, σελίδες 400, μετ' εἰκόνων. 1905 . . . . . 600.—*
12. *Μνημεῖα τῆς Ἑλλάδος· τόμος 1ος: Γλυπτὰ ἐκ τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκροπόλεως (συντάκται: Καββαδίας, Καστριώτης, Κουρουγιώτης, Lechat, Λεονάρδος, Schrader, Schroeder, Στάης, Σωτηριάδης, Wolters). Σχῆμα 4ον, σελίδες β' + στῆλαι 118, πίνακες 36 (ἀρ. 1 - 33). 1906 (Ἐξηγτηλῆθη) . . . . . —*
13. *P. Kavvadias + G. Kawerau· Die Ausgrabung der Akropolis vom Jahre 1885 bis zum Jahre 1890. Π. Καββαδίας + Γ. Καβεράου· Ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τοῦ 1885 μέχρι τοῦ 1890. Ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ. Σχῆμα φύλλον, στῆλαι 150 + σελίδες 2, εἰκόνες 14, πίνακες 13. 1906 - 1907 [1974].. 2200.—*
14. *Χρῆστος Τσουντας· Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου. Σχῆμα 4ον, στῆλαι IF + 432, εἰκόνες 312, πίνακες 47. 1908 . . . . . 1500.—*
15. *Γεώργιος Ἀ. Παπαβασιλείου· Περὶ τῶν ἐν Εὐβοίᾳ ἀρχαίων τάφων μετὰ παραρτήματος Εὐβοϊκῶν ἐπιγραφῶν. Σχῆμα 4ον, στῆλαι β' + 108, εἰκόνες 53, πίνακες 21. 1910 . . . . . 600.—*

Δραχμαί

16. Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης· *Κατάλογος τοῦ Μουσείου Ἀντισσούρας*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 72, εἰκόνες 74. 1911 ..... 600.—
- 16α. Βασίλειος Λεονάρδος· Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος ἀναγραφή. Σχῆμα 4ον, σελίδες 4. 1912. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
- 16β. Βασίλειος Λεονάρδος· Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 8. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
17. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· *Ἐπιγραφαὶ τῆς Μακεδονίας*· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 4ον, σελίδες 40, εἰκόνες 29. 1915 ..... 400.—
18. Γεώργιος Κ. Γαρδίκας· *Μελετήματα ἀρχαιολογικά*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1915 ..... 400.—
19. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· *Τοπογραφία τῶν Δελφῶν*· τεῦχος 1ον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 113, εἰκόνες (παρένθετοι) 11, πίνακες 3. 1912 - 17. (Ἐξηγτηλήθη). —
20. Βαλέριος Στάης· *Τὸ Σούνιον καὶ οἱ ναοὶ τοῦ Ποσειδῶνος καὶ Ἀθηνᾶς*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 55, εἰκόνες 14, πίνακες 5. 1920. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
21. Georgius P. Oeconomus· *De profusionum receptaculis sepulcralibus inde ab antiquissimis temporibus usque ad nostram fere aetatem usitatis*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 63, εἰκόνες 17. 1921 ..... 400.—
22. Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλλος· Ὁ ἀποτυμπανισμός, συμβολὴ ἀρχαιολογικὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ ποινικοῦ δικαίου καὶ τὴν λαογραφίαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 144, εἰκόνες 21, ἐξ ὧν 7 παρένθετοι. 1923. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
23. Ἀπόστολος Σ. Ἀρβανιτόπουλος· *Γραπτὰ στήλαι Δημητριάδος - Παγασῶν*. Σχῆμα 2ον, σελίδες 179, εἰκόνες 203, πίνακες παρένθετοι 7, πίνακες ἐν τέλει ἔγχρωμοι 10. 1928 ..... 2200.—
24. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· *Ἡ νεολιθικὴ ἐποχὴ ἐν Ἑλλάδι*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 174, εἰκόνες 86, πίνακες 2, γεωγραφικοὶ χάρται 3. 1928. Ἀνατύπωσις μετὰ προσθήκης. 1975 ..... 600.—
25. Ἰωάννης Γ. Γεννάδιος· Ὁ Λόρδος Ἐλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837. Σχῆμα 8ον, σελίδες κF' + 257, πίνακες 5. 1930 ..... 600.—
26. Ἰωσήφ Κατζιδάκης· *Ἱστορία τοῦ Κρητικοῦ Μουσείου καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν ἐν Κρήτῃ*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 74. 1931 ..... 500.—
- 26α. Γεώργιος Σωτηρίου· *Χριστιανικαὶ Θῆβαι (=ΑΕ 1929)*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 256, εἰκόνες 270, πίνακες 5. 1931. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
27. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· *Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς ἑκατονταετίαν 1837 - 1937, ἐν ἀλφαριθμητικῇ διατάξει*. Σχῆμα 8ον, σελίδες 104. 1938 ..... 400.—

28. Γεώργιος Π. Οἰκονόμος· Τὰ ἑκατὸν ἔτη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Λόγος πανηγυρικός τοῦ Γραμματέως τοῦ Συμβουλίου, ῥηθεὶς τῇ 23ῃ Ὀκτωβρίου 1938 ἐν τῷ Παρθενῶνι κατὰ τὴν πανηγυρικὴν συνεδρίαν τῆς Ἑκατονταετηρίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες 14 [1942] ..... 400.—
- 28α. Λεύκωμα τῆς Ἑκατονταετηρίδος τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας 1837 - 1937. Σχῆμα 4ον, 62 + (51). Ἐν Ἀθήναις (1937 - 1952)..... 800.—
29. Νικόλαος Μ. Κοντολέων· Τὸ Ἐρέχθειον ὡς οἰκοδόμημα χθονίας λατρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 8' + 102, εἰκὼν 1. 1949. Ἀνατύπωσις 1975 ..... 400.—
30. Φοῖβος Δ. Σταυρόπουλος· Ἡ Ἀσπίς τῆς Ἀθηναῖς Παρθένου τοῦ Φειδίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες 9' + 84, εἰκόνες 31, παρένθετος πίναξ 1. 1950 ..... 600.—
31. Ἀνδρέας Ευγγόπουλος· Συλλογὴ Ἑλένης Ἀ. Σταθάτου. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν εἰκόνων, τῶν ξυλογλύπτων καὶ τῶν μεταλλίνων ἔργων τῶν Βυζαντινῶν καὶ τῶν μετὰ τὴν Ἀλωση χρόνων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 9' + 47, πίνακες 27. 1950 1000.—
32. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ὁ Στερεοβάτης τοῦ Παρθενῶνος. Σχῆμα 8ον, σελίδες F' + 121, εἰκόνες 8. 1951 ..... 400.—
33. Κωνσταντῖνος Α. Ρωμαῖος· Κέραμοι τῆς Καλυδῶνος. Συμβολὴ εἰς ἀκριβεστέραν θεώρησιν τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης. Σχῆμα 4ον, σελίδες F' + 144, εἰκόνες 76. 1951 ..... 1000.—
34. Γεώργιος καὶ Μαρία Σωτηρίου· Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Κείμενον καὶ λεύκωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιβ' + 278, εἰκόνες 98, πίνακες VII + 102. 1952 ..... 2400.—
35. Μάρκελλος Μιτσός· Ἀρχαολογικὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 211. 1952 ..... 700.—
36. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης. Σχῆμα 4ον, Τόμ. Α' (1952) + Β' (1954), σελίδες 605 + κη', εἰκόνες 549, πίνακες Α + Β καὶ «Εὐρετήριον» τοῦ Α' καὶ τοῦ Β' τόμου (1957), σελίδες 136. Ἀνατύπωσις 1974 ..... 3000.—
Τόμος Α' (Ἑξηνητλήθη) ..... —
Τόμος Β' (Ἑξηνητλήθη) ..... 1500.—
Εὐρετήριον. (Ἑξηνητλήθη) ..... —
37. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Τὰ ὄλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα. Σχῆμα 4ον ..... 3000.—
Τχ. 1ον. Τὸ ξύλον καὶ ὁ πηλός. Σελίδες 154, εἰκόνες 64. 1955 ..... 1500.—
Τχ. 2ον. Τὰ μέταλλα, τὸ ἐλεφαντοστόν, τὰ κονιάματα, καὶ οἱ λίθοι. Σελίδες 426, εἰκόνες 405. 1959 - 60 ..... 1500.—
38. Νικόλαος Κ. Μουτσόπουλος· Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν μοναστηρίων τῆς Γορτυνίας. Σχῆμα 8ον, σελ. ιε' + 238, εἰκ. 142. 1956 (Ἑξηνητλήθη) —
39. Γεώργιος Ἐ. Μυλωνᾶς· Ὁ πρωτοαττικὸς ἀμφορεὺς τῆς Ἑλευσίνος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 135, εἰκόνες 39, πίνακες 16 καὶ ἐγχρωμοὶ Α + Β. 1957. (Ἑξηνητλήθη) ..... 1200.—

Δραχμαὶ

40. Ἀνδρέας Ευγγόπουλος· Σχεδιάσμα ἱστορίας τῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς μετὰ τὴν ἀλωσιν. Σχῆμα 4ον, σελίδες μς'+380, πίνακες 72. 1957 ..... 2000.—
41. Ἰωάννα Κ. Κωνσταντίνου· Ρυθμοὶ κινήσεων καὶ λοξαὶ στάσεις εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν ἑλληνικὴν πλαστικὴν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ια'+58, εἰκόνες 31, πίνακες 16. 1957 ..... 400.—
42. Νικόλαος Μ. Βερδελῆς· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς τῆς Θεσσαλίας. Σχῆμα 8ον, σελίδες η'+102, εἰκόνες 25, πίνακες 15. 1958 (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
43. Ἰωάννης Δ. Κοντῆς· Τὸ ἱερὸν τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὸν Δ' π.Χ. αἰῶνα. Σχῆμα 8ον, σελίδες η'+120, πίνακες 17. 1958. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
44. Βασίλειος Γ. Καλλιπολίτης· Χρονολογικὴ κατάταξις τῶν μετὰ μυθολογικῶν παραστάσεων ἀττικῶν σαρκοφάγων τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Σχῆμα 8ον, σελίδες 79+πίνακες 6. 1958 ..... 400.—
45. Χαρίκλεια Μπάρλα· Μορφὴ καὶ ἐξέλιξις τῶν βυζαντινῶν κωδωνοστασίων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 12, πίνακες 14. 1959 (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
46. Γεώργιος Σ. Δοντᾶς· Εἰκόνες καθημένων πνευματικῶν ἀνθρώπων εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν τέχνην. Σχῆμα 8ον, σελίδες 108+πίνακες 40. 1960 ..... 600.—
47. Δημήτριος Λαζαρίδης· Πήλινα εἰδώλια Ἀβδήρων. Σχῆμα 8ον, σελίδες 83+πίνακες 34. 1960 ..... 600.—
48. Σέμνη Καρούζου· Τὰ ἀγγεῖα τοῦ τύμβου Ι τοῦ Ἀναγυροῦντος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις'+140, εἰκόνες 98, πίνακες 93 καὶ 9 ἑγχρωμοί. 1963 ..... 2200.—
49. Χρυσούλα Καρδαρά· Ροδιακὴ Ἀγγειογραφία. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια'+310, εἰκόνες 287, παρένθ. πίν. Α+Β, πίνακες 14. 1963 ..... 1200.—
50. Νικόλαος Δρανδάκης· Ὁ Ἐμμανουὴλ Τζάνε Μπουνιαλῆς θεωρούμενος ἐξ εἰκόνων του σφριζομένων κυρίως ἐν Βενετίᾳ. Σχῆμα 8ον, σελίδες η'+182, πίνακες 70. 1962 ..... 600.—
51. Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος· Ἡ προϊστορία τῆς Πελοποννήσου. Σχῆμα 8ον, σελίδες XLVIII+633, εἰκόνες 10, χάρται Ι - VI, πίνακες Ι - VIII. 1964. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
52. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης. Σχῆμα 4ον, σελίδες 183, εἰκόνες 157, πίνακες 30 (1 - 20 ἑγχρωμοί), μετὰ συντόμου γαλλικῆς μεταφράσεως ἐκ σελίδων XLII. 1963 ..... 2500.—
(Ἐξηγτηλήθη) δεμένον ..... 3000.—
53. Σωτήριος Ἰ. Δάκαρης· Οἱ γενεαλογικοὶ μῦθοι τῶν Μολοσσῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες β'+169, πίνακες 5. 1964 ..... 600.—
54. «Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον»· Τόμ. Α' (1965), Τόμ. Β' (1966), Τόμ. Γ' (1966) (Ἐξηγτηλήθη), Τόμ. Δ' (1967 - 68)
ἑκαστος τόμος ..... 1500.—
55. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· Ἐπὶ δύο βυζαντινῶν μνημείων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀγνώστου ὀνομασίας. Σχῆμα 4ον, σελίδες 108, παρένθ. πίνακες Α - ΚΖ', πίνακες 16. 1965 ..... 800.—

56. **Στυλιανὸς Ἀλεξίου**· Ὑστερομινωικοὶ τάφοι λιμένος Κνωσοῦ (Κατσαμπά). Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 85, εἰκόνες 38, παρένθετοι πίνακες 6, πίνακες 38 (ὁ πίναξ προμετωπίδος καὶ οἱ πίνακες 6 καὶ 20 ἔγχρωμοι). 1966 ..... 1000.—
57. **Φώτιος Μ. Πέτσας**· Ὁ τάφος τῶν Λευκαδίων. Σχῆμα 4ον, σελίδες 192, εἰκόνες 43, παρένθετοι πίνακες 3, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Γ', πίνακες 45. 1966 ... 1500.—
58. **Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος**· Ἡ ἀρχαϊκὴ Ἀλίφειρα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 274, εἰκόνες 175, παρένθ. πίνακες 1 - 5. 1967 - 68 ..... 1500.—
59. **Ἐμμανουὴλ Πρωτοψάλτης**· Ἱστορικὰ ἐγγραφα ἀναφερόμενα εἰς τὰς ἀρχαιότητας καὶ λοιπὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ἐπανάστασεως καὶ τοῦ Καποδίστρια. Σχῆμα 4ον, σελίδες μδ' + 296, πίνακες I - XIX. 1967 1500.—
60. **Σεραφεῖμ Χαριτωνίδης**· Αἱ ἐπιγραφαὶ τῆς Λέσβου. Συμπλήρωμα. Σχῆμα 4ον, σελίδες 106, εἰκόνες 48, πίνακες 46. 1968 ..... 1000.—
61. **Κωνσταντῖνος Θ. Συριόπουλος**· Ἡ προϊστορία τῆς Στερεᾶς Ἰδός. Σχῆμα 8ον, σελίδες L + 540, εἰκόνες 10, χάρται I - VI, πίνακες 8. 1968 ..... 1500.—
62. **Μ. Ἀνδρόνικος**· Βεργίνα I. Τὸ νεκροταφεῖον τῶν τύμβων. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 298, εἰκόνες 108, παρένθ. πίν. Α - ΚΓ (ΚΓ 1 - 5), πίνακες 135. 1969.. 1500.—
63. **Βασίλειος Χ. Πετράκος**· Ὁ Ὁρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου. Σχῆμα 8ον, σελίδες ιδ' + 222, εἰκόνες 43, παρένθ. πίν. Α, πίνακες 63. 1968. .... 1000.—
64. Μεταφέρεται εἰς τὸ Κεφάλαιον Γ, ἀριθ. 4.
65. **Εὐστάθιος Γ. Στίκας**· Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά Φωκίδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ια' + 299, εἰκόνες 135, παρένθ. πίν. Α - ΙΒ', πίνακες 184 + ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος καὶ Α - Γ. 1970 ..... 1500.—
66. **Ἀντώνιος Ζώης**· Προβλήματα χρονολογίας τῆς Μινωικῆς κεραμικῆς — Γοῦρνες, Τύλμος, Μάλια. Σχῆμα 4ον, σελίδες ζ' + 99, πίνακες 47 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1969 ..... 600.—
67. **Σπυρίδων Ε. Ἰακωβίδης**· Περαιτή. Τὸ νεκροταφεῖον. Σχῆμα 4ον. Τόμ. Α - Γ.
Α'. Οἱ τάφοι καὶ τὰ εὐρήματα. Σελίδες ια' + 473, σχέδια 155. .... 2200.—
Β'. Γενικαὶ παρατηρήσεις. Σελίδες ιθ' + 485, εἰκόνες 161, ἔγχρωμοι πίνακες I - IV ..... 2200.—
Γ'. Πίνακες 1 - 190 + σελίδες 1 - 38). 1969 - 1970 ..... 1500.—
68. **Χαρὰ Τζαβέλλα - Enjen**· Τὰ πτερωτὰ ὄντα τῆς προϊστορικῆς ἐποχῆς τοῦ Αἰγαίου. Σχῆμα 8ον, σελίδες 132, πίνακες 40. 1970 ..... 500.—
69. **Θεοδώρα Γ. Καράγιωργα**· «Γοργεῖν Κεφαλὴ» (Καταγωγή καὶ νόημα τῆς γοργονικῆς μορφῆς ἐν τῇ λατρείᾳ καὶ τῇ τέχνῃ τῶν ἀρχαίων χρόνων). Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 158, πίνακες 23. 1970 ..... 600.—

Δραχμαὶ

70. Δέσποινα Παπακωνσταντίνου - Διαμαντούρου· Πέλλα I. Ἱστορικὴ Ἐπισκόπησις καὶ μαρτυρίαι. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 257, πίνακες 40 + Α - Β ἔγχρωμοι. 1971..... 700.—
71. Ἐφῆ Σαπουνᾶ - Σακελλαράκη· Μινωικὸν Ζῶμα. Σχῆμα 8ον, σελίδες κγ' + 259, εἰκόνες 77, πίνακες 54 + Α - Γ, ἔγχρωμοι καὶ χάρτης 1. 1971 .... 700.—
72. Θεόδωρος Σπυρόπουλος· Ὑστερομινωϊκοὶ ἐλλαδικοὶ θησαυροί. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 233, εἰκόνες 1-37, πίνακες 37. 1972 ..... 700.—
73. Γεώργιος Ε. Μυλωνᾶς· Ὁ ταφικὸς Κύκλος Β τῶν Μινωικῶν. Σχῆμα 4ον. Τόμος Α', σελίδες κδ' + 442, εἰκόνες 30, ἔγχρωμοι πίνακες ε-ιβ' ..... 2200.—
Τόμος Β', πίνακες 1-249 + σελίδες δ-ις'). 1973 ..... 1500.—
74. Γρηγόριος Κωνσταντινόπουλος· Ὁ Ροδιακὸς Κόσμος. I Λίνδος. Σχῆμα 8ον, σελίδες 82, εἰκόνες 4. 1972 ..... 400.—
75. Στυλιανὸς Πελεκανίδης· Καλλιέργης. Ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος. Σχῆμα 4ον, σελίδες ι' + 175, εἰκόνες 3, πίνακες 1 - 83, ἔγχρωμοι πίνακες Α - ΚΑ, ἔγχρωμος πίναξ προμετωπίδος + παρένθετος πίναξ Ι. 1973. (Ἐξηγητὴς). —
76. Ἀριστείδης Πασαδαῖος· Ὁ κεραμοπλαστικὸς διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτηρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Σχῆμα 4ον, σελίδες Ι - XII + 84, πίνακες 50 + παρένθ. πίν. Α - Β. 1973 ..... 1000.—
77. Ἀγγελικὴ Πιερίδου· Ὁ πρωτογεωμετρικὸς ρυθμὸς ἐν Κύπρῳ. Σχῆμα 4ον, σελίδες ις' + 112, εἰκόνες 5, σχήματα 23, πίνακες 35. 1973 ..... 1000.—
78. Γεώργιος Στ. Κορρές· Ἡ βιβλιογραφία τοῦ Ἐρρίκου Σλήμαν. Σχῆμα 8ον, σελίδες ις' + 200, πίνακες 16. 1974 ..... 500.—
79. Μάντω Καραμεσίνη-Οἰκονομίδου· Ἡ νομισματοκοπία τῆς Νικοπόλεως. Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 200, εἰκόνες 2, πίνακες 71. 1975..... 1700.—
80. Εὐστάθιος Στίνας· Ὁ κτίτωρ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σχῆμα 4ον, σελίδες κ' + 158, εἰκόνες 35, πίνακες 33, ἔγχρωμοι πίνακες Α' - Θ', ἔγχρ. πίναξ προμετωπίδος + παρένθετοι πίν. Α' - Γ'. 1975 ..... 1500.—
81. Γεώργιος Μυλωνᾶς· Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλεσθίνος. Σχῆμα 4ον. Τόμος Α', σελίδες ιθ' + 357, σχέδια 91, ἔγχρωμοι πίν. θ' - ιβ' ..... 2500.—
Τόμος Β', σελίδες ιγ' + 355, σχέδια 135 ..... 2500.—
Τόμος Γ', πίνακες Α - Μ καὶ 1 - 91 + σελίδες λθ' 1975. (Οἱ τόμοι διατίθενται καὶ κεχωρισμένως) ..... 2000.—
82. Ἰουλίᾳ Κουλεϊμάνη - Βοκοτοπούλου· Χαλκαὶ κορινθιοურγεῖς πρόχοι. Σχῆμα 4ον, σελίδες κς' + 205, εἰκόνες XXIII, πίνακες 56, ἔγχρ. πίναξ 1. 1975. 1500.—
83. Ἀντώνης Ζώης· Βασιλικὴ Ι. Σχῆμα 4ον, σελίδες 134, πίνακες 59, σχέδια 7 ἐντὸς φακέλλου. 1976 ..... 1500.—
84. Ἰωάννης Βολανάκης· Τὰ παλαιοχριστιανικὰ βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος. Σχῆμα 4ον, σελίδες κδ' + 154, εἰκόνες Ι - Χ, πίνακες 9. 1976 ..... 1000.—

85. Νικόλαος Πλάτων - W. C. Brice Ἐνεπίγραφοι πινακίδες καὶ πίθοι Γραμμικοῦ συστήματος Α ἐκ Ζάκρου. *Inscribed Tablets and Pithos of Linear A System from Zakro*. Σχῆμα 4ον, σελίδες 236, εἰκόνες 16, πίνακες 41, ἔγχρ. πίν. προμετωπίδος. 1975 ..... 1500.—
86. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος Ἡ Ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος. Τόμος Α': Πίνακες 103 (σχῆμα 2ον). 1976. Βιβλιοδεσία πολυτελὴς (καταλογογραφημένα) —
Βιβλιοδεσία ἀπλῇ ..... 8000.—
Ἐντὸς θήκης ..... 7000.—
Τόμοι Β'-Γ': Κείμενον (σχῆμα 4ον) ἔκαστος 2500.—
Τόμος Β': σελίδες κβ' + 1 - 348, εἰκ. 232, πίν. XV. Τόμος Γ': σελίδες η' + 349 - 778, εἰκ. 233 - 505, πίν. XVI - XXXII.
87. Ἰ. Α. Παπαποστόλου Τὰ σφραγίσματα τῶν Χανίων. Σχῆμα 8ο, σελίδες ις' + 182, πίνακες 46. 1977 ..... 1000.—
88. Χρυσούλα Καρδαρά Νάξος Ι. Ἀπλώματα Νάξου. Κινητὰ εὐρήματα τάφων Α καὶ Β. Σχῆμα 4ον, σελίδες ιε' + 97, πίνακες 58. 1977 ..... 1000.—
89. Εὐγενία Γιούρη Ὁ κρατήρας τοῦ Δερεβενιοῦ. Σχῆμα 4ο, σελίδες 76, ἔγχρ. πίν. Α - Η, πίν. 107. 1978 ..... 1200.—
90. Στέφανος Κουμανούδης Θηβαϊκὴ προσωπογραφία. Σχῆμα 8ο, σελίδες η' + 222. 1979 ..... 1000.—
91. Θεοδοσία Στεφανίδου-Τιβεριίου Νεοαττικά. Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ. Σχῆμα 4ο, σελίδες ιθ' + 203, εἰκόνες VIII, πίνακες 63. 1979 1000.—
92. *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines*. Σχῆμα 8ο, Τόμος Ι, σελίδες 480, πίνακες LXIV. 1979 ..... 1300.—
Τόμος ΙΑ - Communications, σελίδες 8 + 438. 1981 ..... 1300.—
Τόμος ΙΒ - Communications, σελίδες 439 - 1032. 1981 ..... 1300.—
93. Γιάννης Σακελλαράκης Τὸ ἐλεφαντόδοντο καὶ ἡ κατεργασία του στὰ μυκηναϊκὰ χρόνια. Σχῆμα 8ο, σελίδες ια' + 125, εἰκόνες 101. 1979 ..... 500.—
94. Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος Λεξικὸν τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὀρων καὶ τινῶν συγγενῶν πρὸς αὐτοὺς γενικῶν τεχνικῶν ὀρων. (Ἰπὸ ἔκδοσιν) —
95. Λασκαρίνα Μπούρα Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στὸ μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκά. Σχῆμα 4ο, σελίδες ιδ' + 147, εἰκόνες 190. 1980 1000.—
96. Ἀριστείδης Πασαδαῖος Ἡ Πόλη τοῦ Βοσπόρου. Σύντομος συστηματικὸς ὁδηγός. Σχῆμα 8ο, σελίδες 121, πίνακες 46. 1981 ..... 600.—
97. Γιώργος Δεσπίνης Παρθενώνεια. Σχῆμα 4ο, σελίδες 119, πίνακες 71. 1982 1000.—
98. Φανή Α. Δροσογιάννη Σχόλια στὶς τοιχογραφίες τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου στὴ Μεγάλῃ Καστάνια τῆς Μάνης. Σχῆμα 4ο, σελίδες 293, πίνακες XXXIX. 1982 ..... 2000.—

Δραχμαί

99. **Κωνσταντῖνος Συριόπουλος**: *Οἱ μεταβατικοὶ χρόνοι ἀπὸ τῆς μυκηναϊκῆς εἰς τὴν ἀρχαϊκὴν περιόδον, 1200-700 π.Χ.* ..... —
 Σχῆμα 80. Τόμος Α. Σελίδες 513. 1983 ..... —
 Τόμος Β. Σελίδες 515 - 1199. 1984 ..... —
100. **Γιάννης Σακελλαράκης**: *Ἀρχάνες* ..... —
101. **Φωτεινὴ Ζαφειροπούλου**: *Προβλήματα τῆς μυκηναϊκῆς ἀγγειογραφίας.*
 Σχῆμα 40. Σελίδες 137 + 164, σχέδια 23, εἰκόνες 145. 1985 ..... —
102. **Ἀγγελικὴ Δεμπέση**: *Τὸ Ἱερό τοῦ Ἑρμῆ καὶ τῆς Ἀφροδίτης στὴν Κάτω Σύμη Βιάννου Ι. Χάλκινα κρητικά τορεύματα (1)* ..... —

Γ. ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

1. **Ἀντώνιος Δ. Κεραμόπουλος**: *Ὁδηγὸς τῶν Δελφῶν.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 144, εἰκόνες 100, χάρται 3. 1935. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
2. **K. Kourouniotes**: *Eleusis. A Guide to the Excavations and the Museum.*
 Σχῆμα 16ον, σελίδες 127, εἰκόνες 71, χάρτης 1. 1936 ..... 400.—
3. **Νικόλαος Μ. Κοντολέων**: *Ὁδηγὸς τῆς Δήλου.* Σχῆμα 16ον, σελίδες 185, εἰκόνες 109, χάρτης 1. 1950. (Ἐξηγτηλήθη) ..... —
4. **Spyridon Marinatos**: *Excavations at Thera I (1967 season).* Σχῆμα 8ον, σελίδες 59, εἰκόνες 88, πίνακες Α - C (Α - Β ἐγχρωμοί). 1968. Ἀνατύπωσης 1976. 500.—
Excavations at Thera II (1968 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 44, σχέδια Ι - ΧΙ, πίνακες 41 + Α - Ε ἐγχρωμοί. 1969. Ἀνατύπωσης 1976. 500.—
Excavations at Thera III (1969 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 68, εἰκόνες 45, σχέδια Ι - VIII, πίνακες 62 + Α - Β ἐγχρωμοί. 1971. Ἀνατύπωσης 1973. —
Excavations at Thera IV (1970 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 54, εἰκόνες 4, σχέδια 1, πίνακες 126 + Α - Η ἐγχρωμοί. 1971. Ἀνατύπωσης 1977. —
Excavations at Thera V (1971 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 47, εἰκόνες 6, σχέδια 1, πίνακες 104 + Α - J ἐγχρωμοί. 1972. Ἀνατύπωσης 1973. 500.—
Excavations at Thera VI (1972 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 60, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974. Ἀνατύπωσης 1977. .... 500.—
Thera VI Colour Plates and Plans. Σχῆμα 4ον, ἐγχρωμοί πίνακες 11, σχέδια 7. 1974. Ἀνατύπωσης 1977 ..... 500.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VI (1972). Σχῆμα 8ον, σελίδες 52, εἰκόνες 7, πίνακες 112. 1974 ..... 500.—
Θήρα VI, ἐγχρωμοὶ πίνακες καὶ σχέδια. Σχῆμα 4ον, ἐγχρωμοὶ πίνακες 11, σχέδια 7. 1974 ..... 500.—
Ἀνασκαφαὶ Θήρας VII (1973). Σχῆμα 8ον, σελίδες 37, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + Α - ΙΒ ἐγχρωμοί. 1976. .... 500.—
Excavations at Thera VII (1973 season). Σχῆμα 8ον, σελίδες 38, εἰκόνες 4, παρένθετοι πίνακες 2, πίνακες 66 + Α - L ἐγχρωμοί. 1976. .... 500.—

5. Νικόλαος Πλάτων· Ζάκρος. Τὸ νέον μινωικὸν ἀνάκτορον. Σχῆμα 8ον, σελίδες 334, εἰκόνες ἑγχρωμοὶ καὶ μαυρόασπροι 141 + παρ. 1974 . . . 2500.—

Δ. ΦΩΤΟΜΗΧΑΝΙΚΑΙ ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ ΑΛΛΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

1 Ἀναστάσιος Κ. Ὁρλάνδος· Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονικὴ (Ἐξηγ. τλῆθῃ) 1500.—

Ε. ΑΛΛΑΙ ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

1. Ὁργανισμὸς τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. (Τεύχος 1ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 16. 1848. (Τεύχος 2ον), σχῆμα 16ον, σελίδες 8. 1876. (Τεύχος 3ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1894. (Τεύχος 4ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 48. 1896. (Τεύχος 5ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 24. 1899. (Τεύχος 6ον), σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1912. (Δὲν πωλοῦνται) . . . —

2. Ὁ περὶ ἀρχαιοτήτων νόμος καὶ αἱ σχετικαὶ πρὸς αὐτὸν ἐγκύκλιοι ὑπουργικαὶ καὶ ἄλλα τινά, ἐκδιδόμενα ὑπὸ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὸς χρῆσιν τῶν κατὰ τὸ Βασιλεῖον ἀρχῶν καὶ αὐτῶν τῶν πολιτῶν. Σχῆμα 8ον, σελίδες 43. 1872. (Δὲν πωλεῖται) . . . —

3. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 41. 1949. (Δὲν πωλεῖται) . . . —

4. Νέος Ὁργανισμὸς καὶ ἐσωτερικὸς κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Σχῆμα 8ον, σελίδες 51. 1966. (Δὲν πωλεῖται) . . . —

Ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πωλεῖται καὶ τὸ ἐξῆς σύγγραμμα:

Βασίλειος Λεονάρδος· Ἡ Ὀλυμπία. Σχῆμα 8ον, σελίδες 352, πίνακες 2. 4901 . . . 500.—

Αἱ ἀνωτέρω τιμαὶ τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας ἰσχύουν διὰ τὴν πώλησιν αὐτῶν ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς (Λεωφόρος Βενιζέλου [Πανεπιστημίου] 22)· περὶ τῆς ἐκτὸς τοῦ μεγάρου τῆς Ἑταιρείας ἀποστολῆς τῶν ἀγοραζομένων παρακαλοῦνται νὰ φροντίζουν οἱ ἐνδιαφερόμενοι.